

Západočeská univerzita v Plzni

Fakulta filozofická

Disertační práce

2024

Mgr. Radosław Liwoch

Západočeská univerzita v Plzni

Fakulta filozofická

Disertační práce

**KSZTAŁTOWANIE SIĘ
WCZESNOŚREDNIOWIECZNEGO PAŃSTWA
Z PERSPEKTYWY ARCHEOLOGII.
ZAGADNIENIA TYPOLOGII I CHRONOLOGII
ZABYTKÓW ARCHEOLOGICZNYCH
(KONIEC X - POŁOWA XIII W.)
NA RUSI POŁUDNIOWO-ZACHODNIEJ**

Mgr. Radosław Liwoch

Plzeň 2024

Západočeská univerzita v Plzni

Fakulta filozofická

Katedra archeologie

Studijní program - Historické vědy

Studijní obor - Archeologie

Disertační práce

**KSZTAŁTOWANIE SIĘ
WCZESNOŚREDNIOWIECZNEGO PAŃSTWA
Z PERSPEKTYWY ARCHEOLOGII.
ZAGADNIENIA TYPOLOGII I CHRONOLOGII
ZABYTKÓW ARCHEOLOGICZNYCH
(KONIEC X - POŁOWA XIII W.)
NA RUSI POŁUDNIOWO-ZACHODNIEJ**

Mgr. Radosław Liwoch

Školitel:

prof. Mgr. Jiří Macháček, Ph.D.

Ústav archeologie a muzeologie

Filozofická fakulta Masarykovy univerzity v Brně

Plzeň 2024

Niniejszą rozprawę przygotowałem samodzielnie, odnotowując wykorzystanie prac cudzych w sposób przyjęty w dziełach naukowych.

Radosław Liwoch

Spis treści

Wstęp

Medieval Mace Heads and Flail Striking Heads from the Old Collections of the Archaeological Museum in Cracow, [w:] *Archaeology of Conflicts 2*, red. P. Drnovský i in., 2023, s. 41-53.

(Review) *Летописный «Изяславль». Большое Шенетовское городище в свете археологии. Том I. Материалы раскопок М. К. Каргера 1957–1964 годов в исследованиях 1960–1980-х годов.* Российская академия наук. Институт истории материальной культуры. Труды. Т. LV. Нестор-История. Санкт-Петербург 2020 / *Medieval “Izyaslavl”’. The Large Fortified Settlement near Shepetovka, in the light of archaeology. Volume I. Materials from the archaeological excavations of Mikhail Karger 1957–1964 investigated in the 1960s–1980s.* Russian Academy of Sciences. Institute for the History of Material Culture. Proceedings. Vol. LV. Nestor-Historia. St. Petersburg 2020; *Przegląd Archeologiczny*, t. 70, 2022, s. 293-296.

Булавы и кистени неизвестного происхождения из Археологического музея в Кракове, *Stratum plus*, nr 5, 2022, s. 409-414.

Średniowieczne cmentarzysko kamienne w Siemienicach koło Kutna, *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Archaeologica*, nr 36, 2021, s. 53-82.

Замітки про ранньосередньовічні гроби з Галича та інших місцевостей на заході України, *Галич. Збірник наукових праць*, вип. 4, Івано-Франківськ, 2019, s. 10-21.

Zabytki z wykopalisk Teodora Nieczuja-Ziemięckiego w latopisowym Pleśnisku (Podhorce na Ukrainie) / Artefacts from Excavations by Teodor Nieczuja-Ziemięcki in Mediaeval Plisnes'k (Pidgirci in Ukraine), *Biblioteka Muzeum Archeologicznego w Krakowie*, t. VII, Kraków, 2018.

Dewocjonalia staroruskie z zachodniej Ukrainy, [w:] *Релігії і вірування Русі (IX–XVI століття)*, *Colloquia Russica*, seria I, t. 8, Краків, 2018, s. 195-224.

Позднечовнический могильник в Росаве. Новая интерпретация. Каталог артефактов (выбор), [w:] *Rus a svět kočovníků (druhá polovina IX.–XVI. století)*, *Colloquia Russica*, seria I, t. 7, Krakov, 2017, s. 163-178.

Importy staroruskie w Polsce. Przykłady ze zbiorów dawnych Muzeum Archeologicznego w Krakowie, [w:] *Міста Давньої Русі*, red. П. П. Толочко і in., Київ, 2014, s. 415-423.

Skarby zachodnioruskie doby przedmongolskiej, *Materiały Archeologiczne*, t. XXXIX, 2013, s. 7-31.

Plomby z Drohiczyna w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Krakowie, [w:] *Середньовічні міста Полісся*, *Археологія і давня історія України*, вип. 11, 2013, s. 105-113.

Uwagi o chronologii wczesnośredniowiecznych cmentarzysk na zachodzie Ukrainy, [w:] *„In silvis, campis... et urbe”*. *Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim*, red. S. Cygan i in., Rzeszów – Sanok, 2011, s. 89-100

Zachodnioukraińskie miecze i trzewiki pochew mieczowych od X do połowy XIII w., *Acta Militaria Mediaevalia*, t. IV, 2008, s. 39-59.

Kołtki z południowo-zachodniej Rusi, [w:] *Seminarium Trepczańskie*, red. W. Banach i in., Sanok, 2007, s. 43-50. (współautorka A. Haduch)

Buławy z zachodniej Ukrainy, *Acta Militaria Mediaevalia*, t. II, 2006, s. 67-78.

Stan badań nad grodziskami wczesnośredniowiecznymi i z początków późnego średniowiecza na zachodniej Ukrainie (obwody: iwano-frankowski, lwowski i tarnopolski), *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, t. XXIV, 2003, s. 213-297.

Metodyka datowania w archeologii wczesnego średniowiecza zachodniej Ukrainy, *Археологічні дослідження Львівського університету*, вип. 21, 2017, s. 24-52.

Zakończenie

Streszczenie

Summary

Краткое содержание

Wstęp

UWAGI WPROWADZAJĄCE

Archeologia jest nauką, która bada przeszłość ludzkości w oparciu o pozostawione przez człowieka świadectwa materialne – zabytki¹. Do podstawowych zadań archeologów próbujących rekonstruować przeszłe procesy kulturowe należy ustalenie, kiedy obiekty te były częścią kultury żywej, kiedy zaś zmieniły kontekst, stając się źródłami archeologicznymi. Jakość tych rekonstrukcji – prawidłowe uchwycenie dynamiki zmian w minionych społeczeństwach – w wysokim stopniu zależy właśnie od dokładności w określeniu wieku zabytków archeologicznych.

Niniejszą rozprawę autor poświęcił podstawom i metodom datowania materialnych pozostałości trwającej ok. dwóch i pół stulecia fazy wczesnopaństwowej² średniowiecza na zachodnich ziemiach współczesnej Ukrainy. Składa się na nią wstęp oraz zakończenie zawierające postulaty badawcze i wnioski, a także książka i kilkanaście artykułów wybranych spośród publikacji ogłoszonych drukiem w latach 2002-2023 w kilku krajach Europy. W pracach tych autor poddał analizie różne rodzaje zabytków archeologicznych – zarówno nieruchomych (grodziska, cmentarzyska), jak i ruchomych (ozdoby i ich zespoły – skarby, militaria i wiele innych). Przedstawił aktualny stan badań nad nimi, a w wypadku zabytków ruchomych także ocenę – choć zwykle w domyśle – ich przydatności jako wyznaczników chronologii³. Wprowadził do obiegu naukowego liczne ukraińskie zabytki ze zbiorów Muzeum

¹ Na określenie zabytku coraz częściej używa się w języku polskim właściwie zbędnego słowa artefakt.

² Określenie *wczesnopaństwowy* jest tutaj użyte podobnie jak np. w książce Michała Parczewskiego (1991, 27, 43-53) na określenie pierwszych stuleci funkcjonowania organizacji państwowej, co ma uzasadnienie w sytuacji politycznej i gospodarczej (por. niżej), jednak nie jest to termin ściśle zdefiniowany.

³ Jednym z etapów analizy i oceny wartości poszczególnych przedmiotów jako datowników było odniesienie ich do schematów typologiczno-chronologicznych. Układy takie cechują się na ogół szeroko zakreślonymi ramami czasu występowania poszczególnych typów zabytków, które zwykle nie w pełni odpowiadają analizowanemu obiektowi. Mechaniczne przenoszenie ustaleń chronologicznych ze sporządzonych wcześniej systemów

Archeologicznego w Krakowie⁴. Przedstawił wiele propozycji w zakresie typologii i datowania, a nawet sugestie – choć nie jest Ukraińcem – dotyczące terminologii⁵ zabytków średniowiecznych z Ukrainy. Ze szczególną uwagą zajął się niezwykle ważną nekropolą z pochówkami drużynniczymi (ok. X/XI w.) w Podhorcach-Pleśniku, która budzi duże zainteresowanie w środowisku mediewistów europejskich. Na potrzeby ukraińskich studentów opracował artykuł o metodyce datowania w zachodnioukraińskiej archeologii.

Autor rozpatrywał okres od końca X do połowy XIII w., któremu odpowiada jednostka kulturowa określana mianem kultury staroruskiej⁶. Jej początek na omawianym terenie wyznaczyć można na schyłek X w.⁷, kiedy to ekspandujące ku zachodowi państwo ruskie Włodzimierza Światosławicza rozciągnęło się na ziemie nad Horyniem oraz górnymi

typizacyjnych spowodować może przekłamania w datacji (postarzenie lub odmłodzenie) znaleziska. Podkreślić należy, że nie wolno datować zabytku w oderwaniu od kontekstu archeologicznego, z którego pochodzi, oraz uznawać go za przesadzający o chronologii tegoż. Szczególnie ostrożnie postępować trzeba wtedy, gdy wyłącznie taki przedmiot miałby posłużyć do datowania warstwy, sekwencji stratyfikacyjnej, obiektu, czy nawet całego stanowiska. Przy omawianiu chronologii nie można zapomnieć, że niektóre przedmioty miały znaczną wartość materialną, niekiedy emocjonalną albo po prostu walor ergonomiczny, co przyczyniać się mogło do długoletniego ich używania. Powoduje to, że niektóre typy w schematach typologiczno-chronologicznych mają ramy czasowe obejmujące kilkaset lat, a ponadto zawsze należy brać pod uwagę możliwość wystąpienia artefaktu jako przeżytku. Z wyjątkowym baczeniem dobierać należy analogie – powinny być możliwie bliskie formalnie i geograficznie – służące do datowania poszczególnych znalezisk (trudność pojawia się zwłaszcza wtedy, gdy są one nieliczne w strefie kulturowej odkrycia).

⁴ Autor jest kustoszem w Dziale Zbiorów Dawnych Muzeum Archeologicznego w Krakowie, w którym przechowywane są materiały archeologiczne nie tylko z terenu współczesnej Polski, ale też z wielu innych krajów, w tym szczególnie liczne z Ukrainy, m.in. ze stanowisk kultury trypolskiej w Bilczu Złotem (obw. tarnopolski) i z eponimicznego cmentarzyska kultury lipickiej w Lipicy Górnej (obw. iwanofrankiński), które pochodzą z wykopalisk krakowskich archeologów i darów mieszkających tam Polaków.

⁵ Zaakceptowane i użyte w ukraińskojęzycznych publikacjach nowe określenia to: *platilo* na pieniądź niemonetarny, niekruszcowy i niebędący elementem gospodarki naturalnej (Livoh 2019, 18) oraz *biâk (kistenâ)* na przedmiot nazywany wcześniej odważnikiem/ciężarkiem kiścienia (Livoh 2022c).

⁶ Autor nie pokusił się o omówienie początków używania tej nazwy. Przyjmuje, że określa ona kulturę dawnej Rusi – państwa, a z czasem konglomeratu państw, którymi władali książęta z rodu Rurykowiczów. Na charakterystykę – choćby ogólną – kultury staroruskiej, która była nieomal odrębną cywilizacją, nie ma w niniejszej rozprawce miejsca. Dla omawianego obszaru proponowane jest też określenie kultura staroukraińska (np.: Ters'kij 2001, 131; Filipčuk 2009b, 5) będące niewątpliwym anachronizmem.

⁷ Poprzedzającymi kulturę staroruską jednostkami są kultura rajkowska w VIII-X w. i kultura praska w 2. połowie V-VII w. Obie cechują się na omawianym terenie wyjątkowo skromną sferą materialną, która dopiero w X w. – w przededniu włączenia ziem nad górnymi Bugiem i Dniestrem w skład państwa Rurykowiczów – wzbogaca się m.in. o efektowne wyroby złotnicze.

Bugiem, Dniestrem i Sanem. Nie kończy się ona wraz z wczesnym średniowieczem, ale wykracza poza omawiany okres o z górą stulecie w ramach księstw ruskich, a następnie trwa jako jeden z nurtów kulturowych w ramach państwowości polskiej i litewskiej. Przeobrażenia w kulturze staroruskiej, jakie zachodziły ok. połowy XIII w. wiążą się m.in. ze zniszczeniami spowodowanymi nawałą mongolską Batu-chana w zimie 1240/1241 r. Najazd ten stanowił niewątpliwą cezurę w dziejach Rusi, choć wciąż kwestią do rozważań pozostaje stopień zmian w jej kulturze⁸. Właśnie wtedy rozpoczął się na omawianym obszarze ostatni okres odrębnego bytu politycznego, który pod względem archeologicznym jest rozpoznany bardzo słabo⁹.

Omawiany okres doskonale wpisuje się w ramy zakreślone przez wiadomości z ruskich źródeł pisanych.

Otwierające wzmianki pochodzą z początku XII w., kiedy to ruski mnich Nestor („Powieść...” 1999, 65, 112-113, 117), przedstawiając wydarzenia z czasów panowania Włodzimierza Wielkiego i Jarosława Mądrego, zapisał:

Roku 6489 [981]. Poszedł Włodzimierz ku Lachom i zajął grody ich: Przemyśl, Czerwień i inne grody, które są i do dziś dnia pod Rusią. [...]

Roku 6526 [1018]. Przyszedł Bolesław ze Światopelkiem na Jarosława, z Lachami. Jarosław zaś, zebrawszy Ruś i Waregów, i Słowien, poszedł przeciw Bolesławowi i Światopelkowi, i przyszedł ku Wołyniowi, i stali po obu stronach rzeki Bugu. [...] i zwyciężył Bolesław Jarosława. Jarosław zaś zbiegł z czterema mężami do Nowogrodu. Bolesław zaś wszedł do Kijowa ze Światopelkiem. [...] Bolesław zaś [...] ludzi mnóstwo uprowadził ze sobą i Grody Czerwieńskie zajął dla siebie, i przyszedł do swego kraju. [...]

Roku 6539 [1031]. Jarosław i Mścisław zebrali wojów mnogich, poszli na Lachów i zajęli Grody Czerwieńskie znowu, i spustoszyli ziemię lacką, i mnóstwo Lachów przywiedli, i rozdzielili ich. Jarosław osadził swoich nad Rosią, i są do dziś dnia.

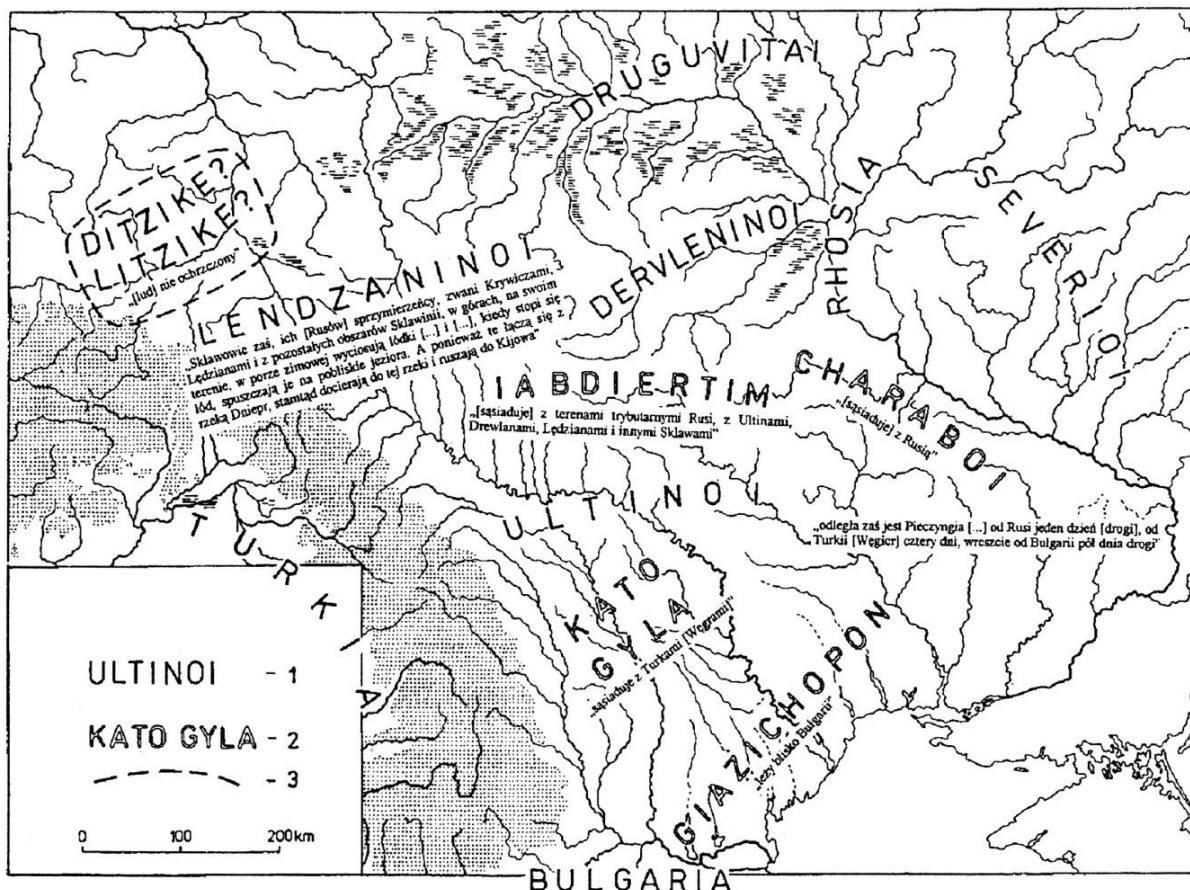
⁸ Pamiętać trzeba, że regres kulturowy nie zachodził równomiernie na całym obszarze ziem ruskich (por. m.in.: Černecov 2003; Makarov 2003; Ivakin 2003; Ivas'kiv 2013; Kamińska 2013). Są nawet regiony (np. Chełm i okolice, gdzie rozpoznanie archeologiczne prowadzi Andrzej Buko z zespołem), w których odnotowuje się wyraźny rozwój (por. „Kronika...” 2017, 204-207).

⁹ Nie ma dla tego terenu ogólnego opracowania materiałów archeologicznych z czasu po najeździe (2. połowa XIII-XIV w.) nawet tak niedoskonałego jak przygotowane przez Svitlanę A. Bilâevę (Belâeva 1982) dla Kijowszczyzny, Czernihowszczyzny i Perejasławszczyzny. Odnotować można, że skarby ukryte w tym okresie nawiązują pod wieloma względami – mimo odmienności stylistycznych wyrobów złotniczych i obecności groszy praskich – do IV grupy wg Gali F. Korzuhiny.

W napomknięciach tych mamy zapewne do czynienia z przemieszaniem – może celowym, ale chyba raczej nieuświadomionym – przez ruskiego latopisarza znaczeń nazwy Lachy i przejściem od nazwy plemiennej w końcu X w. do określenia państwowego na początku stulecia XI. Wtedy stało się ono niezbędne tak na wschodzie, jak i na zachodzie Europy, gdzie w tym samym czasie państwo Bolesława Chrobrego zaczęto określać mianem Polska, a jego mieszkańców Polakami (por. Urbańczyk 2008, 317-360). Wydaje się, że zaufać trzeba – jak czyni to Michał Parczewski (2003; ryc. 1)¹⁰ – Konstantynowi Porfirogenecie (1999, 225-226, 228), który w połowie X w. odnotował:

Monoksyle [dosłownie: łodzie jednodrewnki], które przybywają z odległej Rusi do Konstantynopola, jedne są z Nowogrodu, w którym zasiadał Światosław, syn Igora, księcia Rusi, inne z grodów Smoleńsk, Lubecz, Czernihów i Wyszgorod. Wszystkie one płyną rzeką Dniepr i gromadzą się w Kijowie, zwanym też Sambatas. Sklawowie zaś oraz ich sprzymierzeńcy zwani Krywiczami, Lędzianami i z pozostałych obszarów Sklawinii, w górach, na swoim terenie, w porze zimowej wyciosują łódki z jednego pnia i po wyposażeniu ich, na początku roku, kiedy stopi się lód, spuszcza je na pobliskie jeziora. A ponieważ te łączą się z rzeką Dniepr, stamtąd docierają do tej rzeki i ruszają do Kijowa, [gdzie] wyciągają je do wykończenia i sprzedają Rusom oraz Inne cztery szczepy [Pieczyngów] siedzą po tej stronie Dniepru na zachodzie i północy, mianowicie okręg Giazichopu leży blisko Bułgarii, okręg dolna Gyla sąsiaduje z Turkami, okręg Charaboi z Rusią, okręg Iabdiertim z terenami trybutarnymi Rusi, z Ultinami, Drewlanami, Lędzianami i innymi Sklawami.

¹⁰ W historiografii rosyjskiej i ukraińskiej dość powszechnie, acz bezzasadnie, przyjmuje się, iż ziemie pod Karpatami zamieszkiwali Chorwaci (por. Parczewski 2003, 155; tam lit.). Zastanowić się można, czy latopisarska wzmianka: *Roku 6500 [992]. Poszedł Włodzimierz na Chorwatów. A gdy przyszedł w wojny chorwackiej, oto Pieczyngowie przyszli z onej strony od Suły* („Powieść...” 1999, 96), nie dotyczy wojny z sąsiadującymi z Rusią pieczyńskimi Charaboi.

Ryc. 1. Geografia plemienna międzyrzecza Wisły i Dniepru na podstawie informacji Konstantyna Porfirogenety. 1 – ludy i krainy poza obszarem Pieczyngii; 2 – nazwy okręgów Pieczyńskich; 3 – lud zlokalizowany na podstawie tradycji przekazanej poprzez Serbię (wg Parczewski 2003, 158)

O stulecie starszy tzw. Geograf Bawarski (1999, 56) wśród plemion odleglejszych od granic frankijskich podaje bez dokładniejszej lokalizacji, iż *Lendizi mają 98 grodów*. Nazwa ta jest przejrzysta słowotwórczo derywatem od psł. **lędo* ‘pole’ z sufiksem *-*itji*, dosł. ‘mieszkańcy pól (uprawnych)’ (Łuczyński 2017, 77), zatem dotyczy Lędzian.

I nie poddanych Mieszka I Lachów-Polaków miał na myśli ruski mnich wspominając rok 6489 [981], a właśnie członków plemienia Lędzian, których określił zgrubiałą i zrutenizowaną nazwą Lachy. Stała się ona później określeniem poddanych Piastów.

Zamykająca wzmianka pochodzi z połowy wieku XIII (por. ryc. 2), kiedy to ruski kronikarz napisał:

W tymże roku [1240] przyszedł Batu [wnuk Czyngis-chana] na Kijów w sile ciężkiej, [z] wielkim mnóstwem siły swojej i okrążył gród. I obstała [go] siła tatarska i był gród

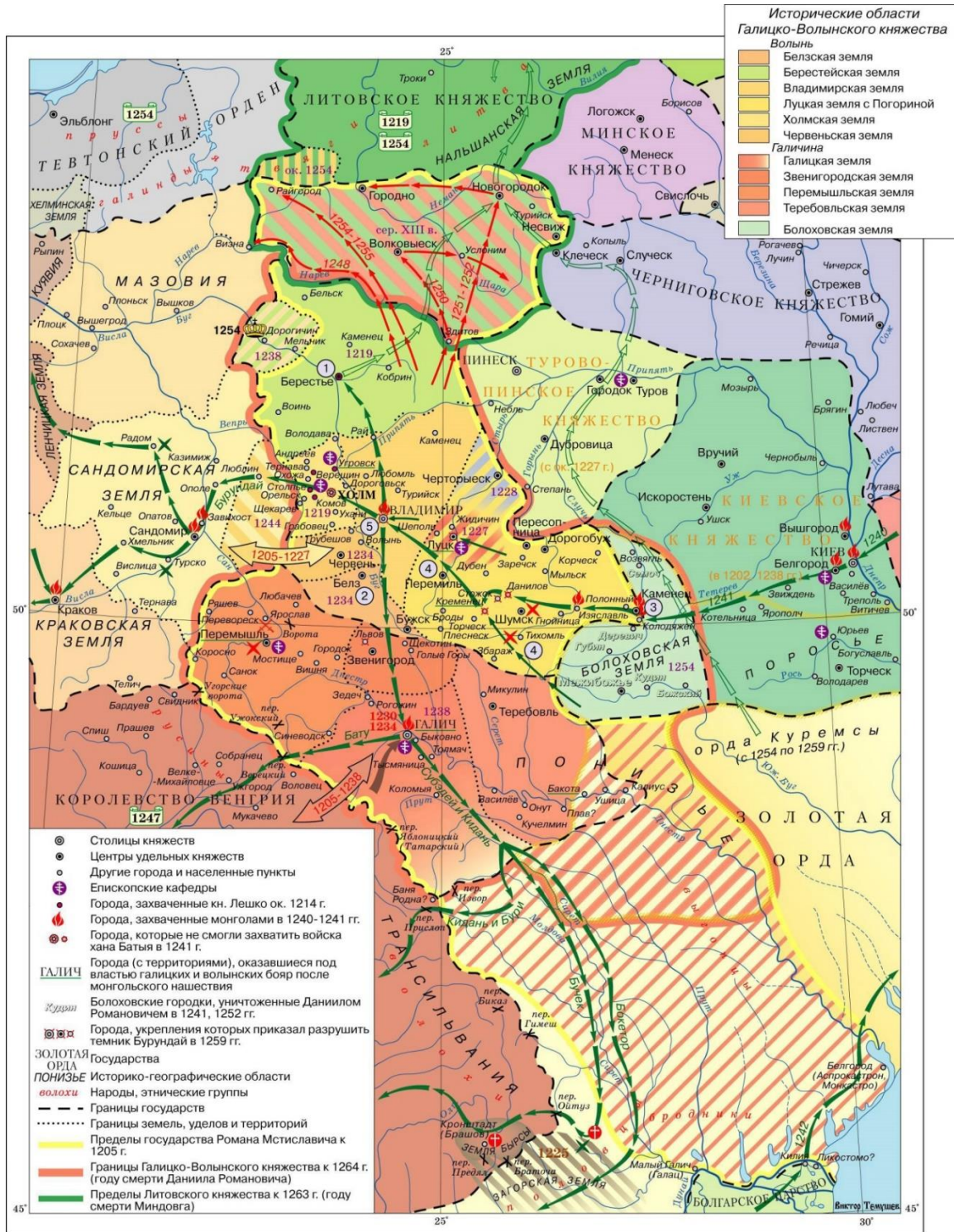
oblegany wielce. I był Batu pod grodem i otrocy jego obsiedli gród. I nie było słyhać [niczego z powodu] odgłosu skrzywienia teleg jego, mnogości ryku wielbłądów jego i odgłosu rżenia stad koni jego. I była wypełniona ruska ziemia zbrojnymi. Złapali u nich [obrońcy] Tatarzyna o imieniu Towruł i ten opowiedział im o całej sile ich. To byli bracia jego [Batu], silni wojewodowie: Ordu i Bajdar, Biru i Kadan, Beczak i Mengu. I Gujuk, który wrócił [do Mongolii] dowiedziawszy się o śmierci chanowej i był chanem. Nie z rodu jegoż [Batu], ale byli wojewodami jego pierwszymi: Subedej bagatyr i Burundaj bagatyr, który wziął bułgarską ziemię i suzdalską. I innych bezmiar wojewodów. Ich nie zapisaliśmy tutaj. Postawił tedy Batu machiny pod grodem, pod Bramą Lacką tu bowiem były podchodziły wąwozy. Machiny bezustannie były dzień i noc [i] rozbiły umocnienia. I weszli grodzianie na rozbite umocnienia i tu było widać łamanie włóczni i tarcz rozszczepianie. Strzały [zaś] zmroczyły światło zwyciężonym. I Dymitr raniony był. Weszli Tatarzy na umocnienia i siedzieli tego dnia i nocy. Grodzianie zaś zbudowali znów umocnienia wokół świętej Bogurodzicy. Nazajutrz przyszli nań i był bój między nimi wielki. Ludzie zaś uciekli do cerkwi, na empory cerkiewne, z dobrami swoimi. Od ciężaru zawaliły się z nimi ściany cerkiewne. I zdobyty był gród [6 grudnia] tak [przez] wojów. Dymitra zaś wywiedli. I nie zabili go przez wzgląd na męstwa jego.

W tymże czasie jechał był Daniel na Węgry do króla, jeszcze bowiem był nie słytał o przyjsciu pogańskich Tatarów na Kijów. I gdy usłytał on [Batu] o Danielu, że na Węgrzech jest, poszedł sam ku Włodzimierzowi. I przyszedł do grodu Kołodiazna i postawił machin 12 i nie mógł rozbić umocnień. I zaczął przekonywać ludzi. Oni zaś usłychawszy złej rady jego poddali się. I przyszedł do Kamieńca [i] Izjasławla i zdobył je oba. Ujrzawszy zaś Krzemieniec i gród Danilów, że nie można wziąć [ich], odszedł od nich i przyszedł ku Włodzimierzowi i wziął go orężem i zabił ich [włodzimierzan], nie szczędząc [nikogo], także i gród Halicz i inne grody mnogie [wziął], ich zaś [nie można] zliczyć. Dymitr zaś kijowski tysięcznik Daniela rzekł Batu: »Nie możesz zwlekać w ziemi tej długo. Czas tobie jest na Węgry pójść. Jeśli zatrzymasz się, ziemia [ta] jest silna, zbiorą się na ciebie i nie puszcza ciebie do ziemi swojej». O tym rzekł jemu, widział bowiem ziemię ginącą ruską przez występnego. Batu zaś posłytał rady Dymitrowej, poszedł na Węgry« („Kronika...” 2017, 160-162).

Jan di Piano Carpini (1993, 139), który przebywał na Rusi w latach 1246 i 1247 zauważył:

Miasta i grody [Mongolowie] zniszczyli, pozabijali ludzi, a Kijów, który jest stolicą Rusi, oblegli. Po długim oblężeniu zdobyli go i wycięli jego ludność. Dlatego kiedy tamtędy

przechodziliśmy, napotykalіśmy nieprzelіczone czaszki і kości ludzkie leżące na polach. Miasto to bowiem było bardzo wielkie і ludne, а teraz jakby w nicość obrócone. Znajduje się tam zaledwie dwieście domów, а ludność тамtejsza utrzymywana jest w największej niewoli.

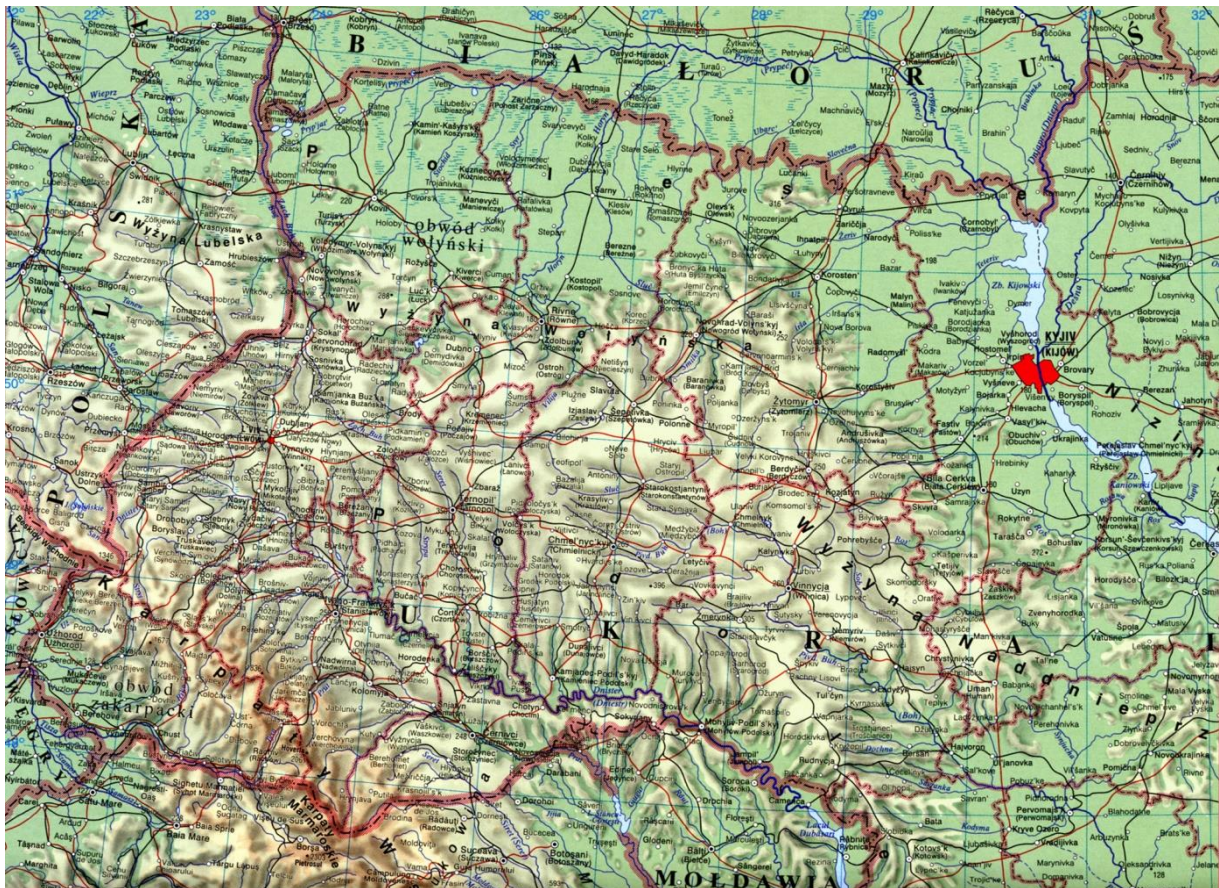
Галицко-Волыньское княжество в первой половине XIII в.

Рис. 2. Księstwo Halicko-Wołyńskie w pierwszej połowie XIII w. (opracował Stepan Temušev)

Zasięg terytorialny dysertacji obejmuje głównie zachodnie obwody współczesnej Ukrainy: iwanofrankiowski, lwowski, rówieński, tarnopolski i wołyński (łączna powierzchnia 89747 km²; ryc. 3), jednak w niektórych pracach autor uwzględnił znaleziska spoza tego obszaru, w tym z obecnego terenu Polski. Dzisiejsze granice administracyjne wykorzystał wyłącznie ze względów praktycznych. Nie odpowiadają one żadnemu wczesnośredniowiecznemu podziałowi politycznemu ani w okresie plemiennym, gdy omawiany obszar był częścią wielkiego – rozciągającego się od Łaby do Dniepru – i słabo zróżnicowanego wewnątrznie *continuum* kulturowego, którego wschodnia część otrzymała nazwę kultura rajkowska (Łuka Rajkowiecka)¹¹, ani w państwowym, gdy wchodził w skład Rusi nazywanej w historiografii Kijowską, a później księstw sukcesyjnych¹². Tak samo jest z późnośredniowiecznymi granicami politycznymi, czy to jeszcze w czasach księstw ruskich, czy w składzie Litwy, Polski lub Węgier.

¹¹ Badający eponimiczne stanowisko Łuka we wsi Rajki Vladimir K. Gončarov (1963, 315) dał w zasadzie trafną, ale zadziwiająco pozbawioną treści, definicję tej jednostki: [...] *pamâtniki tipa Luki-Rajkoveckoj harakterizuiât soboj vsû ũgo-zapadnuû gruppu vostočnoslavânskikh plemen dneprovskogo Pravoberež'â nakanune obrazovaniâ drevnerusskogo gosudarstva [...]*.

¹² Już w XI w. na obszarze współczesnej zachodniej Ukrainy powstały niezależne księstwa rządzone przez członków dynastii określanej w historiografii mianem Rurykowiczów ze stolicami we: Włodzimierzu, Dźwinogrodzie i Trembowli, natomiast w pierwszych dziesięcioleciach XIII w. na terenie tym mniej lub bardziej trwale funkcjonowały księstwa ze stolicami we: Włodzimierzu, Haliczu, Dźwinogrodzie, Trembowli, Bełzie, Łucku, Peresopnicy, Dorohobużu i Peremyłu, a w Haliczu okresowo panowali Arpadowie (Nagirnyj 2011, 75-76, 155-156, 158-159, 166, 171-176, 192, 223). Wspomnieć też można o innych południowo-zachodnioruskich grodach stołecznych: Przemyślu, Brześciu, Kamieńcu i Dąbrowicy.

Ryc. 3. Zachodnia część Ukrainy z obwodami: iwanofrankiwskim, lwowskim, rówieńskim, tarnopolskim i wołyńskim (wg „Ukraina...” 2005)

Jeśli chodzi o zagadnienie państwowości we wczesnym średniowieczu, to poświęcono mu ostatnio sporo analiz (Goetz 2006; Pohl 2006; Wormald 2006; Ciesielska 2013; Kara 2013; Posern-Zieliński 2013; Tomková 2013; por. też Macháček 2010, 1-32, 431-537; tam lit.). Na potrzeby niniejszej dysertacji wystarczająca jest dość ogólna definicja Przemysława Urbańczyka (2013, 317), według którego wczesnośredniowieczne *państwo było organizacją trwałą w czasie i określoną przestrzennie, scentralizowaną wokół władcy, który nadzorował zamieszkującą „swoje” terytorium populację. W tych ramach egzekwował swój zwierzchni autorytet, wykorzystując wsparty użyciem przemocy potencjał negocjacyjny do narzucenia swojej wizji porządku społecznego oraz do systematycznego eksploatowania zasobów naturalnych, demograficznych i gospodarczych.* Takim państwem była monarchia

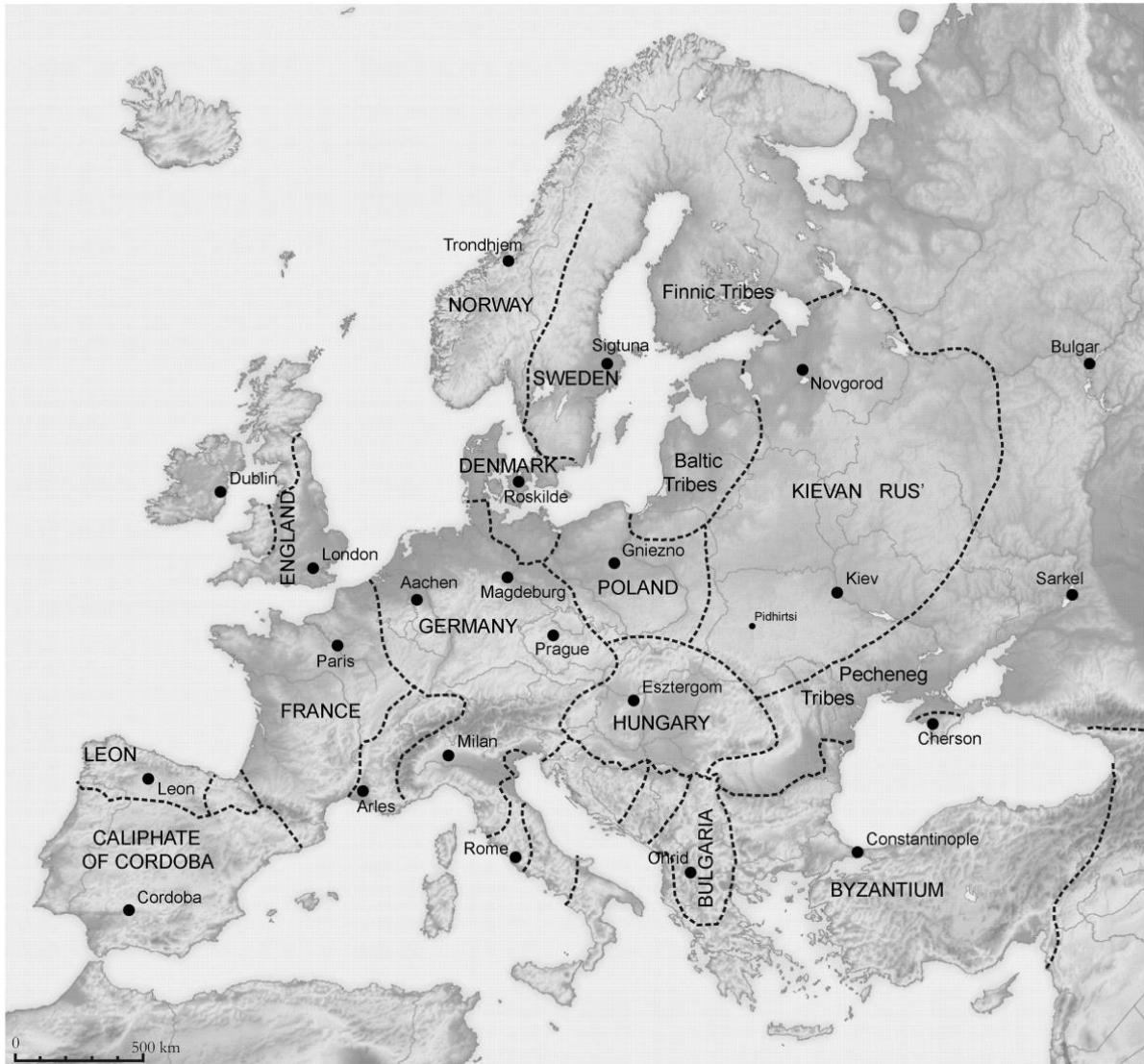
Włodzimierza Wielkiego i jego spadkobierców – Ruś¹³ (ryc. 4). Proces jej powstawania nie był długi, rozciągał się bowiem na zaledwie część stulecia X, a wiązał się nie z ewolucją struktur plemiennych, a z działaniem ambitnych i charyzmatycznych przywódców skandynawskiego pochodzenia¹⁴, co ma odbicie w dynastycznej legendzie o przywołaniu Ruryka („Powieść...” 1999, s. XV-XVI, 15-19). Badacz epoki wikingów Władysław Duczko (2006, 180) słusznie zauważył: *Włodzimierz rządził przez trzydzieści cztery lata, a gdy zmarł w 1015 roku, pozostawił fundamenty państwa ruskiego z prawosławnym chrześcijaństwem jako głównym wyznaniem, swoistą kulturą i mentalnością oraz z Kijowem jako stolicą, wokół której powstało kilka niezależnych księstw rządzonych przez słowiańskich już Rurykowiczów.* Podkreślić trzeba, iż ruska państwowość nierozzerwalnie związana była z cerkiewną metropolią kijowską¹⁵, która po rozpadzie politycznym państwa stała się elementem łączącym

¹³ Problem, co możemy określać mianem państwa, a co państwem nie było, nadal wzbudza kontrowersje, czego przykładem jest Wielka Morawa dość powszechnie uznawana za potężne środkowoeuropejskie słowiańskie państwo z IX w., jednak wg oceny Jiříego Macháčka (2012; por. też: Macháček 2019; Štefan 2019; Wihoda 2019; tam lit.) nie miała ona cech państwowych, jej istnienie bowiem nie było ani długie, ani stabilne, a jej zasięg terytorialny był niedookreślony. Ze względu na to, iż była zorganizowana raczej w oparciu o związki rodzinne w ramach struktury plemiennej niż na podstawie terytorialnej, a władza nie była w stanie efektywnie eksploatować terytorium ze względu na brak ku temu instrumentów, zwłaszcza systemu monetarnego, Wielką Morawę uznać trzeba za szczytową formę wodzostwa. Miała ona analogie w społecznościach poza cesarstwem Karolingów, ponieważ królestwa celtyckie, anglosaskie i skandynawskie również były bardzo dobrze rozwiniętymi wodzostwami (por. przypis 14).

¹⁴ Sytuacja ta jest historyczno-archeologiczną ilustracją antropologicznej koncepcji *wodzów / chiefs* – osób o dziedzicznym statusie, które kontrolują ekonomiczne aspekty swojej zwykle sporej społeczności, a także prowadzą ją militarnie (por. Eichert 2017, 15, 17-18, 22). W omawianym przypadku wodzowie należeli do wyraźnie mniejszościowej skandynawskiej grupy Rusów, różniącej się pod względem etnicznym od nieporównywalnie liczniejszego substratu słowiańskiego, nad którym rozciągali swoją władzę. O ile udało się im uformować trwałe organizmy polityczne, który przyjął ich nazwę – Ruś, o tyle sami zatracili swą odrębność, sławizując się.

¹⁵ Organizacja Cerkwi na zachodzie Rusi w wysokim stopniu zależała od sytuacji politycznej. Nie ma tu potrzeby jej omawiania, jednak można nadmienić, iż diecezję w Haliczu erygowano ok. połowy XII w., a jej biskupi wzmiankowani są pod ok. 1153 r. – Aleksy (niepewny); 1156 (ingres) i 1165 r. – Kosma oraz pod 1235 i 1241 r. – Artemiusz. Wspominani są też biskupi przemyscy – Antoni, którego z arcybiskupstwa nowogrodzkiego przeniesiono w 1220 r., powrócił zaś do Nowogrodu w 1225/1226 r. oraz nieznanego imienia władcy przemyski pod rokiem 1241. Wcześniejszą metrykę ma stolica biskupia we Włodzimierzu (Wołyńskim), lecz jej fundatorem nie był raczej Włodzimierz Wielki (niewiarygodna jest wzmianka w późnym „Latopisie Nikona” o biskupie Szczepanie/Stefanie), a powstała ok. 1078-1088 lub ok. 1090 r. Działali,

jej księstwa w większą ruską wspólnotę. Pierwszy Rusin na metropolitarnym stolcu Iłarion (1996, 116) w połowie XI w. w poetyckiej homilii ujął – z pewnością zbyt optymistycznie – chrzest Rusi następująco: *Wiara to zbawienna szerzyła się / po całej ziemi, / i doszła do Rusi / i wyschło jezioro Starego Testamentu, / a nawodniło się źródło Ewangelii / i pokryło ziemię całą i do nas się przelało. / Bo to już ze wszystkimi chrześcijanami / Sławimy świętą Trójcę //*.

Ryc. 4. Europa ok. roku 1000 (wg Liwoch, Müller-Wille 2012, 421)

oczywiście, duchowni niższej rangi, jak ok. XI/XII w. przemyski pop Wasyl będący powiernikiem i przypuszczalnie spowiednikiem księcia Wasylka Rościsławicza (Liwoch 2014b, 171; tam lit.).

OCENA STANU BADAŃ

Aktualny stan wiedzy o kulturze staroruskiej w fazie wczesnopaństwowej na zachodzie współczesnej Ukrainy jest dalece niezadowolający ze względu na wciąż niewielki zakres rozpoznania archeologicznego i niedostatek profesjonalnych publikacji, jednak ogólny obraz tej kultury rysuje się dość wyraźnie, co spowodowane jest bogactwem wytworów rąk dawnych Rusinów. Różni się ona pod tym względem od sąsiedniej – znacznie skromniejszej – kultury wczesnopolskiej.

Stosunkowo najlepszy jest stan badań archeologicznych nad wczesnośredniowiecznymi grodziskami zachodnioukraińskimi, którym również autor poświęcił sporo uwagi (Liwoch 2003). Idąc w ślady M. Parczewskiego (1986, 182-183, 1999, 182), zaproponował do ich opisu poniższy kwestionariusz¹⁶, a następnie przeanalizował wg niego dostępne w literaturze dane na temat tej grupy stanowisk.

KWESTIONARIUSZ – OPRACOWANIE GRODZISKA

A. (NR PORZĄDKOWY) DANE ADMINISTRACYJNE

B. ŹRÓDŁA PISANE, RYS HISTORYCZNY

C. FIZJOGRAFIA TERENU, POŁOŻENIE OBIEKTU

D. OPIS OBIEKTU

E. DZIEJE I ZAKRES BADAŃ

F. STAN ROZPOZNANIA ARCHEOLOGICZNEGO

F.1. UMOCNIEŃ

- rozplanowanie
- stratygrafia
- zabytki ruchome (datowniki)

F.2. ZABUDOWA WNĘTRZA

- architektura monumentalna
- budowle mieszkalne
- budowle gospodarcze
- inne

F.3. ZABYTKI RUCHOME

- ilość
- rodzaj

¹⁶ Z niewielkimi modyfikacjami kwestionariusz ten można zastosować także do opracowania osad otwartych i cmentarzysk.

G. INTERPRETACJA

G.1. CHRONOLOGIA

G.2. FUNKCJA

G.3. REKONSTRUKCJA

H. OSADY I CMENTARZYSKA PRZYGRÓDOWE

I. MIEJSCE ZŁOŻENIA ZABYTEKÓW I DOKUMENTACJI

J. UWAGI

K. MAPY, PLANY, RYCINY

L. LITERATURA

Szczególnie istotne wydaje się przedstawienie danych o stanie zachowania i obecnym wyglądzie obiektu (D) oraz o stanie rozpoznania archeologicznego (F) wraz z częścią ilustracyjną, tj. planami, zdjęciami i rysunkami (K). W ramach punktu F mieścić się powinny wyniki analiz typologicznych, dendrochronologicznych, radiowęglowych i in. Wiarygodność obiektu jako grodziska wczesnośredniowiecznego potwierdza – bądź zwiększa, gdy są wątpliwości związane z identyfikacją – wzmianka w ówczesnych źródłach pisanych (B)¹⁷. Dopiero po należytym zaprezentowaniu takich informacji może być przedstawiona interpretacja (G), ponieważ tylko wtedy da się sprawdzić jej poprawność. Oczywiście, niedostatki w publikacjach nie rozstrzygają o rodzaju czy chronologii stanowiska ostatecznie, a powinny być bodźcem do podjęcia badań archeologicznych lub opracowania wyników dotychczasowego rozpoznania obiektu, a następnie do prawidłowego włączenia ich wyników w obieg naukowy.

W końcu zeszłego stulecia stan rozpoznania i przedstawienia wyników badań grodzisk – tej bodaj najważniejszej dla rekonstrukcji procesu dziejowego we wczesnym średniowieczu kategorii stanowisk archeologicznych – był niezadowalający, a przy tym nie rysowała się możliwość znaczącej poprawy tegoż stanu. Niemal 2/3 stanowisk, którym taką atrybucję przypisywano w publikacjach, nie mogło być zweryfikowanych na ich podstawie ze względu na elementarne braki w przedstawieniu danych. Jednak niewątpliwie przyrost wiedzy postępuje. Przykładem tego są m.in. badania w Białej Czortkowskiej i ich publikacja, które

¹⁷ Wspomnieć można, że nie wszystkie grody zachodnioruskie znane ze źródeł pisanych zidentyfikowano w terenie, czego przykładem jest Korzec wzmiankowany w „Latoписie hipackim” pod 1150 i 1154 r. (Zvizdec’kij 2008, 119), a identyfikacja innych, np. Moklekowa, nie jest do końca pewna. Nawet w wypadku stołecznego Halicza przez długi czas były wątpliwości co do jego wczesnośredniowiecznej lokalizacji.

uwiarygodniają tamtejsze stanowiska jako obronne i wczesnośredniowieczne. Rozpoznanie grodziska na stanowisku Czarna pozwoliło na określenie jego chronologii na koniec IX-X w. (Misłka 2009, 255-259), natomiast na dwóch grodziskach na stanowisku Monasterzyska znaleziono materiał zabytkowy z XII-XIII w., co nasuwa przypuszczenie, iż są pozostałościami wzmiankowanego w „Latoписie halicko-wołyńskim” pod 1211 r. Moklekowa (Misłka 2009, 259-262). Znacząco zwiększyła się również wiedza archeologiczna o latoписowym stołecznym Busku (Dovgan’ 2008). Zdarzają się też artykuły poświęcone domniemanym grodziskom wczesnośredniowiecznym, które przynoszą jedynie plany i opisy ich formy, jak w wypadku obiektów w okolicy Kotoryn (Korčinskij 2009) i w Czernelicy (Fedunkiv, Poliśuk, Nagirnij 2014). Niekiedy do planów i opisów dołączona jest informacja o wzmiankach w źródłach pisanych, jak np. w prezentacji grodzisk w Mikulińcach i Dźwinogrodzie nad Dniestrem (Misłka 2011, 186-190). Ogromnie poprawił się stan rozpoznania i publikacji materiałów archeologicznych z grodziska Pleśnisko, które budziło zainteresowanie starożytników już w początkach XIX w. Przez ostatnie ćwierć wieku wykopaliska na tym stanowisku prowadził M. Filipčuk, który przedstawił wyniki swoich badań w licznych publikacjach (m.in.: Filipčuk 2009a; 2009b; 2010; Fylyptschuk 2012). Uważa on (Fylyptschuk 2012, 237-238, 242, 246-247, ryc. 2, 4), że w IX-X w. Pleśnisko było kilkusethektarowym słowiańskim *polis*, zdobytym i spalonym przez Włodzimierza Wielkiego, potem zaś ruskim grodem typu zamkowego o dwóch fazach (XI - 1. tercja XII w. oraz 2. tercja XII - połowa XIII w.). Mimo dobrej prezentacji materiałów archeologicznych problemem pozostaje wielkość grodziska. Sprawę wyjaśnić może jedynie zbadanie wszystkich linii wałów i interpretacja *sine ira et studio* wyników pod względem chronologicznym. Potwierdzenie w nowych badaniach i publikacjach (Myska 2014; tam lit.) zyskał sceptycyzm autora, który przypuszczał, że podawane przez Myhajla Rożkę datowanie dendrochronologiczne twierdzy Tustań na IX-X w. jest mało wiarygodne, natomiast jej późnośredniowieczna i – jak się okazuje – wczesnonowożytna faza wyraźnie niedoceniona.

Autor nie zajmował się wczesnośredniowiecznymi grodziskami z dwu północnych obwodów – rówieńskiego i wołyńskiego – omawianego obszaru, ale nie przeszkadza to ich krótkiemu omówieniu tutaj. Wspomnieć można, że w obwodzie wołyńskim w Zimnie znajduje się najstarsze¹⁸ na zachodniej Ukrainie grodzisko¹⁹, będące jednym z nielicznych

¹⁸ Być może zbliżoną chronologię ma grodzisko we wsi Krowinka koło Trembowli, jednak sprawa tego stanowiska wymaga wyjaśnień (<http://zamki-kreposti.com.ua/ternopolskaya-oblast/gorodische-krovinka/>; http://www.vgosau.kiev.ua/index.php?option=com_content&view=category&id=70&layout=blog&Itemid=98; informacja Olega Gavriluka).

z fazy wczesnosłowiańskiej w ogóle, znane szczególnie ze względu na znaczną liczbę wyrobów metalowych (Aulih 1972). Jego datowanie na VI-VII w. nie budzi wątpliwości. Wczesnosłowiański materiał ceramiczny, który w dużej ilości odkryto na grodzisku, jest niejednorodny, co świadczy o stosunkowo długim okresie jego funkcjonowania, a potwierdzeniem tego mogą być odnotowane przez Vitolda V. Aulihę (1972, 27-29) i Tarasa Milâna (2009, 230-231) dwie fazy umocnień. Według Igora O. Gavrituhina (1998, 185-186) pierwsze ślady pobytu Słowian na stanowisku pochodzą z czasu nie późniejszego niż połowa VI w., natomiast upadek grodziska przypada na koniec kultury praskiej. Dodaje on, iż istotny jest brak w rejonie Zimnego znalezisk z VIII w., z wczesnych faz kultury rajkowskiej. Wydaje się jednak, że stan badań nad tą kategorią obiektów i publikacji ich wyników nie odbiega znacząco od sytuacji w obwodach południowych. Szerzej zaprezentowano w literaturze kilka grodów, zwłaszcza te o statusie stołecznym – archeologiczno-historyczne monografie Peresopnicy, Łucka i Włodzimierza opracował Svâtoslav Ters'kij (2003; 2006; 2010), Dorohobuż zaś przedstawili Bogdan A. Prišepa i Ūzef M. Nikol'čenko (1996). Szczególnie interesujące jest niewielkie grodzisko Wał w Horodyszczu koło Łucka, materiał archeologiczny z którego opracowany został przez Mihajla M. Kučinkę (1996). Górną granicę czasową funkcjonowania tamtejszego grodu wyznacza skarb III grupy wg Gali F. Korzuhiny. Podobne do niego interpretuje się jako ślad walk między książętami wołyńskimi a książętami z Kijowa w końcu XI - na początku XII w. (Prišepa 2002; tam lit.). Dolną określić można głównie w oparciu o odnotowane dwa horyzonty budowlane chat oraz ceramikę i inne zabytki

¹⁹ Na marginesie zastanowić się można nad przeznaczeniem tego wyjątkowego obiektu – możliwe, że rację ma Marek Dulinicz (2000, 95), który pisze: *Wczesnosłowiańskie „grody”, dla nazwania których lepiej, jak sądzę, byłoby zaproponować inny termin, różniąc się zdecydowanie od późniejszych, typowo „militarnych” założeń, chronionych dookołnym wałem drewniano-ziemnym lub drewniano-kamienno-ziemnym, przypadających na czasy stabilizacji osadniczej i społecznej. Związana ze sposobem zabudowy łatwość zniszczenia tych pierwszych wskazuje, że obrona ludzi i dobytku nie była raczej główną przyczyną ich powstania. [...] cechy tych miejsc: wyjątkowe położenie (także w stosunku do sąsiadujących osad otwartych), skoncentrowanie śladów czynności o szczególnym znaczeniu, w tym pogrzebowych, sugerują przypisanie im funkcji nie tyle sakralnej może, co obrzędowej, ważnej dla określenia porządku i hierarchii władzy w danej grupie. Mogły one być okresowo wykorzystywane jako miejsca zebrań, czynności kultowych, wyspecjalizowanej produkcji rzemieślniczej i.t.d. Powstawanie tych ośrodków na terenach nowo zajmowanych przez Słowian (na Mazowszu – Szeliży, na Podlasiu – Haćki) wiąże się zapewne z obejmowaniem przez nowych przybyszów „pod swą władzę” ziem uprzednio nie będących ich obszarem osadniczym oraz sądzę, że w początkach dziejów Słowian takim „miejszem porządkującym”, czy też [...] „miejszem rodzącym władzę” mógł być [...] wielofunkcyjny ośrodek „grodowy”. Jedną z bardziej istotnych jego funkcji było „nadawanie władzy”. Niewykluczone, że zbliżone funkcje spełniały niektóre grody doby plemiennej, a w dobie wczesnopanstwowej pełnił je z pewnością Halicz.*

ruchome charakterystyczne dla X-XI w. Wdaje się, że stanowisko Wał można uznać za „archeologiczny reper” stanu kultury materialnej obszaru północno-zachodniej Ukrainy w XI w. Drugim ważnym dla rozpoznania kultury materialnej z okresu przejścia od fazy plemienną do wczesnopanstwowej jest grodzisko w Listwinie przedstawione przez Romana Čajkę (2009). Świadectwem funkcjonowania grodu w X w. są zausznice (Čajka 2009, 70, 198, ryc. 62:6, 8; omyłkowo uznane za lunule) typu nitrzańskiego, które na Słowacji i na Bałkanach datuje się na 2. połowę IX - początek X w., na wschodniej Słowiańszczyźnie zaś również na czas ok. połowy i 2. połowę X w. (Râbceva 2009, 369). Z X-XI w. pochodzą m.in. żelazne zapinki podkowiaste i ostrogi, natomiast najpewniej XI-wieczne są przęśliki z łupku owruckiego (Čajka 2009, 65, 71, 189, 198-199, ryc. 53, 62:1, 63:1-3; por. wyżej).

Na podstawie publikacji stwierdzić można, że wciąż nie wykorzystano – wyjąwszy pojedyncze przypadki – wartości poznawczych potencjalnie bardzo wartościowych stanowisk, jakimi są grodziska (zwłaszcza pozostałości ośrodków wczesnomiejskich²⁰). Poprawa stanu dostępnej w obiegu naukowym wiedzy o kulturze staroruskiej w grodach – gdzie była ona szczególnie bogata – nastąpić może tylko po należytym opracowaniu oraz publikacji dokumentacji badań i materiałów zabytkowych z dotychczasowych wykopalisk, a także po profesjonalnym przeprowadzeniu rozpoznania w przyszłości²¹.

Z grodziskami często łączona jest funkcja sakralna i wiele w literaturze uznaje się za miejsca, w których odbywały się zbiorowe obrzędy religijne. Już ponad sto lat temu Bohdan Janusz (1913, 75) napisał: *W miejscu, gdzie znaleźć miano figurę, znajdowało się mnóstwo płyt kamiennych, nie wiedzieć jakiego pochodzenia, ale wystarczających, by niekrytyczni archeologowie ówczesni widzieć w nich mogli ślady świątyń i ołtarzy pogańskich*. Niestety, niektórzy współcześni badacze omawianego terenu wciąż przejawiają skłonność do interpretacji różnego rodzaju obiektów ruchomych i nieruchomych jako pozostałości po wierzeniach przedchrześcijańskich. Tu przywołać można fragment artykułu Borisa Timośuka

²⁰ Autor daleki jest od poglądu, iż miastami można nazywać tylko skupiska ludzkie, które mają formalnoprawne potwierdzenie takiego statusu. Także A. Buko (2015, 21-25) ośrodki grodowo-miejskie z XII - połowy XIII w. określa jako protomiasta, wcześniej zaś Chełm Daniela Romanowicza uznał za [...] *znaczący ośrodek wczesnomiejski* (Buko 2004, 317).

²¹ W niniejszym artykule autor nie poświęci uwagi staroruskim osadom otwartym, którymi nie zajmował się także wcześniej, są bowiem rozpoznane głównie powierzchniowo (por. np. APPV 1982, 149-231), a zabytki ruchome na nich odkrywane nie różnią się od znalezisk z grodzisk (por. np. Baran, Čajka 1972). Zły stan badań i publikacji materiałów archeologicznych z osad wczesnośredniowiecznych wyjąwszy wczesnosłowiańskie jest jednym z większych mankamentów zachodnioukraińskiej mediewistyki.

(1993, 29) o grodzisku w Hłowie: *Na majdani-kapišì rozmìrami do 40 m v diametri, obmeženomu davn'orus'kim kul'tovim valom z rovami ta urvišami, rozkopani žertovni âmi z velikoû kil'kistû kistok tvarin ta ulamkiv glinânogo posudu XII-XIII st. V odnij z takih âm razem z kistkami svinì ležat' ulamki glinânogo posudu XVII st. Očevidno prihil'niki starih vîruvan' v cej čas po âkijš'-to pričinì počali zvertatis' z molitvami do pogans'kih bogiv, oraz kuriozalną interpretację Oresta Korčins'kiego (2000, 73, 80) skalnych korytarzy w Mikołajowie jako świątyń pogańskich.*

W literaturze polskiej przyjmuje się (Słupecki 2007, 447), że kryteriami wyróżnienia miejsc sakralnych są: 1) kategoria powtarzalności formy sanktuariów, która zakłada trwałość form i powtarzalność kształtu miejsc kultowych; 2) kategorię odkrycia, która nawiązuje do faktu, że człowiek budując sanktuarium zadawał pytanie, czy wybrane miejsce jest odpowiednie, przy czym zdawał się na orzeczenie *sacrum*, a więc cud, wróżbę lub sąd boży; 3) kategorię symboliki nadzwyczajności, która odwołuje się do powszechnego w religiach przekonania, że pewne punkty są szczególnie predestynowane do pełnienia roli sanktuarium. Te kryteria, które – co trzeba podkreślić = wcale nie muszą być zasadne, mogą być wsparte źródłami pisаныmi, tradycją, czy też onomastycznie. Jednak archeologiczna identyfikacja pogańskich miejsc świętych – oczywiście rzecz idzie o Słowiańszczyznę – jest bardzo trudna i w większości wypadków pozostaje niepewna. W wypadku zachodniej Ukrainy literatura poświęcona domniemanym sanktuariom przedchrześcijańskim z wczesnego średniowiecza jest wyjątkowo dyletancka i niezbyt obszerna (np. Korczyński 2000).

Zniszczycie doszczętnie wszystkie miejsca, gdzie narody, których wy pozbawicie dziedzictwa, służyły swoim bogom: na górach wysokich, na wzgórzach i pod każdym drzewem zielonym. Wywróćcie ołtarze, połamiecie ich stele, aszery ich ogniem spalicie, porąbiecie w kawałki posągi ich bogów. Zniweczycie ich imię na tym miejscu (Pwt 12, 2-3). Niezależnie od tego, czy pierwsi duchowni chrześcijańscy znali to starotestamentowe polecenie, czy też nie, przyczynili się do unicestwienia słowiańskiego pogaństwa. Współcześnie jego śladów dopatrywać się można w folklorze, czasami w języku, chyba częściej w zabytkach archeologicznych, jednak – przynajmniej na zachodzie współczesnej Ukrainy – *ich imię* zostało zniweczone.

Nie ma potrzeby analizowania tutaj większej liczby kategorii zabytków ruchomych, dlatego omówione pokrótce zostaną tylko dwie ich grupy, tj. zespoły ozdób w skarbach i dewocjonalia, które są stosunkowo dobrze opracowane.

Siedem dziesięcioleci minęło od publikacji „Russkih kladov IX-XIII vv.” Gali F. Korzuhiny (1954), jednak ta znakomita monografia wciąż jest podstawą do studiów nad

wczesnośredniowiecznymi skarbami na Rusi. Na omawianym obszarze ruskimi można nazwać z pewnością znaleziska grup III i IV wydzielonych przez tę badaczkę, obejmują bowiem odpowiednio XI-XI/XII w. i lata 70. XII w. - 1240 r., ewentualnie też grupę II z 2. połowy X-X/XI w., ponieważ teren dzisiejszej zachodniej Ukrainy miał wówczas niewątpliwe związki z kształtującą się nad Dnieprem Rusią (Kijowską), a z czasem został do niej wcielony. Autor opracowując artykuł „Skarby zachodnioruskie doby przedmongolskiej” (Liwoch 2013; tam lit.) w znacznej mierze opierał się na wspomnianym dziele.

Wśród skarbów III grupy na szczególną uwagę zasługuje znalezisko z Targowicy. Składa się ono z dwu części, a mianowicie starszej – pochodzącej z czasu odpowiadającego grupie II, oraz młodszej – typowej dla III grupy. Można sprecyzować czas produkcji przeżytków – oczywiście, dla datowania zespołu znaczący jest wyłącznie najmłodszy składnik – do których należy zawieszka półksiężycowata typu Kopiivka oraz zausznice odmiany Trnovec n/V lub bardzo podobne. Chronologię pierwszej oprzeć można na datowaniu skarbów zawierających takie lunule, mianowicie eponimicznego – po 955 r. oraz znaleziska z okolic Pińska – po 965 r. Podobną ma też skarb z Jurkowiec, należący z pewnością do II grupy. Zausznice odmiany trnoveckiej powinny być datowane na 1. połowę X w. Starymi składnikami mogą być też paciory z karneolu. Naszyjniki, bransolety i paciorki srebrne są młodsze, w pełni przynależne do grupy III. Z XI w. pochodzą też najpewniej esowate kabłączki skroniowe, raczej niespotykane w ruskich skarbach.

Skarby III grupy interpretuje się – nie sposób stwierdzić jednoznacznie, czy zasadnie – jako ślad walk między książętami wołyńskimi a wielkimi książętami z Kijowa w końcu XI - na początku XII w. Można się zastanawiać, czy nie bardziej wiarygodna jest ich chronologia XII-wieczna.

Skarby IV grupy zawierają inny niż w grupie III zestaw składników. Należą do nich: kabłączki nagłownikowe (Dźwinogród, Wierzbów, Zbaraż Stary), kołtki (Dorohobuż, Dźwinogród, Wierzbów), zausznice typu kijowskiego (Dorohobuż, Kryłos), zawieszki skroniowe (Dorohobuż), naszyjniki wite z końcami rurkowatymi (Zbaraż Stary; por. wyżej), łańcuszki z szerokich ogniów (Wierzbów), pierścienie z rytowaniem na tarczce (Nowouhruskie), ogniwa gąsienicowate (Wierzbów, Zbaraż Stary). Wydaje się, że większość skarbów tej grupy ukryta została późno – zapewne ok. 1240/1241 r., kiedy to zachodnią Ruś zniszczył najazd Batu-chana. Datowanie takie może potwierdzić w wypadku skarbu z Dorohobuża chronologia kołtki z wieńcem z dużych kulek i z istotami fantastycznymi, która pochodzi z XIII w. Zapewne taką samą chronologię mają kołtki z tłoczoną dekoracją geometryczną ze znalezisk na górze Dźwinogród i w Wierzbowie – może charakterystyczne

dla omawianego terenu. Również skarb ze Zbaraża Starego wiązać można z XIII w. Do IV grupy skarbów zaliczyć też trzeba dwa znaleziska z Zieleńcza, na które składały się bransolety szklane, oraz dwa tzw. maleńkie skarby, które mogą być jednak młodsze. Są to: zespół z Kryłosu zdeponowany ok. 1240/1241 r. lub później oraz znalezisko z Nowouhruskiego, być może z 2. połowy XIII w.

Autor zaobserwował – co istotne – iż do grupy IV nawiązują skarby młodsze, niekiedy trudne do odróżnienia od znalezisk z ok. 1240/1241 r. i nieco starszych. W skład takich znalezisk wchodzić mogą m.in.: wlewki typu kijowskiego, bransolety mankietowate, kołtki i zausznice podobne do typu kijowskiego. Nowo odkrytymi przykładami są dwa skarby z Czermna (Piotrowski, Wołoszyn 2012, 188-189, 224-231, ryc. 3-6), których młodszy niż przypuszczali wiek zasugerował jego odkrywców autor, a oni z tą sugestią się zgodzili, oraz zapewne skarb z Kryłosu (Koval', Mironiuk 2015, 157-171), natomiast wcześniej znane były znaleziska z Sokala (XIV w.?), Mołotowa (też jako Demidów; 1. połowa - ok. połowy XIV w.) i kilka innych.

Skarby zachodnioruskie doby przedmongolskiej są niezwykle interesującymi źródłami archeologicznymi, przyczyniają się bowiem do poznania stanu wytwórczości, handlu i stosunków społecznych. Jako ukryte w jednym czasie zespoły przedmiotów różnych rodzajów służyć mogą do rozważań o współwystępowaniu i chronologii podobnych w innych kontekstach archeologicznych. Zagadnienie skarbów wymaga – oczywiście – dalszych studiów, do których skromnym przyczynkiem mogą być ustalenia i przypuszczenia przedstawione przez autora. Sporządzony przez niego katalog – najpełniejszy z dotychczas zestawionych – uzupełnić trzeba o częściowo opublikowany w mało znanym niearcheologicznym czasopiśmie skarb z Czernelicy (Palijčuk 2004) należący do IV grupy wg G. F. Korzuhiny.

Przedmioty osobistego nabożeństwa średniowiecznych Rusinów autor przedstawił m.in. w artykule „Dewocjonaalia staroruskie z zachodniej Ukrainy” (Liwoch 2018; tam lit.). Krzyżyki są zapewne najliczniejszymi wyrobami drobnej metaloplastyki i obróbki kamienia w młodszej fazie wczesnego średniowiecza na Rusi. W ostatnim czasie są często prezentowane w literaturze, jednak niemal równie często brak informacji o kontekście archeologicznym, z którego pochodzą. Datowane są na podstawie analogii – zwykle prawidłowo – jednak konieczna jest lokalna weryfikacja przyjętej dla całej Rusi chronologii poszczególnych typów, a to możliwe będzie dopiero po zgromadzeniu znaczącego zbioru dewocjonaaliów z fachowo prowadzonych wykopaliisk archeologicznych. Według wstępnej oceny autora większość tego rodzaju dewocjonaaliów pochodzi z pierwszych dziesięcioleci

XIII w., ale jest to tylko przypuszczenie wymagające potwierdzenia opartego na dalszych badaniach. Zapewne najlepiej opracowaną grupą dewocjonaliów są otwierane krzyże napierśne – enkolpiony, które cechują się ogromną liczbą odmian. Mimo to określanie ściślejszej chronologii nie jest łatwe, a podawane przez autorów publikacji datowanie tych zabytków bywa arbitralne i w znacznej mierze domniemane, choć na ogół jest ramowo poprawne. Niemal wszystkie enkolpiony z zachodniej Ukrainy pochodzą z XII-XIII w., a zdecydowana większość z 2. połowy XII - 1. połowy XIII stulecia. Ikonki metalowe i kamienne z wieków średnich są w ostatnim czasie często prezentowane – podobnie jak krzyżyki i enkolpiony – w literaturze, jednak niemal równie często brak informacji o kontekście archeologicznym, z którego pochodzą. Niezbędna jest lokalna – oparta o materiały z wykopalisk – weryfikacja przyjętej dla całej Rusi chronologii poszczególnych rodzajów zawieszek z wyobrazeniami świętych. Wydaje się, iż pochodzą one na ogół z 1. połowy XIII w. Jeśli chodzi o zawieszki półksiężycowate, których znaczną część autor uznał za dewocjalia chrześcijańskie, to w Nowogrodzie (Wielkim) – swoistym reperze archeologicznym Rusi – spotyka się je głównie przed 1238 r., przy czym nieokreślona pozostaje dolna granica czasowa ich wystąpienia, najmłodsza zaś pochodzi z 1. połowy XIV w. Ustalenia chronologiczne dotyczące zawieszek półksiężycowatych z Nowogrodu w odniesieniu do okazów z omawianego terenu są mało pomocne, te bowiem różnią się dość znacznie od swoich północnoruskich odpowiedników.

Aleksandr E. Musin (2000, 100) wydziela w omawianym okresie na Rusi cztery pokolenia zabytków chrześcijańskich, zaznaczając, że podawane daty mają charakter umowny, a wskazane pokolenia cechują się regionalnymi odmiennosciami:

- 1 pokolenie, 950-1050 r. – krzyżyki z blachy srebrnej
- 2 pokolenie, 1000-1100 r. – krzyżyki z prymitywnym wyobrażeniem Ukrzyżowania
- 3 pokolenie, 1075-1275 r. – krzyżyki metalowe z ornamentem geometrycznym typów indywidualnych (też koliste ikonki, zmijowiki, enkolpiony)
- 4 pokolenie, 1125-1450 r. (1125-1275 r.) – krzyżyki bursztynowe i kamienne masowych typów (też bursztynowe, kamienne i z macicy perłowej krzyżyki typów indywidualnych).

Dewocjalia pierwszego pokolenia charakterystyczne są dla cmentarzysk druzynnych i nekropoli osad targowo-rzemieślniczych z połowy - 2. połowy X w. kształtującego się państwa ruskiego, a od XI w. znane są nie tylko z jego części centralnej, ale także z krańców. Brak ich w warstwach kulturowych osad. Drobne przedmioty osobistej czci drugiego pokolenia charakterystyczne są dla warstw kulturowych staroruskich grodów i wiejskich cmentarzysk kurhanowych. Trzecie pokolenie uwidacznia proces tworzenia się samodzielnej

staroruskiej kultury chrześcijańskiej z wielką różnorodnością form dewocjonałów, która zmniejsza się w ciągu XIII w. (Musin 2000, 100-101). Na zachodniej Ukrainie właściwie niewidoczne są dwa pierwsze pokolenia chrześcijańskich starożytności wyjąwszy pojedyncze przypadki, jak wspomniane krzyżyki podhoreckie. Dopiero trzecie i czwarte pokolenie jest reprezentowane przez liczne dewocjonała różnych typów, których liczebność i zróżnicowanie zmniejsza się zapewne od lat 40. XIII w. w związku z niszczącymi najazdami mongolskimi.

Przedstawione powyżej krótkie uwagi o dewocjonałach pokazują, iż nawet w wypadku tej najlepiej opracowanej i potencjalnie wartościowej jako datowniki ze względu na dużą zmienność grupy zabytków określanie chronologii nie jest łatwe. Podawane przez autorów publikacji zabytków datowanie bywa arbitralne i w znacznej mierze domniemane, choć na ogół mieści się w sferze prawdopodobieństwa. Niemal wszystkie enkolpiony i inne średniowieczne przedmioty osobistego nabożeństwa z zachodniej Ukrainy pochodzą z XII-XIII w, a zdecydowana większość z 2. połowy XII - 1. połowy XIII stulecia.

W artykułach i książce, które składają się na dysertację doktorską autor zobrazował wycinek dotychczasowej wiedzy na temat chronologii i metod datowania materialnych pozostałości wczesnopaństwowej fazy średniowiecza na zachodzie Ukrainy. Dorobek ten oraz prace wielu innych archeologów i historyków pozwala na oceny, które pokrótce zaprezentowane były przy omawianiu poszczególnych kategorii zabytków, oraz wstępne wnioski, które przedstawiono w „Zakończeniu”, a także na wysunięcie postulatów badawczych, których realizacja posłuży poprawie stanu rozpoznania archeologicznego omawianego obszaru.

W studiach nad kulturą staroruską na zachodzie współczesnej Ukrainy, ale nie tylko tam, autor korzystał z dwu rodzajów źródeł. Jednym były wspomniane już muzealia ze zbiorów Muzeum Archeologicznego w Krakowie, które przez niemal stulecie – od połowy XIX w. do II wojny światowej – wzbogacane były zabytkami z terenu współczesnej Ukrainy. Znaleziska przypadkowe i materiały z wykopalisk przekazywali Polacy mieszkający na Wołyniu, Rusi Czerwonej, Podolu, Braclawszczyźnie i Kijowszczyźnie oraz prowadzący tam badania uczeni z Krakowa. Współtworzyli oni archeologię Ukrainy i przyczynili się do poszerzenia wiedzy o pradziejach i średniowieczu ziem nad Dniestrem i Dnieprem. Do rozwoju archeologii ziem ukraińskich starał się przyczynić także autor, opracowując i publikując wspomniane materiały. Szczególnie istotna wydaje się wzmiankowana wyżej książka „Zabytki z wykopalisk Teodora Nieczuja-Ziemieckiego w latopisowym Pleśniku (Podhorce na Ukrainie) / Artefacts from Excavations by Teodor Nieczuja-Ziemiecki in

Mediaeval Plisnes´k (Pidgirci in Ukraine)” (Liwoch 2018), w której przedstawił zabytki świadczące o początkach Rusi Rurykowiczów na słowiańskiej ziemi nad Dniestrem i Bugiem. Drugim źródłem wzbogacającym wiedzę autora były liczne publikacje archeologów i historyków radzieckich / ukraińskich i rosyjskich oraz – w znacznie mniejszym stopniu – uczonych z innych krajów. Fundamentami jego studiów były liczące wiele dziesięcioleci monografie różnych kategorii zabytków, m.in.: grodzisk Pavla A. Rappoporta (1967), uzbrojenia i oporządzenia jeździeckiego Anatolija N. Kirpičnikova (1966a; 1966b; 1971; 1973) i Aleksandra F. Medvedeva (1966) oraz skarbów G. F. Korzuhiny (1954); a także katalogi stanowisk, m.in.: Bohdana Janusza (1918) i Oleksija O. Ratiča (1957). Autor korzystał – co oczywiste – z bardzo licznych, choć na ogół przyczynkarskich, prac nowszych, których obszernie zestawienia zamieścił w swoich publikacjach. Podczas prób interpretacji materiału archeologicznego pomocne mu były średniowieczne źródła pisane z „Powieścią minionych lat” („Powieść...” 1999), nieocenionym źródłem informacji o początkach Rusi, na czele.

CEL DYSERTACJI

Celem pracy doktorskiej było systematyczne – autor jako muzealnik ma skłonność do katalogowania zabytków – przedstawienie stanu kultury²² staroruskiej w czasie i na obszarze zakreślonych wyżej. Oczywiście, tylko wycinka tej kultury, ponieważ w miarę dokładne przedstawienie całości jest niemal niemożliwe z względu na jej bogactwo i zróżnicowanie – poddana wpływom bizantyjskim stała się ona niemal osobną cywilizacją²³. Celem kolejnym była próba podziału fazy wczesnopanstwowej na krótsze okresy, aby uchwycić dynamikę zmian w kulturze ówczesnego społeczeństwa Rusi południowo-zachodniej. Oczywiście rację ma Steven Runciman (1994, 7), uważając, iż [...] *bieg historii jest niepowstrzymany i nigdy*

²² Ponieważ jest to studium archeologiczne, dominuje w nim aspekt materialny kultury, jednak w wypadkach, gdy było to możliwe, np. w opracowaniu cmentarzyska w Podhorcach-Pleśniku, uwzględnione były i aspekt duchowy (nowa religia – chrześcijaństwo), i aspekt społeczny (zmiany w strukturze socjalnej – pojawienie się nowych, obcych elit).

²³ Na fundamencie średniowiecznej Rusi wyrosła Rosja, którą bez większych wątpliwości określić można jako odrębną cywilizację (por.: Andrusiewicz 2004; 2005; 2009; Huntington 1997, 21, 50, 89, 199-206, 239-247), jednak w kulturze rosyjskiej wyraźne widoczne są rysy, które nie mają pochodzenia staroruskiego.

nie przecina go żadna bariera, jednak periodyzacja do celów badania i opisywania dziejów ludzkości jest nader przydatna.

Najobszerniej omówione jest zagadnienie grodzisk, które autor przedstawił w monograficznym artykule „Stan badań nad grodziskami wczesnośredniowiecznymi i z początków późnego średniowiecza na zachodniej Ukrainie (obwody: iwano-frankowski, lwowski i tarnopolski)” (Liwoch 2003), a poniekąd także w recenzji książki o grodzisku w Szepetówce (Liwoch 2022b). Jednemu z nich poświęcone są fragmenty w książce „Zabytki z wykopalisk Teodora Nieczuja-Ziemięckiego w latopisowym Pleśniku (Podhorce na Ukrainie) / Artefacts from Excavations by Teodor Nieczuja-Ziemięcki in Mediaeval Plisnes'k (Pidgirci in Ukraine)” (Liwoch 2018, 11-24, 57-70, 119-128, 153-159. W zarysie przedstawiony jest problem obrzędowości pogrzebowej i cmentarzysk, któremu poświęcił artykuł „Uwagi o chronologii wczesnośredniowiecznych cmentarzysk na zachodzie Ukrainy” (Liwoch 2011). Wyjątkiem pokazanym szerzej we wspomnianej książce (Liwoch 2018, 24-48, 70-94, 114-116, 129-151, 160-168) jest drużynne cmentarzyska podhoreckie.

Z różnym stopniem wnikliwości autor przeanalizował wiele rodzajów zabytków ruchomych. Buławy i kiścienie przedstawił w artykułach „Buławy z zachodniej Ukrainy” (Liwoch 2006), „Bulavy i kisteny neizvestnogo proishozhdeniâ iz Arheologičeskogo muzea v Krakove” (Liwoch 2022a) i „Medieval Mace Heads and Flail Striking Heads from the Old Collections of the Archaeological Museum in Cracow” (Liwoch 2023), miecze i dolne okucia pochew mieczowych w „Zachodnioukraińskie miecze i trzewiki pochew mieczowych od X do połowy XIII w.” (Liwoch 2008), a kilka innych rodzajów militariów – ze środowiska koczowniczego, ale w części wykonanych na Rusi – w „Pozdnekočevničeskij mogil'nik v Rosave” (Liwoch 2017b). Przedmiotom osobistego nabożeństwa poświęcił pracę „Dewocjonalia staroruskie z zachodniej Ukrainy” (Liwoch 2018) oraz część artykułu „Średniowieczne cmentarzysko kamienne w Siemienicach koło Kutna” (Liwoch 2021, 53, 58, 61-66, 76-78). Skarby, na które składają się głównie srebrne ozdoby, przedstawił w publikacji „Skarby zachodnioruskie doby przedmongolskiej” (Liwoch 2013b), natomiast kołtki będące wyrobami złotniczymi charakterystycznymi dla Rusi w artykule „Kołtki z południowo-zachodniej Rusi” (Haduch, Liwoch 2007). O plombach typu drohiczyńskiego autor napisał w artykule „Plomby z Drohiczyzna w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Krakowie” (Liwoch 2013a), o pieniądzu monetarnym, kruszcowym i płacidłach w pracy „Zamitki pro rann'oseredn'ovičnì groši z Galiča ta inših miševostej na zahodi Ukraïni” (Liwoch 2019), o przeszłikach z łupku owruckiego i szklanych bransoletach w przyczynku „Importy staroruskie w Polsce. Przykłady ze zbiorów dawnych Muzeum Archeologicznego

w Krakowie” (Liwoch 2014a), natomiast o ceramice i wielu innych zabytkach znajdujących na reliktach ruskich grodów i na cmentarzyskach w książce o Pleśniku (Liwoch 2018).

ZAGADNIENIA METODOLOGICZNE

W dysertacji, która poświęcona jest głównie problemom typologii i chronologii zabytków staroruskich z ziem współczesnej zachodniej Ukrainy, autor posługiwał się metodami, które określił jako humanistyczne, w niewielu wypadkach odwołując się do metod przyrodniczych, te bowiem w zachodnioukraińskiej archeologii średniowiecza wykorzystywane są – głównie ze względu na koszty – dość rzadko.

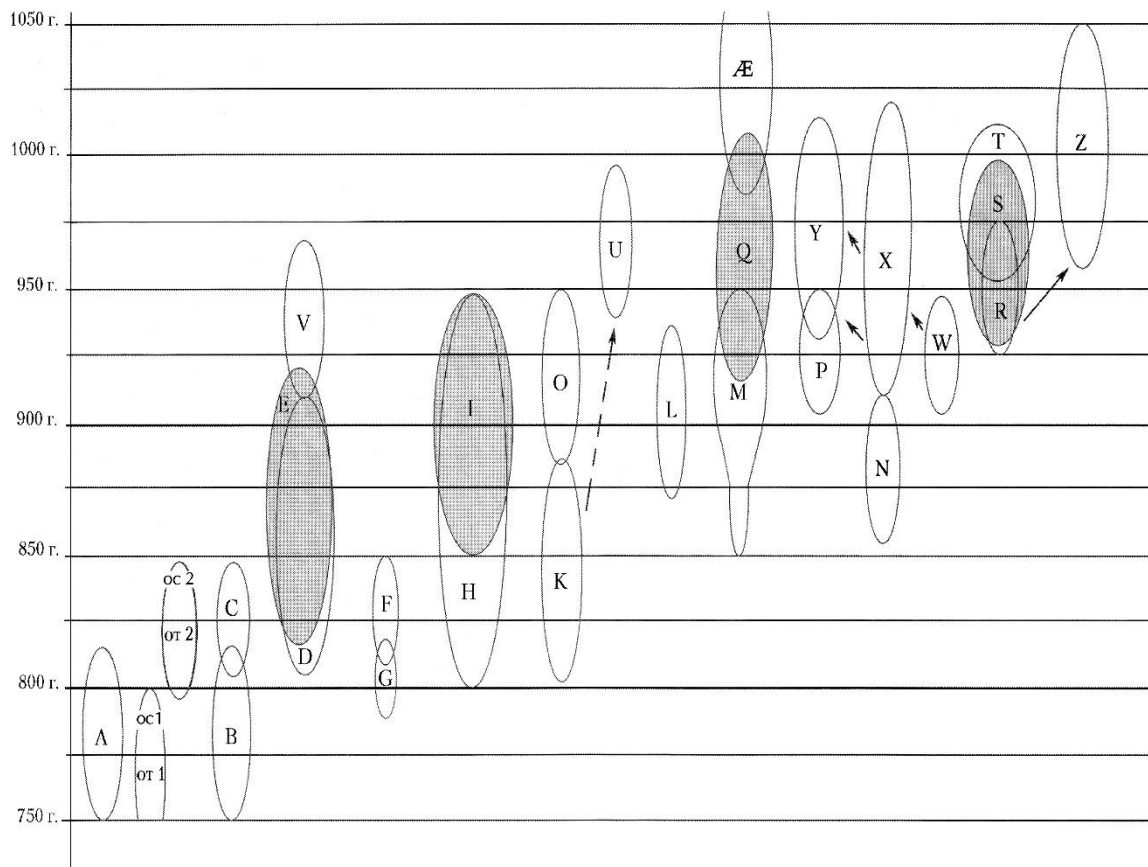
We wszystkich swoich pracach autor stosował metodę typologiczną, zasadniczym bowiem etapem analizy zabytków – materialnych pozostałości minionych społeczności – jest ich klasyfikacja. Zbliżone wytwory łączy się w typy w celu ich uporządkowania formalnego i chronologicznego, a także geograficznego. Już podstawowe kryterium klasyfikacyjne w archeologii, czyli surowiec, pozwoliło na podział kultury ludzkiej na epoki: kamienia, ewentualnie miedzi, brązu i żelaza. Przyjęta w archeologii zasada, iż *podobne idzie w parze z podobnym*, jest wykorzystywana do badań zarówno znalezisk z zespołów, jak i tzw. luźnych (pozbawionych kontekstu archeologicznego). Przy wykorzystaniu technik seriacji – stylistycznej i częstotliwościowej – można porządkować grupy przedmiotów tego samego rodzaju w szeregi typów, a następnie ustalać kolejność ich występowania w czasie (z założenia sąsiadujące ze sobą przedmioty mają więcej cech wspólnych niż przedmioty chronologicznie odległe). Jest to metoda datowania względnego.

Seriacja stylistyczna polega na porządkowaniu zabytków wg podobieństwa stylu. Zmiany w wyglądzie poszczególnych rodzajów przedmiotów mogą być odbiciem upływu czasu, odległości w przestrzeni lub obu tych czynników. Zadaniem archeologa jest określenie, który z nich zaistniał, albo czy zaistniały oba. Zwykle im bardziej ograniczony jest obszar, z którego pochodzą typizowane zabytki, tym poprawniejsze jest odzwierciedlenie upływu czasu w seriacji. Nie można zakładać, że zmiany przebiegają od form prostych do złożonych, lub że ich wynikiem będzie stan, który określamy jako postęp. Do ustalenia chronologii – początku / typu najwcześniejszego i końca / typu najpóźniejszego – seriacji (typologii) konieczne jest użycie innych metod datowania (Renfrew, Bahn 2002, 116-117; Ashmore, Sharer 2008, 174-176).

Seriacja częstotliwościowa służy porządkowaniu sekwencji stanowisk albo depozytów za pomocą analizy częstotliwości występowania poszczególnych typów lub stylów zabytków. Opiera się na założeniu, że zmiany częstości występowania wszystkich typów zabytków przebiegają wg jednego wzorca – od pojawienia się danego typu, przez jego rozpowszechnienie, do wyjścia z użycia. Typy różnią się długością funkcjonowania i stopniem popularności, jednak w większości wypadków częstotliwość występowania typu można przedstawić w formie diagramu zbliżonego kształtem do soczewki (krzywa o kształcie okrętu; por. ryc. 5). Metoda ta ma wartość chronometryczną pod warunkiem powiązania jej ze stratygrafią wykopaliskową (Renfrew, Bahn 2002, 116-118; Ashmore, Sharer 2008, 175-177).

W ramach metody typologicznej mieści się datowanie krzyżowe (porównanie sekwencji). Wykorzystuje się je w wypadku niemożności zastosowania seriacji na badanym stanowisku. Zabytki z niego porównuje się z udokumentowanymi sekwencjami przedmiotów z sąsiednich – niekiedy w bardzo szerokim znaczeniu tego słowa – stanowisk. Oparte jest na przypuszczeniu o istnieniu dawnych powiązań kulturowych, które powodują, że podobieństwa zabytków nie są przypadkowe. Porównanie sekwencji bywa zawodne, zatem powinno się je realizować tylko tam, gdzie nie można użyć innego sposobu. Datowanie krzyżowe jest niezmiernie przydatne w budowaniu chronologii regionalnych.

Przykładem zabytku przywiezionego – importu – na omawiany teren, którego chronologię ustalono za pomocą metody typologicznej, jest miecz (ryc. 6) z wielkiej mogiły na gruntach włościańskich w Podhorcach-Pleśniku (Liwoch 2018b, 24-25, 70-71, 129-130, 160-161). Miecz ten należy do typu S wg Jana Petersena (por. Petersen 1919, 142-145, ryc. 114-116). Dekoracja jego rękojeści (inkrustacja – wstęgowe plecionki) jest podobna jak na innych egzemplarzach tego typu. Szczególnie zbliżone jest zdobienie miecza – zwłaszcza środkowej części nakładki – z Lipiany (Sarnowska 1955, 285-286, ryc. 15), a także okazu z Blistowej (Voznesens'ka, Kovalenko, Orlov 1984, 32-33, ryc. 10). Podobne są również: miecz z Lutowa (Siwiak, Zajązkowska 2008), jelec mieczowy z Morzeza (Sarnowska 1955, 289, 292, ryc. 23), a nieco mniej jeden z mieczy z dneprowych porohów (Kirpičnikov 1966a, 29, 78-79, ryc. 4:1), miecz z Salman (Arne 1914, 48-49, ryc. 35) i miecz z parafii Lunda z napisem „INGELRIIMEFECIT+” (Androshchuk 2014, 421, 612, ryc. 131). Podhorecki okaz typu S – zapewne wyrób pracowni nadreńskich – jest datowany przez Anatolija N. Kirpičnikova (1966a, 78-79) na koniec X - początek XI w. O ile górna granica czasowa raczej nie budzi wątpliwości, o tyle dolną trzeba – jak się wydaje – przesunąć w głąb X w. (por. Androshchuk 2014, 75). Jest on podstawowym wyznacznikiem chronologii grobu.

Ryc. 5. Schemat rozwoju typów mieczy wg Jana Petersena (wg Vešňákova 2005, 323)

Ryc. 6. Rękojeść miecza z wielkiej mogiły na gruntach włościańskich w Podhorcach-Pleśniku
(wg Liwoch 2018b, 161)

Najważniejszą zapewne procedurą na obszarach kultur dysponujących pismem i kalendarzem jest datowanie absolutne metodą historyczną (por. Renfrew, Bahn 2002, 121-126), które autor zastosował w kilku opracowaniach (np. Liwoch 2018, 49-51, 95-97). W wypadku wczesnego średniowiecza na zachodzie Ukrainy możliwe jest powiązanie archeologii z chronologiami i kalendarzami używanymi w cesarstwie znanym w historiografii jako Bizancjum (z czasem też na Rusi), a także w Europie łacińskiej oraz w świecie

islamskim. Właściwe umiejscowienie w czasie obiektów nieruchomych i ruchomych pozwala na poprawną rekonstrukcję procesu kulturowego, co jest jednym z zadań archeologa. W ramach tej metody mieści się datowanie monetami, które są rodzajem źródeł historycznych, czyli metoda numizmatyczna²⁴. Zauważyć można, że podobny nieco do monetarnego walor datownika mają pieczęcie, jednak traktować je należy jako swego rodzaju *res extra commercium*, ponieważ po uwierzytelnieniu dokumentów trafiały do różnych – domowych, pałacowych i cerkiewnych – archiwów, gdzie mogły spoczywać przez długi czas.

Obecnie powszechnie obowiązująca jest era dionizyjska – nasza lub nowa era, czy też era po Chrystusie (*anno Domini*, *anno ab incarnatione Domini*, *anno dominicae*) i odpowiednio przed Chrystusem, dawna era, przed naszą erą – stosowana w łacińskiej Europie sporadycznie od VII w., w pełni zaś od stulecia X. W XIII w. używano jej również na Rusi Halickiej, Smoleńskiej i Połockiej. Opracowana została przez rzymskiego mnicha Dionizego Małego w VI w. Przy sporządzaniu tablicy paschalnej założył on, że Jezus urodził się w 753 r. od założenia Rzymu (*ab urbe condita*). Pomylił się o kilka lat, lecz pomyłka ta nie została nigdy poprawiona, nie powoduje bowiem błędu w korelacji er od założenia Rzymu i dionizyjskiej. W średniowieczu najbardziej rozpowszechnione było rozpoczynanie roku wg stylu Narodzenia Pańskiego (*a Nativitate Domini*), tj. od 25 grudnia. Styl ten stosowała kuria papieska, Niemcy, Szwecja, Czechy i Polska. Szeroko używany był też, zwłaszcza w komputystyce i prawie kanonicznym, styl Obrzezania (*a Circumcisione*), czyli od 1 stycznia (Szymański 2006, 128, 131).

W latopisach ruskich liczono lata wg ery bizantyjskiej – od stworzenia świata (*ab origine mundi*) – której początek wyznaczono na 5508 r. p.n.e. Przy przeliczaniu na erę dionizyjską trzeba pamiętać, że rok mógł rozpoczynać się 1 marca i stąd przy stylu

²⁴ Monety mają metrykę lepszą niż inne zabytki, dlatego powszechnie przyjmuje się (Suchodolski 2000, 229; tam lit.), że są dobrymi wyznacznikami chronologii. Pamiętać jednak trzeba, iż czas obiegu monet bywa trudny do ustalenia, zależał bowiem – jak pisze Stanisław Suchodolski (2000, 237) – od ich kruszcu i rodzaju, epoki, sytuacji politycznej i gospodarczej oraz przypadku. W VIII-XII w. we wschodniej Europie, która pozbawiona jest naturalnych źródeł srebra, w obrocie pieniężnym wykorzystywano monetę cudzoziemską – arabską i zachodnioeuropejską, w mniejszym stopniu bizantyjską, a sporadycznie ruską – często służącą jako surowiec do produkcji rzemieślniczej. Czas od jej wybicia do przejścia w kontekst archeologiczny wynosił od ok. 8,5 roku do ok. 50 lat (Sedyh 2013, 165, 168-170; tam lit.). Na omawianym terenie monety odkrywane są rzadko wyjąwszy – oczywiście – kilka skarbów, w których wystąpiły w znacznej liczbie. Zauważyć trzeba, że w niektórych wypadkach należy je traktować jako dewocjalia lub ozdoby, a nie jako miary wartości wymiennych.

marcowym początek ery liczono od 5508, ale styczeń i luty przypadały na 5507 r., natomiast przy stylu ultramarcowym od 5509 r., więc styczeń i luty przypadały na 5508 r. Na Rusi używano obu stylów – początek roku w marcowym jest późniejszy od początku naszego roku o dwa miesiące, natomiast w ultramarcowym wcześniejszy o dziesięć miesięcy. W stylu bizantyjskim (greckim) rok rozpoczynano 1 września, przy tym początek ery wypada na 5509 r., a miesiące od stycznia do sierpnia na rok 5508. Od XII w. spotykany był on na Rusi, jednak poza latopisami (Szymański 2006, 129, 131).

Era mahometańska liczy lata od ucieczki Mahometa z Mekki do Medyny (*Hidżra*, *Hedżra*) w 622 r. Wiedza o niej przydatna jest do określania wieku dirhemów, które napływały na omawiany teren w ostatnich wiekach I tysiąclecia n.e.

Jedną z możliwości ustalenia chronologii bezwzględnej w archeologii jest synchronizacja za pomocą tzw. metody importów, która ściśle łączy się zarówno z metodą typologiczną, jak i historyczną (oraz – naturalnie – numizmatyczną). Polega ona na wykorzystaniu pochodzących spoza badanego obszaru zabytków o znanym czasie wytworzenia – zwłaszcza monet – do datowania współwystępujących z nimi w zespołach zwartych wyrobów miejscowych. W wypadku wczesnego średniowiecza zachodniej Ukrainy przydatne mogą być importy z Europy łacińskiej (por. np. Liwoch 2018, 25, 71), a także bizantyjskie i arabskie. Jednak w praktyce mają one znikome znaczenie, są bowiem nieliczne i zwykle bez należycie udokumentowanego kontekstu archeologicznego.

Metody datowania – zarówno przyrodnicze, jak i humanistyczne – omówione są w artykule przygotowanym z myślą o ukraińskich studentach (Liwoch 2017a – z powodu trudności finansowych wydawnictwa tom czasopisma za rok 2017 ukazał się dopiero w roku 2023).

Medieval Mace Heads and Flail Striking Heads from the Old Collections of the Archaeological Museum in Cracow,
[w:] *Archaeology of Conflicts 2*, red. P. Drnovský i in., 2023,
s. 41-53.

Medieval Mace Heads and Flail Striking Heads from the Old Collections of the Archaeological Museum in Cracow

Radosław Liwoch

Abstract: *In the Department of the Old Collections of the Archaeological Museum in Cracow a small, but diversified on the account of forms, group of medieval mace heads and flail striking heads is stored. Some of them have been already published; others are presented for the first time in this bacellistic contribution. The most of them are – regrettably – artifacts of unknown origin and we may only guess that they were found before the World War II in the area of former Ruthenian lands of contemporary Ukraine. A smaller part of them are artifacts which place of discovery, sometimes also their discoverer, are known. The vast majority of these artifact are Ruthenian handicrafts dated to the 12th – the half of the 13th century, but there is also an older Ruthenian flail striking head, a younger Hungarian mace head and several specimens of uncertain chronology and provenience. Artifacts in this article are discussed in the order corresponding to schemas of types of East-European mace heads and flail striking heads elaborated more than a half century ago by A. N. Kirpičnikov.*

Key words: mace heads – flail striking heads – 12th–13th century – Ukraine – Archaeological Museum in Cracow

In the Department of the Old Collections of the Archaeological Museum in Cracow a small, but diversified on the account of forms, group of medieval mace heads and flail striking heads¹ is stored. Some of them have been already published²; others are presented for the first time in this *bacellistic* contribution. The most of them are – regrettably – artifacts of unknown origin and we may only guess that they were found before the World War II in the area of former Ruthenian lands of contemporary Ukraine. A smaller part of them are artifacts which place of discovery, sometimes also their discoverer, are known. The vast majority of these artifact are Ruthenian handicrafts dated to the 12th– the half of the 13th century, but there is also an older Ruthenian flail striking head, a younger Hungarian mace head and several specimens of uncertain chronology and provenience. Artifacts in this article are discussed in the order corresponding to schemas of types of East-European mace heads and flail striking heads (Fig.1) elaborated more than a half century ago by Anatolij Nikolaevič Kirpičnikov (1966, 49, 60, Fig. 10, 12), the most prominent researcher of medieval East-European weaponry.

¹ As a curiosity may be considered Lyuba Smirnov's (Holden) (2005) theory that they are steelyard weighs, contested by Sergej Ū. Kainov (2018) who correctly considered these artifacts as weapon. To his remarks I should add that this kind of flail is presented in the meticulous painting of an anonymous author from the 1st half of the 16th century (after year 1514) entitled: *The Battle of Orsha* ([https://en.wikipedia.org/wiki/Flail_\(weapon\)#/media/File:Battle_of_Orsha_detail_02.jpg](https://en.wikipedia.org/wiki/Flail_(weapon)#/media/File:Battle_of_Orsha_detail_02.jpg)). What is more, among archaeological artifacts steelyard arms are missing – unlike “weights”.

² Kirpičnikov 1966, 136–137; Liwoch 2006, 67–72, 75–76, Fig. 3, 6: 1–2; 2016; 2019; earlier literature there.

1. unknown place of discovery (Ukraine?)

– bronze mace head (Fig. 2: 1; inventory number MAK/9549) in the form of an empty cube with four pyramidal spikes, encircled with a roller and with a short eye, located on the plan of a cross; decorated with a point ornament; relatively well-preserved (dark-green patina, lack of almost half of the eye; conservation around years 2008/2009); dimensions: length 58 mm, width 68 mm, eye diameter 20 mm, weight 288 g

This mace head belongs to type I according to A. N. Kirpičnikov. It is similar to an iron artifact deriving from the 11th century tumulus from the area of the village of Zagor'e³ and to a bronze artifact deriving from the 9th–10th century layer in the stronghold located in the vicinity of the village of Cimlânskaâ (Kirpičnikov 1966, 48, 130–131, Plates XXV: 1, XXVI: 5, XXVIII: 1), it is dated approximately to the 10th(?)–11th century.

2. unknown place of discovery (Ukraine?)

– iron mace head (Fig. 2: 2; inventory number MAK/9858) in the form of a solid cube with four pyramidal spikes located on a plan of a cross; well-preserved (after conservation black color); dimensions: length 44 mm, width 63 mm and 61.5 mm, eye diameter 25–16 mm, weight 308 g

This mace head belongs to type I according to A. N. Kirpičnikov. It is similar to the 11th(?) century iron mace head from the village of Velikopoloveckoe and iron mace heads from Balkans, for example to some the 10th–11th century specimens from Bulgaria and the Central Europe (Kirpičnikov 1966, 48, 130–131, Plate XXV: 2; Michalak 2005, 189, 216, Plate I: 5–7). We may suppose that this artifacts derives from the 11th century but still its chronology is uncertain so it can be younger.

3. unknown place of discovery (Ukraine?)

– bronze (?) miniature mace head (Fig. 2: 3; inventory number MAK/9546) in the form of a solid prism with five pyramidal spikes located on a plan of a star; well-preserved (green color; conservation around years 2008/2009); dimensions: length 27 mm, width 42.5 mm, eye diameter 19 mm, weight 79 g

Despite the presence of five spikes and considerable resemblance to type IV, this mace head should be classified as type IV according to A. N. Kirpičnikov and dated back to the 11th–12th (13th) century because there are no conditions for narrowing down its chronology (see: Kirpičnikov 1966, 48–52; Michalak 2005, 189).

4. Horodnicâ (Городниця), Kolomyia Raion, Ivano-Frankivsk Oblast, Ukraine

– bronze mace head (Fig. 3: 1; inventory number MAK/9414) in the form of an empty sphere with spikes located on a plan of a star – in the centre: four big pyramidal, rounded with rollers and eleven (originally twelve) small conical and three spaces with pseudo-granulation; preserved in average condition (dirty-golden patina, fracture, losses, perhaps traces of impacts); dimensions: length 53 mm, width 61 and 58 mm, eye diameter 25 mm, weight 170.5 g

This mace head belongs to type III according to A. N. Kirpičnikov. He notices that the vast majority of mace heads were discovered during archaeological research conducted in strongholds destroyed by Mongols and he dates them to the 12th – the 1st half of the 13th century (Kirpičnikov 1966, 52). In case of Ukrainian findings it seems reasonable to narrow down their chronology to the 1st half of the 13th century (see: Liwoch 2006, 68).

5. Horodnicâ (Городниця), Kolomyia Raion, Ivano-Frankivsk Oblast, Ukraine

– bronze mace head (Fig. 3: 2; inventory number MAK/9414) in the form of an empty sphere with pyramidal spikes located on a plan of a star – four large spikes in the centre, encircled with ornamental

³ Names of villages where mace heads and flail striking heads were found as well as Russian- and Ukrainian-language reference works are transliterated from Cyrillic letters to Latin alphabet according to the Polish Standard PN-ISO 9 February 2000, the translation of the English version of the international standard ISO 9:1995.

bands and eight small spikes on the edge; well-preserved (dark-green patina, fractures and losses, perhaps traces of impacts); dimensions: length 62 mm, width 61 mm, eye diameter 29–25 mm, weight 187 g

This specimen belongs to type IV according to A. N. Kirpičnikov; it is often found – similar to specimen of type III – during excavations conducted in strongholds destroyed by Mongols and dated to the 12th – 1st half of the 13th century (Kirpičnikov 1966, 52). In case of Ukrainian findings, this chronology may be narrowed down to the 1st half of the 13th century (see: Liwoch 2006, 68).

6. Horodnicâ (Городниця), Kolomyia Raion, Ivano-Frankivsk Oblast, Ukraine

– stray find from a settlement site in the area of village gardens; in years 1878–1882 provided to Władysław Przybysławski from the Archaeological Commission of the Academy of Learning in Cracow and then (by him) to the Archaeological Museum in Cracow

– bronze mace head (Fig. 3: 3; inventory number MAK/9414) preserved in fragments: a part of a large knob, one small pyramidal knob, part of a ‘collar’ (dark-green patina, traces of strikes(?) on a larger knob); dimensions: length (preserved fragment) 47 mm, weight (preserved) 24 g

This is a fragment of a mace head of type IV according to A. N. Kirpičnikov dated to the 1st half of the 13th century (see: above).

7. unknown place of discovery (Ukraine?)

– bronze mace head (Fig. 3: 4; inventory number MAK/9547) in the form of a hollow sphere decorated with twenty-four pyramidal spikes located on a plan of a star: four large, encircled with rollers in the centre, eight medium on the edge, twelve small conical; well-preserved (dark-green patina, about half of a ‘collar’ broken off; conservation in years 2008/2009); dimensions: length 58 mm, width 87 mm, eye diameter 27 mm, weight 236 g

This mace head belongs to type IV with some features of type III according to A. N. Kirpičnikov and it should be dated to the 1st half of the 13th century (see: above).

8. unknown place of discovery (Ukraine?)

– bronze mace head (Fig. 3: 5; inventory number MAK/9546) in the form of a hollow sphere with small pyramidal spikes on a plan of a star. Spikes encircled with grooves; very well-preserved (grey-green patina; conservation about years 2008/2009); dimensions: length 58 mm, width 60 mm, eye diameter 24 and 23 mm, weight 232 g

It seems that this mace head should be qualified as a variant of type IV according to A. N. Kirpičnikov and dated to the 1st half of the 13th century (see: above). Several similar specimens are known from the Balkans, incl. from Čipuljić (a former independently inhabited place in the territory of today’s Bugojno municipality) in Bosnia and Herzegovina (Sijarić 2014, 270–274). Perhaps these are items related to the military culture of medieval Hungary.

9. Librantowa, Gmina Chelmiec, Nowy Sącz County, Poland

– finding during plough on 15 April, 1910; donated by Antoni Kowalski to the National Museum in Cracow (MNK), in 1984 transferred to the Archaeological Museum in Cracow

– bronze* mace head (Fig. 3: 6; inventory number MAK/10657) with a star-shaped head with solid pyramidal knobs in two sizes – four large central foursquare knobs and six (originally eight) small triangular knobs on the edge, eye with two circular ribs and conical ‘collar’ well-preserved** (dark-golden patina, fractures and losses, perhaps traces of impacts; conservation in year 2013); dimensions: length 95 mm, width 80 and 78 mm, eye length 53 mm, eye diameter (reconstructed) 24 mm, weight 374.5 g

* lead bronze: 81–91% Cu; 3–7% Pb; 0,8–1,5% As; 1,5–1,9% Sb; 0,3–0,5% Sn; 0,07–0,10% Co; 0,12–0,17% Ni; 1,0–2,5% Fe

** in the eye – remains of some organic matter (tar?) used perhaps to attach a handle

This mace head is the Hungarian handicraft. It belongs to Tustan' variant of type IV according to László Kovács and it may be preliminarily dated to the 2nd half of the 13th – 1st half of the 14th century. It could be assumed that it would be a trace of the battle of (Stary) Sącz fought in January 1288 when the Golden Horde warriors commanded by Nogai were defeated by a Hungarian unit led by George from Sívár (Sívári Soós György). To make this thesis more convincing, the 13th century battlefield should be discovered in the fields of the village Librantowa (Liwoch 2016).

10. unknown place of discovery (Ukraine?)

– iron mace head (Fig. 4: 1; inventory number MAK/8901); almost biconical form; solid; with a nail in an eye; well-preserved (surface corrosion); dimensions: length 39 mm, diameter 46 mm, eye diameter 18–12 mm, weight 216 g

This specimen belongs to spherical mace heads of type V according to A. N. Kirpičnikov. Similar – a quite simple form – are known from many places, for example from: Hungary (12th–1st half of the 13th century); Mielnica Duża in Poland (13th–15th century); Novgorod Velikij in Russia (2nd half of the 14th century); Sarkel-Belaâ Veža in Russia (end of the 11th – beginning of the 12th century) and Božanov in Czech Republic (2nd half of the 13th – beginning of the 14th century) (Kovács 1971, 177–179, Plate 6: 5, 181; Michalak 2005, 199, 203–204, 220, Plate V: 1, 5, 9; Drnovský, Mazáčková, Šrámek 2019, 582–583, 597, Fig. 18: 30). This mace head should be dated to the 12th–14th (15th?) century.

11. unknown place of discovery (Ukraine?)

– bronze mace head (Fig. 4: 2; inventory number MAK/9546) of a biconical form, hollow inside, decorated with pseudo-granulation and small rollers/ribs in the geometrical order; very well-preserved (golden patina; conservation about year 2008/2009); dimensions: length 49 mm, diameter 54 mm, eye diameter 20–19 mm, weight 159 g

This mace head should be linked with type V according to A.N. Kirpičnikov. We may suppose that it derives from the 12th–13th century, there are no analogies to this artifact. It should be mentioned that its surface resembles surfaces of flail striking heads type IIA according to A. N. Kirpičnikov with such chronology as mentioned below (see: Kirpičnikov 1966, 59–62, 136–137, Plates XXXI: 5–8, XXXII: 6, 8–12).

12. Žalibori (Жалибори), Ivano-Frankivsk Raion, Ivano-Frankivsk Oblast, Ukraine

– finding from an inhumation burial; in the half of the 19th century donated by Hieronim Konaszewski to the Collection of the Cracow Scientific Society

– bronze mace head (Fig. 4: 3; inventory number MAK/3385) in the form of a sleeve surrounded by flat spikes – six spikes in four rows; very well-preserved (dark-green patina); dimensions: length 19 mm, width 35 mm, eye diameter 20 mm, weight 35 g

This mace head is a rare specimen determined as Žalibori type (Liwoch 2006, 67, 68, 76). Two analogous artifacts are known from two undetermined villages in Italy (Lindenschmit 1858, Plate 2: 6) or perhaps from Ireland (http://test.huntmuseum.com/search_objects.asp). It should be assumed that determination of their chronology and origin is impossible at this stage of research.

13. Belz (Белз), Chervonohrad Raion, Lviv Oblast, Ukraine

– flail striking head (Fig. 4: 4; inventory number MAK/9297) made of moose antlers (?) with an iron tang; decorated with the eye-shaped ornament and engraved sign of a two-pronged spear; tang made of a bowed twig formed into a circular handle hooked at both ends; well-preserved (on a dirty-beige striking head noticeable three longitudinal fractures, tang after conservation sparkles metallicly); dimensions: length 83 mm, length of the antler part 63 mm, diameter 39 mm, weight 77 g

This flail striking head is linked with type I according to A. N. Kirpičnikov (1966, 59) and it is dated in Rus' within a wide timescale: the 2nd half of the 10th–13th century. It seems that its chronology may be in this case narrowed down to two first decades of the 11th century; the two-pronged spear (*dvuzub*)

may be linked with Sviatopolk Vladimirovich the Accursed (†1019) (see: Bieleckij 2000, 387, 390, 418; 2016, 293) whose warriors could be expected on the border between medieval Poland and Rus' in the first twenty years of the 11th century.

14. unknown place of discovery (Ukraine?)

– iron flail striking head (Fig. 4: 5; inventory number MAK/2303) – pear-shaped, provided with a pointed handle encrusted with brass*, handle with a circular opening; very well-preserved (after conservation in year 2021 black color); dimensions: length 65 mm, diameter 37 mm, weight 235 g
* Fe 16,8%, Cu 63,5%, Zn 9,8% and others (courtesy of Andrzej Dyga and Aldona Garbacz-Klempka)
This specimen belongs to type I according to A. N. Kirpičnikov with wide chronology between the 2nd half of the 10th and the 13th century (Kirpičnikov 1966, 62). A similar artifact, but decorated with silver and niello, was found in Zelenče and dated by A. N. Kirpičnikov (1966, 136–137, Plate XXXI: 2) to the 12th–13th century.

15. unknown place of discovery (Ukraine?)

– bronze flail striking head (Fig. 4: 6; inventory number MAK/2303) pear-shaped with a distinct knob at the base and a rhombus-shaped handle with an oval opening; decorated at both sides with a motif of a cross with a convexity in the center and pseudo-granulation; very-well preserved (dark-green patina; conservation about years 2008/2009); dimensions: length 58 mm, diameter 32 mm, weight 92 g
This specimen is linked with type IIA according to A. N. Kirpičnikov who dated a similar flail striking head from a former village of Verbična to the 12th–13th century (Kirpičnikov 1966, 136–137, Plate XXIX: 4).

16. unknown place of discovery (Ukraine?)

– bronze flail striking head (Fig. 4: 7; inventory number MAK/2303) of a spherical shape with a distinct knob at the base, with a neck in the form of a flange and a circular handle; decorated with pseudo-granulation (large grains); very well-preserved (gold-green patina; conservation about years 2008/2009); dimensions: length 54.5 mm, diameter 34 mm, weight 133 g

This is a flail striking head of type IIA according to A. N. Kirpičnikov and it is dated to the 12th–13th century (Kirpičnikov 1966, 59–62, 136–137, Plates XXXI: 5–8, XXXII: 6, 9–12).

17. unknown place of discovery (Ukraine?)

– bronze flail striking head (Fig. 5: 1; inventory number MAK/2303) pear-shaped with a distinct knob at the base, with a neck in the form of a flange and a circular handle; decorated with pseudo-granulation (small grains); very well-preserved (golden patina; conservation about years 2008/2009); dimensions: length 61 mm, diameter 28 mm, weight 95 g

This specimen belongs to type IIA according to A. N. Kirpičnikov and it is dated to the 12th–13th century (see: above).

18. Mar'aniivka (Мар'янівка), Bila Tserkva Raion, Kyiv Oblast, Ukraine

– finding from a burial mound; donated by Edward Rulikowski to the Archaeological Museum of the Academy of Learning in Cracow about the 19th–20th century

– bronze flail striking head (Fig. 5: 2; inventory number MAK/3611); pear-shaped with a thickened neck and bended handle; on its surface rare flat knobs; very well-preserved (dark-golden colour); dimensions: length 52 mm, width 32 mm, thickness 28 mm, weight 60 g

This specimen belongs to type II A according to A. N. Kirpičnikov and it is dated to the 12th–13th century (see: above). It was most probably a Ruthenian import to Polovtsian milieu (Gołębiowska–Tobiasz 2020, 47).

19. Krilos (Крилос), Ivano-Frankivsk Raion, Ivano-Frankivsk Oblast, Ukraine
 – bronze flail striking head (Fig. 5: 3; inventory number MAK/8972) of a spherical shape with a large knob at the base and a neck in the form of a flange, provided with a rhombic-hemispherical handle with a circular opening, decorated with pseudo-granulation (large grains); very well-preserved (dark-green-brown color); dimensions: length 60 mm, diameter 39 mm, weight 207 g

This flail striking head belongs to type IIA according to A. N. Kirpičnikov and it is dated to the 12th–13th century (see: above).

20. Krilos (Крилос), Ivano-Frankivsk Raion, Ivano-Frankivsk Oblast, Ukraine
 – from the research conducted by Ārosław Pasternak in years 1934–1941
 – bronze flail striking head (Fig. 5: 6; inventory number MAK/8972) of a spherical shape, empty inside, with rare flat knobs on its surface; preserved in average condition (in its coating three holes, perhaps used to melt the lead from inside; fragmentarily preserved handle; brown colour); dimensions: length (preserved) 42 mm, diameter 34 mm, weight 60 g

It is a specimen of type AII according to A. N. Kirpičnikov and it is dated to the 12th–13th century (see: above).

21. Krilos (Крилос), Ivano-Frankivsk Raion, Ivano-Frankivsk Oblast, Ukraine
 – bronze flail striking head (Fig. 5: 4; inventory number MAK/8972) with a spherical flattened corpus (in side view – isosceles trapeze) and a rhombus-shaped handle with an oval opening, decorated with two zoomorphic images – perhaps of dragons (one image is unnoticeable); very well-preserved (dark-brown colour); dimensions: length 59 mm, width 35 mm, thicknesses 18 mm, weight 126 g

This flail striking head belongs to type IIIA according to A. N. Kirpičnikov and it is dated to the 2nd half of the 11th–13th century (Kirpičnikov 1966, 63, 138–139), but in this case its chronology should be narrowed down. Its decoration refers probably to the Romanesque bas-relief depicting a dragon from Uspenski church in Galič (Fig. 5: 5) that is dated to the 3rd quarter of the 12th century (por. Golembjovs 'ka-Toblaš, Dombrovs 'kij 2019) so the specimen in question may derive no earlier than from the 2nd half of the 12th century.

22. unknown place of discovery (Ukraine?)

– iron flail striking head (Fig. 5:7; inventory number MAK/2303) in the form of a bi-pyramid (octagonal base) with a rectangular handle and horizontal grooves on a neck and a handle (traces of incrustation(?)); well-preserved (after conservation in year 2021: black color); dimensions: length 37–39 mm, width 37–39 mm, weight 188 g

This specimen, although it is not double-conical, is one of not numerous examples of type VI according to A. N. Kirpičnikov. Its chronology is not determined definitely but conditionally it may be dated to the 13th century due to the discovery of a similar flail striking head with artifacts dated to the century in question in Serensk (Kirpičnikov 1966, 63, 138–139; 1976, 27).

Schemas of types of mace heads and flail striking heads as well as chronological conclusions about them made by A. N. Kirpičnikov's – although dated back to 1960 – have not outdated. Newer analyses based on the Old Ruthenian materials do not make a significant contribution to *bacellistics* (see: Osipenko 2019a; 2019b; 2019c; 2020). However, there are new findings from former Ruthenian areas which do not fall within the scope of A. N. Kirpičnikov's classification. Such example is an iron mace head in the form of an elongated cube (octahedral in its cross-section) deriving from a stronghold in Nedoboivci (Voznyj 2014, 56, 61, Fig. 1: 18) that has its analogy in a mace head from a burial of an Asian warrior, a victim of the Hungarian-Mongolian battle by the Sajó river in year 1241, in the vicinity of the medieval settlement Mohi (Laszlovszky, Pow, Pusztai 2016, 33–35, Fig. 3). A mace head from Glins 'ke (Pugolovok 2020) is similar to both mentioned specimens. It seems that it is time to create a new, open typology

of not only Ruthenian but as well Eurasian mace heads on the foundation built by A. N. Kirpičnikov. In case of flail striking heads, there is no need for that, although a schema of types established by the mentioned scientist can be expanded slightly.

Presented specimens of former weaponry are not fully valuable archeological sources due to a fact they are devoid of any archeological context, only some of them are linked with archeological sites. This is the reason why this small text is only a catalogue supplementing the corpus of medieval mace heads and flail striking heads elaborated many years ago by A. N. Kirpičnikov.

References

- BELECKIJ, S. V. 2000: Zaroždenie russkoj geraldiki. *Stratum plus* 6, 366–424.
- BELECKIJ, S. V. 2016: O znakach Rûrikovičej v graffiti iz Sarkela-Beloj Veži. In: I. L. KYZLASOV, – U. Ū. KOČKAROV, – V. N. ČHANIDZE eds., *Stepi Vostočnoj Evropy v srednie veka. Sbornik pamâti Svetlany Aleksandrovny Pletnevoj*. Moskva, 288–303.
- DRNOVSKÝ, P. – MAZÁČKOVÁ, J. – ŠRÁMEK, J. 2019: Hrad u Božanova na Broumovsku a jeho možná úloha při stabilizaci broumovského klášterního dominia. *Archaeologia historica* 44/2, 559–605.
- GOŁĘBIEWSKA-TOBIASZ, A. 2020: Weapon imports in the burials of the Polovtsian elites in the Black Sea – Caspian Steppe. In: P. Drnovský, – P. Hejhal eds., *Archaeology of Conflicts I. Archeologické studie Univerzity Hradec Králové 5. Červený Kostelec – Hradec Králové*, 41–53.
- ĠOLEMBJOVS'KA-TOBIÅŠ, A. – DOMBROVS'KIJ, D. 2019: Drakon Uspens'kogo soboru v Galiči z pol'skoï doslidnic'koï perspektivi. *Galič. Zbirnik naukovih prac' 4*, 27–63.
- KAINOV, S. Ū. 2018: Kistenì ili vesovye giri? K popytke odnoj pereatribucii. *Voennaâ arheologiâ. Sbornik materialov naučnogo seminaria 4*, 51–57.
- KIRPIČNIKOV, A. N. 1966: *Drevnerusskoe oružie 2. Kop'â, sulicy, boevye topory, bulavy, kistenì IX–XIII vv. Arheologiâ SSSR, SAI E1–36*. Moskva – Leningrad.
- KIRPIČNIKOV, A. N. 1976: *Voennoe delo na Rusi v XIII–XIV vv.* Leningrad.
- KOVÁCS, L. 1971: A Magyar Nemzeti Múzeum Fegyvertárának XI–XIV. Századi csillag alakú buzogányai. *Folia Archaeologica* 22, 165–181.
- LASZLOVSZKY, J. – POW, S. – PUSZTAI, T. 2016: Reconstructing the Battle of Muhi and the Mongol Invasion of Hungary in 1241: New Archaeological and Historical Approaches. *Hungarian Archaeology E-Journal Winter*, 29–38.
- LINDENSCHMIT, L. 1858: *Die Alterthümer unserer heidnische Vorzeit. Nach dem öffentlichen und privatsammlungen befindlichen Originalien I/VIII*. Mainz.
- LIWOCH, R. 2006: Buławy z zachodniej Ukrainy. *Acta Militaria Mediaevalia* 2, 67–78.
- LIWOCH, R. 2016: Węgierska buława z Librantowej. In: B. Chudzińska, – M. Wojenka, – M. Wołoszyn eds., *Od Bachórza do Światowida ze Zbrucza. Tworzenie się słowiańskiej Europy w ujęciu źródłoznawczym. Księga jubileuszowa Profesora Michała Parczewskiego*. Kraków – Rzeszów, 675–679.
- LIWOCH, R. 2019: Darczyńcy Muzeum Archeologicznego w Krakowie. Edward Rulikowski. *Głos. Tygodnik Nowohucki* 29 (1476), III.
- MICHALAK, A. 2005: Głowica buławy z Trzciela, pow. Międzyrzecz. Wstępne uwagi w kwestii występowania buław na ziemiach polskich w średniowieczu na tle znalezisk europejskich. *Archeologia Środkowego Nadodrza* 4, 183–220.
- OSIPENKO, M. S. 2019a: Davn'orus'ki žirkopodobni naveršâ bulav iz kolekcii Nacional'nogo muzeu istorii Ukraïni. *Arheologiâ* 1, 105–117.
- OSIPENKO, M. S. 2019b: Metalevi kistenì davn'orus'koï dobi (za materialami Nacional'nogo muzeu istorii Ukraïni). *Arheologiâ* 4, 72–89.
- OSIPENKO, M. S. 2019c: Seredn'ovičnì naveršâ bulav zì zrìzaniami kutami ta kulâstih form (za materialami Nacional'nogo muzeu istorii Ukraïni). *Naukovij visnik Nacional'nogo muzeu istorii Ukraïni* 4, 83–93.

- OSIPENKO, M. S. 2020: Rogovì kistenì XI–XIII stolit' za materialami Nacional'nogo muzeù istori Ukraïni. Naukovij visnik Nacional'nogo muzeù istori Ukraïni 6, 63–71.
- PUGOVOLOK, Ū. O. 2020: Naveršà bulavi z Glins'kogo. In: Ì. Ì. Korost ed., Fenomen Bil's'kogo gorodiša. Kïv – Kotel'ba, 161–164.
- SIJARIĆ M. 2014: Hladno oružje iz Bosne i Hercegovine u arheologiji razvijenog i kasnog srednjeg vijeka. Sarajevo.
- SMIRNOVA (HOLDEN), L. 2005: Weights, not bludgeons. A reappraisal of the functionality of a particular category of objects in metal and bone. In: H. Luik, – A. M. Choyke, – C. E. Batey, – L. Lõugas eds., From Hooves to Horns, from Mollusc to Mammoth. Manufacture and Use of Bone Artefacts from Prehistoric Times to the Present. Proceedings of the 4th Meeting of the ICAZ Worked Bone Research Group at Tallinn, 26th–31st of August 2003. Muinasaja teadus 15. Tallinn, 277–292.
- VOZNYJ, I. P. 2014: Udarnoe vooruženie Severnoj Bukoviny XII – pervoj poloviny XIII vv. Stratum plus 6, 55–64.

Radosław Liwoch
Muzeum Archeologiczne w Krakowie
radliw@interia.pl

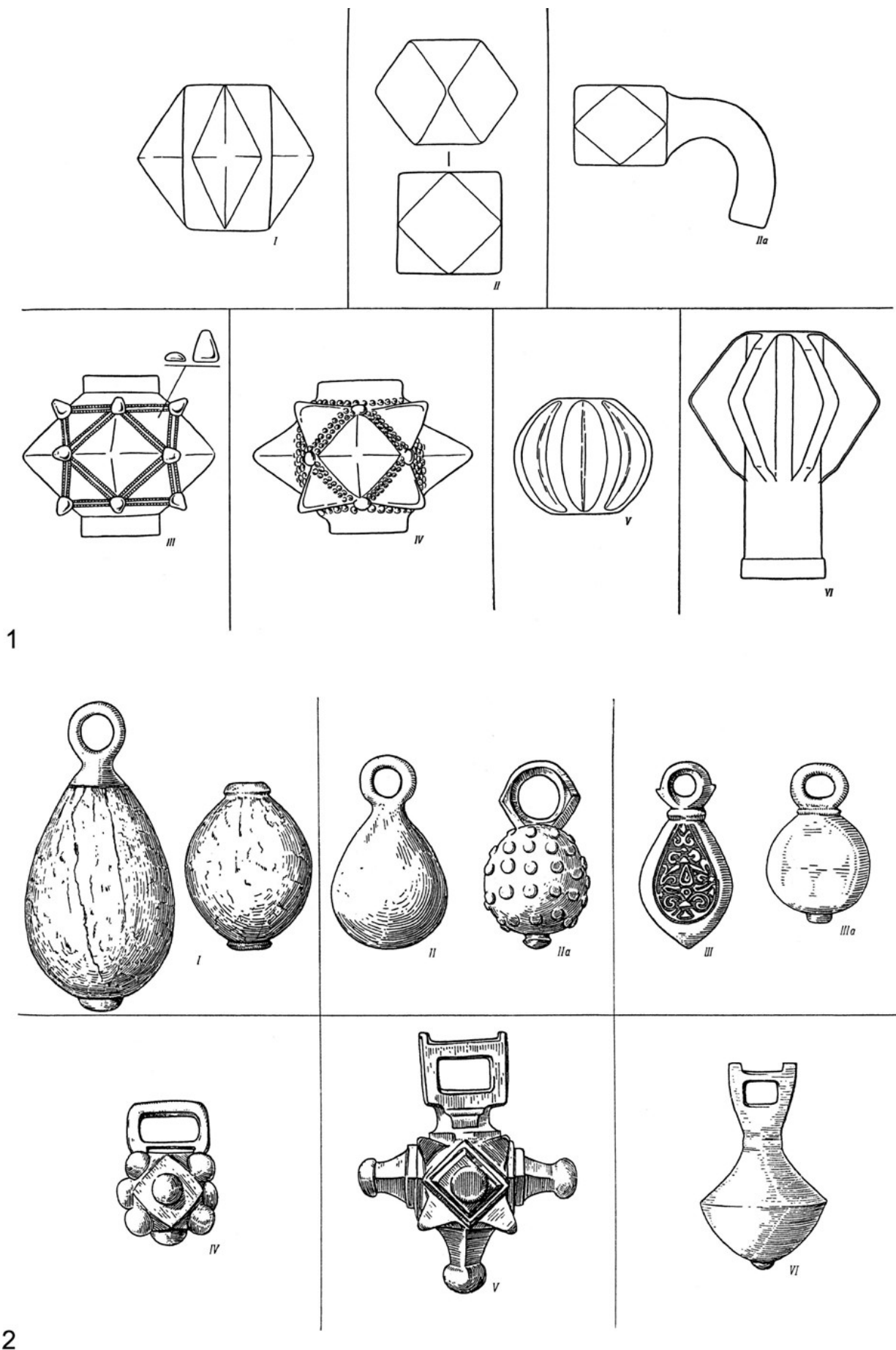

Fig. 1. 1 – types of Old Ruthenian mace heads dated to the 11th–13th century; 2 – types of Old Ruthenian flail striking heads dated to the 10th–13th century (according to A. N. Kirpičnikov).

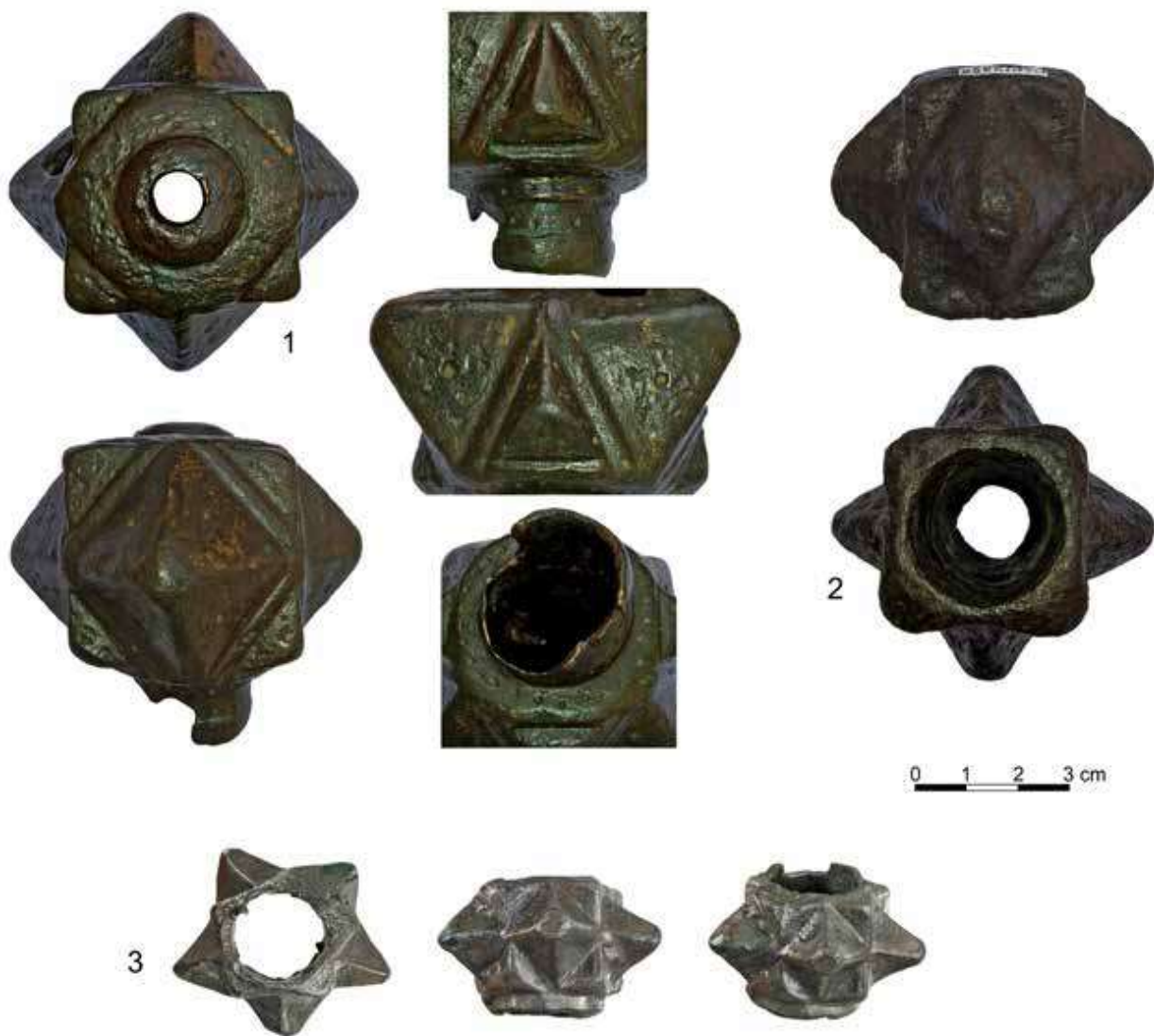

Fig. 2. 1-3 – mace heads with unknown place of discovery (1-2 – photographed by R. Liwoch; 3 – photographed by A. Susuł).

Fig. 3. 1-3 – mace heads from Horodnică; 4, 5 – mace heads with unknown place of discovery; 6 – mace head from Librantowa (1, 2, 6 – photographed by A. Susul; 3 – photographed by R. Łapanowski; 4, 5 – photographed by R. Liwoch)

Fig. 4. 1, 2 – mace heads with unknown place of discovery; 3 – mace head from Źalibori; 4 – flail striking head from Belz; 5–7 – flail striking heads with unknown place of discovery (1, 2, 4–7 – photographed by R. Liwoch; 3 – photographed by R. Łapanowski)

Fig. 5. 1, 7 – flail striking heads with unknown place of discovery; 2 – flail striking head from Mar’ânivka; 3, 4, 6 – flail striking heads from Krilos; 5 – bas-relief of a dragon from Uspenski church in Galič (1-7 – photographed by R. Liwoch)

(Review) *Летописный «Изяславль». Большое Шепетовское городище в свете археологии, Том I, Материалы раскопок М. К. Каргера 1957–1964 годов в исследованиях 1960–1980-х годов*, Российская академия наук, Институт истории материальной культуры. Труды. Т. LV, Нестор-История, Санкт-Петербург 2020 / *Medieval “Izyaslavl”*. *The Large Fortified Settlement near Shepetovka, in the light of archaeology, Volume I, Materials from the archaeological excavations of Mikhail Karger 1957–1964 investigated in the 1960s–1980s*, Russian Academy of Sciences, Institute for the History of Material Culture. Proceedings. Vol. LV, Nestor-Historia, St. Petersburg 2020; *Przegląd Archeologiczny*, t. 70, 2022, s. 293-296.

RECENZJE – REVIEWS

This article is published in an open access
under the CC BY 4.0 license
(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

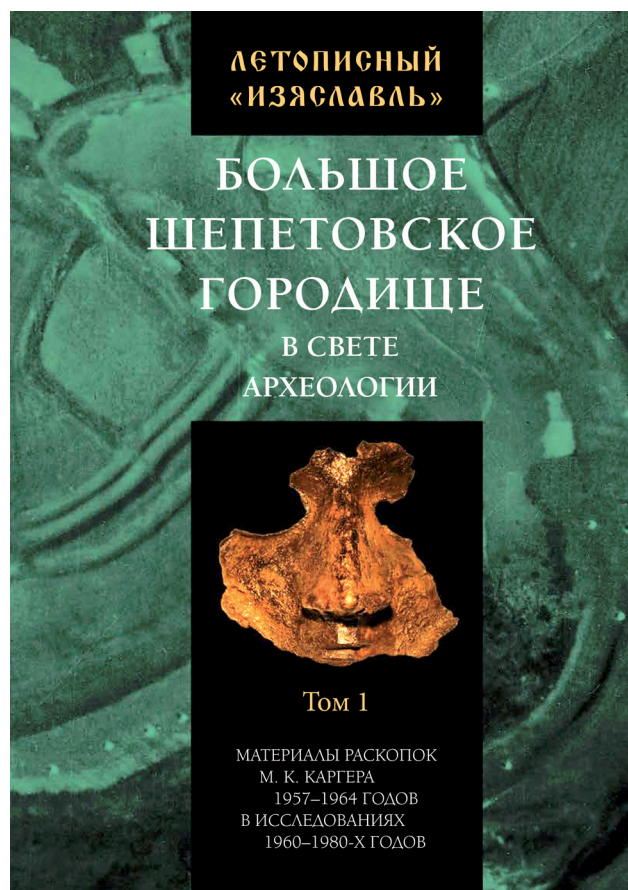
Przegląd Archeologiczny
Vol. 70, 2022, pp. 293-296
PL ISSN 0079-7138
DOI: 10.23858/PA70.2022.2889

Летописный «Изяславль». Большое Шепетовское городище в свете археологии. Том I. Материалы раскопок М. К. Каргера 1957–1964 годов в исследованиях 1960–1980-х годов. Российская академия наук. Институт истории материальной культуры. Труды. Т. LV. Нестор-История. Санкт-Петербург 2020 / Medieval “Izyaslavl”. The Large Fortified Settlement near Shepetovka, in the light of archaeology. Volume I. Materials from the archaeological excavations of Mikhail Karger 1957–1964 investigated in the 1960s–1980s. Russian Academy of Sciences. Institute for the History of Material Culture. Proceedings. Vol. LV. Nestor-Historia. St. Petersburg 2020.

The medieval stronghold at the archaeological site Valy in a village Horodyshche (Shepetivka Raion, Khmelnytskyi Oblast, Ukraine) has been known to archaeologists since the late 19th century. In the years 1957-1964 the site was researched within large-scale excavations headed by Mikhail Karger. Last year, thanks to a grant from the Russian Foundation for Basic Research (Project no. 18-09-00753) the collection of elaborations of several categories of artifacts discovered at the site during the excavation research was published. The elaboration was edited by Anna Peskova, also the author of the short introduction and the history of the research in this volume. The volume was created in collaboration with Kirill Mikhajlov and Olga Shcheglova, in the scope of the illustrative material – with Ekaterina Kononovich and Evgeniia Nikitina.

Анна А. Пескова История изучения городища у с. Городище Шепетовского района Хмельницкой области, Украина / Anna A. Peskova The history of research into the fortified settlement at the village of Gorodishche in the Shepetovka District of the Khmelnytsky Region of Ukraine (p. 7-29)

The first of elaborations includes the history of research on the stronghold (Ukrainian *horodyshche*) in (*nomen est omen*) Horodyshche and its vicinity. The material is enriched with numerous photographs and plans of the site. The most important information is that during eight excavation seasons (in the years 1957-1964) the area of 3.6 ha surrounded with several lines of embankments and moats had been almost completely explored, which led to the discovery of an absolutely exceptional culture layer including abundant deposits of artifacts (pottery, jewelry, devotional

objects, military items, etc.) along with plant, animal, and human remains. The researchers were able to discern an overwhelming picture of the fortress (a small, strengthened proto-town) captured (annihilated) by Mongols, never plundered again. The relics of the stronghold can genuinely be labelled – after M. Karger – as the *Ruthenian Pompeii*. It is worth mentioning that, with a view to prospective analyses,

the documentation of the research as well as the obtained artifacts were distributed among various institutions – among them: the Institute for the History of Material Culture of the Russian Academy of Sciences in St. Petersburg, the State Hermitage Museum in St. Petersburg, the Institute of Archaeology of the Russian Academy of Sciences in Moscow, the First Leningrad Medical College, and the Peter the Great Museum of Anthropology and Ethnography (the *Kunstkamera*). This part of the volume is an important contribution to the history of Soviet archaeology.

The above-mentioned elaboration is followed by a list of published studies and archive materials concerning the site in Horodyshche drawn up by A. A. Peskova: Публикации, касающиеся материалов из раскопок Большого Шепетовского городища (p. 30-39).

Галина А. Романова Позднеримский слой древнерусского городища у с. Городище близ Шепетовки / Galina A. Romanova Late Roman layer of a medieval fortified settlement near the village of Gorodishche (p. 40-52, elaboration and comments by O.A. Shcheglova)

At the archaeological site Valy in Horodyshche, a settlement dated to the younger and late Roman Influences Period (phases C1-C3) was discovered. Its relics had been damaged by a younger stronghold. The majority of findings dated to this period were discovered at the depth of 0.2 – 0.6 m along with Old Ruthenian artifacts. The discussed elaboration includes short descriptions of two buildings (one 24-26 m in length) and numerous artifacts (hand-made ceramics, wheel thrown ceramics, a fragment of a vessel made of glass, spindle whorls, loom weights, bronze and iron fibulas, bone combs and awls, and two denarii of Titus Flavius and Marcus Aurelius. This settlement was built not later than at the beginning of the 3rd century by the population of the Wielbark culture. It was one of the easternmost sites of that culture. Processes of cultural transformations resulted the end of its existence in the middle of the 4th century as a settlement of the Chernyachov culture.

Анатолий Н. Кирпичников Вооружение древнего «Изяславля» / Anatolij N. Kirpichnikov Weaponry from medieval “Izyaslavl” (p. 53-116; elaboration and comments by K. A. Mikhajlov)

Studies on weaponry and riding equipment included both few artifacts dated to the Roman influences period and abundant materials from the Mongol invasion – and even from several earlier centuries. Ancient artifacts are: arrowheads (or perhaps javelin-

heads? – R. L.), spearheads, and spurs. They represent typical forms parallel with forms linked with the Przeworsk culture. The collection of medieval artefacts – mainly Old Ruthenian – is composed of: spearheads, shaft-hole axe blades, swords and their fragments, sword scabbard chapes, fragments of sabers and scabbards, a battle knife (dagger), mace heads, flail striking heads, almost a thousand arrowheads including – significantly – nomad artifacts, crossbow bolts, artifacts connected with bows and arbalests, helmets and a helmet mask, coats of mail and their fragments, spurs (including rowel spurs), bits, whip heads, stirrups, and horseshoes. These artifacts were considered in an unsurpassed monographs of medieval east-European weaponry¹, although but their typological divisions differ from the typology proposed in the discussed elaboration. Analyses of weaponry lead to a conclusion that there were various groups of armed men in this stronghold, i.e.: a squad of warriors, settlers occasionally using weapons, and possibly young adults or teenagers training for a battle. Nevertheless, they still weren't able to defend themselves against the war machine of the Mongol Empire. This elaboration is the last (or second to last) published article of the most prominent researcher of medieval Old Ruthenian weaponry, as he died of COVID-19 in the year of its publication².

Олег В. Овсянников Керамика древнего «Изяславля» (Опыт классификации глиняной посуды средневекового русского города) / Oleg V. Ovsyannikov Pottery from medieval “Izyaslavl” (An attempt to classify the clay vessels from a medieval Rus' town) (p. 117-202; elaboration and comments by A. A. Peskova)

Not surprisingly, the elaboration of medieval pottery is the most extensive part of the volume. Pottery finds are very common artifacts discovered at Old Ruthenian fortified settlements and settlements without fortifications, but the stronghold in Horodyshche stands out from other sites with the number of complete vessels discovered (about three hundred specimens). The researcher emphasizes the fact that it is hard to determine the purpose of some specimens and that their Old Ruthenian nomenclature is not well recognized. The collection of vessel type ceramics from the stronghold is divided into the following groups:

¹ Kirpichnikov 1966a; 1966b; 1971; 1973; Medvedev 1966.

² Musin 2020, 307, 310.

– pots (almost 90% of pottery) including “ordinary” pots (conical belly, high placed and distinct but gentle shoulder, oblique, straight or rounded neck, wide spout and rim bent outwards), Old Ruthenian pots dated to the Pre-Mongolian Period (group I with six types of rims) and pear-shaped pots with cylindrical necks (group II with four types of rims);

– storage vessels including several types of jugs and jug-like vessels, storage pits pithos type (kor-chaga) and amphorae³;

– lids (three types);

– cups (or perhaps oil lamps? – R. L.)⁴;

– bowls;

– potter’s marks (this subsection located between forms of vessels is, in fact, quite surprising – R. L.);

– glazed and painted pottery (of various forms – R. L.).

The description of vessels also includes information on ornamentation and technology (e.g.: coating of slip – this issue is discussed in a separate subsection). This elaboration serves as an invaluable reference point to studies into the medieval pottery of south-western Rus’ because the ever so abundant collections of almost simultaneous (dated to a ca. 50-year period) vessels of different forms are unprecedented.

Олег В. Овсянников Орудия рыболовства с городища древнего «Изяславля» / Oleg V. Ovsyannikov Fishing Equipment from the medieval fortified settlement of “Izyaslavl” (p. 203-210; elaboration and comments by K. A. Mikhajlov)

The shortest elaboration in the volume concerns a small collection of fishing tools. Just as in case of other Old Ruthenian archaeological sites, it is composed of spears, fishing hooks, fishing lures, fishing sinkers. These tools were used to catch sturgeon and carp, which is proved by the determination of the species on the basis of fishbone. Their relatively low number testifies that fishing played a relatively small role in the local food economy.

Вениамин И. Цалкин Фауна из раскопок на городище древнего «Изяславля» / Veniamin I. Tsal-kin Fauna from the excavations at the medieval settlement of “Izyaslavl” (p. 211-227; elaboration, selection of illustrations and comments K. A. Mikhajlov)

The last part of the volume is a small archaeo-zoological analysis. There were almost twenty thousand bones from eighteen mammalian species discovered at the site (more than half of them were cattle bones).

The minimum number of individuals of each species is as follows: domestic bovine animals (*Bos taurus*) 471, sheep/goat (*Ovis aries/Capra hircus*) 401, pig (*Sus domesticus*) 921, horse (*Equus caballus*) 101, camel (*Camelus bactrianus*) 2, dog (*Canis familiaris*) 66, cat (*Felis catus*) 1 (or perhaps wildcat [*Felis silvestris*]?) – R. L.), aurochs/bison (*Bos primigenius/Bison bonasus*) 1, moose (*Alces alces*) 7, deer (*Cervus elaphus*) 27, roe deer (*Capreolus capreolus*) 3, wild boar (*Sus scrofa*) 33, bear (*Ursus arctos*) 2, wolf (*Canis lupus*) 1, fox (*Vulpes vulpes*) 1, otter (*Lutra lutra*) 1, hare (*Lepus europaeus*) 3. Domesticated species are widely discussed in this volume due to the fact that breeding played an important role in the economy of the stronghold. The role of hunting was limited, something that is testified by the relatively low number of wild animal bones. There is a very high share of well-preserved long bones at the site – significantly higher than at other archaeological sites – which should be linked with the capture of the stronghold and the simultaneous slaughter of a great number of animals. The discovery of the remains of a domestic Bactrian camel is particularly interesting – their appearance should be linked with the Mongol invasion. In “Chronica Galiciano-Voliniana” (“Chronica Romanoviciana”)⁵ dated to the 13th century it is mentioned that camels were used during the siege of Kyiv by the Mongols in 1240 (the other less likely hypothesis assumes that camels were obtained from Polovtsians/Kumans – R. L.).

The close of the volume includes extensive summaries of particular elaborations (p. 228-248), an English-language list of illustrations (p. 249-254), a list of abbreviations used in texts (p. 255-256), short biographical notes of authors (p. 257-258), and English- and Russian- language versions of the table of contents. It should be mentioned that this volume includes an insertion with colorful illustrations.

The stronghold in Horodyshche near Shepetivka, although it does not appear to be Izyaslavl’ mentioned in “Chronica Galiciano-Voliniana” (perhaps it is the remnant of the Kamen’ec stronghold?)⁶, is certainly a priceless archaeological source for learning about the Old Ruthenian culture from the end of the 12th to

³ In the case of amphorae, the analyses by O. V. Ovsyannikov are nowadays only archive materials, due to the publication of up-to-date monograph by V. Ū. Koval’ 2010.

⁴ See. Gupalo 2009.

⁵ Kronika... 2017, 227.

⁶ See. Kronika... 2017, 232.

the half of the 13th century. Thanks to artifacts registered at the site we have an illustration of a material culture of a small but heavily fortified settlement of an early-urban character from the border of the regions of Volhynia, Kyiv, Halych, and Bolokhiv located near the threatening Polovtsians steppe. To a minor – military – extent we learn about the culture of the Mongol invaders probably from the time of Batu Khan's invasion at the end of 1240 or maybe – it's less likely – from the time of the notable general Boroldai's (Burundai's) invasion in 1259.

The number of scattered articles devoted to the stronghold in Horodyshe far exceeds 100, so it is evident that there was a great need for this monograph. The archaeological centre in St. Petersburg met that need presenting the discussed volume of elaborations – mainly archival, but still very valuable with a list of publications on the subject and illustrations (the only serious defect is the absence of a catalogue including the dimensions of individual artefacts, but it is understandable that the enormous number of findings made the preparation of such a catalogue impossible). Now, all we have to do is to wait for the second volume (or perhaps for the research into fortifications of this stronghold, but that is another matter). Finally, in the English-language part of the volume it is worth noting that local names from the contemporary area of Ukraine should be written in their transliterated Ukrainian versions instead of their Russian equivalents – for example: Shepetivka instead Shepetovka.

BIBLIOGRAFIA

- Gupalo V. (2009). Keramični svitil'niki i pidsvičniki knážoi dobi. In: M. Bevz, L. Vojtovič, Ū. Diba, M. Dolins'ka, L. Krušel'nic'ka, Ū. Lukoms'kij, R. Mys'ka, D. Pavliv, V. Rožko, T. Romanúk, M. Sagajdak (eds.), *Fortecâ: zbirnik zapovidnika „Tustan’”: na pošanu Mihajla Rožka (341-347)*. L'viv: Kamula.
- Kronika... (2017). *Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów) [Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana)]*. Edition, introduction and footnotes by D. Dąbrowski and A. Jusupović. Kraków – Warszawa: Polska Akademia Umiejętności, Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk.
- Kirpičnikov A.N. (1966a). *Drevnerusskoe oružie 1, Meči i sabli IX-XIII vv.* Moskva – Leningrad: Nauka.
- Kirpičnikov A.N. (1966b). *Drevnerusskoe oružie 2, Kopt'â, sulicy, boevye topory, bulavy, kisteni IX-XIII vv.* Moskva – Leningrad: Nauka.
- Kirpičnikov A.N. (1971). *Drevnerusskoe oružie 3, Dosp'eh, kompleks boevyh sredstv IX-XIII vv.* Leningrad: Nauka.
- Kirpičnikov A.N. (1973). *Snarâženie vsadnika i verhovogo konâ na Rusi IX-XIII vv.* Leningrad: Nauka.
- Koval' V.Ū. (2010). *Keramika Vostoka na Rusi IX-XVII veka.* Moskva: Nauka.
- Medvedev A.F. (1966). *Ručnoe metatel'noe oružie (luk i strely, samostrel) VIII-XIV vv.* Moskva: Nauka.
- Musin A. (2020). *In memoriam dla Nauczyciela – Anatoliâ N. Kirpičnikova (1929-2020)*. *Acta Militaria Mediaevalia*, 16, 307-311.

Radosław Liwoch

Author's address:

Dr Radosław Liwoch
 Muzeum Archeologiczne w Krakowie
 ul. Senacka 3
 31-002 Kraków
 e-mail: radliw@interia.pl
 <https://orcid.org/0000-0001-8135-318X>

*Булавы и кистени неизвестного происхождения
из Археологического музея в Кракове, Stratum plus, nr 5,
2022, s. 409-414.*

Р. Ливох

Булавы и кистени неизвестного происхождения из Археологического музея в Кракове

Keywords: Rus', mace heads, flail striking heads, Archaeological Museum in Cracow

Cuvinte cheie: Rusi, vârfuri de buzdugane, greutăți-ghioage, Muzeul de arheologie din Cracovia

Ключевые слова: Русь, навершия булав, гири-кистени, Археологический музей в Кракове

R. Liwoch

Medieval Mace Heads and Flail Striking Heads of Undetermined Provenience from the Archaeological Museum in Cracow

In the old collections of the Archaeological Museum in Cracow, Poland, there is a small group of medieval mace heads and flail striking heads of various forms. A part of them has been published by the author of this article, the rest is still waiting for publication. Here, artifacts of undetermined provenience are presented. We may only guess that they were discovered before the World War II in the Old Ruthenian areas of the modern Ukraine. They are discussed in conformity with the typology of medieval maces and East European flail striking heads elaborated more than a half century ago by Anatoliy Kirpichnikov. Presented specimens of old weapons are not full-value archaeological sources because they are devoid of the archaeological context. For this reason, this short text is only a catalogue supplementing the corpus of medieval mace heads and flail striking heads.

R. Liwoch

Buzdugane și ghioage de proveniență necunoscută din Muzeul arheologic din Cracovia

În colecțiile vechi ale Muzeului arheologic din Cracovia, Polonia, se păstrează un grup nu prea mare de vârfuri de buzdugan și greutăți de ghioage de diferite forme. O parte din ele sunt publicate de către autor, celelalte încă așteaptă a fi publicate. În articol sunt prezentate și analizate un șir de artefacte, proveniența cărora este necunoscută. Putem presupune că ele au fost descoperite înainte de al doilea război mondial pe teritoriile vechilor ruși din actuala Ucraina. Obiectele cercetate sunt analizate în studiu în corespundere cu tipologia buzduganelor și ghioagelor medievale est-europene, elaborată circa jumătate de secol în urmă de către A. A. Kirpichnikov. Modelele de arme medievale prezentate nu sunt surse arheologice veritabile, deoarece ele sunt lipsite de context arheologic. Din această cauză, studiul de față este doar un fel de catalog, ce completează corpusul de vârfuri de buzdugan și greutăți de ghioage medievale.

R. Liwoch

Булавы и кистени неизвестного происхождения из Археологического музея в Кракове

В старых коллекциях Археологического музея в Кракове, Польша, хранится небольшая группа средневековых наверший булав и гири от кистеней разнообразных форм. Часть из них опубликована автором, остальные еще ждут публикации. В данной статье представлены и проанализирован ряд артефактов, происхождение которых неизвестно. Можно предполагать, что они были открыты перед Второй мировой войной на древнерусских территориях современной Украины. Исследуемые предметы анализируются в публикации в соответствии с типологией восточноевропейских средневековых булав и кистеней, разработанной более полувека назад А. Н. Кирпичниковым. Представленные образцы средневекового оружия не являются полноценными археологическими источниками, т.к. они лишены археологического контекста. По этой причине настоящая публикация является лишь своего рода каталогом, дополняющим корпус средневековых наверший булав и гири от кистеней.

Памяти Анатолия Николаевича Кирпичникова (1929—2020)

В старых коллекциях Археологического музея в Кракове находится небольшая группа наверший булав и гирь от кистеней разнообразных форм, некоторые из которых уже были опубликованы автором (Liwoch 2006: 67—72, 75—76, рис. 3, рис. 6, 1—2; 2016; 2019), а часть все еще ожидает публикации. Настоящее небольшое «бацеллистическое» эссе представляет артефакты, происхождение которых неизвестно. Можно только догадываться, что они были найдены до Второй мировой войны на древнерусских землях современной Украины. Они анализируются в соответствии со схемой типов средневековых восточноевропейских булав и кистеней, составленной более полувека назад А. Н. Кирпичниковым (Кирпичников 1966: 49, 60, рис. 10, 12), самым выдающимся исследователем средневекового оружия Восточной Европы.

В статье рассматриваются следующие находки.

1. Бронзовое навершие булавы (рис. 1: 1; инв. № МАК/9546) в виде полого внутри куба с четырьмя крестообразно расположенными шипами, обведенными валиком, с короткой втулкой, украшенное точечным орнаментом. Навершие сохранилось относительно хорошо (патина темно-зеленая, отломана примерно половина втулки; консервация ок. 2008/2009 г.). Его размеры: длина — 58 мм, ширина — 68 мм, диаметр втулки — 20 мм, вес — 288 г. Это навершие принадлежит к I типу по А. Н. Кирпичникову. Оно похоже на железный образец из кургана XI в. у деревни Загорье и на бронзовый образец из слоя IX—X вв. городища у станицы Цимлянская (Кирпичников 1966: 48, 130—131, таб. XXV, 1; таб. XXVI, 5; таб. XXVIII, 1), поэтому его можно приблизительно датировать X (?) — XI вв.

2. Железное навершие булавы (рис. 1: 2; инв. № МАК/9858) в виде куба с четырьмя крестообразно расположенными шипами. Очень хорошо сохранилось. Его размеры: длина — 44 мм, ширина — 63 и 61,5 мм, диаметр проушины — 25—16 мм, вес — 308 г. Это навершие принадлежит к I типу по А. Н. Кирпичникову. Оно похоже на датируемый XI (?) в. железный образец из села Великополовецкое и на железные образцы с Балкан, например, несколько экземпляров X—XII вв. происходят из Болгарии и из Цен-

тральной Европы (Кирпичников 1966: 48, 130—131, таб. XXV, 2; Michalak 2005: 189, 216, tab. I, 5—7). Можно предположить, что этот экземпляр относится к XI в., но его хронология сомнительна и он может быть намного моложе.

3. Бронзовое (?) миниатюрное навершие булавы (рис. 1: 3; инв. № МАК/9546) в виде призмы с пятью звездообразно расположенными шипами. Хорошо сохранилось (серый цвет; консервация ок. 2008/2009 г.). Его размеры: длина — 27 мм, ширина — 42,5 мм, диаметр проушины — 19 мм, вес — 79 г. Несмотря на наличие пяти шипов и значительное сходство с типом IV, это навершие следует отнести к типу I по А. Н. Кирпичникову и очень предварительно датировать XI—XII (XIII?) вв., поскольку нет оснований для сужения хронологии (ср.: Кирпичников 1966: 48—52; Michalak 2005: 189).

4. Бронзовое навершие булавы (рис. 2: 1; инв. № МАК/9547) в виде пустого внутри шара со звездообразно расположенными шипами — четырьмя большими центральными обведенными валиками, восемью малыми крайними и двенадцатью конусовидными, меньшими по размеру. Навершие хорошо сохранилось (патина темно-зеленая, отломаны примерно половины воротников; консервация ок. 2008/2009 г.). Его размеры: длина — 58 мм, ширина — 87 мм, диаметр проушины — 27 мм, вес — 236 г. Это навершие принадлежит к IV типу по А. Н. Кирпичникову, хотя имеет черты типа III. Он отмечает, что значительная часть булав обоих этих типов была обнаружена при раскопках городов, разрушенных монголами, и датирует их XII — перв. пол. XIII в. (Кирпичников 1966: 52). Однако в случае украинских находок кажется оправданным сузить их хронологию до перв. пол. XIII в. (ср.: Liwoch 2006: 68).

5. Бронзовое навершие булавы (рис. 2: 2; инв. № МАК/9546) в виде полого внутри шара со звездообразно расположенными небольшими шипами — шестью центральными и двенадцатью крайними — обведенными бороздками. Очень хорошо сохранилось (патина серо-зеленая; консервация ок. 2008/2009 г.). Его размеры: длина — 58 мм, ширина — 60 мм, диаметр проушины — 24 и 23 мм, вес — 232 г. Представляется целесообразным рассматривать это навершие как вариант

Рис. 1. Навершия булав неизвестного происхождения из Археологического музея в Кракове: 1, 3 — бронза, 2 — железо (1, 2 — фото автора, 3 — фото А. Сусул).

Fig. 1. Mace heads of undetermined provenience from the Archaeological Museum in Cracow: 1, 3 — bronze, 2 — iron (1, 2 — photo by R. Liwoch, 3 — photo by A. Susuł).

Рис. 2. Навершия булав неизвестного происхождения из Археологического музея в Кракове: 1, 2, 4 — бронза, 3 — железо (1 — фото А. Сусул, 2—4 — фото автора).

Fig. 2. Mace heads of undetermined provenience from the Archaeological Museum in Cracow: 1, 2, 4 — bronze, 3 — iron (1 — photo by A. Susuł, 2—4 — photo by R. Liwoch).

IV типа по А. Н. Кирпичникову и аналогично, т. е. перв. пол. XIII в., датировать. К сожалению, на Руси ему нет близких аналогий.

6. Железное навершие булавы (рис. 2: 3; инв. № МАК/8901) биконической формы. Очень хорошо сохранилось (с гвоздем в проушине). Его размеры: длина — 39 мм, диаметр — 46 мм, диаметр проушины — 18—12 мм, вес — 216 г. Этот образец принадлежит к навершиям шаровидной формы, которые А. Н. Кирпичников отнес к типу V. Подобные — довольно простые по форме — железные образцы известны в самых разных местах, в том числе: из Венгрии XII — перв. пол. XIII в., из Мельницы Дужей в Польше, XIII—XV вв., из Новгорода Великого вт. пол. XIV в. и Саркела—Белой Вежи конца XI — нач. XII в., из Божанова в Чехии вт. пол. XIII — нач. XIV в. (Kovács 1971: 177—179, 181, *tab.* 6, 5; Michalak 2005: 199, 203—204, 220, *tab.* V, 1, 5, 9; Drnovský, Mazáčková, Šrámek 2019: 582—583, 597, *гус.* 18, *гус.* 30). Хронология представленного экземпляра, вероятно, не связана с X—XI вв., поэтому очень предварительно его можно датировать XII—XIV (XV?) вв.

7. Бронзовое навершие булавы (рис. 2: 4; инв. № МАК/9546), биконической формы, пустое внутри, украшенное псевдозернью и небольшими геометрически расположенными валиками. Очень хорошо сохранилось (патина золотистая; консервация ок. 2008/2009 г.). Его размеры: длина — 49 мм, диаметр — 54 мм, диаметр проушины — 20—19 мм, вес — 159 г. Это навершие следует отнести к типу V по А. Н. Кирпичникову. Кажется, что аналогий ему нет, и его хронология не может быть достоверно определена, но можно предположить, что оно датируется XII—XIII вв. Следует отметить, что его поверхность напоминает поверхность гирь кистеней типа ПА по А. Н. Кирпичникову именно с такой хронологией (ср. Кирпичников 1966: 59—62, 136—137, *таб.* XXXI, 5—8; *табл.* XXXII, 6, 8—12).

8. Железная гиря кистеня (рис. 3: 1; инв. № МАК/2303) грушевидной формы, на стрельчато-арочном ушке инкрустация латуной (Fe 16,8%, Cu 63,5%, Zn 9,8% и следы других металлов). Очень хорошо сохранилась (консервация в 2021 г.). Ее размеры: длина — 65 мм, диаметр — 37 мм, вес — 235 г. Этот образец принадлежит к типу II по А. Н. Кирпичникову с широкой хронологией в пределах вт. пол. X—XIII в. (Кирпичников 1966: 62). Подобный кистень, но украшенный серебром и чернью, А. Н. Кирпичников счита-

ет экземпляром XII—XIII вв. (Кирпичников 1966: 136—137, *таб.* XXXI, 2).

9. Бронзовая гиря кистеня (рис. 3: 3; инв. № МАК/2303) грушевидной формы, украшенная с обеих сторон мотивом креста с выпуклостью в центре и псевдозернью. Очень хорошо сохранилась (патина темно-зеленая; консервация ок. 2008/2009 г.). Ее размеры: длина — 58 мм, диаметр — 32 мм, вес — 92 г. Эта гиря относится к типу ПА по А. Н. Кирпичникову, который аналогичный образец с городища у села Вербична датирует XII—XIII вв. (Кирпичников 1966: 136—137, *таб.* XXIX, 4).

10. Бронзовая гиря кистеня (рис. 3: 4; инв. № МАК/2303) шаровидной формы с крупными горошковидными выпуклостями и круглым ушком. Очень хорошо сохранилась (патина золотисто-зеленая; консервация ок. 2008/2009 г.). Ее размеры: длина — 54,5 мм, диаметр — 34 мм, вес — 133 г. Это экземпляр обычной формы типа ПА по А. Н. Кирпичникову, который следует датировать XII—XIII вв. (ср. Кирпичников 1966: 59—62, 136—137, *таб.* XXXI, 5—8; *таб.* XXXII, 6, 9—12).

11. Бронзовая гиря кистеня (рис. 3: 5; инв. № МАК/2303) грушевидная в форме с мелкими горошковидными выпуклостями и круглым ушком. Очень хорошо сохранилась (патина золотистая; консервация ок. 2008/2009 г.). Ее размеры: длина — 61 мм, диаметр — 28 мм, вес — 95 г. Это образец типа ПА по А. Н. Кирпичникову. Он относится к XII—XIII вв. (ср. Кирпичников 1966: 59—62, 136—137).

12. Железная гиря кистеня (рис. 3: 2; инв. № МАК/2303) бипирамидальной в форме с восьмиугольным основанием и прямоугольным ушком, на шее и ушке горизонтальные борозды (след инкрустации?). Хорошо сохранилась (консервация в 2021 г.). Ее размеры: длина — 69 мм, ширина — 37—39 мм, вес — 188 г. Этот образец, хотя он и не биконический, является одним из немногих экземпляров типа VI по А. Н. Кирпичникову. Его хронология не может быть определена с уверенностью, но условно этот экземпляр можно датировать XIII в., поскольку аналогичная гиря была найдена в Серенске, Калужская область, Россия, вместе с предметами этого столетия (Кирпичников 1966: 63, 138, 139; 1976: 27).

Схемы типов и относящиеся к ним хронологические выводы 1960-х гг., автором которых является А. Н. Кирпичников, в принципе не утратили своей актуальности. Новые наб-

Рис. 3. Гири-кистени неизвестного происхождения из Археологического музея в Кракове: 1, 2 — железо, 3—5 — бронза (1—5 — фото автора).

Fig. 3. Flail striking heads of undetermined provenience from the Archaeological Museum in Cracow: 1, 2 — iron, 3—5 — bronze (1—5 — photo by R. Liwoch).

людения, основанные на древнерусских материалах, не принесли большого научного вклада (ср.: Осипенко 2019а; 2019б; 2019в). Однако известны новые находки и на древнерусских территориях, не укладывающиеся в рамки классификации А. Н. Кирпичникова. Примером может быть железное навершие в форме усеченного восьмигранника с продольной проушиной с городища в Недобоевцах, Украина (Возный 2014: 56, 61, рис. 1, 18), которое близко булаве из погребения азиатского воина, жертвы венгерско-монгольской битвы на р. Шайо в 1241 г., возле средневекового поселения Мохи, Венгрия (Laszlovszky, Pow, Pusztai 2016: 33—35, fig. 3). Похоже на оба этих экземпляра и навершие из Глин-

ского, Украина (Пуголовок 2020). Кажется, приходит время построить на фундаменте, подготовленном А. Н. Кирпичниковым, новую, открытую типологию булав не только древнерусских, но и евразийских типов. В случае с кистенями, как кажется, пока нет такой необходимости.

Представленные образцы средневекового оружия не являются полноценными археологическими источниками, поскольку не имеют археологического контекста. По этой причине этот небольшой текст — просто своего рода каталог, дополняющий корпус средневековых наверший булав и гирь от кистеней, составленный много лет назад А. Н. Кирпичниковым.

Литература

- Возный И. П. 2014. Ударное вооружение Северной Буковины XII — первой половины XIII вв. *Stratum plus* (6), 55—64.
- Кирпичников А. Н. 1966. *Древнерусское оружие*. Вып. 2. *Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX—XIII вв.* Археология СССР. САИ Е 1—36. Москва; Ленинград: Наука.
- Кирпичников А. Н. 1976. *Военное дело на Руси в XIII—XIV вв.* Ленинград: Наука.
- Осипенко М. С. 2019а. Давньоруські зірководібні навершя булав із колекції Національного музею історії України. *Археологія* (1), 105—117.
- Осипенко М. С. 2019б. Металеві кистені давньоруської доби (за матеріалами Національного музею історії України). *Археологія* (4), 72—89.
- Осипенко М. С. 2019в. Середньовічні навершя булав з ізрізаними кутами та кулястих форм (за матеріалами Національного музею історії України). *Науковий вісник Національного музею історії України* (4), 83—93.
- Пуголовок Ю. О. 2020. Навершя булави з Глинського. В: Корост І. І. (відп. ред.). *Феномен Більського городища — 2020*. Київ: Котельва: б. и., 161—164.
- Drmovský P., Mazáčeková J., Šrámek J. 2019. Hrad u Božanova na Broumovsku a jeho možná úloha při stabilizaci broumovského klášterního dominia. *Archaeologia historica* 44 (2), 559—605.
- Kovács L. 1971. A Magyar Nemzeti Múzeum Fegyvertárának XI—XIV. Századi csillag alakú buzogányai. *Folia Archaeologica* 22, 165—181.
- Laszlovszky J., Pow S., Pusztai T. 2016. Reconstructing the Battle of Muhi and the Mongol Invasion of Hungary in 1241: New Archaeological and Historical Approaches. *Hungarian Archaeology. E-Journal* (Winter), 29—38.
- Liwoch R. 2006. Булавы з zachodniej Ukrainy. *Acta Militaria Mediaevalia* (2), 67—78.
- Liwoch R. 2016. Węgierska булава z Librantowej. In Chudzińska B., Wojenka M., Wołoszyn M. (red.). *Od Bachorza do Światowida ze Zbrucza. Tworzenie się słowiańskiej Europy w ujęciu źródłoznawczym. Księga jubileuszowa Profesora Michała Parczewskiego*. Kraków; Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 675—679.
- Liwoch R. 2019. Darczyńcy Muzeum Archeologicznego w Krakowie. Edward Rulikowski. *Głos. Tygodnik Nowohucki* (29 [1476]), III.
- Michalak A. 2005. Głowica булавы з Trzciela, pow. Międzyrzecz. Wstępne uwagi w kwestii występowania булав на ziemiach polskich w średniowieczu na tle znalezisk europejskich. *Archeologia Środkowego Nadodrza* (4), 183—220.

References

- Vozny, I. P. 2014. In *Stratum plus. Archaeology and Cultural Anthropology* (6), 55—64 (in Russian).
- Kirpichnikov, A. N. 1966. *Drevnerusskoe oruzhie (Early Russian Weapons)* 2. *Kop'ia, sulitsy, boevye topory, bulavy, kisteni IX—XIII vv. (Spears, Lances, War Axes, Maces, Flails of 9th—13th Centuries)*. Series: Svod Arkheologicheskikh Istochnikov (Corpus of Archaeological Sources) E 1—36. Moscow; Leningrad: "Nauka" Publ. (in Russian).
- Kirpichnikov, A. N. 1976. *Voennoe delo na Rusi v XIII—XV vv. (Russian Warfare in 13th—15th Centuries)*. Leningrad: "Nauka" Publ. (in Russian).
- Osypenko, M. S. 2019. In *Arkheolohiya (Archaeology)* (1), 105—117 (in Ukrainian).
- Osypenko, M. S. 2019. In *Arkheolohiya* (4), 72—89 (in Ukrainian).
- Osypenko, M. S. 2019. In *Naukovyj visnyk Natsional'noho muzeju istorii Ukrainy* (4), 83—93 (in Ukrainian).
- Puholovok, Yu. O. 2020. In Korost, I. I. (ed.). *Fenomen Bil's'koho horodyshta — 2020 (Phenomenon of Bilsk Fortified Site — 2020)*. Kyiv; Kotel'va: s. ed., 161—164 (in Ukrainian).
- Drmovský, P., Mazáčeková, J., Šrámek, J. 2019. Hrad u Božanova na Broumovsku a jeho možná úloha při stabilizaci broumovského klášterního dominia. *Archaeologia historica* 44 (2), 559—605.
- Kovács, L. 1971. A Magyar Nemzeti Múzeum Fegyvertárának XI—XIV. Századi csillag alakú buzogányai. *Folia Archaeologica* 22, 165—181.
- Laszlovszky, J., Pow, S., Pusztai, T. 2016. Reconstructing the Battle of Muhi and the Mongol Invasion of Hungary in 1241: New Archaeological and Historical Approaches. *Hungarian Archaeology. E-Journal* (Winter), 29—38.
- Liwoch, R. 2006. Булавы з zachodniej Ukrainy. *Acta Militaria Mediaevalia* (2), 67—78.
- Liwoch, R. 2016. Węgierska булава z Librantowej. In Chudzińska, B., Wojenka, M., Wołoszyn, M. (red.). *Od Bachorza do Światowida ze Zbrucza. Tworzenie się słowiańskiej Europy w ujęciu źródłoznawczym. Księga jubileuszowa Profesora Michała Parczewskiego*. Kraków; Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 675—679.
- Liwoch, R. 2019. Darczyńcy Muzeum Archeologicznego w Krakowie. Edward Rulikowski. *Głos. Tygodnik Nowohucki* (29 [1476]), III.
- Michalak, A. 2005. Głowica булавы з Trzciela, pow. Międzyrzecz. Wstępne uwagi w kwestii występowania булав на ziemiach polskich w średniowieczu na tle znalezisk europejskich. *Archeologia Środkowego Nadodrza* (4), 183—220.

Статья поступила в номер 14 марта 2022 г.

Radosław Liwoch (Kraków, Poland). Master. Archaeological Museum in Kraków¹.

Radosław Liwoch (Cracovia, Polonia). Magistru. Muzeul arheologic în Cracovia.

Ливох Радослав (Краков, Польша). Магістр. Археологический музей в Кракове.

E-mail: radliw@interia.pl

ORCID: 0000-0001-8135-318X

Address: ¹ Senacka St., 3, Kraków, 31-002, Poland

*Średniowieczne cmentarzysko kamienne w Siemienicach koło
Kutna*, Acta Universitatis Lodzianis. Folia Archaeologica,
nr 36, 2021, s. 53-82.

Radostaw Liwoch

 <https://orcid.org/0000-0001-8135-318X>

Średniowieczne cmentarzysko kamienne w Siemienicach koło Kutna

The Medieval Stone Cemetery in Siemienice near Kutno

Abstrakt: W Muzeum Archeologicznym w Krakowie pod nrami inwentarzowymi MAK/3478, 3664, 4255 przechowywane jest wyposażenie z grobów w Siemienicach koło Kutna: miniaturowy topór z brązu (typ II wg N.A. Makarova, import z Rusi, związany z kultem św. Olafa), dwa żelazne groty włóczni (typy IV i V wg A. Nadolskiego), żelazce topora (typ Vc wg A. Nadolskiego),

żelazne fragmenty obręczy i kabłąk (elementy wiadra klepkowego) oraz miniaturowe naczynie gliniane (z cylindryczną szyjką). Obiekty z Siemienic zaliczały się do grobów kamiennych (pochówki szkieletowe przykryte brukiem składające się zwykle na kamienne cmentarzyska). Można je datować na schyłkową fazę kultury druzynnej (2. połowa XI – początek XII w.).

Słowa kluczowe: Polska, średniowiecze, kultura druzynna, groby kamienne, uzbrojenie, topór miniaturowy

W Dziale Zbiorów Dawnych Muzeum Archeologicznego w Krakowie (dalej MAK) przechowywanych jest kilka zabytków z Siemienic¹ na pograniczu Ziemi Łęczyckiej i Mazowsza (ryc. 1, por. też ryc. 2). Nader ciekawą charakterystyką obiektów, w których je znaleziono, oraz przyjęta przez autora interpretacja tych niepozornych przedmiotów rzucają nieco nowego światła na dzieje owego regionu w średniowieczu.

W liście (ryc. 4) datowanym *6go lutego 1853 r. w Siemienicach* Wincenty Kraśniński, właściciel majątku, opisał odkrycie części ze wspomnianych zabytków następująco:

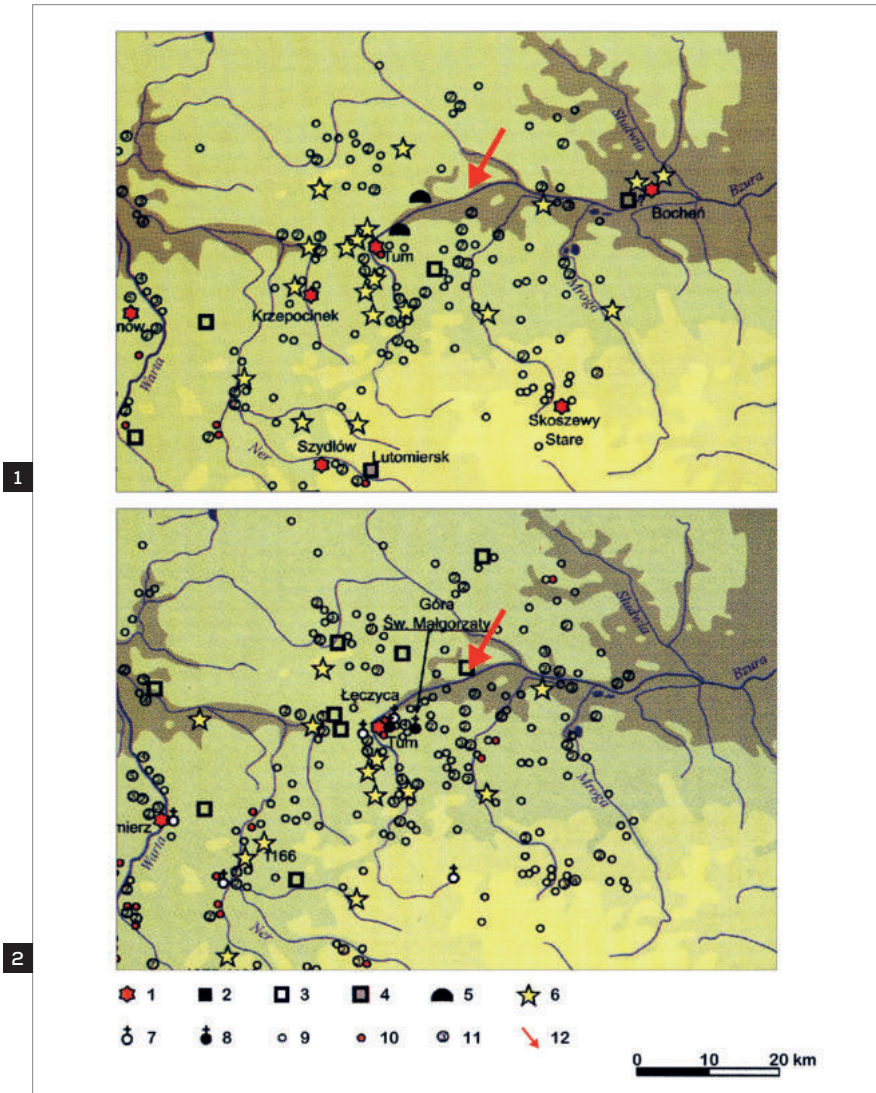
Dwa żelazce od dzid czy też od strzał, szczątki strawionego żelaztwa, metalowe niewiadomego użytku narzędzie, iako też nadłamana łzawniczka, znalezione zostały we wsi Siemienicach w powiecie gostyńskim, na polu nie opodal od

1 Siemienice są wsią w gm. Krzyżanów, pow. kutnowski, woj. łódzkie. Według notatek skreślonych prawdopodobnie ręką B. Podczaszyńskiego stanowisko archeologiczne zajmowało *wzgórze piaszczyste między wsiami Siemienice i Siemieniczki* (ryc. 3: 1), a mogło nazywać się Żale (ryc. 3: 2).

rzeki Bzury. Nadmienia się że miejsce znalezienia tych przedmiotów, zawalone były masą kamieni, które niejaką wyniosłość tworzyły i zalegały kilkadziesiąt prętów kwadratowych. Celem przysporzenia pola rudowano owe kamienie i przy takowym rudunku, przedmioty wymienione znaleziono. Dodać jeszcze należy, że w tym samym miejscu, trafiano na inne jeszcze skorupy iak się zdaie łzawnic, ale dziwnie ceglastej barwy zupełnie [...]wych. W tém ieszcze miejscu znaleziono dwa pieniążki zlepiene razem, iak twierdzą znawcy z czasów Władysława Jagielly i czaszkę ludzką kilkakrotnie rozbitą. Nadsyłaiąc powyżey opisane przedmioty, z wyjątkiem pieniążkow z czasu Wł: Jag: skorup i czaszki, podpisany w zamian pragnąłby mieć od znawcy i lubownika starożytności, któremu przedmioty te dostaną się, wiadomość co o nich wnośi, z iakiey by były epoki i do iakiego właściwie służyły użytku.

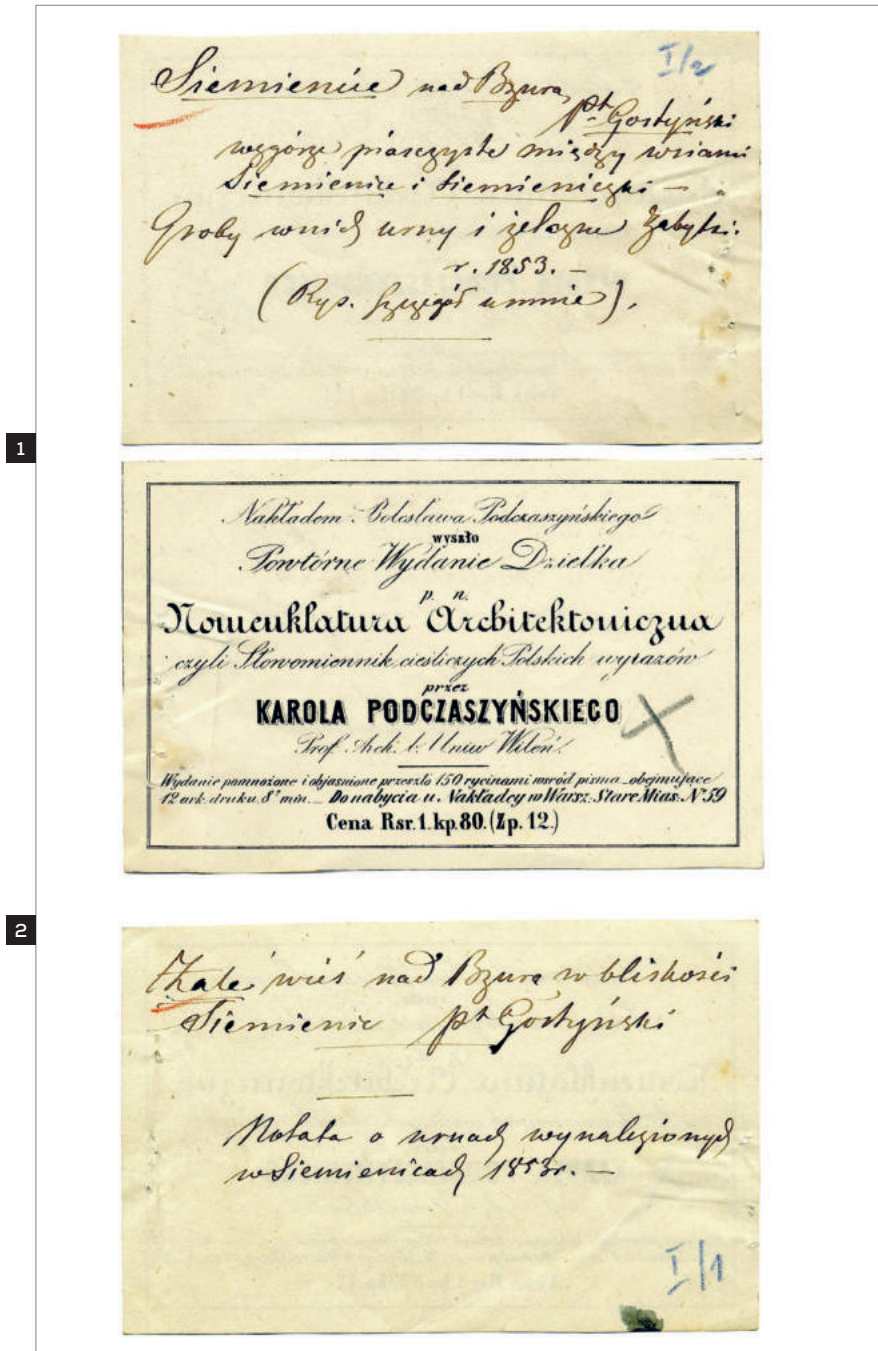
Ryc.1. Mazowsze w XI–XII w. (wg A. Gieysztorza za Dulinicz 2000: 223).

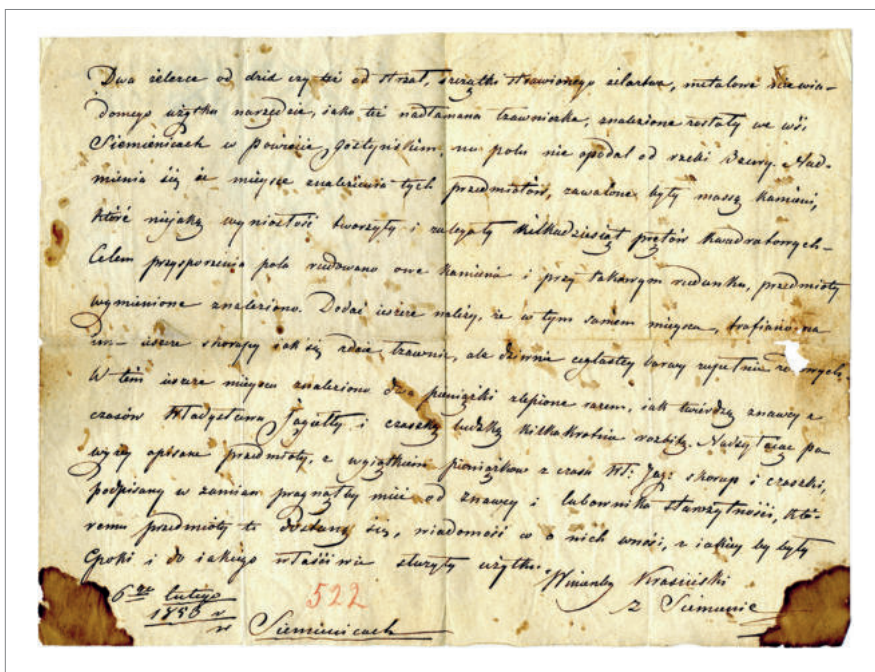
Ryc. 2. 1 – osadnictwo w Polsce Centralnej w 2. połowie x – I. połowie XI w.;

Ryc. 2. 2 – osadnictwo w Polsce Centralnej w 2. połowie XI – I. połowie XIII w.

Legenda: 1 – grody, 2 – cmentarzyska ciałałpalne, 3 – cmentarzyska szkieletowe, 4 – cmentarzyska birytualne, 5 – cmentarzyska kurhanowe lub wtórne pochówki w kurhanach pradziejowych, 6 – skarby, 7 – kościoły znane ze źródeł pisanych, 8 – kościoły zachowane lub znane z badań archeologicznych, 9 – miejscowości ze stanowiskami rozpoznanymi powierzchniowo, 10 – miejscowości ze stanowiskami badanymi wykopaliskowo, 11 – liczba stanowisk w miejscowości, jeśli jest więcej niż jedno, 12 – lokalizacja Siemienic (wg Sikora 2009: ryc. 4 i 5).

Ryc. 3. Notatki B. Podczaszyńskiego (Archiwum MAK-u).

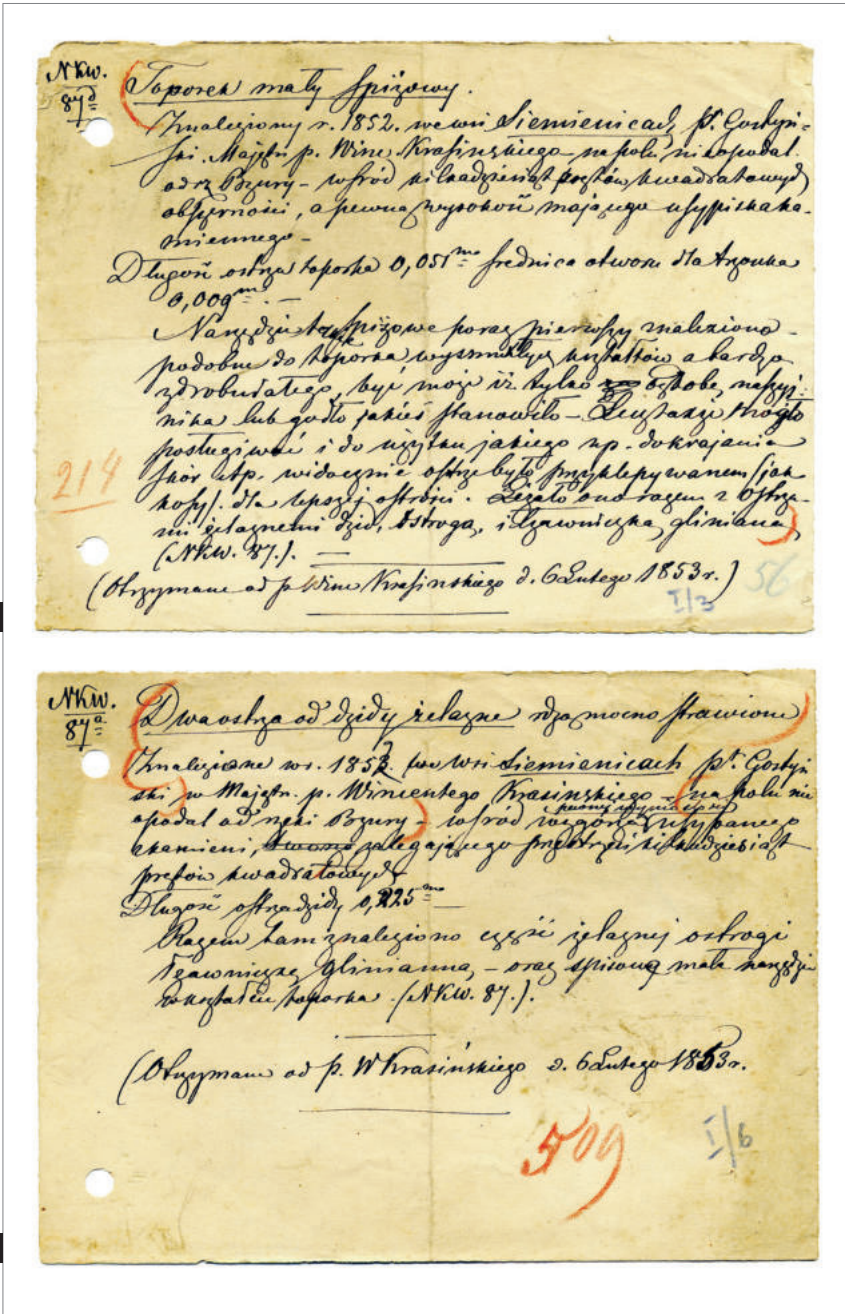
Ryc. 4. List W. Krasieńskiego (Archiwum MAK-u).

Znalezione w 1852 r. zabytki trafiły – wg metryczek (ryc. 5–7) już 6 lutego 1853 r. – do kolekcji Bolesława Podczaszyńskiego². Od jego spadkobierców w 1880 r. zakupiła je Akademia Umiejętności w Krakowie dla będącego wówczas jej częścią Muzeum Archeologicznego (Chochorowska 2001: 13). Obecnie na muzealny zbiór o nrze inw. MAK/3664³ składają się: miniaturowy topór, grot włóczni, kabłąk i obręcz wiadra oraz bardzo małe naczynie. Niestety, nie ma w kolekcji trzpienia rękojeści miecza lub może gwoźdźcia, żelaznej ostrogi oraz drugiego ostrza od dzidy żelaznego rdzą mocno strawionego (por. metryczki – ryc. 5: 2, 7).

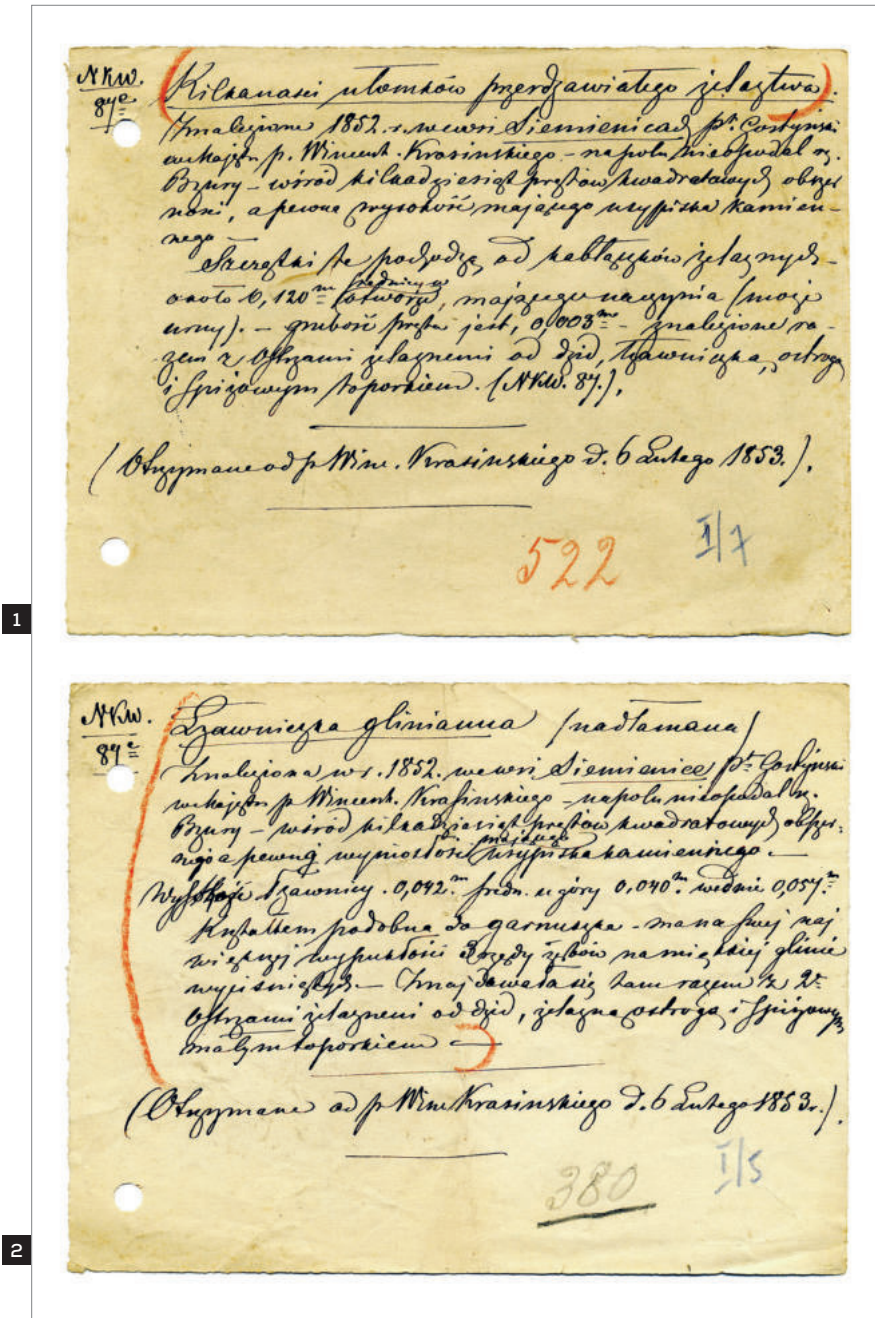
Kolejne zabytki z Siemienic – noszące dziś nry inw. MAK/3478 i MAK/4255 – przekazane zostały do zbiorów MAK-u przez Albina Jurewicza za pośrednictwem Mariana Wawrzenieckiego, który napisał (Wawrzeniecki 1908: 94), że:

2 Dziewiętnastowieczny (1822–1876) polski architekt i kolekcjoner o zainteresowaniach historycznych – archeologią, historią sztuki, dyplomatyką, heraldyką, sfragistyką (szerzej o nim Haisig 1952: 5–31).

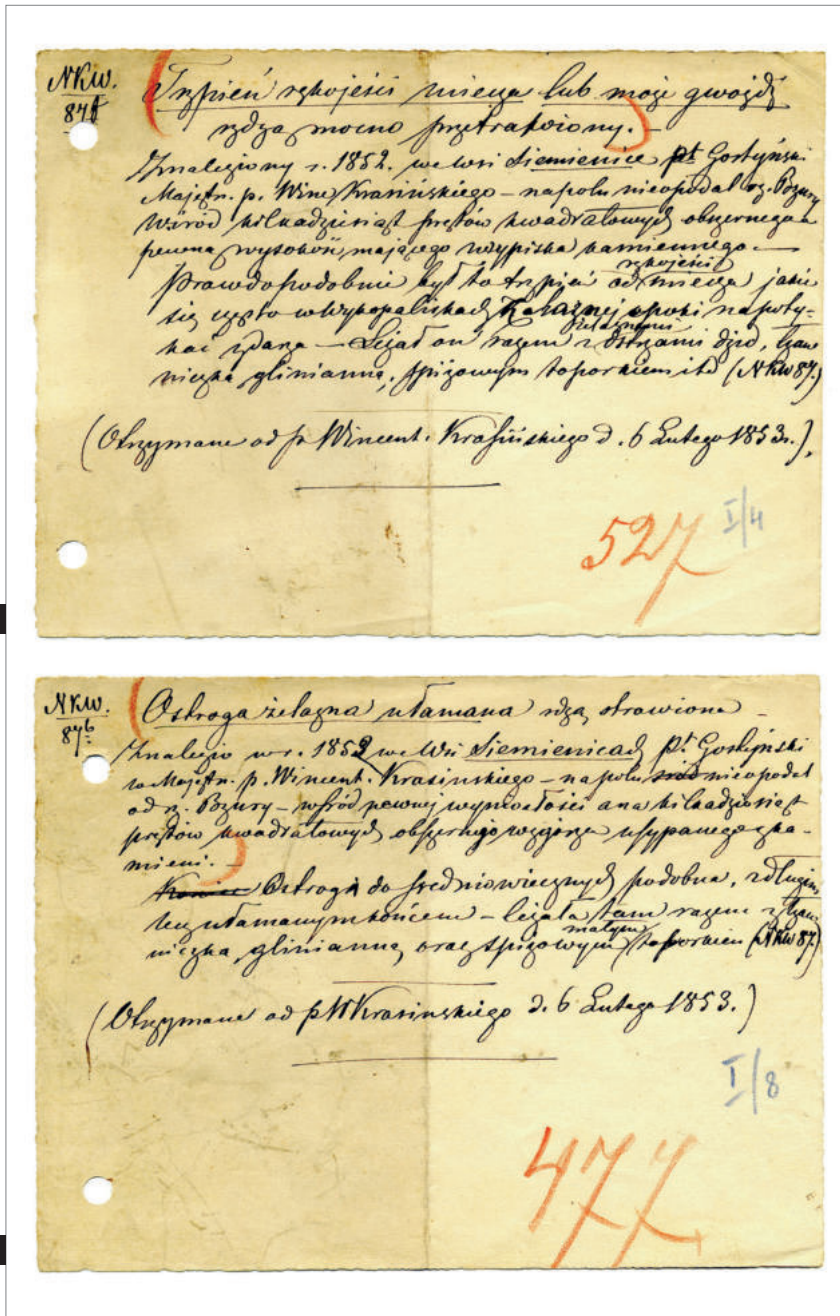
3 Informacja jakoby pod nrem inw. MAK/3664 znajdowały się zabytki z epoki brązu (Panasiewicz, Wołoszyn 2002: 259; Kucypera i in. 2011: 21) jest mylna, a w literaturze znalazła się zapewne przez nieporozumienie (w MAK-u przechowywane są materiały kultury łuzyckiej z Siemienic w pow. kępińskim, nr inw. MAK/3268).

Ryc. 5. Pierwotne metryczki siemieniickich zabytków z kolekcji B. Podczaszyńskiego (Archiwum MAK-u).

Ryc. 6. Pierwotne metryczki siemienickich zabytków z kolekcji B. Podczaszyńskiego (Archiwum MAK-u).

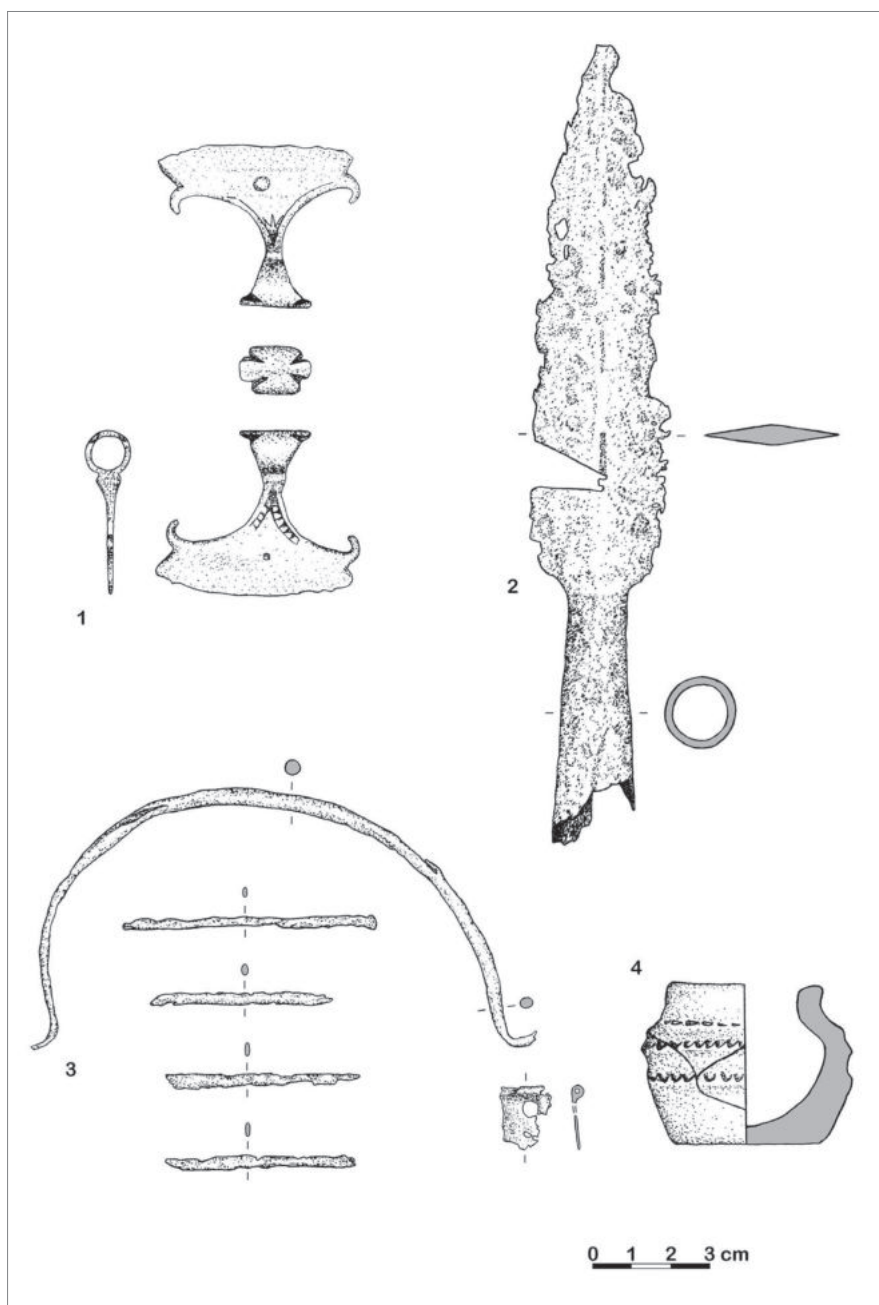
Ryc. 7. Pierwotne metryczki siemieniackich zabytków z kolekcji B. Podczaszyńskiego (Archiwum MAK-u).

Dnia 19 listopada 1906 r. zgłosił się p. Albin Jurewicz, budowniczy i ofiarował dla Akad. Um. żelazny grot lancy 0-155 m. długi oraz żelazny toporek 0-1 m. długi. Oba te przedmioty p. J. zabrał z majątku Siemienice wł. JW. hr. Tomasza Potockiego, gdzie znaleziono je w następujących okolicznościach. Przy uprawie pola pod buraki (głębsza orka) natrafiono na ułożone kamienie (zwykle granity) a po ich usunięciu okazały się urny w liczbie 5, które pokruszono, w urnach były drobne kostki (palone) a przy nich żelazne przedmioty.

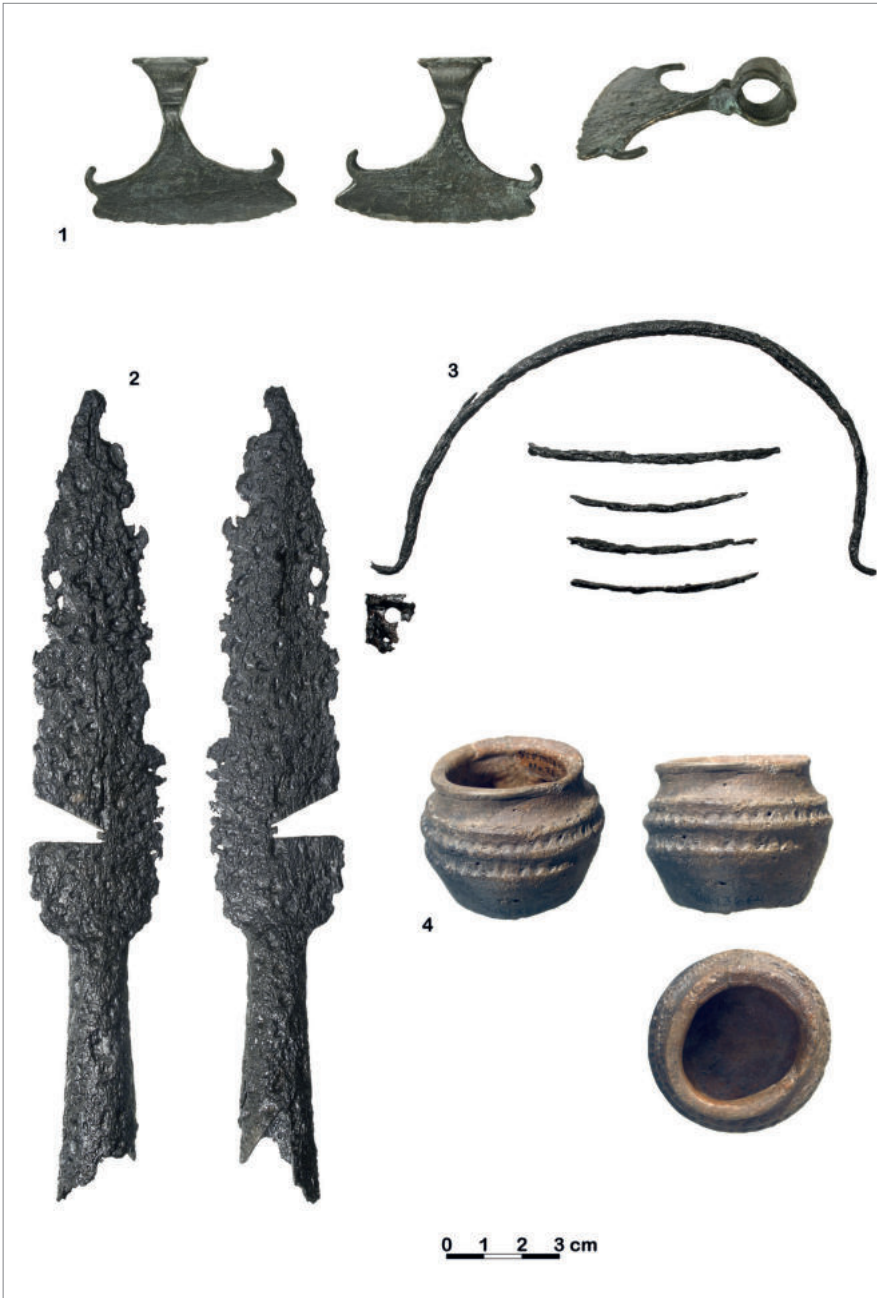
Oba krótkie sprawozdania z okoliczności odkryć w Siemienicach pozwalają na przypuszczenie, że znajdowało się tam cmentarzysko (zapewne jedno⁴) z grobami kamiennymi⁵.

Pośród zabytków z Siemienic szczególną uwagę zwraca odlany z brązu miniaturowy topór⁶ (MAK/3664; ryc. 8: 1, 9: 1), który mógł być zawieszony na szyi lub umocowany przy pasie⁷. Jego część ostrzowa jest wysoka, wachlarzowata, z haczykowatymi występami skierowanymi ku szyjce, nieco niesymetryczna,

-
- 4 Lechosław Rauhut (1971: 450–451) zauważył, że na obszarze o większej koncentracji cmentarysk kamiennych, stojąc na jednym stanowisku, widzi się trzy lub więcej miejsc pochówku podobnego typu z tego samego okresu.
 - 5 Autor, używając określeń „grób kamienny” i „cmentarzysko kamienne”, ma na myśli groby i zespoły grobów, do których budowy użyto znacznej ilości kamieni. Podobnie nazywane są za wschodnią granicą Polski. W literaturze krajowej zbliżone obiekty określa się jako: „cmentarzyska typu mazowieckiego”, „groby/nekropole z konstrukcjami kamiennymi”, „groby/cmentarzyska w obudowach kamiennych”, „groby/nekropole kamienne”, „groby w obstawach kamiennych” (por.: Dulinicz 2009: 382–395; Liwoch 2013: 142; Dzik 2014: 87), a w starszych publikacjach jako „mogiłę kamienną” (*Katalog...* 1856: 16) i „groby rządowe kamienne” (Tarczyński 1900). Podstawowym i nadal wartościowym opracowaniem tej kategorii stanowisk polskich jest monografia L. Rauhuta (1971; niemieckojęzyczny skrót – 1975), która doczekała się wielu uzupełnień oraz różnej wartości korekt lub polemik (m.in.: Skalski 2002; Kordala 2006; Dulinicz 2009; Dzik 2014; 2015; Olczak, Krasnodębski 2019). Michał Dzik zauważył, że nekropole kamienne tworzone były wg dwóch równoległych wzorców, tj. monocentrycznego, gdy zaczątkiem cmentarza był jeden grób, oraz policentrycznego, gdy groby zebrane były w kilka odrębnych skupisk. Przypuszczano, że w poszczególnych grupach (w tym w rządach) grobów pochowane były osoby z jednego rodu, jednak analizy DNA wykonane dla jedenastu pochówków z Czekanowa w pow. sokołowskim pokazały, że w kolejnych mogiłach spoczywali ludzie niespokrewnieni ze sobą, natomiast potwierdziła się hipoteza o pokrewieństwie osób złożonych w jednej jamie grobowej (Skrzyńska 2019: 286).
 - 6 Bibliografia zabytku: *Katalog...* 1856: 16–17; Paulsen 1939: 163, 166; 1956: 197; Nadolski 1953: 390; Makarov 1992: 54; Panasiewicz, Wołoszyn 2002: 252, 258–259, 269; Kucypera i in. 2011: 21, 97; Liwoch 2014a: 416–418, 421; 2014b: 324–325, 328, 333.
 - 7 Odnotowano okazy z pozostałościami toporzyska, które raczej nie nadawały się do zawieszania na szyi. Miniatury toporów w grobach znajdowano zwykle przy boku zmarłego na wysokości bioder lub ud (Kucypera i in. 2011: 36–37).

Ryc. 8. Zabytki z grobu (grobow?) kamiennego w Siemienicach (odkrycie z 1852 r.):
1 – miniaturowy topór brązowy; 2 – żelazny grot włóczni; 3 – żelazne fragmenty wiadra;
4 – miniaturowe naczynie gliniane (rys. W. Rumian).

Ryc. 9. Zabytki z grobu (grobow?) kamiennego w Siemienicach (odkrycie z 1852 r.): 1 – miniaturowy toporek brązowy; 2 – żelazny grot włóczni; 3 – żelazne fragmenty wiadra; 4 – miniaturowe naczynie gliniane (fot. A. Susuł).

o ostrzu łagodnie łukowatym, obustronnie zdobiona – wzdłuż łukowatych krawędzi bordiura (wzór geometryczny, ledwie widoczny po jednej stronie) oraz centralne koliste wgłębienie (niewyraźne z jednej strony); szyjka przy obuchu uformowana w żeberko, obuch zaś symetryczny, z kapturkiem i słabo zaznaczonymi wąsami. Zachował się w bardzo dobrym stanie (patyna koloru zgniłozielonego z odbarwieniami; z jednej strony zarysowania). Ma wymiary: wysokość całkowita – 5,2 cm, wysokość ostrza – 5,0 cm, długość – 4,2 cm, najmniejsza wysokość szyjki – 0,4 cm, szerokość szyi – 0,7 cm, wysokość kapturka – 1,9 cm, wysokość wąsów – 1,4 cm, szerokość obucha – 1,2 cm, średnica światła osady – 0,8 cm, ciężar – 12,2 g. Należy do typu II wg klasyfikacji Nikolaja A. Makarova. Podobne przedmioty – nieliczne i nader interesujące wytwory metaloplastyki staroruskiej – były w ostatnich latach przedmiotem wielu publikacji (m.in.: Panasiewicz, Wołoszyn 2002; Kucypera i in. 2011; Fűredi i in. 2018). Ich monografiści podsumowali swe rozważania następująco:

[...] zabytki wymagają raczej ponownego rozpatrzenia możliwości ich interpretacji przy równoczesnym zaznaczeniu, że żadna z dotychczas proponowanych koncepcji nie „posiada” argumentów na tyle twardych, aby uznać je za rozstrzygające w dyskusji nad objaśnianiem funkcji miniaturowych toporków we wczesnym średniowieczu. Wydaje się, że najsluszniejszym rozwiązaniem będzie zasugerowanie zmiennej atrybucji toporków miniaturowych (Kucypera i in. 2011: 54).

Zdaniem autora nie ma takiej potrzeby, natomiast konieczne jest uściślenie chronologii tych zabytków. Najprawdopodobniej obie ich klasyczne formy – typy I i II wg N.A. Makarova – były swego rodzaju wczesnośredniowiecznym epizodem, niewiarygodne jest bowiem przypuszczenie, by te stosunkowo nieliczne i niemające funkcji utylitarnej przedmioty wytwarzano aż przez ponad dwa stulecia – od końca X do XIII w. Wydaje się, że miniaturowe toporki były w użyciu około połowy i w drugiej połowie XI w., może jeszcze przez część wieku XII⁸. Warto zacytować zdanie wspomnianego badacza (Makarov 1992: 52):

⁸ Podstawą do takiego przypuszczenia są wydzielone z zestawienia sporządzonego przez Pawła Kucyperę, Piotra Prankego i Sławomira Wadyła (2011: 55–63) stosunkowo dobrze datowane obiekty: dla typu I grób z Dziekanowic (2. połowa XI – 1. połowa XII w.), dwa groby z miejscowości Nikol’skoe (3. ćwierć XI w., połowa XI w.) oraz grób z Sarkela–Białej Wieży (XI w.), dla typu II zaś dwa kolejne groby z Nikol’skiego (połowa XI w., 2. połowa XI w.) i grób z Kolčina (2. połowa XI – początek XII w.). Wiele miniaturowych toporków obu typów pochodzi z XI-wiecznych warstw kulturowych na osadach (Sigtuna, Hjelmsölille, Nowogród, Suzdał).

Po-vidimomu, minâtûrnye toporiki prinadležat k tomu krugu vešej – bytovyh predmetov, ukrašenij i kul'tovyh simbolov, kotorye poâviliś kak innovacii na volne mošnogo obnovleniâ material'noj kul'tury vostočnyh slavân v XI v.

Tak określona chronologia pozwala odrzucić rozpowszechnioną przez Vladislava P. Darkeviča (1961) interpretację miniaturowych toporów jako symboli gromowładnego Peruna. Zauważyć trzeba, że pomysł, iż epigoni pogańskich wierzeń ostentacyjnie – tworząc niefunkcjonujące wcześniej w życiu codziennym symbole dawnych bogów – manifestowali swój światopogląd religijny w chrześcijańskim państwie, jest niedorzeczny. Inaczej może być tylko na nieschrytlanizowanych w XI w. ziemiach bałtyjskich, które jednak podlegały wpływom z Rusi i ze Skandynawii. Dokładniejsza chronologia uwiarygodnia objaśnianie miniaturowych toporów z brązu jako dewocjonaliów – chrześcijańskich amuletów związanych z kultem norweskiego konunga św. Olafa⁹, mającym topór za jeden z atrybutów, który to kult rozwinął się po elewacji relikwii w 1031 r. i ich depozycji w Trondheim (Nidaros). W uzasadnieniu odwołać się można do opinii znawców symboliki hagiograficznej:

Toporowi lub siekierze używanym przez Olafa przypisywano cudowną moc. Między innymi używano ich do leczenia chorób i ran. Pocierano nimi dziewięciokrotnie chore części ciała a następnie zwracano je Olafowi, aby odzyskiwały swą moc (Marecki, Rotter 2009: 473).

Notabene w najmniejszym stopniu nie kłóci się z taką interpretacją łączenie miniaturowych toporów typu II z symboliką łodzi, co zasugerował w oparciu o znalezisko z Kałdusa Wojciech Chudziak (2004: 193), łódź bowiem również należy do atrybutów św. Olafa (Marecki, Rotter 2009: 472). Postać wojowniczego władcy chrystianizatora – znanego w Skandynawii i na Rusi za życia, a po śmierci czczonego jako męczennika (Panasiewicz, Wołoszyn 2002: 262; Jackson 2010; Kucypera i in. 2011: 48–49; Gąssowska 2012) – doskonale nadawała się na patrona druzynników książęcych i ich synów, miniaturowe brązowe topory zaś na jej znak, a może nawet wyróżnik wojów wareskiego pochodzenia (Makarov 1992: 51; Wołoszyn 2006: 598–602). Zauważyć trzeba, że rolę w propagowaniu kultu Olafa poza granicami Norwegii odegrać mógł jego przyrodni brat Harald III Srogi Sigurdsson, zięć Jarosława Mądrego i władca norweski, który przez długi czas był najemnikiem na Rusi i w Bizancjum. Podkreślić należy, że w samej Norwegii cześć dla

⁹ Olaf II Haraldsson (995–1030) był w latach 1016–1028 królem Norwegii. Zginął 29 lipca 1030 r. w bitwie z wojskami Knuta Wielkiego (Duńczycy i norweska opozycja antyolafowska) pod Stiklestad.

męczennika upowszechniła się bardzo wcześnie, o czym świadczy przekaz *Glelogn-skviðy* Þórarina z pierwszej połowy lat 30. XI w., której fragmenty warto zacytować:

En herr manns,
Es heilagr es
konungr sjalfr,
krýpr at gagni,
ok beiðendr
blindir sækja
þjóðan máls,
en þaðan heilir.

Tłum ludzi klęczy modląc się o pomoc i wstawiennictwo tam spoczywa święty król;
i ślepi żebracy szukają rozmowy z królem i wychodzą stamtąd uleczeni.

Bið Áleif,
at unni þér
(hann's goðs maðr)
grundar sinnar;
hann of getr
af goði sjölfum
ár ok frið
öllum mönnum.

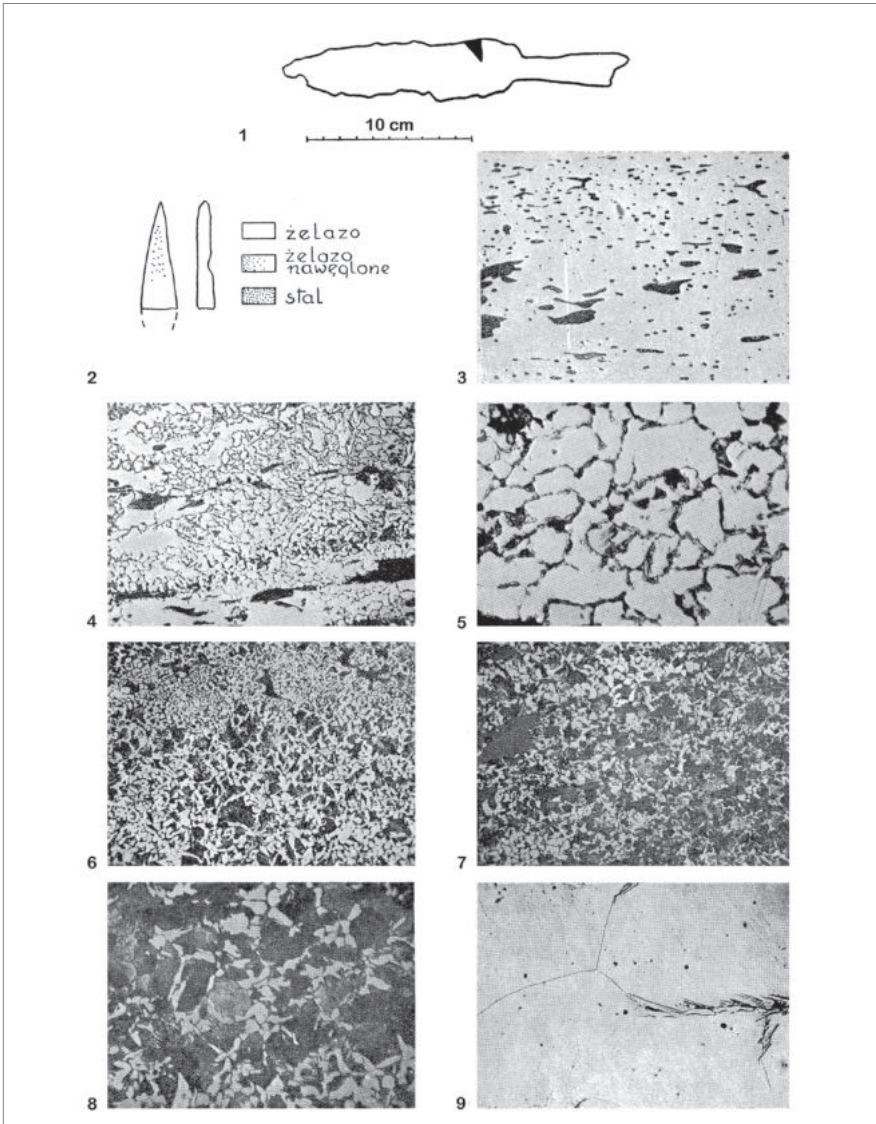
Módl się do Olafa, który obdarzył Cię swoją ziemią, on jest człowiekiem Boga (świętym), Bóg obdarza jego samego dobrami i pokojem dla wszystkich ludzi¹⁰.

Mniejszej uwagi wymagają pozostałe przedmioty, nie wydaje się bowiem, aby pełniły funkcję znacząco inną niż użytkowa (broń, pojemnik na napój lub pokarm i naczynie do picia), choć mogły być też świadectwami statusu społecznego zmarłych.

Grot włóczni¹¹ (MAK/3664; ryc. 8: 2; 9: 2) wykuto z żelaza (ryc. 10). Jest to okaz średniej wielkości, z lancetowatym liściem o wyraźnych, zatępionych na krótkim odcinku, dolnych krawędziach i przekroju o słabo zaznaczonej czworoboczności (niemal soczewkowaty, spłaszczony). Zachował się w dobrym stanie (szczyrby na

10 Cytat za Jakubem Morawcem, który jest też autorem przekładu (Morawiec 2013: 298–299).

11 Bibliografia zabytku: *Katalog...* 1856: 16–17; Nadolski 1954: 182–183; Piaskowski 1960: 198–199, 201, 205, 217–218, 220, 222, 224; Liwoch 2014b: 326, 333; 2016: 52.

Ryc.10. 1 – grot włóczni z Siemienic (MAK/3664); 2 – technologia grotu; 3 – wtrącenia żużla w liściu grotu, nietrawiony; 4 – struktura słabiej naważglonej części liścia grotu: ferryt i perlit oraz wtrącenia żużla, trawiony azotalem; 5 – struktura słabiej naważglonej części liścia grotu pod większym powiększeniem: ferryt i perlit oraz wtrącenia żużla, trawiony azotalem; 6 – struktura silniej naważglonej części liścia grotu: ferryt i perlit, trawiony azotalem; 7 – struktura silniej naważglonej części liścia grotu: ferryt i perlit oraz liczne wtrącenia żużla, trawiony azotalem; 8 – struktura silniej naważglonej części liścia grotu pod większym powiększeniem: perlit i ferryt, trawiony azotalem; 9 – struktura tulei grotu: ferryt, trawiony azotalem (wg Piaskowski 1960: 198, 201, 217–218).

ostrzu, brak dolnej części tulei, ubytki powierzchniowe i jeden na wylot; próbki do badań metalograficznych – po jednym trójkątnym wycięciu na liście i tulei). W konserwacji przybrał barwę czarną z lekkim połyskiem. Ma wymiary: długość – 21,0 cm, długość tulei – 6,5 cm, największa szerokość liścia – 3,7 cm, najmniejsza szerokość tulei – 1,6 cm, średnica tulei u wylotu (zachowana) – 2,2 cm, grubość liścia (pośrodku) – 0,4 cm, ciężar (zachowany) – 128,5 g. Zalicza się do typu v (w formie bliskiej typowi IV) wg Andrzeja Nadolskiego, który jest liczny, zróżnicowany wewnętrznie i szeroko datowany (Nadolski 1954: 54–55). Nowsze prace bronioznawcze (np. Strzyż 2006: 68–71) nie przynoszą zasadniczych zmian w wiedzy o podobnych grotach w Polsce. Wydaje się jednak, że w wypadku zabytku siemienickiego najważniejsze będzie zawężenie chronologii do XI, ewentualnie pierwszej połowy XII w.¹²

Ciekawostką jest, że grot ten pomyłkowo uznano za pochodzący z wczesnej epoki żelaza z Siemianic w pow. kępińskim. Jerzy Piaskowski przeprowadził badania metaloznawcze tego i ponad dwudziestu rozmaitych zabytków żelaznych z okresów halszackiego i lateńskiego. Pokazały one – co nie zaskakuje – że *odrębny typ metalu reprezentuje grot włóczni z Siemianic* [Siemienic – R.L.], *wykonany z miękkiej stali o nierównomiernym nawęgleniu; metal posiadał wysoką zawartość fosforu* (Piaskowski 1960: 206)¹³.

Wiadro¹⁴ (MAK/3664; ryc. 8: 3; 9: 3) zachowało się szczątkowo w postaci wykutych z żelaza: kabłąka, uchwytu płytkowego i fragmentów obręczy. Pozostałości świadczą, iż było ono niewielkie. Miało zapewne formę ściętego stożka z drewnianych klepek. Kabłąk jest nieco zniekształcony. Ma postać mniej więcej kolistego w przekroju pręta zwięzającego się ku wygiętym pod kątem około 90° końcom. Jego wymiary to: rozpiętość – 13,3 cm, wysokość – 6,6 cm, średnica pośrodku – 0,4 cm, ciężar – 14,2 g. Cztery niewielkie odcinki żelaznej płasko-wypukłej taśmy były niegdyś częścią obejmy. Ich wymiary to odpowiednio: długość – 6,5; 5,1; 5,0 i 4,7 cm, szerokość – 0,4; 0,5; 0,5 i 0,4 cm, grubość wszystkich – 0,3 cm,

12 Na marginesie zauważyć można, że groty włóczni bywały wkładane nie tylko do grobów męskich, ale także do kobiecych, o ile poprawna jest analiza antropologiczna szczątków ludzkich z obiektów 24 w Łączynie Starym i 37/38 w Tańsku-Przedborach (Kordala 2006: 143). Wspomnieć też warto o ciekawych uwagach Tomasza Kurasińskiego (2014) na temat deponowania włóczni w grobach.

13 Według J. Piaskowskiego:

[...] *wykonany był z metalu o nierównomiernym nawęgleniu; zawartość fosforu była bardzo wysoka. Metal był silnie zanieczyszczony żużłem (ryc. 10: 3). W próbce wyciętej z liścia zawartość węgla zmieniła się od ok. 0,1% C (ryc. 10: 4, 5) do ok. 0,3% C (ryc. 10: 6–8). Natomiast w próbce wyciętej z tulei wystąpił gruboziarnisty ferryt (ryc. 10: 9).*

Numerację rycin zmieniono, dostosowując ją do niniejszego artykułu.

14 Bibliografia zabytku: *Katalog...* 1856: 16 (?); Liwoch 2014b: 326, 333.

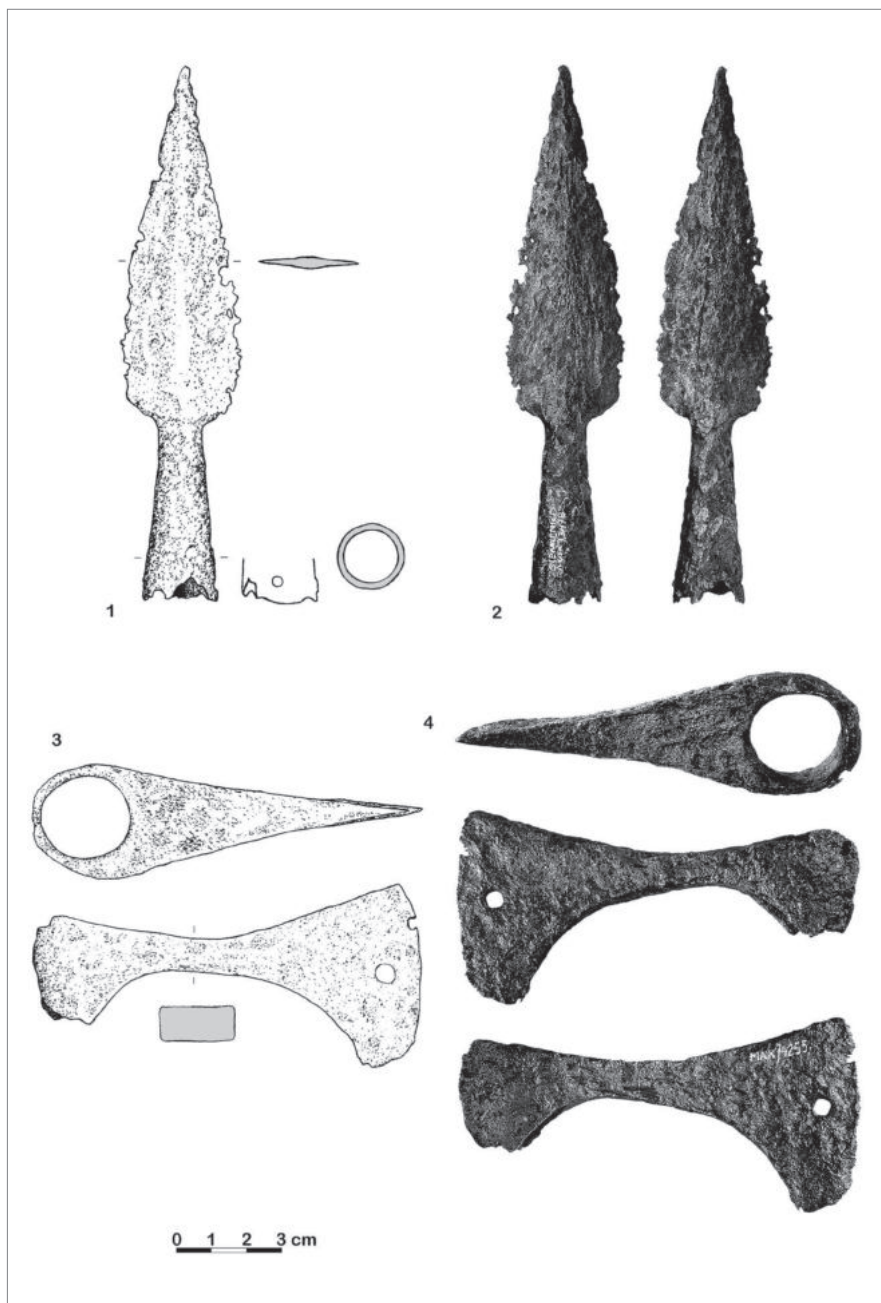
ciężar – 1,7; 1,8; 1,5; 1,4 g (łącznie 6,4 g). Uszkodzona płytką uchwytu mocującego kabłąk do kadłuba naczynia jest płaska, z wałkowanym zgrubieniem na górze po jednej (zapewne zewnętrznej) stronie i z otworem poniżej niego. Ma wymiary: wysokość – 1,7 cm, szerokość – 1,5 cm, grubość – 0,1 cm, grubość z wałkiem – 0,4 cm, średnica otworu – 0,4 cm, ciężar – 1,1 g. Drewniane wiadra z żelaznymi okuciami i kabłąkiem są najliczniej znajdowaną w grobach grupą naczyń. Ich problematykę omówili Andrzej Janowski i Tomasz Kurasiński (2008: 63–72).

Naczynie¹⁵ miniaturowe (MAK/3664; ryc. 8: 4; 9: 4) ulepiono z gliny z domieszką piasku, obtoczono i wypalono w atmosferze tlenowej. Ma gładką podstawę, brzusiec zaokrąglony, z dwoma poziomymi szerokimi żłobkami wzbogaconymi dookólnym ornamentem odciskany i podobnym dookólnym szeregiem małych odcisków na stosunkowo ostrym przejściu do szyjki, która jest cylindryczna, gładka, z brzegiem lekko wychylonym. Jego powierzchnia jest gładka, koloru brązowego z czarniawymi przebarwieniami. Zachowało się w średnim stanie (wyklejone z dużych ułamków, niemal 1/5 to gipsowe uzupełnienie, część brzegu uszkodzona). Ma wymiary: wysokość – 4,2 cm, średnica dna – 3,8 cm, średnica brzuśca – 5,3 cm, średnica szyjki – 4,0 cm, średnica wylewu (rekonstruowana) – 4,2 cm. Zaliczyć je można do typu z cylindryczną szyjką, który często występuje na Mazowszu, a szczególnie na tamtejszych cmentarzyskach. Zestawienie przypadków współwystępowania naczyń o cylindrycznej szyjce z monetami pozwala określić ich chronologię na XI w., jednak na podstawie danych stratygraficznych z różnych stanowisk przypuszczać można, że naczyń takich używano od X do XIII w. (Musianowicz 1952: 349, 365–366). Zagadnienie naczyń ceramicznych – drugiej pod względem liczebności grupy pojemników wkładanych do wczesnośredniowiecznych grobów – zostało niedawno przeanalizowane przez A. Janowskiego i T. Kurasińskiego (2008: 72–77).

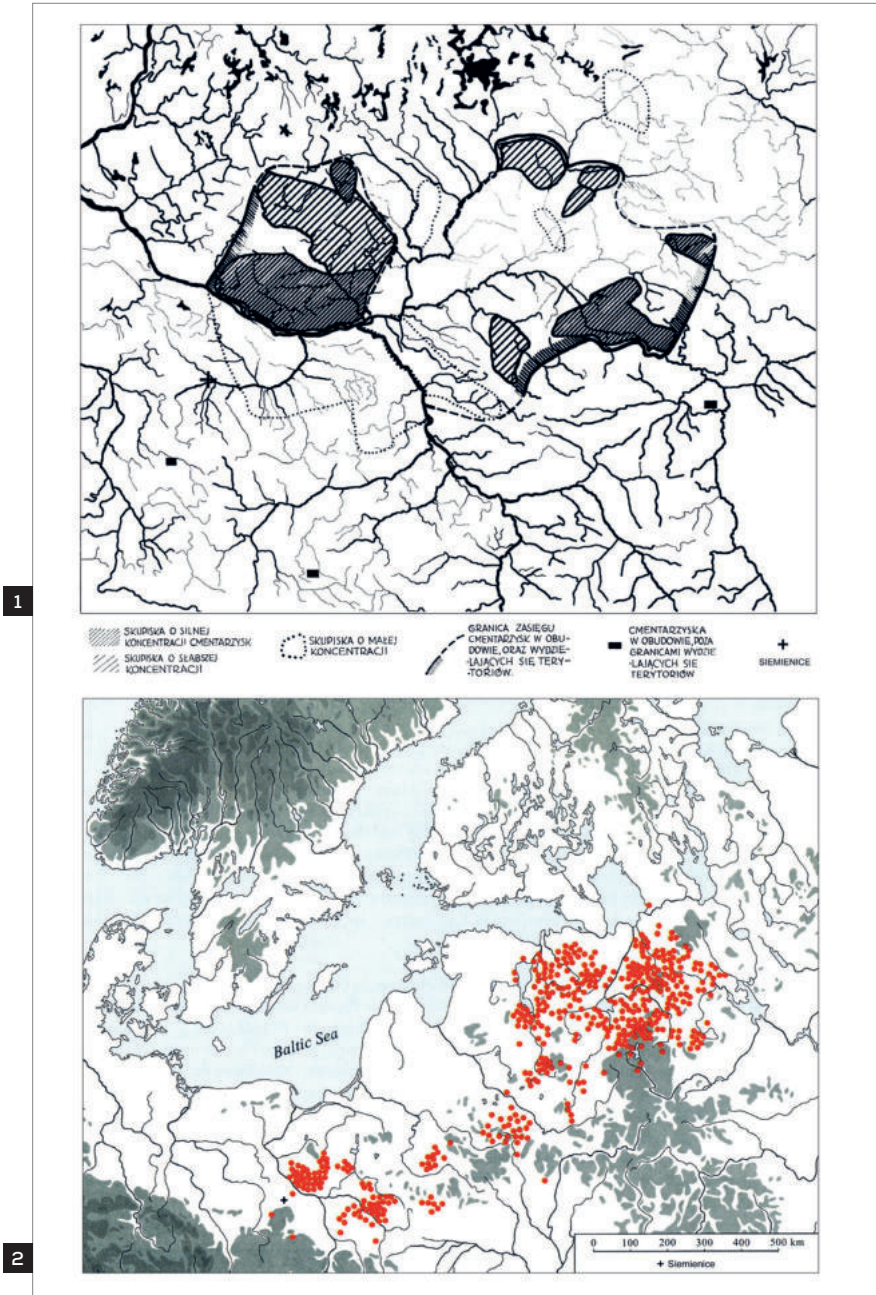
Grot włóczni¹⁶ (nr inw. MAK/3478; ryc. 11: 1, 2) został wykuty z żelaza. Jest niewielki, krępy. Ma liść bardzo wydłużony sercowaty, z dolnymi krawędziami wyraźnymi, zatępionymi na krótkim odcinku, ze słabo zaznaczoną w przekroju czworobocznością (niemal soczewkowaty, spłaszczony). W tulei znajduje się otwór na gwóźdź i drobny ułamek gwóźdźnia po drugiej stronie. Jest bardzo dobrze zachowany (szczyrby na ostrzu i krawędzi tulei, ubytki powierzchniowe i kilka na wylot). Po konserwacji ma kolor czarny. Jego wymiary to: długość – 15,7 cm, długość tulei – 5,1 cm, największa szerokość liścia – 3,5 cm, najmniejsza szerokość tulei – 1,2 cm, średnica tulei u wylotu – 2,2 cm, światło tulei u wylotu – 1,9 cm

15 Bibliografia zabytku: *Katalog...* 1856: 16–17; Liwoch 2014b: 326–327, 333; 2016: 83.

16 Bibliografia zabytku: Wawrzeniecki 1908: 94; Nadolski 1954: 182–183, 262; Liwoch 2016: 51.

Ryc.11. Zabytki z grobu (grobow?) kamiennego w Siemienicach (odkrycie być może z 1906 r.): 1-2 – żelazny grot włóczni; 3-4 – żelazny topór (rys. W. Rumian, fot. A. Susuł).

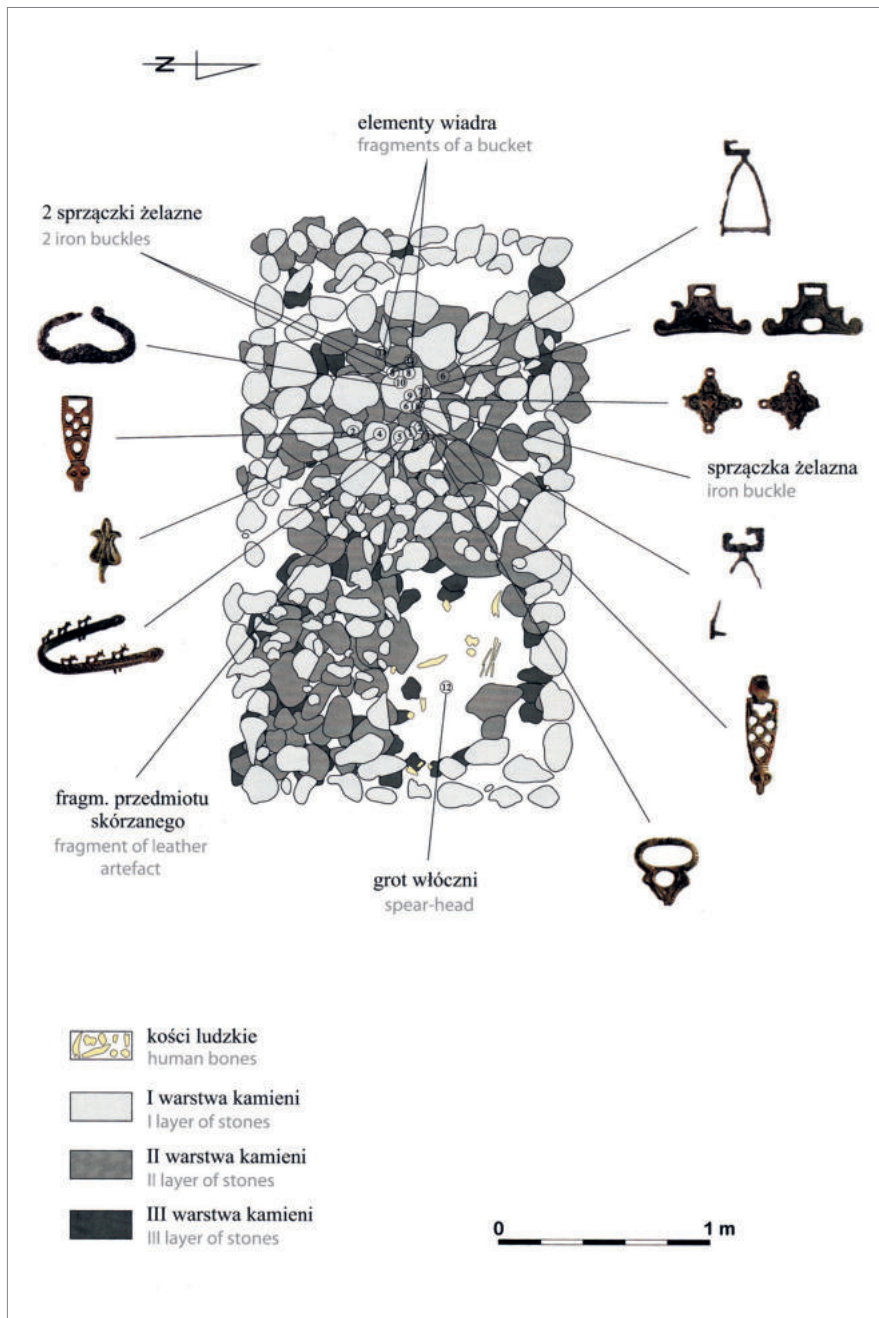
Ryc. 12. 1 – zasięg występowania cmentarzysk w obudowach i bez obudów na terenie Mazowsza i Podlasia; 2 – rozmieszczenie grobów typu „żalnik” (1 – wg Rauhut 1971: 453; 2 – wg V.V. Sedova za Valk 2012: 739).

Ryc.13. Plan cmentarzyska (stanowisko Żal) w Starym Łączynie w pow. mławskim (wg Rauhut, Długopolska 1972: 322).

Ryc.14. Plan cmentarzyska w Udraju (stanowisko Udraj II) w obw. nowogrodzkim (Rosja), 70 km na północny zachód od Nowogrodu (wg Piatonova 1998: 372).

Ryc.15. Przykład grobu kamiennego (grób 10) z Lutomierska (wg Grygiel 2014: 693).

grubość liścia (pośrodku) – 0,4 cm, ciężar – 62,3 g. Należy do typu IV wg A. Nadolskiego, który datowany jest w zasadzie na XI w. (Nadolski 1954: 54; Strzyż 2006: 68).

Żeleźce topora¹⁷ (nr inw. MAK/4255; ryc. 11: 3, 4) wykuto z żelaza. Jest małe, lekko opuszczone w stosunku do osi toporzyska. Ma ściętą, wąską brodę (słabo zaznaczone przejście między ostrzem a podstawą brody), otwór przy łagodnie łukowatym ostrzu, osadę z niewielkimi wąsami (bez kapturka), o świetle niemal kolistym, obuch zaś zaokrąglony. Zachowało się w dobrym stanie (szczyrba na ostrzu, uszkodzone wąsy, ubytki powierzchniowe). Po zakonserwowaniu jest barwy ciemnosrebrzystej z połyskiem. Ma wymiary: długość – 11,1 cm, wysokość ostrza – 5,4 cm, średnica otworu (zawieszki) – 0,5 cm, najmniejsza wysokość szyi – 1,0 cm, wysokość wąsów (zachowana) – 3,1 cm, wysokość obucha – 2,2 cm, szerokość osady – 3,3 cm, światło osady – 2,5 cm, ciężar – 158,5 g. Zalicza się do typu Vc wg A. Nadolskiego (typ 5 wariant 1B.5.2 wg Piotra N. Kotowicza), z którego większość datowanych okazów pochodzi z XI w., choć są też X- i XII-wieczne, a może także z XIII w. (Nadolski 1954: 46; Kotowicz 2018: 77–78).

Przedstawiane zabytki ze zbiorów dawnych MAK-u znaleziono w Siemienicach w trakcie prac rolnych niszczących cmentarzysko kamienne (por. przypisy 4 i 5). Można przypuszczać, że składały się na inwentarz przynajmniej dwu grobów. Nie ma pewności, jaką miarą posługiwał się W. Krasieński, który podał widoczną bez wykopalisk wielkość cmentarzyska w połowie XIX w., jednak domyślać się trzeba, że nowopolską, w której na mógg składało się 300 prętów (Kula 2004: 275, 277). Według *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego... (Słownik geograficzny... 1885: 677)* mógg, czyli 300 prętów, to 56,017 a, zatem kilkadziesiąt prętów to obszar mniejszy niż 18,67 a (100 prętów). O powierzchni bruku grobowego niszczonego pół stulecia później nie ma żadnej informacji. Zabytki ruchome pozwalają datować¹⁸ groby, a zatem pośrednio całe nekropoliczne stanowisko¹⁹, na stosunkowo

17 Bibliografia zabytku: Wawrzeńczycki 1908: 94; Nadolski 1954: 170–171, 258; Kotowicz 2014: 158, 372; 2018: 78; Liwoch 2016: 102.

18 Pamiętać trzeba, iż W. Krasieński wzmiankował znalezione w grobie [...] *dwa pieniążki zlepięte razem, iak twierdzą znawcy z czasów Władysława Jagiełły* [...], co nasuwa przypuszczenie, że były to denary Władysława I Hermana (ok. 1042–1079–1102) z napisem VLA-DISLAVS w otoku na awersie. Wspomnieć też można o znalezionym w Siemienicach – czy na tym samym cmentarzysku? – mieczu (Sikora 2009: 110).

19 Dość niejasna wzmianka M. Wawrzeńczyckiego, iż [...] *okazały się urny w liczbie 5, które pokruszono, w urnach były drobne kostki (palone)* [...], która mogłaby sugerować ciałopalny obrządek pogrzebowy na siemienickim cmentarzysku, traci na znaczeniu wobec wiadomości W. Krasieńskiego, który najpewniej widział [...] *czaszkę ludzką kilkakrotnie rozbitą*, będącą pozostałością pochówku szkieletowego. Nie można wykluczyć, iż M. Wawrzeńczycki wspominał o cmentarzysku z okresu wpływów rzymskich (również z konstrukcjami kamiennymi), które zapewne znajdowało się w Siemienicach (por. *Katalog...* 1856: 17).

niedługi okres od około połowy XI do początku XII w. Cmentarzysko siemienickie ma liczne odpowiedniki (por. ryc. 12: 1, 2) na nieodległym Mazowszu (np. Żal w Starym Łączynie, ryc. 13; Rauhut, Długopolska 1972) i na Podlasiu (np. Mogiłki w Czarnej Wielkiej; Bieńkowska i in. 2013; *Średniowieczne...* 2014), ale też w innych regionach, m.in. na północno-zachodniej Rusi (np. Udraj II, ryc. 14; Platonova 1998; 2017). Wydaje się, że impuls do konstruowania grobów i cmentarzy kamiennych wyszedł właśnie z Północy i Wschodu, tj. od przybyłych do Polski przez Ruś wojowników skandynawskiego pochodzenia, z którymi łączyć można i starsze²⁰, i młodsze – w tym siemienickie – obiekty. Te ostatnie są prawdopodobnie śladem kolejnej fali przybyszów stamtąd, a następnie kontynuacją zwyczaju przez ich spolonizowanych potomków i/lub naśladownictwem – może rodzajem snobizmu – przez ludność autochtoniczną²¹. Podobne przypuszczenie wyraziła w oparciu o znajdowane w grobach kamiennych przedmioty pochodzenia wareskiego lub rusko-wareskiego Teresa Kiersnowska (2000: 236–237), która zjawisko cmentarzy kamiennych tłumaczy

[...] osadzeniem na Mazowszu północnym wojowników waresko-ruskich wchodzących w skład wojsk Jarosława Mądrego, który przybył na Mazowsze, jak potwierdzają źródła pisane, niosąc pomoc swemu szwagrowi Kazimierzowi Odnowicielowi w walce z Mazowszanami. W zamian za ujarzmienie Mazowsza dostali ci wojownicy nadania ziemi zbuntowanego ludu. Asymilacja z miejscową ludnością mogła nastąpić dość prędko, łącznie z zaturą swojego języka; przy podboju Normandii nastąpiło to już w drugim pokoleniu, najtrwalsza jednak była sprawa wierzeń uwidoczniiona w sposobie chowania zmarłych.

Wspomniane przez badaczkę źródła to tylko *Powieść minionych lat*, w której latopisarz odnotował:

Roku 6555 [1047]. Jarosław poszedł na Mazowszan i zwyciężył ich, i kniazia ich zabił, Mojsława [Mieclawa], i poddał ich Kazimierzowi (*Powieść...* 1999: 121),

20 Przykładem takiego wczesnego – z I. połowy XI w. – cmentarzyska jest birtualna nekropola z różnymi formami grobów, w tym z grobami kamiennymi (por. ryc. 15), z Lutomierska w pow. pabianickim.

21 Zaznaczyć trzeba, że w odniesieniu do grobów kamiennych z międzyrzecza Bugu i Narwi rację może mieć M. Dzik (2015), który widzi w nich modyfikację wcześniejszego lokalnego zwyczaju sypania kurhanów z rdzeniami kamiennymi i zaprzeczca ich pokrewieństwu kulturowemu z podobnymi grobami z północnego Mazowsza (por. uwagi Katarzyny Skrzyńskiej 2019: 286–287).

ponieważ anonimowy kronikarz w Polsce opisał wydarzenia z połowy XI w. zupełnie inaczej:

Był bowiem pewien człowiek, imieniem Mieclaw, cześnik [...] do takiej posunął się hardości i pychy, że odmawiał posłuszeństwa Kazimierzowi, a nadto z bronią w ręku i podstępem stawiał mu opór. Lecz Kazimierz, oburzony, że sługa ojca i jego własny siłą zatrzymuje Mazowsze, i przekonany, że gdyby nie dochodził swych praw, groziłaby mu wielka szkoda i niebezpieczeństwo, zebrał nieliczną wprawdzie, lecz zaprawioną w walkach garść wojowników i stoczył zbrojnie bitwę [1047 r.], w której Mieclaw poległ, a on tryumfalnie zdobył zwycięstwo, pokój i cały kraj. Miała tam nastąpić ogromna rzeź Mazowszan [...] W owej zaś bitwie mieli Mazowszanie 30 sprawionych hufców, podczas gdy Kazimierz posiadał zaledwie 3 pełne hufce wojowników [...] (*Kronika...* 1996: 46–47).

Jednak udział Rusinów i najemników wareskich raczej nie budzi obecnie wątpliwości archeologów. Uzasadniony jest domysł, że w ramach wynagrodzenia za służbę i ewentualnego zabezpieczenia swego panowania na północnym wschodzie państwa książę Kazimierz Odnowiciel osadził część obcych oddziałów na Mazowszu oraz – jak świadczy przykład Siemienic w Ziemi Łęczyckiej – poza jego granicami²². Osobnym, ale istotnym, jest zagadnienie religii pochowanych w grobach kamiennych. Nie można zgodzić się z Markiem Duliniczem (2009: 395), dla którego groby te [...] *były częścią świata ludzi tkwiących korzeniami w wierzeniach pogańskich*. Wprost przeciwnie – należały do pierwszych pokoleń zdeklarowanych chrześcijan (por. Valk 2012), czego potwierdzeniem jest cmentarzysko Udraj II w rejonie Nowogrodu z datowanym na pierwszą połowę XI w. grobem KH-5, w którym znaleziono srebrny krzyżyk, oraz omawiany grób siemienicki z miniaturowym toporem – „medalikiem” św. Olafa. Wydaje się, że zmarli z najstarszych grobów kamiennych w Polsce – w tym i z mogił w Siemienicach – byli nosicielami zjawiska kulturowego określanego mianem kultury drużynnej²³ w jego schyłkowej fazie, już po dwu zasadniczych etapach (I etap w IX/X – drugiej połowie X w., II etap w końcu X – pierwszej połowie XI w.) wyodrębnionych przez Aleksandra A. Fetisova (2012: 409–411). Zjawisko to w różnym nasileniu wystąpiło w wielu krajach Europy, w tym także

22 Autor nie wnika w zagadnienie, kiedy ustaliły się granice poszczególnych dzielnic monarchii piastowskiej.

23 Zdaniem autora forma grobów była w tym wypadku manifestacją pozycji społecznej pochowanych osób, a łatwość zebrania polnych kamieni na bruki ostentację tę znacząco ułatwiała. Szerzej funkcję i symbolikę grobów kamiennych omówił M. Dzik (2014; tam literatura), który jednak dopatruje się w tego rodzaju mogiłach odzwierciedlenia idei domu zmarłego.

w Polsce, ale szczególnie ważne było dla Rusi, gdzie jest doskonale obserwowalne archeologicznie (por. Fetisov 2012). Odnotować należy, iż cmentarz kamienny w Siemienicach założono w bliskości Łęczycy – jednego z ważniejszych grodów państwa, w którym obecność przybyszów ze Wschodu i Północy w XI–XII w. nie budzi wątpliwości (por.: *Początki...* 2014: 95–652; Grygiel 2014: 746) – co zapewne nie było przypadkiem i wiązało się z polityką władców Polski.

Bibliografia

Źródła

Kronika polska (Anonima tzw. Galla), przeł. R. Grodecki, oprac. M. Plezia, Wrocław 1996.
Powieść minionych lat, przeł., oprac. F. Sielicki, Wrocław 1999.

Opracowania

- Bieńkowska A., Dzik M., Piasecka K. (2013), *Średniowieczne cmentarzysko w Czarnej Wielkiej stan. 1, woj. podlaskie (badania 1951–1978)*, t. I, Muzeum Podlaskie, Białystok.
- Chochorowska E. (2001), *Zbiory krakowskiego Muzeum Archeologicznego dawniej i dziś*, „Materiały Archeologiczne”, 32, s. 13–18.
- Chudziak W. (2004), *Niektóre okoliczności przepływu rzeczy i idei we wczesnym średniowieczu – instruktywne przykłady „chełmińskie”*, [w:] S. Moździoch (red.), *Wędrówki rzeczy i idei w średniowieczu*, Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Wrocław (Spotkania Bytomskie, 5), s. 183–197.
- Darkevič V.P. (1961), *Topor kak simbol Peruna v drevnerusskom žyčestve*, „Sovetskaā arheologija”, 4, s. 91–102.
- Dulinicz M. (2000), *Mazowsze w X wieku*, [w:] H. Samsonowicz (red.), *Ziemia polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*, Universitas, Kraków, s. 199–220 + ilustracje.
- Dulinicz M. (2009), *Wczesnośredniowieczny przełom w obrzędzie pogrzebowym na Mazowszu*, [w:] S. Moździoch (red.), *Stare i nowe w średniowieczu. Pomiedzy innowacją a tradycją*, Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Oddział, Wrocław (Spotkania Bytomskie, 6), s. 379–399.
- Dzik M. (2014), *Uwagi o funkcji i symbolicznej konstrukcji wczesnośredniowiecznych grobów w obudowach kamiennych*, [w:] T. Kurasiński, K. Skóra (red.), *Grób w przestrzeni, przestrzeń w grobie. Przestrzenne uwarunkowania w dawnej obrzędowości pogrzebowej*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź (Acta Archaeologica Lodziensia, 60), s. 87–101.
- Dzik M. (2015), *Early Medieval Stone Barrows in the Area between the Bug and the Upper Narew Rivers*, „Archaeologia Polona”, 48, 2010, s. 121–138.

- Fetisov A.A. (2012), „*Družinnaâ kul'tura*” *Drevnej Rusi*, „Drevnejšie gosudarstva Vostočnoj Evropy. 2010 god. Predposylki i puti obrazovaniâ Drevnerusskogo gosudarstva”, s. 406–436.
- Fűredi A., Türk A., Zagorhidi-Cigan' B. (2018), *Amulety-toporiki v materiale Karpat-skogo bassejna XI–XIII vekov. Arheologičeskie nablűdenniâ o svâzab Vengrii s Rus'ŭ vo vremâ rannego perioda dynastii Arpadov*, [w:] A. Türk, A.S. Zelenkov (red.), *III-j Meždunarodnyj mad'ârskij simpozium, Budapešt, 6–10 iűnâ 2016 g. / 3. Nemzetközi Korai Magyar Tűrtűneti és Régészeti Konferencia, Budapest, 2016. Jűnius 6–10*, Budapest (Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia, 12), s. 483–514.
- Gąssowska M. (2012), *Der Heilige Olaf und Holmgård – Novgorod als Grenzraum zwischen Ost und West im 11.–12. Jahrhundert*, [w:] M. Salamon i in. (red.), *Rome, Constantinople and Newly-converted Europe. Archaeological and Historical Evidence*, t. I, *U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej / Frühzeit Ostmitteleuropas*, t. I.1, Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Kraków–Leipzig–Rzeszów–Warszawa, s. 263–273.
- Grygiel R. (2014), *Cmentarzysko wareskich družynników w Lutomiersku*, [w:] R. Grygiel, T. Jurek (red.), *Początki Łęczycy*, Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne, Łódź, s. 679–757.
- Haisig M. (1952), *Bolesław Podczaszyński. Sfragistyka i archeologia*, Muzeum Śląskie, Wrocław.
- Jackson T.N. (2010), *The Cult of St Olaf and Early Novgorod*, [w:] H. Antonsson, I. Garipzanov (red.), *Saints and their Lives on the Periphery. Veneration of Saints in Scandinavia and Eastern Europe (c. 1000–1200)*, Brepol, Turnhout–Abingdon, s. 147–167, <https://doi.org/10.1484/M.CURS-EB.3.4592>
- Janowski A., Kurasiński T. (2008), *(Nie)militarne naczynia. Fakty i mity*, [w:] W. Świętosławski (red.), *Nie tylko broń. Niemilitarne wyposażenie wojowników w starożytności i średniowieczu*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź (Acta Archaeologica Lodzienia, 54), s. 61–88.
- Katalog wystawy starożytności i przedmiotów sztuki 1856 urządzonęj w Pałacu Jw. hr. Augustostwa Potockich w Warszawie na Krakowskiem-Przedmieściu, na korzyść Domu Schronienia Opieki Najświętszej Maryi Panny* (1856), Warszawa.
- Kiersnowska T. (2000), głos w dyskusji, [w:] H. Samsonowicz (red.), *Ziemia polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*, Universitas, Kraków, s. 236–238.
- Kordala T. (2006), *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe na północnym Mazowszu*, Wydawnictwo Inicjal 3, Łódź (Monografie Instytutu Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego, 5).
- Kotowicz P.N. (2014), *Topory wczesnośredniowieczne z ziem polskich. Katalog źródeł*, Mitel, Rzeszów (Collectio Archaeologica Ressoviensis, 30).
- Kotowicz P.N. (2018), *Early Medieval Axes from the Territory of Poland*, Polska Akademia Umiejętności, Kraków (Moravia Magna Seria Polona, 5).
- Kucypera P., Pranke P., Wadył S. (2011), *Wczesnośredniowieczne toporki miniaturowe*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
- Kula W. (2004), *Miary i ludzie*, Książka i Wiedza, Warszawa.

- Kurasiński T. (2014), *Grotem w dół, grotem w górę. Deponowanie włóczni w grobach wczesnośredniowiecznych na ziemiach polskich*, [w:] T. Kurasiński, K. Skóra (red.), *Grob w przestrzeni, przestrzeń w grobie. Przestrzenne uwarunkowania w dawnej obrzędowości pogrzebowej*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź (Acta Archaeologica Lodziensia, 60), s. 159–190.
- Liwoch R. (2013), *Szkieletowy grób kamienny z Naczy na Białorusi*, „Materiały Archeologiczne”, 39, s. 141–147.
- Liwoch R. (2014a), *Importy staroruskie w Polsce. Przykłady ze zbiorów dawnych Muzeum Archeologicznego w Krakowie*, [w:] P.P. Toločko i in. (red.), *Mista Davn 'oi Rusi, Kiiv*, s. 415–423.
- Liwoch R. (2014b), *Wczesnośredniowieczny grób kamienny z importem ruskim w Siemienicach nad Bzurą (gm. Krzyżanów, pow. kutnowski, woj. łódzkie)*, „Naukovi studii”, 7, s. 323–334.
- Liwoch R. (2016), noty, [w:] A. Tyniec (red.), *Chrzt 966 – oblicza chrystianizacji. Katalog wystawy*, Muzeum Archeologiczne, Kraków, s. 51–52, 83, 102.
- Makarov N.A. (1992), *Drevnerusskie amulety-toporiki*, „Rossijskaâ arheologiâ”, 2, s. 41–56.
- Marecki J., Rotter L. (2009), *Jak czytać wizerunki świętych. Leksykon atrybutów i symboli hagiograficznych*, Universitas, Kraków.
- Morawiec J. (2013), *Knut Wielki. Król Anglii, Danii i Norwegii (ok. 995–1035)*, Avalon, Kraków.
- Musianowicz K. (1952), *Mazowieckie naczynia z cylindryczną szyjką na tle słowiańskiego materiału porównawczego*, „Wiadomości Archeologiczne”, 18.3–4, s. 345–384.
- Nadolski A. (1953), *Miniaturowy toporek z grodziska w Tumie pod Łęczycą*, „Przegląd Archeologiczny”, 9.2–3, s. 389–391.
- Nadolski A. (1954), *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Łódź–Wrocław (Acta Archaeologica Universitatis Lodziensis, 3).
- Olczak H., Krasnodębski D. (2019), *Osobliwości obrzędowości funeralnej na przykładzie cmentarzyska z grobami w obstawach kamiennych i kurhanami w Szczytach-Dzięciołowie*, [w:] A. Buko (red.), *Początki chrześcijaństwa na pograniczu mazowiecko-ruskim w świetle wyników badań wybranych cmentarzysk*, Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, s. 72–77.
- Panasiewicz W., Wołoszyn M. (2002), *Staroruskie miniaturowe toporki z Gródka, pow. Hrubieszów*, „Archeologia Polski”, 47.1–2, s. 245–286.
- Paulsen P. (1939), *Axt und Kreuz bei den Nordgermanen*, Ahnenerbe-Stiftung-Verlag, Berlin.
- Paulsen P. (1956), *Axt und Kreuz in Nord- und Osteuropa*, Rudolf Habelt, Bonn.
- Piaskowski J. (1960), *Metaloznawcze badania wyrobów żelaznych z okresu halsztagkiego i lateńskiego pochodzących z Małopolski*, „Materiały Archeologiczne”, 2, s. 197–224.
- Platonova N.I. (1998), *Kamernye pogrebeniâ XI – načala XII vv. v Novgorodskoj zemle (analiz pogrebal' nogo obrâda)*, [w:] V.V. Sedov (red.), *Obščestvo, ékonomika, kul' tura i iskusstvo slavân*, Moskva (Trudy VI Meždunarodnogo Kongressa slavânskoj arheologii, 4), s. 372–380.

- Platonova N.I. (2017), *K voprosu ob interpretacii „bogatyh pogrebenij“ na drevnerusskikh mogil'nikah 2-j poloviny XI – načala XII v. (po materialam Udrainskogo arheologičeskogo kompleksa)*, [w:] N.I. Platonova (red.), *Élite ou Égalité... Severnaâ Rus' i kul'turnye transformacii v Evrope VII–XII vv.*, Sankt-Peterburg, s. 124–146.
- Początki Łęczycy (2014), R. Grygiel, T. Jurek (red.), Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne, Łódź.
- Rauhut L. (1971), *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska w obudowie kamiennej na Mazowszu i Podlasiu*, „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne”, 1, s. 435–656.
- Rauhut L. (1975), *Frühmittelalterliche Dorfgräberfelder in Mazowsze und Podlasie (Mittel- und Nordpolen)*, „Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift”, 16, s. 519–531, 573.
- Rauhut L., Długopolska L. (1972), *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w obudowie kamiennej w Łęczynie Starym, pow. Przasnysz*, „Wiadomości Archeologiczne”, 37:3, s. 320–393.
- Sikora J. (2009), *Ziemia Centralnej Polski we wczesnym średniowieczu. Studium archeologiczno-osadnicze*, Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź (Monografie Instytutu Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego, 7).
- Skalski K. (2002), *Mazowieckie groby w obudowach kamiennych z rejonów Płocka. Przyczynek do historii politycznej drugiej połowy XI wieku*, [w:] T. Wasilewski (red.), *Inter Orientem et Occidentem. Studia z dziejów Europy Środkowowschodniej ofiarowane Profesorowi Janowi Tyszkiewiczowi w czterdziestolecie pracy naukowej*, Wydawnictwo DiG, Warszawa, s. 51–64.
- Skrzyńska K. (2019), *Wczesny etap chrystianizacji (XI–XIII w.): pomiędzy historią i archeologią*, [w:] A. Buko (red.), *Początki chrześcijaństwa na pograniczu mazowiecko-ruskim w świetle wyników badań wybranych cmentarzysk*, Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, s. 273–294.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. VI (1885), B. Chlebowski, W. Walewski (red.), Nakład Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, Warszawa.
- Strzyż P. (2006), *Uzbrojenie we wczesnośredniowiecznej Małopolsce*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź (Acta Archaeologica Lodziensia, 52).
- Średniowieczne cmentarzysko w Czarnej Wielkiej stan. 1, woj. podlaskie (badania 1951–1978)*, t. II (2014), H. Karwowska (red.), Muzeum Podlaskie, Białystok.
- Tarczyński F. (1900), *Groby rządowe kamienne w pow. Płockim*, „Światowit”, 2, s. 19–27.
- Valk H. (2012), *The Zhalnik Graves: Evidence of the Christianization of the Novgorod and Pskov Lands?*, [w:] M. Salamon i in. (red.), *Rome, Constantinople and Newly-converted Europe. Archaeological and Historical Evidence*, t. 1, *U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej / Frühzeit Ostmitteleuropas*, t. I.1, Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Kraków–Leipzig–Rzeszów–Warszawa, s. 737–750.
- Wawrzeniecki M. (1908), *Poszukiwania archeologiczne w Królestwie Polskiem*, „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne”, 10, s. 46–98 + tabl. XVII–XXX.
- Wołoszyn M. (2006), *Ze studiów nad obecnością ruską i skandynawską na ziemiach polskich w X–XII wieku*, [w:] M. Dworaczyk i in. (red.), *Świat Słowian wczesnego średniowiecza*, Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Szczecin–Wrocław, s. 595–613.

Summary

Among the old collection of the Archaeological Museum in Cracow, under the inventory numbers MAK/3478, 3664, 4255, there lie the furnishings from the graves in Siemienice. The miniature bronze axe belongs to the type II acc. to N.A. Makarov. It's a devotional artifact – Christian amulet associated with the cult of the Norwegian King St. Olaf (Olaf II Haraldsson, 995–1030), the import from Kievan Rus'. The iron spearheads belong to the types IV and V acc. to A. Nadolski, while the battle axe belongs to the type Vc acc. to A. Nadolski. The iron handle and fragments of iron hoop was a part of small wooden bucket. The miniature clay pot belongs to a group of vessels with a cylindrical neck typical for Mazovia. The features from Siemienice represented so-called stone graves – a skeleton burials covered with cobbles, which make up stone cemeteries. It can be surmised that the set dates back to the second half of the 11th century or to the beginning of the 12th century. It's an examples of the grave of the end-stage phase of the druzhina culture. The sparse and, unfortunately, only partially preserved furnishings from the burials in the stone graves in Siemienice, which are presented here, supplement the knowledge concerning archaeological materials obtained from Polish stone cemeteries in the 19th century and at the beginning of the 20th century.

Keywords: Poland, Middle Ages, druzhina culture, stone graves, weapon, miniature axe

Radostaw Liwoch

Muzeum Archeologiczne w Krakowie

e-mail: radliw@interia.pl

© by the author, licensee University of Lodz – Lodz University Press, Łódź, Poland. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution license CC-BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Замітки про ранньосередньовічні гроші з Галича та інших місцевостей на заході України, Галич. Збірник наукових праць, вип. 4, Івано-Франківськ, 2019, с. 10-21.

ЗАМІТКИ ПРО РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНІ ГРОШІ З ГАЛИЧА ТА ІНШИХ МІСЦЕВОСТЕЙ НА ЗАХОДІ УКРАЇНИ

У статті відображено обіг монетних грошей, злитків з коштовних металів і залізних «платил» з Галича та інших місцевостей сучасної Західної України впродовж VI–XIII ст.

Ключові слова: Галич, Західна Україна, раннє середньовіччя, монети, срібні платіжні злитки, залізні «плата» (схожі на наконечники стріл).

Бо корень усього лихого то грошлюбство [...] *1 Тт 6, 10¹*

Монети

Монети – в основному предмет студій нумізматики – на території сучасної Західної України з'являються рідко, однак у Галичі та його околицях їх віднайдено доволі немало. Вони порівняно з іншими пам'ятками володіють кращою хронологією, а отже слугують хорошим датувальним матеріалом, що дуже важливо для археологічних досліджень. При цьому слід пам'ятати, що час обігу монет важко конкретизувати, адже він залежав від їхнього різновиду, металу, епохи, політичної та господарської ситуації або банального випадку². Впродовж VIII–XII ст. у Східній Європі, позбавленій натуральних джерел срібла, грошовий обіг заповнювався іноземними монетами – арабською та західноєвропейською, меншою мірою – візантійською, що часто слугувала

¹ «Albowiem korzeniem wszelkiego zła jest chciwość pieniędzy», 1 List do Tymoteusza // Pismo święte Starego i Nowego Testamentu / red. K. Dynarski i in. Poznań ; Warszawa : Wyd-wo Pallottinum, 1988. S. 1350.

² Suchodolski S. Numizmatyka średniowieczna. Moneta źródłem archeologicznym, historycznym i ikonograficznym. Warszawa : Wyd-wo Trio, 2012. S. 115, 124.

сировиною для ремісничої продукції. Час від її карбування до переходу в археологічний контекст становив від близько 8,5 до близько 50 років³.

Як уже згадувалося, але варто підкреслити, ранньосередньовічних монет із розглянутого району небагато, тому всі поодинокі екземпляри відомі з перелічених нижче публікацій. Виняток – скарби, в яких монет з'являлося багато. Вміст скарбів подано у джерельних публікаціях. Крім того, слід зауважити, що монети часом використовували в особистих релігійних практиках і як прикраси, а не лише при вимірі вартості продукції. Нашу увагу привернула одна, добре відома з археологічного контексту пам'ятка.

Віддавна знані в літературі ранньосередньовічні скарби з монетами мусульманських держав, латинського світу й Візантії, віднайдені у Грабівці, Кораблищі, Крилосі (іл. 1:1), Луцьку⁴, Нижневі⁵, Тернополі⁶ та Йосипівці⁷. Чітко відрізняється за складом віднайдений недавно депозит із Холопич, адже містить понад 50 монет XIII ст., з яких відомі лише дві імітації монет болгарських (1202–1215) та шість імітацій монет візантійських, викарбуваних в Латинській імперії (1204–1261)⁸. Арабські і

³ Седых В. Н. Нумизматическая хронология в датировании средневековых памятников Восточной Европы // Принципы датирования памятников эпохи бронзы, железного века и средневековья / ред. Е. Н. Носов и др. Санкт-Петербург : ИИМК РАН, СПбГУ, 2013. С. 165, 168–170.

⁴ Liwoch R. Skarby zachodnioruskie doby przedmongolskiej // Materiały Archeologiczne. 2013. Т. 39. С. 11–12, 25–26, рис. 7А, 8А.

⁵ Кропоткин В. В. Находки куфических монет в Прикарпатье (СССР) // Acta Archaeologica Carpathica. 1969–1971. Т. 11/2. С. 228–230.

⁶ Его же. Клады византийских монет на территории СССР // Археология СССР. Свод археологических источников. Москва, 1962. С. 37; Щавелев А. С., Фетисов А. А. К исторической географии Восточной Европы IX – начала X века. Карта кладов и конфигурация торговых путей // Историческая география. 2014. Т. 2. С. 13–14.

⁷ Гудима Ю. Географія карбування арабських дирхемів VIII–IX ст. з Йосипівського скарбу // Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле і сучасність. Львів, 2005. С. 22–31; Йога ж. Скарб арабських дирхемів з села Йосипівки // Ольжині читання. 2006. Т. 1. С. 2–4; Йога ж. Про нову групу монет з Йосипівського скарбу // Вісник Інституту археології. 2007. Вип. 2. С. 164–175; Malarczyk D. Skarb dirhamów z IX w. z miejscowości Josupiwka, Buski raj. Uwagi wstępne // Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле і сучасність. Львів, 2005. С. 21; Suchodolski S. Op cit. S. 154–159.

⁸ Гурулева В., Мусин А., Остапюк А. Находки латинских и болгарских имитаций византийских монет на Волыни и проблемы денежного обращения XIII – начала XIV вв. в Восточной Европе // Минуле і сучасне Волині і Полісся. Любомль та Любомльщина в українській та європейській історії. 2017. Вип. 63. С. 284, 289, ил. 3.

візантійські монети мали формувати непевного походження і автентики скарб із Чернієва⁹.

В інших західноукраїнських місцевостях знайдено поодинокі екземпляри монет. Людвік Пьотрович¹⁰ згадує візантійські монети: три соліди (Юстиніан I, 527–565; Роман III, 1028–1034; Михайло VII Дука, 1071–1078) та пів соліда (Іраклій I, 610–641), вочевидь знайдені на Волині, а також три мідяки (може, Іоанна I Цимісіях, 969–976) з Луцька, Новожукова і Острожця. Францішек Купфер і Тадеуш Левицький¹¹ описують арабську монету із Звенигорода, три інші з-під Високого замку у Львові, а також дирхем (або два), знайдений над Луквою у Крилосі, ще кілька з колодязя в Уричі (зауважмо сумнівність такого походження. – *Р. Л.*), ще одну з Тлумача або його околиць та візантійську монету з околиць Городенки. Александер Цинкаловський¹² нотує заледве дві монети – срібну Карла II (843–877) з Брикова та арабську з Бубнова. На додаток віднайдених візантійських монет до 50-х рр. XX ст. Владислав Кропоткін¹³ фіксує такі одиниці: мідяну посріблену VI–VII ст. (два отвори для завішування) із Зимного (імітація ранньовізантійської монети, може, часів Юстиніана I)¹⁴, чашоподібну мідяну (хронологія відсутня) з-під львівського Звенигорода, мідяну (два отвори для завішування, хронологія відсутня) з Розважа (помилково зазначено, наче її знайдено в Золочеві)¹⁵,

⁹ Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Galicyi wschodniej. Lwów : Towarzystwo dla Popierania Nauki Polskiej, 1918. S. 214; Кропоткін В. В. Клады византийских монет на территории СССР // Археология СССР. Свод археологических источников, Е4–4. Москва, 1962. С. 36.

¹⁰ Piotrowicz L. Monety rzymskie w Muzeum Wołyńskim w Łucku // Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne. 1938/1939. T. XX. С. 182–183.

¹¹ Źródła hebrajskie do dziejów Słowian i niektórych innych ludów środkowej i wschodniej Europy. Wyjątki z pism religijnych i prawniczych XI–XIII w. / red. F. Kupfer, T. Lewicki. Wrocław ; Warszawa : Ossolineum, 1956. С. 74, 77, 80–81.

¹² Cynkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. Warszawa : Polskie Towarzystwo Archeologiczne, 1961. С. 140–141, іл. XIV:7 [?].

¹³ Кропоткін В. В. Клады византийских монет... С. 31, 35–37, 49.

¹⁴ Curta F. Remarks on the economic and funerary uses of imitations of Early Byzantine coins // Byzantion. 2019. Vol. 89. P. 208.

¹⁵ Терський С. Галицько-Волинська держава та Схід (за матеріалами археологічної збірки Львівського історичного музею) // Наукові записки. Львівський історичний музей. 2000. Вип. 9. С. 195; Його ж. Археологічні матеріали з Пліснеська у фондах Львівського історичного музею з надходжень 1940–1972 років. Аналіз колекції // Ольжині читання. 2006. Вип. 1. С. 19–20, іл. 3.

срібну (хронологія відсутня) зі Львова, солід Юстиніана I з Городенки, чашоподібну срібну (хронологія відсутня) з Крилоса, анонімну мідяну X–XI ст. (отвір для завішування) із Зеленчого, солід Юстиніана I або II (685–695 lub 705–711) з Капустинець, а також мідяну (хронологія відсутня) з невідомої місцевости Східної Галичини. Михайло Островський¹⁶ опублікував мідяну візантійську монету Михайла IV (1034–1041; отвір для завішування), віднайдену на городищі давнього Шумська, а також денарій (*krzyżówka*) XI ст. і денарій Болеслава III Кривоустого (1102–1139) з околиць Кирилівки. Також автор згадує кілька срібних монет звідти, які було передано до Державного археологічного музею у Варшаві. Михайло Фіголь¹⁷ описав віднайдені в Крилосі монети, зокрема: чашоподібну угорську із Золотого Току, візантійську, дві мідяні та дві срібні німецькі з Церквиськ, з-під лісу мідяний пфеніг єпископа Фрайзинга 1183–1200 рр. (відзначмо сумнівність датування. – *Р. Л.*), з-під присілка Четвірки три дирхеми X ст., зокрема один саманідський з іменами Джафара аль Муктадіра (295–320 мусульманського літочислення = 908–932 AD) та Насра II Самані (301–331 мусульманського літочислення = 913–942 AD), натомість з Крилоської гори два златники Володимира Святославовича (інформація непевна. – *Р. Л.*)¹⁸. Також автор повідомляє про віднайдення в Княжому кількох візантійських монет, головню династії Комнінів. Останнім часом Олексій Златогорський і Тарас Верба¹⁹ повідомили про відкриття у вочевидь стародавньому гробі дирхеми Аль Мамуна (198–218 мусульманського літочислення = 813–833 AD), дирхеми вже загаданого Джафара аль Муктадіра та східноєвропейську імітацію саманідської монети (всі з отворами), натомість Віра Гурулева,

¹⁶ Островский М. И. Разведки в Тернопольской и Ровенской областях // Советская археология. 1964. № 4. С. 224–225.

¹⁷ Фіголь М. Мистецтво стародавнього Галича. Київ : Мистецтво, 1997. С. 209. Фото без нумерації.

¹⁸ Найстарших руських монет небагато. Володимир Святославович (980–1015) почав їх карбувати на візантійський манір після охрещення та шлюбу (988–989) із сестрою імператорів Василя II і Костянтина VIII Анною. Досі відомо 11 златників і близько 330-ти срібних монет князя Володимира та його синів (Suchodolski S. Op. cit. S. 191).

¹⁹ Златогорський О. Є., Верба Т. В. Дослідження у селі Рованці на Волині // Археологічні дослідження в Україні 2014. Київ. 2015. С. 29–30.

Олександр Мусін та Олександр Остапюк²⁰ – про знахідки з Волинської області, як-от: два гексаграми Константа II (641–668) та один Константина IV (668–685) з Рожищенського району, фоліс імовірно часів Константа II (641–668) з Воютина, фоліс Романа I (920–944) з городища в Головні, анонімний фоліс X ст. (отвір для завішування) з Крупи, анонімний фоліс (1042–1050) з городища в Шацьку та інших двох анонімних фолісів (1030/35–1042, 1065–1070) з невідомої місцевости (молодший з отвором). Арабські, візантійські (іл. 1:2–4) і фризійські (можливо, з Фрайзинга? – *Р. Л.*) монети з окресленої території описали Ігор Коваль та Іван Миронюк²¹. Володимир Савицький²² писав про монети з колекцій Волинського краєзнавчого музею: денарій Оттона III (983–1002) і Аделяйди, монети маркграфа Центральної Фризії Бруно II (1038–1057), монети Болеслава I Хороброго (992–1025) та Мешка II (1025–1034), а також п'ять куфічних з Торчинського краєзнавчого музею (потрібна верифікація цієї інформації. – *Р. Л.*). Георгій Козубовський²³ згадує про сумнівну знахідку латинської імітації візантійської монети на Тернопіллі. Окрім згаданих, є такі, що не публікувалися досі: срібна монета князя Володимира Святославовича, яку знайшли «чорні археологи» у Волинській області²⁴, та два дирхеми з Кримного²⁵. Як нам відомо²⁶, знахідка, яку презентували Володимир Петегирич та Олександр Овчинников²⁷ як монету Болеслава I Хороброго, є сучасною підробкою.

²⁰ Гурулева В., Мусін А., Остапюк А. Указ. соч. С. 283–284, 287, ил. 1, 2.

²¹ Коваль І., Миронюк І. Сучасна археологія княжого Галича і Галицької землі. Івано-Франківськ : Супрун В. П., 2015. С. 195–197, 221, 226, 285.

²² Савицький В. М. Про торгівлю та грошовий обіг на Волині у IX – першій половині XIV століття // Кучинко М. М., Охріменко Г. В., Савицький В. М. Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби. Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2008. С. 267, 278, ил. 10.

²³ Козубовський Г. До проблеми грошового обігу на території України в XIII – першій половині XIV ст. Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле і сучасність. Львів, 2005. С. 70.

²⁴ Інформацію отримано завдяки С. Терському, за що складаємо йому щиру подяку.

²⁵ Інформацію отримано завдяки В. Савицькому, за що складаємо йому щиру подяку.

²⁶ Інформацію отримано в усній формі від колег зі Львова.

²⁷ Petehurycz W., Owczinnikow A. Moneta Bolesława Chrobrego z okolicy Lwowa // Rocznik Przemyski 1996. R. 32/3. S. 69–74.

Більше уваги заслуговує перероблена на вішачок мідяна чашко-подібна монета (іл. 2:1) із так званого капища № 3 Звенигородського городища у Крутилові²⁸. Викарбувано її у Фессалоніках між 1224–1230 рр., а отже, про що не сказано *expressis verbis*, йдеться про монету імператора Феодора-Ангела Комніна, що від 1224 р. резидував у цьому місці. На місці відкрито багатий інвентар²⁹, більша частина якого вочевидь датується першою половиною XIII ст., включаючи предмети, які в публікації вважаються значно старшими, наприклад, хронологічно нечутливе кресало. З того ж городища походить інша, немаркована мідяна чашкоподібна монета (іл. 2:2), також перероблена на вішачок³⁰.

Огляд ранньосередньовічних монет із теренів літописного Галича та Західної України в цілому демонструє, що датувальним матеріалом вони можуть слугувати хіба спорадично, адже, як відзначалося, є рідкісними знахідками. Додатково слід пам'ятати, що встановлення за їхньої допомоги хронології шару чи археологічних об'єктів мусить мати підтвердження в археологічному контексті.

На цьому тлі варто також кілька слів сказати про підкурганні поховання X/XI ст. в Підгірцях, два з яких, без сумніву, найстарші християнські захоронення на заході України. В устах померлих знайдено дрібні золоті предмети³¹, які інтерпретують як так звані оболі покійників, значення яких до кінця незрозуміле. Жоден з варіантів, як-от оплата мертвим дороги в засвіти (обол Харона), готівка на закупи після смерті (елімінація дарів покійникові) або ж забезпечення (через перекуп) успішного повернення небіжчика у світ живих, не видаються залізобетонними. Олександр Моця³² намагався віднайти в окреслених

²⁸ Русанова І. П., Тимошук Б. О. Языческие святилища древних славян. Москва : Ладога-100, 1993. С. 41, 57, 59, ил. 47:4; Ягодинська М. О. Ювелірні вироби з давньоруських пам'яток Західного Поділля (за матеріалами Тернопільської області) // Археологія і давня історія України. 2010. Вип. 2. С. 243–244, ил. 10:8.

²⁹ Русанова І. П., Тимошук Б. О. Указ. соч. С. 41, 59, 61, ил. 33:2–9, 44–48.

³⁰ Ягодинська М. О. Назв. праця С. 243–244, ил. 10:9.

³¹ Liwoch R. Zabytki z wykopalisk Teodora Nieczuja-Ziemieckiego w latopisowym Pleśniku (Podhorce na Ukrainie). Kraków : Muzeum Archeologiczne w Krakowie, 2018. S. 24, 31, 39.

³² Моця А. П. Погребальные памятники южнорусских земель IX–XIII вв., Киев : Наук. думка, 1990. С. 106.

похованнях вплив великоморавської традиції, адже власне там занотовані у похованнях золоті оболі, як, до слова, бляшки та візантійських солід імператора Михайла III³³. Аргументованішою втім є інтерпретація окреслених дрібних золотих предметів з уст померлих і похованих у Підгірцях та знахідок у Великій Моравії як локальних, жодним чином не пов'язаних між собою прикладів цього звичаю, однаково поширеного серед слов'ян, угорців та скандинавів на початках їхньої християнізації, хоча й такого, що не відповідав вимогам нової релігії. Вкладені до гробів зазвичай срібні монети чи уламки монет замінювали золотими бляшками або дротиком, які слід вважати заміниками золотої візантійської монети, що перебувала в обігу як на південь від Карпат, так і в цілому на Русі, зокрема Галицькій землі³⁴.

Злитки коштовних металів (монетні)

Металевий гріш у так званому безмонетному періоді останньої третини XI або початку XII–XIV ст.³⁵ існував на Русі у формі так званих срібних гривень (далі – *зливки*) різних типів. При цьому слід погодитися з Олексієм Комаром, котрий вважає, що термін гривня тут вживається некоректно³⁶. Цей різновид немонетного гроша вочевидь вживали широко як міру під час обмінних операцій і як свого роду напівпродукт (сировина) в ювелірній справі.

Злитки київського типу та інші срібні бруски відомі зі скарбів з Борщівки, Хотина біля Рівного, Хотина біля Березного, Городка, Кораблища, Новоугрузького (два депозити), Торговиці, Висоцька, Софіївки³⁷ і Скали-Подільської³⁸. До недавнього часу дивував брак злитків із княжого Галича

³³ Poulík J. Mikulčice. Sídlo a pevnost knížat velkomoravských. Praha : Academia, 1975. S. 86, tabl. 6, 51.

³⁴ Liwoch R. Zabytki z wykopalisk. S. 50.

³⁵ Янин В. Л. Русские денежные системы IX–XV вв. // Древняя Русь. Город, замок, село / ред. Б. А. Колчин. Москва : Книга по Требованию, 1985. С. 364–365; Рябцевич В. Н. Денежные депозиты Полоцкой земли X – начала XIV вв. // Гистарычна-археалагічны зборник. 2000. № 15. С. 70.

³⁶ Комар О. Київський рубль // Opus Mixtum. 2017. № 5. С. 44.

³⁷ Liwoch R. Skarby zachodnioruskie doby przedmongolskiej // Materiały Archeologiczne. 2013. T. 39. S. 10–14, 27, 30, рyc. 9, 12B.

³⁸ Саввов Р., Яковеліс І. Галицькі гривні та знахідки монетних гривень XI–XIII ст. на Поділлі // Нумізматика і Фалеристика. 2015. № 1. С. 15–17.

– важливого ранньоміського осередка, однак 2012 р. вдалося на його території знайти скарб у складі прикрас і 30-ти або 31-го різнотипового злитка³⁹ (іл. 1:5).

На Дорогобузькому городищі в шарі, вочевидь часів знищення міста монголами взимку 1240/41 р., було відкрито два злитки⁴⁰ чернігівського типу (іл. 2:3–4). На думку Миколи Котляра⁴¹, аналогічними злитками користувалися на півдні Русі від кінця XI або початку XII–XIII ст., втім О. Комар⁴² вважає хронологією їхнього вжитку кінець XI – кінець XII або першу половину XIII ст.

Злинок київського типу (іл. 2:5) відкрито також на Звенигородському городищі в Крутилові, в будинку № 13, що може датуватися першою половиною XIII ст.⁴³ Інший (іл. 2:6) натомість віднайдено на Красному в Луцьку⁴⁴. Хімічний аналіз окремих екземплярів київського типу з Михайлівського монастиря в Києві дозволяє припустити, що до їхнього виготовлення вживали срібло з монет «латинського світу». В попередній історіографії домінувала думка про продукування такого типу злитків від середини – другої половини XI до XIII ст.⁴⁵ Однак О. Комар слушно зауважив, що хронологія їхнього побутування все ж обмежується другою

³⁹ Коваль І., Миронюк І. Назв. праця. С. 204–205.

⁴⁰ Прищепа Б. А., Никольченко Ю. М. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X–XIII ст. Рівне : Державне редакційно-видавниче підприємство, 1996. С. 89–92, 179, іл. 45.

⁴¹ Котляр М. Ф. Про так звані чернігівські гривні срібла // Археологія. 1995. № 2. С. 83–93; Його ж. Монетні гривні за «безмонетної доби» // Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле і сучасність. Львів, 2005. С. 58, 62.

⁴² Комар А. В. Платежные слитки черниговского типа // Города и вещи средневековой Руси. Археология, история, культура. К 60-летию Николая Андреевича Макарова / ред. П. Г. Гайдуков. Москва ; Вологда : Древности Севера, 2015. С. 539.

⁴³ Русанова И. П., Тимошук Б. О. Указ. соч. С. 46, 57, ил. 57:4.

⁴⁴ Терський С. Лучеськ X–XV ст. Львів : Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2006. С. 188, 190, іл. 162:1.

⁴⁵ Kozubovskiy G. West-European coins and local ingots in Kiev in the 11th–12th centuries // *Moneta mediaevalis. Studia numizmatyczne i historyczne ofiarowane Profesorowi Stanisławowi Suchodolskiemu w 65. rocznicę urodzin / red. R. Kiersnowski i in. Warszawa : DiG, 2002. S. 253–259; Котляр М. Ф. Монетні гривні за «безмонетної доби». С. 62.*

половиною XII–XIII ст.⁴⁶ При цьому не варто забувати повідомлення А. Цинкаловського⁴⁷ про віднайдення в Черниці неподалік Рівного половини схожого за типом до київського човноподібного злитка, але відлитого з золота.

«Платила»

«Платила» були насамперед предметами грошової оплати, однак не перетворилися на гріш монетарний, і з коштовних металів або ж елементом натурального господарства⁴⁸. Досі не було відомо жодних екземплярів такого роду, хоча в сусідніх землях південно-східної Польщі таких було вдосталь. Так, сокироподібне «платило» IX ст. знайдено в Радимні⁴⁹, натомість схожі на наконечники стріл «платила» другої половини IX – початку X ст. (завдовжки близько 5–8,5 см, завважки близько 10–45 г) – у Терепчи та Сонсядці⁵⁰. Окреслені екземпляри виготовлені з заліза, подовгуваті, в перетині від плоскопрямокутного з одного кінця через дещо квадратний переріз з найбільшою товщиною (на $\frac{2}{3}$ або $\frac{3}{4}$ довжини) до іншого завжди загостреного овального або круглого кінця. Датуються ці предмети IX – початком X ст.⁵¹, але було б

⁴⁶ Комар А. В. Платежные слитки черниговского типа. С. 539; Його ж. До проблеми датування грошових злитків київського типу // Науковий вісник Національного музею історії України. 2016. Вип. 1. Ч. 1. С. 176.

⁴⁷ Cynkałowski A. Op cit. S. 142.

⁴⁸ Adamczyk J. Płacidła w Europie Środkowej i Wschodniej w średniowieczu. Warszawa : Neriton, 2004. S. 26.

⁴⁹ Koperski A. Zespół zabytków archeologicznych z Radymna w zbiorach Muzeum Okręgowego w Przemyślu // Materiały i Studia Muzealne. 1980. R. 3. S. 99, 110.

⁵⁰ Kotowicz P. N. Żelazne grzywny grotopodobne z grodziska wczesnośrednio-wiecznego „Horodna” w Trepczy, pow. Sanok // Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego. 2002. T. 23. S. 221–226; Ginalski J., Glinianowicz M., Kotowicz P. N. Elementy "południowe" w kulturze materialnej mieszkańców Kotliny Sanockiej w IX–X w. // Transkarpackie kontakty kulturowe w okresie laterńskim, rzymskim i wczesnym średniowieczu / red. J. Gancarski, Krosno : Muzeum Podkarpackie w Krośnie, 2013. S. 409, 411–413, ryc. 14, 15:2; Marczak E. Płacidła grotopodobne // Sutiejsk. Gród pogranicza polsko-ruskiego z X–XIII wieku. Studium interdyscyplinarne / red. J. Kalaga. Warszawa ; Pękowice : Profil-Archeo, 2013. S. 52–61.

⁵¹ Adamczyk J. Op. cit. S. 251; Jaworski K. Die Eisenschatzfunde des 9 Jh. von den Burgwällen im Süden Niederschlesiens // Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des Östlichen Mitteleuropas (mit einem speziellen Blick auf die großmährische Problematik). Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 25 / hrsg. P. Kouřil. Brno : Archeologický ústavu AV ČR, 2005. S. 361, 364–365, Abb 1.

доречно розширити цю хронологію на ціле X ст. Найвірогідніше до «платил», схожих на наконечники стріл, варто віднести предмет, чи радше три, з яких відома ілюстрація лише одного, окреслений як наконечник болта (іл. 2:7), віднайдений на Замчиську (поселення, згодом городище X–XI/XII ст.) в Судовій Вишні⁵². Їхня присутність спонукає переглянути об'ємний археологічний матеріал інших городищ IX–X ст. сучасної Західної України, а насамперед давнього Галича, котрий успішно функціонував у так званому долітописному періоді своєї історії.

*Переклав з польської
Мирослав Волощук (Івано-Франківськ, Україна)*

Radoslaw Liwoch (Krakow, Poland)
**Notes on early medieval money from Halych
and other regions in western Ukraine**

The article presents the issue of monetary money, ingots of precious metals and commodity money (arrowhead-like iron bars) from Halych and other places of western Ukraine in the period from 6th to 13th century.

Keywords: *Halych, western Ukraine, early Middle Ages, coins, ingots of precious metals, commodity money (arrowhead-like iron bars).*

⁵² Ратич О. Результати досліджень древньоруського городища в м. Судова Вишня, Львівської області, в 1957–1959 рр. // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. 1962. Т. 4. С. 113, 116, 119, таб. III: 9.

1

2

3

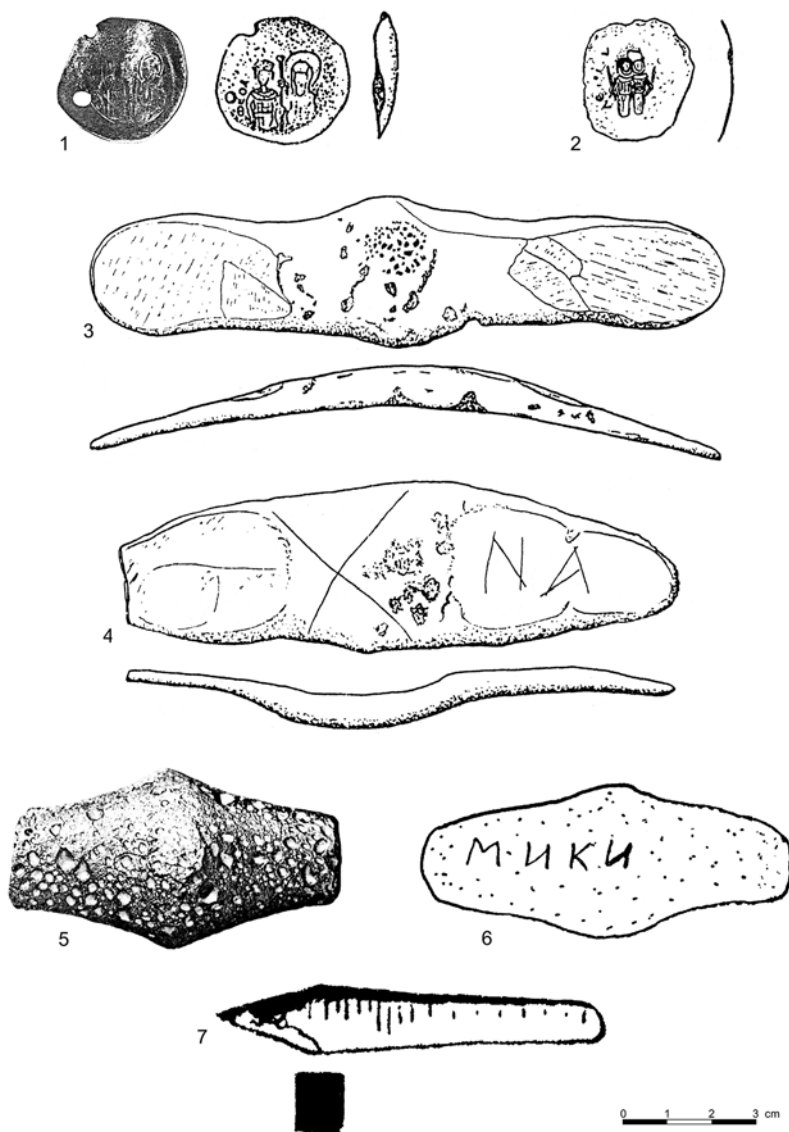
4

5

*Пл. 1.1 – скарб із Крилоса; 2 – солід Іраклія I (610–641) з околиць Раківця;
3 – histamenon Михайла VII (1071–1078) із Залуча; 4 – монети Никифора III
(1078–1081) з околиць Галича; 5 – частина скарбу з Крилоса
(1 – за Михайлом Фіголем; 2–5 – за Ігорем Ковалем та Іваном Миронюком)*

Іл. 2. 1–2 – монети з Крутилова; 3–4 – злитки з Дорогобужа;
 5 – зливok з Крутилова; 6 – зливok з Луцька-Красного; 7 – «платило»
 із Судової Вишні (1–2 – за Іриною Русановою, Борисом Тимощуком та Мариною
 Ягодинською; 3–4 – за Богданом Прищепю та Юзефом Нікольченком;
 5 – за І. Русановою і Б. Тимощуком; 6 – за Святославом Терським;
 7 – за Олексієм Ратичем)

Zabytki z wykopalisk Teodora Nieczuja-Ziemięckiego w latopisowym Pleśniku (Podhorce na Ukrainie) / Artefacts from Excavations by Teodor Nieczuja-Ziemięcki in Mediaeval Plisnes'k (Pidgirci in Ukraine), Biblioteka Muzeum Archeologicznego w Krakowie, t. VII, Kraków, 2018.

MUZEUM ARCHEOLOGICZNE W KRAKOWIE

**ZABYTKI Z WYKOPALISK
TEODORA NIECZUJA-ZIEMIEŃCKIEGO
W LATOPISOWYM PLEŚNISKU
(PODHORCE NA UKRAINIE)**

**ARTEFACTS FROM EXCAVATIONS
BY TEODOR NIECZUJA-ZIEMIEŃCKI
IN MEDIAEVAL PLISNES'K
(PIDGIRCI IN UKRAINE)**

RADOSŁAW LIWOCH

Kraków 2018

BIBLIOTEKA MUZEUM ARCHEOLOGICZNEGO W KRAKOWIE

Tom VII finansowany przez
Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego
(zadanie nr 4288/18)

Narodowy Instytut Dziedzictwa

Urząd Marszałkowski Województwa Małopolskiego

© BY MUZEUM ARCHEOLOGICZNE W KRAKOWIE

KRAKÓW 2018

BIBLIOTEKA MUZEUM ARCHEOLOGICZNEGO W KRAKOWIE

TOM VII

**ZABYTKI Z WYKOPALISK
TEODORA NIECZUJA-ZIEMIĘCKIEGO
W LATOPISOWYM PLEŚNISKU
(PODHORCE NA UKRAINIE)**

**ARTEFACTS FROM EXCAVATIONS
BY TEODOR NIECZUJA-ZIEMIĘCKI
IN MEDIAEVAL PLISNES'K
(PÌDGÌRCÌ IN UKRAINE)**

RADOSŁAW LIWOCH

Kraków 2018

Redaktor Serii / Series Editor
JACEK GÓRSKI

Sekretarz Serii / Series Secretary
ANNA TYNIEC

Komitet Redakcyjny / Editorial Board
TOMASZ BOCHNAK, JAN CHOCHOROWSKI, JANUSZ KRUK
MICHAŁ PARCZEWSKI, PAWEŁ VALDE-NOWAK

Do druku recenzowali / Reviewed for publication
DARIUSZ DĄBROWSKI, ANDRZEJ JANOWSKI

Tłumaczenia na język angielski / Translation
VIOLETTA MARZEC

Redakcja techniczna / Technical Editor
ANNA TYNIEC

Opracowanie komputerowe ilustracji / Graphic design of illustrations
RADOSŁAW LIWOCH

Opracowanie graficzne okładki / Graphic design covers
ANNA PIWOWARCZYK

©Copyright by Muzeum Archeologiczne w Krakowie, Kraków 2018

ISBN 978-83-911543-4-2 (cała seria/series) 978-83-924242-9-1

Adres Redakcji / Editor's office
MUZEUM ARCHEOLOGICZNE W KRAKOWIE
31-002 Kraków
ul. Senacka 3
e-mail: mak@krakow.pl.
www.ma.krakow.pl.

Nakład 400 szt. / Edition 400 pcs

Printed in Poland

DRUK / PRINT
EKODRUK, ul. Wielicka 250, 30-663 Kraków

SPIS TREŚCI / CONTENTS

1.	Wstęp.....	7
2.	Rys biograficzny T. Ziemięckiego.....	9
3.	Stan badań nad wczesnośredniowiecznym zespołem osadniczym latopisowego Pleśniska.....	11
4.	Analiza materiału archeologicznego z wykopalisk T. Ziemięckiego	13
4.1.	Wykopaliska w 1881 r.	13
4.1.1.	Grodzisko.....	13
4.1.2.	Wielka mogiła na gruntach włościańskich	
4.1.3.	Inne kurhany.....	29
4.2.	Wykopaliska w 1882 r.....	31
4.2.1.	Wielka mogiła bliźniacza nr 1	
4.2.2.	Wielka mogiła bliźniacza nr 2	
4.3.	Wykopaliska w 1883 r.....	41
4.3.1.	Mogiły na łączce Hilka Zahorujko	41
4.3.2.	Mogiły w narożniku wałów, obok, na pastwisku	42
4.4.	Zabytki nieprzyporządkowane poszczególnym obiektom	43
4.5.	Zakończenie.....	48
1.	Introduction	53
2.	Biography of T. Ziemięcki	55
3.	State of research on the early-medieval settlement complex in Plisnes´k	57
4.	Analysis of archaeological material from excavations by T. Ziemięcki.....	59
4.1.	Excavations in 1881.....	59
4.1.1.	Hillfort.....	59
4.1.2.	Great barrow on peasant land	70
4.1.3.	Other barrows.....	75
4.2.	Excavations in 1882	76
4.2.1.	Great twin barrow no 1	77
4.2.2.	Great twin barrow no 2	85
4.3.	Excavations in 1883	87
4.3.1.	Barrows on the Hilko Zahorujko’s meadow	87
4.3.2.	Barrows in the corner of the earthen banks, nearby, in the pasture.....	88
4.4.	Artefacts not attributed to individual features.....	89
4.5.	Conclusion.....	94
5.	Literatura / Bibliography	99
	Ryciny / Figures.....	111

Zabytki z wykopalisk Teodora Nieczuja-Ziemięckiego w latopisowym Pleśniku
(Podhorce na Ukrainie)

Artefacts from Excavations by Teodor Nieczuja-Ziemięcki in Mediaeval Plisnes'k
(Pidgirci in Ukraine)

На перевеликий жаль, у Пліснеську українська культура зазнала безповоротних втрат. Упродовж XIX ст. власники цих земель займались пошуками старожитностей. Виявлені ними рухомі пам'ятки з городища та всіх могил потрапили до приватної збірки, доля якої невідома. Вже у наш час при археологічних та магнітометричних дослідженнях на місці декількох сотень поховань вдалося виявити лише незначні фрагменти кераміки та жужіль. Про історичну та культурну цінність втраченого можна судити на підставі речей, які у 1880-х рр. встиг ще виявити та зберегти професійний археолог Теодор Земенський. Передані до Краківського археологічного музею вони були врятовані для нащадків. До речі, сьогодні представник цієї відомої наукової інституції Радослав Лівох ознайомить нас з тими, здебільшого ще неопублікованими матеріалами¹.

Борис Возницький (1926-2012)

Підгірці-Пліснесько 2005²

1. WSTEP

W latach 1881-1883 krakowski archeolog Teodor Nieczuja-Ziemięcki przeprowadził wykopaliska – naówczas profesjonalne – w latopisowym Pleśniku (ryc. 41), którego pozostałości znajdują się na terenie wsi Podhorce³ (ryc. 1, 2) leżącej między Złoczowem

a Brodami. Po pierwszym sezonie badawczym napisał: *Ponieważ badania te w Podhorcach, z tyłu względów tak ciekawe i w rezultaty już obfite, za rozpoczęte zaledwie uważać należy, i mając zamiar prowadzenia ich dalej w roku bieżącym, ograniczam się przeto na tym nader treściwym zdaniu sprawy, odkładając podanie planu, rysunków przedmiotów, oraz zużytkowanie naukowe materiału tu zdobytego do późniejszego szczegółowego opisu całego wykopaliska Podhoreckiego* (Ziemięcki 1882, 61). Podobnie skrótowo przedstawił wyniki dwu kolejnych sezonów badawczych. Nie zrealizował – niestety – zamiaru szczegółowego opisanie i zilustrowania (por. ryc. 3, 4) odkrytych przez siebie zabytków, jednak jego niosące zwięzłą i jasną informację sprawozdania były bardzo przydatne przy ich opracowaniu, a ich obszerne fragmenty przytoczone są w niniejszej książce.

Stanowisko archeologiczne przedstawił następująco (Ziemięcki 1882, 58-59; 1883, 41-42):

[...] całe niemal Podhorce są jakby jedným wielkiem grodziskiem, z trzech stron wzmocnioném nadzwyczaj silną naturalną pozycją, z jednéj, północnéj, oszańcowane kilku kondygnacyjami obwałowań podwójnych a gdzieniegdzie i potrójnych; dalej zaś otoczone z téj strony nie mniejszój rozległości cmentarzyskiem nieciałopalném. Wśród niezliczonej liczby mogił bardziej lub mniej widocznych, a po części nawet całkowicie

¹ *Niestety, w Pleśniku kultura ukraińska poniosła bezpowrotne straty. W XIX w. właściciele tych ziem zajmowali się poszukiwaniem starożytności. Odkryte przez nich zabytki ruchome z grodziska i wszystkich mogił trafiły do prywatnego zbioru, którego los jest nieznan. Już w dzisiejszych czasach podczas badań archeologicznych i magnetometrycznych na miejscu kilkuset grobów udało się znaleźć tylko małe fragmenty ceramiki i żużel. O historycznej i kulturowej wartości utraconego sądzić można na podstawie przedmiotów, które w latach 80. XIX w. zdążył odkryć i zachować profesjonalny archeolog Teodor Ziemięcki. Przekazane do Muzeum Archeologicznego w Krakowie zostały uratowane dla potomnych. Dziś przedstawiciel tej znanej instytucji naukowej Radosław Liwoch zapozna nas z tymi w większości nieopublikowanymi materiałami (Voznic'kij 2006). W oryginalnej wypowiedzi padło imię Tadeusz – za Andrzejem Abramowiczem (1991, 65), który pisze też o Tadeuszu Teodorze (Abramowicz 1991, 86) – jednak sam Ziemięcki używał imienia Teodor.*

² W dalszej części książki znaki cyrylicy z cytatów, tytułów i imion własnych są transliterowane na znaki łacińskie wg Polskiej Normy PN-ISO 9 z lutego 2000 r.

³ Podhorce (ukr. Pidgirci; ros. Podgorcy; ang. Pidhirtsi; niem. Pidhirzi lub Podhorze) są wsią w rejonie brodowskim obwodu lwowskiego na Ukrainie. Południowo-zachodnią część Podhorzec i znajdujące się w niej wczesnośredniowieczne grodzisko po polsku określa się mianem Pleśnik (por. Dziedzicki 1887; w literaturze także jako: Plisnesk [Wędzki 1970] lub Plisniesk [Kronika... 2017a, 147]), po ukraińsku Plisnes'k albo Plisnes'ko, w literaturze

rosyjskojęzycznej Plesnesk, w tłumaczeniach na angielski Plisnesk lub Plisnes'k, na niemiecki zaś Plisnesko.

już rozoranych, przedewszystkiemi zwracają uwagę kilkanaście mogił na kilka metrów nad poziom wyniesionych i jakby kompleks oddzielny tworzących.

[...]

Badania moje rozpocząłem od zdjęcia szczegółowego planu tak grodziska z kilkukrotnymi kondygnacjami jego obwałowań i jakby przed-gorodków, jak i cmentarzyska wzdłuż całej północnej jego strony rozciągającego się i dalej przedłużającego się w głąb lasu na zachód [...].

Teren nadający się do poszukiwań archeologicznych w Podhorcach podzielićby można na trzy kategorie:

1) Wielkie i okazałe grodzisko, na tak zwanym Pleśniku, otoczone kilku kondygnacjami wałów i silnie z natury ufortyfikowane [...].

2) Mogiły na gruntach włościańskich i do klasztoru XX. Bazylianów należących położone - a w pobliżu grodziska i klasztoru będące.

3) Mogiły w znacznej liczbie i dość okazałe rozrzucone w lesie i na polach dworskich - bardziej od grodziska oddalonych.

Materiał archeologiczny - przedmiot niniejszego opracowania - z badań T. Ziemięckiego przechowywany jest w Muzeum Archeologicznym w Krakowie pod nrem inwentarzowym MAK/3744⁴, natomiast szczątki ludzkie (czaszki) znajdują się

w Muzeum Antropologicznym przy Zakładzie Antropologii Uniwersytetu Jagiellońskiego⁵.

Przed II wojną światową opracowania zabytków podhoreckich podjął się Gabriel Leńczyk, a śladami tego są artykuły o mieczach (Leńczyk 1930) oraz maszynopis w Archiwum MAK. W latach 90. zeszłego wieku podobną próbę podjęła Ewa Kwaśniewska⁶. Przez ostatnie lata materiałem archeologicznym z Pleśnika zajmował się autor, który przedstawił jego część w artykułach opublikowanych w Polsce, Niemczech, Rosji i na Ukrainie⁷. Dodać można, że wzmianki - także ilustrowane - o tych znaleziskach znajdują się w wielu pracach archeologicznych, m.in.: Włodzimierza Demetrykiewicza (1898, 133, 136 [ryc.]), Ture J. Arnego (1914, 208), Bohdana Janusza (1918, 282-286), Arosława Pasternaka (1961, 659), Jerzego Antoniewicza (1955, 270, ryc. 24:2), Oleksija Ratiča (1957, 26-27, 92, tabl. X:2, 3, 6), Mihajla P. Kučery (1975, 246, 251; 1986, 326)⁸, Jana Žaka (1968, 420), Aleksandra P. Mocji (1990, 8, 23, 50, 51, 75, 78, 80, 116), Andrzeja Janowskiego (2006, 35), Fedira Androshchuka (2011, 85, 86, ryc. 10), Mechtild Schulze-Dörrlamm (2014, 613-614, ryc. 3B), Michaela Müllera-Willego (2015), Šimona Ungermana (2017, 60, 63, ryc. 28:6) i Piotra N. Kotowicza (2018, 36).

⁵ Analizę antropologiczną materiału kraniologicznego przeprowadziła Barbara Musiał-Łaczek (2008).

⁶ Autor w tym miejscu wyraża Jej serdeczne podziękowanie za przekazanie mu do opracowania archeologicznego tych bardzo wartościowych pod względem naukowym materiałów.

⁷ Liwoch 2005; 2006a; 2006b; 2006c; 2006d; 2006e; 2007; 2008a; 2008b, 41-42, 44-45, 51, 53-54; 2009; 2010a; 2010b; 2011, 91, 94-96; 2012a; 2012b; 2014b; 2016, 95-97, 102, 106-107; Liwoch, Müller-Wille 2012, 423-430.

⁸ Są to rozdziały w trzytomowych opracowaniach archeologii Ukrainy (ukraińsko- i rosyjskojęzycznym), co świadczy o docenieniu wartości naukowej stanowiska archeologicznego w Podhorcach-Pleśniku.

⁴ Znaczna część znalezisk z Podhorzec zakonserwowana została przez pracowników Działu Konserwacji Zabytków MAK: śp. Grzegorza Kieferlinga, Katarzynę Besztak, Marylę Dryję, Andrzeja Dygę, Marię Gawrońską i Marcina Przybyłę.

2. RYS BIOGRAFICZNY T. ZIEMIĘCKIEGO

TEODOR ZIEMIĘCKI (1845-1916)

O prowadzącym jedne z pierwszych naówczas profesjonalnych wykopalisk w Galicji Wschodniej [dr.?] Teodorze Nieczuja-Ziemieckim wiadomo niewiele, mimo że w ostatnich dziesięcioleciach XIX i na początku XX w. brał czynny udział w życiu naukowym i kulturalnym Krakowa. Był muzealnikiem – w latach 1883-1902 kustoszem w Muzeum Narodowym w Krakowie (ryc. 5), pełnił też funkcję zastępcy dyrektora tej instytucji⁹; a także archeologiem – członkiem Komisji Archeologicznej Akademii Umiejętności w Krakowie, prowadził badania wykopaliskowe: w Sieniawie i Leżajsku (1881), w Podhorcach (1881-1883), mogiły Halickiej w Kryłosie (1883), w Wiktorowie i Komarowie (1884) oraz ponownie w Kryłosie (1885)¹⁰. Wydawał i redagował „Dwutygodnik Naukowy” (1878-1880) poświęcony zagadnieniom archeologii, historii i lingwistyki.

Był publicystą i autorem wielu opracowań, m.in.: „Muzeum Narodowe w Krakowie” (Kraków 1878), „Rozbiór dzieła J.N. Sadowskiego: «Drogi handlowe greckie i rzymskie przez porzecza Odry, Wisły, Dniepru i Niemna do wybrzeży morza Bałtyckiego»” (Warszawa 1878), „Teorya wpływów kultury fenickiej krytycznie rozebrana” (Kraków 1879), „Zamek na Wawelu i Muzeum Narodowe” (Kraków 1879), „Pierwsza polsko-ruska wystawa archeologiczna we Lwowie” (Kraków 1885), „Wawel” (Kraków 1908).

Działalność tego prekursora muzeologii polskiej podsumować można cytatem z Kazimierza Malinowskiego (1970, 31): *Uderzające jest, że Ziemiecki, jako archeolog w tej dziedzinie bardzo aktywny, stworzył konspekt programowy, w którym przeważają zbiory artystyczne i historyczne. Niemniej interesujący jest fakt, że program ten realizowały w zasadzie polskie muzea narodowe, które powstały i wykształciły się w późniejszych latach.*

⁹ Tak jego funkcję określono w jednym z dotyczących go dokumentów (ryc. 6) przechowywanych w Archiwum MNK. Wydaje się, że chodzi o stanowisko p.o. dyrektora w okresie między śmiercią prof. Władysława Łuszczkiewicza a mianowaniem dr. Feliksa Koperę.

¹⁰ Ziemiecki 1882; 1883; 1884; 1886; 1887. Dodać można, że materiały archeologiczne po T. Ziemieckim znajdują się nie tylko w MAK, ale także w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie. Autor dziękuje za tę informację Mirosławie Andrzejowskiej z PMA (por. Bochnak, Warowna 2015, 79-81).

3. STAN BADAŃ NAD WCZESNOŚREDNIOWIECZNYM ZESPOŁEM OSADNICZYM LATOPISOWEGO PLEŚNIKA

Stanowisko archeologiczne w Podhorcach jest jednym z lepiej rozpoznanych na terenie zachodniej Ukrainy (Dziedzicki 1887, 250; Janusz 1918, 282-288; Kučera 1962a, 9-11; Liwoch 2003a, 260-261, 2005, 37; tam literatura), a jego badania archeologiczne są nadal prowadzone (Filipčuk 2018, 7, 55).

Najwcześniejsze odnotowane w literaturze amatorskie wykopaliska przeprowadził na początku XIX w. (1810 lub 1811 r.) ks. Barlaam Kampaniewicz, po nim poszukiwania prowadzili: w 1816 r.(?) gubernator Galicji i Lodomerii Franz Seraph von Hauer, w 1833 r. Adam Tytus Działyński, w 1857 r. August Bielowski, w 1874 r. Bolesław Henryk Szaniawski, w latach 1881-1883 T. Ziemięcki (por. niżej), w latach 1905 i 1907 Karol Hadaczek, natomiast w 1940 r. Ā. Pasternak. Materiały z tych poszukiwań przedstawiono w nader ograniczonym zakresie, a znaczna ich część zaginęła.

Więcej wiadomo o wykopaliskach prowadzonych po II wojnie światowej, których wyniki publikowano na bieżąco (pełniej i z ilustracjami w latach 50. i 60. zeszłego stulecia, skrótowo w latach 70. i 80.). Od 1946 do 1949 r. badania prowadził Īvan Starčuk, który wyeksplorował ok. czterdziestu obiektów mieszkalnych, dziewięćdziesiąt sześć grobów płaskich i pięć kurhanowych, a także fragmenty wałów (różnorodne zabytki ruchome z XI-XIII w.). W 1953 r. Volodimir Gončarov odkrył półziemiankę, budynek naziemny, piec i in. W 1954 r. M. Kučera odkrył dwie półziemianki i dwa piece. W latach 1970-1972 i 1983 Roman Bagrij i in. zbadali kilkadziesiąt grobów (XIII-XIV w.), w tym jeden podpłytowy i jeden z wyposażeniem (może sprzed XIII w.? - R. L.), oraz pozostałości budynków i kilkunastu pieców. W 1980 r. Mikola Pelešišin i Roman Čajka wyeksplorowali dwie ziemianki z kamiennymi piecami (VIII-IX w.), inne budynki oraz trzy kurhany. Wykopaliska z lat 1986 i 1988 przyniosły rozpoznanie reliktyw budowli kamiennej, kilkunastu grobów

(w tym podpłytowy) oraz innych obiektów (materiał ruchomy z X-XIII w.)

W latach 1990, 1993, 1998-2004 i 2007-2016 stanowisko badał Mihajlo Filipčuk, który bardzo bogaty materiał wykopaliskowy i jego interpretacje przedstawił w licznych publikacjach¹¹. Wspomnieć można o ołowianych plombach, rylcach pisarskich (stilusach) i matrycy do kołtek, które potwierdzają istotną rolę Pleśnika w okresie państwowym, oraz o fibulach palczastych i okuciach w stylu heraldycznym z VII w., które świadczą o jego korzeniach sięgających okresu wczesnosłowiańskiego.

Mihajlo Filipčuk (2008a, 220, 228) uważa, że w fazie słowiańskiej, w IX-X w., Pleśnik funkcjonowało jako gród typu „polis” o powierzchni niemal 350 ha, z płaskimi cmentarzami ciepłymi. Faza ruska rozpoczęła się w końcu X w., kiedy to zostało spalone podczas wyprawy Włodzimierza Wielkiego, po czym zbudowano gród typu „zamek”. Wokół niego powstały osady trwające od początku XI do połowy XIII w. Okres ten dzieli się na dwie części, z których starsza obejmuje XI i pierwszą tercję XII w., młodsza zaś czas od drugiej tercji XII do połowy XIII w. Ze starszą wiąże się cmentarzysko kurhanowe. Autor przypuszcza, że słowiański (plemienny) gród był znacznie mniejszy¹², a niektóre z umocnień grodziska są starsze, może z wczesnej epoki żelaza (Liwoch 2003, 217).

¹¹ Między innymi: Filipčuk (Fylyptschuk, Fylypchuk) 2006; 2008a; 2008b; 2009a; 2009b; 2010a; 2010b; 2011; 2012a; 2012b; 2013; 2016; Filipčuk, Solovij 2011; Filipčuk, Šuj 2006. Pełny wykaz prac M. Filipčuka zestawili Andrij M. Filipčuk i Volodimir M. Šelep (2017, 8-24).

¹² Największe słowiańskie grodziska w sąsiadującej z zachodnią Ukrainą Małopolsce mają powierzchnię ok. 25 ha (por. Poleski 2004, 101, 209, 425).

Już w XIX w. roboty rolne wyraźnie przyczyniały się do niszczenia grodziska i cmentarzysk, co odnotował T. Ziemięcki (1882, 59): *[...] włościanie na gruntach własnych rozorują coraz bardziej tak wały jak i pojedyncze mogiły. W krótkim przeto czasie mogą zagiąć ślady dawnego ich rozłożenia. Szczęśliwie dotrwały one do 1965 r., kiedy to uchwałą Rady Ministrów Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej grodzisko wzięto pod ochronę prawną i zakazano orki, dopuszczając jedynie sianokosy. Ochronę stanowiska – grodziska i cmentarzyska kurhanowego – potwierdziły dwie uchwały Rady Ministrów Ukrainy w 2001 i 2009 r. W 2015 r. utworzono Rezerwat Historyczno-Kulturowy „Dawne Pleśńisko” (Īstorikokul’turnij zapovidnik „Davnij Plisnes’k”) (Filipćuk 2018, 54-55).*

Jeszcze w części wstępnej zauważyć trzeba, iż w średniowiecznych ruskich źródłach pisanych Pleśńisko wymienione było dwa lub może trzy razy. Pod 6696 [1188] r.:

Roman¹³ zaś uprosił teścia swego Ruryka, [by iść] na Halicz i rzekł mu: „Wiodą mnie Haliczanie do siebie na władanie, puść tedy ze mną syna swego Rościslawa”. Ruryk puścił z nim syna // swego i Sławna Borysowicza, wojewodę. Roman zaś posłał [Sławna] do przodu z wojami ku Presnieskowi: niech wezmą pierwszej Presniesk. Oni zaś [grodzianie] zamknęli się. A Węgrzy i Haliczanie zajechali go u Presnieska,

jednych zabili, inni zaś uciekli. Roman słyszając to, odprawił szwagra swego do domu, a sam pojechał do Lachów, do Kazimierza (Latopis... 1988, 248)¹⁴.

Pod 6741 [1233] r. (wiosna, kwiecień lub maj):

Gdy trawa [już] była Daniel¹⁵ poszedł z bratem i z Aleksandrem na Plisniesk i przyszedłszy wziął go pod Arbużowiczami¹⁶ i wielką zdobycz przyjął i wrócił do Włodzimierza (Kronika... 2017a, 147)¹⁷.

Być może wspomniane jest w „Słowie o wyprawie Igora”¹⁸:

*A Swiatosław na wzgórzu w Kijowie
Mętny sen opowiada bojarom:
„Odziewano mnie w czarny pokrowiec,
Strute wino czerpano czarą.
A leżałem na łożu cisowym,
Hołubionoż mnie tam, hołubiono.
I sypały się z pustych tołmackich kołczanów
Wielkie perły na moje łono.
Stał bez krokwi u stropu mój dwór złotogłowy,
Nocą kruki krakały swe pieśni,
Pod Plesieńskiem, w podgórzu, były sanie jakoweś
Inad morze je niby zanieśli” (Słowo... 1996, 141)¹⁹.*

Uważają tak m.in.: M. P. Kućera (1960b; 1962a, 7) i M. Filipćuk (Fylyptschuk 2012, 236), jednak inni, jak Pavel A. Rappoport (1965, 93-94), wątpią, by wzmianka odnosiła się do przedstawianego grodu z pogranicza halicko-wołyńskiego.

¹⁴ Por. Ipat’evskaâ... 1962, 661-662.

¹⁵ Więcej o tym władcy – jednym z najwybitniejszych na Rusi – przeczytać można w wydanych ostatnio biografiach autorstwa uczonych ukraińskich Volodimira Aleksandrovića i Leontija Vojtovića (2013) oraz polskiego mediewisty D. Dąbrowskiego (2016).

¹⁶ Arbużowicze wzmiankowani są w źródłach pisanych tylko raz. Prawdopodobnie był to ród bojarzki z ziemi halickiej, do którego dóbr zaliczało się Pleśńisko. Należał do grupy popierającej panowanie w Haliczu Arpadów, natomiast nastawionej opozycyjnie do rządów Daniela Romanowicza. Byli zapewne bardzo wpływowi i być może związani z planami zamachu na księcia, skoro zdecydował się on na akcję zbrojną przeciwko nim i usunął ich z halickiego życia społeczno-politycznego (Jusupović 2013, 112-113).

¹⁷ Por. Kronika... 2017b, 179.

¹⁸ Poza kompetencje autora wykracza ocena czy dzieło jest wczesnośredniowiecznym autentycznym napisanym wkrótce po zakończonej klęską wyprawie księcia na Połowców w 1185 r., czy też nowożytnym fałszerstwem. Stan badań nad nim przedstawił Tomasz Hodana (2011), jednak przegląd ten jest nieco zdezaktualizowany, trwa bowiem przyrost różnej jakości literatury poświęconej „Słowu...” (m.in.: Vojtovič 2009; Mic’ko 2010; Toloćko 2011; 2014; Aristov 2017). Por. także „Opowieść o wyprawie Igora Światosławowicza na Połowców” i uwagi Edwarda Goranina (Latopis... 1988, 65-74, 235-242).

¹⁹ Poetycki, drugi przekład Juliana Tuwima, najlepszy polskojęzyczny.

¹³ Informacje o wzmiankowanym księciu – protoplaście halicko-wołyńskiej linii ruskiego rodu panującego – przedstawia znakomity genealog dynastii Rurykowiczów Dariusz Dąbrowski (2008, 256-266).

4. ANALIZA MATERIAŁU ARCHEOLOGICZNEGO Z WYKOPALISK T. ZIEMIĘCKIEGO

4.1. WYKOPALISKA W 1881 r.

4.1.1. GRODZISKO

[...] przekopałem rów w poprzek głównej części grodziska zwanego Pleśniko, na głębokość warstwy rodzajnej, oraz w około środkowego wyniesienia w części, która na samym stromym cyplu wzgórza po nad drogą ze Złoczowa i malowniczą okolicą wyniesiona i silnie z północno-zachodniej strony od Pleśnika oszańcowana, niewątpliwie za uroczysko, miejsce rytualnych obrzędów i prawdopodobnie składania ofiar zwierzęcych jak liczne kości i czerepy gliniane zdają się wskazywać, służyła. Trzymałem się tu przy kopaniu kierunku spadków.

W tej ostatniej miejscowości, obok nader licznych kości zwierzęcych i czerepów glinianych znalazłem kilkanaście nożyków żelaznych większych i mniejszych, cztery bełty żelazne od strzał, narzędzia różne inne żelazne niewiadomego użytku, kawałek cyny w walek obrobiony, i co najgłówniejsze, dwie bransolety brązowe piękną patyną pokryte, z których jedna szersza, starannie ornamentem linearnym ozdobiona; oraz jedną żelazną ordynaryjną.

Na części grodziska Pleśnikiem zwanego, znalazłem wśród wielkiej obfitości kości bydłych, kłów dzików, głowy jelenia i t. p.: cztery piękne z łupku kaolinowego²⁰) krążki, prawdopodobnie od naszyjnika, kulkę szklaną dętą w postaci jajka, na podobieństwo naszych pisanek wielkanocnych w festony żółte na tle ciemno-zielonym malowaną, kulkę z masy białawej, drugą z krzemienia naturalnie zaokrąglonego, dwie osetki, jedna oryginalnej formy z tak zwanego łupku

tarnopolskiego, dwa wędzidła żelazne, jedno wielkie, drugie mniejsze, różne okucia i kawałki żelaza, krzesiwko żelazne oryginalnej formy, kawałki bransolet szklanych, koloru jasno-niebieskiego, ciemno-niebieskiego, zielonego i ornamentowany żółtymi skrętami w około; paciorek szklany, podłużnej formy, złożony; kawałek spłaszczony brązu jakby od umby tarczy lub t. p. patyną grubą pokryty (Ziemięcki 1882, 59-60).

Czerepy gliniane, o których T. Ziemięcki (1882, 58) napisał też, iż [...] rozrzucone są licznie w całej warstwie rodzajnej tej miejscowości:

Pleśniko jest jednym z tych stanowisk archeologicznych, na których można znaleźć pełny zestaw typów naczyń staroruskich używanych w młodszej fazie wczesnego średniowiecza (Malevska 1969, 14), jednak kolekcja T. Ziemięckiego jest zbyt mała, by dać całościowy obraz wczesnośredniowiecznej ceramiki podhoreckiej²¹. Wydaje się, że nie zebrał on wszystkich znalezionych przez siebie ułamków naczyń. Zachowane we fragmentach garnki (tab. I) były lepione ręcznie z gliny z obfitą domieszką drobnego piasku i obtaczane. Barwa skorup pozwala na wniosek, iż były wypalane w atmosferze utleniającej (wyroby o ściankach beżowych, jasnobrązowych i czerwonych) lub w redukcyjnej (wyroby czarne i szare). Podkreślić trzeba, że ceramika naczyniowa z młodszej fazy wczesnego średniowiecza na zachodniej Ukrainie – w tym podhorecka – może pełnić rolę wyznacznika chronologii tylko w najogólniejszym zakresie, ponieważ większość z jej form w wypadku braku uściślającego kontekstu archeologicznego datować należy szeroko, tj. na XII – I. połowę XIII w., a nawet szerzej na XI-XIII w., czy też na X-XI w.

²⁰) P. G. OSSOWSKI, geolog, zwrócił nam uwagę, że łupek z którego krążki te wyrobione, znajdujący dotychczas był jedynie pomiędzy Zbrańkami a Klińcem w powiecie Owruckim na Wołyniu. Przedmioty te więc drogą handlu dostawały się.

²¹ Materiał ceramiczny opracowany został w oparciu o publikacje: Kučera 1960a; 1961; 1962a, 45-51; 1962b; Malevska 1969; 1971; Gupalo 1985; 1993; 1994; Āgodins'ka 2003a; 2003b.

Tab. I. Wykaz ułamków naczyń glinianych z grodziska i z grobów (wypełniska jam i może nasypy) w Podhorcach-Pleśniku (lp. odpowiada numerowi na ryc. 8-10)

lp.	rodzaj skorupy	wys. w cm	szer. w cm	grub. w cm	barwa	przełam	chronologia	uwagi
1	brzeg, szyjka, brzusiec	5,5 (8,15)	14,0	0,8	brązowa	trójbarwny	XIII w. (?)	domieszka grubszą niż przeciętna
2	brzeg, szyjka, brzusiec	7,8 (7,2)	14,2	0,6	czarniawa z odcieniem brązowym	trójbarwny	X-XI w.	zdobiona; rekonstruowana śr. wylewu - 22,0
3	brzeg, szyjka, brzusiec	7,4 (7,6)	11,7	0,7	czarna	jednobarwny	XI-XII w.	rekonstruowana śr. wylewu - 22,0
4	brzeg, szyjka, brzusiec	3,8 (4,1)	6,3	0,6	ciemnobrązowo-czarna	jednobarwny	XII-XIII w.	zdobiona
5	ucho pokrywki	3,1	śr. ucha - 3,3		jasnobrązowa	jednobarwny	XII-XIII w.	
6	brzusiec	3,5	2,75	0,7	biaława	jednobarwny	X-XI w. (?)	zdobiona
7	dno i fragment przydenny	4,6	11,5	ścianka - 1,5, dno - 0,7	jasnobrązowa (beżowa)	dwubarwny	XI-XIII w.	
8	brzusiec	11,1	10,1	1,5	jasnobrązowa (beżowa)	trójbarwny	XI-XIII w.	
9	brzeg, szyjka, brzusiec	4,0	7,6	0,6	jasnobrązowa (brzoskwiowa)	jednobarwny	1. połowa XIII w. (?)	Pozycje 9. i 10. są ułamkami tego samego naczynia.
10	brzeg, szyjka, brzusiec	6,9	9,5	0,6	jasnobrązowa (brzoskwiowa)	jednobarwny	1. połowa XIII w. (?)	jw.
11	brzeg, szyjka, brzusiec	4,2 (4,6)	7,0	0,75	jasnobrązowa	jednobarwny	XII-XIII w.	
12	szyjka, brzusiec	12,7	7,8	0,6	ceglasta, czarna	dwubarwny		zdobiona
13	brzeg	3,1 (4,1)	6,3		beżowa	jednobarwny	XI w. (?)	
14	brzusiec	4,9	4,2	0,7	czarniawa, szara	jednobarwny		
15	brzusiec	7,5	5,7	0,7	beżowa, brudno-beżowa	dwubarwny		zdobiona
16	szyjka, brzusiec	4,25	3,8	0,4	czarniawa	jednobarwny		
17	brzusiec	3,65	2,4	0,6	czarniawa	jednobarwny		zdobiona
18	brzusiec	5,5	3,6	0,6	czarniawa	jednobarwny		zdobiona
19	dno	2,75	9,7 (śr. dna - 7,8)	dno - 1,3	czarniawa, beżowa	jednobarwny	XI-XII w. (?)	ze znakiem garncarskim (kwadrat z wpisanym krzyżem ukośnym)
20	fragment przydenny	4,0	3,7	0,6	czarniawa (fragment czerwony)	dwubarwny		
21	brzusiec	5,75	7,75	0,6	czarna	jednobarwny		zdobiona
22	dno		3,8x3,4	dno - 0,55	jasnobrązowa	trójbarwny		
23	brzeg	1,8 (2,7)	3,9		czarna	jednobarwny	X-XI w.	
24	brzeg	2,65	2,6		czarniawa, beżowa	dwubarwny	X-XI w.	
25	fragment przydenny	3,6	5,2	0,9	czerwona, czarna	dwubarwny	XI-XIII w.	
26	brzusiec	5,3 (6,1)	10,7	0,7	jasnobrązowa	trójbarwny	XI-XIII w.	domieszka grubszą niż przeciętna

27	brzeg, szyjka, brzusiec	4,5 (5,1)	7,0	0,45	jasnobrązowa (brzoskwiniowa)	jednobarwny	XII-XIII w.	zdobiona
28	brzusiec	6,4	10,0	0,8	beżowa, bura (szarobrazowa)	trójbarwny		
29	dno		6,1x3,8	0,45	beżowa, bura	jednobarwny, trójbarwny		ze znakiem garncarskim lub odbiciem podkładki
30	brzeg, szyjka	3,0 (3,6)	4,9	szyjka - 0,55	jasnobrązowa	jednobarwny	X-XI w.	
31	brzeg, szyjka, brzusiec	5,45	4,1	szyjka - 1,15	czarna	jednobarwny		
32	brzeg, szyjka	3,3 (3,7)	4,3	szyjka - 0,7	beżowa	trójbarwny	X-XI w.	
33	fragment przydenny	4,5	3,7	0,9	ceglasta, czarna	trójbarwny		
34	fragment przydenny, dno	3,7	3,8	0,9	beżowa, czarniawa	trójbarwny		
35	brzeg, szyjka	2,7 (3,3)	3,5	szyjka - 0,8	beżowa	trójbarwny	X-XI w.	

Z ułamków naczyń znalezionych na grodzisku [może też w mogile VIII w narożniku wałów (Ziemięcki 1884, 98)] zrekonstruowano trzy garnki o różnych formach:

Garnek (ryc. 7:1, 42:1) wyklejono z ułamków i uzupełniono na ścianie i dnie. Jest przysadzisty, z załomem brzuśca tuż pod szyjką, ze słabo profilowaną krawędzią i nieornamentowany. Ma barwę brunatną z jaśniejszymi i ciemniejszymi fragmentami. Jego wymiary to: wys. - 14,0 cm, głęb. - 13,2 cm, śr. wylewu - 15,3 cm, śr. brzuśca - 16,2 cm, śr. dna - 8,2 cm, szer. krawędzi zewnętrznej - 0,8 cm. Wykonano go zapewne w XII w.

Garnek (ryc. 7:2, 42:2) zrekonstruowano z ułamków stanowiących niewiele ponad ¼ całości. Jest smukły. Ma słabo profilowaną krawędź, poniżej szyjki cztery dookolne żłobki, a powierzchnię koloru czarnego z jaśniejszymi, brązowymi fragmentami. Jego wymiary: wys. (rekonstruowana) - 17,8 cm, śr. wylewu - 13,0 cm, śr. brzuśca - 15,3 cm, śr. dna - 8,5 cm. Jego chronologię określić należy na X-XI w.

Garnek (ryc. 7:3, 42:3) wyklejono z ułamków i uzupełniono (w dolnej części brzuśca i przy brzegu). Jest mały, ma prostą krawędź i słabo widoczne zdobienie (rodzaj bardzo płytkich dookolnych żłobków) w górnej części brzuśca, a barwę brązową. Jego wymiary: wys. - 11,4 cm, śr. wylewu - 10,2 cm, śr. brzuśca - 11,4 cm, śr. dna - 6,6 cm. Datować go można na X-XI w.

Osobnej uwagi wymaga znaleziona w Podhorcach ceramika z pobiałką w górnej części i często zdobieniem w technice sgraffito (tab. II), która poza tym nie różni się od ceramiki nieangobowanej.

M. P. Kučera (1961, 153) uważa takie naczynia za charakterystyczne dla Rusi Halicko-Włodzimierskiej²². Starsza cezura ich występowania to czas ok. połowy i końca XII w., co potwierdzają datowania przyrodnicze (Dzięnkowski 2014, 159). Pobielane garnki z Chelma i Stołpia łączone są z czasami Daniela Romanowicza oraz jego bezpośrednich następców (Auch *et al.* 2006, 434-435, 437, 439-440, ryc. 8, 9, 15a; Auch 2009, 142-144, 154-155, 163, ryc. IV.21, 31), a więc z okresem ok. połowy i 2. połową XIII w. Tomasz Dzięnkowski (2009, 376) podaje, iż na terenie Chelma używane były one od 1. połowy XIII do połowy lub nawet końca XIV w., a nie wyklucza, że jeszcze w XV w. Chronologia taka może być właściwa dla ośrodków prężnie funkcjonujących po najeździe Batu-chana ok. 1240/1241 r., jednak w wypadku zniszczonego wówczas Pleśniska przyjąć trzeba, że ceramiki pobielanej i sgraffitowanej używano tam tylko przed nawałą mongolską (ewentualnie przeżytkowo przez krótki czas po niej).

Kolejną część materiału ceramicznego z Podhorzec stanowią ułamki amfor²³ (tab. III). Naczynia tego typu przywożone były na Ruś z krajów

²² Wołyńskie okazy takiej ceramiki znane są np. z Dorohobuża (Prišepa, Nikol'čenko 1996, 58, 174, ryc. 40:1).

²³ Zagadnienie ich miejsca produkcji i nazewnictwa omówił V. Ū. Koval' (2010, 150-172, il. 62-73, 226-242). Zgodzić się trzeba, że na Rusi amfor nie wyrabiano, zatem określanie ich mianem „staroruskie” i innymi zbliżonymi nie ma uzasadnienia, podobnie zresztą jak nazywanie amforami naczyń produkcji ruskiej. Wyjątek można zrobić jedynie dla tzw. amforek typu kijowskiego (małe naczynia faszowate z uszkami), o których obecności wśród ceramiki z Pleśniska wspomina Ā. Pasternak (1948, 142).

Tab. II. Wykaz ułamków naczyń glinianych z pobiałką z grodziska w Podhorcach-Pleśniku (lp. odpowiada numerowi na **ryc. 11, 43**)

lp.	rodzaj skorupy	wys. w cm	szer. w cm	grub. w cm	barwa	przełam	chronologia	uwagi
1	brzeg, szyjka, brzusec	5,9 (6,1)	7,8	0,5	jasnoszara	jednobarwny	2. połowa XII - 1. połowa XIII w.	
2	jw.	6,2	12,7	0,5	ciemnoszara	jw.	jw.	śr. wylewu (rekonstruowana) - 21,5 cm
3	jw.	3,8 (4,0)	6,3	1,0	jw.	jw.	jw.	
4	jw.	3,6 (3,9)	8,9	0,5	jw.	jw.	jw.	
5	jw.	5,4 (6,2)	7,85	0,55	jasnoszara	jw.	jw.	
6	jw.	4,3	3,5	0,4	jasnobrązowa	trójbarwny	jw.	

Tab. III. Wykaz ułamków amfor z grodziska w Podhorcach-Pleśniku (lp. odpowiada numerowi na **ryc. 12, 44**)

lp.	rodzaj skorupy	wys. w cm	szer. w cm	grub. w cm	barwa	przełam	chronologia	uwagi
1	fragment brzuśca	10,9	16,2	1,0	jasnoceglasta	jednobarwny	XII - połowa XIII w.	Można dopuścić, iż fragment zalicza się do typu 1 grupy I. W takim wypadku datować go trzeba na koniec X - XI w.
2	jw.	12,7	8,9	1,2	jw.	jw.	jw.	jw.
3	imadło (ucho)	13,5	5,2 (6,3)	3,7 (4,0)	jw.	jw.	XII w.(?)	
4	fragment brzuśca	8,1	10,4	1,7	jw.	jw.	jw.	
5	imadło (ucho)	6,9	6,2	3,2	jw.	jw.	jw.	

bizantyjskiego kręgu kulturowego - głównie z samego Bizacjum - w XI-XIII w. (w XII - 1. połowie XIII w. masowo, napływ ustał w zasadzie w końcu XIII w.). Są najliczniejszą grupą importów na stanowiskach staroruskich. Często odkrywa się je w ośrodkach wczesnomiejskich, rzadziej zaś na terenie wiejskich siedzib książęcych i bojarskich lub cerkiewnych. Służyły jako opakowania, ale bywały też umieszczane w murach świątyń jako głośniki (rezonatory), czego przykładami są egzemplarze z włodzimierskiego soboru ufundowanego na początku 2. połowy XII w. przez księcia Mściława Izjasławowicza (Koval' 2010, 169, 172). Schemat typologiczno-chronologiczny amfor bizantyjskiego kręgu kulturowego na Rusi sporządził Vladimir Ū. Koval' (2010, 152-169). Z powodzeniem zastosować go można dla przedstawianych fragmentów amfor podhoreckich, które zaliczają się do dwóch grup wg V. Ū. Koval' a: grupy I (najliczniejsza, do 70% wszystkich amfor na stanowiskach staroruskich) typu 2(?) z XII-XV w.²⁴

²⁴ Import amfor na Ruś wyraźnie zmniejszył się po najeździe mongolskim z końca lat 40. XIII w., a ustał w połowie XIV w. (Koval' 2010, 152).

(**ryc. 12:1, 2, 44:1, 2**) oraz grupy II (druga pod względem liczebności) typu 2 z XII w. (**ryc. 12:3, 4, 5 [?], 44:3, 4, 5 [?]**). Amfory I2 toczono z jasnoczerwonej, różowej lub beżowej (rzadziej żółtej lub pomarańczowej) gliny żelazistej z dużą domieszką pylastego piasku i w większości wypadków naturalną domieszką miki, natomiast pojemniki grupy II2 z gliny porowatej, czerwonej z bladoliliowym odcieniem, przy czym do masy garncarskiej, z której formowano ich imadła dodawano sporo domieszki roślinnej (Koval' 2010, 152, 155, 157, 159; por. **ryc. 44:3**).

Wśród ceramiki z grodziska znajdują się trzy ucha kaganków [główne części w formie małych misek nie zachowały się]:

Ucho (**ryc. 10:36, 45:1**) zostało ulepione z gliny i wypalone. Ma formę rożka, barwę jasnobrązową, przełam dwubarwny (w środku szary). Jego wymiary to: dł. - 4,3 cm, śr. u nasady - 2,0-1,6 cm.

Ucho (**ryc. 10:37, 45:2**) ulepiono z gliny i wypalono. Ma formę rożka (odłamany wierzchołek), barwę jasnobrązową, przełam dwubarwny (w środku szary). Jego wymiary to: dł. (zachowana) - 3,6 cm, śr. u nasady - 1,9 cm.

Ucho kaganka (?) (**ryc. 10:38**) zostało ulepione z gliny i bardzo dobrze wypalone. Ma kształt trzpienia (odłamany wierzchołek), barwę szarą, przełam jednobarwny (szary). Ma wymiary: dł. (zachowana) – 4,6 (6,7) cm, śr. – 2,3 cm, szer. u nasady – 3,3 cm.

Uchwyty te datować można na XII – 1. połowę XIII w.

Analogiczne okazy lampek z Pleśniska, Halicza i z podlwowskiego Dźwinogrodu przedstawiła Vira Gupalo (2009, 341-346, ryc. 1:2, 3:1, 4:3,5, 5:6-12, 14). Píše ona (Gupalo 2009, 345), iż okazy dźwinogrodzkie znaleziono w kontekście bogatych domostw z 1. połowy XII w. na podgrodziu oraz przy spalonej, zapewne w 1241 r., cerkwi w głównej części grodu. Fragmenty z obiektów z końca XII – 1. połowy XIII w. znajdowane są przeważnie pod podłogami i paleniskami, co może świadczyć, że w 2. połowie XII w. wychodziły z użycia. Zauważa jednak, iż kaganki w formie miseczek były wykorzystywane także w czasach po najeździe mongolskim, a z Przykarpacia znane są podobne egzemplarze XIX-wieczne.

Do oświetlenia służył także gliniany kaganek (**ryc. 45:3**) bardzo różniący się od wspomnianych. Ulepiono go z gliny, starannie wygładzono i wypalono. Składał się z dwóch położonych nad sobą czasz o różnej średnicy oraz pustej, stożkowej nóżki. Mniejszą czaszę górną osadzono na wierzchołku nóżki, natomiast czaszę dolną uformowano, oblepiając nóżkę poniżej. Dolną część nóżki ozdobiło czterema niestarannie wykonanymi dookołnymi żłobkami. Ma barwę jasnobrązową, niemal beżową. Został zrekonstruowany na podstawie zachowanego dużego fragmentu (nóżka i część czaszy górnej). Ma wymiary: wys. – 9,8 cm, wys. nóżki – 7,2 cm, śr. czaszy górnej (rekonstruowana na podstawie zachowanego fragmentu) – 11,8 cm, śr. czaszy dolnej (rekonstruowana na podstawie analogii) – 13,3 cm, śr. podstawy – 7,3 cm, gł. czaszy górnej – 1,7 cm.

Jest to unikatowy na zachodzie Rusi kaganek typu kijowskiego. W jego górnej czaszy znajdował się zanurzony w tłuszczu knot, dolna zaś zatrzymywała ściekające paliwo, zapobiegając brudzeniu. Podobnych w Kijowie używano od XI w., a w 2. połowie XII i 1. połowie XIII w. stanowiły one więcej niż trzecią część wszystkich tamtejszych kaganków (Sergeëva 1995, 126). Przymuszczałnie właśnie wtedy jeden trafił do Pleśniska.

Zapewne z warstwy kulturowej grodziska pochodzą dwa przęśliki ceramiczne i jeden kamieniny, o których T. Ziemięcki nie wspomina w swoich sprawozdaniach.

Przęślik (**ryc. 7:4, 42:4**) został starannie ulepiony z gliny, ozdobiony nakłuciami i dobrze wypalony. Ma zaokrąglone boki, płaskie podstawy, na których

wokół otworu znajdują się pojedyncze rzędy niedbale rozmieszczonych nakłuc. Jego barwa jest niejednolita, szarawa z brązowym odcieniem. Zachował się w dobrym stanie wyjąwszy ubytek (celowe zestruganie?) przy otworze z jednej strony i szerokie nacięcie między otworem a krawędzią na drugiej stronie. Ma wymiary: wys. – 1,3 cm, śr. – 3,35 cm, śr. otworu – 0,85 cm, waga – 17,6 g.

Egzemplarz zalicza się do typu II (owalne) wg Valentyny O. Petraśenko. Podobnie zdobione są przęśliki z osady w Teterówce z ostatniej ćwierci I tysiąclecia n.e. (Petraśenko 1988, 29, ryc. 4:8-10). Dodać można, iż okazy o zbliżonej wadze (18,0 g) były najliczniejsze wśród zróżnicowanych pod względem ciężaru (6,0-47,0 g) przęślików z VIII-X w. na prawobrzeżu środkowego Dniepru (Petraśenko 1988, 28).

Przęślik (**ryc. 7:5, 42:5**) ulepiono z gliny i wypalono. Jest płaski, o bardzo lekko wypukłych podstawach i niestarannie uformowanym boku. Ma kolor jasnobrązowy z szarym odcieniem, a powierzchnię nieco mączystą. Zachował się ze znacznym ubytkiem przykrawędnym. Jego wymiary to: wys. – 0,8 cm, śr. – 4,0 cm, śr. otworu – 0,8 cm, waga – 10,8 g.

Okaz ten jest bliski typowi IV (cylindryczne) wg V. O. Petraśenko.

Przęślik (**ryc. 7:6, 42:6**) wytoczono z kamienia (kreda jeziorna?). Jest niski, dwustożkowaty, o ostrym załomie, bokach łagodnie wypukłych, a podstawach płaskich, łagodnie przechodzących w otwór. Z jednej strony jest asymetryczny. Zachował się w dobrym stanie. Ma wymiary: wys. – 1,0 cm, śr. – 2,9 cm, śr. otworu – 0,95 cm, waga – 7,6 g.

Przęślik wyraźnie różni się od typów wydzielonych przez V. O. Petraśenko (1988, 25, ryc. 1).

Przedmioty te obciążały niegdyś wrzeciona, które razem z kądzielą służyły do domowego wytwarzania przędzy z włókien lnianych, konopnych lub wełnianych (por. Moszyński 1929, 303-306, ryc. 279). Nasadzane na pióra wrzecion przyczyniały się do wyrównania tempa obrotów osi narzędzia, a za tym równomierności skrętu nici, a także modulacji rotacji, od czego zależał stopień skręcenia i grubość nici (Chmielewski 2009, 78-79).

Nie ma pewności co do chronologii przedstawionych przęślików, ponieważ mogą one pochodzić zarówno z fazy plemiennej, jak i z początku(?) fazy wczesnopaństwowej wczesnego średniowiecza (por.: Petraśenko 1988, 28-30; Čajka 2009, 47, 65, 190-192, ryc. 54-56).

Kilkanaście nożyków żelaznych większych i mniejszych:

Noże (**tab. IV**) znalezione w Pleśnisku są wykutymi z żelaza narzędziami wielofunkcyjnymi, których używano codziennie w domach i w pracowniach rzemieślniczych. Podobne występują powszechnie na wczesnośredniowiecznych osadach, grodziskach

Tab. IV. Wykaz noży żelaznych z grodziska w Podhorcach-Pleśniku (lp. odpowiada numerowi na ryc. 13, 14)

lp.	typ	dł. w cm	dł. głowni w cm	wys. głowni w cm	szer. tylca w cm	waga w g	uwagi
1	Ia	14,5	10,3	1,25 (1,5)	0,3	14,2	wyraźny występ na części ostrzowej głowni przy trzpieniu; na jednej ze stron wzdłuż tylca zboczce
2	Ia	8,3	6,3	1,1	0,25	4,3	
3	Ia	10,4	7,5	1,0	0,3	7,6	
4	Ia	8,2 (7,9)	5,1	1,15	0,5	10,1	głownia zgięta
5	Ia	12,2	9,5	1,4	0,35	12,3	może z wypełniska grobu (?); lekko wygięty
6	Ia(?)	6,9	5,0	1,6	0,4	10,8	brak części głowni i trzpienia
7	Ia(?)	8,8	7,8	1,2	0,35	9,2	brak części głowni i trzpienia; na jednej ze stron wzdłuż tylca krótkie zboczce (?)
8	Ia/f	11,4 (11,2)	7,0	>1,1	0,25	8,3	trzpień zgięty przy końcu
9	Ia/f	10,3	6,2	1,2 (1,0)	0,4	8,9	wyraźny występ na części ostrzowej głowni przy trzpieniu
10	Id(?)	5,2	2,3	0,9	0,3	4,3	brak części głowni
11	Ie(?)	9,2	6,6	1,0	0,4	7,1	
12	If	7,4	5,9	1,0	0,3	5,3	brak części trzpienia (?)
13	If	10,9	6,5	1,15	0,5	10,1	
14	If	8,5	6,3	0,9	0,3	3,6	
15	I	4,9	4,9	1,1	0,4	5,7	przywierzchołkowa część głowni
16	II/ VII	15,1	10,2	1,2	0,4	17,8	w dwu fragmentach
17	III	8,5	6,8	1,0	0,3	3,4	sklejony z dwu fragmentów
18	III	10,1	7,0	1,25	0,3	7,4	
19	?	9,5	9,1	1,95	0,45	20,3	fragment głowni (?); zgięte pasmo ostrza przy wierzchołku (głownia skuta z dwu części o różnym składzie?)
20	?	5,0	5,0	1,0	0,2	1,6	fragment głowni

i cmentarzyskach. Okazy podhoreckie przedstawione są w poniższej tabeli w układzie typologicznym. Podzielono je wg schematu Ryszarda Rogosza (1983, 264-265) z uzupełnieniem Jacka Wrześcińskiego (2000, 99-100), jednak trzeba zaznaczyć, iż nie wszystkie w pełni odpowiadają wydzielonym przez obu badaczy typom. Najliczniejsze są noże typu I – ze stosunkowo wąską głownią, prostym tylcem, lekko łukowatym (w wypadku omawianych raczej prostym) ostrzem i wyodrębnionym trzpieniem (mimo wątpliwości okazy oznaczono też symbolami podtypów), dwa są zbliżone lub zaliczają się do typu III – głownia z trójkątnie zbiegającymi się ostrzem i tylcem, jeden zaś jest podobny do typu II – o prostym tylcu z wycięciem na końcu od strony tylcowej, i zarazem do typu VII – o ostrzu i tylcu łukowato wygiętych ostro zakończonych głowni i trzpieniu wyodrębnionym dwustronnie. Dotrwały w różnym stanie zachowania. Na ich powierzchni widoczne są ubytki, na ostrzach szczyrby i ślady zużycia (por. też uwagi w tabeli). Datować je trzeba dość ogólnie na X-XIII w., choć

przypuszczać można, że większość pochodzi z XII – I. połowy XIII w. Być może, że do młodszych można zaliczyć okazy większe, z wyższą i dłuższą głownią (por. Horošev 1997a, 17).

Cztery belty żelazne od strzał:

Grot strzały (ryc. 15:1, 46:1) został wykuty z żelaza. Jest niewielki, z kolistym w przekroju trzpieniem i szyjką oraz z masywnym, nierozdzielonym, romboidalnym w przekroju liściem o łukowatych dolnych krawędziach. Zachował się w dobrym stanie. Ma wymiary: dł. – 5,5 cm, dł. trzpienia – 1,3 cm, szer. liścia – 1,1 cm, waga – 5,7 g.

Grocik ten zaliczyć trzeba do typu 83 wg Aleksandra F. Medvedeva (1966). Podobny okaz z Pleśnika M. P. Kučera (1962a, 30, 33, ryc. 12:5) datuje na XII-XIII w., jednak chronologię tę A. F. Medvedev (1966, 81) uważa za błędną, a sam określa czas występowania takich zabytków na X-XII w., zaznaczając, że najbardziej charakterystyczne są dla XI w.

Grot strzały (**ryc. 15:2, 46:2**) wykuto z żelaza. Ma trzpień o przekroju czworokątnym, który przechodzi w szyjkę i nierozdzielony, płaski, laurowaty liść. Jest dobrze zachowany wyjąwszy ubytki powierzchniowe, znaczniejszy ubytek przy końcu trzpienia i otwór na liściu. Jego wymiary to: dł. – 11,4 cm, dł. trzpienia – 4,0 cm, szer. liścia – 2,0 cm, waga – 10,9 g.

Grot strzały (**ryc. 15:3, 46:3**) wykuty został z żelaza. Jest to okaz z trzpieniem o przekroju czworokątnym i krótką szyjką przechodzącą w nierozdzielony, płaski, laurowaty liść. Zachował się w dobrym stanie (ubytki powierzchniowe i przykrawędne). Ma wymiary: dł. – 9,7 cm, dł. trzpienia – 4,8 cm, szer. liścia – 2,0 cm, waga – 6,6 g.

Oba powyższe grociki zaliczają się do typu 63 wg A. F. Medvedeva. Podobne we wschodniej Europie występują od przełomu er po późne średniowiecze (Medvedev 1966, 74-75), a omawiane datować można na X-XIII w.

Grot strzały (**ryc. 15:4, 46:4**) [może też pochodzić z jednej z mogił w rogu lasu (Ziemiecki 1883, 50)] wykuto z żelaza w formę romboidalną, z czworokątnym w przekroju trzpieniem płynnie przechodzącym (nie ma podpórki na drzewce) w prawie płaski liść o przekroju trójkątnym. Zachował się w dobrym stanie (ubytki przykrawędne). Jego wymiary to: dł. – 7,4 cm, dł. trzpienia – 2,0 cm, szer. liścia – 1,8 cm, waga – 6,9 g.

Grocik ten zaliczyć można do typu 46 wg A. F. Medvedeva, tzw. nowogrodzkiego. Podobne występowały w północnej części wschodniej Europy od przełomu er do końca XIII w. W Nowogrodzie znaleziono je w warstwach z X-XIII w. Na południu Rusi spotyka się pojedyncze egzemplarze (Medvedev 1966, 67-68). Omawiany trzeba datować tak jak nowogrodzkie – na X-XIII w.

Kawalek cyny w walek obrobiony:

Pręt (**ryc. 15:5**) cynowy jest niewielki, zgięty. Ma wymiary: dł. – 3,9 cm (4,6 cm), śr. – 0,5 cm, waga – 4,3 g.

Przypuszczać należy, iż pręcik ten jest śladem wykorzystywania przez lokalnych rzemieślników cyny do pokrywania przedmiotów żelaznych, czego przykładem jest żelazna cynowana bransoleta (por. niżej).

Dwie bransolety brązowe:

Bransoleta (**ryc. 15:6, 46:5**) wycięta została z brązowej blachy²⁵ i ozdobiona radełkiem. Jest otwarta, taśmowata, zwężająca się ku rurkowatym

końcom. Strona wewnętrzna kabłąka jest gładka, natomiast wierzchnią zdobi ornament – delikatne linie zygzakowate. Sześciokrotnie powtarza się geometryczny motyw skośnie przeciętych prostokątnych pól, których przykrawędne trójkątne fragmenty wzbogacone są krótkimi zygzakami. Przy zakończeniu niezdobiona. Ma barwę zieloną (patyna). Zachowała się w dobrym stanie wyjąwszy odłamany jeden z końców. Ma wymiary: śr. – 6,0 cm, szer. taśmy – 1,2 cm, grub. taśmy – ok. 0,05 cm, waga (zachowana) – 7,19 g.

Bransolety tego typu z północnych terenów dawnej Rusi datowane są w oparciu o zespoły grobowe na koniec XI-XIII w. (Levaševa 1967a, 236). W Nowogrodzie podobne odkryto w warstwach z końca XI – lat 50.-60. XIV w. (najczęstsze od końca XII do końca XIII w.), a w kurhanach ziemi nowogrodzkiej znajdowano je w pochówkach późnych, z XIII-XIV w. (Sedova 1981, 113-114). Chronologię okazu podhoreckiego zakreślić można w granicach końca XI – lat 30. XIII w.

Bransoletę (**ryc. 15:7, 46:6**) wykuto z pręta brązowego i wygładzono. Jest otwarta, niezdobiona, romboidalny w przekroju drut zwęża się ku sklepanym w blaszkę i rurkowato wygiętym końcom. Ma kolor zielony (patyna). Jest doskonale zachowana. Jej wymiary to: śr. – 7,0 cm, przekrój pręta – 0,3x0,4 cm, waga – 8,6 g.

Na północy Rusi ozdoby tej odmiany datowane są na podstawie czterech znalezisk (kabłąki o przekroju kolistym, owalnym i romboidalnym) z Nowogrodu na XI – początek XII w. (Sedova 1981, 94) i uznawane za nieliczne. Być może nieco więcej jest ich na Rusi południowo-zachodniej, bowiem dwie dalsze bransolety – o romboidalnym, jak u omawianej, przekroju kabłąka – znane są z grodziska podhoreckiego (Kučera 1962a, 29, 43, ryc. 11:9), dwie kolejne z cmentarzyska z XI-XIII w. w Torskiem i tak samo datowanego grodziska w Werbycznej (Rauhut 1960, 252-254, tabl. XVI:9, XXI:6), a jedna z XI-wiecznego grodziska w Horodyszczu (Kučinko 1996, 14172, ryc. 64:14). Wydaje się, że przedstawiany okaz pochodzi z XI-XII w.

Jedna [bransoleta] żelazna:

Bransoleta (**ryc. 15:8, 46:7**) wykonana została z grubego drutu żelaznego i ocynowana. Jest otwarta, barwy srebrzystej z prześwitującą czernią. Zachowała się w średnim stanie (końce odłamane lub nieopracowane, cyna starta, punktowo widoczna jej grubsza warstwa). Jej wymiary to: śr. – 7,7 cm, śr. pręta – 0,45 cm, waga – 18,6 g.

Ta skromna bransoleta jest zapewne dziełem miejscowego rzemieślnika, który wykorzystał cynę, aby podnieść walor ozdobny prostego kółka z żelaza (por. wyżej). Datować ją można dość ogólnie na XI – połowę XIII w.

²⁵ Brązową blachę potrzebną do wyrobu tego rodzaju ozdób używano zwykle techniką kucia lub – jak świadczą badania zabytku z Nowogrodu – „wychlustową” (ciekły metal wylany na płaską powierzchnię dawał cienką płytkę). Ornament nanoszono na ostygły półwyrób (Ryndina 1963, 234).

Kulka szklana dęta w postaci jajka, na podobieństwo naszych pisanek wielkanocnych w festony żółte na tle ciemno-zieloném malowana:

Pisanekę-grzechotkę (ryc. 7:7, 42:7) ulepiono w kształt niezbyt regularnego jajka ze zwykłej gliny garncarskiej (z taśmy lub na woskowym rdzeniu)²⁶, wypalono i pokryto (zanurzono?) ciemnozieloną glazurą, po czym naniesiono ornament festonowy (nawiasowy) ze szklawa barwy żółtej. Wewnątrz umieszczono kamyk. Zachowała się w dobrym stanie wyjąwszy miejscowe starcia szklawa. Ma wymiary: wys. – 4,9 cm, śr. – 3,9 cm.

Jest szklawioną pisaną grupy II (bez metalicznego połysku) wg Tat'iany I. Makarovej, którą datuje ona na XI-XIII w. (domyślać się można, że na I. połowę XIII w.), przy czym uważa, że podobne najbardziej rozpowszechnione były w XI w., natomiast od połowy XII w. pojawiają się jako przeżytki (Makarova 1966, 144; 1967, 45). Obecnie zbiór tego rodzaju przedmiotów jest znacznie liczniejszy niż w latach 60. XX w.²⁷ i pozwala na weryfikację chronologii przyjętej przez badaczkę. Co prawda na zachodniej Ukrainie nie ma okazów precyzyjnie datowanych, ale z sąsiadujących z nią ziem polskich znane są zarówno egzemplarze (importy ruskie) wczesne – dwie pisaneki z datowanych na I. połowę XI w. kobiecych grobów w Lutomińsku (Grygiel 2014, 728, 731, 740, ryc. 35:7, 38:7), jak i późne – datowana na koniec XII – I. połowę XIII w. pisanek z Gródka w Krakowa (Buśko *et al.* 2006, 46, 60, ryc. 6). Ta ostatnia, która trafiła daleko od miejsca produkcji, każe podać w wątpliwość przypuszczenie T. I. Makarovej o przeżytkowym charakterze pisanek-grzechotek po połowie XII w., jednak zaproponowane przez nią ramy czasowe ich występowania należy uznać za prawidłowe. Pisanek-grzechotki były produktem ubocznym w warsztatach wytwarzających płytki podłogowe (Rybakov 1948, 362) do cerkwi i rezydencji książęcych lub bojarskich. Dość powszechnie przyjmuje się obrzędowo-kultowo-magiczną funkcję pisanek (Kaczmarek 1998, 558; Wawrzeniuk 2004, 151-152), jednak autor skłania się ku uznaniu ich za po prostu zabawki, może w pewnym stopniu apotropeiczne i może też nawiązujące do chrześcijańskiej wiary w zmartwychwstanie. Konotacje jednoznacznie pogańskie (Bołsunowski 1906) wydają się chybione, już choćby dlatego, że pisaneki są najpewniej wyrobami pracowni przycerkiewnych.

²⁶ Por.: Makarova 1967, 42; Kaczmarek 1998, 553.

²⁷ Dla całej Rusi T. I. Makarova (1966, 142) szacowała liczbę pisanek na ponad 70. Dziś liczba znanych okazów jest wielokrotnie większa.

Dwie oselki [zachowana jedna], jedna oryginalnej formy z tak zwanego łupku tarnopolskiego:

Oselka (ryc. 15:9, 46:8) z drobnoziarnistego piaskowca(?) jest tworem naturalnym. Jest wydłużona, prostokątna w przekroju, o końcowych bokach ukośnych (jeden z nich z wyraźnym występem), koloru brązowego. Ślady jej użycia są słabo widoczne. Ma wymiary: dł. – 7,35 cm (7,6 cm), szer. – 3,2 cm, grub. – 2,05 cm, waga – 71,3 g.

Oselka ta mogła służyć do wygładzania metalu, drewna lub skóry. Przedmioty o podobnym przeznaczeniu występują powszechnie na stanowiskach osadowych (por. np.: Čajka 2009, 66-67, 193, 195, ryc. 57, 59; Stasiak, Grygiel 2014, 218-219, 257, ryc. 141).

Dwa wędzidła żelazne:

Wędzidło (ryc. 15:10, 46:9) zostało wykute z żelaza. Jest egzemplarzem dużym, dwuczłonowym, ze skręconymi z grubej blachy tulejami międzyzębia. Dotrwało tylko jedno z dwóch kół, do których mocowano wodze i rzemienie ogłowia. Zachowało się w stosunkowo dobrym stanie wyjąwszy brakujące koło i mocujący je występ tulei. Ma wymiary: dł. (zachowana) – 21,8 cm, dł. między kółkami – 16,6 cm, dł. tulei – 10,0 cm, śr. kółka – 5,2 cm, przekrój pręta kółka – 0,6x0,6 cm, śr. tulei u wylotu < 2,7 cm, waga (zachowana) – 147,9 g.

Należy do typu I wg Andrzeja Nadolskiego (zapewne typ IV Anatolija N. Kirpičnikova). Podobne do podhoreckiego wędzidło znaleziono w Trepczy (Kotowicz 2002, 30, tabl. XI:3, XII:1; 2004, 49-50, fot. 47). Okazy takie mają szeroki zasięg terytorialny i chronologiczny, choć są mniej liczne niż odmiana z międzyzębiami z prętów (Nadolski 1954, 87). Omawiane wędzidło datować można na X-XIII w.

Wędzidło (ryc. 15:11, 46:10) wykuto z żelaza. Było dwuczłonowe, jednak zachował się w dobrym stanie tylko jeden człon złożony z czworobocznego w przekroju pręta i ruchomego koła z drutu. Jego wymiary to: dł. (zachowana) – 10,6 cm, dł. pręta – 7,9 cm, śr. koła – 3,5 cm, przekrój pręta – 0,8x0,6 cm, przekrój pręta kółka – 0,45x0,4 cm, waga (zachowana) – 38,1 g.

Jest to wędzidło bardzo rozpowszechnionego typu IV wg A. N. Kirpičnikova (I wg A. Nadolskiego). Na Rusi podobne są odmianą najliczniejszą, a występują od IX w. Zdaniem A. N. Kirpičnikova (1973, 16-17) wędzideł z kołami o niewielkiej – jak u opisywanego – średnicy używano do koni mało wrażliwych na wodzenie. Egzemplarz podhorecki pochodzi zapewne z X-XIII w.

Krzesiwko żelazne oryginalnej formy [może też pochodzić z jednej z mogił w rogu lasu (Ziemięcki 1883, 50)]:

Krzesiwko (ryc. 16:1, 46:11) wykute zostało z żelaza w formę dwukabłąkową. Zachowało się

w średnim stanie (brak większej części jednego z kablaków, ubytki na językowanym występie, ubytki powierzchniowe). Ma wymiary: dł. – 8,5 cm, wys. – 3,0 cm, grub. – 0,3 cm, waga (zachowana) – 12,3 g.

Przyrząd do niecenienia ognia pochodzi zapewne z warstwy kulturowej grodziska. Podobne przedmioty znajdowane są dość często na tego rodzaju stanowiskach (por.: Čajka 2009, 51, 166, ryc. 30:1-9; Stasiak, Grygiel 2014, 214, 250, ryc. 134:1-3). Typologię krzesiw sporządził w oparciu o egzemplarze z Nowogrodu Boris A. Kolčín (1959, 99-104), który podzielił je na trzy podstawowe typy: pierwszy – dwukablakowe z wariantami wczesnym, charakterystycznym dla X-XI w., i późnym, typowym dla XII w.; drugi – ogniwkowe z otworami przy wyraźnie zwężonych końcach, używane w XII i 1. połowie XIII w.; trzeci – ogniwkowe, z których korzystano od XIII do XVI w.; oraz grupę krzesiw o formach indywidualnych. Przedstawiony schemat typologiczno-chronologiczny ma jedną zaskakującą cechę – datowań nie można wykorzystać poza Nowogrodem Wielkim, ponieważ *i dziś, jak przed laty tysiącem, krzesiwo dwukablakowe, symetryczne, panuje na ziemiach słowiańskich. Spotykamy je pospolicie na Białorusi, Małorusi i w Polsce; jest w użyciu również na Wielkorusi oraz niegdyś krzesiwo ogniwkowe bardziej niż dzisiaj było rozpowszechnione na ziemiach słowiańskich; kopalne jego egzemplarze znamy i z takich okolic, gdzie dziś nie jest już używane. Najczęściej spotykamy je obecnie na północnej Słowiańszczyźnie. Jest, względnie było, dość pospolite w Polsce (zwłaszcza na zachodzie, gdzie bywa tu i owdzie wyrabiane fabrycznie); spotykało się także na zachodniej Małorusi (w Karpatach) i podobno na Słowacyźnie; wreszcie – na Wielkorusi* (Moszyński 1929, 240, 244). Zresztą nawet w samym Nowogrodzie krzesiwa dwukablakowe znaleziono w warstwach XIV-XVI-wiecznych, jednak dość pochopnie uznano, że trafiły tam w wyniku przekopów (Kolčín 1959, 99). W wypadku okazu z Pleśniska przyjąć można, iż pochodzi z X – 1. połowy XIII w.

Kawałki bransolet szklanych, koloru jasnoniebieskiego, ciemnoniebieskiego, zielonego i ornamentowany złotymi skrętami w około:

Ułamki bransolet (**tab. V**) są przykładami zabytków dla kultury staroruskiej prawie tak emblematycznych, jak przęśliki z różowego łupku. Wykonane zostały z wyciąganych szklanych pałeczek gładkich lub – częściej – skręcanych, które formowano w kółka. Obecnie są w różnym stopniu skorodowane. Do niedawna przyjmowano, że datowanie tych ozdób kobiecych – przynajmniej w wypadku wyrobów z pracowni kijowskich względnie południoworuskich – można zawęzić do okresu od ok. połowy XII w. po niszczący najazd mongolski 1240/1241 r., z możliwością nielicznego ich występowania nieco wcześniej i przeżytkowego

później²⁸ (Šapova 1997, 87-89). Obecnie dopuszcza się produkcję tych ozdób także po 1241 r., odkrywano bowiem w warstwach kulturowych i obiektach z 2. połowy XIII-XIV w. w Peresopnicy, Włodzimierzu Wołyńskim i Łucku (Ters'kij 2001, 146). Podobnie, tj. na okres od połowy XIII w. do 2. połowy XIV w., datowane są okazy z Chełma (Buko *et al.* 2014, 125, 150). Nie zmienia to faktu, iż zdecydowana większość bransolet ruskiej produkcji ma chronologię XIII-wieczną – w Nowogrodzie głównie z lat 20.-70. tego stulecia [warstwy 13-15], przy czym najczęściej używano ich w latach 20. i 30. [warstwa 15] (Polubořinova 1963, 170-171). Również okazy z Pleśniska wyprodukowane zostały i były noszone najpewniej w latach 20.-30. wieku XIII²⁹.

Paciorek szklany:

Paciorek (**ryc. 42:8**) wykonano ze szkła techniką nawijania i ozdobiono folią (nałożona na rdzeń ozdoby i pokryta warstwą szkła; por. Stořarova 2015, 7-11). Jest beczułkowany, wydłużony, bezbarwny, półprzezroczysty, z tłustym połyskiem. Folia ma barwę złocistą. Zachował się w stosunkowo dobrym stanie, ale widoczna jest korozja (na powierzchni liczne, płytkie, owalne wżery), natomiast folia jest częściowo odbarwiona na szary odcień³⁰. Ma wymiary: dł. – 1,45 cm, śr. – 0,8 cm, śr. kanalika – 0,25-0,4 cm, waga – 1,2 g.

Paciorek ten należy do typu 6 wg Ŭlii Šapovej (por. Šapova 1956, 171-172, tabl. I:19-21). W Nowogrodzie zbliżone występują od końca X do połowy XIII w., a najliczniej w XI w. (Šapova 1956, 172), natomiast okazy z zachodnioukraińskiego Dźwinogrodu datuje się na XI-XII(XIII?) w. (Vojceščuk 2013, 181). Paciorek z Pleśniska datować trzeba szeroko, na XI – 1. połowę XIII w. Nie ma pewności, czy był importowany z Bizancjum, czy zrobiony na Rusi.

Kawałek spłaszczony brązu jakby od umba tarczy lub t. p.:

Fragment kotła (**ryc. 16:2, 46:12**) wykutego z miedzi (Cu + 0,09% Sn, 0,48% Pb, 0,052% Zn,

²⁸ Nie było wątpliwości, że w grodach z lokalną wytwórczością szklarską, których nie zniszczyli Mongołowie – np. Połocku i Nowogrodzie – bransolet szklanych używano jeszcze w XIV w. (Šapova 1972, 193).

²⁹ Potrzebę zmiany, a konkretnie zawężenia, chronologii tej grupy zabytków na Rusi autor zasugerował już wcześniej (Liwoch 2014a, 416).

³⁰ Według Joanny Trąbskiej złocista folia nie jest wykonana ze złota, ponieważ nie ulega ono odbarwieniu. Być może zastosowano siarczek cyny (SnS₂), który używany jest jako imitacja złota w mozaikach. Prawidłowość tego przypuszczenia musi zostać potwierdzona przez analizę chemiczną. Autor bardzo uprzejmie dziękuje za opinie na temat składu chemicznego tego i niżej przedstawionych paciorków szklanych i kamiennych.

Tab. V. Wykaz bransolet szklanych (fragmenty z ok. 25 egzemplarzy) z Podhorzec-Pleśniska
(lp. odpowiada numerowi na ryc. 47)

lp.	barwa	przekrój pręta (typ)	długość (cięciwa) w cm	średnica pręta w cm	uwagi
1	fioletowa	gładka	3,1	0,8	spłaszczona
2	jw.	jw.	4,2	0,6	-
3	jw.	jw.	2,65	0,6	3, 4 i 5 - ułamki jednego okazu (?)
4	jw.	jw.	2,85	0,6	jw.
5	jw.	jw.	5,85	0,6	jw.
6	jw.	skręcana	3,1	0,7	spłaszczona przy jednym z końców
7	jw.	jw.	1,0	0,5	-
8	jw.	jw.	1,7	0,85	-
9	jw.	jw.	0,8	-	przekrój niezachowany
10	jw.	jw.	5,15	0,5	spłaszczona przy jednym z końców
11	jw.	jw.	4,9	0,65	-
12	żółta	jw.	2,3	0,8	-
13	czarna	gładka	2,75	0,6	ruska/kijowska (?)
14	zielona	skręcana	2,9	0,6	zdobiona podwójną nicią żółtego szkła
15	jw.	jw.	2,35	0,5	15 i 16 - ułamki jednego okazu (?)
16	jw.	jw.	2,3	0,5	jw.
17	jw.	jw.	2,25	0,6	spłaszczona przy jednym z końców; 17-20 - ułamki jednego okazu (?)
18	jw.	jw.	2,95	0,65	jw.
19	jw.	jw.	3,9	0,65	17-20 - ułamki jednego okazu (?)
20	jw.	jw.	2,95	0,65	jw.
21	jw.	gładka	5,8	0,6	21 i 22 - ułamki jednego okazu (?)
22	jw.	jw.	2,2	0,6	jw.
23	jw.	jw.	4,0	0,7	23 i 24 - ułamki jednego okazu
24	jw.	jw.	5,8	0,7	jw.; spłaszczona przy jednym z końców
25	jw.	jw.	4,7	0,5	spłaszczona przy jednym z końców
26	granatowa	jw.	5,7	0,5	spłaszczona przy jednym z końców (na łączeniu)
27	jw.	skręcana	2,1	0,7	-
28	jw.	jw.	3,7	0,6	-
29	jw.	jw.	3,6	0,7	-
30	jw.	jw.	5,0	0,45	30, 31, 34 i 32 lub 33 - ułamki jednego okazu (?)
31	jw.	jw.	3,15	0,5	jw.
32	jw.	jw.	2,4	0,4	jw.
33	jw.	jw.	2,2	0,45	jw.
34	jw.	jw.	5,3	0,45	jw.; spłaszczona przy jednym z końców(na łączeniu)
35	turkusowa	jw.	1,6	0,6	fragment spłaszczony
36	jw.	jw.	4,45	0,65	36 i 37 - ułamki jednego okazu (?)
37	jw.	jw.	2,95	0,65	jw.; znaczne ubytki na powierzchni
38	jw.	gładka	5,5	0,8	graniasta; spłaszczona przy jednym z końców

0,078% Ag)³¹. Pochodzi z górnej części naczynia. Jest niewielki i zaśnieżony. Ma wymiary: dł. – 10,3 cm, wys. – 4,0 cm, grub. krawędzi – 0,6 cm, grub. ściany < 0,1 cm, waga – 70,6 g.

Wspomniany kocioł zaliczał się być może do typu II (z blach nitowanych) wg Mihaila L. Švecova. Svätoslav Ters'kij (2000, 192) podaje – pisze o Wołyniu, ale zapewne można tę uwagę rozciągnąć i na pobliskie Pleśńsko – że naczynia takie były rozpowszechnionym zapożyczeniem od Połowców. M. L. Švecov (1980, 198-201) słusznie uważa podobne naczynia za wyroby późnokoczownicze z XII – 1. połowy XIII w., które zwyczajowo składano do grobów stepowej arystokracji, nie można jednak zgodzić się z jego poglądem o braku kotłów miedzianych na stanowiskach archeologicznych ludów osiadłych w sąsiedztwie stepu.

Najpewniej w warstwie kulturowej grodziska (może też w nierozpoznanych obiektach archeologicznych) znalezione zostały poniższe przedmioty, których T. Ziemięcki nie wymienił w swoim sprawozdaniu:

Ostroga (**ryc. 16:3, 46:13**), którą wykuto z żelaza, zachowała się fragmentarycznie (część kabłąka i zaczep). Zaczep zalicza się do typu 2 wg A. N. Kirpičnikova. Ma wymiary: dł. (zachowana) – 11,0 cm, waga (zachowana) – 16,2 g.

Ostrogę (**ryc. 16:4, 46:14**) wykuto z żelaza. Dotrwała we fragmencie (część kabłąka i zaczep). Zaczep należy do typu 7 wg A. N. Kirpičnikova. Jej wymiary to: dł. (zachowana) – 6,0 cm, waga (zachowana) – 6,3 g.

Oba zabytki oporządzenia jeździeckiego pochodzą najpewniej z XII-XIII w.

Ogniwo krętlika (**ryc. 16:5, 46:15**) zostało z wykute żelaza. Ma kształt pierścienia z fragmentem ramy spłaszczonym i opatrzonym otworem. Zachowało się w bardzo dobrym stanie. Jego wymiary to: śr. – 3,2 cm, śr. pręta – 0,5 cm, szer. tarczki – 1,4 cm, śr. otworu – 0,45 cm, waga – 11,6 g.

Przyjąć można, iż służyło ono do mocowania do uzdy (zapewne ogłowia bez wędzidla) rzemieni lub sznurów, a sworzeń kręcący się w krętliku umożliwiał spokojny (bez skręcania się sznurów lub rzemieni) wypas koni na uwięzi. A. N. Kirpičnikov (1973, 79, ryc. 46) przedstawia podobny przedmiot z Horodyszczka i wspomina o kolejnym, z Nowogródka, oba z warstw kulturowych XII-XIII w. Dodaje, iż zbliżonych przedmiotów można było używać także do innych celów, np. do zawieszania kotłów.

Klucz (**ryc. 16:6, 46:16**) został wykuty z żelaza. Ma trzonek z czworobocznego pręta, który z jednej strony jest spłaszczony i wywinięty w uszko, z drugiej strony zaś rozwidła się w dwa przeciwległe odgięte ramiona (pióro kotwicowate). Zachował się w bardzo dobrym stanie wyjąwszy ubytki powierzchniowe. Ma wymiary: dł. – 19,2 cm, wys. ramion pióra – 3,6 cm, szer. pióra – 4,2 cm, przekrój łaski – 0,6x0,6 cm, śr. zewnętrzna ucha – 1,4 cm, śr. wewnętrzna ucha < 1,0 cm, waga – 53,3 g.

Klucz (**ryc. 16:7, 46:17**) wykuto z żelaza. Trzonek z czworobocznej sztabki jest z jednej strony spłaszczony w trapezową płytkę, która przechodzi w wywinięte uszko, natomiast z drugiej łagodnie zgięty (pióro hakowate). Jest dobrze zachowany (ubytki powierzchniowe). Jego wymiary to: dł. – 11,4 cm, wys. ramienia pióra – 2,25 cm, przekrój łaski – 0,5x0,3 cm, szer. trapezowego spłaszczenia – 0,95 cm, śr. wewnętrzna ucha – 0,5 cm, waga – 12,4 g.

Oba egzemplarze zaliczają się do najpowszechniejszej we wczesnym średniowieczu grupy kluczy do zasuw drewnianych lub żelaznych, które w podobnej formie występowały od okresu wpływów rzymskich po zeszłe stulecie (Czerska 1972, 64; Horošev 1997, 16). Klucze hakowate są bardzo liczne (por.: Czerska 1973, 62-64, ryc. 11-13; Čajka 2009, 51, 167, ryc. 31:1-7; Stasiak, Grygiel 2014, 223, 267, ryc. 151:7-15). Klucze kotwicowate spotykane są na stanowiskach wczesnośredniowiecznych rzadziej. Analogiczne do podhoreckiego znaleziono na staroruskiej osadzie z XII – 1. połowy XIII w. w Bouszowie (Baran, Čajka 1972, 100-101, ryc. 3:27); w warstwie z końca XI – początku XII w. na grodzisku w Opolu-Ostrówku (Czerska 1972, 58, 64, ryc. 4c) oraz w warstwach z końca X – początku XII w. na grodzisku w Tumie (Stasiak, Grygiel 2014, 223, 267, ryc. 151:3-6). Podhoreckie klucze do zasuw datować można na (X?)XI – połowę XIII w.

Klucz (**ryc. 16:8, 46:18**) został wykuty z żelaza. Trzonek z czworobocznej sztabki z jednej strony jest zwężony, zgięty i skuty w ucho, z drugiej zaś lekko się rozszerza i kończy czterema niewielkimi, poprzecznymi występami (w rzucie z góry przypomina „H”). Zachował się w dobrym stanie wyjąwszy ubytki powierzchniowe. Ma wymiary: dł. – 12,1 cm, szer. ucha – 1,6 cm, śr. otworu ucha – 0,6 cm, przekrój sztabki – ok. 0,8x0,3 cm, H-kształtne zakończenie – 1,2x1,1 cm, waga – 27,7 g.

Jest to raczej prosty okaz klucza do kłódki, który nie znajduje dokładnego odpowiednika w układzie typologiczno-chronologicznym sporządzonym przez B. A. Kolčina (1959, 78-87) dla kłódek i kluczy z Nowogrodu. Jest zbliżony do typów: B, B-I, Γ i Д. Datować go można na XII-XIII w.

³¹ Tę i jeszcze cztery inne (por. niżej) analizy chemiczne zabytków wykonała w 2000 r. Anna Kowalska.

Być może błyską jest przedmiot (ryc. 16:9, 46:19), który wykuto z żelaza. Ma formę płytki z wyraźnie wyodrębnionym haczykiem. Zachował się w dobrym stanie, choć jest pokryty rdzą, a część płytki została odłamana. Jego wymiary to: dł. (zachowana) – 8,5 cm, dł. haczyka – 3,4 cm, szer. – 2,5 cm, waga (zachowana) – 10,5 g.

Przynęty tego rodzaju były używane na dawnej Rusi do połowy ryb drapieżnych (por. np.: Lășkevič 2009; Zvâruga 2009, 151).

Skobel (ryc. 16:10) wykuto z żelaznego płaskownika w formę zbliżoną do prostokąta. Jego ramiona przy końcach cienieją. Zachował się w dobrym stanie. Ma wymiary: dł. – 9,2 cm, szer. – 7,1 cm, szer. sztabki – 0,8 cm, grub. sztabki – 0,4 cm, waga – 31,6 g.

Skobel (ryc. 16:11) został wykuty z żelaznego płaskownika w formę zbliżoną do prostokąta. Jego ramiona przy końcach stają się węższe i cienieją. Zachował się w średnim stanie (odłamany jeden z końców). Jego wymiary to: dł. – 4,9 cm, szer. – 4,5 cm, szer. sztabki – 0,5 cm, grub. sztabki – 0,3 cm, waga (zachowana) – 9,2 g.

Skobel (ryc. 16:12) wykuto z żelaznego pręta, który jest niemal kolisty w przekroju na łukowatym wygięciu, a na ramionach przechodzi w czworoboczny. Jeden koniec jest ostry i nieco wygięty, drugiego brakuje (?; nieopracowany). Jest zachowany w dobrym stanie. Ma wymiary: dł. – 5,2 cm, szer. – 2,8 cm, śr. pręta na zgięciu – 0,5 cm, waga (zachowana) – 9,7 g. Nie można wykluczyć, iż przedmiot ten jest pałąkiem kłódki.

Skoble używane były powszechnie jako wbitki w odrzwia element konstrukcji zamków do drzwi budynków (por.: Czerska 1972, 57, 67, ryc. 2; Čajka 2009, 171, ryc. 35:1-10; Stasiak, Grygiel 2014, 223, 266, ryc. 150:20-31). Najpowszechniejsze były skoble prostokątne – typ I wg Barbary Czerskiej, do którego zaliczają się dwa z powyższych egzemplarzy. Trzeci skobel należy do U- lub V-kształtnych, które B. Czerska określiła jako typ IV. Datować je można podobnie jak klucze (por. wyżej), na (X?) XI – połowę XIII w.

Zabytki odkryte przez T. Ziemięckiego na grodzisku podhoreckim są dowodem – wbrew sugestii badacza (Ziemięcki 1882 59), zapewne powodowanego romantyczną wizją słowiańskich starożytności, o jednoznacznie kultowym przeznaczeniu części stanowiska – na wczesnomiejski charakter Pleśniska z bogactwem kultury staroruskiej z młodszej fazy wczesnego średniowiecza (koniec X – 1. połowa XIII w.). Mimo zaledwie dwóch (trzech?) wzmianek o Pleśniku w dawnych ruskich źródłach pisanych nie ma wątpliwości, że było ono jednym z najważniejszych – choć nie stołecznym – grodów w zachodniej

części państwa Rurykowiczów. Istotną rolę odgrywało również w dobie plemiennej³², czego nie widać w materiale z badań T. Ziemięckiego, jednak pośrednio dowodzi tego obecność w Pleśniku elitarnych grobów z zarania ruskiej państwowości. Gród trwał do ok. połowy XIII w., kiedy to został zniszczony najpewniej podczas nawały mongolskiej Batu-chana w grudniu 1240 lub na początku 1241 r.

4.1.2. WIELKA MOGIŁA NA GRUNTACH WŁOŚCIAŃSKICH (ryc. 17)

[...] zasługuje na wyróżnienie jedna wielka mogiła, jedyna z większych, którą, jako na gruntach włościańskich znajdującą się, wolno mi było rozkopać³³). Wyniesiona jest na dwa i pół metra po nad poziom gruntu. Dwa razy była poprzednio rozkopywana, lecz bez rezultatów, z powodu płytkości kopania; w głębokości trzech metrów tj. około ½ m. poniżej poziomu, natrafłem na dwa szkielety obok leżące na wznak, z głową nieco na zachód pochyloną, jeden mężczyzny drugi kobiety. Kości były zupełnie zbutwiałe przeto z wyjątkiem kawałka szczęki nie dały się zachować. Obok szkieletu mężczyzny, po prawej jego stronie, przy boku, znajdował się miecz długi żelazny w pochwie drewnianej niegdyś prawdopodobnie skórą obciągniętej, jak ślady włókien zdają się wskazywać; po nad ramieniem z tej samej strony leżało narzędzie żelazne w drzewo oprawne, w dole haczykowato rozczepiające się, w rodzaju halabardy lub t. p. Na piersiach kościotrupa znać było rodzaj kolczugi z kółek żelaznych, wrabianych w jakąś tkaninę; pas prawdopodobnie skórzany, spięty był klamką brązową, z dwoma obok niej takimiż kółkami, przyozdobionymi w deseń³⁴). W zębach trzymał nieboszczyk małą blaszkę złotą, na podobieństwo oboli dawanych nieboszczykom u Rzymian. Z prawego również boku znajdowały się trzy wązkie obręcze od wiaderka, prawdopodobnie dębowego, lecz zupełnie zniszczonego, w środku ich łopatka i żebra bydłce, prawdopodobnie szczątki obiady z mięsiwa. Dalej leżała ośleka podłużna i mała cewka kościana, ściągnięta w końcach w niejakim oddaleniu drutem brązowym. W nogach kościotrupa stał wielki węborek dębowy, cały okuty żelaznymi obręczami, z takąż rękodzielną, dobrze cały zachowany. Kościotrup kobiety miał naszyjnik z paciorek karniolowych rzniętych większych i mniejszych, a na prawej ręce

³² Widoczne jest to w materiałach z badań M. A. Filipčuka (por. wyżej).

³³ Właściciel ks. E. Sanguszko zastrzegł sobie aby wielkich mogił na gruntach dworskich nie tykać. Mam nadzieję, że gdy mogiły na gruntach włościańskich jako zniszczeniu większemu ulegające, zostaną zbadane, zastrzeżenie co do mogił na gruntach dworskich zostanie cofnięte.

³⁴ Podobne kółko z tym samym ornamentem pochodzące z Żabińca w pow. Złoczowskim posiada muzeum Akademii Umiejętności.

bransoletę ze złotej wązkiej blaszki; przy lewém jego ramieniu w górę nieco podniesioném, stało naczynko gliniane czarne.

Szkielety tak tu jak i w innych mogiłach leżały od zachodu na wschód, głowami zwrócone na zachód. Wszędzie znajdują się liczne goździe i ślady zbutwiałego drzewa, prawdopodobnie od trumien (Ziemięcki 1882, 60).

Miecz długi żelazny w pochwie [niezachowana] drewnianej niegdyś prawdopodobnie skórą obciągniętej, jak ślady włókien zdają się wskazywać:

Miecz (ryc. 18, 48, 49) wykuty został z żelaza, a jego jelec i głowicę ozdobiono techniką damaszkanażu³⁵ srebrem, miedzią i mosiądzem (*aurichalcum*). Ma głownię z szerokim zboczem, jelec rozszerzający się na końcach oraz dwudzielną głowicę, która składa się z niemal prostej podstawy o bokach nieznacznie rozszerzających się ku górze i trójdzielnej nakładki. Na polichromiczne zdobienie jelca i głowicy składają się barwy: srebrna, czerwona i złocista. Na jelcu i na srebrzystym tle podstawy głowicy rysują się łańcuchy-plecionki o nieco kanciastych ogniwach z pasemek mosiądzu obrzeżonych nitkami miedzi. Na bokach obu tych części rękojeści znajdują się zbliżone do trójkątów pola wypełnione delikatnymi srebrnymi liniami zygzakowatymi. Wierzch jelca ma dekorację geometryczną – kwadratowe pola (w niektóre wpisane srebrne „x”) obwiedzione srebrnymi pasemkami, od których odchodzą ukośne krótkie kreski. Nakładka głowicy podzielona jest na trzy części nie tylko morfologicznie, ale i ornamentacyjnie – większą część, środkową, oddziela od mniejszych, bocznych, szeroki pas z miedzianym tłem i delikatnymi liniami srebrnych zygzaków. Środek fragmentu centralnego zdobi miedziano-mosiężna plecionka ułożona pionowo na srebrnym tle, boki zaś dwa półeliptyczne mosiężne oka obramowane miedzią (dekoracja wierzchołka nie zachowała się). Boczne części nakładki również urozmaica plecionka – na miedzianych pasmach okalających mosiężne pola rysuje się srebrna jodełka – na srebrnym tle. Wierzch fragmentów bocznych zdobi pas – miedziane tło (słabo zachowane) z delikatnymi srebrnymi zygzakami. Na górnych i dolnych krawędziach jelca i podstawy głowicy biegną pasemka miedziane (zachowane szczątkowo). Zdobienie rękojeści jest wyraźnie widoczne tylko na jednej stronie, natomiast na drugiej czytelne jest srebrne tło z konturami zniszczonego ornamentu. Głownia³⁶ zachowała się w bardzo złym stanie,

natomiast rękojeść lepiej, choć ze znacznym ubytkiem z jednej strony podstawy. Miecz ma wymiary: długość (zachowana) – 86,0 cm, dł. głowni (zachowana) – 69,0 cm, szer. głowni (zachowana) – 5,2 cm, grub. głowni (zachowana) – 0,4 cm, dł. rękojeści – 17,5 cm, dł. jelca (zachowana) – 10,9 cm, wys. jelca – 2,8 cm, grub. jelca – 2,7 cm, szer. trzpienia (zachowana) – 2,3 cm, grub. trzpienia – 0,5 cm, szer. głowicy – 9,6 cm, wys. głowicy – 6,8 cm, grub. głowicy – 3,6 cm, waga (zachowana) – 780,0 g.

Omawiany miecz należy do typu S wg Jana Petersena (por. Petersen 1919, 142-145, ryc. 114-116). Dekoracja jego rękojeści (inkrustacja – wstęgowe plecionki) jest podobna jak na innych egzemplarzach tego typu. Szczególnie zbliżone jest zdobienie miecza – zwłaszcza środkowej części nakładki – z Lipiany (Sarnowska 1955, 285-286, ryc. 15), a także okazu z Blistowej (Voznesens'ka *et al.* 1984, 32-33, ryc. 10). Podobne są również: miecz z Lutowa (Siwiak, Zajączkowska 2008), jelec mieczowy z Morzewa (Sarnowska 1955, 289, 292, ryc. 23), a nieco mniej jeden z mieczy z dniewprowych porohów (Kirpičnikov 1966a, 29, 78-79, ryc. 4:1), miecz z Salman (Arne 1914, 48-49, ryc. 35) i miecz z parafii Lunda z napisem „INGELRIIMEFECIT+” (Androshchuk 2014, 421, 612, ryc. 131). Podhorecki okaz typu S – zapewne wyrób pracowni nadreńskich³⁷ – jest datowany przez A. N. Kirpičnikova (1966a, 78-79) na koniec X – początek XI w. O ile górna granica czasowa raczej nie budzi wątpliwości, o tyle dolną trzeba – jak się wydaje – przesunąć w głąb X w. (por. Androshchuk 2014, 75). Jest on podstawowym wyznacznikiem chronologii grobu.

Pas prawdopodobnie skórzany [niezachowany], spięty był klamerką brązową, z dwoma obok niej takimiż kółkami, przyozdobionymi w deseń:

Sprzączka do pasa (ryc. 19:1, 50:1) została odlana z brązu cynowo-ołowiowego (Cu + 3,1% Sn, 5,0% Pb, 0,12% Zn, 0,23% Ag) w formę lirowatą. Zachowała się w bardzo dobrym stanie wyjąwszy brakujący kolec. Ma wymiary: dł. – 2,6 cm, szer. – 2,3 cm, wys. – 0,3 cm, szer. w miejscu mocowania rzemienia – 1,8 cm, śr. zwężenia osi wewnętrznej (do osadzenia kolca) – 0,2 cm, waga – 4,7 g.

Kółko do pasa (ryc. 19:2, 50:2) odlano z brązu cynowo-ołowiowego (Cu + 6,2% Sn, 2,45% Pb, 0,0037% Zn, 0,46% Ag). W rzucie bocznym ma formę ściętego stożka, a zdobione jest dookoła motywem wici roślinnej. Jest zachowane w doskonałym

³⁵ W wypadku obu mieczy omówionych w niniejszej pracy chodzi o namiastkę tej trudnej techniki, tj. o wklepanie folii metalu zdobiącego w gęste nacięcia lub bruzdy wytrawione kwasem na powierzchni podkładu (por. damasceńska robota, inkrustacja w: Słownik... 2004, 83, 160).

³⁶ Z głowni obu omawianych w tej pracy mieczów w pobrano

próbki do badań metalograficznych, których wyniki nie są – niestety – znane. Nie ma też informacji, kto i kiedy próbki te pobierał.

³⁷ O dylematach dotyczących pochodzenia mieczów napisali Arkadiusz Michalak i Piotr Pudło (2008). *Nb.* problem z określeniem miejsca produkcji dotyczy także wielu innych zabytków.

stanie. Jego wymiary to: śr. – 2,9 cm, śr. wewnętrzna – 1,9 cm, grub. ramy – 0,2 cm, waga – 3,5 g

Kółko do pasa (**ryc. 19:3, 50:3**) odlano z brązu. Jest niemal identyczne z wyżej opisanym wyjąwszy drobny ubytek przy wewnętrznej krawędzi. Jego wymiary to: śr. – 2,85 cm, śr. wewnętrzna – 1,9 cm, grubość ramy – 0,2 cm, waga – 3,7 g.

Różnego rodzaju elementy pasa, a zwłaszcza sprzączki, są stosunkowo często spotykane w grobach wczesnośredniowiecznych, głównie męskich (por.: Zoll-Adamikowa 1971, 80-81; Janowski 2015, 64-65; Mihajlov 2016, 110-113). Sprzączka podhorecka zalicza się do grupy sprzączek lirowatych, które są licznymi i zróżnicowanymi morfologicznie znaleziskami w Europie Środkowej i Wschodniej (por.: Hołowińska 1963; Révész 1987). Najwięcej pochodzi z XI-XII w., choć wiele jest okazów ze stulecia wcześniejszego (Sedova 1981, 144; Lesman 1990, 79, 98), tak jak przedstawiany egzemplarz podhorecki. Można go bez większych wątpliwości datować na koniec X w. Szczególnie interesującymi wyrobami najpewniej wczesnej ruskiej (już niewareskiej?) – sądząc po stylu zdobienia – metaloplastyki są kółka do pasa, znacznie starsze niż inne zbliżone okazy, podobne bowiem kółka z Nowogrodu datowane są na okres między 2. ćwiercią XI, a początkiem XIV w. (Lesman 1990, 79-80, 98).

Oselka podłużna:

Oselka (**ryc. 19:4, 50:4**) została wycięta z kamienia (mułowiec?) w wydłużoną formę graniastosłupową. Jest gładka, o barwie brązowej (może pokryta tlenkami żelaza?). Zachowała się we fragmencie (wyraźne ślady przełamania), a na jej powierzchni widoczne są zarysowania i częściowe złuszczenie warstwy wierzchniej. Ma wymiary: dł. (zachowana) – 6,2 cm, szer. – 2,0 cm, grub. – 1,2 cm, waga (zachowana) – 29,6 g.

Oselka należy do grupy zabytków spotykanych w zespołach grobowych dość często, choć nie zawsze współwystępujących z nożami (por.: Kurasiński 2008, 37-38; Janowski 2015, 68; Mihajlov 2016, 127). Służyć mogła zarówno do ostrzenia noża, którego pozostałością jest kościana oprawka, jak i reprezentacyjnego miecza. Domniemane zażelezienie pozwala na przypuszczenie, iż przedmiot ten rzeczywiście jest oselką, odnotować bowiem trzeba, że w elitarnych grobach znajduje się także kamienie probiercze. O takim przeznaczeniu niektórych „osełek” świadczą drobiny metali nieżelaznych na nich znalezione (Janowski 2015, 68).

Mała cewka kościana, ściągnięta w końcach w niejakim oddaleniu drutem [niezachowany] brązowym:

Oprawka noża (**ryc. 19:5, 50:5**) została wycięta z kości w prostą, rurkowaną formę o ozdobnie

profilowanym (trzy zęby o łukowatych bokach) jednym z brzegów. Po obu stronach znajdują się dookolne żłobki pokryte zieloną warstwą tlenków miedzi (ślady po zdobiących i ściągających drutach). Widoczne jest też jedno nacięcie wzdłuż przedmiotu. Oprawka ma gładką powierzchnię koloru zgnięzionego z niewielkimi śladami korozji żelaza. Zachowała się w dobrym stanie wyjąwszy ubytek przy jednej z krawędzi. Jej wymiary to: dł. – 4,25 cm, śr. zewnętrzna – 1,65 cm, śr. wewnętrzna – 1,1-1,2 cm, szer. żłobków – 0,3 cm, waga – 5,8 g.

Była to zapewne oprawka noża. Autor nie zna przedmiotów zbliżonych stylistycznie do przedstawianego okazu (por. np.: Cnotliwy 1973, 221-229; Ters'kij 1993; Pasternak 1998, 235, 244; Zvâruga 2009, 150).

Wielki węborek dębowy, cały okuty żelaznemi obręczami, z taką rękojęścią, dobrze cały zachowany:

Wiadro (**ryc. 20:18, 21:18**) złożono z klepek ciosowych³⁸, które pokryto blachą żelazną z zewnętrzną warstwą cynowo-ołowiową i wzmocniono żelaznymi obręczami. Jest to duży, lekko stożkowaty pojemnik, którego zewnętrzna powierzchnia składa się z siedmiu pasm rozdzielonych obejmami. Na górnym paśmie znajduje się 11 pierścieni umocowanych na małych skobelkach. Kabłąk jest w przekroju kwadratowy (pręt w stosunku do reszty wiadra ustawiony ukośnie). Ma ozdobne zakończenia w postaci sześciannu zwieńczonego ostrosłupem. Wiadro zachowało się niemal w pierwotnej formie (lekko zniekształcone) jednak w złym stanie (nikle szczątki klepek, znaczne ubytki blachy, kabłąk niepełnej długości i we fragmentach, brak uchwytów, niektóre pierścienie mocno skorodowane). Jego wymiary to: wys. – 29,5 cm, śr. górna – 27,5-28,5 cm, śr. dolna – 31,0-32,0 cm, śr. zewnętrzna pierścieni – 2,5 cm, śr. wewnętrzna pierścieni – 1,5 cm, szer. pasm między obręczami – 3,5-4,5 cm, szer. obręczy – ok. 0,9 cm, dł. zachowanych fragmentów kabłąka – 36,1 (12,3+8,1+10,3+3,3+0,8+1,3) cm, przekrój kabłąka – 1,0x1,0 cm, dł. i szer. podstaw zakończeń – 1,8x1,7 i 1,8x1,6 cm, wys. zakończeń – 2,1 cm, objętość > 10,0 l.

Przeprowadzono³⁹ badanie zabytku przy użyciu spektrometru fluorescencji rentgenowskiej (XRF). Z warstwy cynowo-ołowiowej nałożonej na blachę żelazną (pasma liczone od dołu naczynia) otrzymano następujące wyniki:

– trzy odczyty z fragmentu pasma nr 1			
Fe	75.9	88.1	86.8
Pb	1.90	4.48	5.39
Sn	0.76	1.76	1.59

³⁸ Gatunek drzewa oznaczyła Irena Gluza.

³⁹ Analizę wykonali: K. Besztak, A. Dyga i Aldona Garbacz-Klempka.

Cu	0.98	4.76	5.17
Zn	0.36	0.063	0.22
Ni	0.00	0.24	0.18

- trzy odczyty z pierwszego fragmentu pasma nr 2

Fe	76.3	82.0	76.2
Pb	1.28	1.47	1.57
Sn	2.17	14.3	1.94
Cu	0.17	0.20	0.14

- trzy odczyty z drugiego fragmentu pasma nr 2

Fe	78.5	78.0	79.3
Pb	0.00	0.73	0.00
Sn	1.23	0.69	0.37
Cu	0.11	0.082	0.10

- trzy odczyty z trzeciego fragmentu pasma nr 2

Fe	92.2	89.6	88.0
Pb	0.7	0.25	0.27
Sn	6.35	8.62	10.4
Cu	0.18	0.10	0.13

- trzy odczyty z fragmentu pasma nr 3

Fe	81.4	69.6	68.9
Pb	8.63	7.35	5.29
Sn	7.72	2.12	4.64
Cu	1.10	0.85	0.96
Zn	0.78	0.00	0.68

- trzy odczyty z fragmentu pasma nr 6

Fe	82.5	84.1	88.2
Pb	4.76	1.41	1.48
Sn	11.5	12.4	9.49
Cu	0.46	0.18	0.15

Na różnice w pomiarach wpływ miało użycie przenośnej wersji urządzenia w połączeniu z niewielką powierzchnią badanych fragmentów oraz różnice w grubości warstwy zewnętrznej. W związku z tym dla każdego fragmentu należy uśrednić wynik z trzech odczytów. Obecność żelaza jest tłem dla badanego materiału, dlatego aby otrzymać procentowy skład warstwy wierzchniej należy usunąć je z wyliczeń. Z uwagi na przyjętą metodę badawczą oraz nałożenie na siebie cienkich warstw różnych metali wyniki należy interpretować jakościowo, a nie ilościowo.

Wiadro znalezione najprawdopodobniej w wielkiej mogile na gruntach włościańskich jest jedynym stosunkowo dobrze zachowanym spośród kilku wiader z kurhanów podhoreckich. Zagadnienie tego typu naczyń omówili Andrzej Janowski i Tomasz Kurasiński (2008, 63-72; Kurasiński 2012; 2015a; 2015b). Występują one dość powszechnie w grobach wczesnośredniowiecznych, zwłaszcza z 2. połowy X-XI w. (por.: Arbman 1940, tabl. 203-212; Mocá 1993, 26-27, 38-39; Dučyc 1994; Janowski 2015, 66;

Mihajlov 2016, 123). Wiadro podhoreckie obite było blachą, tak jak np. okaz z Lubienia i wiele innych, które wymienia T. Kurasiński (2012, 293; tam literatura). Tego rodzaju pojemniki z pokryciem blaszanym z obszaru Polski uważa się za importy lub lokalne naśladownictwa wyrobów północnoeuropejskich (Kurasiński 2012, 294). Również omawiane naczynie mogło być wykonane w Skandynawii lub w skandynawskich osadach na północnym wschodzie Europy (por. Duczko 2006, 84, ryc. 19d). Zauważyć trzeba, iż w trzech wielkich mogiłach podhoreckich (por. niżej) wiadra znaleziono przy szczątkach mężczyzn, którym za życia praktycznie, a po śmierci symbolicznie służyć mogły jako pojemniki na żywność (o czym świadczą szczątki kostne) i napoje, a także do pojenia koni, są bowiem sporych rozmiarów. Nic nie wskazuje na to, by przygotowywano je specjalnie na pogrzeb (por. Kurasiński 2012, 294-296).

Naszynnik z paciorek karniolowych rznętych większych i mniejszych:

Paciorek (**ryc. 50:6**) został wycięty z karneolu (odmiana chalcedonu, zabarwiony związkami żelaza), był szlifowany, fasetowany. Jest równoległościenny oktagonalny, podłużny, z kanalikiem lekko łukowatym, barwy pomarańczowej, przejrzysty. Zachował się w dobrym stanie (ubytki powierzchniowe, produkcyjne?). Ma wymiary: dł. - 1,2 cm, szer. - 0,7 cm, wys. - 0,5 cm, waga - 0,7 g.

Paciorek (**ryc. 50:7**) został wycięty z karneolu, był szlifowany, fasetowany. Jest kubooktaedryczny, niemal kwadratowy w rzucie z góry, z kanalikiem prostym, barwy pomarańczowej z ciemniejszymi smużkami, przejrzysty. Zachował się w dobrym stanie (ubytki powierzchniowe, produkcyjne?). Ma wymiary: dł. - 1,35 cm, szer. - 1,3 cm, wys. - 0,85 cm, waga - 2,7 g.

Paciorek (**ryc. 50:8**) został wycięty z karneolu, był szlifowany, fasetowany. Jest kubooktaedryczny, niemal kwadratowy w rzucie z góry, z kanalikiem nawiercanym z dwu stron (z lekkim załomem), barwy pomarańczowej z białawymi i czerwawymi smużkami, przejrzysty. Zachował się w dobrym stanie (ubytki powierzchniowe, produkcyjne?). Ma wymiary: dł. - 1,05 cm, szer. - 1,0 cm, wys. - 0,65 cm, waga - 1,2 g.

Paciorek (**ryc. 50:9**) wycięto z karneolu i wyszlifowano. Jest kulisty, z prostym kanalikiem, barwy pomarańczowej, o subtelnie zaznaczającej się smużystości. Zachował się w dobrym stanie (ubytki powierzchniowe, produkcyjne?). Ma wymiary: śr. - 0,85 cm, wys. - 0,7 cm, waga - 0,7 g.

Paciorki karneolowe są stosunkowo często znajdowane w grobach, skarbach oraz na stanowiskach osadowych na ziemiach dawnej Rusi, Węgier, Polski i wielu innych krajów. Odkryto je m.in.: w grobach ze starszej fazy - ok. X/XI w. - cmentarzyska w Bodzi

(Czech-Błońska 2017, 207-211), w X-XI-wiecznym kurhanie z pochówkiem kobiecym w Stukaciczach (Īoŭ 2009), gdzie odnotowano wszystkie trzy formy znane z omawianej mogiły, oraz na cmentarzyskach w Bereścianach (Gupalo 2006, 59-62, fot. 16, 20-21). Przykładami skarbów z tego rodzaju ozdoba-
mi są znaleziska z Jurkowiec, z 2. połowy X-XI w. (Korzuhina 1954, 84, tabl. VI:17, VII:12, 13), czy też z Draßburga, z 1. połowy XI w. (Bóna 1964, 161-162, 165, tabl. I). W dawnych grodach kamieni półszlachetnych znajduje się stosunkowo niewiele, ale liczba znanych okazów np. z Nowogrodu, gdzie datowane są głównie na X-XII w., najpewniej przekroczyła sto (Polubořinova 1994, 75-76). W Poznaniu odkryto karneolowy paciorek w pracowni złotniczej z 2. połowy X – 1. połowy XI w. (Kóčka-Krenz 2006, 264-265, 268, 271). Najbardziej znane euroazjatyckie wystąpienia karneolu znajdują się w: Indiach (Bengal, Dekan, okolice Bombaju) i na Sri Lance (Ratnapurna), w Chinach (Tybet), Egipcie, Arabii Saudyjskiej, Iranie, Mongolii (Gobi), Rosji (Czukotka, okolice Jakucka), Rumunii (Siedmiogród), Czech, Polski (Dolny Śląsk) i in. (Żaba 2010, 212). Badania porównawcze karneolu z poznańskiej pracowni jubilerskiej nie dały wiarygodnego wyniku, jednak badacze sugerują jego pochodzenie z czeskich Karkonoszy (Sachanbiński *et al.* 2014, 167). Wydaje się, że w wypadku paciorków podhoreckich bardziej prawdopodobne jest ich pochodzenie ze Wschodu (por.: Polubořinova 1994, 82; Lavyš 2008, 35-36).

Bransoleta ze złotej wązkiej blaszki:

Bransoleta (ryc. 19:6, 50:10) wykonana została ze złotej taśmy. Być może wycięto ją z blachy lub powstała przez rozklepanie drutu. Jej końce ucięto niesymetrycznie (jeden prosto, drugi ukośnie) i nieco na siebie zachodzą, a łączy je drucik (wczesnośredniowieczny?) przeciągnięty przez otwory przy nich przebite i skręcony. Jej wymiary to: dł. – 24,1 cm, szer. ok. – 0,4 cm, grub. ok. – 0,01 cm, waga – 1,95 g.

Jest przedmiotem nietypowym dla wczesnośredniowiecznych grobów na ziemiach ruskich. Analogii do niej szukać można w grobach staromadziarskich: w Geszteréd-Kecskelátó dűlő (Révész 1996a, 77, ryc. 2) i w grobie 6 z Tarnaörs-Rajnapart (Révész 1996c, 411-412, ryc. 1).

Naczynko gliniane czarne:

Fragment (ryc. 19:7, 50:11) niewielkiego garnka lepionego z gliny z domieszką drobnego piasku, obtoczonego i wypalonego. Jest to część przydenna, z dnem płaskim, niewyodrębnionym. Powierzchnię zewnętrzną ma gładką, szorstką, na powierzchni wewnętrznej widoczne są pasma po obtaczaniu, a na dnie ślady piaszczystej podsypki. Ma barwę czarniawą, na zewnątrz przy dnie brunatną, a przełam

jednobarwny. Jego wymiary to: wys. (zachowana) – 4,0 cm, śr. dna – 4,7 cm, grub. ścianki – 0,5-0,8 cm.

Naczynia gliniane w grobach wczesnośredniowiecznych środkowej i wschodniej Europy znajdowane są stosunkowo często (por. Mocá 1993, 26, 38; Janowski, Kurasiński 2008, 72-75; Janowski 2015, 65-66; Mihajlov 2016, 124), jednak akurat z wielkich mogił w Pleśniku znany jest tylko ten fragment. Zaskakuje dysproporcja w liczbie pojemników glinianych i wiader – odpowiednio tylko jeden i aż sześć w trzech grobach. Trudno powiedzieć, czy do kobiecej strefy grobu włożono już tylko dolną część niewielkiego garnka, czy też został on zniszczony w trakcie niefachowej eksploracji. W pierwszym wypadku rozważać należałoby jego znaczenie symboliczne, w drugim obok symbolicznego także praktyczne, ponieważ mógł zawierać pokarm lub napój.

Liczne goździe:

Siedemnaście goździ wykutych z żelaza (tab. VI) znaleziono prawdopodobnie w omawianej wielkiej mogile na gruntach włościańskich. Te dość dobrze zachowane okazy najliczniejszej kategorii wczesnośredniowiecznych wyrobów żelaznych zaliczają się do dwóch typów (podtypy pominięto) wg Bogusława Gierlacha (1972). Większość z nich należy do typu A – z niewyodrębnioną główką (kliny o przekroju prostokątnym), reszta zaś zbliżona jest do typu B – o główce jednostronnej (powstała przez zgięcie płaskiego wyrostka u góry trzpienia). Przypuszczać można, iż spajały niegdyś bierwiona czy też drance komory grobowej.

Pozostałe zabytki wymienione przez T. Ziemięckiego nie zachowały się lub nie zostały zidentyfikowane.

Gabriel Leńczyk (1930, 371) przedstawiając miecz, pisze: *Znaleziono go przy boku rycerza, który wraz z małżonką spoczął w jednej wielkiej mogile. Nie był to zatem rycerz wędrowny, ale tu osiadły [...]. Czy zmarły był Wikingiem, Warjagiem? – tego stwierdzić nie można, bo broń przejmowały różne ludy od siebie nawzajem; obecność dzielnego Warjagi jako pana na Pleśniku nie jest wykluczona. Āroslav Pasternak (1961, 659) interpretuje ten oraz jeszcze jeden (por. niżej) z podhoreckich grobów następująco: *Ce buli paristi pohovannā varāz´kih družinnikiv u derevānih komorah pid mogil´nimi nasipami*⁴⁰.*

Obie powyższe opinie są uzasadnione. Niewątpliwie wielka mogiła na gruntach włościańskich skrywała szczątki przedstawicieli dawnych elit, zapewne z czasu panowania Włodzimierza Wielkiego (ostatnie dwudziestolecie X i początek XI w.) lub

⁴⁰ *Były to podwójne pochówki drużynników wareskich w drewnianych komorach pod nasypami (mogiłnymi).*

Tab. VI. Wykaz gwoździ żelaznych z wielkiej mogiły na gruntach włościańskich w Podhorcach-Pleśniku (lp. odpowiada numerowi na ryc. 20, 21)

lp.	typ	długość w cm	wymiary główki w cm	wymiary ostrza pracującego (trzcienia) pośrodku długości w cm	waga w g	uwagi
1	A	8,75	1,1x0,9	0,5x0,45	13,5	
2	A	8,4	1,0x0,7	0,5x0,4	11,6	
3	A	7,7	0,8x0,7	0,5x0,4	9,9	
4	A	7,5	0,75x0,6	0,5x0,5	10,3	
5	A	6,35	0,85x0,7	0,5x0,4	5,7	główka trójkątna
6	A	8,2	1,05x0,7	0,5x0,45	11,8	
7	A	7,0	0,85x0,4	0,45x0,4	7,9	
8	A	9,1	0,8x0,7	0,5x0,4	11,6	lekko zgięty
9	A	7,2	1,0x0,65	0,5x0,4	9,4	
10	A	7,4	0,6x0,6	0,45x0,4	7,8	
11	A	7,15	0,85x0,6	0,5x0,45	10,0	
12	A	7,6	0,7x0,4	0,45x0,3	7,8	
13	A	9,4	0,9x0,4	0,5x0,3	9,0	
14	B	6,9	1,5x1,4	0,55x0,5	10,4	
15	B	7,3	1,3x1,3	0,5x0,5	11,6	
16	B	6,1	1,15x1,15	0,6x0,5	10,3	
17	B	7,1	1,6x1,0	0,45x0,4	9,4	

- co mniej prawdopodobne - Jarosława Mądrego. Pochowani nie mieli - w przeciwieństwie do opisanych poniżej - dewocjonaliów chrześcijańskich, co nasuwa przypuszczenie, iż byli poganami, oraz pozwala na domysł, że zmarli przed oficjalnym chrztem Rusi (988 r.) lub niewiele później. Obiekt ten należy do grupy z pochówkami zbiorowymi (znaczna większość to groby zawierające szczątki dwóch osób⁴¹), która obejmuje ok. 7% spośród wszystkich wczesnośredniowiecznych grobów południoworuskich (por. Mocą 1993, 24).

4.1.3. INNE KURHANY

W innych pomniejszych kurhanach znajdowano najczęściej pojedynczo pierścienie brązowe, różne kształtem i ornamentacją; w jednej medalik brązowy z krzyżem równoramiennym, z bocznymi odnogami jak na brakteatach i krążkach ołowianych z Bugu⁴²) - krzyżem w koło wpisanym⁴³), w innej znów na piersiach kościotrupa pierścień srebrny haczykowato zagięty (hakenring) symbol znany

słowiański z czasu przejściowego od pogaństwa do chrześcijaństwa.

W jednej z mogił znaleziono naszyjnik z kilku krążków łupku kaolinowego, rodzaj kolczyka z cienkiego drutu brązowego oraz perłę z bursztynu z wierzchu emalią niebieską ozdobioną, która niestety rozpadła się przy kopaniu (Ziemięcki 1882, 60-61).

Medalik brązowy z krzyżem równoramiennym, z bocznymi odnogami:

Zawieszka (ryc. 19:8, 50:12) kolista z wpisanym krzyżem zdwojonym i ukośnie (rogi na ramionach krzyża) ustawionym kwadratem w środku została odlana z brązu. Pierwotnie złocista, obecnie ma barwę ciemnozieloną. Zachowała się bardzo dobrze (na tylnej stronie częściowo zdarta patyna). Jej wymiary to: wys. - 2,7 cm, szer. - 2,2 cm, grub. - 0,1 cm, waga - 2,0 g.

Podobne koliste zawieszki z różnie uformowanym krzyżem są liczne na całej Rusi. Powszechnie datuje się je na XII-XIII w. (Uspenskaâ 1967, 108; Sedova 1981, 40, 42; Nikolaeva, Nedošivina 1997, 349). Na zachodniej Ukrainie zbliżoną, acz skromniejszą w formie, zawieszke znaleziono na tzw. kapiszczu 3 na grodzisku Dżwinogród w Kręciłowie razem z tesalonicką monetą z lat 1224-1230 (Rusanova, Timoșuk 1993, 47, 53, 59, 61, ryc. 47:8) Teodora Angelosa Komnena, co pozwala datować ją na 1. połowę XIII w. Być może podobna jest chronologia zawieszki podhoreckiej, jednak niewykluczone, iż pochodzi ona z XII w.

⁴¹ Por. uwagi Anny i Jacka Wrzesińskich o wspólnych grobach kobiet i mężczyzn we wczesnym średniowieczu (Wrzesińska, Wrzesiński 2001).

⁴² *Patrz o znakach tych, między innymi, ks. DZ. J. DYDYŃSKIEGO: Urny z krzyżami Tabl. I, fig. 2, tabl. II, fig. 28, 29, Tabl. III, fig. 34, str. 19 i następ.*

⁴³ *Znany symbol Croix dans le cercle.*

Pierścień srebrny haczykowato zagięty (hakenring):

Kabłączek skroniowy (ryc. 19:9, 50:13) jest zrobiony z posrebrzonego drutu miedzianego sklepanego na jednym końcu, na drugim zaś ściętego prosto i niestarannie opracowanego. Ma barwę ciemnosrebrzystą. Zachował się w średnim stanie (znaczne ubytki powierzchniowe, brak esowatego uszka). Jego wymiary to: śr. zewnętrzna - 1,65 cm, śr. wewnętrzna - 0,9 cm, śr. drutu - 0,35-0,4 cm, waga (zachowana) - 3,2 g.

Kabłączek ten należy do typu III lub pochodnego od niego typu IIIc wg Krystyny Musianowicz (1949). Podobne okazy z grubego drutu są stosunkowo liczne na zachodzie Ukrainy, w tym także w Podhorcach (por. niżej). Znane są m.in. z cmentarzysk w Bereścianach i Zbużu oraz z grodziska w Dźwinogradzie, a datuje się je na XI-XII w. (Zarubij 2009, 75, 88-100). Trzy kabłączki esowate stanowiły część skarbu z Targowicy, który ukryto prawdopodobnie na początku XII w. (Liwoch 2013, 8, 13, 27, ryc. 9b). Wydaje się, że określenie chronologii okazów zachodnioukraińskich (wyłącznie małe) na XI-XII w. jest słuszne (por. niżej) i że używano ich krócej niż na ziemiach polskich, gdzie kabłączki o wewnętrznej średnicy mniejszej niż 2,0 cm datowane są na X-XIII w. (Kóčka-Krenz 1993, 48). Kabłączki esowate - najliczniejsza chyba kategoria w zasadzie zachodniosłowiańskich ozdób kobiecych - znajdowane na Słowiańszczyźnie wschodniej (por. Musianowicz 1949, 137, mapa III) mogą być traktowane jako świadectwo różnego rodzaju kontaktów - handlowych, wojennych, matrymonialnych - między Rusią a Polską (por. Râbceva 2009, 377). Dodać trzeba, iż Władysław Duczko (2017, 135-136) wiąże te ozdoby kobiecej głowy z magią płodności.

Naszynnik z kilku krążków łupku kaolinowego:

Prześlík (ryc. 19:10, 50:14) został wytoczony z łupku owruckiego. Jest dwustożkowaty, z nieco wklęsłą jedną z podstaw. Ma barwę ciemnoróżową. Zachował się w dobrym stanie (małe ubytki powierzchniowe). Jego wymiary to: wys. 1,05 cm, śr. - 2,0 cm, śr. otworu - 0,65 cm, waga - 6,2 g.

Prześlík (ryc. 19:11, 50:15) wytoczono z łupku owruckiego. Ma zaokrąglony bok łagodnie przechodzący w proste podstawy. W połowie jednej z nich widoczne jest nacięcie. Jest koloru różowego. Ma znacznych rozmiarów ubytek (brak produkcyjny?) i niewielkie nierówności na powierzchni. Jego wymiary to: wys. - 1,45 cm, śr. - 2,35 cm, śr. otworu - 0,8 cm, waga (zachowana) - 9,8 g.

Prześlík (ryc. 19:12, 50:16) został wytoczony z łupku owruckiego. Jest dwustożkowaty, z ostrymi załomami i płaskimi podstawami. Ma barwę ciemnoróżową z niewielkimi jaśniejszymi smugami. Zachował się w doskonałym stanie. Ma wymiary: wys. - 1,15 cm, śr. - 1,95 cm, śr. otworu - 0,6 cm, waga - 6,3 g.

Prześlíki z łupku owruckiego (prawie czysty pirofyllit) są nieomal symbolem archeologicznym kultury staroruskiej. Wytwarzano je głównie w okolicy latopisowego grodu Owruca na Ukrainie. Do niedawna przyjmowano⁴⁴ za Borisem A. Rybakovem (1948, 194-196), że te proste narzędzia przędzalnicze produkowano od końca X do połowy XIII w., do czasu najazdu mongolskiego. Obecnie uważa się (Tomaševs 'kij *et al.* 2003, 134; Petrauskas 2006, 82), że początek wytwórczości tego rodzaju prześlíków nastąpił przed połową X w., o czym świadczy ich obecność w zwartych zespołach Korostenia, a także na kilku innych stanowiskach z materiałem IX-X-wiecznym, od XI w. produkcja przybrała skalę masową, jej schyłek zaś przypadł na koniec XIII-XIV w. Svätoslav Ters 'kij (2001, 142) określa czas używania takich przedmiotów w miastach wołyńskich na koniec X-XIV w. W literaturze sugeruje się (Rozenfel'dt 1964, 222-224; Gončarova 1996) różnicę w chronologii łupkowych prześlíków w zależności od wielkości okazu i średnicy jego otworu (od najstarszych - sporych i z dużym otworem, po najmłodsze - niewielkie, z małą średnicą otworu). Do starszych, raczej dużych, należą trzy okazy z grobu w Lidawce, które znaleziono z mieczem typu X wg J. Petersena (Liwoch 2003b). Młodsze, rzeczywiście niewielkie, z Włodzimierza wspomina Svätoslav Ters 'kij (2001, 142, 145, ryc. 10:1, 2). Propozycja ta wymaga weryfikacji, niemniej można przypuszczać, że trzy przedstawiane egzemplarze pochodzą z 2. połowy XII - 1. połowy XIII w. Odkrycia prześlíków niewątpliwie łączą się z pochówkami kobiecymi, jednak - o ile autorowi wiadomo - na zachodniej Ukrainie nie było to zjawisko masowe (por. Zoll-Adamikowa 1971, 76).

Paciorek [na zdjęciu archiwalnym widnieje naniżany na niezachowany kabłączek] (ryc. 19:13, 50:17) został wykonany ze skorupy glinianej. Mały fragment naczynia przewiercono i wygładzono jego boki, tworząc nieregularny pięciokąt. Powierzchnię zewnętrzną ma szorstką, czarniawą, ale jego przełam był zapewne jasnobrązowy. Wymiary paciorka to: dł. - 1,8 cm, śr. otworu - 0,4 cm, grub. skorupy - 0,6 cm, waga - 2,0 g.

Trudno o tym zabytku powiedzieć coś więcej poza uwagę, iż dziwi wykorzystanie mało atrakcyjnej skorupy jako ozdoby.

⁴⁴ Mihajlo Ū. Brajčevs 'kij (1950) mniemał, że prześlíki z łupku owruckiego produkowano już w VII-VIII w., jednakże do poglądu tego w literaturze podchodzi się sceptycznie (Tomaševs 'kij *et al.* 2003, 134).

4.2. WYKOPALISKA W 1882 r.

W jesieni roku 1882 prowadziłem, dzięki uprzejmości Ks. Eustachego Sanguszki, dalej poszukiwania w słynnych zwałach Podhorcach.

[...]

Ponieważ były początkowo wątpliwości co do zezwolenia ze strony zarządu majątku na badanie mogił tej ostatniej kategorii (na gruntach dworskich - R.L.) - a roku poprzedniego przeważnie zająłem się badaniem grodziska, skierowałem więc moje poszukiwania na mogiły bardziej na zniszczenie wystawione, na gruntach włościańskich i bazylijańskich położone (Ziemięcki 1883, 41-42).

Na najwyższym wyniesieniu splantowanego po większej części pola, a dawnego cmentarzyska, w pobliżu klasztoru Bazylijanów, a w bezpośredniej niemal styczności z obwałowaniem drugiej kondygnacji grodziska i drogi szerokiej, prowadzącej widocznie niegdyś po przez wały do jego wnętrza, leżą dwie wyniosłe mogiły, które czyto od samego ich wyniesienia, czy też wskutek późniejszej być może próby ich splantowania, są ze sobą małym wzniesieniem połączone i przez to razem mają wygląd siodelka. Jedna z nich nosiła widoczne ślady prób kopania, druga miała wierzch zupełnie zaokrąglony. Przystąpiłem najsamprzód do rozkopania tej ostatniej i naznaczam ją Nr. 1 (Ziemięcki 1883, 43).

4.2.1. WIELKA MOGIŁA BLIŹNIACZA NR 1 (ryc. 22)

W głębokości 1 m. 70 cm. natrafiłem na warstwę węgla drobno sproszkowanego, coraz głębiej zaś widoczniejsze były po bokach czarne pasy na cal mniej więcej szerokie, w czworobok idące, powstałe jakby z zetlałych desek i wyraźne ślady warstwowania drzewa noszące. W głębokości mniej więcej 2 metrów kończy się czarna nasypowa warstwa, a rozpoczyna miętka glina żółta, mocno wilgocią przesiąknięta.

W głębokości około 65 cm. tej gliny, a razem w głębokości około 2.75 cm. od wierzchołka mogiły, natrafiłem na dwa szkielety obok leżące na wznak, głowami na zachód obrócone, z których jeden widocznie męczyzny, drugi kobiety.

Ramiona leżały mniej więcej wzdłuż ciała, z tą jednakże różnicą, że prawe ramię szkieletu kobiecego nieco odsunięte, leżało na krzyż po nad lewym ramieniem także nieco odsunięciem szkieletu męskiego. Głowa szkieletu męskiego nachylona była nieco na lewe ramię i więcej bokiem leżała; głowa zaś szkieletu kobiecego o wiele więcej nachylona była na prawe ramię.

Długość szkieletu męskiego od piętki do szczytu rozpiękaną i nachyloną nieco czaszki wynosiła 1 m. 80 cm.; długość szkieletu kobiecego z powodu skrzywionej figury i rozpiękaną także czaszki trudniej dająca się wymierzyć, wynosiła mniej więcej 1 m. 67 cm.

Szkielet męczyzny miał lewą goleń przełamana i zbroczoną, być może tylko wskutek usunięcia się mogiły.

Oba szkielety miały złote, cienkie blaszki w szczękach. Po stronie męczyzny, wzdłuż prawego jego boku leżał na kant miecz żelazny, podobny do wykopanego w roku zeszłym, z tą różnicą, że drobniejszy i zakończony piękną skówką brązową w kształcie liścia wyrobioną. Przy mieczu znaleziono brązowe okucie i trzpień od pasa rzemiennego oraz ślady tegoż mocno patyną zieloną przejęte. Ponad mieczem powyżej kolana szkieletu, leżał toporek żelazny, ze śladami wyraźnymi rękojeści drzewnej w górę obróconej. W bezpośredniej styczności z toporkiem leżały obręcze żelazne od mniejszego wiaderka; poniżej zaś kolana szkieletu leżały obok obręcze i kabłak od większego wiaderka, prawdopodobnie jak i poprzedni dębowego i licznymi obręczami i blachą żelazną obitego. Między obydwoma wiaderkami leżały kawałki blachy żelaznej, od strony wewnętrznej drzewem wyłożone, na stronie zaś zewnętrznej noszące liczne ślady tkaniny różnego gatunku, rdzą przejętej, które to blachy, tak mogły pochodzić od ścian wiaderka większego jak i stanowić - mianowicie noszące ślady tkanin - osobne jakieś zamknięcie, szkatułkę lub t. p. zewnątrz obwinięte jakąś tkaniną. W wiaderku większym i obok tegoż znaleziono dwa nożyki pierwotnej nader formy, takie, jakie w tak wielkiej ilości znalazłem roku poprzedniego na grodzisku - oraz kości zwierzęce.

Na prawym ramieniu, ponad pięścią, miał szkielet męczyzny bransoletę srebrną ordynaryjnego kształtu i roboty. Na palcu prawej ręki miał obrączkę, gładką, złotą, niespojoną. Na lewej ręce dwa pierścienie gładkie srebrne, z których jeden grubszy. Obok prawej dłoni leżał kawałek szkła, koloru bardzo niegdyś cenniejszego akwamaryny, z większą całością, prawdopodobnie kulki, odłupany. Było prawdopodobnie jakiś talizman lub klejnot familijny, skoro obok tylu cennych rzeczy w rękę nieboszczykowi do grobu włożono. Poniżej dłoni prawej ręki leżała część jakiegoś narzędzia żelaznego w drzewo oprawnego, dość szczelnie drucikiem srebrnym w końcach okrytego oraz dwa wałeczki z takiegoż druciku, wewnątrz puste; prawdopodobnie są to szczątki nożyka z pochwą i rękojeścią drewnianą, ta ostatnia delikatnym plecionym drucikiem srebrnym okryta.

Nad prawym obojczykiem leżał, prawdopodobnie osunięty z szyi, krzyż równoramienny srebrny, z kółkiem takimż, mocno patyną zieloną pokryty, kształtu pierwotnego, tak zwanego greckiego, z ornamentacją potrójnych kółek na końcach ramion i większego środkowego, linijami rytymi połączonych. Krzyż ten obwinięty był zbutwiałą materiją, może wstążką na której na szyi wisiał.

Nieboszczka miała na palcu prawej ręki piękny pierścień srebrny, z ozdobą w kształcie maliny, z całą starannością i techniczną znajomością wykonany; na palcach lewej ręki dwa pierścienie także srebrne, z których jeden gładki, drugi dwoma starannymi prążkami

ozdobiony. Na szyi był widocznie naszyjnik z paciorków różnej wielkości i koloru, między którymi największy jest z kryształu górnego, jeden podłużny z karniolu, inne ze szkła kolorowego, jeden mozaikowany. Paciorki te były prawdopodobnie drucikami srebrnymi spojone, których ślady obok się znalazły. Paciorki te osunęły się z szyi ponad lewą stronę twarzy. Nieco niżej znaleziono małe wieszadelko w kształcie dzwoneczka z uszkiem z masy jakiegś zielonę; prawdopodobnie stanowiło ono część naszyjnika lub zausznicy. Ponad lewem uchem leżał krzyż srebrny z kółkiem takimż, zupełnie takiej samej formy co poprzedni. Krzyż ten być może usunął się wraz z paciorkami z szyi.

Nad skroniami i z tyłu głowy znaleziono ozdoby z drucików cienkich srebrnych, w kształcie pierścieni haczykowatych (kablączków, hakenringów), były one prawdopodobnie przytwierdzone do ubrania głowy, lub naciągnięte na rzemyk, jak to w innych grobach się zdarza. Na pierściach leżało drobne kółeczko srebrne. Ponad głową pospolity krzemyk.

Z lewej strony szkieletu, poniżej kolana leżało naczynie okrągłe, rodzaj schowania podręcznego kobiecego, ze spodem prawdopodobnie z drzewa dębowego, obłożone z boku kłami dzika, pięknie w tej wilgotnej atmosferze iryzującymi, tak, że pierwotnie robiło wrażenie jakby było wyłożone perłową macicą. We środku tego naczynia leżał nożyk w drewnianej oprawie, jeden mniejszy kiel dzika, a obok, prawdopodobnie wypadły z naczynia, krążek zwykłej wrzecionowatej formy⁴⁵). Powyżej zaś naczynia, szczątki delikatnego brązowego okucia jakiegoś przedmiotu.

Wśród czarnej przęgi bocznej po lewej stronie, pochodzącej niewątpliwie z drewnianego obicia wewnątrz grobu, znaleziono kółko żelazne.

Pręgi te i w innych okazalszych grobach tej miejscowości napotykanne, służą za doskonałą wskazówkę co do rozmiarów grobu i granic, wśród których zabytki znaleźć można.

Dół wykopałem na 2 m. szerokości a 4 m. 66 cm. długości od zachodu na wschód, i w tym kierunku oba szkielety się znalazły. Obwodu u podstawy mogiła miała 49 ½ metra (Ziemięcki 1883, 43-45).

Miecz żelazny, podobny do wykopanego w roku zeszłym, z tą różnicą, że drobniejszy:

Miecz (ryc. 23, 51, 52) został wykuty z żelaza i ozdobiony techniką damaskinazu srebrem i miedzią. Ma damascenizowaną głownię (pomiędzy najpewniej stalowymi ostrzami, tam gdzie zboczce, rysuje się damast ukośny w układzie SZS; S – tordowany prawoskrętnie, Z – tordowany lewoskrętnie; por. Ypey 1982, 386-387, ryc. 12-15). Jego rękojeść składa się z półkolistej głowicy i prostego jelca, które ozdobiono dichromicznie – dominuje barwa srebrzysta, czerwień miedzi jest słabo widoczna, oraz

z trzpienia (sklejony w trakcie konserwacji) z pozostałościami drewnianej okładziny. Głowica złożona jest z nakładki i słabo zaznaczonej podstawy z dwoma otworami na nity. Podstawę zdobi podwójna przerywana linia zygzakowata ze srebra, a także potrójna ciągła miedziana ze srebrnymi trójkątami w zgięciach. Wzór ten ograniczają od dołu i góry pasma złożone z dwóch prostych linii miedzianych przedzielonych srebrną i linia jodełkowata (srebro na miedzi) na brzegach. Nakładkę z boków przy podstawie dekorują srebrne trójkątne pola, które od zdobionej wolutami części środkowej oddzielone są pasmami jodełki. Na jelcu rysuje się na srebrnym tle łańcuch-plecionka o wydzielonych pasemkami miedzi srebrnych ogniwach owalnych, większych, i prawie prostokątnych, mniejszych. Krawędzie dolna i górna zdobione są podobnie jak brzegi podstawy głowicy. Miecz dotrwał w złym stanie (we fragmentach), zwłaszcza w części środkowej i sztychowej głowni. Zdobienie jest całkowicie zniszczone na bokach podstawy i na znacznej części środkowego fragmentu nakładki. Również na jelcu widoczne są ubytki zdobienia, a miedź ornamentu jest słabo zachowana. Wymiary zabytku to: dł. (zachowana) – 80,0 cm, dł. głowni (zachowana) – 63,0 cm, szer. głowni – 3,9 cm, grub. głowni – 0,4 cm, dł. rękojeści – 17,1 cm, dł. jelca – 10,1 cm, wys. jelca – 1,9 cm, grub. jelca – 2,4 cm, szer. trzpienia – 2,2 cm, grub. trzpienia – 0,6 cm, szer. głowicy (zachowana) – 6,5 cm, wys. głowicy – 4,4 cm, grub. głowicy – 2,3 cm, waga (zachowana) – 570,0 g.

Miecz ten zalicza się do typu V wg J. Petersena⁴⁶ (por. Petersen 1919, pl. III), jednak dekoracja rękojeści nie jest charakterystyczna dla okazów tej odmiany. Motyw łańcucha-plecionki jest podobny jak u typu S, ale zdobienie głowicy – linie zygzakowate, a zwłaszcza woluty – nie znajduje analogii (por. np. Karlsson 1983)⁴⁷. A. N. Kirpičnikov (1966a, 32) datuje omawiany oręż na ok. 1000 r. i uważa za miejscową modyfikację typu V. Z chronologią tą trzeba się zgodzić, ale jeśli chodzi o pochodzenie, to wydaje się, że można go uznać za wyrób nadreński⁴⁸. Jest zatem podhorecki miecz jednym z młodszych egzemplarzy typu datowanego na zachodzie Europy i na Rusi na wiek X (Androshchuk 2014,

⁴⁶ Gabriel Leńczyk (1930, 371) i Wanda Sarnowska (1955, 306) błędnie zaliczyli omawiany zabytek do typu X wg J. Petersena.

⁴⁷ Zauważyć warto, iż podobne zdobienie dichromiczne znane jest z ottońskiej ostrogi z grobu w Santoku, której chronologię określa się na koniec X-XI w. (Michalak, Sinkowski 2017). Na marginesie odnotować można obecność zdobienia w kształcie ślimacznic na młodszych od omawianego mieczach z Karelii (Kirpičnikov et al. 2006, 51-54, 62, 66-67, 69-71, ryc. 9, 10, 25, 26-27, 33, 36-37). Na temat motywów wolutowych we wczesnym średniowieczu pisze Władysław Duezko (2004, 159, 165-168).

⁴⁸ Por. uwagi Fedira Androshchuka (2014, 191, 193) o związku mieczy typu V z Danią.

⁴⁵ Spindel. Peson de fuseau.

79), a jedynie na ziemiach Bałtów jeszcze na 1. połowę XI w. (Kirpičnikov 1966a, 32; Kazakevičius 1996, 64).

Skóvka bronzowa w kształcie liścia wyrobiona

[z pozostałościami pochwy i fragmentem głowni miecza]:

Dolne okucie pochwy (**ryc. 24:1, 53:1**) odlano z brązu. Jest niewielkie, umiarkowanie zdobione, barwy ciemnozłocistej. Od dołu ma guzek wzmocniający, a w górnej części profilowanie (trzy żeberka) i abstrakcyjne w kształtne zwieńczenie. Na obu ściankach wzdłuż osi biegnie żeberko przechodzące u dołu w bardzo słabo zaznaczoną palmetę z dwoma kolistymi zagłębieniami. Krawędzie futerału ozdabiają podwójne szeregi trójkątnych punktów. Zachowało się w doskonałym stanie. Ma wymiary: wys. – 8,3 cm, szer. – 4,1 cm, grub. – 2,0 cm.

Gali F. Korzuhina (1950, 65, 67, tabl. I:39) zalicza takie trzewiki do wydzielonego przez siebie typu V, wiąże ze znaleziskami wschodniopruskimi i datuje – błędnie odmładzając – na koniec XI-XII w. Peter Paulsen (1953, 62-63, ryc. 74) umieszcza je w grupie wareskiej trzewików z orientalną palmetą (typ III.1) we własnej typologii, a wspominając we wcześniejszej pracy (Paulsen 1939, 37) datuje na 1. połowę XI w. Volodimir M. Zocenko (2004, 95) wiąże omawiany przedmiot i jeszcze jeden z Pohrebów z „późnodrużynym” rzemiosłem środkowego Naddnieprza i uważa za prototyp trzewików grupy wschodniopruskiej (typ III.4) wg P. Paulsena. Przemysław Sikora (2001, 110, 116, 119, 129, tabl. III:44, ryc. 4) w schemacie typologicznym dolnych okuć pochew mieczy z północnej Słowiańszczyzny wydziela dla niego podgrupę b grupy IV i datuje na koniec X – początek 2. połowy XI w. W nowszym artykule dodaje do tejże podgrupy trzewik z Dziekanowic (Sikora 2003, 35). Zbiór ten uzupełnić można o trzecie okucie, które znaleziono w Małym Udraju (Platonova 1998, 377, ryc. 5:3) i zapewne też o wspomniane już z Pohrebów. Omawiany trzewik najbliższe podobieństwo wykazuje do okuć typu IIIc wg Vytautasa Kazakevičiusa (1998), które rozprzestrzenione były na terenach zachodnich Bałtów, zwłaszcza na Półwyspie Sambijskim. Znanych jest stamtąd 17 tego typu zabytków, które tam właśnie były wytwarzane. Ich chronologię określa się na koniec X-XI w. (Kazakevičius 1998, 300-301, 303). Wydaje się, że dolne okucie pochwy miecza z Podhorzec – rzadki bałtyjski import na ziemię słowiańskie – datować można na sam koniec X – początek XI w.

Bronzowe okucie i trzpień od pasa rzemiennego oraz ślady [niezachowane] tegoż mocno patyną zieloną [usunięta] przejęte:

Okucie pasa lub rzemienia zwisającego u pasa (**ryc. 25:1, 54:1**) zostało wytłoczone z blachy

srebrnej, natomiast dwa nity mocujące przylutowano. Jest krótkie, z dwoma bokami równoległymi, trzecim uformowanym w niemal trójkąt, a czwartym prawie półkolisty. Jego forma pokrywa się w pełni z wypukłym ornamentem roślinno-geometrycznym. Ma wymiary: dł. – 2,3 cm, szer. – 1,15 cm, wys. z nitami – 0,5 cm, gr. blaszki – ok. 0,05-0,1 cm, waga – 1,0 g.

Okucie to mieści się w stylistyce wyrobów starowęgierskich, choć autor nie zna bliskich analogii do niego. Stosunkowo podobne jest jedno z okuć z grobu 1 na cmentarzysku I w Karos-Eperjesszög (Révész 1996b, 84, ryc. 2), a także okucie końca pasa z grobu A w Rakamaz-Strázsadomb (Fodor 1996a, 116-118, ryc. 9).

Okucie końca pasa lub końca rzemienia zwisającego u pasa (**ryc. 25:2, 54:2**) wytłoczono z blachy srebrnej, natomiast trzy nity mocujące przylutowano. Jest wydłużone, o dwóch bokach równoległych, z jednej strony uformowane w łuk ostry, z drugiej zaś nieco wklęsłe z krótkim języczkiem pośrodku. Jego wgłębiony ornament przypomina rybi szkielet. Ma wymiary: dł. – 3,5 cm, szer. – 1,2 cm, wys. z nitami – 0,5 cm, gr. blaszki – ok. 0,05-0,1 cm, waga – 2,2 g.

Podobne okucia końca rzemieni pasów i toreb znane są z Węgier: z grobu 1 na cmentarzysku I w Karos-Eperjesszög (Révész 1996, 84, ryc. 2), z grobu 6 w Tuzsér (Fodor 1996b, 205-206, ryc. 4, 6) oraz z grobu 31 w Sárrétudvari-Hízófold (Nepper 1996, 258, ryc. 2).

Nie znajdują one bliskich analogii wśród okuć pasów z państwa Rurykowiczów (por. Muraševa 2000). Bez wątplenia są wyrobami węgierskimi z X w., które potwierdzają kontakty między ekspandującą ku zachodowi Rusią a Madziarami. Nie są to jedyne zachodnioukraińskie *hungarica*, w grobie 5 bowiem na cmentarzysku w Rowańcach znaleziono większą liczbę madziarskich srebrnych aplikacji (Zlatogors'kij, Verba 2015), jednak wydaje się, że pochowany tam osobnik był Węgrem, odmiennie niż zmarły z wielkiej mogiły bliźniaczej nr 1. Na podstawie czasu emisji dirhemów z tego grobu przypuszczać można, iż jest on świadectwem związków lokalnych Słowian z Węgrami w dobie plemiennej, podczas gdy mogiła podhorecka jest młodszą, z początku fazy państwowej na dzisiejszej zachodniej Ukrainie.

Toporek żelazny, ze śladami wyraźnymi rękojęści [niezachowana] drzewnej:

Żeleźce czekana (**ryc. 24:2, 53:2**) wykuto z żelaza. Ma wąskie ostrze i tępo ucięty młotek czworokątny w przekroju oraz owalną w rzucie bocznym osadę ze szczątkami drewnianego toporzyska. Jest zachowane w dobrym stanie (ubytki powierzchniowe). Ma wymiary: dł. – 14,5 cm, dł. młotka – 3,7 cm, wys. ostrza – 3,1 cm, najmniejsza szer. szyjki – 1,2 cm, śr. światła osady – 2,2 cm, wys. osady (zachowana) – 3,5 cm, waga – 136,7 g.

Czekan ten należy do typu I wg A. N. Kirpičnikova (1966b), w formie o chronologii XI-XII w., choć ten akurat okaz datowany jest na ok. 1000 r., a bardzo zbliżony z Gniezdowa na X w. (Kirpičnikov 1966b, 104-105, tabl. XI:5), tak samo jak czekany ze staromadziarskich grobów w Alba Iulia (Dragotă 2015, 331, 334, 340-341, ryc. III:7, IV). Peter Paulsen (1939, 37) określił chronologię omawianego okazu na 1. połowę XI w. Mark H. Aleškovskij (1960, 71-72) nazwał podobne zabytki grupą toporów z wyciągniętym obuchem („młotkiem”) typu B i datował na X-XI w. Przyjąć można, że omawiany czekan pochodzi z końca X – początku XI w.

Kabłak od większego wiaderka:

Kabłak (ryc. 24:3, 53:3) został wykuty z żelaza. Jest to kwadratowy w przekroju pręt (w stosunku do reszty wiadra ustawiony ukośnie) wygięty haczykowato na obu końcach. Zachował się w dobrym stanie wyjąwszy ubytki powierzchniowe w środkowej części. Przy haczykach zachowały się resztki żelaznych uchwytów. Ma wymiary: dł. (rozpiętość) – 24,4 cm (rekonstruowana średnica wylewu wiadra – 21,0 cm), wys. – 12,3 cm, przekrój pręta – 0,8x0,8 cm, waga – 99,0 g.

Zagadnienie wiader omówiono powyżej.

Dwa nożyki pierwotnej nader formy:

Nóż (ryc. 24:4, 53:4) został wykuty z żelaza. Jest niewielki, z głownią o prostym tylcu i z trzpieniem wyodrębnionym wyraźnie od strony tyłca, natomiast słabo od strony ostrza. Zachował się w średnim stanie (ubytki powierzchniowe, szczybki na ostrzu i brak wierzchołka). Ma wymiary: dł. – 12,65 cm, dł. głowni – 9,2 cm, wys. głowni – 1,5 cm, szer. tyłca – 0,3 cm, waga – 11,0 g.

Nóż (ryc. 24:5, 53:5) wykuto z żelaza. Jest mały, z trójkątną głownią o prostym tylcu i z trzpieniem wyodrębnionym dwustronnie. Zachował się w średnim stanie (ubytki powierzchniowe i znacznie wyszczerbione ostrze). Jego wymiary to: dł. – 10,8 cm, dł. głowni – 7,2 cm, wys. głowni – 1,25 cm, szer. tyłca – 0,35 cm, waga – 5,3 g.

Oba noże należą do typu IA wg R. Rogosza, chyba najliczniejszego spośród form noży z cmentarzysk wczesnośredniowiecznych w Polsce i na Rusi (por. Wrzesiński 2000, 99; por. niżej). Narzędzia te są częstym, a czasem jedynym składnikiem wyposażenia grobowego mężczyzn, kobiet i dzieci. Znajdowane są zwykle pojedynczo, choć ze zmarłym do omawianej mogiły włożono aż trzy (por. Weinkauff 2006, 90; Kurasiński 2008, 30; Mihajlov 2016, 127-128, 138). Wydaje się, że do grobów wkładano je zwykle jako osobistą własność zmarłych – niemal element stroju – były bowiem bez wątpienia używane przez nich w życiu codziennym. Jednak powyższe traktować trzeba tylko jako narzędzia uzupełniające bogaty zestaw przedmiotów włożonych do grobu, ponieważ

najważniejszym nożem pochowanego mężczyzny był okaz ze srebrną owijką na rękojeści.

Bransoleta srebrna ordynaryjnego kształtu i roboty:

Bransoleta (ryc. 25:3, 54:3) powstała w wyniku wygięcia, a następnie wypolerowania wykutego(?) ze srebra graniastego pręta kwadratowego w przekroju (w stosunku do ręki ustawiony ukośnie). Jest otwarta, ma kształt sercowaty, a jej końce są pionowo ścięte. Jej wymiary to: śr. – 8,2 cm, przekrój pręta – 0,75x0,75 cm, waga – 68,43 g.

Ta sztabkowata, raczej archaiczna w formie ozdoba znajduje analogie w datowanym na koniec X – początek XI w. skarbie z Kopijówki (Linka-Geppener 1948, 184, 186, tabl. III:1, 4) oraz w skarbie X w. z miejscowości Zveničiv (Kovalenko *et al.* 1992, 65) i w depozycie z okresu wikingów z Granhagsmyr na Gotlandii (Stenberger 1947, 151, tabl. 131:7). Zastanawiać się można, czy nie jest to przedmiot o znaczeniu symbolicznym, ponieważ kronikarz staroruski, omawiając traktat rusko-bizantyjski z 944 r., pisze o bransoletach lub naszyjnikach w związku z przysięgą, którą mieli złożyć pogańscy Rusowie (Powieść... 1999, 41). W wypadku wielkiej mogiły bliźniaczej nr 1 mamy, co prawda, do czynienia z człowiekiem ochrzczonym, jednak mentalnie tkwiącym zapewne w kulturze tradycyjnej.

Obrączka, gładka, złota, niespojona:

Pierścień (ryc. 25:4, 54:4) wykonany ze złotej blaszki. Jego gładka taśma zwięza się nieznacznie ku prosto ściętym i nieco na siebie zachodzącym końcom. Zachował się w doskonałym stanie. Ma wymiary: śr. taśmy – 2,0 cm, szer. – 0,5 cm, grub. taśmy – 0,04 cm, waga – 1,85 g.

Jest to ozdoba mało charakterystyczna i bardzo prosta w formie, a wyróżnia się tylko szlachetnością tworzywa. Podobne sporządzano ze srebra i metali nieszlachetnych (por. niżej).

Dwa pierścienie gładkie srebrne, z których jeden grubszy:

Pierścionek (ryc. 25:5, 54:5) wykonany został z nieornamentowanej płasko-wypukłej srebrnej taśmy (wykuta lub odlana i wypolerowana). Jest kształtu nieregularnego, zbliżonego do koła. Proste końce taśmy zachodzą na siebie. Ma barwę ciemnosrebrzystą. Zachował się w bardzo dobrym stanie. Jego wymiary to: śr. – 2,1 cm, szer. taśmy – 0,4 cm, grub. taśmy – 0,1 cm, waga – 2,4 g.

Pierścionek (ryc. 25:6, 54:6) wykonano z nieornamentowanej płasko-wypukłej, masywnej taśmy srebrnej (wykuta lub odlana i wypolerowana). Jest kolisty, otwarty, o końcach prosto ściętych. Ma barwę ciemnoszarą. Zachował się w doskonałym stanie. Jego wymiary to: śr. – 2,5 cm, szer. taśmy – 0,6 cm, grub. taśmy – 0,2 cm, waga – 6,7 g.

Oba pierścionki mają niewyszukaną formę. Ich wartość podnosi szlachetne tworzywo, które było powszechnie używane do wyrobu biżuterii, w przeciwieństwie do znacznie rzadszego złota (por. niżej).

Kawałek szkła, koloru bardzo niegdyś cenionój akwamaryny, z większej całości, prawdopodobnie kulki, odłuczony:

Paciorek (ryc. 54:7) wykonano ze szkła. Pierwotnie był zapewne duży, kulisty, może nieco spłaszczony. Jest koloru jasnozielononiebieskiego (chromofor – miedź?), przezroczysty. Ma przełam muszlowy, a powierzchnię zewnętrzną matową. Zachował się we fragmencie. Jego wymiary to: dł. (fragmentu) – 1,6 cm, śr. (rekonstruowana) – 2,3 cm, waga (zachowana) – 1,5 g.

Część jakiegoś narzędzia żelaznego w drzewo oprawnego, dość szczelnie drucikiem srebrnym w końcach okręconego oraz dwa wałeczki z takiegoż druciku, wewnątrz puste; prawdopodobnie są to szczątki nożyka z pochwą i rękojeścią drewnianą, ta ostatnia delikatnym plecionym drucikiem srebrnym okręcona:

Nóż (ryc. 24:6, 53:6) został wykuty z żelaza, a jego trzpień umocowano w drewnianej oprawie, którą owinięto drutem srebrnym. Do noża przywarła pochewka wycięta z drewna. Oplot wykonano szczególnie ozdobnie, składa się bowiem z wielu pasm z dwu drutów witych lewoskrętnie i dwu drutów skręconych w prawo, które rozdziela pojedynczy drut prosty. Nóż i pochewka zachowane są częściowo i w złym stanie (korozja żelaza, zbutwiałe drewno) wyjąwszy srebrną owijkę (jeden fragment na trzpieniu, drugi w celu zabezpieczenia nawinięty wspólnie na przedmiot zastępujący rękojeść). Ich wymiary to: dł. (zachowana) – 6,8 cm (5,4 + 1,4 cm), szer. owijki (zachowana) – 2,8 cm, wys. owijki na trzpieniu – 1,15 cm, grub. drutu – 0,05 cm, waga (zachowana) – 11,6 g.

Noże z trzonkiem owiniętym srebrnym drutem znane są z licznych obiektów datowanych podobnie jak wielka mogiła bliźniacza nr 1. Wiele, głównie ze Skandynawii, wymienia Marcin Weinkauff (2006, 86, 94-95, ryc. 51; tam literatura). Do grupy tej dodać trzeba znaleziska z Ukrainy i Rosji: z Kijowa, z kobiecego grobu komorowego nr 49 z 2. połowy X w. (Ivakin 2005, 288-289, 299, ryc. 8:22; Kleingärtner, Müller-Wille 2008, 369, 372, ryc. 3:22) oraz z grobu nr 4 (Ivakin 2005, 289, 300, ryc. 9:27); z Timerëva, z kurhanu 297 z 2-3 ćwierci X w. (Janowski 2015, 120, 260, ryc. 86:13); a także z Pskowa, gdzie w kobiecym grobie komorowym 1 z 2. połowy X – początku XI w. znaleziono dwa takie noże (Åkovleva 2015, 48, 52, 64, 70, 71, ryc. 23), a kolejny w męskim grobie komorowym 6 z 2. połowy X w. (Eršova 2015, 273-274, 298, 301, ryc. 28). Doliczyć także należy noże

ze stanowiska 4 w Kałdusie: dwa z grobu 13/00 podwójnego (kobieta i mężczyzna, ślady drewnianej komory, daty radiowęglowe z kości ludzkich 1150±50 BP i 1100±50 BP) oraz dwa z grobu 166/01 (zapewne pochówek dorosłej kobiety, ślady drewnianej komory, zapewne dorosłej kobiety, data radiowęglowa węgla drzewnych ze ścian komory 980±60 BP) (Chudziak *et al.* 2010, 83; Bojarski *et al.* 2010, 220, 256, 440-441, 491, tabl. 4g, 40b). W większości wypadków owijkę wykonywano z drutu prostego, ale w grobach 77, 594 i 709 z Birki oraz w grobie 36 ze Starej Uppsali odnotowano druty skręcane (Arbman 1940, tabl. 23:13, 179:7, 8; Weinkauff 2006, 94). Niewątpliwie rację ma Natal'ia V. Eniosova (2015, 550-551) odnosząc noże ze srebrnym oplotem na rękojeści do skandynawskiej tradycji technologicznej.

Krzyż równoramienny srebrny, z kółkiem takimż, mocno patyną [usunięta] zieloną pokryty, kształtu pierwotnego, tak zwanego greckiego, z ornamentacją potrójnych kółek na końcach ramion i większego środkowego, linijami rytymi połączonych. Krzyż ten obwinięty był zbutwiałą materiją [niezachowana], może wstążką na której na szyi wisiał oraz krzyż srebrny z kółkiem takimż, zupełnie takiej samej formy co poprzedni [przedmiotów nie można przyporządkować kobiecie i mężczyźnie]:

Krzyż (ryc. 25:7, 54:8) został odlany ze srebra, natomiast kółko wykonano z również srebrnego drutu. Na awersie widoczne jest zdobienie (por. wyżej), natomiast rewers gładki. Dochował się w stosunkowo dobrym stanie, wyjąwszy pojedyncze złamania ramion górnego i prawego (sklejone). Ma wymiary: wys. – 5,95 cm; szer. – 5,15 cm; grub. – 0,15 cm; śr. koła – 1,80 cm; waga – 9,62 g. [być może należał do mężczyzny].

Krzyż (ryc. 25:8, 54:9) ulano ze srebra i opatrzone kółkiem do zawieszania ze srebrnego drutu. Na stronie przedniej jest zdobiony (por. wyżej), na tylnej zaś gładki. Zachował się dobrze, z wyjątkiem dwu złamań górnego ramienia (sklejone). Jego wymiary to: wys. – 6,1 cm; szer. – 5,1 cm; grub. – 0,15 cm; śr. koła – 1,75 cm; waga – 10,1 g. [być może należał do kobiety].

Oba krzyżyki są dużymi egzemplarzami typu określanego za Aleksandrem Spicynem (1905, 35) mianem skandynawskiego⁴⁹, natomiast w nowym podziale wczesnośredniowiecznych zawieszek-krzyżyków sporządzonym przez Jörnna Staeckera (1999, 79-197) należą do wariantu B.1 typu 1.4.3 (proste krzyże odlewane z trzema kółkami na końcach

⁴⁹ Aleksandr Spicyn uważał podobne krzyżyki znalezione na Rusi za import XI-XII w. ze Skandynawii, jednakże Mariä V. Fehner (1968) wykazała, że są to przedmioty znacznie liczniejsze na terenach ruskich niż w Szwecji (por. Staecker 1999, 111, 556-558, mapa 15).

belek). Zawieszki takie wytwarzano – najpewniej pod wpływem bizantyjskim – na Rusi. Zaczątki ich produkcji datuje się na koniec X – początek XI w. (Żurżalina 1961, 131; Fehner 1968, 213; Nikolaeva, Nedošivina 1997, 349), jednakże ich X-wieczna geneza podawana jest w wątpliwość. J. Staecker (1999, 113-115, 198, tab. 14) datuje krzyżyki typu skandynawskiego na XI – początek XII w. Zbliżoną ich chronologię, tj. XI – 1. połowa XII w., przyjmuje też Valentin V. Sedov (1984, 34). Młodsze egzemplarze – z XIII w. – pochodzą z Karelii, a z XII-XV w. z Łotwy (Staecker 1999, 114). Określenie chronologii krzyżyków typu tzw. skandynawskiego na XI – początek XII w. jest być może prawdziwe dla Skandynawii, ale bez większych wątpliwości przyjąć można, że ich produkcja na Rusi rozpoczęła się wcześniej. Przykładem wczesnych mogą być właśnie oba egzemplarze podhoreckie, które z dużym prawdopodobieństwem pochodzą z końca X w., a także krzyżyk z kobiecego grobu komorowego nr 49 w Kijowie (na terenie monasteru św. Michała Archanioła o Złoty Kopułach) z 2. połowy X w. (Ivakin 2005, 288-289, 299, ryc. 8:21; Kleingärtner, Müller-Wille 2008, 370, 372, 376, ryc. 3:21), okaz ze skarbu z 2. połowy X w. odkrytego w Gniezdowie (Eniosova *et al.* 2009, 384-385, ryc. 13) oraz złożony i zdobiony niellem krzyżyk z połowy X w. znaleziony w grobie komorowym nr 6 w Pskowie (Eršova 2015, 266-267, ryc. 15-18). Podobny złożony srebrny krzyżyk z Nowogrodu pochodzi z 1. połowy XI w. (Pokrovskaâ *et al.* 2017, 469-470, ryc. 3:4).

Piękny pierścień srebrny, z ozdobą w kształcie maliny, z całą starannością i techniczną znajomością wykonany:

Pierścień (ryc. 25:9, 54:10) srebrny z malinowatą tarczką-grzechotką wykonany został techniką kucia, zlutowany oraz ozdobiony filigranem i granulacją. Jego tarczka składa się z dwóch części – górnej (wycinek kuli) i dolnej (niski walec), które rozdzielone są filigranem (dwa „karbowane” druciki). Fragment wierzchni ozdobiony jest trzyczęścioma pięcioma granulami (jedna umieszczona centralnie, pozostałe w trzech rzędach – z sześcioma, dwunastoma i szesnastoma ziarnami), natomiast dolny zdobi osiem dużych granulek osadzonych w filigranowych gniazdkach. We wnętrzu tarczki (od spodu jest ona zamknięta blaszką) umieszczono kulkę(?), co powoduje wydawanie dźwięku przy potrząsaniu. Obrączka pierścienia ma kształt trapezowaty. Powierzchnię między jej pogrubionymi od zewnętrznej strony brzegami ozdobiono pięcioma delikatnymi płaskownikami, z których cztery mają skośne „nacięcia” (powstały ze skręcenia, a potem rozklepania dwóch cienkich drucików), natomiast piąty (środkowy) jest gładki. Przy miejscach łączenia tarczki z obrączką ta ostatnia ozdobiona jest trzema ułożonymi

w „trójkąt” granulami. Ozdoba zachowała się w bardzo dobrym stanie. Ma wymiary: wys. – 3,2 cm, wys. tarczki – 1,3 cm, śr. tarczki – 1,9 cm, szer. obrączki – 0,8 cm, waga – 14,76 g.

Pierścień ten jest zdecydowanie najznakomitszym wyrobem złotniczym znalezionym przez T. Ziemięckiego w Podhorcach. Znanych jest jeszcze kilka bardzo podobnych ozdób z Ukrainy i Rumunii. Dwa pierścienie pochodzą ze skarbu datowanego na koniec X – początek XI w. z Kopijówki (Linka-Geppener 1948, 184-185, 188, tabl. II:8, 9), trzeci należał do zaginionego skarbu z 2. połowy X – X/XI w. z Huszczyzna (Korzuhina 1954, 86-87, tabl. VII:4), czwarty z X-XI w. znaleziono na grodzisku w Głębowce (Maărčak 2006, 82, 87, tabl. 4:22), piąty w centrum Kijowa w grobie nr 49 (grób komorowy młodej kobiety z bogatym wyposażeniem) z 2. połowy X w. (Ivakin 2005, 288-289, 298, ryc. 7:9; Kleingärtner, Müller-Wille 2008, 369, 372, ryc. 3:8), szósty zaś w Alba Iulia (Ungerma 2017, 60, 63, ryc. 28:5). Opisany zabytek łączyć można pod względem stylistycznym z pracownikami złotników (wczesno-)ruskich z 2. połowy X – pierwszych dziesięcioleci XI w., którzy pozostawali pod wpływem bizantyjskiej sztuki jubilerskiej (por.: Makarova 1997, 51, 285, tabl. 39; Tomčić 2004, 418; Ungerma 2017, 58-61, 76, ryc. 27-28).

Dwa pierścienie także srebrne, z których jeden gładki [niezachowany?], drugi dwoma starannymi prążkami ozdobiony:

Pierścień (ryc. 25:10, 54:11) wykonano ze srebrnej profilowanej taśmy, którą zapewne odlano, a następnie zlutowano. Ma formę obrączki. Taśma od strony wewnętrznej jest gładka, od zewnętrznej zaś zdobiona dwoma wzdłużnymi żeberkami. Zachował się w bardzo dobrym stanie. Ma wymiary: śr. – 2,2 cm, szer. taśmy – 0,35 cm, grub. taśmy – 0,1 cm, waga – 1,35 g.

Naszynnik z paciorek różnej wielkości i koloru, między którymi największy jest z kryształu górnego, jeden podłużny z karniołu, inne ze szkła kolorowego, jeden mozaikowany:

Paciorek (ryc. 54:12) został wycięty z kryształu górnego (odmiana kwarcu) z licznymi inkluzjami i oszlifowany (fasetowany). Jest kuboooktaedryczny, prostokątny w rzucie z góry, z kanalikiem nawierconym z dwu stron (z uskokiem), bezbarwny, przezroczysty. Zachował się w bardzo dobrym stanie (naturalne ubytki na powierzchni). Ma wymiary: dł. – 1,7 cm, szer. – 1,4 cm, wys. – 1,0 cm, waga – 4,2 g.

W Nowogrodzie podobne paciorki znane są z 2. połowy X – 1. połowy XI w., co doskonale odpowiada chronologii opisywanego okazu, oraz z 2. połowy XIII – początku XIV w., natomiast analogiczne znalezione z kurhanów datuje się na IX-XII w. (Poluboârinova

1994, 77). Z Polski zbliżony okaz znany jest z grobu z ok. X/XI w. na cmentarzysku w Bodzi (Czech-Błońska 2017, 213-214, ryc. 3.6.10, 3.6.12). Najslawniejsze wystąpienia kryształu górskiego w Euroazji znajdują się w Rosji (północny Ural), Mongolii (Ałtaj Mongolski), Birmie, Austrii, Szwajcarii oraz na Ukrainie (Wołyń), a spotykany jest też w Gruzji, Indiach (Dekan), Rumunii (Cápnic), Czechach, Polsce (Dolny Śląsk) i in. (Žaba 2010, 229). W literaturze przyjmuje się, że przedmioty z tego minerału ze stanowisk staroruskich miały wschodnią, indyjską proveniencję (Polubořinova 1994, 82). Dla odmiany badania porównawcze kryształów górskich z pracowni złotniczej, która działała w 2. połowie X w. w Poznaniu, przyniosły wstępne wyniki sugerujące ich pochodzenie z pegmatytów czesko-morawskich (Sachanbiński *et al.* 2014, 162, 166, ryc. 17). Wydaje się, że kwestia źródeł, z których pozyskiwano we wczesnym średniowieczu kryształ górski używany w środkowej i wschodniej Europie pozostaje do wyjaśnienia.

Paciorek (ryc. 54:13) został wycięty z karneolu, był szlifowany, fasetowany. Ma kształt podłużny, równoległościenny, oktagonalny i lekko łukowaty kanalik nawiercony z dwu stron. Jest przejrzysty, barwy pomarańczowej. Zachował się dobrze wyjąwszy ubytki ubytki powierzchniowe (produkcyjne?). Ma wymiary: dł. – 1,9 cm, szer. – 1,0 cm, wys. – 0,8 cm, waga – 2,6 g.

Paciorek (ryc. 54:14) wykonano ze szkła (chromofor – prawdopodobnie Fe II) techniką nawijania. Jest płaskokulisty, koloru jasnobłękitnego, przejrzysty (liczne zmętniające pęcherzyki powietrza). Zachował się w dobrym stanie (powierzchnia lekko skorodowana). Ma wymiary: śr. – 1,0 cm, śr. otworu – 0,45 cm, wys. – 0,5 cm, waga – 0,5 g.

Paciorek (ryc. 54:15) został zrobiony ze szkła (prawdopodobnie kobaltowe) techniką nawijania. Jest płaskokulisty, barwy granatowej. Zachował się dobrze (powierzchnia lekko skorodowana). Jego wymiary to: śr. – 1,0 cm, śr. otworu – 0,5 cm, wys. – 0,5 cm, waga – 0,4 g.

Oba szklane paciorki należą do typu 2 (segmentowe z działu paciorków okrągłych) wg Ū. L. Šapovej (por. Šapova 1956, 166-169, tabl. I:3-11). Przypuszczać można, iż są importami z Syrii, stąd bowiem przywożono w końcu X w. większość tego rodzaju ozdób (por. Šapova 1997, 81-82; Lavyš 2008, 31-32).

Paciorek (ryc. 54:16) wykonano ze szkła techniką wyciągania(?). Jest beczułkowaty, podłużnie żłobiony, bezbarwny o kremowym odcieniu, półprzezroczysty. Jego powierzchnia jest mocno złuszczone (pod złuszczącą się warstwą powstała iryzująca warstewka do złudzenia przypominająca złotą folię), a obok złuszczeń widoczne również owalne wżery. Ma wymiary: śr. – 1,0 cm, wys. – 1,0 cm, śr. otworu – 0,2 cm, waga – 1,3 g.

Zachodzi wątpliwość co do możliwości jego prawidłowej klasyfikacji.

Paciorek (ryc. 54:17) wykonano ze szkła techniką nawijania, z wtopioną folią (nałożona na rdzeń ozdoby i pokryta warstwą szkła). Jest cylindryczny, przezroczysty (liczne, drobne, owalne pęcherzyki powietrza powodują zmętnienie), ze srebrzystą folią, której kraje nie zachodzą na siebie. Zachował się w bardzo dobrym stanie. Ma wymiary: śr. – 1,1 cm, śr. otworu – 0,75 cm, wys. – 1,0 cm, waga – 1,0 g.

Domyślać się można, że na teren Rusi przywieziono go Bizancjum, ponieważ cechą paciorków bizantyjskich jest to, że folia nie zajmuje całej długości paciorka (nie zakrywa brzegów), a styk srebrzystej taśmy jest widoczny (por. Lavyš 2008, 32).

Paciorek (ryc. 54:18) wykonano zapewne z masy szklistej techniką nawijania i inkrustowano szkłem o innym składzie. Jest gładki, płaskokulisty, czarny, z brązowymi przebarwieniami. Ma białokremowe (w masie drobne, obtoczone ziarna kwarcu; może zanieczyszczenie wtórne) zdobienie w formie „X”-ów i kół. Jest silnie skorodowany. Ma wymiary: śr. – 0,8 cm, śr. otworu – 0,35 cm, wys. – 0,55 cm, waga – 0,6 g.

Paciorek ten zalicza się do typu 4 (oczkwate gładkie z działu paciorków wzorzystych) wg Ū. L. Šapovej. We wschodniej Europie spotykane były w X-XI w. (Šapova 1956, 178). Podobnie jak wyżej opisane importowane były z Syrii (por. Šapova 1997, 81-82; Lavyš 2008, 31-32).

Druciki srebrne:

Drut (ryc. 54:19) wykonano ze srebra metodą ciągnięcia. Jest cienki, owalnie wygięty. Zachował się w średnim stanie (liczne ubytki powierzchniowe). Ma wymiary: śr. – 1,6 cm, śr. drutu – 0,1 cm, waga – 0,3 g.

Drut (ryc. 54:20) wykonano ze srebra metodą ciągnięcia. Jest cienki, wygięty w otwarte kółko. Zachował się w średnim stanie w dwu fragmentach. Ma wymiary: śr. – 1,6 cm, śr. drutu – 0,1 cm, waga – 0,3 g.

Nie ma pewności co do pierwotnego przeznaczenia obu przedmiotów. Być może były skromnymi kabłączkami skroniowymi typu I wg K. Musianowicz.

Małe wieszadelko w kształcie dzwoneczka z uszkiem z masy jakiegś zielonój:

Zawieszka pętlowata (ryc. 25:11, 54:21) została odlana z brązu. Jest niewielka, płaska, ażurowa (trzy otwory), koloru zielonego (niegdyś zapewne złocista lub czerwona). Zachowała się dobrze wyjąwszy uszkodzone uszko i produkty korozji na powierzchni. Ma wymiary: szer. – 1,7 cm, wys. (zachowana) – 1,7 cm, grub. (bez uszka) – 0,1 cm, waga – 0,8 g.

Jest to interesujący i chyba jedyny na zachodniej Ukrainie przykład zawieszki pętlowatej. Podobne

znaleziono na Białorusi, na kurhanowym cmentarzystku w Gadzilavičach (Plavinski 2009, 209) i osadzie w Horodyszczu (Zańc 2009), być może związanych z kulturą romeńską. Z Ukrainy, z pewnością z obszaru kultury romeńskiej pochodzą egzemplarze znalezione w małym skarbie z ostatniej ćwierci X – 1. połowy XI w. z grodziska w Zaričnem (Priymak *et al.* 2003, 232, ryc. 1:5) oraz z osady w Gorbovem (Grigor'ev 2000, 39, ryc. 13:5). Zawieszkę odkrytą w Kijowie datuje się na X-XII w. (Toločko [red.] 1996, 197, ryc. 33), zdaniem autora zdecydowanie zbyt szeroko. Wydaje się, że chronologia tego rodzaju ozdób mieści się w granicach 2. połowy X – 1. połowy XI w.

Ozdoby z drucików cienkich srebrnych, w kształcie pierścieni haczykowatych (kabłączków, hakenringów):

Kabłączek skroniowy (ryc. 25:12, 54:22) został wykonany z cienkiego drutu srebrnego, który wygięto w okrąg. Jeden z końców drutu rozklepano i uformowano w esowate uszko, drugi wygładzono. Zachował się dobrze wyjąwszy pęknięcie i ubytek na kabłąku. Jego wymiary to: śr. – 1,7 cm, śr. drutu – 0,13 cm, szer. uszka – 0,3 cm, waga – 0,6 g.

Kabłączek skroniowy (ryc. 25:13, 54:23) wykonano z cienkiego drutu srebrnego wygiętego w formę zbliżoną do koła. Jeden z końców drutu rozklepano i niestarannie uformowano w esowate uszko, drugi wygładzono. Zachował się bardzo dobrze, jest jednak znacznie zniekształcony. Ma wymiary: śr. – 1,65 cm, śr. drutu – 0,1 cm, szer. uszka – 0,25 cm, waga – 0,6 g.

Kabłączek skroniowy (ryc. 25:14, 54:24) został wykonany z cienkiego drutu srebrnego, który uformowano w kształt zbliżony do koła. Jeden z końców drutu rozklepano i haczykowato wygięto, drugi wygładzono. Zachował się w dobrym stanie. Jego wymiary to: śr. – 1,6 cm, śr. drutu – 0,13 cm, szer. uszka – 0,2 cm, waga – 0,6 g.

Dwa z przedstawianych kabłączków są wczesnymi, pewnie datowanymi na czas ok. X/XI w. kabłączkami typu III wg K. Musianowicz z zachodniej Ukrainy. Ich zapewne nieco wcześniejszym (ok. połowy X w.?) odpowiednikiem jest ozdoba ze staromadziarskiego grobu 16 w Przemyślu (Koperski 1996, 440, 446-447, ryc. 6) na południowym zachodzie hipotetycznego terytorium Lędzian (por. niżej). Równoczesne lub nieco młodsze (połowa XI w.) są analogiczne kabłączki z grobu w Lutomińsku, w głębi Polski (Grygiel 2014, 725, 740, ryc. 32:9-13). Nie będzie chyba błędem potraktowanie ozdób podhoreckich jako śladu łączności kulturowej ziem nad górnym Bugiem z zachodnią połacią Słowiańszczyzny, kabłączki esowate są bowiem do pewnego stopnia wyznacznikiem etnicznym (por. Duczko 2017, 136-137). Trzeci zalicza się do typu II wg K. Musianowicz, tj. kabłączków z jednym końcem wygiętym w haczyk, ale w tym wypadku zapewne wynika to tylko z małej staranności rzemieślnika, który nie uformował końca w „S”.

Drobne kóleczo srebrne:

Ogniwo (ryc. 25:15, 54:25) zrobiono z drutu srebrnego. Ma formę jajowatą. Nieobrobione końce drutu zachodzą na siebie. Jest dobrze zachowane. Ma wymiary: dł. – 0,9 cm, szer. – 0,75 cm, śr. drutu – 0,15 cm, waga – 0,4 g.

Kły dzika, pięknie w tej wilgotnej atmosferze iryzujące:

Dwa kły dojrzałych osobników dzika euroazjatyckiego (*Sus scrofa*)⁵⁰, z których jeden jest zachowany niemal w całości (ryc. 53:7, 8), drugi zaś częściowo i we fragmentach. Mają barwę brudnej kości słoniowej. Ich wymiary to odpowiednio (dł. i szer.): 14,5 i 2,8 cm, 6,25 i 1,6 cm.

Przypuszczać trzeba, że obecność kłów dzika w kobiecej strefie grobu jest nieprzypadkowa, jednak trudno je zinterpretować, dzik bowiem symbolizuje władzę, walkę, odwagę, urodzajność i płodność, choć może mieć również aspekt ochronny (Tresidder 2005, 45-46), natomiast nie wiąże się ze sferą pozagrobową. Odnotować można, iż dzicze szable znalezione także w dziecięcym grobie 110 w Kijowie (Janowski 2015, 125, 284, ryc. 110:18).

Krążek zwykłej wrzecionowatej formy:

Przędlik (ryc. 25:16, 54:26) został wytoczony z gliny. Jest to okaz dwustożkowaty, z płaskimi podstawami, o powierzchni porowatej, czarnej. Zachował się w doskonałym stanie. Ma wymiary: wys. – 1,5 cm, śr. – 1,95 cm, śr. podstaw – 1,5 i 1,4 cm, śr. otworu – 0,7 cm, waga – ok. 1,0 g.

Jest to przędlik – archeologiczny atrybut kobiecości – o niewielkiej średnicy i bardzo lekki, domyślać się więc można, iż służył do snucia cienkiej przędzy (por. Chmielewski 2009, 79-80). Nie zachowało się – niestety – wrzeciono, na które był nasadzony.

Kółko żelazne:

Kółko (ryc. 24:7, 53:9) zrobiono z kolistej w przekroju pręta wykutego z żelaza. Jest zachowane w średnim stanie (liczne spore ubytki powierzchniowe). Jego wymiary to: śr. zewnętrzna – 3,8 cm, śr. pręta – 0,4 cm, waga – 6,0 g.

Ze względu na miejsce znalezienia przypuszczać można, że kółko to było elementem komory grobowej (rodzaj uchwytu?).

Pozostałe zabytki wymienione przez T. Ziemięckiego nie zachowały się lub nie zostały zidentyfikowane.

Wielką mogiłę bliźniaczą nr 1 w literaturze interpretowano różnie. Jej badacz T. Ziemięcki (1883, 45) pisze: *Odkładając wszelkie szczegółowe komentarze nad epoką i powinowactwem zabytków tu znalezionych*

⁵⁰ Te i inne szczątki kostne oznaczyła Grażyna Goduła.

do ukończenia badań w Podhorcach i ogólniej, wyczerpującej rozprawy, tu tylko skonstatować musimy, że niewątpliwie w mogile tej żona wraz z mężem jednocześnie pochowana była, co zarówno rozmiary mogiły, ślady szerokiej trumny drewnianej czyli też obicia deskami grobu, jak również brak wszelkiego śladu naruszenia poprzedniego mogiły wykazują.

Powtóre, widzimy tu symbole chrześcijańskie – krzyże, najpiérwotniejszej formy, w pomieszaniu ze zwyczajami zupełnie pogańskimi [...]. Włodzimierz Antoniewicz (1928, 215) uważa – nader nietrafnie określając zmarłego jako naczelnika szczepu – iż *Charakterystyczne wyposażenie tego małżeńskiego grobu, tak odznaczającego się z pośród ubogich grobów kurhanowych na cmentarzysku podhoreckim, zdaje się wskazywać na dominujące znaczenie zmarłego, być może, chrześcijanina wikińskiego, który pojąwszy za żonę Słowiankę, mógł dojść do znakomitej godności naczelnika szczepu na północnym Podolu*. Gabriel Leńczyk (1930, 372, 374) myli się najzupełniej uznając, iż *Mogiła ta ma wyraźny związek z zamkiem, który od roku 1181 był widownią walk książąt ruskich, pozostających w sojuszu z Połowcami, przeciw stronnikom węgierskim*. Ponieważ w przekopanej sąsiedniej mogile znalazł Szaniawski przy szkielecie szablę węgierską, więc przyjąć można, że miecz ten należał do znakomitego rycerza ruskiego i został złożony do grobu z jego ciałem z końcem XII w. Peter Paulsen (1939, 37) mniema, iż *Zu dem Grab [...] gehörte dann noch ein reich verziertes Schwert und ein bronzenes Ortband, die der ersten Hälfte des 11. Jahrhunderts zuzuschreiben sind. In dem Grab ruhte ein Wikinger*⁵¹.

Na obecnym etapie badań przyjąć można, że w mogile złożono w końcu X lub na początku – z pewnością nie później niż w I. połowie – XI w. zwłoki małżonków, zapewne nie miejscowego, a w wypadku mężczyzny być może, że skandynawskiego pochodzenia. Zmarli należeli do elity społecznej (przedstawiciele kultury drużynnej) w ówczesnym państwie Rurykowiczów i – mimo mocno jeszcze pogańskich, acz odległych od lokalnej tradycji, praktyk pogrzebowych – uznać ich należy za chrześcijan, choć ochrzczonych już w okresie dorosłości.

4.2.2. WIELKA MOGIŁA BLIŹNIACZA NR 2 (ryc. 26)

W głębokości dwóch metrów, a bezpośrednio pod warstwą nasypową czarnoziemiu i węgla natrafiliśmy na szkielet pojedynczy, nieco więcej na południo-zachód głową zwrócony. Długość szkieletu wynosiła 1 m. 71 cm. Szkielet leżał na wznak, zupełnie prosto, ramiona wzdłuż wyciągnięte.

Między szczękami znaleziono kawałek drucika złotego.

Na prawym ramieniu ponad łokciem leżał krzyż brązowy większy, podłużny, mocno patyną zieloną pokryty. Krzyż obwinięty był jakąś tkaniną, której ślady patyną przesiąknięte na nim pozostały. Na piersiach leżał maleńki krzyżyk srebrny, z dziurką do przewłóczenia na sznurek i prawdopodobnie pierwotnie na szyi był zawieszony. Krzyżyk ten jest formy tak zwanego św. Piotra, t. j. z ramieniem górnym dłuższym, w pierwotnym kościele w użytkowaniu będącej.

Wzdłuż prawego ramienia leżał toporek żelazny, tej samej formy, tylko nieco mniejszy co w mogile Nr. 1, z rękojeścią niegdyś drewnianą, również w górę zwróconą.

Na łonie z prawej strony leżał sierp żelazny ze szczatkami rękojeści drewnianej; po lewej zaś stronie łona, nieco niżej, leżało narzędzie żelazne w kształcie ofiarnego noża lub brzytwy. Na palcach prawej i lewej ręki po jednym pierścieniu złotym, z których jeden gładki, masywny, nieco wypukło wyrobiony, drugi cieńszy, ornamentacyjną w prążki i nacinania zdobny, oba nielutowane. Po lewej stronie szkieletu leżały dwa wiaderka żelaznymi obręczami, a drugie niewątpliwie w części i blachą żelazną obite. Górne mniejsze, dolne większe 33 cm. średnicy mające, kabłąkiem tej samej formy co w poprzedniej mogile opatrzone; wewnątrz niego leżały kości zwierzęce, prawdopodobnie od obiaty pochodzące. Wewnątrz wiaderka był również nóż żelazny. Blachy żelazne ścian zewnętrznych tego wiaderka noszą również ślady tkaniny rdzą przesiąkniętej.

Poniżej, przy samej bocznej przędzie węglanej, która nie pozwalała się już domyślać ani drugiego szkieletu, ani zabytków zewnątrz niej, pozostały ślady naczynia, czy też narzędzia drewnianego formy podłużnej miseczki, bardzo starannie w twardym drzewie wyłobione-go i polerowanego, którego jednakże tylko cząstki wraz z gliną przylegającą dały się zachować. Obwód mogiły u podstawy był ten sam co i poprzedniej, t. j. 49 ½ metra. Mogiła ta była rozkopywana, lecz widocznie zbyt płytko (Ziemięcki 1883, 45-46).

Kawałek drucika złotego:

Drut (ryc. 27:1, 55:1) był ciągniony ze złota. Jest falisty, jeden z końców ma wygładzony, na drugim zaś widoczne są ślady odłamania. Zachował się w dobrym stanie. Ma wymiary: dł. – 1,9 cm, śr. – ok. 0,15 cm, waga – 0,45 g.

Jest jedynym zachowanym obolem zmarłych z Podhorzec (por. niżej).

Krzyż brązowy większy:

Po odczyszczeniu krzyża z grubej warstwy zielonej patyny, pokazało się, iż to był relikwiarz miedziany z dwóch jednakowych połów złożony i na zawiasach dający się otwierać. Z jednej strony krzyża ukazał się grubo odlany i grawirowany wizerunek krucyfiksu

⁵¹ Do grobu [...] należał wtedy jeszcze bogato zdobiony miecz i brązowe dolne okucie pochwy, które można przypisać do pierwszej połowy XI wieku. W grobie spoczywał Wikinger.

najpierwotniejszego typu⁵²), z długą sukienką po kostki w kształcie tuniki, tak zwanym colobium, bez rękawów, lecz także i bez zwykłej w tym typie krucyfiksu ozdoby ubrania na rodową godność wskazującą, tak zwanego clavus. Ponad głową, nimbem otoczoną, umieszczony jest krzyż równoramienny, mocno wcinany, formy tak zwaną, lubo niewłaściwie, greckiej. Po drugiej stronie krzyża jest wizerunek co do którego mogłaby być wątpliwość, czy przedstawia Chrystusa zmartwychwstającego, czy też Matkę Boską modlącą się (orans) z podniesionymi rękoma. Postać ta ubrana jest w suknię w bogate fałdy udrapowaną i z widocznymi tym razem dwoma podłużnymi pasami (clavus angustus) (Ziemięcki 1883, 46-47).

Opisanego zabytku nie ma w zbiorach muzealnych i brakuje informacji o okolicznościach jego zaginięcia. Znany jest jednak z archiwalnego zdjęcia rewersu (ryc. 55:2)⁵³. W wydanej niedawno obszernej monografii brązowych enkolpionów bizantyjskich Brigitte Pitarakis (2006) zalicza podobne formy do typu IV (o krótkich ramionach poprzecznych), jeśli zaś chodzi o ikonografię, to do odlewanych reliefowych przedstawień ukrzyżowanego Chrystusa w colobium i Matki Boskiej Oranty. Monografistka zebrała pięć ścisłych odpowiedników okazy podhoreckiego, które pochodzą z miejscowości: Paterma w Grecji – XI-XII w., Novi Pazar w Serbii – XI-XII w., Vésztő – XI w. i Tiszafüred – X w. na Węgrzech oraz z nieznaną – XI w. (Pitarakis 2006, 30, 32, 68-71, 231-233, poz. 151-154, 156, ryc. 12). Do wymienionych trzeba dodać enkolpiony z Rumunii i Bułgarii: dwa z Păcuil lui Soare – XI w. i dwa z Capidavy – XI, X-XI w., które Nicolae Gudea i Călin Cosma (1998, 292-293, 298, tabl. IX:2, 3a-b, X:3, 6) zaliczają do własnego typu IC, oraz jeden z Nufăru – XI w. (Damian, Damian 1995-1996, 235, 237, 242, ryc. 2:4), a także jeden z Pliski – 1. połowa X w. (Doncheva-Petkova 2012, 101, 103, ryc. 7). Relikwiarz podhorecki nie ma bliskiej analogii na Rusi Kijowskiej, z której znane są niestaroruckie egzemplarze reliefowe, lecz o bogatszej ikonografii (por.: Korzuhina, Peskova 2003; Peskova 2005; 2012). W najnowszym opracowaniu bizantyjskich enkolpionów z ziem średniowiecznej Rusi Anna A. Peskova (2012, 422-423, ryc. 16:5) włączyła go do wariantu bałkańsko-dunajskiego IB1. Krzyż

⁵² Typ ten po raz pierwszy ukazuje się w słynnym manuskrypcie syryjskim ewangelij, przez Rabulasa, mnicha klasztoru Zagba w Mezopotanii w r. 586 wykonanym, obecnie własność biblioteki we Florencji stanowiącym. Jestto zarazem jeden z najdawniejszych wizerunków krucyfiksu.

⁵³ Sądząc z opisu i wspomnianej fotografii omawiany krzyż był bardzo podobny do enkolpionu z Vésztő (wys. – 7,0 cm; szer. – 3,5 cm), który służy jako jego zastępcza ilustracja (ryc. 55:3). Okaz z Vésztő miał być znaleziony z dwoma bitymi przez św. Władysława węgierskiego (1077-1095) srebrnymi monetami (Lovag 1971, 145, 146-147, ryc. 1:2a, 2b).

dwudzielny odkryty przy szczątkach mężczyzny w podhoreckim kurhanie jest najstarszym, a przynajmniej najpewniej datowanym tak wczesnym enkolpionem z zachodniej Ukrainy. Zdaje się świadczyć o kontaktach – trudno powiedzieć czy pokojowych, czy też zbrojnych – właściciela z dość odległymi od miejsca jego spoczynku Bałkanami, jest bowiem wyrobem starobułgarskim lub ewentualnie prowincjonalnobizantyjskim. Nie można tego jednoznacznie określić, ponieważ cały region pozostawał pod przemożnym wpływem Konstantynopola. Jego chronologię zamknąć można w ramach 2. połowy (końca) X – 1. połowy XI w.

Maleńki krzyżyk srebrny, z dziurką do przewłóczenia na sznurek [...] formy tak zwaną św. Piotra:

Krzyż (ryc. 27:2, 55:4) ulano ze srebra. Zachował się stosunkowo dobrze wyjąwszy jedno z ramion, które skleiono. Jego wymiary to: wys. – 2,6 cm; szer. – 2,3 cm; grub. – 0,35 cm; szer. ramion – 0,3-0,4 cm; waga – 1,6 g.

Zawieszka jest surowa w formie i wykonana niezbyt starannie. Potwierdza znakomicie obserwację Anne-Sofie Gräslund, która zauważyła, że krzyżyki wykonywano niedbale i na niskim poziomie technicznym, co jest niezrozumiałe, jeśli by traktować je wyłącznie jako ozdoby (por. Staecker 1999, 20; tam literatura). Uzasadnione wydaje się przypuszczenie, iż krzyżyk ten był pamiątką chrztu właściciela. Zaliczyć go można do datowanego na X – 1. połowę XI w. wariantu A typu 1.1.2 (proste krzyże odlewane) wg J. Staeckera (1999, 85-87, 198, tab. 14).

Toporek żelazny, tej samej formy, tylko nieco mniejszy co w mogile Nr. 1, z rękojeścią [niezachowana] niegdyś drewnianą:

Żeleźce czekana (ryc. 27:3, 55:5) zostało wykućte z żelaza, po obu stronach jest oszczędnie inkrustowane miedzią, z której wykonane są pionowe kreski (na jednej stronie trzy, na drugiej zachowana tylko jedna) przy osadzie i małe kręgi (po jednym na obu stronach) bliżej ostrza, w miejscu, w którym u niektórych innych toporów znajdują się otwory. Jego młotek i osada są znacznie uszkodzone. Ma wymiary: dł. (zachowana) – 12,9 cm, dł. młotka (zachowana) – 2,6 cm, wys. ostrza (zachowana) – 3,0 cm, najmniejsza szer. szyjki – 1,2 cm, śr. światła osady – 2,1 cm, waga (zachowana) – 99,2 g.

Okaz zalicza się do typu I o chronologii XI-XII w. wg A. N. Kirpičnikova, choć akurat ten datuje on na X-XI w. (Kirpičnikov 1966b, 104-105). Jego chronologię zawęzić można do końca X – 1. połowy XI w. Dodać trzeba, iż zdobienie „kreskowe” – jak na omawianym toporku – najbardziej rozpowszechnione było w Skandynawii (Paulsen 1939, 55-66, 260, mapa IV), natomiast nie wspomina o nim omawiający topory z Rusi A. N. Kirpičnikov (1966b, 26-46).

Sierp żelazny ze szczątkami rękojeści [niezachowana] drewnianej:

Głównie sierpa (ryc. 27:4, 55:6) wykuto z żelaza. Dotrwała w kilku fragmentach z ubytkami powierzchniowymi i na wylot, nie zachowały się zaś trzpień rękojeści i oprawa. Ma wymiary: dł. (zachowana) – 28,0 cm, największa szer. głowni – 2,9 cm, gr. tyłca – 0,4 cm, waga (zachowana, z klejem) – 61,8 g.

Sierp należy do rozpowszechnionego i zróżnicowanego typu BI wg Magdaleny Beranovej (1957), który na Słowiańszczyźnie był używany od ok. VII/VIII do XIII w. (Beranová 1957, 103). Zagadnienie występowania tego rodzaju narzędzi w grobach przedstawił w ostatnim czasie T. Kurasiński (2008, 39-42, ryc. 5:9) oraz A. Janowski i T. Kurasiński (2010; tam literatura). Są one nielicznie znajdowane i w pochówkach męskich, i w kobiecych. Przykładem kobiecego grobu z sierpem stosunkowo bliskim w czasie i przestrzeni przedstawianemu obiektowi podhoreckiemu jest XI-wieczny kurhan M-6 w Bereścianach (Gupalo 2006, 24-25, 60, 69, ryc. 18, 47V7, fot. 5, 17). W świetle materiału zachodnioukraińskiego nie można zgodzić się z wnioskiem wspomnianych badaczy (Janowski, Kurasiński 2010, 92-95), iż sierpy wkładano do ziemi razem z „odmieńcami”, aby zmarły nie zakłócał spokoju żywych⁵⁴. Wydaje się, że sierp, który dzierżyła w dłoni wyposażona w paciorki z karneolu i kabłączki skroniowe zmarła z Bereścian, jest świadectwem jej istotnej pozycji w rolniczej społeczności Wołynia (por. Janowski, Kurasiński 2010, 90-91). W wypadku pochówki w Pleśniku sierp potraktowano zapewne jako element oporządzenia jeździeckiego (raczej nie broń; por. Beranová 1957, 115), a jego właściciel miał status elitarnego wojownika (por.: Kurasiński 2008, 47-48; Janowski, Kurasiński 2010, 91-92), podobnie jak pochowany z koniem i sierpem woj z Huszczyna (Blifel' d 1954, 152; Mocã 1993, 57, ryc. 22).

Pierścienie złote, z których jeden gładki, masywny, nieco wypukło wyrobiony, drugi cieńszy, ornamentacyjną w prążki i nacinania zdobny, oba nielutowane:

Pierścień (ryc. 27:5, 55:7) wykonano z wykutej ze złota i wypolerowanej łukowatej w przekroju taśmy, której prosto ścięte końce zachodzą na siebie. Jego wymiary to: śr. – 2,3 cm, szer. blaszki – 0,7 cm, gr. blaszki – 0,07 cm, waga – 5,5 g.

Pierścień (ryc. 27:6, 55:8) zrobiono z wykutej ze złota taśmy, której ucięte niezbyt równo i nieco zaokrąglone końce zachodzą na siebie. Taśma jest jednostronnie profilowana (trzy wzdłużne żeberka) i gęsto zdobiona (dochodzące do krawędzi poprzeczne nacięcia po obu stronach żeberka środkowego). Ma wymiary: śr. – 2,0 cm, szer. blaszki – 0,35 cm, gr. blaszki – 0,1 cm; waga – 2,57 g.

Oba pierścienie mają prostą formę obrączki, ale wyróżniają się szlachetnością tworzywa raczej rzadko używanego na Rusi do wyrobu ozdób (por. niżej).

Pozostałe zabytki wymienione przez T. Ziemięckiego nie zachowały się lub nie zostały zidentyfikowane.

Teodor Ziemięcki (1883, 46) pisze, iż *Widzimy w tej mogile połączenie symboli chrześcijańskich z pogańskimi, lubo forma i użycie krzyżów więcej już na zwyczaje chrześcijańskie zdają się naprowadzać* (Ziemięcki 1883, 46). Przyjąć można, że w wielkiej mogile bliźniaczej nr 2 pochowany został w 1. połowie (zapewne w 1. ćwierci) XI w. przedstawiciel wyższych warstw społeczeństwa Rusi (nosiciel kultury drużynnej). Datowanie grobu na koniec X w. jest mniej prawdopodobne. Zmarły – mimo elementów pogańskich, a przynajmniej zbędnych wg eschatologii chrześcijańskiej, w obrządku pogrzebowym – ostentacyjnie wręcz manifestował swój chrystianizm.

4.3. WYKOPALISKA W 1883 r.

Latem 1883 r. T. Ziemięcki kontynuował rozpoznanie latopisowego Pleśnika, jednak jego znaleziska były znacznie skromniejsze niż we wcześniejszych latach (Ziemięcki 1884, 94-99). Był to trzeci i ostatni sezon jego badań w Podhorcach.

4.3.1. MOGIŁY NA ŁĄCZCE HILKA ZAHORUJKO

Przy szerokim pasie prowadzącym po przez wały przerywane od cmentarzyska w środek grodziska, prawdopodobnie niegdyś drodze cmentarnej, na niewielkiej łączce zarośniętej w części bliższej drogi grabami, a leżącej naprzeciw licznych mogił na gruntach włościańskich, rozkopatem kilka większych i lepiej zachowanych mogił. Lecz i te zawiodły moje oczekiwania.

Po większej części były splondrowane, lecz jak to mogło być dawno, świadczą graby dość grube, które miały czas na nich porosnąć. Mogiły te z tego powodu mocno były przerośnięte korzeniami, co utrudniało robotę (Ziemięcki 1884, 95-96).

M o g i ł a I V n a j w i ę k s z a, nieco dalej od drogi. Obwodu u podstawy ma 36 m. 50 cm. Warstwa czarnoziemiu wierzchniego, nasypowa, wynosiła 1 m. 20 cm., dalej szła glina popielata. W głębokości 1 m. 75 cm., t. j. 35 cm. w twardej glinie, której ukopać było trudno, tak, że zdawała się być calcem, leżał szkielet głową na zachód nogami na wschód zwrócony. Węgla ani czerepków nie znajdowałem, 5 gwoździ tylko nieco wyżej nad szkieletem w różnych punktach. Kości dość dobrze zachowane. Długość szkieletu po prawej stronie gdzie noga wyprostowana 1 m. 79 cm, po lewej, gdzie noga zgięta w kolanie, i nieco odchylona

⁵⁴ Por. także uwagi Michała Dzika (2014, 200-201).

1,74 cm. Ręka prawa zgięta na łonie, na jednym z palców pięknymi pierścieniami srebrnymi z ornamentem z ogniw spojonych, lewa wzdłuż wyprostowana. Na szczycie czaszki leżał czerepek gli-niany. U lewej nogi, gdzie kilka gwoździ się znalazło, ziemia czarna jakby z zbutwiałego drzewa powstała (Ziemięcki 1884, 96).

Piękny pierścień srebrny z ornamentem z ogniw spojonych:

Pierścień (ryc. 28:1, 56:1) wykonano ze srebrnych drucików, które spleciono, a ich końce sklepano w blaszki. Jest otwarty, jednak jego zakończenia się stykają. Ma wymiary: śr. – 2,6 cm, śr. drucików – 0,1 cm, waga – 2,54 g.

Podobne ozdoby w Nowogrodzie odkryto w warstwach datowanych na okres od połowy XII do połowy XIV w. (Sedova 1981, 127; 1997, 76). Chronologia omawianego pierścienia zamyka się najpewniej w granicach między połową XII a połową XIII w.

Mogiła V bardziej jeszcze od drogi oddalona, w części nieporośniętej drzewami, jedna z największych. W głębokości 70 cm. natrafiłem na szkielet, ale tylko nogi obok siebie regularnie w zwykłym kierunku położone. Kadłuba, miednicy, rąk i czaszki ani śladu. Natrafiono tylko na kawałek kości szczękowej z jednym zębem. Gwoździ, mianowicie nad kończynami nóg i kilku w kierunku głowy, razem sztuk 9, na których widoczne ślady drzewa. Jeden większy niż żelazny leżał z prawego boku szkieletu, kawałek zaś drugiego porzucony w nogach (Ziemięcki 1884, 96).

Większy nożyk żelazny [identyfikacja niepewna]:

Noż (ryc. 28:2, 56:2) wykuto z żelaza. Jest mały, z trójkątną głownią o prostym tylcu, trzpieniem wyodrębnionym dwustronnie i z nitem (do mocowania oprawki) na głowni u nasady trzpienia. Zachował się w średnim stanie (ubytki powierzchniowe i na wylot, znacznie wyszczerbione ostrze, brak części trzpienia). Ma wymiary: dł. – 9,4 cm, dł. głowni – 8,2 cm, wys. głowni – 1,3 cm, szer. tylca – 0,3 cm, wys. nitu – 0,3 cm, śr. nitu – 0,3 cm, waga – 7,3 g.

Kawałek [...] drugiego [noża; identyfikacja niepewna]:

Noż (ryc. 28:3, 56:3) został wykuty z żelaza. Ma prosty tylec i wyodrębniony dwustronnie trzpień. Zachował się częściowo i w złym stanie (sklejony, brak fragmentów trzpienia i głowni, uzupełnienie na głowni, ubytki powierzchniowe). Jego wymiary to: dł. (zachowana) – 8,6 cm, dł. głowni (zachowana) – 7,3 cm, wys. głowni – 1,6 cm, szer. tylca – 0,3 cm, waga – 7,1 g.

Oba noże należą do typu Ia wg R. Rogosza. Chronologię opisanych narzędzi i kurhanu określić można ramowo na XI – połowę XIII w.

4.3.2. MOGIŁY W NAROŻNIKU WAŁÓW, OBOK, NA PASTWISKU

Między wałem zewnętrznym a wałem drugim od strony grodziska rozkopalem kilkanaście mogił z większym rezultatem niż poprzednio (Ziemięcki 1884, 97).

Mogiła III mało wyniesiona, prawie płaska, widocznie kopana. W głębokości 35 cm. w południowo-zachodniej stronie natrafiłem na czaszkę rozbita, lecz godne uwagi, plondrujący widocznie tylko skarbowów szukał a nie zabytków archeologicznych, gdyż w środku tej czaszki rozbitej znalazłem jakby ułożone, kołczyk brązowy, filigranowej roboty i pierścione srebrny z aśnie dziatły, przy prawym zaś uchu czaszki kołczyk podobny tylko mocno uszkodzony. Reszta szkieletu była rozrzucona i przerośnięta korzeniami. Miednica rozbita zupełnie, kilka kości o jaki metr na prawo; w równej między czaszką a niemi odległości, jedna kość ramieniowa.

Ani szczęki, ani kości policzkowych ani nóg z wyjątkiem jednego kawałka ani śladu. W kierunku gdzie nogi być winny natrafiłem na kawałek żelaza z aśnie dziatły. Powyżej głowy na dno od naczynia i kawałek zuzła (Ziemięcki 1884, 97).

Kołczyk brązowy, filigranowej roboty [...] kołczyk podobny tylko mocno uszkodzony:

Fragmenty dwóch zausznic (ryc. 28:4, 56:4) wykonano ze srebra i srebrzonej miedzi techniką filigranu i granulacji. Zachowały się w bardzo złym stanie (niewielkie fragmenty ażurowych paciorków, fragmenty kabłąka jednej zausznicy) wyjąwszy jeden z kabłąków, który dotrwał niemal w całości. Widoczne są na nim odcinki owijki z bardzo cienkiego drutu, małe fragmenty paciorków filigranowych oraz mały paciorek z jasnozielonego, nieprzejrzystego szkła. Oba kabłąki jeden koniec mają ucięty prosto, drugi zaś wolutowo wygięty. Wymiary lepiej zachowanej zausznicy: śr. kabłąka – 2,6 cm, śr. drutu kabłąka – 0,15 cm, śr. paciorka – 0,5 cm, wys. paciorka – 0,35 cm; waga wszystkich fragmentów – 2,9 g.

Zbliżone okazy znajduje się w skarbach IV grupy wg G. F. Korzuhiny, które ukryto w okresie od lat 70. XII w. do ok. 1240 r. (por. Korzuhina 1954, tabl. XXXIX-LVII). Podobne odkryto w grobie 231 na majdanie grodziska w Gródku nad Bugiem (lato-pisowy Wołyń), gdzie cmentarzysko funkcjonowało w XIII(?)–XIV(XV?) w. (Kuśnierz 2011, 247, 260–261, 263, ryc. 12). Zausznice i grób datować można na czas od końca XII do ok. połowy XIII w.

Pozostałe zabytki wymienione przez T. Ziemięckiego nie zachowały się lub nie zostały zidentyfikowane.

Mogila VIII pod samym wałem w narożniku, na szczycie. W głębokości 1 m. 18 cm. natrafiłem na szkielet, regularnie od południa (głowa) na północ leżący, z wyjątkiem czaszki, która odcięta leżała na łonie, zwrócona twarzą ku południowi. Lewa ręka po łokieć leżała wzdłuż, od łokcia szła zagięta w górę, trochę odchylając się na pierś. Prawa ręka zgięta szła w bok mogiły. Na piersiach pod głową znalazłem kabłączek, hakę nr 1, srebrną. W nogach szkieletu stały spory garnek, dość kształtnych form. Obok leżała walek żelazka w drzewo oprawny oraz grot żelaza z nożem do strzały. Kości zachowane dobrze z wyjątkiem szczęki rozbitą, zabrałem (Ziemięcki 1884, 98).

Kabłączek, hakenring, srebrny:

Kabłączek skroniowy (ryc. 28:5, 56:5) został zrobiony z grubego srebrnego (posrebrzonego?) drutu, którego jeden koniec sklepano i wygięto w esowate uszko, drugi zaś ścięto prosto i nieco opracowano. Ma barwę ciemnosrebrzystą. Zachował się w bardzo dobrym stanie. Jego wymiary to: śr. zewnętrzna – 1,5 cm, śr. wewnętrzna – 1,0 cm, śr. drutu – 0,25 cm, waga – 2,1 g.

Kabłączek ten należy do typu III wg K. Musianowicz. Datować go można na XI-XII w. (por. Zarubij 2009, 75, 88-100).

Kawalek żelazka w drzewo oprawny:

Noż (ryc. 28:6, 56:6) wykuto z żelaza, natomiast jego pochewkę wystrugano z drewna. Jego ostrze łagodnie przechodzi ku prostemu tyłowi. Noż zachował się w stosunkowo dobrym stanie (szczyby na ostrzu, ubytki powierzchniowe), natomiast pochewka szczątkowo. Wymiary noża to: dł. – 10,5 cm, wys. głowni – 1,0 cm, szer. tyłka – 0,35 cm, waga (z pochewką) – 15,6 g.

Egzemplarz należy zapewne do powszechnego we wczesnym średniowieczu typu Ia wg R. Rogosza.

Grot żelazny od strzały:

Grot strzały (ryc. 28:7, 56:7) został wykuty z żelaza. Ma trzpień o przekroju zbliżonym do czworokątne-go, szyjkę i nierozdzielony, płaski w przekroju, laurowaty liść. Zachował się w raczej złym stanie (ubytki na krawędziach, powierzchniowe i na wylot). Ma wymiary: dł. (zachowana) – 6,0 cm, dł. trzpienia (zachowana) – 1,8 cm, szer. liścia – 1,7 cm, waga (zachowana) – 3,0 g.

Grocik zalicza się do typu 63 wg A. F. Medvedeva. Nic nie stoi na przeszkodzie, by datować go tak jak opisany wyżej kabłączek, tj. na XI-XII w.

Garnka nie zidentyfikowano (może jest to okaz opisany powyżej – ryc.7:1, 52:1?).

Opierając się na dość wiarygodnej chronologii kabłączka skroniowego z inwentarza grobowego, kurhan ten datować należy na XI-XII w.

Mogila IX. Rozkopałem ją na 1 m. 30 cm. głębokości. Czaszkę znalazłem splekaną, kości długie, zdrowe i dobrze zachowane. Równając dół w ścianie po lewej stronie szkieletu, nieco wyżej po nad nim natrafiłem na garnkę z kbrdzokstą i tynchform, z ornamentem falistym dobrze zachowany. Niestety jeden z ludzi niespodziewając się już nie znalazł w mogile rozciął garnek ten rydłem (Ziemięcki 1884, 98).

Naczynie (ryc. 7:8, 42:9) ulepiono z gliny z domieszką piaszczystą, obtoczono i wypalono w atmosferze utleniającej. Jest małe, o krawędzi zaokrąglonej, szyjce niemal pionowej, łagodnie przechodzącej w brzusek zdobiony w górnej części pojedynczą linią falistą, poniżej zaś płytkimi poziomymi żłobkami. Ma barwę jasnobrązową z dużą czarniawą plamą. Zachowało się w średnim stanie (wyklejone z ułamków, uzupełnione ubytki na ścianie, szyi i dnie). Ma wymiary: wys. – 8,5 cm, głęb. – 8,0 cm, śr. wylewu – 6,5 cm, śr. brzuśca – 9,6 cm, śr. dna – 6,6 cm, grub. ściany szyjki – 0,6 cm.

Ten niewielki wyrób garncarski interpretować trzeba jako naczynie do picia (kubek). Nie należy do typu produkowanego masowo, dlatego trudno wiarygodnie określić jego chronologię. Autor skłania się ku przypuszczeniu, iż jest raczej wczesny (XI w.?). Jest jednym z niewielu – o ile autorowi wiadomo – takich, które znalezione w zwartych zespołach grobowych lub luźno, ale na cmentarzysku, na zachodniej Ukrainie. Z sąsiedniej, lecz odmiennej pod względem kulturowym (religijnym, politycznym), Małopolski znanych było do lat 60. zeszłego wieku ok. 50 egzemplarzy (Zoll-Adamikowa 1971, 109).

Chronologię grobu określić można dość ogólnie na młodszą fazę wczesnego średniowiecza (koniec X – połowa XIII w.).

4.4. ZABYTKI NIEPRZYPORZĄDKOWANE POSZCZEGÓLNYM OBIEKTEM

Wielu zabytków nie da się – niestety – przyporządkować poszczególnym obiektom. Niektóre znalezione zostały przez T. Ziemięckiego w warstwie kulturowej grodziska (zapewne też w niezauważonych przez niego obiektach archeologicznych), inne zaś w wypełniskach grobów.

Z wielkiej mogiły bliźniaczej – może nr 1 – pochodzą elementy wiadra:

Kabłąk (ryc. 29:1, 30:1) został wykuty z żelaza. Pręt jest w przekroju poprzecznym kwadratu (w stosunku do reszty wiadra ustawiony ukośnie) i ma ozdobne zakończenia w postaci niemal półkul. Zachował się w średnim stanie (znaczące ubytki). Osadzony jest w dwu ozdobnie uformowanych

żelaznych płytkowatych uchach (**ryc. 29:2, 30:2**) ze szczątkowo zachowanymi gwoździami (po trzy na każdej) i śladami drewna po wewnętrznej stronie. Ucha zachowały się w dobrym stanie. Wymiary kabłąka to: dł. (rozpiętość) – 23,2 cm, wys. – 11,9 cm, przekrój pręta – 0,6x0,6 cm, wys. zakończeń – 1,1 i 1,3 cm, śr. zakończeń – 1,7 i 1,8 cm; natomiast wymiary płytek są następujące: wys. – 6,5 cm, szer. – 5,15 i (zachowana) 5,05 cm, szer. daszkowatych zwieńczeń płytek – 3,8 cm, grub. < 0,7 i 0,5 cm; waga całości – 158,2 g, rekonstruowana śr. wylewu wiadra – 20,0 cm.

Okucie (**ryc. 30:3**) żelazne w formie półksiężyca nie zachowało się w całości (brakuje rogu). Dotrwało skorodowane, w dwu częściach. Na wewnętrznej stronie rogu zachowała się resztką gwoździa. Jego wymiary to: rozpiętość (zachowana) – 7,0 cm, szer. – 2,8 cm, grub. – 0,35 cm, waga (zachowana) – 12,7 g.

Półksiężycowate okucie jest podobne do aplikacji na wiadrach z cmentarzysk w: Cedyni, Glinnie, Poznaniu-Śródcie i in. (Kurasiński 2015b, 201, 205-207, 209, ryc. 3, 6).

Ułamki blachy żelaznej z co najmniej dwu taśm różnej szerokości (**ryc. 30:4, 5**), którymi obite było drewniane wiadro. Na niektórych zachowały się gwoździe i ślady drewna (**ryc. 30:6**), na innych fragmenty tkanin (**ryc. 30:7, 8**) lub ich odciski (**ryc. 30:9**). Szer. taśmy węższej – 2,7 cm, szer. taśmy szerszej – 4,6 cm, waga (łącznie) – 181,3 g.

Obecność resztek tkanin na blachach z wielkich mogił zauważył już T. Ziemięcki (por. wyżej). Materiałem owinięte lub przykryte mogły być tylko wiadra, ale nie można wykluczyć, iż był on rodzajem całunu, który okrywał zmarłego z wyposażeniem. Ślady tkanin odnotowano na metalowych elementach wiader z: Glinna, Krakowa-Zakrzówka, Lubienia i in. (Kurasiński 2015b, 206).

Fragmenty obręczy wiadra (**ryc. 31**) zostały wykute z żelaza. Większość jest płasko-wypukła w przekroju poprzecznym, nieliczne są płaskie, wszystkie zaś połamane i skorodowane. Wymiary obejm to: szer. taśmy – 1,0-1,2 cm, grub. taśmy – 0,3, 0,5-0,7 cm, waga (łącznie) – 674,7 g, rekonstruowana śr. wiadra > 26,0 cm.

Chronologia wiadra jest taka jak wielkich mogił podhoreckich. Pochodzi ono z końca X – początku XI w.

Części kolejnego wiadra również znaleziono w jednej z wielkich mogił:

Kabłąk (**ryc. 29:3, 32:1**) wykuto z żelaza. Pręt jest w przekroju poprzecznym kwadratowy (w stosunku do reszty wiadra ustawiony ukośnie) i ma ozdobne zakończenia w postaci sześcianu zwieńczonego ostrosłupem. Zachował się w złym stanie (znaczne ubytki), w czterech fragmentach (+bliżej nieokreślona rurkowato wygięta blaszka). Jego wymiary to: dł. (rekonstruowana rozpiętość) – 30,0 cm, wys. (rekonstruowana

– 11,5 cm, przekrój pręta – ok. 0,6x0,6 cm, wys. zakończeń – 1,2 i (zachowana) 1,0 cm, śr. zakończeń – 1,4x1,4 i 1,55x1,25 cm, waga – 82,0 g, rekonstruowana śr. wylewu wiadra – 26,0 cm.

Okucia (**ryc. 32:2**) żelazne – co najmniej dwa – w formie półksiężyca zachowały się w pięciu skorodowanych fragmentach. Na zewnętrznej stronie jednego widoczne są resztki tkaniny, po wewnętrznej niektórych zachowały się szczątki drewna i małe fragmenty gwoździ(?). Wymiary ułamków to: 6,5x2,7 cm, 4,5x2,6 cm, 4,6x2,4 cm, 4,4x2,1 cm, 3,9x1,8 cm, waga (łącznie) – 24,6 g.

Ułamki taśmy z blachy żelaznej oraz fragmenty obręczy płasko-wypukłych w przekroju (**ryc. 33**). Żle zachowane (zardzewiałe i połamane). Na niektórych widoczne szczątki drewna i tkanin. Ich wymiary to: szer. taśmy – 4,7 cm, szer. obręczy – 1,0-1,2 cm, grub. obręczy – 0,5 cm, waga (łącznie) – 864,0 g.

Chronologia wiadra nie różni się od datowań wiader przedstawionych wcześniej. Szczątki pochodzą z końca X – początku XI w.

Nie można wykluczyć, iż pozostałości wiader uległy przemieszaniu⁵⁵. Przypuszczenie to nasuwa obecność dwóch okuć półksiężycowatych i szerokość fragmentów taśmy blaszanej. Być może są one elementami wiadra omówionego powyżej.

W którymś z dużych kurhanów podhoreckich odkryto elementy jeszcze jednego wiadra:

Kabłąk (**ryc. 29:4, 32:3**) został wykuty z żelaza. Pręt jest w przekroju poprzecznym kolisty. Zachowało się jedno z ozdobnych ostrosłupowych zakończeń. Dotrwał w dwu fragmentach z ubytkami powierzchniowymi. Jego wymiary to: dł. (zachowana rozpiętość) – 20,5 cm, wys. – 10,2 cm, śr. pręta – 0,7 cm, wys. zakończenia – 0,9 (1,3) cm, podstawa zakończenia – 1,45x1,55 cm, waga (zachowana) – 75,0 g, rekonstruowana śr. wylewu wiadra – 19,5 cm.

Fragmenty obręczy wiadra (**ryc. 32:4**) zostały wykute z żelaza. Większość jest płasko-wypukła w przekroju poprzecznym, nieliczne są płaskie, wszystkie zaś połamane i skorodowane. Na niektórych znajdują się szczątki drewna i tkanin. Wśród ułamków obręczy znajduje się trzpień gwoździa(?) żelaznego oraz fragment zaczepu(?) kabłąka. Ich wymiary to: szer. taśmy – 0,9, 1,2 cm, grub. taśmy – 0,35 cm, dł. gwoździa(?) – 4,3 cm, wys. zaczepu(?) kabłąka (zachowana) – 3,0 cm, waga (łącznie) – 135,4 g.

Chronologia wiadra jest taka jak wielkich mogił podhoreckich. Pochodzi ono z końca X – początku XI w.

⁵⁵ Świadczą o tym także fragmenty obręczy (**ryc. 32:5**), których nie można przyporządkować żadnemu z omówionych wiader. Ich wymiary to: szer. 1,5-1,9 cm, grub. 0,5-0,6 cm, waga (łącznie) – 240,9 g.

Wielkością wśród gwoździ wyróżnia się sześć (tab. VII), które T. Ziemięcki znalazł przypuszczalnie w jednej z wielkich mogił. Gwoździe te – może właściwsze byłoby określenie haki – zostały wykute z żelaza w formę o ostrzu pracującym kolistym w przekroju, przy końcu zaś czworobocznym, oraz o główce wystającej tylko z jednej strony (spłaszczonej i wygiętej trzpień). Zachowały się w średnim stanie (spore ubytki powierzchniowe).

Z wielkich mogił pochodzą najpewniej szczątki zwierzęce, które T. Ziemięcki wspominał w sprawozdaniach (por. wyżej). Są to dwa fragmenty żebra bydłęcego (*Bos taurus*) osobnika dojrzałego (ryc. 35:7), fragment żebra i fragment miednicy (talerza) dojrzałej krowy (*Bos taurus*) oraz fragment dolnego kła dojrzałego dzika (*Sus scrofa*) (ryc. 35:8-10), a także fragment bydłęcego(?) mostka (*Bos taurus*?) (ryc. 35:11). Nie wiadomo, w których grobach znaleziono dwa zachowane częściowo paliczki ludzkie (*Homo sapiens*) (ryc. 56:23, 24).

Zapewne w grobach T. Ziemięcki odkrył kilka kabłączków skroniowych i pierścionków:

Kabłączek skroniowy (ryc. 28:8, 56:8) [badania w 1882 r.?] wykonano z grubego srebrnego (posrebrzonego?) drutu, którego jeden koniec sklepano i wygięto w esowate uszko, drugi zaś ścięto prosto i nieco opracowano. Ma barwę ciemnosrebrzystą. Zachował się w bardzo dobrym stanie. Jego wymiary to: śr. zewnętrzna – 1,7 cm, śr. wewnętrzna – 1,1 cm, śr. drutu – 0,3 cm, waga – 2,85 g.

Kabłączek ten należy do typu III wg K. Musianowicz, który na zachodzie Ukrainy datować należy na XI-XII w. (por. Zarubij 2009, 75, 88-100).

Kabłączek skroniowy (ryc. 28:9, 56:9) [badania w 1882 r.?] został zrobiony z grubego srebrnego (posrebrzonego?) drutu. Jeden jego koniec sklepano w blaszkę, którą esowato wygięto i ozdobił dwoma żłobkami, drugi zaś ścięto prosto i nieco

opracowano. Ma barwę ciemnosrebrzystą. Zachował się w bardzo dobrym stanie. Jego wymiary to: śr. zewnętrzna – 1,8 cm, śr. wewnętrzna – 1,1 cm, śr. drutu – 0,33 cm, waga – 3,45 g.

Opisany kabłączek zalicza się do typu IIIc wg K. Musianowicz, który datowany jest na XI-XII w. (Musianowicz 1949, 204-205).

Kabłączek skroniowy (ryc. 28:10, 56:10) [badania w 1882 r.?] zrobiono z drutu srebrnego (Cu + <0,055 Sn, 0,73% Pb, 0,025% Zn, 54,3% Ag). Końce zachodzą na siebie na 1,05 cm, są obrobrane. Zachował się w bardzo dobrym stanie. Jego wymiary to: śr. – 2,0 cm, śr. drutu – 0,25 cm, waga – 2,7 g.

Kabłączek skroniowy (ryc. 28:11, 56:11) [badania w 1882 r.?] zrobiono z drutu brązowego. Końce zachodzą na siebie na 0,4 cm, są niestarannie obrobrane. Zachował się w bardzo dobrym stanie. Ma wymiary: śr. – 2,4 cm, śr. drutu – 0,3 cm, waga – 5,2 g.

Obie ozdoby skroni kobiecej zaliczają się do typu IV (kabłączki o półtora obrotu drutu) wg K. Musianowicz, która określa ich chronologię na koniec X-XIII w., zauważając, że najpewniej datowane okazy pochodzą z XI-XII w. (Musianowicz 1949, 207). Podobne kabłączki z jednego z cmentarzysk w Bereścianach V. Gupalo (2006, 83, fot. 21:2, 3) uważa za XII-wieczne. Tak też datuje się egzemplarze z cmentarzyska w Walawie (Zarubij 2009, 79-80). Być może z XIII w. pochodzą okazy z kilku grobów w Gródku nad Bugiem (Kuśnierz 2011, 259-260, 262-263, ryc. 12, 13).

Pierścionek (ryc. 28:12, 56:12) [badania w 1882 r.?] odlano z brązu. Jest zamknięty, niby-pleciony. Zachował się w dobrym stanie. Jego wymiary to: śr. – 2,6 cm; waga – 2,2 g.

Tę naśladowującą pierścionki plecione ozdobę bardzo rozpowszechnionego typu datować można na XII – I. połowę XIII w. (por. Sedova 1997, 76-77).

Pierścionek (ryc. 28:13, 56:13) [badania w 1882 r.] wykonano z blaszki brązowej. Jest otwarty, niezdobiony, a taśma zwęża się ku prosto ściętym

Tab. VII. Wykaz gwoździ-haków żelaznych (elementy konstrukcji komory w jednej z wielkich mogił?) z Podhorzec-Pleśniska (lp. odpowiada numerowi na ryc. 34, 35)

lp.	długość w cm	wymiary główki w cm	średnica ostrza pracującego (trzpienia) pośrodku długości w cm	waga w g	uwagi
1	26,4	2,2x2,0	1,0	124,6	
2	18,5	1,65x1,5	0,8	46,2	znacznym ubytek główki
3	17,1	1,45x1,75	0,9	48,9	znacznym ubytek główki
4	18,4	2,05x1,0	0,9	74,8	znacznym ubytek główki
5	16,9	2,1x1,9	0,9	45,5	
6	23,4	2,4x2,1	1,1	119,5	

końcom. Zachował się w bardzo dobrym stanie (patyna). Ma wymiary: śr. – 2,2 cm, szer. taśmy – 0,7 cm, grub. taśmy – 0,1 cm, waga – 2,32 g.

Chronologię tej skromnej ozdoby określić można na XI-XIII w. Podobny znany jest z grobu 141 z XIII(?)–XIV-wiecznego cmentarzyska w Gródku nad Bugiem (Kuśnierz 2011, 260-261, 263, ryc. 12).

Pierścionek (ryc. 28:14, 56:14) został wykonany z taśmy brązowej. Zachował się częściowo, w trzech fragmentach pokrytych patyną. Jego wymiary to: szer. blaszek – 0,7 i 0,95 cm, grub. blaszek – 0,1 cm, waga (zachowana) – 1,8 g.

Jest to ozdoba mało charakterystyczna, którą datować można na XI-XIII w.

Pierścionek (ryc. 28:15, 56:15) [badania w 1882 r.?] wykonano z drutu ciągniętego ze srebra. Jego końce zachodzą na siebie na 2,1 cm (półtorazwojowy), są obrobione (jeden ucięty niemal prosto, drugi ostry). Zachował się w bardzo dobrym stanie. Jego wymiary to: śr. – 2,5 cm, śr. drutu – 0,2 cm, waga – 2,6 g. Być może znaleziono go na jednej z zachowanych kości palców ludzkich (*Homo sapiens*) (ryc. 56:16).

Pierścionek (ryc. 28:16, 56:17) [badania w 1882 r.?] został zrobiony z drutu srebrnego. Jego końce zachodziły na siebie. Jeden, ucięty niemal prosto jest opracowany, drugi odłamany. Zachował się w trzech fragmentach (części brakuje). Ma wymiary: śr. (rekonstruowana) – 2,1 cm, śr. drutu – 0,2 cm, waga (zachowana) – 0,9 g. Możliwe, że znaleziono go na jednej z zachowanych kości palców ludzkich (*Homo sapiens*) (ryc. 56:18).

Oba pierścionki są bardzo proste w formie, a wyróżniają się jedynie szlachetnością materiału. Bardzo podobny, ale – co zaskakujące – złoty znany jest ze stołecznego Dźwinogrodu, a datowany na I. połowę XIII w. (Zarubij 2009, 13, 57-58, fot.). Wydaje się, że nie ma podstaw do tak wąskiego datowania żadnego z egzemplarzy. Pochodzą zapewne z XI-XIII w.

Pierścionek (ryc. 28:17, 56:19) [badania w 1882 r.?] zrobiono z drutu miedzianego (Cu + <0,05% Sn, 2,0% Pb, 0,54% Zn, 0,053% Ag). Jest otwarty, z nieopracowanymi końcami. Zachował się w dobrym stanie (ubytek po pobraniu próbki). Ma wymiary: śr. – 2,4 cm, śr. drutu – 0,3 cm, waga – 3,4 g.

Jest to ozdoba niecharakterystyczna, zapewne z XI – połowy XIII w.

W kurhanach znalazł T. Ziemięcki także gwoździe żelazne, które przedstawione są w **tab. VIII** w układzie typologicznym (typy wg B. Gierlacha) z podziałem na obiekty. Przedmioty te datować można na XI-XIII w.

Zarówno z warstwy kulturowej grodziska, jak i z wypełnisk grobów [wielka mogiła bliźniacza nr 1; jedna z mogił w rogu lasu (Ziemięcki 1883, 50)] pochodzą cztery wyroby krzemienne (wiertnik z krzemienia nieokreślonego, trzy pozostałe zapewne z wołyńskiego)⁵⁶:

Wiertnik (ryc. 38:1) został wykonany na odłupku częściowo korowym, który odbito miękkim tłukiem. Ma drobny retusz na jednej krawędzi oraz przy wierzchołku na stronach górnej i dolnej. Jego wymiary to: dł. – 6,5 cm, szer. – 3,6 cm, grub. – 1,5 cm.

Fragment wióra (ryc. 38:2) [może z badań w 1882 r.] pochodzi z początkowej fazy eksploatacji rdzenia jednopiętowego, częściowo korowego, retuszowanego na obu krawędziach retuszem zwartym wieloseryjnym, na jednej stronie drobnym przykrawędźnym, na drugiej półstromym zachodzącym na powierzchnię korową, z wtórnym retuszem na złamaniu. Ma wymiary: dł. – 3,55 cm, szer. – 3,4 cm, grub. – 0,9 cm.

Drapacz (ryc. 38:3) został wykonany na załęczu jednostronnym ze zwartym wieloseryjnym retuszem obu boków. Uznać go można za klasyczny krzesak o nieokreślonej chronologii. Ma wymiary: dł. – 5,1 cm, szer. – 1,85 cm, grub. – 1,1 cm.

Forma zaczątkowa rdzenia (ryc. 38:4) z fragmentem kory i ze stłuczonymi krawędziami. Przedmiot ten jest rodzajem tłuczka lub może krzemieniem do krzesiwa. Jego wymiary to: dł. – 5,25 cm, szer. – 4,6 cm, grub. – 2,7 cm.

W wypełniskach grobów lub w warstwie kulturowej grodziska znalazł T. Ziemięcki także inne przedmioty:

Kabłączek skroniowy (ryc. 28:18, 56:20) ułano z brązu. Pierwotnie był siedmiopromienny i miał barwę złocistą. Zachował się fragmentarycznie (brak czterech promieni i większej części kabłąka). Ma barwę zieloną (patyna). Jego wymiary to: szer. (zachowana) – 2,45 cm, wys. (zachowana) – 3,2 cm, grub. < 0,1 cm (grub. "łezki" na dużym promieniu – 0,2 cm), waga (zachowana) – 1,5 g.

Kabłączek ten zalicza się do datowanego na X-XIII w. typu VII (siedmiopromienne i siedmiopatkowe) wg K. Musianowicz (1949, 213). Według typologii Evgenija A. Šinakova należy do wariantu 22 typu I (И) grupy III oddziału pierwszego. Badacz ten (Šinakov 1980, 121, 124) datuje typ I na koniec X – początek XII w., a chronologię wariantów 21 i 22 łączy do końca X – początku XI w.⁵⁷ Pisze, że ponad

⁵⁶ Autor uprzejmie dziękuje Agnieszce Dziedzic i Jerzemu Libe-rze za opinie na temat zabytków.

⁵⁷ Tak precyzyjne datowanie obu wariantów nie ma – jak się wy-daje – dostatecznych podstaw (por. datowniki wymienione przez E. A. Šinakova [1980, 121]).

Tab. VIII. Wykaz gwoździ żelaznych z mogił w Podhorcach-Pleśniku (lp. odpowiada numerowi na ryc. 36, 37)

lp.	typ	długość w cm	wymiary główki w cm	wymiary ostrza pracującego (trzcienia) pośrodku długości w cm	waga w g	uwagi
						kurhan
1	A	7,6	0,6x0,5	0,5x0,45	7,8	
2	A	8,0	0,7x0,6	0,45x0,4	9,1	
3	A	7,5	0,8x0,6	0,45x0,45	9,3	lekko wygięty
4	A	7,5	0,75x0,65	0,5x0,4	11,3	lekko wygięty
5	A	7,85	0,7x0,6	0,4x0,4	7,8	
6	A	5,0	0,8x0,6	0,4x0,35	5,5	
7	A(?)	7,85	0,85x0,4	0,45x0,35	6,0	lekko wygięty
8	B(?)	6,95	0,75x0,3	0,4x0,4	6,5	
9	B	7,2	1,05x1,0	0,4x0,4	8,2	ubytek główki
10	B	8,0	1,6x1,1	0,6x0,45	13,3	
						kolejny kurhan
11	A	5,55	0,9x0,6	0,35x0,35	5,4	tępo zakończony, lekko wygięty
12	A	5,7	0,85x0,7	0,4x0,35	6,7	tępo zakończony
13	A	6,1	0,9x0,7	0,45x0,35	7,3	tępo zakończony
						kolejny kurhan
14	A	4,6	0,6x0,45	0,45x0,3	4,0	
15	A	7,5	0,9x0,7	0,5x0,4	10,8	
16	A	7,5	1,0x0,85	0,35x0,35	9,0	
17	A	7,6	0,9x0,7	0,4x0,4	7,6	
						kolejny kurhan
18	A	7,4	1,0x0,6	0,4x0,4	7,0	
						kolejny kurhan
19	B	5,9	1,25x1,0	0,3x0,3	4,8	
						kolejny kurhan (zabytki przed konserwacją)
20	A	7,9	1,0x1,0	0,8x0,6	14,2	
21	A	6,45	1,1x0,9	0,9x0,6	13,3	
22	A	4,45	0,9x0,85	0,75x0,6	7,4	
23	A	5,9	0,9x0,9	0,7x0,6	8,1	lekko wygięty
24	A	5,5	1,1x1,0	0,7x0,6	8,4	
25	A	7,1	1,1x1,0	0,7x0,6	9,1	
26	A	6,0	1,1x0,9	0,9x0,75	7,0	
27	A(?)	4,6	1,1x0,9	0,6x0,5	5,9	
28	B	6,1	1,6x1,3	0,4x0,35	7,7	
						oraz fragmenty gwoździ i innych przedmiotów z tego kurhanu (ryc. 37:29)

230 z 250 kabłączków grupy III znaleziono na 54 stanowiskach Posoża, natomiast mniej niż 20 na 10 stanowiskach oddalonych od siebie o setki kilometrów. Do tego niewielkiego zbioru dołączyć trzeba egzemplarz z Podhorzec. Zauważyć trzeba, iż obszar nad Sożem należał do plemienia Radymiczów, dlatego kabłączki takie nazywa się „radymickimi” (Levaševa 1967b, 25).

Sprzączka do pasa (ryc. 28:19, 56:21) została odlana z brązu. Ma kształt lirowaty. Zachowała się w bardzo dobrym stanie wyjąwszy brakujący kołec i zmianę barwy ze złocistej na zieloną (patyna). Ma wymiary: dł. – 2,8 cm, szer. – 2,35 cm, wys. – 0,2 cm, szer. w miejscu mocowania rzemienia – 2,1 cm, śr. zwężenia osi wewnętrznej (do osadzenia kolca) – 0,2 cm, waga (zachowana) – 3,3 g.

Podobne elementy pasa są dość zróżnicowane pod względem formy i liczne. Chronologię tego egzemplarza określić można jedynie ramowo na koniec X – XII w. (por. wyżej).

Zapinka (ryc. 28:20, 56:22) została wykuta z żelaza. Ma formę podkowiastą. Jest otwarta, kolistą, z wolutami na końcach i łukowato wygiętym kolcem. Zachowała się w średnim stanie (znaczące ubytki na końcu kolca i jednej wolucie, niewielkie ubytki powierzchniowe). Jej wymiary to: śr. – 4,0 cm, przekrój pręta – 0,4x0,4 cm, wys. ślimacznic – 0,8 cm, dł. kolca – 4,1 cm, największy przekrój kolca – 0,3x0,25 cm (na ramie – 0,4x0,15 cm), waga – 11,0 g.

Z Pleśniska pochodzą jeszcze co najmniej trzy zapinki podkowiaste, zapewne z warstwy kulturowej grodziska z IX(?) – 1. połowy XIII w. (Kučera 1962a, 36, 41, ryc. 14:12). Pięć znanych jest z datowanego na X-XI w. grodziska w Listwinie (Čajka 2009, 71, 86, 198-199, ryc. 62:1, 63:1-3). Kolejne znaleziono na X-XI/XII-wiecznej, z czasem umocnionej osadzie w Sądowej Wiszni (Ratič 1962, 111-113, 119, tabl. III:15, 16, 19). Kilka na grodzisku z X/XI – końca XI w. w Horodyszczu, w tym jedną w chacie nr 31 z 1. połowy XI w. na (Kučinko 1996, 38-39, 72, 159, 164, ryc. 29:6, 62:10). Pięć dalszych w warstwach z 2. połowy X – 1. połowy XI w. w Dorohobużu (Prišepa, Nikol’čenko 1996, 76). Na północnej Rusi datuje się okazy o ramie czworobocznej w przekroju na X – początek XI w. (Mal’ m 1967, 152, 156), podobnie jak stosunkowo najpewniej datowane przedmioty tego typu, które znalezione zostały w warstwach z X – początku XI w. w Nowogrodzie (Kolčín 1959, 106). Również w Polsce większość okazów pochodzi z X-XI w. (Jończyk 2013, 45). Wydaje się, że przedstawiany zabytek podhorecki także jest z tego czasu.

Prawdopodobnie na grodzisku znalezione zostały jeszcze dwa elementy wiader:

Kabłąk wiadra (ryc. 36:20, 21) wykonano z żelaznego, nieregularnego (czworoboczny lub niemal kolisty) w przekroju pręta. Zachował się w ok. $\frac{2}{3}$, w dwu fragmentach. Ma wymiary: rozpiętość (rekonstruowana, zachowana) – 19,9 cm, przekrój poprzeczny / śr. pręta – 0,7x0,6 cm, waga (zachowana) – 45,5 g.

Różni się od kabłąków z wielkich mogił brakiem ozdobnych zakończeń. Podobne znajdowane są licznie na wczesnośredniowiecznych stanowiskach osadowych, w tym obronnych, jak grodzisko w Listwinie Listvin (Čajka 2009, 169, ryc. 33:3-6) lub dawna Łęczycza (Stasiak, Grygiel 2014, 214, 249, ryc. 133:1, 2, 4, 5). Podobne niecharakterystyczne kabłąki mają bardzo szeroką chronologię. Okaz podhorecki pochodzi zapewne z XI-XIII w.

Zaczep (ryc. 36:22, 23) został wykonany z żelaznego pręta niemal kolistego w przekroju, który wygięto, formując uszko na kabłąk, a jego końce rozkuto w trójkątne(?) płytki do mocowania na klepkach. Jest skorodowany, a płytki dotrwały tylko częściowo. Jego wymiary to: wys. (zachowana) – 5,3 cm, śr. pręta – 0,5 cm, szer. zewnętrzna uszka – 1,75 cm, waga (zachowana) – 11,9 g.

Zaczep ten datować można na XI-XIII w.

Poza przedstawionymi powyżej zabytkami w muzealnym zbiorze podhoreckim znajdują się jeszcze fragmenty nieokreślonych przedmiotów żelaznych (ryc. 39:1), w tym może szydła (ryc. 39:2-4), niewielka liczba niecharakterystycznych małych ułamków naczyń, spieki i żużel (ryc. 39:5) [być może z wielkiej mogiły w rogu przy zewnętrznym wale, na polu bazyliańskim (Ziemięcki 1884, 98)], bryłki lessu z przywarłymi fragmentami obręczy wiader i rdzą z wypełnisk jam grobowych (ryc. 39:6) oraz drobne kawałki kory (ryc. 39:7), może pozostałość konstrukcji grobowych.

4.5. ZAKOŃCZENIE

Ruchome zabytki archeologiczne z badań T. Ziemięckiego w Podhorcach wyraźnie dzielą się na dwie grupy. Do pierwszej zaliczają się znalezione z grodziska – głównie rozmaite, lecz typowy materiał staroruski (XI – połowa XIII w.) z prowincjonalnego ośrodka wczesnomiejskiego czy też protomiasta⁵⁸, jakim było Pleśnisko pełniące niegdyś poza mieszkalnymi i obronnymi, także funkcje

⁵⁸ Autor daleki jest od poglądu, iż miastami można nazywać tylko skupiska ludzkie, które mają formalnoprawne potwierdzenie takiego statusu. Interesujące rozważania o początkach miast – polskich, ale uwagi odnieść można też do terenów zachodnioruskich – przedstawił Przemysław Urbańczyk (2008, 107-135). Także Andrzej Buko (2015, 21-25) ośrodki grodowo-miejskie z XII – połowy XIII w. określa jako protomiasta.

administracyjno-cerkiewno-kupiecko-rzemieślnicze⁵⁹. Nieliczne przedmioty są – być może – starsze i pochodzą z grodu doby plemienną. W drugiej mieszczą się znaleziska z płaskich(?) i kurhanowych grobów staroruskich z XI-XIII w. oraz z elitarnych kurhanowych grobów drużynniczych z X/XI w. Ze względu na wagę tych ostatnich dla identyfikacji i rekonstrukcji procesów kulturowych – początki państwowości i Cerkwi – na zachodzie współczesnej Ukrainy około przełomu I i II tysiąclecia n.e. poniżej przedstawiona jest ich rozszerzona interpretacja.

Ustalona wyżej chronologia wielkich mogił pozwala na objaśnienie ich jako grobów zmarłych członków elity Rusi (Kijowskiej) i przedstawicieli Włodzimierza Wielkiego (ok. 958-980-1015 r.) na zachodzie kształtującego się państwa, w strategicznie korzystnym miejscu u źródeł Bugu, Styru i Seretu (dorzecza Wisły, Prypeci i Dniestru)⁶⁰. Sprawowali oni kontrolę nad obszarem niedawno (w 981 r.?) wcielonym do monarchii kijowskiej. Nie można wykluczyć, iż właśnie w Podhorcach widoczny jest proces zmian zachodzących w końcu X w. w państwie ruskim, tj. ekspansji jeszcze w czasach, gdy Włodzimierz był poganinem, a następnie chrztu księcia i elit, ponieważ dewocjonalia chrześcijańskie (niewątpliwa demonstracja wiary w Jezusa Chrystusa) znaleziono tylko w dwu z kilku dużych kurhanów. Te niewielkie przedmioty osobistej pobożności są kulturowo istotniejsze od interesującego fenomenu obola zmarłych (por. niżej), czy też reprezentacyjnej formy grobu (komora pod nasypem?; por. niżej).

Pośrednio z grodziskiem w Podhorcach łączyć można zapisane przez kijowskiego latopisarza na początku XII w. (por. Powieść... 1999, XI-XIII) słowa:

Roku 6489 [981]. Poszedł Włodzimierz ku Lachom i zajął grody ich: Przemyśl, Czerwień i inne grody, które są i do dziś dnia pod Rusią (Powieść... 1999, 65)⁶¹. Można przypuszczać, że jednym z tych innych grodów – jeszcze przedpaństwowych⁶² – było Pleśniko (por. **ryc. 40**). Słowo *Lachy* jest ruską wersją nazwy *Lędzianie*, które to słowiańskie plemię żyło niegdyś na znacznym obszarze po obu stronach współczesnej granicy polsko-ukraińskiej. Użyło ono miana Polakom, których Rusini nazywali właśnie *Lachami*, Litwini słowem *Lenkas*, Węgrzy *Lengyen* (później *Lengyel*), Wołosi zaś *Leah* (Parczewski 2007; por. też

Parczewski 1991, 55-66). *Lędziańskie*⁶³ Pleśniko spodobać się musiało zdobywcy – być może ze względu na wspomniane strategiczne położenie – ponieważ gród po przebudowie funkcjonował także w państwie Rurykowiczów⁶⁴.

Osadzeni w Pleśniku drużynnicy⁶⁵ należeli do grupy obdarzonej przez Włodzimierza Światosławowicza zaufaniem, a wybranej zapewne spośród Waregów⁶⁶, którzy przyczynili się do zdobycia przez niego władzy na Rusi:

Roku 6488 [980]. I wybrał z nich mężów dobrych, roztropnych i chrobrych, i rozdał im grody; pozostali zaś poszli do Carogrodu, do Greków. I posłał przed nimi posłów, mówiąc tak cesarzowi: „Oto idą do ciebie Waregowie. Nie wpuszczaj ich do grodu, albowiem narobią ci zła, jako i tu, lecz rozrzuć ich po różnych miejscach, a tam nie puszczaj ani jednego” (Powieść... 1999, 63)⁶⁷.

Słowa latopisu pokazują w interesującym świetle stosunek Włodzimierza do skandynawskich najemników, których znaczenie jest często – zwłaszcza w literaturze popularnej – przeceniane. Książę potraktował ich nader instrumentalnie, nie wynagradzając, wysyłając do Bizancjum i ostrzegając przed nimi cesarza Bazylego II, a nawet udzielając mu rady co do sposobu postępowania z nimi.

Stosunek władcy do swoich wiernych drużynników latopisarz przedstawił też słowami:

Roku 6504 [996]. „Srebrem i złotem nie znajdę drużyny, a drużyną znajdę srebro i złoto, jako dziad mój i ojciec mój znaleźli drużyną złoto i srebro”. Bowiem Włodzimierz kochał drużynę, z nią naradzał się o urzędzeniu kraju i o wojnach, i o prawach krajowych. I żył z kniaziami sąsiednimi w pokoju – z Bolesławem

⁶³ Odmienny pogląd na tę sprawę ma M. A. Filipčuk (2010, 351) uznający Pleśniko za gród plemienia Chorwatów.

⁶⁴ Według M. A. Filipčuka (2010, 351-352) ogromny plemienny gród (typu *polis*) został przez księcia Włodzimierza spalony (całkowicie zniszczony) w końcu X w., a na początku XI w. w jego górnej części, na *plateau*, zbudowano trójdzielny gród ruski.

⁶⁵ *Nomen omen* zmarłych pochowanych w wielkich mogiłach w Podhorcach uznać trzeba za nosicieli tzw. kultury drużynnej w jej młodszym etapie (por. Fetisov 2012, 409-411), którą da się zaobserwować we wczesnym średniowieczu w znacznej części Europy, a szczególnie widoczna jest na Rusi. Charakteryzowała się ona obecnością w otoczeniu władców najemnych wojowników różnoplemiennego (głównie skandynawskiego) pochodzenia z multikulturowym wyposażeniem.

⁶⁶ Dariusz Błaszczyk (2016, 43; tam literatura) uznaje, iż grobów komorowych (por. niżej) na ziemiach polskich nie można uznać za wyznacznik skandynawskości i wiązać ich tylko ze Skandynawami. Przyjmuje, że chowani w nich byli przedstawiciele elit złożonych ze Słowian, Skandynawów oraz może innych grup etnicznych. Zdaniem autora podobnie było na Rusi, ale skandynawskie pochodzenie mężczyzn z grobów w Pleśniku jest bardzo prawdopodobne.

⁶⁷ Por. Ipat'evska... 1962, 66-67.

⁵⁹ Por. rozdział 3.

⁶⁰ Trudno zakreślić granice czasowe funkcjonowania hipotetycznego ośrodka administracji książęcej w Pleśniku, jednak przypuszczać można, iż powstał on w latach 80. X i trwał w początkach XI w.

⁶¹ Por. Ipat'evska... 1962, 69.

⁶² Inaczej na to zagadnienie zapatruje A. Ūsupovič/Jusupovič (2015, 69; 2017, 57, 85; tam literatura), który uważa, iż Włodzimierz zaatakował ziemie będące we władaniu Piastów.

lackim i ze Stefanem węgierskim, i z Oldrzychem czeskim⁶⁸. I był mir między nimi i przyjaźń (Powieść... 1999, 99-100)⁶⁹.

I rzeczywiście ludziom księcia osadzonym w Pleśniku wiodło się nadzwyczaj dobrze. Wyposażenie wielkich mogił świadczy, iż mieli dostęp do wytworów książęcych złotników, kontakty – zapewne przez kupców – z Niemcami i z Azją(?), a także – może bezpośrednio – z plemionami bałtyjskimi, Węgrami oraz Bułgarią lub Bizancjum. Warta podkreślenia jest obecność w trzech grobach aż ośmiu drobnych przedmiotów ze złota, w tym trzech pierścieni i bransolety. Jest to nietypowe dla terytorium dawnej Rusi (por. Eniosova 2007), gdzie złota – w odróżnieniu od srebra, powszedniego metalu epoki wikingów – było niewiele, a służyło ono głównie celom reprezentacyjnym i sakralnym (Eniosova 2007, 315). Elżbieta Dąbrowska, pisząc o wczesnośredniowiecznych grobach piastowskich z terenu Polski (2008, 149-150; tam literatura), wymienia trzy złote pierścienie mające – podobnie jak okazy podhoreckie – formę obrączek. Pierwszy, pochodzący z grobu w zniszczonym ok. połowy XI w. kościele na Ostrowie Lednickim, należał zapewne do członka rodziny książęcej, ewentualnie do dostojnika kościelnego lub świeckiego. Drugi znaleziono w datowanym na połowę XI – połowę XIII w. grobie nieznanego mężczyzny, może księcia, w aneksie przy rotundzie NMP na Wawelu w Krakowie. Trzeci, odkryty w grobie z początku lub 1. połowy XII w. usytuowanym przy lub w niezachowanym kościele na cmentarzysku w Czersku, łączy się – choć hipoteza ta jest trudna do udowodnienia – z komesem Magnusem, synem angielskiego króla Harolda II pokonanego przez Wilhelma Zdobywcę. Nie wyklucza ona, iż posiadanie takiego przedmiotu wiązało się z pełnieniem określonej funkcji (piastowaniem stanowiska) w państwie, co potwierdzają wzmianki z literatury średniowiecznej. Zapewne podobnie było na ówczesnej Rusi.

W ustach zmarłych pochowanych w wielkich mogiłach znajdowały się wspomniane już drobne złote przedmioty (blaszki i drucik). Interpretować je trzeba jako „obołe zmarłych”. Zwyczaj wyposażania nieboszczyków w monetę(-y) lub inny rodzaj pieniądza był lub jest kultywowany w różnych częściach Europy, Azji i północnej Afryki od starożytności po czasy współczesne. Jego celem było dostarczenie zmarłym opłaty za przewóz w zaświaty („obol Charona”) lub gotówki na pośmiertne zakupy (eliminacja darów grobowych), bądź też zabezpieczenie się (przez przekupienie) przed powrotem nieboszczyka do świata żywych. Tematowi oboła zmarłych

we wczesnym średniowieczu poświęcona jest obszerna literatura (m.in.: Gräslund 1967; Kolníková 1967; Potin 1971; Ravidina 1988; Suchodolski 1998), jednakże do niedawna nie było w niej informacji o znaleziskach podobnych do podhoreckich. Ostatnio złotą blaszkę odkryto w czaszce w grobie D171 na cmentarzysku w Bodzi (Czech-Błońska, Krajczewski 2017, 216; Sobkowiak-Tabaka 2017, 71; Suchodolski 2017, 285-286, 303, ryc. 3.12.6). Oleksandr P. Mocã (1990, 106) – monografista sepulkraliów południoworuskich IX-XIII w. – doszukuje się w omawianych pochówkach wpływu tradycji wielkomorawskiej, ponieważ właśnie tam odnotowano w grobach złote obole zmarłych – blaszki w Nechwalinie koło Kyjowa oraz bizantyjski solid cesarza Michała III w Mikulčicach (Poulik 1975, 86-87, tabl. 6, 51; 1985, 38). Bardziej uzasadnione wydaje się interpretowanie złotych blaszek i drucika z Podhorzec oraz znalezisk z Wielkich Moraw jako lokalnych, niepowiązanych ze sobą wariantów omawianego zwyczaju. Wkładane zwykle do grobów monety lub ułamki monet srebrnych zastąpiono drobnymi przedmiotami ze złota, które uznać trzeba za namiastki bizantyjskiego złotego pieniądza będącego w obiegu zarówno na południe od Karpat, jak i na Rusi południowej (por. Salamon 1987, 253, 255). Zauważyć można, że zwyczaj obola zmarłych wystąpił zarówno u Słowian, jak i Węgrów oraz Skandynawów w okresie ich chrystianizacji ok. I/II tysiąclecia n.e., chociaż nie był związany z wymogami nowej religii.

Ważniejsze od fenomenu podhoreckich oboła zmarłych są dewocjonalia będące niewątpliwie demonstracją wiary w Jezusa Chrystusa. O ile zmarły z wielkiej mogiły na gruntach włościańskich był poganinem, a przynajmniej nic nie świadczy o jego chrystianizmie, o tyle zmarli pochowani w wielkich mogiłach bliźniaczych byli zapewne chrześcijanami⁷⁰, którzy swą wiarę okazywali, nosząc krzyże. Przypuszczać można, że nową wiarę przyjęli razem z księciem Włodzimierzem, a wydarzenie to latopis przedstawia w formie toposu:

Roku 6496 [988]. [...] rozchorował się Włodzimierz na oczy i nie widział nic, i trapił się wielce nie wiedząc, co uczynić. [...] I kazał się ochrzcić. Biskup zaś korsuński z popami cesarzówny, pouczywszy, ochrzcił

⁶⁸ Jest to jeden z wielu anachronizmów (por. Ūsupovič 2015, 55, 69) w „Powieści minionych lat”, Stefan węgierski panował bowiem od 997, a Oldrzych czeski od 1012 r.

⁶⁹ Por. Ipat' evskaã... 1962, 111.

⁷⁰ Mogiły bliźniacze są znakomitym przykładem współwystępowania i przenikania się dwu tradycji – starej pogańskiej i nowej chrześcijańskiej. Stara przejawia się zwłaszcza w bogatym wyposażeniu zmarłych, które świadczy o jeszcze pogańskiej mentalności. Nowa manifestuje się obecnością w grobach dewocjonalii chrześcijańskich. Za obyczaj chrześcijański uznać można także obrządek szkieletowy ze skierowaniem głów nieboszczyków ku zachodowi, zaznaczyć jednak trzeba, że występował on na wschodzie Słowiańszczyzny również w pochówkach niechrześcijańskich. Pogańską praktyką było sypanie kopców nad zwłokami, lecz – w przeciwieństwie do Kościoła rzymskiego – Cerkiew godziła się z jego istnieniem przez co najmniej dwa stulecia od oficjalnego chrztu Rusi.

Włodzimierza. *Gdy położył rękę nań, ten natychmiast przejrzał. Widząc zaś Włodzimierz tak nagle uzdrowienie, pochwalił Boga, mówiąc: „Dopiero poznałem Boga prawdziwego”. Gdy zaś zobaczyła to drużyna jego, wielu ochrzciło się.* (Powieść... 1999, 88)⁷¹.

Wychodząc z założenia, że bóg władcy powinien być bogiem całej wspólnoty, książę ten musiał pozbawić swych poddanych możliwości wyboru wyznania – ważnego elementu życia społecznego. Chrystianizator mógł spodziewać się oporu części społeczeństwa, jednak monoteistyczne chrześcijaństwo w wersji bizantyjskiej, które wprowadził, nadawało się znakomicie na sprzymierzeńca budowniczego państwa⁷². Jako pierwsza nową religię zaakceptować musiała – a zapewne chciała – książęca drużyna. To rzeczywiście nastąpiło – czego przykładem zmarli z wielkich mogił bliźniaczych – choć zmiany światopoglądowe i przyswajanie eschatologii chrześcijańskiej zachodziły powoli. Ważne, że chrześcijanina tworzył nieodwracalnie sam obrzęd chrztu, którego pamiątkami są – jak już zaznaczono – krzyże z obu grobów. Są one też najstarszym niebudzącym zasadniczych wątpliwości chronologiczno-interpretacyjnych świadectwem obecności chrześcijan na zachodzie współczesnej Ukrainy. Dzięki przybyłym znad Dniepru przedstawicielom władzy kijowskiego księcia działalność misyjną mógł rozwijać Kościół wschodni⁷³. Związek pochowanych w mogiłach bliźniaczych z kultem państwowym nie wyklucza ich indywidualnego zaangażowania, które widoczne jest – choć może to tylko ostentacja – zwłaszcza w wielkiej mogile bliźniaczej nr 2. Zmarli nie będąc duchownymi, byli jednak nosicielami nowej oficjalnej religii wśród słowiańskiej ludności, której nawracanie dopiero się rozpoczynało. Wydaje się zatem, że ich obecność w Pleśniku uznać można za początek Cerkwi⁷⁴ – jeszcze przed wielką schizmą – w zachodniej części niegdysiejszej Rusi (Kijowskiej).

⁷¹ Por. Ipat'evskaâ... 1962, 96-97.

⁷² Roli takiej nie mogła odegrać religia pogańska, czego dowodem jest próba wprowadzenia henoteizmu, która nie powiodła się (por.: Powieść... 1999, XXIX, 63-64, 92-93; Gieysztor 2006, 92-96).

⁷³ Nie ma wątpliwości, że chrystianizacja Rusi była jego najważniejszym osiągnięciem.

⁷⁴ Organizacja Cerkwi na zachodzie Rusi była w wysokim stopniu zależna od sytuacji politycznej i nie ma tu miejsca na jej szczegółowe omawianie. Nadmienić jednak można, że diecezję w Haliczu erygowano ok. połowy XII w., a jej biskupi wzmiankowani są pod ok. 1153 r. – Aleksy (niepewny); 1156 (ingres) i 1165 r. – Kosma oraz pod 1235 i 1241 r. – Artemiusz. Wspominani są też biskupi przemyscy – Antoni, którego z arcybiskupstwa nowogrodzkiego przeniesiono w 1220 r., powrócił zaś do Nowogrodu w 1225/1226 r., oraz nieznanego imienia władcy przemyski pod r. 1241 (Osadczy 2001, 297-300). Wcześniejszą metrykę ma stolica biskupia we Włodzimierzu Wołyńskim, lecz jej fundatorem nie był raczej Włodzimierz Wielki (niewiarygodna jest wzmianka

W dwu wielkich mogiłach T. Ziemięcki odkrył pochówki podwójne, zapewne małżeńskie. Nie wiadomo – niestety – co było przyczyną wspólnego pogrzebania kobiet i mężczyzn. Z pewnością nie mamy w wypadku grobów podhoreckich do czynienia z celowym uśmiercaniem kobiety, które znane jest ze sporządzonego przez Ahmada ibn Fadlana opisu pogrzebu ruskiego wodza (Skandynawa, a nie Słowianina) zmarłego w 921 lub 922 r. nad Wołgą (por. Duczko 2006, 116-129). Status społeczny obu kobiet był niewątpliwie wysoki, ale o ich przynależności etnicznej nie można powiedzieć nic pewnego. O ile mężowie przybyli prawdopodobnie przez Podnieprze ze Skandynawii lub przynajmniej mieli wareskie korzenie, o tyle nic nie świadczy o nordyckim pochodzeniu żon. Przypuszczać można, że były członkiniami miejscowej elity plemiennej lub Słowiankami znad Dniepru, a nie można wykluczyć madziarskiego pochodzenia – choć to mało prawdopodobne – zmarłej z wielkiej mogiły na gruntach włościańskich. Około stu lat po śmierci obu kobiet latopisarz odnosząc się do czasu, w którym żyły, pisze:

Roku 6488 [980]. [...] o dobrych niewiastach rzekł [Salomon]: „Cenniejsza jest od drogiego kamienia. Raduje się nią mąż jej, sprawia bowiem mężowi swojemu błogim całe życie. [...] Usta zaś swoje otwiera roztropnie, w czas mówi językiem swoim. W siłę i wdzięk przyoblekła się. Szczodrości zaś jej podniosły domowników jej i wzbogaciły; i mąż jej pochwała ją. Niewiasta bowiem roztropna błogosławioną jest, niech więc chwali bojaźń Pańską. Dajcie jej z owocu ust jej, niech chwałą we wrotach męża jej”. (Powieść... 1999, 64-65)⁷⁵.

Ostatnim z zagadnień jest niewątpliwie reprezentacyjna forma rozproszonych grobów podhoreckiej nekropoli drużynnej. Wielkie mogiły podhoreckie⁷⁶ zaliczają się najpewniej do tzw. grobów komorowych⁷⁷, jednak brakuje dostatecznych

w późnym „Latopisie Nikona” o biskupie Szczepanie/Stefanie, a powstała ok. 1078-1088 lub ok. 1090 r. (Vlasto 2004, 311, 448). Oczywiście działali duchowni niższej rangi, jak ok. XI/XII w. przemyski pop Wasyl, powiernik i przypuszczalnie spowiednik księcia Wasylka Rościśławowicza (Powieść... 1999, L-LI, 202).

⁷⁵ Por. Ipat'evskaâ... 1962, 68-69.

⁷⁶ Poza wielką mogiłą na gruntach włościańskich i mogiłami bliźniaczymi do grupy tej zaliczyć można: rozkopaną jeszcze przed badaniami T. Ziemięckiego mogiłę wielką na łączce (por. wyżej), kurhan na polu Bazylego Tołoczki rozpoznany przez Bolesława Henryka Szaniawskiego w 1874 r. (Liwoch 2005, 37-39, ryc. 1) oraz kurhan z pozostałościami komory zrębowej odkryty przez A. Pasternaka (1948, 146), który był jednak wcześniej przekopany.

⁷⁷ Nie są to jedyne groby komorowe na dzisiejszej zachodniej Ukrainie. A. Janowski (2015, 121-122, 124, 130-131; tam literatura) uznaje za takie obiekty z: Bielowa (3 groby), Peresopnicy (1 grób) i Żukowa Starego (3 groby), Horodyszczka (1 grób), a także Sądowej Wiszni (1 grób), choć w wypadku ostatniego zachodzi wątpliwość interpretacyjna (por. Dąbrowska 1979).

danych o ich konstrukcji⁷⁸. Możliwa jest także – choć chyba mniej prawdopodobna – ich przynależność do grupy tzw. grobów *quasi*-komorowych lub w typie grobów komorowych (por. np.: Buko 2016, 58; Mihajlov 2016, 91-94; Kara 2017, 345). Andrzej Janowski (2016, 25) proponuje szeroką definicję kategorii grobów komorowych: [...] *grób szkieletowy o nieprzenośnej drewnianej konstrukcji w kształcie niewielkiego budynku/komory wzniesionej nad ciałem zmarłego na miejscu jego pogrzebu*. Dodaje, że powinny być ulokowane w eksponowanym miejscu, a wskazana jest także obecność urozmaiconego wyposażenia grobowego. Pierwszy i ostatni z wymogów mogiły z Podhorzec-Pleśniska, z południowo-zachodniej części Rusi Włodzimierza Wielkiego, z pewnością spełniają, a i dwa pozostałe najprawdopodobniej były zrealizowane.

Lucjan Siemieński (1845, 38-39) przytacza podanie ruskie: *W okolicach Zborowa (na Podolu), Kołtowa, pokazuje lud ciągnący się przerwami wał, nazywany wałem Olgi. Księżniczka ta uciekając przed Batyjem wodzem Tatarów, przemieniła się w mysz i szła pod ziemią, i wszędzie, gdzie nurtowała, wysypywał się taki wał. Bespieczne schronienie znalazła dopiero na Horodyszczu zwaném Pleśnisko, w pobliżu Podhorzec, gdzie zamknąwszy się w grodzie, dała odpór hordom tatarskim. Na tém miejscu widać dziś kilkaset mogił; a w pobliżu stoi monasterek księży Bazylianów*. Choć bajkowe, i choć „Batyj” zdobył gród, ukazuje ono, że pozostałości z wczesnego średniowiecza robiły wrażenie na prostym ludzie. Może większe jeszcze wywierały na poszukiwaczach skarbów, starożytnikach i w końcu na archeologach, co jest w świetle przedstawionych powyżej materiałów najzupełniej zrozumiałe.

⁷⁸ Ze względu na to wydaje się, że słusznie uczynił A. Janowski (2015) nie uwzględniając ich w swoim opracowaniu grobów komorowych z Europy Środkowo-Wschodniej.

На перевеликий жаль, у Пліснеську українська культура зазнала безповоротних втрат. Упродовж XIX ст. власники цих земель займались пошуками старожитностей. Виявлені ними рухомі пам'ятки з городища та всіх могил потрапили до приватної збірки, доля якої невідома. Вже у наш час при археологічних та магнітометричних дослідженнях на місці декількох сотень поховань вдалося виявити лише незначні фрагменти кераміки та жужіль. Про історичну та культурну цінність втраченого можна судити на підставі речей, які у 1880-х рр. встиг ще виявити та зберегти професійний археолог Теодор Земенський. Передані до Краківського археологічного музею вони були врятовані для нащадків. До речі, сьогодні представник цієї відомої наукової інституції Радослав Лівох ознайомить нас з тими, здебільшого ще неопублікованими матеріалами¹.

Борис Возницький (1926-2012)

Підгірці-Пліснесько 2005²

1. INTRODUCTION

In the years 1881-1883, an archaeologist from Kraków, Teodor Nieczuja-Ziemięcki, carried out excavation research – professional for the times – in medieval Plisnes'k (fig. 41), the relics of which can be found in the village of Pidgirci³ (fig. 1, 2) loca-

ted between Zoločiv and Brodi. After the first excavation season he wrote: *Because the research in Pidgirci, so interesting for so many reasons and already yielding ample results, should be regarded as barely begun, and planning to continue it further this year, I limit myself to this very succinct report while leaving for later the plan, sketches of items, and scientific use of material obtained here until a later detailed description of the whole excavation in Pidgirci* (Ziemięcki 1882, 61). Similarly briefly he presented the results of the next two archaeological seasons. Unfortunately, he did not realise his intention to describe and illustrate in detail the artefacts he had discovered (see: fig. 3, 4), yet his reports with concise and clear information were very useful while studying those objects, and substantial fragments are quoted in this book.

He presented the archaeological site in the following way (Ziemięcki 1882, 58-59; 1883, 41-42):

[...] almost the whole Pidgirci is like one great hillfort, on three sides strengthened by its extremely strong natural location, on one, in the north, surrounded by several storeys of double and in some places even triple ramparts; further on surrounded on this side by a vast burial ground. Among countless, more or less visible graves, and in part even completely ploughed over, attention is mostly drawn to several graves rising a few metres above ground that appear to be a separate complex.

[...]

I began my research by making a detailed plan of both the hillfort with the several storeys of its ramparts

¹ Unfortunately, in Plisnes'k Ukrainian culture suffered bezpowrotne loss. In the 19th century, owners of those lands searched for antiquities. The artefacts they discovered in the hillfort and all the burial mounds ended up in a private collection the fate of which is unknown. Nowadays, in the course of archaeological and magnetometric research only small fragments of pottery and slag were found on the site of a few hundred graves. The historical and cultural value of the lost heritage can be estimated on the basis of the items which, during the 1880s, were discovered and preserved by a professional archaeologist, Teodor Ziemięcki. Transferred to the Archaeological Museum in Kraków, they were saved for the next generations. Today the representative of that renowned scientific institution, Radosław Liwoch, will present those largely unpublished materials (Voznic'kij 2006). In the original text the name Tadeusz was used – after Andrzej Abramowicz (1991, 65), who also mentioned Tadeusz Teodor (Abramowicz 1991, 86) – though Ziemięcki himself used the name Teodor.

² Further on in the book the Cyrillic signs in quotations, titles and proper names are transliterated into Latin alphabet acc. to the Polish Standard PN-ISO 9 from February 2000 (with the exception of the capital Kyiv).

³ Pidgirci (Pol. Podhorce) is a village in the Brodi region, L'viv district, in Ukraine. The early-medieval archaeological site located there is referred to in literature as Plisnes'k or Plisnes'ko (Pol. Pleśniko [Dziedzicki 1887], or rarely: Plisneśk [Wędzki 1970], Plisniesk [Kronika... 2017a, 147]; Rus. Plesnesk; Eng. Plisnesk, Plisnes'k; Ger. Plisnesko).

and a sort of fore-forts, and the burial ground stretching along its northern side and further on into the forest to the west [...].

The area suitable for archaeological excavations in Pidgirci could be divided into three categories:

1) A large and impressive hillfort in so called Plisnes 'k, surrounded by a few storey-high ramparts and strongly fortified by nature [...].

2) Graves located on agricultural land and that belonging to the Basilian Order – and lying in the vicinity of the hillfort and the monastery.

3) A considerable number of fairly impressive graves scattered in the woods and the manorial land – further away from the hillfort.

The archaeological material from the research by T. Ziemięcki – the subject of this study – is stored in the Archaeological Museum in Kraków (MAK) under the inventory number MAK/3744⁴, while the human remains (skulls) are in the Anthropological Museum at the Anthropology Unit of the Jagiellonian University.⁵

Before World War II, Gabriel Leńczyk studied the finds from Pidgirci, the testimony to which is an article about swords (Leńczyk 1930) and the typescript in the MAK Archive. During the 1990, a similar attempt was made by Ewa Kwaśniewska.⁶ In recent years the archaeological material from Plisnes 'k has been analysed by the author, who has presented its part in articles published in Poland, Germany, Russia and Ukraine.⁷ It could be added that mentions of those finds – also illustrated – can be found in numerous archaeological studies e.g. by: Włodzimierz Demetrykiewicz (1898, 133, 136 [fig. without no]); Ture J. Arne (1914, 208), Bohdan Janusz (1918, 282-286), Āroslav Pasternak (1961, 659), Jerzy Antoniewicz (1955, 270, fig. 24:2), Oleksij Ratič (1957, 26-27, 92, tabl. X:2, 3, 6), Mihajlo P. Kučera (1975, 246, 251; 1986, 326)⁸, Jan Źak (1968, 420), Aleksandr P. Mocā (1990, 8, 23, 50, 51, 75, 78, 80, 116), Andrzej Janowski (2006, 35), Fedir Androshchuk (2011, 85, 86, ryc. 10), Mechtild Schulze-Dörrlamm (2014, 613-614, ryc. 3B), Michael Müller-Wille (2015), Šimon Ungerman (2017, 60, 63, ryc. 28:6) i Piotr N. Kotowicz (2018, 36).

⁴ A large part of the finds from Pidgirci has been conserved by employees of the Artefacts Conservation Department MAK: late Grzegorz Kieferling, Katarzyna Besztak, Maryla Dryja, Andrzej Dyga, Maria Gawrońska and Marcin Przybyła.

⁵ An anthropological analysis of the craniological material was conducted by Barbara Musiał-Laczek (2008).

⁶ The author would like to his heartfelt gratitude to her for allowing him to carry out an archaeological study on those scientifically extremely valuable materials.

⁷ Liwoch 2005; 2006a; 2006b; 2006c; 2006d; 2006e; 2007; 2008a; 2008b, 41-42, 44-45, 51, 53-54; 2009; 2010a; 2010b; 2011, 91, 94-96; 2012a; 2012b; 2014b; 2016, 95-97, 102, 106-107; Liwoch, Müller-Wille 2012, 423-430.

⁸ These are chapters in three-volume studies of archeology in Ukraine (in Ukrainian and Russian), which testifies to the appreciation of the scientific value of the archaeological site in Pidgirci-Plisnes 'k.

2. BIOGRAPHY OF T. ZIEMIĘCKI

TEODOR ZIEMIĘCKI (1845-1916)

Not much is known about [dr.?] Teodor Nieczuja-Ziemięcki who conducted one of the first professional excavations in Eastern Galicia at the time, even though he actively participated in the scientific and cultural life of Kraków during the last decades of the 19th and at the beginning of the 20th century. He was a museologist – in the years 1883-1902 the curator of the National Museum in Kraków (MNK) (fig. 5), as well as the vice-director of that institution;⁹ and an archaeologist – a member of the Archaeological Commission of the Academy of Learning in Kraków, he carried out excavation research in: Sieniawa and Leżajsk (1881), Pidgirci (1881-1883), Galič burial mound in Krilos (1883), Viktoriv and Komariv (1884) and again in Krilos (1885).¹⁰ He edited and published “Dwutygodnik Naukowy” (1878-1880) devoted to issues of archaeology, history

and linguistics. He was a publisher and the author of numerous studies, e.g.: “National Museum in Kraków” (Kraków 1878), “Analysis of the work by J.N. Sadowski: «Greek and Roman trade routes across the tributaries of the Oder, Vistula, Dnieper and Niemen to the shores of the Baltic Sea»” (Warszawa 1878), “Theory of the Phoenician culture influences critically analysed” (Kraków 1879), “Wawel Castle and National Museum” (Kraków 1879), “The first Polish-Ruthenian archaeological exhibitions in L'viv” (Kraków 1885), “Wawel” (Kraków 1908).

The work of this precursor of Polish museology can be summed up with a quotation after Kazimierz Malinowski (1970, 31): *It is striking that Ziemięcki, as a very active archaeologist in this field, created a programme outline in which artistic and historic collections are predominant. No less interesting is the fact that the programme was actually realised by Polish national museums which were established and formed in later years.*

⁹ So was his function described in a document referring to him (fig. 6) and preserved in the Archive of MNK. It seems to refer to the position of the acting director in the period between the death of prof. Władysław Łuszczkiewicz and the appointment of dr. Feliks Kopera.

¹⁰ Ziemięcki 1882; 1883; 1884; 1886; 1887. It can be added that archaeological materials left by T. Ziemięcki can be found not only in MAK, but also in the State Archaeological Museum in Warszawa (PMA). The author would like to thank Mirosława Andrzejowska from PMA for that information (see: Bochnak, Warowna 2015, 79-81).

3. STATE OF RESEARCH ON THE EARLY-MEDIEVAL SETTLEMENT COMPLEX IN PLISNES'K

The archaeological site in Pidgirci is one of more thoroughly studied in western Ukraine (Dziedzicki 1887, 250; Janusz 1918, 282-288; Kučera 1962a, 9-11; Liwoch 2003a, 260-261; 2005, 37; literature there), and further archaeological research is still conducted there (Filipčuk 2018, 7, 55).

The earliest amateur excavations recorded in literature were carried out at the beginning of the 19th c. (1810 or 1811) Rev. Barlaam Kampaniewicz, afterwards excavations were conducted: in the year 1816 (?) by the Governor of Galicia and Lodomeria Franz Seraph von Hauer; in 1833, Adam Tytus Działyński; in 1857, August Bielowski; in 1874, Bolesław Henryk Szaniawski; in the years 1881-1883, T. Ziemiecki (see below); in the years 1905 and 1907 Karol Hadaczek, and in 1940 A. Pasternak. Materials from this research were presented to a very limited degree, and much of them have been lost.

More is known about excavations conducted after World War II, the results of which were published systematically (more completely and with illustrations during the 1950s and 1960s, briefly in the 1970s and 1980s). Between 1946 and 1949, the research was conducted by Ivan Starčuk, who explored approx. forty dwelling structures, ninety six graves and five barrows, as well as fragments of ramparts (various artefacts from the 11th - 13th c.). In 1953, Volodimir Gončarov discovered a pit-house, a surface building, stoves etc. In 1954, M. Kučera discovered two pit-houses and two stoves. In the years 1970-1972 and 1983, Roman Bagrij and others examined several dozens graves (13th - 14th c.), including one beneath a slab and one with grave goods (maybe from before the 13th c.? - R. L.), and relics of buildings and several stoves. In 1980, Mikola Pelešišin and Roman Čajka explored two pit-houses with stone stoves (8th - 9th c.), other buildings and three barrows. Excavations from the years 1986 and 1988 resulted in identifying relics of a stone building, several graves

(including one beneath a slab) and other features (artefacts from the 10th - 13th c.).

In the years 1990, 1993, 1998-2004 and 2007-2016, the site was researched by Mihajlo Filipčuk, who presented the abundant excavation material and its interpretation in numerous publications.¹¹ One should mention lead seals, styluses, and a matrix for kolt pendant, which confirm the significant role of Plisnes'k during the state period, as well as finger fibulae and ferules in the heraldic style from the 7th c., which are evidence of its roots going back to the early-Slavic period.

Mihajlo Filipčuk (2008a, 220, 228) believes, that during the Slavic phase, in the 9th - 10th c., Plisnes'k functioned as a 'polis' type of hillfort covering the area of almost 350 ha, with flat cremation cemeteries. The Ruthenian phase commenced at the end of the 10th century when the complex was burnt down during the raid by Vladimir the Great, after which a hillfort of the 'castle' type was built. It was surrounded by settlements that lasted from the beginning of the 11th century to the mid-13th century. This period is divided into two phases: an older one during the 11th century and the first third of the 12th century, and a later one from the 1140s till the mid-13th century. A cemetery consisting of burial mounds is connected with the older phase. The author supposes that the Slavic (tribal) hillfort was much smaller,¹² and some of the defensive elements of the hillfort

¹¹ Among others: Filipčuk (Fylyptschuk, Fylypčuk) 2006; 2008a; 2008b; 2009a; 2009b; 2010a; 2010b; 2011; 2012a; 2012b; 2013; 2016; Filipčuk, Solovij 2011; Filipčuk, Šuj 2006. A complete list of works by M. Filipčuk was compiled by Andrij M. Filipčuk and Volodimir M. Šelep (2017, 8-24).

¹² The largest Slavic hillforts in Lesser Poland neighboring with the western Ukraine have an areas of about 25 ha (see: Poleski 2004, 101, 209, 425).

are older, perhaps from the early Iron Age (Liwoch 2003, 217).

Already in the 19th c. farming significantly contributed to the destruction of the hillfort and burial grounds, which was remarked by T. Ziemięcki (1882, 59): [...] peasants on their own land plough away both ramparts and single burial mounds. Thus in a short time traces of their former arrangement can disappear. Fortunately, they survived until 1965, by the decision of the Council of Ministers of the Ukrainian Socialist Soviet Republic the hillfort was put under legal protection and ploughing was forbidden, allowing only haying. Protection of the site – the hillfort and the barrow burial ground – was confirmed by two resolutions of the Council of Ministers of Ukraine in 2001 and 2009. In the year 2015, the Historic-Cultural Reserve “Old Plisnes´k” was established (Īstorikokul´turnij zapovidnik „Davnij Plisnes´k”) (Filipčuk 2018, 54-55).

Already in the introductory part it should be noted that in mediaeval Rus’ written sources Plisnes´k was mentioned twice or three times.

Under 6696 [the year 1188]:

*Roman¹³ begged his father-in-law, Rurik, [to go] to Galič and told him: “The Galičans are taking me to their land to rule, then let your son Rostislav come with me”. Rurik let his son go with him and Slavno Borisovič, a voivode. Roman then sent [Slavno] ahead with warriors towards Presniesk: let them seize Presniesk first. But they [hillfort inhabitants] shut themselves inside. And Hungarians and Galičans attacked him at Presniesk, and killed some, while others escaped. Hearing that Roman sent his brother-in-law back home, and he himself went to the Lakhs, to Kazimierz (Latopis... 1988, 248).*¹⁴

Under 6741 [the year 1233] (spring, April or May):

When the first grass appeared, Danilo¹⁵ advanced with his brother and Oleksander upon Plesnesk. He came and wrested it from the Arbuzovič boyars¹⁶.

¹³ Information about the mentioned prince – progenitor of the Halych – Volhynia line of the Ruthenian royal family – is presented by an eminent genealogist of the Rurikid dynasty, Dariusz Dąbrowski (2008, 256-266).

¹⁴ See: Ipat´evskaâ... 1962, 661-662.

¹⁵ More about that ruler – one of the greatest in Rus’ – can be read in recently published biographies written by Ukrainian scientists Volodimir Aleksandrovič and Leontij Vojtovič (2013) and a Polish medievalist D. Dąbrowski (2016).

¹⁶ The Arbuzovič are mentioned in written sources just once. They may have been a boyar family from the Galič (Halych) lands, to whose domain belonged Plisnes´k. They belonged to the group supporting the reign of the Arpads in Galič, while opposing the rule of Danilo Romanovič. They must have been very influential

[Then] taking much booty he returned to Volodimer’ (The Hypatian... 1973, 41).¹⁷

It might be mentioned in “The Tale of Igor’s Campaign”:¹⁸

*And Svyatoslav saw a troubled dream
in Kiev upon the hills:
“This night, from eventide,
they dressed me,” he said, “with a black pall
on a bedstead of yew.
They ladled out for me
blue wine mixed with bane.
From the empty quivers
of pagan tulks
they rolled great pearls
onto my breast,
and caressed me.
Already the traves
lacked the master-girder
in my gold-crested tower!
All night, from eventide,
demon ravens croaked.
On the outskirts of Plesensk
there was a logging sleigh,
and it was carried to the blue sea!” (The Tale...,*

2004).¹⁹

That conviction was expressed by e.g.: M. P. Kučera (1960b; 1962a, 7) and M. Filipčuk (Fylyptschuk 2012, 236), however others, like Pavel A. Rappoport (1965, 93-94), doubt that the mention refers to the presented hillfort from the Halych – Volhynia borderlands.

and probably involved in the planned assassination of the prince, since he decided on a campaign against them and removed them from the social and political life of Galič (Jusupović 2013, 112-113).

¹⁷ See: Kronika... 2017b, 179.

¹⁸ It is outside the author’s competence to decide whether the work is an early-medieval original written soon after the failed campaign of the prince against the Polovtsians in the year 1185, or a modern forgery. The state of research on it was presented by Tomasz Hodana (2011), yet that review is slightly outdated, as there has been an increase in literary works of varying quality devoted to “The Tale...” (e.g.: Vojtovič 2009; Mic´ko 2010; Toločko 2011; 2014; Aristov 2017). See also “The Tale the Campaign of Igor Svätoslavič against the Polovtsians” and comments by Edward Goranin (Latopis... 1988, 65-74, 235-242).

¹⁹ Translation by Vladimir Nabokov.

4. ANALYSIS OF ARCHAEOLOGICAL MATERIAL FROM EXCAVATIONS BY T. ZIEMIĘCKI

4.1. EXCAVATIONS IN 1881

4.1.1. HILLFORT

[...] I dug a trench across the main section of the hillfort called Plisnes´k, to the depth of the fertile layer, and around the central elevation in the place which rose, at the very edge of the hill overlooking the road from Zolochiv and the picturesque surroundings, and was enclosed with ramparts in the north-west on the side of Plisnes´k; it undoubtedly must have served as a sacred site of ritual ceremonies and probably animal sacrifice, as abundant bones and clay potsherds seem to indicate. While digging here I followed the slope of the land.

In that latter place, besides extremely numerous animal bones and clay potsherds, I found several iron knives, larger and smaller, four iron arrowheads, various other iron tools of unknown use, a piece of rolled up tin, and most importantly, two bronze bracelets covered with beautiful patina, one of which [was] broader, carefully decorated with a linear ornament; and the other [was] iron and ordinary.

In the part of the hillfort known as Plisnes´k, among a great profusion of animal bones, boar tusks, a deer head etc., I found: four beautiful rings from kaolin slate²⁰), probably from a necklace, a glass ball blown in the shape of an egg and like our Easter eggs painted with yellow garlands against a dark-green background, a ball from whitish paste, and another from naturally rounded flint, two whetstones, one in an original form from the so called Tarnopol slate, two iron bits, one large and the other smaller, various ferrules and iron pieces, an originally formed fire-steel, pieces of glass bracelets in light-blue, dark-blue and green colour

and decorated with yellow curlicues all round; an elongated glass bead, gilded; a flattened piece of bronze as if from a shield boss or similar, covered with thick patina (Ziemięcki 1882, 59-60).

Clay potsherds about which T. Ziemięcki (1882, 58) also wrote that they [...] were scattered in large numbers all over the fertile layer in this place:

Plisnes´k is one of those archaeological sites where one can find a complete set of all types of Old Ruthenian vessels used during the younger phase of the early medieval period (Malevskaã 1969, 14), however, the collection of T. Ziemięcki is too small to offer a complete picture of early-medieval pottery in Pidgirci.²¹ It seems that he did not collect all the pieces of vessels he had found. The pots preserved in fragments (**table I**) were made by hand from clay to which a lot of fine sand had been added, and rounded. The colour of potsherds allows for concluding that they were fired in the oxidising atmosphere (products with beige, light-brown or reddish walls) or reducing (black and grey products). It should be emphasised that the pottery from the younger phase of the early-medieval period in western Ukraine – including Pidgirci – may serve as a chronological indicator only in the most general sense, because of the lack of a more precise archaeological context the majority of its forms have to be dated broadly, i.e. to the 12th – the 1st half of the 13th c., or even more broadly to the 11th – 13th c., or the 10th – 11th c.

Three pots in various forms were reconstructed from fragments of vessels found in the hillfort

²⁰ P. G. OSSOWSKI, a geologist, drew our attention to the fact that the slate from which the rings were made had previously been found only between Zbran´ki and Klinec´ in the Ovruc´ district in Volhynia. Hence the items must have arrived here by means of trade.

²¹ Ceramic material was studied on the basis of the publications: Kučera 1960a; 1961; 1962a, 45-51; 1962b; Malevskaã 1969; 1971; Gupalo 1985; 1993; 1994; Āgodins´ka 2003a; 2003b.

Table I. List of clay potsherds from the hillfort and graves (pit landfills and perhaps mounds) in Pidgirci-Plisnes 'k (no corresponds to the no in fig. 8-10)

No	type of potsherd	height in cm	width in cm	thickness in cm	colour	fracture	chronology	comments
1	rim, neck, belly	5.5 (8.15)	14.0	0.8	brown	tricolour	13 th c. (?)	admixture thicker than average
2	rim, neck, belly	7.8 (7.2)	14.2	0.6	blackish with brown hue	tricolour	10 th - 11 th c.	ornamented; reconstructed outflow diam. - 22.0
3	rim, neck, belly	7.4 (7.6)	11.7	0.7	black	monochromatic	11 th - 12 th c.	reconstructed outflow diam. - 22.0
4	rim, neck, belly	3.8 (4.1)	6.3	0.6	dark-brown and black	monochromatic	12 th - 13 th c.	ornamented
5	handle lids	3.1	handle diam. - 3.3		light-brown	monochromatic	12 th - 13 th c.	
6	belly	3.5	2.75	0.7	whitish	monochromatic	10 th - 11 th c. (?)	ornamented
7	bottom and a bottom fragment	4.6	11.5	wall - 1.5, bottom - 0.7	light-brown, beige	two-colour	11 th - 13 th c.	
8	belly	11.1	10.1	1.5	light-brown beige	tricolour	11 th - 13 th c.	
9	rim neck, belly	4.0	7.6	0.6	peach	monochromatic	1 st half of 13 th c. (?)	fragments 9 and 10 are pieces of the same vessel.
10	rim, neck, belly	6.9	9.5	0.6	peach	monochromatic	1 st half of 13 th c. (?)	a.a.
11	rim, neck, belly	4.2 (4.6)	7.0	0.75	light-brown	monochromatic	12 th - 13 th c.	
12	neck, belly	12.7	7.8	0.6	brick red, black	two-colour		ornamented
13	rim	3.1 (4.1)	6.3		beige	monochromatic	11 th (?)	
14	belly	4.9	4.2	0.7	blackish, gray	monochromatic		
15	belly	7.5	5.7	0.7	beige, dirty beige	two-colour		ornamented
16	neck, belly	4.25	3.8	0.4	blackish	monochromatic		
17	belly	3.65	2.4	0.6	blackish	monochromatic		ornamented
18	belly	5.5	3.6	0.6	blackish	monochromatic		ornamented
19	bottom	2.75	9.7 (bottom diam. - 7.8)	bottom - 1.3	beige	monochromatic	11 th - 12 th c. (?)	potter's mark (diagonal cross inscribed in a square)
20	bottom fragment	4.0	3.7	0.6	blackish (reddish fragment)	two-colour		
21	belly	5.75	7.75	0.6	black	monochromatic		ornamented
22	bottom		3.8x3.4	bottom - 0.55	light-brown	tricolour		

23	rim	1.8 (2.7)	3.9		black	monochromatic	10 th - 11 th c.	
24	rim	2.65	2.6		blackish, beige	two-colour	10 th - 11 th c.	
25	bottom fragment	3.6	5.2	0.9	red, black	two-colour	11 th - 13 th c.	
26	belly	5.3 (6.1)	10.7	0.7	light-brown	tricolour	11 th - 13 th c.	admixture thicker than average
27	rim, neck, belly	4.5 (5.1)	7.0	0.45	light-brown (peach)	monochromatic	12 th - 13 th c.	ornamented
28	belly	6.4	10.0	0.8	beige, dun (gray-brown)	tricolour		
29	bottom		6.1x3.8	0.45	beige, dun	monochromatic, tricolour		potter's mark or imprint of the pad
30	rim, neck	3.0 (3.6)	4.9	neck - 0.55	light-brown	monochromatic	10 th - 11 th c.	
31	rim, neck, belly	5.45	4.1	neck - 1.15	black	monochromatic		
32	rim, neck	3.3 (3.7)	4.3	neck - 0.7	beige	tricolour	10 th - 11 th c.	
33	bottom fragment	4.5	3.7	0.9	brick red, black	tricolour		
34	bottom fragment, bottom	3.7	3.8	0.9	beige, blackish	tricolour		
35	rim, neck	2.7 (3.3)	3.5	neck - 0.8	beige	tricolour	10 th - 11 th c.	

[perhaps also in mound VIII in the corner of the ramparts (Ziemięcki 1884, 98)]:

The pot (**fig. 7:1, 42:1**) was pasted together from pieces and filled in on the wall and the bottom. It is squat, with the bulge of the belly just beneath the neck, and only slightly profiled rim, unadorned. It is brownish with lighter and darker fragments. Its measurements are: height - 14.0 cm, depth - 13.2 cm, outflow diameter - 15.3 cm, belly diameter - 16.2 cm, bottom diameter - 8.2 cm, inner edge width - 0.8 cm. It might have been made in the 12th c.

The pot (**fig. 7:2, 42:2**) was reconstructed from pieces constituting a little over ¼ of the whole. It is slim. Its rim is only slightly profiled, beneath the neck there are four grooves running around, and the surface is black with lighter, brownish fragments. It measures: height (reconstructed) - 17.8 cm, outflow diameter - 13.0 cm, belly diameter - 15.3 cm, bottom diameter - 8.5 cm. It is dated back to the 10th - 11th c.

The pot (**fig. 7:3, 42:3**) was pasted together from pieces and filled in (in the bottom section of the belly and at the rim). It is small, has a straight rim and poorly visible ornaments (very shallow grooves all around) in the upper section of the belly, and is brown. It measures: height - 11.4 cm, outflow

diameter - 10.2 cm, belly diameter - 11.4 cm, bottom diameter - 6.6 cm. It can be dated to the 10th - 11th c.

Special attention needs to be paid to pottery engobed in its upper part and often decorated using the sgraffito technique (**table II**), found in Pidgirci, which otherwise is no different than unengobed pottery. M. P. Kučera (1961, 153) believes such vessels to be characteristic for Halych-Volodymyr Rus'.²² The older dividing line of their appearance was the time around the middle and the end of the 12th c., which is confirmed by physical dating (Dzieńkowski 2014, 159). Engobed pots from Chełm and Stołpie are sometimes linked to the times of Danilo Romanovič and his direct descendants (Auch *et al.* 2006, 434-435, 437, 439-440, fig. 8, 9, 15a; Auch 2009, 142-144, 154-155, 163, fig. IV.21, 31), so to the period around the middle and the 2nd half of the 13th c. Tomasz Dzieńkowski (2009, 376) informs that in Chełm they were used since the 1st half of the 13th till the middle or even the end of the 14th c., nor does he rule out the possibility of their begin still in use in the

²² Specimens of such pottery from Volhynia were found e.g. in Dorogobuž (Prišepa, Nikol 'čenko 1996, 58, 174, fig. 40:1).

Table II. List of engobed clay potsherds from the hillfort in Pidgirci-Plisnes´k (no corresponds to no in **fig. 11, 43**)

no	type of potsherd	height in cm	width in cm	thickness in cm	colour	fracture	chronology	comments
1	rim, neck, belly	5.9 (6.1)	7.8	0.5	light grey	mono-chromatic	2 nd half of 12 th - 1 st half of 13 th c.	
2	a.a.	6.2	12.7	0.5	dark grey	a.a.	a.a.	outflow diameter (reconstructed) - 21.5 cm
3	a.a.	3.8 (4.0)	6.3	1.0	a.a.	a.a.	a.a.	
4	a.a.	3.6 (3.9)	8.9	0.5	a.a.	a.a.	a.a.	
5	a.a.	5.4 (6.2)	7.85	0.55	light grey	a.a.	a.a.	
6	a.a.	4.3	3.5	0.4	light brown	tricolour	a.a.	

Table III. List of pieces of amphorae from the hillfort in Pidgirci-Plisnes´k (no corresponds to no in **fig. 12, 44**)

no	type of potsherd	height in cm	width in cm	thickness in cm	colour	fracture	chronology	comments
1	fragment of belly	10.9	16.2	1.0	brick-red	monochromatic	12 th - mid-13 th c.	It can be assumed that the fragment belongs to type 1 group I. In that case it should be dated back to the end of the 10 th - 11 th c.
2	a.a.	12.7	8.9	1.2	a.a.	a.a.	a.a.	a.a.
3	handle	13.5	5.2 (6.3)	3.7 (4.0)	a.a.	a.a.	12 th c. (?)	
4	fragment of belly	8.1	10.4	1.7	a.a.	a.a.	a.a.	
5	handle	6.9	6.2	3.2	a.a.	a.a.	a.a.	

15th c. Such chronology may be appropriate for centres still thriving after the Batu-khan's invasion around 1240/1241, but in the case of Plisnes´k destroyed at that time it has to be assumed that engobed and sgraffitoed pottery was used there only before the Mongol onslaught (or possibly as relicts for a short time afterwards).

The next part of ceramic material from Pidgirci includes pieces of amphorae²³ (**table III**). Vessels of that type were brought to Rus' from the Byzantine culture countries - mainly from Byzantium itself - in the 11th - 13th c. (in the 12th - 1st half of the 13th c. on a large scale, the inflow stopped towards the end of

the 13th c.). They are the most numerous group of imports on Old Rus' sites. They are frequently discovered in the early-urban centres, more rarely within the rural residences of princes and boyars or in Orthodox churches. They served as containers, but were also placed in church walls as loudspeakers (resonators), examples of which are specimens from the Volodimir cathedral founded at the beginning of the 2nd half of the 12th c. by prince Mstislav Izâslavič (Koval' 2010, 169, 172). The typological-chronological diagram for the amphorae of the Byzantine culture circle in Rus' was drawn by Vladimir Ū. Koval' (2010, 152-169). It can successfully be applied to the presented fragments of amphorae from Pidgirci, which belong to two groups acc. to V. Ū. Koval': group I (the most numerous, up to 70% of all amphorae on Old Rus' sites) type 2(?) from the 12th - 15th c.²⁴ (**fig. 12:1, 2, 44:1, 2**), and group II (the second most numerous) type 2 from the 12th c. (**fig. 12:3, 4, 5 [?], 44:3, 4, 5**

²³ The issue of their place of manufacture and nomenclature was discussed by V. Ū. Koval' (2010, 150-172, il. 62-73, 226-242). One has to agree, that amphorae were not manufactured in Rus', therefore calling them „Old Ruthenian” or similar is not justifiable, and neither is calling the vessels manufactured in Rus' amphorae. An exception can be made only for the so called Kievan type amphorae (small bottle-like vessels with handles), the presence of which among the pottery from Plisnes´k is mentioned by Ā. Pasternak (1948, 142).

²⁴ The import of amphorae to Rus' diminished considerably after the Mongol invasion towards the end of the 1240s, and stopped in the mid-14th c. (Koval' 2010, 152).

[?]). Amphorae I2 were made from bright red, pink or beige (more rarely yellow or orange) ferrous clay tempered with a considerable amount of silty sand and, in the majority of cases, natural addition of mica; whereas containers from group II2 were made from porous clay, red with a pale lilac hue, while much plant admixture was added to the clay used to form their handles (Koval' 2010, 152, 155, 157, 159; see: **fig. 44:3**).

Among the pottery from the hillfort there are three handles of oil lamps [main parts in the form of small bowls have not survived]:

The handle (**fig. 10:36, 45:1**) was fashioned from clay and fired. It has the form of a cornet, is light grey, and its fracture is two-coloured (grey inside). It measures: length – 4.3 cm, diameter at the base – 2.0-1.6 cm.

The handle (**fig. 10:37, 45:2**) was fashioned from clay and fired. It has the shape of a cornet (broken off tip), light brown colour, two-coloured fracture (grey inside). It measures: length (preserved) – 3.6 cm, diameter at the base – 1.9 cm.

The handle of an oil lamp (?) (**fig. 10:38**) was fashioned from clay and very well fired. It has the shape of a tang (broken off tip), grey colour, monochromatic fracture (grey). It measures: length (preserved) – 4.6 (6.7) cm, diameter – 2.3 cm, width at the base – 3.3 cm.

The handles can be dated back to the 12th – the 1st half of the 13th c.

Analogical specimens of oil lamps from Plisnes'k, Galič and Zvenigorod near L'viv were presented by Vira Gupalo (2009, 341-346, **fig. 1:2, 3:1, 4:3,5, 5:6-12, 14**). She wrote (Gupalo 2009, 345) that specimens from Zvenigorod were found in the context of wealthy homesteads from the 1st half of the 12th c. in the suburbs and by the Orthodox church burnt probably in 1241 in the main part of the hillfort. Fragments of items from the end of the 12th – the 1st half of the 13th c. were mostly found under floors and hearths, which might imply that in the 2nd half of the 12th c. they were falling out of use. She observed, however, that oil lamps in the shape of bowls were also used in the times after the Mongol invasion, and similar 19th-century specimens are known from the Prikarpathâ (Circumcarpathia) region.

A clay oil-lamp (**fig. 45:3**) very different from those already mentioned was also used as a source of light. It was made from clay, carefully smoothed and fired. It consisted of two bowls varying in diameter set one above the other, and a hollow, conical stem. The smaller upper bowl was mounted on top of the stem, while the lower bowl was formed around the stem below. The bottom section of the stem was decorated with four carelessly made grooves drawn around it. It

is light-brown, almost beige. It was reconstructed on the basis of a large preserved fragment (stem and a part of the upper bowl). It measures: height – 9.8 cm, stem height – 7.2 cm, diameter of upper bowl (reconstructed on the basis of the preserved fragment) – 11.8 cm, diameter of lower bowl (reconstructed on the basis of analogies) – 13.3 cm, diameter of base – 7.3 cm, depth of upper bowl – 1.7 cm.

It is a Kievan type oil-lamp, unique in western Rus'. In its upper bowl there was a wick dipped in fat, while the lower bowl caught dribbling fuel, preventing staining. In Kyiv similar were used since the 11th c., and in the 2nd half of the 12th and the 1st half of the 13th c. they constituted more than one third of all oil-lamps there (Sergeëva 1995, 126). Probably then one of them was brought to Plisnes'k.

Two ceramic spindle whorls and a stone one, which T. Ziemięcki did not mention in his reports, must have come from the cultural layer of the hillfort.

The spindle whorl (**fig. 7:4, 42:4**) was carefully fashioned from clay, decorated with prick marks and well fired. It has rounded sides and flat bases on which, around the hole, there are single rows of carelessly arranged prick marks. Its colour is uneven, greyish with a brown tinge. It is well preserved except the damage (deliberate shaving?) by the hole on one side and a wide incision between the hole and the edge on the other side. It measures: height – 1.3 cm, diameter – 3.35 cm, hole diameter – 0.85 cm, weight – 17.6 g.

The specimen belongs to the type II (oval) acc. to Valentina O. Petrašenko. Similarly decorated are spindle whorls from the settlement in Teterivka from the last quarter of the 1st millennium AD (Petrašenko 1988, 29, **fig. 4:8-10**). It could be added that specimens with similar weight (18.0 g) were most numerous among the spindle whorls of varying weight (6.0-47.0 g) from the 8th – 10th c. found along the right bank of the middle Dnieper (Petrašenko 1988, 28).

The spindle whorl (**fig. 7:5, 42:5**) was made from clay and fired. It is flat, with very slightly convex bases and carelessly formed side. It is light-brown with a grey tinge, and a slightly floury surface. It was preserved with a large piece missing near the edge. It measures: height – 0.8 cm, diameter – 4.0 cm, hole diameter – 0.8 cm, weight – 108 g.

That specimen is close to type IV (cylindrical) acc. to V. O. Petrašenko.

The spindle whorl (**fig. 7:6, 42:6**) was fashioned from stone (lake marl?). It is low, bi-conical, with sharp bends, gently convex sides, and flat bases, gently running towards the hole. It is asymmetrical on one side. It is well preserved. It measures: height – 1.0 cm, diameter – 2.9 cm, hole diameter – 0.95 cm, weight – 7.6 g.

Table IV. List of iron knives from the hillfort in Pidgirci-Plisnes 'k (no corresponds to the no in **fig. 13, 14**)

no	type	length in cm	length of blade in cm	height of blade in cm	width of back in cm	weight in g	comments
1	Ia	14.5	10.3	1.25 (1.5)	0.3	14.2	distinct protrusion in the edge section of the blade by the tang; on one side along the backplate a fuller
2	Ia	8.3	6.3	1.1	0.25	4.3	
3	Ia	10.4	7.5	1.0	0.3	7.6	
4	Ia	8.2 (7.9)	5.1	1.15	0.5	10.1	bent blade
5	Ia	12.2	9.5	1.4	0.35	12.3	maybe from grave landfill (?); slightly curved
6	Ia(?)	6.9	5.0	1.6	0.4	10.8	missing part of blade and tang
7	Ia(?)	8.8	7.8	1.2	0.35	9.2	missing part of blade and tang; on one side along backplate a short fuller (?)
8	Ia/f	11.4 (11.2)	7.0	>1.1	0.25	8.3	tang bent by the end
9	Ia/f	10.3	6.2	1.2 (1.0)	0.4	8.9	distinct protrusion in the edge section of the blade by the tang
10	Id(?)	5.2	2.3	0.9	0.3	4.3	missing part of blade
11	Ie(?)	9.2	6.6	1.0	0.4	7.1	
12	If	7.4	5.9	1.0	0.3	5.3	missing part of tang (?)
13	If	10.9	6.5	1.15	0.5	10.1	
14	If	8.5	6.3	0.9	0.3	3.6	
15	I	4.9	4.9	1.1	0.4	5.7	top part of the blade
16	II/VII	15.1	10.2	1.2	0.4	17.8	in two fragments
17	III	8.5	6.8	1.0	0.3	3.4	glued from two fragments
18	III	10.1	7.0	1.25	0.3	7.4	
19	?	9.5	9.1	1.95	0.45	20.3	fragment of blade (?); bent edge by the tip (blade forged from two parts of different composition?)
20	?	5.0	5.0	1.0	0.2	1.6	fragment of blade

The spindle whorl clearly differs from the types distinguished by V. O. Petrašenko (1988, 25, fig. 1).

Those items once weighed down the spindles which, together with the distaff, were used for home-made production of yarn from flax, hemp or wool (see: Moszyński 1929, 303-306, fig. 279). Fitted onto the spindles, the whorls helped to even out the rotation speed of the pivot of the implement, thus twisting the thread evenly, and modulation of the rotation which determined the twist and thickness of the yarn (Chmielewski 2009, 78-79).

The chronology of the presented spindle whorls is not certain, because they can be derived both from the tribal phase, and the beginning (?) of the early-state phase in the early-medieval period (see: Petrašenko 1988, 28-30; Čajka 2009, 47, 65, 190-192, fig. 54-56).

Several iron knives larger and smaller:

Knives (**tab. IV**) found in Plisnes 'k are multi-function implements made of iron, which were used every day at home and in craftsmen's workshops. Similar are commonly encountered in

early-medieval settlements, hillforts and burial grounds. Specimens from Pidgirci are presented in the table below according to their typology. They were divided acc. to the scheme worked out by Ryszard Rogosz (1983, 264-265) supplemented by Jacek Wrzesiński (2000, 99-100), however it should be noted that not all of them fully correspond to the types distinguished by the town researchers. The most numerous are knives of type I - with a relatively narrow blade, a straight spine, a slightly curved (in the case of the discussed ones rather straight) cutting edge and a distinctive tang (despite doubts specimens were also marked by subtype symbols); two resemble or are classified as a type III - the blade with the cutting edge and spine joining in a triangle, and one resembling type II - with a straight spine with a notch at the end from the back side, and simultaneously to type VII - with the cutting edge and spine curved, sharp pointed blade and the tang discernible on both sides. They are in a varying state of preservation. There is damage visible on their surfaces, edges are chipped and worn (see also

comments in the table). They have to be fairly generally dated to the 10th - 13th c., though it can be surmised that most of them come from the 12th - the 1st half of the 13th c. Perhaps the larger specimens with a taller and longer blade may be classified as younger (see: Horošev 1997a, 17).

Four iron arrowheads:

The arrowhead (**fig. 15:1, 46:1**) was made from iron. It is small, with a tang and neck circular in cross-section, and a massive leaf, undivided, rhomboid in cross-section with curved bottom edges. It is well preserved. It measures: length - 5.5 cm, tang length - 1.3 cm, width of leaf - 1.1 cm, weight - 5.7 g.

The arrowhead should be classified as type 83 acc. to Aleksandr F. Medvedev (1966). A similar sample from Plisnes' k M. P. Kučera (1962a, 30, 33, fig. 12:5) dates back to the 12th - 13th c., however A. F. Medvedev (1966, 81) regards this chronology as incorrect, and determines the time when such artefacts occurred to the 10th - 12th c., stressing that they were most typical for the 11th c.

The arrowhead (**fig. 15:2, 46:2**) was made from iron. The tang, quadrangular in cross-section, turns into the neck and an undivided, flat, laurel-like leaf. It is well preserved except for surface damage, a larger missing bit at the end of the tang and a hole in the leaf. It measures: length - 11.4 cm, length of tang - 4.0 cm, width of leaf - 2.0 cm, weight - 10.9 g.

The arrowhead (**fig. 15:3, 46:3**) was made from iron. It is a specimen with the tang quadrangular in cross-section and a short neck turning into an undivided, flat, laurel-like leaf. It is well preserved (damage on the surface and at the edges). It measures: length - 9.7 cm, length of tang - 4.8 cm, width of leaf - 2.0 cm, weight - 6.6 g.

Both of the above arrowheads belong to type 63 acc. to A. F. Medvedev. Similar occurred in east Europe between the turn of the millennia until the late-medieval period (Medvedev 1966, 74-75), and the discussed ones can be dated back to the 10th - 13th c.

The arrowhead (**fig. 15:4, 46:4**) [may also have come from one of the burial mounds in the corner of the woods (Ziemięcki 1883, 50)] was made from iron in a rhomboid form, with the tang, quadrangular in cross-section, smoothly turning (no support for the shaft) into an almost flat leaf with triangular cross-section. It is well preserved (damage at the edges). It measures: length - 7.4 cm, length of tang - 2.0 cm, width of leaf - 1.8 cm, weight - 6.9 g.

The arrowhead can be classified as type 46 acc. to A. F. Medvedev, so called Novgorod type. Similar occurred in the northern part of east Europe since the turn of the millennia to the end of the 13th c. In Novgorod they were found in layers from the 10th - 13th c. Individual samples have been encountered in the south of Rus' (Medvedev 1966, 67-68). The

discussed specimen ought to be dated like the ones from Novgorod - to the 10th - 13th c.

A piece of rolled up tin:

The tin bar (**fig. 15:5**) is small, bent. It measures: length - 3.9 cm (4.6 cm), diameter - 0.5 cm, weight - 4.3 g.

It can be assumed that the bar bears evidence that local craftsmen used tin for coating iron objects, an example of which is the tin-coated iron bracelet (see below).

Two bronze bracelets:

The bracelet (**fig. 15:6, 46:5**) was cut from a bronze sheet²⁵ and decorated with a knurl. It is open, band-like, narrowing towards pipe-like ends. The inside of the hoop is plain, while the outside is ornamented - delicate zigzag lines. The geometric motif of diagonally cut rectangles, whose triangular edge fragments are embellished with short zigzags, is repeated six times. It is not decorated at the end. It is green (patina). It is well preserved, except for one broken off end. It measures: diameter - 6.0 cm, band width - 1.2 cm, band thickness - app. 0.05 cm, and weight (preserved) - 7.19 g.

Bracelets of that type from the northern reaches of the Old Rus' date back on the basis of grave complexes to the end of the 11th - 13th c. (Levaševa 1967a, 236). In Novgorod similar items were discovered in the layers from the end of the 11th - the 1350s - 1360s (most frequently from the end of the 12th till the end of the 13th c.), and in barrows on the Novgorod land they have been found in late burials, from the 13th - 14th c. (Sedova 1981, 113-114). The chronology of the specimen from Pidgirci can be narrowed down to the end of the 11th - the 1230s.

The bracelet (**fig. 15:7, 46:6**) was made from a bronze bar and polished. It is open, unornamented; the wire, rhomboid in cross-section, narrows towards the ends that had been flattened and then bent into pipe-like finish. It is green (patina). It is perfectly preserved. It measures: diameter - 7.0 cm, bar diameter - 0.3x0.4 cm, weight - 8.6 g.

In the north of Rus' jewellery of that variety are dated on the basis of four finds (hoops with circular, oval and rhomboid cross-section) from Novgorod to the 11th - the beginning of the 12th c. (Sedova 1981, 94) and considered scarce. Perhaps there are slightly more of them in south-west Rus', since two other bracelets - with their hoops rhomboid in cross-section like the discussed one - are known

²⁵ Bronze sheets necessary for making such ornaments were usually obtained by hammering or - as analyses of the artefact from Novgorod has shown - by "splashing" (liquid metal spilled on a flat surface solidified into a thin sheet). Ornament was added to the cooled half-finished product (Ryndina 1963, 234).

from the hillfort in Pidgirci (Kučera 1962a, 29, 43, fig. 11:9), two more from the burial ground from the 11th – 13th c. in Tors 'ke and identically dated hillfort in Verbična (Rauhut 1960, 252-254, tab. XVI:9, XXI:6), and one more from the 11th-century hillfort in Gorodiše (Kučinko 1996, 14172, fig. 64:14). The presented specimen seems to have originated in the 11th – 12th c.

One iron [bracelet]:

The bracelet (fig. 15:8, 46:7) was made from thick iron wire and tin-coated. It is open, silver-coloured with black showing through. Its state of preservation is average (ends either broken off or unfinished, tin worn off, its thicker layer visible in spots). It measures: diameter – 7.7 cm, rod diameter – 0.45 cm, weight – 18.6 g.

That modest bracelet must have been made by a local craftsman, who used tin to enhance the aesthetic value of a simple iron hoop (see above). It can be dated relatively broadly to the 11th – the mid-13th c.

A glass ball blown in the shape of an egg and like our Easter eggs painted with yellow garlands against a dark-green background:

The egg-shaped rattle (fig. 7:7, 42:7) was made in the shape of an irregular egg from ordinary pottery clay (from bands or on a wax core),²⁶ fired and coated with (dipped in?) dark-green glazing, after which a garland (bracketed) ornament was added in yellow glazing. A pebble was placed inside. It was well preserved apart from worn off glazing in places. It measures: height – 4.9 cm, diameter – 3.9 cm.

It is a glazed coloured egg of group II (without metallic shine) acc. to Tat 'ana I. Makarova, who dated it to the 11th – 13th c. (it can be surmised that to the 1st half of the 13th c.), and believes that they were most popular in the 11th c., while since the mid-12th c. they appear as relics (Makarova 1966, 144; 1967, 45). Currently the collection of such objects is more numerous than in the 1960s²⁷ and allows for verifying the chronology assumed by the researcher. It is true that in western Ukraine there are no precisely dated specimens, but in the neighbouring Polish lands have been found both early specimens (Ruthenian imports) – two coloured eggs from female graves in Lutomiensk dated to the 1st half of the 11th c. (Grygiel 2014, 728, 731, 740, fig. 35:7, 38:7), and late ones – dated to the end of the 12th – the 1st half of the 13th c. a coloured egg found in Kraków-Gródek (Buško *et al.* 2006, 46, 60, fig. 6). The last one that ended up far from the place of its manufacture, seems

to undermine the assumption of T. I. Makarova about the relic character of egg-shaped rattles after the mid-12th c., though the time brackets she suggested for their occurrence must be considered correct. Egg-rattles were a side product in workshops manufacturing floor tiles (Rybakov 1948, 362) for orthodox churches and residences of princes or boyars. It is commonly accepted that coloured eggs served ritual-cult-magical functions (Kaczmarek 1998, 558; Wawrzyniuk 2004, 151-152), yet the author tends to regard them simply as toys, perhaps apotropaic to a certain degree and perhaps alluding to the Christian belief in resurrection. Uniformly pagan connotations (Bołsunowski 1906) seem inappropriate, because the coloured eggs were most probably manufactured in workshops operating by orthodox churches.

Two whetstones [one preserved], one in an original form from the so called Ternopil' slate:

The whetstone (fig. 15:9, 46:8) from fine-grained sandstone (?) is a natural creation. It is elongated, rectangular in cross-section, with diagonal end sides (one of them with a distinct protrusion), brown in colour. Traces of its use are barely visible. It measures: length – 7.35 cm (7.6 cm), width – 3.2 cm, thickness – 2.05 cm, weight – 71.3 g.

The whetstone might have been used for polishing metal, wood or leather. Objects of similar use are commonly found on settlement sites (see e.g.: Čajka 2009, 66-67, 193, 195, fig. 57, 59; Stasiak, Grygiel 2014, 218-219, 257, fig. 141).

Two iron bits:

The bit (fig. 15:10, 46:9) was made from iron. It is a large, two-part specimen, with bar sleeves twisted from a thick metal sheet. Only one of the rings to which reins and straps of the bridle were fitted, has survived. It is relatively well preserved except for the missing ring and the sleeve fastening. It measures: length (preserved) – 21.8 cm, length between rings – 16.6 cm, length of sleeve – 10.0 cm, ring diameter – 5.2 cm, diameter of the ring wire – 0.6x0.6 cm, diameter of sleeve at the end < 2.7 cm, weight (preserved) – 147.9 g.

It belongs to type I acc. to Andrzej Nadolski (probably type IV acc. to Anatolij N. Kirpičnikov). A bit similar to the one from Pidgirci was found in Trepca (Kotowicz 2002, 30, tab. XI:3, XII:1; 2004, 49-50, photo: 47). Such specimens have a wide territorial and chronological range, though they are less numerous than the variety with bars from rods (Nadolski 1954, 87). The described bit can be dated to the 10th – 13th c.

The bit (fig. 15:11, 46:10) was made from iron. It comprised two parts, but only one part was preserved, in good condition, consisting of a rod quadrangular in cross-section and a movable wire ring.

²⁶ See: Makarova 1967, 42; Kaczmarek 1998, 553.

²⁷ For the entire Rus' T. I. Makarova (1966, 142) estimated the number of coloured eggs at over 70. Today the number of known specimens is much higher.

Its measurements are: length (preserved) – 10.6 cm, rod length – 7.9 cm, ring diameter – 3.5 cm, rod cross-section – 0.8x0.6 cm, cross-section of the ring wire – 0.45x0.4 cm, weight (preserved) – 38.1 g.

It is a bit of the very common type IV acc. to A. N. Kirpičnikov (I acc. to A. Nadolski). In Rus', similar bits are the most numerous variety, and occur since the 9th c. In A. N. Kirpičnikov's opinion (1973, 16-17) bits with small-diameter rings – like the described one – were used with horses not very sensitive to reins. The specimen from Pidgirci probably comes from the 10th – 13th c.

An originally formed fire-steel [may also have come from one of the burial mounds in the corner of the woods (Ziemięcki 1883, 50)]:

The firesteel (**fig. 16:1, 46:11**) was made from iron in a two-bow form. It is preserved in a mediocre condition (missing a larger section of one of the bows; the tongue-like protrusion is damaged, damaged surface). It measures: length – 8.5 cm, height – 3.0 cm, thickness – 0.3 cm, weight (preserved) – 12.3 g.

The tool for kindling a fire was probably found in the cultural layer of the hillfort. Similar items are found relatively often on such sites (see: Čajka 2009, 51, 166, fig. 30:1-9; Stasiak, Grygiel 2014, 214, 250, fig. 134:1-3). The typology of firesteels on the basis of specimens found in Novgorod was prepared by Boris A. Kolčín (1959, 99-104), who divided them into three basic types: the first – two-bow with an early variant, characteristic for the 10th – 11th c., and a late variant, typical for the 12th c.; the second – link-like firesteel with holes at the distinctly narrowed ends, used in the 12th and the 1st half of the 13th c.; the third – link-like firesteels which were in use between the 13th and the 16th c.; and a group of firesteels with individual forms. The presented typological-chronological diagram has one surprising feature – dating cannot be used outside Velikij Novgorod, because *today, like a thousand years ago, a two-bow, symmetrical fire-steel is predominant in the Slavic lands. We encounter it commonly in Belarus, Little Rus' and in Poland; it is in use also in Great Rus' and once the link-like fire-steel used to be more common than today in Slavic lands; its excavated specimens we know from such areas where it is no longer used today. Nowadays we find it most frequently in northern Slavic lands. It is, or it was, fairly common in Poland (especially in the west where it is factory-made here and there); it could also be found in western Little Rus' (in the Carpathians) and similarly in Slovakian territories; and finally – in Great Rus' (Moszyński 1929, 240, 244). Besides, even in Novgorod itself two-bow firesteels were found in layers from the 14th – 16th century, yet rather prematurely it was decided that they had ended up there as a result of excavations (Kolčín 1959, 99). In the case*

of the specimen from Plisnes'k it can be assumed that it comes from the 10th – the 1st half of the 13th c.

Pieces of glass bracelets, light-blue, dark-blue, green, and ornamented with yellow twists all round:

Pieces of bracelets (**table V**) are examples of artefacts so emblematic for the Old Rus' culture as spindle whorls from pink slate. They were made from drawn glass sticks smooth or – more often – twisted, which were formed into circles. Currently they are corroded to a varying degree. Until recently, it was assumed that dating those feminine ornaments – at least in the case of products from the Kyiv workshops or those in southern Rus' – can be narrowed down to the period between app. the mid-12th c. till the destructive Mongol invasion in the year 1240/1241, with the possibility of their infrequent occurrences slightly earlier and relic later²⁸ (Šapova 1997, 87-89). Currently it is allowed that those ornaments were also produced after 1241, as they can be found in cultural layers and features from the 2nd half of the 13th – 14th c. in Peresopnicâ, Volodimir-Volins'kij and Luck (Ters'kij 2001, 146). Similarly dated, i.e. to the period from the mid-13th c. to the 2nd half of the 14th c., are the specimens from Chelm (Buko *et al.* 2014, 125, 150). It does not alter the fact, an overwhelming majority of bracelets produced in Rus' dates back to the 13th c. – in Novgorod mainly from the 1220s – 1270s [layers 13-15], and they were used most frequently in the 1220s and 1230s [layer 15] (Poluboârînova 1963, 170-171). Also specimens from Plisnes'k were produced and must have been worn during the 1220s – 1230s.²⁹

Glass bead:

The bead (**fig. 42:8**) was made from glass by winding and decorated with foil (applied to the core of the ornament and coated with a layer of glass; see: Stolârova 2015, 7-11). It is barrel-shaped, elongated, colourless, and semi-transparent, with a greasy sheen. The foil is golden. It is relatively well-preserved, but corrosion is noticeable (numerous shallow, oval corrosion pits on the surface), while the foil is partially discoloured to a grey hue.³⁰ It measures: length

²⁸ There was no doubt, that in hillforts with local glass production, which were not destroyed by the Mongols – e.g. Polock and Novgorod – glass bracelets were still used in the 14th c. (Šapova 1972, 193).

²⁹ The author earlier suggested the need to alter, and specifically to narrow down, the chronology of that group of artefacts in Rus' (Liwoch 2014a, 416).

³⁰ According to Joanna Trąbska, golden foil is not made from gold, because it does not discolour. Perhaps tin sulphate (SnS₂) was applied, which is used as imitation of gold in mosaics. The supposition has to be verified by a chemical analysis. The author would like to thank for opinions on the chemical composition of this and other glass and stone beads presented below.

Table V. List of glass bracelets (fragments from app. 25 specimens) from Pidgirci-Plisnes 'k
(no corresponds to the no in fig. 47)

No	Colour	bar cross-section (type)	length (chord) in cm	bar diameter in cm	comments
1	violet	smooth	3.1	0.8	flattened
2	a.a.	a.a.	4.2	0.6	-
3	a.a.	a.a.	2.65	0.6	3, 4 and 5 - pieces of one specimen (?)
4	a.a.	a.a.	2.85	0.6	a.a.
5	a.a.	a.a.	5.85	0.6	a.a.
6	a.a.	twisted	3.1	0.7	flattened at one end
7	a.a.	a.a.	1.0	0.5	-
8	a.a.	a.a.	1.7	0.85	-
9	a.a.	a.a.	0.8	-	cross-section not preserved
10	a.a.	a.a.	5.15	0.5	flattened at one end
11	a.a.	a.a.	4.9	0.65	-
12	yellow	a.a.	2.3	0.8	-
13	black	smooth	2.75	0.6	Ruthenian/Kievan (?)
14	green	twisted	2.9	0.6	decorated with double thread of yellow glass
15	a.a.	a.a.	2.35	0.5	15 and 16 - pieces of one specimen (?)
16	a.a.	a.a.	2.3	0.5	a.a.
17	a.a.	a.a.	2.25	0.6	flattened at one end; 17-20 - pieces of one specimen (?)
18	a.a.	a.a.	2.95	0.65	a.a.
19	a.a.	a.a.	3.9	0.65	17-20 - pieces of one specimen (?)
20	a.a.	a.a.	2.95	0.65	a.a.
21	a.a.	smooth	5.8	0.6	21 and 22 - pieces of one specimen (?)
22	a.a.	a.a.	2.2	0.6	a.a.
23	a.a.	a.a.	4.0	0.7	23 and 24 - pieces of one specimen
24	a.a.	a.a.	5.8	0.7	a.a.; flattened at one end
25	a.a.	a.a.	4.7	0.5	flattened at one end
26	dark blue	a.a.	5.7	0.5	flattened at one end (at the joining)
27	a.a.	twisted	2.1	0.7	-
28	a.a.	a.a.	3.7	0.6	-
29	a.a.	a.a.	3,6	0.7	-
30	a.a.	a.a.	5.0	0.45	30, 31, 34 and 32 or 33 - pieces of one specimen (?)
31	a.a.	a.a.	3.15	0.5	a.a.
32	a.a.	a.a.	2.4	0.4	a.a.
33	a.a.	a.a.	2.2	0.45	a.a.
34	a.a.	a.a.	5.3	0.45	a.a.; flattened at one end (at the joining)
35	turquoise	a.a.	1.6	0.6	flattened fragment
36	a.a.	a.a.	4.45	0.65	36 and 37 - pieces of one specimen (?)
37	a.a.	a.a.	2.95	0.65	a.a.; considerably damaged surface
38	a.a.	smooth	5.5	0.8	angular; flattened at one end

- 1.45 cm, diameter - 0.8 cm, hole diameter - 0.25-0.4 cm, weight - 1.2 g.

The bead belongs to type 6 acc. to Ůlia Šapova (see: Šapova 1956, 171-172, tab. I:19-21). In Novgorod similar ones occurred from the end of the 10th till the mid-13th c., and in greatest numbers in the 11th c. (Šapova 1956, 172), while the specimens from Zvenigorod in western Ukraine are dated back to the 11th - 12th (13th?) c. (Vojceščuk 2013, 181). The bead from Plisnes'k has to be dated broadly to the 11th - the 1st half of the 13th c. It is not certain whether it was imported from Byzantium or manufactured in Rus'.

A flattened piece of bronze as if from a shield boss or similar:

A fragment of a cauldron (**fig. 16:2, 46:12**) made from copper (Cu + 0.09% Sn, 0.48% Pb, 0.052% Zn, 0.078% Ag)³¹. It comes from the upper section of the vessel. It is small and tarnished. It measures: length - 10.3 cm, height - 4.0 cm, thickness of the rim - 0.6 cm, thickness of the wall < 0.1 cm, weight - 70.6 g.

The aforementioned cauldron might have represented type II (from riveted metal sheet) acc. to Mihail L. Švecov. Svätoslav Ters'kij (2000, 192) states - he wrote about Volhynia, but the comment might probably be stretched to nearby Plisnes'k - that such vessels were a popular import from Polovtsians. M. L. Švecov (1980, 198-201) correctly regards similar vessels as late-nomadic products from the 12th - the 1st half of the 13th c., which were traditionally put in the graves of steppe aristocracy, however one cannot agree with his view about the lack of copper cauldrons on archaeological sites of the peoples settled in the vicinity of the steppe.

The items listed below, which T. Ziemięcki did not mention in his report, must have been found in the cultural layer of the hillfort (perhaps also in unidentified archaeological features):

The spur (**fig. 16:3, 46:13**) which was made from iron, is fragmentarily preserved (part of the bow and catch). The catch belongs to type 2 acc. to A. N. Kirpičnikov. It measures: length (preserved) - 11.0 cm, weight (preserved) - 16.2 g.

The spur (**fig. 16:4, 46:14**) was made from iron. It has survived in a fragment (part of the bow and catch). The catch belongs to type 7 acc. to A. N. Kirpičnikov. Its measurements are: length (preserved) - 6.0 cm, weight (preserved) - 6.3 g.

Both relics of riding tackle come most probably from the 12th - 13th c.

A swivel link (**fig. 16:5, 46:15**) was made from iron. It has the shape of a ring with a flattened fragment of the frame and fitted with a hole. It is very well preserved. It measures: diameter - 3.2 cm, rod diameter - 0.5 cm, disc width - 1.4 cm, hole diameter - 0.45 cm, weight - 11.6 g.

It can be assumed that it served to fastening the halter (probably the bridle without the bit), leather straps or ropes, and the bolt rotating in the swivel allowed for placid (without the ropes or leather straps getting twisted) grazing of tethered horses. A. N. Kirpičnikov (1973, 79, fig. 46) presents a similar item from Gorodiša and mentions another one from Navagrudak, both from the cultural layers from the 12th - 13th c. He adds that similar items could also have been used for other purposes, e.g. for hanging cauldrons.

The key (**fig. 16:6, 46:16**) was made from iron. Its shaft is made from a four-sided rod which was flattened and shaped into a grip at one end, while at the other it splits into two arms bent in opposite directions (anchor-like bit). It is very well preserved except for surface damage. It measures: length - 19.2 cm, height of bit arms - 3.6 cm, width of bit - 4.2 cm, shaft diameter - 0.6x0.6 cm, outer diameter of grip - 1.4 cm, inner diameter of grip < 1.0 cm, weight - 53.3 g.

The key (**fig. 16:7, 46:17**) was made from iron. The shaft from a four-sided bar was flattened on one end into a trapezoid plate which turns into a turned-up grip, while gently bent on the other (hook-like bit). It is well preserved (surface damage). It measures: length - 11.4 cm, height of bit arm - 2.25 cm, shaft section - 0.5x0.3 cm, width of trapezoid flat section - 0.95 cm, inner diameter of grip - 0.5 cm, weight - 12.4 g.

Both specimens belong to probably the most common in the early medieval period group of keys to wooden or iron bolts, which in a similar form occurred from the period of Roman influence until the last century (Czerska 1972, 64; Horošev 1997, 16). The hook-like keys are very numerous (see: Czerska 1973, 62-64, fig. 11-13; Čajka 2009, 51, 167, fig. 31:1-7; Stasiak, Grygiel 2014, 223, 267, fig. 151:7-15). Anchor-like keys are seldom encountered on early medieval sites. Items analogical to those from Pidgirci were found in the Old Ruthenian settlement from the 12th - the 1st half of the 13th c. in Bovšiv (Baran, Čajka 1972, 100-101, fig. 3:27); in the layer from the end of the 11th - the beginning of the 12th c. in the hillfort in Opole-Ostrówek (Czerska 1972, 58, 64, fig. 4c) and in layers from the end of the 10th - the beginning of the 12th c. in the hillfort in Tum (Stasiak, Grygiel 2014, 223, 267, fig. 151:3-6). The keys to bolts from Pidgirci can be dated back to the (10th?) 11th - mid-13th c.

The key (**fig. 16:8, 46:18**) was made from iron. The shaft from a four-sided bar is narrow, bent and hammered into a grip at one end, while on the other

³¹ Those and four more (see below) chemical analyses of artefacts were carried out in 2000 by Anna Kowalska.

it widens slightly and ends in four small, crosswise protrusions (from above it resembles letter “H”). It is well preserved except for surface damage. It measures: length – 12.1 cm, grip width – 1.6 cm, grip opening diameter – 0.6 cm, bar cross-section – app. 0.8x0.3 cm, H-shaped ending – 1.2x1.1 cm, weight – 27.7 g.

It is a fairly simple specimen of a padlock key which does not have a precise equivalent in the typological-chronological scheme prepared by B. A. Kolčín (1959, 78-87) for padlocks and keys from Novgorod. It resembles types: B, B-I, Г and Д. It can be dated to the 12th – 13th c.

The artefact (**fig. 16:9, 46:19**) might be a spinner made from iron. It has the form of a plate with a clearly distinguishable hook. It is well preserved, though covered with rust, and a section of the plate was broken off. It measures: length (preserved) – 8.5 cm, hook length – 3.4 cm, width – 2.5 cm, weight (preserved) – 10.5 g.

Such lures were used in Old Rus’ to catch predatory fish (see e.g.: Lāškevič 2009; Zvāruga 2009, 151).

The staple (**fig. 16:10**) was fashioned from an iron flat into a shape resembling a rectangle. Its arms are thinned towards the end. It is well preserved. It measures: length – 9.2 cm, width – 7.1 cm, bar width – 0.8 cm, bar thickness – 0.4 cm, weight – 31.6 g.

The staple (**fig. 16:11**) was made from an iron flat bar in the shape resembling a rectangle. Its arms become narrower and thinner towards the ends. Its state of preservation is average (one end broken off). It measures: length – 4.9 cm, width – 4.5 cm, bar width – 0.5 cm, bar thickness – 0.3 cm, weight (preserved) – 9.2 g.

The staple (**fig. 16:12**) was made from an iron rod which is almost circular in cross-section on its curve, but becomes four-sided along the arms. One end is sharp and slightly bent, the other is missing (?; not finished). It is well preserved. It measures: length – 5.2 cm, width – 2.8 cm, diameter of rod at the curve – 0.5 cm, weight (preserved) – 9.7 g. It cannot be ruled out that the item is actually a bow from a padlock.

Staples were commonly used as an element of the door lock, driven into the door frame of a building (see: Czerska 1972, 57, 67, fig. 2; Čajka 2009, 171, fig. 35:1-10; Stasiak, Grygiel 2014, 223, 266, fig. 150:20-31). The most common were rectangular staples – type I acc. to Barbara Czerska, which two of the above mentioned specimens belong to. The third staple represents the U- or V-shaped ones, which B. Czerska defined as type IV. They can be dated, like the keys (see above), to the (10th?) 11th – mid-13th c.

Artefacts discovered by T. Ziemięcki in the hillfort in Pidgirci are the evidence – against his

suggestion (Ziemięcki 1882 59), probably triggered by a romantic vision of Slavic antiquities, about the clearly cult purpose of the part of the site – of the early-urban character of Plisnes’k with the abundance of Old Rus’ culture from the younger phase of the early medieval period (end of the 10th – the 1st half of the 13th c.). Despite merely two (three?) mentions about Plisnes’k in Old Ruthenian written records, there is no doubt that it was one of the most important – though not the capital – hillforts in the western part of the Rurikid state. It also played a significant role during the tribal period,³² which cannot be seen in the material from the research by T. Ziemięcki, yet indirectly it is proven by the presence in Plisnes’k of elite graves from the dawn of the Rus’ state. The hillfort survived until app. the middle of the 13th c., when it was destroyed most probably during the Mongolian invasion of Batu-khan in December 1240 or at the beginning of 1241.

4.1.2. GREAT BARROW ON PEASANT LAND (fig. 17)

[...] one large grave deserves to be distinguished, the only bigger one that, as it was located on agricultural land, I was allowed to excavate.³³ It rises up to two and a half metres above the ground. It had been dug up twice before, though with no results, because of shallow digging; at the depth of three metres i.e. about ½ m below the level, I found two skeletons lying supine side by side, with their heads bent slightly towards the west, one male, the other female. Their bones were completely decayed therefore were impossible to preserve except for a piece of a jaw. Next to the male skeleton, by his right side, a long, iron sword was lying in a wooden scabbard that once might have been covered in leather, as traces of fibres seem to indicate; above his shoulder on the same side there was an iron implement set in wood, with a hook-like lower end, resembling a halberd or some such. On the skeleton’s chest one could discern a kind of chainmail from iron rings, set in some fabric; the belt probably made of leather was fastened with a bronze buckle, with two bronze, patterned rings beside it.³⁴ Between his teeth the skeleton had a small, flat piece of gold, like the Roman ‘obolus of the dead’. By his right side there were three narrow hoops from a bucket, probably oaken but completely decomposed, and in their middle a scapula and cattle ribs, probably remains

³² It can be seen in materials from the research by M. A. Filipčuk (see above).

³³ *The owner, Prince E. Sanguszko, made it clear that the large graves in manorial land were not to be touched. I hope that when the graves in agricultural land are examined, as suffering more damage, the objection to excavating the graves in manorial land will be withdrawn.*

³⁴ *A similar ring with the same ornament found in Žabinci in Zoločiv dis. is in the Museum of the Academy of Learning.*

of a meat offering. Further there was an oblong whetstone and a small bone tube, wrapped at the ends with a bronze wire. At the feet of the skeleton there was a huge oaken bucket, fitted with iron hoops and such a handle, well preserved. The female skeleton had a necklace from cut carnelian beads, larger and smaller, and on her right hand a bracelet from a narrow gold band; by the left shoulder lifted slightly higher there stood a small, black, clay vessel.

The skeletons, both here and in other graves, were lying along the west – east direction, with their heads pointing west. Numerous nails and traces of decayed wood, probably from coffins, were strewn everywhere (Ziemięcki 1882, 60).

A long iron sword in a wooden scabbard [not preserved] once probably covered in leather as traces of fibres seem to indicate:

The sword (fig. 18, 48, 49) was made from iron, and its cross-guard and hilt had a damascene decoration³⁵ in silver, copper and brass (*aurichalcum*). It has a blade with a broad fuller, a cross-guard widening at the ends, a two-part pommel with an almost straight base with sides slightly widening upwards and a three-part scale. The polychrome decoration of the pommel and cross-guard is silver, red and golden. On the cross-guard and on the silver background of the base of the pommel there are plaited-chain motifs with slightly angular links made from strands of brass framed with copper threads. On the sides of both those parts of the hilt there are sections resembling triangles and filled with delicate silver zigzags. The upper surface of the cross-guard has a geometric decoration – squares (silver “x” are inscribed in some) encircled with silver strands from which short lines spread diagonally. The scale of the pommel is divided into three parts not only morphologically, but also decoratively – the larger middle section is separated from the smaller side ones by a broad band with copper background and delicate silver zigzags. The middle of the central fragment is decorated with copper-brass braiding placed vertically against a silver background; while the sides with two semi-elliptic brass eyes framed with copper (decoration of the top was not preserved). The sides of the scale also have braided decoration – a silver herring-bone pattern against a silver background can be seen on copper bands surrounding brass sections. The top of the side fragments is decorated with a strip – copper background (poorly preserved) with delicate silver zigzags. On upper and lower edges of the cross-guard and the

base of the pommel there are (vestigially preserved) copper strands. The decoration on the hilt is clearly visible only on one side, while on the other one can discern the silver background with the contours of a destroyed ornament. The blade³⁶ is poorly preserved, while the hilt slightly better, though with a large fragment missing on one side of the base. Measurements of the sword are: total length (preserved) – 86.0 cm, length of blade (preserved) – 69.0 cm, width of blade (preserved) – 5.2 cm, thickness of blade (preserved) – 0.4 cm, length of hilt – 17.5 cm, length of cross-guard (preserved) – 10.9 cm, height of cross-guard – 2.8 cm, thickness of cross-guard – 2.7 cm, width of grip (preserved) – 2.3 cm, thickness of grip – z 0.5 cm, width of pommel – 9.6 cm, height of pommel – 6.8 cm, thickness of pommel – 3.6 cm, weight (preserved) – 780.0 g.

The discussed sword represents type S acc. to Jan Petersen (1919). Decoration of its hilt (incrustation – braided ribbons) resembles those on other specimens of that type. Particularly similar is the decoration on the sword – especially in the middle section of the scale – from Lipiany (Sarnowska 1955, 285-286, fig. 15), as well as the specimen from Blistova (Voznesens'ka *et al.* 1984, 32-33, fig. 10). Other similar examples are: the sword from Lutowo (Siwiak, Zajączkowska 2008), a sword cross-guard from Morzewo (Sarnowska 1955, 289, 292, fig. 23), and slightly less one of the swords found in the Dnieper rapids (Kirpičnikov 1966a, 29, 78-79, fig. 4:1), the sword from Salmany (Arne 1914, 48-49, fig. 35) and the sword from Lunda parish bearing an inscription “INGELRIIMEFECIT+” (Androshchuk 2014, 421, 612, fig. 131). The type S specimen from Pidgirci – probably manufactured in a Rhineland workshop³⁷ – A. N. Kirpičnikov (1966a, 78-79) dated back to the end of the 10th – the beginning of the 11th c. While the upper time limit does not arouse much doubt, it seems that the bottom limit should be moved further into the 10th c. (see: Androshchuk 2014, 75). It is a fundamental indicator of the chronology of the grave.

A belt probably made of leather [not preserved], was fastened with a bronze buckle and two bronze rings with a patterned decoration:

The belt buckle (fig. 19:1, 50:1) was cast in tin-lead bronze (Cu + 3.1% Sn, 5.0% Pb, 0.12% Zn, 0.23% Ag) in the shape of a lyre. It was very well preserved apart from the missing tang. Its measurements

³⁵ In the case of both swords described in this work it is a semblance of that difficult technique i.e. hammering decorative metal foil into the dense notches or grooves etched with acid on the base surface (see: damascene work, incrustation in: Słownik... 2004, 83, 160).

³⁶ Samples were taken from blades both swords discussed in this work for metallographic analysis the results of which are – unfortunately – unknown. There is not information either as to who and when took those samples.

³⁷ Arkadiusz Michalak and Piotr Pudło wrote about dilemmas concerning swords' origins (2008). *Nb.* problems with determining the place of their production concerns many other artefacts.

are: length – 2.6 cm, width – 2.3 cm, height – 0.3 cm, width in the place where the leather strip was fastened – 1.8 cm, diameter of narrowing inner axis (to the tang base) – 0.2 cm, weight – 4.7 g.

The belt ring (**fig. 19:2, 50:2**) was cast in tin-lead bronze (Cu + 6.2% Sn, 2.45% Pb, 0.0037% Zn, 0.46% Ag). In the side projection it has the form of a truncated cone, and is decorated all around with a plant twine motif. It is very well preserved. Its measurements are: diameter – 2.9 cm, inner diameter – 1.9 cm, frame thickness – 0.2 cm, weight – 3.5 g

The belt ring (**fig. 19:3, 50:3**) was cast in bronze. It is almost identical with the above described, except for a small fragment missing by the inner edge. It measures: diameter – 2.85 cm, inner diameter – 1.9 cm, frame thickness – 0.2 cm, weight – 3.7 g.

Various belt elements, particularly buckles, are relatively frequently encountered in early-medieval graves, mostly male (see: Zoll-Adamikowa 1971, 80-81; Janowski 2015, 64-65; Mihajlov 2016, 110-113). The buckle from Pidgirci belongs to the group of lyre-shaped buckles, which include numerous and morphologically diverse finds in Central and Eastern Europe (see: Hołowińska 1963; Révész 1987). Most of them come from the 11th – 12th c., though there are numerous samples from the previous century (Sedova 1981, 144; Lesman 1990, 79, 98), like the presented specimen from Pidgirci. Without much doubt, it can be dated back to the end of the 10th c. Particularly interesting pieces of early Ruthenian (no longer Varangian?) metalwork – judging by the style of ornamentation – are belt rings much older than other similar specimens, since the rings from Novgorod are dated to the period between the 2nd quarter of the 11th and the beginning of the 14th c. (Lesman 1990, 79-80, 98).

Oblong whetstone:

The whetstone (**fig. 19:4, 50:4**) was cut from stone (mudstone?) in an elongated prismatic form. It is smooth and brown (perhaps covered in iron oxides?). It was fragmentarily preserved (clear traces of breaking), and scratches and a partially peeled-off top layer are visible on its surface. Its dimensions are: length (preserved) – 6.2 cm, width – 2.0 cm, thickness – 1.2 cm, weight (preserved) – 29.6 g.

The whetstone is one of artefacts fairly often encountered among grave furnishings, though not always accompanied by knives (see: Kurasiński 2008, 37-38; Janowski 2015, 68; Mihajlov 2016, 127). It might have been used for both sharpening the knife the relic of which is the bone handle, and a sword. The assumed traces of iron allow for surmising that the object really is a whetstone, as it should be noted that touchstones have also been found in elite graves. Such a purpose of some “whetstones” has been confirmed by specks of non-ferrous metals found on them (Janowski 2015, 68).

Small bone pipe, tightened at the ends with bronze wire [not preserved]:

The knife handle (**fig. 19:5, 50:5**) was carved from bone in a simple, pipe-like form with one edge decoratively profiled (three tines with curved sides). On both sides, there are grooves all round, covered with a green layer of copper oxides (traces of decorative and tightening wire). There is also a visible notch along the artefact. The handle has a smooth brownish-green surface with some traces of corrosion. It was well-preserved except for a missing fragment at one end. Its dimensions are: length – 4.25 cm, outer diameter – 1.65 cm, inner diameter – 1.1-1.2 cm, groove width – 0.3 cm, weight – 5.8 g.

It must have been a knife handle. The author does not know other objects stylistically resembling the presented specimen (see e.g.: Cnotliwy 1973, 221-229; Ters'kij 1993; Pasternak 1998, 235, 244; Zvâruga 2009, 150).

Large oaken bucket fitted with iron hoops, and with such a handle, well preserved:

The bucket (**fig. 20:18, 21:18**) was made from yew boards³⁸ which were lined with iron sheet and an outer tin-lead layer, and strengthened with iron bands. It is a large, slightly conical container whose outer surface consists of seven bands separated by hoops. On the top band there are there are 11 rings fixed on small staples. The handle is square in cross-section (the bar is placed diagonally in relation to the rest of the bucket). It has decorative endings in the form of a cuboid topped with a pyramid. The bucket was almost in its original form (slightly miss-hapen) but poorly preserved (faint traces of staves, seriously damaged metal sheet, the handle of incomplete length and in fragments, lack of handholds, some rings badly corroded). Its measurements are: height – 29.5 cm, top diameter – 27.5-28.5 cm, bottom diameter – 31.0-32.0 cm, outer diameter of rings – 2.5 cm, inner diameter of rings – 1.5 cm, width of bands between hoops – 3.5-4.5 cm, hoop width – app. 0.9 cm, length of preserved handle fragments – 36.1 (12.3+8.1+10.3+3.3+0.8+1.3) cm, handle cross-section – 1.0x1.0 cm, length and width of base endings – 1.8x1.7 and 1.8x1.6 cm, height of endings – 2.1 cm, capacity > 10,0 l.

The artefact was examined³⁹ using the X-ray spectrometer (XRF). The tin-lead layer applied to the iron sheet (bands counted from the bottom of the vessel) yielded the following results:

³⁸ Tree species was identified by Irena Gluza.

³⁹ The analysis was carried out by: K. Besztak, A. Dyga and Aldona Garbacz-Klempka.

- three readings from a fragment of the band no 1			
Fe	75.9	88.1	86.8
Pb	1.90	4.48	5.39
Sn	0.76	1.76	1.59
Cu	0.98	4.76	5.17
Zn	0.36	0.063	0.22
Ni	0.00	0.24	0.18
- three readings from a first fragment of the band no 2			
Fe	76.3	82.0	76.2
Pb	1.28	1.47	1.57
Sn	2.17	14.3	1.94
Cu	0.17	0.20	0.14
- three readings from a second fragment of the band no 2			
Fe	78.5	78.0	79.3
Pb	0.00	0.73	0.00
Sn	1.23	0.69	0.37
Cu	0.11	0.082	0.10
- three readings from a third fragment of the band no 2			
Fe	92.2	89.6	88.0
Pb	0.7	0.25	0.27
Sn	6.35	8.62	10.4
Cu	0.18	0.10	0.13
- three readings from a fragment of the band no 3			
Fe	81.4	69.6	68.9
Pb	8.63	7.35	5.29
Sn	7.72	2.12	4.64
Cu	1.10	0.85	0.96
Zn	0.78	0.00	0.68
- three readings from a fragment of the band no 6			
Fe	82.5	84.1	88.2
Pb	4.76	1.41	1.48
Sn	11.5	12.4	9.49
Cu	0.46	0.18	0.15

Differences in measurements resulted from the use of the portable version of the device in combination with the small area of analysed fragments and differences in the thickness of the outer layer. For that reason for each fragment the results from three readings should be averaged. The presence of iron serves as background for the analysed material, therefore, in order to obtain the percent content of the surface layer it should be removed from the calculations. Because of the applied research method and thin layers of various metals being superimposed on one another, the interpretation of results should be qualitative not quantitative.

The bucket, most probably found in the great barrow on agricultural land, is the only relatively well-preserved among several buckets from the barrows in Pidgirci. The issue of such vessels was discussed by Andrzej Janowski and Tomasz Kurasiński (2008, 63-72; Kurasiński 2012; 2015a; 2015b). There are fairly common in early-medieval graves, especially from the 2nd half of the 10th-11th c. (see: Arbman

1940, tab. 203-212; Mocâ 1993, 26-27, 38-39; Dučyc 1994; Janowski 2015, 66; Mihajlov 2016, 123). The bucket from Pidgirci was lined with a metal sheet, like e.g. the specimen from Lubień, and many other listed by T. Kurasiński (2012, 293; literature there). Such containers lined with metal sheet found in Poland are regarded as imports or local imitations of north-European products (Kurasiński 2012, 294). The described vessel might also have been manufactured in Scandinavia or in Scandinavian settlements in the north-east of Europe (see: Duczko 2006, 84, fig. 19d). It ought to be noted that in the three large barrows in Pidgirci (see below) buckets were found by relics of men who, in life practically and after their deaths symbolically, might have used the buckets as containers for food (confirmed by bone remains) and drink, or even for watering horses since the buckets are fairly large. Nothing seems to indicate that they were prepared especially for the burial (see: Kurasiński 2012, 294-296).

Necklace from carved carnelian beads larger and smaller:

The bead (**fig. 50:6**) was cut from carnelian (a variety of chalcedony, coloured by iron compounds), polished and faceted. It is parallelepiped, octagonal, elongated with a slightly curved tube, orange, transparent. It is well preserved (damaged surface, production?). It measures: length - 1.2 cm, width - 0.7 cm, height - 0.5 cm, weight - 0.7 g.

The bead (**fig. 50:7**) was cut from carnelian, was polished and faceted. It is cuboid-octahedral, almost square in plan view, with a straight hole, orange with darker smudges, clear. It is well preserved (damaged surface, production?). It measures: length - 1.35 cm, width - 1.3 cm, height - 0.85 cm, weight - 2.7 g.

The bead (**fig. 50:8**) was cut from carnelian, was polished and faceted. It is cuboid-octahedral, almost square w plan view, with a hole drilled from both sides (slightly bent), and orange with whitish and reddish smudges, clear. It is well preserved (damaged surface, production?). It measures: length - 1.05 cm, width - 1.0 cm, height - 0.65 cm, weight - 1.2 g.

The bead (**fig. 50:9**) was cut from carnelian and polished. It is spherical, with a straight hole, orange in colour, with subtle smudging. It is well preserved (damaged surface, production?). It measures: diameter - 0.85 cm, height - 0.7 cm, weight - 0.7 g.

Carnelian beads are relatively often found in graves, hoards and settlement sites in the lands of former Rus', Hungary, Poland and many other countries. They have been discovered e.g.: in the graves from the older phase - app. 10th/11th c. - of the cemetery in Bodzia (Czech-Błońska 2017, 207-211), in the 10th-11th-century barrow with a female grave in Stukačicy (Ľoň 2009), where all the three forms known from the discussed burial were identified, and in cemeteries in Berestâne (Gupaló 2006, 59-62, photo:

Table VI. List of iron nails from the great barrow in agricultural lands in Pidgirci-Plisnes'k (no corresponds to the no in **fig. 20, 21**)

no	type	length in cm	size of head in cm	size of working blade (tang) halfway its length in cm	weight in g	comments
1	A	8.75	1.1x0.9	0.5x0.45	13.5	
2	A	8.4	1.0x0.7	0.5x0.4	11.6	
3	A	7.7	0.8x0.7	0.5x0.4	9.9	
4	A	7.5	0.75x0.6	0.5x0.5	10.3	
5	A	6.35	0.85x0.7	0.5x0.4	5.7	triangle head
6	A	8.2	1.05x0.7	0.5x0.45	11.8	
7	A	7.0	0.85x0.4	0.45x0.4	7.9	
8	A	9.1	0.8x0.7	0.5x0.4	11.6	slightly bent
9	A	7.2	1.0x0.65	0.5x0.4	9.4	
10	A	7.4	0.6x0.6	0.45x0.4	7.8	
11	A	7.15	0.85x0.6	0.5x0.45	10.0	
12	A	7.6	0.7x0.4	0.45x0.3	7.8	
13	A	9.4	0.9x0.4	0.5x0.3	9.0	
14	B	6.9	1.5x1.4	0.55x0.5	10.4	
15	B	7.3	1.3x1.3	0.5x0.5	11.6	
16	B	6.1	1.15x1.15	0.6x0.5	10.3	
17	B	7.1	1.6x1.0	0.45x0.4	9.4	

16, 20-21). Examples of hoards that included such ornaments are finds from Ūrkivci from the 2nd half of the 10th/11th c. (Korzhuhina 1954, 84, tab. VI:17, VII:12, 13), or from Draßburg from the 1st half of the 11th c. (Bóna 1964, 161-162, 165, tab. I). In old hillforts, semi-precious stones are found relatively seldom, yet the number of known specimens from e.g. Novgorod, where they were dated back mainly to the 10th-12th c., must have exceeded a hundred (Polubořinova 1994, 75-76). In Poznań a carnelian bead was discovered in a goldsmith's workshop from the 2nd half of the 10th - 1st half of the 11th c. (Kóčka-Krenz 2006, 264-265, 268, 271). The best known Euroasian carnelian deposits are in India (Bengal, Deccan, vicinity of Bombay), Sri Lanka (Ratnapurna), China (Tibet), Egypt, Saudi Arabia, Iran, Mongolia (Gobi), Russia (Chukotka, vicinity of Yakutsk), Romania (Transylvania), Czechia, Poland (Lower Silesia) and other (Žaba 2010, 212). Comparative studies of the carnelian from the goldsmith's workshop in Poznań did not yield a reliable result: nevertheless, scientists suggest that it must have come from the Czech Karkonosze Mountains (Sachanbiński *et al.* 2014, 167). It seems that the beads found in Pidgirci are more likely to have been brought from the East (see: Polubořinova 1994, 82; Lavyš 2008, 35-36).

Bracelet from narrow gold band:

Bracelet (**fig. 19:6, 50:10**) was made from gold band. It might have been cut from a metal sheet or might have been made from flattened wire. Its ends

are asymmetrically cut (one straight, the other diagonally) and slightly overlap, and they are joined by a wire (early-medieval?) that was pulled through the holes made in them, and twisted. Measurements: length - 24.1 cm, width app. - 0.4 cm, thickness app. - 0.01 cm, weight - 1.95 g.

It is an object atypical for early-medieval graves in Ruthenian lands, but its analogies can be found in Old Magyar graves: in Geszteréd-Kecskelátó dűlő (Révész 1996a, 77, fig. 2) and in grave 6 from Tarnaörs-Rajnapart (Révész 1996c, 411-412, fig. 1).

Black clay vessel:

Fragment (**fig. 19:7, 50:11**) of a small pot fashioned from a mixture of clay and fine sand, and fired. It is the bottom part, with a flat bottom, not clearly marked. The outer surface is smooth, coarse; on the inner surface there are visible strips after fashioning, and on the bottom traces of sandy base. It is blackish in colour, brownish on the outside near the bottom, with the uniform colouring of fracture. Its measurements are: height (preserved) - 4.0 cm, bottom diameter - 4.7 cm, wall thickness - 0.5-0.8 cm.

Clay vessels have been found relatively often in early-medieval graves in central and eastern Europe (see: Mocá 1993, 26, 38; Janowski, Kurasiński 2008, 72-75; Janowski 2015, 65-66; Mihajlov 2016, 124), but only this fragment was found in the great barrows in Plisnes'k. There is a surprising disproportion in the number of clay containers and buckets - only one and as many as six respectively in three graves. It is difficult

to say whether only the bottom part of the small pot had been placed in the female zone of the grave, or if it was destroyed during amateur exploration. In the first case its symbolic significance should be considered, in the other besides symbolic there was also the practical aspect as it might have contained food or drink.

Numerous nails:

Seventeen iron nails (**table VI**) were found probably in the discussed great barrow on agricultural land. Those fairly well preserved specimens of the most numerous category of early-medieval iron products represent two types (subtypes were ignored) acc. to Bogusław Gierlach (1972). Most of them belong to the type A – without a distinguishable head (wedges with rectangular cross-section), while the others resemble type B – with a one-sided head (made by bending a flat protrusion at the top of the tang). It can be assumed that they once held together planks or laths of the burial chamber.

Other artefacts mentioned by T. Ziemięcki have not survived or have not been identified.

Gabriel Leńczyk (1930, 371) presenting the sword, wrote: *It was found by the side of a warrior who, with his wife, was buried in one great barrow. Thus he was not a wandering warrior, but one settled here [...]. Was the deceased a Viking, a Varangian? – It cannot be established since weapons were adopted by various peoples from one another; the presence of a brave Varangian as the lord of Plisnes´k cannot be ruled out.* Āroslav Pasternak (1961, 659) interprets that and another (see below) grave from Pidgirci in the following way: *Ce buli paristi pohovannā varāz´kih družinnikiv u derev´ānih komorah pid mogil´nimi nasipami.*⁴⁰

Both opinions presented above are justifiable. Undoubtedly the great barrow on peasant land hid the relics of members of the old elite, probably from the reign of Vladimir the Great (the last twenty years of the 10th and the beginning of the 11th c.) or – less likely – Yaroslav the Wise. Unlike the burials described below, no Christian devotional objects accompanied the deceased, which suggests that they were followers of the old pagan religion, and allows for surmising that they had died before the official baptism of Rus' (988) or slightly later. The object belongs to the group with collective burials (a vast majority of graves contain the remains of two people⁴¹), which comprises app. 7% of all early-medieval graves in southern Rus' (see: Mocā 1993, 24).

⁴⁰ *They were double burials of Varangian družina members in wooden chambers under (burial) mounds.*

⁴¹ See: remarks of Anna and Jacek Wrzesiński on common male and female graves in the early-medieval period (Wrzesińska, Wrzesiński 2001).

4.1.3. OTHER BARROWS

In other smaller barrows most frequently single rings of varying shapes and ornamentation have been found; in one, a bronze medallion with an isosceles cross, with side branches as on the bracteates and lead rings from the Bug⁴²) – a cross inscribed in a circle;⁴³) in another, on the skeleton's chest a silver hakenring, a Slavic symbol known from the transitory period between paganism and Christianity.

In one of the graves a necklace made of several kaolin slate circles was found, with a kind of earring from fine bronze wire, and an amber bauble decorated with blue enamel which, unfortunately, disintegrated during excavating (Ziemięcki 1882, 60-61).

A bronze medallion with an isosceles cross, with side branches:

The circular medallion (**fig. 19:8, 50:12**) with an inscribed double cross and diagonally (corners on the cross arms) placed square in the middle was cast in bronze. Originally golden, nowadays it is dark-green in colour. It is very well preserved (on the back side partially scraped off patina). Its measurements are: height – 2.7 cm, width – 2.2 cm, thickness – 0.1 cm, weight – 2.0 g.

Similar circular medallions with differently formed crosses are numerous all over Rus'. They are commonly dated to the 12th – 13th c. (Uspenskaā 1967, 108; Sedova 1981, 40, 42, Nikolaeva, Nedošivina 1997, 349). In western Ukraine, a similar medallion though in more modest form was found in the so called “kapiše 3” (sanctuary) in the Zvenigorod hillfort in Krutiliv, together with Thessaloniki coin of Theodore Angelos Komnenos from the years 1224-1230 (Rusanova, Timošuk 1993, 47, 53, 59, 61, fig. 47:8), which allows for dating it back to the 1st half of the 13th c. The chronology of the medallion from Pidgirci might be similar, though it cannot be ruled out that it comes from the 12th c.

Silver hook-like ring (hakenring):

Temple ring (**fig. 19:9, 50:13**) is made from silver-plated copper wire hammered flat on one end, while cut straight and carelessly finished on the other. It is dark silver in colour. It survived in an average condition (considerable damage to the surface, s-shaped eyelet missing). Its measurements are: outer diameter – 1.65 cm, inner diameter – 0.9 cm, wire diameter – 0.35-0.4 cm, weight (preserved) – 3.2 g.

This headband ornament belongs to type III or derived from it type IIIc acc. to Krystyna Musianowicz

⁴² *See about those signs, e.g. in rev. DZ. J. DYDŃSKI'S: Urns with Crosses, Tabl. I. fig. 2, tabl. II, fig. 28, 29, Tabl. III, fig. 34, p. 19 and next.*

⁴³ *Known symbol Croix dans le cercle.*

(1949). Similar specimens from thick wire are relatively numerous in western Ukraine, including Pidgirci (see below). They are known from e.g. burial grounds in Berestâne and Zbuž, or the hillfort in Zvenigorod, and are dated to the 11th – 12th c. (Zarubij 2009, 75, 88-100). Three s-shaped temple rings constituted a part of the hoard from Torgovicâ, which must have been hidden at the beginning of the 12th c. (Liwoch 2013, 8, 13, 27, fig. 9b). It seems that determining the chronology of specimens from western Ukraine (only small ones) at the 11th – 12th c. is correct (see below), and that they were used for a shorter time than in Polish territories where temple rings with the inner diameter smaller than 2.0 cm are dated back to the 10th – 13th c. (Kóčka-Krenz 1993, 48). S-shaped temple rings – probably the most numerous category of west-Slavic female accessories – found in east Slavic lands (see: Musianowicz 1949, 137, map III) can be treated as evidence of various – trade, military, matrimonial – contacts between Rus' and Poland (see: Râbceva 2009, 377). It should be added that Władysław Duczko (2017, 135-136) associated those female head ornaments with fertility magic.

Necklace made of several kaolin slate circles:

Spindle whorl (**fig. 19:10, 50:14**) was fashioned from Ovruch slate. It is bi-conical, with one base slightly concave. It is dark-pink in colour. It is well preserved (slightly damaged surface). Its measurements are: height 1.05 cm, diameter – 2.0 cm, hole diameter – 0.65 cm, weight – 6.2 g.

Spindle whorl (**fig. 19:11, 50:15**) was fashioned from Ovruch slate. It has a rounded side gently turning into straight bases. Halfway across one of them there is a visible notch. The item is pink. It has a sizeable fragment missing (production defect?) and small irregularities on the surface. Its measurements are: height – 1.45 cm, diameter – 2.35 cm, hole diameter – 0.8 cm, weight (preserved) – 9.8 g.

Spindle whorl (**fig. 19:12, 50:16**) was fashioned from Ovruch slate. It is bi-conical, with sharp edges and flat bases. It is dark pink with small lighter smudges. It is in an excellent state of preservation. It measures: height – 1.15 cm, diameter – 1.95 cm, hole diameter – 0.6 cm, weight – 6.3 g.

Spindle whorls from the Ovruch slate (almost pure pyrophyllite) are practically an archaeological symbol of the Old Rus' culture. They were manufactured mainly in the vicinity of the medieval Ovruch hillfort in Ukraine. Until recently, it was accepted⁴⁴ after Boris A. Rybakov (1948, 194-196), that those simple yarn-spinning devices were produced since

the end of the 10th to the mid-13th c., till the Mongol invasion. Currently, it is believed (Tomaševs'kij *et al.* 2003, 134; Petrauskas 2006, 82) that such type of spindle whorls began to be manufactured before the mid-10th c., the evidence of which is their presence in the compact complexes in Korosten', as well as a few other sites with material from the 9th – 10th c.; since the 11th c. production developed on a mass scale, while its decline occurred at the end of the 13th – 14th c. Svâtoslav Ters'kij (2001, 142) determines the time of using such items in the towns of Volhynia at the end of the 10th – 14th c. In literature it is suggested (Rozenfel'dt 1964, 222-224; Gončarova 1996) to differentiate the chronology of slate spindle whorls depending on the size of a specimen and the diameter of its hole (from the oldest – large and with a big hole, to the youngest – tiny, with a small-diameter hole). The older, rather large, include three specimens from the grave in Lidivka, which were found with a sword of type X acc. to J. Petersen (Liwoch 2003b). Younger, really small, from Volodimir-Volins'kij are mentioned by S. Ters'kij (2001, 142, 145, fig. 10:1, 2). That proposition requires verifying, nevertheless it can be assumed that three presented specimens date back to the 2nd half of the 12th – the 1st half of the 13th c. Discoveries of spindle whorls are undoubtedly associated with female burials, however – as far as the author is aware – it was not a mass phenomenon in western Ukraine (see: Zoll-Adamikowa 1971, 76).

The bead [on an archive photo it is strung on a not preserved pin] (**fig. 19:13, 50:17**) was made from a clay potsherd. A small fragment of the vessel was drilled though, and its sides were polished, creating an irregular pentangle. The outer surface is coarse and blackish, but its fracture probably was light brown. The bead measures: length – 1.8 cm, hole diameter – 0.4 cm, potsherd thickness – 0.6 cm, weight – 2.0 g.

It is difficult to say more about that artefact, except that it is surprising that an unattractive potsherd was used as an ornament.

4.2. EXCAVATIONS IN 1882

In the autumn of 1882, due to the courtesy of Prince Eustachy Sanguszko, I continued the excavations in also otherwise famous Pidgirci.

[...]

Since initially there were doubts concerning the permission of the estate management required to examine the graves of that last category (in manorial land – R. L.) – and the previous year I had mostly studied the hillfort, I directed my search to the graves more likely to be destroyed, located on the agricultural and monastic lands (Ziemięcki 1883, 41-42).

⁴⁴ Mihajlo Ū. Brajčevs'kij (1950) thought that spindle whorls from the Ovruch slate were already produced in the 7th – 8th c., however that opinion is viewed with scepticism in literature (Tomaševs'kij *et al.* 2003, 134).

On the highest elevation of the largely levelled field, and the former burial ground, in the vicinity of the Basilian monastery, and almost directly adjoining the second storey of the ramparts and the wide road that once led inside through the ramparts, there are two burial mounds which, either from their erection or as a result of a later attempt at levelling them, are linked with each other by a small hillock and thus resemble a saddle. One of them bore visible traces of digging, while the other had a completely rounded top. I decided to excavate the latter as the first and thus I have marked it as no 1 (Ziemięcki 1883, 43).

4.2.1. GREAT TWIN BARROW NO 1 (fig. 22)

At the depth of 1 m 70 cm I uncovered a layer of finely ground coal, and deeper on the sides one could see black strips more or less an inch wide, making a rectangle, resembling decayed planks and bearing distinct traces of wood layers. At the depth of approximately 2 metres the black accumulated layer ends, and moist, powdery, yellow clay begins.

At the depth of about 65 cm of the clay layer, and at the same time at the depth of app. 2.75 cm from the top of the mound, I uncovered two skeletons lying supine side by side, with their heads pointing to the west, of which one was clearly male and the other female.

The arms were lying more or less along the bodies, although the tight arm of the female skeleton, slightly moved away, was lying crosswise over the left arm also slightly moved away from the male skeleton. The head of the male skeleton was bent slightly towards the left shoulder and lying on the side; the head of the female skeleton was much more bent towards the right shoulder.

The length of the male skeleton from the heel to the top of the cracked and slightly bent skull equalled 1 m 80 cm; the length of the female skeleton more difficult to measure because of the crooked figure and also broken skull, equalled approximately 1 m 67 cm.

The skeleton of the man had the left shin broken and twisted, perhaps as a consequence of the barrow's collapse.

Both skeletons had thin pieces of gold in their jaws. On the side of the man, along his right side, there was an iron sword similar to the one excavated the previous year, though this one was smaller and ended with a beautiful leaf-shaped bronze ferrule. By the sword a bronze ferrule and a tang from a leather belt were found, as well as its traces covered with green patina. Above the sword and the skeleton's knee there was an iron battle-axe with distinct traces of a wooden haft turned up. Directly next to the battle-axe there lay iron hoops of the smaller bucket; while below the skeleton's knee there were hoops and the handle of the bigger bucket, probably oaken like the other one, and fitted with numerous hoops and lined with iron sheet. Between the two

buckets there were pieces of iron sheet, lined with wood on the inside, and on the outside bearing traces of various fabrics, rusted through, which iron pieces might have come from the walls of the larger bucket or – those with traces of fabric – a separate box or some such wrapped in a piece of fabric on the outside. In the larger bucket and nearby two knives rather primitive in form were found, such as I had found in large quantities at the hillfort the year before – as well as animal bones.

On the right arm above the wrist the male skeleton had a silver bracelet of ordinary shape and workmanship. On a finger of his right hand he had a smooth, gold ring. On the left hand he had two smooth, silver rings, of which one was thicker. Next to his right hand there was a piece of glass of aquamarine colour, once so precious, broken off from a bigger whole, probably a ball. It must have been a talisman or family jewel, since it was put in the deceased's hand besides so many other precious things laid in the grave. Beneath his right hand there was a piece of an iron tool set in wood, tightly wrapped in silver wire at its ends, and two rolls of the same wire, empty inside; most likely those are relics of a small knife with a sheath and a wooden handle, the latter having been wrapped in delicate, plaited, silver wire.

Above the right collar-bone there was, probably having slipped from the neck, a silver isosceles cross with a silver circle, covered with a thick layer of green patina, in its original shape of the so called Greek cross, with a decoration made of triple circles at the ends of its arms and a larger one in the centre linked by carved grooves. The cross was wrapped in a decayed fabric, perhaps a ribbon by which it was hung from the neck.

The deceased woman had on a finger of her right hand a beautiful silver ring with a raspberry-shaped ornament, made with much care and technical expertise; on the fingers of her left hand two rings, also silver, one of which was smooth, and the other decorated with two neat stripes. On the neck she must have had a necklace made from beads of varying size and colour, among which the biggest one was rock crystal, one oblong carnelian, others from coloured glass, and a mosaic one. The beads must have been strung on silver wires traces of which were found nearby. The beads slipped from the neck to the left side of the face. Slightly lower a small pendant was found in the shape of a bell with an eyelet from some green paste; it probably constituted an element of a necklace or an earring. Above the left ear a silver cross with a silver circle was lying, exactly the same shape as the previous one. The cross might have slipped from the neck with the beads.

Above the temples and at the back of the head ornaments made from fine silver wire were found, in the shape of hook-like rings (headband ornaments, hakenrings); they must have been fixed to a head band or strung on a thong, as has been found in other graves. On the chest a tiny silver circle was lying, and an ordinary flint stone above the head.

On the left side of the skeleton, below its knee, there was a round vessel, a kind of a woman's storage box, with the bottom made probably from oak wood, and sides lined with boar tusks beautifully iridescent in this damp atmosphere, so that initially it seemed to have been lined with mother-of-pearl. Inside the vessel there was a small knife with a wooden handle, a smaller boar tusk, and beside it, probably having fallen from the vessel, an ordinary spindle-shaped ring.⁴⁵) Above the vessel lay relics of a delicate bronze ferrule.

In the black strip on the left hand side, which must have come from the wooden lining inside the grave, an iron circle was found.

Those strips also encountered in other, larger graves in this place, serve as an excellent indication of the size of a grave and limits within which historical artefacts can be found.

I dug a pit 2 m wide and 4 m 66 cm long from the west to the east, and in this direction both skeletons were found. The burial mound had the perimeter of 49 ½ metres at the base (Ziemiński 1883, 43-45).

An iron sword similar to the one excavated the previous year, though this one was smaller:

The sword (fig. 23, 51, 52) was fashioned from iron and decorated with silver and copper using the damascening technique. It has a damascened blade (between most likely steel edges, where the fuller is, it is diagonally damascened in the pattern SZS; S – twisted clockwise, Z – twisted anti-clockwise; see: Ypey 1982, 386-387, fig. 12-15). Its hilt consists of semi-circular pommel and a straight cross-guard, with dichromic decoration – silver colour is predominant, copper red is poorly visible; and a grip (glued together during conservation) with relics of wooden setting. The pommel consists of the scale and poorly marked base with two holes for rivets. The base is decorated with a double dotted zigzag made of silver, as well as a triple continuous copper line with silver triangles in folds. The pattern is bordered from the bottom and the top by bands made up from two straight copper lines separated by a silver one, and a herring-bone line (silver on copper) at the edges. The scale on the sides at the base is decorated with silver triangles separated by strips of herringbone pattern from the middle section decorated with volutes. On the cross-guard against a silver background there is a braided chain with larger oval and smaller, almost rectangular silver links outlined by copper strands. The upper and lower edges are decorated in a similar manner to the edges of the base of the pommel. The sword is badly damaged (survived in fragments), especially in the middle and point section of the blade. Decoration is completely destroyed on the sides of the base and along a considerable part of

the middle fragment of the scale. On the cross-guard there are also visible gaps in the decoration, and the copper of the ornament is poorly preserved. The artefact measurements are: length (preserved) – 80.0 cm, length of blade (preserved) – 63.0 cm, width of blade – 3.9 cm, thickness of blade – 0.4 cm, hilt length – 17.1 cm, cross-guard length – 10.1 cm, cross-guard height – 1.9 cm, cross-guard thickness – 2.4 cm, grip width – 2.2 cm, grip thickness – 0.6 cm, width of pommel (preserved) – 6.5 cm, height of pommel – 4.4 cm, thickness of pommel – 2.3 cm, weight (preserved) – 570.0 g.

The sword belongs to type V acc. to J. Petersen,⁴⁶ but the decoration of the hilt is not typical for that type specimens. The plaited-chain motif is similar like in type S, but the decoration of the pommel – zigzags and volutes – has no analogies (see: e.g. Karlsson 1983).⁴⁷ A. N. Kirpičnikov (1966a, 32) dates the described weapon back to app. 1000 and believes it to be a local modification of type V. One has to agree to that chronology, but as far as the origin is concerned it seems the sword could be regarded as a product from Rhineland.⁴⁸ Thus the sword from Pidgirci would be one of younger specimens of the type dated back in western Europe and in Rus' to the 10th c. (Androshchuk 2014, 79), and only in the lands of the Balts also to the 1st half of the 11th c. (Kirpičnikov 1966a, 32; Kazakevičius 1996, 64).

A leaf-shaped bronze ferrule [with relics of a scabbard and a fragment of a sword blade]:

The lower chape of the scabbard (fig. 24:1, 53:1) was cast in bronze. It is small, moderately decorated and dark-gold in colour. At the bottom it has a strengthening protrusion, is profiled (three ribs) in the upper section and has an abstract w-shaped top. On both edges along the axis there runs the rib that at the bottom turns into very faintly marked palmetto with two circular depressions. The edges of the sheath are decorated with double rows of triangular points. It is perfectly preserved. It measures: height – 8.3 cm, width – 4.1 cm, thickness – 2.0 cm.

Gali F. Korzuhina (1950, 65, 67, tab. I:39) includes such chapes in the type V she has distinguished,

⁴⁶ Gabriel Leńczyk (1930, 371) and Wanda Sarnowska (1955, 306) incorrectly classified the discussed artefact as type X acc. to J. Petersen.

⁴⁷ It is worth noticing that similar dichromic decoration is known from the Ottonian spur from the grave in Santok, which is dated back to the end of the 10th-11th c. (Michalak, Sinkowski 2017). Additionally, one can note the presence of ornaments in the form of volutes on the swords from Karelia younger from the discussed one (Kirpičnikov *et al.* 2006, 51-54, 62, 66-67, 69-71, fig. 9, 10, 25, 26-27, 33, 36-37). Władysław Duczko writes on the subject of volute motifs in the early-medieval period (2004, 159, 165-168).

⁴⁸ See: comments of Fedir Androshchuk (2014, 191, 193) about the connection of swords of type V with Denmark.

⁴⁵ Spindel. Pesson de fuseau.

associates them with east Prussian finds and dates them – incorrectly making them younger – to the end of the 11th – 12th c. Peter Paulsen (1953, 62-63, fig. 74) places them in the Varangian group of chapes with an oriental palmetto (type III.1) in his own typology and, mentioning them in an earlier work (Paulsen 1939, 37), dates back to the 1st half of the 11th c. Volodimir M. Zocenko (2004, 95) associates the discussed item and another one from Pogrebi with the “late-druzhina” craftsmanship of the middle Dnieper region, and regards it as the prototype of the east-Prussian group of chapes (type III.4) acc. to P. Paulsen. Przemysław Sikora (2001, 110, 116, 119, 129, tab. III:44, fig. 4), in the typological diagram for chapes of sword scabbards from northern Slavic lands, allocates for it a subgroup b of group IV and dates it back to the end of the 10th – the beginning of the 2nd half of the 11th c. In our article the chape from Dziekanowice is added to that group (Sikora 2003, 35). The third ferule that was found in Malyj Udraj (Platonova 1998, 377, fig. 5:3) can be added to that set, and probably the already mentioned one from Pogrebi. The discussed chape shows closest resemblance to the ferules of type IIIc acc. to Vytautas Kazakevičius (1998), which were common in the lands of the western Balts, especially on the Sambian Peninsula. 17 artefacts of that type, which were manufactured there, are known from that area. They are dated to the end of the 10th – 11th c. (Kazakevičius 1998, 300-301, 303). It seems that the bottom ferule from the scabbard of the sword found in Pidgirci – a rare Baltic import to Slavic lands – can be dated to the very end of the 10th – the beginning of the 11th c.

A bronze ferrule and a tang from a leather belt were found, as well as its traces [not preserved] covered with green patina [removed]:

The ferule of a belt or a leather thong hanging from the belt (**fig. 25:1, 54:1**) was embossed from a silver sheet, and the three rivets were welded to it. It is elongated, with two parallel sides, on the one side formed into a sharp arch, on the other slightly concave with a short tip in the centre. Its deep-set ornament resembles a skeleton of a fish. It measures: length– 3.5 cm, width – 1.2 cm, height with rivets – 0.5 cm, thickness of metal sheet – app. 0.05-0.1 cm, weight – 2.2 g.

Similar ferules from leather belts and bags are known from Hungary: from grave 1 in the burial ground I in Karos-Eperjesszög (Révész 1996, 84, fig. 2), from grave 6 in Tuzsér (Fodor 1996b, 205-206, fig. 4, 6), and from grave 31 in Sárrétudvari-Hízófield (Nepper 1996, 258, fig. 2).

The ferule at the end of a belt or a leather thong hanging from the belt (**fig. 25:2, 54:2**) was embossed from a silver sheet, and the two rivets were welded

to it. It is short with two parallel sides, the third almost in the shape of a triangle, and the fourth almost semi-circular. Its form fully corresponds with the convex plant-geometric ornament. It measures: length– 2.3 cm, width – 1.15 cm, height with rivets – 0.5 cm, thickness of metal sheet – app. 0.05-0.1 cm, weight – 1.0 g.

This ferule also fits in with the stylistic of the Old Magyar products, though the author does not know any close analogies. Relatively similar is one of the ferules from grave 1 in the burial ground I in Karos-Eperjesszög (Révész 1996b, 84, fig. 2), as well as the ferule from the belt found in the grave A in Rakamaz-Strázsadomb (Fodor 1996a, 116-118, fig. 9).

They do not have close analogies among belt ferules from the Rurikid state (see: Muraševa 2000). Without doubt, they are Hungarian products from the 10th c., which confirms contacts between Magyars and Rus’ expanding westwards. They are not the only west-Ukrainian *hungarica*; a large number of Magyar silver applications was found in grave 5 in the burial ground in Rovanci (Zlatogors’kij, Verba 2015), though it seems that the individual buried there was a Hungarian, unlike the dead from the great twin barrow no 1. On the basis of the chronology of dirhams found in that grave, it can be regarded as testimony to relations between local Slavs and Hungarians during the tribal period, while the grave in Pidgirci is younger, from the beginning of the state phase in modern-day western Ukraine.

An iron battle-axe with distinct traces of a wooden haft [not preserved]:

The head of the battle-axe (**fig. 24:2, 53:2**) was made from iron. It has a narrow cutting edge and a blunt hammer, quadrangular in cross-section, and the oval cheek in side projection with relics of a wooden haft. It is well preserved (surface corrosion). It measures: length– 14.5 cm, hammer length – 3.7 cm, blade height – 3.1 cm, minimum width of the neck – 1.2 cm, diameter of the eye – 2.2 cm, height of the cheek (preserved) – 3.5 cm, weight – 136.7 g.

The battle-axe belongs to type I acc. to A. N. Kirpičnikov (1966b), in the form dating back to the 11th – 12th c., though that particular specimen dates back to app. 1000, and a very similar one from Gnězdovo to the 10th c. (Kirpičnikov 1966b, 104-105, tab. XI:5), like the battle-axes from Old Magyar graves in Alba Iulia (Dragotă 2015, 331, 334, 340-341, fig. III:7, IV). Peter Paulsen (1939, 37) determined the chronology of the discussed item to the 1st half of the 11th c. Mark H. Aleškovskij (1960, 71-72) called similar artefacts a group of battle-axes with an elongated butt (“hammer”) of type B and dated it back to the 10th – 11th c. It can be assumed that the discussed battle-axe comes from the end of the 10th – the beginning of the 11th c.

Handle of a larger bucket:

The handle (**fig. 24:3, 53:3**) was fashioned from iron. It is a bar square in cross-section (set diagonally in relation to the rest of the bucket) shaped into hooks at both ends. It is well preserved except for the corroded surface in its middle section. Relics of iron ears were preserved by the hooks. It measures: length (span) – 24.4 cm (reconstructed diameter of the bucket rim – 21.0 cm), height – 12.3 cm, bar cross-section – 0.8 x 0.8 cm, weight – 99.0 g.

The issue of buckets was discussed above.

Two knives rather primitive in form:

The knife (**fig. 24:4, 53:4**) was made from iron. It is small, with a blade with a simple spine and the tang clearly distinguishable from the side of the backplate, but poorly from the side of the blade. Its state of preservation is average (damaged surface, chipped blade and a missing tip). It measures: length – 12.65 cm, length blade – 9.2 cm, height blade – 1.5 cm, backplate width – 0.3 cm, weight – 11.0 g.

The knife (**fig. 24:5, 53:5**) was made from iron. It is small with a triangular blade with a simple spine and the tang discernible on both sides. It is averagely well preserved (damaged surface and considerably chipped blade). Its measurements are: length – 10.8 cm, length of the blade – 7.2 cm, height of the blade – 1.25 cm, backplate width – 0.35 cm, weight – 5.3 g.

Both knives belong to type IA acc. to R. Rogosz, probably the most numerous among knives found in early-medieval burial grounds in Poland and Rus' (see: Wrzesiński 2000, 99; see below). Those tools are frequent, and sometimes the only elements of grave furnishings left with men, women and children. They are usually individual finds, though the deceased from the discussed grave was left three of them (see: Weinkauff 2006, 90; Kurasiński 2008, 30; Mihajlov 2016, 127-128,138). It seems that they were usually put in the graves as the personal property of the dead – almost an element of their attire – since they had been undoubtedly used by their owners in everyday life. However, the above have to be treated merely as tools complementing the lavish set of items put in the grave, because the most important knife of the dead man was the one with the silver wire wrapped around the handle.

A silver bracelet of ordinary shape and workmanship:

The bracelet (**fig. 25:3, 54:3**) was fashioned by bending and then polishing an angular bar (placed diagonally in relation to the arm), square in cross-section, hammered (?) from silver. It is open, heart-shaped, and its ends are cut vertically. Its measurements are: diameter – 8.2 cm, bar cross-section – 0.75 x 0.75 cm, weight – 68.43 g.

That bar-like ornament, rather archaic in its form, has its analogies in the hoard from Kopyivka

dated to the end of the 10th – the beginning of the 11th c. (Linka-Geppener 1948, 184, 186, tab. III:1, 4), the hoard from the 10th c. found in Zveničiv (Kovalenko *et al.* 1992, 65) and the deposit from the Viking period found in Granhagsmyr in Gotland (Stenberger 1947, 151, tab. 131:7). One could wonder if the item does not have a symbolic meaning, since an Old Rus' chronicler, while describing the Rus'-Byzantine treaty from the year 944, wrote about bracelets or necklaces in connection with an oath the pagan Rus' People were to take (The Tale... 1999, 41). Though in the case of the great twin barrow no 1, we may be talking about a baptised man, he must have been mentally rooted in the traditional culture.

Smooth, gold ring, not bonded:

The ring (**fig. 25:4, 54:4**) was made from gold sheet. Its smooth band narrows slightly towards its ends which are cut straight and slightly overlapping. It is in an excellent state of preservation. It measures: band diameter – 2.0 cm, width – 0.5 cm, band thickness – 0.04 cm, weight – 1.85 g.

It is an untypical ornament and very simple in form, so it stands out only because of its precious material. Similar rings were made from silver and base metals (see below).

Two smooth, silver rings, of which one was thicker:

The ring (**fig. 25:5, 54:5**) was made from undecorated, plano-convex silver band (hammered or cast and polished). Its shape is irregular, close to circular. Straight ends of the band overlap. It is dark silver in colour. It is very well preserved. Its measurements are: diameter – 2,1 cm, band width – 0.4 cm, band thickness – 0.1 cm, weight – 2.4 g.

The ring (**fig. 25:6, 54:6**) was made from plain, plano-convex, solid silver band (hammered or cast and polished). It is circular, open, with ends cut straight. It is dark grey. It is in an excellent state of preservation. It measures: diameter – 2.5 cm, band width – 0.6 cm, band thickness – 0.2 cm, weight – 6.7 g.

Both rings have unrefined forms. Their value is increased by the precious material that was commonly used for jewellery making, in contrast to much rarer gold (see below).

A piece of glass of aquamarine colour, once so precious, broken off from a bigger whole, probably a ball:

The bead (**fig. 54:7**) was made of glass. Originally it must have been large, spherical, possibly slightly flattened. It is of light greenish-blue colour (chromophore – copper?), transparent. It has conchoidal fracture, and the matte outer surface. It was preserved in a fragment. Its measurements are: length (of the fragment) – 1.6 cm, diameter (reconstructed) – 2.3 cm, weight (preserved) – 1.5 g.

A piece of an iron tool set in wood, tightly wrapped in silver wire at its ends, and two rolls of the same wire, empty inside; most likely those are relics of a small knife with a sheath and a wooden handle, the latter having been wrapped in delicate, plaited, silver wire:

The knife (**fig. 24:6, 53:6**) was made from iron, and its tang was set in a wooden handle which was wrapped in silver wire. A sheath cut out of wood was stuck to the knife. The wrapping was particularly carefully made, as it consists of multiple strands of two wires twisted left and two wires twisted right, which are separated by a single straight wire. The knife and sheath are partially and poorly preserved (corroded iron, decayed wood) except the silver wrapping (one fragment on the tang, the other wrapped around an object replacing the hilt in modern times in order to preserve it). Their measurements are: length (preserved) – 6.8 cm (5.4 + 1.4 cm), wrapping width (preserved) – 2.8 cm, height of wrapping on the tang – 1.15 cm, wire thickness – 0.05 cm, weight (preserved) – 11.6 g.

Knives with hilts wrapped in silver wire are known from numerous objects dated like the great twin barrow no 1. Marcin Weinkauff lists many of those, mainly from Scandinavia (2006, 86, 94-95, fig. 51; literature there). The following should be added to that group: the finds from Ukraine and Russia: from a female chamber grave no 49 from the 2nd half of the 10th c. in Kyiv (Ivakin 2005, 288-289, 299, fig. 8:22; Kleingärtner, Müller-Wille 2008, 369, 372, fig. 3:22) and from grave no 4 (Ivakin 2005, 289, 300, fig. 9:27); in Timerëvo from barrow 297 from the 2-3 quarter of the 10th c. (Janowski 2015, 120, 260, fig. 86:13); and in Pskov, where two such knives were found in a female chamber grave 1 from the 2nd half of the 10th – the beginning of the 11th c. (Ākovleva 2015, 48, 52, 64, 70, 71, fig. 23), and another one in the male chamber grave 6 from the 2nd half of the 10th c. (Eršova 2015, 273-274, 298, 301, fig. 28). One should also add knives found on site 4 in Kałdus: two from the double grave 13/00 (female and male, traces of a wooden chamber, radio-carbon dating from human bones 1150±50 BP and 1100±50 BP) and two from grave 166/01 (probably burial of an adult woman, traces of a wooden chamber, radio-carbon dating of charcoal from chamber walls 980±60 BP) (Chudziak *et al.* 2010, 83; Bojarski *et al.* 2010, 220, 256, 440-441, 491, tab. 4g, 40b). On most cases wrapping was made from straight wire, but in the graves 77, 594 and 709 in Birka and in grave 36 in Old Uppsala twisted wires were identified (Arbman 1940, tab. 23:13, 179:7, 8; Weinkauff 2006, 94). Undoubtedly Natal'ia V. Eniosova (2015, 550-551) is right to refer the knives with hilts wrapped in silver to the Scandinavian technological tradition.

A silver isosceles cross with a silver circle, covered with a thick layer of green patina [removed], in its original

shape of the so called Greek cross, with a decoration made of triple circles at the ends of its arms and a larger one in the centre linked by carved grooves. The cross was wrapped in a decayed fabric [not preserved], perhaps a ribbon by which it was hung from the neck and a silver cross with a silver circle, of the same form as the previous one [the items cannot be attributed to a female or a male]:

The cross (**fig. 25:7, 54:8**) was cast in silver, while the circle was made from silver wire. Decoration is visible on the obverse (see above), while the reverse is plain. It is relatively well preserved except for the single breaks of the upper and right arms (glued). It measures: height – 5.95 cm; width – 5.15 cm; thickness – 0.15 cm; circle diameter – 1.80 cm; weight – 9.62 g. [might have belonged to a man]

The cross (**fig. 25:8, 54:9**) was cast in silver and fitted with a circle from silver wire for suspending it. On the front side it is decorated (see above), on the back side it is plain. It is well preserved, except two breaks in the upper arm (glued). Its measurements are: height – 6.1 cm; width – 5.1 cm; thickness – 0.15 cm; circle diameter – 1.75 cm; weight – 10.1 g. [might have belonged to a woman]

Both crosses are large specimens of the type called Scandinavian⁴⁹, after Aleksandr Spicyn (1905, 35), but in the new division of early-medieval pendants-crosses prepared by Jörn Staecker (1999, 79-197) they represent variant B.1 of type 1.4.3 (simple crosses cast with three rigs at the end of their arms). Such pendants were manufactured – most probably under Byzantine influence – in Rus'. The beginnings of their production date back to the end of the 10th – the beginning of the 11th c. (Žuržalina 1961, 131; Fehner 1968, 213; Nikolaeva, Nedošivina 1997, 349), although their 10th-century origin seems doubtful. J. Staecker (1999, 113-115, 198, tab. 14) dates crosses of the Scandinavian type to the 11th – beginning of the 12th c. A similar chronology, i.e. the 11th – the 1st half of the 12th c., has been adopted by Valentin V. Sedov (1984, 34). Younger samples – from the 13th c. – come from Karelia, and those from the 12th – 15th c. from Latvia (Staecker 1999, 114). Establishing the chronology of crosses of the so called Scandinavian type at the 11th – the beginning of the 12th c. might be true for Scandinavia, but without much doubt it can be assumed that their production in Rus' started earlier. Such early samples are both specimens from Pidgirci, which in all probability come from the end of the 10th c., as well as the cross from the female chamber grave no 49 in

⁴⁹ Aleksandr Spicyn believed similar crosses found in Rus' to be 11th-12th c. imports from Scandinavia, however Mariā V. Fehner (1968) proved, that they were items much more numerous in Ruthenian lands than in Sweden (see: Staecker 1999, 111, 556-558, map 15).

Kyiv (at the St. Michael Archangel's Golden-Domed Monastery) from the 2nd half of the 10th c. (Ivakin 2005, 288-289, 299, fig. 8:21; Kleingärtner, Müller-Wille 2008, 370, 372, 376, fig. 3:21), the item from the hoard from the 2nd half of the 10th c. discovered in Gnězdovo (Eniosova *et al.* 2009, 384-385, fig. 13) and the gilded cross with niello decoration from the mid-10th c. found in the chamber grave no 6 in Pskov (Eršova 2015, 266-267, fig. 15-18). A similar gilded silver cross from Novgorod come from the 1st half of 11th c. (Pokrovskaa *et al.* 2017, 469-470, fig. 3:4).

A beautiful silver ring with a raspberry-shaped ornament, made with much care and technical expertise:

The silver ring (fig. 25:9, 54:10) with raspberry-shaped disc-rattle was hammered, welded and decorated with filigree and granulation. Its disc consists of two parts – the top (spherical sector) and the bottom (low cylinder), which are separated by filigree (two “corrugated” wires). The top fragment is decorated with thirty five granules (one placed in the centre, the remaining in three rows – of six, twelve and sixteen grains), while the bottom is decorated with eight large granules set in filigree nests. Inside the disc (from the bottom it is enclosed with a piece of metal) a ball (?) was placed, which makes a rattling sound when shaken. The ring band has a trapezoid shape. The surface between its outer thickened edges was decorated with five delicate flat bars, four of which have diagonal “incisions” (resulting from twisting, and then flattening two fine wires), while the fifth (the middle one) is plain. In places where the disc is joined to the band the latter is decorated with three granules forming a “triangle”. The jewel is very well preserved. It measures: height – 3.2 cm, disc height – 1.3 cm, disc diameter – 1.9 cm, band width – 0.8 cm, weight – 14.76 g.

That ring is definitely the most magnificent piece of gold jewellery found by T. Ziemięcki in Piđirci. There are a few more very similar ornaments known from Ukraine and Romania. Two rings come from the hoard dated back to the end of the 10th – the beginning of the 11th c. found in Koptivka (Linka-Geppener 1948, 184-185, 188, tab. II:8, 9), the third belonged to the lost hoard from the 2nd half of the 10th – 10th/11th c. from Gušino (Korzuhina 1954, 86-87, tab. VII:4), the fourth from the 10th – 11th c. was found in the hillfort in Glibivka (Maârčak 2006, 82, 87, tab. 4:22), the fifth in the centre of Kyiv in the grave no 49 (chamber grave of a young woman with lavish furnishings) from the 2nd half of the 10th c. (Ivakin 2005, 288-289, 298, fig. 7:9; Kleingärtner, Müller-Wille 2008, 369, 372, fig. 3:8), and the sixth in Alba Iulia (Ungerma 2017, 60, 63, fig. 28:5). Stylistically, the described artefact can be associated with workshops of (early-)Ruthenian goldsmiths from the 2nd half of the 10th – the first decades of the 11th c., who

remained under the influence of the Byzantine jewellery (see: Makarova 1997, 51, 285, tab. 39; Tomčić 2004, 418; Ungerma 2017, 58-61, 76, fig. 27-28).

Two rings, also silver, one of which was smooth [not preserved?], and the other decorated with two neat ribs:

The ring (fig. 25:10, 54:11) was made from profiled silver band that must have been cast, and then welded. It has a simple form. The band on the inside is smooth, while on the outside it is decorated with two ribs running alongside. It is very well preserved. It measures: diameter – 2.2 cm, band width – 0.35 cm, band thickness – 0.1 cm, weight – 1.35 g.

A necklace made from beads of varying size and colour, among which the biggest one was rock crystal, one oblong carnelian, others from coloured glass, and a mosaic one:

The bead (fig. 54:12) was cut from rock crystal (a variety of quartz) with numerous inclusions and polished (faceted). It is cuboid-octahedral, rectangular in plan view, with the hole drilled from both sides (with a fault), colourless, transparent. It is very well preserved (natural erosion on the surface). It measures: length – 1.7 cm, width – 1.4 cm, height – 1.0 cm, weight – 4.2 g.

In Novgorod similar beads are known from the 2nd half of the 10th – the 1st half of the 11th c., which perfectly corresponds to the chronology of the described sample, and from the 2nd half of the 13th – the beginning of the 14th c., while analogical finds from barrows are dated back to the 9th – 12th c. (Poluboârino 1994, 77). In Poland such a specimen was found in the grave from app. 10th/11th c. in the cemetery in Bodzia (Czech-Błońska 2017, 213-214, fig. 3.6.10, 3.6.12). The most famous deposits of rock crystal in Eurasia can be found in Russia (northern Ural), Mongolia (Mongolian Altai), Burma, Austria, Switzerland and Ukraine (Volhynia), and is also encountered in Georgia, India (Deccan), Romania (Câpnic), Czechia, Poland (Lower Silesia) and other (Žaba 2010, 229). In literature it is assumed that objects made from that mineral discovered on Old Ruthenian sites were of eastern, Indian provenance (Poluboârino 1994, 82). On the other hand, a comparative analysis of rock crystal from the goldsmith's workshop operating in the 2nd half of the 10th c. in Poznań yielded initial results suggesting its origin from Czech-Moravian pegmatites (Sachanbiński *et al.* 2014, 162, 166, fig. 17). It seems that the question of deposited where rock crystal used in central and eastern Europe was obtained during the early medieval period still has to be answered.

The bead (fig. 54:13) was cut from carnelian, polished and faceted. It is oblong, parallelepiped, octagonal and has a slightly curved hole drilled from both sides. It is clear, of orange colour. It is well

preserved except for damaged surface (production loss?). It measures: length – 1.9 cm, width – 1.0 cm, height – 0.8 cm, weight – 2.6 g.

The bead (**fig. 54:14**) was made of glass (chromophore – probably Fe II) using the winding technique. It is flat-spherical, light blue, clear (numerous opaque air bubbles). It is well preserved (slightly corroded surface). It measures: diameter – 1.0 cm, hole diameter – 0.45 cm, height – 0.5 cm, weight – 0.5 g.

The bead (**fig. 54:15**) was made of (probably cobalt) glass using the winding technique. It is flat-spherical, dark blue. It is well preserved (slightly corroded surface). It measures: diameter – 1.0 cm, hole diameter – 0.5 cm, height – 0.5 cm, weight – 0.4 g.

Both glass beads represent type 2 (segmented from the section of round beads) acc. to Ū. L. Šapova (1956). It may be surmised that they are imports from Syria, as most such ornaments were brought from there at the end of the 10th c. (see: Šapova 1997, 81-82; Lavyš 2008, 31-32).

The bead (**fig. 54:16**) was made of glass using the drawing technique (?). It is barrel-like, grieved lengthwise, colourless with a cream tinge, semi-transparent. Its surface is badly flaking (beneath the flaking layer there appeared an iridescent layer resembling gold foil), and besides flaking off layer there are also visible oval corrosion pits. It measures: diameter – 1.0 cm, height – 1.0 cm, hole diameter – 0.2 cm, weight – 1.3 g.

There are doubts concerning the possibility of its reliable classification.

The bead (**fig. 54:17**) was made of glass using the winding technique, with embedded foil (applied to the core of the ornament and covered with a layer of glass). It is cylindrical, transparent (numerous, tiny, oval air bubbles cause opaqueness), with a silver foil whose edges do not overlap. It is very well preserved. It measures: diameter – 1.1 cm, hole diameter – 0.75 cm, height – 1.0 cm, weight – 1.0 g.

It can be surmised that it was brought to Rus' from Byzantium, since it was the feature of Byzantine beads that the foil did not take the entire length of the bead (does not cover the edges), and one can see where silver band joins (see: Lavyš 2008, 32).

The bead (**fig. 54:18**) must have been made from a glass paste using the winding technique and incrustated with glass of different content. It is smooth, flat-spherical, and black with brown discolouration. It has a cream-white (fine, rounded grains of quartz in mass; perhaps secondary contamination) ornament in the form of "X" and circles. It is badly corroded. It measures: diameter – 0.8 cm, hole diameter – 0.35 cm, height – 0.55 cm, weight – 0.6 g.

The bead represents type 4 (eye-pattern, smooth from the section of patterned beads) acc. to Ū. L. Šapova. In Eastern Europe they were encountered in the 10th – 11th c. (Šapova 1956, 178). Like the ones

described above, these were also imported from Syria (see: Šapova 1997, 81-82; Lavyš 2008, 31-32).

Silver wire:

The wire (**fig. 54:19**) was made from silver by drawing. It is thin, bent into an oval. Its state of preservation is average (damaged surface). It measures: diameter – 1.6 cm, wire diameter – 0.1 cm, weight – 0.3 g.

The wire (**fig. 54:20**) was made from silver by drawing. It is thin, bent into an open circle. It is preserved in two fragments in an average condition. It measures: diameter – 1.6 cm, wire diameter – 0.1 cm, weight – 0.3 g.

The original purpose of both items is not certain. They might have been modest headband ornaments of type I acc. to K. Musianowicz.

A small pendant in the shape of a bell with an eyelet from some green paste:

The looped pendant (**fig. 25:11, 54:21**) was cast in bronze. It is small, flat, openwork (three holes), green colour (once probably golden or reddish). It is well preserved except for the damaged eyelet and corrosion products on the surface. It measures: width – 1.7 cm, height (preserved) – 1.7 cm, thickness (without eyelet) – 0.1 cm, weight – 0.8 g.

It is an interesting and probably the only in western Ukraine example of looped pendant. Similar items were found in Belarus, in the barrow burial ground in Gadzilaviči (Plavinski 2009, 209) and the settlement in Garadzišča (Zaáč 2009), perhaps connected to the Romny culture. The specimens found in the small hoard from the last quarter of the 10th – the 1st half of the 11th c. in the Zarične hillfort (Prijmak *et al.* 2003, 232, fig. 1:5) and a settlement in Gorbove (Grigor'ev 2000, 39, fig. 13:5) come from Ukraine, certainly from the Romny culture region. The pendant discovered in Kyiv dates back to the 10th – 12th c. (Toločko [ed.] 1996, 197, fig. 33), in the author's opinion much too broadly. It seems that the chronology of such ornaments fits between the 2nd half of the 10th – the 1st half of the 11th c.

Ornaments from fine silver wire, in the shape of hook-like rings (temple rings, hakenrings):

The temple ring (**fig. 25:12, 54:22**) was made from fine silver wire, which was bent to make a circle. One end of the wire was flattened and formed into an s-shaped loop, the other was polished. It is well preserved, except for a crack and damaged arch. Its measurements are: diameter – 1.7 cm, wire diameter – 0.13 cm, loop width – 0.3 cm, weight – 0.6 g.

The temple ring (**fig. 25:13, 54:23**) was made from fine silver wire bent in a shape resembling a circle. One end of the wire was flattened i niestaranie uformowano w esowate uszko, drugi wygładzono. It is very well preserved though badly deformed.

It measures: diameter – 1.65 cm, wire diameter – 0.1 cm, loop width – 0.25 cm, weight – 0.6 g.

The temple ring (fig. 25:14, 54:24) was made from fine silver wire, which was bent in a shape resembling a circle. One end of the wire was flattened and bent into a hook, the other was polished. It is well preserved. Its measurements are: diameter – 1.6 cm, wire diameter – 0.13 cm, loop width – 0.2 cm, weight – 0.6 g.

Two of the headband ornaments presented here are early samples, dated to the time around the 10th/11th c., of temple rings of type III, acc. to K. Musianowicz, from western Ukraine. Their probably slightly earlier equivalent (app. mid-10th c.?) is the ornament from the Old Magyar grave 16 in Przemyśl (Koperski 1996, 440, 446-447, fig. 6), in the south-west of the hypothetical Lendian territory (see below). From the same period or slightly younger (the 1st half of the 11th c.) are analogical headband ornaments from the grave in Lutomiersk, in Poland (Grygiel 2014, 725, 740, fig. 32:9-13). It probably will not be a mistake to treat ornaments from Pidgirci as traces of cultural links between the lands on the upper Bug and the western Slavic territories, since s-shaped temple rings are, to a certain extent, an ethnic indicator (see: Duczko 2017, 136-137). The third represents type II, acc. to K. Musianowicz, i.e. ornaments with one end bent into a hook, but in this case might have resulted from the carelessness of the craftsman who did not form a proper “S”-shape ending.

A small silver circle:

The chain link (fig. 25:15, 54:25) was made from silver wire. It is egg-shaped. Unfinished ends of the wire overlap. It is well preserved. It measures: length – 0.9 cm, width – 0.75 cm, wire diameter – 0.15 cm, weight – 0.4 g.

Boar tusks beautifully iridescent in this damp atmosphere:

They are two tusks of mature specimens of Eurasian wild boar (*Sus scrofa*),⁵⁰ one of which is preserved almost complete (fig. 53:7, 8), while the other partially and in fragments. They have the colour of dirty ivory. Their measurements are respectively (length and width): 14.5 and 2.8 cm, 6.25 and 1.6 cm.

It has to be assumed that the presence of boar tusks in the female zone of the grave is deliberate; nevertheless they are difficult to interpret, since a wild boar symbolises power, fight, courage and fertility, though it can also have a protective aspect (Tresidder 2005, 45-46), but is not associated with the sphere of afterlife. It should be noted that boar tusks were also found in a child's grave 110 in Kyiv (Janowski 2015, 125, 284, fig. 110:18).

An ordinary spindle-shaped ring:

Spindle whorl (fig. 25:16, 54:26) was fashioned from clay. It is a bi-conical specimen, with two flat bases, and black, porous surface. It is perfectly preserved. It measures: height – 1.5 cm, diameter – 1.95 cm, bases diameter – 1.5 and 1.4 cm, hole diameter – 0.7 cm, weight – app. 1.0 g.

It is a spindle whorl – an archaeological of femininity – with small diameter and very light; it can be surmised that it was used for spinning fine yarn (see: Chmielewski 2009, 79-80). Unfortunately, the spindle on which the whorl was mounted has not been preserved.

Iron ring:

The ring (fig. 24:7, 53:9) was made from an iron bar, circular in cross-section. It is not very well preserved (badly damaged surface). Its measurements are: outer diameter – 3.8 cm, bar diameter – 0.4 cm, weight – 6.0 g.

Because of the place where it was found it can be assumed that the ring constituted an element of the burial chamber (a kind of handle?).

Other artefacts mentioned by T. Ziemięcki have not survived or have not been identified.

The great twin barrow no 1 was diversely interpreted in literature. Its explorer T. Ziemięcki (1883, 45) wrote: *Putting off all detailed comments on the epoch and connections among artefacts discovered here until the research in Pidgirci is concluded and for a more general and in-depth treatise, we must claim here that undoubtedly a wife and husband must have been buried in this grave at the same time, which both the size of the grave, traces of a wide wooden coffin or wooden lining of the grave, and lack of any traces of later disturbance of the grave seem to indicate. Secondly, we see here Christian symbols – crosses in their most original form, combined with completely heathen customs [...].* W. Antoniewicz (1928, 215) believes – quite incorrectly identifying the deceased as a tribal leader – that *Characteristic furnishings, found in the grave of that married couple, so outstanding among other poor barrow graves in the Pidgirci cemetery seem to indicate the considerable importance of the deceased, perhaps a Viking Christian who, having taken a Slavic wife, might have been elevated to the rank of the tribal ruler in northern Podolia.* Gabriel Leńczyk (1930, 372, 374) is entirely wrong in his assumption that: *The barrow is clearly related to the castle which, since the year 1181, was the battlefield on which Ruthenian princes, remaining in alliance with the Cumans, fought against Hungarian supporters. Since in the neighbouring excavated barrow Szaniawski found a Hungarian sabre by the skeleton, one can assume that the sword must have belonged to an eminent Ruthenian knight*

⁵⁰ Those and other bone relics were identified by Grażyna Godula.

and was laid in the grave with his body towards the end of the 12th c. Peter Paulsen (1939, 37) believes, that: *Zu dem Grab [...] gehörte dann noch ein reich verzieres Schwert und ein bronzenes Ortband, die der ersten Hälfte des 11. Jahrhunderts zuzuschreiben sind. In dem Grab ruhte ein Wikinger*⁵¹.

At the current stage of research it can be assumed that in the barrow, at the end of the 10th or the beginning – certainly not later than the 1st half – of the 11th c., were laid the bodies of a married couple, of most probably not local, and in the case of the man perhaps of Scandinavian origin. The dead used to belong to the social elite (representatives of the družhina culture) in the Rurikid state of the time and – despite still predominantly pagan burial rituals, though different from local traditions – they should be regarded as Christians although baptised as adults.

4.2.2. GREAT TWIN BARROW NO 2 (fig. 26)

At the depth of two metres, and directly beneath the accumulated layer of black earth and coal, I found a single skeleton with its head turned slightly more towards the south-west. The length of the skeleton equalled 1 m 71 cm. The skeleton was lying supine, completely straight, with its arms stretched alongside.

A piece of gold wire was found between its jaws.

On its right arm above the elbow there was a larger bronze cross, elongated and covered with green patina. The cross was wrapped in a fabric whose traces streaked with patina remained on it. On the chest a tiny silver cross was lying, with a loop through which a string could be threaded, and might originally have been hung on the neck. It has the form of the so called St. Peter's cross, i.e. with the longer upper arm, which was used in the early church.

Along its right arm there was an iron battle-axe, in the same form only slightly smaller than in the barrow no 1, with a once wooden haft, also turned upwards.

In its lap on the right side there was an iron sickle with remains of a wooden handle; on the left side of the lap, slightly lower, an iron implement in the shape of a sacrificial knife or razor was lying. On the fingers of the right and left hand there were gold rings, one of which was smooth, solid, slightly convex, the other thinner, decorated with ribbing and notches, both unwelded. On the left side of the skeleton there were two buckets with iron hoops, and the other also partially lined with iron sheet. The upper smaller, the lower larger having 33 cm in diameter, and with a handle in the same shape as in the previous barrow; inside it there were animal bones,

⁵¹ *To the grave [...] belonged then one richly decorated sword and a bronze scabbard chape, which can be dated back to the first half of the 11th century. A Viking was laid in the grave.*

probably from a ritual offering. An iron knife was also inside the bucket. Iron sheet on the outer walls of the bucket also bears traces of a fabric streaked with rust.

Below, by the very strip of coal that does not allow for expecting a second skeleton or artefacts beyond it, there were traces of a vessel, or a wooden implement in the form of an elongated bowl, very carefully carved and polished in hard wood, only pieces of which with clay clinging to them were preserved. The perimeter of the barrow at its base was the same as the previous one, i.e. 49 ½ metres. The barrow had been dug up, but obviously too shallowly (Ziemięcki 1883, 45-46).

A piece of gold wire:

The wire (fig. 27:1, 55:1) is drawn from gold. It is wavy, with one end smooth while the other shows visible traces of breaking off. It was well-preserved. Its measurements are: length– 1.9 cm, diameter – app. 0.15 cm, weight – 0.45 g.

It is the only preserved obolus of the dead from Pidgirci (see below).

Larger bronze cross:

After removing the thick layer of green patina from the cross, it turned out that it was a copper reliquary made from two identical halves joined by hinges and thus possible to open. On the one side of the cross appeared a thickly cast and engraved image of the crucifix in its most primary form,⁵² with an ankle-long robe in the shape of a tunic, so called colobium, sleeveless, but also without the garment decoration indicating the family rank, so called clavus, usual for this type of crucifix. Above the head surrounded by a halo there was an isosceles cross, scalloped, in the form called, though incorrectly, Greek. On the other side of the cross there is an image that might arouse doubts whether it represents resurrected Christ or Mother of God in prayer (orans) with lifted hands. The figure is wearing a robe draped into folds and this time with two visible lengthwise stripes (clavus angustus) (Ziemięcki 1883, 46-47).

The described artefact cannot be found in museum collections and there is no information about it getting lost. However, it is known from an archive photograph of its reverse (fig. 55:2).⁵³ In the recently published elaborate monograph on Byzantine bronze encolpions, Brigitte Pitarakis (2006) classifies similar forms as belonging to type IV (with short transverse

⁵² *That type was seen for the first time in the famous Syrian manuscript of the Gospel, made by Rabulas, a monk from the Zagba monastery in Mesopotamia in the year 586, currently being the property of the library in Florence. It is also one of the oldest images of the crucifix.*

⁵³ Judging by the description and the mentioned photograph the discussed cross was very similar to the encolpion from Vésztó (height – 7.0 cm; width – 3.5 cm), which serves as its substitute illustration (fig. 55:3). The specimen from Vésztó was to have been found with two silver coins issued by St. Ladislaus of Hungary (1077-1095) (Lovag 1971, 145, 146-147, fig. 1:2a, 2b).

arms) or, as far as iconography is concerned, to cast, relief depictions of crucified Christ in *colobium* and Mother of God Oranta. The monographer collected five precise equivalents of the specimen from Pidgirci, which come from such places as: Paterma in Greece – 11th – 12th c., Novi Pazar in Serbia – 11th – 12th c., Vésztő – 11th c. and Tiszafüred – 10th c. in Hungary, and unknown – 11th c. (Pitarakis 2006, 30, 32, 68-71, 231-233, pos. 151-154, 156, fig. 12). To the above mentioned one should add encolpions from Romania and Bulgaria: two from Păcuil lui Soare – 11th c. and two from Capidava – 11th, 10th – 11th c., which Nicolae Gudea and Călin Cosma (1998, 292-293, 298, tab. IX:2, 3a-b, X:3, 6) classified as their own type IC, and one from Nufăr – 11th c. (Damian, Damian 1995-1996, 235, 237, 242, fig. 2:4), as well as one from Pliska – 1st half of the 10th c. (Doncheva-Petkova 2012, 101, 103, fig. 7). The reliquary from Pidgirci does not have a close analogy in Kievan Rus' where not-Old Rus' relief specimens have been found, but with more sumptuous iconography (see: Korzuhina, Peskova 2003; Peskova 2005; 2012). In the latest study on Byzantine encolpions from the lands of medieval Rus' Anna A. Peskova (2012, 422-423, fig. 16:5) included it in the Balkan-Danube variation IB1. The two-part cross discovered by the remains of a man in the barrow in Pidgirci is the oldest, or at least the most certainly dated so early, encolpion from western Ukraine. It seems to confirm contacts – though it is difficult to guess whether peaceful or armed – between its owner and the distant Balkans, since the cross is either an Old-Bulgarian or a provincial-Byzantine product. It cannot be determined with absolute certainty because the entire region remained under the overwhelming influence of Constantinople. Its chronology can be enclosed within the 2nd half (end) of the 10th – the 1st half of the 11th c.

A tiny silver cross, with a loop through which a string could be threaded [...] so called St. Peter's cross:

The cross (**fig. 27:2, 55:4**) was cast in silver. It was relatively well preserved, except one arm that had been glued together. It measures: height – 2.6 cm; width – 2.3 cm; thickness – to 0.36 cm; arms width – 0.3-0.4 cm; weight – 1.62 g.

The pendant is austere in its form and not very carefully made. It perfectly confirms an observation made by Anne-Sofie Gräslund, who remarked that crosses were carelessly made and on a low technical standard, which would be incomprehensible if they were treated solely as ornaments (see: Staecker 1999, 20; literature there). It seems justified to assume that the cross was to commemorate the baptism of its owner. It can be classified as representing the dated to the 10th – the 1st half of the 11th c. variant A type 1.1.2 (simple cast crosses) acc. to J. Staecker (1999, 85-87, 198, tab. 14).

An iron battle-axe, in the same form, only slightly smaller than in the barrow no 1, with a once wooden haft [not preserved]:

The head of the battle-axe (**fig. 27:3, 55:5**) was made from iron, on both sides was economically incrustated with vertical lines made of copper (three on one side, and only one preserved on the other) by the cheek, and small circles (one on each side) closer to the cutting edge, in the spot where in some other battle-axes there are holes. Its hammer and cheek are considerably damaged. It measures: length (preserved) – 12.9 cm, hammer length (preserved) – 2.6 cm, blade height (preserved) – 3.0 cm, minimum neck width – 1.2 cm, eye diameter – 2.1 cm, weight (preserved) – 99.2 g.

The specimen represents type I dated back to the 11th – 12th c. acc. to A. N. Kirpičnikov, though he dated that one to the 10th – 11th c. (Kirpičnikov 1966b, 104-105). Its chronology can be narrowed down to the end of the 10th – the 1st half of the 11th c. It should be added that “hatching” decoration – like on the discussed battle-axe – was most popular in Scandinavia (Paulsen 1939, 55-66, 260, map IV), but was not mentioned by A. N. Kirpičnikov (1966b, 26-46) discussing battle-axes from Rus'.

An iron sickle with relics of a wooden handle [not preserved]:

The blade of the sickle (**fig. 27:4, 55:6**) was made from iron. It survived in several fragments with pieces missing on the surface and through it, but the tang of the handle and the setting were not preserved. Its measurements are: length (preserved) – 28.0 cm, maximum width of blade – 2.9 cm, thickness of backplate – 0.4 cm, weight (preserved, with glue) – 61.8 g.

The sickle belongs to the popular and varied type BI acc. to Magdalena Beranova (1957), which in the Slavic lands occurred between app. 7th/8th and 13th c. (Beranová 1957, 103). The issue of such implements being found in graves has recently been presented by T. Kurasiński (2008, 39-42, fig. 5:9) and A. Janowski and T. Kurasiński (2010; literature there). They are rare and found in both male and female burials. An example of a female burial with a sickle, relatively close in time and space to the presented object from Pidgirci, is the 11th-century barrow M-6 in Berestâne (Gupalo 2006, 24-25, 60, 69, fig. 18, 47V7, photo: 5, 17). In the light of west Ukrainian material one cannot agree with the conclusion of the aforementioned researchers (Janowski, Kurasiński 2010, 92-95), that sickles were buried together with “changelings” so that the dead would not disturb the living⁵⁴. It seems that the sickle held in the hand by the dead woman from Berestâne adorned with carnelian beads and headband ornaments, is the testimony to her significant standing within the agricultural

⁵⁴ See also Michał Dzik's comments (2014, 200-201).

community of Volhynia (see: Janowski, Kurasiński 2010, 90-91). In the case of the burial in Plisnes'k the sickle must have been treated as an element of rider's equipment (rather not as a weapon; see: Beranová 1957, 115), and its owner had the status of an elite warrior (see: Kurasiński 2008, 47-48; Janowski, Kurasiński 2010, 91-92), just like the warrior buried with his horse and sickle in Gušino (Blifel'd 1954, 152; Mocã 1993, 57, fig. 22).

Gold rings, one of which was smooth, solid, slightly convex, the other thinner, decorated with ribbing and notches, both solderless:

The ring (fig. 27:5, 55:7) was fashioned from flattened and polished gold band, arch-like in cross-section, whose straight cut ends overlap. It measures: diameter - 2.3 cm, flat band width - 0.7 cm, flat band thickness - 0.07 cm, weight - 5.5 g.

The ring (fig. 27:6, 55:8) was made from a flattened gold band whose ends, unevenly cut and slightly rounded, overlap. The band is profiled on one side (three ribs alongside) and densely decorated (crosswise cuts on both sides of the central rib, reaching the edges). It measures: diameter - 2.0 cm, band width - 0.35 cm, band thickness - 0.1 cm; weight - 2.57 g.

Both rings have the form of simple bands, but stand out by the precious material fairly rarely used for making jewellery in Rus' (see below).

Other artefacts mentioned by T. Ziemięcki have not survived or have not been identified.

Teodor Ziemięcki (1883, 46) wrote that *We see in this grave a combination of Christian and pagan symbols, though the form and use of crosses seem to point more towards Christian traditions.* It can be assumed that a representative of the Rus' social elites (a promoter of the druzhina culture) was buried in the great twin barrow no 2 in the 1st half (possibly the 1st quarter) of the 11th c. Dating the grave back to the end of the 10th c. is less likely. The deceased - despite pagan elements, or at least redundant in the burial ritual acc. to Christian - almost ostentatiously manifested his Christianity.

4.3. EXCAVATIONS IN 1883

In the summer of 1883, T. Ziemięcki continued his excavation work in medieval Plisnes'k, yet his finds were much fewer than in previous years (Ziemięcki 1884, 94-99). It was the third and final season of his research in Pidgirci.

4.3.1. BARROWS ON THE HILKO ZAHORUJKO'S MEADOW

By a wide strip leading across the ramparts from the burial ground to the middle of the hillfort, probably

once a road to the cemetery, on a small meadow overgrown with hornbeam in the part closer to the road, and located opposite numerous barrows on the agricultural land, I dug up a few bigger and better preserved mounds. Yet they also fell short of my expectations.

They were largely looted, but that it must have been long ago, is proved by hornbeams fairly thick, which had the time to grown on them. Because of that the mounds had been overgrown with roots, which made the work more difficult (Ziemięcki 1884, 95-96).

M o u n d I V t h e b i g g e s t, slightly further from the road. Its perimeter at the base is 36 m 50 cm. A layer of chernozem on the surface, accumulated, measured 1 m 20 cm, then was grey clay. At the depth of 1 m 75 cm, i.e. 35 cm in the hard clay which it was difficult to dig, so that it seemed to be undisturbed soil, a skeleton was lying with his head to the west and legs pointing east. Neither coal nor potsherds did I find, only 5 nails slightly above the skeleton in various spots. Bones [were] quite well preserved. The length of the skeleton on the right side where the leg stretched out was 1 m. 79 cm, on the left, where the leg bent at the knee and slightly tilted 1.74 cm. The right arm bent on the lap, on one finger a beautiful silver ring with an ornament from chain links, the left stretched out alongside. On the top of the skull a small clay potsherd was lying. By the left leg, where a few nails were found, the soil was black as if from a decayed tree (Ziemięcki 1884, 96).

A beautiful silver ring with an ornament from chain links:

The ring (fig. 28:1, 56:1) was made from silver wires which were intertwined and their ends were hammered flat. It is open, yet its ends meet. It measures: diameter - 2.6 cm, wire diameter - 0.1 cm, weight - 2.54 g.

Similar jewellery was discovered in Novgorod in the layers dated back to the period between the mid-12th to the mid-14th c. (Sedova 1981, 127; 1997, 76). The chronology of the described ring probably fits into the bracket between the mid-12th and the mid-13th c.

M o u n d V even more remote from the road, in the part not overgrown with trees, [was] one of the biggest. At the depth of 70 cm I found a skeleton, but only legs side by side lying regularly in the usual direction. No trace of trunk, pelvis, arms or skull. Only a piece of jaw bone with one tooth was found. Nails, above the legs and a few towards the head, [were] together 9 pieces, on which traces of wood were visible. One bigger iron knife was lying on the right side of the skeleton, and a piece of another was left at the feet (Ziemięcki 1884, 96).

A bigger iron knife [uncertain identification]:

The knife (fig. 28:2, 56:2) was made from iron. It is small with a triangular blade, a straight spine,

the tang discernible on both sides, and a rivet (for fitting the handle) on the blade and at the base of the tang. Its state of preservation is average (surface damage and pierced through, badly chipped cutting edge, part of tang is missing). It measures: length – 9.4 cm, length of blade – 8.2 cm, height of blade – 1.3 cm, width of backplate – 0.3 cm, height of rivet – 0.3 cm, rivet diameter – 0.3 cm, weight – 7.3 g.

A piece of [...] another [knife; uncertain identification]:

The knife (**fig. 28:3, 56:3**) was made from iron. It has a straight back and the tang discernible on both sides. It is partially preserved and in a poor condition (glued together, missing fragments of tang and blade, infill on the blade, surface damage). It measures: length (preserved) – 8.6 cm, length of blade (preserved) – 7.3 cm, height of blade – 1.6 cm, width of backplate – 0.3 cm, weight – 7.1 g.

Both knives belong to type Ia acc. to R. Rogosz. The described tools and the barrow can be broadly dated back to the 11th – the mid-13th c.

4.3.2. BARROWS IN THE CORNER OF THE EARTHEN BANKS, NEARBY, IN THE PASTURE

Between the outer rampart and the other one on the side of the hillfort, I dug up several burial mounds with better results than before (Ziemięcki 1884, 97).

M o u n d III not very high, almost flat, visibly excavated. At the depth of 35 cm on the south-west side I found a broken skull, though surprisingly, the looters must have been looking for treasure only, and not archaeological artefacts, since inside that broken skull I found as if arranged, a bronze, filigree earring and a tarnished silver ring, by the right ear of the skull a similar earring only badly damaged. The rest of the skeleton was scattered and overgrown with roots. Pelvis completely crushed, a few bones about a metre to the right; one arm bone lying equidistant between them and the skull.

No trace of a jaw or cheekbones or legs, except for one piece. In the direction where the kegs should have been I found a piece of bent iron. Above the head [I found] a bottom from vessel and a piece of slag (Ziemięcki 1884, 97).

A bronze filigree earring [...] a similar earring only badly damaged:

Fragments of two earrings (**fig. 28:4, 56:4**) were made from silver and silver-plated copper using the filigree and granulation techniques. They are very poorly preserved (small fragments of openwork beads, fragments of curved pin of one earring), except for one of the curved pins which survived almost intact. On it one can see sections of very thin wire twined around it, small fragments of filigree beads and a small bead from opaque, light-green glass. Both curved pins had

one end cut straight, while the other was bent into a volute. The better preserved earring measures: diameter of curved pin – 2.6 cm, diameter of the curved pin wire – 0.15 cm, bead diameter – 0.5 cm, bead height – 0.35 cm; weight of all fragments – 2.9 g.

Similar specimens can be found in hoards, of IV group acc. to G. F. Korzuhina, which were hidden during the period between the 1170s and app. 1240 (see: Korzuhina 1954, tab. XXXIX-LVII). Similar were discovered in grave 231 in the ward of the hillfort in Gródek on the Bug (medieval town Volhynia), where the burial ground functioned in the 13th (?) – 14th (15th?) c. (Kuśnierz 2011, 247, 260-261, 263, fig. 12). Earrings and the grave can be dated back to the time from the end of the 12th till around the mid-13th c.

The other artefacts mentioned by T. Ziemięcki have not survived or have not been identified.

M o u n d VIII by the rampart in the corner, on top. At the depth of 1 m 18 cm I found a skeleton, regularly from the south (the head) to the north stretched, except the skull which, severed, was lying in its lap facing the south. Left arm up to the elbow was lying alongside, from the elbow was bent upwards, moved slightly away from the chest. The right arm was bent to the side of the grave. On the chest under the head I found a silver headband ornament, hakenring. At the feet of the skeleton there stood a sizeable pot, quite shapely in form. Nearby lay a piece of iron in a wooden setting and an iron arrowhead. The well preserved bones except for a broken jaw I collected (Ziemięcki 1884, 98).

A silver temple ring, hakenring:

The temple ring (**fig. 28:5, 56:5**) was fashioned from thick silver (silver-plated?) wire, one end of which was flattened and bent into an s-shaped hook, while the other was cut straight and partially finished. Its colour is dark silver. It is very well preserved. It measures: outer diameter – 1.5 cm, inner diameter – 1.0 cm, wire diameter – 0.25 cm, weight – 2.1 g.

That headband ornament belongs to type III acc. to K. Musianowicz. It can be dated to the 11th – 12th c. (see: Zarubij 2009, 75, 88-100).

A piece of iron set in wood:

The knife (**fig. 28:6, 56:6**) was made from iron, but its sheath was carved from wood. Its blade gently runs towards a straight backplate. The knife is relatively well preserved (chipped cutting edge, surface damage), but the sheath only vestigially. The knife measures: length – 10.5 cm, blade height – 1.0 cm, backplate width – 0.35 cm, weight (with sheath) – 15.6 g.

The specimen probably belongs to type Ia acc. to R. Rogosz, commonly used during the early medieval period.

An iron arrowhead:

The arrowhead (**fig. 28:7, 56:7**) was made from iron. It has a tang almost quadrangular in cross-section, a neck, and undivided, flat in cross-section, laurel-like leaf. It is rather poorly preserved (damage at the edges, on the surface and pierced through). It measures: length (preserved) – 6.0 cm, length of tang (preserved) – 1.8 cm, width of leaf – 1.7 cm, weight (preserved) – 3.0 g.

The arrowhead represents type 63 acc. to A. F. Medvedev. It should be dated, like the above described headband ornament, to the 11th – 13th c.

The pot has not been identified (it might be the specimen described above – **fig. 7:1, 52:1?**).

Basing on the fairly reliable chronology of the temple ring from the grave inventory, the barrow should be dated back to the 11th – 12th c.

M o u n d IX. I dug it up to the depth of 1 m 30 cm. I found a cracked skull, bones long, healthy and well-preserved. Równając dół w ścianie po lewej stronie szkieletu, slightly above it I found a pot very shapely in form, with a wavy ornament well preserved. Unfortunately, one of the men not expecting to find anything more in the mound, cut the pot with his spade (Ziemięcki 1884, 98).

The vessel (**fig. 7:8, 42:9**) was fashioned from clay with an admixture of sand, rolled and fired in the oxidising atmosphere. It is small, with a rounded rim, almost vertical neck gently turning into the belly decorated with a single wavy line in its upper section, and with shallow horizontal grooves below. It is light brown with a large blackish stain. Its state of preservation is average (pasted together from shards, filled-in damage on the wall, neck and bottom). It measures: height – 8.5 cm, depth – 8.0 cm, outflow diameter – 6.5 cm, belly diameter – 9.6 cm, diameter of the bottom – 6.6 cm, thickness of the neck wall – 0.6 cm.

That small piece of pottery should be interpreted as a drinking vessel (a cup). It does not represent a mass-produced type; hence it is difficult to reliably determine its chronology. The author is inclined to believe that it is rather early (11th c.?). It is one of a few – as far as the author knows – whole ones that were found in compact grave complexes, or loose, but in burial grounds, in western Ukraine. In neighbouring, yet culturally (religiously, politically) different Lesser Poland app. 50 specimens were known until the 1960s (Zoll-Adamikowa 1971, 109).

The chronology of the grave can be generally determined to the younger phase of the early medieval period (the end of the 10th – the mid-13th c.).

4.4. ARTEFACTS NOT ATTRIBUTED TO INDIVIDUAL FEATURES

Unfortunately, many artefacts cannot be attributed to particular features. Some were found by T. Ziemięcki in the cultural layer of the hillfort (probably in archaeological features unnoticed by him), while others in grave landfills.

In the great twin barrow – perhaps no 1 – elements of a bucket were found:

The curved handle (**fig. 29:1, 30:1**) was made from iron. The rod is square in cross section (and positioned diagonally in relation to the rest of the bucket) and has ornamental endings in the form of almost hemispheres. Its state of preservation is average (considerable damage). It is fitted in two decoratively formed plate-like iron sockets (**fig. 29:2, 30:2**) with vestigially preserved nails (three each) and traces of wood on the inside. The sockets are well preserved. The curved handle measures: length (span) – 23.2 cm, height – 11.9 cm, rod cross-section – 0.6x0.6 cm, height of endings – 1.1 and 1.3 cm, diameter of endings – 1.7 and 1.8 cm; while the dimensions of the plates are as follows: height – 6.5 cm, width – 5.15 and (preserved) 5.05 cm, width of roof-like plate tops – 3.8 cm, thickness < 0.7 and 0.5 cm; weight of the whole – 158.2 g, reconstructed diameter of the bucket outflow – 20.0 cm.

An iron ferrule (**fig. 30:3**) in the form of a crescent has not been completely preserved (a corner is missing). It is corroded and in two parts. Remains of a nail were preserved on the inner side of the crescent. It measures: span (preserved) – 7.0 cm, width – 2.8 cm, thickness – 0.35 cm, weight (preserved) – 12.7 g.

Crescent ferrule is similar to applications on buckets from burial grounds in: Cedynia, Glinno, Poznań-Śródka and other (Kurasiński 2015b, 201, 205-207, 209, fig. 3, 6).

Pieces of iron sheet from at least two bands of varying width (see: **fig. 30:4, 5**) that lined the wooden bucket. On some nails and traces of wood have been preserved (**fig. 30:6**), while fragments of fabrics (**fig. 30:7, 8**) or their prints on other (**fig. 30:9**). Width of the narrower band – 2.7 cm, width of the broader band – 4.6 cm, weight (combined) – 181.3 g.

The presence of relics of fabrics on the metal sheets from the great barrows was already noticed by T. Ziemięcki (see above). The fabric might have been used to wrap around or cover only buckets, but it cannot be ruled out that it was a kind of shroud covering both the deceased and grave goods. Traces of fabrics were noticed on metal elements of buckets from: Glinno, Kraków-Zakrzówek, Lubień and other (Kurasiński 2015b, 206).

Fragments of the bucket hoop (**fig. 31**) were made from iron. The majority are flat-convex in

cross-section, a few are flat, but all are broken and corroded. The hoops measure: width of band - 1.0-1.2 cm, thickness of band - 0.3, 0.5-0.7 cm, weight (combined) - 674.7 g, reconstructed diameter of the bucket > 26.0 cm.

The chronology of the bucket is the same as the great barrows in Pidgirci. It comes from the end of the 10th - the beginning of the 11th c.

Parts of another bucket were also found in one of the great barrows:

The curved handle (**fig. 29:3, 32:1**) was made from iron. The rod is square in cross section (positioned diagonally in relation to the rest of the bucket) and has decorative endings in the form of a cuboid topped with a pyramid. It is poorly preserved (considerable damage), in four fragments (+an unidentifiable pipe-like bent metal piece). It measures: length (reconstructed span) - 30.0 cm, height (reconstructed) - 11.5 cm, rod cross-section - app. 0.6x0.6 cm, height of endings - 1.2 and (preserved) 1.0 cm, diameter of endings - 1.4x1.4 and 1.55x1.25 cm, weight - 82.0 g, reconstructed diameter of the bucket outflow - 26.0 cm.

Iron ferrules (**fig. 32:2**) - at least two - in the form of crescents were preserved in five corroded fragments. On the outside of one there are visible relics of a fabric, on the inside of some there are preserved traces of wood and tiny fragments of nails (?). Dimensions of pieces are as follows: 6.5x2.7 cm, 4.5x2.6 cm, 4.6x2.4 cm, 4.4x2.1 cm, 3.9x1.8 cm, weight (combined) - 24.6 g.

Pieces of a band made from an iron sheet and fragments of hoops flat-convex in cross-section (**fig. 33**) are poorly preserved (rusty and broken). On some there are visible remains of wood and fabrics. They measure: width of the band - 4.7 cm, width of the hoop - 1.0-1.2 cm, hoop thickness - 0.5 cm, weight (combined) - 864.0 g.

The chronology of the bucket is no different than the dating of the buckets presented before. The relics come from the end of the 10th - the beginning of the 11th c.

It cannot be ruled out that relics of buckets were mixed.⁵⁵ This suspicion is aroused by the presence of two crescent ferrules and the width of fragments of metal band. They might be elements of the bucket discussed above.

In one of the great barrows in Pidgirci elements of one more bucket were discovered:

The curved handle (**fig. 29:4, 32:3**) was made from iron. The rod is circular in cross-section. One

of the decorative, pyramid-shaped endings has been preserved. It survived in two fragments with surface damage. It measures: length (preserved span) - 20.5 cm, height - 10.2 cm, rod diameter - 0.7 cm, height of ending - 0.9 (1.3) cm, base of ending - 1.45x1.55 cm, weight (preserved) - 75.0 g, reconstructed diameter of the bucket outflow - 19.5 cm.

Fragments of the bucket hoops (**fig. 32:4**) were made from iron. The majority are flat-convex in cross-section, a few are flat, but all are broken and corroded. On some there are traces of wood and fabric. Among pieces of hoops there is a tang of an iron nail (?) and a fragment of a handle socket (?). They measure: width of band - 0.9, 1.2 cm, band thickness - 0.35 cm, length of nail (?) - 4.3 cm, height of handle socket (?) (preserved) - 3.0 cm, weight (combined) - 135.4 g.

The chronology of the bucket is the same as of the great barrows in Pidgirci. It comes from the end of the 10th - the beginning of 11th c.

Six nails (**table VII**) which T. Ziemięcki found probably in one of the great barrows, are of exceptional size. Those nails - or hooks might be a more appropriate term - were fashioned from iron with the working edge circular in cross-section, and four-sided towards the end, and the head protruding only on one side (flattened and curved tang). Their state of preservation is average (spore surface damage).

Animal relics which T. Ziemięcki mentioned in his reports (see above) were probably found in the great barrows. They are two fragments of bovine ribs (*Bos taurus*) of a mature specimen (**fig. 35:7**), a fragment of rib and a fragment of pelvis of a mature cow (*Bos taurus*), a fragment of the lower tusk of a mature boar (*Sus scrofa*) (**fig. 35:8-10**), as well as a fragment of bovine (?) breastbone (*Bos taurus?*) (**fig. 35:11**). It is unknown in which graves the two partially preserved human phalanges were found (*Homo sapiens*) (**fig. 56:23, 24**).

Probably in the graves T. Ziemięcki discovered several temple rings and rings:

The temple ring (**fig. 28:8, 56:8**) [research in 1882?] was made from thick silver (silver-plated?) wire, one end of which was flattened and bent into an s-shaped hook, while the other was cut straight and partially finished. It has a dark silver colour. It is very well preserved. It measures: outer diameter - 1.7 cm, inner diameter - 1.1 cm, wire diameter - 0.3 cm, weight - 2.85 g.

That headband ornament represents type III acc. to K. Musianowicz, which in western Ukraine should be dated to the 11th - 12th c. (see: Zarubij 2009, 75, 88-100).

⁵⁵ This is also evidenced by fragments of hoops that can not be assigned to any of the discussed buckets. They measure: width - 1.5-1.9 cm, thickness - 0.5-0.6 cm, weight (combined) - 240.9 g.

Table VII. List of iron nails-hooks (construction elements of the chamber in one of the great barrows?) from Pidgirci-Plisnes 'k (no corresponds to no in **fig. 34, 35**)

no	length in cm	size of head in cm	diameter of working edge (tang) half-way its length in cm	weight in g	comments
1	26.4	2.2x2.0	1.0	124.6	
2	18.5	1.65x1.5	0.8	46.2	serious damage to head
3	17.1	1.45x1.75	0.9	48.9	serious damage to head
4	18.4	2.05x1.0	0.9	74.8	serious damage to head
5	16.9	2.1x1.9	0.9	45.5	
6	23.4	2.4x2.1	1.1	119.5	

The temple ring (**fig. 28:9, 56:9**) [research in 1882?] was fashioned from thick silver (silver-plated?) wire. One end was hammered flat, and then bent into s-shape and decorated with two grooves, while the other was cut straight and partially finished. It is dark silver in colour. It is very well preserved. It measures: outer diameter - 1.8 cm, inner diameter - 1.1 cm, wire diameter - 0.33 cm, weight - 3.45 g.

The described headband ornament belongs to type IIIc acc. to K. Musianowicz, which dates back to the 11th - 12th c. (Musianowicz 1949, 204-205).

The temple ring (**fig. 28:10, 56:10**) [research in 1882?] was made from silver wire (Cu + <0.055 Sn, 0.73% Pb, 0.025% Zn, 54.3% Ag). The ends overlap by 1.05 cm, and are finished. It is very well preserved. It measures: diameter - 2.0 cm, wire diameter - 0.25 cm, weight - 2.7 g.

The temple ring (**fig. 28:11, 56:11**) [research in 1882?] was made from bronze wire. The ends overlap by 0.4 cm, and are carelessly finished. It is very well preserved. It measures: diameter - 2.4 cm, wire diameter - 0.3 cm, weight - 5.2 g.

Both ornaments, which used to decorate a woman's temples, belong to type IV (temple rings with one-and-a-half coil) acc. to K. Musianowicz, who dates them back to the end of the 10th - 13th c., observing that the most reliably dated specimens come from the 11th - 12th c. (Musianowicz 1949, 207). Similar headband ornaments from a burial ground in Berestâne V. Gupalo (2006, 83, photo: 21:2, 3) believes to date back to the 12th century. And so dated are the specimens from the burial ground in Walawa (Zarubij 2009, 79-80). The specimens found in a few graves in Gródek on the Bug may have been made in the 13th c. (Kuśnierz 2011, 259-260, 262-263, fig. 12, 13).

The ring (**fig. 28:12, 56:12**) [research in 1882?] was cast in bronze. It is closed, pseudo-plaited. It is well preserved. It measures: diameter - 2.6 cm; weight - 2.2 g.

That piece of jewellery imitating plaited rings of a very popular type can be dated back to the 12th - the 1st half of the 13th c. (see: Sedova 1997, 76-77).

The ring (**fig. 28:13, 56:13**) [research in 1882] was made from flat bronze piece. It is open and unadorned, and the band narrows towards the straight-cut ends. It is very well preserved (patina). It measures: diameter - 2.2 cm, width of band - 0.7 cm, band thickness - 0.1 cm, weight - 2.32 g.

The chronology of this modest ornament can be determined at the 11th - 13th c. A similar one was found in grave 141 in the 13th (?) - 14th-century burial ground in Gródek on the Bug (Kuśnierz 2011, 260-261, 263, fig. 12).

The ring (**fig. 28:14, 56:14**) was fashioned from a bronze band. It is partially preserved, in three fragments covered with patina. It measures: width of band pieces - 0.7 and 0.95 cm, thickness of band pieces - 0.1 cm, weight (preserved) - 1.8 g.

It is not a very characteristic ornament which can be dated back to the 11th - 13th c.

The ring (**fig. 28:15, 56:15**) [research in 1882?] was made from silver drawn wire. Its ends overlap by 2.1 cm (one-and-a-half coil), and are finished (one cut almost straight, the other sharp). It is very well preserved. It measures: diameter - 2.5 cm, wire diameter - 0.2 cm, weight - 2.6 g. It may have been found on one of the preserved human phalanx bones (*Homo sapiens*) (**fig. 56:16**).

The ring (**fig. 28:16, 56:17**) [research in 1882?] was made from silver wire. Its ends overlapped. One end, cut almost straight, is finished, the other is broken off. The ring is preserved in three fragments (part is missing). It measures: diameter (reconstructed) - 2.1 cm, wire diameter - 0.2 cm, weight (preserved) - 0.9 g. It may have been found on one of the preserved human phalanx bones (*Homo sapiens*) (**fig. 56:18**).

Both rings have very simple forms, and stand out only because of the precious material they were made

of. A very similar one, but – surprisingly – made of gold was found in the capital city of Zvenigorod, and dates back to the 1st half of the 13th c. (Zarubij 2009, 13, 57-58, photo.). There seem to be no grounds for such a narrow dating of any of those specimens. They were probably made in the 11th – 13th c.

The ring (**fig. 28:17, 56:19**) [research in 1882?] was made from copper wire (Cu + <0.05% Sn, 2.0% Pb, 0.54% Zn, 0.053% Ag). It is open with unfinished ends. It is well preserved (damage after taking a sample). It measures: diameter – 2.4 cm, wire diameter – 0.3 cm, weight – 3.4 g.

It is not a characteristic ornament, probably from the 11th – mid-13th c.

In the barrows T. Ziemięcki also found iron nails which are presented in the **table VIII** in a typological arrangement (types acc. to B. Gierlach) divided into features. The items can be dated back to the 11th – 13th c.

Four flint artefacts (borer from unidentified flint, the three other probably Volhynian flint)⁵⁶ might have come from both the cultural layer of the hillfort and the grave landfills [the great twin barrow no 1; one of the mounds in the corner of the woods (Ziemięcki 1883, 50)]:

The borer (**fig. 38:1**) was made on a flake with partially preserved cortex which was struck off with a soft hammerstone. It was slightly retouched on one edge and by the top on the upper and lower side. It measures: length – 6.5 cm, width – 3.6 cm, thickness – 1.5 cm.

Fragment of a blade (**fig. 38:2**) [perhaps from research in 1882] comes from an initial stage of processing of a single platform core. It has dense multiple retouching on both edges, fine on the one side along the edge, on the other semi-abrupt overlapping the core surface, with secondary retouching at the fracture. It measures: length – 3.55 cm, width – 3.4 cm, thickness – 0.9 cm.

Endscraper (**fig. 38:3**) was made on a one-sided crested blade. It has dense multiple retouching on both sides. It can be regarded as a classic flint knife of undefined chronology. It measures: length – 5.1 cm, width – 1.85 cm, thickness – 1.1 cm.

An initial core (**fig. 38:4**). It is characterized by hammered edges. The object is a kind of a hammerstone or perhaps striker for the fire-making kit. It measures: length – 5.25 cm, width – 4.6 cm, thickness – 2.7 cm.

In the grave landfills or the cultural layer in the hillfort T. Ziemięcki also found other objects:

The temple ring (**fig. 28:18, 56:20**) was cast in bronze. Originally it had seven rays and was golden in colour. It is fragmentarily preserved (four rays and a larger part of the curved pin are missing). It is green (patina). It measures: width (preserved) – 2.45 cm, height (preserved) – 3.2 cm, thickness < 0.1 cm (thickness of the “tear” on the large ray – 0.2 cm), weight (preserved) – 1.5 g.

That temple ring belongs to type VII (seven rays and seven petals) acc. to K. Musianowicz (1949, 213) dated to the 10th – 13th c. According to the typology by Evgenij A. Šinakov, it represents variant 22 of type I (И) group III section one. The scientist (Šinakov 1980, 121, 124) dates type I to the end of the 10th – the beginning of the 12th c., and narrows down the chronology of variants 21 and 22 to the end of the 10th – the beginning of the 11th c.⁵⁷ He wrote that over 230 among 250 headband ornaments from group III were found on 54 sites in the Sozh River region, while fewer than 20 on 10 sites hundreds of away from one another. The specimen from Pidgirci should be added to this small collection. It should be observed that the area on the Sozh River used to belong to the Radimichs tribe, therefore such headband ornaments are known as “Radimich” (Levaševa 1967b, 25).

The belt buckle (**fig. 28:19, 56:21**) was cast in bronze. It is lyre-shaped. It is very well preserved except for the missing tang and the change of colour from golden to green (patina). It measures: length – 2.8 cm, width – 2.35 cm, height – 0.2 cm, width at the strap fastening – 2.1 cm, diameter of narrowing internal axis (for fixing the tang) – 0.2 cm, weight (preserved) – 3.3 g.

Similar belt elements are fairly diverse in form, and numerous. That specimen can be only broadly dated back to the end of the 10th – the 12th c. (see above).

The brooch (**fig. 28:20, 56:22**) was made from iron. It is horseshoe-shaped. It is open and circular, with volutes at the ends and a bow-like tang. Its state of preservation is average (considerable damage on the end of tang and one volute, small surface damage). It measures: diameter – 4.0 cm, rod cross-section – 0.4x0.4 cm, height of volutes – 0.8 cm, length of tang – 4.1 cm, maximum cross-section of tang – 0.3x0.25 cm (on the frame – 0.4x0.15 cm), weight – 11.0 g.

In Plisnes´k at least three more horseshoe-shaped brooches were found probably in the cultural layer of the hillfort from the 9th (?) – the 1st half of the 13th c. (Kučera 1962a, 36, 41, fig. 14:12). Five are

⁵⁶ The author would like to thank Agnieszka Dziedzic and Jerzy Libera for their opinions concerning artefacts.

⁵⁷ It seems that there are no sufficient grounds for such a precise dating of both variants (see: date indicators mentioned by E. A. Šinakov 1980, 121).

Table VIII. List of iron nails from barrows in Pidgirci-Plisnes 'k (no corresponds to no in **fig. 36, 37**)

no	type	length in cm	size of head in cm	dimensions of working edge (tang) half-way its length in cm	weight in g	comments
						barrow
1	A	7.6	0.6x0.5	0.5x0.45	7.8	
2	A	8.0	0.7x0.6	0.45x0.4	9.1	
3	A	7.5	0.8x0.6	0.45x0.45	9.3	slightly bent
4	A	7.5	0.75x0.65	0.5x0.4	11.3	slightly bent
5	A	7.85	0.7x0.6	0.4x0.4	7.8	
6	A	5.0	0.8x0.6	0.4x0.35	5.5	
7	A(?)	7.85	0.85x0.4	0.45x0.35	6.0	slightly bent
8	B(?)	6.95	0.75x0.3	0.4x0.4	6.5	
9	B	7.2	1.05x1.0	0.4x0.4	8.2	damage to head
10	B	8.0	1.6x1.1	0.6x0.45	13.3	
						next barrow
11	A	5.55	0.9x0.6	0.35x0.35	5.4	blunt end, slightly bent
12	A	5.7	0.85x0.7	0.4x0.35	6.7	blunt end
13	A	6.1	0.9x0.7	0.45x0.35	7.3	blunt end
						next barrow
14	A	4.6	0.6x0.45	0.45x0.3	4.0	
15	A	7.5	0.9x0.7	0.5x0.4	10.8	
16	A	7.5	1.0x0.85	0.35x0.35	9.0	
17	A	7.6	0.9x0.7	0.4x0.4	7.6	
						next barrow
18	A	7.4	1.0x0.6	0.4x0.4	7.0	
						next barrow
19	B	5.9	1.25x1.0	0.3x0.3	4.8	
						next barrow (artefacts before conservation)
20	A	7.9	1.0x1.0	0.8x0.6	14.2	
21	A	6.45	1.1x0.9	0.9x0.6	13.3	
22	A	4.45	0.9x0.85	0.75x0.6	7.4	
23	A	5.9	0.9x0.9	0.7x0.6	8.1	slightly bent
24	A	5.5	1.1x1.0	0.7x0.6	8.4	
25	A	7.1	1.1x1.0	0.7x0.6	9.1	
26	A	6.0	1.1x0.9	0.9x0.75	7.0	
27	A(?)	4.6	1.1x0.9	0.6x0.5	5.9	
28	B	6.1	1.6x1.3	0.4x0.35	7.7	
						and fragments of nails and other items from this barrow (fig. 37:29)

known from the hillfort in Listvin dated to the 10th – 11th c. (Čajka 2009, 71, 86, 198-199, fig. 62:1, 63:1-3). More were found in the 10th-11th/12th-century settlement, later fortified, in Sudova Višnâ (Ratič 1962, 111-113, 119, tab. III:15, 16, 19). A few were found in the hillfort from the 10th/11th – the end of the 11th c. in Gorodiše, including one in cabin no 31 from the 1st half of the 11th c. (Kučinko 1996, 38-39, 72, 159, 164, fig. 29:6, 62:10). Five more were discovered in the layers from the 2nd half of the 10th – the 1st half of the 11th c. in Dorogobuž (Prišepa, Nikol'čenko 1996, 76). In northern Rus' specimens with the frame four-sided in cross-section are dated back to the 10th – the beginning of the 11th c. (Mal'čuk 1967, 152, 156), like the relatively most reliably dated items of that type, which were found in the layers from the 10th – the beginning of the 11th c. in Novgorod (Kolčín 1959, 106). Also in Poland most specimens date back to the 10th – 11th c. (Jończyk 2013, 45). The presented specimen from Pidgirci also seems to have originated at that time.

Probably two more elements of buckets were found in the hillfort:

The bucket handle (**fig. 36:20, 21**) was made from an iron rod, irregular (four-sided or almost circular) in cross-section. Almost $\frac{2}{3}$ of it survived, in two fragments. It measures: span (reconstructed, preserved) – 19.9 cm, cross-section / rod diameter – 0.7x0.6 cm, weight (preserved) – 45.5 g.

It differs from the handles found in the great barrows as it lacks decorative endings. Similar have been found in great numbers on early-medieval settlement sites, including defensive ones such as the hillfort in Listvin (Čajka 2009, 169, fig. 33:3-6) or old Łęczycza (Stasiak, Grygiel 2014, 214, 249, fig. 133:1, 2, 4, 5). Similar atypical handles have a very broad chronology. The specimen from Pidgirci must date back to the 11th – 13th c.

The fastening (**fig. 36:22, 23**) was fashioned from an iron rod, almost circular in cross section, which was bent to form a loop for the handle, and its ends were hammered into triangular (?) flat pieces to be fixed to the wooden staves. It is corroded, and plates survived only partially. It measures: height (preserved) – 5.3 cm, rod diameter – 0.5 cm, outer width of the loop – 1.75 cm, weight (preserved) – 11.9 g.

The fastening can be dated to the 11th – 13th c.

Besides the above presented artefacts the museum collection from Pidgirci includes also fragments of unidentified iron items (**fig. 39:1**), perhaps awls (**fig. 39:2-4**), a small number of untypical tiny pieces of pottery, sinter and slag (**fig. 39:5**) [maybe from the great burial mound in the corner by the outer

rampart, on the Basilian field (Ziemięcki 1884, 98)], lumps of loess with stuck fragments of bucket hoops and rust from grave landfills (**fig. 39:6**), and small pieces of bark (**fig. 39:7**), perhaps remains of grave constructions.

4.5. CONCLUSION

Movable archaeological artefacts from the research carried out by T. Ziemięcki in Pidgirci can be clearly divided into two groups. The first includes finds from the hillfort – mainly varied, yet typical material from Old Rus' (11th – 1st half of 13th c.) from a provincial early-urban centre or a proto-town⁵⁸ such as Plisnes'k that, beside residential and defensive functions, once also served administrative-church-merchant-craftsmanship⁵⁹ functions. Few items might – possibly – be older and derive from the hillfort of the tribal era. The other group comprises finds from flat (?) and barrow graves from Old Rus' from the 11th – 13th c. and from the elite družhina barrow graves from the 10th/11th c. Because of the significance of the latter for the identification and reconstruction of cultural processes – the beginnings of the state and the (Eastern Orthodox) Church – in the west of contemporary Ukraine at the turn of the 1st and 2nd millennium AD, their extensive interpretation is presented below.

The chronology of the great barrows established above allows for explaining them as graves of the deceased members of the (Kievan) Rus' elite and representatives of Vladimir the Great (app. 958-980-1015) in the west of the emerging state, in the strategic location at the sources of the Bug, Styr and Seret rivers (catchment area of the Vistula, Prypiat and Dniester rivers)⁶⁰. They controlled the area recently (in 981?) incorporated in the Kievan monarchy. It cannot be ruled out, that in Pidgirci one can see the process of transformations occurring towards the end of the 10th c. in the Rus' state, i.e. expansion already in the times when Vladimir was a pagan, and then the baptism of the prince and the elites, since Christian devotional objects (unquestionable demonstration of the belief in Jesus Christ) were found in only two among

⁵⁸ The author is far from supporting the view that towns were only those human centres which were formally and legally confirmed as such. Interesting considerations on beginnings of towns – Polish ones, but observations can also refer to the west Rus' lands – were presented by Przemysław Urbańczyk (2008, 107-135). Andrzej Buko (2015, 21-25) also uses the term proto-towns to refer to the hillfort-town units from the 12th – mid-13th c.

⁵⁹ See: chapter 3.

⁶⁰ It is difficult to set time limits for the functioning of a hypothetical centre of princely administration in Plisnes'k, although it can be assumed that it was established in the 980s and lasted throughout the beginning of the 11th c.

several large barrows. Those small items of personal piety are culturally more significant than the interesting phenomenon of the 'obolus of the dead' (see below) or the stately form of the grave (chamber beneath the mound?; see below).

The words written by a Kievan chronicler at the beginning of the 12th c. (see: Powieść... 1999, XI-XIII) can be indirectly associated with the hillfort in Pidgirci:

6489 (981). Vladimir marched upon the Lyakhs and took their cities: Peremyszl', Cherven, and other towns, all of which are subject to Rus' even to this day (The Russian... 1953, 95).⁶¹

It can be assumed that one of those other towns – still before establishing the state⁶² – was Plisnes'k (see: fig. 40). The word *Lyakhs* is a Ruthenian version of the name *Lendians*, which Slavic tribe once inhabited a vast area on both sides of the contemporary Polish-Ukrainian border. They lend their name to the Polish, who were called *Lyakhs* by the Ruthenians, *Lenkas* by the Lithuanians, *Lengyen* (and later *Lengyel*) by the Hungarians, and *Leah* by Vlaxhs (Parczewski 2007; see also Parczewski 1991, 55-66). Lendian⁶³ Plisnes'k must have caught the eye of the conqueror – perhaps because of the already mentioned strategic location – because after a refurbishment the hillfort still functioned in the Rurikid state.⁶⁴

The members of *druzhina*⁶⁵ settled in Plisnes'k belonged to the group in which Vladimir Sviatoslavich placed his trust, and selected from among the Varangians,⁶⁶ who contributed to his seizing the power in Rus':

6488 (980). He then selected from their number the good, the wise, and the brave men, to whom he assigned cities, while the rest departed for Tsar'grad in Greece. But in advance of them Vladimir sent couriers bearing this message: "Varangians are on their way to your country. Do not keep many of them in your city, or else they will cause you such harm as they have done here. Scatter them therefore in various localities, and do not let a single one return this way (The Russian... 1953, 93).⁶⁷

The words of the chronicler shed light on the attitude of Vladimir towards Scandinavian mercenaries whose importance is frequently – especially in popular literature – overestimated. The prince treated them in a purely instrumental way, not paying them but sending them to Byzantium, while warning Emperor Basil II against them, and even advising him how to deal with them.

The attitude of the ruler towards the trusted members of his *druzhina* the chronicler presented as follows:

6504 (996). [...] with silver and gold he could not secure a retinue, but that with a retinue he was in a position to win these treasures, even as his grandfather and his father had sought riches with their followers. For Vladimir was fond of his followers, and consulted them concerning matters of administration, wars, and government. He lived at peace with the neighboring Princes, Boleslav of Poland, Stephen of Hungary, and Udalrich of Bohemia,⁶⁸ and there was amity and friendship among them (The Russian... 1953, 122).⁶⁹

And indeed, the prince's followers settled in Plisnes'k fared extremely well. The furnishings in the great barrows prove that they had access to products manufactured by prince's goldsmiths, and contacts – probably through merchants – with Germans and with Asia (?), as well as – perhaps directly – with the Baltic tribes, Hungary and Bulgaria or Byzantium. It is worth emphasizing the presence of as many as eight small items made of gold in three graves, including three rings and bracelets. It is not typical for the territory of the Old Rus' (see: Eniosova 2007), where gold – in contrast to silver which was a common metal during the Viking era – was scarce, and was used mostly for stately and religious purposes (Eniosova 2007, 315). Elżbieta Dąbrowska, writing about early-medieval Piast graves in Poland (2008, 149-150; literature there), mentions three gold rings in the form of bands

true in Rus', but Scandinavian origin of the men buried in the graves in Plisnes'k is highly probably.

⁶¹ See: Ipat'evskaā... 1962, 69.

⁶² A different view is expressed by A. Ūsupovič/Jusupović (2015, 69; 2017, 57, 85; literature there) who believes that Vladimir attacked the land ruled by the Piast dynasty.

⁶³ A different view is presented by M. A. Filipčuk (2010, 351) who believes that Plisnes'k to have been a hillfort of the Croat tribe.

⁶⁴ Acc. to M. A. Filipčuk (2010, 351-352), an enormous tribal hillfort (of the *polis* type) was burnt down (completely destroyed) by Prince Vladimir at the end of the 10th c., and at the beginning of the 11th c. a tri-partite Ruthenian hillfort was erected in the upper section, on the *plateau*.

⁶⁵ *Nomen omen* the dead buried in the large barrows in Pidgirci have to be regarded as carriers of the so called *druzhina* culture at its younger stage (see Fetisov 2012, 409-411), which could be observed during the early medieval period in a considerable part of Europe, and in particular in Rus'. It was characterised by mercenary warriors of diverse ethnic descent (mainly Scandinavian), with their multi-cultural baggage, being present in the ruler's retinue.

⁶⁶ Dariusz Błaszczuk (2016, 43; literature there) believes, that chamber graves (see below) in Polish territories cannot be regarded as indicating the Scandinavian character and associated only with Scandinavians. He assumes that such graves were used for burying members of the elite including Slavs, Scandinavians and possibly other ethnic groups. In the author's opinion the same was

⁶⁷ See: Ipat'evskaā... 1962, 66-67.

⁶⁸ It is one of many anachronisms (see: Ūsupovič 2015, 55, 69) to be found in "The Russian Primary Chronicle", as Stephen of Hungary ruled since 997, while Udalrich of Bohemia since 1012.

⁶⁹ See: Ipat'evskaā... 1962, 111.

- like the specimens from Pidgirci. The first, discovered in a grave in the church in Ostrów Lednicki destroyed around the mid-11th c., must have belonged to a member of the ducal family, or possibly to a church or lay dignitary. The second was found in a grave, dated back to the mid-11th - mid-13th c., of an unidentified man, perhaps a duke, in the annexe by the rotunda of the Virgin Mary on Wawel Hill in Kraków. The third, discovered in a grave from the beginning or the 1st half of the 12th c. situated by or in the non-existent church in the graveyard in Czersk, is associated - though the hypothesis is difficult to prove - with the comes Magnus, the son of the English king Harold II defeated by William the Conqueror. It does not rule out that possessing such an object was linked to serving a specific function (holding a position) in the country, which is confirmed by mentions in medieval literature. It must have been so in Rus' at the time.

In the mouths of the dead buried in the great barrows there were the already mentioned small gold objects (flat pieces of metal and a wire). They should be interpreted as "obols of the dead". The custom of providing the dead with a coin (coins) or another form of currency was - and has been - cultivated in various parts of Europe, Asia and North Africa, since antiquity until the present times. Its aim was to provide the dead with payment for their passage to the spirit world ("Charon's obol") or cash for posthumous shopping (elimination of funeral gifts), or to ensure (by bribery) that the dead person will not return to the land of the living. Numerous publications (e.g.: Gräslund 1967; Kolníková 1967; Potin 1971; Ravdina 1988; Suchodolski 1998) have been devoted to the issue of the 'obolus of the dead' in the early medieval period, but none of them contain information about any finds similar to those in Pidgirci. Recently a flat piece of gold has been discovered in a skull in the grave D171 in the cemetery in Bodzia (Czech-Błomska, Krajczewski 2017, 216; Sobkowiak-Tabaka 2017, 71; Suchodolski 2017, 285-286, 303, fig. 3.12.6). Oleksandr P. Mocâ (1990, 106) - a monographer of south-Ruthenian sepulchres from the 9th-13th c. - detects the influence of Great-Moravian traditions in the discussed burials, since it was there that gold obols of the dead were found in graves - flat gold pieces in Nechvalín near Kyjov and a Byzantine solidus of the emperor Michael III in Mikulčice (Poulík 1975, 86-87, tab. 6, 51; 1985, 38). It seems more justified to interpret the gold pieces and wire from Pidgirci and the finds from Great Moravia as local, unconnected variations of the custom described above. The coins or fragments of silver coins traditionally deposited in graves were replaced by small objects made of gold, which might be regarded as a semblance of the gold Byzantine currency that was in circulation both to the south of the Carpathians and in southern Rus'

(see: Salamon 1987, 253, 255). It should be noted that the custom of the 'obolus of the dead' occurred both among Slavs, Hungarians and Scandinavians at the time of their conversion to Christianity at app. 1st/2nd millennium AD, though it was unrelated to the requirements of the new religion.

More important than the phenomenon of the obols of the dead found in Pidgirci are religious items undoubtedly demonstrating the Christian faith. Whole the dead from the great barrow in agricultural land was a pagan, or at least no evidence of his being a Christian has been found, the dead buried in the great twin barrows must have been Christians⁷⁰ who manifested their faith by wearing crosses. It can be surmised that they converted to the new faith with Prince Vladimir, and the chronicler presented the event as topos:

6496 (988). [...] Vladimir was suffering at that moment from a disease of the eyes, and could see nothing, being in great distress. [...] and gave order that he should be baptized. The Bishop of Kherson, together with the Princess's priests, after announcing the tidings, baptized Vladimir, and as the Bishop laid his hand upon him, he straightway received his sight. Upon experiencing this miraculous cure, Vladimir glorified God, saying, "I have now perceived the one true God." When his followers beheld this miracle, many of them were also baptized (The Russian... 1953, 113).⁷¹

Assuming that the god of the ruler should be the god of the entire community, the prince must have deprived his subjects of the choice regarding their faith - a significant element of social life. The prince might have expected resistance of a part of the community, yet the monotheist Christianity in the Byzantine version he introduced, was an excellent ally for the builder of a state.⁷² The first who had to - and probably wanted to - accept the new religion were members of the prince's retinue. It really did take place - as evidenced by the dead from the great twin barrows - though the changes in the outlook on life and accepting Christian eschatology occurred gradually.

⁷⁰ The twin barrows are excellent examples of co-occurrence and overlapping of two traditions - the old, pagan and the new, Christian. The old one is manifested by the sumptuous furnishings that bear evidence of the still pagan mentality. The new is manifested by the presence of Christian religious objects in the graves. The skeleton burial with the heads of the dead pointing westward can also be regarded as a Christian ritual, though it should be mentioned that it also occurred in non-Christian burials in the east of the Slavic lands. Building mounds over the corpses was a pagan practice, yet - in opposition to the Roman Church - the Orthodox Church accepted its existence for at least two centuries after the official baptism of Rus'.

⁷¹ See: Ipat'evskaâ... 1962, 96-97.

⁷² Pagan religion could not have played that role, the evidence of which is an attempt at introducing henotheism, which did not succeed (The Russian... 1953, 93; Gieysztor 2006, 92-96).

What was important was the fact that one became a Christian irrevocably through the ritual of baptism, commemorated – as has already been mentioned – by the crosses found in both graves. They are the oldest testimony, arousing no fundamental chronological-interpretational controversy, of the presence of Christians in the east of modern-day Ukraine. Thanks to the representatives of the Kievan prince who arrived from the Dnieper region, the Eastern Church was able to develop.⁷³ The connection of the dead buried in the twin barrows with the state cult does not rule out their individual involvement which is especially visible – though it may be merely ostentation – in the great twin barrow no 2. The deceased, though not clergymen, were nevertheless proponents of the new official religion among Slavic people whose conversion was just beginning. It seems that their presence in Plisnes´k can be regarded as the beginning of the Orthodox Church⁷⁴ – still before the great schism – in the west part of the former (Kievan) Rus’.

In two great barrows T. Ziemięcki discovered twin burials, probably of spouses. The reason why women and men were buried together has – unfortunately – remained unknown. In the case of the graves in Pidgirci we are certainly not dealing with a deliberate killing of a woman, like the one that is known from the description written by Ahmad ibn Fadlan of a funeral of a Rus’ chief (a Scandinavian not a Slav) who died in the year 921 or 922 on the Volga (see: Duczko 2006, 116-129). The social status of both women must have been high, but nothing certain can be said about their ethnic affiliation. While the husbands might have arrived through Trans-Dnieper from Scandinavia, or at least had Varangian roots, nothing confirms the Nordic origin of their wives. It can be surmised that they were members of the local tribal elite or Slavs from the Dnieper area, and a Magyar origin – though highly unlikely – of the

deceased from the great barrow in agricultural land cannot be ruled out either. Around one hundred years after the death of both women a chronicler wrote referring to the period when they lived:

6488 (980). [...] of a good woman he [Solomon] said, “More precious is she than jewels. Her husband rejoices in her, for she brings him blessedness all the days of her life. [...] She has opened her lips with wisdom, she speaks fittingly with her tongue. She is clothed in strength and grace. Her almsgivings have raised and enriched her children, and her husband has commended her. For a wise woman is blessed; let her praise the fear of God. Give her the fruit of her lips, that they may praise her husband within the gates” (The Russian... 1953, 94-95).⁷⁵

The final interesting issue is undoubtedly the stately form of scattered graves in the družhina necropolis in Pidgirci. The great barrows in Pidgirci⁷⁶ most probably represent the so called chamber graves;⁷⁷ however, there is no sufficient data about their construction.⁷⁸ It is also possible – though less likely – that they belong to the group of so called *quasi*-chamber graves or the chamber-type graves (see e.g.: Buko 2016, 58; Mihajlov 2016, 91-94; Kara 2017, 345). Andrzej Janowski (2016, 25) suggests a broad definition of the chamber graves category: [...] a skeleton grave with an immovable wooden construction in the shape of a small building/ chamber erected over the body of the deceased in his burial place. He adds that they should be located in a prominent place, and the presence of varied grave furnishings is also advisable. The first and last requirements are certainly fulfilled by the graves from Pidgirci–Plisnes´k, in the south-western part of Rus’ of Vladimir the Great, and the remaining two might also have been realised.

Lucjan Siemiński (1845, 38-39) quotes a Ruthenian legend: *In the vicinity of Zboriv (in Podolia), Koltiv, people show an embankment stretching on and off, called Olga’s embankment. Running away from*

⁷³ There is no doubt that Christianisation of Rus’ was his greatest achievement.

⁷⁴ The organisation of the Orthodox Church in western Rus’ was largely dependent on the political situation and there is no room here to discuss it in detail. However, it should be mentioned that the diocese in Galič was established around the mid-12th c., and its bishops are mentioned since app. 1153 – Alexy (uncertain); 1156 (ingress) and 1165 – Cosma, and in 1235 and 1241 – Artemius. Bishops of Przemyśl are also mentioned – Antoni, who was transferred from Novgorod Bishopric in 1220, and who returned to Novgorod in 1225/1226, and another of unknown name in 1241 (Osadczy 2001, 297-300). Of earlier origin is the bishop’s seat in Volodymyr-Volynkyi, but its founder was not Vladimir the Great (the mention of bishop Stephen in the late “Nikon’s Chronicle” is unreliable), and was established in app. 1078-1088 or around 1090 (Vlasto 2004, 311, 448). Naturally clergymen of lower rank were active, such as the pop Vasil from Przemyśl, a confidant and probably confessor of prince Vasilko Rostislavič around 11th/12th c. (Powieść... 1999, L-LI, 202).

⁷⁵ See: Ipat’evskaâ... 1962, 68-69.

⁷⁶ Besides the great barrow in agricultural land and the twin barrows, this group could include: the great mound in the meadow dug up even before the research of T. Ziemięcki (see above), the barrow in the field of Bazyli Toloczko identified by Bolesław Henryk Szaniawski in 1874 (Liwoch 2005, 37-39, fig. 1) and the barrow with relics of the log chamber discovered by Ā. Pasternak (1948, 146), which however had been excavated earlier.

⁷⁷ They are not the only chamber graves in modern-day western Ukraine. Andrzej Janowski (2015, 121-122, 124, 130-131; literature there) recognises as such objects from: Biliv (3 graves), Peresopnicâ (1 grave) and Starożukiv (3 graves), Gorodiše (1 grave), as well as Sudova Višnâ (1 grave), though in the last case there are some doubts about its interpretation (see: Dąbrowska 1979).

⁷⁸ Because of that it seems that A. Janowski (2015) was right not to include them in his study of chamber graves from Central and Eastern Europe.

Batyj, a Tartar chief, the princess changed into a mouse and ran underground, and wherever she burrowed there appeared such an embankment. Finally she found a safe haven in Horodyszczce [gorodiše, hillfort - R. L.] known as Plisnes 'k, in the vicinity of Pidgirci, where she shut herself in the hillfort and made a stand against the Tartar invaders. On this site one can see hundreds of burial mounds; and nearby stands a Basilian monastery.

Although it is a legend, and though “Batyj” seized the hillfort, it shows that the relics from the early medieval period made an impression on common people. They might have had an even greater impact on treasure hunters, antiquarians and finally archaeologists, which is entirely understandable in the light of the above presented materials.

Zabytki z wykopalisk Teodora Nieczuja-Ziemięckiego w latopisowym Pleśniku
(Podhorce na Ukrainie)

Artefacts from Excavations by Teodor Nieczuja-Ziemięcki in Mediaeval Plisnes'k
(Pidgirci in Ukraine)

5. LITERATURA / BIBLIOGRAPHY

SKRÓTY / ABBREVIATIONS:

- AAASH – Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest.
AAL – Acta Archaeologica Lodziensia, Łódź.
AB – Arheologiâ Belarusi. Ęncyklapedyâ. U 2 tamah, Minsk.
AK – Archäologisches Korrespondenzblatt, Mainz.
AMM – Acta Militaria Mediaevalia, Kraków – Sanok – Wrocław.
ASSSR SAI – Arheologiâ SSSR. Svod arheologiĉeskih istoĉnikov, Moskva – Leningrad.
CAR – Collectio Archaeologica Ressoviensis, Rzeszów – Sanok.
KSIA – Kratkie soobĉeniâ Instituta arheologii AN SSSR, Moskva.
MA – Materiały Archeologiczne, Kraków.
MIA SSSR – Materiały i issledovaniâ po arheologii SSSR, Moskva.
MSL – Mons Sancti Laurentii, Toruń.
MSROA – Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Oĉrodka Archeologicznego, Rzeszów – Krosno – Przemyśl.
NZ – Naukovi zapiski. L'vivs'kij istoriĉnij muzej, L'viv.
Oĉ – Ol'ĉini ĉitannâ, L'viv.
SA – Sovetskaâ arheologiâ, Moskva.
SIA – Slavia Antiqua, Poznań.
SB – Spotkania Bytomskie, Wrocław.
VĬA – Visnik Ęnstitutu arheologii, L'viv.
ZWAK – Zbiór Wiadomoĉci do Antropologii Krajowej (od t. XI Zbiór Wiadomoĉci do Antropologii Krajowej), Kraków.

ŹRÓDŁA PISANE / WRITTEN RESOURCES:

Ipat'evskaâ...	Latopis...
1962 <i>Ipat'evskaâ letopis'</i> , seria: <i>Polnoe sobranie russkih letopisej</i> , 2, opracowanie A. A. Šahmatova, Moskva.	1988 <i>Latopis kijowski 1159-1198</i> , przekład i opracowanie E. Goranina, Acta Universitatis Wratislaviensis 840, Slavica Wratislaviensia 40, Wrocław.
Kronika...	Powieĉ...
2017a <i>Kronika halicko-wołyńska. Kronika Romanowiczów</i> , tłumaczenie, wstęp i komentarze D. Dąbrowskiego i A. Jusupoviĉa, Kraków – Warszawa.	1999 <i>Powieĉ minionych lat</i> , przekład i opracowanie F. Sielickiego, Wrocław.
Kronika...	Słowo...
2017b <i>Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów)</i> , wydanie, wstęp i przypisy D. Dąbrowskiego i A. Jusupoviĉa, Pomniki Dziejowe Polski 2/16, Kraków – Warszawa.	1996 <i>Słowo o wyprawie Igora</i> , [w:] <i>Od Hariona do Skovorody. Antologia poezji ukraińskiej XI-XVIII w.</i> , opracowanie W. Mokrego, Kraków.
	The Hypatian...
	1973 <i>The Hypatian Codex 2, The Galician-Volynian Chronicle</i> , przekład i komentarz G. A.

- Perfecky'ego, Harvard Series in Ukrainian Studies 16/2, München.
- The Russian...
- 1953 *The Russian Primary Chronicle. Laurentian Text*, przekład i redakcja S. Hazzarda Crossa i O. P. Sherbowitza-Wetzora, Cambridge (Massachusetts).
- The Tale...
- 2004 *The Tale of Igor's Campaign*, przekład i komentarz V. Nabokova, Sankt-Peterburg (<http://nevmenandr.net/cgi-bin/trans.py?it=k1>).
- Abramowicz A.
- 1991 *Historia archeologii polskiej. XIX i XX wiek*, Warszawa – Łódź.
- Aleksandrovič V., Vojtovič L.
- 2013 *Korol' Danilo Romanovič*, Bila Cerkva.
- Aleškovskij M. H.
- 1960 *Kurgany russkich družinnikov XI-XII vv.*, SA 4/1, 70-90.
- Androshchuk F.
- 2011 *Symbols of Faith or Symbols of Status? Christian Objects in Tenth-Century Rus'*, [w:] I. Garipzanov, O. Tolochko (red.), *Early Christianity on the Way from the Varangians to the Greeks*, Ruthenica. Supplementum 4, Kiev, 70-89.
- 2014 *Viking Swords. Swords and Social aspects of Weaponry in Viking Age Societies.*, The Swedish History Museum. Studies 23, Stockholm.
- Antoniewicz J.
- 1955 *Niektóre dowody kontaktów słowiańsko-pruskich w okresie wczesnośredniowiecznym w świetle źródeł archeologicznych*, Wiadomości Archeologiczne 22/3-4, 233-277.
- Antoniewicz W.
- 1928¹ *Archeologia Polski*, Warszawa.
- Arbman H.
- 1940 *Birka I. Die Gräber. Tafeln*, Uppsala.
- Arcihovskij A. V., Kolčín B. A. (red.)
- 1963 *Novye metody v archeologii. Trudy Novgorodskoj archeologičeskoj ěkspedicii* 3, MIA SSSR 117, Moskva.
- Aristov V.
- 2017 *Dnipro-Slavutič*, Ruthenica 14, 215-217.
- Arne T. J.
- 1914 *La Suede et l'Orient. Études archéologiques sur les relations de la Suede et de l'Orient pendant l'âge des vikings*, Archives d'études orientales 8, Upsala.
- Auch M.
- 2009 *Wczesnośredniowieczna ceramika ze Stolpia*, [w:] A. Buko (red.), *Zespół wieżowy w Stolpiu. Badania 2003-2005*, Warszawa, 136-163.
- Auch M., Dzieńkowski T., Gołub S., Trzeciecki M.
- 2006 *Wczesnośredniowieczny Chełm i Stolpie*, [w:] W. Chudziak, S. Moździoch (red.), *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce – 15 lat później*, Toruń, 429-442.
- Āgodins'ka M. O.
- 2003a *Ornamentaciâ davn'orus'koï keramiki z pam'atok Zahidnogo Podillâ*, Arheologični studii 2, 179-198.
- 2003b *Ornamentaciâ davn'orus'koï keramiki z pam'atok Zahidnogo Podillâ (XII-XIII st.)*, [w:] D. N. Kozak, Ā. S. Vinokur, L. Ā. Krušel'nic'ka, B. D. Lanovik, M. V. Lazarovič, B. V. Magomedov, L. G. Mackevij, V. J. Bačins'kij, B. S. Strocen', V. S. Tilišak, G. Ā. Āvors'kij, M. O. Āgodins'ka (red.), *Arheologiâ Ternopil'sini*, Ternopil', 197-214.
- Ākovleva E. A.
- 2015 *Kamernoe pogrebenie I (ul. Sovetskaâ, 60a; Starovoznesenskij I raskop, 2003/2004 gg., učastok B, V, kv. VII-13, G11-13, D11-13, pl. 9-17)*, [w:] I. K. Labutina et al. (red.), 28-83.
- Baran V. D., Čajka R. M.
- 1972 *Davn'orus'ke poseleonnâ Bovšiv II na Podnistrov'i*, Arheolgiâ 7, 97-102.
- Beranová M.
- 1957 *Slovanské žňové nástroje v 6.-12. století*, Památky archeologické 48, 99-117.
- Blifel'd D. I.
- 1954 *K istoričeskoj ocenke družinnych pogrebenij v srubnyh grobnicah srednego Podneprov'â IX-X vv.*, SA 20, 148-162.
- Błaszczyk D.
- 2016 *Między ziemią a niebem: wczesnośredniowieczne pochówki w grobach komorowych na ziemiach polskich w kontekście europejskim*, [w:] D. Błaszczyk, D. Stępniewska (red.), 34-49.
- Błaszczyk D., Stępniewska D. (red.)
- 2016 *Pochówki w grobach komorowych na ziemiach polskich w okresie wczesnego średniowiecza*, Światowit. Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages 18, Warszawa.
- Bochnak T., Warowna J.
- 2015 *Jerzy Okulicz pinxit – kieżno z grobu kultury przeworskiej z Malkowic, pow. staszowski*, [w:] B. Kontny (red.), *Ubi tribus faucibus fluenta Visstulae fluminis ebibuntur. Jerzy Okulicz-Kozaryn in memoriam*, Światowit. Supplement Series B: Barbaricum 11, Warszawa, 79-97.
- Bogacki M., Franz M., Pilarczyk Z. (red.)
- 2008 *Kultura ludów Morza Bałtyckiego 1, Starożytność i średniowiecze. Mare Integrans. Studia nad dziejami wybrzeży Morza Bałtyckiego*, Toruń.
- Bojarski J., Chudziak W., Drozd A., Koperkiewicz A., Kozłowski T., Stawska V.
- 2010 *Katalog źródeł*, [w:] W. Chudziak (red.), 189-603.

¹ Na tomie nie podano roku wydania.

- Bołsunowski K.
1906 *Pisanki jako obiekt kultu bałwochwalczego*, Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne 17/4, 529-532.
- Bóna I.
1964 *Der Silberschatz von Darufalva*, AAASH 16, 151-169, tabl. I-II.
- Brajčevs'kij M. Ū.
1950 *Pro datuvannâ šifernih prâslic'*, Arheologîâ 4, 91-98.
- Buko A.
2015 *Archeologia ziem polskich XII i XIII wieku: przegląd problematyki badawczej*, Fontes Archaeologici Posnanienses 51, 23-35.
2016 *Czy na cmentarzysku w Bodzi, gm. Lubanie, woj. kujawsko-pomorskie budowano groby komorowe?*, [w:] D. Błaszczyk, D. Stępniewska (red.), 50-61.
- Buko A. (red.)
2017 *Bodzia. Elitarny cmentarz z początków państwa polskiego*, Warszawa.
- Buško C., Kalicki T., Niegoda J., Szmoniewski B. Sz.
2006 *Zmiany w zagospodarowaniu przestrzeni krakowskiego „Gródka” w świetle badań przeprowadzonych na parceli przy ul. Św. Krzyża 7 w 2004 roku*, MA 36, 45-78.
- Chmielewski T. J.
2009 *Po nitce do kłębka... O przedzalnictwie i tkactwie młodszej epoki kamienia w Europie Środkowej*, Warszawa.
- Chudziak W. (red.)
2010 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Kałdusie (stanowisko 4)*, MSL 5, Toruń.
- Chudziak W., Bojarski J., Stawska V.
2010 *Wyposażenie pochówków*, [w:] W. Chudziak (red.), 79-103.
- Cnotliwy E.
1973 *Rzemiosło rogownicze na Pomorzu wczesnośredniowiecznym*, Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk.
- Cygan S., Glinianowicz M., Kotowicz P. N. (red.)
2011 *„In silvis, campis... et urbe”. Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim*, CAR 14, Rzeszów - Sanok.
- Czech-Błońska R.
2017 *Paciorki z kamieni półszlachetnych*, [w:] A. Buko (red.), 207-214.
- Czech-Błońska R., Krajczewski J.
2017 *Zespół unikalnych paciorków z grobu D171*, [w:] A. Buko (red.), 215-228.
- Czerska B.
1972 *Żelazne klucze, kłódki i części zamków z grodu wczesnośredniowiecznego na Ostrówku w Opolu*, Wiadomości Archeologiczne 37/1, 55-71.
- Čajka R.
2009 *Davn'orus'ke gorodiše Listvin i jogo okolici u X-XI st., L'viv*.
- Damian O., Damian P.
1995-1996 *Elements chretiens de l'epoque byzantine au Bas Danube*, Pontica 28-29, 233-244.
- Dąbrowska E.
1979 *Eléments hongrois dans les trouvailles archéologiques au nord des Carpathes*, AAASH 31/3-4, 341-356.
2008 *Groby członków dynastii piastowskiej we wczesnym średniowieczu. Stan badań*, [w:] *Groby, relikwie i insygnia. Studia z dziejów mentalności średniowiecznej*, E. Dąbrowska, Warszawa, 145-160.
- Dąbrowski D.
2008 *Genealogia Mściławowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku)*, Kraków.
2016 *Król Rusi Daniel Romanowicz. O ruskiej rodzinie książęcej, społeczeństwie i kulturze w XIII w.*, Kraków.
- Demetrykiewicz W.
1898 *Vorgeschichte*, [w:] *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Galizien*, Wien, 111-136.
- Dobrzańska H., Szmoniewski B. Sz., Ryba K. (red.)
2006 *European Association of Archaeologists 12th Annual Meeting. Abstracts Book*, Kraków.
- Doncheva-Petkova L.
2012 *On the dating and origin of some types of pectoral crosses from medieval Bulgaria*, [w:] M. Salamon et al. (red.) 2, 97-111.
- Dragotă A.
2015 *Battle-axes in the cemeteries from Banat, Crișana and Transylvania (10th century)*, [w:] C. Cosma (red.), *Warriors, weapons, and harness from the 5th-10th centuries in the Carpathian Basin*, Cluj-Napoca, 331-341.
- Duczko W.
2004 *Moc spirali. Historia motywów wolutowych we wczesnej sztuce europejskiej*, [w:] S. Moździoch (red.), *Wędrowki rzeczy i idei w średniowieczu*, SB 5, Wrocław, 159-171.
2006 *Ruś wikingów. Historia obecności Skandynawów we wczesnośredniowiecznej Europie Wschodniej*, Warszawa.
2017 *Status i magia. Ozdoby elit z Bodzi*, [w:] A. Buko (red.), 131-151.
- Dučyc L.
1994 *Ab adnoj katëgoriji kurgannyh znahodak*, *Gistaryčna-arhealgičny zbornik* 4, 49-57.
- Dziedzicki L.
1887 *Pleśńisko*, [w:] B. Chlebowski, W. Walewski (red.), *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* 8, Warszawa, 249-250.

- Dzienkowski T.
2009 *Kilka uwag o wczesnośredniowiecznej ceramice naczyńowej z terenu Chełma*, [w:] H. Taras, A. Zakościelna (red.), *Hereditas praeteriti. Additamenta archaeologica et historica dedicata Ioanni Gurba Octogesimo Anno Nascendi*, Lublin, 371-378.
- 2014 *Stan, potrzeby i perspektywy badań archeologicznych nad wczesnym średniowieczem zachodniej części ziemi chełmskiej*, MSROA 35, 151-169.
- Dzik M.
2014 *Narzędzia i uzbrojenie*, [w:] H. Karwowska (red.), *Średniowieczne cmentarzysko w Czarnej Wielkiej stan. 1, woj. podlaskie (badania 1951-1978) 2*, Białystok, 195-203.
- Eniosova N. V.
2007 *Zoloto vikingov na territorii Drevnej Rusi*, [w:] E. N. Nosov, A. E. Musin (red.), *U istokov ruskoj gosudarstvennosti. Istoriko-arheologičeskij sbornik*, Sankt-Peterburg, 307-315.
- 2015 *Issledovanie himičeskogo sostava metalla i tehniki izgotovleniâ ukrašenij i bytovyh predmetov iz kamernyh pogrebenij Starovoznesenskogo nekropolâ*, [w:] I. K. Labutina et al. (red.), 518-559.
- Eniosova N. V., Muraševa V. V., Puškina T. A.
2009 *Issledovaniâ Gnëzdovskogo kompleksa arheologičeskikh pamâtnikov*, [w:] N. A. Makarov (red.), *Arheologičeskie otkrytiâ. 1991-2004 gg. Evropejskaâ Rossiâ*, Moskva, 371-385.
- Eršova T. E.
2015 *Kamernoe pogrebenie 6 (ul. Nekrasova, 3; Podznoevskij XII raskop, 2008 g., učastok V, âma No 17, kv. 105-107, 115-117, 125-27, plasty: 9-21; zahoronenie mužčiny s serebrânoj podveskoj co znakom Rûrykovičej)*, [w:] I. K. Labutina et al. (red.), 257-308.
- Fehner M. V.
1968 *Krestovidnye priveski „skandinavskogo” tipa*, [w:] E. I. Krupnov, V. I. Baganov, S. A. Pletneva, I. P. Rusanova, G. F. Solov'eva (red.), *Slavâne i Rus'*, Moskva, 210-214.
- Fetisov A. A.
2012 *«Družinnaâ kul'tura» Drevnej Rusi*, [w:] E. A. Mel'nikova, A. S. Šavelëv (red.), *Predposylki i puti obrazovaniâ Drevnerusskogo gosudarstva, Drevnejšie gosudarstva Vostočnoj Evropy. 2010 god*, Moskva, 406-436.
- Filipčuk A.
2018 *Davnij Plisnes'ka: istoriâ ta mift*, L'viv.
- Filipčuk A. M., Šelep V. M.
2017 *Mihajlo Andrijovič Filipčuk (1955-2016). (Biobibliografičnij pokazčik)*, B. Ī. Zavitiĭ (red.), L'viv.
- Filipčuk M. A. (Fylyptschuk M., Fylypchuk M.)
2006 *Deržavotvorčij procesi v Ukraïns'komu Prikarpati u VIII-X st.*, VĪA 1, 58-70.
- 2008a *Oboronni sporudi Plisnes'ka*, [w:] O. P. Mocâ et al. (red.), 220-229.
- 2008b *Rajkovec'ka kul'tura v Ukraïns'komu Prikarpati: hronologiâ i periodizaciâ*, VĪA 3, 68-135.
- 2009a *Doslidžennâ Plisnes'kogo arheologičnogo kompleksu u 2007 r.*, VĪA 4, 130-176.
- 2009b *Struktura Plisnes'kogo arheologičnogo kompleksu v slov'âns'kij ta davn'orus'kij čas*, VĪA 4, 3-21.
- 2010a *Plisnes'kij arheologičnij kompleks*, *Arheologiâ i davnâ istoriâ Ukraïni* 1, 345-357.
- 2010b *Poperedni rezul'tati doslidžennâ kul'tovogo miscâ slov'âns'kogo času na teritorii Plisnes'kogo arheologičnogo kompleksu v 2009 r.*, VĪA 5, 135-169.
- 2011 *Osnovni pidsumki arheologičnih doslidžen' slov'âno-rus'kih pam'âtok u Verhn'omu Podnistrov'i protâgom 2000-2007 rr.*, [w:] D. N. Kozak, A. Kokovski, S. V. Pivovarov, L. G. Mackevij, S. D. Lisenko, T. R. Milân (red.), *Arheologični doslidžennâ v mežiričči Visli, Dnistra ta Tisi u 2000-2007 rr.*, L'viv, 61-81.
- 2012a *Der archäologische Komplex von Plisnesko*, [w:] J. Doležel, M. Wihoda (red.), *Mezi raným a vrcholným středověkem. Pavlu Kouřilovi k šedesátým narozeninám přátelé, kolegové a žáci*, Brno, 235-250.
- 2012b *Deâki aspekti chronologii praz'kih starozitnostej Pivdenno-Zahidnoi Volini ta Ukraïns'kogo Prikarpatâ*, VĪA 7, 33-58.
- 2013 *Poperedni rezul'tati doslidžennâ zahidnoi astiki uročiša Olenin Park na teritorii Plisnes'kogo arheologičnogo kompleksu v 2012 r.*, VĪA 8, 147-167.
- 2016 *The state and prospects of research of Luka Raykovetska culture in Ukrainian Subcarpathians*, VĪA 11, 16-35.
- Filipčuk M. A., Solovij G. V.
2011 *Do pitannâ pro ritual'ni ingumacijni pohovannâžertovnogo poâsu svâtiliša Plisnes'kogo gorodiša (za materialami doslidžen' 2009 r.)*, VĪA 6, 62-95.
- Filipčuk M., Šuj N.
2006 *Mogil'niki Plisnes'kogo arheologičnogo kompleksu IX-XIII st. âk džerelo do vivčennâ etnokul'turnih vzaëmovpliviv na mikroregional'nomu rivni*, VĪA 1, 71-85.
- Fodor I.
1996a *Rakamaz-Strâzsadomb (Szabolcs-Szatmár-Bereg county)*, [w:] I. Fodor (red.), 110-119.
- 1996b *Tuzsér (Szabolcs-Szatmár-Bereg county)*, [w:] I. Fodor (red.), 204-206.

- Fodor I. (red.)
1996 *The Ancient Hungarians. Exhibition Catalogue*, I. Fodor (red.), Budapest.
- Gierlach B.
1972 *Kowalstwo mazowieckie XIII-XVIII w.*, Studia i Materiały Stacji Naukowej MOBN w Ciechanowie 5, Ciechanów.
- Gieysztor A.
2006 *Mitologia Słowian*, Warszawa.
- Gončarova G.
1996 *Práslica z kolekcií „Desátinna cerkva”*, [w:] P. Toločko (red.), 104.
- Gräslund A.-S.
1967 *Charonsmynt i vikingatida gravar?*, Tor 11 [1965-1966], 168-197.
- Grigor'ev A. V.
2000 *Severskaâ zemlá v VIII - načale XI veka po arheologičeskim dannym*, Trudy Tul'skoj Arheologičeskoj èkspedicii 2, Tula.
- Grygiel R.
2014 *Cmentarzysko wareskich družynników w Lutomiersku*, [w:] R. Grygiel, T. Jurek (red.), 679-757.
- Grygiel R., Jurek T. (red.)
2014 *Początki Łęczycy 2*, R. Grygiel, T. Jurek (red.), *Archeologia o początkach Łęczycy*, Łódź.
- Gudea N., Cosma C.
1998 *Crucea-relicvar descoperită la Dăbâca. Considerații privind tipologia și cronologia crucilor-relicvar bizantine din bronz, cu figuri în relief, descoperite pe teritoriul României*, *Ephemeris Napocensis* 8, 273-303.
- Gupalo V.
1985 *Gončarnye klejma Prikarpat'â i Zapadnoj Volyni (opyt sistematizacii)*, SA 4, 236-242.
- 1993 *Srednevekováâ keramika zapada Ukrainy (koniec VIII-XV vv.)*, Avtoreferat disertacii na soiskanie učenoj stepeni kandidata istoričeskich nauk, Moskva.
- 1994 *Transformaciâ drevnerusskikh tradicij modelirovaniâ keramiki vo II pol. XIII-XV v.v.*, [w:] A. Gruszczyńska, A. Targońska (red.), *Garncarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskich od późnego średniowiecza do czasów współczesnych. Materiały z konferencji*, Rzeszów, 185-190.
- 2006 *Berestâns'ki kurganni mogil'niki kincâ X - XII st.*, L'viv.
- 2009 *Keramični svitil'niki i pidsvičniki knâžoï dobi*, [w:] Ū. Lukoms'kij et al. (red.), 341-347.
- Hodana T.
2011 *Najnowsze spory o autentyczność Słowa o wyprawie Igora*, *Przegląd Rusycystyczny* 3 (135), 5-32.
- Horošev A. S.
1997a *Noži, britvy, nožnicy*, [w:] B. A. Kolčín, T. I. Makarova (red.), 17-19, 255-256 (tabl. 9-10).
- 1997b *Zamki, klúči i zamočnye prinadležnosti*, [w:] B. A. Kolčín, T. I. Makarova (red.), 14-17, 251-254 (tabl. 5-8).
- Ivakin G. Ū.
2005 *Pogrebeniâ X - pervoj poloviny XI v. iz raskopok Mihajlovskogo Zlatoverhogo monastyrà (1997-1999 gg.)*, [w:] N. A. Makarov, A. V. Černecov (red.), *Rus' v IX-XIV vekah. Vzaimodejstvie Severa i Ūga*, Moskva, 287-303.
- Īoŭ A. V.
2009 *Stukacičy*, [w:] AB 2, 329.
- Janowski A.
2006 *Brązowe i srebrne trzewiki pochew mieczy z X-XIII w. z terenu Polski. Uwagi o proveniencji i datowaniu*, AMM 2, 23-50.
- 2015 *Grobby komorowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Problemy wybrane*, Szczecin.
- 2016 *Grób komorowy jaki jest, każdy widzi... inaczey. Kilka słów o definicji*, [w:] D. Błaszczuk, D. Stępniewska (red.), 10-33.
- Janowski A., Kurasiniński T.
2008 *(Nie)militarne naczynia. Fakty i mity*, [w:] W. Świątosławski (red.), 61-88.
- 2010 *Rolnik, wojownik, czy „odmieniec”? Próba interpretacji obecności sierpów w grobach wczesno-średniowiecznych na terenie ziem polskich*, [w:] K. Skóra, T. Kurasiniński (red.), *Wymiary inności. Nietypowe zjawiska w obrzędowości pogrzebowej od pradziejów po czasy nowożytny*, AAL 56, 79-95.
- Janusz B.
1918 *Zabytki przedhistoryczne Galicyi wschodniej*, Wydawnictwo Towarzystwa dla Popierania Nauki Polskiej, Prace Naukowe 1/5, Lwów.
- Jończyk L.
2013 *Zapinki podkowiaste w kontekście europejskich analogii*, [w:] J. Kalaga (red.), *Sutiesjk. Gród pogranicza polsko-ruskiego z X-XIII wieku. Studium interdyscyplinarne*, Warszawa - Pękowice, 41-51, 354, tabl. 71.
- Jusupović A. (Ūsupovič A.)
2013 *Elity ziemi halickiej i wołyńskiej w czasach Romanowiczów (1205-1269). Studium prozopograficzne*, Kraków.
- 2015 *Či hodiv Volodimir Velikij na/do lâhiv? (Pol'sko-rus'ki vidnosini naprikinci X - na počatku XI st.)*, *Ukraïns'kij istoričnij žurnal* 5, 43-69.
- 2017 *„Červen' i iny grady” or „grody Červens'kyâ”? History of the domain of Cherven' in the written record (9th-13th cc.) | „Červen' i iny grady” or „grody Červens'kyâ”? Dzieje ziemi czerwieńskiej w źródłach pisanych (IX-XIII w.)*, [w:] M. Wołoszyn (red.), *From Cherven' Towns*

- to Curzon Line. The lands on the Middle Bug during the Middle Ages and the historiographic perspective on the formation of Poland's eastern border, 18th-21st centuries | *Od Grodów Czerwieńskich do linii Curzona. Dzieje środkowego Pobuża w wiekach średnich oraz postrzeżenie formowania się wschodniej granicy Polski w historiografii XVIII-XXI w., U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej* 3/1, Kraków - Leipzig - Rzeszów - Warszawa, 31-105.
- Kaczmarek J.
1998 *Wczesnośredniowieczne przedmioty szklnione związane z magią z Kruszwicy*, [w:] H. Kóčka-Krenz, W. Łosiński (red.), 549-560.
- Kara M.
2017 *Organizacja przestrzeni grzebalnej, rytuał i obrządek pogrzebowy*, [w:] Buko A. (red.), 329-380.
- Karlsson L.
1983 *Nordisk form om djurornamentik*, The Museum of National Antiquities, Studies 3, Stockholm.
- Kazakevičius V.
1996 *IX-XIII a. baltų kalavijai*, Vilnius.
1998 *Iš vėlyvojo geležies amžiaus baltų ginklų istorijos (kalavijų makštų galų apkalai)*, Lietuvos archeologija 15, 287-332.
- Kirpičnikov A. N.
1966a *Drevnerusskoe oružie 1, Meči i sabli IX-XIII vv.*, ASSSR SAI, E1-36, Moskva - Leningrad.
1966b *Drevnerusskoe oružie 2, Kop'á, sulicy, boevye topory, bulavy, kisteny IX-XIII vv.*, ASSSR SAI, E1-36, Moskva - Leningrad.
1971 *Drevnerusskoe oružie 3, Dospėh, kompleks boevyh sredstv IX-XIII vv.*, ASSSR SAI, E1-36, Leningrad.
1973 *Snaráženie vsadnika i verhovogo koná na Rusi IX-XIII vv.*, ASSSR SAI, E1-36, Leningrad.
- Kirpičnikov A. N., Saksa A. I., Tomanteri L.
2006 *Meči srednevekoj Karelii*, [w:] A. N. Kirpičnikov, E. N. Nosov, A. I. Saksa (red.), *Slaváne i fino-ugry. Kontaktnye zony i vzaimodejstvie kul'tur*, Sankt-Peterburg, 41-72.
- Kleingärtner S., Müller-Wille M.
2008 *Zwei Kammergräber des 10. Jahrhunderts aus der Stadt Izjaslavs und Vladimirs in Kiev*, AAASH 59, 367-386.
- Kolčín B. A.
1959 *Železoobratyvaúšee remeslo Novgoroda Velikogo (Produkcía, tehnologiá)*, [w:] A. V. Arcihovskij, B. A. Kolčín (red.), *Trudy Novgorodskoj arheologičeskoj èkspedicii* 2, MIA SSSR 65, Moskva, 7-120.
- Kolčín B. A., Makarova T. I. (red.)
1997 *Drevnâá Rus'. Byt i kul'tura*, seria: Arheologiá, Moskva.
- Kolníková E.
1967 *Obolus mŕtvych vo včasnostredovekých hrobch na Slovensku*, Slovenská archeológia 15/1, 189-254.
- Koperski A.
1996 *Przemysł*, [w:] I. Fodor (red.), 439-448.
- Korzhuhina G. F.
1950 *Iz istorii drevnerusskogo oružia*, SA 13, 63-94.
1954 *Russkie klady IX-XIII vv.*, Moskva - Leningrad.
Korzhuhina G. F., Peskova A. A.
2003 *Drevnerusskie ènkolpiony. Nagrudnye kresty-relikvarii XI-XIII vv.*, Sankt-Peterburg.
- Kotowicz P. N.
2002 *Militaria średniowieczne w zbiorach Muzeum Historycznego w Sanoku. Katalog zbiorów*, Sanok.
2004 *Wojowie i rycerze. Uzbrojenie średniowieczne na pograniczu polsko-rusko-słowackim*, Sanok.
2018 *Early Medieval Axes from Territory of Poland*, Kraków.
- Kovalenko V. P., Fomin O. V., Šekun O. V.
1992 *Davn'orus'kij Zveničiv i skarb arabs'kih dirhemiv*, Arheologiá 1, 60-72.
- Koval' V. Ū.
2010 *Keramika Vostoka na Rusi IX-XVII veka*, Moskva.
- Kóčka-Krenz H.
1993 *Bižuteria pótnocno-zachodnio-słowiańska we wczesnym średniowieczu*, Poznań.
2006 *Pracownia złotnicza na poznańskim grodzie*, [w:] M. Dworaczyk, A. B. Kowalska, S. Moździoch, M. Rębkowski (red.), *Świat Słowian wczesnego średniowiecza*, Szczecin - Wrocław, 257-272.
- Kóčka-Krenz H., Łosiński W. (red.)
1998 *Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum*, Poznań.
- Kučera M. P.
1960a *Gončarnye klejma iz raskopok drevnego Plesneska*, Kratkie soobšeniá Instituta arheologii AN USSR 10, 118-123.
1960b *«Plesnesk» «Slova o polku Igoreve» i drevnerusskij gorod Plesnesk*, Kratkie soobšeniá Instituta arheologii AN USSR 9 (1959), 113-116.
1961 *Keramika drevn'ogo Plisnes'ka*, Arheologiá 12, 143-154.
1962a *Drevnij Plisnes'k*, Arheologični pam'atki URSS 12, 3-56.
1962b *Gončarnaá ceramika dofeodal'nogo vremeni iz raskopok drevnego Plesneska*, SA 1, 292-294.
1975 *Plisnes'k*, [w:] V. J. Dovženok, M. P. Kučera, A. T. Smilenko (red.), *Arheologiá Ukraïns'koï RSR* 3, *Rann'oslov'áns'kij ta davn'orus'kij periodi*, Kyïv, 246-253.
1986 *Plesnesk*, [w:] V. D. Baran, M. P. Kučera, E. V. Maksimov, R. S. Orlov, A. T. Smilenko, P. P. Toločko (red.), *Arheologiá Ukraïnskoj SSR* 3,

- Rannelslavânskij i drevnerusskij periody*, Kiev, 322-328.
- Kučinko M. M.
1996 *Davn'orus'ke gorodiše Val v Nadstir'ï*, Luc'k.
- Kurasiński T.
2008 *Nie tylko broń. Drobne przedmioty codziennego użytku na wyposażeniu wczesnośredniowiecznego wojownika w świetle znalezisk grobowych z ziem polskich (X-XIII w.)*, [w:] W. Świętosławski (red.), 27-49.
- 2012 *Wiadro obite blachą z wczesnośredniowiecznego cmentarzyska w Lubieniu, pow. piotrkowski*, [w:] A. Jaszewska (red.), *Z najdawniejszych dziejów. Grzegorzowi Domańskiemu na pięćdziesięciolecie pracy naukowej*, Zielona Góra, 291-303.
- 2015a *Burials with Buckets in Early Medieval Poland: A Pagan or Christian Custom?*, *Analecta Archaeologica Ressoviensia* 10, 137-198.
- 2015b *Wiadro obite blaszanymi okuciami z wczesnośredniowiecznego cmentarzyska w Glinnie w świetle dotychczasowych znalezisk europejskich*, *SlA* 56, 197-214.
- Kuśnierz J.
2011 *Średniowieczne cmentarzysko szkieletowe na majdanie grodziska w Gródku (stan. IA), pow. hrubieszowski, woj. lubelskie, w świetle zachowanej dokumentacji badań archeologicznych Komisji Grodów Czerwieńskich (1952-1955)*, [w:] S. Cygan et al. (red.), 247-266.
- Labutina I. K., Kolosova I. O., Koroleva È. V., Puškina T. A., Ákovleva E. A. (red.)
2015 *Drevnerusskij nekropol' Pskova X - načala XI veka 2. Kamernye pogrebeniâ Pskova (po materialam arheologičeskikh raskopok 2003-2009 gg. u Starovoznesenskogo monastyrà)*, Sankt-Peterburg.
- Lavyš K. A.
2008 *Hudožestvennyye tradicii vostočnoj i vizantyskoj kul'tury v iskusstve srednevekovyh gorodov Belarusi (X-XIV vv.)*, Minsk.
- Lâškevič È. A.
2009 *Blešni*, [w:] AB 1, 110.
- Leńczyk G.
1930 *Trzy miecze wikińskie w zbiorach Muzeum archeologii przedhistorycznej Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie*, [w:] J. Kostrzewski (red.), *Księga pamiątkowa ku uczczeniu siedemdziesiątej rocznicy urodzin prof. dr. Włodzimierza Demetrykiewicza*, Poznań, 363-375 + tabl. I-III.
- Levaševa V. P.
1967a *Braslety*, [w:] B. A. Rybakov (red.), 207-252.
1967b *Výsočnye kol'ca*, [w:] B. A. Rybakov (red.), 7-54.
- Liwoch R. (Livoh R., Livoh R.)
2003a *Stan badań nad grodziskami wczesnośredniowiecznymi i z początków późnego średniowiecza na zachodniej Ukrainie (obwody: iwano-frankowski, lwowski i tarnopolski)*, *MSROA* 24, 213-297.
- 2003b *Wczesnośredniowieczne zabytki z Lidawki na Wołyniu w zbiorach krakowskiego Muzeum Archeologicznego*, *MA* 34, 153-157.
- 2005 *Militaria z dziewiętnastowiecznych badań w Podhorcach*, *AMM* 1, 37-59.
- 2006a *Bol'sie kurgany letopisnogo Plesneska*, [w:] A. A. Peskova, O. A. Šeglova, A. E. Musin, K. A. Mihajlov (red.), *Slavâno-russkoe úvelirnoe delo i ego istoki*, Sankt-Peterburg, 89-92, 203-205.
- 2006b *Crosses from the Great Barrows in Podhorce in western Ukraine*, [w:] H. Dobrzańska et al. (red.), 259.
- 2006c *The Great Barrows from Podhorce in western Ukraine*, [w:] H. Dobrzańska et al. (red.), 185.
- 2006d *Wczesnośredniowieczne ozdoby rąk z grodziska i cmentarzyska w Podhorcach na Ukrainie*, [w:] M. Dworaczyk, A. B. Kowalska, S. Moździoch, M. Rębkowski (red.), *Świat Słowian wczesnego średniowiecza*, Szczecin - Wrocław, 457-463.
- 2006e *Zabytki z wykopalisk T. Ziemięckiego w latopisowym Pleśniku*, *OČ* 1, 5-15 + fot. 1-4 (wklejka).
- 2007 *Wielkie kurhany latopisowego Pleśnika*, *Materiali i doslidžennâ z arheologii Prikarpatâ i Volini* 11, 367-378 + fot. 28-31 (wklejka).
- 2008a *Wykopaliska T. Ziemięckiego na grodzisku w Podhorcach*, [w:] O. P. Mocâ et al. (red.), 4-8.
- 2008b *Zachodnioukraińskie miecze i trzewiki pochew mieczowych od X do połowy XIII w.*, *AMM* 4, 39-59.
- 2009 *Wielka mogiła bliźniacza w Podhorcach*, [w:] S. Moździoch (red.), *Stare i nowe w średniowieczu. Pomiędzy innowacją a tradycją*, SB 6, Wrocław, 357-377.
- 2010a *Bol'sie kurgany letopisnogo Plesneska*, [w:] A. A. Peskova, O. A. Šeglova, A. E. Musin (red.), *Slavâno-russkoe úvelirnoe delo i ego istoki*, Sankt-Peterburg, 486-492 + fot. 12 (wklejka).
- 2010b *On the new border of Christian civilisations. Archeological material from the early Rus' Plisnesk*, [w:] M. Salamon, M. Hardt, M. P. Kruk, A. E. Musin, P. Špehar, A. Sulikowska-Gąska, M. Wołoszyn (red.), *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe: Archaeological and Historical Evidence*, Kraków - Rzeszów, 67-68.
- 2011 *Uwagi o chronologii wczesnośredniowiecznych cmentarzysk na zachodzie Ukrainy*, [w:] S. Cygan et al. (red.), 89-100.
- 2012a *Do problemi počatkov Cerkvi na zahodi Rusi*, *Arheologični doslidžennâ L'viv's'kogo universitetu* 16, 130-136 + ryc. III-XI (wklejka).

- 2012b *On the new border of Christian civilisations. Archeological material from the early Rus' Plisnesk*, [w:] M. Salamon et al. (red.) 2, 611-619.
- 2013 *Skarby zachodnioruskie doby przedmongolskiej*, MA 39, 7-31.
- 2014a *Importy staroruskie w Polsce. Przykłady ze zbiorów dawnych Muzeum Archeologicznego w Krakowie*, [w:] P. P. Toločko, V. L. Ānin, N. A. Makarov, G. Ū. Īvakin, O. P. Mocā, A. V. Petrauskas (red.), *Mista Davn'oi Rusi. Zbirka naukovih prac' pam'ati A. V. Kuzi*, Kiiv, 415-423.
- 2014b *Przyczynę do badań nad początkiem Cerkwi na zachodzie Rusi*, Elpis. Czasopismo Teologiczne Katedry Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku 16, 169-172.
- 2016 *Militaria jako ślady kontaktów między Wschodem a Zachodem Europy w średniowieczu*, [w:] V. Nagirnyy (red.), *Rus' and Countries of the Latin Culture (10th-16th C.)*, Colloquia Russica 6 (seria I), 95-110.
- Liwoch R., Müller-Wille M.
2012 *"Druzhina" graves dating to the time around AD 1000 in Pidgirci (western Ukraine)*, AK 42/3, 421-438.
- Linka-Geppener N.
1948 *Kopiĭvs'kij skarb*, Arheologĭa 2, 182-191.
- Lovag Zs. S.
1971 *Byzantine Type Reliquary Pectoral Crosses in the Hungarian National Museum*, Folia Archaeologica 22, 143-164.
- Lukoms'kij Ū. et al.
2009 *Fortecā: zbirnik zapovidnika „Tustan'”: na pošanu Mihajla Rožka*, M. Bevz, L. Vojtovič, Ū. Diba, M. Dolins'ka, L. Krušel'nic'ka, Ū. Lukoms'kij, R. Mis'ka, D. Pavliv, V. Rožko, T. Romanŭk, M. Sagajdak (red.), L'viv.
- Maārčak S.
2006 *Arheologični pam'atki IX-XIII st. Livoberežžā Seredn'ogo Podnistrov'ā, Kam'ānec'-Podil's'kij*.
- Makarova T. I.
1966 *O proizvodstve pisanok na Rusi*, [w:] A. L. Mongajt (red.), *Kul'tura drevnej Rusi*, Moskva, 141-145.
1967 *Polivnaā posuda iz istorii keramičeskogo importa i proizvodstva drevnej Rusi*, ASSSR SAI, E1-38, Moskva.
1997 *Paradnyj ženskij ubor*, [w:] B. A. Kolčĭn, T. I. Makarova (red.), 49-54, 284-296, tabl. 38-50.
- Malevskaā M. V.
1969 *K voprosu o keramike Galickoj zemli XII-XIII vv.*, KSIA 120, 3-14.
1971 *K voprosu o lokal'nyh variantah keramiki zapadnorusskih zemel' XII-XIII vv.*, KSIA 125, 27-34.
- Malinowski K.
1970 *Prekursorzy muzeologii polskiej*, Prace Komisji Historii Sztuki PTPN 9/1, Poznań.
- Mal'm V. A.
1967 *Podkovoobraznye i kol'cevidnye zastęzki-fibuly*, [w:] B. A. Rybakov (red.), 149-206.
- Medvedev A. F.
1966 *Ručnoe metatel'noe orużie (luk i strely, samostrel) VIII-XIV vv.*, ASSSR SAI, E1-36, Moskva.
- Michalak A., Pudło P.
2008 *Poszukując miecza wikingów. Uwagi o aspektach i kryteriach pozwalających ustalić pochodzenie*, [w:] M. Bogacki et al. (red.), 359-384.
- Michalak A., Sinkowski S.
2017 *An Ottonian spur from the Early Medieval cemetery in Santok in Western Poland*, AMM 13, 133-147.
- Mic'ko Ī.
2010 *Plisnes'kij sŭzet «Slova o polku Īgorevi»*, OČ 4, 26-34.
- Mihajlov K. A.
2016 *Ēlitarnyj pogrebal'nyj obrād Drevnej Rusi. Kamerne pogrebeniā IX – načala XI veka v kontekste severoevropskih analogii*, Sankt-Peterburg.
- Mocā A. P. (Mocā O. P.)
1990 *Pogrebal'nye pam'atniki ũznorusskih zemel' IX-XIII vv.*, Kiev.
1993 *Naseleonnā pıvdenno-rus'kih zemel' IX-XIII st. (Za materialami nekropoliv)*, Kiiv.
- Mocā O. P., Īvakin G. Ū., Magomedov B. V., Moskalenko V. V., Ričko V. M., Sataēva K. M., Suhobokov O. V., Toločko O. P. (red.)
2008 *Starodavnij Īskorosten' i slov'āns'ki gradi 2, Korosten'.*
- Moszyński K.
1929 *Kultura ludowa Słowian 1, Kultura materjalna*, Warszawa – Kraków – Lublin – Łódź – Paryż – Poznań – Wilno – Zakopane.
- Muraševa V. V.
2000 *Drevnerusskie remennye nabornye ukrašeniā (X-XIII vv.)*, Moskva.
- Musiał-Łaczek B.
2008 *Analiza antropologiczna czaszek z wykopalisk T. Ziemięckiego w Podhorcach* (niepublikowana praca magisterska; Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego).
- Müller-Wille M.
2015 *Pidgirci (Western Ukraine) and Havor (Gotland, Sweden) – two grave finds connected with Byzantine Christianity*, [w:] L. Larsson, F. Ekengren, B. Helgesson, B. Söderberg (red.), *Small Things – Wide Horizons. Studies in honour of Birgitta Hårdh*, Oxford, 175-181.

- Nadolski A.
1954 *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku*, Acta Archaeologica Universitatis Lodzensis 12, Łódź.
- Nepper I. M.
1996 *Sárrétudvari-Hízófold (Hajdú-Bihar county)*, [w:] I. Fodor (red.), 257-277.
- Nikolaeva T. V., Nedošivina N. G.
1997 *Predmety hristianskogo kul'ta*, [w:] B. A. Kolčín, T. I. Makarova (red.), 166-178, 343-352, tabl. 97-106.
- Osadczy O.
2001 *Powstawanie pierwszych biskupstw na Rusi Halickiej*, [w:] J. Gancarski (red.), *Dzieje Podkarpacia 5, Początki chrześcijaństwa w Małopolsce*, Krosno, 293-300.
- Parczewski M.
1991 *Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach*, Kraków.
2007 *Problem Łędzian a kształtowanie się polsko-ruskiej rubieży etnicznej / Das Problem der Lenzanen und die Bildung der polnisch-altrussischen ethnischen Grenze*, [w:] M. Dębiec, M. Wołoszyn (red.), *U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej: pogranicze polsko-ukraińskie w perspektywie badań archeologicznych / Frühzeit Ostmitteleuropas: Das polnisch-ukrainische Grenzgebiet aus archäologischer Perspektive*, CAR 5, Rzeszów, 161-176.
- Pasternak Ā.
1948 *Litopisnij gorod Plisnes'k i problema varágiv u Galičini*, Naukovij zbirnik Ukraïns'kogo Vil'nogo Universitetu 5, 138-148.
1961 *Arheologija Ukraïni. Pervisna, davná ta sereďná istorija Ukraïni za arheologičnimi dzerelami*, Toronto.
1998 *Starij Galič. Arheologično-istorični doslidi u 1850-1943 rr.*, Īvano-Frankivs'k.
- Paulsen P.
1939 *AxtundKreuz bei den Nordgermanen*, Deutsches Ahnenerbe, Reihe B: Fachwissenschaftliche untersuchungen Arbeiten zur Ur-, Vor- und Frühgeschichte 1, Berlin.
1953 *Schwertortbänder der Wikingerzeit. Ein Beitrag zur Frühgeschichte Osteuropas*, Stuttgart.
- Peskova A. A.
2005 *Drevnerusskie ěnkolpiony XI-XIII vekov v rusle vizantijskoj tradicii*, [w:] S. V. Gnutova (red.), *Krest kak ličnâ svâtynâ*, Stavrografičeskij sbornik 3, Moskva, 134-183.
2012 *Byzantine pendant reliquary-crosses from the territory of medieval Rus'*, [w:] M. Salamon et al. (red.) 2, 403-443.
- Petersen J.
1919 *De norske vikingsverd. En typologisk-kronologisk studie over vikingetidens vaaben*, Videnskapsselskapets Skrifter 2, Hist.-Filos. Klasse 1919 1, Kristiania.
- Petrašenko V. O.
1988 *Slov'âns'ki prâslicâ VIII-X st. z Pravoberežžâ Sereďn'ogo Podniprov'â*, Arheologija 62, 24-32.
- Petrauskas A. V.
2006 *Remesla ta promisli sil's'kogo naseleňnâ Sereďn'ogo Podniprov'â v IX-XIII st.*, Kiïv.
- Pitarakis B.
2006 *Les croix-reliquaires pectorales byzantines en bronze*, Bibliothèque des cahiers archéologiques 16, Paris.
- Platonova N. I.
1998 *Kamernye pogrebeniâ XI - načala XII vv. v Novgorodskoj zemle (analiz pogrebal'nogo obrâda)*, [w:] V. V. Sedov (red.), *Obšestvo, ěkonomika, kul'tura i iskusstvo slavân*, [w:] *Trudy VI Meždunarodnogo kongressa slavânskoj arheologii* 4, Moskva, 372-380.
- Plavinski A. M.
2009 *Gadzilavičy*, [w:] AB 1, 209-210.
- Pokrovskâ L. V., Stepanov A. M., Singh V. K.
2017 *Natel'nye kresty, krestovidnye i krestovključennye priveski XI - načala XII v. (po materialam troičkih XIII i XIV raskopov)*, [w:] A. E. Musin, O. A. Šeglova (red.), *V kamne i v bronze. Sbornik statej v čest' Anny Peskovoj*, Sankt-Peterburg, 467-474.
- Poleski J.
2004 *Wczesnośredniowieczne grody w dorzeczu Dunajca*, Kraków.
- Poluboârinova M. D.
1963 *Steklânnye braslety drevnego Novgoroda*, [w:] A. V. Arcihovskij, B. A. Kolčín (red.), MIA SSSR 117, 164-199.
1994 *Poludragocennye kamni i ântar' v drevnem Novgorode*, [w:] V. L. Ānin, P. G. Gajdukov (red.), *Novgorodskie arheologičeskie čteniâ*, Novgorod, 75-82.
- Potin V. M.
1971 *Monety v pogrebeniâh drevnej Rusi i ich značenie dlâ arheologii i ětnografii*, Trudy Gosudarstvennogo Ĕrmitaža 12, 49-119.
- Poulik J.
1975 *Mikulčice. Sídlo a pevnost knížat velkomoravských*, Praha.
1985 *Vklad čehoslovenskoj arheologii v izučenie istorii Velikoj Moravii*, [w:] G. Ĕ. Sančuk, J. Poulik (red.), *Velikâ Moraviâ. Ĕě istoričeskoe i kul'turnoe značenie*, Moskva, 28-49.
- Prijmak V. V., Osadčij Ĕ. M., Berest Ū. M.
2003 *Dev'âtnadcatij sezon Sums'koï arheologičnoï ekspedicii*, Arheologični vidkrittâ v Ukraïni 2001-2002 rr., 231-232.

- Prišepa B. A., Nikol'čenko Ū. M.
1996 *Litopisnij Dorogobuž v period Kiivs'koj Rusi. Do istorii naseleñnâ Zahidnoj Volini v X-XIII stolittâh*, Rivne.
- Rappoport P. A.
1965 *K voprosu o Plesneske*, SA 4, 92-103.
- Ratič O. O.
1957 *Drevn'orus'ki arheologični pam'âtki na teritorii zahidnih oblastej URSR*, Kiïv.
1962 *Rezul'tati doslidžen' drevn'orus'kogo gorodiša Zamčis'ka v m. Sudova Višnâ, L'vivs'koj oblasti, v 1957-1959 rr.*, Materiali i doslidžennâ z arheologii Prikarpatâ i Volini 4, 106-119.
- Rauhut L.
1960 *Wczesnośredniowieczne materiały z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie*, Materiały Wczesnośredniowieczne 5, 231-260.
- Ravdina T. V.
1988 *Pogrebeniâ X-XI vv. s monetami na territorii drevnej Rusi. Katalog*, Moskva.
- Râbceva S. S.
2009 *Podunajskie èlementy v ùvelirnom ubore naseleñniâ Vostočnoj Evropy v VII-XI vv.*, Stratum plus 5 (2005-2009), 357-380.
- Révész L.
1987 *Lyraförmige Schnallen in dem Karpatenbecken*, AAASH 39, 257-285.
1996a *Geszteréd-Kecskelátó dűlő (Szabolcs-Szatmár-Bereg county)*, [w:] I. Fodor (red.), 77-81.
1996b *Karos-Eperjesszög, Cemeteries I-III (Borsod-Abaúj-Zemplén county)*, [w:] I. Fodor (red.), 82-109.
1996c *Tarnaörs-Rajnapart (Heves county)*, [w:] I. Fodor (red.), 411-412.
- Rogosz R.
1983 *Obróbka i zastosowanie żelaza*, [w:] E. Cnotliwy, L. Leciejewicz, W. Łosiński (red.), *Szczecin we wczesnym średniowieczu. Wzgórze Zamkowe*, Polskie Badania Archeologiczne 23, Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk - Łódź, 262-267.
- Rozenfel'dt R. L.
1964 *O proizvodstve i datirovke ovručskih prâslic*, SA 4, 220-224.
- Rusanova I. P., Timošuk B. A.
1993 *Ázyčeskie svâtiliša drevnih slavân*, Moskva.
- Rybakov B. A.
1948 *Remeslo drevnej Rusi*, Moskva.
- Rybakov B. A. (red.)
1967 *Očerki po istorii russoj derevni X-XIII vv.*, B. A. Rybakov (red.), Trudy Gosudarstvennogo Istoričeskogo muzeâ 43, Moskva.
- Ryndina N. V.
1963 *Tehnologiâ proizvodstva novgorodskih juvelirov X-XV vv.*, [w:] A. V. Archivskij, B. A. Kolčín (red.), MIA SSSR 117, 200-268.
- Sachanbiński M., Kóčka-Krenz H., Skoczylas J., Girulski R.
2014 *Gemstones from the ducal part of the fortified settlement of Poznań (10th/11th century) in the light of gemological studies and micro-Raman spectroscopy*, SIA 55, 145-169.
- Salamon M.
1987 *Mennictwo bizantyńskie*, seria: *Zarys mennictwa europejskiego* 6, Kraków.
Salamon M. et al. (red.)
2012 *Rome, Constantinople and newly-converted Europe. Archaeological and historical Evidence*, M. Salamon, M. Wołoszyn, A. Musin, P. Špehar, M. Hardt, M. P. Kruk, A. Sulikowska-Gąska (red.), *U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej* 1-2, Kraków - Leipzig - Rzeszów - Warszawa.
- Sarnowska W.
1955 *Miecze wczesnośredniowieczne w Polsce*, Światowit 21, 276-323.
- Schulze-Dörrlamm M.
2014 *Schwerter des 10. Jahrhunderts als Herrschaftszeichen der Ottonen. Zu den Vorläufern des Reichsschwertes und zu dessen Imitationsformen*, Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 2012/59, 609-651.
- Sedov V. V.
1984 *Predmety drevnerusskogo proishoždeniâ v Finlandii i Karelii*, Kratkie soobšeniâ Instituta arheologii AN SSSR 179, 32-39.
- Sedova M. V.
1981 *Ūvelirnye izdeliâ drevnego Novgoroda (X-XV vv.)*, Moskva.
1997 *Ukrašeniâ iz medi i splavov*, [w:] B. A. Kolčín, T. I. Makarova (red.), 63-78, 297-306 (tabl. 51-60).
- Sergeêva M. S.
1995 *Keramični svitil'niki Kiêva*, Arheologiâ 3, 123-130.
- Siemieński L.
1845 *Podania i legendy polskie, ruskie, litewskie*, Poznań.
- Sikora P.
2001 *Dolne okucia pochew mieczy (tzw. trzewiki) z terenu północnej Słowiańszczyzny we wczesnym średniowieczu - katalog źródeł*, MSROA 22, 107-134.
2003 *Frühmittelalterliche Ortbänder bei West- und Ostslawen. Versuch einer typologisch-chronologischen Einordnung*, Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters 31, 11-38.

- Siwiak A., Zajączkowska T.
2008 *Znalezisko wczesnośredniowiecznego miecza z Lutowa, gm. Sępólno Krajeńskie, komunikat*, [w:] M. Bogacki et al. (red.), 403-407.
- Słownik...
- 2004 *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, K. Kubalska-Sulkiewicz, M. Bielska-Łach, A. Manteuffel-Szarota (red.), Warszawa.
- Sobkowiak-Tabaka I.
2017 *Katalog grobów i ich wyposażenia (wersja skrócona)*, [w:] A. Buko (red.), 67-82.
- Spicyn A. A.
1905 *Vladimirskie kurgany (nadbitka)*.
- Staecker J.
1999 *Rex regum et dominus minorum. Die wikingzeitlichen Kreuz- und Kruzifixanhänger als Ausdruck der Mission in Altdänemark und Schweden*, Lund Studies in Medieval Archaeology 23, Stockholm.
- Stasiak W., Grygiel R.
2014 *Pozostałe materiały ruchome*, [w:] R. Grygiel, T. Jurek (red.), 182-224, 226-267.
- Stenberger M.
1947 *Die Schatzfunde Gotlands der Wikingerzeit 2, Fundbeschreibung und Tafeln*, Lund.
- Stęczyński M. B.
1847 (1990) *Okolice Galicyi*, Lwów (reprint w Krakowie + dodatek).
- Stolárova E. K.
2015 *Zolotosteklannnye i serebrosteklannnye busy Drevnej Rusi: tehnologiã i hronologiã*, Tver', Tverskaã zemlã i sopredel'nye territorii v epoku srednevekov'ã 8, 7-15.
- Suchodolski S.
1998 *Początki obola zmarłych w Wielkopolsce*, [w:] H. Kóčka-Krenz, W. Łosiński (red.), 496-504.
2017 *Obol zmarłych*, [w:] A. Buko (red.), 285-303.
- Świętosławski W.
2008 *Wyposażenie późnośredniowiecznych wojowników Wielkiego Stepu*, [w:] W. Świętosławski (red.), 145-159.
- Świętosławski W. (red.)
2008 *Nie tylko broń. Niemilitarne wyposażenie wojowników w starożytności i średniowieczu*, W. Świętosławski (red.), AAL 54, Łódź.
- Švecov M. L.
1980 *Kotly iz pogrebenij srednevekovykh kočevnikov*, SA 2, 192-202.
- Šapova Ů. L.
1956 *Steklannnye busy drevnego Novgoroda*, [w:] A. V. Arcihovskij, B. A. Kolčín (red.), *Trudy Novgorodskoj arheologičeskoj èkspedicii* 1, MIA SSSR 55, 164-179.
1972 *Steklo Kievskoj Rusi*, Moskva.
1997 *Ukrašeniã iz stekla*, [w:] B. A. Kolčín, T. I. Makarova (red.), 80-92, 308-311, tabl. 62-65.
- Ters'kij S. V.
1993 *Virobi z kosti i rogu X-XIII s. z teritorii Prikarpattã i Volini u fondah L'vivs'kogo istoričnogo muzeu*, NZ 1, 68-87.
2000 *Galic'ko-Volins'ka deržava ta Shid (za materialami arheologičnoi zbirki L'vivs'kogo istoričnogo muzeu)*, NZ 9, 179-201.
2001 *Do problemi datuvannã arheologičnogo materialu periodu Galic'ko-Volins'koï deržavi*, NZ 10, 130-158.
- Toločko A.
2011 recenzja: „Istoriã spora o podlinnosti «Slova o polku Igoreve». Materialy diskussii 1960-h gg.”, artykuł wstępny, zestawienie, przygotowanie tekstów i komentarz L. V. Sokolovej, *Sankt-Peterburg, 2010*, Ruthenica 10, 270-288.
2014 *On One Possible Source of the Slovo o polku Igoreve*, Harvard Ukrainian Studies 32-33 (2011-2014), 795-799.
- Toločko P. (red.)
1996 *Cerkva Bogorodiçi Desãtinnã v Kiïvi*, P. Toločko (red.), Kiïv.
- Tomaševs'kij A. P., Pavlenko S. V., Petrauskas A. V.
2003 *Ovruc'ka seredn'ovična pirofilitova industriã*, [w:] O. P. Mocã, A. V. Petrauskas, A. P. Tomaševs'kij (red.), *Selo Kiïvs'koï Rusi (za materialami pivdenorus'kih zemel')*, Kiïv, 131-137.
- Tomčić Ž.
2004 *O prstenima s kalotom iz ranosrednjovekovnog grobla Zvonimirovo-Veliko polje (Hrvatska)*, [w:] G. Fusek (red.), *Zbornik na počest' Dariny Bialekovej*, Nitra, 415-418.
- Tresidder J.
2005 *Słownik symboli. Ilustrowany przewodnik po tradycyjnych wyrażeniach obrazowych, znakach ikonicznych i emblematy, Warszawa*.
- Ungermañ Š.
2017 *Prachtfingerringe im frühmittelalterlichen Mähren (9.-10. Jahrhundert). Bemerkungen zur Chronologie und Provenienz des grossmährischen Luxusschmucks*, *Přehled výzkumů* 58/2, 19-95.
- Urbañczyk P.
2008 *Trudne początki Polski*, Wrocław.
- Uspenskaã A. V.
1967 *Nagrudnye i poãsnye priveski*, [w:] B. A. Rybakov (red.), 88-132.
- Vlasto A. P.
2004 *Zaprovadžennã hristiãnstva u slov'an. Vstup do seredn'ovičnoï istorii slov'anstva*, Kiïv.
- Vojcešćuk N.
2013 *Skleněné korálky ze Zvenigorodu ve světle výzkumů v roce 2010*, *Archaeologia historica* 38/1, 175-183.

- Vojtovič L.
2009 *Kil'ka zauvag do novoï diskusii navkolo „Slova o polku Īgorevim”*, [w:] Ū. Lukoms'kij et al. (red.), 40-56.
- Voznesens'ka G. O., Kovalenko V. P., Orlov R. S.
1984 *Doslidžennâ litopisnogo Blistovita*, Arheologičiâ 48, 19-34.
- Voznic'kij B.
2006 słowo wstępne przed konferencją „Ol'žini čitannâ” w Podhorcach–Pleśniku, OČ 1, 1.
- Wawrzyniuk J.
2004 *Symbolika jajka w grobie dziecka w okresie wczesnośredniowiecznym*, [w:] W. Dzieduszyci, J. Wrzesiński (red.), *Dusza maluczka, a strata ogromna*, Funerlia Lednickie 6, Poznań, 143-154.
- Weinkauff M.
2006 *Narzędzia*, [w:] W. Chudziak (red.), *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Kałdusie (stanowisko 1)*, MSL 3, Toruń, 84-104.
- Wędzki A.
1970 *Plisnešk*, [w:] *Słownik starożytności słowiańskich* 4, G. Labuda, Z. Stieber (red.), Wrocław – Warszawa – Kraków, 147-149.
- Wrzesińska A., Wrzesiński J.
2001 *Amor et mors - wczesnośredniowieczne groby podwójne*, [w:] M. Goliński i S. Rosik (red.), *Viae historicae. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Lechowi A. Tyszkiewiczowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Acta Universitatis Wratislaviensis 2306, Historia 152, Wrocław, 435-444.
- Wrzesiński J.
2000 *Noże żelazne w grobach na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku w Dziekanowicach*, Studia Lednickie 6, 91-124.
- Ypey J.
1982 *Europäische Waffen mit Damaszierung*, AK 12/3, 381-388.
- Zaáč Ū. A.
2009 *Garadžišča*, [w:] AB 1, 222-223.
- Zarubij E.
2009 *Zolotì ta sribni prikrasi knâžoï dobi v kolekcii L'vìvs'kogo istoričnogo muzeù*, Kiïv.
- Ziemięcki T.
1882 *Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej w r. 1881 dokonanej przez T. Ziemięckiego. (Sieniawa, Tryncza, Grodzisko, Leżajsk, Podhorce)*, ZWAK 6, 52-61, tabl. VI-VII.
- 1883 *Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej do Podhorzec w roku 1882 dokonanej przez T. Ziemięckiego*, ZWAK 7, 41-50.
- 1884 *Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej w r. 1883 dokonanej przez T. N. Ziemięckiego. (Halicz, - Kryłos, - Podhorce)*, ZWAK 8, 87-99.
- 1886 *Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej w r. 1885 dokonanej przez T. N. Ziemięckiego*, ZWAK 10, 15-16.
- 1887 *Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej przez T. N. Ziemięckiego. Kryłos - Wiktorów - Komarów pod Haliczem - Ruda pod Rohatynem*, ZWAK 11, 52-57, tabl. IX.
- Zlatogors'kij O. Ê., Verba T. V.
2015 *Doslidžennâ u seli Rovanci na Volini*, Arheologični doslidžennâ v Ukraïni 2014, 29-30.
- Zocenko V. M.
2004 *Skandinavski artefakti Pivdenno-Zahidnoï Rusi*, [w:] O. P. Mocâ, B. A. Zvizdec'kij, V. V. Moskalenko, A. V. Petrauskas, V. Ī. Pol'gij, K. M. Sataëva (red.), *Starodavnij Īskorosten i slov'âns'ki gradi VIII-X st.*, Kiïv, 87-105.
- Zoll-Adamikowa H.
1971 *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe Małopolski 2, Analiza*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.
- Zvâruga Â. G.
2009 *Vaïkavysk*, [w:] AB 1, 148-151.
- Żaba J.
2010 *Ilustrowana encyklopedia skał i minerałów*, Katowice.
- Żak J.
1968 *Zachodniosłowiańskie kabłeczki skroniowe w Skandynawii*, [w:] K. Jażdżewski (red.), *Liber Iosepho Kostrzewski octogenario a veneratoribus dicatus*, Wrocław – Warszawa – Kraków, 418-429.
- Žuržalina N. P.
1961 *Drevnerusskie priveski-amulety i ih datirovka*, SA 2, 122-140.

Zabytki z wykopalisk Teodora Niczuja-Ziemięckiego w latopisowym Pleśniku
(Podhorce na Ukrainie)

Artefacts from Excavations by Teodor Niczuja-Ziemięcki in Mediaeval Plisnes'k
(Pidgirci in Ukraine)

RYCINY / FIGURES

Ryt. z mas. lit. M.B. Stęczyński 1846.

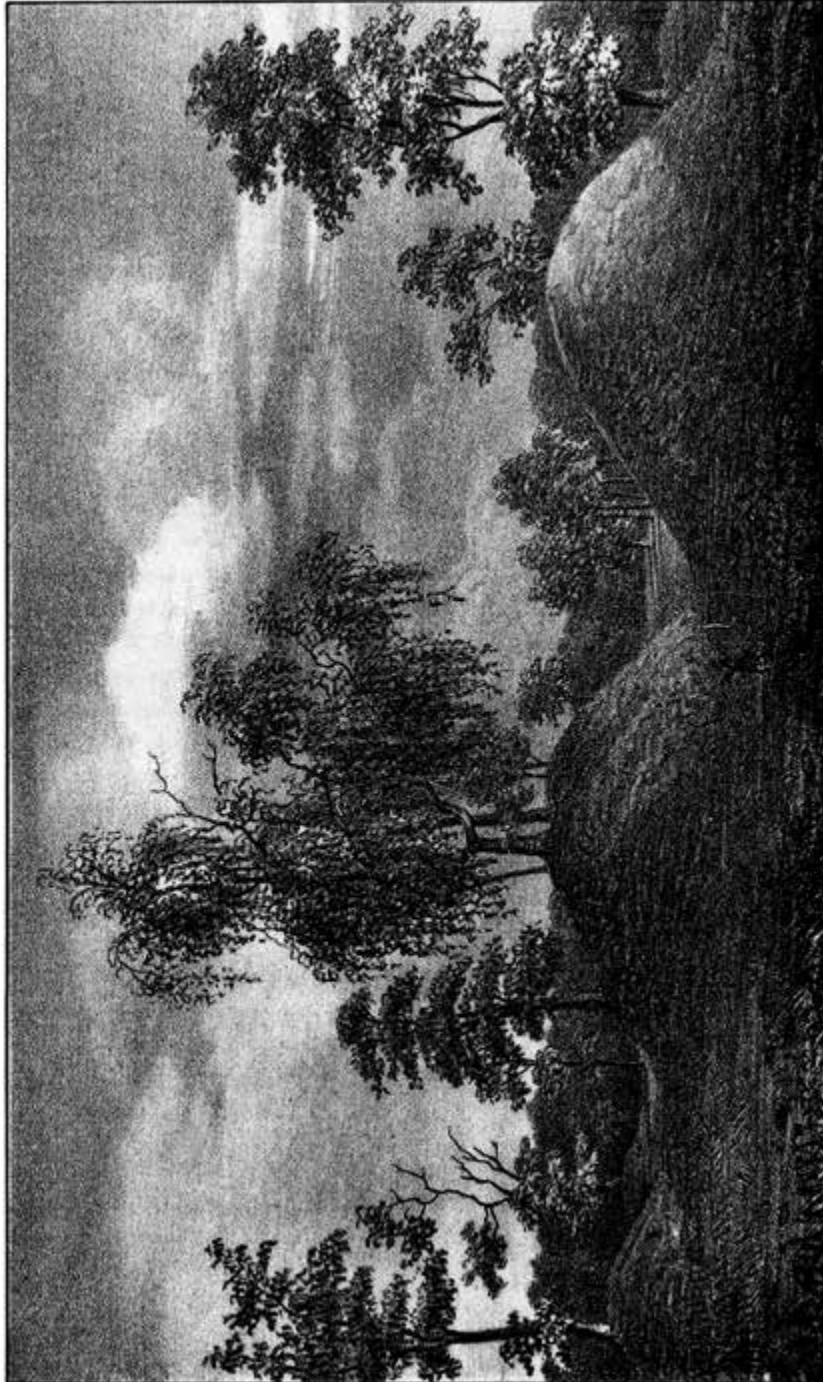
z lit. Starop. Instytutu

Zamek w Podhorcach
w obwodzie Złoczowskiem, od zachodu.

Nakładem M. Jabłońskiego w Iwowie

Ryc. 1. Zamek w Podhorcach (wg Stęczyński 1990)

Fig. 1. Castle in Pidgirci (acc. to Stęczyński 1990)

Ryc. z nat. i lit. M.B. Stęczyński 1847.

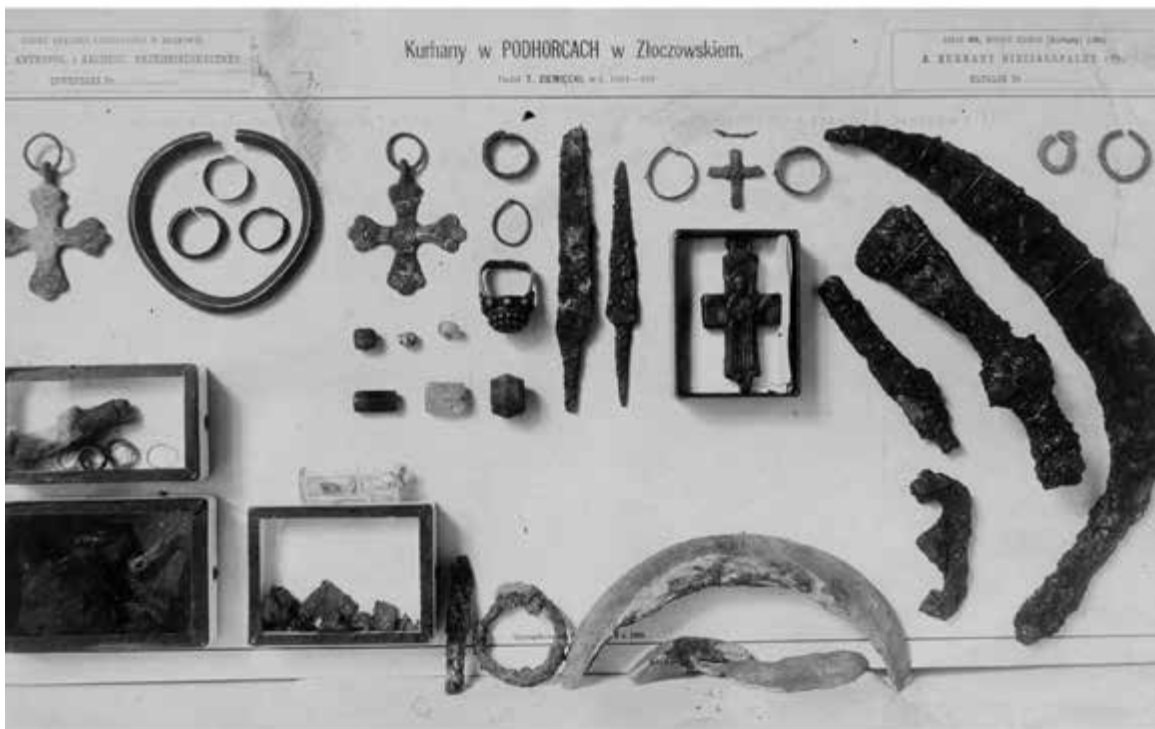
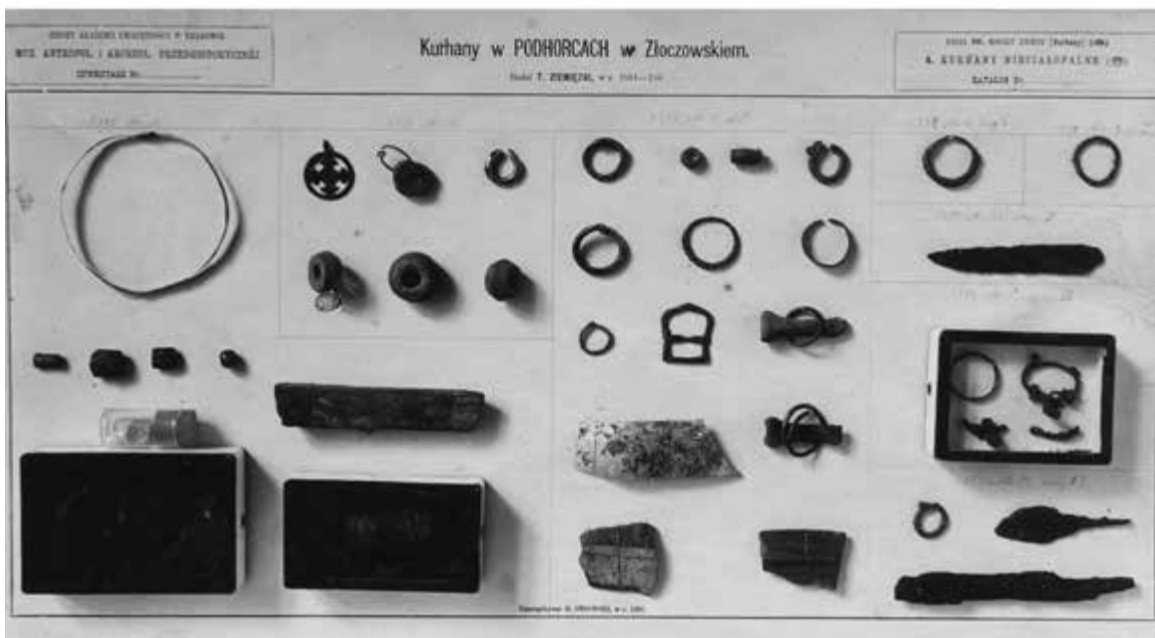
z hb. P. Ellera w Łowiczu

MOGIŁY NA PLEŚNISKU
w Podhorcach, w obwodzie Złoczowskim, od południa.

Nakładem H. Jabłkowskiego w Łowiczu.

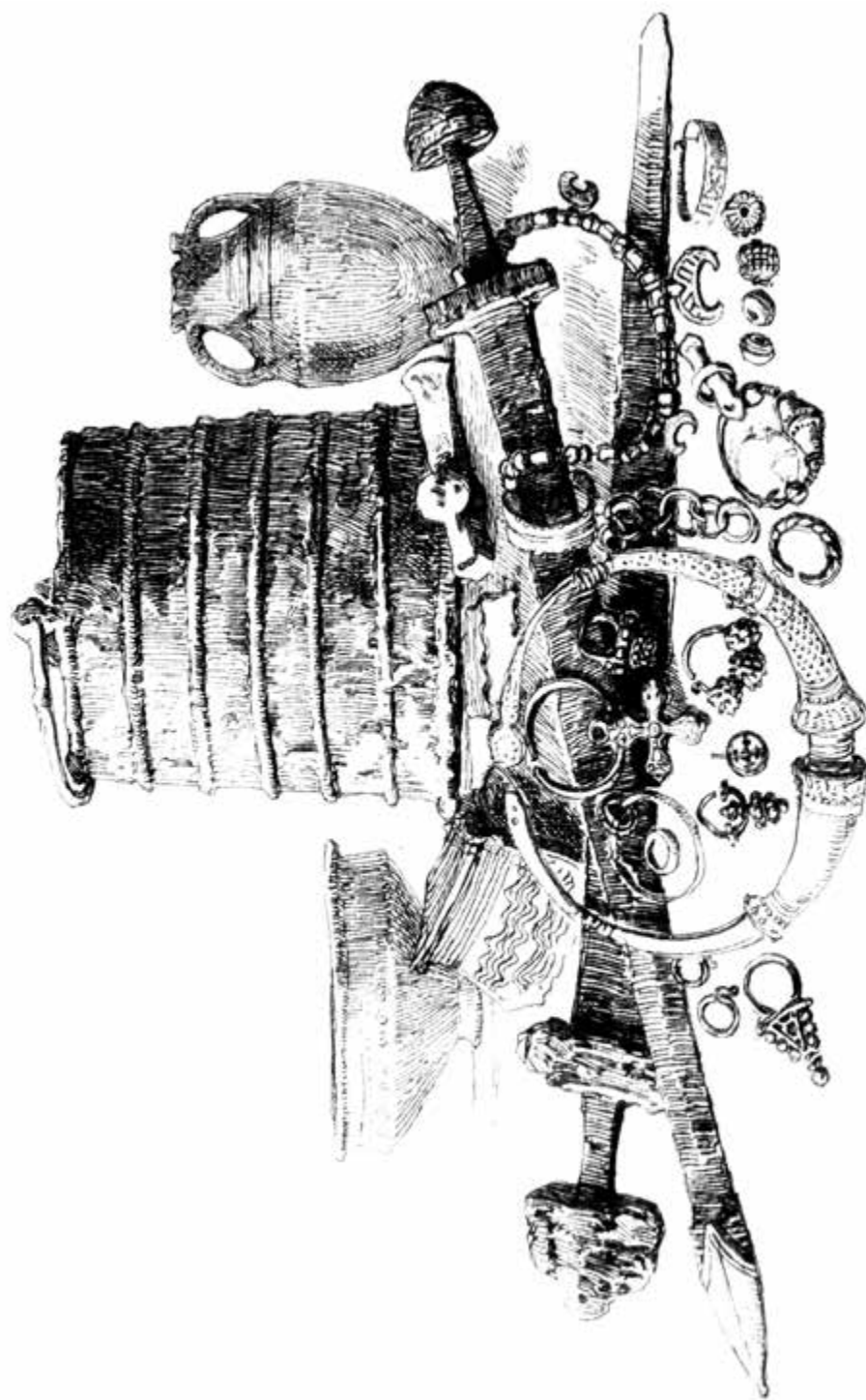
Ryc. 2. Mogiły w Podhorcach (wg Stęczyński 1990)

Fig. 2. Barrows in Pidgirci (acc. to Stęczyński 1990)

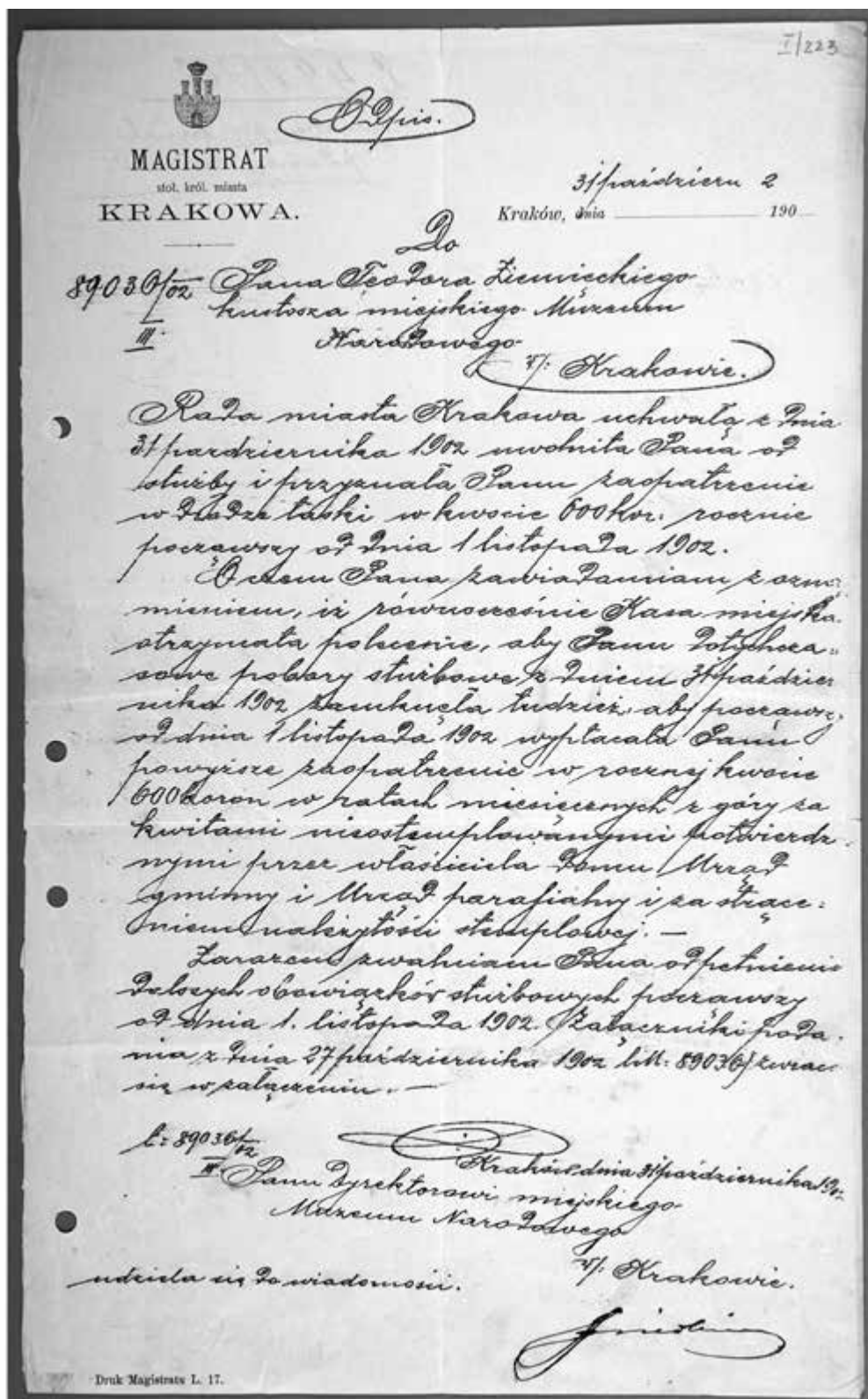
Ryc. 3. XIX-wieczne fotografie zabytków z Podhorzec (Archiwum MAK)

Fig. 3. 19th-century photographs of artefacts from Pidgirci (Archive MAK)

Ryc. 4. Rysunek Hugona Charlemona przedstawiający zabytki z „okresu wędrowek ludów i tzw. okresu słowiańskiego” (w tym podhoreckie) z austro-węgierskiej Galicji (wg Demetrykiewicz 1898, 136)

Fig. 4. Sketch by Hugo Charlemont depicting artefacts from “the Migration Period and the so-called Slavic Period” (including the artefacts from Pidgirci) from the Austro-Hungarian Galicia (acc. to Demetrykiewicz 1898, 136)

Ryc. 5. List Magistratu Stołecznego Królewskiego Miasta Krakowa do T. Ziemięckiego (Archiwum MNK; fot. Pracownia Fotograficzna MNK)

Fig. 5. Letter from the Municipality of the Royal City of Kraków to T. Ziemięcki (Archive MNK; photo by Photographic Studio MNK)

95

MAGISTRAT
stol. król. miasta
KRAKOWA.

Kraków, dnia 28 listopada 1900r.

L. 995/
pocz. 00

Do

Wielmożnego Pana Teodora Ziemięckiego
wastępującego Dyrektora Muzeum narodowego
w Krakowie

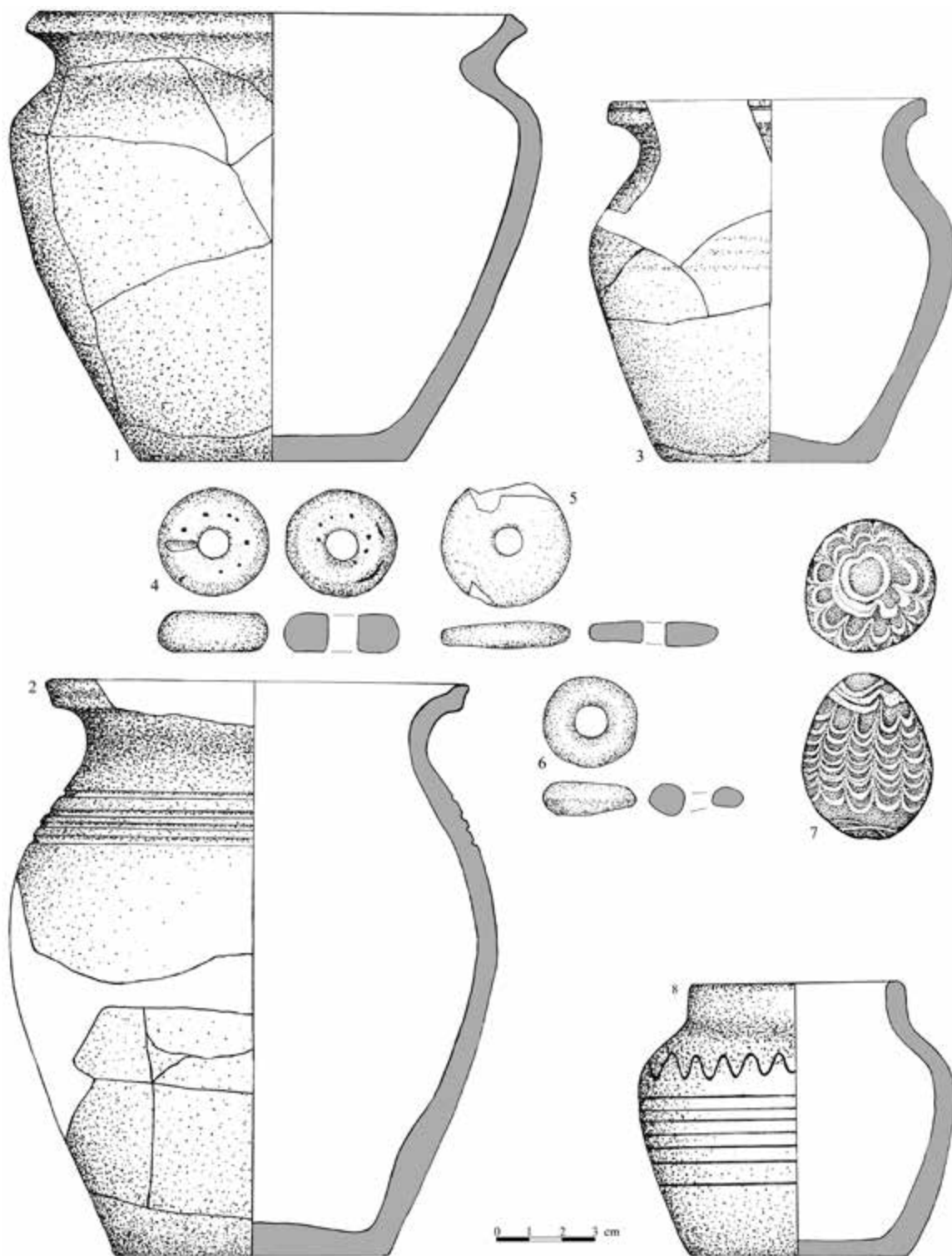
Rada miejska na posiedzeniu w dniu 28 listopada 1900r. uchwałała
wniosek Komitetu Muzeum narodowego opiewający: "Płace dyrektora
Muzeum narodowego ustawić się w sumie 2400 koron rocznie po
razu w całości 1 stycznia 1901r. tudzież przekazać komitetowi muzealnemu
na wniosek Rady miejskiej Dⁿⁱ Seinfelder opiewający: "Zmienić par
§ 13 statutu Muzeum uchwała się, że dyrektora Muzeum mianuje Rada
miejaska na wniosek komitetu" do rozpatrzenia z tym jednak zastrze
żeniem, żeby Komitet wnioski w sprawie zmiany statutu przestał
wyt. Rada miejskiej przed nowym dyrektora.

Onion T. Ziemięckiego zawiadamiam.

J. J. J.

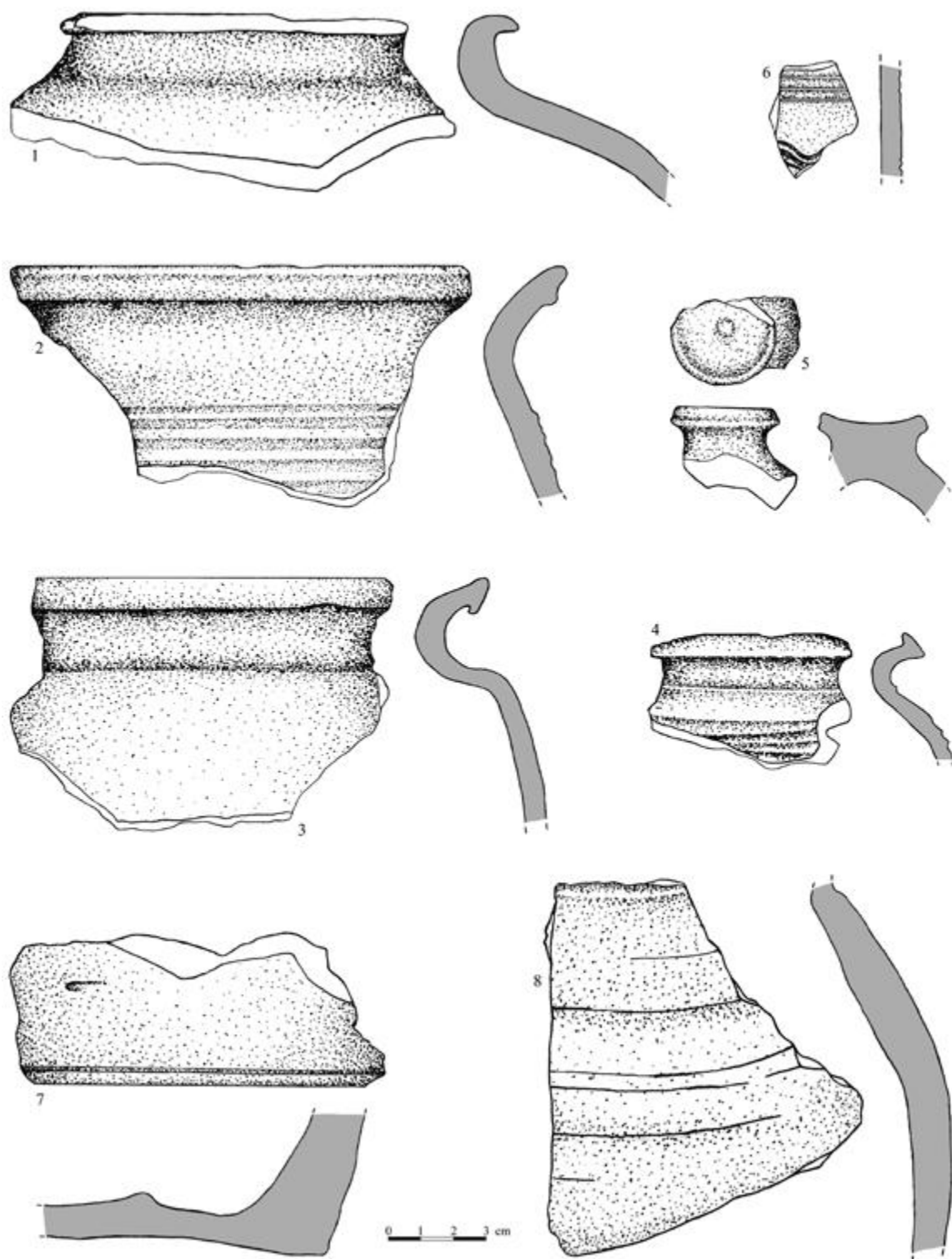
Ryc. 6. List Magistratu Stołecznego Królewskiego Miasta Krakowa do T. Ziemięckiego (Archiwum MNK; fot. Pracownia Fotograficzna MNK)

Fig. 6. Letter from the Municipality of the Royal City of Kraków to T. Ziemięcki (Archive MNK; photo by Photographic Studio MNK)

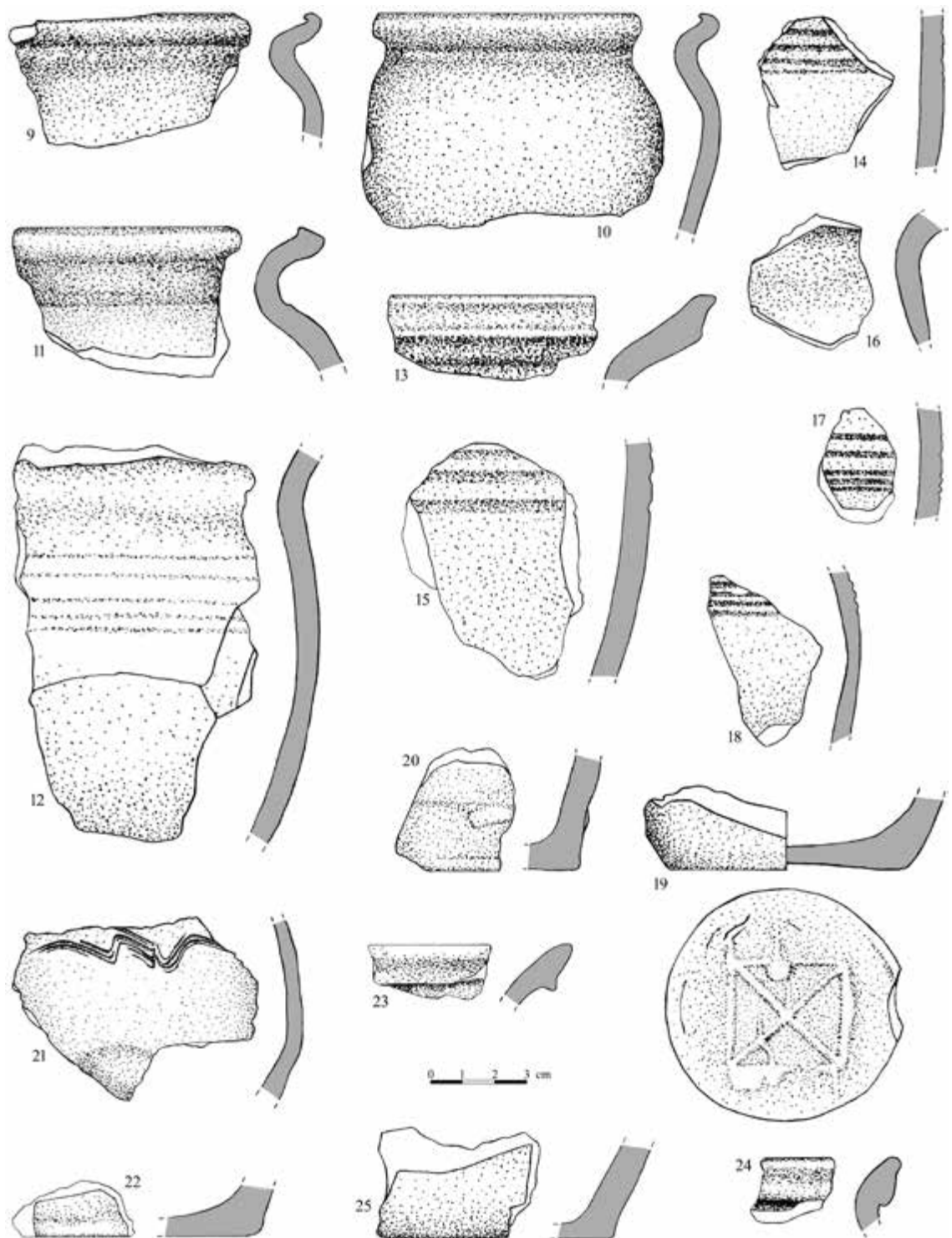
Ryc. 7. Zabytki z grodziska i kurhanów w Podhorcach-Pleśnisku (rys.: 1-6, 8 - W. Rumian; 7 - A. Dziedzic)

Fig. 7. Artefacts from the hillfort and the barrows in Podgirci-Plisnes'k (drawn by: 1-6, 8 - W. Rumian; 7 - A. Dziedzic)

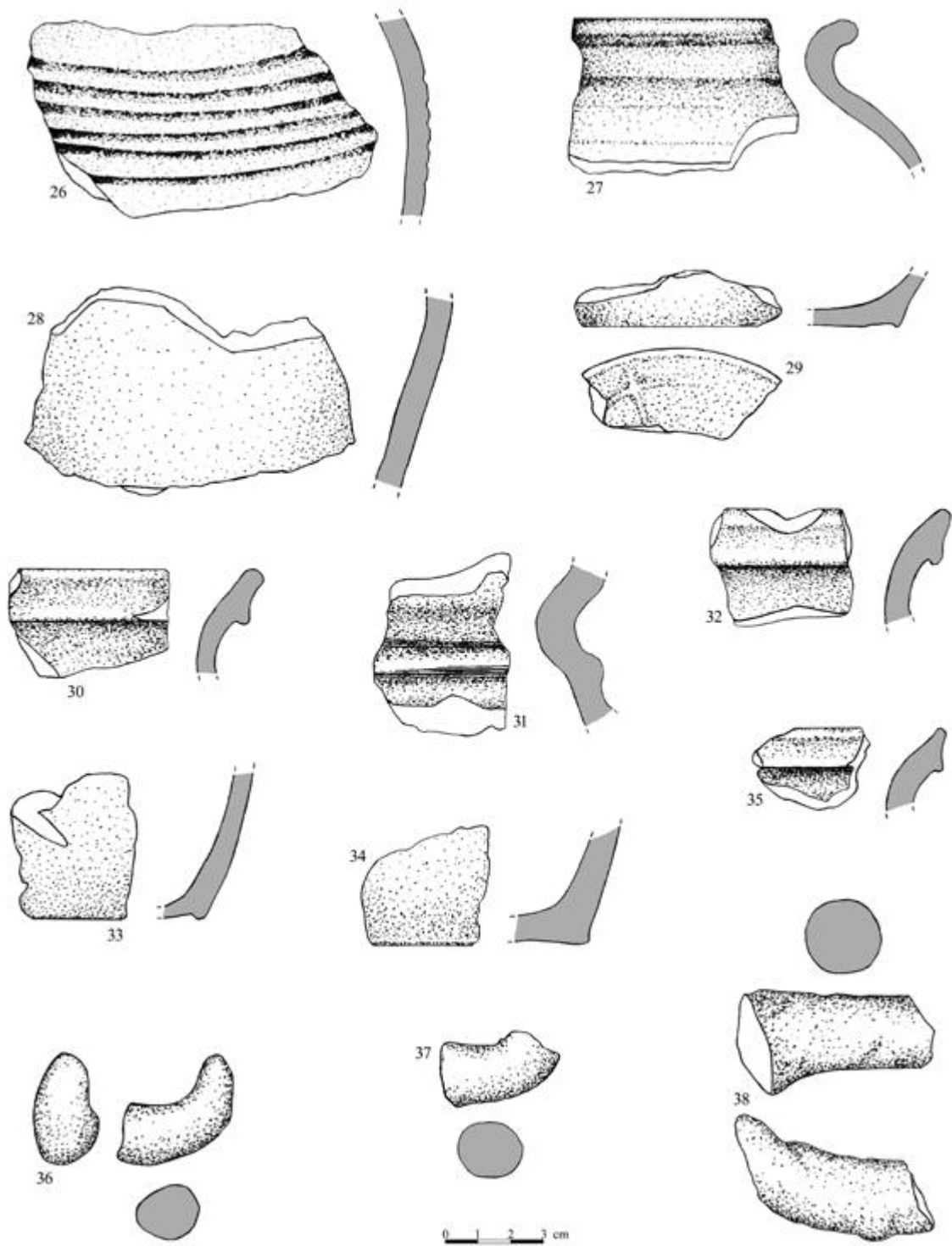
Ryc. 8. Ceramika z grodziska i kurhanów w Podhorcach-Pleśniku (rys. W. Rumian)

Fig. 8. Pottery from the hillfort and the barrows in Pidgirci-Plisnes'k (drawn by W. Rumian)

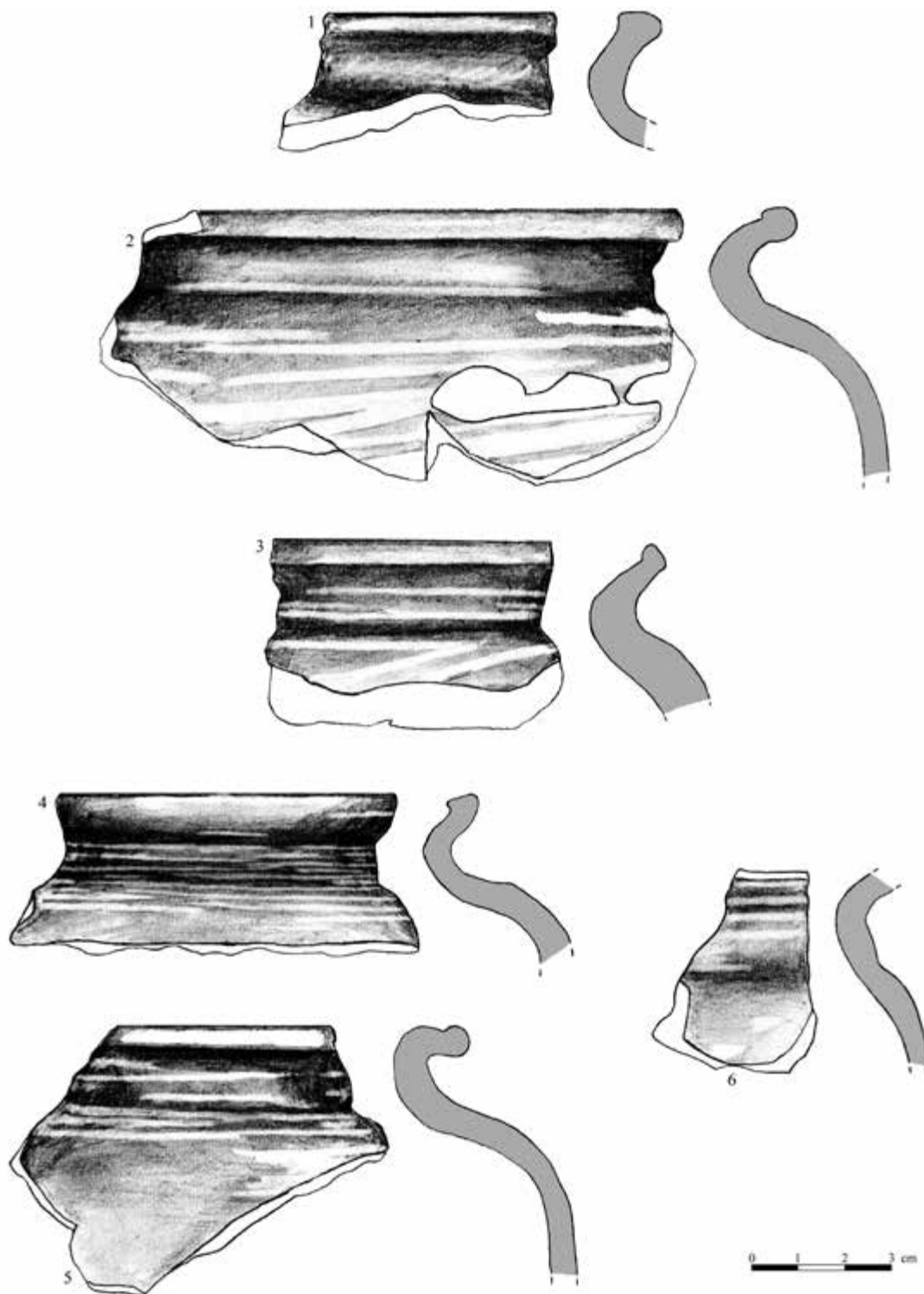
Ryc. 9. Ceramika z grodziska i kurhanów w Podhorcach-Pleśniku (rys. W. Rumian)

Fig. 9. Pottery from the hillfort and the barrows in Pidgirci-Plisnes'k (drawn by W. Rumian)

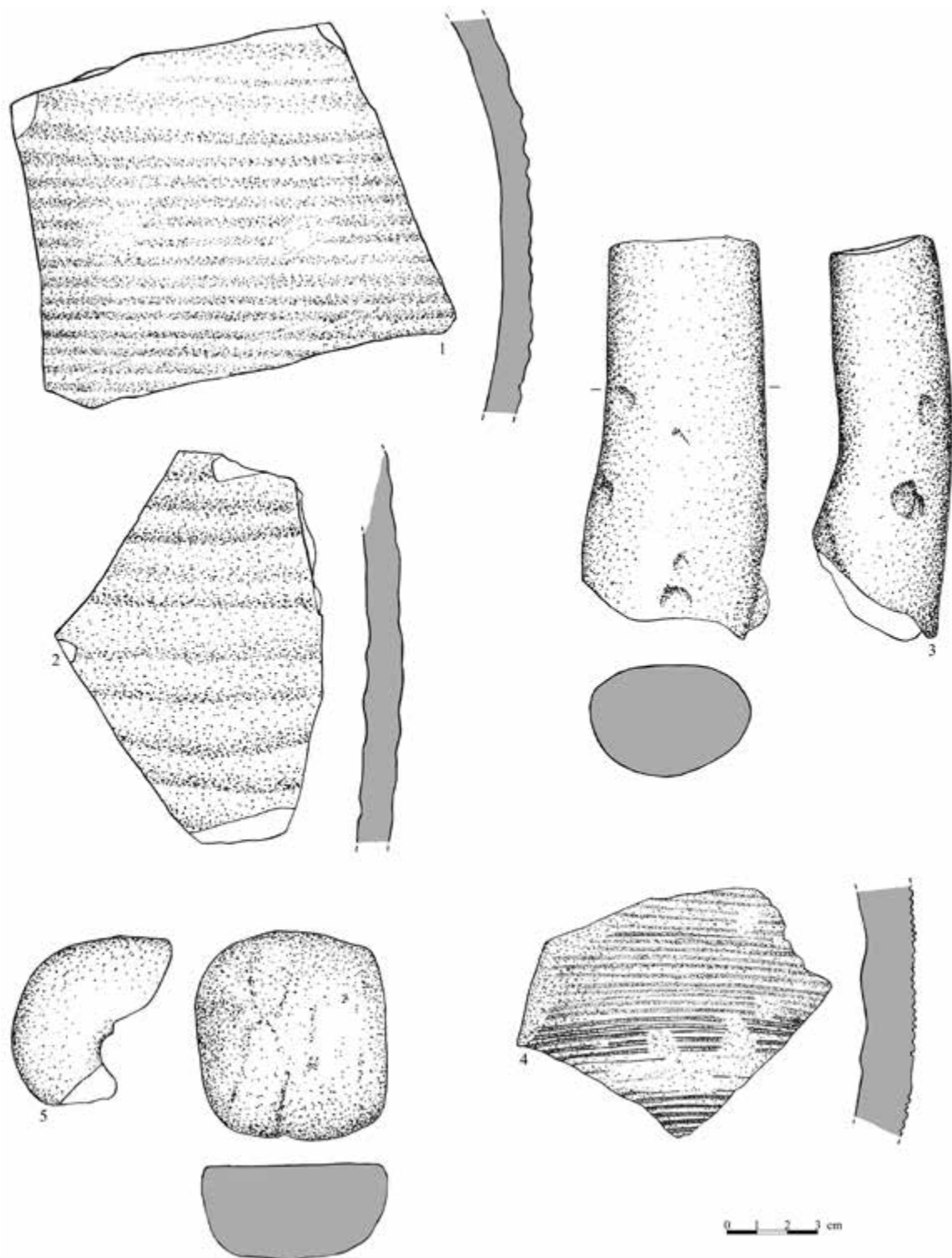
Ryc. 10. Ceramika z grodziska i kurhanów w Podhorcach-Pleśniku (rys. W. Rumian)

Fig. 10. Pottery from the hillfort and the barrows in Pidgirci-Plisnes'k (drawn by W. Rumian)

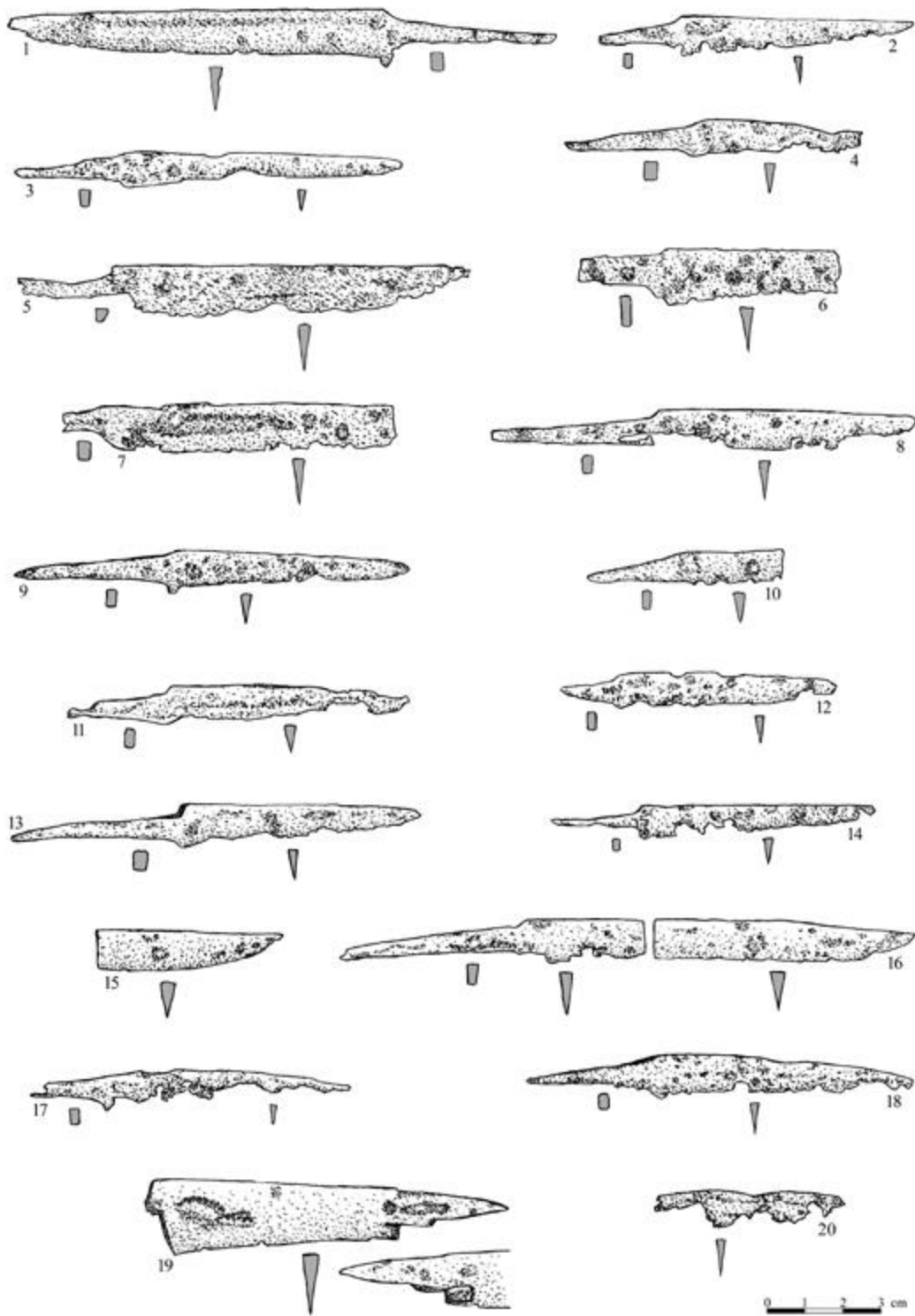
Ryc. 11. Ceramika z grodziska w Podhorcach-Pleśniku (rys. W. Rumian)

Fig. 11. Pottery from the hillfort in Podgirci-Plisnes 'k (drawn by W. Rumian)

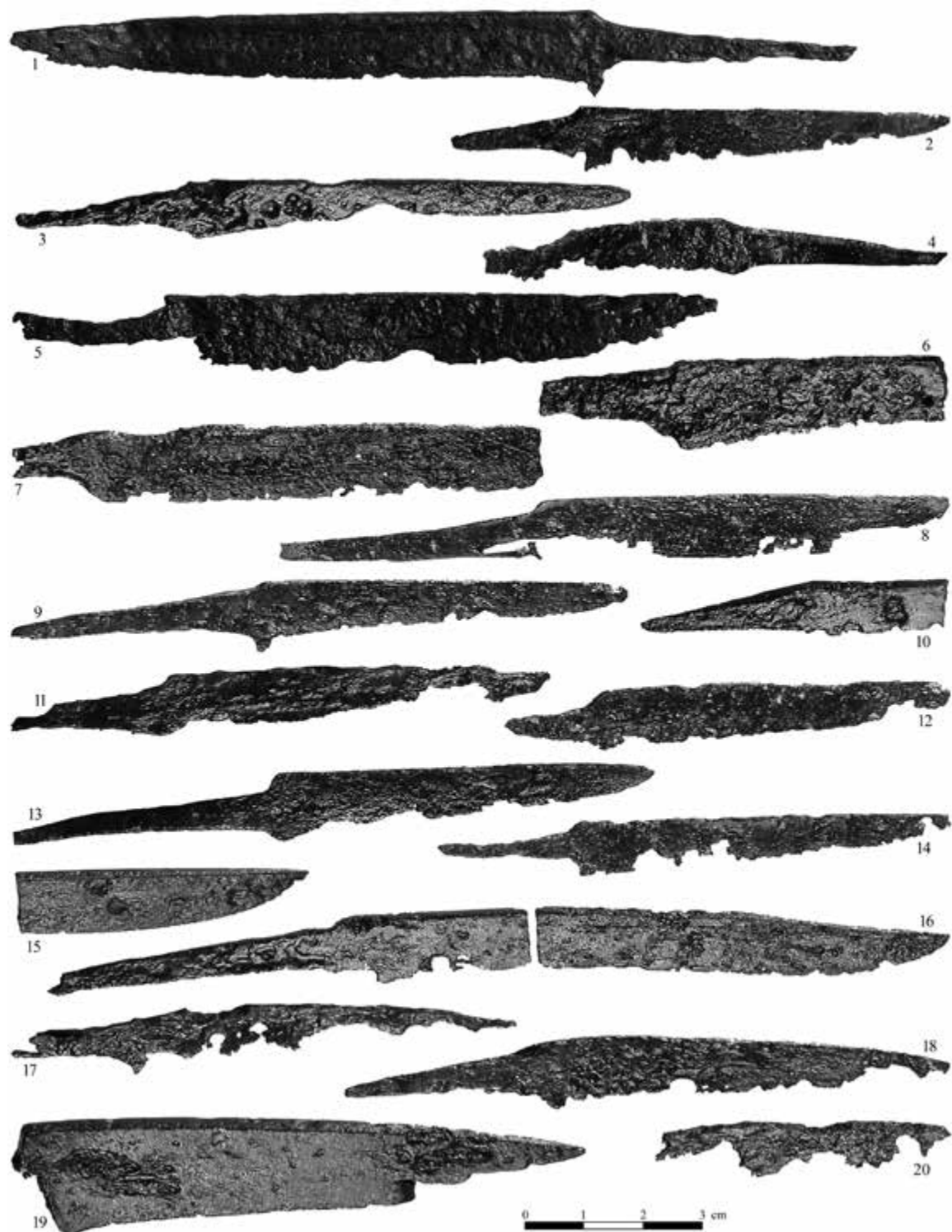
Ryc. 12. Ceramika z grodziska w Podhorcach-Pleśnisku (rys. W. Rumian)

Fig. 12. Pottery from the hillfort in Pidgirci-Plisnes 'k (drawn by W. Rumian)

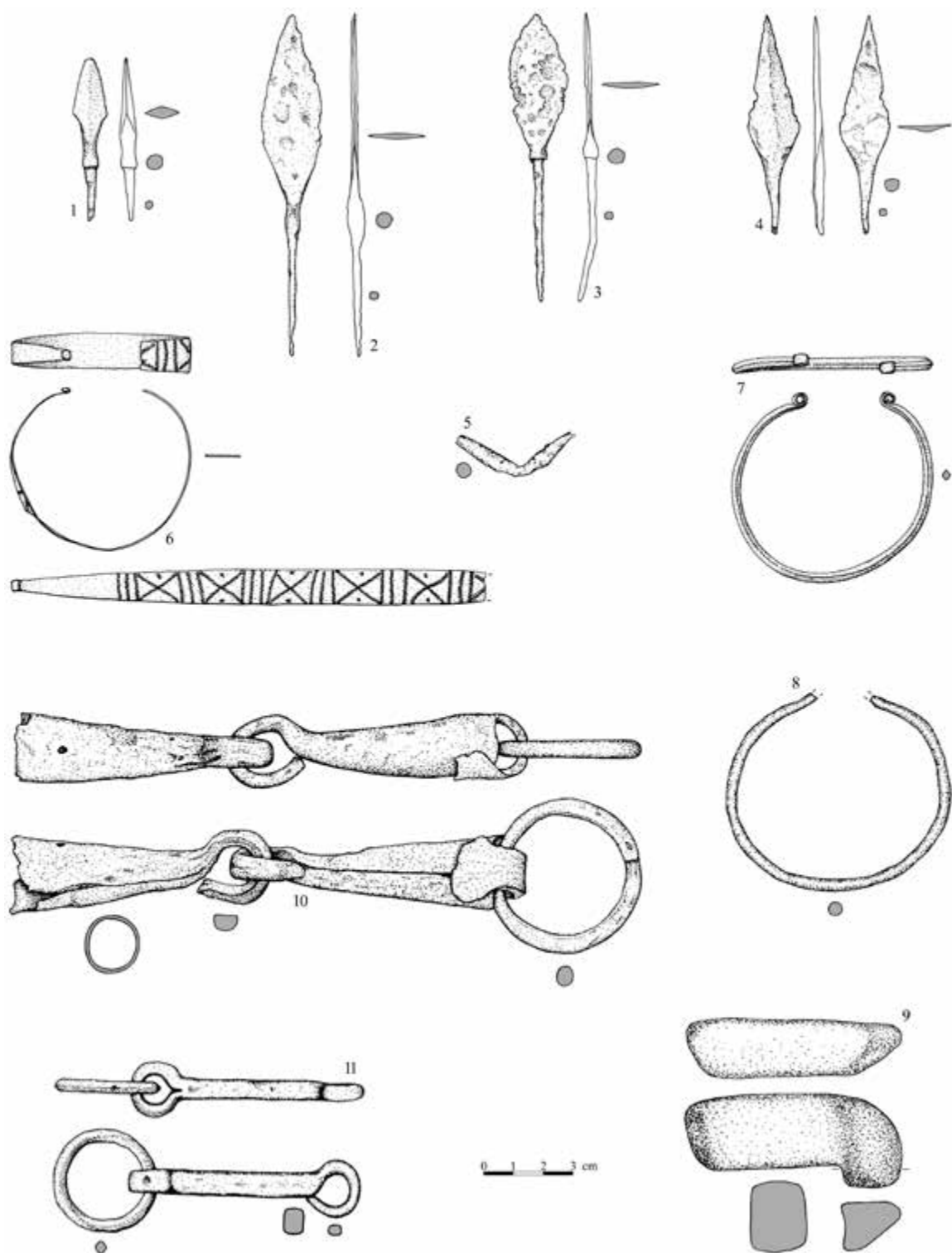
Ryc. 13. Noże z grodziska w Podhorcach-Pleśniku (rys. W. Rumian)

Fig. 13. Knives from the hillfort in Pidgirci-Plisnes 'k (drawn by W. Rumian)

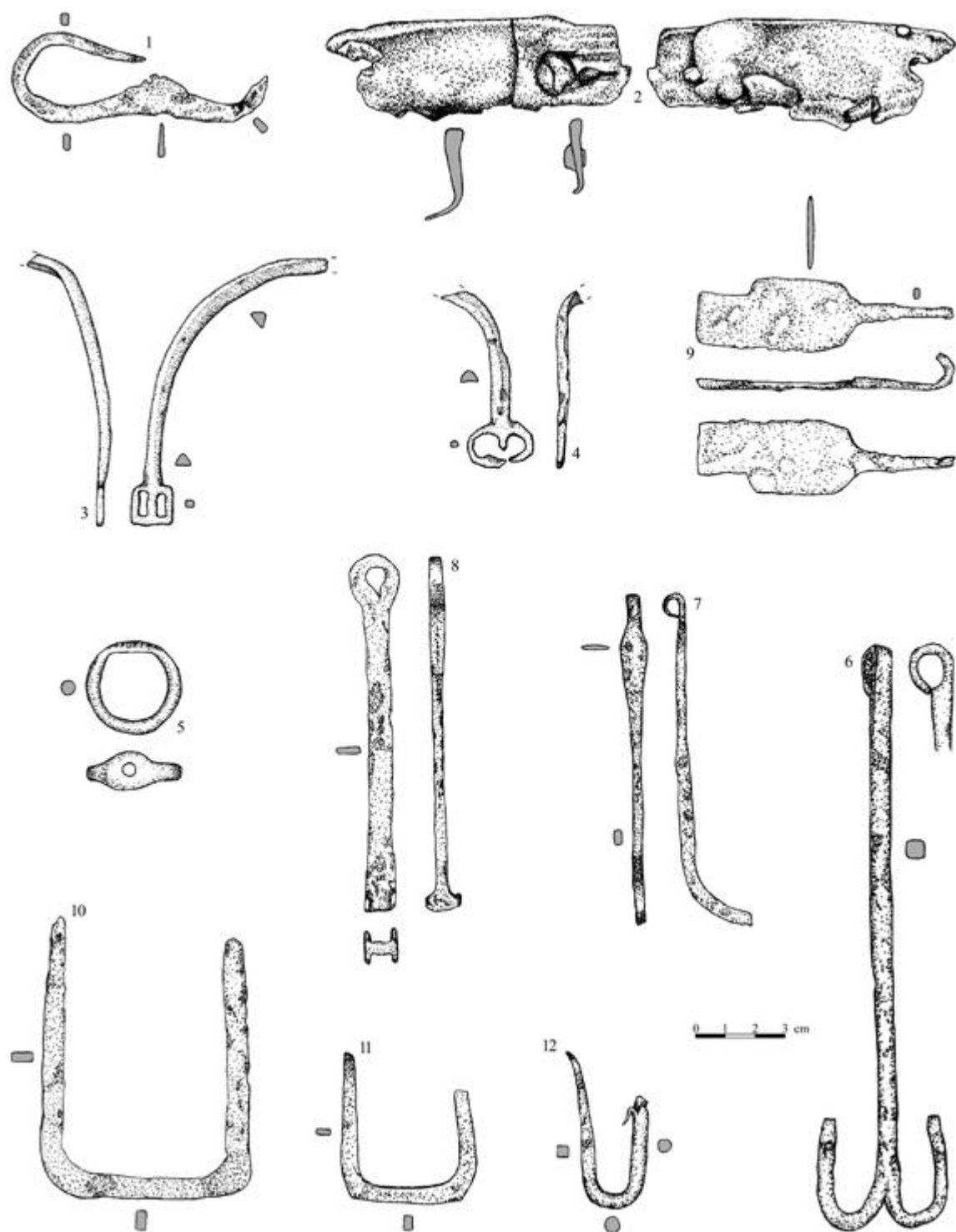
Ryc. 14. Noże z grodziska w Podhorcach-Pleśniku (fot. A. Susuł)

Fig. 14. Knives from the hillfort in Pidgirci-Plisnes'k (photo by A. Susul)

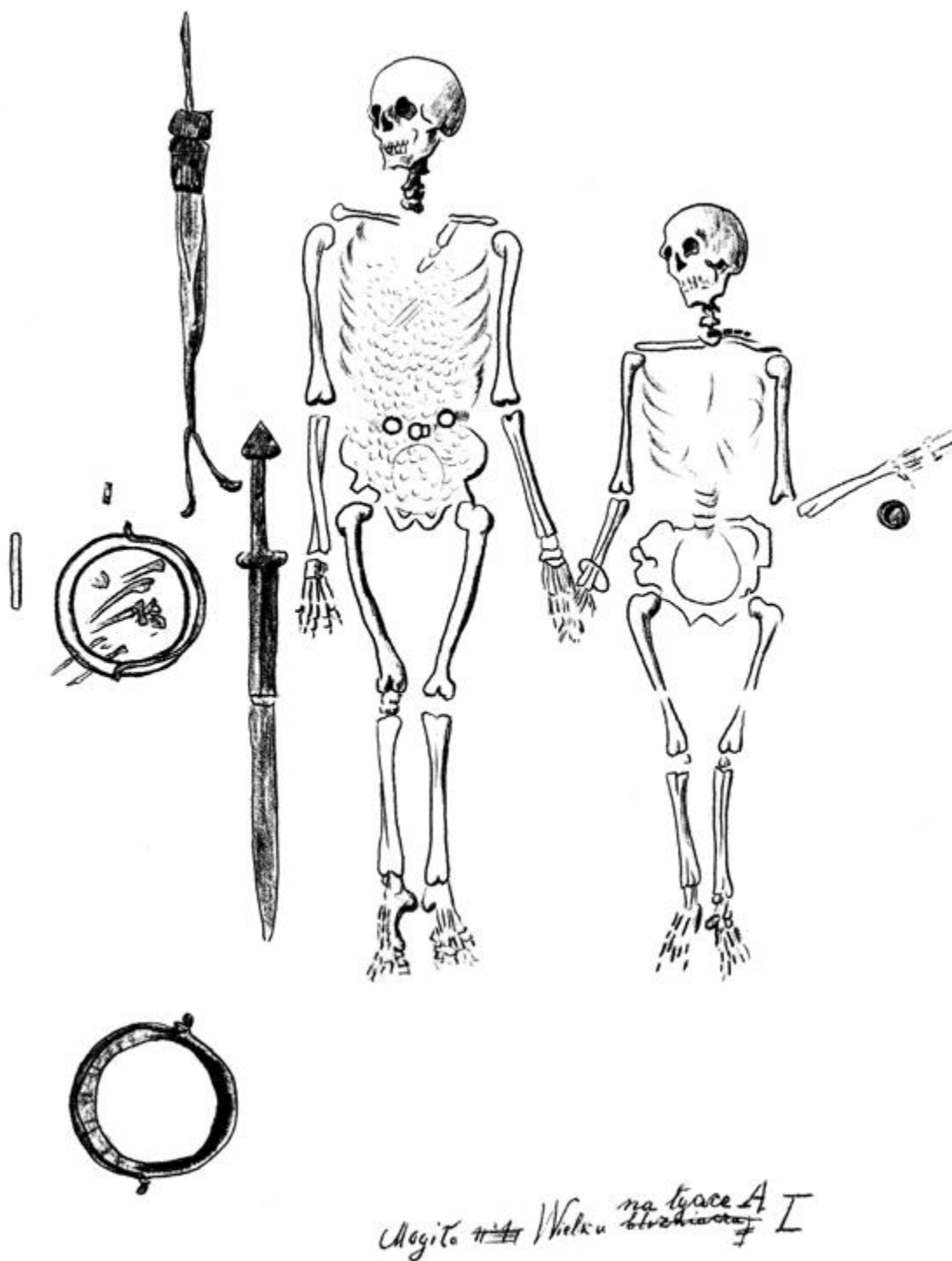
Ryc. 15. Zabytki z grodziska w Podhorcach-Pleśnisku (rys.: 1-4, 6, 7, 10, 11 - A. Dziedzic; 5, 8, 9 - W. Rumian)

Fig. 15. Artefacts from the hillfort in Pidgirci-Plisnes'k (drawn by: 1-4, 6, 7, 10, 11 - A. Dziedzic; 5, 8, 9 - W. Rumian)

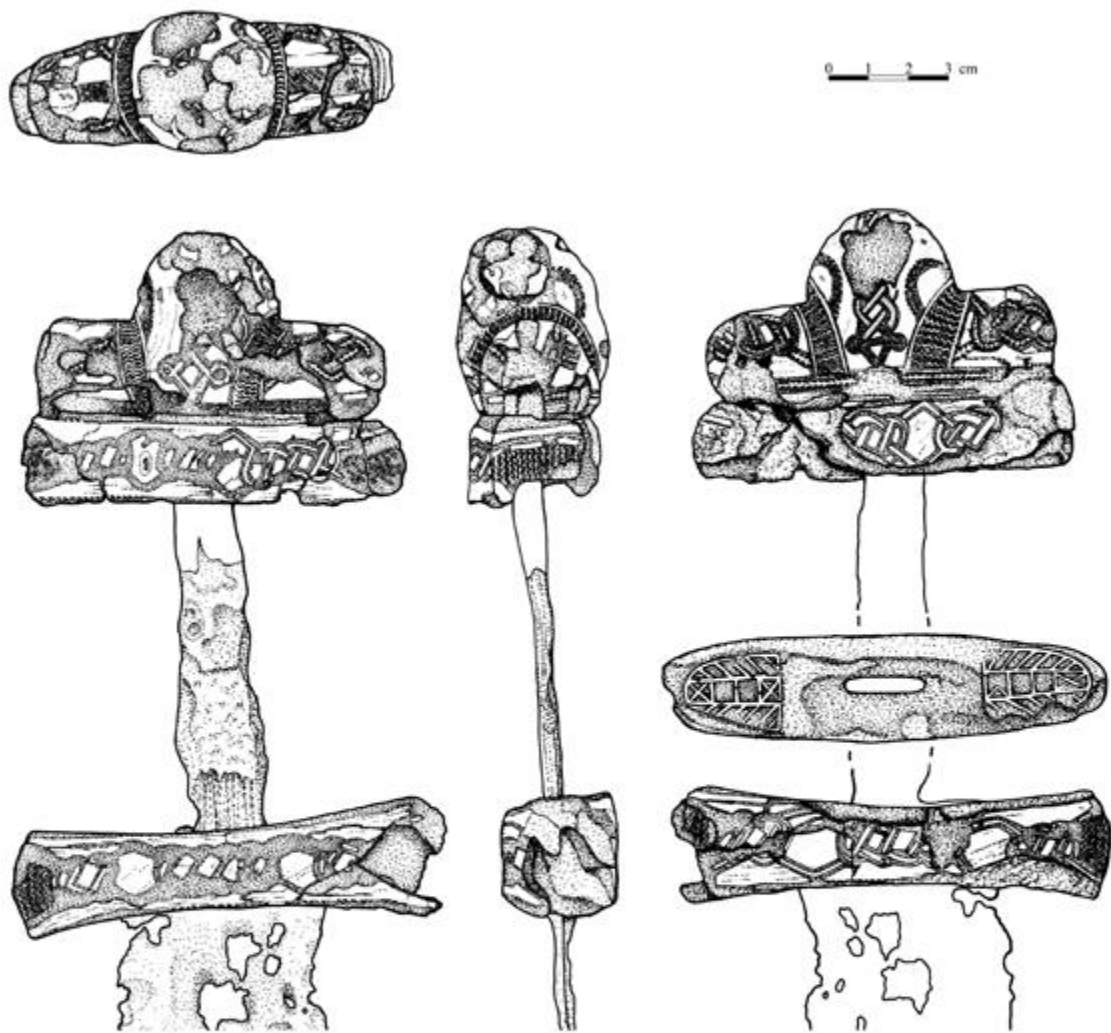
Ryc. 16. Zabytki z grodziska w Podhorcach-Pleśniku (rys.: 1, 2, 5-12 - W. Rumian; 3, 4 - A. Dziedzic)

Fig. 16. Artefacts from the hillfort in Podgirci-Plisnes'k (drawn by: 1, 2, 5-12 - W. Rumian; 3, 4 - A. Dziedzic)

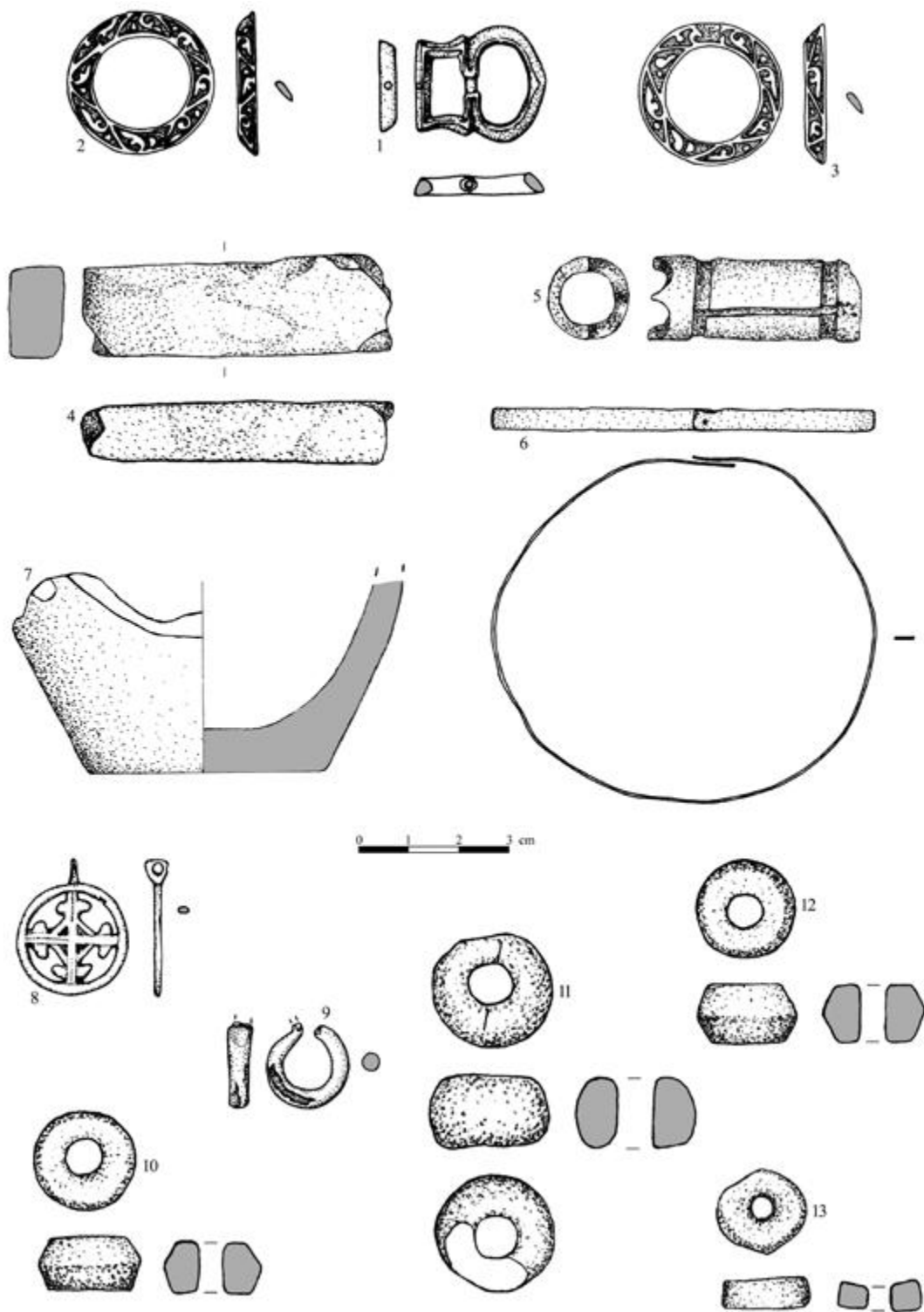
Ryc. 17. Pochówek z wielkiej mogiły na gruntach włościańskich w Podhorcach-Pleśniku (Archiwum MAK)

Fig. 17. Burial from the great barrow on peasant land in Pidgirci-Plisnes'k (Archive MAK)

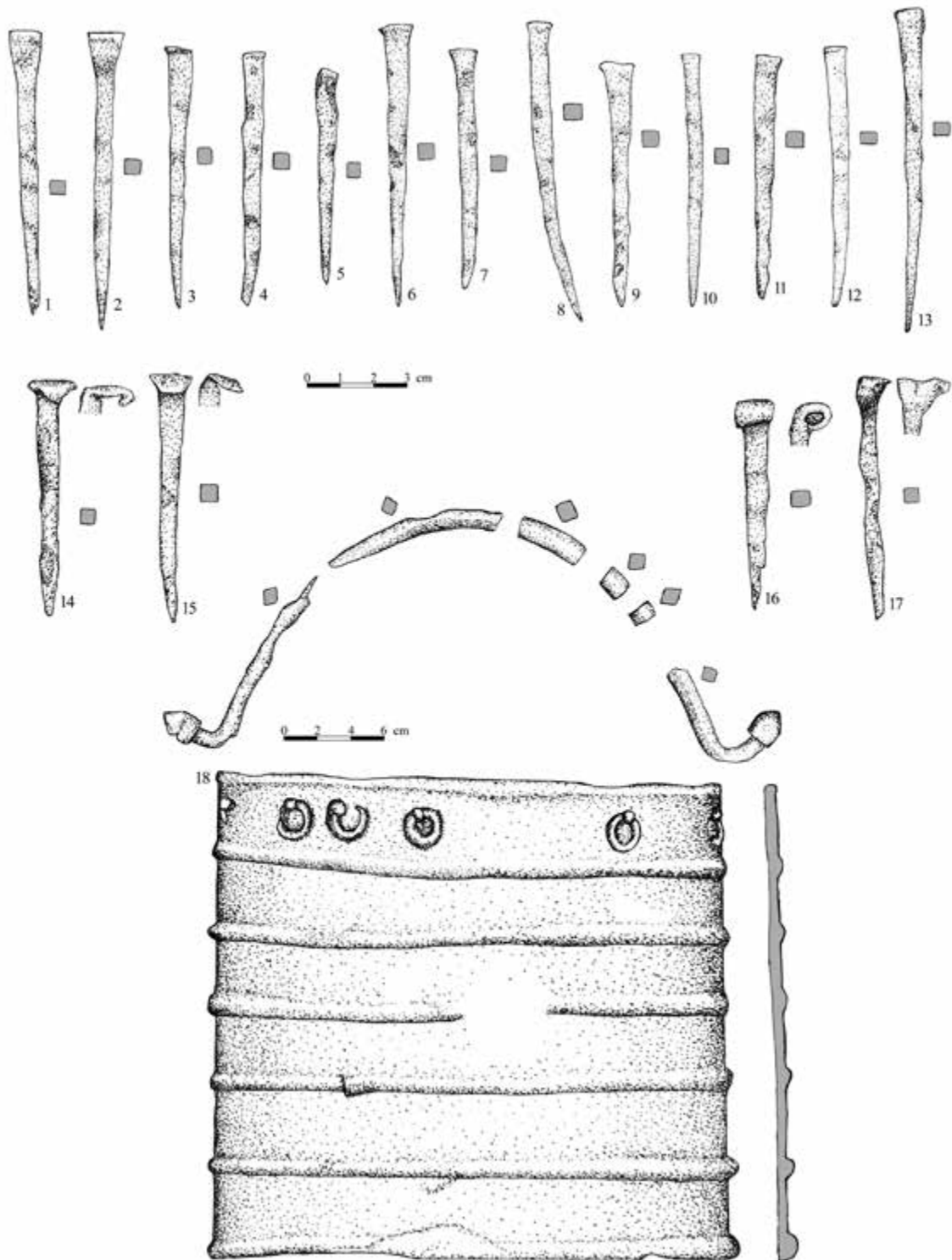
Ryc. 18. Rękojeść miecza z wielkiej mogiły na gruntach włościańskich w Podhorcach-Pleśniku (rys. A. Dziedzic)

Fig. 18. Hilt of the sword from the great barrow on peasant land in Pidgirci-Plisnes 'k (drawn by A. Dziedzic)

Ryc. 19. Zabytki z wielkiej mogiły na gruntach włościańskich [1-7] i z innych kurhanów [8-13] w Podhorcach-Pleśniku (rys.: 1-3, 6, 8, 9 - A. Dziedzic; 4, 5, 7, 10-13 - W. Rumian)

Fig. 19. Artefacts from the great barrow on peasant land [1-7] and the other barrows [8-13] in Pidgirci-Plisnes'k (drawn by: 1-3, 6, 8, 9 - A. Dziedzic; 4, 5, 7, 10-13 - W. Rumian)

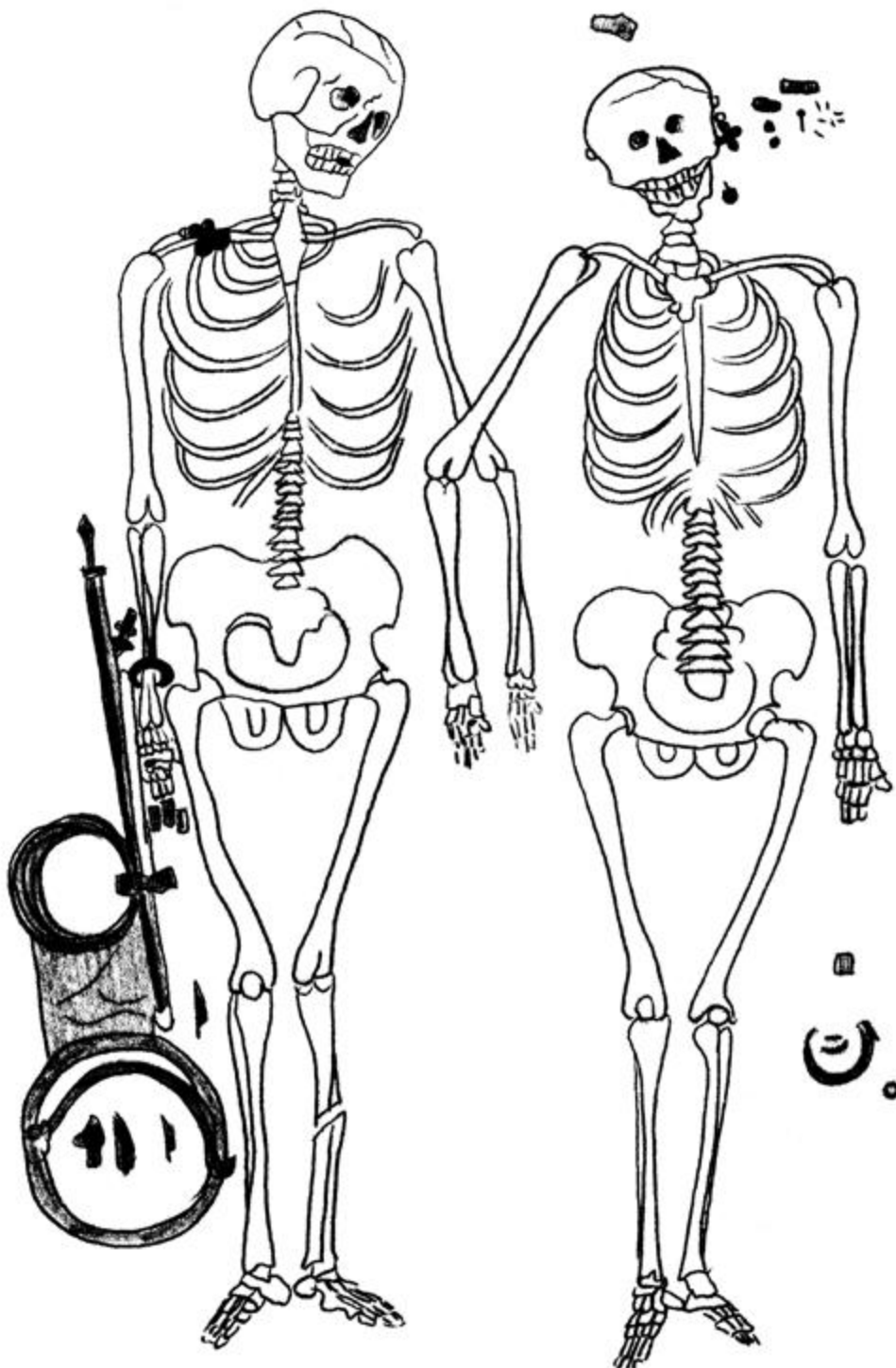
Ryc. 20. Zabytki z wielkiej mogiły na gruntach włościańskich w Podhorcach-Pleśniku (rys. W. Rumian)

Fig. 20. Artefacts from the great barrow on peasant land in Pidgirci-Plisnes'k (drawn by W. Rumian)

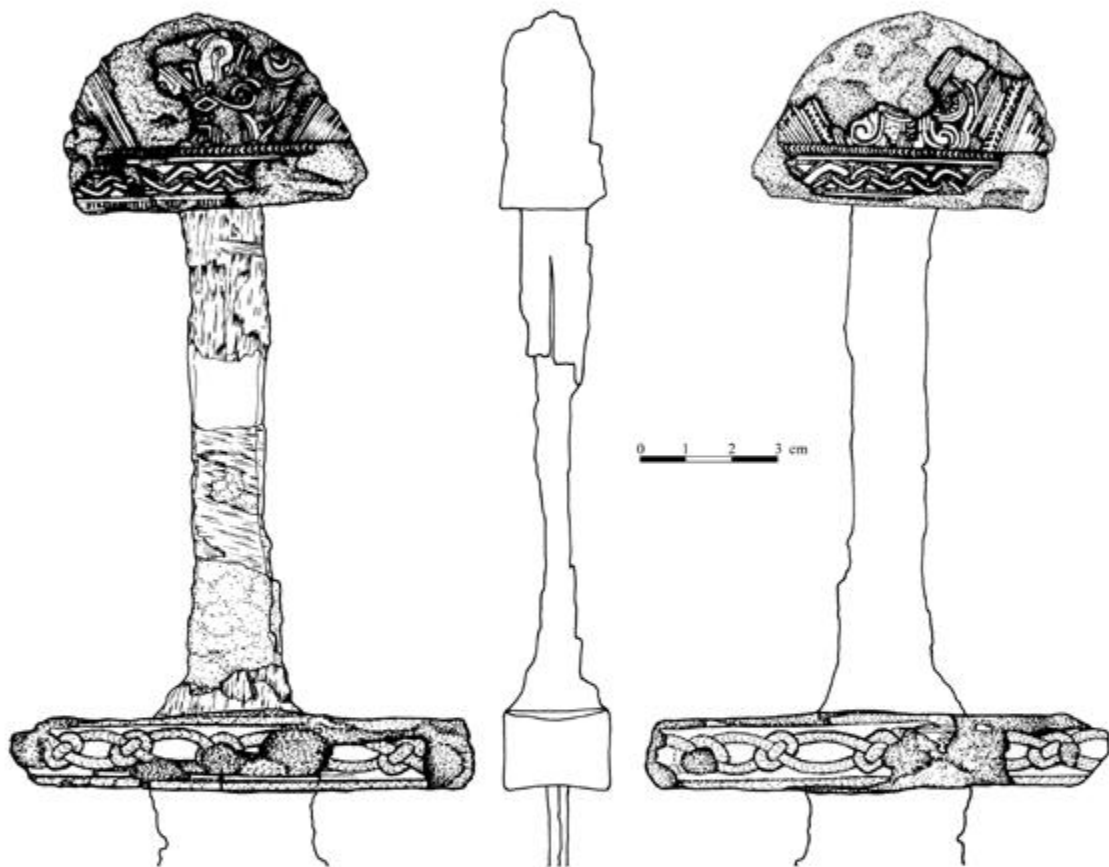
Ryc. 21. Zabytki z wielkiej mogiły na gruntach włościańskich w Podhorcach-Pleśniku (fot. A. Susuł)

Fig. 21. Artefacts from the great barrow on peasant land in Pidgirci-Plisnes'k (photo by A. Susuł)

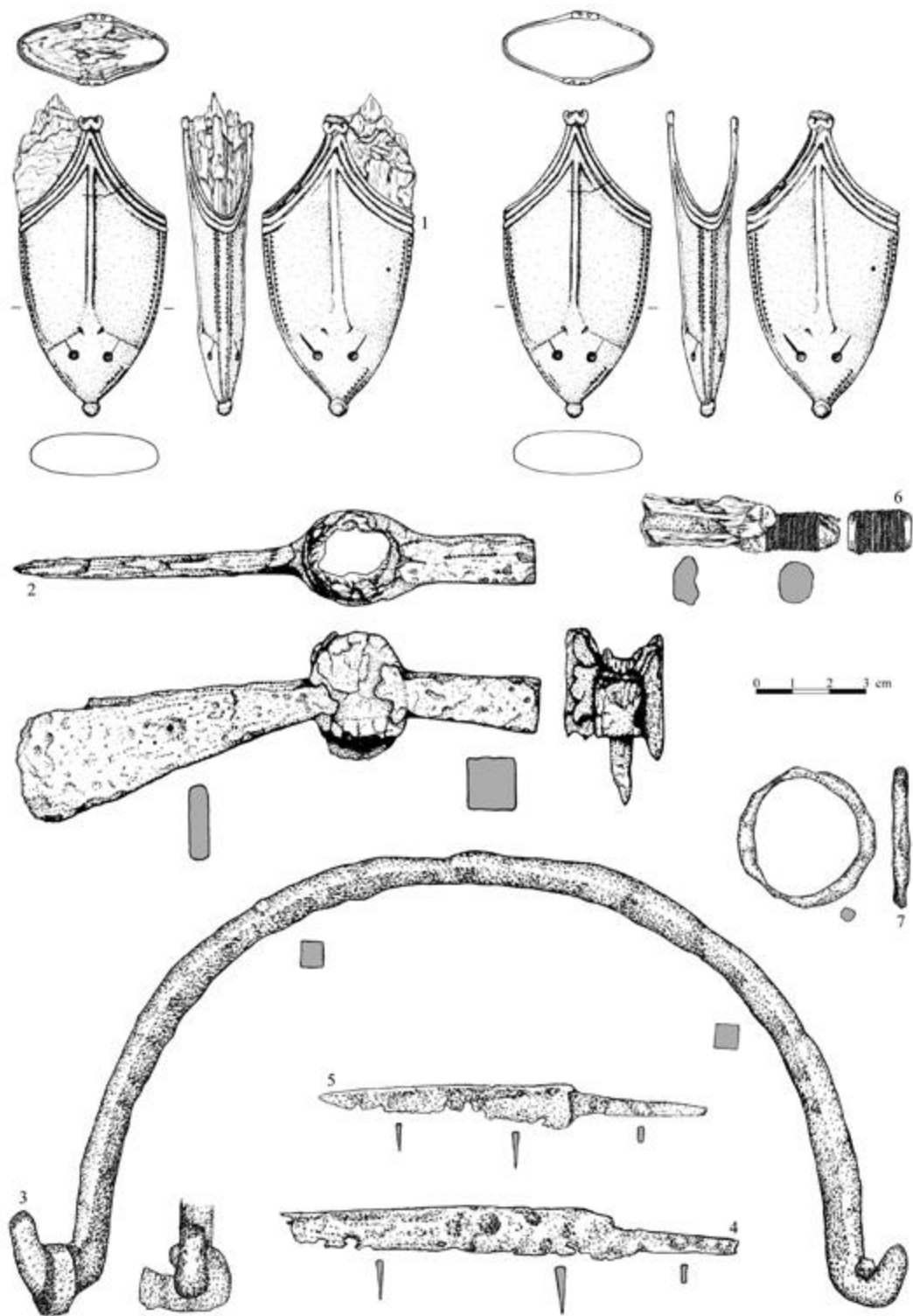
Ryc. 22. Pochówek z wielkiej mogiły bliźniaczej nr 1 w Podhorcach-Pleśnisku (Archiwum MAK)

Fig. 22. Burial from the great twin barrow no 1 in Pidgirci-Plisnes'k (Archive MAK)

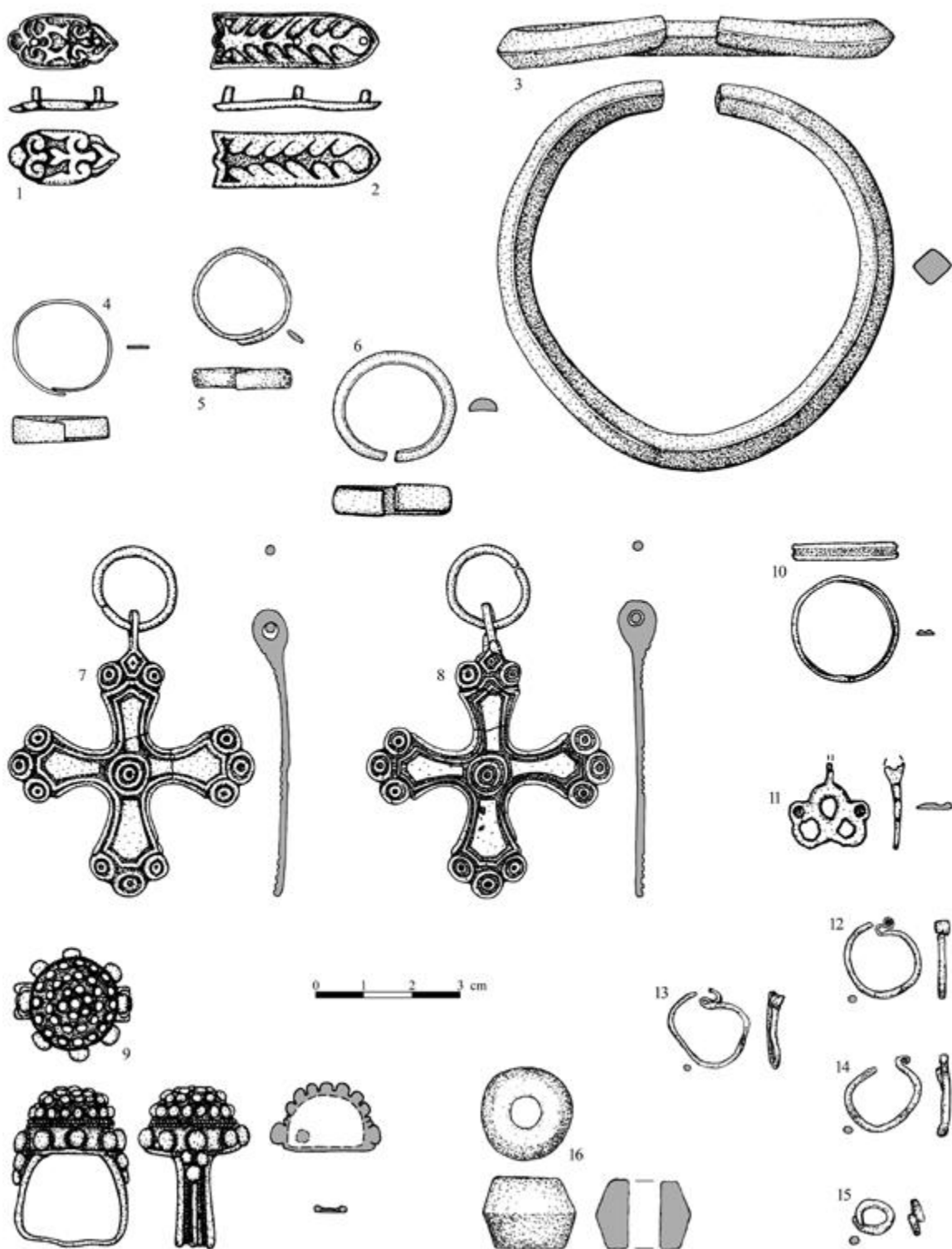
Ryc. 23. Rękojeść miecza z wielkiej mogiły bliźniaczej nr 1 w Podhorcach-Pleśniku (rys. A. Dzedzic)

Fig. 23. Hilt of the sword from the great twin barrow no 1 in Pidgirci-Plisnes 'k (drawn by A. Dzedzic)

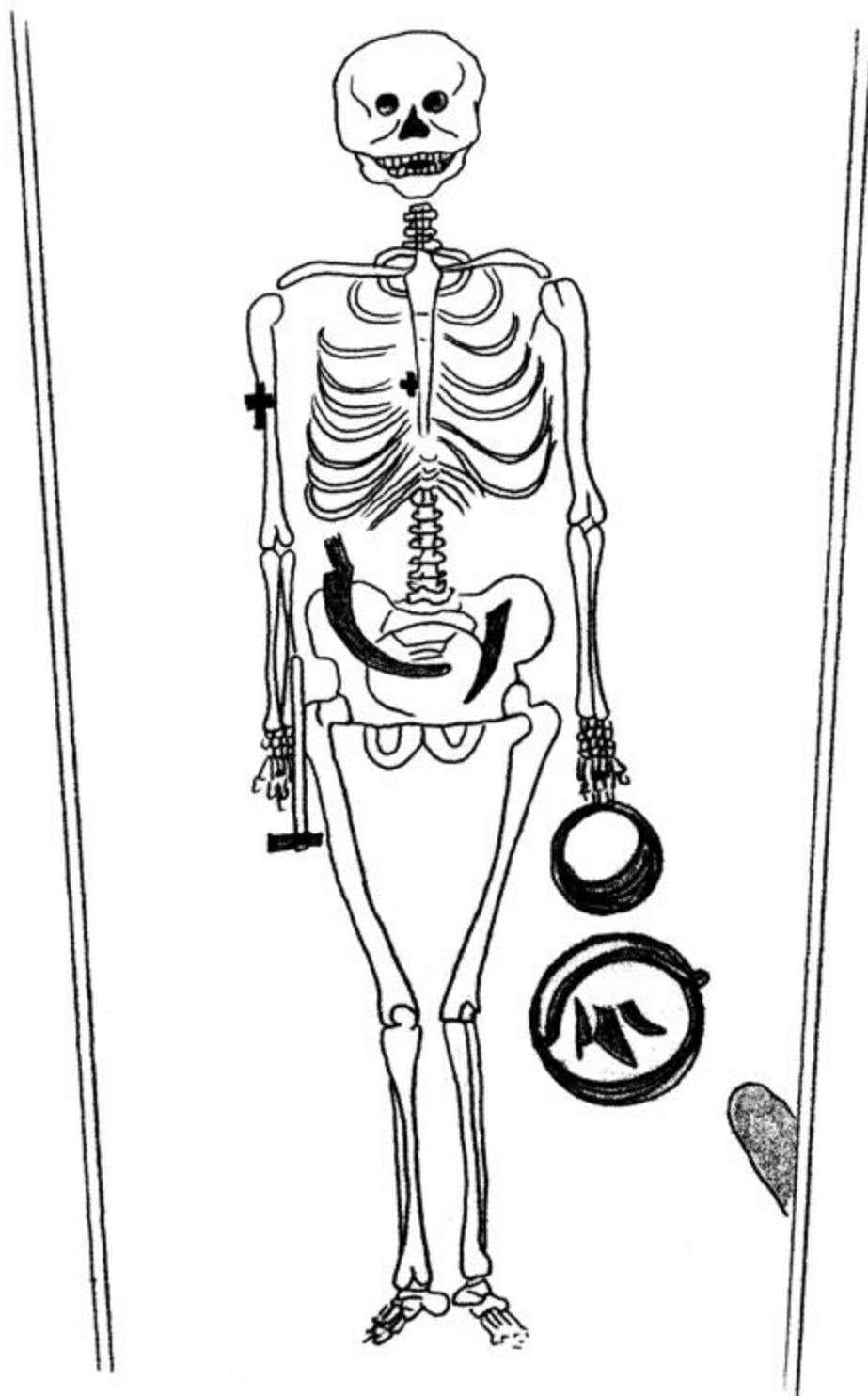
Ryc. 24. Zabytki z wielkiej mogiły bliźniaczej nr 1 w Podhorcach-Pleśniku (rys.: 1, 2 - A. Dziedzic; 3-7 - W. Rumian)

Fig. 24. Artefacts from the great twin barrow no 1 in Pidgirci-Plisnes'k (drawn by: 1, 2 - A. Dziedzic; 3-7 - W. Rumian)

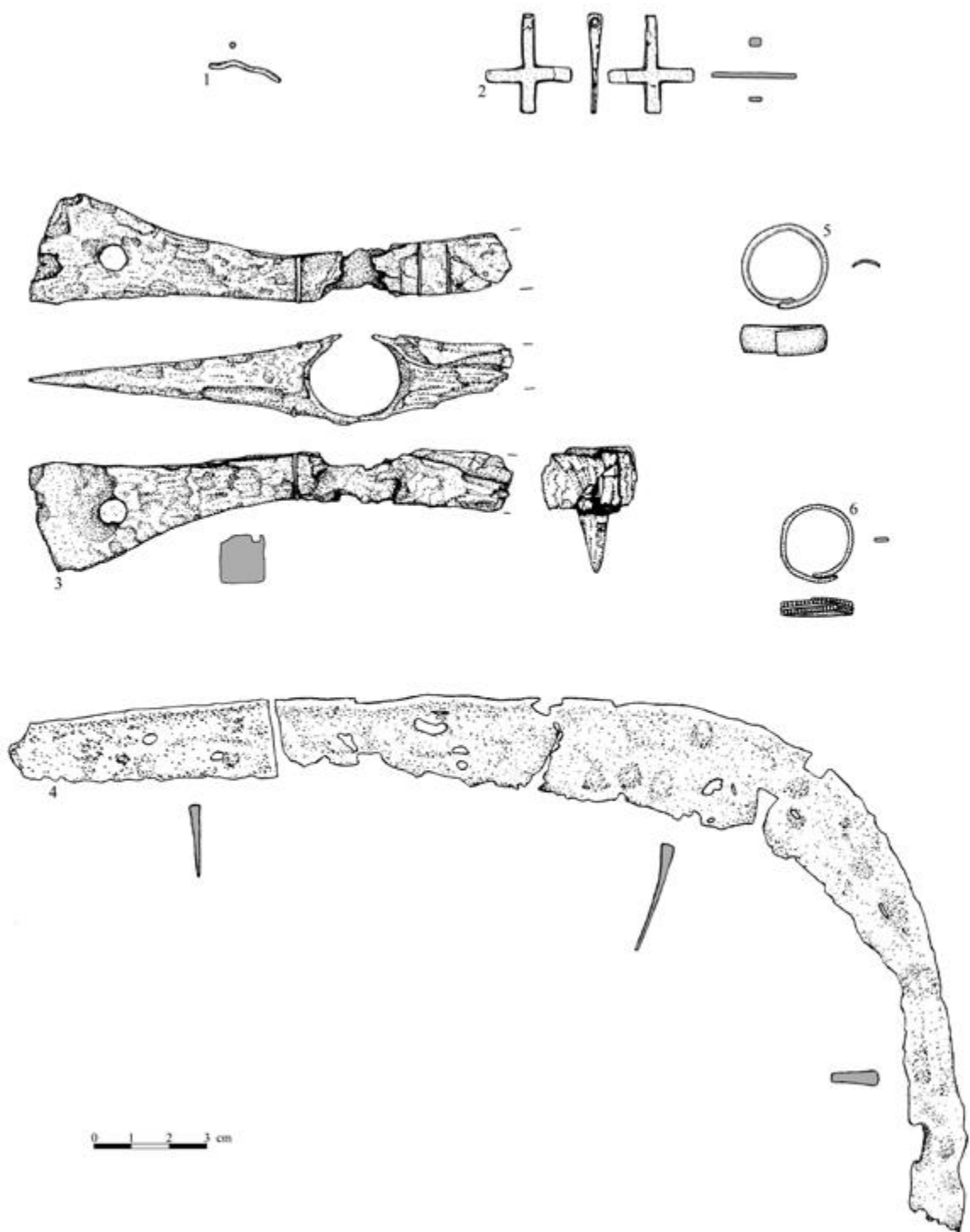
Ryc. 25. Zabytki z wielkiej mogiły bliźniaczej nr 1 w Podhorcach-Pleśniku (rys.: 1-4, 6-11 - A. Dziedzic; 5, 12-16 - W. Rumian)

Fig. 25. Artefacts from the great twin barrow no 1 in Pidgirci-Plisnes'k (drawn by: 1-4, 6-11 - A. Dziedzic; 5, 12-16 - W. Rumian)

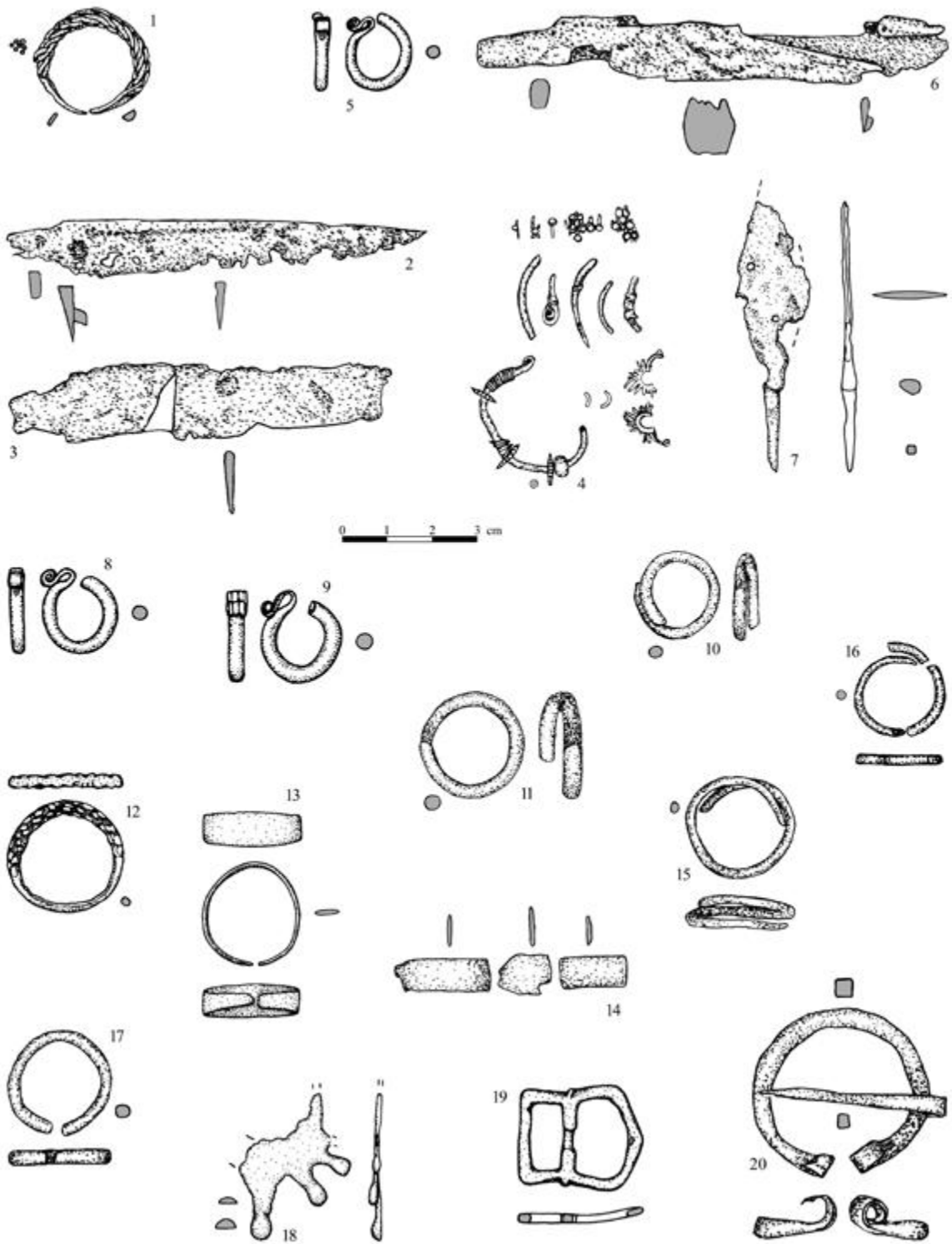
Ryc. 26. Pochówek z wielkiej mogiły bliźniaczej nr 2 w Podhorcach-Pleśnisku (Archiwum MAK)

Fig. 26. Burial from the great twin barrow no 2 in Pidgirci-Plisnes'k (Archive MAK)

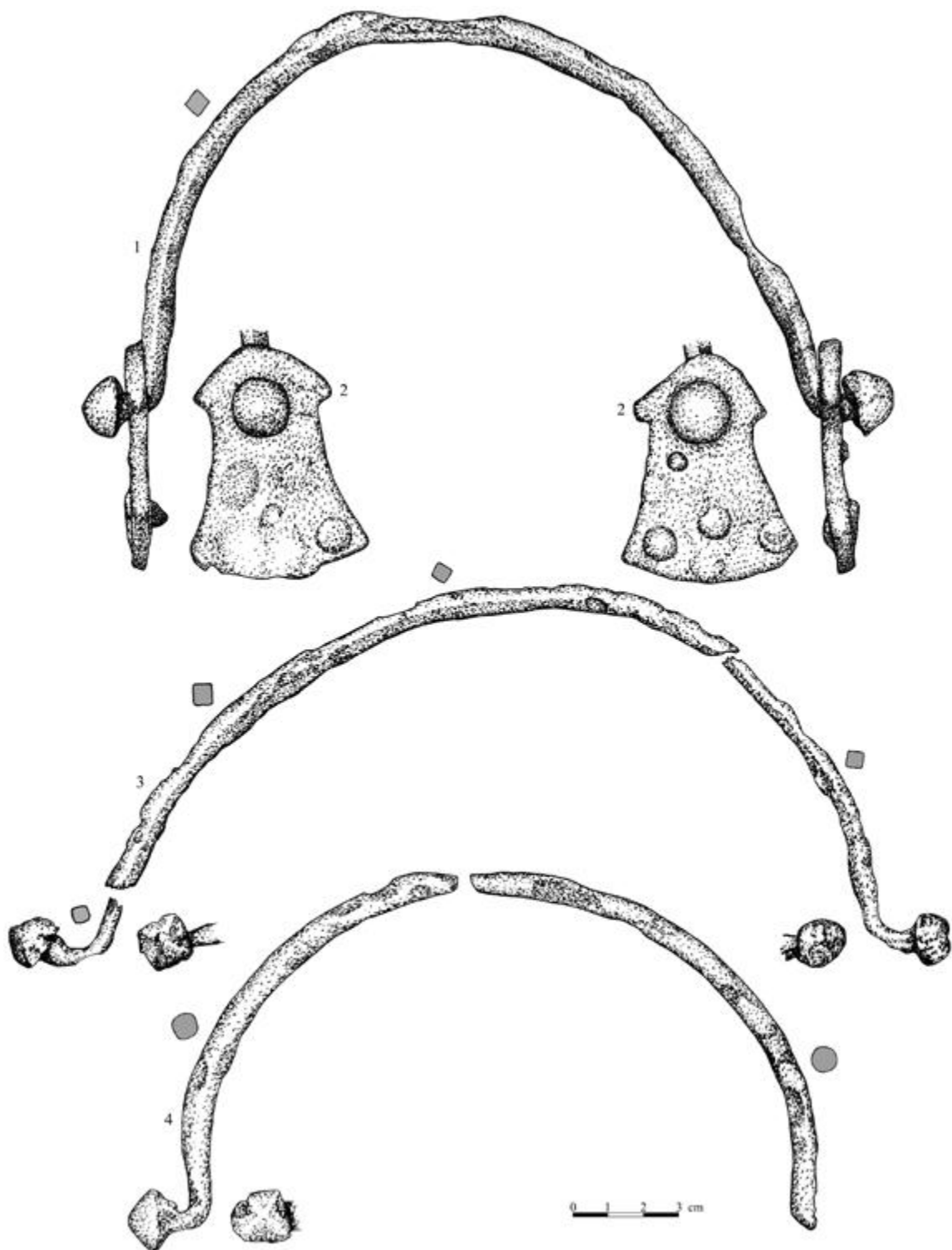
Ryc. 27. Zabytki z wielkiej mogiły bliźniaczej nr 2 w Podhorcach-Pleśniku (rys.: 1-3, 5, 6 - A. Dziedzic; 4 - W. Rumian)

Fig. 27. Artefacts from the great twin barrow no 2 in Pidgirci-Plisnes'k (drawn by: 1-3, 5, 6 - A. Dziedzic; 4 - W. Rumian)

Ryc. 28. Zabytki z kurhanów i grodziska w Podhorcach-Pleśniku (rys.: 1, 5, 7-9, 12, 13, 18, 19 - A. Dziedzic; 2-4, 6, 10, 11, 14-17, 20 - W. Rumian)

Fig. 28. Artefacts from the barrows and the hillfort in Pidgirci-Plisnes'k (drawn by: 1, 5, 7-9, 12, 13, 18, 19 - A. Dziedzic; 2-4, 6, 10, 11, 14-17, 20 - W. Rumian)

Ryc. 29. Fragmenty wiader z kurhanów w Podhorcach-Pleśnisku (rys. W. Rumian)

Fig. 29. Fragments of buckets from the barrows in Pidgirci-Plisnes'k (drawn by W. Rumian)

Ryc. 30. Fragmenty wiadra z kurhanu w Podhorcach-Pleśniku (fot. A. Susuł)

Fig. 30. Fragments of the bucket from the barrow in Pidgirci-Plisnes'k (photo by A. Susuł)

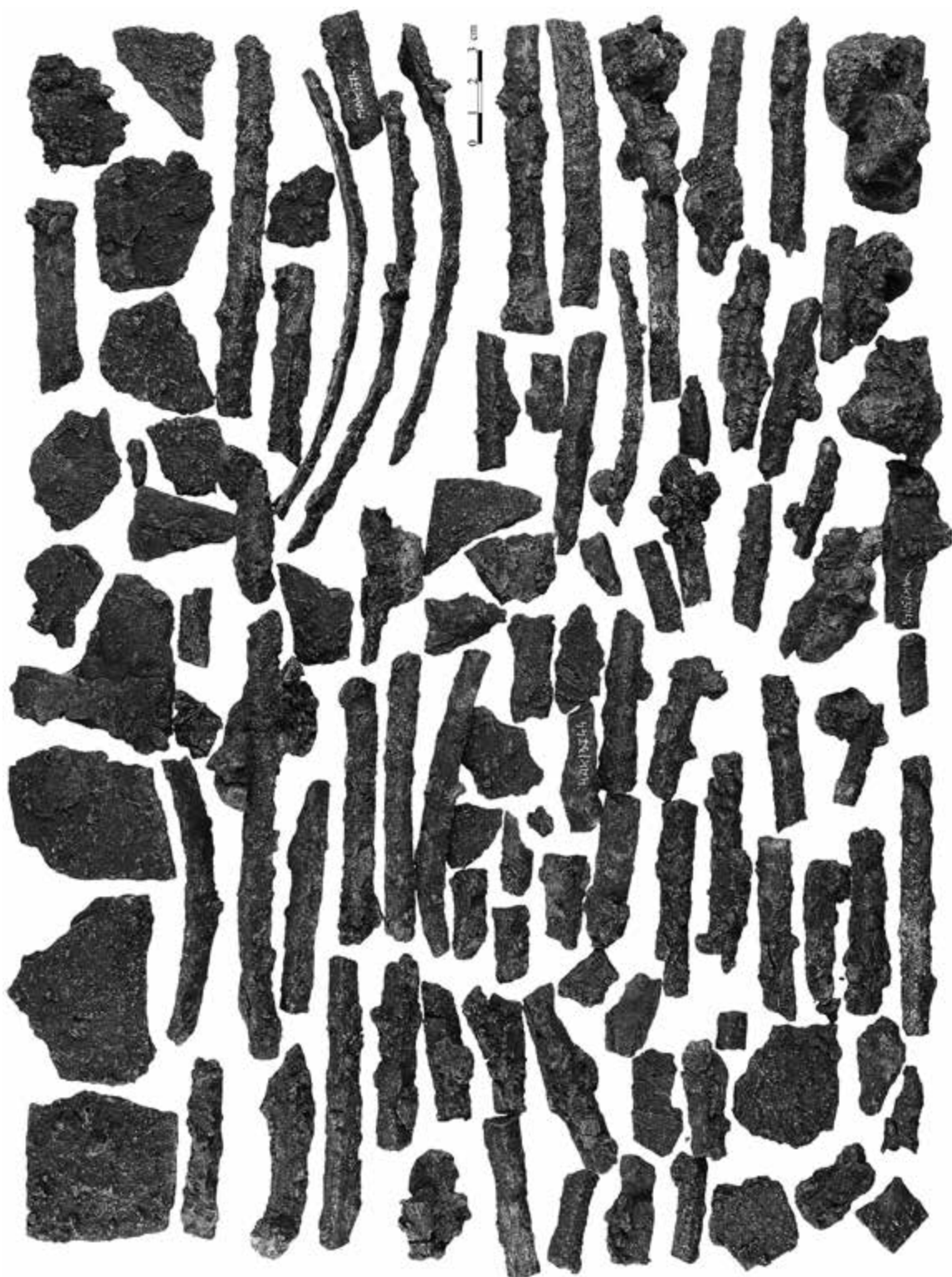
Ryc. 31. Fragmenty wiadra z kurhanu w Podhorcach-Pleśniku (fot. A. Susuł)

Fig. 31. Fragments of the bucket from the barrow in Pidgirci-Plisnes'k (photo by A. Susuł)

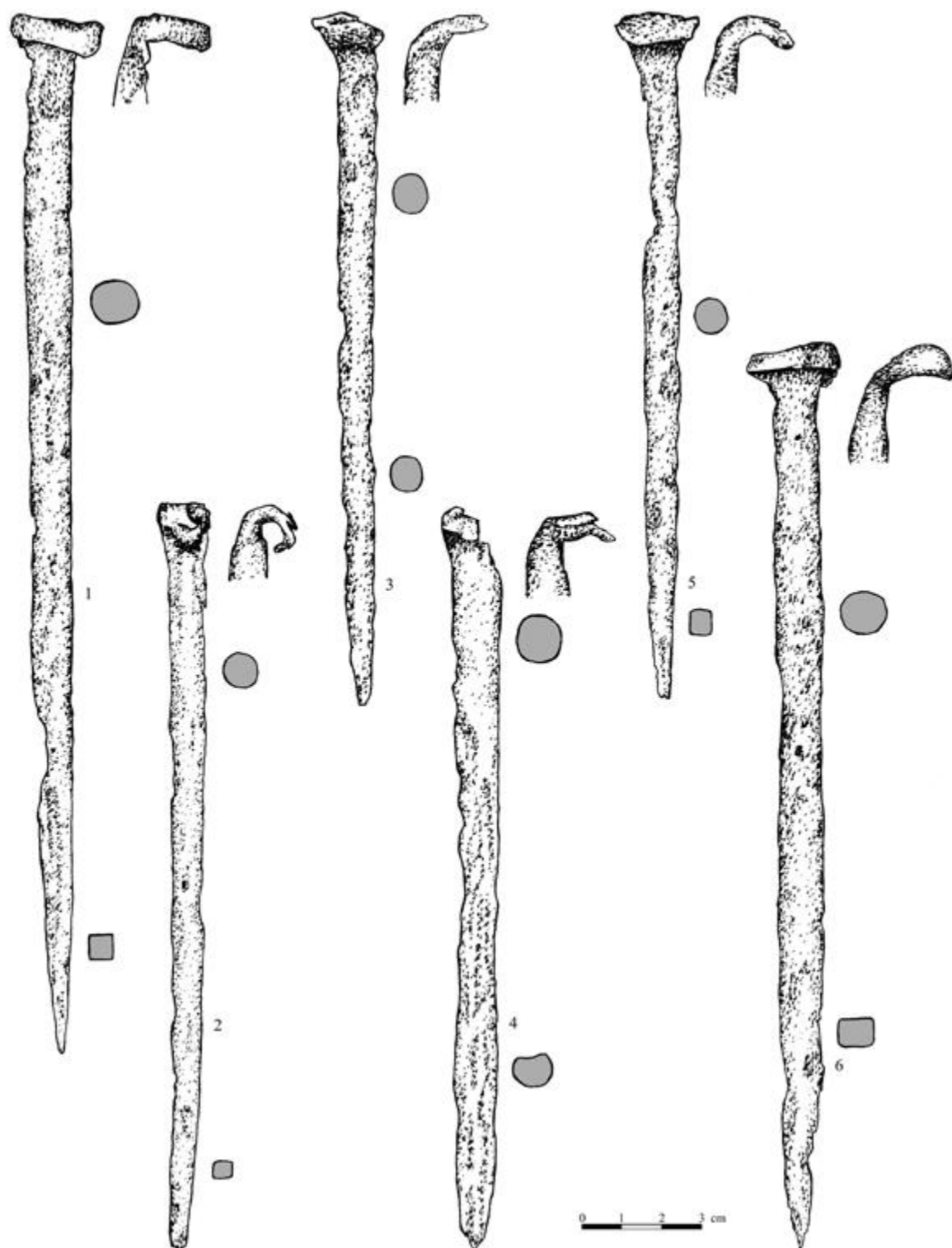
Ryc. 32. Fragmenty wiader z kurhanów w Podhorcach-Pleśniku (fot. A. Susuł)

Fig. 32. Fragments of buckets from the barrows in Pidgirci-Plisnes 'k (photo by A. Susuł)

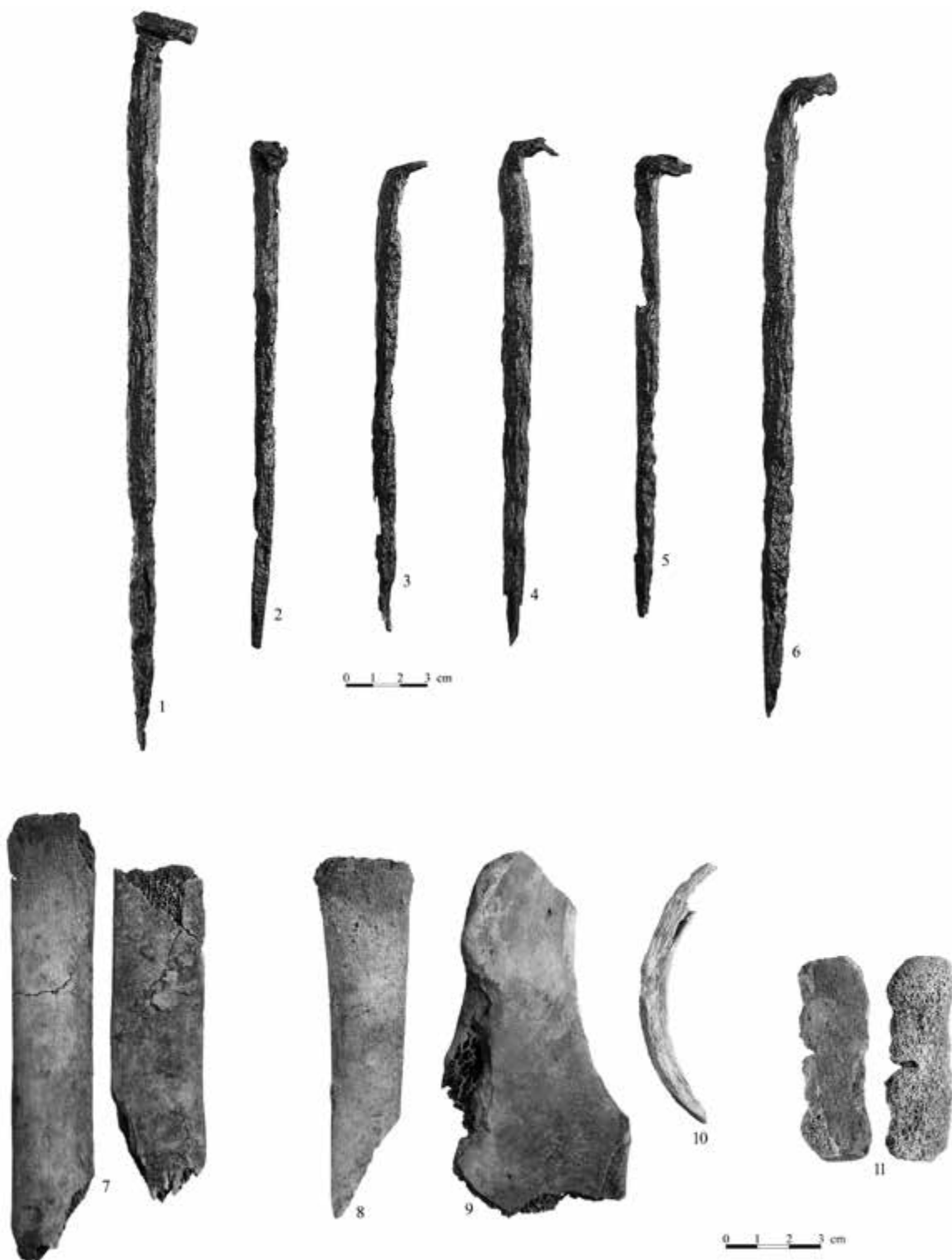
Ryc. 33. Fragmenty wiadra z kurhanu w Podhorcach-Pleśniku (fot. A. Susuł)

Fig. 33. Fragments of the bucket from the barrow in Pidgirci-Plisnes'k (photo by A. Susuł)

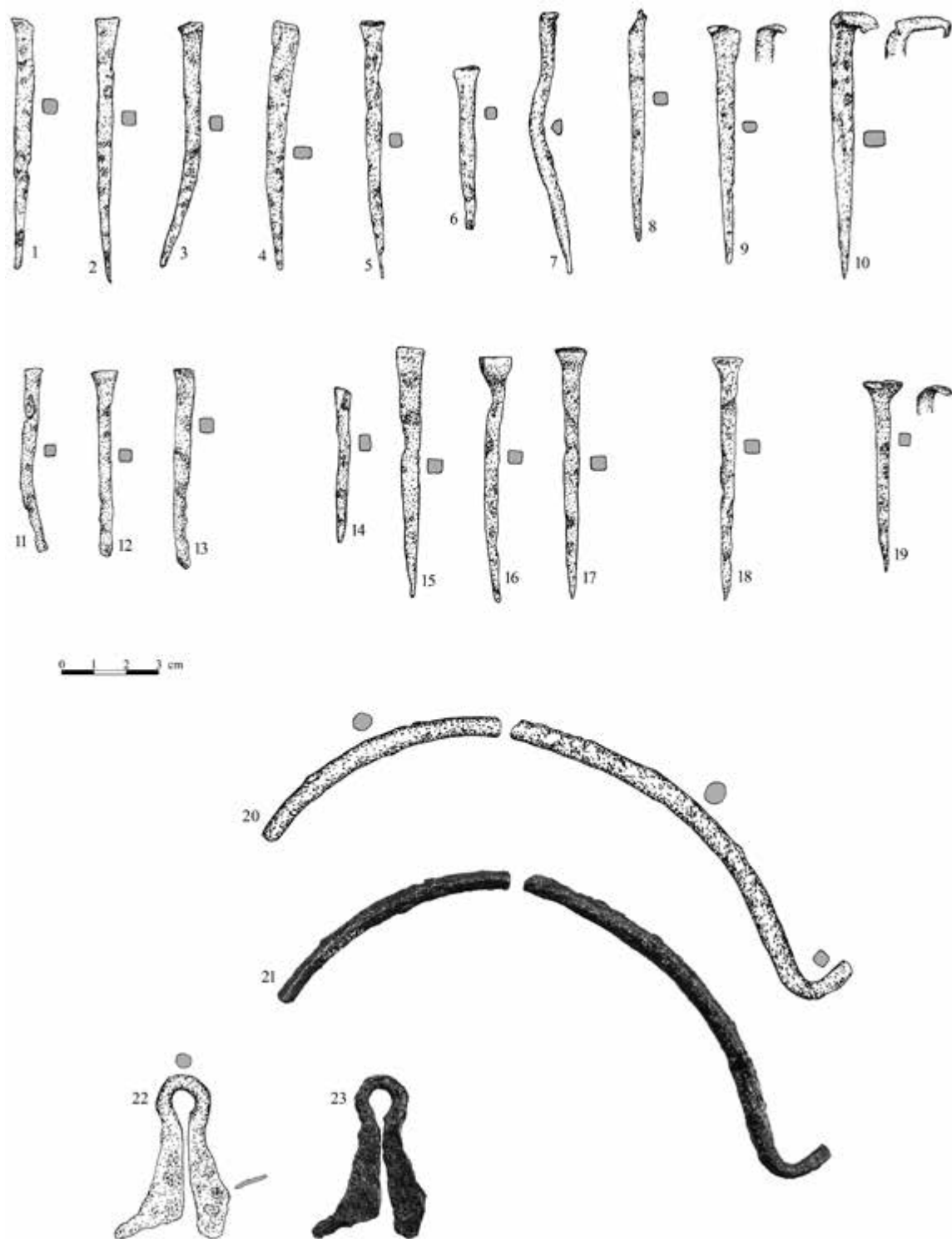
Ryc. 34. Gwoździe-haki z kurhanu w Podhorcach-Pleśniku (rys. W. Rumian)

Fig. 34. Nails-hooks from the barrow in Podgorci-Plisnes'k (drawn by W. Rumian)

Ryc. 35. Gwoździe-haki i kości zwierzęce z kurhanów w Podhorcach-Pleśniku (fot. A. Susuł)

Fig. 35. Nails-hooks and animal bones from the barrows in Pidgirci-Plisnes'k (photo by A. Susuł)

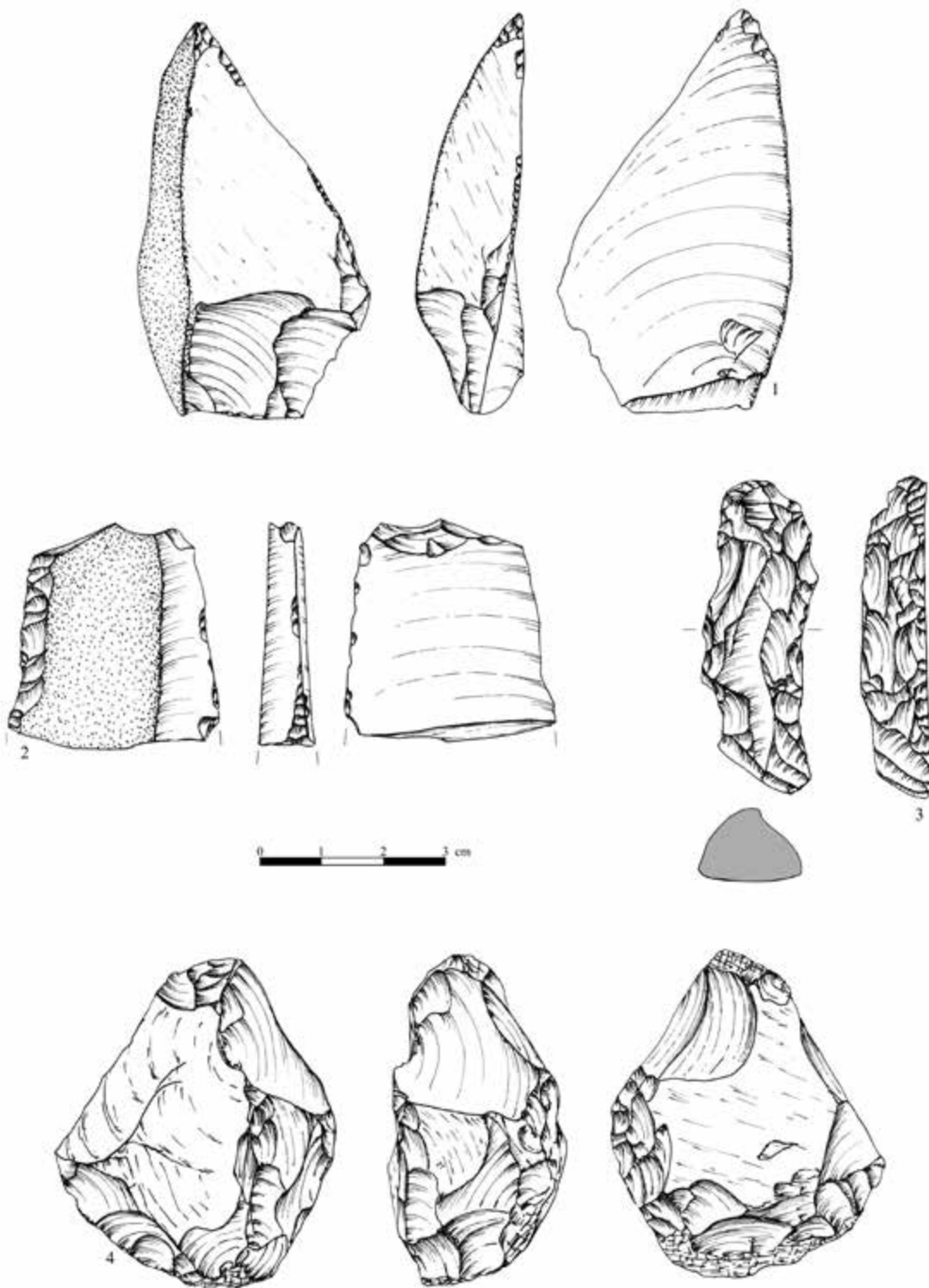
Ryc. 36. Zabytki z kurhanów [1-19] i grodziska [20, 21] w Podhorcach-Pleśniku (rys. W. Rumian; fot. A. Susuł)

Fig. 36. Artefacts from the barrows [1-19] and the hillfort [20, 21] in Pidgirci-Plisnes'k (drawn by W. Rumian; photo by A. Susuł)

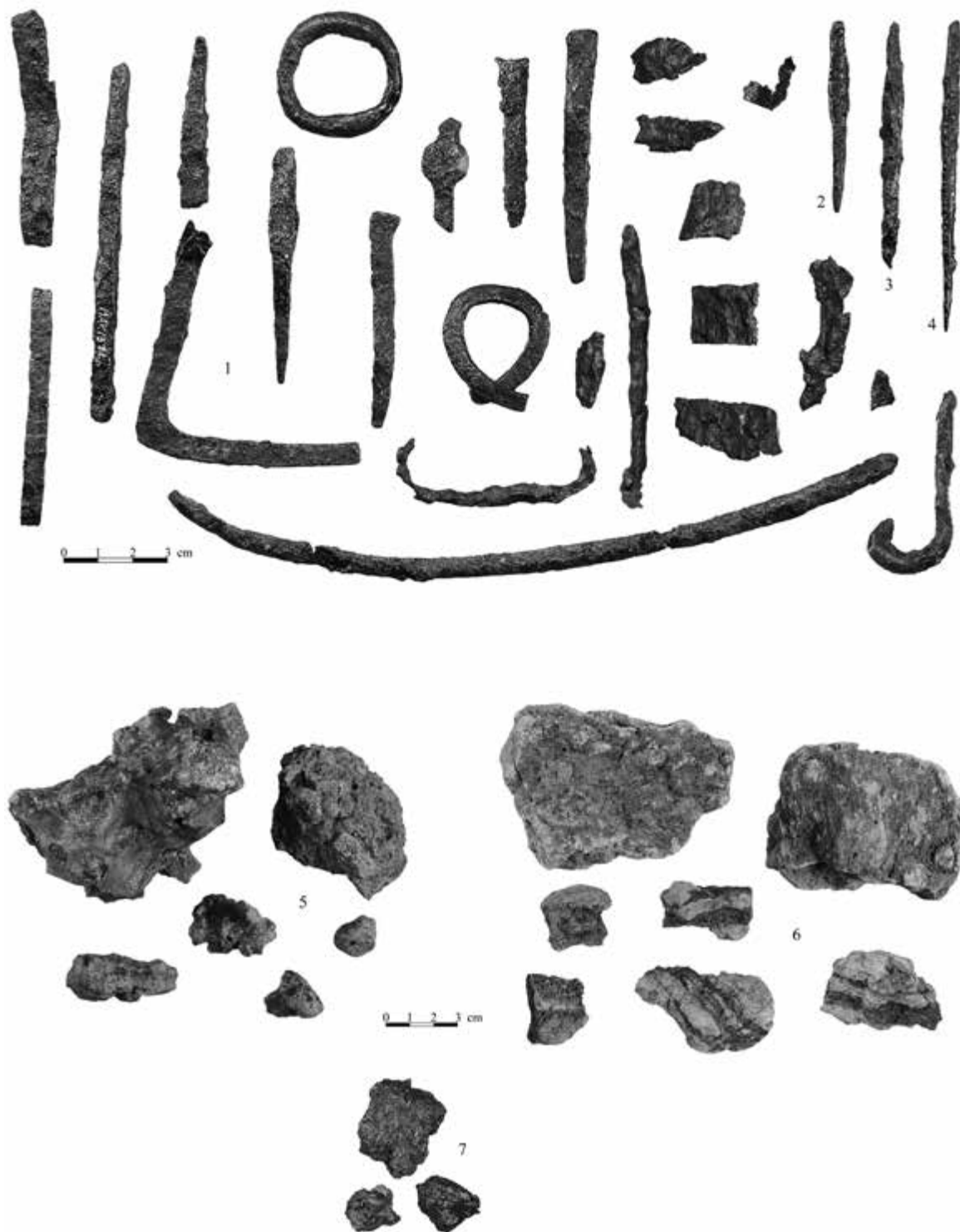
Ryc. 37. Zabytki z kurhanów w Podhorcach-Pleśniku (fot. A. Susuł)

Fig. 37. Artefacts from the barrows in Pidgirci-Plisnes'k (photo by A. Susuł)

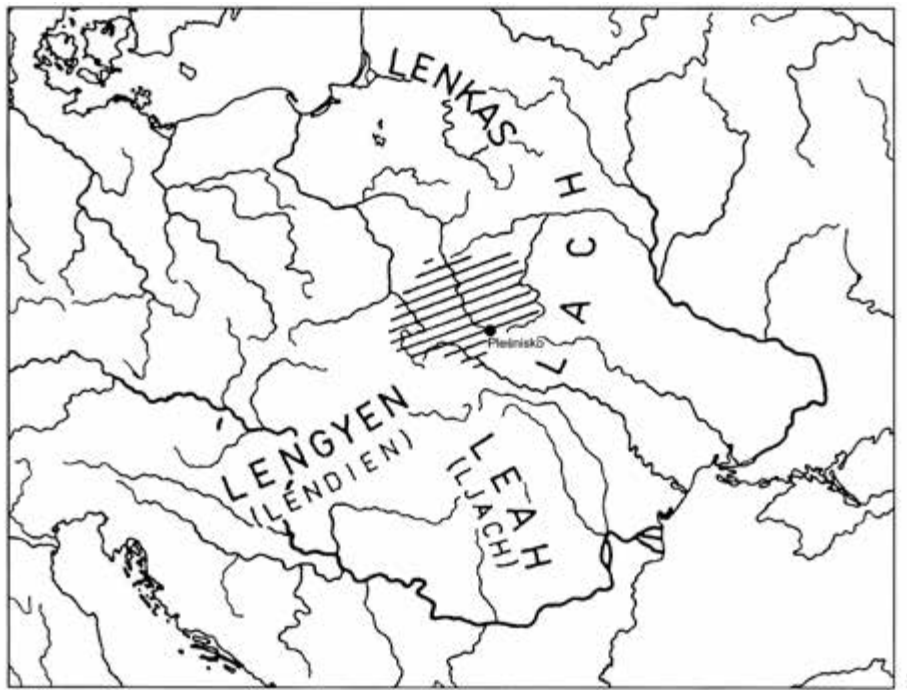
Ryc. 38. Zabytki z grodziska i kurhanów w Podhorcach-Pleśnisku (rys. A. Dzedzic)

Fig. 38. Artefacts from the hillfort and the barrows in Pidgirci-Plisnes'k (drawn by A. Dzedzic)

Ryc. 39. Zabytki z grodziska i kurhanów w Podhorcach-Pleśniku (fot. A. Susuł)

Fig. 39. Artefacts from the hillfort and the barrows in Pidgirci-Plisnes'k (photo by A. Susuł)

Ryc. 40. 1 - Rozmieszczenie etnonimu Polaków urobionego od Lędzian (Litwa, Ruś, Wołoszczyzna, Węgry) na tle przypuszczalnego zasięgu Lędzian w X w. (obszar zakreskowany) z zaznaczoną lokalizacją Pleśniska (wg Parczewski 2007, 162; z uzupełnieniem R. Liwocha); 2 - Podział polityczny Europy ok. roku 1000 (oprac. R. Liwoch)

Fig. 40. 1 - Distribution of the ethnonym of Poles deriving from the Lendian tribe name (Lithuania, Rus', Wallachia, Hungary) against the presumed range of Lendians in the 10th century (hatched area) with marked location of Plisnes 'k (acc. to Parczewski 2007, 162, supplemented by R. Liwoch); 2 - Political division of Europe around 1000 AD (prepared by R. Liwoch)

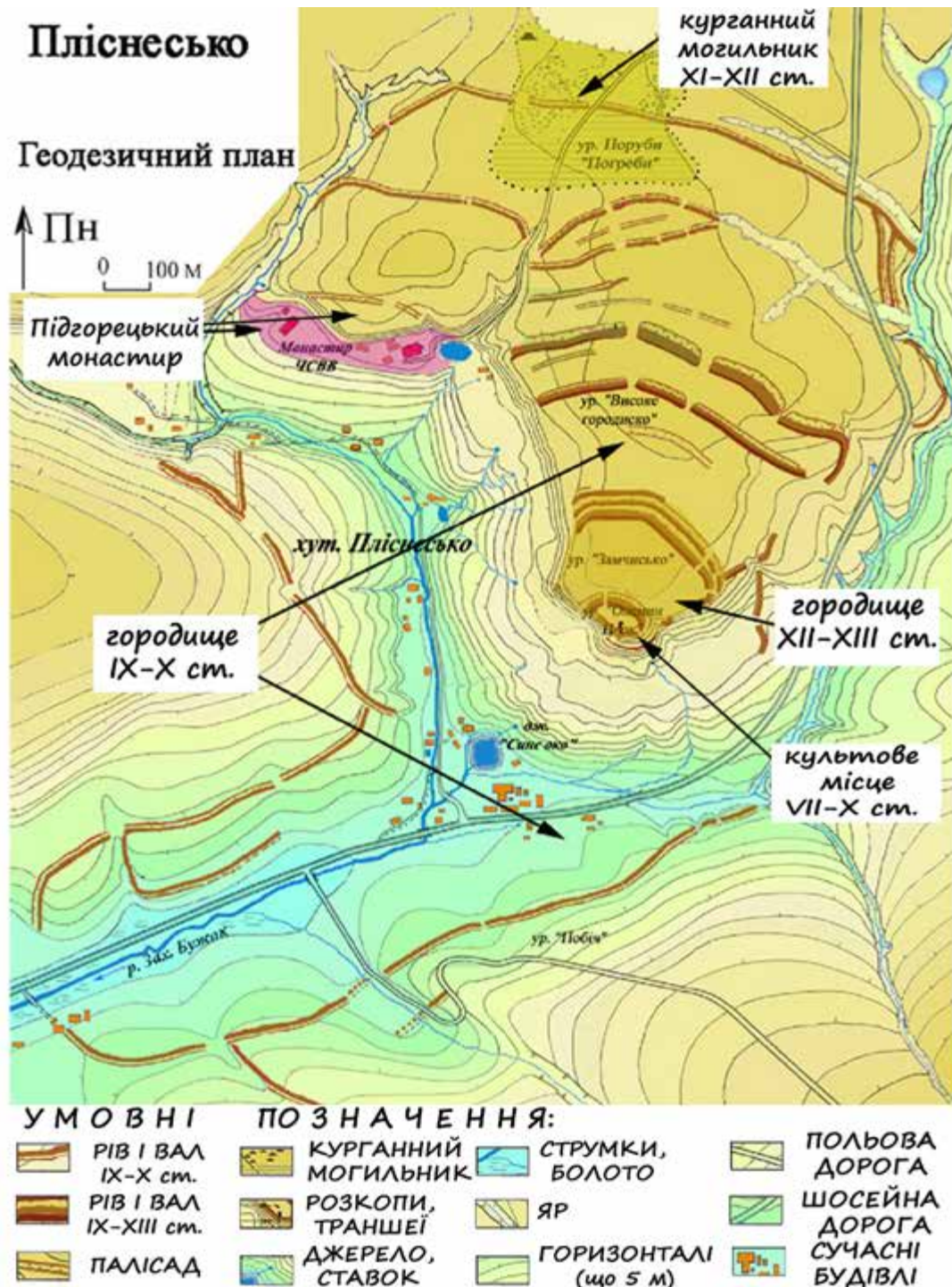

Рис. 41. План геодезичний Пле́сниска [підписи в kolejności od góry ku prawej: cmentarzysko kurhanowe XI-XII w.; klasztor podgorecki; grodzisko XII-XIII w.; grodzisko IX-X w.; miejsce kultu VII-X w.; legenda: fosa i wał IX-X w.; cmentarzysko kurhanowe; strumienie, bagno; droga polna; fosa i wał IX-XIII w.; wykopy, okopy; jar; droga utwardzona; częstokół; źródło, staw; poziomice (co 5 m); budowle współczesne] (wg M. Filipčuka; dzięki uprzejmości A. Filipčuka)

Fig. 41. Geodetic plan of Plisnes'k [signatures in order from top to right: burial mound cemetery 11th-12th century; monastery in Pidgirci; hillfort 12th-13th century; hillfort 9th-10th century; place of worship 7th-10th; legend: moat and earthen bank 9th-10th century; burial mound cemetery; streams, swamp; dirt road; moat and earthen bank 9th-13th century; excavations, trenches; ravine; paved road; palisade; source, pond; level (every 5 m); modern constructions] (acc. to M. Filipčuk, courtesy of A. Filipčuk)

Ryc. 42. Zabytki z grodziska i kurhanów w Podhorcach-Pleśniku (fot. A. Susuł)

Fig. 42. Artefacts from the hillfort and the barrows in Pidgirci-Plisnes'k (photo by A. Susuł)

Ryc. 43. Ceramika z grodziska w Podhorcach-Pleśnisku (fot. R. Liwoch)

Fig. 43. Pottery from the hillfort in Pidgirci-Plisnes 'k (photo by R. Liwoch)

Ryc. 44. Ceramika z grodziska w Podhorcach-Pleśniku (fot. R. Liwoch)

Fig. 44. Pottery from the hillfort in Podgirci-Plisnes'k (photo by R. Liwoch)

Ryc. 45. Fragmenty kaganków z grodziska w Podhorcach-Pleśniku (fot. A Susuł)

Fig. 45. Fragments of the oil lamps from the hillfort in Pidgirci-Plisnes 'k (photo by A. Susuł)

Ryc. 46. Zabytki z grodziska w Podhorcach-Pleśniku (fot. A. Susuł)

Fig. 46. Artefacts from the hillfort in Pidgirci-Plisnes 'k (photo by A. Susuł)

Ryc. 47. Fragmenty bransolet z grodziska w Podhorcach-Pleśniku (fot. A. Susuł)

Fig. 47. Fragments of the bracelets from hillfort in Pidgirci-Plisnes´k (photo by A. Susuł)

Ryc. 48. Miecz z wielkiej mogiły na gruntach włościańskich w Podhorcach-Pleśniku (rys. A. Dziedzic; fot. A. Susuł)

Fig. 48. Sword from the great barrow on peasant land in Pidgirci-Plisnes'k (drawn by A. Dziedzic; photo by A. Susuł)

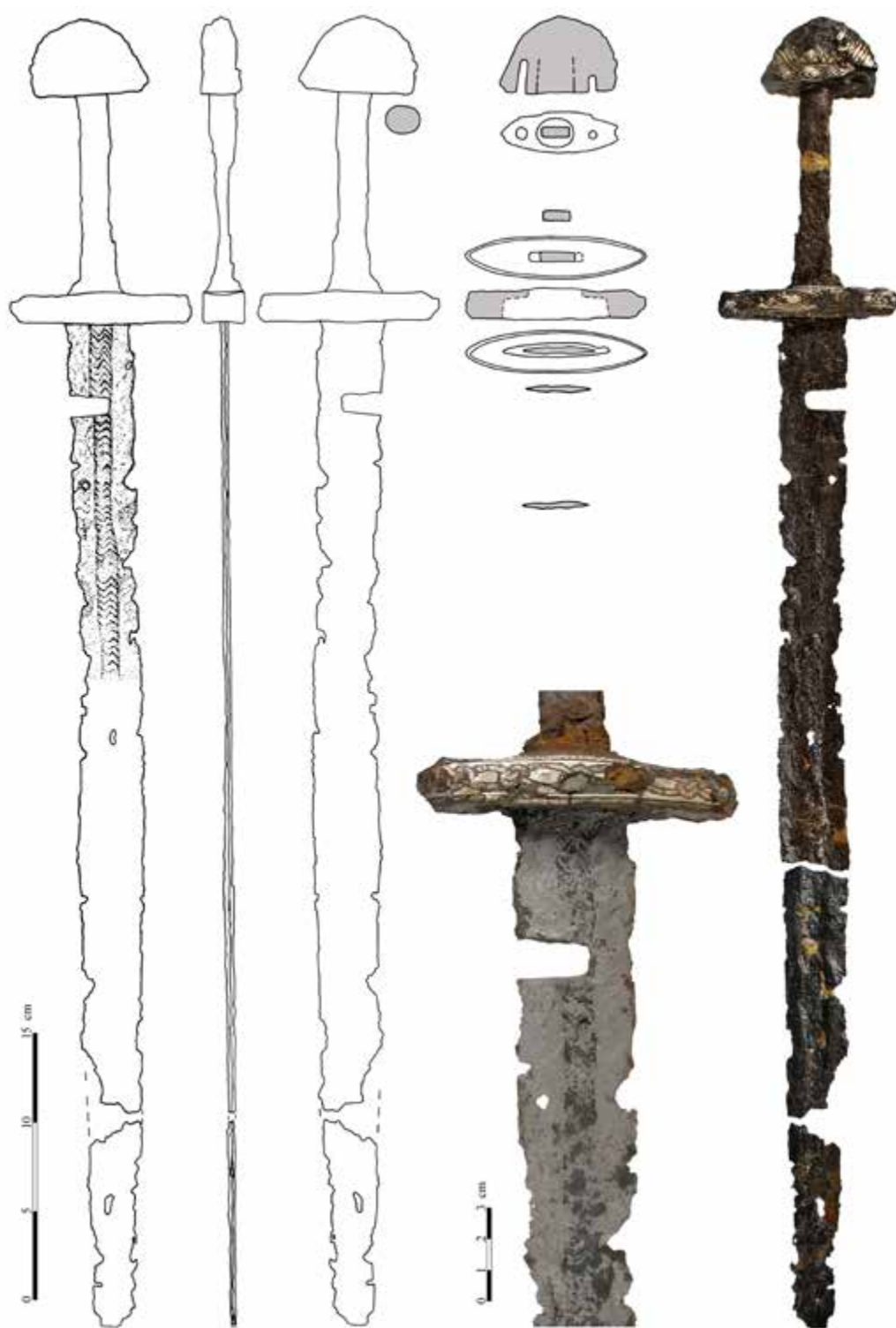
Ryc. 49. Rękojeść miecza z wielkiej mogiły na gruntach włościańskich w Podhorcach-Pleśniku (Digitalizacja: RPD MIK, projekt Wirtualna Małopolska, domena publiczna)

Fig. 49. Hilt of the sword from the great barrow on peasant land in Pidgirci-Plisnes'k (Digitization: RPD MIK, Wirtualna Małopolska project, public domain)

Ryc. 50. Zabytki z wielkiej mogiły na gruntach włościańskich [1-11] i z innych kurhanów [12-17] w Podhorcach-Pleśniku (fot. A. Susuł)

Fig. 50. Artefacts from the great barrow on peasant land [1-11] and the other barrows [12-17] in Pidgirci-Plisnes'k (photo by A. Susuł)

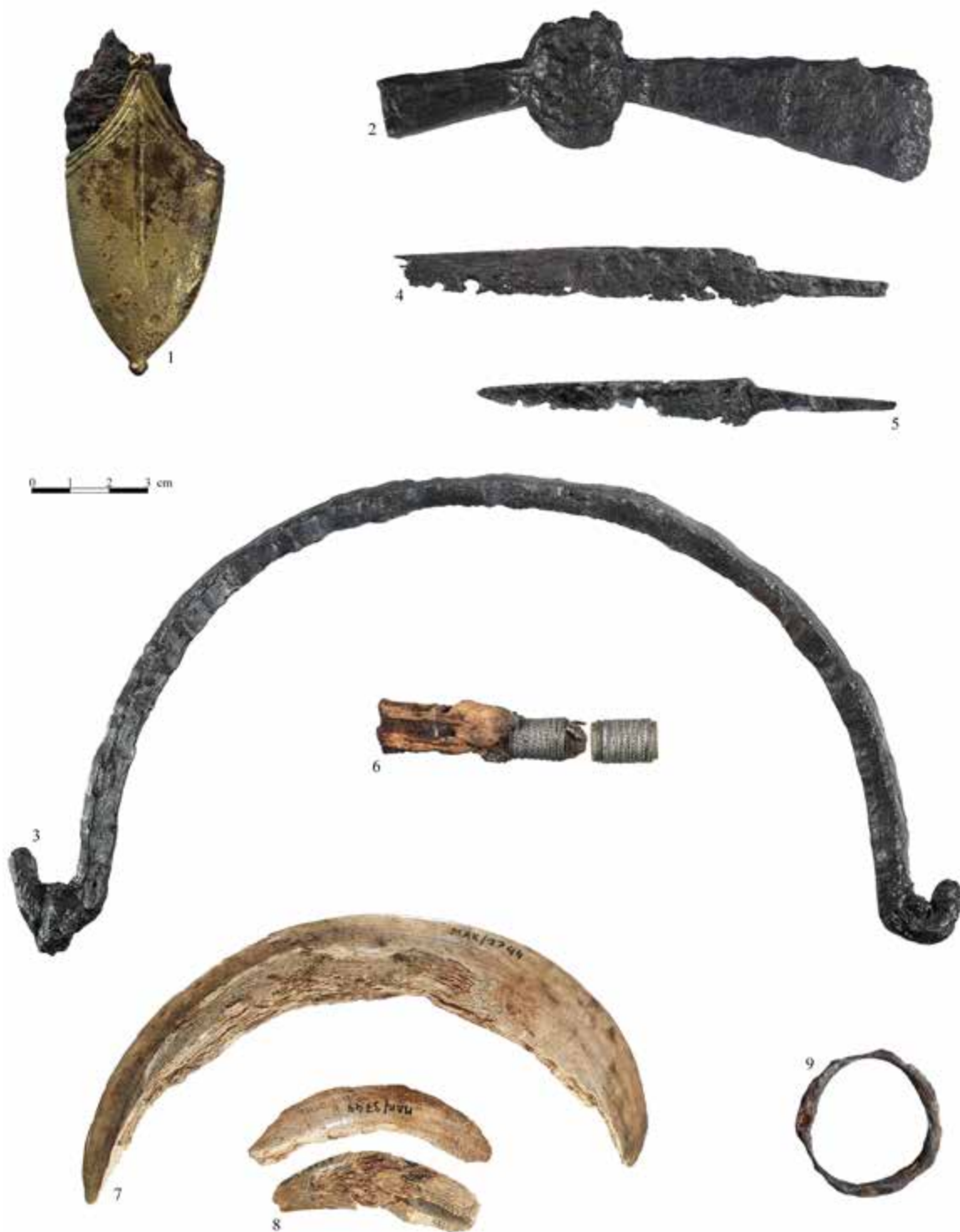
Ryc. 51. Miecz z wielkiej mogiły bliźniaczej nr 1 w Podhorcach-Pleśniku
 (rys. A. Dziejic; fot.: G. Kieferling; A. Susuł)

Fig. 51. Sword from the great twin barrow no 1 in Pidgirci-Plisnes 'k
 (drawn by A. Dziejic; photo by: G. Kieferling; A. Susuł)

Ryc. 52. Rękojeść miecza z wielkiej mogiły bliźniaczej nr 1 w Podhorcach-Pleśniku (Digitalizacja: RPD MIK, projekt Wirtualna Małopolska, domena publiczna)

Fig. 52. Hilt of the sword from the great twin barrow no 1 in Pidgirci-Plisnes 'k (Digitisation: RPD MIK, Wirtualna Małopolska project, public domain)

Ryc. 53. Zabytki z wielkiej mogiły bliźniaczej nr 1 w Podhorcach-Pleśnisku (fot. A. Susuł)

Fig. 53. Artefacts from the great twin barrow no 1 in Pidgirci-Plisnes'k (photo by A. Susuł)

Ryc. 54. Zabytki z wielkiej mogiły bliźniaczej nr 1 w Podhorcach-Pleśniku (fot. A. Susuł)

Fig. 54. Artefacts from the great twin barrow no 1 in Pidgirci-Plisnes'k (photo by A. Susuł)

Ryc. 55. Zabytki z wielkiej mogiły bliźniaczej nr 2 w Podhorcach-Pleśnisku [1, 2, 4-8] i enkolpion z Vésztó [3]
 (1, 2, 4-8 - fot. A. Susuľ; 3 - wg Lovag 1971, 145)

Fig. 55. Artefacts from the great twin barrow no 2 in Pidgirci-Plisnes'k [1, 2, 4-8] i encolpion from Vésztó [3]
 (1, 2, 4-8 - photo by A. Susuľ; 3 - acc. Lovag 1971, 145)

Ryc. 56. Zabytki z kurhanów i grodziska w Podhorcach-Pleśniku (fot. A. Susuł)

Fig. 56. Artefacts from the barrows and the hillfort in Pidgirci-Plisnes'k (photo by A. Susul)

Dewocjonalia staroruskie z zachodniej Ukrainy, [w:] *Релігії і вірування Русі (IX–XVI століття)*, Colloquia Russica, seria I, t. 8, Краків, 2018, s. 195-224.

Radosław Liwoch
(Kraków)

Dewocjonalia staroruskie z zachodniej Ukrainy

Półtora wieku po chrzcie księcia kijowskiego Włodzimierza rabbi Eliezer ben Natan z Moguncji przyrównał pod względem pobożności Rusinów do Bizantyńczyków, co świadczy o stosunkowo szybkim przyswojeniu sobie przez wschodnich Słowian kultury chrześcijańskiej. Wspomniane przez żydowskiego pisarza ikony i krzyże ze ścian ruskich domów nie dotrwały do dziś, jednak zachowało się wiele wczesnośredniowiecznych drobnych pamiątek osobistej dewocji, które jednak pochodzą w ogromnej większości ze stulecia po śmierci rabiego – z okresu od ok. połowy XII w. do 1240/1241 r. W artykule przedstawione są następujące grupy zabytków: krzyżyki, w tym także enkolpiony, które są najbardziej typowymi znakami osobistej pobożności chrześcijan; ikonki, w tym tzw. zmeeviki; lunule, ponieważ część z nich jest zapewne symbolami maryjnymi; miniaturowe toporki, które wiązać można ze św. Olafem; inne zawieszki. Szczególną uwagę zwrócono na typologię i chronologię tych przedmiotów, już wstępna analiza pokazuje bowiem, że zwłaszcza drugie zagadnienie wymaga dalszych badań. Datowania, podawane przez autorów w publikacjach zabytków, bywają w znacznej mierze domniemane, choć na ogół mieszczą się w sferze prawdopodobieństwa. Poruszone też będzie kontrowersyjne zagadnienie interpretacji lunul i miniaturowych toporków z brązu. Wydaje się, że zawieszki półksiężycowate poczynając od okazów z XII w., łączyć można z kultem Maryi (znane są teksty, w których Chrystus porównywany jest do Słońca, Matka Boska zaś do Księżycy), natomiast toporki z kultem św. Olafa, który rozpowszechniał się od lat 30. XI w. po elewacji jego relikwii.

„Ale ludzie na Rusi i w ziemi Iauan [Bizancjum] są zapewne bardzo pobożni, gdyż robią na swych wrotach i na drzwiach swych domów i na ścianach swych domów «znaki inowierców» [krzyże i ikony]”
(Rabbi Eliezer ben Natan)¹.

¹ Źródła hebrajskie do dziejów Słowian i niektórych innych ludów środkowej i wschodniej Europy. Wyjątki z pism religijnych i prawnych XI–XIII w., red. F. Kupfer i T. Lewicki, Wrocław–Warszawa 1956, s. 124–125, 129, 133.

Zapisane zaledwie półtora wieku po chrzcie księcia kijowskiego Włodzimierza Światosławowicza słowa Eliezera ben Natana z Moguncji, w których przyrównuje on pod względem pobożności Rusinów do Bizantyjczyków, świadczą o stosunkowo szybkim przyswojeniu sobie przez wschodnich Słowian kultury chrześcijańskiej. Wspomniane przez żydowskiego pisarza ikony i krzyże ze ścian ruskich domów nie dotrwały do dziś, jednak zachowało się wiele wczesnośredniowiecznych (koniec X – połowa XIII w.) drobnych pamiątek osobistej dewocji, których przykłady zachodnioukraińskie (południowo-zachodnia część Rusi) zostaną tu pokrótce przedstawione². Nieco zaskakujące jest tylko, że znane z badań archeologicznych krzyżyki i ikonki pochodzą w ogromnej większości ze stulecia po śmierci rabiego – z okresu od połowy XII wieku do ok. 1240/1241 r. Jednak niewątpliwie są także starsze świadectwa obecności chrześcijan, z których za jedno z najwcześniejszych na omawianym terenie, a przy tym niebudzące zasadniczych wątpliwości chronologiczno-interpretacyjnych, uznać należy krzyże z wielkich mogił bliźniaczych w Podhorcach. Łączyć je trzeba z przybyłymi z Kijowa przedstawicielami władzy książęcej (państwowej) i rozpocząć dzięki nim – przynajmniej formalnie/symbolicznie – działalnością misyjną Kościoła wschodniego, który w tym czasie stał się oficjalnym kościołem Rusi.

Krzyżyki. „O człowieku, ten krzyż to twój sternik, więc nie bój się grzmiących fal morza twojego życia... Krzyż będzie dla ciebie wzorem niezłomności, aż przymocujesz swe ciało do wiecznej czci wobec Ukrzyżowanego..., a wtedy z wielką zdobyczą dotrzesz do portu spokoju!” (Św. German I, patriarcha konstantynopolski)³.

Krzyżyki⁴ są zapewne najliczniejszymi wyrobami drobnej metaloplastyki i obróbki kamienia w młodszej fazie wczesnego średniowiecza na Rusi, a zaczątkiem tej licznej i zróżnicowanej grupy staroruskich dewocjonaliów⁵ na omawianym terenie są wspomniane krzyże z wielkiej mogiły bliźniaczej w Podhorcach. Dwa srebrne krzyżyki (*il. 1a, b*)⁶ odlane zostały w tej samej formie i zachowały się

² Autor planuje obszerniejszą prezentację tego nader istotnego tematu ze szczególnym uwzględnieniem krzyżyków i ikonek, których kontekst archeologiczny jest znany, a także z omówieniem świadectw lokalnej produkcji (por. przypis 5).

³ *Krzyż jest szkołą miłości! Myśli świętych o Krzyżu Chrystusowym*, [in:] <http://www.pch24.pl/krzyz-jest-szkola-milosci--mysli-swietych-o-krzyzu-chrystusowym,42059,i.html> (5.05.2018)

⁴ Krzyże są emblematem chrystianizmu, a ich interpretacja nie budzi wątpliwości takich, jak objaśnianie znaczenia lunul lub miniaturowych toporków. Przypomnieć jednak trzeba, że krzyż był przedchrześcijańskim, bardzo rozpowszechnionym symbolem solarnym. Por.: J. Tresidder, *Słownik symboli. Ilustrowany przewodnik po tradycyjnych wyrażeniach obrazowych, znakach ikonicznych i emblematach*, Warszawa 2005, s. 100–101; B. A. Uspienski, *Krzyż i koło. Z historii symboliki chrześcijańskiej*, Gdańsk 2010, s. 99–100).

⁵ Bogactwo przedmiotów osobistego nabożeństwa na wczesnośredniowiecznej Rusi powoduje, iż przygotowanie ich monografii – nawet tylko z południowo-zachodniej części państwa Rurykowiczów – opatrzonej w miarę kompletnym katalogiem i z kompetentną analizą rysuje się jako praca niemal tytaniczna (np. zbiór enkolpionów wołyńskich zawiera ponad sto okazów. В. Савицький, І. Міхальчук, *Знахідка „сирійського” енкалпіона на території Луцького району, „Старий Луцьк”*, 8, 2012, с. 485), jednak bez wątpienia wniosłoby wiele do poznania kultury religijnej tego regionu (por. przypis 2).

⁶ Zabytki ze zbiorów Muzeum Archeologicznego w Krakowie [dalej: MAK] o numerze inwentarzowym (dalej: nr inw.) MAK/3744; wymiary: wysokość – 6,1 i 5,9 cm, szerokość obu – 5,1 cm, grubość obu – 0,15 cm, średnica obu kółek do

stosunkowo dobrze. To duże okazy typu nazywanego niesłusznie skandynawskim, natomiast wg nowego podziału wczesnośredniowiecznych zawieszek-krzyżyków, sporządzonego przez Jörna Staeckera, zaliczają się do wariantu B.1 typu 1.4.3⁷. Zawieszki takie wytwarzane były – najpewniej pod wpływem bizantyjskim – na Rusi. Początki ich produkcji datuje się na koniec X – początek XI wieku, jednakże ich X-wieczna geneza podawana jest w wątpliwość. J. Staecker datuje podobne okazy na XI – początek XII wieku. Zbliżoną ich chronologię, tj. XI – pierwszą połowę XII wieku, przyjmuje też Walentin Siedow⁸. Młodsze egzemplarze – z XIII wieku – pochodzą z Karelii, a XII–XV-wieczne z Łotwy. Przykładem wczesnych mogą być oba egzemplarze podhoreckie, których chronologia z pewnością nie wykracza poza połowę XI, a najbardziej uzasadnione wydaje się ich datowanie na schyłek X wieku⁹. Trzeci srebrny krzyżyk (*il. 1c*)¹⁰ jest surowy w formie i wykonany niezbyt starannie, zatem najpewniej nie był używany jako ozdoba. Zaliczyć go można do wariantu A typu 1.1.2, wg J. Staeckera datowanego na X – pierwszą połowę XI wieku¹¹. Chronologia krzyżyków z Podhorzec jest bardzo wiarygodna, stanowiły one bowiem elementy bogatych zespołów grobowych. Zasadne jest przypuszczenie, że były pamiątką chrztów właścicieli, które odbyły się zapewne w związku z chrztem Włodzimierza Światosławicza w 988 r. Latopisarz okoliczności tego wydarzenia – ślepotę należy uznać za alegorię – przedstawił następująco: „по Бжью же строенью . въ се время разболѣлса Володимиръ . ѿчима . и не видаше ничтоже . и тоужаше велми . и не домышлаше что створити . и посла ко нему цѣрца рекуще . аще хоцещи болезни сеѧ избыти . то вскорѣ крѣтиса . аще ли ни то не имаещи избыти сего . и си слышавъ Володимеръ . аще се истина буде^f . по истѣнѣ великъ Бѣ крѣтъѧиескъ . и повелѣ крѣтитиса . и епѣпъ же Корсуньскыи с попы цѣрчины ѿгласивъ ии и крѣти Володимѣра . и ѧко возложи руку на нь . и абѣ прозрѣ . видив же се Володимеръ . напрасное исцѣление и прослави Бѧ рекъ . то первое оувидѣхъ Бѧ истиньнаго . си же оувидивше дружа его мнози крѣтишася”¹². Inne – młodsze – krzyżyki, które nad górnymi Dniestrem i Bugiem pojawiają się liczniej – zwłaszcza w ośrodkach wczesnomiejskich – w XII wieku są datowane z mniejszą dokładnością lub/i mniej wiarygodnie. Pomocny przy omawianiu zagadnienia krzyżyków z zachodniej Ukrainy jest schemat przygotowany przez Aleksandra Baszkowa dla znalezisk z Białorusi, choć widoczne są różnice między oboma ob-

zawieszania – 1,8 cm, waga – 10,1 i 9,6 g.

⁷ Zob.: J. Staecker, *Rex regum et dominus dominorum. Die wikingerzeitlichen Kreuz- und Kruzifixanhänger als Ausdruck der Mission in Altdänemark und Schweden*, Stockholm 1999 (Seria: *Lund Studies in Medieval Archaeology*, 23).

⁸ Ibidem, s. 113–115, 198; В. В. Седов, *Предметы древнерусского происхождения в Финляндии и Карелии*, „Краткие сообщения Института археологии АН СССР”, 179, 1984, с. 34.

⁹ R. Liwoch, *Wielka mogiła bliźniacza w Podhorcach*, „Spotkania Bytomskie”, 6, 2009, s. 362–364.

¹⁰ Zabytek ze zbiorów MAK-u; nr inw. MAK/3744; wymiary: wysokość – 2,6 cm, szerokość – 2,3 cm, grubość – 0,35 cm, waga – 1,6 g.

¹¹ R. Liwoch, *Wielka mogiła*, s. 369.

¹² *Ипатьевская летопись*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей*, т. 2, Санкт-Петербург 1908, стб. 96–97.

szarami. W grupie krzyżyków metalowych A. Baszkow wydziela trzy podgrupy: z wyobrażeniem Ukrzyżowania, emaliowane i ażurowe; pozostałe zaś umieszcza w dwu działach: płaskie i przestrzenne. Grupę krzyżyków kamiennych dzieli na dwie podgrupy – ozdobnie wykończone i bursztynowe oraz na pozostałe (niezdobione)¹³.

Nie ma na omawianym obszarze wczesnych krzyżyków z wyobrażeniem Ukrzyżowania, a młodsze są nieliczne. Przedstawione jest ono na krzyżyku z warstwy kulturowej XI–XIII wieku na grodzisku w Peremylu¹⁴. Okaz ten nawiązuje do niektórych (z końcami prostymi) enkolpionów grupy II wg Gali Korzuhiny i Anny Pieskowej¹⁵, zatem nie można się spodziewać, by pochodził sprzed XI/XII wieku. Kolejny wizerunek ukrzyżowanego Chrystusa znajduje się na krzyżyku ze Skurcza¹⁶, który jest zbliżony do enkolpionów grupy VI.5 datowanych na XIII wiek. Jeszcze jedno przedstawienie, ale nie Ukrzyżowania, a św. Borysa, widoczne jest na brązowym krzyżu z Ludwiszcza, zapewne z XIII wieku¹⁷. Wydaje się, że większość zachodnioukraińskich egzemplarzy tego rodzaju zawieszek nawiązuje stylistycznie do enkolpionów, a ich chronologia pokrywa się w zasadzie – mogą być nieco młodsze i dłużej używane – z chronologią prototypów.

Bardzo liczną odmianą są brązowe krzyżyki emaliowane, co szczególnie widoczne jest po ukazaniu się artykułu Wołodymyra Sawyckiego o znaleziskach z Wołynia. Autor ten dzieli je na aż 9 typów i podtypy¹⁸. Najliczniejszy jest typ I – z trójdzielnymi zakończeniami ramion (koliste końce i dwa małe symetryczne występy przy nich). Poza trzydziestoma dwoma okazami przedstawionymi przez W. Sawyckiego zalicza się do niego także egzemplarz z Żabiniec (*il. 1d*)¹⁹ i wiele innych. Na Białorusi krzyżyki takie znane są tylko z grobów i warstw kulturowych XII – pierwszej połowy XIII wieku²⁰. Wydaje się, że zbliżoną do białoruskiej chronologią mają okazy tego typu z zachodniej Ukrainy. Również z XII–XIII wieku pochodzą typy od II do IX. Rozciąganie chronologii krzyżyków emaliowanych na zachodniej Ukrainie na XI wiek wydaje się słabo uzasadnione.

¹³ A. A. Башков, *Христианские древности Беларуси конца X – XIV вв. (предметы христианского культа индивидуального использования)*, Минск 2011, s. 17–45, 96–119, 141–158, рис. 4–21.

¹⁴ В. М. Савицький, М. М. Собуцький, *Натільні хрести та підвіски із ображенням хреста XI–XIII ст. у збірці Волинського краєзнавчого музею*, [in:] *Церква – наука – суспільство: питання взаємодії*, Київ 2012, s. 201, 203, рис. 1:1.

¹⁵ Г. Ф. Корзухина, А. А. Пескова, *Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии XI–XIII вв.*, Санкт-Петербург 2003, s. 83–86, 96–101, таб. 35–38, 45–47.

¹⁶ В. М. Савицький, М. М. Собуцький, *Натільні хрести*, s. 201, 203, рис. 1:2.

¹⁷ М. И. Островский, *Разведки в Тернопольской и Ровенской областях*, „Советская археология”, 4, 1964, s. 224–225, рис. 1:5.

¹⁸ В. Савицький, *Нові знахідки давньоруських натільних хрестів із ввімчастими емаліями на території Волині*, „Археологічні дослідження Львівського університету”, 16, 2012, s. 330–338, рис. XXII–XXIX.

¹⁹ Zabytek ze zbiorów MAK-u; nr inv. MAK/3704; wymiary: szerokość – 3,1 cm, wysokość zakończenia ramion – 1,0 cm, grubość – 0,2 cm, waga – 1,6 g.

²⁰ А. А. Башков, *Христианские древности*, s. 32.

Do wczesnośredniowiecznych zaliczają się także krzyżyki bursztynowe, a wśród nich okaz z Kryłosu (*il. 1e*)²¹, do którego podobne krzyżyki nowogrodzkie datuje się na drugą połowę XII – XIII wiek²². W ustaleniu chronologii znalezisk zachodnioukraińskich pomocne są zwarte zespoły ozdób z grodziska w Horodyszczu (obwód chmielnicki), w których krzyże bursztynowe wystąpiły razem z kołkami²³, odpowiadają zatem chronologicznie skarbowi IV grupy G. Korzuhiny, tj. okresowi od lat 70. XII wieku do 1240 r. Przypuszczać wolno, że w kontekst archeologiczny przeszły one ok. 1240/1241 r., ponieważ prawdopodobnie wtedy gród zniszczyły wojska mongolskie.

Mniej zróżnicowane pod względem formy od metalowych są krzyżyki kamienne, które można podzielić na wykonane z surowca lokalnego (z terenu Rusi), jak łupkowe okazy z podlwońskiego Dźwinogrodu²⁴, oraz importowane lub wyrzeźbione z kamienia importowanego, jak krzyżyk z peloponeskiego lapis lacedaemonius znaleziony w Bogdanówce (*il. 1f*)²⁵, „marmurowy” z Onyszkowiec²⁶ czy tufowy (?) ze wspomnianego Dźwinogrodu²⁷. Je również datować można na XII – pierwszą połowę XIII wieku.

Średniowieczne krzyżyki metalowe i kamienne są w ostatnim czasie często prezentowane w literaturze²⁸, jednak niemal równie często brak informacji o kontekście archeologicznym, z którego pochodzą. Datowane są na podstawie analogii – zwykle prawidłowo – jednak konieczna jest lokalna weryfikacja przyjętej dla całej Rusi chronologii poszczególnych typów, a to możliwe będzie dopiero po zgromadzeniu znaczącego zbioru dewocjonaliów z fachowo prowadzonych wykopalisk archeologicznych. Według wstępnej oceny autora większość tego rodzaju dewocjonaliów pochodzi z pierwszych dziesięcioleci XIII wieku, ale jest to tylko przypuszczenie wymagające potwierdzenia opartego na dalszych badaniach.

Enkolpiony. „Кресты-энколпионы были привнесены в жизнь древнерусского общества из византийской практики в X–XI веках как предметы личного благочестия, одновременно служившие реликвариями для персональной святости, что давало надежду на личное покровительство святого чрез близкое присутствие частицы его мощей или даже вторичной

²¹ Zabytek ze zbiorów MAK-u; nr inw. MAK/8972; wymiary: wysokość (zachowana) – 1,9 cm, szerokość – 1,75 cm, grubość – 0,6 cm, waga (zachowana) – 1,0 g.

²² М. Д. Полуобяринова, *Полудрагоценные камни и янтарь в древнем Новгороде*, [in:] *Новгородские археологические чтения*, ред. В. Л. Янин, П. Г. Гайдуков, Новгород 1994, с. 80–81, рис. 3:4.

²³ Г. О. Піскова, *Скарби стародавнього Ізяслава*, „Археологія”, 61, 1988, с. 21–25.

²⁴ V. Hupalo, *Christian devotional objects from early medieval Zvenigorod (now Zvenyhorod, Ukraine)*, [in:] *Rome, Constantinople and newly-converted Europe. Archaeological and historical Evidence*, ред. M. Salamon i in., Kraków–Leipzig–Rzeszów–Warszawa 2012, s. 605, rys. 10:1–3 [Seria: *U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej*, t. 2].

²⁵ Zabytek ze zbiorów MAK-u; nr inw. MAK/3623; wymiary: wysokość – 4,7 cm, szerokość – 3,25 cm, grubość – 1,0 cm, waga – 16,5 g.

²⁶ A. Cynkałowski, *Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego*, Warszawa 1961, tabl. XXV:13.

²⁷ V. Hupalo, *Christian devotional objects*, с. 605, rys. 10:4.

²⁸ М.ін.: М. Ягодинаська, *Нові культові речі з давньоруських пам’яток Західного Поділля*, „Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині”, 11, 2007, с. 352–354; В. Савицький, *Нагрудні мініатюрні хрести та підвіски з хрестами княжої доби в збірці Любомльського краєзнавчого музею*, „Княжа доба”, 8, 2014, с. 195–207.

реликвии, бывшей в контакте со святым при его жизни или с его останками. После резкого вынужденного прекращения киевской традиции массового изготовления энколпионов с прошествием времени, буквально спустя столетие, энколпионы-реликварии сами зачастую становились реликвиями. Древнерусская традиция ношения энколпионов с персональными святынями, ставшая общерусской, была продолжена крестами-мощевиками XIV–XVI веков” (A. Pieskowa)²⁹.

Zapewne najstarszym, a przynajmniej najpewniej datowanym wczesnym enkolpionem³⁰ z zachodniej Ukrainy, jest jeden ze wspomnianych już krzyży z Podhorzec (*il. 2a*)³¹, będący wyrobem starobułgarskim lub ewentualnie prowincjonalnobizantyjskim. Datować go należy na koniec X – pierwszą połowę XI wieku³². Brązowy relikwiarz podhorecki nie ma bliskiej analogii na ziemiach Rurykowiczów, z których znane są nieruskie egzemplarze reliefowe, lecz o bogatszej ikonografii³³. W najnowszym opracowaniu bizantyjskich enkolpionów z ziem średnio-wiecznej Rusi A. Pieskowa włączyła go do wariantu bałkańsko-dunajskiego IB1³⁴.

Enkolpiony bizantyjskie na Rusi i staroruskie z ziem ruskich i z innych krajów zostały poddane wnikliwej analizie typologiczno-chronologicznej w obszernej monografii G. Korzuhiny i A. Peskowej³⁵. Podzielono je na grupy oznaczone cyfrą rzymską, te zaś na typy ikonograficzne ułożone wg formy i rozmiaru z oznaczeniem cyframi arabskimi³⁶. Do opracowania tego dodać można tylko informacje o nowych znaleziskach, „поток которых не прекращается и не сокращается, точно так же не прервется”³⁷ oraz o raczej nielicznych nieuwzględnionych

²⁹ A. A. Пескова, *Древнерусские энколпионы XI–XIII веков в русле византийской традиции*, [in:] *Ставрографический сборник*, т. 3: *Крест как личная святыня*, Москва 2005, с. 171, 176.

³⁰ Enkolpion – to noszony na piersi niewielki relikwiarz w formie otwieranego krzyża złożonego z dwóch połączonych zawiasami połówek i zaopatrzonego w ucho do zawieszania (szerzej: E. Gródek-Kciuk, *Enkolpiony znalezione na terenie Polski – próba klasyfikacji i datowania materiałów*, „Przegląd Archeologiczny”, 36, 1989, s. 97–134). Niekiedy enkolpionami nazywa się także inne dewocjalia (por.: M. P. Kruk, A. Sulikowska-Gąska, M. Wołoszyn, *Sacralia Ruthenica. Dzieła staroruskie bądź z Rusią związane z metalu i kamienia w Muzeum Narodowym w Krakowie i w Muzeum Narodowym w Warszawie*, Warszawa 2006).

³¹ Niegdyś w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Krakowie, ale zaginął najpewniej w czasie II wojny światowej. Enkolpion podhorecki był bardzo podobny – sądząc z opisu i fotografii archiwalnej – do krzyża z Vésztő (por.: Zs. S. Lovag, *Byzantine Type Reliquary Pectoral Crosses in the Hungarian National Museum*, „Folia Archaeologica”, 22, 1971, s. 147–147, ryc. 1:2a, 2b).

³² R. Liwoch, *Wielka mogiła*, s. 365–369. Por.: B. Pitarakis, *Les croix-reliquaires pectorales byzantines en bronze*, *Bibliothèque des Cahiers archéologiques*, 16, 2006, s. 30, 32, 68–71, ryc. 12, 231–233, poz. 151–154, 156.

³³ Zob.: Г. Ф. Корзухина, А. А. Пескова, *Древнерусские энколпионы*, с. 42–49, таб. 1–7; А. А. Пескова, *Древнерусские энколпионы*, с. 134–183; Eadem, *Byzantine pendant reliquary-crosses from the territory of medieval Rus’*, [in:] *Rome, Constantinople and newly-converted Europe*, s. 403–443.

³⁴ A. A. Peskova, *Byzantine pendant*, s. 422–423, ryc. 16:5.

³⁵ Г. Ф. Корзухина, А. А. Пескова, *Древнерусские энколпионы*. Podkreślić należy ogromny wkład A. Peskowej, która przedstawiła aktualną wiedzę o enkolpionach z Rusi i zestawiła katalog kilkakrotnie większy niż pierwotny G. Korzuhiny. Część not katalogowych zabytków zachodnioukraińskich opracowali inni autorzy: M. A. Jagodinska, A. Gordin, M. Picyszyn, B. Priszczepa i Ja. Stančak.

³⁶ Zob.: A. A. Пескова, *Древнерусские энколпионы*, с. 177–183.

³⁷ Dowodami na trafność tego sprostżenia są licznie prezentowane znaleziska, m.in.: В. Конопля, В. Петегирич, *Енколпiон із Млинова*, „Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині”, 10, 2006, с. 231–232; В. Савицький, *Нагрудні мініатюрні хрести*, с. 183–195.

wcześniej opublikowanych okazach, jak dwa enkolpiony z Oderadówki³⁸, należące do podtypów II.1.1 i III.1.1. Spodziewać się też należy opracowań szczegółowych poświęconych różnorodnym zagadnieniom lub obszarom, czego przykładami są studia o relikwiarzach boryso-glebowskiach Victora Spinei³⁹, czy też artykuł o krzyżach z regionu karpacko-dniestrzańskiego Swietłany Riabcewej⁴⁰. Zauważyć trzeba, że na zachodniej Ukrainie wiele z typów – wszystkich jest aż 83 – nie występuje (choć niektóre znane są z bliskiego sąsiedztwa), zatem nie ma potrzeby wzmiankowania ich w niniejszej pracy.

Enkolpiony bizantyjskie – grupa I – na terytorium dawnej Rusi pojawiły się wcześniej, już w X wieku, jako ślad aktywności politycznej w regionie naddunajskim pierwszych ruskich książąt, młodsze zaś są śladem dalszych kontaktów ze światem bizantyjskim. Do ich poprawnej analizy archeologicznej niezbędne jest odwołanie się do materiałów z południowo-wschodniej Europy.

Do typu I.1 enkolpionów, z ulanymi wyobrazeniami reliefowymi, należą omówiony już krzyż z Podhorzec i zapewne XI-wieczny okaz z nieznannej miejscowości w obwodzie iwano-frankińskim (*il. 2b*).

Typ I.2 – płaskie enkolpiony z wyobrazeniami zarysowanymi wgłębnymi – reprezentowany jest przez XI-wieczne lub nawet starsze skrzydło z Ukrzyżowaniem (a może ze świętym orantem?) z Gródka (*il. 2c*)⁴¹.

Do grup od II do IX zaliczają się enkolpiony staroruskie, których produkcja rozpoczęła się już w XI wieku, a trwała w formach zbliżonych do wczesnośredniowiecznych po wiek XIV. Przegląd poniższy oparty jest na studium G. Korzuhiny i A. Pieskowej⁴².

Grupa II obejmuje enkolpiony z reliefem wypukłym i swobodną kompozycją wyobrażeń.

Podtyp II.1.1 – Ukrzyżowanie i 3 świętych w medalionach oraz Matka Boska Hodegetria stojąca i 3 świętych w medalionach (z końcami zaokrąglonymi, duże i średnie) – z egzemplarzami I wariantu ikonograficznego odlewanymi już w XI wieku i wariantem II, który uformował się podstawie poprzedniego i szeroko rozprzestrzenił w ostatniej ćwierci XII wieku. Przykładami są okazy z z Kryłosu (wg modelu XII w.; *il. 2d*) i z Łapszyna (XII–XIII w.; *il. 2e*).

Podtyp II.2.1 – Ukrzyżowanie ze stojącymi pod Krzyżem oraz św. Mikołaj stojący i popiersia świętych Konstantyna, Heleny i Jerzego (z końcami prostymi, duże i średnie), który rozpatruje się jako jeden ze starszych na Rusi, choć nie odkryto

³⁸ A. Cynkałowski, *Materiały do pradziejów*, s. 156, tabl. XXVIII:2-5.

³⁹ V. Spinei, *Cruciulitele-encolpion cu imaginea individuală a principilor martiri Boris și Gleb și unele probleme privind canonizarea lor*, „Arheologia Moldovei”, 32, 2010, s. 95–166; Idem, *Principii martiri Boris și Gleb. Iconografie și canonizare*, Brăila 2011, s. 9–43.

⁴⁰ S. Ryabtseva, *Pectoral reliquary-crosses from the Carpathian-Dniester Region, 11th–16th centuries*, [in:] *Rome, Constantinople*, s. 527–543.

⁴¹ В. Савицький, І. Міхальчук, *Знахідка „сирійського” енколпіона*, с. 485–491.

⁴² Г. Ф. Корзухина, А. А. Пескова, *Древнерусские энколпионы*.

pewnie datowanych okazów z XI wieku. Podlegał on transformacji aż do XIII–XIV wieku, a przy reprodukcji (odlew w odcisku starszego krzyża) pogarszała się jakość reliefu. Jedyne znane z omawianego obszaru enkolpion, który znaleziono w Wierzbowie (*il. 2f*), datuje się na XII wiek.

Podtyp II.3.1 – enkolpiony boryso-glebowskie: św. książe z modelem świątyni w prawej ręce i 3 świętych w medalionach oraz św. książe z modelem świątyni w lewej ręce i 3 świętych w medalionach (z końcami zaokrąglonymi, małe), w którym wydziela się trzy warianty, wytwarzany był prawdopodobnie od pierwszej połowy XII wieku (najstarszy o wiarygodnej chronologii pochodzi z Nowogrodu Wielkiego, z budynku z ok. 1135 r., i jest zapewne odlewem wg przywiezionego z Kijowa wzorca). Nie ma pewnie datowanych okazów z końca XI wieku, a nawet z początku XII wieku. Licznie występowały do nawały mongolskiej. Egzemplarze wariantu III mogą być młodsze niż XIII wiek. Przykładem takiego enkolpionu z zachodu Ukrainy jest okaz z Uścia Biskupiego (XI–XIII w.; *il. 3a*).

Podtyp II.3.2 – błogosławiący Chrystus stojący i popiersia 3 świętych w medalionach oraz stojąca Matka Boska z dłońmi otwartymi na wysokości piersi i popiersia 3 świętych w medalionach (z końcami zaokrąglonymi, małe) – może być wczesny, ale nie ma podstaw do określenia jego chronologii bezwzględnej. Jedyne egzemplarze zachodnioukraińskie pochodzą ze Słobódki Koszyłowieckiej (*il. 3b*), a datowany jest na XII–XIII wiek.

Do grupy III zaliczane są enkolpiony reliefowo-niellowe.

Podtyp III.1.1 – Ukrzyżowanie z Matką Boską, Janem Ewangelistą i św. Jerzy oraz Matka Boska Hodegetria, apostołowie Piotr i Paweł, św. Mikołaj (z końcami zaokrąglonymi, duże i średnie) – wytwarzany był od drugiej ćwierci XII wieku lub może już końca XI – początku XII wieku. Przykładem z zachodnich obwodów Ukrainy jest okaz z Dorohobuża (XII w.; *il. 3c*).

Podtyp III.1.2 – Ukrzyżowanie ze stojącymi pod Krzyżem i św. Jerzy oraz krzyż i 4 medaliony ze świętymi lub napisami (z końcami zaokrąglonymi, średnie, kombinowane) – jest zapewne dość późny, nie wcześniej niż z drugiej połowy XII – pierwszej połowy XIII wieku. Okaz znaleziony w Krasnem datuje się na koniec XII wieku.

Podtyp III.2.1 – enkolpiony boryso-glebowskie: św. książe z modelem świątyni w prawej ręce i 3 świętych w medalionach oraz św. książe z modelem świątyni w lewej ręce i 3 świętych w medalionach (z końcami zaokrąglonymi, małe) – ma prawdopodobnie chronologię zbliżoną do reliefowych tego typu ikonograficznego, dla których dolną datą jest na razie 1135 r., a przy tym nie można wychodzić z ich datowaniem poza XII wiek, mimo iż znajdowane są w warstwach kulturowych XII – pierwszej połowy XIII wieku. Zaskakuje zatem określenie chronologii enkolpionu z Włodzimierza na koniec XIII – XIV wiek, gdy okaz z Dźwinogrodu datuje się na XII wiek.

Podtyp III.2.3 – Ukrzyżowanie ze stojącymi pod Krzyżem oraz Matka Boska z dłońmi otwartymi na wysokości piersi i 3 świętych w medalionach (z końcami zaokrąglonymi, małe) – datowany jest na XII - pierwszą połowę XIII wieku. Przykładem jest okaz z Muszkatówki (*il. 3d*) z końca XII - XIII wieku, na rewersie którego w medalionach umieszczone są monogramy Chrystusa i Matki Boskiej.

Podtyp III.2.4 – Ukrzyżowanie ze stojącymi pod Krzyżem oraz krzyż i litery w 4 medalionach (z końcami zaokrąglonymi, małe, kombinowane) – datuje się na XII – XIII wiek. Przykładem jest relikwiarzyk z Horodyszczka koło Zborowa (*il. 5e*) z końca XII – XIII wieku.

Podtyp III.3.1 – Ukrzyżowanie oraz Matka Boska z dłońmi otwartymi na wysokości piersi (z końcami zaokrąglonymi, miniaturowe) – mieści enkolpiony używane przez cały XII wiek, a niewykluczone, że typ powstał już w drugiej połowie XI wieku. Na zachodzie Ukrainy enkolpiony takie znaleziono m.in. w Zaleszczykach (XII w.) i w Dźwinogrodzie (XI–XII w.).

Podtyp III.3.2 – Ukrzyżowanie oraz krzyż (z końcami zaokrąglonymi, miniaturowe, kombinowane) – zawiera okazy datowane od XI aż po XIV wiek. Na zachodzie Ukrainy egzemplarze tego podtypu znaleziono: w Dźwinogrodzie (XII – początek XIII w.) oraz w Kapuścińcach (XII–XIII w.; *il. 3f*).

Grupa IV zawiera enkolpiony niellowe (inkrutowane).

Podtyp IV.2.2 – Ukrzyżowanie ze stojącymi pod Krzyżem i św. Jerzy oraz krzyż i 4 świętych (z końcami zaokrąglonymi, średnie) – datuje się na XII–XIII wiek, a jego przykładem jest enkolpion z Horodyszczka.

Podtyp IV.4.3 – błogosławiący Chrystus i 3 świętych oraz Matka Boska Orantka i 3 świętych (z końcami zaokrąglonymi, małe) – obejmuje m.in. enkolpion z Łucka (*il. 3g*) datowany na XII – początek XIII wieku.

Do podtypu IV.4.5 – enkolpiony boryso-glebowskie (?): św. książę (?) i 3 świętych oraz św. książę (?) i 3 świętych (z końcami zaokrąglonymi, małe) – zalicza się jedynie dwa enkolpiony z Kryłosu (*il. 3h*), z których pierwszy datowany jest na drugą połowę XII – pierwszą połowę XIII wieku, drugi zaś na drugą połowę XII wieku.

Podtyp IV.4.6 – krzyż i 4 medaliony z literami oraz krzyż i 4 medaliony z literami (z końcami zaokrąglonymi, małe) – pochodzi z XII–XIII wieku, przy czym najczęściej ich chronologię określa się na koniec XII i pierwszą połowę XIII wieku. Zachodnioukraińskie okazy znaleziono m.in. w Dźwinogrodzie (koniec XII – pierwsza połowa XIII w.) i Janczynie (druga połowa XIII w.).

Podtyp IV.5.2 – Ukrzyżowanie ze stojącymi pod krzyżem oraz krzyż i litery w ramkach (z końcami prostymi, małe) – z enkolpionem znalezionym zapewne w okolicach Kryłosu datuje się na XII wiek.

Podtyp IV.5.3 – Ukrzyżowanie ze stojącymi pod Krzyżem oraz krzyż i 4 prostokąty z literami (z końcami trójkątnymi, małe) – pochodzi z XII–XIII wieku,

a enkolpion z Kryłosu (*il. 3i*) datowany jest na trzecią ćwierć XII – pierwszą połowę XIII wieku.

Podtyp IV.5.4 – Ukrzyżowanie oraz krzyż i litery w 4 medalionach (końce proste z „lezkami” na rogach, małe) – obejmuje enkolpiony z (XI?) XII–XIII wieku, jednak zwykle datować je trzeba na XII – pierwszą połowę XIII wieku, jak egzemplarz z Kryłosu (*il. 3j*).

Podtyp IV.6.1 – Ukrzyżowanie oraz Matka Boska Orantka (z końcami prostymi, miniaturowe) – dolną granicę chronologiczną ma wczesną, bo opartą o znalezisko z warstwy z lat 70. XI wieku w Nowogrodzie, ale okazy zachodnioukraińskie datować trzeba na czas późniejszy, tj. na XII i XIII wiek w wypadku okazów z Zieleńcza i XII wiek w wypadku enkolpionu z Kryłosu (*il. 4a*).

Podtyp IV.6.2 – Ukrzyżowanie oraz krzyż (z końcami prostymi, miniaturowe) – pochodzi z XII – pierwszej połowy XIII wieku i nie inaczej jest z jego egzemplarzem z Kryłosu.

Podtyp IV.6.3 – krzyż oraz krzyż (z końcami prostymi, miniaturowe) – mieści się chronologicznie w granicach XII – pierwszej połowy XIII wieku, a jego egzemplarze, w tym z Dźwinogrodu, Kryłosu i Podhorzec, najczęściej datuje się na XII – początek XIII wieku.

Do podtypu IV.6.4 – krzyż oraz krzyż (z końcami prostymi, z czterema wystęпами pośrodku krzyża, miniaturowe) – należą enkolpiony, które datuje się najczęściej na XII – początek XIII wieku. Tak też określa się chronologię zachodnioukraińskich okazów z Kapuściniec i Kryłosu, natomiast szerzej, bo na XII – pierwszą połowę XIII wieku egzemplarza z Uścia Biskupiego (*il. 4b*), a na XII–XIII wiek z Nadwórnej. Do tego typu należy też zaginiony enkolpion z Potoczysk (*il. 5a*).

Podtyp IV.6.5 – krzyż oraz krzyż (z końcami uformowanymi w „rybi ogon”, miniaturowe) – obejmuje m.in. XII–XIII-wieczny enkolpion z Horodyszczka koło Zborowa (*il. 4c*) oraz dwa egzemplarze z Kryłosu datowane na XII – początek XIII wieku.

Grupa V obejmuje enkolpiony z emalią komórkowo-żłobkową, których czas produkcji przypadł w zasadzie na drugą połowę XII wieku, jednak ich wytwarzanie – choć może mniej intensywne – kontynuowano w pierwszej połowie XIII wieku. Jedyne dobrze datowany okaz pochodzi z Nowogrodu z warstwy z lat 60. XIII wieku, co wskazuje tylko na czas jego używania. Okazy tej grupy znaleziono: w Horodyszczu, w Dźwinogrodzie i w Kryłosie (*il. 4d*).

Do grupy VII zalicza się enkolpiony z drobnymi gęsto ułożonymi wyobrażeniami reliefowymi.

Podtyp VII.1.1 – Matka Boska z dłońmi na wysokości piersi, święci Kosma i Damian, Piotr i Bazyli oraz Ukrzyżowanie, Matka Boska, Jan Ewangelista, święci Mikołaj i Grzegorz (z końcami zaokrąglonymi, napis słowiański w formie lustrzanego odbicia – wezwanie „Святая Богородица помогай”) – powinno się datować na pierwszą połowę XIII wieku, czy też cały XIII wiek, a ograniczanie

ich chronologii do lat 30. XIII wieku opiera się na nieporozumieniu. Na zachodzie Ukrainy relikwiarze takie odkryto np. w Kryłosie, skąd znanych jest aż siedem egzemplarzy (*il. 4e*).

Podtyp VII.1.3 – Matka Boska z dłońmi na wysokości piersi, archaniołowie Michał i Gabriel, święci Piotr i Bazyli oraz Ukrzyżowanie, Matka Boska, Jan Ewangelista, święci Mikołaj i Grzegorz (z końcami zaokrąglonymi i napisami typu mieszanego) – można datować na czas po ustaniu intensywnego wytwarzania relikwiarzyków podtypu VII.1.1, od którego się wywodzą. Chronologię poszczególnych okazów określa się najczęściej na XIII wiek, tak jak znaleziska ze Lwowa, rzadziej na drugą połowę XIII lub XIII–XIV wiek.

Podtyp VII.2.1 – Matka Boska z rękami na wysokości piersi i 4 ewangelści – Ukrzyżowanie, Matka Boska, Jan Ewangelista i 2 archaniołowie (z końcami zaokrąglonymi i krótkimi wgłębionymi napisami) – zawiera egzemplarze, które datuje się na pierwszą połowę XIII wieku, jak okaz z Kryłosu, lub XIII wiek, jak okaz z Muszkatówki (*il. 4f*).

Podtyp VII.3.1 – etimazja i 4 postaci, w tym archaniołowie (?), oraz Matka Boska Orantka i symbole ewangelistów – mieści egzemplarze datowane na pierwszą połowę XIII lub szerzej na XIII wiek. Dwa należące do niego enkolpiony znaleziono w Kryłosie (*il. 4g*).

Do grupy VIII należą enkolpiony z wyobrażeniami w reliefie płaskim.

Podtyp VIII.2.3 – Ukrzyżowanie oraz Matka Boska z Emmanuelem i 3 świętych w medalionach (z końcami zaokrąglonymi, małe) – zawiera jeden zachodnioukraiński, znaleziony w Dźwinogrodzie enkolpion (*il. 4h*), który datuje się na koniec XII – XIII wiek (?).

W grupie IX mieszczą się enkolpiony typów rzadkich i indywidualne, które rozpatrywać trzeba nieco inaczej niż egzemplarze typów liczniejszych. W wypadku typu IX.3 na razie nie odkryto oczywistych odpowiedników w ruskim i prowincjonalnobizantyjskim odlewnictwie dewocjonałów. Można przypuszczać, że enkolpiony te przywieziono, ale niewykluczone, że zostały wykonane na miejscu przez przyjezdnych rzemieślników greckich, podobnie jak niektóre ikonki. Jeśli chodzi o typ IX.4, to jest być może wyrobem lokalnej pracowni, ale rzemieślnik musiał znać inne – różniące się od staroruskiej praktyki – tradycje odlewnictwa dewocjonałów. Wydaje się, że dopatrywać się można na tych relikwiarzykach cech romańskich.

Typ IX.3 – św. Mikołaj, święci Kosma i Damian oraz Chrystus błogosławiący, Matka Boska i św. Jan (z końcami prostymi, małe) – reprezentowany jest na zachodniej Ukrainie przez dwa okazy: z Dźwinogrodu (koniec XII – XIII w.) i z Kręciłowa (połowa XII - pierwsza połowa XIII w.; *il. 4i*).

Do typu IX.4 – Ukrzyżowanie oraz skrzydło gładkie (z końcami prostymi, mały) – zalicza się enkolpion odkryty w Kręciłowie (*il. 4j*), datowany – o ile nie jest to pomyłka – na pierwszą połowę XII wieku, jednak zdaniem autora bar-

dziej uprawnione jest określenie jego chronologii na pierwszą połowę XIII wieku, z tego bowiem czasu pochodzą dość liczne znajduwane na kręciłowskim grodzisku Dźwinogród zabytki.

Szczególnie interesującym okazem jest enkolpion ze Strakłowa (*il. 5b*)⁴³, którego awers – Ukrzyżowanie z Matką Boską, Janem Ewangelistą i św. Jerzy – należy do podtypu III.1.1, rewers – Matka Boska Orantka z Emmanuelem i święci Mikołaj, Piotr, Paweł – zaś do IV.1.1. Współwystępowanie skrzydeł różnych, choć datowanych na XII wiek, podtypów w jednym relikwiarzu w pewnym stopniu potwierdza prawidłowość takiej chronologii.

Przedstawiony powyżej wybór składanych krzyży napierśnych pokazuje, iż nawet w wypadku tej najlepiej opracowanej, a także potencjalnie wartościowej jako datowniki ze względu na dużą zmienność, kategorii dewocjonaliów określanie chronologii nie jest łatwe. Podawane przez autorów publikacji datowanie zabytków bywa arbitralne i w znacznej mierze domniemane, choć na ogół mieści się w sferze prawdopodobieństwa. Niemal wszystkie enkolpiony z zachodniej Ukrainy pochodzą z XII–XIII wieku, a zdecydowana większość z drugiej połowy XII – pierwszej połowy XIII stulecia.

Ikonki. „Ikona to okno do innego świata, przez nią widzimy świętych, którym oddajemy cześć. Ikona przedstawia nie tylko świętego, lecz Tego, któremu służył czy oddał życie – czyli Boga” (O. Paweł Florenskij)⁴⁴.

Śladami chrystianizacji społeczeństwa staroruskiego – w tym ludzi zamieszkujących obszar współczesnej zachodniej Ukrainy – w młodszej fazie wczesnego średniowiecza są mniej liczne niż krzyże, ale bogate pod względem treści i symboliki kamienne i metalowe napierśne ikonki. Podstawowe opracowanie kamiennych egzemplarzy tej kategorii zabytków, które zostało opublikowane w 1983 r. przez Tatianę Nikołajewą⁴⁵ jest w części zdezaktualizowane, zwiększyła się bowiem liczba znanych zabytków i poprawił się stan wiedzy o średniowiecznej sztuce i rzemiośle. Okazało się, że niektóre z zaproponowanych przez nią datowań są błędne, uściśleń wymagają też zagadnienia centrów produkcyjnych. Przykładem jest pogląd jakoby tradycja używania i wytwarzania kamiennych ikonek przysłała z Bizancjum na Ruś już w początku XI wieku, podczas gdy ich przytłaczająca większość pochodzi z XII – pierwszej połowy XIII wieku, podobnie jak w innych częściach świata bizantyjskiego. Daleka od zakończenia jest też systematyzacja stylistyczna i geograficzna zabytków, zwłaszcza że średniowieczni mistrzowie chętnie naśladowali swoje dzieła. Wydaje się zatem, iż każdy zabytek musi być analizowany z osobna i kompleksowo. Potem dopiero – w oparciu o wiarygodne datowania, rozdzielenie zabytków miejscowych i importów, określenie oddziaływań bizantyjskich i łacińskich – możliwe będzie sporządzenie typologii ikonek

⁴³ M. P. Kruk, A. Sulikowska-Gąska, M. Wołoszyn, *Sacralia Ruthenica*, s. 95–96, 181–183, poz. I.3.

⁴⁴ *Ikona – okno do nieba*, [in:] <http://www.mbnp.religia.net/ikona-okno-do-nieba/> (05.05.2018)

⁴⁵ Т. В. Николаева, *Древнерусская мелкая пластика из камня. XI–XIV вв.*, Москва 1983.

uwzględniającej zarówno stylistykę jak i chronologię, a także lokalizacja ośrodków produkcji⁴⁶. Obecnie szczególnie istotna jest rola archeologów, ponieważ przyrost podstawy źródłowej następuje głównie w wyniku badań wykopaliskowych⁴⁷, a kontekst archeologiczny pozwala na oddzielenie ikoniek wczesnośredniowiecznych od licznych okazów z drugiej połowy XIII–XVI wieku. Wiarygodnie datowane egzemplarze umożliwią także weryfikację chronologii niemających kontekstu znalezisk dawniejszych.

W rozważaniach o chronologii kamiennych ikoniek z Rusi istotne jest odejście od słabo uzasadnionego mniemania o pochodzeniu niektórych dzieł z XI–XII wieku, na rzecz poglądu o początkach artystycznej obróbki kamienia nie wcześniejszych niż przełom XII i XIII wieku⁴⁸. Wasyl Pucko wydziela kamienne (steatytowe) wyroby pochodzące z ok. XII/XIII wieku w grupę „1200 r.” i wiąże je z greckimi rzemieślnikami, którzy emigrowali na Ruś po zdobyciu Konstantynopola przez krzyżowców w 1204 r.⁴⁹ Właśnie do grupy „1200 r.” zaliczyć można trzy kamienne ikonki – Ukrzyżowanie (*il. 6a*), Zmartwychwstanie (*il. 6b*), Matka Boska Hodegetria (*il. 6c*) – z pierwszej połowy (tercji) XIII wieku, które odkryto w 1981 r. w pracowni złotnika-odlewnika na terenie Kryłosu, dawnego Halicza⁵⁰. Kolejnym zabytkiem należącym do grupy „1200 r.” jest znaleziona w Haliczu steatytowa ikonka z wyobrażeniem św. Teodora Stratelatesa (*il. 6d*), która nie ma bliskich analogii, ale wszystkie jej osobliwości znajdują bizantyjskie paralele⁵¹. Również steatytową ikonkę z wyobrażeniem św. Mikołaja znaleziono w Daniłowce na podgrodzium latopisowego XIII-wiecznego Daniłowa⁵².

Zgodnie z powyższymi uwagami za pochodzące z czterech początkowych dziesięcioleci uznać trzeba kamienne ikonki wykonane najpewniej przez ruskich rzemieślników, a zwykle datowane szerzej, jak np. okaz z łupku owruckiego znaleziony w Dźwinogradzie (*il. 6e*)⁵³.

Również w wypadku ikoniek metalowych można spodziewać się na zachodniej Ukrainie zarówno bizantyjskich oryginałów, jak i kopii bizantyjskich pierwowzorów. W pracowni złotnika-odlewnika, którą odkryto w dawnym Haliczu (posesja

⁴⁶ Zob.: Е. И. Архипова, *Каменные иконки в Древней Руси: итоги и проблемы изучения иконок домонгольского времени*, „Археология і давня історія України”, 1, 2010, с. 420.

⁴⁷ Na marginesie wspomnieć można o zwyczaju podpisywania ikon, który na Rusi przyjęto w XII w. Być może niektóre ikonki kamienne podpisano farbą, np. złotą (por.: Е. И. Архипова, *Каменные иконки*, с. 422–423), dlatego ta kategoria znalezisk wymaga szczególnej uwagi po wyjęciu z ziemi.

⁴⁸ В. Г. Пуцко, *Древнерусская каменная пластика малых форм: из опыта систематизации*, „Stratum plus”, 5 (2005–2007), 2009, с. 442.

⁴⁹ Idem, *Киевское художественное ремесло начала XIII в. Индивидуальные манеры мастеров*, „Byzantinoslavica”, 59, 1998, 2, с. 309–313; Idem, *Древнерусская каменная пластика*, с. 444–445.

⁵⁰ Л. В. Пекарская, В. Г. Пуцко, *Византийская мелкая пластика из археологических находок на Украине*, [in:] *Южная Русь и Византия*, ред. П. П. Толочко и др., Киев 1991, с. 136–137; В. Г. Пуцко, *Древнерусская каменная пластика*, с. 443, 446, рис. 2:5.

⁵¹ Л. В. Пекарская, В. Г. Пуцко, *Византийская мелкая пластика*, с. 135–136, фот. 7.

⁵² М. И. Островский, *Разведки в Тернопольской*, с. 224–225, рис. 1:2.

⁵³ В. Петегирич, В. Оприск, Б. Закалик, *Камяна іконка із Звенигорода*, „Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині”, 13, 2009, с. 301–306, фот. 29.

Szewczuków), znaleziono dwie brązowe ikony – jedna z przedstawieniem Chrystusa tronującego (*il. 6f*), druga zaś z Matką Boską w typie Eleusy (*il. 6g*), które być może wykorzystywano jako matryce lub modele. Wysoki poziom artystyczny i techniczny obu zabytków oraz brak ruskich analogii świadczą o tym, że były dziełem bizantyjskim lub greckiego mistrza pracującego w tej ruskiej stolicy na początku XIII wieku⁵⁴. Do grupy metalowych ikonek, które ulano w formach wyciśniętych przy użyciu kamiennych, drewnianych lub kościanych oryginałów, zaliczyć można najpewniej brązową ze śladem pozłoty ikonkę Zwiastowania (*il. 6h*) z Bouszowa. Znaleziono ją w wypełniku budynku gospodarczego, w kontekście materiałów XII–XIII wieku⁵⁵, w tym ułamek szklanych bransolet, które – wg opinii autora – datować trzeba na pierwszą połowę XIII wieku. Zarówno poziom wykonania (wysoki plastyczny relief), jak i treść (chwila przybycia archanioła Gabriela do przędącej Maryi Panny) pozwalają na przypuszczenie, że ikonka nie jest wyrobem rzemieślnika halickiego z XII wieku, jak uważają Wołodymyr Baran i Wołodymyr Wujcik⁵⁶, a pochodzi z obszaru Cesarstwa Wschodniego. Ewentualnie dopuścić można, iż została odlana lokalnie w formie z odciskiem kamiennego bizantyjskiego oryginału z XII wieku, jednak ona sama pochodzi z czasu przed najazdem mongolskim 1240/1241 r.

Znacznie liczniejsze są niewielkie – koliste lub prostokątne, prostokątne z półkolistym zwieńczeniem albo tzw. arkadowe – ikonki odlane z metali kolorowych (zwykle z brązu), które przedstawiają Jezusa, Matkę Boską i świętych. Najstarsze tego typu zabytki nowogrodzkie pochodzą z okresu po 1116 r., występują zaś co najmniej do XV wieku⁵⁷. Również na omawianym obszarze różnego rodzaju lokalnej produkcji zawieszki-ikonki z metali kolorowych noszone były zapewne w drugiej połowie XII wieku, niewątpliwie w pierwszej połowie wieku XIII, a z pewnością także później. Spośród wczesnośredniowiecznych okazów wymienić można: kolistą ikonkę Matki Boskiej z Chrystusem Emmanuelem cmentarzyska (XI?) XII–XIII wieku w Zieleńcu⁵⁸, z tej samej miejscowości także kolistą zawieszki przedstawiającą świętego wojownika (*il. 6i*)⁵⁹, prostokątną ikonkę Matki Boskiej Orantki z obiektu z XII – pierwszej połowy XIII wieku na grodzisku w Kręciłowiu⁶⁰, oraz również prostokątną, nie mającą bliskich analogii, zawieszki z przedstawieniem Matki Boskiej Hodegetrii, którą odkryto w osadzie

⁵⁴ Л. В. Пекарская, В. Г. Пуцко, *Византийская мелкая пластика*, s. 136–137.

⁵⁵ В. Д. Баран, В. С. Вуйцик, *Давньоруська ікона з поселення Бовшів*, „Археологія”, 28, 1978, s. 93.

⁵⁶ Ibidem, s. 95.

⁵⁷ М. В. Седова, *Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XV вв.)*, Москва 1981, s. 62–65; Ю. М. Лесман, *Хронология ювелирных изделий Новгорода (X–XIV вв.)*. Введение, [in:] *Материалы по археологии Новгорода. 1988*, Москва 1990, s. 64–65, 94, рис. 6.7.4, 6.

⁵⁸ Г. М. Васова, *Бронзовые изделия XI–XIII вв. из села Зеленче*, „Материалы по археологии Северного Причерноморья”, 4, 1962, s. 257–258, рис. 7:4.

⁵⁹ *Cerkiew – wielka tajemnica. Sztuka cerkiewna od XI wieku do 1917 roku ze zbiorów polskich. Katalog wystawy*, red. wydawniczy D. Stryniak, Gniezno 2001, fot. V.

⁶⁰ И. П. Русанова, Б. А. Тимошук, *Языческие святилища древних славян*, Москва 1993, s. 58, 61, рис. 57:2.

z XII–XIII wieku we wsi Bajów⁶¹. Fragment ikonki prostokątnej z półkolistym zwieńczeniem, która przedstawia Matkę Boską z Dzieciątkiem, znany jest z grodziska w Horodnicy, gdzie odkryto półziemianki z niepochowanymi szczątkami ludzkimi, co Wołodmyr Petehyrycz łączy z najazdem mongolskim na zachodnią Ruś po zdobyciu Kijowa w grudniu 1240 r.⁶² Przykładem późnej zawieszki-ikonki jest przedstawiający św. Jerzego XIV-wieczny lub młodszy okaz z Chrynnik⁶³.

W Rykaniach Wielkich koło Dubna na cmentarzysku kurhanowym znaleziono kolistą ikonkę Matki Boskiej Umilenie w otoku z napisem cyrylicyckim (*il. 6j*)⁶⁴ ze słabego srebra złożonego (?). Zastanawiać się można, czy jest to zabytek – także epigrafiki – wczesnośredniowieczny – z pierwszej połowy XIII wieku (?), czy młodszy.

Jedynym w swoim rodzaju zabytkiem z omawianego obszaru jest bilonowa ikonka (*il. 6k*) znaleziona w Dźwinogradzie, która ma formę kolistej plakietki z przedstawieniem św. Dymitra Sołuńskiego i św. Jerzego Zwycięzcy na awersie oraz krzyża rozkwitłego na rewersie⁶⁵. Interpretować ją trzeba jako znak pątnicy – zapewne z pielgrzymki do Salonik – a datować na pierwszą połowę XIII wieku. Zbliżona plakietka nowogrodzka (ikonka ze św. Dymitrem z Tesaloniki) pochodzi z drugiej połowy XIII wieku⁶⁶.

Swoistym typem ikonek metalowych są tzw. żmijowiki. W Lwowskim Muzeum Historycznym przechowuje się srebrny egzemplarz niepewnego pochodzenia, może z dawnego Halicza⁶⁷. Na jego awersie przedstawiony jest kobieco-zwierzęcy demon Hystera, na rewersie zaś archanioł Michał. Brązowy żmijowik (*il. 6l*) z podobnymi wyobrażeniami również z nieznannej miejscowości – dar Bronisławy Starzeńskiej z Kołomyi – znajduje się w zbiorach Muzeum Narodowego w Krakowie⁶⁸. Datowanie tego typu zabytków stanowi problem, ponieważ podobne funkcjonowały na Ukrainie do XIX wieku, nie wykazując po wieku XV ewolucji stylistycznej. Jednak zwykle określa się ich chronologię na XI–XIV wiek, przy czym za starsze uważa się okazy z napisami greckimi⁶⁹. W Nowogrodzie żmijowiki

⁶¹ В. Савицький, В. Свінцицький, *Давньоруська металева іконка-підвіска із с. Байв Луцького району*, „Волинська ікона: дослідження та реставрація”, 19, 2012, s. 12–13.

⁶² В. М. Петегирич, *Лам’ятки часу навали золотоординців на Галицьку землю*, „Археологія”, 42, 1983, s. 47–51, рис. 3:11.

⁶³ М. А. Пелецишин, Р. М. Чайка, *Нові давньоруські ювелірні вироби із Західної Вліни*, „Археологія”, 1, 1991, s. 139–141, рис. 2:1.

⁶⁴ Zabytek ze zbiorów MAK-u; nr inw. MAK/7719; wymiary: wysokość – 3,1 cm, szerokość – 2,6 cm, grubość – 0,05 cm, waga (zachowana) – 1,9 g.

⁶⁵ V. Hupalo, *Christian devotional objects*, s. 602–604, rys. 8:2.

⁶⁶ О. А. Рудь, *Паломническая инсигния с изображением св. Димитрия Солунского (?)*, [in:] *Меч и златник. К 1150-летию зарождения Древнерусского государства. Каталог выставки*, ред. В. В. Мурашева, Д. В. Журавлев, Москва 2012, s. 238.

⁶⁷ Е. Зарубій, *Золоті та срібні прикраси княжої доби в колекції Львівського історичного музею*, Київ 2009, s. 129–130, фот., кат № 148.

⁶⁸ M. P. Kruk, A. Sulikowska-Gąska, M. Wołoszyn, *Sacralia Ruthenica*, s. 124–125, 217, nr kat. I.48.

⁶⁹ Ibidem, s. 149–150; Т. В. Николаева, Н. Г. Недошивина, *Предметы христианского культа*, [in:] *Древняя Русь. Быт и культура*, ред. Б. А. Колчин, Т. И. Макарова, Москва 1997, s. 177–178.

znajduje się w warstwach XII–XIII wieku – do 1268 r., najmłodszy zaś oderwany od podstawowej serii znaleziono w warstwie z lat 1313–1340⁷⁰. Wydaje się, że przy określaniu chronologii żmijowików produkowanych seryjnie pominąć można wiek XI, wtedy bowiem noszone były okazy prototypowe o wysokiej wartości artystycznej, jak złoty amulet Włodzimierza Monomacha z ok. 1084–1094 r.⁷¹ Dość można, iż wbrew opinii Marii Siedowej⁷², używanie żmijowików nie świadczy o stabilności pogańskich przeżytków w świadomości ludu, są one bowiem zapożyczeniem z kultury bizantyjskiej.

Ikonki metalowe i kamienne z wieków średnich są w ostatnim czasie często prezentowane – podobnie jak krzyżyki i enkolpiony – w literaturze⁷³, jednak niemal równie często brak informacji o kontekście archeologicznym, z którego pochodzą. Niezbędna jest lokalna – oparta o materiały z wykopalisk – weryfikacja przyjętej dla całej Rusi chronologii poszczególnych rodzajów zawieszek z wyobrażeniami świętych, choć datowanie ich na podstawie analogii wydaje się na ogół prawidłowe.

Lunule. Symbolika lunarna wiąże się bezpośrednio z Matką Boską w apokaliptycznym obrazie: „Niewiasta obleczona w słońce, i księżyc pod jej stopami, a na jej głowie wieniec z gwiazd dwunastu”, a także w pieśni cerkiewnej śpiewanej podczas wielkosobotniej jutrzni: „Zachodzisz pod ziemię, Zbawicielu, Słońce Prawdy; dlatego Księżyc, który cię zrodził, smutkami wysycha, widoku twego pozbawiona”, oraz w osiemnastowiecznych słowach o bitwie pod Połtawą: „Sam Chrystus Zbawiciel, który jest słońcem, i księżyc – prześwięta dziewica Maria, zatrzymali i pomogli zwyciężyć dumnego tego [czyli Karola XII]”⁷⁴.

Zgodzić się należy z Natalią Hamajko⁷⁵, iż lunule były w dobie staroruskiej najliczniejszą po krzyżykach grupą zawieszek. Także omawianym terenie znajdowane są często i zaskakują różnaitością form. W literaturze utrwalił się pogląd o zawieszkach półksiężycowatych jako symbolach niewątpliwie pogańskich – lunarnych⁷⁶, jednak ostatnio słusznie zwraca się uwagę, że mogą być dewocjonaliami – znakami Bogurodzicy⁷⁷. Doskonałym archeologicznym potwierdzeniem związku zawieszek półksiężycowatych z chrześcijaństwem jest forma do odlewu krzyżyków i lunul z Zieleńcza (*il. 7k*), a skojarzenie z Maryją nasuwa też wyobra-

⁷⁰ Ю. М. Лесман, *Хронология ювелирных изделий*, с. 64, 94, рис. 6.7.6.

⁷¹ В. Г. Пуцко, *Перші століття християнського мистецтва Києва*, [in:] *Днеслово*, ред. Г. Івакін і ін., Київ 2008, с. 220–221.

⁷² М. В. Седова, *Ювелирные изделия*, с. 69.

⁷³ М.ін.: М. Ягодинська, *Нові культові речі*, с. 352, 354–355.

⁷⁴ *Apokalipsa św. Jana* 12,1, [in:] *Pismo święte Starego i Nowego Testamentu*, ред. К. Dynarski і ін., Poznań–Warszawa 1988, s. 1406; В. А. Успенский, *Крест и коло*, s. 100–101.

⁷⁵ Н. Хамайко, *Древнерусские лунницы XI–XIII вв.: проблема происхождения и семантики*, „Наукові записки з української історії”, 20, 2008, с. 319.

⁷⁶ Np.: S. Małachowska, *Wczesnośredniowieczne zawieszki półksiężycowate znalezione na terenie ziem polskich*, „Archeologia Polski”, 43, 1998, 1–2, s. 70–71, 73.

⁷⁷ Н. Хамайко, *Древнерусские лунницы*, с. 332–334; Eadem, *Crescent pendant (lunnitsa) in 11th–13th century Rus': Pagan amulet or Christian ornament?*, [in:] *Rome, Constantinople*, s. 515–519.

żenie twarzy na jednej z zawieszek półksiężycowatych z tej miejscowości (*il. 7p*)⁷⁸. Zaznaczyć jednak trzeba, że o ile za symbole maryjne uznać można zawieszki półksiężycowate z XII–XIII wieku, o tyle w wypadku XI-wiecznych zachodzi wątpliwość interpretacyjna, natomiast starsze – jak być może lunula z Żabiniec (*il. 7a*)⁷⁹ – były na zachodniej Ukrainie najpewniej ozdobami, a może też pogańskimi amuletami.

Nie ma – niestety – zadowolającego podziału formalnego tej kategorii zabytków, więc do omówienia okazów odlanych z metali kolorowych (głównie brązu) i jednego kamiennego autor skorzysta z opracowania najnowszego, które przygotowała i opatrzyła graficznym przedstawieniem typów N. Hamajko⁸⁰ (typy: I – w formie sierpa księżyca, II – szerokorogie, III – cienkorogie, IV – ostrorogie, V – podkowiaste, VI – stromorogie, VII – zamknięte, VIII – wpisane, IX – z krzyżkiem). Na omawianym terenie występuje w młodszej fazie wczesnego średniowiecza kilka z wydzielonych przez nią form lunul oraz okazy, które trudno jednoznacznie przypisać do którejś z nich.

Do typu I zbliżona jest niewielka zawieszka z Żabiniec (*il. 7b*)⁸¹, o którego chronologii trudno powiedzieć coś pewniejszego, oraz okaz z grodziska Dźwinogród w Kręciłowie (*il. 7c*). Ten ostatni znaleziony został w pozostałościach z materiałem z XII – pierwszej połowy XIII wieku⁸², przy czym wydaje się, że najwłaściwsze jest datowanie tego obiektu na pierwszą połowę wieku XIII.

Typ II przypominają lunule ze Żnibrodów (*il. 7d*)⁸³ i Chocimierza (*il. 7e*)⁸⁴, trzy bardzo małe i odlane w tej samej formie zawieszki z Żabiniec (*il. 7g*)⁸⁵ oraz lunula ze wspomnianego grodziska w Kręciłowie (*il. 7f*)⁸⁶, która zalegała w obiekcie z materiałami w większej części z pewnością z pierwszej połowy XIII wieku (m.in. moneta tesalonicka z 1224–1230 r.).

Typ III reprezentują dwie zawieszki półksiężycowate z dawnego Halicza (*il. 7h, i*)⁸⁷, zapewne z XII–XIII wieku.

⁷⁸ Г. М. Васова, *Бронзовые изделия*, s. 256, 258–259, рис. 6:8, 7:1.

⁷⁹ Zabytek ze zbiorów MAK-u; nr inw. MAK/3704; wymiary: wysokość – 4,4 cm, szerokość – 4,4 cm, grubość – 0,2 cm, waga (zachowana) – 6,9 g.

⁸⁰ N. Khamayko, *Crescent pendant (lunnitsa)*, s. 504, rys. 1.

⁸¹ Zabytek ze zbiorów MAK-u; nr inw. MAK/3704; wymiary: wysokość – 2,05 cm, szerokość – 2,2 cm, grubość – 0,1 cm, waga – 2,2 g.

⁸² И. П. Русанова, Б. А. Тимошук, *Языческие святилища*, s. 43, 53, рис. 54:3.

⁸³ Zabytek ze zbiorów MAK-u; nr inw. MAK/3675; wymiary: wysokość – 4,0 cm, szerokość – 4,6 cm, grubość – 0,15 cm, waga – 11,3 g.

⁸⁴ Zabytek ze zbiorów MAK-u; nr inw. MAK/3707; wymiary: wysokość – 4,0 cm, szerokość – 4,65 cm, grubość – 0,15 cm, waga – 13,8 g.

⁸⁵ Zabytki ze zbiorów MAK-u; nr inw. MAK/3704; wymiary: wysokość – 2,0 cm, szerokość – 1,9 cm, grubość – 0,1 cm, waga – 1,2 g.

⁸⁶ И. П. Русанова, Б. А. Тимошук, *Языческие святилища*, s. 41, 53, 61, рис. 47:1.

⁸⁷ М. Фіголь, *Мистецтво стародавнього Галича*, Київ 1997, s. 158.

Do typu IV należy *rara avis* – kamienna lunula z Dźwinogrodu nad Dniestrem (*il. 7j*)⁸⁸, której chronologia zawiera się zapewne w XII – pierwszej połowie XIII wieku.

Typ V jest reprezentowany przez zawieszkę o rogach zakończonych podwójnymi „językami” (*il. 7l*), znalezionej na cmentarzysku w Torskiem⁸⁹, które funkcjonowało w (XI?) XII–XIII wieku.

Typ IX jest kolejnym dowodem prawidłowości interpretowania przynajmniej części zawieszek półksiężycowatych jako dewocjonaliów. Najwięcej jest okazów z niemal kolistą lunulą i krzyżem połączonym z nią w trzech punktach. Zaliczają się do nich zdobione pseudogranulacją egzemplarze z okolicy Hrycowiec i Stryjówki (niwa Noryńce; *il. 7m*)⁹⁰ i z Żabiniec (*il. 7n*)⁹¹ oraz z cmentarzyska (XI?) XII–XIII-wiecznego w Zieleńcu⁹². Zdecydowanie wyróżnia się w tym typie lunula z Podhorzec-Pleśniska (*il. 7o*)⁹³, która jest zbliżona do szerokorogich, a krzyż łączy się z korpusem jedynie górnym końcem pionowej belki.

Wg Jurija Liesmana w Nowogrodzie zawieszki półksiężycowate różnych typów spotyka się głównie przed 1238 r., przy czym nieokreślona pozostaje dolna granica czasowa ich występowania, najmłodsza zaś pochodzi z pierwszej połowy XIV wieku⁹⁴. Wcześniej Maria Siedowa podała, że najstarsze nowogrodzkie lunule – tzw. szerokorogie – pochodzą z X wieku, za przechodnią od szeroko- do stromorogich uznała zawieszkę o rogach z trójpłatkowym zakończeniem z połowy XI wieku, stromorogie datowała na XII–XIII wiek, zamknięte zaś na koniec XII – XIII wiek⁹⁵. Ustalenia chronologiczne dotyczące zawieszek półksiężycowatych z Nowogrodu w odniesieniu do okazów z omawianego terenu są mało pomocne, te bowiem różnią się dość znacznie od swoich północnoruskich odpowiedników.

Toporki miniaturowe. „Тlum ludzi клѣчы моляц сѣ о помоч и вставиenni-ctwo там спoczyва святы крѣл; i ślepi żeбрацы szukają rozmowy z krѣlem i wychodzą stamtąd uleczeni. Мѣдл сѣ до Олафа, кѣтѣры обдарыѣл сѣ своѣю земією, он jest człowiekiem Boga (świętym), Бѣг обдарза jego samego dobrami i pokojem dla wszystkich ludzi” („Glælognskvida” Þórarina)⁹⁶.

⁸⁸ Zabytek ze zbiorów MAK-u; nr inw. MAK/3626; wymiary: wysokość – 2,35 cm, szerokość – 2,0 cm, grubość – 0,7 cm, waga – 2,8 g.

⁸⁹ W. Antoniewicz, *Z badań archeologicznych w Górnem dorzeczu Dniestru*, „Wiadomości Archeologiczne”, 6, 1921, s. 93-95, ryc. 3.

⁹⁰ Zabytek ze zbiorów MAK-u; nr inw. MAK/3624; wymiary: wysokość (zachowana) – 2,9 cm, szerokość – 2,5 cm, grubość – 0,1 cm, waga – 1,8 g.

⁹¹ Zabytek ze zbiorów MAK-u; nr inw. MAK/3704; wymiary: wysokość – 3,3 cm, szerokość – 2,5 cm, grubość – 0,1 cm, waga – 2,1 g.

⁹² Г. М. Васова, *Бронзовые изделия*, с. 246, 257–258, рис. 7:11.

⁹³ М. А. Пелецишин, Р. М. Чайка, *Нові давньоруські ювелірни*, с. 139, 141, рис. 2:10.

⁹⁴ Ю. М. Лесман, *Хронология ювелирных изделий*, с. 62, 94, рис. 6.4.1.1-3.

⁹⁵ М. В. Седова, *Ювелирные изделия*, с. 23–26.

⁹⁶ Cyt. za: J. Morawcem, *Knut Wielki. Król Anglii, Danii i Norwegii (ok. 995–1035)*, Kraków 2013, s. 298–299.

Słowa islandzkiego skalda Þórarina są dowodem na szybki rozwój kultu norweskiego konunga św. Olafa⁹⁷ po elewacji jego relikwii w 1031 r. i ich depozycji w Trondheim (Nidaros). Śladem tej czci są najpewniej miniaturowe toporki z brązu, które interpretować trzeba jako dewocjonaalia – chrześcijańskie amulety związane ze św. Olafem mającym topór za atrybut. Potwierdzeniem tego wydaje się m.in. czas, w którym obie ich podstawowe formy – typy I (z brodą) i II (wachlarzowaty) wg Nikołaja Makarowa – były w użyciu, tj. ok. połowy i w drugiej połowie XI wieku, może jeszcze przez część wieku XII. Podstawą do takiego przypuszczenia jest zestawienie stosunkowo dobrze datowanych obiektów: dla typu I grób z Dziekanowic (druga połowa XI – pierwsza połowa XII w.), dwa groby z miejscowości Nikolskoje (trzecia ćwierć XI w., połowa XI w.) oraz grób z Sarkeła–Białej Wieży (XI w.), dla typu II zaś dwa kolejne groby z Nikolskiego (połowa XI w., druga połowa XI w.) i grób z Kołczina (druga połowa XI – początek XII w.). Wiele miniaturowych toporów obu typów pochodzi z XI-wiecznych warstw kulturowych na osadach (Sigtuna, Hjelmsøllille, Nowogród, Suzdal). Tak określona chronologia pozwala odrzucić rozpowszechnioną przez Władysława Darkiewicza interpretację miniaturowych toporów jako symboli gromowładnego Peruna⁹⁸. Zauważyć trzeba, że pomysł, by epigoni pogańskich wierzeń ostentacyjnie – tworząc niefunkcjonujące wcześniej w życiu codziennym symbole dawnych bogów – manifestowali swój światopogląd religijny w chrześcijańskim państwie, jest niedorzeczny. Postać wojowniczego władcy chrystianizatora – znanego w Skandynawii i na Rusi za życia, a po śmierci czczonego jako męczennika – doskonale nadawała się na patrona drużynników książęcych i ich synów, miniaturowe toporki zaś na jej znak, a może nawet wyróżnik wojów wareskiego pochodzenia. Zauważyć trzeba, że rolę w propagowaniu kultu Olafa poza granicami Norwegii odegrać mógł jego przyrodni brat Harald III Srogi Sigurdsson, zięć Jarosława Mądrego i król norweski, który przez długi czas był najemnikiem na Rusi i w Bizancjum⁹⁹.

Z omawianego terenu znane są miniaturowe toporki obu typów wg N. Makarowa. Cztery okazy typu I odkryto w Łucku i okolicach (*il. 8a-c*), a kolejne dwa w bliżej nieokreślonych miejscach na Zachodniej Ukrainie (*il. 8d*), natomiast pojedyncze zabytki należące do typu II znaleziono w Horodnicy, Zieleńczu (*il. 8e*) i Żornowie (*il. 8f*), w dwu nieznanych miejscowościach w obwodach rówieńskim i wołyńskim (*il. 8g*) oraz we Włodzimierzcu, na Złotym Toku w Kryłosie i w Dubnie-Tarakanowie¹⁰⁰. Większość z wymienionych przedmiotów jest pozbawiona

⁹⁷ Olaf II Haraldsson, król Norwegii w latach 1016–1028, zginął 29 lipca 1030 r. w bitwie z wojskami Knuta Wielkiego (Duńczycy i norweska opozycja antyolafowska) pod Stiklestad.

⁹⁸ В. П. Даркевич, *Топор как символ Перуна в древнерусском язычестве*, „Советская археология”, 4, 1961, s. 91–102.

⁹⁹ Zob.: R. Liwoch, *Militaria jako ślady kontaktów między Wschodem a Zachodem Europy w średniowieczu, Rus' and countries of the latin culture (10th–16th century)*. Publication from the 6th International Scientific Conference, Krakow, 26th–28th November, 2015, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2016, s. 97–100 (Seria: *Colloquia Russica*. Series I, vol. 6)

¹⁰⁰ Г. В. Охріменко, В. М. Савицький, *Мініатюрні сокирки – язичницькі обереги*, [in:] *Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби*, Луцьк 2008, s. 45, 56, рис. 6:1-3; В. Коршун, *Привески 11–13 веков из коллекции*

kontekstu, który uwiarygodniłby propozycję datowania ich na okres od ok. połowy XI do początku XII wieku, jednak toporek z Żornowa znaleziono w chacie z drugiej połowy XI – pierwszej połowy XII wieku¹⁰¹.

Inne zawieszki. Na całej Rusi liczne są ażurowe, koliste zawieszki z różnie uformowanym krzyżem wpisanym w koło, których przykładem jest okaz z Podhorzec-Pleśniska (*il. 8i*)¹⁰². Powszechnie datuje się je na XII–XIII wiek¹⁰³. Zdecydowanie mniej liczną grupą są zawieszki w kształcie archanioła, które przedstawił Alieksandr Ostapienko¹⁰⁴. Wyjątkowo efektowny okaz z tej grupy znaleziono w Kryłosie¹⁰⁵. Pochodzi on najpewniej z pierwszej połowy XIII wieku.

Mimo wątpliwości w grupie przedmiotów związanych z chrystianizmem umieścić można koliste zawieszki z przedstawieniem głowy byka. Egzemplarz takiej znaleziono w Onyszkowcach¹⁰⁶. Według Edwarda Zajkouskiego, który omówił obszernie ten rodzaj zabytków, należały one do niewielkiej grupy żerców – pogańskich kapłanów – w XI–XII wieku¹⁰⁷. Jednak wydaje się, że impuls do tworzenia zawieszek z głową byka wyjść mógł z religii chrześcijańskiej, byk i wół są bowiem atrybutami ewangelisty Łukasza, a podkreślić trzeba, iż brakuje ich prototypu z czasów przed chrztem Rusi.

Swego rodzaju przedmiotami osobistego nabożeństwa mogły być monety z symbolami chrześcijańskimi, które przez wybicie otworu lub dodanie uszka przerobiono na zawieszki (medaliki?). Przykładem jest tesalonicka moneta z lat 1224–1230 – zapewne cesarza Teodora Angelosa Komnena, czego nie podaje jej publikacja – z grodziska w Kręciłowie (*il. 8j*)¹⁰⁸.

Alieksandr Musin wydziela w omawianym okresie na Rusi cztery pokolenia zabytków chrześcijańskich, zaznaczając, że podawane daty mają charakter umowny, a wskazane pokolenia cechują się regionalnymi odmiennościami:

- 1 pokolenie, 950–1050 r. – krzyżyki z blachy srebrnej;
- 2 pokolenie, 1000–1100 r. – krzyżyki z prymitywnym wyobrażeniem Ukrzyżowania;

сайта „Домонгол”, „Домонгол”, 1, 2010, с. 62, 63, 65, фот. 9, 10, 64; С. Терський, *Княже місто Володимир*, Львів 2010, с. 183, рис. 121:2; Р. Кусурера, Р. Pranke, S. Wadył, *Wczesnośredniowieczne toporki miniaturowe*, Toruń 2011, s. 85, 95, 97–99, tabl. VIII:1, XVII:3, 4, XXI:1–3; В. Савицький, І. Варич, *Унікальна знахідка давньоруської підвіски-сокирки з рослинним орнаментом із околиць м. Дубна*, [in:] *Сакральна спадщина Дубеницини*, ред. Л. Кічатиї і ін., Луцьк 2013, с. 289–295; І. Коваль, І. Мирнончук, *Сучасна археологія княжого Галича і Галицької землі*, Івано-Франківськ 2015, с. 267.

¹⁰¹ Г. В. Охріменко, В. М. Савицький, *Мініатюрні сокирки*, с. 45.

¹⁰² Zabytek ze zbiorów MAK-u; nr inw. MAK/3744; wymiary: wysokość – 2,7 cm, szerokość – 2,2 cm, grubość – 0,1 cm, waga – 2,0 g.

¹⁰³ А. В. Успенская, *Нагрудные и поясные привески*, [in:] *Очерки по истории русской деревни X–XIII вв.*, ред. Б. А. Рыбаков, Москва 1967, с. 108; М. В. Седова, *Ювелирные изделия*, с. 40, 42.

¹⁰⁴ A. Ostapienko, *Miniature figures of archangels in medieval East Europe*, [in:] *Rome, Constantinople*, с. 491–502.

¹⁰⁵ М. Фіголь, *Мистецтво стародавнього Галича*, с. 160.

¹⁰⁶ А. Сункаловскі, *Матеріалы до прадзіяў*, s. 156, tabl. XXVI:3.

¹⁰⁷ Э. Зайкоўскі, *Распаўсюджанне і семантыка некаторых прадметаў пахавальнага інвентару з раннесярэднявечных курганоў Беларусі*, [in:] „*In silvis, campis... et urbe*”. *Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim*, red. S. Sygan i in., Rzeszów–Sanok 2011, с. 403–408.

¹⁰⁸ И. П. Русанова, Б. А. Тимошук, *Языческие святилища*, с. 41, 59, 61, рис. 47:4.

- 3 pokolenie, 1075–1275 r. – krzyżyki metalowe z ornamentem geometrycznym typów indywidualnych (też koliste ikonki, żmijowiki, enkolpiony);
- 4 pokolenie, 1125–1450 r. (1125–1275 r.) – krzyżyki bursztynowe i kamienne masowych typów (też bursztynowe, kamienne i z macicy perłowej krzyżyki typów indywidualnych)¹⁰⁹.

Dewocjonia pierwszego pokolenia charakterystyczne są dla cmentarzysk druzynnych i nekropoli osad targowo-rzemieślniczych z połowy – drugiej połowy X wieku kształtującego się państwa ruskiego, a od XI wieku znane są nie tylko z jego części centralnej, ale także z peryferii. Brak ich w warstwach kulturowych osad. Drobne przedmioty osobistej czci drugiego pokolenia charakterystyczne są dla warstw kulturowych staroruskich grodów i wiejskich cmentarzysk kurhanowych. Trzecie pokolenie uwidacznia proces tworzenia się samodzielnej staroruskiej kultury chrześcijańskiej z wielką różnorodnością form dewocjoniów, która zmniejsza się w ciągu XIII wieku¹¹⁰. Na Zachodniej Ukrainie właściwie niewidoczne są dwa pierwsze pokolenia chrześcijańskich „starożytności” wyjąwszy pojedyncze przypadki, jak wspomniane krzyżyki podhoreckie i zapewne też miniaturowe toporki. Symptomatyczny jest brak dewocjoniów na dobrze rozpoznanych archeologicznie i bogatych w zabytki ruchome grodziskach z pierwszego stulecia funkcjonowania państwa ruskiego na omawianym obszarze, których przykładami są obiekty w Horodyszczu (koniec X – początek XII w.) koło Łucka i w Listwinie (X–XI w.)¹¹¹. Dopiero pokolenia trzecie (słabo) i czwarte (licznie) są reprezentowane przez dewocjonia różnych typów, których liczebność i zróżnicowanie zmniejsza się zapewne od lat 40. XIII wieku w związku z niszczącymi działaniami wojennymi Mongołów.

Skutecznym inicjatorem wielkiego procesu chrystianizacji Rusi i – już chyba niezamierzenie – związanego z tym rozwoju rzemiosła dewocyjnego był równy apostołom Włodzimierz Wielki, czczony w prawosławiu i katolicyzmie, o którym Hilarion, metropolita kijowski, w połowie XI wieku napisał: „O naśladowco Konstantyna Wielkiego... Tyś z babką twoją Olgą przyniósł krzyż z nowego Jeruzalem, z Carogrodu i postawiwszy go na swej ziemi utwierdziłeś wiarę”¹¹².

¹⁰⁹ А. Е. Мусин, *Христианские древности XI–XIV вв. (проблема развития и региональные особенности)*, [in:] *Русь в XIII веке: континуитет или разрыв традиций*, ред. Н. А. Макаров, А. В. Чернецов, Москва 2000, с. 100.

¹¹⁰ *Ibidem*, с. 100–101.

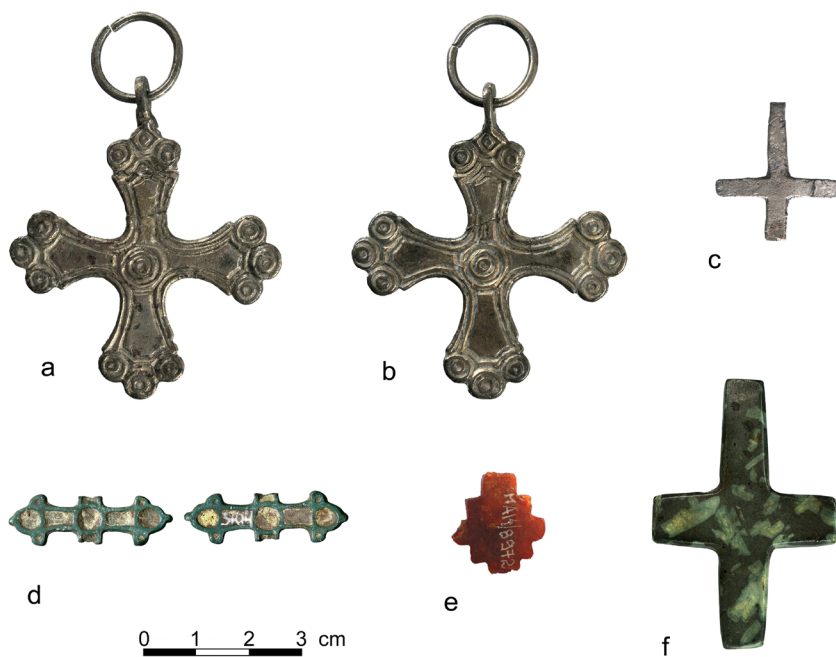
¹¹¹ Zob.: М. М. Кучинко, *Давньоруське городище Вал в Надстир’ї*, Луцьк 1996; Р. Чайка, *Давньоруське городище Листвин і його околиці у X–XI ст.*, Львів 2009.

¹¹² *Słowo o prawie i lasce*. Cyt. za: W. Mokry, *Od Ilariona do Skoworody. Antologia poezji ukraińskiej XI–XVIII w.*, Kraków 1996, s. 117.

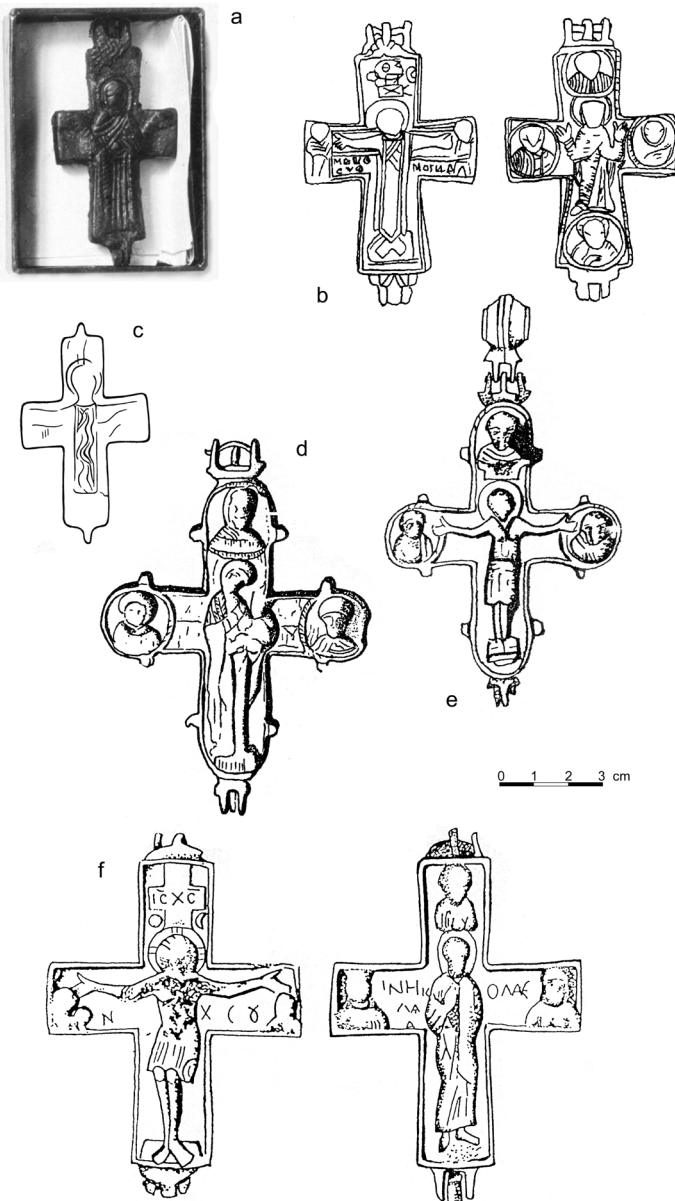
*

Radosław Liwoch, *Old Rus' devotional items from Western Ukraine*

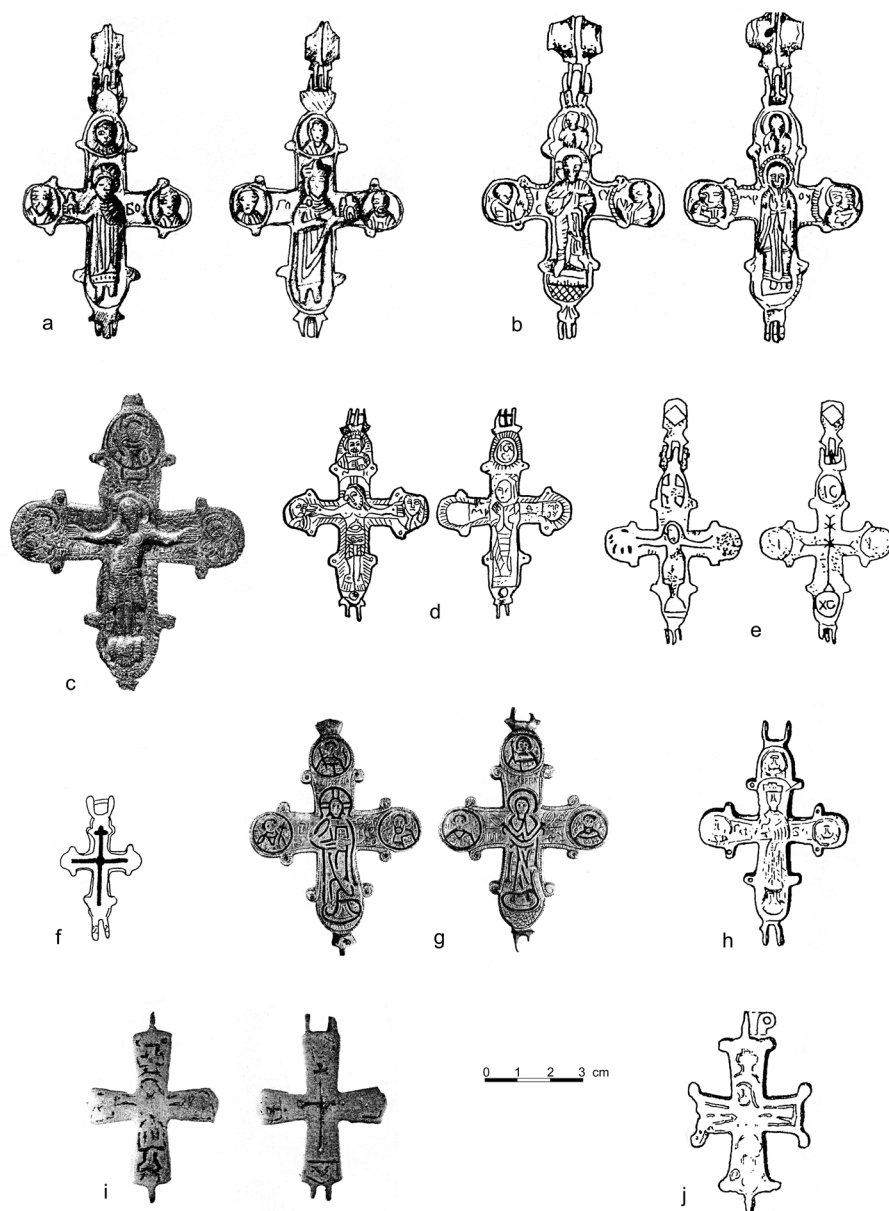
One and a half centuries after the baptism of the Kyiv ruler Vladimir rabbi Eliezer ben Nathan from Mainz compared in terms of the piety of the Ruthenians to the Byzantines testify to the relatively rapid adoption of the Christian culture by the Eastern Slavs. Icons and crosses from the walls of Rus' homes mentioned by a Jewish writer have not survived until today, however, many early medieval artifacts of personal devotion have preserved but still come from the vast majority of the century after the rabbi's death – from the mid-twelfth to the 1240/1241. In the paper the following groups of artifacts are presented: crosses, including enkolpions – reliquary crosses, which are the most typical symbols of the personal piety of Christians; small icons (pendant plaques), including the so-called zmeeviki (snake amulets); lunula pendants, because some of them are probably Marian symbols; miniature axes, which can be linked with St. Olaf; other pendants. Particular attention is paid to the typology and chronology of these objects, since preliminary analysis shows that the second issue requires further research in particular. Written by authors in publications of dating artifacts are largely implied, although they generally fall into the sphere of probability. The controversial issue of interpretation of lunulae (lunula pendants) and miniature bronze axes will also be discussed. It seems that crescent pendants beginning with 12th century specimens can be combined with the worship of Mary (there are known texts in which Christ is compared to the Sun, and the Virgin Mary to the Moon), while the axes with the worship of St. Olaf, who spread himself since the 1030s after the elevation of his relics.

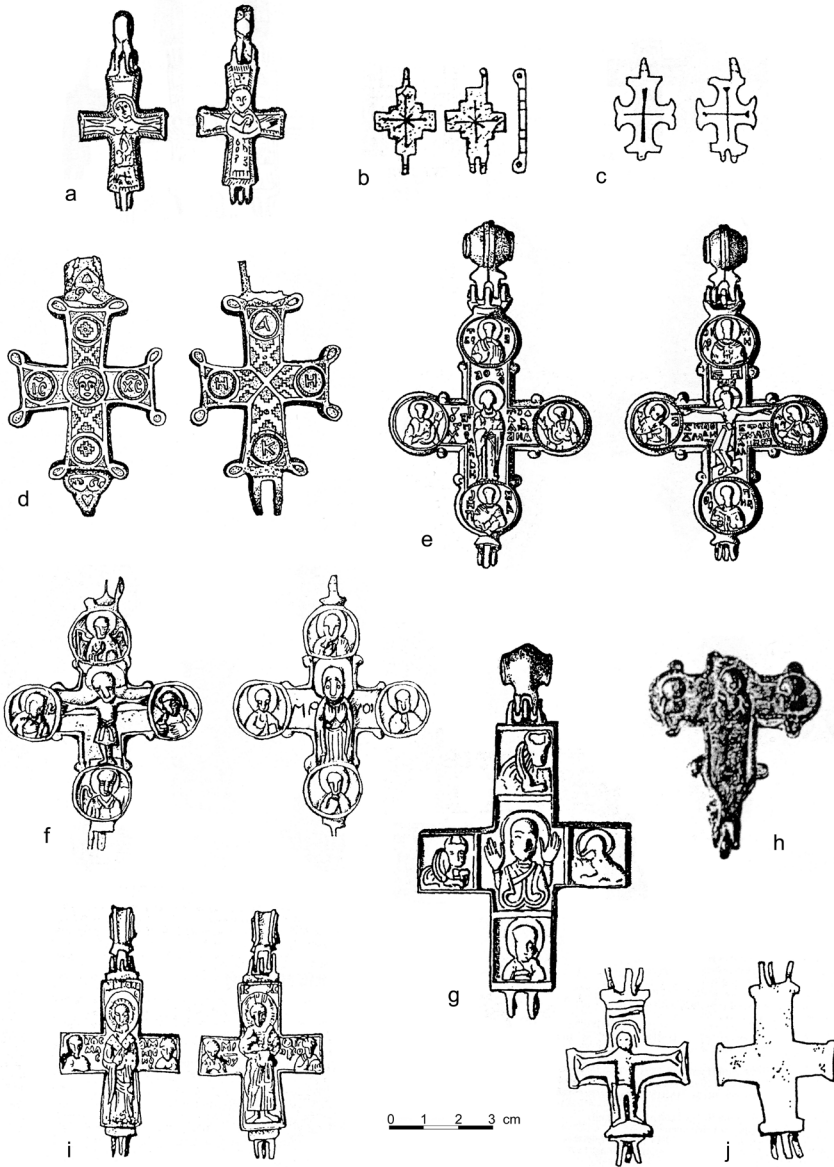
Il. 1. Krzyżyki: a-c – z Podhorzec; d – z Żabiniec; e – z Kryłosu; f – z Bogdanówki
(a-d, f – fot. A. Susuł; e – fot. autor)

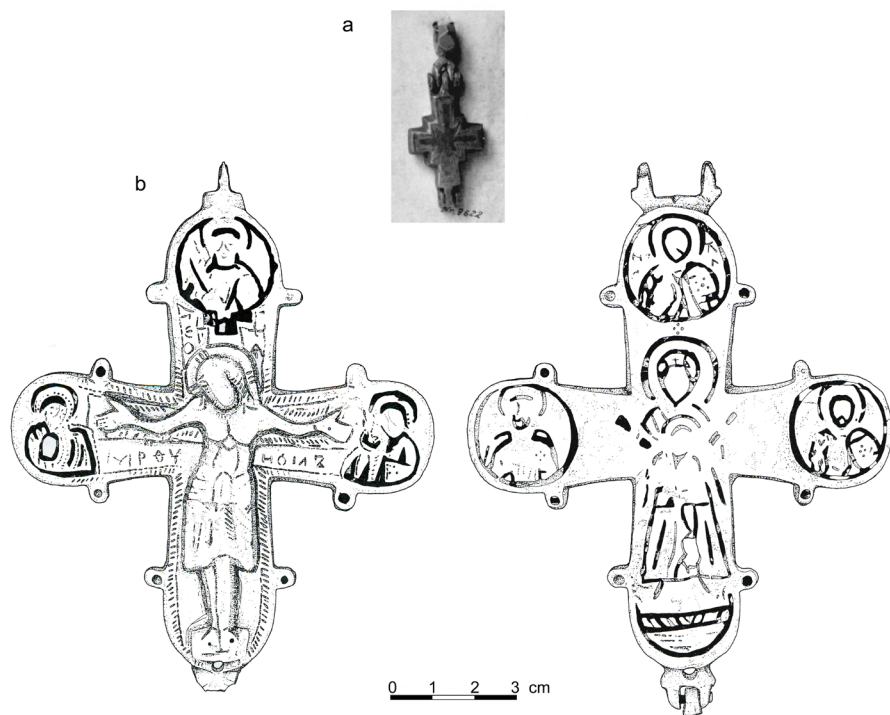
Il. 2. Enkolpiony: a – z Podhorzec; b – z obwodu iwano-frankiwskiego; c – z Gródka; d – z Kryłosu; e – z Łapszyna; f – z Wierzbowa (a – fot. archiwalna ze zbiorów MAK-u; b, d-f – Г. Ф. Корзухина, А. А. Пескова, *Древнерусские энколпионы*, таб. 3, 22, 36; c – В. Савицький, І. Міхальчук, *Знахідка „сирійського” энколпіона*, с. 490)

Il. 3. Enkolpiony: a – z Uścia Biskupiego; b – ze Słobódki Koszyłowieckiej; c – z Dorohobuża; d – z Muszkatówki; e – z Horodyszczka koło Zborowa; f – z Kapuściniec; g – z Łucka; h-j – z Kryłosu (Г. Ф. Корзухина, А. А. Пескова, *Древнерусские энколпионы*, таб. 40, 44, 54, 67, 74, 77, 90, 94, 95)

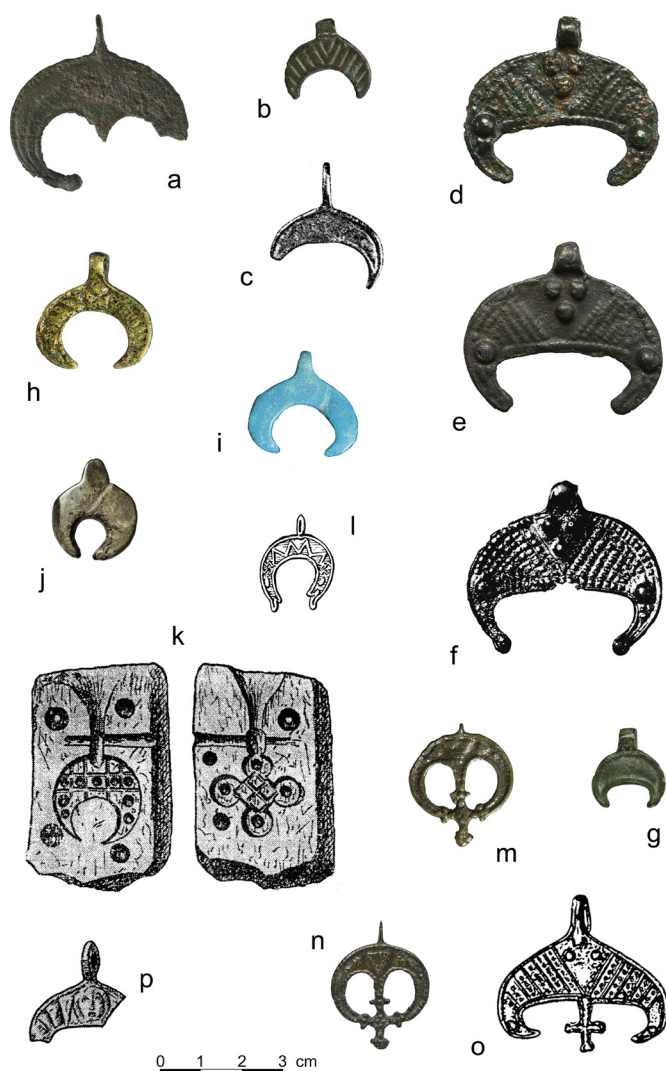
Il. 4. Enkolpiony: a – z Kryłosu; b – z Uścia Biskupiego; c – z Horodyszczu koło Zborowa; d, e – z Kryłosu; f – z Muszkatówki; g – z Kryłosu; h – z Dźwinogrodu; i, j – z Kręciłowa (Г. Ф. Корзухина, А. А. Пескова, *Древнерусские энколпионы*, таб. 99, 102, 103, 106, 124, 140, 144, 153, 159)

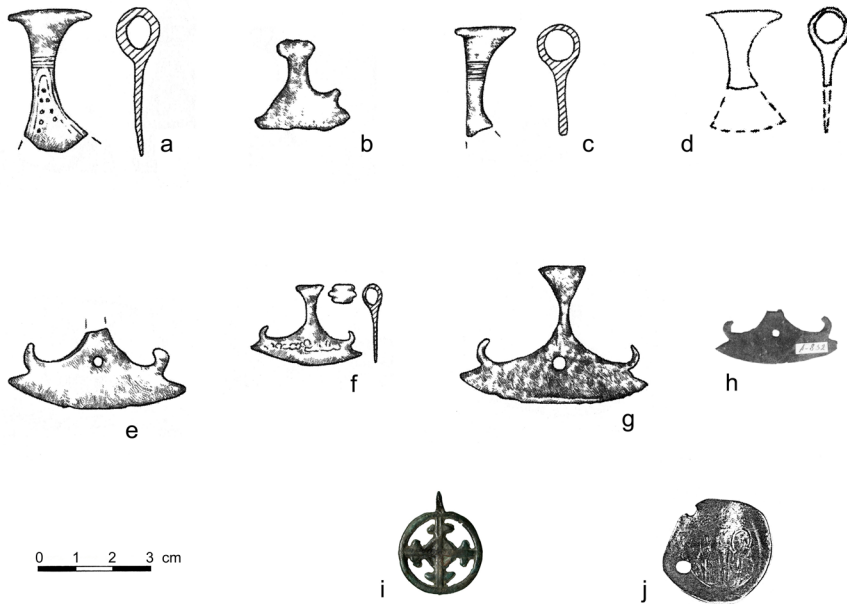
Il. 5. Enkolpiony: a – z Potoczysk; b – ze Strakłowa (a – fot. archiwalnej ze zbiorów MAK-u; b – M. P. Kruk, A. Sulikowska-Gąska, M. Wołoszyn, *Sacralia Ruthenica*, s. 181–182)

Il. 6. Ikonki: a-d, f, g – z dawnego Halicza; e, k – z Dźwinogrodu; i – z Zieleńcza; j – z Rykań Wielkich; l – z miejscowości nieznannej (a-c, f, g – В. Дідух, *Галич. Фотоальбом*, Львів 2005, с. 95–96; d, h – М. Фіголь, *Мистецтво стародавнього Галича*, с. 154–155; e – В. Петегирич, В. Оприск, Б. Закалик, *Камяна іконка*, фот. 29; i – Cerkiew – wielka tajemnica, фот. V; j – фот. А. Susuł; k – V. Hupalo, *Christian devotional objects*, s. 603; l – М. Р. Kruk, А. Sulikowska-Gąska, М. Wołoszyn, *Sacralia Ruthenica*, s. 217)

Pl. 7. Lunule i forma odlewnicza: a, b, g, n – z Żabiniec; c, f – z Kręciłowa; d – z Żnibrodów; e – z Chocimierza; h, i – z dawnego Halicza; j – z Dźwinogrodu nad Dniestrem; k, p – z Zieleńcza; l – z Torskiego; m – z okolic wsi Hrycowce i Stryjówka; o – z Podhorzec (a, b, d, e, g, j, m, n – fot. A. Susuł; c, f – И. П. Русанова, Б. А. Тимошук, *Языческие святилища*, гус. 47, 54; h, i – М. Фіголь, *Мистецтво стародавнього Галича*, с. 158; k, p – Г. М. Васова, *Бронзовые изделия*, с. 256, 258; l – L. Rauhut, *Wczesnośredniowieczne materiały z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie*, „Materiały Wczesnośredniowieczne”, 5, 1960, tabl. XVI; o – М. А. Пелещишин, Р. М. Чайка, *Нові давньоруські ювелірні*, с. 139)

Il. 8. Miniaturowe toporki, kolista zawieszka z wpisanym krzyżem i moneta-zawieszka: a-c – z Łucka i okolic; d – z Wołynia; e – z Zieleńcza; f – z Żornowa; g – z obwodu wołyńskiego; h – z Włodzimierza; i – z Podhorzec; j – z Kręciłowa (a-c, e-g – P. Kucypera, P. Pranke, S. Wadył, *Wczesnośredniowieczne toporki*, tabl. VIII, XVIII, XXI; d – Г. В. Охріменко, В. М. Савицький, *Мініатюрні сокирки*, с. 56; h – С. Терський, *Княже місто Володимир*, с. 183; i – fot. A. Susuł, j – И. П. Русанова, Б. А. Тимошук, *Языческие святилища*, рис. 47)

Позднечетвический могильник в Росаве. Новая интерпретация. Каталог артефактов (выбор), [w:] Rus a svět kočovníků (druhá polovina IX.–XVI. století), Colloquia Russica, seria I, t. 7, Krakov, 2017, s. 163-178.

Радослав Ливох
(Краков)

Позднекочевнический могильник в Росаве. Новая интерпретация. Каталог артефактов (выбор)

В статье представлены избранные, хорошо сохранные артефакты, которые Эдвард Витковский передал Археологическому музею в Кракове в 1876 г. Среди них: 1 серебряная шейная гривна, 2 серебряных браслета, 2 бронзовых браслета, 3 янтарных бусины, 1 подвеска из раковины морской улитки, 1 железный висячий замок, 1 железный ключ для висячего замка, 1 железная кольчуга, 1 железная сабля, 1 железный наконечник копья, 4 железные наконечники стрел, 5 железных стремян, 2 железных удили. Они происходят из элитарного половецкого могильника в Росаве возле Мироновки (Киевская область, Украина), который можно датировать первой половиной XIII века. Среди найденных в курганах артефактов многочисленные изделия русского ремесла, что свидетельствует о большом влиянии культуры русских княжеств на их соседей-кочевников из европейской части Большой Степи.

10 ноября 1876 г. собранию Археологического музея Академии умений в Кракове Эдвардом Витковским была подарена коллекция археологических артефактов из курганов в Росаве¹ возле Канева. Э. Витковский собрал их во время собственных любительских поисков в 1858 и 1860 гг. и частично задокументировал (напр. ил. 1). Возможно, что часть из них он получил от местных крестьян, которые нашли артефакты во время земляных работ в 1858 г. Эти материалы были обработаны Эльжбетой Домбровской², которая датировала их последней четвертью XII – первыми четырьмя десятилетиями XIII века и отнесла их к родовой аристократии берендеев³. В настоящей работе уделено внимание некоторым из

¹ Ныне село Росава, Мироновского района, Киевской области, Украина.

² E. Dąbrowska, *Kurhany rassaawskie*, „Archeologia”, 8, 1956, 1, s. 122–171, там же литература.

³ Ibidem, s. 158.

росавских находок⁴, предпринята попытка их более точного датирования и представлена новая интерпретация могильника.

В росавских курганах находились удила самой типичной формы, то есть двучленные с отдельными колесами на концах. Первое (номер кат. 1; *ил. 2a*) принадлежит к виду, типу и подтипу Б I-2в, второе (номер кат. 22; *ил. 9d, 10b*) – к Б I-2б, по типологии Екатерины Армарчук. К сожалению, оба подтипа имеют очень широкие хронологические границы⁵, а это значит, что они не могут быть индикаторами хронологии. Возможно положительную черту для датировки имеет стиль украшения на одном из них (*ил. 10b*), но этот вопрос требует отдельного анализа.

Кольчуги не являлись типичным оборонительным вооружением воинов Большой Степи⁶, однако их обнаруживают в кочевнических погребениях. Из Росавы происходят несколько небольших фрагментов и один фрагмент в форме большой глыбы (номер кат. 2; *ил. 2b*), потому что такую форму набрала кольчуга из одного из курганов (возможно, из кургана 4). Похожие глыбы кольчуги были найдены в Чынгальском кургане возле села Заможное Запорожской обл., который исследователи датируют второй третью XIII века и считают могилой половецкого хана⁷, а также в датируемом второй половиной XIII века курганном погребении золотоордынского воина в селе Таборовка Николаевской обл.⁸ Последний экземпляр, скорее всего, выполнили на Руси, хоть нельзя исключить, что это было произведение кочевников, подражающее русским кольчугам. Кажется достоверным его датирование первой половиной XIII века⁹.

Часто встречаемым компонентом могильного снаряжения средневековых номадов являются стремена. Росавские примеры принадлежат к нескольким типам, которые лучше всего классифицировать по системе Анатолия Кирпичникова, так как они, скорее всего, русского происхождения. Первые (номер кат. 3; *ил. 2c*) из них относятся к типу VII, который был известный в Поросье и Подонье уже в XI веке. Доминирующее большинство стремян, однако, датируется XII–XIII веками. Похожие стремена находили на пространстве от Сибири и Северного Кавказа до Балтийского моря. Росавский образец украшен в древнерусском стиле¹⁰. Два очередных образца (номер кат. 9, 10; *ил. б*) относятся к типу VIIa, который появился

⁴ Отдельные категории памятников охарактеризованы согласно очерёдности выступления первого экземпляра в каталоговой части, где они перечислены по нумерации курганов, ср.: E. Dąbrowska, *Kurbany rassawskie*.

⁵ Е. А. Армарчук, *Конская упряжь из могильников Северо-Восточного Причерноморья X–XIII веков*, Москва 2006, с. 42–50.

⁶ W. Świętosłowski, *Uzbrojenie koczowniców Wielkiego Stepu w czasach ekspansji Mongołów (XII–XIV w.)*, Łódź 1996, s. 23.

⁷ В. В. Отрощенко, Ю. Я. Рассамкин, *Половецкий комплекс Чынгальского кургана*, „Археология”, 53, 1986, с. 20, 22, 34.

⁸ W. Świętosłowski, *Uzbrojenie koczowniców*, s. 22.

⁹ См.: А. Н. Кирпичников, *Древнерусское оружие. Доспех, комплекс боевых средств IX–XIII вв.*, Ленинград 1971, с. 14.

¹⁰ Idem, *Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX–XIII вв.*, Ленинград 1973, с. 45, 50–51.

в XII столетии, возможно – в его середине, и функционировал примерно до середины XIII века на территории от Поросья и Вольни до Новгорода и Суздаля¹¹. Следующее стремя (номер кат. 20; *ил. 9b*) принадлежит к типу VIII и датируется второй половиной XII – XIII веком. Похожие стремяна встречались в Новгороде, Швеции и землях пруссов и куров¹². Последние (номер кат. 21; *ил. 9c*) образцы – это экземпляры типа IXa, которые датируются XII–XIII веками. Такие же стремяна были найдены на Киевщине и Черниговщине, а похожие встречались на Северном Кавказе, в Северном Причерноморье, в Латвии, Литве и прусских землях¹³.

Кажется, что лучше всего в датировании артефактов из росавского могильника может помочь тордованная шейная гривна (номер кат. 4; *ил. 3*). Почти идентичная была найдена в кургане 260 в селе Бурты¹⁴, а похожие – хоть из отдельной пластины – в кладе из Ключник. Менее сходные гривны найдены в кладе из Княжей Горы¹⁵, а две золотые тордованные гривны были в кладе из Сахновки¹⁶. Все упомянутые объекты находятся в окрестностях Канева. Можно предположить, что эти клады, отнесенные Галой Коржухиной к IV группе, были спрятаны перед нашествием монголов в конце 1240 г., и что оба погребения датируются этим же временем. Ещё одна золотая тордованная, но невыгнутая, шейная гривна была обнаружена в кургане возле с. Заможное Запорожской обл. Ее датируют второй третью XIII века¹⁷, что не противоречит предположению автора о датировании этого типа украшений. Можно предположить, что это русское изделие.

Сложно датировать и два витых браслета (с несохраненной филигранной оберткой) с украшенными глазурью концами (номер кат. 5, 6; *ил. 4*), поскольку похожие украшения встречаются в кладах групп III и IV по классификации Г. Коржухиной и датируются периодом от XI века до 1240 г. Примером такого широкого датирования служат образцы из Пилявы возле Канева и с Киева¹⁸. Два очередных браслета (номер кат. 23, 24; *ил. 11*) относятся к группе витых из тройной проволоки с петлями на концах. В Новгороде похожие браслеты были найдены в слоях из XI–XIV веков, а почти идентичный с росавскими образцами датируется XIV веком¹⁹. В курганах вятичей такие украшения выступали в XIII и XIV столетиях²⁰. Все четыре украшения выполнены древнерусскими ремесленниками.

¹¹ Ibidem, с. 45, 51.

¹² Ibidem, с. 45, 51–52.

¹³ Ibidem, с. 45, 51.

¹⁴ С. А. Плетнева, *Древности черных клобуков*, Москва 1973, с. 39, 72.

¹⁵ Г. Ф. Коржухина, *Русские клады IX–XIII вв.*, Москва–Ленинград, 1954, с. 128, 131, 132, табл. XLVIII:23, LIV:7.

¹⁶ Ibidem, с. 131; *Музей історичних коштотностей України*, Київ 2007, с. 163, 408–409.

¹⁷ В. В. Отрошенко, Ю. Я. Рассамакін, *Половецкий комплекс*, с. 25, 32, 34.

¹⁸ Г. Ф. Коржухина, *Русские клады*, с. 92, 108, табл. XIV, XXXIX.

¹⁹ М. В. Седова, *Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XV вв.)*, Москва 1981, с. 94–95; Ю. М. Лесман, *Хронология ювелирных изделий Новгорода (X–XIV вв.)*. Введение, [in:] *Материалы по археологии Новгорода*. 1988, Москва 1990, с. 43, 91.

²⁰ М. В. Седова, *Ювелирные изделия*, с. 96.

Висячий замок (номер кат. 7; *ил. 5a, 5c*) и ключ (номер кат. 8; *ил. 5b, 5c*) принадлежат к типу Б по классификации Бориса Колчина. Ими пользовались с начала XII века до середины XIV века²¹. Они также были импортированы в кочевническую среду из Руси.

Мало характерные янтарные бусины (номер кат. 11–13; *ил. 7*), скорее всего из украинских месторождений янтаря, не вносят ничего существенного в изучение проблемы датирования росавского могильника.

Подвеска из раковины морской улитки (номер кат. 14; *ил. 8a*) это характерный элемент конского убранства Восточного Причерноморья. Похожие на росавскую подвески известные из могильников в Чайке и Архип-Осиповке²². К этому роду артефактов нельзя относиться как к хронологическим индикаторам, а датировать их следует XI–XIII веками.

Наконечники копья встречаются в курганах степных народов в небольшом количестве²³. Из Росавы нам известен только один экземпляр (номер кат. 15; *ил. 9a*), который относится к V типу по классификации А. Кирпичникова. Похожие наконечники считаются характерным оружием конных воинов. Они были известны уже в X–XI веках, а в XII–XIII столетиях составляли половину из древнерусских копейных наконечников. И как раз из XII – XIII веков происходит изучаемый образец из русско-кочевнического пограничья.

Наконечники стрел в археологических памятниках кочевников находят в большом количестве. В настоящей статье представлены четыре избранные образцы из росавского комплекса. Три из них [номер кат. 16–18; *ил. 8b–d*] принадлежат к типу 40 по классификации Александра Медведева и датируются X–XIV веками²⁴, а четвёртый [номер кат. 19; *ил. 8e*] – приближенный к типу 65. Форма его наконечника возникла, возможно, под монгольским влиянием в первой половине XIII века²⁵.

Сабля являлась распространенным оружием прямо символом средневековых кочевников восточноевропейской Степи. Поэтому не удивляет присутствие нескольких сабель в росавских курганах. Единственный сохранившийся экземпляр (номер кат. 24; *ил. 12*) имеет клинок, который причисляется к форме 5 и датируется второй половиной XII – XIV веками (а возможно – и позднее), или к форме 6, датируемой XIII веком, по классификации Александра Евлевского и Татьяны

²¹ А. С. Хорошев, *Замки, ключи и замочные принадлежности*, [in:] *Древняя Русь. Быт и культура*, ред. Б. А. Кольчин и Т. И. Макарова, Москва 1997, с. 14–15, 251.

²² Е. А. Армарчук, *Конская упряжь*, с. 104, 222.

²³ W. Świętosławski, *Uzbrojenie koczowniców*, s. 35.

²⁴ А. Ф. Медведев, *Ручное метательное оружие. Лук и стрелы, самострел VIII–XIV вв.*, Москва 1966, с. 64–65.

²⁵ См.: *Ibidem*, с. 75.

Потемкиной²⁶. Что же касается перекрестья сабли, то по классификации А. Кирпичникова оно относится к типу II, распространенному в XI–XIII веках²⁷.

Следует отметить один из способов орнаментации росавских артефактов, т. е. простые геометрические нарезки. В таком стиле украшены: наконечник копья (номер кат. 15; ил. 9a), стремя (номер кат. 20; ил. 9b, 10a) и удило (номер кат. 22; ил. 9d, 10b). Возможно, более детальный анализ предметов сходной стилистики разрешит сделать выводы относительно территории и времени их распространения.

При современном состоянии изучения проблемы – вопреки мнению Э. Домбровской – следует принять, что в росавских курганах погребены представители половецкой элиты²⁸. Среди представленных памятников нет достоверных – за исключением шейной гривны – индикаторов датирования, однако кажется логичным, что датировку погребений можно ограничить первой половиной XIII века (верхняя граница может датироваться временем занятия Киева и соседних территорий войсками Бату-хана). Много предметов, найденных в росавских курганах, это изделия русских ремесленников, что свидетельствует о значительном влиянии культуры русских княжеств на кочевников европейской части Большой Степи. Надеюсь, что мое предположение – в особенности касающееся датировки погребений – будет подтверждено типологическими и хронологическими анализами, в том числе естественноведческими методами, новых археологических находок с территории на север от реки Рось.

Каталог артефактов:

1. Железное удило – двухчленное, очень большие колеса (для прикрепления вожжей и ремней оглозья) в разрезе с плоской, прямоугольной рамой, пруты межзубья в разрезе четырёхугольные с округленными краями; состояние – среднее (один из членов менее поврежденный, чем второй); размеры: длина – 27,3 см, длина межзубья – 15,4 см; внешний диаметр колес – 7,2 и 6,8 см; ширина рамы колес – 0,9 и 0,8 см; толщина рамы колес – 0,35 и 0,3 см; разрез прутков межзубья – ок. 0,6х0,6 см; вес – 92,2 г; возможно из кургана 4; инвентарный номер МАК/3802; ил. 2а.

2. Железная кольчуга из больших колец – сохранённая частично, в относительно хорошем состоянии, в форме вытянутой нерегулярной глыбы; размеры: ок. 25,5х12,6х9,3 см; внешний диаметр кольца – 1,6–1,8 см; ширина проволоки – ок. 0,4 см; толщина проволоки – ок. 0,2–0,3 см; вес – 1714 г; возможно, из кургана 4 (заметка Э. Витковского „сетка из колец и как в клуб свернутая”, не учтённая в разработке Э. Домбровской); инвентарный номер МАК/3802; ил. 2б.

²⁶ А. В. Евглевский, Т. М. Потемкина, *Восточноевропейские позднекочевнические сабли*, „Степи Европы в эпоху средневековья”, 1, 2000, с. 123, 145.

²⁷ А. Н. Кирпичников, *Древнерусское оружие. Мечи и сабли IX–XIII вв.*, Москва–Ленинград 1966, с. 63, 69.

²⁸ Шире об этом, см. статью А. Голембовской-Тобиаш, *Позднекочевнический могильник в Росаве. Новая интерпретация. Сравнительный анализ* в настоящем томе.

3. Железное стремя – арочной формы суживающееся к подножке, остро увенчанное, отверстие на путлице почти прямоугольное (короткие края закругленные), горизонтальная, плоская, овальная подножка, с рёбрышком укрепляющим снизу, на линии плеч, на внешней поверхности арки икрустация жёлтым металлом (орнамент маленьких колец, у подвеса тоже растительно-геометрический); состояние – хорошее (поверхностные убытки, слабо видимый орнамент); размеры: высота – 13,0 см; ширина – 13,4 см; ширина подножки – 10,2 см; глубина подножки – 6,0 см; диаметр плеч арки в самом широком месте стремени – 0,8 см; высота ушка (арки у отверстия) – 2,6 см; отверстие – 2,3х0,5 см; вес – 221,5 г; из кургана 15 (возможно идентичный с курганом 4); инвентарный номер МАК/3802; ил. 2с.

4. Серебряная шейная гривна – из мягко повернутого вокруг собственной оси прута (составной из двух пластин), суживающегося к концам, в передней части прямоугольного в разрезе, в задних частях с разрезом, похожим на кругообразный, выгнутым в очковатые концы; состояние – очень хорошее (видимые следы сковывания, убытки на одном из окончаний, маленький убыток в центральной части); размеры: длина прута – ок. 52,5 см; ширина (размах) – 23,1 см; прут посередине – ок. 0,6х0,95 см; внутренние диаметры очек – ок. 0,3–0,5 см; вес – 141,3 г; из кургана 6 (I); инвентарный номер МАК/3796; ил. 3.

5. Серебряный браслет – витый из двух угловатых проволок, концы склепаны в овальные плитки, украшенные камнями (лазурит?, сверху в виде капли) в обрамлении из пластинок, окруженной внизу филигранью (две витые проволоочки); состояние – хорошее (филигрань обрамления обоих камней сохранена приблизительно на 1/3; недостаток пластинки одной из оправок; посеревшие камни; остатки проволоочек на концах могут быть следами филигранного обрамления); размеры: диаметр (размах) – 8,2 см; диаметр обруча посередине – 0,75 см; наибольшая толщина проволоки – 0,4 см; ширина концов – 1,1 см; длина камней – 1,15 см; толщина камней – 0,5 см; вес – 62,2 г; из кургана 6 (I); инвентарный номер МАК/3796; ил. 4а.

6. Серебряный браслет – витый из двух угловатых проволок, концы склепаны в овальные плитки и украшены камнями (лазурит?, сверху в виде капли) в обрамлении из пластинок, окруженной внизу филигранью (две витые проволоочки); состояние – хорошее (недостаток одного из камней и его обрамления, от которого сохранилось свыше 2/3 филигранны; камень посеревший и порисованный; остатки проволоочек на концах могут быть следом филигранного обрамления); размеры: диаметр (размах) – 7,75 см; диаметр обруча посередине – 0,75 см; наибольшая толщина проволоки – 0,4 см; ширина концов – 1,1 см; длина камня – 1,2 см; толщина камней – 0,5 см; вес – 56,7 г; из кургана 6 (I); инвентарный номер МАК/3796; ил. 4б.

7. Железный висячий замок – покрытый медью, цилиндрический, с U-образной дужкой, оконченный приклепанными задирками (в форме V), на

боку дужки резанное украшение; состояние – плохое (очень большая убыль корпуса; недостаток фрагмента дужки); размеры: высота – 8,4 см; ширина – 4,0 см; высота корпуса – 6,2 см; высота дужки с задирами – 7,1 см; диаметр цилиндра корпуса – 2,3–2,4 см; вес (сохранённой части) – 45,2 г; из кургана 6 (I); инвентарный номер МАК/3796; ил. 5а, с.

8. Железный ключ к висячему замку – коленчатый, кругообразная плитка с крестовым отверстием (для сжатия задир дужки висячего замка) перпендикулярна к стержню, на плоском фрагменте стержня геометрическое резаное украшение, у держателя стержень в поперечном разрезе кругообразный; состояние – среднее (поверхностные убытки); размеры: длина – 11,1 см; плитка с отверстием – 1,9x1,75 см; длина отверстия – 1,25 см; ширина отверстия – 1,0 см; ширина плеч креста (отверстия) – 0,6 и 0,3 см; ширина стержня в плоской части – 0,75 см; толщина стержня в плоской части – 0,35 см; диаметр стержня у держателя – 0,6–0,7 см; высота кольца держателя – 1,2 см; ширина кольца держателя – 1,1 см; диаметр отверстия в держателе – ок. 0,55 см; вес – 19,8 г; из кургана 6 (I); инвентарный номер МАК/3796; ил. 5б, с.

9. Железное стремя – арочной формы с выделенным прямоугольным выступом для ушка, отверстие на путлице овальное, сплющенное, средней ширины, подножка горизонтальная, плоская, в форме вытянутого суживающегося овала у плеч; состояние – среднее (поверхностные убытки; щербина на подвесе); размеры: высота – 12,9 см; ширина – 12,7 см; глубина подножки – 4,3 см; ширина плеч арки – ок. 0,9 см; толщина плеч арки – ок. 0,5–0,6 см; высота ушка – 2,5 см; ширина ушка – 4,6 см; отверстие – 2,6x0,5 см; вес – 113,1 г; из кургана 7 (II); инвентарный номер МАК/3797; ил. 6а.

10. Железное стремя – арочной формы с выделенным прямоугольным выступом для ушка, отверстие на путлице овальное, сплющенное, средней ширины, подножка горизонтальная, плоская, в форме вытянутого суживающегося овала у плеч; состояние – среднее (поверхностные убытки; в подножке также насквозь); размеры: высота – 12,5 см; ширина – 12,1 см; глубина подножки – 4,6 см; ширина плеч арки – ок. 0,9 см; толщина плеч арки – ок. 0,6 см; высота ушка – 2,4 см; ширина ушка – 4,3 см; отверстие (сплющенный овал) – 2,7x0,5 см; вес – 115,8 г; из кургана 7 (II); инвентарный номер МАК/3797; ил. 6б.

11. Янтарная бусина – цилиндрическая, боковая стенка, верхняя и нижняя поверхности плоские, переход от стенки к обеим поверхностям округлый, боковая стенка матовая, верхняя и нижняя поверхности блестящие, коричневатый цвет (очень тёмный мёд); состояние – среднее (на боковой стенке и одной из поверхностей убытки); размеры: диаметр – 1,9–2,1 см; высота – 1,2 см; диаметр отверстия – 0,35 см; вес – 3,6 г; из кургана 8 (III); инвентарный номер МАК/3798; ил. 7а.

12. Янтарная бусина – плоская, нерегулярная, мягкие переходы от боков к верхней и нижней поверхностям, верхняя и нижняя поверхности блестящие,

остальная часть матовая, медовый цвет; состояние – очень хорошее (небольшие трещины на боковой части, старая убыль на одной из поверхностей); размеры: диаметр – 2,45–2,6 см; высота – 1,25 см; диаметр отверстия – 0,3 см; вес – 5,2 г; из кургана 8 (III); инвентарный номер МАК/3798; ил. 7б.

13. Янтарная бусина – плоско-бочковатая, бок мягко переходит в верхнюю и нижнюю поверхности, боковая поверхность матовая, верхняя и нижняя поверхности блестящие, медовый цвет; состояние – хорошее (на одной из поверхностей убыток у отверстия); размеры: диаметр – 2,1 см; высота – 1,15 см; диаметр отверстия – 0,35 см; вес – 3,2 г; из кургана 8 (III); инвентарный номер МАК/3798; ил. 7с.

14. Подвеска (конское украшение, амулет) – из обработанного фрагмента белой раковины морской улитки, посередине отверстие с бронзовой заклёпкой и фрагментом ремня с внутренней стороны; состояние – среднее (нехватка фрагмента?; поверхностные повреждения; недостаток головки заклёпки); размеры: высота – 11,5 см; ширина – 7,3 см; толщина стены раковины – ок. 0,6 см; из кургана 9 (IV); инвентарный номер МАК/3799; ил. 8а.

15. Железный наконечник копья – лезвие средней длины, в поперечном разрезе ромбовидное, со стороны втулки слабо разборчивое резанное геометрическое украшение, начало втулки профилируемое, у края втулки два доокольных резаных украшения и фрагменты гвоздя для прикрепления древка; состояние – хорошее (поверхностные убытки; большое отверстие на втулке и щербы у её края); размеры: длина – 24,15 см; длина втулки от шейки до лезвия – 9,8 см; длина втулки у шейки – 9,3 см; длина шейки – 0,5 см; лезвие в поперечном разрезе – до 1,4х1,1 см; внешний диаметр втулки у края – 3,5 см; толщина стены втулки – 0,2–0,3 см; вес – 137,1 г; из кургана 9 (IV); инвентарный номер МАК/3799; ил. 9а.

16. Железный наконечник стрелы – перо с почти прямыми, очень короткими нижними краями и длинными, легко дуговатыми выпуклыми сходящимися к вершине краями, в поперечном разрезе ромбовидный, с шейкой, кругообразным черешком в поперечном разрезе; состояние – среднее (значительные убытки на черешке, на краях и на поверхности); размеры: длина – 7,4 см; длина черешка – 1,9 см; длина шейки – 0,3 см; ширина пера – 1,3 см; толщина пера – 0,4 см; шейка в поперечном разрезе – 0,6х0,5 см; вес – 7,6 г; из кургана 9 (IV); инвентарный номер МАК/3799; ил. 8б.

17. Железный наконечник стрелы – перо о почти прямых, очень коротких нижних краях и длинных, мягко выпуклых, сходящихся к вершине концах, в поперечном разрезе ромбовидный, с шейкой, черешок в поперечном разрезе кругообразный; состояние – хорошее (щербы на краях); размеры: длина – 6,9 см; длина черешка – 2,9 см; длина шейки – 0,2 см; ширина пера – 1,2 см; толщина пера – 0,35 см; диаметр шейки – 0,5 см; вес – 4,8 г; из кургана 9 (IV); инвентарный номер МАК/3799; ил. 8с.

18. Железный наконечник стрелы – перо о почти прямых, очень коротких нижних краях и длинных, мягко выпуклых, сходящихся к вершине концах, в поперечном разрезе ромбовидный, с шейкой, черешок в поперечном разрезе кругообразный; состояние – среднее (нехватка вершины и конца черешка; один бок отчетливо повреждённый; с одной стороны расщепленный в результате коррозии слой металла; поверхностные убытки); размеры: сохраненная длина – 6,45 см; длина черешка – 2,0 см; длина шейки – 0,3 см; сохраненная ширина пера – 1,2 см; толщина пера на высоте расщепления – 0,5 см; вес – 6,7 г; из кургана 9 (IV); инвентарный номер МАК/3799; ил. 8d.

19. Железный наконечник стрелы – перо ланцетовидное, в поперечном разрезе между ромбовидным и линзообразным, слабо обозначенная шейка, черешок в поперечном разрезе кругообразный; состояние – среднее (отчетливый убыток на одном из боков; небольшие поверхностные убытки); размеры: длина – 8,6 см; длина черешка – 4,5 см; длина шейки – ок. 0,5 см; сохраненная ширина пера – 1,0 см; толщина пера – 0,4 см; диаметр шейки у черешка – 0,7 см; вес – 6,1 г; из кургана 9 (IV); инвентарный номер МАК/3799; ил. 8e.

20. Железное стремя – арка в форме острой дуги, окончание плеч „колючками” ниже подножки, невыделенный подвес, отверстие на путлице широкое, овальное, сплющенное, горизонтальная, плоская подножка, ромбовидная, на плечах и подножке резанные геометрические украшения (чёрточки); состояние – хорошее (поверхностные убытки); размеры: высота – 13,5 см; ширина – 12,5 см; глубина подножки – 3,8 см; ширина плеч арки – ок. 0,8 см; толщина плеч арки – до 0,8 см; высота подвеса (арки у отверстия) – 2,8 см; отверстие (сплющенный овал) – 3,9x0,8 см; вес – 172,1 г; из кургана 9 (IV); номер инвентарный МАК/3799; ил. 9b, 10a.

21. Железное стремя – кругообразное в боковом разрезе, остро увенчанное, невыделенный подвес, отверстие на почти прямоугольном путлице (округленные короткие боки), подножка выгнутая полукругом, в форме вытянутого суживающегося к плечам овала, у внешней стороны у перехода плеч в подножку отдельные шишки; состояние – хорошее (поверхностные убытки); размеры: высота – 12,9 см; ширина – 13,4 см; глубина подножки – 4,3 см; диаметр плеч арки в центральной части – 1,0 см; высота подвеса (арки у отверстия) – 2,0 см; отверстие – 3,1x0,6 см; вес – 192,1 г; из кургана 9 (IV); номер инвентарный МАК/3799; ил. 9c.

22. Железное двухчленное удило – небольшие колеса (для прикрепления вожек и ремней огольва) в кругообразной раме в разрезе, пруты межзубья в разрезе четырёхугольные с округленными краями, внешние концы пруты сформированные в закрытые кольца, на колесах и межзубье геометрический резаный орнамент; состояние – среднее (недостаток фрагмента внутреннего кольца одного из пруты; поверхностные убытки; слабо разборчивое украшение); размеры: длина – 24,0 см; длина межзубья – 17,4 см; внешний диаметр колес – 4,2 см; ширина рамы колес – 0,75 см; толщина рамы колес – 0,7 см; разрез пруты межзубья – ок.

0,9x0,9 см; диаметры звеньев на концах прутов – ок. 1,8 см; вес – 116,0 г; из кургана 9 (IV); инвентарный номер МАК/3799; ил. 9d, 10b.

23. Бронзовый браслет – витый из тройной проволоки, окончания в форме петель, перерезанных свободными концами проволоки; состояние – очень хорошее; размеры: диаметр (размах) – 6,9 см; диаметр обруча посередине – 0,7 см; диаметр проволоки – 0,3 см; вес – 34,9 г; из кургана 14 (VIII); инвентарный номер МАК/3615; ил. 11a.

24. Бронзовый браслет – витый из тройной проволоки, окончание в форме петель перерезанных свободными концами проволоки; состояние – очень хорошее; размеры: диаметр (размах) – 7,2 см; диаметр обруча посередине – 0,7 см; диаметр проволоки – 0,3 см; вес – 34,8 г; из кургана 14 (VIII); инвентарный номер МАК/3615; ил. 11b.

25. Железная сабля – длинная, клинок с небольшой кривизной (очень мягко дугообразная), узкая, перекрестье прямое с расширяющимися боками ромбовидной формы, на перекрестье бронзовая бляшка, стержень направленный в противоположную сторону от кривизны клинка (незначительный уклон); состояние – относительно хорошее (поверхностные убытки на клинке, стержне и перекрестье; щербинки на лезвии, тыльной стороне клинка и на перекрестье; недостаток части стержня и облицовки рукоятки; фрагменты двух заклёпок) с фрагментами ножен (железные оковки) в двух местах; размеры: длина – 105,3 см; длина клинка – 98,7 см; ширина клинка с фрагментом ножен – 3,1 см; ширина клинка – до 2,8 см; толщина клинка – до 0,7 см; сохранённая длина перекрестья – 8,7 см; сохранённая высота перекрестья – 1,6 см; ширина перекрестья – 1,9 см; овальное отверстие в перекрестье – 4,3x1,6 см; вес – 774,4 г; нет уверенной принадлежности к кургану; инвентарный номер МАК/4215; ил. 12.

*

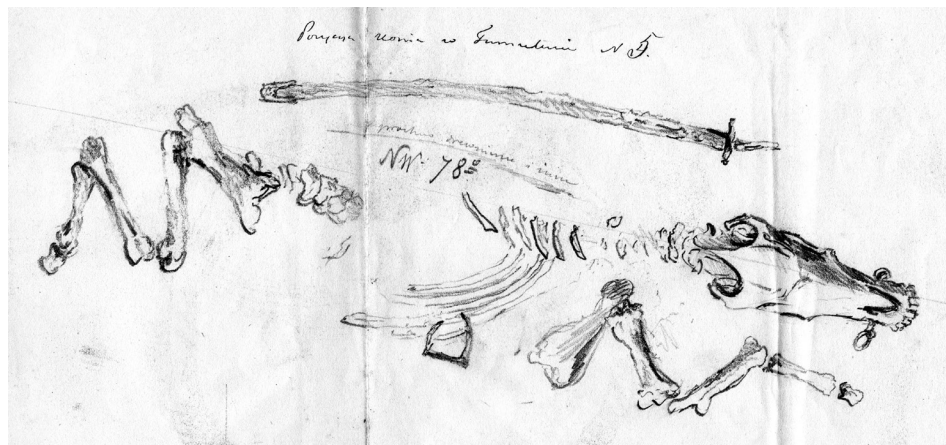
Radosław Liwoch, *Late-nomadic cemetery in Rosava. New interpretation. Catalogue of selected artefacts*

The paper discusses selected, well-preserved artefacts, which Edward K. Witkowski gave in 1876 to the Archaeological Museum in Krakow. There are presented: 1 silver necklace, 2 silver bracelets, 2 bronze bracelets, 3 amber beads, 1 sea snail shell pendant, 1 iron padlock, 1 iron padlock key, 1 iron hauberk, 1 iron saber, 1 iron spearhead, 4 iron arrowheads, 5 iron stirrups, 2 iron bits. They come from the Cuman elite cemetery in Rosava near Myronivka (Kyiv region, Ukraine), which can be dated to the first half of the 13th century. Among the artefacts, found in the barrows, there are numerous artefacts of the Old Rus' craftsmanship. This confirms the great influence of the Rurikids duchies culture on their neighbours, nomads of the European part of the Great Steppe.

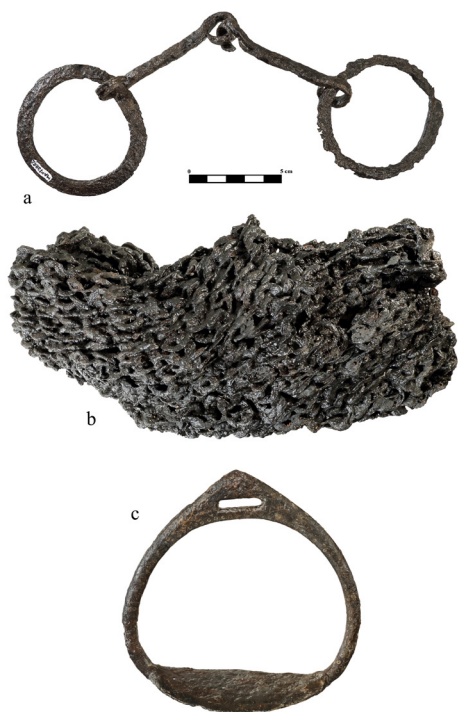
*

Radosław Liwoch, *Pozdně nomádké pohřebiště v Rosavě. Nová interpretace. Katalog vybraných artefaktů*

Studie se zabývá vybranými, dobře zachovanými artefakty, které věnoval Edward K. Witkowski v roce 1876 Archeologickému muzeu v Krakově. Představeny jsou: 1 stříbrný náhrdelník, 2 stříbrné náramky, 2 bronzové náramky, 3 jantarové korálky, 1 přívěsek z mořských ulit a mušlí, 1 železný zámek, 1 železný klíč k zámku, 1 železný kroužkový brnění, 1 železná šavle, 1 železný hrot kopí, 4 železné hroty šípů, 5 železných třmenů, 2 železná udidla. Pocházejí z kumánského elitního pohřebiště v Rosavě poblíž Myronivky (Kyjevská oblast, Ukrajina), které lze datovat do první poloviny 13. století. Mezi artefakty nalezenými v mohylách nacházíme celou řadu dokladů starorusínských řemesel. To potvrzuje velký vliv rurikovských knížat na jejich sousedy, nomády evropské části Velké stepi.

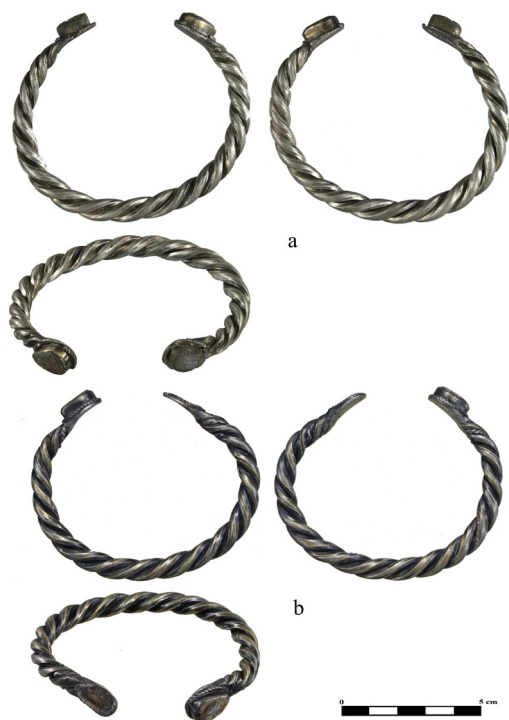
Ил. 1. Внутренняя часть кургана 5. Рисунок Э. Витковского 1858 г. Архив Археологического музея в городе Кракове.

Ил. 2. Удило, кольчуга и стремя, возможно из кургана 4 в Росаве. Фот. А. Сусул.

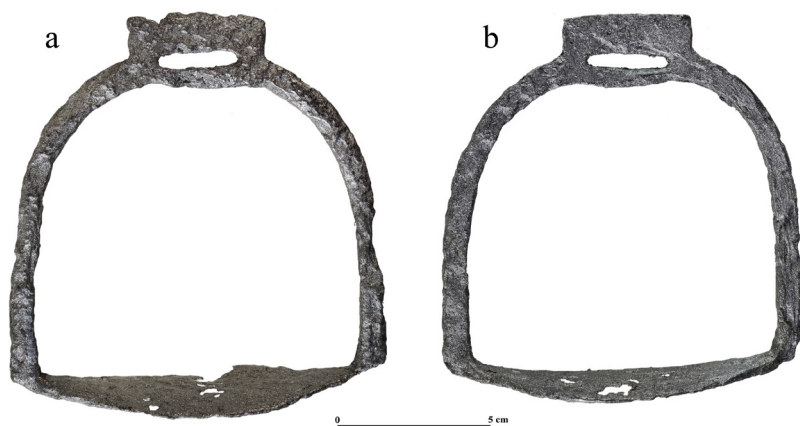
Ил. 3. Шейная гривна из кургана 6 (I) в Росаве. Фот. А. Сусул.

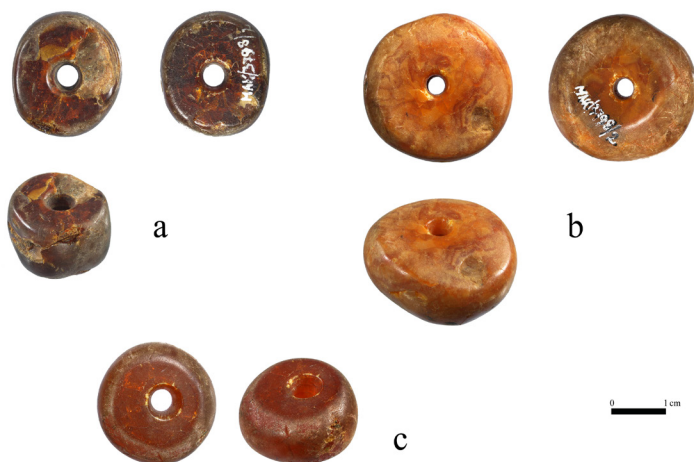
Ил. 4. Браслеты из кургана 6 (I) в Росаве. Фот. А. Сусул.

Ил. 5. Висячий замок и ключ к нему из кургана 6 (I) в Росаве. Фот. А. Сусул.

Ил. 6. Стремена из кургана 7 (II) в Росаве. Фот. А. Сусул.

Ил. 7. Бусины из кургана 8 (III) в Росаве. Фот. А. Сусул.

Ил. 8. Подвеска и наконечники стрел из кургана 9 (IV) в Росаве. Фот. А. Сусул.

Ил. 9. Наконечник копья, стремяна и удило из кургана 9 (IV) в Росаве. Фот. А. Сусул.

Ил. 10. Стремя и удило из кургана 9 (IV) в Росаве. Архивная фот..

Ил. 11. Браслеты из кургана 14 (VIII) в Росаве. Фот. А. Сусул.

Ил. 12. Сабля из кургана в Росаве. Фот. А. Сусул.

Importy staroruskie w Polsce. Przykłady ze zbiorów dawnych Muzeum Archeologicznego w Krakowie, [w:] Міста Давньої Русі, red. П. П. Толочко і ін., Київ, 2014, s. 415-423.

Importy staroruskie w Polsce przykłady ze zbiorów dawnych Muzeum Archeologicznego w Krakowie

W artykule omówione są przechowywane w zbiorach dawnych Muzeum Archeologicznego w Krakowie wczesnośredniowieczne importy z Rusi do Polski: przeszłiki łupkowe (XI — 1. połowa XIII w.), fragmenty szklanych bransolet (1. połowa XIII w.) oraz miniaturowy toporek brązowy (XI w.).

Słowa kluczowe: Polska, Ruś, wczesne średniowiecze, importy, przeszłiki łupkowe, bransolety szklane, miniaturowy toporek brązowy.

Na przełomie I i II tysiąclecia n.e. zarysował się w Europie nowy — trwający po dzień dzisiejszy — odcinek granicy cywilizacyjnej. Oddzielił Polskę, która przyjęła chrzest w obrządku łacińskim i uznała zwierzchność religijną Rzymu, od Rusi ochrzczonej przez Bizancjum [Liwoch, 2012, s. 611–612]. Ten religijny podział nie przeszkadzał w wielorakich kontaktach — politycznych, wojskowych i handlowych — między monarchiami Piastów i Rurykowiczów. Ich ślad jest czytelny nie tylko w ruskich latopisach i polskich łacińskojęzycznych kronikach, ale też w materiale archeologicznym. Przykłady *rutheniców*, które trafiły na zachód są liczne, a coraz to nowe znaleziska przynoszą prowadzone obecnie badania. Najwyższy czas zatem, aby przedstawić wyimek z owego materiału archeologicznego — niewielką grupę zabytków ruskiej proveniencji: łupkowe przeszłiki, fragmenty szklanych bransolet oraz miniaturowy toporek z brązu, które odkryto wiele lat temu na ziemiach we wczesnym średniowieczu polskich, a które przechowywane są w Składnicy Archeologicznej Zbiorów Dawnych Muzeum Archeologicznego w Krakowie (dalej MAK).

Prześłiki z łupku owruckiego¹ — niemal symbol archeologiczny kultury staroruskiej — są zapewne najliczniejszą grupą zabytków ruskich poza granicami państwa Rurykowiczów. Wytwarzano je głównie w okolicy latopisowego grodu Owruca². Do niedawna przyjmowano³ za B. A. Rybakovem [Рыбаков, 1948, c. 194–196], że te proste narzędzia przedziałnicze produkowano od końca w. X do połowy w. XIII — czasu najazdu mongolskiego. Obecnie uważa się [Томашевський, Павленко, Петраускас, 2003, c. 134; Петраускас, 2006, c. 82], iż początek wytwórczości tego rodzaju przeszłików nastąpił przed połową X w., o czym świadczą ich obecność w zwartych zespołach Korostenia, a także na kilku innych stanowiskach z materiałem IX–X w., schyłek zaś przypadł na koniec XIII–XIV w. S. Ters'kij [Терський, 2001, c. 142, 145, рис. 10: 1, 2] określa czas używania takich przedmiotów w miastach położonego przy polskiej granicy Wołynia na koniec X–XIV w. Dodać można, że R.L. Rozenfeldt [Розенфельдт, 1964, c. 222–224] i G. Goncharova [Гончарова, 1996] sugerują różnicę w

1. Nb. E. Rulikowski [Rulikowski, 1881, s. 49–50] podaje, że XIX-wieczny lud ruski (ukraiński) z niektórych okolic (pow. wasylkowski i owrucki) wykorzystywał je — zgoła niezgodnie z zamysłem ich wczesnośredniowiecznych wytwórców — jako amulety oraz jako — najpewniej dający tylko efekt placebo — lek.

2. Obecnie miasto w obw. żytomierskim, przy granicy z Białorusią. Autor z przyjemnością wspomina pobyt w Owruca i krótką przechadzkę z ukraińskimi Kolegami po polach jednej z podowruckich wsi, w czasie której zauważył kilka przeszłików i odpadów z ich produkcji.

3. M.Ū. Brajčevs'kij [Брайчевський, 1950] mniemał, że przeszłiki z łupku owruckiego produkowano już w VII–VIII w., jednakże do poglądu tego w literaturze podchodzi się sceptycznie [Томашевський, Павленко, Петраускас, 2003, c. 134].

chronologii łupkowych przęślików w zależności od wielkości okazu i średnicy jego otworu (od najstarszych — sporych i z dużym otworem, po najmłodsze — niewielkie, z małą średnicą otworu), ale propozycja ta wymaga weryfikacji. Chronologia przęślików z łupku owruckiego na obszarze dawnej Polski zapewne nie jest tak szeroka, jak na ich macierzystym obszarze. Przypuszczać można, że wyroby te napływały od w. XI⁴, wtedy bowiem ich produkcja przybrała skalę masową [Петрайтас, 2006, c. 82], do pierwszej połowy w. XIII, ponieważ najazd mongolski w 1240 r. przyczynił się do osłabienia południoworuskiego rzemiosła i handlu. W artykule o wyrobach z łupku owruckiego w Europie Środkowej i Północnej [Michalik, Pavlenko, Paszkowski, Tomaševs'kij, Wołoszyn, 2003, s. 57] szacuje się liczbę przęślików z łupku owruckiego w Polsce — zdaje się z uwzględnieniem ziem niegdyś ruskich — na 800–1000, jednak przypuszczać można, że jest ich znacznie więcej.

W zbiorach dawnych MAK-u znajduje się dziesięć (nry kat.: 1–4, 6, 7, 9, 10, 12, 13) przęślików z łupku owruckiego znalezionych na obszarze wczesnośredniowiecznej Polski. Są to okazy zróżnicowane pod względem wielkości i formy oraz chronologii. Przęśliki te mogły być drobnymi przedmiotami zbytku dawnych Polek lub osobistymi drobiazgami Rusinek przybyłych do Polski za mężem lub w otoczeniu Rurykowiczówien wydawanych za polskich książąt.

Szklane bransolety są dla kultury staroruskiej prawie tak emblematyczne jak łupkowe przęśliki. Do niedawna przyjmowano, że datowanie tych ozdób kobiecych — przynajmniej w wypadku wyrobów z pracowni kijowskich względnie południoworuskich — można zawęzić do okresu od ok. połowy XII w. po niszczący najazd mongolski 1240/1241 r., z możliwością nielicznego ich występowania nieco wcześniej i przeżytkowego później⁵ [Шапова, 1997, c. 87–89]. Obecnie sprawa nie jest tak pewna, ponieważ S. Ters'kij [Терський, 2001, c. 146] pisze o produkcji ozdób także po 1241 r., czego dowodem ma być ich obecność w warstwach kulturowych i obiektach z 2. połowy XIII–XIV w. w Peresopnicy, Włodzimierzu Wołyńskim i Łucku. Zdecydowana większość bransolet ruskiej produkcji ma chronologię XIII-wieczną — w Nowogrodzie głównie z lat 20. –70. tego stulecia (warstwy 13–15), przy czym najczęściej używano ich w latach 20. i 30. (warstwa 15) [Полубояринова, 1963, c. 170–171]. Zasadne jest przypuszczenie, że znaleziska południoworuskie pochodzą przeważnie — a prawdopodobnie niemal wszystkie — z dwudziestolecia przed najazdem mongolskim w 1240 r. Liczba ułamków ruskich bransolet ze szkła na obszarze wczesnośredniowiecznej Polski jest prawdopodobnie znacznie mniejsza, niż liczba przęślików z łupku owruckiego.

W kolekcji MAK-u znajdują się trzy (nry kat.: 5, 8, 14) fragmenty szklanych bransolet przywiezionych we wczesnym średniowieczu z Rusi do Polski, przy czym jedna może być wyrobem bizantyjskim. Dwa ułamki tych dość egzotycznych ozdób znaleziono w podkrakowskich jaskiniach, co nasuwa przypuszczenie, iż ich właścicielki szukały tam schronienia (może przed najazdem mongolskim 1241 r.?). Trzeci odkryto niedaleko ruskiej granicy, świadczyć więc może o lokalnych kontaktach ponadgranicznych.

Miniaturowe toporki z brązu⁶ — nieliczne i nader interesujące wytwory metaloplastyki staroruskiej — były w ostatnich latach przedmiotem licznych publikacji [m.in.: Panasiewicz, Wołoszyn, 2002; Kucypera, Pranke, Wadył, 2011; tam lit.]. Ich monografiści podsumowali swe rozważania następująco: *...zabytki wymagają raczej ponownego rozpatrzenia możliwości ich interpretacji przy równoczesnym zaznaczeniu, że żadna z dotychczas proponowanych koncepcji nie „posiada” argumentów na tyle twardych, aby uznać je za rozstrzygające w dyskusji nad objaśnianiem funkcji miniaturowych toporków we wczesnym średniowieczu. Wydaje się, że najstuszniejszym rozwiąza-*

4. Wydaje się, że podawane niekiedy w publikacjach datowanie łupkowych przęślików z polskich stanowisk na w. X jest zbyt wczesne. Być może pierwsze przywieziono w związku z wyprawami Bolesława Chrobrego na Ruś.

5. Nie było wątpliwości, że w grodach z lokalną wytwórczością szklarską, których nie zniszczyli Mongołowie — np. połocku i Nowogrodzie — bransolet szklanych używano jeszcze w XIV w. [Шапова, 1972, c. 193].

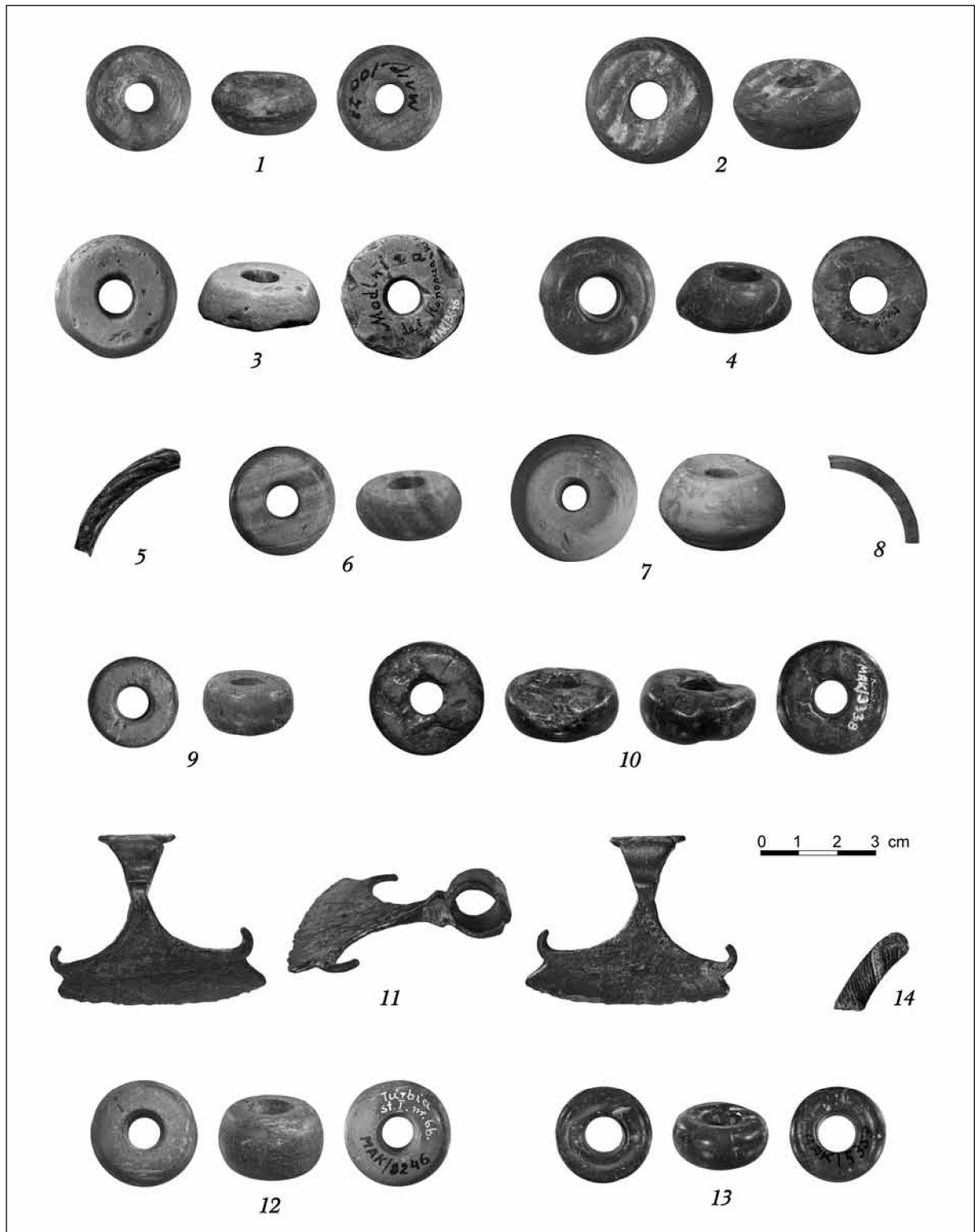
6. Toporki takie mogły być zawieszane na szyi lub umocowywane przy pasie, odnotowano bowiem okazy z pozostałościami toporzyska, raczej nienadające się do zawieszania na szyi, w grobach zaś znajdowano je zwykle przy boku zmarłego na wysokości bioder lub ud [Kucypera, Pranke, Wadył, 2011, s. 36–37].

niem będzie zasugerowanie zmiennej atrybucji toporków miniaturowych [Kucypera, Pranke, Wadył, 2011, s. 54]. Zdaniem autora nie ma takiej potrzeby, natomiast konieczne jest uściślenie chronologii tych zabytków. Najprawdopodobniej obie ich klasyczne formy — typy I i II wg N. A. Makarova — były swego rodzaju wczesnośredniowiecznym epizodem, niewiarygodne jest bowiem przypuszczenie, by te stosunkowo nieliczne i niemające funkcji użytkowej przedmioty wytwarzano aż przez ponad dwa stulecia — od końca X do XIII w. Wydaje się, że miniaturowe toporki były w użyciu ok. połowy i w 2. połowie XI w., może jeszcze przez część w. XII⁷. Warto zacytować zdanie N. A. Makarova [Макаров, 1992, с. 52]: «По-видимому, миниатюрные топоры принадлежат к тому кругу вещей — бытовых предметов, украшений и культовых символов, которые появились как инновации на волне мощного обновления материальной культуры восточных славян в XI в.». Tak określona chronologia pozwala odrzucić rozpowszechnioną przez V. P. Darkeviča [Даркевич, 1961] interpretację miniaturowych toporów jako symboli gromowładnego Peruna. Zauważyć trzeba, że pomysł, by epigoni pogańskich wierzeń ostentacyjnie — tworząc нефункционирующие wcześniej w życiu codziennym symbole dawnych bogów — manifestowali swój światopogląd religijny w chrześcijańskim państwie, jest niedorzeczny. Inaczej może być tylko na nieschryścianizowanych w XI w. ziemiach bałtyjskich. Dokładniejsza chronologia uwiarygodnia objaśnianie miniaturowych toporków jako dewocjonalistów — chrześcijańskich amuletów związanych z kultem norweskiego *konunga* św. Olafa⁸, którego jednym z atrybutów jest topór, a który rozwinął się po elewacji relikwii w 1031 r. i ich depozycji w Trondheim (Nidaros). W uzasadnieniu odwołać się można do opinii znawców symboliki hagiograficznej: *Toporowi lub siekierze używanym przez Olafa przypisywano cudowną moc. Między innymi używano ich do leczenia chorób i ran. Pocierano nimi dziewięciokrotnie chore części ciała a następnie zwracano je Olafowi, aby odzyskiwały swą moc* [Marecki, Rotter, 2009, s. 473]. *Nb.* w najmniejszym stopniu nie kłóci się z taką interpretacją łączenie miniaturowych toporów typu II z symboliką łodzi, co zasugerował w oparciu o znalezisko z Kałdusa W. Chudziak [Chudziak, 2004, s. 193], Łódź bowiem również należy do atrybutów św. Olafa [Marecki, Rotter, 2009, s. 472]. Postać wojowniczego władcy chrystianizatora — znanego w Skandynawii i na Rusi za życia, a po śmierci czczonego jako męczennik [Panasiewicz, Wołoszyn, 2002, s. 262; Kucypera, Pranke, Wadył, 2011, s. 48–49; Gąssowska, 2012] — doskonale nadawała się na patrona drużynników książęcych i ich synów, miniaturowe toporki zaś na jej symbol, może nawet wyróżnik wojów wareskiego pochodzenia [Макаров, 1992, с. 51; Wołoszyn, 2006, s. 598–602]. Zauważyć trzeba, że rolę w propagowaniu kultu Olafa odegrać mógł jego przyrodni brat Harald III Srogi Sigurdsson, zięć Jarosława Mądrego i król Norwegii, który przez długi czas był najemnikiem na Rusi i w Bizancjum.

Miniaturowy toporek brązowy przechowywany w MAK-u (nr kat. 11) jest przedmiotem z grupy dewocjonalistów chrześcijańskich — świadectwem wyznawania nowej wówczas nad Dnieprem i Wisłą religii, zwłaszcza czci żywej dla św. Olafa. Należał prawdopodobnie do przedstawiciela jednego z pierwszych pokoleń zdeklarowanych chrześcijan, może osiadłego w państwie piastowskim Skandynawa lub Słowianina z Rusi. Jego właściciel był też nosicielem fenomenu określanego mianem «kultury drużynnej» w schyłkowej fazie, już po dwu zasadniczych etapach (I etap — IX/X — 2. połowa X w., II etap — koniec X — 1. połowa XI w.) wyodrębnionych przez A. A. Fetisova [Фетисов, 2012, с. 409–411]. Zjawisko to w różnym nasileniu wystąpiło w wielu krajach Europy, także w Polsce, ale szczególnie ważne było dla Rusi, gdzie jest doskonale obserwowalne archeologicznie.

7. Podstawą do takiego przypuszczenia jest zestawienie stosunkowo dobrze datowanych obiektów sporządzone przez P. Kucyperę, P. Prankego i S. Wadyła [Kucypera, Pranke, Wadył, 2011, s. 55–63]: dla typu I grób z Dziekanowic (2. połowa XI — 1. połowa XII w.), dwa groby z miejscowości Nikol'skoe (3. ćwierć XI w., połowa XI w.) oraz grób z Sarkela — Białej Wieży (XI w.), dla typu II zaś dwa kolejne groby z Nikol'skiego (połowa XI w., 2. połowa XI w.) i grób z Kolčina (2. połowa XI — początek XII w.). Wiele miniaturowych toporów obu typów pochodzi z XI-wiecznych warstw kulturowych na osadach (Sigtuna, Hjelmslille, Nowogród, Suzdal).

8. Olaf II Haraldsson, 995–1030, król Norwegii w latach 1016–1028, zginął 29 lipca 1030 r. w bitwie z wojskami Kanuta Wielkiego (Duńczycy i norweska opozycja antyolafowska) pod Stiklestad.

Tabl. 1. Wczesnośredniowieczne importy z Rusi do Polski w zbiorach dawnych Muzeum Archeologicznego w Krakowie wg miejsc znalezienia: 1, 2 — Kraków; 3 — Modlnica; 4, 5 — Ojców; 6, 7 — Podegrodzie; 8 — Przędzel; 9, 10 — miejscowość nieznana w Radomskim; 11 — Siemienice; 12 — Turbia; 13, 14 — Wierzchowie (fot. A. Susuł)

Niniejsze przedstawienie zabytków staroruskich odkrytych w środowisku kultury wczesnopolskiej jest kolejnym przyczynkiem potwierdzającym ich stosunkowo obfity — co odnotowano już we wstępie — napływ do Polski. Wydaje się, iż istniała znaczna dysproporcja w wymianie, autorowi bowiem nie są znane wyroby niewątpliwie polskie, które eksportowano na Ruś⁹. Zauważyć można, że obecność importów ruskich w Polsce nie jest wyjątkowa, ponieważ znajdowane są one także na ziemiach plemion bałtyjskich i fińskich, w Szwecji, Czechach, na Węgrzech i w innych krajach.

KATALOG ZABYTKÓW¹⁰

1. KRAKÓW, woj. małopolskie

- nr inw. MAK/10073

- Rynek Główny; osada wczesnośredniowieczna; badania wykopaliskowe G. Leńczyka w latach 1943–1944

- **prześlik** toczony z łupku owruckiego; dwustożkowaty (nieco ukośny w przekroju) — bok o załomie zaoblonym, podstawy płaskie z kanciastym przejściem w bok, niestarannie wykonane wyloty otworu, barwa wiśniowa (poszarzała przez zniszczenie powierzchni), widoczne pionowe uwarstwienie (pasy w dwu odcieniach); dobrze zachowany; wymiary: wysokość — 11 (6+5) mm, średnica — 26 mm, średnica otworu — 7 mm, średnica podstaw — 21 mm, kąt nachylenia boku — ok. 54° i 56°, waga — 11,1 g

- XI — 1. połowa XIII w. (może 1. połowa XIII w.?)

- tabl. I.1

2. KRAKÓW-PODGÓRZE, woj. małopolskie

- nr inw. MAK/7287

- ul. Stawarza (dawna ul. Widok 12); osada wczesnośredniowieczna (materiał z warstwy: ułamki naczyń glinianych XI–XIII w., prawdopodobnie z XII — 1. połowy XIII w.); badania wykopaliskowe J. Bartysa 25 VI 1935 r.

- **prześlik** toczony z łupku owruckiego; dwustożkowaty — bok o ostrym załomie, podstawy lekko wklęsłe, barwa ciemnoróżowa (zmatowiała), na części widoczne ukośne uwarstwienie (jasno- i ciemnoróżowe pasy); bardzo dobrze zachowany (niewielkie uszkodzenia powierzchniowe); wymiary: wysokość — 10 (5+5) mm, średnica — 21 mm, średnica otworu — 5 mm, średnica podstaw — 16 mm, kąty nachylenia boku — ok. 60° i 58°, waga — 6,4 g

- XII — 1. połowa XIII w. (może 1. połowa XIII w.?)

- tabl. I.2

3. MODLNICA, gm. Wielka Wieś, pow. krakowski, woj. małopolskie

- nr inw. MAK/3646

- znalezisko przypadkowe; dar Konopczanki

- **prześlik** toczony z łupku owruckiego; w przekroju bliski ściętej półkuli — bok lekko łukowaty, barwa jasnoróżowa; stan zachowania dobry(?) — zapewne egzemplarz wybrakowany lub uszkodzony o częściowo wygładzonej większej podstawie (drobne uszkodzenia powierzchniowe, na większej podstawie znaczne ubytki); wymiary: wysokość — 10 mm, średnica — 30 mm, średnica otworu — 8 mm, średnice podstaw — 30 i 23 mm, waga — 14,0 g

- XI — 1. połowa XIII w. (może XI–XII w.)

- tabl. I.3

9. Być może polskiej proveniencji są charakterystyczne dla zachodu Słowiańszczyzny esowate kablączki skroniowe, które spotyka się licznie w XI–XII w. na południowo-zachodniej Rusi, jednak mogą być również produkcji miejscowej.

10. Kwestionariusz noty katalogowej zabytku: nr porządkowy, dane administracyjne miejscowości, nr inwentarzowy, okoliczności odkrycia (kontekst archeologiczny, znalazca, czas znalezienia), nazwa i opis, chronologia, nr ilustracji, uwagi.

4. OJCÓW, gm. Skała, pow. krakowski, woj. małopolskie
- nr inw. MAK/2516
- Jaskinia Ciemna — Oborzysko Wielkie; stanowisko jaskiniowe — zapewne schronisko; badania wykopaliskowe S. J. Czarnowskiego w latach 1901–1912
- **prześlik** toczony z łupku owruckiego; stożkowaty (nieco ukośny w przekroju), podstawy płaskie, przejście podstaw w bok zaoblone, barwa bladowiśniowa (dwa odbarwienia), widoczne uwarstwienie (skośne pasy); dobrze zachowany (drobne ubytki powierzchniowe, nierówna, niestarannie obrobiona powierzchnia większej podstawy — może egzemplarz wybrakowany?); wymiary: wysokość — 12 mm, średnica — 30 mm, średnica otworu — 9 mm, średnice podstaw — 21 i 30 mm, kąt nachylenia boku — 53°, waga — 13,9 g
- XI — 1. połowa XIII w.
- tabl. I.4
5. OJCÓW, gm. Skała, pow. krakowski, woj. małopolskie
- nr inw. MAK/6735
- Jaskinia Łokietka; stanowisko jaskiniowe — zapewne schronisko (z powierzchni osadu, stamtąd także ułamki naczyń wczesnośredniowiecznych i z okresu wpływów rzymskich); dar K. Kowalskiego
- **bransoleta** ciągniona ze szkła; w przekroju niemal kolistą, lekko skręconą wokół własnej osi, barwa czarna*, nieprzejrzysta; zachowany w dobrym stanie fragment; wymiary: długość fragmentu — 35 mm, średnica pręta — 6–7 mm, waga — 3,1 g
- prawdopodobnie 1. połowa XIII w.
- tabl. I.5
- *nietyпова dla palety kolorów bransolet ruskich — może import bizantyjski
6. PODEGRODZIE, pow. nowosądecki, woj. małopolskie
- nr inw. MAK/8881
- st. 1 — Grobla; grodzisko z 2. połowy XI — 2. połowy XIII w. (wykop I/m 17–19/ głębokość 60–80 cm, strop warstwy XIII); badania wykopaliskowe G. Leńczyka w 1955 r.
- **prześlik** toczony z łupku owruckiego; bok zaokrąglony, podstawy płaskie, barwa jasnoróżowa (z lekkim połyskiem), widoczne uwarstwienie (ukośne pasy w różnych odcieniach); bardzo dobrze zachowany; wymiary: wysokość — 12 mm, średnica — 27 mm, średnica otworu — 8 mm, średnica podstaw — 21 mm, waga — 12,9 g
- 2. połowa XI — 1. połowa XIII w.
- tabl. I.6
7. PODEGRODZIE, pow. nowosądecki, woj. małopolskie
- nr inw. MAK/8881
- st. 1 — Grobla; grodzisko z 2. połowy XI — 2. połowy XIII w. (wykop I/m 17–19/ głębokość 60–80 cm, strop warstwy XIII); badania wykopaliskowe G. Leńczyka w 1955 r.
- **prześlik** toczony z łupku owruckiego; dwustożkowaty bok o zaoblonym załomie, podstawy lekko wklęsłe, barwa jasnoróżowa (bez połysku); dobrze zachowany (ubytki powierzchniowe, w tym większy na przejściu boku w jedną z podstaw); wymiary: wysokość — 18 (10+8) mm, średnica — 31 mm, średnica otworu — 6 mm, średnice podstaw — 20 i 21 mm, kąty nachylenia boku — ok. 54° i 52°, waga — 23,5 g
- 2. połowa XI — 1. połowa XIII w.
- tabl. I.7
8. PRZĘDZEL, gm. Rudnik nad Sanem, pow. nizański, woj. podkarpackie
- nr inw. MAK/4729
- dar A. Korda
- **bransoleta** ciągniona ze szkła; w przekroju kolistą, gładką, barwa niebieska, przejrzysta; zachowany w dobrym stanie fragment; wymiary: długość fragmentu — 32 mm, średnica

pręta — 3,5 mm, waga — 1 g

- 1. połowa XIII w.
- tabl. I.8

9. RADOMSKIE — miejscowość nieznana, woj. mazowieckie

- nr inw. MAK/3338
- **prześlik** toczony z łupku owruckiego; bok zaokrąglony (widoczne dwa łagodne załomy), podstawy płaskie, barwa różowa; dobrze zachowany (uszkodzenia powierzchniowe, zwłaszcza na podstawach, w tym u wylotów otworu); wymiary: wysokość — 12 (7+5) mm, średnica — 22 mm, średnica otworu — 7 mm, średnice podstaw — 18 i 16 mm, waga — 7,9 g
- XI — 1. połowa XIII w.
- tabl. I.9

10. RADOMSKIE — miejscowość nieznana, woj. mazowieckie

- nr inw. MAK/3338
- **prześlik** toczony z łupku owruckiego; nieco ukośny w przekroju, bok zaokrąglony, podstawy płaskie, barwa ciemnoróżowa o fioletowym odcieniu; średnio zachowany (podstawy ze znacznymi ubytkami — może w procesie produkcji?, małe ubytki na boku); wymiary: wysokość — 12 mm, średnica — 27 mm, średnica otworu — 8 mm, średnice podstaw — 23 i 25 mm, waga — 13,8 g
- XI — 1. połowa XIII w.
- tabl. I.10

11. SIEMIENICE, gm. Krzyżanów, pow. kutnowski, woj. łódzkie

- nr inw. MAK/3664
- pole nieopodal Bzury, niegdyś w majątku W. Krasieńskiego; wczesnośredniowieczne cmentarzysko kamienne (pozostały inwentarz z grobu /grobow?/ kamiennego: żelazny grot włóczni typu V wg A. Nadolskiego, żelazne fragmenty wiadra, miniaturowe naczynie gliniane); przypadkowe znalezisko podczas prac polowych zapewne w 1852 r., od 1853 r. w kolekcji B. Podczaszyńskiego, w 1880 r. zakupiony do Muzeum Archeologicznego Akademii Umiejętności w Krakowie (obecnie MAK)
- **miniaturowy toporek** odlany z brązu (typ II wg N. A. Makarova); część ostrzowa wysoka, wachlarzowata, z haczykowatymi występami skierowanymi ku szyjce, nieco asymetryczna, z ostrzem łagodnie łukowatym, obustronnie zdobiona — wzdłuż łukowatych krawędzi bordiura (wzór geometryczny, ledwie widoczny po jednej stronie) oraz centralne koliste wgłębienie (niewyraźne z jednej strony), szyjka przy obuchu uformowana w żeberko, obuch symetryczny, z kapturkiem i słabo zaznaczonymi wąsami, kolor zgniłzielony z odbarwieniami; zachowany bardzo dobrze (z jednej strony zarysowania); wymiary: wysokość całkowita — 5,2 cm, wysokość ostrza — 5,0 cm, długość — 4,2 cm, najmniejsza wysokość szyjki — 0,4 cm, szerokość szyjki — 0,7 cm, wysokość kapturka — 1,9 cm, wysokość wąsów — 1,4 cm, szerokość obucha — 1,2 cm, średnica światła osady — 0,8 cm, waga — 12,2 g
- ok. połowy XI — początek XII w.
- tabl. I.1

12. TURBIA, gm. Zaleszany, pow. stalowowolski, woj. podkarpackie

- nr inw. MAK/8245
- stanowisko II «Dąbrówka»; grób(?) nad jamą nr 66 na gł. 40–60 cm (pozostały inwentarz: fragment srebrnego denara krzyżowego, dwa srebrne kabłączki skroniowe esowate, nóż żelazny; XI–XII w., może 2. połowa XI w.); badania R. Jamki w 1941 r.
- **prześlik** toczony z łupku owruckiego; beczułkowaty — bok zaokrąglony, podstawy płaskie, przejścia podstaw w bok zaoblone, barwa wiśniowa (matowa, poszarzała, niewielkie odbarwienia); dobrze zachowany (drobne uszkodzenia powierzchniowe); wymiary: wysokość — 16 mm, średnica — 26 mm, średnica otworu — 8 mm, średnice podstaw — 21 i 20 mm, waga — 17,1 g

- prawdopodobnie 2. połowa XI — 1. połowa XII w.
- tabl. I.12

13. WIERZCHOWIE, gm. Wielka Wieś, pow. krakowski, woj. małopolskie

- nr inw. MAK/5354

- Jaskinia Mamutowa; stanowisko jaskiniowe — zapewne schronisko

- **prześlik** toczony z łupku owruckiego; bok zaokrąglony, podstawy płaskie, przejścia podstaw w bok zaoblone, barwa ciemnoczerwona (z połyskiem, słabo czytelne plamy odbarwień); dobrze zachowany (powierzchniowe ubytki i zarysowania); wymiary: wysokość — 11 mm, średnica — 24 mm, średnica otworu — 9 mm, średnice podstaw — 20 i 18 mm, waga — 9,4 g

- XI — 1. połowa XIII w.

- tabl. I.13

14. WIERZCHOWIE, gm. Wielka Wieś, pow. krakowski, woj. małopolskie

- nr inw. MAK/4267

- Jaskinia Wierzchowska Górna

- **bransoleta** ciągniona ze szkła; w przekroju kolista, dość mocno skrzywiona wokół własnej osi, barwa ciemnozielona, nieprzejrzysta, ozdobna owijka ze zdwojonej nici szkła żółtawego; zachowany fragment lekko spatynowany; wymiary: długość fragmentu — 25 mm, średnica pręta — 7 mm, waga — 2 g

- 1. połowa XIII w.

- tabl. I.14

Брайчевський М. Ю. Про датування шиферних пряслиць / М. Ю. Браичевський // Археологія. — 1950. — Т. IV. — С. 91–98.

Гончарова Г. Пряслиця з колекції «Десятинна церква» / Г. Гончарова // Церква Богородиці Десятинна в Києві. — К., 1996. — С. 104.

Даркевич В. П. Топор как символ Перуна в древнерусском язычестве / В. П. Даркевич // Советская археология. — 1961. — № 4. — С. 91–102.

Макаров Н. А. Древнерусские амулеты-топорики / Н. А. Макаров // Российская археология. — 1992. — № 2. — С. 41–56.

Петраускас А. В. Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX–XIII ст. / А. В. Петраускас. — К., 2006. — 200 с.

Полубояринова М. Д. Стекланые браслеты древнего Новгорода / М. Д. Полубояринова // МИА. — М.–Л., 1963. — № 117: Новые методы в археологии. Труды новгородской археологической экспедиции. Т. III. — С. 164–199.

Розенфельдт Р. Л. О производстве и датировке овручских пряслиц / Р. Л. Розенфельдт // СА. — 1964. — № 4. — С. 220–224.

Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси / Б. А. Рыбаков. — М., 1948. — 792 с.

Терський С. В. До проблеми датування археологічного матеріалу періоду Галицько-Волинської держави / С. В. Терський // Наукові записки Львівського історичного музею. — Львів, 2001. — Вип. X. — С. 130–158.

Томашевський А. П. Овруцька середньовічна пірофілітова індустрія / А. П. Томашевський, С. В. Павленко, А. В. Петраускас // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). — К., 2003. — С. 131–136.

Фетисов А. А. «Дружинная культура» Древней Руси / А. А. Фетисов // Древнейшие государства Восточной Европы. 2010 год: Предпосылки и пути образования Древнерусского государства. — М., 2012. — С. 406–436.

Щапова Ю. Л. Стекло Киевской Руси / Ю. Л. Щапова. — М., 1972. — 215 с.

Щапова Ю. Л. Украшения из стекла / Ю. Л. Щапова // Археология. Древняя Русь. Быт и культура. — М., 1997. — С. 80–92, 308–311, (табл. 62–65).

Chudziak W. Niektóre okoliczności przemywu rzeczy i idei we wczesnym wredniowieczu – instruktywne przykiady «cheimickie» / W. Chudziak // Wkdrywki rzeczy i idei w wredniowieczu [red. S. Mozdioch]. — Wrociaw, 2004. — S. 183–197. — (Spotkania Bytomskie, t. 5).

Gąssowska M. Der Heilige Olaf und Holmgerd — Novgorod als Grenzraum zwischen Ost und West im 11.-

12. Jahrhundert / M. G. Nęssowska // Rome, Constantinople and newly-converted Europe. Archaeological and historical Evidence / red. M. Salamon [i in.]. — Kraków–Leipzig–Rzeszyw–Warszawa, 2012. — Vol. II. — S. 263–273. — (U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej / Frühzeit Ostmitteleuropas; t. I, cz. 2).

Kucypera P. Wczesnośredniowieczne toporki miniaturowe / P. Kucypera, P. Pranke, S. Wadył. — Toruń, 2011. — 150 s.

Liwoch R. On the new border of Christian civilisations. Archeological material from the early Rus' Plisnesk / R. Liwoch // Rome, Constantinople and newly-converted Europe. Archaeological and historical Evidence / [red. M. Salamon [i in.]]. — Kraków–Leipzig–Rzeszyw–Warszawa, 2012. — Vol. II. — S. 611–619. — (U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej / Frühzeit Ostmitteleuropas; t. I, cz. 2).

Marecki J. Jak czytać wizerunki świętych. Leksykon atrybutów i symboli hagiograficznych / J. Marecki, L. Rotter. — Kraków, 2009.

Michalik M. Wyroby uznane za wykonane z łupku owruckiego w Europie Środkowej i Północnej — import czy wyrób lokalny? / M. Michalik, S. V. Pavlenko, M. Paszkowski, A. P. Tomaševskij, M. Wołoszyn // FNP dla archeologii. Podsumowanie programów Trakt i Archeo. — Lublin, 2003. — S. 55–59.

Panasiewicz W. Staroruskie miniaturowe toporki z Grydka, pow. Hrubieszów / W. Panasiewicz, M. Wołoszyn // Archeologia Polski. — 2002. — T. XLVII, z. 1-2. — S. 245–286.

Rulikowski E. O paciorkach kamiennych znajdujących na prawym dorzeczu Dniepru / E. Rulikowski // Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej. — Kraków, 1881. — T. V. — S. 46–54.

Wołoszyn M. Ze studiów nad obecnością ruską i skandynawską na ziemiach polskich w X–XII wieku / M. Wołoszyn // Świat Słowian wczesnego średniowiecza / red. M. Dworaczyk [i in.]. — Szczecin–Wrocław, 2006. — S. 595–613.

R. Liwoch

**IMPORTY STARORUSKIE W POLSCE PRZYKŁADY ZE ZBIORÓW DAWNYCH
MUZEUM ARCHEOLOGICZNEGO W KRAKOWIE**

W artykule omówione są przechowywane w zbiorach dawnych Muzeum Archeologicznego w Krakowie wczesnośredniowieczne importy z Rusi do Polski: przeszliki łupkowe (XI — 1. połowa XIII w.), fragmenty szklanych bransolet (1. połowa XIII w.) oraz miniaturowy toporek brązowy (XI w.).

R. Liwoch

**OLD RUTHENIAN IMPORTS IN POLAND EXAMPLES FROM THE OLD COLLECTIONS OF
ARCHAEOLOGICAL MUSEUM IN KRACOW**

The paper discusses the early mediaeval imports from Rus' to Poland which are stored in the old collections of Archaeological Museum in Krakow: slate spindle whorls (XIth — the first half of the XIIIth century), fragments of glass bracelets (first half of the XIIIth century) and a miniature bronze axe (XIth century).

Skarby zachodnioruskie doby przedmongolskiej, Materiały
Archeologiczne, t. XXXIX, 2013, s. 7-31.

ARTYKUŁY

RADOSŁAW LIWOCH

SKARBY ZACHODNIORUSKIE DOBY PRZEDMONGOLSKIEJ

Niemal sześć dziesięcioleci minęło od publikacji „Russkih kladov IX-XIII vv.” G. F. Korzuhiny (1954), jednak ta znakomita monografia wciąż jest podstawą do studiów nad wczesnośredniowiecznymi skarbami na Rusi¹. Również niniejsza rozprawka², w której zebrane są znaleziska interpretowane jako skarby X-XIII w. z zachodniej Ukrainy³ (ryc. 1) oraz poczynione uwagi typologiczno-chronologiczne do części z nich, opiera się w znacznej mierze na owym opracowaniu. W katalogu zestawiono skarby II, III i IV grupy wg klasyfikacji Korzuhiny⁴, różnej wiarygodności (niektóre być może młodsze), lecz w części

analitycznej poświęcono uwagę jedynie wybranym, stosunkowo dobrze przedstawionym w literaturze.

Najstarszym interesującym znaleziskiem jest skarb z Borszczówki, który należy do II grupy wg Korzuhiny. Wydaje się, że możliwe jest uściślenie jego chronologii. Posłużyć do tego mogą dwa składniki, a mianowicie zausznice typu Borsivka⁵ i zawieszki półksiężycowate podtypu Gnëzdovo 1⁶. Chronologię typu borszczowskiego ustalić można przez analogie w datowanych numizmatycznie skarbach: z Ciechanowa – 976 r. lub krótko po nim (Nowakiewicz 2003, 281; tam lit.), z okolic Pińska – po 965 r. (Gurba, Soczewiński 1995) i z Gnëzdova – lata pięćdziesiąte X w. (Put’... 1996, 48-50; tam lit.). Najwcześniejsza dla tego typu ozdób jest – co interesujące – data historyczna, związana ze spalaniem przez księżnę Olę drewnańskiego Iskorostenia w 946 r., podobną bowiem zausznicę znaleziono w dolnej części wypełniska fosy grodu (Zvizdec’kij, Petrauskas, Pol’guy 2004, 83, 85-86, ryc. 20: 3). Ozdoby takie datować więc można na koniec 1. połowy i 3. ćwierć X w. Gniozdowskie podtypy 1 i 2 zanalizowała – w tym pod kątem współwystępowania z monetami – H. Zoll-Adamikowa (1999, 96-100, 123-124, ryc. 84: a-c, e-f, 85-86; tam lit.)

¹ Zdezaktualizowało się jedno z pierwszych polskich opracowań wczesnośredniowiecznych skarbów – w tym ruskich – tj. artykuł R. Jakimowicza (1933a).

² Artykuł jest zmienioną nieco wersją referatu „Skarby zachodnioruskie doby przedmongolskiej” wygłoszonego 8 IV 2008 r. na konferencji „Stan, potrzeby i perspektywy badań nad wczesnym średniowieczem na Lubelszczyźnie” zorganizowanej w Lublinie przez Instytut Archeologii UMCS (por. Livoh 2011). W niniejszym tekście nie uwzględniono skarbu z Zalesia, który okazał się – wbrew sugestii z APPV, 165 – starszy (Ugrin 1987) niż omawiany okres. Zaznaczyć trzeba, że autor nie zajmuje się analizą pieniądza kruszcowego, ani monetarnego, ani niemonetarnego. Temu drugiemu – charakterystycznym dla Rusi grzywnom srebrnym różnych typów – poświęcono ostatnio kilka publikacji: Kozubovskiy 2002; Adamczyk 2004, 33-57, 154-182; Kotlár 2005; tam lit.

³ W tekście omówione są znaleziska z pięciu zachodnich obwodów Ukrainy (iwano-frankowski, lwowski, rówieński, tarnopolski i wołyński) o łącznej powierzchni 89 747 km². Obszar ten nie odpowiada w pełni żadnym wczesnośredniowiecznym podziałom etnicznym ani politycznym.

⁴ Ruskimi można nazwać z pewnością znaleziska grup III i IV wg Korzuhiny, obejmują bowiem odpowiednio XI – XI/XII w. i lata 70. XII w. – 1240 r., ewentualnie też grupę II z 2. połowy X – X/XI w., ponieważ omawiany obszar miał wówczas niewątpliwie związki z kształtującą się nad Dnieprem Rusią Kijowską, a z czasem został do niej wcielony.

⁵ Typ ten wydzielony został przez W. Duczkę (m.in. 1983, 222, 224-226, ryc. 30, 31) spośród zabytków zaliczanych wcześniej do: XIII grupy ozdób – wołyńsko-kijowskiej (m.in. Jakimowicz 1933a, 121, 136, tabl. XIII, XXIII); kołczyków typu wołyńskiego (m.in. Korzuhina 1954, 85); odmiany B kołczyków z długim pustym wiorkiem filigranowym (Kostrzewski 1962, 168-171, mapa 8). Monograficzny artykuł – z propozycją podziału na podtypy A, B i C – poświęcił mu T. Nowakiewicz (1998).

⁶ Na podtypy 1 i 2 rozdzieliła typ nazwany przez Duczkę „Gnëzdovo” H. Zoll-Adamikowa (1999, 97, 99-100, 124). Zawieszka półksiężycowata z Borszczówki i druga, wspomniana niżej, z Targowicy mieszczą się w wydzielonym przez S. Małachowską typie I – lunul zrobionych z blachy srebrnej, zdobionych granulacją i filigranem (por. Małachowska 1998; tam lit.).

i uznała, że depozyty, w których wystąpiły należące nich ozdoby, ukryto między początkiem lat pięćdziesiątych X w. a przed r. 985. Wydaje się zatem, że skarb z Borszczówki ukryty został w trzeciej ćwierci X w.

Liczniejse są skarby III grupy wg Korzuhiny z charakterystyczną obecnością wielu naszyjników. Dla ozdób tego rodzaju przyjąć należy – uwaga ta dotyczy też grup II i IV – chronologię zaproponowaną przez Korzuhinę (1954, 22-23, 25-26), tj.: dla naszyjników rzadko plecionych z cienkiego drutu zakończonych haczykiem i pętelką – X-XI w., dla witych z kilku par drutów i zakończonych dwoma haczykami lub haczykiem i pętelką – XI w., natomiast dla podobnie witych, ale o płytkowatych końcach rurkowato wywiniętych – koniec XI lub XI/XII – XIII w. Przy tym podkreślić trzeba, że początki naszyjników witych sięgają X w., a w XII-XIII w. forma z rurkowatymi wywinięciami zastępuje pozostałe. W skarbach z Horodyszczka i Targowicy wystąpiły bransolety wite o końcach zdobionych niellem. Wg T. I. Makarovej (1986, 35-37) dolna granica chronologiczna tego rodzaju ozdób to XI w., a funkcjonowały do XIII w., z zaznaczeniem jednak, że ich podtyp 3 – do niego być może należy bransoleta z Targowicy – mieści się już w stuleciu XII. Na skarby grupy III składają się też bransolety wite lub plecione bez niella oraz rozmaite paciory zdobione granulacją⁷ i wite pierścienie, które trzeba datować podobnie jak wcześniej omówione ozdoby.

Wśród skarbów III grupy na szczególną uwagę zasługuje znalezisko z Targowicy. Składa się ono z dwu części, a mianowicie starszej – pochodzącej z czasu odpowiadającego grupie II, oraz młodszej – typowej dla III grupy. Można sprecyzować czas produkcji przedmiotów – oczywiście, dla datowania zespołu znaczące są wyłącznie najmłodsze składniki – do których należy zawieszka półksiężycowata typu Kopiivci⁸ oraz zausznice odmiany Trnovec n/V⁹ lub bardzo podobne. Chronologię pierwszej oprócz można na datowaniu skarbów zawierających takie lunule, mianowicie eponimicznego – po 955 r. (Linka-Geppener 1948) oraz znaleziska z okolic Pińska – po

965 r. (Gurba, Soczewiński 1995). Podobne datowanie ma też skarb z Jurkowiec należący z pewnością do II grupy wg Korzuhiny (1954, 84). Nad chronologią zausznicy odmiany trnoveckiej zastanawiała się H. Zoll-Adamikowa (1999, 107-108, 126; tam lit.), która przyjęła, że najlepsze podstawy ma ich datowanie na 1. połowę X w. Starymi składnikami mogą być też paciory z karneolu (por. Lavyš 2008, 35-36; tam lit.). Naszyjniki, bransolety i paciorki srebrne są młodsze, w pełni przynależne do grupy III. Z XI w. pochodzą też najpewniej esowate kabłączki skroniowe (por. Musianowicz 1949, 195-202), raczej niespotykane w ruskich skarbach.

Skarby III grupy wg Korzuhiny interpretuje się – nie sposób stwierdzić jednoznacznie, czy zasadnie – jako ślad walk między książętami wołyńskimi, a wielkimi książętami z Kijowa w końcu XI – na początku XII w. (Prišepa 2002; tam lit.). Można się zastanawiać, czy nie bardziej wiarygodna jest ich chronologia XII-wieczna (por. wyżej).

Skarby IV grupy wg Korzuhiny zawierają inny niż w grupie III zestaw składników. Badaczka (Korzuhina 1954, 30-31) wymienia liczne przedmioty, głównie ozdoby kobiece, z których część występuje w znaleziskach zachodnioukraińskich. Należą do niej: kabłączki nagłownikowe¹⁰ (Dźwinogród, Wierzbów, Zbaraż Stary), kołtki¹¹ (Dorohobuż, Dźwinogród, Wierzbów), zausznice typu kijowskiego (Dorohobuż, Kryłos), zawieszki skroniowe (Dorohobuż), naszyjniki wite z końcami rurkowatymi (Zbaraż Stary; por. wyżej), łańcuszki z szerokich ogniwi (Wierzbów), pierścienie z rytowaniem na tarczce (Nowouhruskie), ogniwa gąsienicowate¹² (Wierzbów, Zbaraż Stary). Wydaje się, że większość skarbów tej grupy ukryta została późno – zapewne ok. 1240/1241 r., kiedy to zachodnią Ruś zniszczył najazd Batu-chana. Datowanie takie może potwierdzić w przypadku skarbu z Dorohobuża chronologia kołtki – należy ona do typu 2 (z wieńcem z dużych kulek) podtypu 1 (z istotami fantastycznymi) wg Makarovej – która pochodzi z XIII w. (por. Makarova 1986, 58). Zapewne taką samą chronologię mają kołtki z tłoczoną dekoracją geometryczną ze znalezisk na górze Dźwinogród i w Wierzbowie – może charakterystyczne

⁷ Ze skarbu odkrytego w Korabliszczu pochodzą dwa paciory, które należą do grup charakterystycznych dla obszaru położonego na zachód od omawianego (por. Kostrzewski 1962, 180-184, 188-193, mapy 13 i 16).

⁸ Autor proponuje, aby określać tak zawieszki półksiężycowate wykonane z blachy srebrnej, zdobione granulacją (ewentualnie też filigranem), których wyróżnikiem są trzy trój- lub czteroczęłkowe guzy rozmieszczone pojedynczo przy rogach i uchu. Wybór skarbu z m. Kopiivci (obwód winnicki, Ukraina) jest zasadny, ponieważ wystąpiła w nim tylko jedna – właśnie taka – lunula (Linka-Geppener 1948, 184-185, tabl. II: 10), a przy tym jest on zespołem dobrze datowanym i wydaje się – w przeciwieństwie do znaleziska z Targowicy – zwarty stylistycznie.

⁹ Odmianę tę w obrębie typu zausznicy z wisiorkiem winogronowatym wyróżniła Zoll-Adamikowa (1999, 105-108, 126, ryc. 89: a-d; tam lit.).

¹⁰ Korzuhina (1954, m.in. 30) nazywa je – niezasadnie – „agrafami”. Autor proponuje, aby używać nazwy „kabłączek nagłownikowy” na oznaczenie kabłąka z trzema paciorkami, natomiast dla zestawu takich kabłączków słowa „nagłownik”, którego użył W. Przybysławski (1906, 35-36) pisząc o znaleziskach dźwinogrodzkich.

¹¹ Ten rodzaj ozdób z omawianego terenu omówiony został przez A. Haduch i R. Liwocha (2007).

¹² O podobnych zabytkach pisał, m.in. że mają kształt gąsienic, R. Jakimowicz (1939/1948/, 384-385), stąd autor sugeruje nazwę „ogniwa gąsienicowate”. Są one elementami łańcuszków skroniowych. Do tej grupy zaliczyć należy ogniwa z trójkątnym elementem zakończonym uszkiem, tj. ogniwa-zameczki.

dla omawianego terenu¹³. Również skarb ze Zbaraża Starego wiązać można z XIII w., choć w literaturze datowany jest „najpóźniej na wiek XII” (Siwkówna 1939 /1948/, 362), a ostatnio przez M. Kućinkę (2008, 94) na XI-XII w. W skarbie tym znajdowały się nietypowe dla staroruskich skarbów bransolety taśmowate. Jeden egzemplarz – zdobiony ornamentem geometrycznym – znajduje analogie w ozdobach z litewskiego Grauziai i łotewskiego Strante, o których i im podobnych pisze M. Bogucki (2003, 196-197, m.in. tabl. XVIII: 1, 2) – zdaje się, że zbyt szeroko ustalając granice typu – że początkami sięgają IX w., natomiast z użycia wychodzą w połowie XI w., ewentualnie w XII w. Nie można się z tym zgodzić, ponieważ okaz drugi – niezdobiony – jest bardzo podobny do bransolety ze skarbu z lat trzydziestych XIII w. odkrytego na grodzisku Slobodka w Rosji (Nikoł’ska 1966, 188, ryc. 3: 4) i młodszego, z miejscowości Voinești-Iași w Rumunii (Teodor 2003, 147, 157, ryc. 1). Wydaje się zatem, że taśmowate bransolety funkcjonowały w XIII w. i nie ma przeszkód, by temu stuleciu przyporządkować skarb starozbarski, tym bardziej, że pozostałe jego składniki też mogą pochodzić z XIII lub końca XII w.

Do IV grupy skarbów wg Korzuhiny zaliczyć trzeba dwa znaleziska z Zieleńca – części zespołu osadniczego latopisowej Trembowli, na które składały się bransolety szklane¹⁴. Skarby te zwróciły uwagę W. Demetrykiewicza (1900, 96-99) i były bodźcem do rozważań¹⁵ o chronologii bransolet. Badacz doszedł do słusznego wniosku o ich wczesnośredniowiecznym pochodzeniu. Do niedawna przyjmowano, że datowanie tych ozdób – przynajmniej w wypadku wyrobów z pracowni kijowskich względnie południoworuskich¹⁶ – można zawęzić do okresu od ok. połowy XII w. po niszczący najazd mongolski 1240/1241 r., z możliwością nielicznego ich występowania nieco wcześniej i przeżytkowego później¹⁷ (por. Śapova 1997, 87-89). Obecnie sprawa nie jest

¹³ Na marginesie wspomnieć można, że kołki z plecionką mają dwie analogie, niestety z nieznaną miejscowością (Arhipova 2004, 230, ryc. 17.e).

¹⁴ Zabytki takie doczekały się licznych opracowań (m.in. Śapova 1972, 103-175, 199-208).

¹⁵ *Przypomnieć tu muszę, że w Horodnicy nad Dniestrem w grobach szkieletowych znaleźli pp. Prof. Kopernicki i Przybystawski także same kołki szklane użyte jako bransolety na ręce szkieletu. Prof. Niederle uważa podobne kołki szklane za zabytki epoki celtyckiej La Tène, kustosz Szombathy odnosi je do epoki t. zw. słowiańskiej po wędrowce ludów a względnie epoki wczesno-średniowiecznej. Jestem skłonny przystąpić obecnie do tego ostatniego zdania* (Demetrykiewicz 1900, s. 99).

¹⁶ Obok ozdób ruskich na omawianym terenie występują bransolety pochodzące z Bizancjum, które nie są przedmiotem niniejszej rozprawki.

¹⁷ Nie było wątpliwości, że w grodach z lokalną wytwórczością szklarską, których nie zniszczyli Mongołowie – np. Połocku i Nowogrodzie – bransolet szklanych używano jeszcze w XIV w. (Śapova 1972, 193).

tak pewna, ponieważ S. Ters’kij (2001, 146) pisze o produkcji ozdób także po 1241 r., czego dowodem ma być ich obecność w warstwach kulturowych i obiektach 2. połowy XIII-XIV w. w Peresopnicy, Włodzimierzu Wołyńskim i Łucku. Zagadnienie wymaga dalszych badań, zwłaszcza na terenie ośrodków rzemieślniczych funkcjonujących zarówno przed jak i po najeździe. Jeśli jednak chodzi o wspomniane skarby szklane, to z dużym prawdopodobieństwem przyjąć można, że ukryte zostały w końcu 1240 lub na początku 1241 r. w związku z inwazją Batu-chana na Ks. Halicko-Włodzimierskie, w tym na Trembowlę – jeden ze stołecznych grodów zachodnioruskich. Dodać tu można, że Korzuhina (1954, 17, 91, 137) wspomina o zaledwie dwu skarbach, w których znajdowały się bransolety szklane, przy czym w wypadku jednego ze znalezisk jest to nader wątpliwe.

Z grupą IV związane są dwa znaleziska w typie nazwanym przez Korzuhinę (1954, 31) „malańkimi skarбами”, a mianowicie zespół z Kryłosu, zdeponowany być może ok. 1240/1241 r., oraz znalezisko z Nowouhruskiego, które jednak wydaje się nieco młodsze – może z 2. połowy XIII w.

Do IV grupy skarbów wg Korzuhiny włączony bywa (Bagrij, Ratič 1975; Bagrij, Petegirič 1993; Kućinko 2008, 97; Petegirič 2011, 256-260, 264-265) skarb z Sokala, którego nie umieszczono w katalogu, ponieważ można zgodzić się ze Ters’kim (2001, 133, 136, ryc. 2) podającym taką chronologię w wątpliwość i uznającym go za młodszy – wolno się domyślić, że XIV-wieczny. Ma on analogie w skarbach okresu pomongolskiego¹⁸ zarówno na Rusi Halicko-Włodzimierskiej, jak i poza nią¹⁹.

Skarby zachodnioruskie doby przedmongolskiej są niezwykle interesującymi źródłami archeologicznymi. Przyczyniają się do poznania stanu wytwórczości, handlu i stosunków społecznych. Jako ukryte w jednym czasie zespoły przedmiotów różnych rodzajów służyć mogą do rozważań o współwystępowaniu i chronologii podobnych w innych kontekstach

¹⁸ Określenia – wydaje się, że nie do końca odpowiadającego rzeczywistości – użył Ters’kij (2001, 130) rozumiejąc przez nie czas po najeździe Batu-chana na Ruś zachodnią ok. 1240/1241 r. Zaznaczyć trzeba, że po tym wydarzeniu była ona przez długi okres zależna – choć stopień uzależnienia zmieniał się – od Mongołów (Tatarów).

¹⁹ W skład zbliżonych znalezisk wchodzić mogą m.in.: grzywny typu kijowskiego, bransolety mankietowate, kołki i zausznice podobne do typu kijowskiego. Przykłady skarbów: Molotów (też jako Demidów; 1. połowa – ok. połowy XIV w.; Gruševs’kij 1898), Šančiai (obecnie część Kowna; koniec XIV – 1. dziesięciolecie XV w.; Darkevič, Soboleva 1973), Ołeleni (koniec XIII – początek XIV w.; Teodor 2003a), Voinești-Iași (Teodor 2003c; D. Teodor wiąże go z najazdem mongolskim 1241 r., jednak uzasadnione jest datowanie tego znaleziska na okres późniejszy – XIV w.?), może Biskupicze Szlacheckie (Antonovič’ 1901, 62-63) i Łuck (Antonovič’ 1901, 49). Niewykluczone, że młodsze niż IV grupa wg Korzuhiny są dwa skarby z Czeremna, o których powiadomił ostatnio A. Kokowski (2011).

archeologicznych. Zagadnienie skarbów wymaga – oczywiście – dalszych studiów, do których skromnym przyczynkiem mogą być ustalenia i przypuszczenia zawarte w tym rozdziale oraz katalog, chyba najpełniejszy z dotychczas zestawionych. Do kontynuowania badań niezbędna jest zadowalająca – zwłaszcza pod względem graficznym – publikacja materiałów. *Corpus* skarbów ruskich – swego rodzaju kontynuacja i uzupełnienie wybitnej pracy Korzuhiny (1954) – byłby dziełem pożytecznym, ale chyba nie można się go spodziewać w najbliższym czasie.

KATALOG SKARBÓW

KWESTIONARIUSZ - OPRACOWANIE SKARBU

- A** dane administracyjne (nazwa polska miejscowości, transliterowana nazwa ukraińska, rejon, obwód)
- B** rodzaj i chronologia skarbu (nr ilustracji)
- C** okoliczności odkrycia i miejsce przechowywania znaleziska
- D** skład skarbu
- E** uwagi (*)
- F** literatura

W wypadku niepewności autor opatruje informację znakiem zapytania, jeśli zaś chodzi o chronologię znaleziska, to podaje ją, gdy nie budzi znaczącej wątpliwości.

1.

- A** Begeń, Begeń *, rejon Rivne, obwód rówieński
- B** skarb srebrno-brązowy grupy III wg Korzuhiny
- C** odkryty w 1890 r. w trakcie orki na polu; trafił do kolekcji F. R. Štejngeľa
- D** 3 naszyjniki srebrne wite (1 cały i 2 fragmenty) zakończone dwoma haczykami lub pętelką i haczykiem
2 fragmenty naszyjników brązowych witych o końcach haczykowych
- E** * wieś obecnie nieistniejąca (zniszczona podczas budowy kombinatu chemicznego)
- F** Antonovič 1901, 44; Jakimowicz 1936, 88-89; tam lit.; Korzuhina 1954, 94-95; Ratič 1957, 32; APPV, 225; Prišepa 2002, 106-107; 2004, 219; Kučinko 2008, 92-93.

2.

- A** Borszczówka, Boršivka, rejon Zdolbuniv, obwód rówieński
- B** skarb srebrny grupy II wg Korzuhiny (ryc. 2)
- C** odkryty w 1883 r. w nieznanymi okolicznościach; został przekazany Komisji Archeologicznej i oddany na przechowanie do Ermitażu

- D** fragment naszyjnika plecionego o końcach związanych (naprawiany)
naszyjnik pleciony zakończony haczykiem i pętelką
5 naszyjników witych (3 całe, 2 we fragmentach), u jednego końce związane
8 zausznice typu wołyńskiego (w tym typ Boršivka)
2 lunule podtypu Gnězdovo 1
42 sztabki
- F** Antonovič 1901, 68; Jakimowicz 1933a, 136, tabl. XXIII: II, IV, V; 1933b, 72, 96, tabl. IX; tam lit.; 1936, 89; 1939-1948, 419; Korzuhina 1954, 85; tam lit.; Tihanova 1956, 316-317, ryc. 8; Cynkałowski 1961, 139; Ratič 1957, 33; APPV, 214; Duczko 1983, 222, 224-225, ryc. 30; Il'in 2008, 280; Kučinko 2008, 92, 103, ryc. 1; Savic'kij 2008, 261.

3.

- A** Chocin, Hotin, rejon Rivne, obwód rówieński
- B** skarb (?) srebrny
- C** znalezisko przypadkowe
- D** kilka sztabek
- F** Il'in 2008, s. 281; tam lit.

4.

- A** Chotyń, Hotin, rejon Berezne, obwód rówieński
- B** skarb (?) srebrny
- C** znalezisko przypadkowe w 1852 r., częściowo na jednym z kurhanów, częściowo na polu
- D** kilka grzywien typu kijowskiego
- F** Antonovič 1901, s. 43; Il'in 2008, s. 281; tam lit.; Savic'kij 2008, 261.

5.

- A** Dorohobuż, Dorogobuż, rejon Goša, obwód rówieński
- B** skarb srebrny grupy IV wg Korzuhiny (ryc. 3)
- C** odkryty w 1975 r. w zachodniej części grodziska (wykop XXIII, głębokość 2,4 m), podczas badań ratowniczych ekspedycji Rówieńskiego Muzeum Krajoznawczego pod kierownictwem Ū. M. Nikol'čenko; przechowywany w Rówieńskim Muzeum Krajoznawczym
- D** 2 zawieszki skroniowe
kołtka typu 2 podtypu 1 wg Makarovej i wieniec kołtka
2 łańcuszki skroniowe (ogniwa w formie wycinka kuli)
2 zausznice typu kijowskiego
pierścionek taśmowaty
- F** Nikol'čenko i in. 1976, 371-372, ryc.; Prišepa, Nikol'čenko 1996, 78, 97-99, 206, 234, 242, ryc. 72; Kučinko 2005, 143, 145, ryc. 13; 2008, 100-101, 116, ryc. 16; Haduch, Liwoch 2007, 44-45, ryc. 10.

6.

- A** Dźwinogród góra, Zvenigorod (góra)*, rejon Gusâtin, obwód tarnopolski

- B** skarb (?) srebrny grupy IV wg Korzuhiny (ryc. 4)
- C** z pustelni na górze Dżwinogród**; niegdyś w Muzeum im. Lubomirskich, od 1940 w Lwowskim Muzeum Historycznym
- D** 1 kołtka
20 kabłączków nagłownikowych
- E** * inne określenia pochodzenia: pustelnia w Postołowce względnie w Rasztowcach, Miodobory (Toutry), Ruś Czerwona i Podole, Liczkowce-Horodnica
** informacje o pochodzeniu ozdób w Archiwum MAK-u
Autor przypuszcza, że zabytki stanowią zespół, pochodzą bowiem – być może – z jednego miejsca, a przy tym są analogiczne – acz nie w pełni – do skarbu z Wierzbowa.
- F** Archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie (spuścizna W. Demetrykiewicza); Przybysławski 1906, 35-36; Antoniewicz 1928, 218, 322, tabl. XLII: 18-20; Gončarov 1966, 387, 391, ryc. 315; Zarubij 2006, 72-73, 77-78, 80-81, ryc. 1, 6-8; 2009, 32-33, 37-39, 118-119, 121-123, fot. barwne; Haduch, Liwoch 2007, 44-45, ryc. 9.
- 7.**
- A** Grabowiec, Grabovec', rejon Bogorodčani, obwód iwano-frankowski
- B** skarb srebrny, nie wcześniejszy niż z lat sześćdziesiątych X w.
- C** znaleziony przypadkowo w maju 1929 r. w pobliżu wsi; monety rozeszły się wśród miejscowej ludności, ponad 60 dirhemów i ułamki naczynia zabrał starosta kołomyjski (niezachowane), do Muzeum Towarzystwa Naukowego im Szewczenki we Lwowie przekazano 27 dirhemów i 1 miliarens
- D** ok. 100 monet kufickich (zachowanych 27) miliarens Romana II i Bazylego II (959-963) garnek gliniany (opakowanie)
- E** F. Kupfer i T. Lewicki (1956, 81) podają informację różniącą się od zapisanej w tej nocie
- F** Pasternak 1932, 66; Kupfer, Lewicki 1956, 80-81; Kropotkin 1962, 36; 1970, 227-229; APPV, 112.
- 8.**
- A** Gródek, Gorodok, rejon Rivne, obwód rówieński
- B** skarb srebrny grupy IV (?) wg Korzuhiny
- C** znalezisko z 1890 r.; los skarbu nieznany
- D** 2 naszyjniki wite
1 bransoleta wita
1 grzywna typu kijowskiego
- F** Antonovič' 1901, 40; Jakimowicz 1936, 87; Korzuhina 1954, 135; tam lit.; Ratič 1957, 35; Cynkałowski 1961, 144; APPV, 226; Il'in 2008, 282; Kučinko 2008, 97; Savic' kij 2008, 261.
- 9.**
- A** Horodyszcze, Gorodiše, rejon Luc'k, obwód wołyński
- B** skarb srebrny grupy III wg Korzuhiny (ryc. 5A)
- C** wykopaliska ekspedycji Łuckiego Instytutu Pedagogicznego im. Łesi Ukrainki w 1983 r., w budynku nr 11 na grodzisku, w zetłonym worku skórzanym
- D** 1 naszyjnik wity z końcami haczykowymi
4 naszyjniki wite z końcami rurkowatymi
1 bransoleta wita z końcami stożkowatymi
2 bransolety wite o końcach zdobionych niellem – podtyp 2 wg Makarovej
6 całych i fragmenty 5 lub 6 paciorków dętych owalnych z granulacją, u czterech rurkowate uszka
- F** Kučinko (Kučinko) 1985, ryc. 1; 1994, 115-117, ryc. 23; 1996, 142-146, 172-173, 179, ryc. 63: 1-8, 64: 10-12, fot.; 2005, 145, 152, ryc. 1, 3, 5, 6-9; 2006, 512-515, 521-522, ryc. 4-7; 2008, 97, 106-108, ryc. 4-7, tabl. XXIV; Kučinko, Orlov 1989; Pelešišin, Čajka 1991, 137; Prišepa 2002, 106, 108-109; 2004, 219.
- 10.**
- A** Korabliszcze, Korabliše, rejon Mliniv, obwód rówieński
- B** skarb srebrny grupy III wg Korzuhiny* (ryc. 5B)
- C** znaleziony w 1911 r. na stanowisku Panasycha w majątku Korabliszcze; przechowywany w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie (przekazany z Muzeum Narodowego w Warszawie)
- D** pacior guzowaty
pacior owalny
2 sztabki
11 denarów
- E** * wg Katalogu z 2. połowy XI w.
- A** pozyskano część skarbu (tylko paciory?)
- F** Piotrowski 2007, 16-17; Katalog 2007, 149, 151, ryc.
- 11.**
- A** Kožlin, Kozlin, rejon Rivne, obwód rówieński
- B** skarb srebrny grupy III wg Korzuhiny (ryc. 6)
- C** odkryty przypadkowo w 1933 r. przez rolników pracujących przy naprawie grobli, 8-10 m od mostu na Horyniu, bez pojemnika (ewentualnie niezachowany organiczny), znalazcy część drobnych przedmiotów wyrzucili, część uszkodzili; znalezisko przekazano do Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie (za pośrednictwem pp. Lessiga, Baranowskiego, Hoffmana i Hmisiuka-Iwańczuka)
- D** 2 naszyjniki wite (1 naszyjnik w sześciu fragmentach) o końcach haczykowych
2 naszyjniki wite z końcami rurkowatymi
2 paciorki dęte (1 we fragmencie)

F ZOW 8; ZOW 9; Jakimowicz 1936; 1939-1948, 419; Korzuhina 1954, 94; Ratič 1957, 37; Cynkałowski 1961, 149; APPV, 228; Prišepa 2002, 106-107, 109; 2004, 219; Katalog 2007, 183; Kučinko 2008, 93-94.

12.

- A** Kryłos, Krilos, rejon Galič, obwód iwano-frankowski
- B** skarb srebrny z ok. połowy X w.*, ozdoby grupy I wg Korzuhiny (czy wyłącznie?; **ryc. 7A**)
- C** odkryty przypadkowo, przy kopaniu studni, w 1947 r.; 437 dirhemów i naszyjnik przekazano do Iwano-Frankowskiego Muzeum Krajoznawczego, 668 dirhemów i naszyjnik zebrał od miejscowej ludności kijowski archeolog V. K. Gončarov, ok. 5 dirhemów pozostało u mieszkańców wsi
- D** ponad 1000 monet kufickich IX-X w. (dirhemy abbasydzkie /ok. 10 egzemplarzy/ i samanidzkie /przeważnie – Nasr ibn Ahmad, 914-943 r.; też Ismail ibn Ahmad, 892-907 r., Ahmad ibn Ismail, 907-914 r., oraz blisko 100 barbarzyńskich naśladownictw monet kufickich)
4 masywne naszyjniki
naszyjnik wity (we fragmentach)
3 bransolety
blaszka okrągła
garnek gliniany (opakowanie)
- E** * wg V. Kropotkina zakopany w 2 połowie X w.
- F** Gončarov 1955, 30; Ratič 1957, 56, 84, 93, tabl. II: 3, XI: 24, 30; Kropotkin 1970, 228; APPV, 115; Figol' 1994, 30; 1997, 209, 220 (138, ryc. – ?).

13.

- A** Kryłos, Krilos, rejon Galič, obwód iwano-frankowski
- B** skarb srebrny IV grupy wg Korzuhiny (**ryc. 7B**)
- C** znaleziony przypadkowo za Vivosami wiosną 1935 r., w związku z warstwą kulturową XII-XIII w.; przechowywany w Lwowskim Muzeum Historycznym
- D** 3 pary zausznic typu kijowskiego
- F** Pasternak 1936, 132; 1998, 231, tabl. XV: 1; Ratič 1957, 54, 93, tabl. XI: 26; Figol' 1994, 32, ryc.; 1997, 149, ryc.; Zarubij 2001, 208-209, 215-216, 218, 222, ryc. 62-67; 2009, 24, 103-107, fot. barwna.

14.

- A** Kustyń, Kustin, rejon Rivne, obwód rówieński
- B** skarb (?) srebrny
- C** z kurhanu
- D** 2 naszyjniki
- F** Cynkałowski 1961, 150; tam lit.; Kučinko 2008, 97.

15.

- A** Łuck, Luc'k, rejon loco, obwód wołyński
- B** skarb srebrny* (**ryc. 8A**)
- D** 8 (?) denarów
- E** * wg S. Ters'kiego z XI w.
- F** Ters'kij 2006, 162, 165, ryc. 143; tam lit.

16.

- A** Nowouhruskie, Novougruz'ke, rejon Lûboml', obwód wołyński
- B** skarb srebrny
- C** stanowisko Stowpowe pole
- D** sztabki
- F** Cynkałowski 1961, 170; APPV, 204.

17.

- A** Nowouhruskie, Novougruz'ke, rejon Lûboml', obwód wołyński
- B** skarb srebrny XIII w. (**ryc. 8B**)
- C** badania wykopaliskowe J. Mazuryka, S. Panyszki i O. Ostapiuka w 1996 r. na majdanie grodziska (stanowisko Cerkowka albo Staryna); zapewne przechowywany w Lubomelskim Muzeum Krajoznawczym
- D** 2 pierścienie (jeden typu trzeciego – z sześcioboczną tarczką, podtypu 4 – ze znakiem książęcym, wg Makarovej)
2 kółka
może też pierścień brązowy
- F** Mazuryk, Panyszko, Ostapiuk 1998, 175, 178, 181, ryc. 4:1-4.

18.

- A** Nowouhruskie, Novougruz'ke, rejon Lûboml', obwód wołyński
- B** skarb (?) srebrny
- D** sztabki
- F** Savic'kij 2008, 261; tam lit.

19.

- A** Olesko, Oles'ko, rejon Bus'k, obwód lwowski
- B** skarb (?) srebrny
- D** 3 naszyjniki (1 wity i 2 plecione – ?)
- F** Jakimowicz 1936, 90.

20.

- A** Onyszkowce, Oniškivci, rejon Šums'k, obwód tarnopolski
- B** skarb srebrny*
- D** 6 zausznic
- E** * wg M. Figol'a z XI-XII w.
- F** Figol' 1997, 220.

21.

- A** Targowica, Torgovicâ, rejon Mliniv, obwód rówieński

- B** skarb srebrny (+ karneol i bursztyn) grupy III wg Korzuhiny (w tym ozdoby przeżytkowe z grupy II; **ryc. 9**)
- C** znaleziony przypadkowo w 1971 r., w południowo-zachodniej części grodziska (stanowisko Zamok), przez uczniów miejscowej szkoły średniej; przekazany do Rówieńskiego Muzeum Krajoznawczego
- D** naszyjnik z końcami haczykowymi
naszyjnik zakończony haczykiem i pętelką
5 naszyjników witych z końcami rurkowatymi
2 bransolety wite (1 o końcach zdobionych niellem – podtyp 2 lub 3 wg Makarovej)
bransoleta pleciona o końcach zdobionych niellem – odmiana podtypu 2 wg Makarovej
3 zausznice odmiany Trnovec n/V
3 kabłączki skroniowe esowate – typ III wg K. Musianowicz
kabłączek półtorazwojowy
lunula typu Kopřivci
fragment lunuli
pacior ażurowy z granulacją (we fragmencie)
pacior dęty na kółku (we fragmencie)
5 paciorków (zachowane 3 karneolowe i bursztynowy)
2 sztabki (cała i we fragmencie)
może też ułamki garnka (opakowania)
- F** Nikol'čenko 1972, ryc.; APPV, 223; Pelešišin, Čajka 1991, 137; Zarubij 1999, 65; Prišepa 2002, 106-109; 2004, 219, 221, ryc. 4, 5; tam lit.; Kučinko 2005, 143-144; 2008, 94-95, 104, ryc. 2, tabl. XXV; Savic'kij 2008, 261.
- 22.**
- A** Turzysk, Turijs'k, rejon loco, obwód wołyński
- B** skarb srebrny
- D** ozdoby, w tym naszyjniki
- E** A. Cynkałowski wspomina o jeszcze jednym skarbie – może młodszym – złożonym z monet ruskich, ozdób i pasa, a przechowywanym w Ermitażu
- F** Cynkałowski 1961, 163; APPV, 207; Kučinko 2005, 154.
- 23.**
- A** Wierzbów, Verbiv, rejon Bereżani, obwód tarnopolski
- B** skarb srebrny grupy IV wg Korzuhiny (**ryc. 10**)
- C** dzbanek z ozdobami wyorał w latach 20. XX w. F. Gevko; niegdyś w Muzeum Towarzystwa Naukowego im. Szewczenki, od 1940 r. w Lwowskim Muzeum Historycznym
- D** 1 kołtka
8 kabłączków nagłownikowych
1 łańcuszek z blaszkowatych ogniwi
40 ogniwi gąsienicowatych do łańcuszków skroniowych + 3 gąsienicowate ogniwa-zameczki
- F** Polâns'kij 1928, 11; Korzuhina 1954, 136, tabl. LIX; Pasternak 1932, 67; 1961, 571, ryc.; Ratič 1957, 61; APPV, 149; Figol' 1994, 41-42, ryc.; 1997, 138-139, 148, 150-151, 203, 220, 222, ryc.; Zarubij 2006, 73; 2009, 37,39; Haduch, Liwoch 2007, 44-45, ryc. 8.
- 24.**
- A** Wysock, Visoc'k, rejon Dubrovicâ, obwód rówieński
- B** skarb srebrny grupy IV (?) wg Korzuhiny
- C** znalezisko z 1878 r.; los skarbu nieznan
- D** 32 sztabki
3 bransolety
- E** por. Zofjówka
O. O. Ratič pisze o znalezisku jako pochodzącym z Zofjówki, części wsi Wysock.
- F** Antonovič' 1901, 46; Korzuhina 1954, 135; tam lit.; Ratič 1957, 42; Kuharenko 1961, 34; APPV, 214; Il'in 2008, 282; Savic'kij 2008, 261.
- 25.**
- A** Zbaraż Stary, Starij Zbaraż, rejon Zbaraż, obwód tarnopolski
- B** skarb srebrny grupy IV wg Korzuhiny* (**ryc. 11**)
- C** znaleziony przed 1939 r. podczas robót ziemnych prowadzonych w związku z rekonstrukcją zamku, bezpośrednio w ziemi (być może nie zachowało się organiczne opakowanie); naszyjniki i paciorki przekazano do Regionalnego Muzeum Podolskiego T.S.L. w Tarnopolu, obecnie naszyjniki przechowywane są w Tarnopolskim Muzeum Krajoznawczym, kabłączki nagłownikowe, bransolety i blaszki-zameczki przekazano do Miejskiego Muzeum Pradziejów Ziemi Czerwieńskiej we Lwowie**, obecnie kabłączki, bransolety i jedna z blaszek przechowywane są w Lwowskim Muzeum Historycznym, nieznanie miejsce przechowywania paciorków i blaszki
- D** 3 naszyjniki wite o końcach rurkowatych
2 bransolety taśmowate (gładka i zdobiona ornamentem geometrycznym)***
6 kabłączków nagłownikowych
7 paciorków (5 cylindrycznych z granulacją na filigranowym szkielecie, 2 dęte beczułkowate z granulacją i filigranem)
2 ogniwa-zameczki do łańcuszków skroniowych z ogniwi gąsienicowatych
- E** * I. Siwkówna (1939 /1948/, 362) datuje skarb „najpóźniej na wiek XII“
** Tam przechowywana była brązowa buława, która mogła być składnikiem znaleziska (byłby to element nietypowy – R. L.)
*** E. Zarubij (1999, s. 66, 71, 74) datuje je na XI – 1. poł. XII w.
- F** Siwkówna 1939 (1948); Ratič 1957, 70, 93, tabl. XI: 25; Cynkałowski 1961, 171; APPV, 159;

Zarubij 1999, 65-66, 71-74, ryc. 4, 5; 2001, 209-210, 215-216, 218-219, 222, ryc. 70-75; 2006, 75-76, 80, ryc. 5; 2009, 6-7, 25, 36-37, 39, 60-61, 109-112, 121, fot. barwna; Kučinko 2008, 94.

26.

- A** Zieleńcze, Zelenče, rejon Terebovlâ, obwód tarnopolski
- B** skarb szklany grupy IV wg Korzuhiny (**ryc. 12A**)
- C** na gruntach pomiędzy wsiami Podgórze i Zieleńcze, na wzgórzu nad Seretem, przypadkowe odkrycie wiejskich chłopców pod koniec XIX w.; pozyskane do zbioru przez burmistrza Trembowli dra Olpińskiego, a z tego kilkanaście sztuk przekazano W. Demetrykiewiczowi dla muzeum Akademii Umiejętności w Krakowie (?)
- D** kilkaset (mniej niż 500) bransolet szklanych (w znacznej części potłuczone przez znalazców) 1 naczynie gliniane (opakowanie; wys. ok. 60 cm)
- E** * 6 fragmentów bransolet szklanych z jednego ze skarbów zielenieckich przechowywanych jest w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie (wcześniej w Zbiorach Rappersvilskich)
- F** Demetrykiewicz 1900, 96-98, ryc. 5, 6a-e; Janusz 1918, 254; Antoniewicz 1928, 218(?); Ratič 1957, 64; Rauhut 1960, 257, tabl. XXVII: 1*; APPV, 164; Dekówna 2007, 68-72, ryc. 4-5*; Katalog 2007, 171-172, ryc.*

27.

- A** Zieleńcze, Zelenče, rejon Terebovlâ, obwód tarnopolski
- B** skarb szklany grupy IV wg Korzuhiny (**ryc. 12A:a?**)
- C** na gruncie w Zieleńczu, niedaleko od poprzedniego (nr 26) skarbu, przypadkowe odkrycie włościanina pod koniec XIX w.; pozyskane do zbioru hr. Dzieduszyckiego we Lwowie
- D** ok. 500 bransolet szklanych
- E** * 6 fragmentów bransolet szklanych z jednego ze skarbów zielenieckich przechowywanych jest w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie (wcześniej w Zbiorach Rappersvilskich)
- F** Demetrykiewicz 1900, 98; Janusz 1918, 254-255; Antoniewicz 1928, 218 (?); Ratič 1957, 64; Rauhut 1960, 257, tabl. XXVII: 1*; APPV, 164; Dekówna 2007, 68-72, ryc. 4-5*; Katalog 2007, 171-172, ryc.*

28.

- A** Zofjówka kolonia, Sofiivka, rejon Dubrovicâ, obwód rówieński
- B** skarb srebrny (**ryc. 12B**)
- C** znalezisko przypadkowe w 1866 r. (1867 r.?)
- D** 3 bransolety
1 grzywna typu kijowskiego
12 grzywien typu litewskiego
- E** por. Wysock
Cynkałowski pisze: Sofiówka kol. – pow. Równe / 30 grzywien, 3 bransolety srebrne. / „Otcziot” 1867 r.
- F** Antonovič 1901, 46; Jakimowicz 1935, 39, 48, ryc. 9; Cynkałowski 1961, 161; Kuharenko 1961, 34; Il'in 2008, 281; tam lit.

29.

- A** Żornów, Žorniv, rejon Dubno, obwód rówieński
- B** skarb srebrny grupy III wg Korzuhiny (**ryc. 13**)
- C** znalezisko przypadkowe w czasie robót ziemnych w środkowej części grodziska, w dwóch garnkach (jeden w drugim), pierwotny skład nieznany
- D** naszyjnik wity z końcami rurkowatymi
pierścionek wity
3 paciorki dęte owalne z granulacją
9 paciorków cylindrycznych z granulacją na filigranowym szkielecie
1 zawieszka (zausznicza?) – dęty granulowany paciork na kabłąku
- F** Čajka, Zvarič 1979, 418-419, ryc.; Pelešišin, Čajka 1991, 137-138, ryc. 1; Prišepa 2002, 106, 108-109; 2004, 219; Kučinko 2005, 141; 2008, 95, 105, ryc. 3.

30.

- A** miejscowość nieznana, dawny powiat dubieński (rejon Dubno?), obwód rówieński
- B** skarb (?) srebrny
- D** 3 naszyjniki (2 wite i 1 pleciony – ?)
- F** Jakimowicz 1936, 89; tam lit.; Cynkałowski 1961, 144.

Muzeum Archeologiczne w Krakowie
liwoch@ma.krakow.pl

WYKAZ STOSOWANYCH SKRÓTÓW:

AO	Arheologičeskie otkrytiâ, Moskva
LĪMNZ	L'vivs'kij istoričnij muzej. Naukovi zapiski, L'viv
MAAE	Materyały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne, Kraków
MW	Materiały Wczesnośredniowieczne, Warszawa
SA	Sovetskaâ arheologiâ, Moskva
SG	Studia Galindzkie, Warszawa
WA	Wiadomości Archeologiczne, Warszawa
ZNTŠ	Zapiski Naukovogo tovaristva imeni Ševčenko, L'viv
ZOW	Z otchłani wieków, Warszawa

LITERATURA

- Adamczyk J.
2004 *Placidła w Europie Środkowej i Wschodniej w średniowieczu*, Warszawa.
- Antoniewicz W.
1928²⁰ *Archeologia Polski*, Warszawa.
- Antonovič' V. B.
1901 *Arheologičeskaâ karta Vólynskoj gub., s' kartoj, ukazatelem' imen' geografičeskich', ukazatelem' predmetnym' i perečisleniem' istočnikov', posluživših' pri sostavlenii karty*, [w:] P. S. Uvarova i S. S. Sluckij (red.), *Trudy XI arheologičeskogo s'ezda v Kieve 1899* 1, Moskva, 1-333 + mapa.
- APPV
1982 *Arheologični pam'atki Prikarpatâ i Volini rann'oslov'âns'kogo i davn'orus'kogo periodov*, Kyïv.
- Arhipova È.
2004 *Vizantiâ. Kiïvs'ka Rus'.* *Kočovníki*, [w:] V. Ī. Kločko i in. (red.) *Platar. Kolekciâ predmetiv starovini rodin Platonovih i Tarut*, Kiïv, 216-241.
- Bagrij R., Petegirič V.
1993 *Skarb sribnih virobiv knâžoï dobi iz Sokalâ na L'vivšini*, *Studia archaeologica* 1, 42-44.
- Bagrij R. S., Ratič A. A.
1975 *Sokal'skij klad*, AO 1974 g., 255.
- Bogucki M.
2003 *Wczesnośredniowieczny skarb ozdób srebrnych ze wsi Brodzikowo, powiat Mrągowo*, SG 1, 181-244.
- Cynkałowski A.
1961 *Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego*, Warszawa.
- Čajka R. M., Zvarič V. V.
1979 *Raboty Vólynsko-Dniestrovskoj êkspedicii*, AO 1978 g., 417-419.
- Darkevič V. P., Soboleva N. A.
1973 *O datirovke litovskih monet c nadpis'û „pečat” (po materialam Šančajskogo klada)*, SA 1, 83-95.
- Dekówna M.
2007 *Wczesnośredniowieczne ozdoby szklane ze zbiorów Państwowego Muzeum Archeologicznego, na tle ogólnej problematyki rozwoju szklarstwa*, [w:] *Skarby...*, 52-87.
- Demetrykiewicz W.
1900 *Poszukiwania archeologiczne w powiecie trembo-welskim w Galicyi wschodniej*, MAAE 4, 92-125.
- Duczko W.
1983 *En slavisk pärla från Uppland. Några problem kring den vikingatida granulationskonsten*, Tor 19, 189-233.
- Figol' M.
1994 *Metaloplastika ta inši hudožni remesla starodavn'ogo Galiča*, ZNTŠ 227, 29-43.
1997 *Mistectvo starodavn'ogo Galièa*, Kiïv.
- Gončarov V. K.
1955 *Arheologični doslidžennâ drevn'ogo Galiča u 1951 r.*, *Arheologični pam'atki URSR* 5, 22-31.
1966 *Hudožni remesla*, [w:] *Īstoriâ ukraïns'kogo mistectva I, Mistectvo najdavnših časiv ta èpohi Kiïvs'koï Rusi*, Kiïv.
- Gruševs'kij M.
1898 *Molotovs'ke sriblo*, ZNTŠ 25, 1-6 + ryc.
- Gurba J., Soczewiński E.
1995 *Skarb dirhemów, ozdób srebrnych i złomu srebra z drugiej połowy X wieku*, *Lubelskie Wiadomości Numizmatyczne* 4, 50-57.
- Haduch A., Liwoch R.
2007 *Kotki z południowo-zachodniej Rusi*, [w:] (red.) W. Banach i in., *Seminarium Trepczańskie*, 43-50.
- Il'in A. A.
2008 *Topografiâ kladov serebrânyh i zolotyh slitkov (vitâg)*, [w:] Kučinko M. M., Ochrîmenko G. V., Savic'kij V. M. 2008, 280-282.
- Jakimowicz R.
1933a *O pochodzeniu ozdób srebrnych znajdujących w skarbach wczesnohistorycznych*, WA 12, 103-136 + tabl. X-XXV, (dyskusja, 137-138).
1933b *Szlak wyprawy kijowskiej Bolesława Chrobrego w świetle archeologii (próba ujęcia zagadnień wczesnohistorycznych Wołynia)*, *nadbitka z Rocznika Wołyńskiego* 3, Równe.

²⁰ Na tomie brak roku wydania.

- 1935 *Praca N. Bauera o grzywnach srebrnych i charakter grzywnien znalezionych w Rybyszkach*, *Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne* 16, 35-53.
- 1936 *Skarb srebrny z Koźlina na Wołyniu*, *Przegląd Archeologiczny* 5 (r. 15-18/1933-1936), 83-90.
- 1939 (1948) *Nowe materiały do dziejów złotnictwa wczesnopolskiego*, *WA* 16, 378-386 + tabl. LXXI.
- 1939-1948 *Okres wczesnohistoryczny*, [w:] S. Krukowski, J. Kostrzewski, R. Jakimowicz *Prehistoria ziem polskich*, Kraków, 361-428 + tabl. 91-100.
- Janusz B.
1918 *Zabytki przedhistoryczne Galicji wschodniej*, Lwów.
- Katalog
2007 *Katalog*, [w:] *Skarby...*, 102-190.
- Kokowski A.
2011 *Wielkie skarby Czerwna - Czerwienia*, *Archeologia Żywa* 6 (58), 5.
- Korzuhina G. F.
1954 *Russkie klady IX-XIII vv.*, Moskwa-Leningrad.
- Kostrzewski J.
1962 *O pochodzeniu ozdób srebrnych z polskich skarbów wczesnośredniowiecznych*, *Slavia Antiqua* 9, 139-211.
- Kotlâr M.
2005 *Monetni grivni za „bezmonetnoi” dobi*, [w:] *Grošovij obig i bankivśka sprava v Ukraïni: minule ta sučasnist’*, L’viv, 53-63.
- Kozubovskiy G.
2002 *West-European coins and local ingots in Kiev in the 11th-12th centuries*, [w:] R. Kiersnowski i in. (red.) *Moneta mediaevalis. Studia numizmatyczne i historyczne ofiarowane Profesorowi Stanisławowi Suchodolskiemu w 65. rocznicę urodzin*, Warszawa, 253-259.
- Kropotkin V. V.
1962 *Klady vizantijskich monet na territorii SSSR*, *Arheologija SSSR. Svod arheologičeskikh istočnikov* E4-4, Moskva.
- 1970 *Nahodki kufičeskikh monet v Prikarpat’ie (SSSR)*, *AAC* 11: 2 (1969-1970), 227-230.
- Kučinko M. M. (Kučinko M. M.)
1985 *Issledovanie drevnerusskogo gorodiša na Volyni*, *AO* 1983 g., 303-304.
- 1994 *Narisi starodavn’oi i seredn’ovičnoï istorii Volini (vid paleolitu do seredini XIV st.)*, Luc’k.
- 1996 *Davn’orus’ke gorodiše Val v Nadstir’i*, Luc’k.
- 2005 *Arheolgiâ Volini*, Luc’k.
- 2006 *Kul’tura naseleonnâ Volini v davn’orus’kij čas*, [w:] G. Ohrimenko (red.) *Narisi kul’turni davn’oi Volini*, Luc’k, 499-524.
- 2008 *Rečovi skarbi X-XIII stolit’ v konteksti doslidžennâ hudožn’ogo remesla Volini*, [w:] Kučinko M. M., Ohrimenko G. V., Savic’kij V. M. 2008, 91-117 + tabl. XXIV-XXV.
- Kučinko M. M., Ohrimenko G. V., Savic’kij V. M.
2008 *Kul’tura Volini ta Volins’kogo Polissâ knâžoï dobi*, Luc’k.
- Kučinko M. M., Orlov R. S.
1989 *Gorodišens’kij skarb z Volini*, *Arheologija* 2, 96-106.
- Kupfer F., Lewicki T. (red.)
1956 *Źródła hebrajskie do dziejów Słowian i niektórych innych ludów środkowej i wschodniej Europy. Wyjątki z pism religijnych i prawniczych XI-XIII w.*, Wrocław-Warszawa.
- Lavyš K. A.
2008 *Hudožestvennye tradicii vostočnoj i vizantijskoj kul’turny v iskusstve srednevekovykh gorodov Belarusi (X-XIV vv.)*, Minsk.
- Linka-Geppener N.
1948 *Kopiivs’kij skarb*, *Arheologija* 2, 182-191.
- Livoh R.
2011 *Skarbi Volini ta Galicini seredini X - seredini XIII stolit’*, *Ol’žini čitannâ* 5, 41-58.
- Makarova T. I.
1986 *Černevoe delo drevnej Rusi*, Moskva.
- Małachowska S.
1998 *Wczesnośredniowieczne zawieszki półksiężycowate znalezione na terenie ziem polskich*, *APolski* 43:1-2, 37-127.
- Mazuryk J., Panyszko S., Ostapiuk O.
1998 *Badania archeologiczne latopisowego Uhrowska*, *Archeologia Polski Środkowowschodniej* 3, 175-182.
- Musianowicz K.
1949 *Kabłaczki skroniowe - próba typologii i chronologii*, *Światowit* 20, 115-232.
- Nikol’čenko Ū. M.
1972 *Drevnerusskoe gorodiše v s. Torgovica*, *AO* 1971 g., 385-386.
- Nikol’čenko Ū. M., Ponomareva T. A., Zimina L. M., Gordienko N. M.
1976 *Raskopki gorodiša Dorogobuž*, *AO* 1975 g., 371-373.
- Nikol’skaâ T. N.
1966 *K voprosu o feodal’nyh „zamkah” v zemle vâtičej*, [w:] (red.) A. L. Mongajt., *Kul’tura drevnej Rusi*, Moskva, 184-190.
- Nowakiewicz T.
1998 *Nove odkrycia zausznic typu Borszczewka*, *Światowit* 41:B, 531-545.
- 2003 *Ozdoby i srebro siekane z wczesnośredniowiecznego skarbu srebrnego z Ciechanowa*, *SG* 1, 261-317.
- Pasternak Â.
1932 *Korotka arheol’ogija Zahidno-Ukraïns’kih zemel’*, *nadbitka z Bogosloviâ* 10: 3, L’viv.
- 1936 *Moje badania terenowe w 1935 r.*, *ZOW* 11: 10-11, 131-133.

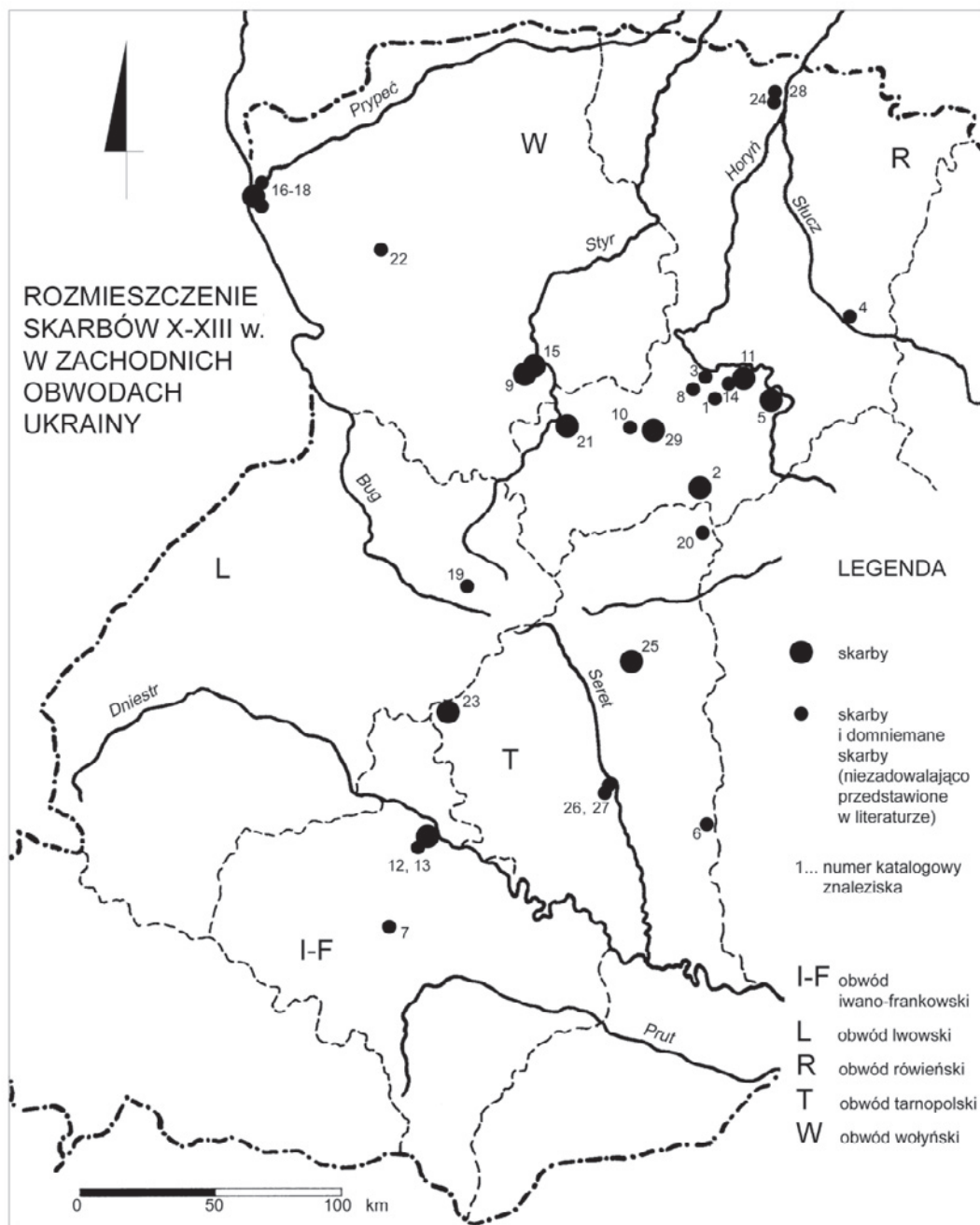
- 1961 *Arheologija Ukraïni. Pervisna, davnâ ta serednâ istoriâ Ukraïni za arheologičnimi dzerelami*, Toronto.
- 1998 *Starij Galič. Arheologično-istorični doslidi u 1850-1943 rr.*, Īvano-Frankivs'k.
- Pelešišin M. A., Čajka R. M.
1991 *Novi davn'orus'ki ūvelirni virobi iz Zahidnoi Volini*, *Arheologija* 1, 137-141.
- Petegirič V.
2011 *Dvi ridkisni znahidki knâžoï dobi iz Sokalâ na L'vivšini*, *Naukovi studii* 4, 254-267.
- Piotrowski A.
2007 *Zabytki ze zbiorów Działu Średniowiecza i Archeologii Czasów Nowożytnych Państwowego Muzeum Archeologicznego*, [w:] *Skarby...*, 8-19.
- Polâns'kij Ū.
1928 *Novi arheologični znahidki z Galičini*, *ZNTŠ* 149, 9-30 + tabl. I-XIV.
- Prišepa B. A.
2002 *Volins'ki skarbi kinca XI - počatku XII st.*, [w:] V. Smolij i in. (red.) *A sê êgo srêbro*, Kiïv, 105-112.
- 2004 *Arheologična kolekcija z Torgovici u fondah Rivnens'kogo kraêznavčogo muzeu, Volins'kij muzej: istoriâ i sučasnist'.* *Naukovij zbirnik* 3, 218-222.
- Prišepa B. A., Nikol'čenko U. M.
1996 *Litopisnij Dorogobu v period Kiïvs'koï Rusi. Do istorii naseleonnâ Zahidnoi Volini v X-XIII stolittâh*, Rivne.
- Przybysławski W.
1906 *Repertoryum zabytków przedhistorycznych na obszarze szesnastu powiatów Galicyi wschodniej*, Lwów.
- Put' ...
1996 *Put' iz varâg v greki i iz grek...* *Katalog vystavki*, V. L. Egorov (red.), Moskva.
- Ratič O. O.
1957 *Drevn'orus'ki arheologični pam'atki na teritorii zahidnih oblastej URSR*, Kiïv.
- Rauhut L.
1960 *Wczesnośredniowieczne materiały z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie*, *MW* 5, 231-260 + tabl. I-XXVIII.
- Savic'kij V. M.
2008 *Pro torgivlû ta grošovij obig na Volini u IX - peršij polovini XIV stolittâ*, [w:] Kučinko M. M., Ohrimenko G. V., Savic'kij V. M. 2008, 257-279.
- Siwkówna I.
1939 (1948) *Wczesnohistoryczny srebrny skarb ze Zbaraża Starego w pow. zbaraskim*, *WA* 16, 357-362 + LXVII.
- Šapova Ū. L.
1972 *Steklo Kievskoj Rusi*, Moskva.
1997 *Ukrašeniâ iz stekla*, [w:] (red.) B. A. Kolčîn i T. I. Makarova, *Drevnââ Rus' . Byt i kul'tura*, Moskva, 80-92, 308-311 (tabl. 62-65).
- Skarby...
2007 *Skarby wieków średnich. Katalog wystawy*, (red.) W. Brzeziński, Warszawa.
- Teodor D. Gh.
2003a *Obiectele de podoabă din tezaurul feudal timpuriu descoperit la Oșeleni (raionul Huși, reg. Iași)*, [w:] Teodor 2003b, 163-175.
2003b *Spațiul carpatodunăreano-pontic în mileniul marilor migrații*, *Biblioteca Mousaios* 4, Buzău.
2003c *Tezaurul feudal timpuriu de obiecte de podoabă descoperit la Voinești-Iași*, [w:] Teodor 2003b, 147-162.
- Ters'kij S. V.
2001 *Do problemi datuvannâ arheologičnogo materialu periodu Galič'ko-Volins'koï deržavi*, *LĪMNZ* 10, 130-158.
2006 *Lučes'k X-XV st.*, L'viv.
- Tihanova M.A.
1956 *Boročickij klad*, *SA* 25, 301-317.
- Ugrin E.
1987 *Le Trésor de Zalésie*, Louvain-la-Neuve.
- Zarubij E.
1999 *Sribni brasleti knâžoï dobi v kolekcii LĪM*, *LĪMNZ* 8, 63-82.
2001 *Sribni skronevi kil'câ knâžoï dobi v kolekcii L'vivs'kogo istoričnogo muzeu*, *LĪMNZ* 10, 201-224.
2006 *Sribni prikrasi golovnogo uboru knâžoï dobi v kolekcii L'vivs'kogo istoričnogo muzeu*, *LĪMNZ* 11, 71-83.
2009 *Zoloti ta sribni prikrasi knâžoï dobi v kolekcii L'vivs'kogo istoričnogo muzeu*, Kiïv.
- Zoll-Adamikowa H.
1999 *Typological and chronological analysis*, [w:] Zoll-Adamikowa H., Dekówna M., Nosek E. M. *The Early Mediaeval Hoard from Zawada Lanckorońska (Upper Vistula River)*, Warszawa, 96-118, 122-130.
- ZOW 8
1933 *Wołyń. Pierwszy skarb srebrny z okresu wczesnohistorycznego na Wołyniu*, *ZOW* 8: 4-5, 103.
- ZOW 9
1934 *Wołyń. Odkrycie srebrnego skarbu na Wołyniu*, *ZOW* 9: 1, 17-18.
- Zvizdec'kij B. A., Petrauskas A. V., Pol'gij V. Ī.
2004 *Novi doslidžennâ starodavn'ogo Īskorostenâ*, [w:] (red.) O. P. Mocâ i in., *Starodavnij Īskorosten' i slov'âns'ki gradi VIII-X st.*, *Zbirka naukovih prac'*, Kiïv, 51-86.

Western rus' hoards of the pre-mongol era

Summary

The article is devoted to the finds interpreted as Rus' hoards from the 10th to 13th century, discovered in western Ukraine (regions: İvano-Frankivs'k, L'viv, Rivne, Ternopil', Volins'kij; total area of 89,747 km²; **fig. 1**). They encompass the hoards from groups III and IV, according to the classification by G. F. Korzuhina, which date back respectively to the 11th - 11th/12th c. and the 1170s - 1240; and

group II from the 2nd half of the 10th - 10th /11th c., because the discussed territory was then undoubtedly connected with Kievan Rus' forming on the Dnieper, and later was gradually incorporated into it. The catalogue contains the list of all the finds; in the analytical section, however, typological-chronological remarks refer only to the selected items which are relatively well presented in literature.

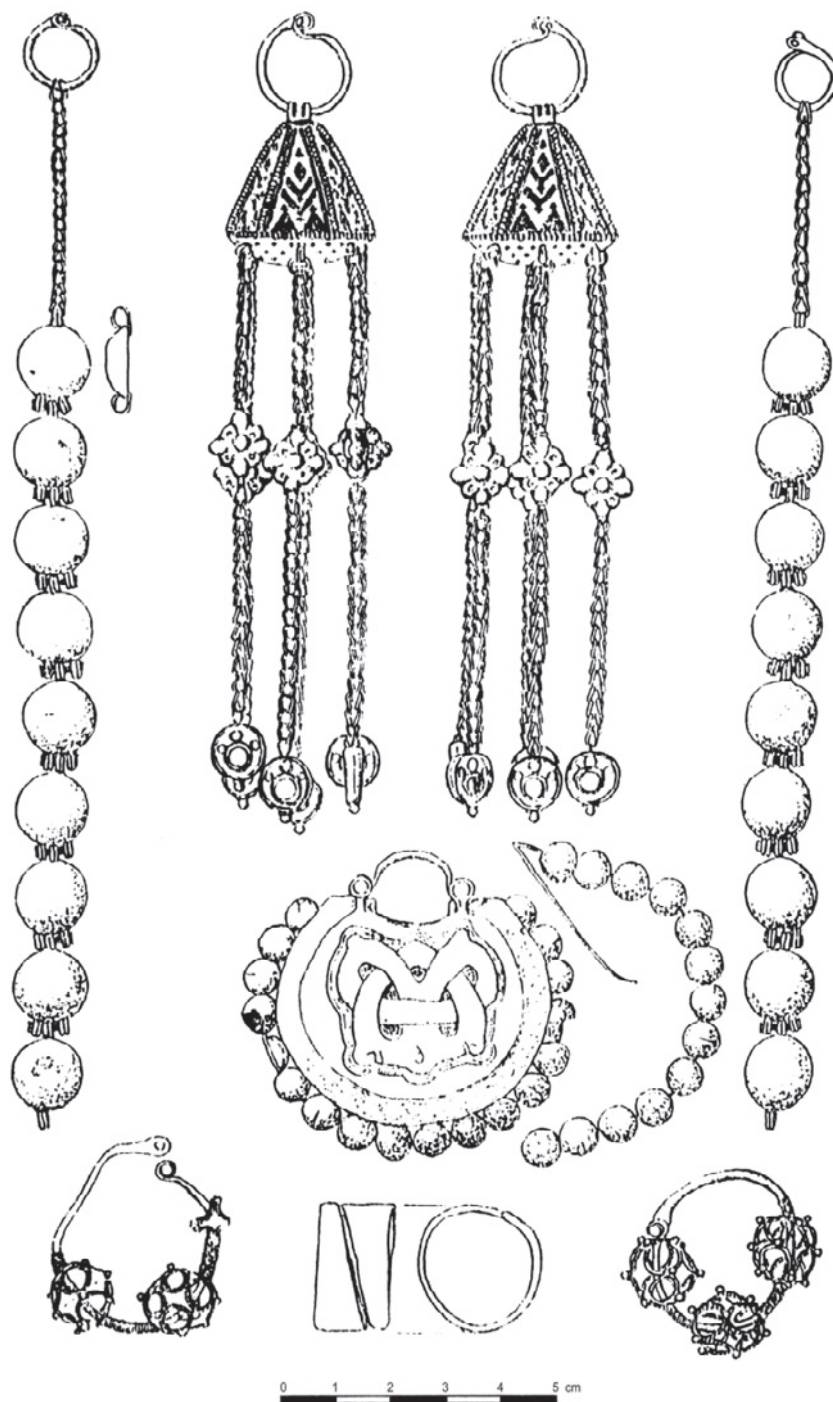
Ryc. 1. Rozmieszczenie skarbów X-XIII w. w zachodnich obwodach Ukrainy (legenda na rycinie)

Fig. 1. Distribution of hoards and assumed hoards from the 2nd half of the 10th - the 1st half of the 13th c. in western Ukraine (legend: ● - hoards, • - hoards and assumed hoards insufficiently presented in literature, 1... - catalogue number of the find, I-F - Ivano-Frankivsk administrative district, L - Lviv administrative district, R - Rivne administrative district, T - Ternopil administrative district, W - Volynskij administrative district)

Ryc. 2. Część skarbu z Borszczówki (wg Jakimowicz 1933b; bez skali)

Fig. 2. Part of the hoard from Boršivka (acc. to Jakimowicz 1933b; no scale)

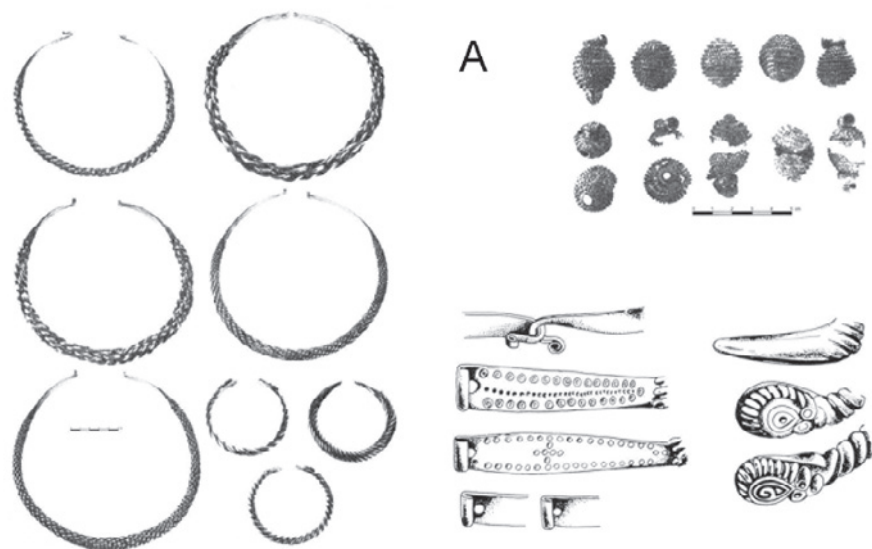
Ryc. 3. Skarb z Dorohobuža (wg Prišepa, Nikol'čenko 1996)

Fig. 3. The hoard from Dorogobuž (acc. to Prišepa, Nikol'čenko 1996)

Ryc. 4. Domniemany skarb z góry Dźwinogród
 (a - zdjęcie z Archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie, b - wg Zarubij 2006; bez skali)

Fig. 4. Supposed hoard from Zvenigorod mountain
 (a - photo from the Archive of the Archaeological Museum in Kraków, b - acc. to Zarubij 2006; no scale)

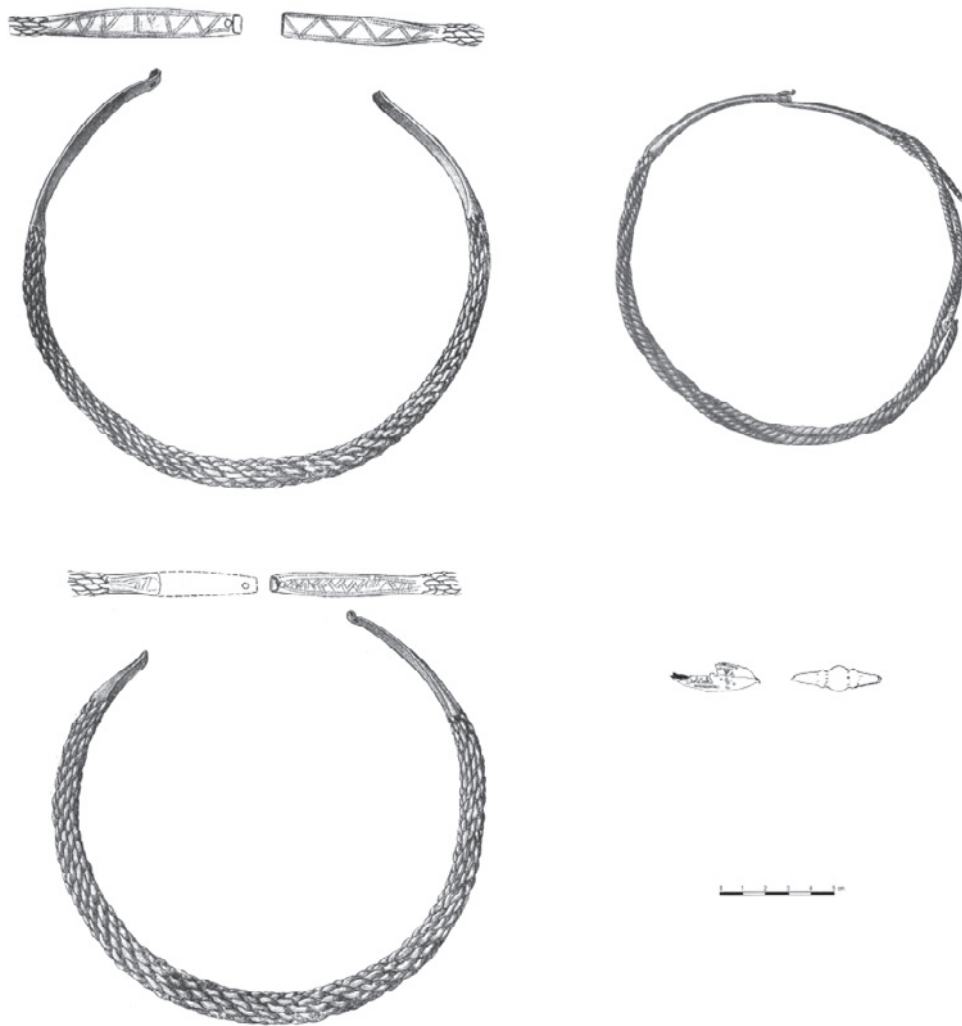

B

Ryc. 5. A - skarb z Horodyszczu (wg Kučinko, Orlov 1989); B - paciur ze skarbu z Korablišczu (wg Katalog; bez skali)

Fig. 5. A - hoard from Gorodiše (acc. to Kučinko, Orlov 1989) ; B - a bead from the hoard from Korablišče (acc. to the Katalog; no scale)

Ryc. 6. Skarb z Kozłina (wg Jakimowicz 1936)

Fig. 6. Hoard from Kozlin (acc. to Jakimowicz 1936)

A

B

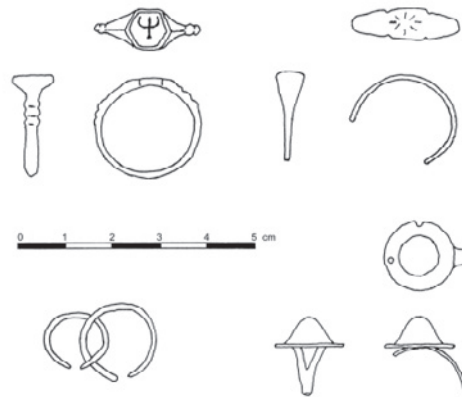
Ryc. 7. A - skarb z Kryłosu (wg Figol' 1997; bez skali); B - skarb z Kryłosu (wg Pasternak 1998; bez skali)

Fig. 7. A - hoard from Krilos (acc. to Figol' 1997; no scale); B - hoard from Krilos (acc. to Pasternak 1998; no scale)

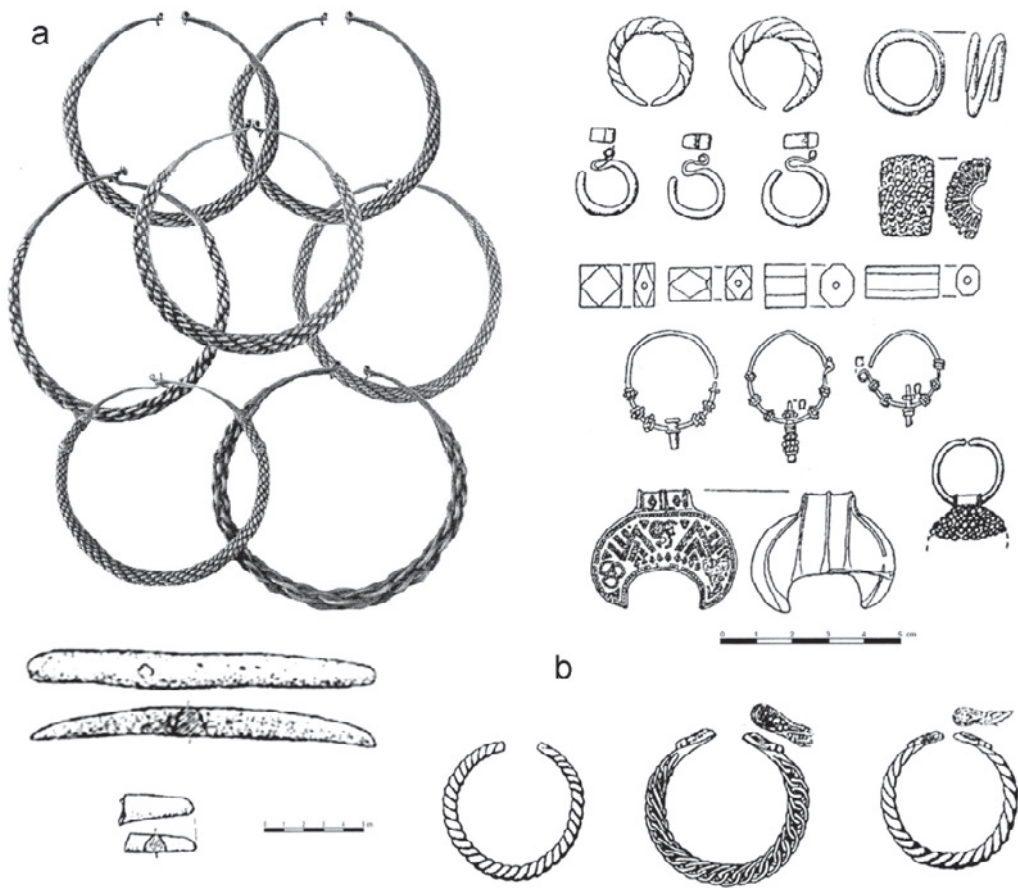
A

B

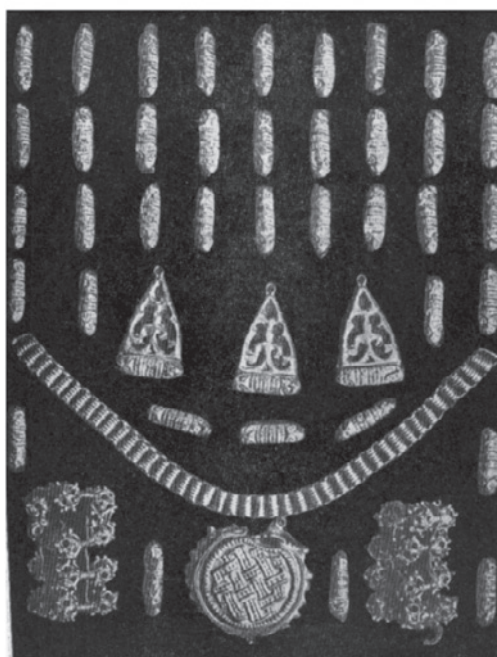
Ryc. 8. A - skarb z Łucka (wg Ters'kij 2006); B - skarb z Nowougruskiego (wg Mazuryk, Panyszko, Ostapiuk 1998)

Fig. 8. A - hoard from Luck (wg Ters'kij 2006); B - hoard from Novougruz'ke (acc. to Mazuryk, Panyszko, Ostapiuk 1998)

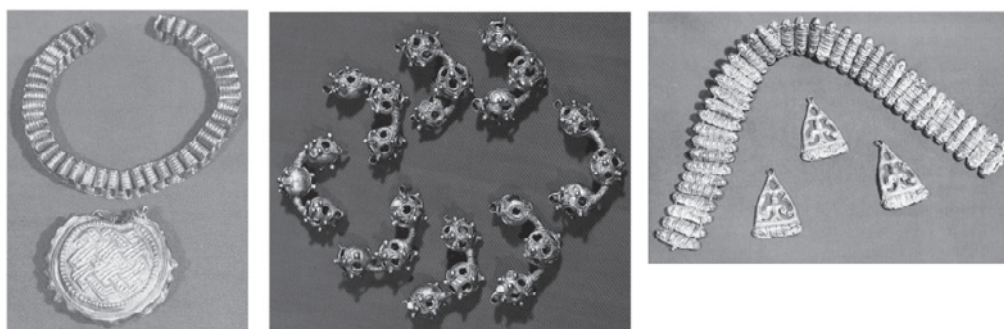

Ryc. 9. Skarb z Targowicy (a - wg Kučinko 2008, b - wg Prišepa 2004; a - bez skali)

Fig. 9. Hoard from Targowicâ (a - acc. to Kučinko 2008, b - acc. to Prišepa 2004; a - no scale)

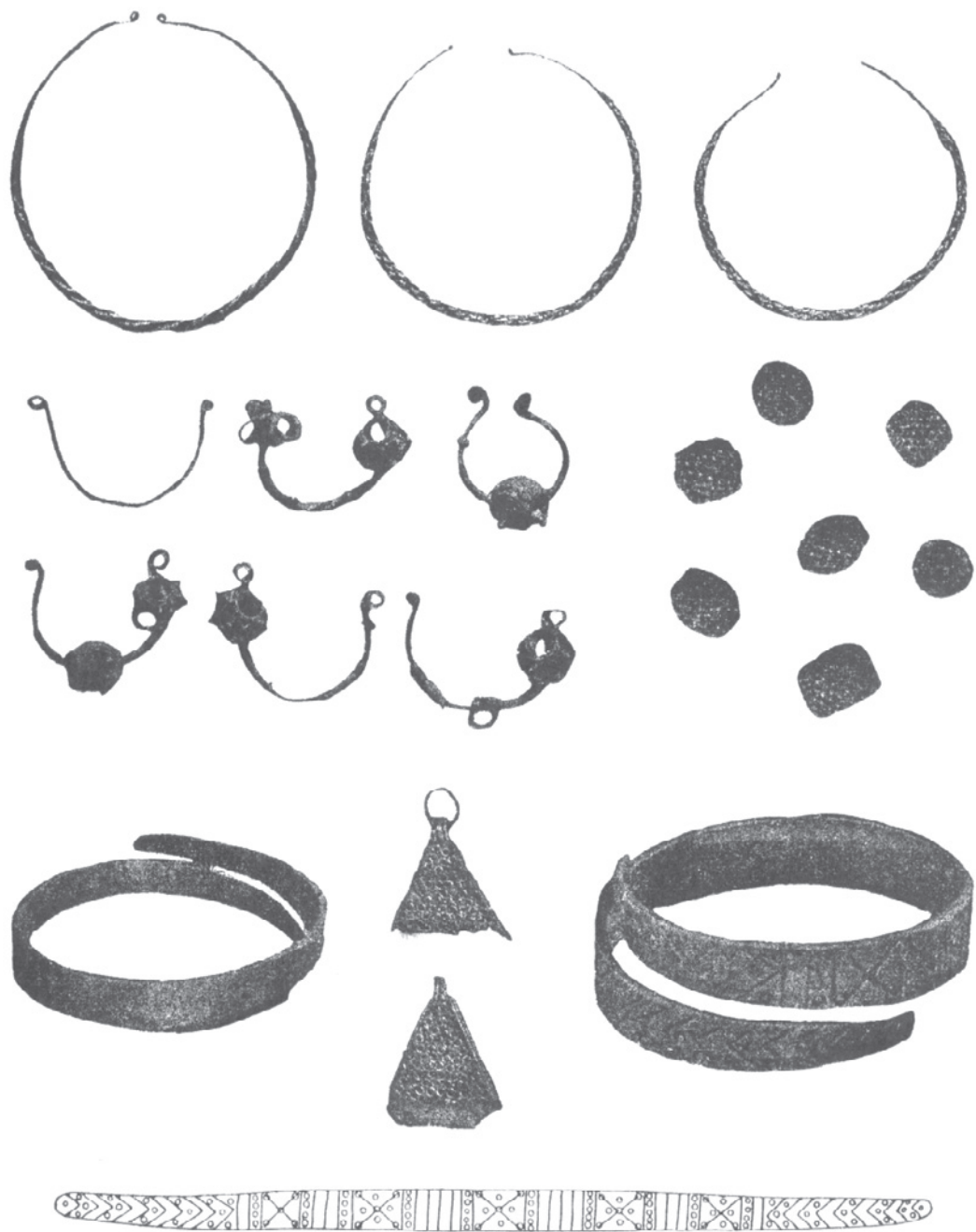
a

b

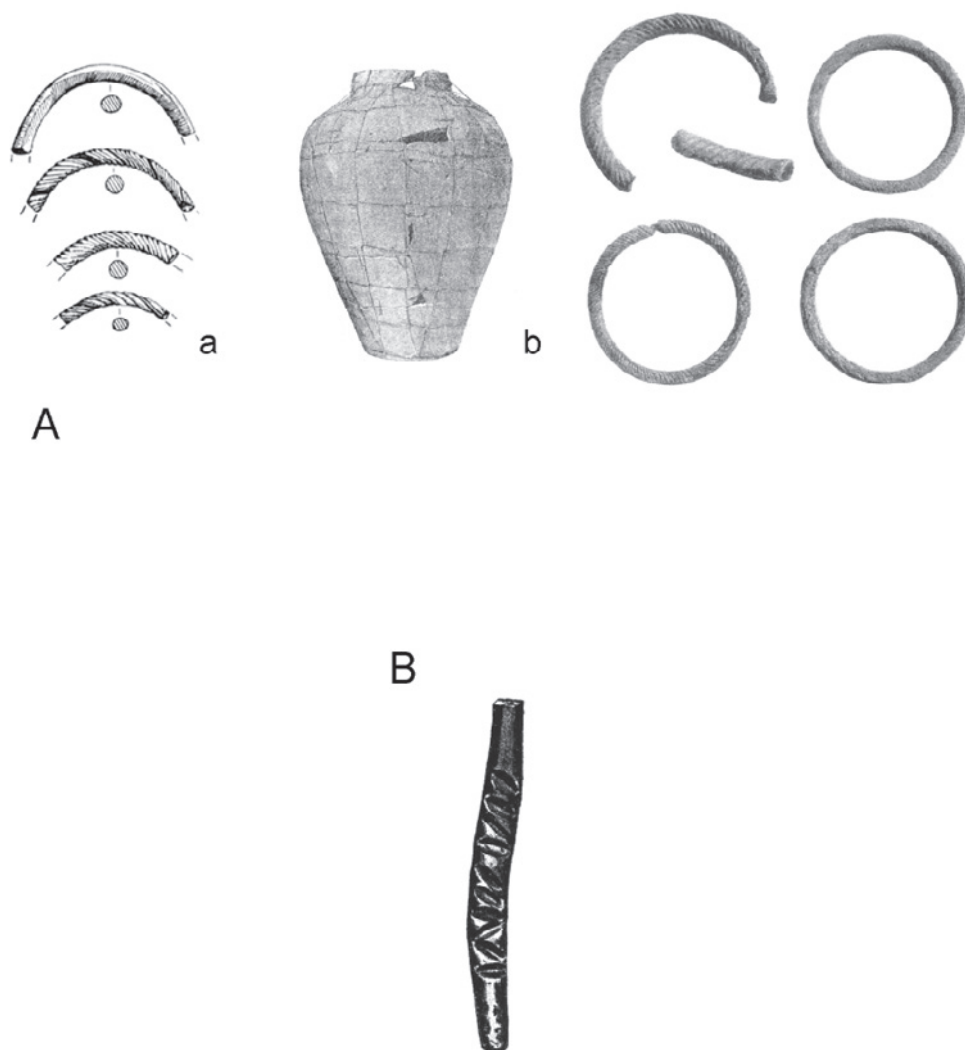
Ryc. 10. Skarb z Wierzbowa (a - wg Korzuhina 1954, b - wg Figol' 1997; bez skali)

Fig. 10. Hoard from Verbiv (a - wg Korzuhina 1954, b - wg Figol' 1997; no scale)

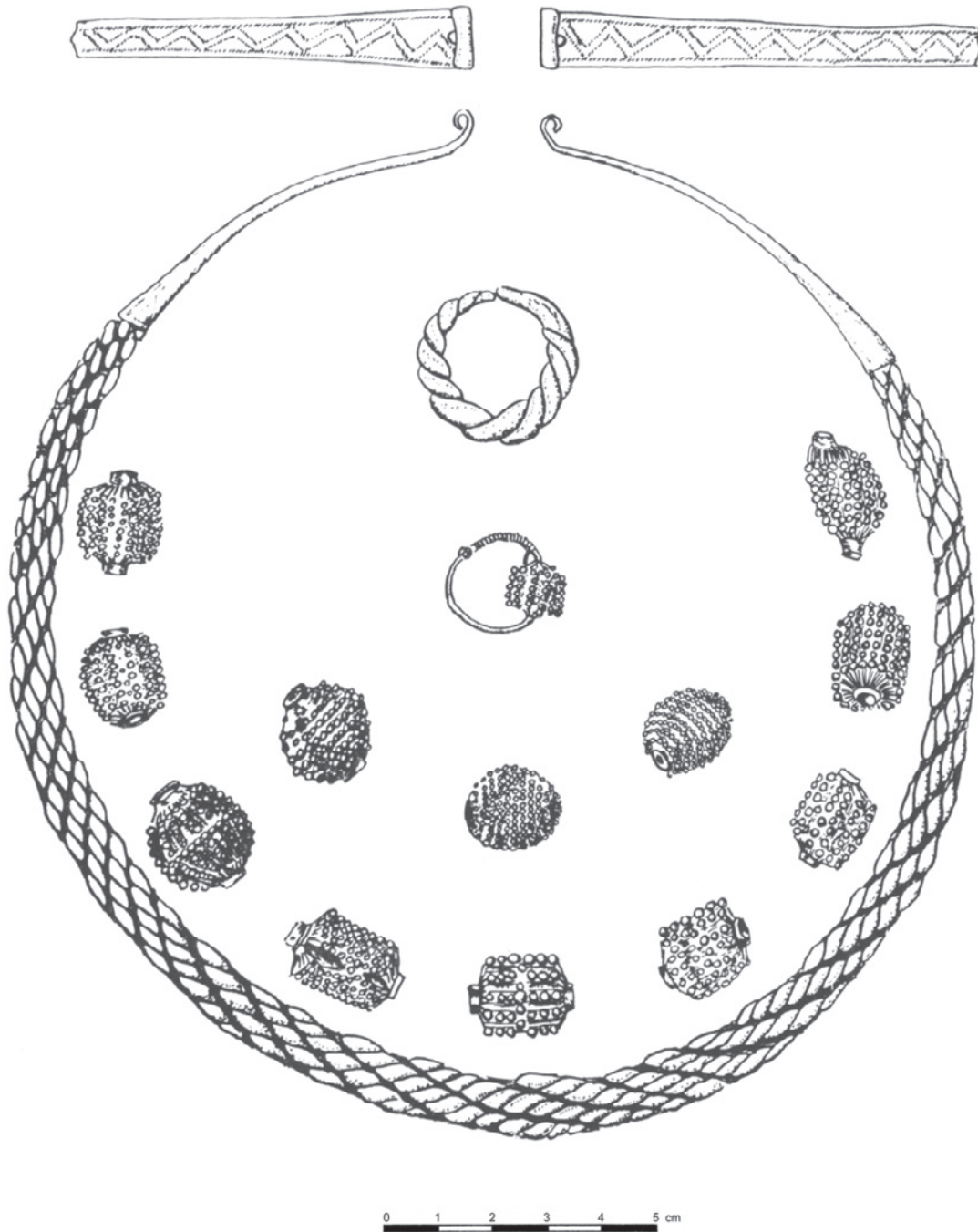
Ryc. 11. Skarb ze Zbaraża Starego (wg Siwkówna 1939 /1948/; bez skali)

Fig. 11. Hoard from Starij Zbaraż (acc. to Siwkówna 1939 /1948/; no scale)

Ryc. 12. A - skarby z Zelenčica (a - wg Rauhut 1960; b - wg Demetrykiewicz 1900; bez skali);
 B - grzywna ze skarbu z Sofiivki (wg Jakimowicz 1935; bez skali)

Fig. 12. A - hoard from Zelenče (a - acc. to Rauhut 1960; b - acc. to Demetrykiewicz 1900; no scale);
 B - silver bar from the hoard from Sofiivka (acc. to Jakimowicz 1935; no scale)

Ryc. 13. Skarb z Žornowa (wg Pelešišin, Čajka 1991)

Fig. 13. Hoard from Žorniv (acc. to Pelešišin, Čajka 1991)

Plomby z Drohiczyna w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Krakowie, [w:] *Sередньовічні міста Полісся*, Археологія і давня історія України, вип. 11, 2013, s. 105-113.

R. Liwoch

PLOMBY Z DROHICZYNA W ZBIORACH MUZEUM ARCHEOLOGICZNEGO W KRAKOWIE

Sреди многочисленных артефактов, которые хранятся в фондах археологического музея в Кракове особое внимание привлекают свинцовые пломбы из средневекового города Дорогочин. В статье исследуются вопросы классификации пломб, вопросы их происхождения и интерпретации.

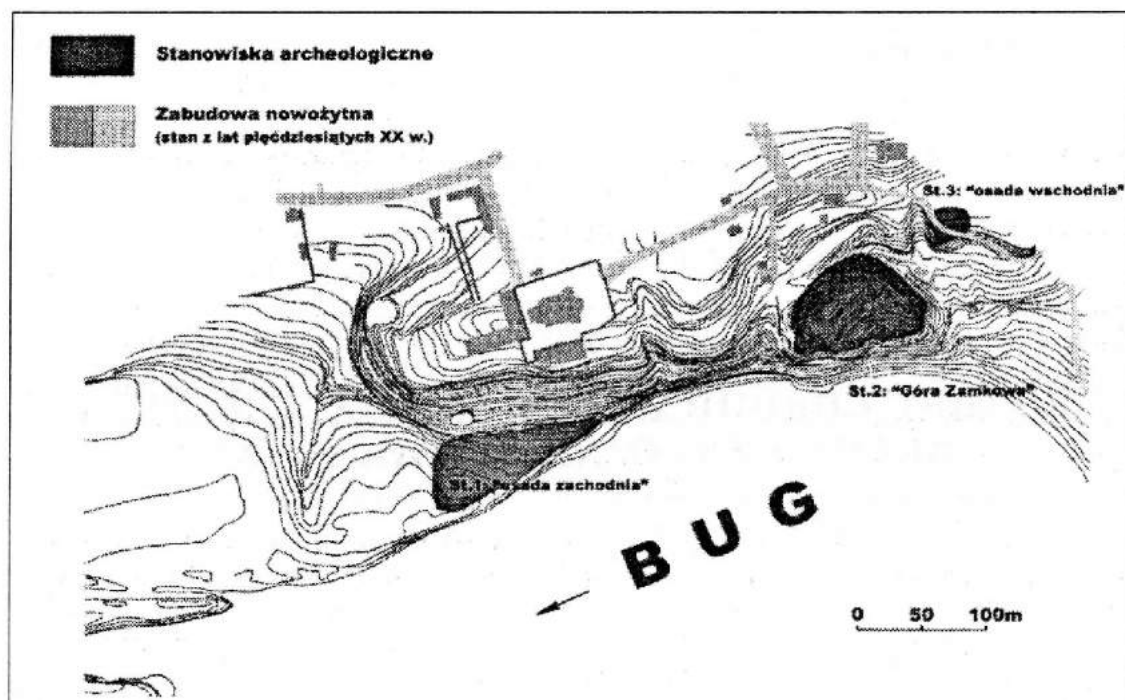
Ключевые слова: пломбы, Подляцье, Полесье, хронология, типология.

Podlasie ze stołecznym grodem Drohiczyńnem jest krainą łączącą się historycznie i geograficznie z Polesiem – przedmiotem konferencji¹. K. Musianowicz [Musianowicz, 1960, 188, 198–199] pisze: «W początku swego historycznego istnienia we wczesnym średniowieczu Podlasie było związane z rozległą ziemią wołyńską. Wchodziło ono w skład ziemi brzeskiej należącej do księstwa wołyńskiego. W ciągu wieków terytorialnie ulega ono wielkim przemianom, posiadając czasami szerokie granice, kiedy to do Podlasia zaliczane są ziemie: bielska, brzeska, drohicka, kamieniecka, kobryńska i mielnicka, czasami znów posiada wąskie granice, kiedy za właściwe Podlasie zaczęto uważać tylko ziemię bielską, drohicką i mielnicką» oraz «W świetle więc naszych badań nad osadnictwem Podlasia widzimy, że jest ono geograficznie i etnicznie krainą przechodnią, na której osadnictwo mazowieckie miesza się swobodnie z osadnictwem ruskim–drehowickim zanikając stopniowo w stronę północy i wschodu». Nie zgadza się z nią J. Tyszkiewicz [Tyszkiewicz,

1982, 9; 2003, 33], który uważa, że: «W połowie XX w. mało zorientowani archeolodzy zaczęli pisać o ‘granicy plemiennej’ z Dregowiczami koło Drohiczyńna nadbużańskiego, niesłusznie odwołując się do późnych kurhanów typu wschodniosłowiańskiego, sypanych tutaj od końca XI do końca XIII wieku. Nieaktualna wiedza o wschodnim zasięgu państwa Mieszka I powoduje powielanie uproszczeń», a także «W XII–XIII w. wokół Drohiczyńna i Bielska obok siebie rozwijały się wsie ze ‘staropodlaską’ czy mazowiecką ludnością (groby obłożone kamieniami) oraz napływowa ludnością ruską (kurhany), sprowadzaną głównie z Wołynia. Taką koegzystencję i zmieszanie elementów wschodnio- i zachodniosłowiańskich długo interpretowano mylnie, uważając, że Brzeskie i Drohickie było obszarem plemienia Dregowiczy. Radzieckie badania w ostatnich 20 latach, głównie W.W. Sedowa, sprawę tę wyjaśniły słusznie lokalizując Dregowiczy w dolnym dorzeczu Prypeci, na wschód od Pińska». Również nazwy Podlasie i Polesie mają zbliżoną formę, ale A. Brückner [Brückner, 1993², 289–290] uważa, że: «*Polesie*, o ‘niewysokopiennym lesie’ właściwie; akty urzędowe 16. wieku mylnie tłumaczą *Podlasie* przez *Subsilvanus* (p. *Lach*)», natomiast «*Podlasze*, dziś *Podlasie*, ‘kraj przy Lachu’». Przychyła się do tego poglądu J. Tyszkiewicz [Tyszkiewicz, 1982, 5–7], który wśród argumentów przytacza, że «W dokumentach gospodarskich [wielkich ksiąg litewskich], pisanych z reguły po rusku, spotyka się zawsze określenie ‘Podljasze’, nigdy zaś formę ‘Podlesie’».

1. Artykuł przygotowano na konferencję «Средневековые города Полесья» w Olewsku.

2. Przedruk z pierwszego wydania w 1927 r. w Krakowie.

Ryc. 1. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Drohiczyń (wg Skrzyńska-Jankowska, 2004, 292)

Drohiczyń³ – to wczesnośredniowieczny gród ruski o charakterze wczesnomiejskim (ryc. 1) z portem rzeczny i dwoma cmentarzyskami płaskimi szkieletowymi. Powstał na wysokim, prawym brzegu środkowego Bugu w XI (za panowania Jarosława Mądrego?) lub na przełomie XI i XII w., a wzmiankowany był po raz pierwszy w 1142 r. W XII w. pozostawał pod panowaniem książąt wołyńskich lub turowskich, współtworząc organizm polityczny z Brześciem, Kleckiem i Rohaczewem albo Turowem, Pińskiem i Mińskiem. Okresowo – jako siedziba Wasylka Jaropelkowicza (po ok. 1176 r.)⁴ i nieznanego bliżej ruskiego władcy, może Izjasława Jarosławowicza (ok. 1190 r.) – był stolicą niewielkiego księstwa. Jego strategiczne położenie powodowało, że przejściowo zajmowali go lub uzależniali księżęta polscy – Leszek Bolesławowic, Kazimierz II Sprawiedliwy i Konrad I mazowiecki, który w 1237 r. nadał braciom dobrzyńskim (*Fratres Milites Christi de Dobryzn*) miejscową komorę celną. Niedługo potem miasto dostało się pod panowanie Daniela

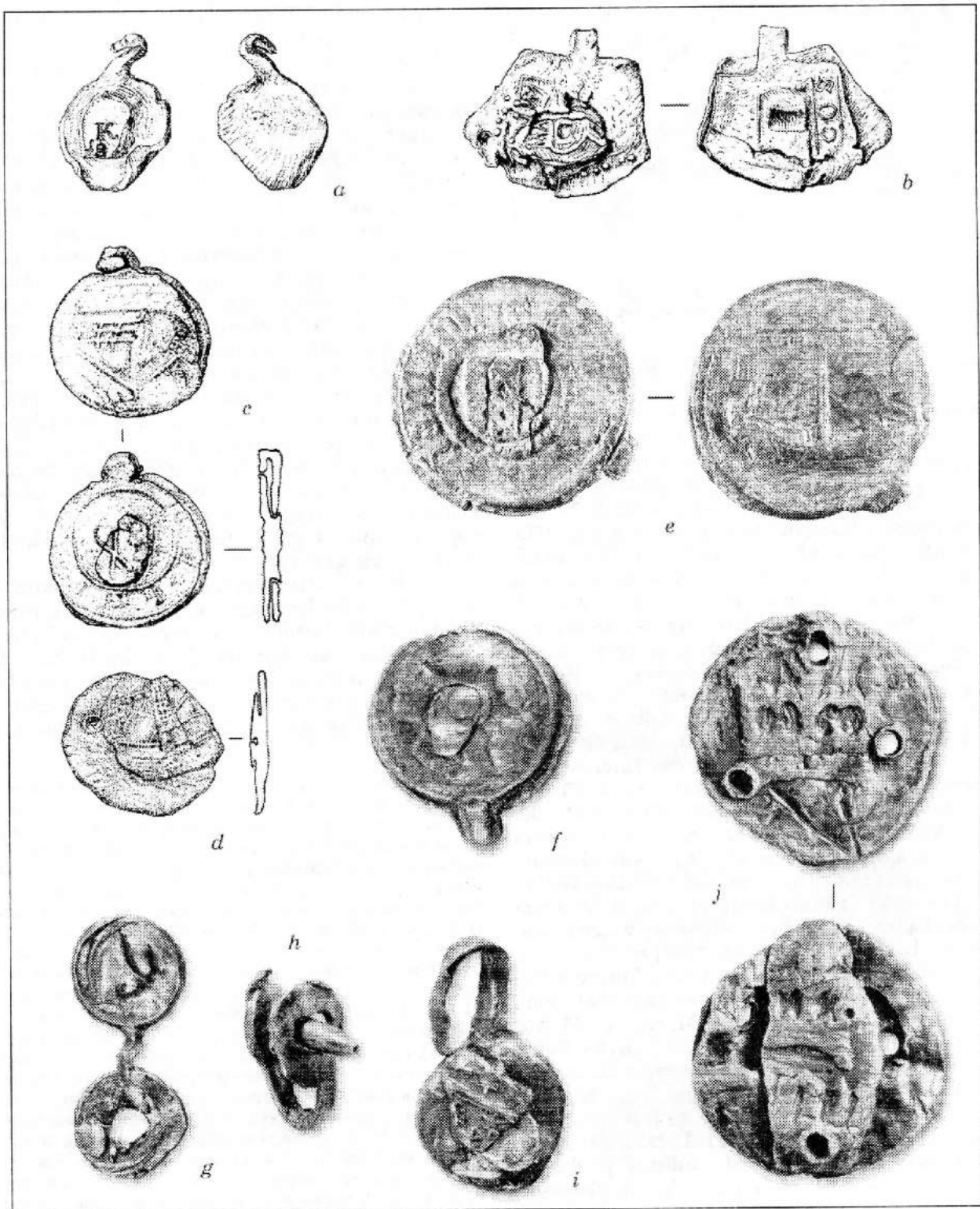
halickiego. Z 1240 r. pochodzi informacja, że w grodzie wybudowano cerkiew p.w. św. Bogurodzicy. Prawdopodobnie w tej świątyni odbył się obrzęd będący zwieńczeniem wczesnośredniowiecznej historii Drohiczyń, czyli koronacja ok. 1253/1254 r. Daniela halickiego na króla Rusi, której w obecności dostojników z Polski dokonał Opizo, legat Innocentego IV. Gród stanowił bazę wypraw zbrojnych – w XIII w. także misyjnych – na Jaćwież. Jako ośrodek handlowy na szlaku bużańskim służył wymianie różnorodnych towarów (prawdopodobnie prześlików z łupku owruckiego, paciorków szklanych, soli halickiej, ołowiu, skór, tkanin, bursztynu i – co potwierdzone w źródłach pisanych – zboża z księstw południoworuskich). W 1274 r. Drohiczyń został zajęty przez wielkiego księcia litewskiego Trojdena.

Zapewne najściślej związanym z Drohiczyń sform rodzajem zabytków archeologicznych (i sfragistycznych⁵) są plomby w formie nazywanej «typem drohiczyńskim». Mają postać kolistych lub nieregularnych płytek (średnica/długość ok. 1–1,5 cm), które powstały po ściśnięciu dwu ołowianych półwyrobów i włożonej między nie nici oraz wytłoczeniu na nich zwykle obustronnie znaków. Chronologię tej grupy przedmiotów ogólnie można określić na XII–XIII w. (też ostatnie dziesięciolecie XI w.?). Zabytki takie zostały znalezione po raz pierwszy w 1864 r. przez M. Am-

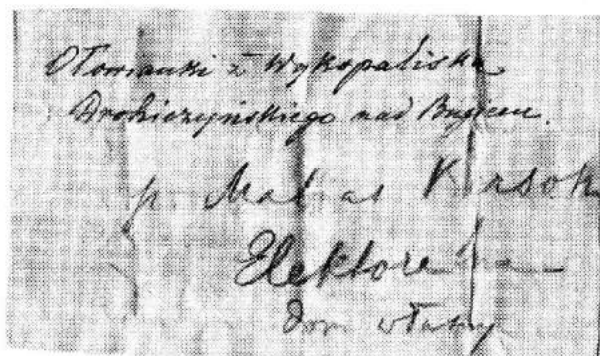
3. Drohiczyń jest obecnie miastem (ok. 2000 mieszkańców) w Polsce, w powiecie siemiatyckim województwa podlaskiego. Informacja o jego dziejach we wczesnym średniowieczu przygotowana została na podstawie: Musianowicz, 1955; 1957; 1960, 208, 217-218; 1969; 1982; Tyszkiewicz, 1974, 126-130, 136-184; 1982, 8-9; Kalaga, 2001; Sobolewski, 2002; Skrzyńska-Jankowska, 2004; Andrzejewski, Sikora 2009, 153; tam lit.

4. W literaturze przyjmuje się, że istniał Wasylko syn Jaropelka Izjasławowicza, jednak wg najnowszych ustaleń D. Dąbrowskiego (2008, 707-715; tam lit.) rzeczywistą postacią był Wasylko syn Jaropelka Włodzimierzowicza Monomachowicza, który władał Michajłowem.

5. K.M. Kowalski (2006, 199-200) postuluje wydzielenie nowej nauki pomocniczej historii – „plumbologii” – i badanie plomb pod względem epigraficznym. Wydaje się, że lepszym określeniem tej dyscypliny byłoby „plombistyka” lub może „plumbistyka”.

Ryc. 2. Późnośredniowieczne plomby towarowe znalezione w: Drohiczynie (a–b; wg Musianowicz, 1957, 294), Gdańsku (c–d; XIV–XV w.?.; wg Kocińska, 2004, 58), Poznaniu (e; koniec XV w.; wg Krause, 2004, 540) i Krakowie (f–i; XIV w.; wg Chromy–Dubis, 2007, 377) oraz plomba królewska (j) Władysława III Warneńczyka (pan. 1434–1444 r.) z Wawelu (wg Natkaniec–Frasiowa, 2007, 349)

Ryc. 3. Pierwotna metryczka do plomb typu drohiczyńskiego z Drohiczyna

brożewicza w Bugu przepływającym przez to miasteczko i budzą odtąd duże zainteresowanie⁶. Plombom z samego Drohiczyna i z innych stanowisk staroruskich (m.in.: Bielőziero, Nowogród, Smoleńsk, Stara Riazan) poświęcone są liczne publikacje rosyjskojęzyczne [Захаров, 2005; tam lit.]. Także badacze polscy podjęli już w XIX w. dyskusję na ich temat [por. np. Brensztein, 1893, 126–127] oraz zajęli się w wielu opracowaniach tematem plomb typu drohiczyńskiego z miasta eponimicznego i z innych miejscowości. Szczególnie dużo uwagi plomby z Drohiczyna wzbudziły u kijowskiego kolekcjonera – uznać go też można za polskiego uczonego – K. Bolsunowskiego [Bolsunowski, 1891a; 1891b; 1895a; 1895b; 1896; 1902; 1903; 1904]. Opisał on też okazy z Lubowa nad Wilią i Starej Riazani [Bolsunowski, 1897, 229–232]. Zagadnieniem plomb z Drohiczyna zajmował się również J. Jodkowski [Jodkowski, 1934, 65–67]. K. Musianowicz [Musianowicz, 1957, 292–296, tabl. XLVI; 1982, 69–72, ryc. bez n–ru] omówiła okazy znajdujące się w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie, E. Hanc-Maikowa [Hanc-Maikowa, 1988] plomby z Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, natomiast L. Pawłata [Pawłata, 2010] zabytki z Muzeum Podlaskiego w Białymstoku i Muzeum Regionalnego w Drohiczynie – wszystkie znalezione w Drohiczynie. M. Piotrowski, M. Kęпка i M. Żuchowska [Piotrowski, Kęпка, Żuchowska 2009, 131–132] wzmiankowali plomby typu drohiczyńskiego z Gródka i okolic, Czerмна, Kosmowa, Sądziadki i Perespy, K. Musianowicz [Musianowicz, 1957, 295, 297–298; 1969, 221; 1982, 73; tam lit.] z Osnówki i Kruszwicy, M. Dulinicz [Dulinicz, 2001, 18; tam lit.] zaś z Pułtuska. A. Bochnak opracowuje pochodzące z Drohiczyna plomby ze zbioru Muzeum im. Emeryka Hutten-Czapskiego – oddziału Muzeum Narodowego w Krakowie.

Interesującą teorię przedstawił T. Lewicki [Lewicki, 1956, 295–297]. Uznał on – opierając się

na relacji⁷ arabskiego podróżnika Abū Hāmida al-Andalusiego al-Gharnātīego, który przebywał w Kijowie w latach 1150 i 1153 – że plomby typu drohiczyńskiego noszące symbole książąt ruskich (względnie część takich znalezisk) za pieczęcie używane do stemplowania pieniędzy skórkowych. Przypuścił, że w Drohiczynie kupcy polscy i zachodnioeuropejscy zmierzający na Ruś wymieniali gotówkę na płacidła skórkowe, natomiast kupcy ruscy opuszczając na komorze celnej granicy Rusi zamieniali płacidła na monetę srebrną. Jednak wbrew przypuszczeniom tego uczonego w Drohiczynie nie ma monet zachodnioeuropejskich, które mogłyby być ekwiwalentem płacidel skórkowych [Musianowicz, 1969, 13]. Zatem kwestia ewentualnego związku plomb z systemem pieniężnym dawnej Rusi pozostaje niewyjaśniona [Adamczyk, 2004, 37]. Przyjąć trzeba, że plomby typu drohiczyńskiego miały funkcję instrumentu wiarygodności w handlu, najpewniej jako znaki wytwórców i/lub właścicieli towarów⁸. Zauważyć można, że nie mają odpowiedników po polskiej stronie wczesnośredniowiecznej granicy państwowej i różnią się znacznie od późnośredniowiecznych plomb towarowych (por. ryc. 2).

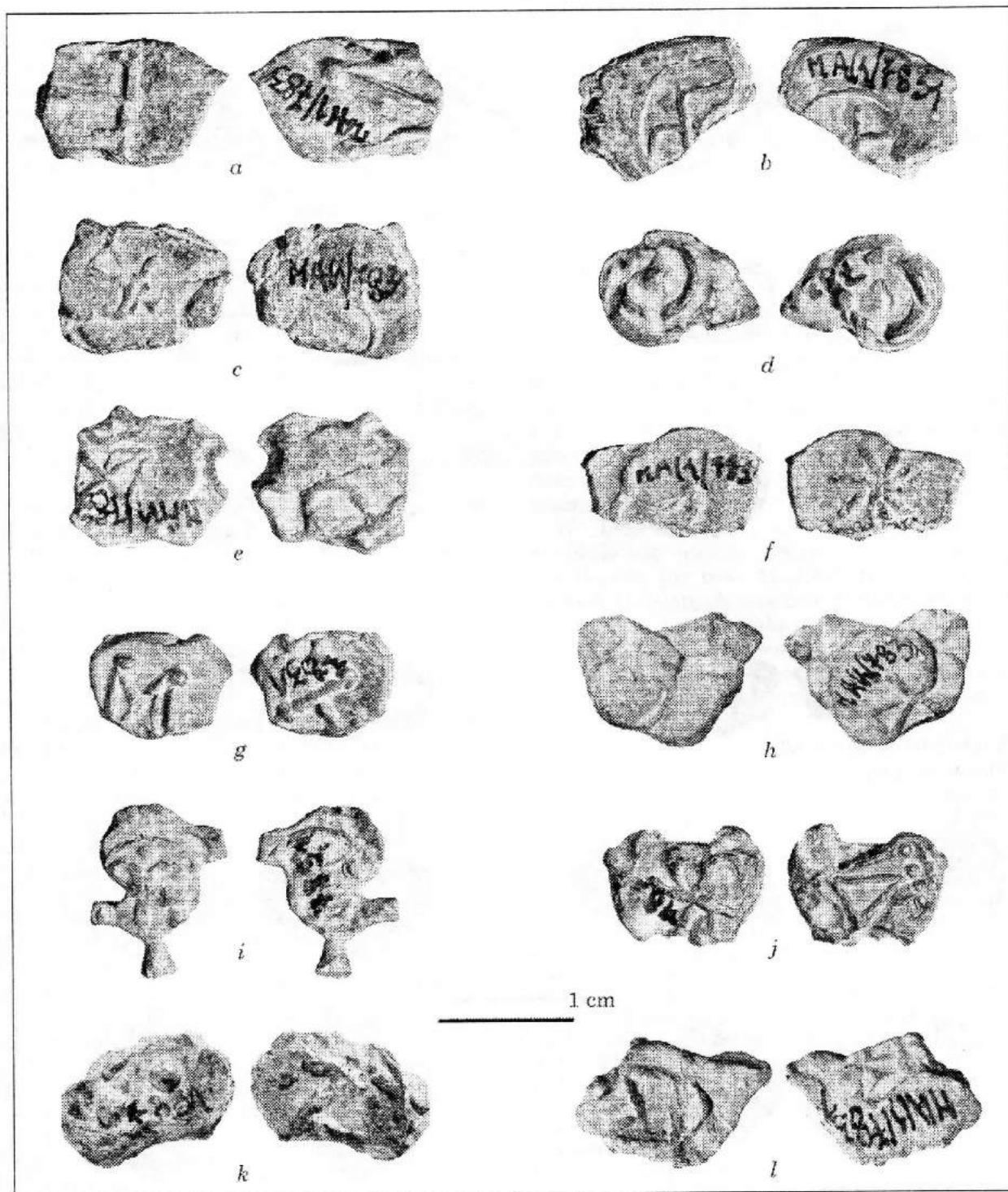
Plomby typu drohiczyńskiego, które znaleziono w podlaskim Drohiczynie, przechowywane są w niewielkiej liczbie w Muzeum Archeologicznym w Krakowie [nr inw. MAK/7831]. Na ich metryczce znajduje się informacja: «Ołowianki z wykopaliska Drohiczyńskiego nad Bugiem. p. Mathias Kerson Elektoralna dom własny».

7. „Jako środek płatniczy służą im (tj. mieszkańcom *bilād as-Saqāliba* = Rusi) stare futra wiewiórek, które są bez sierści, a których nikt do niczego nie potrzebuje i które nie nadają się do niczego. Wartość osiemnastu takich skórek odpowiada, według ich obliczeń, jednemu srebrnemu dirhemowi. Wiąza je w wiązki, które są zwane *g.q.n.* Za każdą skórkę można u nich kupić bochenek znakomitego chleba, który wystarczy silnemu mężowi [na jeden dzień]. Za [te] skórki kupują wszystkie rzeczy, od niewolnic i niewolników, aż do złota, srebra, bobrowych futer i innych potrzebnych towarów. Gdyby te skórki znajdowały się w innym kraju, nie możnaby kupić za tysiąc ich ładunków ani jednego ziarnka [zboża] i nie byłoby w ogóle potrzebne. Kiedy te skórki wyskubią w swych domach [z włosów], rozcinają je, wkładają do worków i odnoszą na targ. Posiadają tam znanych mężów (tj. urzędników), przy których są robotnicy, którzy natychmiast obrabiają u nich (tj. w ich obecności) te skórki. Robotnicy zszywają każde osiemnaście skórek mocną nicią w jedną wiązkę. Potem robotnik umocowuje na końcu nici kawałek czarnego ołowiu, na którym wy-ciska pieczęć z wizerunkiem króla. I [tak] pieczętują skórkę za skórka, aż wszystkie zostaną opatrzone pieczęcią. Nie jest możliwe, aby ktokolwiek mógł odrzucić tak oznaczoną skórkę przy sprzedaży lub kupnie” (wg Lewicki, 1956, 296).

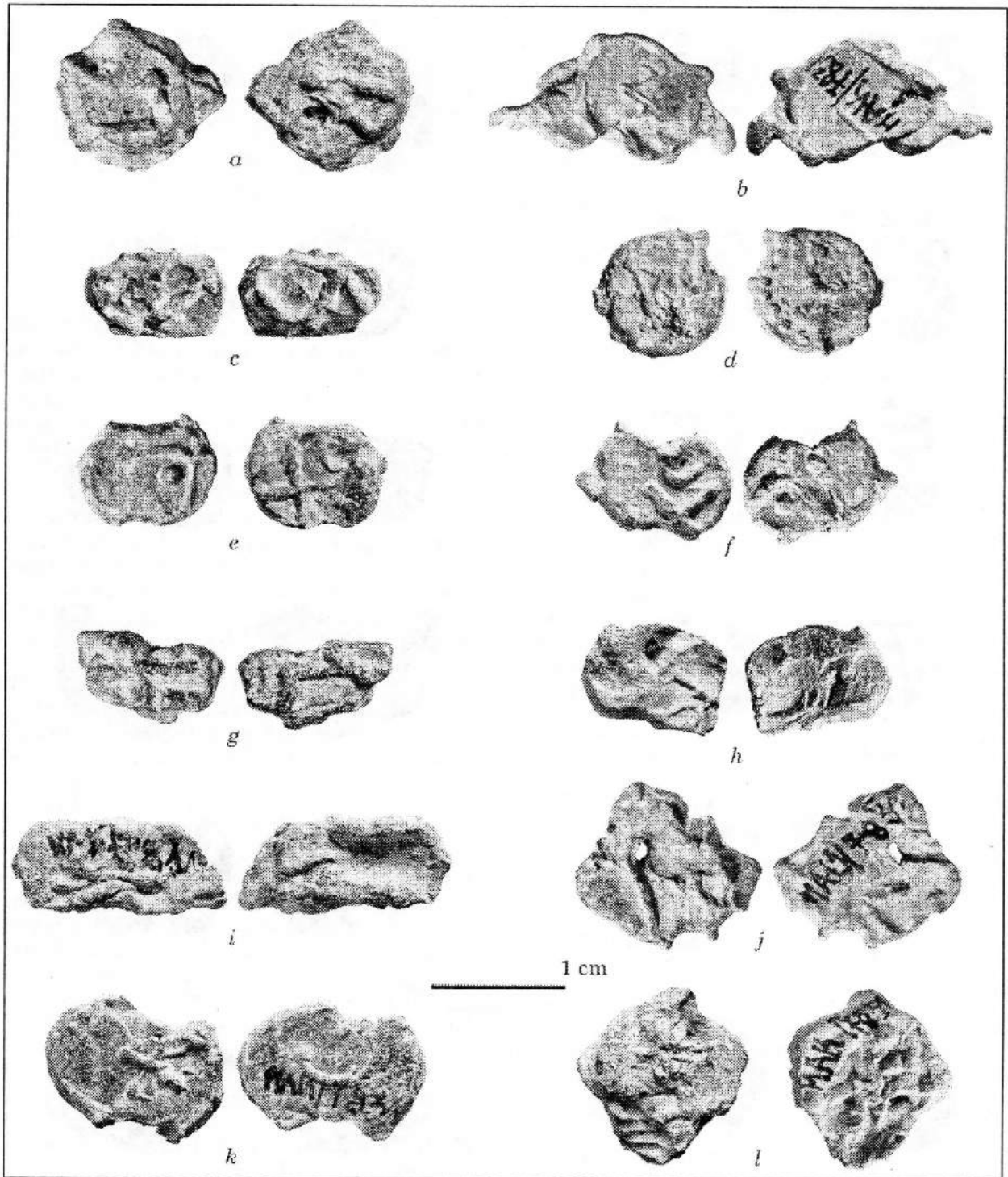
Z trzyletnim opóźnieniem źródło to przedstawione zostało przez A.L. Mongajta w literaturze radzieckiej (Янин, 1970, 11; tam lit.).

8. W.A. Janin uważa – wnioskując ze współwystępowania plomb i pieczęci w relikwach książęcego archiwum na Gorodyszczu pod Nowogrodem – że plomby typu drohiczyńskiego służyły do uwierzytelniania dokumentów (Янин, 1970, 11; 1985, 381)

6. Historię badań nad «slinksem sfragistyki» – jak sama nazywa plomby typu drohiczyńskiego – ciekawie opisała E. Siemianowska (2010; tam lit.).

Ryc. 4. Plomby typu drohiczynskiego z Drohiczyna nad Bugiem ze zbiorów Muzeum Archeologicznego w Krakowie

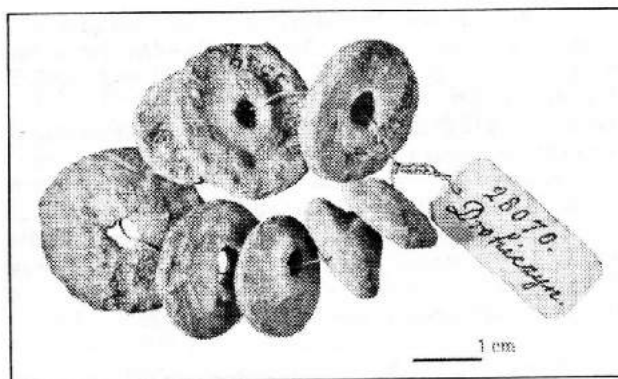

Ryc. 5. Plomby typu drohiczyńskiego z Drohiczyzna nad Bugiem ze zbiorów Muzeum Archeologicznego w Krakowie

(**ryc. 3**) – niestety niewystarczająca (zapewne mówi o znalazcy i/lub darczyńcy, może o miejscu znalezienia). Większość z okazów zachowana jest częściowo, a znaki na ich powierzchni często są nieczytelne. Zabytki wymienione zostaną poniżej oraz opatrzone krótką informacją o wyobrażeniach na nich widniejących (bez nazywania stron awersem i rewersem) i wymiarach (długość, wysokość, grubość i waga) oraz nrem ilustracji.

1. znak literowy (T) / znak literowy (M?) lub geometryczny; 1,4×1,0×0,3 cm, 2,0 g; **ryc. 4a**
2. znak księżycy / znak krzyża (?); 1,4×0,9×0,2 cm, 1,2 g; **ryc. 4b**
3. znak literowy / brak (?); 1,2×1,0×0,2 cm, 1,2 g; **ryc. 4c**
4. znak geometryczny / znak geometryczny; 1,2×0,9×0,3 cm, 1,1 g; **ryc. 4d**
5. znak krzyża / znak literowy lub księżycy (?); 1,3×1,1×0,2 cm, 1,2 g; **ryc. 4e**
6. znak – gwiazda (?) / znak geometryczny; 1,3×0,9×0,3 cm; 1,4 g; **ryc. 4f**
7. znak literowy (M) / znak literowy (T?); 1,2×0,8×0,3 cm, 1,0 g; **ryc. 4g**
8. znak literowy / brak (?); 1,4×1,0×0,2 cm, 1,4 g; **ryc. 4h**
9. znak literowy (Φ?) / znak nieczytelny; 1,3×1,0×0,2 cm, 1,1 g; **ryc. 4i**
10. znak literowy (J?) lub geometryczny / znak literowy lub krzyża (?); 1,2×0,9×0,4 cm, 1,6 g; **ryc. 4j**
11. znak księżycy (?) / znak geometryczny; 1,3×0,9×0,3 cm, 1,3 g; **ryc. 4k**
12. znak geometryczny lub literowy (B?) / znak krzyża (?); 1,5×0,9×0,2 cm, 1,1 g; **ryc. 4l**
13. znak literowy / znak geometryczny (?); 1,3×1,2×0,3 cm, 1,5 g; **ryc. 5a**
14. znak księżycy (?) / brak (?); 1,8×1,0×0,3 cm, 2,1 g; **ryc. 5b**
15. znak geometryczny (?) / znak nieczytelny; 1,0×0,7×0,4 cm, 1,3 g; **ryc. 5c**
16. znak księżycy / znak literowy (B); 1,1×0,9×0,2 cm, 0,9 g; **ryc. 5d**
17. znak krzyża / znak geometryczny (?); 1,0×0,8×0,2 cm; 0,9 g; **ryc. 5e**
18. znak krzyża / twarz świętego lub znak geometryczny (?); 1,1×0,8×0,2 cm, 0,7 g; **ryc. 5f**
19. znak krzyża / znak księżycy (?); 1,1×0,6×0,5 cm, 1,9 g; **ryc. 5g**
20. znak nieczytelny / znak nieczytelny; 1,0×0,8×0,2 cm, 0,8 g; **ryc. 5h**
21. znak nieczytelny / brak (?); 1,6×0,7×0,3 cm, 1,6 g; **ryc. 5i**
22. znak geometryczny (?) / znak nieczytelny; 1,4×1,1×0,2 cm, 1,1 g; **ryc. 5j**
23. znak krzyża lub literowy / znak geometryczny; 1,4×1,0×0,2 cm, 1,3 g; **ryc. 5k**
24. znak literowy (Ж?) / znak nieczytelny; 1,4×1,2×0,3 cm, 1,9 g; **ryc. 5l**

Plomby te stanowią zbiór mały, lecz wewnętrznie zróżnicowany. Jego analiza – zwykła w wypadku prezentacji materiałów archeologicznych –

Ryc. 6. Przedmioty ołowiane z Drohiczyzna nad Bugiem ze zbiorów Muzeum Archeologicznego w Krakowie

nie zostanie przedstawiona, ponieważ dotychczasowe próby systematyzacji zabytków (w tym zagadnienia semiotyczne), do których można się odwołać, budzą wątpliwości [por. Захаров, 2005, c. 23–24, 29–31]. Sama kolekcja jest niereprezentatywna i brak jej dobrej metryki, co obniża wartość ewentualnego rozbioru typologicznego. Nie można też sprecyzować jej chronologii.

W krakowskim Muzeum Archeologicznym znajduje się jeszcze jedna grupa zabytków z Drohiczyzna [nr inw. MAK/9394]. Jest to osiem niskich ołowianych stożków z otworami pośrodku (**ryc. 6**), które przekazane zostały z Muzeum Narodowego w Krakowie. Interpretować je można jako ciężarki lub może surowiec (półprodukt) do produkcji plomb, który ulano tak właśnie ze względów praktycznych.

Rozprawka ta służyć ma nie tylko prezentacji plomb typu drohiczyńskiego z eponimicznego grodu, ale też przedstawieniu Kolegom zza Bugu polskiej literatury plombistycznej oraz informacji o Drohiczyźnie. Autor ma nadzieję, że spełnia zadanie w stopniu zadowalającym..

Adamczyk J. Placidła w Europie Środkowej i Wschodniej w średniowieczu. Formy, funkcjonowanie, ewolucja / J. Adamczyk. – Warszawa, 2004.

Andrzejewski A. Drohiczyzn średniowieczny i nowożytny w świetle badań z roku 2006 / A. Andrzejewski, J. Sikora // Podlaskie Zeszyty Archeologiczne. – 2009. – № 5. – S. 153–195.

Bolsunowski K. Znaki pieczętne na ołowiu (plomby) znajdujące w Bugu przy mieście Drohiczyźnie / K. Bolsunowski // Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne: studium sfragistyczne. – 1891a. – T. I, Nr 1 (7), R. Trzeci. – S. 146–151 + tabl.

Bolsunowski K. Znaki pieczętne na ołowiu (plomby) znajdujące w Bugu przy mieście Drohiczyźnie / K. Bolsunowski // Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne: studium sfragistyczne: dokonczenie. – 1891b. – T. I, Nr 2 (8), R. Trzeci. – S. 181–185.

Bolsunowski K. Znaki pieczętne na ołowiu (plomby) znajdujące w Bugu pod Drohiczyzną / K. Bolsunowski // Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne: studium sfragistyczne. – 1895a. – T. II, Nr 4 (26), R. Siódmy. – S. 371–383.

Bolsunowski K. Znaki pieczętne na ołowiu (plomby) znajdujące w Bugu przy mieście Drohiczyźnie / K. Bolsunow-

- ski // Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne: studium sfragistyczne. – Kraków, 1895b. – Odbicie osobne z Nr. 4 i 1 (26 i 27). 1895. T. 2. N 4. S. 371-383; 1896. T. 3. N 1. S. 15-18;
- Bolsunowski K.* Znaki pieczętne na ołowiu (plomby) znajdujące w Bugu przy mieście Drohiczynie / K. Bolsunowski // Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne: studium sfragistyczne. – 1896. – T. III, Nr 1 (27), R. Ósmy. – S. 15-18.
- Bolsunowski K.* Znaki pieczętne na ołowiu (plomby) znalezione w Lubowie nad Wilią przy Starej Riazani i na wyspie Kamienowaty / K. Bolsunowski // Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne: studium sfragistyczne. – 1897. – T. III, Nr 1 i 2 (31 i 32), R. Dziewiąty. – S. 229-233.
- Bolsunowski K.* Znaki symboliczne na ołowiu (plomby). Ich znaczenie i klasyfikacja / K. Bolsunowski // Światowit. – 1902. – T. IV. – S. 54-72.
- Bolsunowski K.* Znaki symboliczne na ołowiu (plomby). Ich znaczenie i klasyfikacja / K. Bolsunowski. – Odbitka z t. IV i V Światowita. – Z XXI tablicami. – Warszawa, 1903.
- Bolsunowski K.* Znaki symboliczne na ołowiu (plomby). Ich znaczenie i klasyfikacja (Dokończ.) / K. Bolsunowski // Światowit. – 1904. – T. V. – S. 94-109.
- Brensztejn M.E.* List w sprawie Zjazdu Archeologicznego w Wilnie / M.E. Brensztejn // Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne: studium sfragistyczne. – 1893. – T. II. – Nr. 4 (18), R. Piąty. – S. 126-128.
- Brückner A.* Słownik etymologiczny języka polskiego / A. Brückner. – Warszawa, 1993.
- Chromy-Dubis E.* Ilustrowane noty plomb towarowych / E. Chromy-Dubis // Kraków – europejskie miasto prawa magdeburskiego 1257-1791. – Kraków, 2007. – S. 374-379. – Nr kat. VI.107-VI.132.
- Dąbrowski D.* Genealogia Mściśławowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku) / D. Dąbrowski. – Kraków, 2008.
- Dulinicz M.* Załazki miast na wczesnośredniowiecznym Mazowszu (X-XII w.) / M. Dulinicz // Rocznik Mazowiecki. – 2001. – T. XIII. – S. 11-23.
- Hanc-Maikowa E.* Plomby drohiczyńskie ze zbiorów Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi / E. Hanc-Maikowa // Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi: Seria Numizmatyczna i Konserwatorska. – 1988. – Nr 8. – S. 49-66.
- Jodkowski J.* O znakach na cegle «teremu» książęcego w Grodnie / J. Jodkowski // Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne: studium sfragistyczne. – 1933. – T. XV. – R. – S. 62-67.
- Kalaga J.* Ze studiów nad wczesnośredniowiecznym obrzędkiem pogrzebowym w dorzeczu Liwca, Bugu i Krzny / J. Kalaga // Najstarsze dzieje Podlasia w świetle źródeł archeologicznych / Red. B. Bryńczak i P. Urbańczyk. – Siedlce, 2001. – S. 137-167.
- Kocińska M.K.* Średniowieczne i nowożytnie plomby tekstylne z wykopalisk w Gdańsku / M.K. Kocińska, J. Maik // Acta Archaeologica Lodziensia. – Łódź, 2004. – Nr 50/2. – 72 s.
- Kowalski K.M.* Gotyckie plomby towarowe jako źródła epigraficzne (w świetle artefaktów przechowywanych w kolekcjach gdańskich) / K.M. Kowalski // Studia Epigraficzne. – 2006. – T. II. – S. 199-210.
- Krause E.* Późnośredniowieczna plomba towarowa z Amsterdamu odkryta w Poznaniu na Starym Rynku nr 48 / E. Krause // Archaeologia et historia urbana / red. R. Czaja i in. – Elbląg, 2004. – S. 539-543.
- Lewicki T.* Znaczenie handlowe Drohiczyna nad Bugiem we wczesnym średniowieczu i zagadkowe plomby ołowiane znalezione w tej miejscowości / T. Lewicki // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – 1956. – R. IV, Nr 2. – S. 289-297.
- Musianowicz K.* Drohiczyn od VI do XIII wieku. Dzieje i kultura / K. Musianowicz. – Białystok, 1982.
- Musianowicz K.* Drohiczyn we wczesnym średniowieczu / K. Musianowicz // Materiały Wczesnośredniowieczne. – 1969. – VI. – S. 7-235.
- Musianowicz K.* Granica mazowiecko-drehowicka na Podlasiu we wczesnym średniowieczu / K. Musianowicz // Materiały Wczesnośredniowieczne. – 1960. – T. V. – S. 187-230 + tabl. I-IX.
- Musianowicz K.* Sprawozdanie z prac wykopaliskowych przeprowadzonych w roku 1954 w Drohiczynie, pow. Siemiatycze / K. Musianowicz // Wiadomości Archeologiczne. – 1955. – T. XXII, Z. 3-4. – S. 332-346.
- Musianowicz K.* Wczesnośredniowieczny ośrodek handlowy w Drohiczynie, pow. Siemiatycze / K. Musianowicz // Wiadomości Archeologiczne. – 1957. – T. XXIV, Z. 4. – S. 285-298.
- Natkaniec-Frasiowa J.* Ilustrowana nota plomby królewskiej / J. Natkaniec-Frasiowa // Kraków – europejskie miasto prawa magdeburskiego 125-1791 / Red. G. Lichończak-Nurek. – Kraków, 2007. – S. 349-350. – Nr kat. VI.35
- Pawlata L.* Plomby typu drohiczyńskiego w zbiorach muzealnych woj. Podlaskiego / L. Pawlata // Podlaskie Zeszyty Archeologiczne. – 6. – 2010. – S. 151-184.
- Piotrowski M.* Wybrane wczesnośredniowieczne zabytki archeologiczne z pogranicza polsko-ruskiego na Lubelszczyźnie / M. Piotrowski, M. Kępka, M. Żuchowska // Pogranicze polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu na Lubelszczyźnie / Red. E. Banasiewicz-Szykuła. – Lublin. – 2009. – S. 83-138.
- Siemianowska E.* Odciski, płytki, ołowianki, plomby, czyli Bolsunowskiego i innych rozterki nad «sfindksem sfragistyki» / E. Siemianowska // Życie codzienne przez pryzmat rzeczy / Red. P. Kucypera i S. Wadył. – Toruń, 2010. – S. 63-88.
- Skrzyńska-Jankowska K.* Gród w Drohiczynie – centrum organizacji przestrzeni kulturowej wczesnośredniowiecznego pogranicza polsko-ruskiego / K. Skrzyńska-Jankowska // Stan i zmiany środowiska geograficznego wybranych regionów wschodniej Polski, / red. R. Dobrowolski i S. Terpilowski. – Lublin, 2004. – S. 289-297.
- Sobolewski J.P.* Wasylko Jaropelkowicz i Iziasław Jarosławowicz, dwaj książęta drohiczy z drugiej połowy XII w. / J.P. Sobolewski // Inter Orientem et Occidentem: Studia z dziejów Europy Środkowowschodniej ofiarowane Profesorowi Janowi Tyszkiewiczowi w czterdziestolecie pracy naukowej / Red. T. Wasilewski i in. – Warszawa, 2002. – S. 77-88.
- Tyszkiewicz J.* Mazowsze północno-wschodnie we wczesnym średniowieczu. Historia pogranicza nad górną Narwią do połowy XIII w. / J. Tyszkiewicz. – Warszawa, 1974.
- Tyszkiewicz J.* Podlasie: kształtowanie się nazwy i terytorium do końca XIX stulecia / J. Tyszkiewicz // Prace Archiwalno-Konserwatorskie na Terenie Województwa Siedleckiego. – 1982. – Z. 3. – S. 3-21.
- Tyszkiewicz J.* Historyczne momenty kształtowania granic Polski przez pierwszych Piastów do 1000 roku / J. Tyszkiewicz // Geografia historyczna Polski w średniowieczu: zbiór studiów / J. Tyszkiewicz. – Warszawa, 2003. – S. 21-43.
- Захаров С.Д.* Свинцовые пломбы Белоозера / С.Д. Захаров // Русь в IX-XIV веках. Взаимодействие Севера и Юга / ред. Н.А. Макаров, А.В. Чернецов. – М., 2005. – S. 20-63, 308-309.
- Янин В.Л.* Актовые печати Древней Руси X-XV вв. / В.Л. Янин // Печати X-начала XIII в. – М., 1970. – Т. I.
- Янин В.Л.* Вислые актовые печати / В.Л. Янин // Археология СССР (с древнейших времен до средневековья): В 20-ти т. – М., 1985. – Т. 15: Древняя Русь. Город, замок, село. – с. 376-386.

P. Liwoch

ПЛОМБЫ ИЗ ДОРОГИЧИНА В КОЛЛЕКЦИИ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО МУЗЕЯ В КРАКОВЕ

Среди многочисленных артефактов, которые хранятся в фондах археологического музея в Кракове, особое внимание привлекают свинцовые пломбы из средневекового города Дорогочин. В статье исследуются вопросы классификации пломб, вопросы их происхождения и интерпретации.

R. Liwoch

LEAD SEALS FROM DOROGITCHIN IN KRAKOW MUSEUM ARCHAEOLOGICAL COLLETION

Among the many artifacts that are stored in the collections of the Archaeological Museum in Krakow, special attention is drawn to lead seals of the medieval city Dorogochin. The article studies the classification of seals, questions of origin and interpretation.

Uwagi o chronologii wczesnośredniowiecznych cmentarzysk na zachodzie Ukrainy, [w:] „In silvis, campis... et urbe”. Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim, red. S. Cygan i in., Rzeszów – Sanok, 2011, s. 89-100

Radostaw Liwoch

UWAGI O CHRONOLOGII WCZESNOŚREDNIOWIECZNYCH CMENTARZYSK NA ZACHODZIE UKRAINY

Zamiarem autora jest przedstawienie uwag na temat datowania wybranych grobów – zatem pośrednio cmentarzysk – wczesnośredniowiecznych (V/VI – 1. połowa XIII w.) z pięciu zachodnich obwodów (iwano-frankowski, lwowski, rówieński, tarnopolski i wołyński; powierzchnia 89 747 km²) Ukrainy. Szerzej zainteresowanych sepulkraliami z tego czasu i obszaru odesłać wypada do prac O. Mocji (A. П./О. П. Моця 1990; 1993), B. Tomenczuka (Б. Томенчук 2006) i L. Mychajlyny (Л. П. Михайлина 2007, s. 68–74, 227–236; 2008).

Nie ma pewności, czy groby z wczesnej fazy omawianego okresu (V/VI–VII w.; kultura praska) zostały uchwycone archeologicznie. I. Rusanowa (И. П. Русанова 1970, s. 278) pisze, że w Mohilnie (Могильно, obw. wołyński) odkryto u podstawy kurhanu pozostałości stosu zawierające ułamki naczyń typu Korczak, lecz informacja ta jest niedostateczna. W. Baran (В. Д. Баран 1972, s. 31, 166–167) datuje nie wcześniej niż na VII w. lub na jego 2. połowę i łączy z kulturą praską dwa pochówki popielnicowe (rys. 1) ze Zwiniacza (Звиняч, obw. tarnopolski), jednakże zgodzić się można z L. Mychajlyną (Л. П. Михайлина 2007, s. 70; 2008, s. 280), który uznaje te znaleziska za należące do kultury rajkowskiej¹. Groby ze środkowej fazy (VIII–X w.; kultura rajkowska) omówione zostały przez wspomnianego badacza (Л. П. Михайлина 2007, s. 68–74; 2008). Zwykle wyposażone są ubogo, więc nie można ich chronologizować precyzyjnie – ewentualne

stosunkowo dokładne datowania opierają się, zdaniem autora, głównie na intuicji – i nie będą tu wspomniane.

Szczególnie interesujące są bogato wyposażone obiekty z doby przejściowej (X–XI w.) między kulturami rajkowską a staroruską, świadczą bowiem wyraźnie o zmianach kulturowych (w tym politycznych) wtedy zachodzących. Do starszych należą szkieletowe jamowe podkurhanowe groby staromadziarskie² – dwa z IX/X w. (rys. 2–3) odkrył w Kryłosie (Кринос, obw. iwano-frankowski) J. Pasternak (1937; 1998, s. 76–78), jeden zaś, kobiecy (rys. 4), znaleziono w Sądowej Wiszni (Судова Вишня, obw. lwowski), a datować go można na 1. połowę X w. (Dąbrowska 1979). Z X w.³ pochodzi podkurhanowy łodziowy cenotaf (?) „Mogiła Halicka” (rys. 5) z Kryłosu, w którym wyraźnie przejawia się kultura skandynawska (Б. Томенчук 2006, s. 14–21). Jednak istotniejsze są – zdaniem autora – „kurhan M–7” z Bereścian (Берестяне, obw. wołyński), „kurhan nr 29” z Peresopnicy (Пересопниця, obw. rówieński) i „wielkie mogiły” z Podhorzec (Підгірці, obw. lwowski). Pierwszy (rys. 6), żeński pochówek szkieletowy na poziomie gruntu (В. Гупало 2006, s. 24)⁴, można

¹ Autor stosuje określenie „kultura rajkowska” w stosunku do zjawiska znanego powszechnie jako „kultura Łuka Rajkowiecka”, ponieważ poprawną formą przymiotnikową od nazwy wsi Rajki (Райки), na terenie której znajduje się stanowisko Łuka (Лука), jest słowo „rajkowska”. Uważa, że lepiej – zgodnie z archeologicznym zwyczajem – stosować określenie utworzone od nazwy miejscowości niż od mikrotoponimu.

² Inny pogląd na rodowód zmarłych kryłoskich ma A. Mocja (A. П. Моця 1990, s. 20), który uważa ich za niewęgierskich koczowniców z Europy Wschodniej, natomiast O. Ratycz (O. O. Ратич 1971, s. 168) znajduje do grobu sądowowiszniańskiego analogie na Rusi i datuje go na koniec X – początek XI w.

³ Być może rację ma B. Tomenczuk (Б. Томенчук 2006, s. 19), określając chronologię obiektu na połowę X w. i sugerując jego współczesność umocnieniom grodu halickiego, jednak taka precyzja nie jest w pełni zasadna. Dodać można, że stosunkowo najpewniejszym wyznacznikiem chronologii tego grobu jest nóż bojowy, który można datować na X w. (por. A. H. Кирпичников 1966, s. 70–72, 102).

⁴ *Nota bene* książka W. Hupała (В. Гупало 2006) o cmentarzyskach bereściańskich powinna być wzorcem dla innych prezentacji ukraińskich nekropoli wczesnośredniowiecznych.

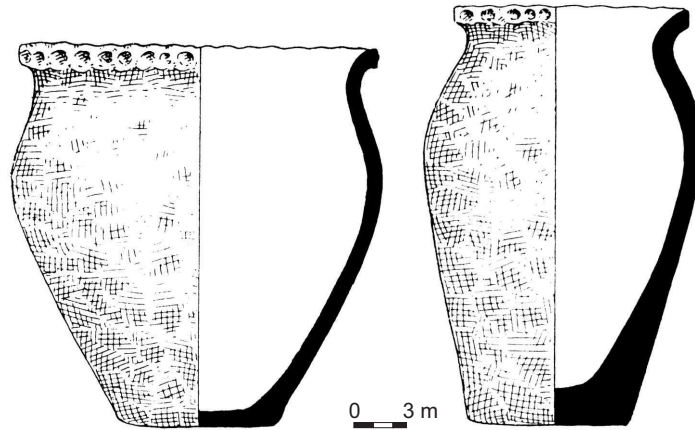

Рис. 1. Popielnice ze Zwiniača. Wg Баран 1972, рис. 46.
Fig. 1. Urns from Zviniač. After В. Д. Баран 1972, Fig. 46.

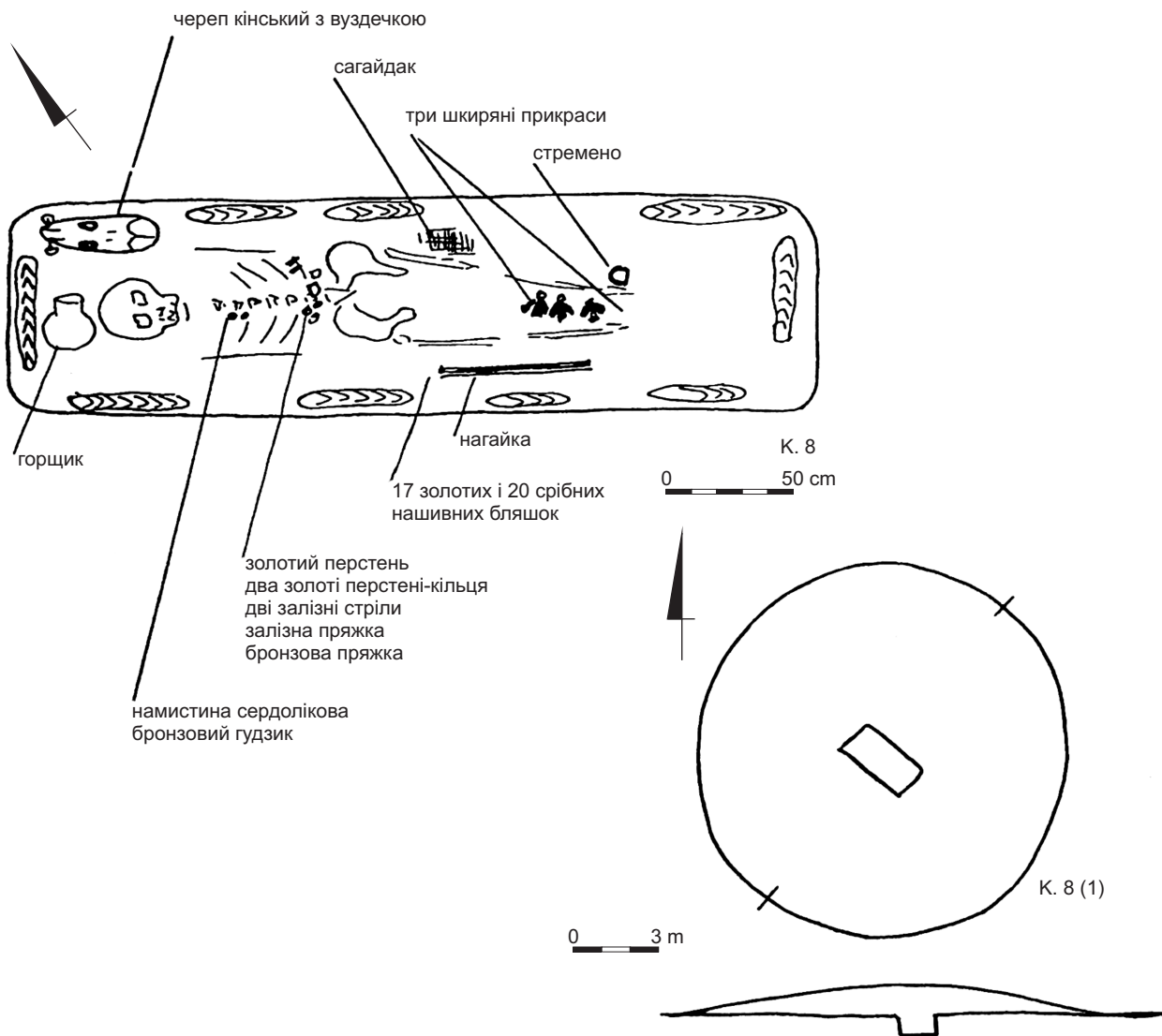
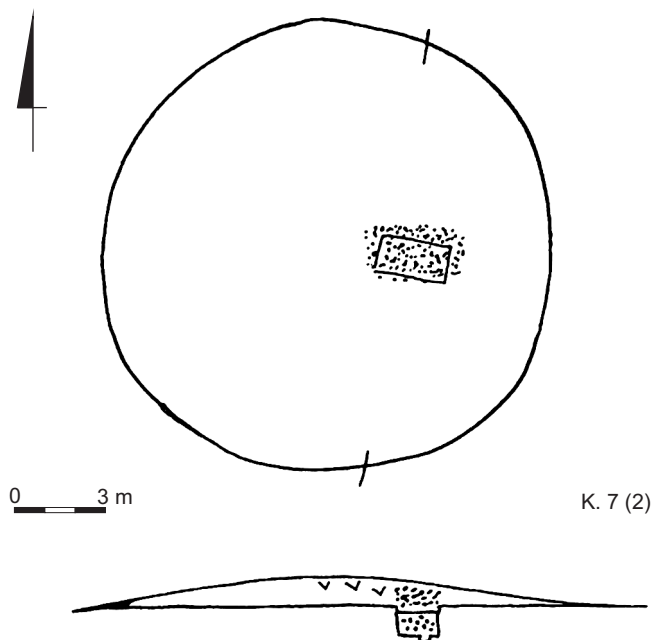
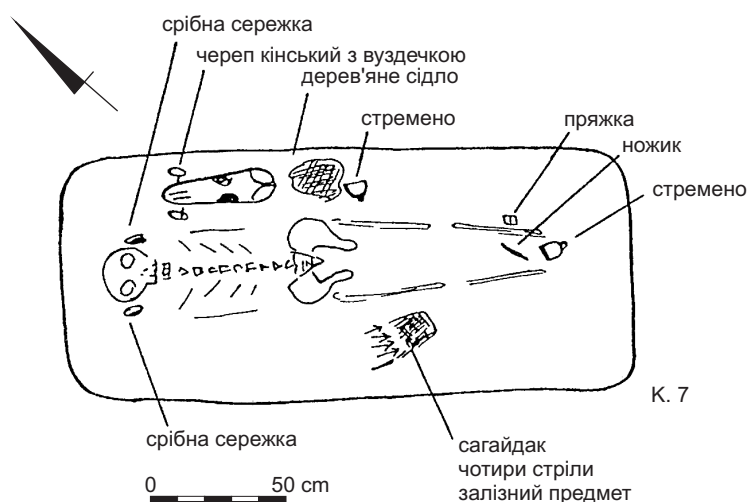

Рис. 2. „Kurhan 1” wg J. Pasternaka (rekonstrukcja В. Tomenczuka) z Kryłosu.
Wg Б. Томенчук 2006, рис. 20–21.
Fig. 2. “Barrow 1” after J. Pasternak (reconstruction by В. Tomenčuk) from Kryilos.
After Б. Томенчук 2006, Fig. 20–21.

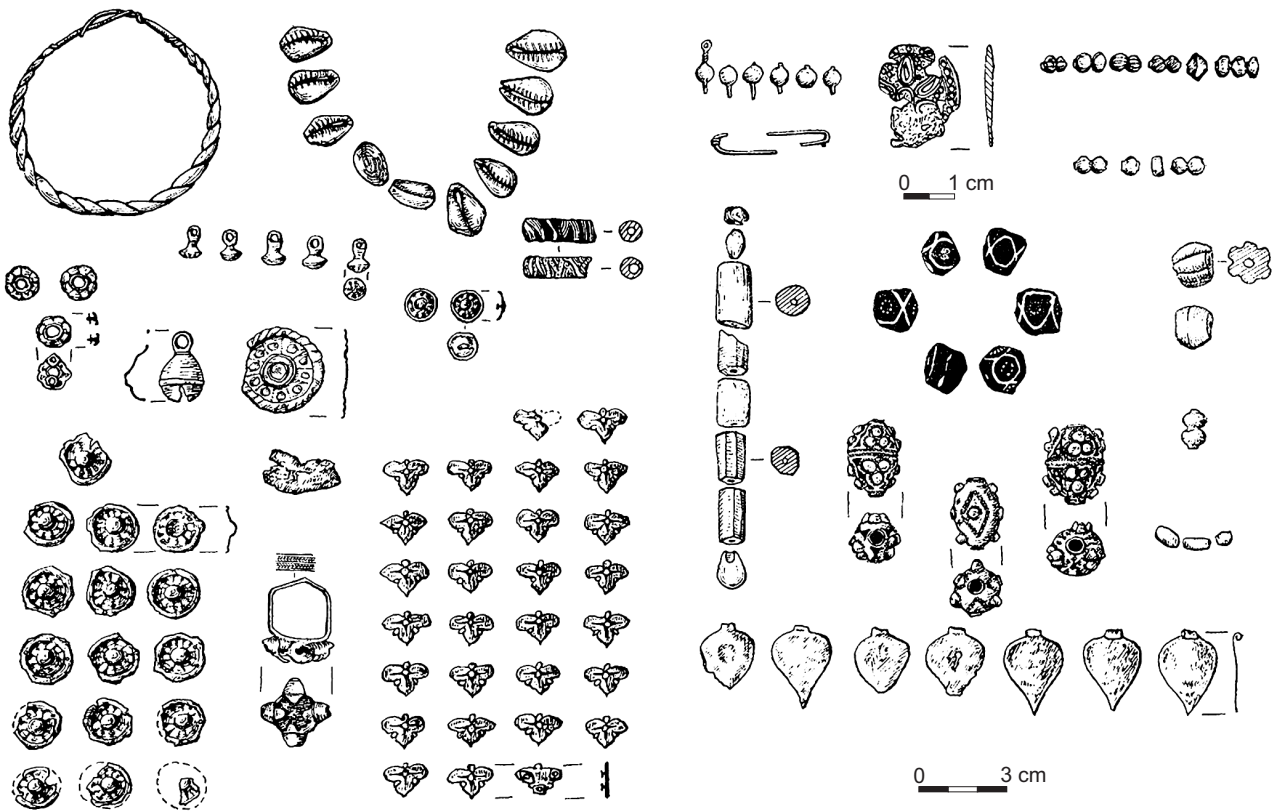
Ryc. 3. „Kurhan 2” wg J. Pasternaka (rekonstrukcja B. Tomenczuka) z Kryłosu.
 Wg Б. Томенчук 2006, рис. 20–21.
 Fig. 3. “Barrow 2” after J. Pasternak (reconstruction by B. Tomenčuk) from Krilos.
 After Б. Томенчук 2006, Fig. 20–21.

stosunkowo dobrze datować zausznicami typu Bor-szczówka⁵ najpóźniej na ok. 975 r. Jest on jednym z wczesnych przykładów grobu, w którym złożono zwłoki zapewne przedstawicielki lokalnej społeczności słowiańskiej i pokazuje, że od ciało-

palenia odchodzono już przed przyjęciem chrześcijaństwa. Zbliżoną chronologię ma badany przez E. Mielnik (E. H. Мельникъ 1901a, s. 540–542; 1901b, s. 506–509) obiekt peresopnicki (ryc. 7), w którym w komorze na poziomie gruntu złożono zwłoki kupca-rzemieślnika⁶ o niepewnym pochodzeniu etnicznym. Trzy kurhany z pochówkami

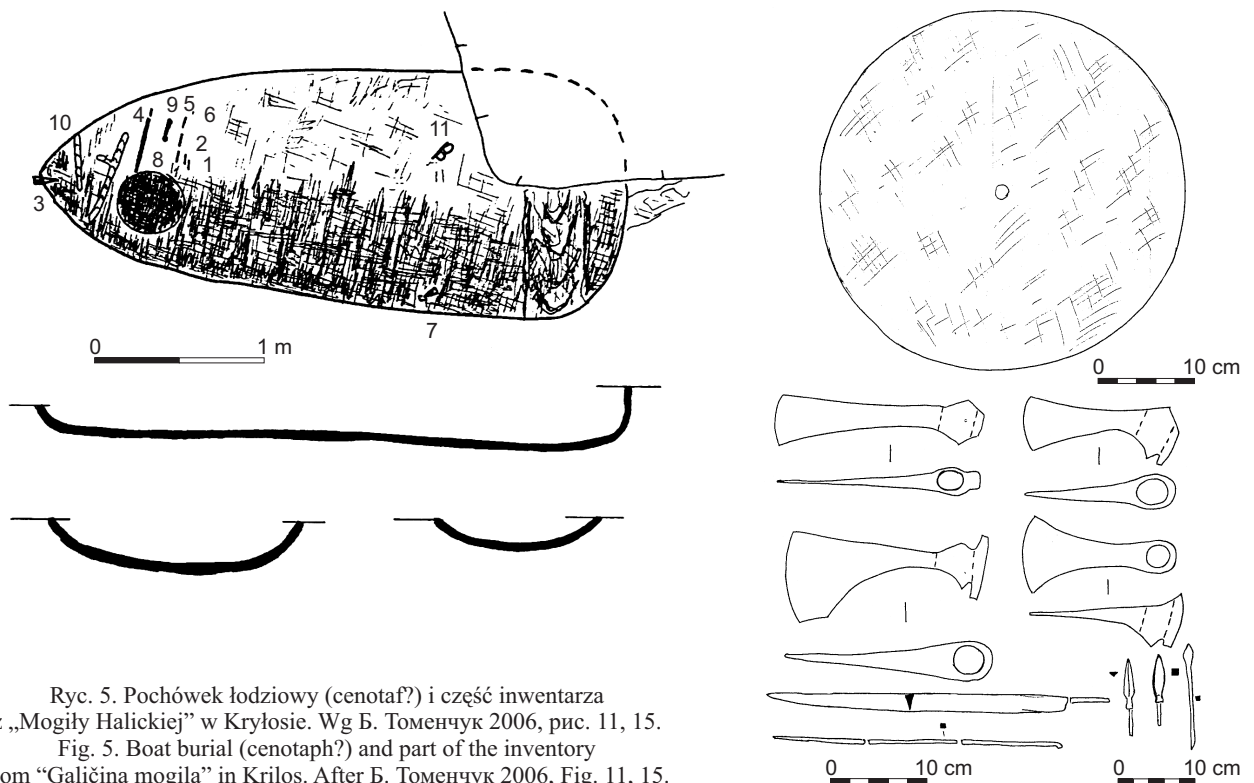
⁵ Chronologię tego typu ozdób ustalono – w oparciu o analogie w datowanych numizmatycznie skarbach i znalezisku z Korostenia – na koniec 1. połowy i 3. ćwierć X w. (R. Liwoch w *druku* – tam lit.).

⁶ Na wyposażenie grobu składały się m.in. narzędzia do produkcji ozdób typu wołyńskiego.

Ryc. 4. Wyposażenie z grobu w Sądowej Wiszni. Wg O. O. Ратич 1971, рис. 1–2.

Fig. 4. Grave goods from Sudova Višňá. After O. O. Ратич 1971, Fig. 1–2.

Ryc. 5. Pochówek łodziowy (cenotaf?) i część inwentarza z „Mogiły Halickiej” w Kryłosie. Wg Б. Томенчук 2006, рис. 11, 15.

Fig. 5. Boat burial (cenotaph?) and part of the inventory from “Galičina mogiła” in Krilos. After Б. Томенчук 2006, Fig. 11, 15.

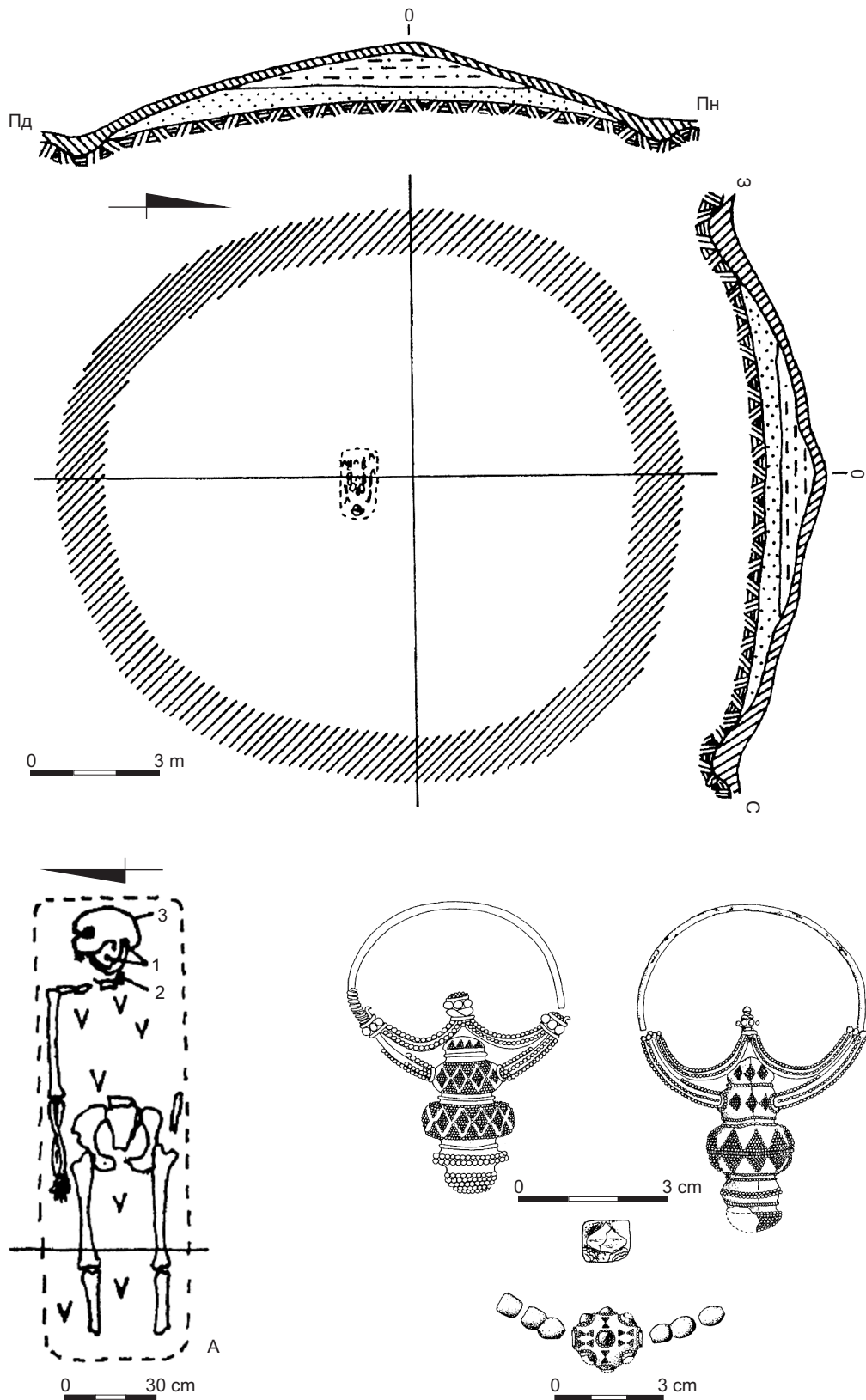

Рис. 6. „Kurhan M-7” z Bereścian. Wg В. Гупало 1996, рис. 8, 11.
 Fig. 6. “Barrow M-7” from Berestâne. After В. Гупало 1996, Fig. 8, 11.

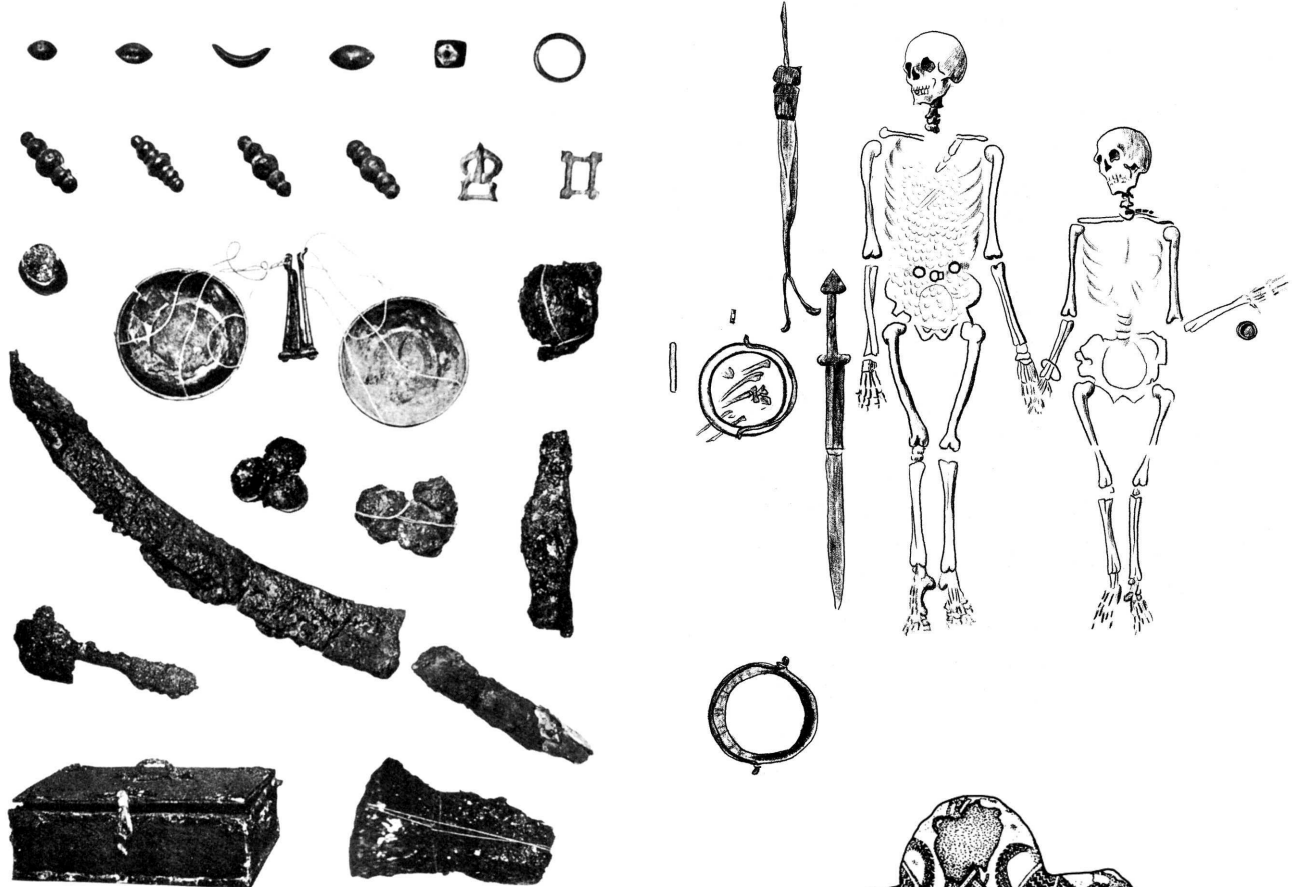

Рис. 7. Wyposażenie z „kurhanu nr 29” w Peresopnicy.
Wg E. H. Мельникъ 1901b, табл. VIII.

Fig. 7. Inventory from “barrow No. 29” in Peresopnica.
After E. H. Мельникъ 1901b, Pl. VIII.

w jamach ze śladami konstrukcji drewnianych – „wielkie mogiły” podhoreckie, które opublikował autor (R. Liwoch 2007), interpretować trzeba jako świadectwo ekspansji Rusi Kijowskiej ku zachodowi w końcu w. X i zarazem wyznacznik początku kultury staroruskiej (i chrystianizmu) na omawianym obszarze. W pogańskiej „wielkiej mogile na gruntach włościańskich” (ryc. 8) odkryto szkielety mężczyzny i kobiety. Podobnie „wielka mogiła bliźniacza nr 1” (ryc. 9) była małżeńskim grobem szkieletowym, natomiast w „wielkiej mogile bliźniaczej nr 2” (ryc. 10) znajdował się szkielet męski. Dwie ostatnie są najstarszymi, bo z końca X lub z 1. połowy XI w., pewnymi grobami chrześcijan⁷. Zmarli z tych trzech kurhanów byli przedstawicielami kultury nazywanej družyną, może Waregami (przynajmniej w wypadku mężczyzn). Przedstawione powyżej groby chrono-

⁷ Znalaziono w nich cztery krzyżyki różnych typów.

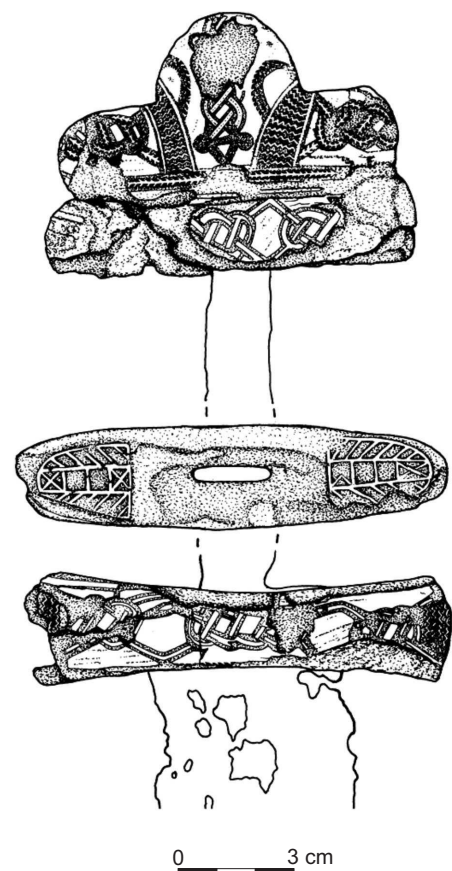
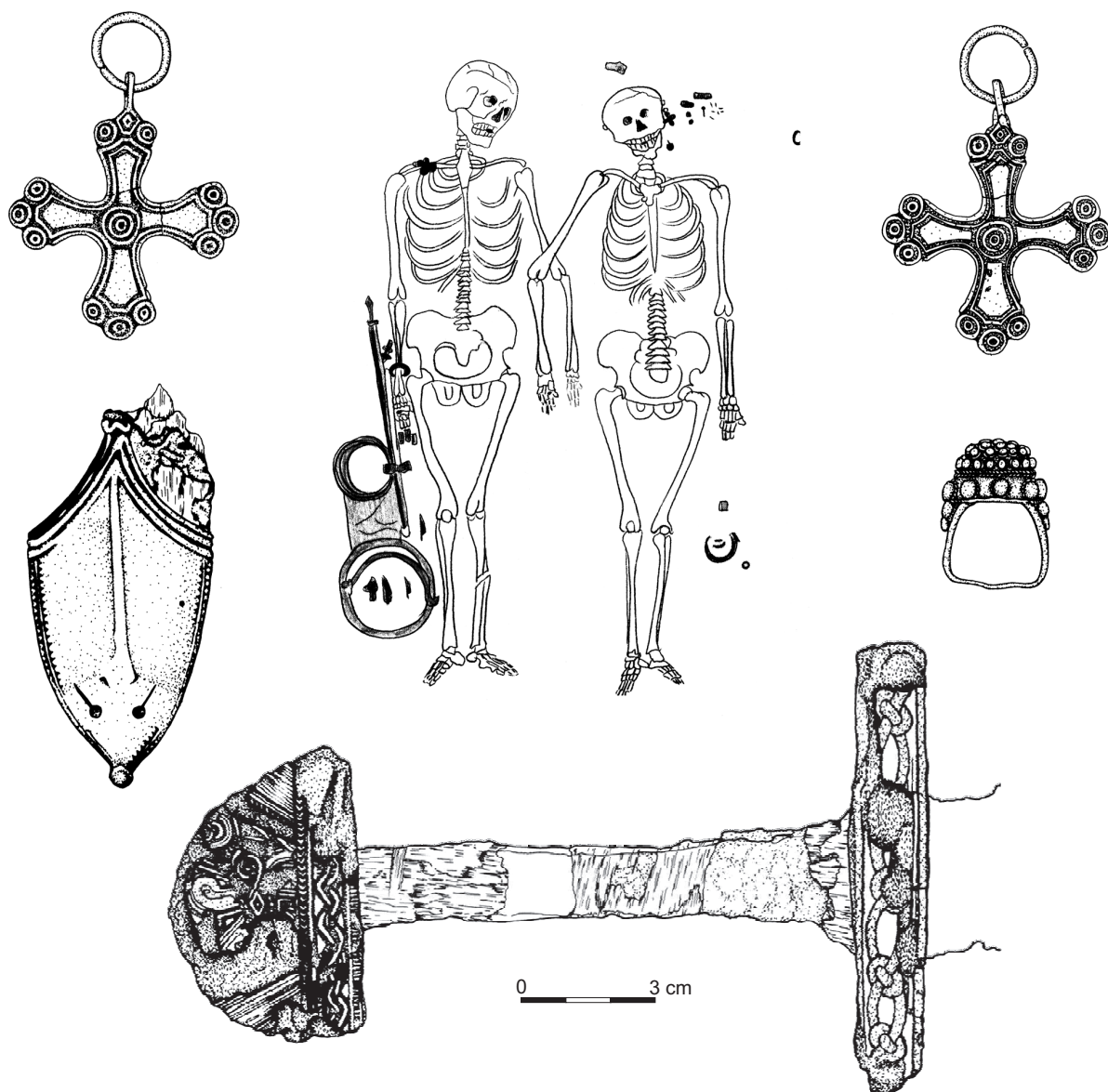

Рис. 8. Pochówek i rękojeść miecza z „wielkiej mogiły na gruntach włościańskich” w Podhorcach.
Fig. 8. Burial and sword grip from “the great barrow on the peasant’s land” in Pidgirci.

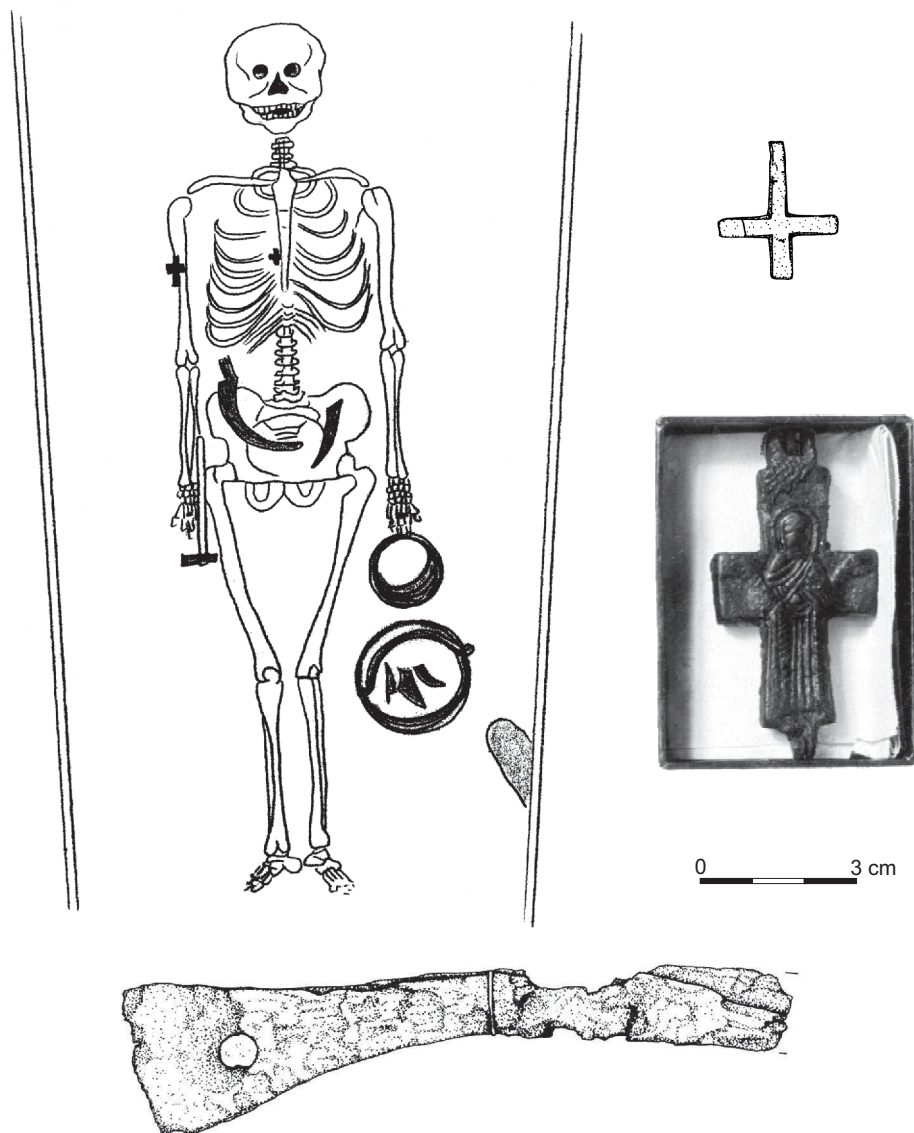
Ryc. 9. Pochówek z częścią wyposażenia z „wielkiej mogiły bliźniaczej nr 1” w Podhorcach.
 Fig. 9. Burial with part of the inventory from “the great twin barrow No. 1” in Pidgirci.

logizować można z dokładnością do ok. pół stulecia. Nie mają tego waloru skromnie wyposażone pochówki, które też można włączyć do doby przejściowej, choć z drugiej strony są już elementami kultury staroruskiej. Przykładem takich są datowane na XI w. obiekty⁸ z cmentarzyska

w Zbużu (Збуж, obw. rówieński) przedstawione przez G. Własową (Г. М. Власова 1961). Zauważyć jednak trzeba, że wobec słabości datowników nie można wykluczyć ich pochodzenia z 2. połowy XI i/lub 1. połowy XII w.

Późna faza omawianego okresu (XI – 1. połowa XIII w.; kultura staroruska) cechuje się występowaniem grobów szkieletowych bez inwentarza (wyjątkiem są elementy odzieży i ozdoby, niekiedy też inne przedmioty) – w zasadzie obrządku chrześcijańskiego. Rozważania o niej

⁸ Na cmentarzysku tym przebadano siedem grobów kurhanowych ze szkieletami w jamach lub na poziomie gruntu oraz jednym niecałkowitym ciałopaleniem (Г. М. Власова 1961, s. 91).

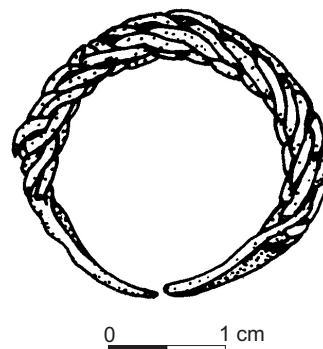
Ryc. 10. Pochówek z częścią wyposażenia z „wielkiej mogiły bliźniaczej nr 2” w Podhorcach.
 Fig. 10. Burial with part of the inventory from “the great twin barrow No. 2” in Pidgirci.

oparte są na podziale grobów przeprowadzonym dla obwodu czerniowieckiego przez S. Pywowa (С. Пивоваров 2001, s. 34–45). Wydziela on kilka typów pochówków: 1 – jamowe zwyczajne, 2 – jamowe z kamiennymi podglówkami, 3 – jamowe podpłytkowe, 4 – jamowe w kamiennych kręgach, 5 – jamowe podkurhanowe, 6 – kostnice (*ossuaria*), 7 – sarkofagi. Najpowszechniejsze są groby jamowe zwyczajne (płaskie), których spodziewać się można na cmentarzyskach od w. XI po czasy nowożytne. Znacznie rzadziej spotyka się groby jamowe z kamiennymi

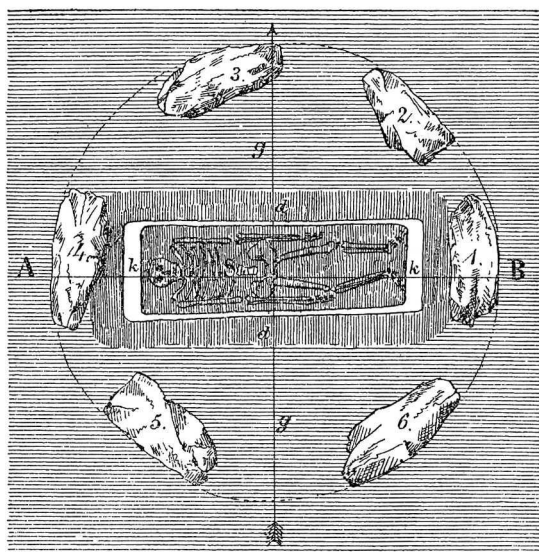
mi podglówkami. Typ ten odnotowano m.in. na cmentarzysku w Pitryczu (Пітрич, obw. iwanofrankowski; Б. Томенчук 2006, s. 49). Przypuszczać można (С. Пивоваров 2001, s. 35–36 – tam lit.), że pojedynczo pojawić się mogły w XI w., częstsze zaś stały się w XII–XIII w. Łączyć je trzeba ze środowiskiem mnichów – niewykluczone, że też greckiego lub bułgarskiego pochodzenia – i zaangażowanych religijnie świeckich. Charakterystyczne dla górnego Naddniestrza, choć spotykane i na innych terenach, są groby jamowe podpłytkowe. Początek tej odmiany sięgać może XI w., natomiast

Ryc. 11. Kołtka z grobu podpłyowego w Dźwiniaczu.
Wg K. Przybysławski 1900, ryc. 6.
Fig. 11. Kolt pendant from a slab-covered grave in Dźvináč.
After K. Przybysławski 1900, Fig. 6.

Ryc. 12. Pierścień z „mogiły IV największej
na łączce Hilka Zahorujko” w Podhorcach.
Fig. 12. Ring from “barrow IV the largest on the Hilko
Zahorujko’s meadow” in Pidgirci.

Ryc. 13. Schematyczne przedstawienie grobu kręgowego i zausznica z „grobu kręgu I” w Myszkowie.
Wg G. Ossowski 1891, ryc. 2-4.
Fig. 13. Schematic representation of circular grave and an ear-ring from “grave of circle I” in Mišktiv.
After G. Ossowski 1891, Figs 2-4.

koniec z pewnością przypada po połowie XIII w. (tamże, s. 36–41 – tam lit.) Stosunkowo dobrze datowanym przykładem takiego obiektu jest ten z Dźwiniacza (Дзвиняч, obw. tarnopolski) – niestety, tylko wzmiankowany (K. Przybysławski 1900, s. 61–62) – w którym znaleziono kołtkę (ryc. 11) odlaną w formie imitacyjnej. Ozdobę, a za nią cały grób, odnieść należy do ostatniej ćwierci XII – 1. połowy XIII w. (por. R. Liwoch 2005, s. 134 – tam lit.). Chronologię obiektów należących do trzech omówionych powyżej typów określić najtrudniej, są one bowiem zwykle bezinwentarzowe (lub zawierają zabytki nie nadające się na datowniki) i spodziewać się ich można przez długi czas – zapewne od XI w. po okres nowożytny⁹. Do grobów jamowych w kamiennych kręgach zaliczają się np. obiekty z Myszkowa (Мишків, obw. tarnopolski) przedstawione przez G. Ossowskiego (1891, s. 91–94). Czas powstania jednego z nich – „grobu kręgu I” – wyznaczyć można zauszniciami typu kijowskiego (ryc. 13) na okres od lat 70. XII w. do ok. 1240 r. (por. R. Liwoch *w druku* – tam lit.). Taka forma była zapewne lokalnym, na razie trudnym do wytłumaczenia epizodem z ok. XII/XIII w.¹⁰ Groby jamowe podkurhanowe charakteryzują się istnieniem nad pochówkiem kopca (tradycja wywodząca się jeszcze z kultury rajkowskiej). Obiekty takie wznoszono stosunkowo długo (czy aż do

końca omawianego okresu?) nawet w ośrodkach wczesnomiejskich. Przykładem jest „mogiła IV największa na łączce Hilka Zahorujko” w Podhorcach – latopisowym Pleśniku, którą pierścieniem plecionym z drucików (ryc. 12) należy datować na 2. połowę XII lub XIII w. (R. Liwoch 2006b, s. 459 – tam lit.). Znacząco odmienne od przedstawionych wyżej typów są pochówki w sarkofagach, do których dołączyć można też ceglane groby z kamiennymi wiekami, pochodzące z XII–XIII w.¹¹ Łączyć je trzeba z władcami księstw zachodnioruskich¹² i ich krewnymi, a niektóre da się z jakimś prawdopodobieństwem przyporządkować konkretnym osobom. Przykładami są: sarkofag Jarosława Ośmiomysła (zm. 1187) z Kryłosu – dawnego Halicza (Я. Пастернак 1998, s. 174–184) i ceglany grób Izjasława Ingwarowicza (zm. 1223) z Łucka (Луцьк, obw. wołyński; С. Терський 2006, s. 46, 48–49).

Ten krótki tekst powstał z potrzeby przypomnienia o konieczności możliwie dokładnego datowania obiektów i stanowisk, ale wyłącznie wtedy, kiedy są ku temu przesłanki¹³. Myśl ta nie jest tylko truizmem, o którym wszyscy pamiętają, autor bowiem sam popełnił błąd zaliczenia kilku cmentarzysk do wczesnego średniowiecza, zaufawszy wzmiankom, w których taką chronologię podano bez wiarygodnych podstaw (R. Liwoch 2006a, s. 80–81).

WYKAZ CYTOWANEJ LITERATURY

- Dąbrowska E.
1979 *Éléments hongrois dans les trouvailles archéologiques au nord des Carpathes*, „Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae”, t. 31/3–4, s. 341–356.
- Kviatkovskaja A.
1998 *Jotvingių kapinynai Baltarusijoje (XI a. pab. – XVII a.)*, Vilnius.
- Liwoch R.
2005 *Kołtka z Błyszczanki na Podolu Zachodnim*, „MA”, t. 35, s. 133–137.
- 2006a *Stan badań nad wczesnym średniowieczem ukraińskiego Przykarpacia*, [w:] Gancarski J. (red.), *Wczesne średniowiecze w Karpatach polskich*, Krosno, s. 77–87.
- 2006b *Wczesnośredniowieczne ozdoby rąk z grodziska i cmentarzyska w Podhorcach na Ukrainie*, [w:] Dworaczek M., Kowalska A. B., Moździoch S., Rębkowski M. (red.), *Świat Słowian wczesnego średniowiecza*, Szczecin–Wrocław, s. 457–463.
- 2007 *Wielkie kurhany latopisowego Pleśnika*, „Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині”, вып. 11, s. 367–378 + fot. 28–31.
- w druku*
Skarby zachodnioruskie doby przedmongolskiej.
- Ossowski G.
1891 *O grobach nieciałopalnych w Myszkowie (powiat załeszczycki) z badań dokonanych przez pp. M. Kęplicza i G. Ossowskiego*, „ZWAK”, t. 15, s. 89–98.

⁹ Autor nie pokusi się o określanie górnej granicy chronologicznej tych typów, ponieważ brakuje mu odpowiednich danych.

¹⁰ S. Рывоваров (С. Пивоваров 2001, s. 41) przychyliła się do poglądu, że w podobnych grobach chowano przesiedlonych Jaćwiegów lub ich zeslawizowanych potomków, jednak autor nie jest przekonany o słuszności tej teorii (por. A. Kviatkovskaja 1998).

¹¹ Autor nie zajmuje się ewentualnymi młodszymi grobami o podobnej konstrukcji.

¹² Znane autorowi sarkofagi, których nie ma potrzeby wymieniać, odkryte zostały w grodach stołecznych.

¹³ Za podstawę określania wieku obiektów służą zwykle przedmioty z inwentarzy grobowych. Od wiedzy o nich zależy poprawność datowania, jednak podkreślić należy, że zawsze pozostaje ono w sferze probabilistyki.

- Pasternak J.
1937 *Die ersten altungarischen Grabfunde nördlich der Karpaten*, „Archaeologia Hungarica“, t. 21, s. 1–7 (надбітка), tabl. CXXXIV–CXXXVII.
- Przybysławski K.
1900 *Przyczynek do historyi bronzów emaliowanych, znalezionych w Polsce*, „TeKa Konserwatorska Koła s.k. Konserwatorów Starożytnych Pomników Galicyi Wschodniej”, t. 2, s. 60–64 + tabl.
- Баран В. Д.
1972 *Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю*, Київ.
- Власова Г. М.
1961 *Древнерусский могильник в с. Збуже*, „КСИА”, вып. 11, s. 91–93.
- Гупало В.
1996 *Дослідження курганного могильника в урочищі Майдан біля села Берестяне*, „MSROA”, t. 17, s. 113–129.
- 2006 *Берестянські кургани могильники кінця X–XII ст.*, Львів.
- Кирпичников А. Н.
1966 *Древнерусское оружие. Вып. 1. Мечи и сабли IX–XIII вв.*, Археология СССР. Свод археологических источников Е1–36, Москва–Ленинград.
- Мельникъ Е. Н.
1901a *Дневники раскопокъ въ земле Лучань*, [w:] графини Уварова, Слуцкий С. С. (red.), *Труды оадиннадцатаго археологическаго съезда в Кіеве 1899*, т. 1, Москва, s. 514–576.
- 1901b *Раскопк въ земле Лучань, произведенныя въ 1897 и 1898 гг.*, [w:] графини Уварова, Слуцкий С. С. (red.), *Труды оадиннадцатаго археологическаго съезда в Кіеве 1899*, т. 1, Москва, s. 479–513 + tabl. V–VIII.
- Михайлина Л. П.
2007 *Слов'яни VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами*, Київ.
- 2008 *Могильники та особливості поховального обряду райковецької культури*, [w:] Івакін Г. (red.), *Дньєслово: Збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 70-річчя*, Київ, s. 279–287.
- Моця А. П. (О. П.)
1990 *Погребальные памятники южнорусских земель IX–XIII вв.*, Киев.
- 1993 *Населення південно-руських земель IX–XIII ст. (За матеріалами некрополів)*, Київ.
- Пастернак Я.
1998 *Старий Галич*, Івано-Франківськ.
- Пивоваров С.
2001 *Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра*, Чернівці.
- Ратич О. О.
1971 *Багате поховання рубежу X–XI ст. у Судовій Вишні*, „Середні віки на Україні”, вип. 1, s. 162–168.
- Русанова І. П.
1970 *Раскопки курганов на Волини*, „Археологические открытия” 1969 года, s. 278–279.
- Терський С.
2006 *Лучеськ X–XV ст.*, Львів.
- Томенчук Б.
2006 *Археологія некрополів Галича і Галицької землі. Одержавлення. Християнізація*, Івано-Франківськ.

Radosław Liwoch

ON CHRONOLOGY OF EARLY MEDIEVAL CEMETERIES
IN WESTERN UKRAINE

Summary

The paper presents some information related to chronology of selected burials and – indirectly – entire Early Medieval cemeteries (5th/6th – 1st half of the 13th century) from five western districts of Ukraine (the area of 89 747 km²). It has been observed that chronology of the prevailing majority of graves cannot be precisely determined. However, there is a group of abundantly furnished graves from the 10th – 10th/11th century, and also a few less rich graves of a younger chronology, that can be dated with the exactness of about fifty years. It is the reminder that any attempts at precise dating of individual features, as well as entire sites, should be based on really strong premises.

*Mgr Radosław Liwoch
Muzeum Archeologiczne
ul. Senacka 3
31-002 Kraków*

Zachodnioukraińskie miecze i trzewiki pochew mieczowych od X do połowy XIII w., Acta Militaria Mediaevalia, t. IV, 2008, s. 39-59.

Radosław Liwoch

ZACHODNIUKRAIŃSKIE MIECZE
I TRZEWIKI POCHEW MIECZOWYCH OD X DO POŁOWY XIII W.

Zainteresowanie wczesnośredniowiecznymi mieczami i dolnymi okuciami pochew mieczy z dzisiejszej zachodniej Ukrainy² sięga początku lat 80. XIX w., kiedy to T. Ziemiecki odkrył w Podhorcach dwa bogato zdobione miecze i trzewik pochwy jednego z nich (Ziemiecki 1882, 60;

1883, 43)³. Im właśnie i znaleziskom z kolejnych 125 lat poświęcony jest niniejszy artykuł⁴. Omówione tu zostaną zagadnienia typo-chronologiczne i proveniencyjne. Pierwsze opierają się na funkcjonujących układach typów z uwzględnieniem – o ile to możliwe – kontekstu archeologicznego. Pod-

¹ W rozprawce opracowany jest orzeź z okresu od X do ok. połowy XIII w. Nie uwzględniono militariów datowanych w publikacjach na XIII-XIV w. ani pochodzących z kontekstu sugerującego ich późnośredniowieczną chronologię.

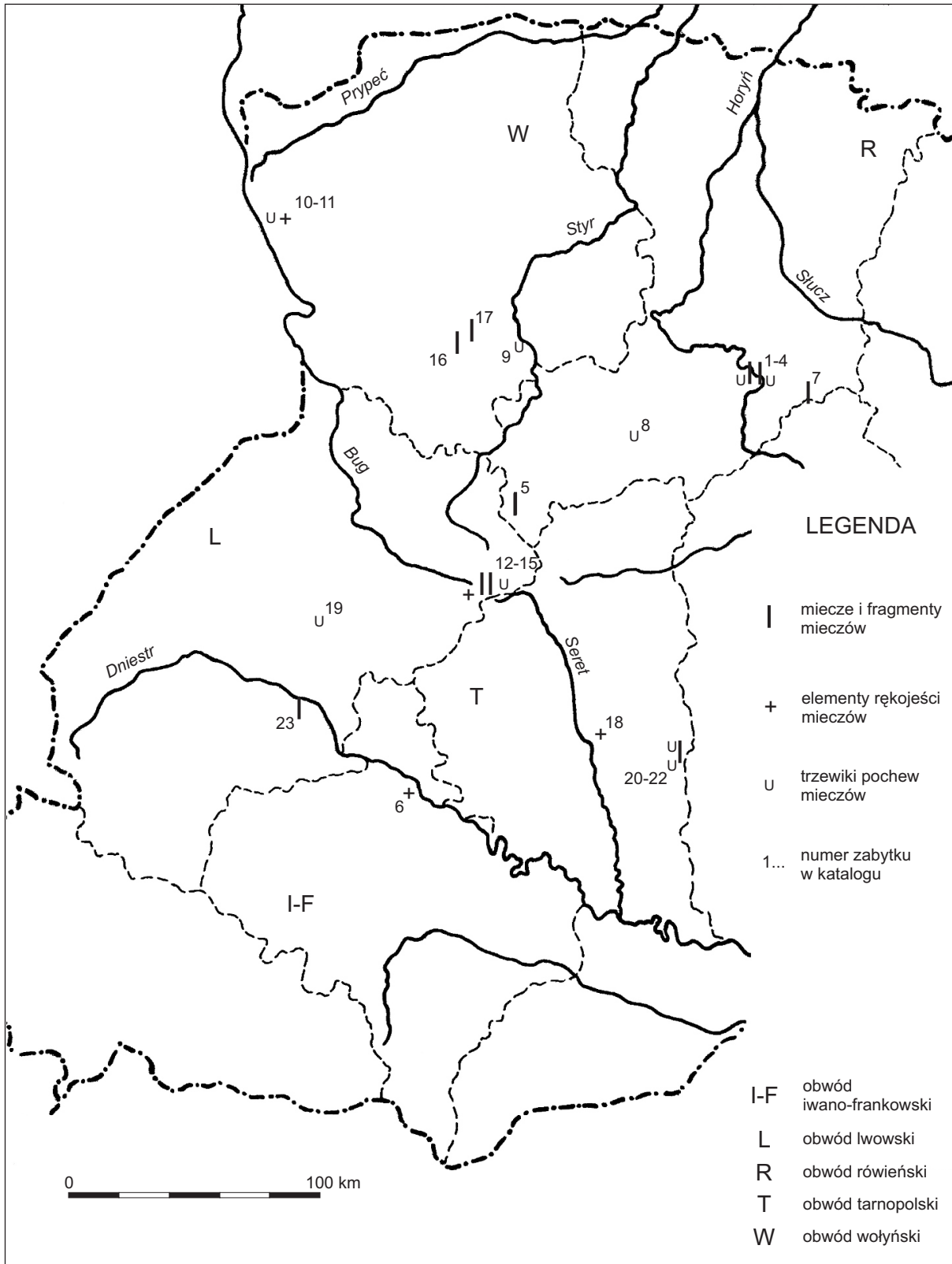
² Omówione są obwody: iwano-frankowski, lwowski, rówieński, tarnopolski i wołyński, o łącznej powierzchni 89 747 km² (mapa 1). Ze współczesnych granic administracyjnych skorzystano wyłącznie ze względów praktycznych. Nie odpowiadają one żadnemu wczesnośredniowiecznemu podziałowi politycznemu, ani w okresie plemiennym, gdy omawiany obszar przynależał do kultury rajkowskiej, ani w państwowym, gdy wchodził w skład Rusi Kijowskiej, a później księstw sukcesyjnych.

Odnotać trzeba, że miecze i trzewiki pochew znalezione w krajach sąsiadujących z zachodnią Ukrainą zostały ostatnio opracowane w kilku monografiach (tam lit.). W wypadku Białorusi są to prace M. A. Plavinskiego (2006a; 2006b), natomiast w Polsce – L. Marka (2004), A. Janowskiego (2006) i P. Strzyża (2006a, 15-36, 174-177, 231, 233-235, ryc. 1-3).

³ Zostały one opublikowane przez G. Leńczyka (1930), za nim przez m.in. G. F. Korzuhinę (1950, 65, 67, tabl. I:39) i A. N. Kirpičnikova (1966, 23-24, 78-79, 82-83, poz. 29, 66, ris. 2, tabl. IX:1), a ostatnio republikał je autor (por. niżej).

⁴ Część zabytków znana jest tylko z różnej wiarygodności wzmianek, które nie zawsze zawierają sugestie chronologiczną. Są to: trzewik z Peresopnicy (ukr. Пересопниця, obwód rówieński; Jakimowicz 1933, 65; tam lit.), kościana rękojeść (okładzina rękojeści?) z Małych lub Wielkich Rykań (ukr. Мали/Великі Рикані, obwód rówieński; Ratič 1957, 33; Cynkałowski 1961, 160), miecz z Krzemieńca (ukr. Кременець, obwód tarnopolski; Ratič 1957, 65; Cynkałowski 1961, 149; APPV 1982, 161), miecz ze Stożka (ukr. Стіжок, obwód tarnopolski; Ratič 1957, 70; Cynkałowski 1961, 161), miecz z Grabowa (ukr. Грабів, obwód wołyński; Cynkałowski 1961, 144, 177), miecz nieznanego typu (XIII w.?) z Hurb (ukr. Гурби, obwód rówieński; Cynkałowski 1961, 146; Kirpičnikov 1966, 91, kat. XXX; tam lit.), miecz z Kałówa (ukr. Кути, obwód tarnopolski; Cynkałowski 1961, 147; tam lit.), miecz (?) jednosieczny z Oderadówki (ukr. Одерадівка, obwód tarnopolski; tamże, 156), miecz o inkrustowanej rękojeści z Wiśniowca (ukr. Вишнівєць, obwód tarnopolski; tamże, 163; tam lit.), miecz z Włodzimierza Wołyńskiego (ukr. Володимир-Волинський, obwód wołyński; tamże, 169), miecze z Wólki Uhruskiej (dziś ukr. Новоугрузьке, obwód wołyński; tamże, 170), miecz z Wygadanki (ukr. Вигаданка, obwód wołyński; Cynkałowski 1961, 170-171; APPV 1982, 189), inkrustowana rękojeść z Turzyska (ukr. Турійськ, obwód wołyński; Cynkałowski 1961, 163; APPV 1982, 207), dwa fragmenty mieczów jednosiecznych (?) z Podhorzec (ukr. Підгірці, obwód lwowski; Kucera 1962, 33), miecz z Łucka (ukr. Луцьк, obwód wołyński; Kučinko, Lukânčuk, Matiuk, Stašuk 1978), miniaturowy miecz brązowy z Podgrodzia/Łukowyszczca (ukr. Підгороддя/Луковище, obwód iwano-frankowski; Petegiric 1995, 76; Liwoch 2003a, 259), ułamek główki miecza z Dorohobuża (ukr. Дорогобуж, obwód rówieński; Prisičera, Nikol'čenko 1996, 101, 182, ris. 48:4), część miecza (ryc. 8:3) być może z Kryłosu (ukr. Крилос, obwód iwano-frankowski; Figol' 1997, 200, ris.), fragment mieczowej główki z Listwina (ukr. Листвин, obwód rówieński; Čajka 1997, 75), miecz X-XII w. (?) z Lipna (ukr. Липно, obwód wołyński; Ters'kij 2002, 53); miecz z Peremyła (ukr. Перемиль, obwód wołyński; Kučinko 2005, 154), fragment miecza z Dźwinogrodu (ukr. Звенигород, obwód lwowski; Ters'kij 2006b, 16). S. Ters'kij (2007b, 56) pisze, że z Pohorynia znanych jest blisko 10 mieczów z X-XI w., w tym dobrze zachowany miecz z Horynia koło Ostroga, i że w Górach Krzemienieckich jest koncentracja znalezisk mieczów. Zaznaczyć trzeba, że w przypisie tym nie uwzględniono wszystkich wzmianek o zabytkach, ponieważ nie jest to konieczne.

Przy okazji omawiania stanu badań nad mieczami i trzewikami pochew mieczów wspomnieć można o innych wczesnośredniowiecznych okazach białej broni, tj. o szabli (Liwoch 2005, 37-39, ryc. 1) i fragmentie szablowej główki (Ters'kij 2006b, 17) z Podhorzec oraz o jelicu szabli z Sądowej Wiszni (Ratič 1962, 113, 116, tabl. III:11), drugim – z Peresopnicy (Ters'kij 2003b, 64, 149, ris. 36:5) i oprawie szablowej rękojeści z Kryłosu (Pasternak 1937, 1, 3-4, tabl. CXXXV:4-5, 20). Nieznana jest chronologia szabli *starinnoj formy* z Borowa (Cynkałowski 1961, 139; tam lit.). Osobnej uwagi wymaga nóż bojowy z Mogiły Halickiej w Kryłosie (Tomenčuk 2006, 17, 179, 181, ris. 13:1, ris. 15).

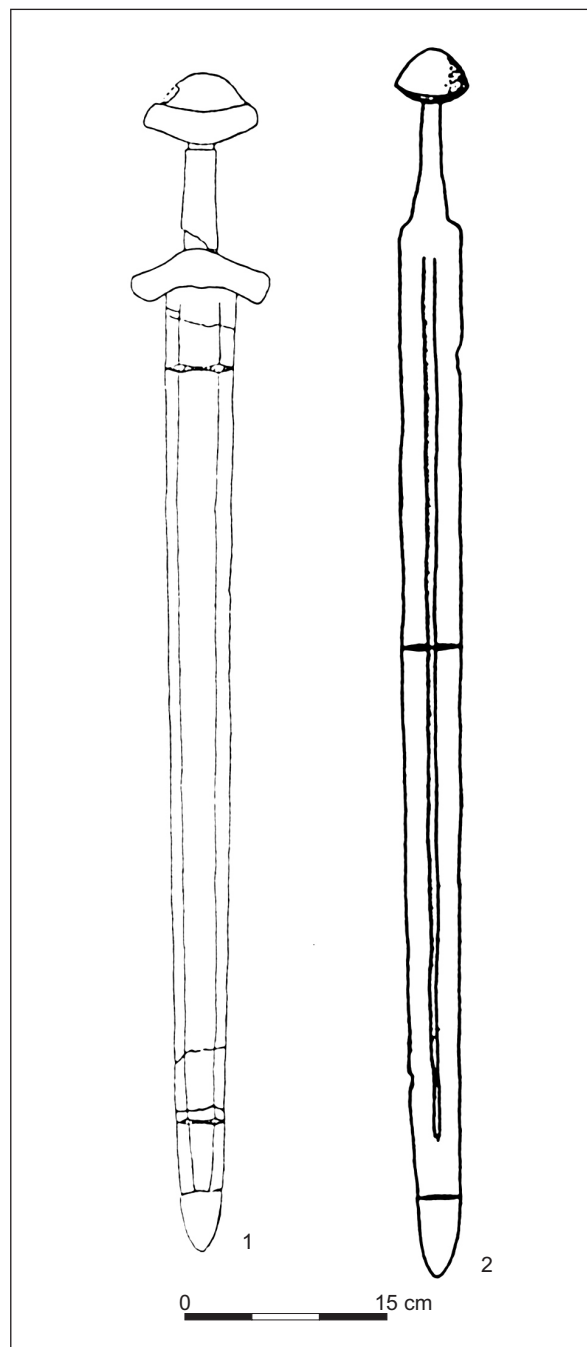

Mapa 1. Lokalizacja znalezisk wczesnośredniowiecznych mieczy, elementów rękojeści mieczy i trzewików pochew mieczowych na zachodniej Ukrainie. Oprac. R. Liwoch.

Map 1. Location of early medieval finds of swords, elements of hilts of swords and sword's chapes from Western Ukraine. Drawing by R. Liwoch.

stawą drugich są studia bronioznawcze, w których poruszono kwestie miejsc wytwórczości i dróg handlu orężem. Miecze i elementy rękojeści mieczów ze starszej części omawianego okresu sklasyfikowano w oparciu o starą, sprawdzoną typologię J. Petersena (1919; 2005⁵), młodsze zaś wg A. N. Kirpičnikova (1966) lub R. E. Oakeshotta (za Głoskiem 1984)⁶. Trzewiki pochew mieczowych ujęto w typy wg schematu przygotowanego przez V. Kazakevičiusa (1998), on bowiem najlepiej odpowiada zachodnioukraińskiemu materiałowi zabytkowemu⁷.

Wyłącznie na podstawie analogii można chronologizować miecz z Chotynia (nr kat. 5; ryc. 3:3a-c) – typ E wg J. Petersena, z imitacją napisu ULFBERHT – na X w. (por. Kirpičnikov 1966, 30-31). Zgodzić się należy z A. N. Kirpičnikovem (1992, 66), który szuka miejsca jego produkcji gdzieś w północnej Europie. Miecz z Podhorzec (nr kat. 12; ryc. 4:1, 5:1) – typ S wg J. Petersena – badacz ten datuje na koniec X – początek XI w. (Kirpičnikov 1966, 78-79). O ile górna granica nie budzi wątpliwości, o tyle dolną trzeba przesunąć w głąb X w. Zauważyć można, że chronologię podobnego miecza z Lipiany J. Żak (1960, 313) określa – czy zasadnie? – na koniec IX – 1. połowę X w. Drugi miecz podhorecki (nr kat. 13; ryc. 4:2, 5:2) – typ V wg J. Petersena – wydatował A. N. Kirpičnikov (1966, 32) na ok. 1000 r. Z chronologią tą należy się zgodzić. Jest zatem miecz ten jednym z najmłodszych egzemplarzy typu datowanego na zachodzie Europy i Rusi na X w., a jedynie na ziemiach bałtyjskich jeszcze na 1. połowę XI w. (Kirpičnikov 1966, 32; Kazakevičius 1996, 64). Podobną jak miecz datację musi mieć dolne okucie jego pochwy (nr kat. 14; ryc. 9:5) – typ IIIc wg V. Kazakevičiusa – pochodzi więc z samego końca X – początku XI w. Jest jednym ze starszych egzemplarzy typu (por. Kazakevičius 1998, 300-301). Wszystkie trzy zabytki są elementami zespołów grobowych i dobrze wpisują się w ich chronologię (por. Liwoch 2006a; 2007). Miecz typu S wykuty i może ozdobiony został w pracowniach nadreńskich⁸. Podobnie ma się rzecz z drugim mieczem, przynajmniej jeśli idzie o głównię. Nie można zgodzić się z A. N. Kirpični-

Ryc. 1. Miecze z zachodniej Ukrainy: 1 – Dorohobuż (nr kat. 1; wg Priščepa, Nikol'čenko 1996, 199, ris. 65); 2 – Dorohobuż (nr kat. 2; wg Priščepa, Nikol'čenko 1996, 184, ris. 50).

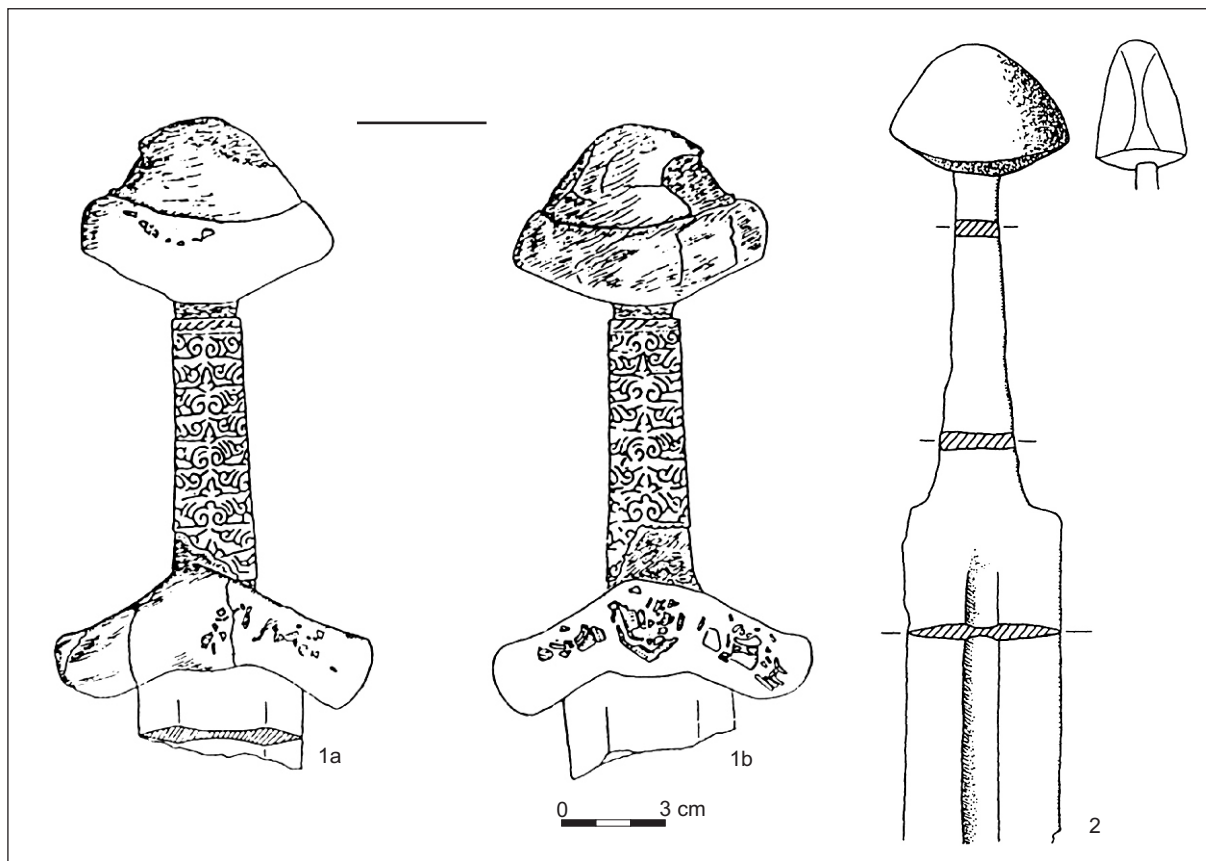
Fig. 1. Swords from Western Ukraine: 1 – Dorogobuż (No. 1; after Priščepa, Nikol'čenko 1996, 199, ris. 65); 2 – Dorogobuż (No. 2; after Priščepa, Nikol'čenko 1996, 184, ris. 50).

⁵ W tomie po tekście J. Petersena umieszczono artykuł K. V. Vešňakovej, w którym zawarte jest zestawienie poglądów różnych autorów na chronologię mieczów epoki wikingów (Vešňakova 2005, 318-320, tabl. 1) i literatura.

⁶ Wydaje się, że miecze z terenu Rusi można klasyfikować wg typologii R. E. Oakeshotta z ewentualnymi uzupełnieniami – ukazałoby to lepiej relację materiału ruskiego do zachodnioeuropejskiego – jednak ze względu na ograniczony zakres pracy autor pozostanie przy układzie A. N. Kirpičnikova, choć z wyjątkami.

⁷ Tło północnosłowiańskie zarysował P. Sikora (2001; 2003).

⁸ Por. uwagi A. N. Kirpičnikova (1992, 65) dotyczące miecza z Blistovej oraz R. Liwocha (2005, 50 – tam literatura). Wydaje się, że pożyteczne byłoby studium poświęcone zabytkom zdobionym w stylu podhoreckim – motywem wstęgowych plecionek dio- i polichromicznych.

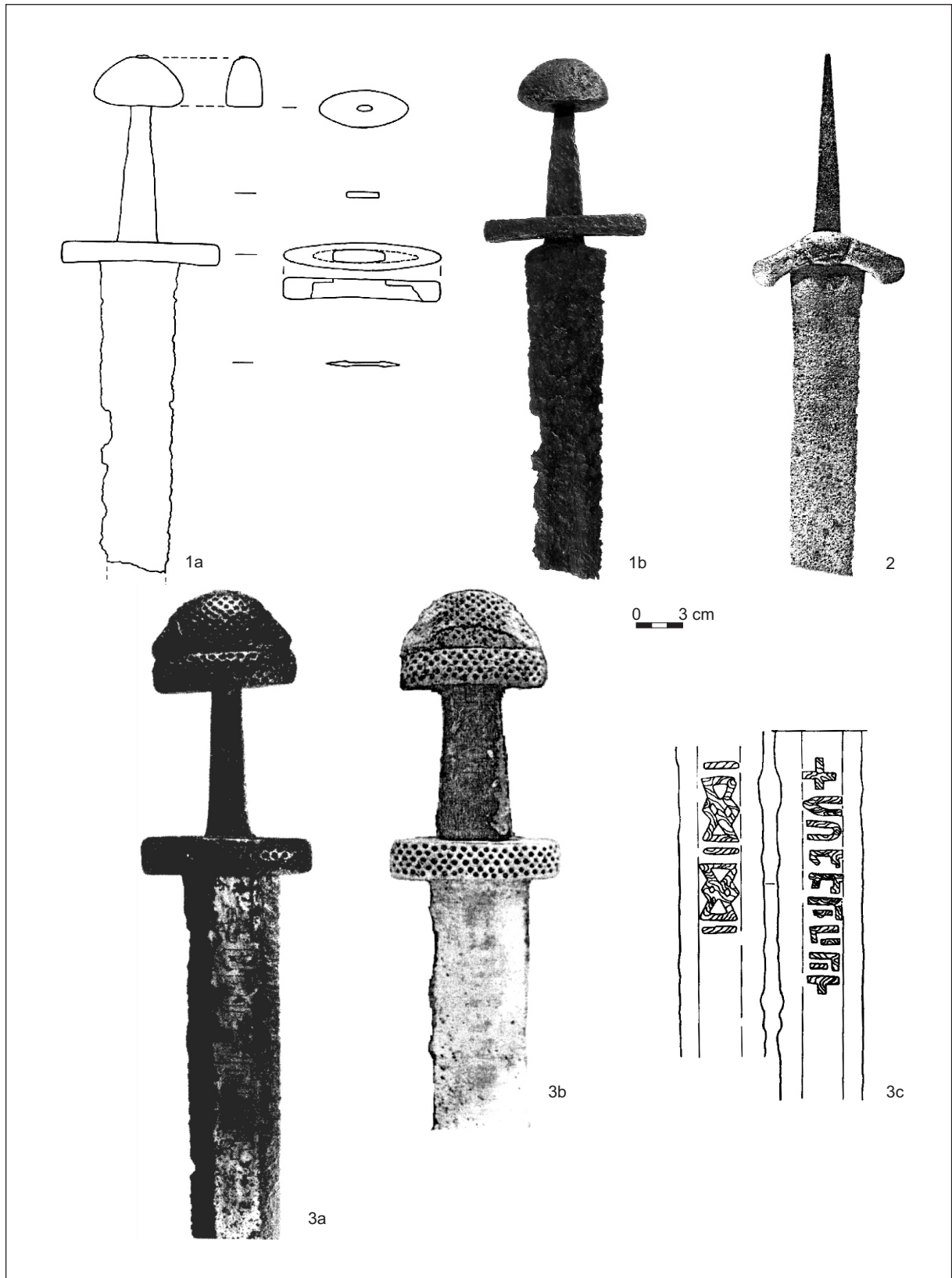
Ryc. 2. Miecze z zachodniej Ukrainy: 1a-b – Dorohobuż (nr kat. 1; wg Priščepa, Nikol'čenko 1996, 199, ris. 65); 2 – Dorohobuż (nr kat. 2; wg Priščepa, Nikol'čenko 1996, 184, ris. 50).

Fig. 2. Swords from Western Ukraine: 1a-b – Dorogobuzh (No. 1; after Priščepa, Nikol'čenko 1996, 199, ris. 65); 2 – Dorogobuzh (No. 2; after Priščepa, Nikol'čenko 1996, 184, ris. 50).

kovem (1966, 32), który uważa go za miejscową modyfikację typu. Więcej wątpliwości budzi miejsce, w którym powstało zdobienie okazu z nietypowymi (?) elementami wolutowymi na głowicy. Wolno przypuszczać, że wykonano je w zachodniej Europie⁹. Dolne okucie pochwy wyprodukowane zostało zapewne na terenach zachodniobałtyjskich, może na Półwyspie Sambijskim (por. Kazakevičius 1998, 300-301, 303). Miecz z Lidawki (nr kat. 7; ryc. 3:1a-b) – typ X wg J. Petersena – datować można na 2. połowę X – XI w. Znaleziony został z trzema przęślikami z łupku owruckiego w kurhanie z końca X – początku XII w. Wobec niedawnej zmiany poglądu o początkach produkcji przęślików – przyjęto, że wytwarzano je już przed połową X w. (Tomaševs'kij, Pavlenko, Petrauskas 2003, 134 – tam lit.) – zasadne może być zawężenie chro-

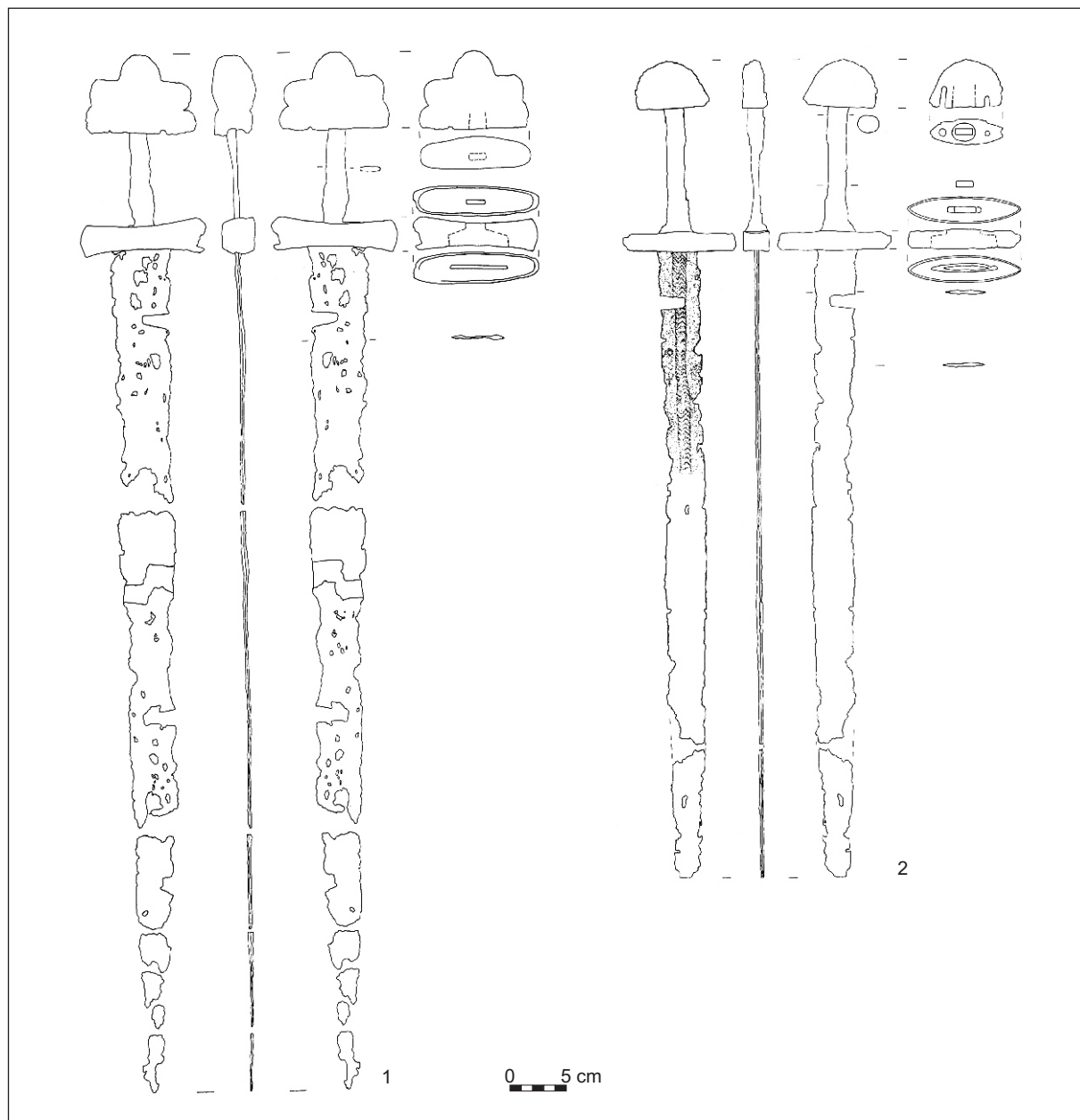
nologii miecza do 2. połowy X – początku XI w. (por. Kirpičnikov 1966, 33). Prawdopodobna jest niezwykle słabo wyrażona sugestia F. A. Androščuka (2004, 6-7), iż miecz z Lidawki mógł być wykonany lokalnie wg zachodniego wzoru, i przypuszczenie, że należał do człowieka miejscowego pochodzenia. Specjalnej uwagi wymaga miecz z Dorohobuża (nr kat. 1; ryc. 1:1, 2:1a-b) – typ Z-szczególny (uzupełnienie A. N. Kirpičnikova do wzorca J. Petersena) – który na podstawie układu typizująco-chronologizującego powinien być datowany na X w. (por. Kirpičnikov 1966, 34, 82-85, poz. 79-81), jednak został znaleziony w warstwie kulturowej z końca XII – 1. połowy XIII w. B. A. Priščepa i U. M. Nikol'čenko (1996, 102) przypuszczają, że miecz wykonano w 2. połowie XI – na początku XII w. Powołują się przy tym na bliskie mieczowemu zdobienie niellowe srebrnych

⁹ Zauważyć można, że woluty (mocniej ślimakowate) są elementami zdobienia rękojeści mieczów – młodszych niż miecz z Podhorzec, pochodzenia bałtyjskiego i hanzeatyckiego – z północnego wschodu Europy, a mianowicie: z liwońskiej Krimuldy (Tõnisson 1966, 86, 90-91, ryc. 2:I, 1, 4:1) oraz z karelskich Käkisalmi Suotniemi, Hiitola Kilpola i Kaukola Koverila Kekomäki (Kirpičnikov, Saksa, Tomanteri 2006, 44-46, 51-54, 59, 62-64, 66-67, 69-71, ryc. 1, 9-10, 16-17, 25-27, 33-37).

Ryc. 3. Miecze z zachodniej Ukrainy: 1a-b – Lidawka (nr kat. 7; wg *Liwoch* 2003, 154, 157, ryc. 1, fot. 1); 2 – Dźwinigród (nr kat. 20; wg *Rusanova, Timoščuk* 1998, 155, ris. 9:5); 3a-c – Chotyń (nr kat. 5; a – wg *Kirpičnikov* 1992, 74, ris. 13:1; b – wg *Zocenko* 2004, 100, ris. 8, c – wg *Kirpičnikov* 1992, 70, ris. 4:3).

Fig. 3. Swords from Western Ukraine: 1a-b – Lidivka (No. 7; after *Liwoch* 2003, 154, 157, ryc. 1, fot. 1); 2 – Zvenigorod (No. 20; after *Rusanova, Timoščuk* 1998, 155, ris. 9:5); 3a-c – Hotin (No. 5; a – after *Kirpičnikov* 1992, 74, ris. 13:1; b – after *Zocenko* 2004, 100, ris. 8, c – after *Kirpičnikov* 1992, 70, ris. 4:3).

Ryc. 4. Miecze z zachodniej Ukrainy: 1 – Podhorce (nr kat. 12; wg *Liwoch 2005*, 49, ryc. 12); 2 – Podhorce (nr kat. 13, wg *Liwoch 2005*, 51, ryc. 14).

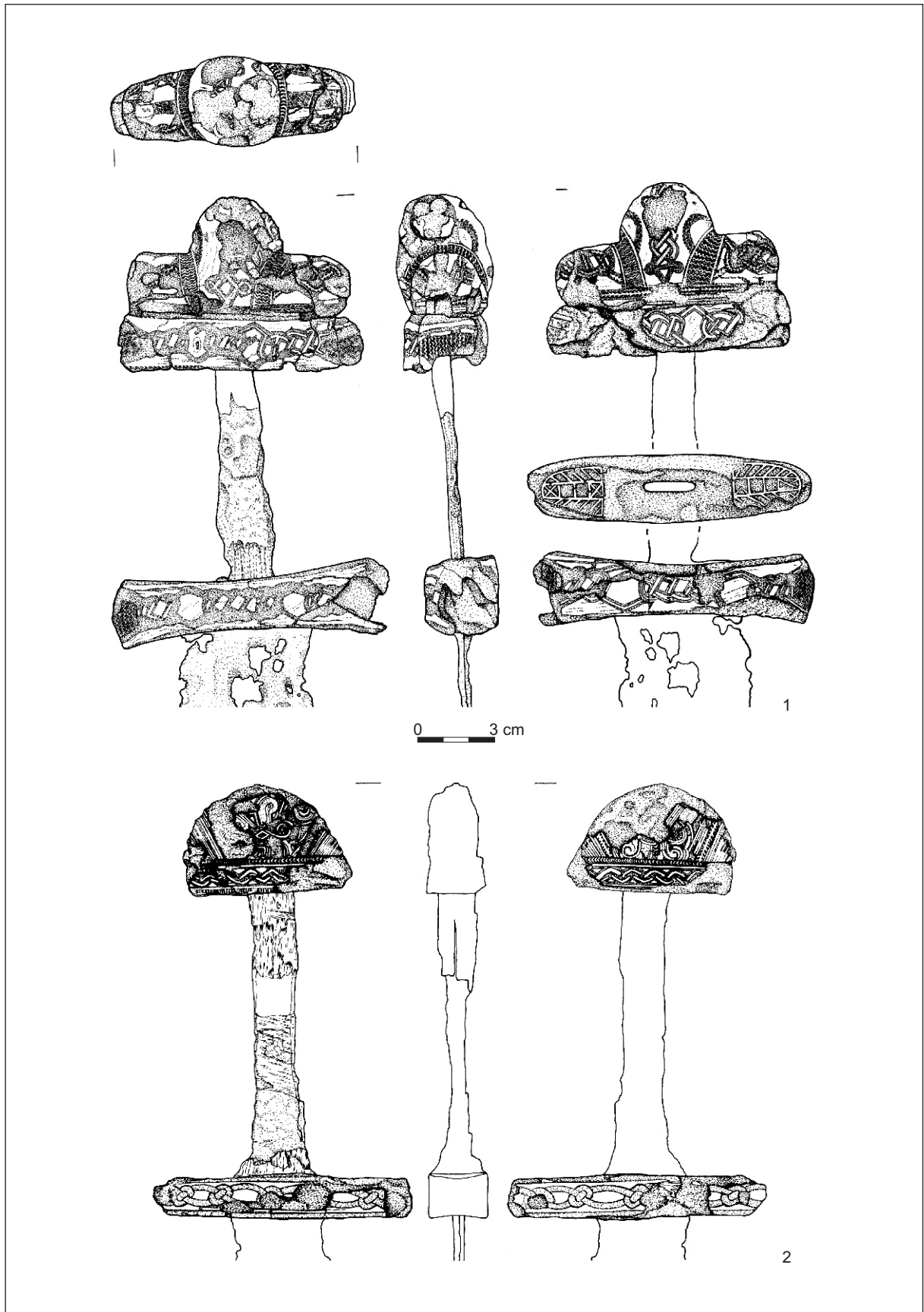
Fig. 4. Swords from Western Ukraine: 1 – Pidgirci (No. 12; after *Liwoch 2005*, 49, ryc. 12); 2 – Pidgirci (No. 13, after *Liwoch 2005*, 51, ryc. 14).

bransolet z końca XI w. i młodszych (por. Makarova 1986, 33-37). Dla trzewika jego pochwy (nr kat. 3; ryc. 9:1) – nietypizowanego – znajdują odpowiednik na cmentarzysku szestowickim¹⁰. Analogia jest raczej odległa – jest to mniejszy¹¹, brązowy trzewik pochwy noża bojowego (?), pochodzący z kurhanu 102 I grupy kurhanów, datowanej na 1. ćwierć X – początek XI w. (Blifel’ d 1977, 91,

173, 216, tabl. XXVII:11). Niestety wątpliwości chronologicznych – wyraźna różnica między datowaniem innych egzemplarzy typu Z-szczególnego i trzewika z Šestovicji a mieczem i trzewikiem z Dorohobuża – nie da się na razie rozstrzygnąć. W związku z mieczem Z-szczególnym wspomnieć trzeba nieokreślonego typu miecz z Dźwino-gradu (nr kat. 20; ryc. 3:2) – jelec jak w typie Z

¹⁰ Oba dolne okucia pochew mają walor *stricto* użytkowy, więc nie można spodziewać się, by były dobrymi wyznacznikami chronologii.

¹¹ Wymiary: wys. – 4,3 cm, szer. – 2,0 cm.

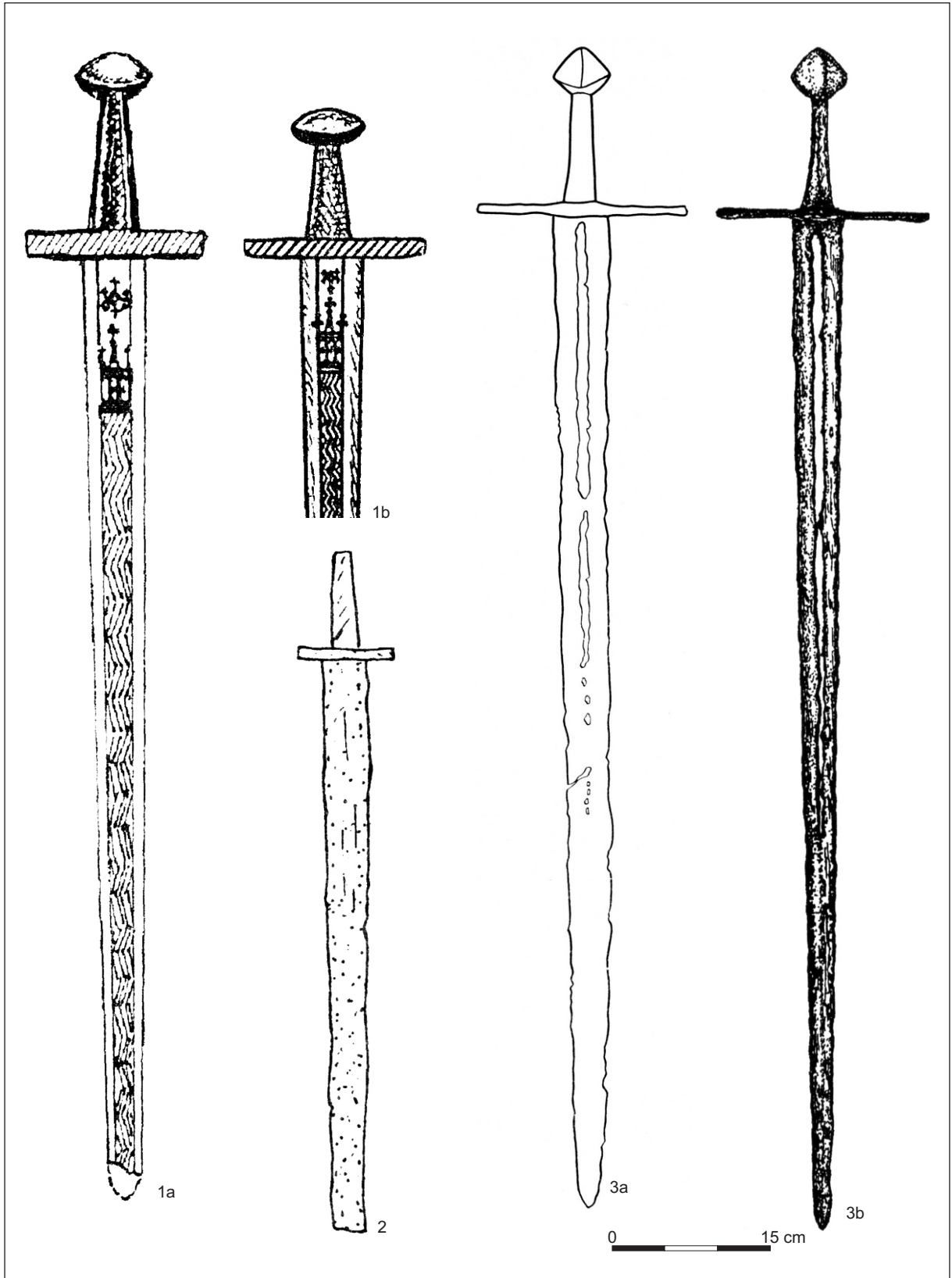
Ryc. 5. Miecze z zachodniej Ukrainy: 1 – Podhorce (nr kat. 12; wg *Liwoch 2005, 50, ryc. 13*); 2 – Podhorce (nr kat. 13, wg *Liwoch 2005, 52, ryc. 15*).

Fig. 5. Swords from Western Ukraine: 1 – Pidgirci (No. 12; after *Liwoch 2005, 50, ryc. 13*); 2 – Pidgirci (No. 13, after *Liwoch 2005, 52, ryc. 15*).

wg J. Petersena – który na podstawie kontekstu archeologicznego datować można na 1. połowę XIII w. (choć sam czas produkcji może wcześniej). Również ten okaz wydaje się przeżytkiem (por. Kirpičnikov 1966, 34), jednak zauważyć należy, że na ziemiach bałtyjskich typ Z występował do w. XIII (Kazakevičius 1996, 77). Drugi miecz z Dorohobuża (nr kat. 2; ryc. 1:2, 2:2) – typ IV wg A. N. Kirpičnikova / typ XI,B wg R. E. Oakeshotta – nie budzi kontrowersji. Przyjąć można, że do kontekstu archeologicznego trafił ok. połowy XIII w. B. A. Priščepa i U. M. Nikol'čenko (1996, 70) piszą, że miecze do Dorohobuża przywieziono, jednak nie precyzują skąd. Przypuszczać wolno, że pierwszy jest wyrobem ruskim (podobnie okucie jego pochwy), drugi zaś prawdopodobnie importem z Zachodu. Trudno powiedzieć, gdzie wyprodukowano miecz dźwinogrodzki, może na Rusi, a może u Bałtów. Drugi trzewik pochwy miecza z Dorohobuża (nr kat. 4; ryc. 9:2) – typ Va wg V. Kazakevičiusa – nie budzi niepewności. Jest importem bałtyjskim – najpewniej od Kurów, którzy wyrabiali podobne w XI-XIII w. (Kazakevičius 1998, 307-308). Podobnie rzecz się ma z trzewikiem z Łucka (nr kat. 9; ryc. 9:4a-b). Oba zabytki zachodnioukraińskie datować można na 1. połowę XIII – czas ok. połowy XIII w. (por. przyp. 13). Głowica miecza znaleziona w Kryłosie (nr kat. 6; ryc. 7:1) – typ I wg A. N. Kirpičnikova – datowana może być na podstawie analogii i kontekstu archeologicznego na XII-XIII w., przy czym nie wydaje się, by wykraczała czasowo poza 1. połowę XIII w. (por. Kirpičnikov 1966, 53). To samo powiedzieć wolno o jelcu z Zieleńcza (nr kat. 18; ryc. 7:2) – najpewniej elemencie miecza typu I wg A. N. Kirpičnikova. Pochodzą zapewne z pracowni Kurów¹² i lepiej określać je jako elementy mieczów typu kurońskiego (por. Kazakevičius 1997). Oba zabytki zwracają uwagę charakterystycznym dla bałtyjskiego oręża zdobieniem oczkowym. Miecz z Sadowa (nr kat. 16; ryc. 6:1a-b) – typ X,A,3 (?) wg R. E. Oakeshotta – ma zapewne chronologię XI-XII w., choć możliwe jest szersze datowanie (por. Głosek 1984, 27, 178; Kazakevičius 1996, 88-89). Miecz z Żydaczowa (nr kat. 23; ryc. 6:3a-b) – typ V wg A. N. Kirpičnikova – znaleziony został bez kontekstu archeologicznego i przypuszczenie o jego pochodzeniu z 2. połowy XII – 1. połowy XIII w. oprócz można wyłącznie na analogiach (por. Kirpičnikov 1966, 54-55). Miecz z Sadowa jest najpewniej importem zachodnioeuropejskim, miecz z Żydaczowa zaś może być wyrobem miejscowym,

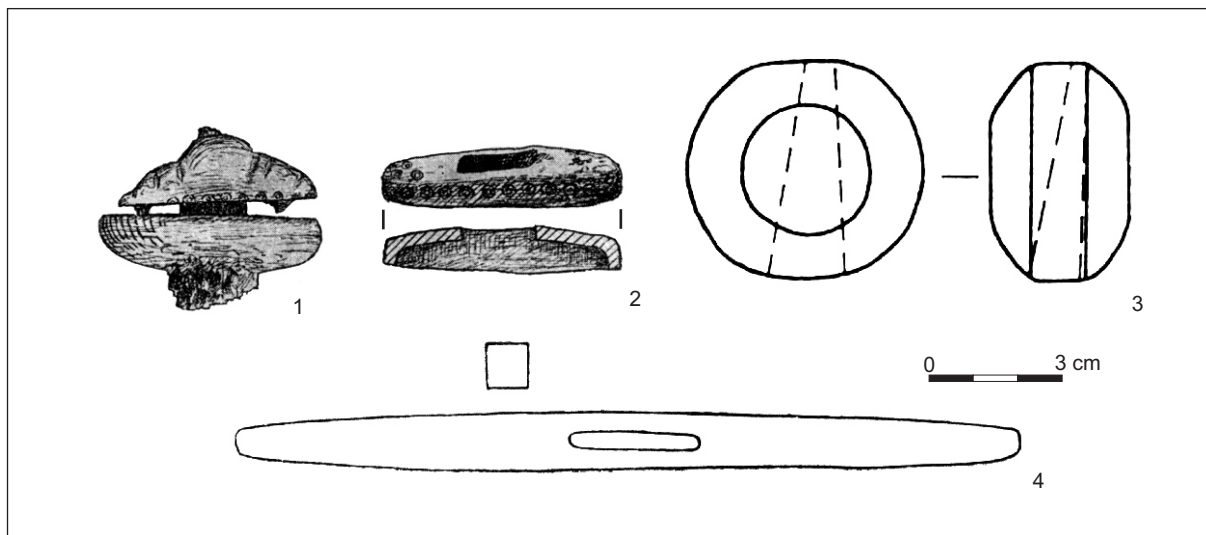
choć niewykluczone, że również został przywieziony z Zachodu. Głowica miecza z Nowouhruńskiego (nr kat. 10; ryc. 7:3) – typ (miecza) VI wg A. N. Kirpičnikova / typ (głowicy) I wg R. E. Oakeshotta – datowana być może głównie w oparciu o kontekst archeologiczny na XIII w. (zapewne na 1. połowę lub czas ok. połowy XIII w.), podobne bowiem pochodzą z długiego okresu od XII do XV w. (por. Kirpičnikov 1966, 55; Głosek 1984, 28-30). Jelec miecza (nr kat. 15; ryc. 7:4) – typ (miecza) V, VI lub VII wg A. N. Kirpičnikova / typ (jelca) 1 wg R. E. Oakeshotta – z naruszonej warstwy kulturowej grodziska w Podhorcach M. P. Kučera (1962, 33) datuje na XII w. Bardziej prawdopodobna w tym wypadku jest 1. połowa XIII w. (ok. 1240/1241 r. gród został zniszczony), o ile zabytek nie jest późnośredniowiecznym wtrętem, ponieważ jelce tego typu są formą długotrwałą (por. Kirpičnikov 1966, 54-57; Głosek 1984, 27-29). Oba zabytki mogą być zarówno wyrobami miejscowymi, jak i importami zachodnimi, są bowiem przykładami typów powszechnych w Europie. Niewiele powiedzieć można – poza tym, że jest wczesnośredniowieczny – o mieczu z Torczyna (nr kat. 17; ryc. 6:2). Dolne okucie pochwy miecza z Listwina (nr 8; ryc. 9:3a-c) – typ IIa wg V. Kazakevičiusa – pochodzi z warstwy kulturowej z X – początku XI w. M. A. Peleščišin i R. M. Čajka (1991, 141) datują trzewik na XI w., jednak – wobec chronologii stylu Jellinge (por. Karlsson 1983, 120-122; Sikora 2001, 112; 2003, 21-22) – datowanie to dotyczyć może przejścia zabytku w kontekst archeologiczny, jego produkcja zaś musiała mieć miejsce w 2. połowie X w. Zauważyć trzeba, że w strefie bałtyjskiej podtyp ten – niewątpliwie import ze Skandynawii – datuje się na X-XI w. (Kazakevičius 1998, 297). Dolne okucie pochwy miecza z Dźwinogrodu (nr kat. 19; ryc. 9:6a-b) – typ IV wg V. Kazakevičiusa – można chronologizować jedynie na podstawie nadbałtyckich analogii na XI w. i przyjąć, że właśnie z Bałtyku pochodzi (tamże, 304-307). W artykule uwzględniono jeszcze trzy dolne okucia pochew mieczy, z których dwa – dźwinogrodzkie (nr kat. 22; ryc. 10:3) i nowouhruńskie (nr kat. 11; ryc. 10:1) – roboczo nazwane są U-kształtymi ramowymi, jedno zaś – dźwinogrodzkie (nr kat. 21; ryc. 10:2a-b) – U-kształtnym ażurowym. Nie odniesiono ich do żadnego układu typizacyjnego, ponieważ uwzględniający zabytki zbliżone do dwu pierwszych, który sporządził A. N. Kirpičnikov (1975, 31, ris. 1) dla znalezisk z Horodyszcz (obwód chmielnicki) ma

¹² Raczej nie ma racji A. N. Kirpičnikov (Kirpičnikov, Medvedev 1985, 302), który pisze o wywozie podobnych mieczów z grodów ruskich na tereny nad południowo-wschodnim Bałtykiem.

Ryc. 6. Miecze z zachodniej Ukrainy: 1a-b – Sadów (nr kat. 16; a – wg *Kučínko 1994, 138, ris. 28:7*; b – wg *Kučínko, Kučínko 2007, 537, ris. 2:13*; a-b – bez skali); 2 – Torčyn (nr kat. 17; wg *Ters'kij 2006a, 172, ris. 149:1*); 3 – Žydačiv (nr kat. 23; a – wg *Korčinskij 1985a, 269, ris. 1*; b – wg *Korčinsk'kij 2007, 273, ris. 7*).

Fig. 6. Swords from Western Ukraine: 1a-b – Sadiv (No. 16; a – after *Kučínko 1994, 138, ris. 28:7*; b – after *Kučínko, Kučínko 2007, 537, ris. 2:13*; a-b – without scale); 2 – Torčín (No. 17; after *Ters'kij 2006a, 172, ris. 149:1*); 3 – Židačiv (No. 23; a – after *Korčinskij 1985a, 269, ris. 1*; b – after *Korčinsk'kij 2007, 273, ris. 7*).

Ryc. 7. Elementy rękojeści mieczy z zachodniej Ukrainy: 1 – Kryłos, głowica (nr kat. 6; wg *Vlasova 1962, 247, ris. 1:3*); 2 – Zieleńcze, jelec (nr kat. 18; wg *Vlasova 1962, 247, ris. 1:2*); 3 – Nowouhruskie, głowica (nr kat. 10; wg *Mazuryk, Panyszko, Ostapiuk 1998, 179, ryc. 5:4*); 4 – Podhorce, jelec (nr kat. 15; wg *Kučera 1962, 38, ris. 15:1*).

Fig. 7. Elements of hilts of swords from Western Ukraine: 1 – Krilos, pommel (No. 6; after *Vlasova 1962, 247, ris. 1:3*); 2 – Zelenče, cross-guard (No. 18; after *Vlasova 1962, 247, ris. 1:2*); 3 – Novouhruz'ke, pommel (No. 10; after *Mazuryk, Panyszko, Ostapiuk 1998, 179, ryc. 5:4*); 4 – Pidgirci, cross-guard (No. 15; after *Kučera 1962, 38, ris. 15:1*).

znamię doraźności, natomiast okucie ażurowe nie znajduje odpowiedników na Rusi i w krajach sąsiednich¹³. Kontekst archeologiczny pozwala datować wszystkie na 1. połowę XIII w. (najpóźniej na czas ok. połowy tego stulecia). Tu podkreślić trzeba, że również dwanaście okuć U-kształtnych ramowych z Horodyszczca i jedno z obwodu smoleńskiego ma podobną chronologię (Kirpičnikov 1975, 30, 34). Trzewiki te są zapewne wyrobami miejscowymi.

Na marginesie rozważań chronologicznych zauważyć można, że przejście znacznej części XIII-wiecznych militariów do kontekstu archeologicznego łączy się z nawałą Batu-chana ok. 1240/1241 r. i późniejszymi działaniami wojennymi Mongołów, jednak pamiętać trzeba, że w tym czasie toczyły się na Rusi Halicko-Włodzimierskiej wojny z Litwą, Jaćwieżą, Węgrami, księstwami polskimi i ruskimi, a także walki wewnętrzne¹³. Uzbrojenia starszego nie sposób przyporządkować wydarzeniom historycznym – zwłaszcza z powodu niedostatku źródeł pisanych – choć jest wyjątek, mianowicie zabytki z mogił podhoreckich. Przypuszczalnie wiązać je można z ekspansją Rusi Kijowskiej ku zachodowi w początkach panowania Włodzimierza Wielkiego i usytuowa-

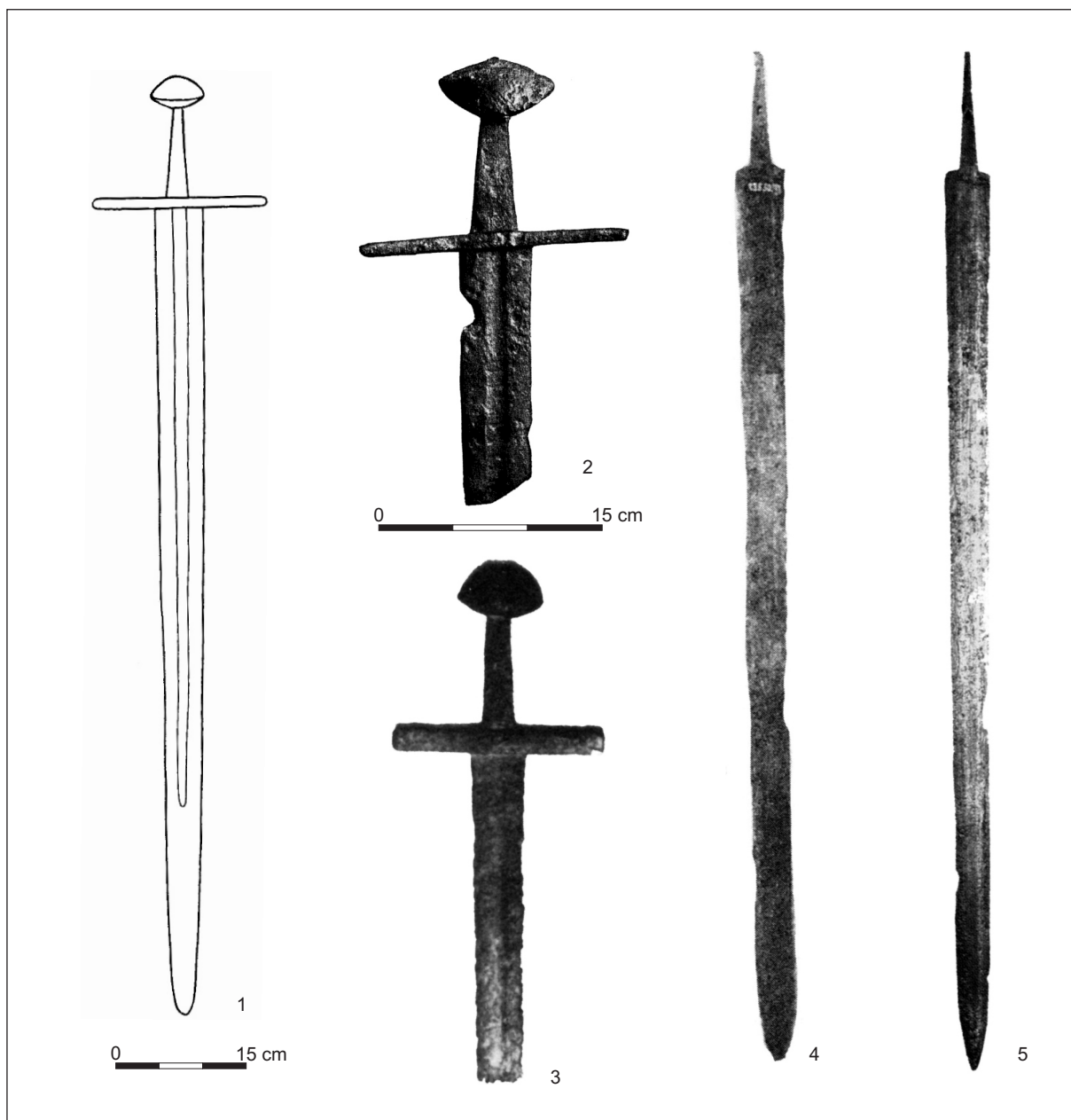
niem w Pleśniku ośrodka administracji wielkksiężęcej¹⁴. Jeśli chodzi o pochodzenie mieczy i trzewików pochew mieczowych, to widoczne są związki omawianej części Rusi ze Skandynawią, krajami Bałtów i Europą Zachodnią (w tym może z Polską).

Autor niniejszego artykułu postawił sobie za cel zewidencjonowanie mieczy i dolnych okuć pochew mieczowych z zachodnich obwodów Ukrainy oraz zebranie możliwie pełnej bibliografii do nich. Zabytki potraktował dwojako, mianowicie podzielił je na takie, o których wiadomość jest zadowalająca („niosące informację”) i na bliżej nieznanne. Pierwsze zestawiał w katalogu¹⁵ i omówił krótko w części analitycznej, ponieważ ich interpretacja pozwala na poprawę stanu poznania wczesnego średniowiecza na omawianym obszarze. Drugim (por. przyp. 4) nie poświęcił większej uwagi, próba bowiem wykorzystania ich do jakichkolwiek przemyśleń spowodowałaby chaos – taki jest już w literaturze – nie przyczyniając się do przyrostu wiedzy. Autor starał się, aby określenie chronologii zabytków nie wykraczało poza czułość narzędzi badawczych, jakimi są analogie w układzie typów i kontekst archeologiczny.

¹³ Na ten temat m.in. ciekawa rozprawa M. Bartnickiego (2005; tam lit.). Np. trzewik z Łucka (nr kat. 9) może mieć związek z rozgromieniem Litwinów pustoszących okolice tego grodu przez oddziały ruskie w 1256 r. (tamże, 177).

¹⁴ Szerzej o kurhanach w Podhorcach pisze R. Liwoch (2006a; 2007), tam też o hipotetycznym centrum zarządzania.

¹⁵ Dobrze przedstawione w literaturze okazy z miejscowości nieznanych także umieszczono w katalogu, jednak pominięto je w części analitycznej.

Ryc. 8. Miecze: 1 – zachodnia Ukraina (?), miejscowość nieznana (nr kat. 24; wg Kirpičnikov 1966, 153, tabl. XXIII:1); 2 – zachodnia Ukraina (?), miejscowość nieznana (nr kat. 25; wg Kirpičnikov 1966, 155, tabl. XXIV:3); 3 – Kryłos (?; wg Figol' 1997, 200; bez skali); 4 – Gródek Nadbużny (wg Cynkałowski 1961, tabl. XXV:1; bez skali); 5 – miejscowość nieznana (nr kat. 27; wg Skarby..., 20, ryc. /Z-1213/; bez skali).

Fig. 8. Swords: 1 – Western Ukraine (?), unknown locality (No. 24; after Kirpičnikov 1966, 153, tabl. XXIII:1); 2 – Western Ukraine (?), unknown locality (No. 25; after Kirpičnikov 1966, 155, tabl. XXIV:3); 3 – Krilos (?; after Figol' 1997, 200; without scale); 4 – Gródek Nadbużny (after Cynkałowski 1961, tabl. XXV:1; without scale); 5 – Western Ukraine, unknown locality (No. 27; after Skarby..., 20, ryc. /Z-1213/; without scale).

W zakończeniu wypowiedzieć się można o stanie publikacji mieczów i trzewików pochew mieczowych. Ocena nie wypada jednoznacznie. Część zabytków przedstawiona jest bardzo dobrze, informacja o niektórych wymaga uzupełnienia, inne zaś muszą zostać należycie opraco-

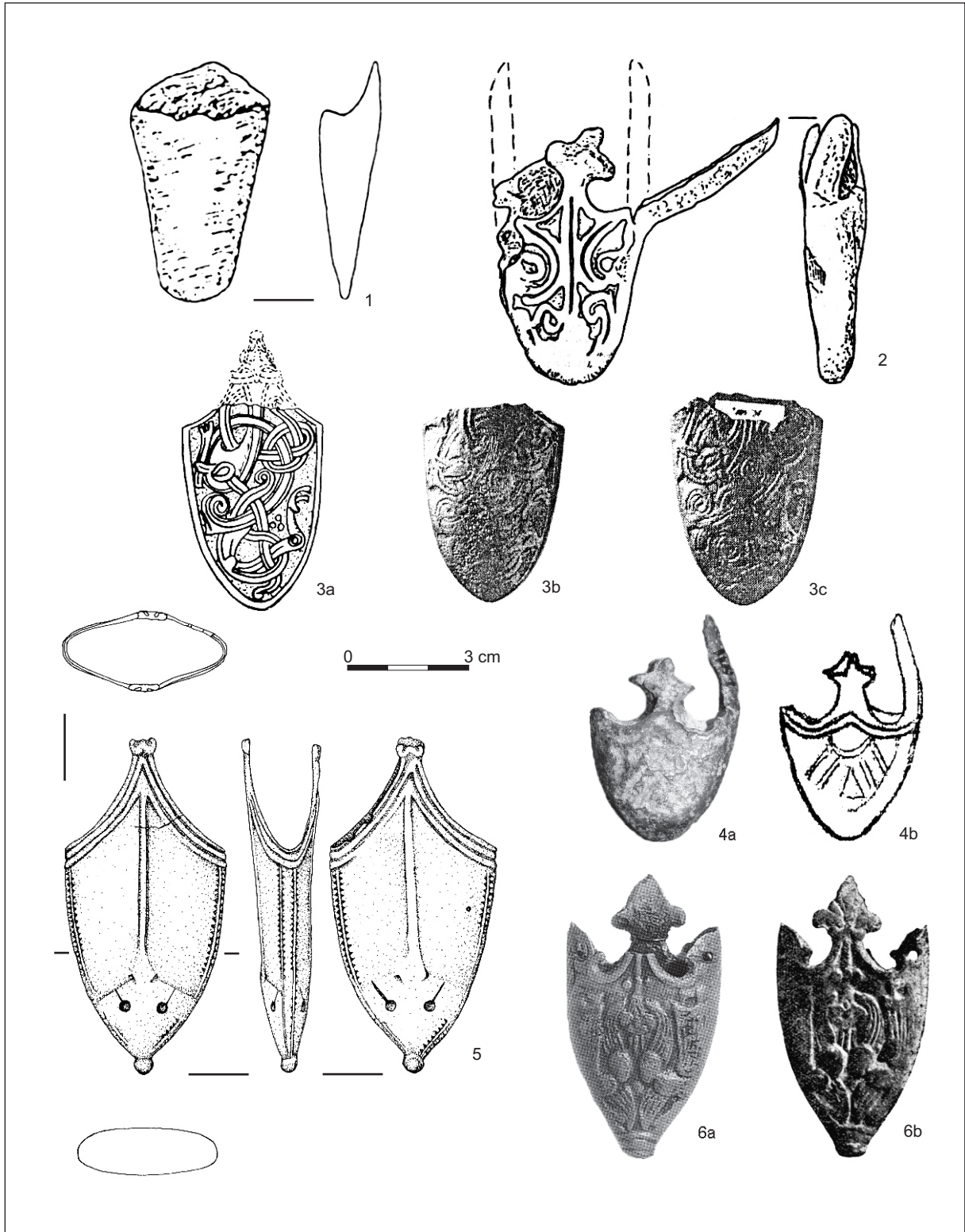
wane i udostępnione. Da to wyraźniejszy obraz uzbrojenia wczesnośredniowiecznego na zachodzie współczesnej Ukrainy. Może być on bardzo interesujący, ponieważ nawet nieliczne militaria zebrane w katalogu¹⁶ prezentują zaskakującą różnorodność typów różnego pochodzenia.

¹⁶ Już po oddaniu artykułu do druku autor uzyskał informację o mieczu z Włodzimierza Wołyńskiego (Ters'kyj 2003a, 37, 42, ryc. 6). Nie można wykluczyć, że jest on tożsamy ze wspomnianym w przyp. 4.

Katalog¹⁷

1.
 A **Dorogobuż**, rejon Gošča, obwód rówieński (pol. Dorohobuż, ukr. Дорогобуж);
 B miecz odkryty w trakcie wykopalisk, w warstwie kulturowej majdanu grodziska;
 C jelec łukowaty, na trzpieniu oprawa – srebrna rurkowata nakładka (uszkodzona przy jelicu) z ornamentem roślinnym w technice niello, dwuczęściowa głowica o łukowatej podstawie, jelec i głowica inkrustowane srebrem, zdobienie lepiej zachowane na jelicu (ryc. 1:1, 2:1); wymiary: dł. – 87,0 cm, dł. głowni – 71,0 cm, szer. głowni – 5,0 cm, dł. jelca – 9,7 cm, dł. oprawy trzpienia – 7,7 cm, średn. oprawy trzpienia – 2,1-2,5 cm, szer. głowicy – 7,6 cm, wys. głowicy – 5,3 cm;
 D typ Z-szczególny wg J. Petersena / A. N. Kirpičnikova;
 E 2. połowa XI – początek XII w.; warstwa z końca XII – 1. połowy XIII w.;
 F Rówieńskie Muzeum Krajoznawcze;
 G znaleziony w pochwie – zachowany trzewik (nr kat. 3);
 H Priščepa, Nikol’čenko 1996, 101-102, 143, 241, ris. 9:B, 199, ris. 65; Ters’kij 2006c, 11, ris. 2:5; 2007b, 55, ris. 3:5, 10.
2.
 A **Dorogobuż**, rejon Gošča, obwód rówieński (pol. Dorohobuż, ukr. Дорогобуж);
 B miecz znaleziony w 1993 r. w warstwie kulturowej podgrodzia grodziska;
 C brak jelca, zbrocze na ¼ szerokości głowni, głowica półkulista (ryc. 1:2, 2:2); wymiary: dł. – 94,3 cm, dł. głowni – 80,5 cm, szer. głowni – 4,6 cm; szer. głowicy – 5,3 cm, wys. głowicy – 4,0 cm, grub. głowicy – 2,7 cm;
 D typ IV wg A. N. Kirpičnikova / typ XI,B wg R. E. Oakeshotta;
 E XII-XIII w.; warstwa z 1. połowy XIII w.;
 F Rówieńskie Muzeum Krajoznawcze;
 H Priščepa, Nikol’čenko 1996, 102, 184, 241, ris. 50; Priščepa 1997, 113-114, ris. 1:4.
3.
 A **Dorogobuż**, rejon Gošča, obwód rówieński (pol. Dorohobuż, ukr. Дорогобуж);
 B trzewik pochwy miecza odkryty w trakcie wykopalisk, w warstwie kulturowej majdanu grodziska;
 C brązowy, niezdobiony, formą zbliżony do trójkąta, dół zaokrąglony, górna krawędź z jednej strony nierówna, niemal prosta, z drugiej trójkątna (ryc. 1:1, 9:1); wymiary: wys. – 6,0 cm, szer. – 3,5 cm;
 D nietypizowany;
- E 2. połowa XI – początek XII w. (jeśli przyjąć datowanie jak miecza); warstwa z końca XII – 1. połowy XIII w.;
 F Rówieńskie Muzeum Krajoznawcze;
 G znaleziony z mieczem (nr kat. 1);
 H Priščepa, Nikol’čenko 1996, 101-102, 199, 242, ris. 65; Ters’kij 2006c, 11, ris. 2:6; 2007b, 55, ris. 3:6.
4.
 A **Dorogobuż**, rejon Gošča, obwód rówieński (pol. Dorohobuż, ukr. Дорогобуж);
 B trzewik pochwy miecza odkryty podczas wykopalisk na grodzisku, w chacie nr 15;
 C brązowy, uszkodzony, z krzyżowatymi zwieńczeniami i bocznymi występami, zdobienie reliefowe z wici i spiral (ryc. 9:2);
 D typ Va wg V. Kazakevičiūsa;
 E XII-XIII w.; chata z końca XII – 1. połowy XIII w.;
 F Rówieńskie Muzeum Krajoznawcze;
 H Priščepa, Nikol’čenko 1996, 102-103, 162, 242, ris. 28:2; Janowski 2006, 38, ryc. 13; Ters’kij 2006c, 11, ris. 2:11; 2007b, 55-56, ris. 3:13.
5.
 A **Hotin**, rejon Radiviliv, obwód rówieński (pol. Chotyń, ukr. Хотин);
 B miecz znaleziony przypadkowo (podczas karczowania lasu) w 1969 r. na stan. Dubina, z kośćmi ludzkimi oraz pozostałościami kolczugi i hełmu (nie ma pewności, czy był to grób, czy też szczątki bez pochówku)*;
 C żelazny, na jednym z płazów siedem literopodobnych znaków zdobniczych (wyobrażone dwu- lub trzykrotnie i rozpoznawalne U, F, L) imitujących napis oraz krzyże (rozpoczynający i zamykający) z damascenizowanego metalu, na drugim płazie z takiegoż metalu zdwojony znak geometryczny oraz kreski (rozpoczynająca, dzieląca i zamykająca)**; na jelicu i głowicy rzędy wgłębień w układzie szachownicowym, między nimi bruzdy na inkrustację – częściowo zachowana, prawdopodobnie mosiężna – złotym metalem (ryc. 3:3a-c); wymiary: dł. całkowita – 95,5 cm, dł. rękojeści – 17,5 cm, szer. głowni – 6,0 cm;
 D typ E wg J. Petersena;
 E X w.;
 F Rówieńskie Muzeum Krajoznawcze, oddział Muzeum-Rezerwat „Kozackie Mogiły” w Płaszowej, nr inw. 205 w p;
 G * wg A. N. Kirpičnikova (1992, 80; informacja I. K. Svešnikova), dwie inne wersje podaje S. Ters’kij (2007a, 24; tam lit.);
 ** badanie w 1980 r.
 H Svešnikov, Nikol’čenko 1982, 106, 111; Kirpičnikov 1992, 62, 66, 70, 74, 80, poz. 14, ris. 4:3, 14:1; Mel’nik 1993, 100; Fiğol’ 1997, 198, 200, fot.; Zocenko

¹⁷ W katalogu zestawiono zabytki (miecze, fragmenty mieczów, dolne okucia pochew mieczy) w kolejności alfabetycznej wg miejsc odkrycia, omówiono zaś wg kwestionariusza: nr katalogowy, A – dane administracyjne, B – rodzaj zabytku, okoliczności znalezienia, C – opis, D – typ, E – chronologia, F – miejsce przechowywania, G – uwagi, H – literatura. Zaznaczyć trzeba, że autor podaje informację o zakresie zbliżonym do źródłowej, jednak dodaje oznaczenie typu i datowanie, także wtedy, gdy nie było tego w wykorzystanych publikacjach.

Ryc. 9. Trzewiki pochew mieczy z zachodniej Ukrainy: 1 – Dorohobuż (nr kat. 3; wg *Priščepa, Nikol'čenko 1996, 199, ris. 65*); 2 – Dorohobuż (nr kat. 4; wg *Priščepa, Nikol'čenko 1996, 162, ris. 28:2*); 3a-c – Listwin (nr kat. 8; a – wg *Peleščišin, Čajka 1991, 139, ris. 2:3*, ze zmianą; b-c – wg *Zocenko 2004, 98, ris. 7*); 4a-b – Łuck (nr kat. 9; a – wg *Ters'kij 2006a, fot. 7*; b – wg *Ters'kij 2006c, 11, ris. 2:12*); 5 – Podhorce (nr kat. 14; wg *Liwoch 2005, 53, ryc. 16*); 6a-b – Dźwinigród (nr kat. 19; a – wg *Figol' 1997, wklejka po s. 176*; b – wg *Pasternak 1932, 65, ris.*; a-b – bez skali).

Fig. 9. Sword's chapes from Western Ukraine: 1 – Dorogobuż (No. 3; after *Priščepa, Nikol'čenko 1996, 199, ris. 65*); 2 – Dorogobuż (No. 4; after *Priščepa, Nikol'čenko 1996, 162, ris. 28:2*); 3a-c – Listwin (No. 8; a – after *Peleščišin, Čajka 1991, 139, ris. 2:3*, with change; b-c – after *Zocenko 2004, 98, ris. 7*); 4a-b – Luc'k (No. 9; a – after *Ters'kij 2006a, fot. 7*; b – after *Ters'kij 2006c, 11, ris. 2:12*); 5 – Pidgirci (No. 14; after *Liwoch 2005, 53, ryc. 16*); 6a-b – Zvenigorod (No. 19; a – after *Figol' 1997, insertion after p. 176*; b – after *Pasternak 1932, 65, ris.*; a-b – without scale).

2004, 99-101, ris. 8; Ters'kij 2006c, 11; 2007a, 22-24, ris. 7; 2007b, 54, ris. 2.

6.

A **Krilos**, rejon Galič, obwód iwano-frankowski (pol. Kryłos, ukr. Крилос);

B głowica miecza odkryta w warstwie kulturowej grodziska podczas badań A. Pasternaka w 1930 r.; z terenu latopisowego Halicza;

C brązowa, ze zdobieniem oczkowym, zachowany fragment żelaznego trzpienia przechodzącego wskroś (ryc. 7:1); wymiary: szer. głowicy – 4,7 cm, wys. głowicy – 3,0 cm;

D typ (miecza) I wg A. N. Kirpičnikova / typ (miecza) kuroński wg V. Kazakevičiusa;

E XII-XIII w. (zapewne XII – 1. połowa XIII w. – przyp. autora);

F Lwowskie Muzeum Historyczne, nr inw. ЛІМ-172 lub III-172; niegdyś w Muzeum Towarzystwa Naukowego im. Szewczeni, dawny nr inw. НТШ-25144;

H Vlasova 1962, 246-247, ris. 1:3; Kirpičnikov 1966, 51, 84-85, poz. 7, ris. 11; Kazakevičius 1997, 122, 128, poz. 23:17, fig. 8; Ters'kij 2006b, 17; 2006c, 11.

Krutiliv → Zvenigorod (Krutiliv)

7.

A **Lidivka (Pašuki)**, rejon Gošča, obwód rówieński (pol. Lidawka/Paszuki/, ukr. Лідівка/Пашуки/);

B miecz znaleziony przed/w 1934 r. w jednym* z ośmiu kurhanów – zapewne z pochówkiem kobiety (trzy przeszliki z łupku owruckiego) i mężczyzny – cmentarzyska położonego na terenie chutoru, w bezpośredniej bliskości (ok. 100 m) granicy polskoradzieckiej;

C żelazny, zachowany częściowo – ocalała rękojeść i zastawa – jednakże w stosunkowo dobrym stanie, głownia obosieczna, z szerokim, płytkim zboczem, jelec prosty, soczewkowaty, głowica zbliżona do półkola, jednodzielna, umocowana przez zakucie wystającego wierzchołka trzpienia i włożenie między trzpień a ścianę otworu głowicy żelaznego klina (ryc. 3:1a-b); wymiary: zach. dł. – 33,1 cm, dł. rękojeści – 13,2 cm, szer. głowni u zastawy – 5,2 cm, wys. jelca – 1,4 cm, dł. jelca – 10,3 cm, grub. jelca przy trzpieniu – 1,8 cm, dł. otworu na trzpień – 3,3 cm, szer. otworu na trzpień – 0,8 cm, szer. trzpienia przy jelcu – 2,6 cm, szer. trzpienia przy głowicy – 1,3 cm, grub. trzpienia – 0,4 cm, szer. głowicy – 5,8 cm, wys. głowicy – 3,3 cm, grub. głowicy – 2,5 cm;

D typ X wg J. Petersena;

E 2. połowa X – XI w. (może 2. połowa X – początek XI w.); kurhan z końca X – początku XII w.;

F Muzeum Archeologiczne w Krakowie, nr inw. MAK/7641; dar przekazany 30 czerwca 1934 r. – za pośrednictwem redakcji IKC – przez Władysława Wereszczyńskiego, właściciela chutoru Lidawka;

G * kurhan rozkopano w sposób amatorski, brak dokumentacji;

H Liwoch 2003b, ryc. 1, fot. 1; tam lit.; Androščuk 2004, 5-7, ris. 2:b; Strzyż 2006a, 25; 2006b, 121; Ters'kij 2007b, 55, ris. 3:11.

8.

A **Listvin**, rejon Dubno, obwód rówieński (pol. Listwin, ukr. Листвин);

B trzewik pochwy miecza odkryty w 1971 r. w warstwie kulturowej w południowo-zachodniej części majdanu grodziska (w warstwie ślady pożaru) przez Wołyńską Dniestrzańską Ekspedycję Uniwersytetu Lwowskiego pod kierunkiem M. A. Peleščišina;

C brązowy, stosunkowo dobrze zachowany (brak części górnej), lity, z zoomorficznym przedstawieniem reliefowym w stylu Jellinge (ryc. 9:3a-c); wymiary: zach. wys. – 5,0 cm, szer. – 3,8 cm;

D typ IIa wg V. Kazakevičiusa;

E XI w. (połowa X – początek XI w. – przyp. autora); warstwa z X – początku XI w.;

F Muzeum Archeologiczne przy Lwowskim Uniwersytecie Narodowym im. Iwana Franki;

H Petegirič 1990, 163; Peleščišin, Čajka 1991, 139, 141, ris. 2:3; Čajka, Rožik 1992, 57, 62, ris. 5:3; Čajka 1997, 76, 86, ris. 5:14; Čajka, Dovgan' 1998, 224; Sikora 2003, 20-21, 34, Abb. 4; Zocenko 2004, 98-99, ris. 7, tam lit.; Kučinko 2005, 141; Ters'kij 2006c, 11, ris. 2:8; 2007b, 54-55, ris. 3:8.

9.

A **Luc'k**, rejon loco, obwód wołyński (pol. Łuck, ukr. Луцьк)

B trzewik pochwy miecza znaleziony na terenie Starego Miasta;

C brązowy, ze zdobieniem (ryc. 9:4a-b); wymiary: szer. – 3,2 cm;

D typ Va wg V. Kazakevičiusa;

E XI-XIII w. (może ok. połowy XIII w. – przyp. autora);

H Ters'kij 2006a, 171, fot. 7 (wklejka); 2006c, 11, ris. 2:12; 2007b, 55-56, ris. 3:12.

10.

A **Novougruz'ke**, rejon Lûboml', obwód wołyński (ukr. Новоугрузьке);

B głowica miecza znaleziona w warstwie kulturowej grodziska (stan. Cerkowka) podczas badań J. Mazuryka, S. Panyszki i O. Ostapiuka w 1996 r.; z terenu latopisowego Uhrowieska;

C dyskoidalna (ryc. 7:3); wymiary: średn. – 5,2-4,6 cm, grub. – 3,1 cm;

D typ (miecza) VI wg A. N. Kirpičnikova / typ (głowicy) I wg R. E. Oakeshotta;

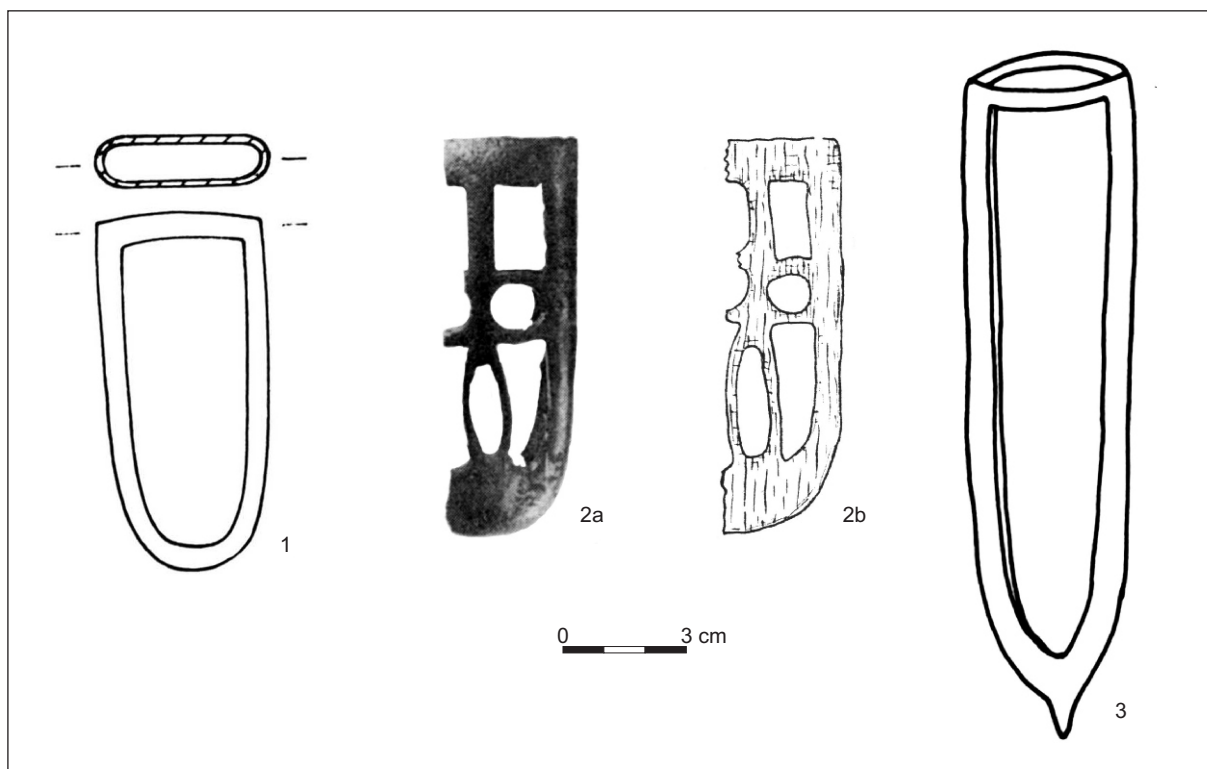
E XIII w. (zapewne 1. połowa lub ok. połowy XIII w. – przyp. autora); warstwa kulturowa z 2. połowy XII – XIII w.;

H Mazuryk, Panyszko, Ostapiuk 1998, 175, 179, 181-182, ryc. 5:4.

11.

A **Novougruz'ke**, rejon Lûboml', obwód wołyński (ukr. Новоугрузьке);

B trzewik pochwy miecza pochodzący z badań J. Mazuryka, S. Panyszki i O. Ostapiuka w 1996 r. na grodzisku (stan. Cerkowka), z XIII-wiecznego obiektu o wypełnisku zawierającym popiół, węgle, fragmenty naczyń i przedmioty metalowe; z terenu latopisowego Uhrowieska;

Ryc. 10. Trzewiki pochew mieczy z zachodniej Ukrainy: 1 – Nowougruskie (nr kat. 11; wg Mazuryk, Panyszko, Ostapiuk 1998, 177, ryc. 3:16); 2a-b – Dźwinigród (nr kat. 21; a – wg Rusanova, Timoščuk 1993, ris. 58:9; b – wg Timoščuk, Rusanova 1988, 82, ris. 3:1; a-b – bez skali); 3 – Dźwinigród (nr kat. 22; wg Rusanova, Timoščuk 1993, ris. 53:8).

Fig. 10. Sword's chapes from Western Ukraine: 1 – Novougruz'ke (No. 11; after Mazuryk, Panyszko, Ostapiuk 1998, 177, ryc. 3:16); 2a-b – Zvenigorod (No. 21; a – after Rusanova, Timoščuk 1993, ris. 58:9; b – after Timoščuk, Rusanova 1988, 82, ris. 3:1; a-b – without scale); 3 – Zvenigorod (No. 22; after Rusanova, Timoščuk 1993, ris. 53:8).

C żelazny (ryc. 10:1); wymiary: wys. – 9,0 cm, szer. – 4,0 cm, grub. – 1,2 cm;

D typ U-kształtny ramowy;

E XIII w. (zapewne 1. połowa lub ok. połowy XIII w. – przyp. autora);

H Mazuryk, Panyszko, Ostapiuk 1998, 175, 177-178, 182, ryc. 3:16.

Paśuki → Liđivka (Paśuki)

Peremil' (okolice) → Hotin

12.

A **Piđgirci (Plisnes'k)**, rejon Brodi, obwód lwowski (pol. Podhorce /Pleśnisko/, ukr. Підгірці /Пліснеськ/); B miecz pochodzący z badań wykopaliskowych T. Ziemięckiego w 1881 r., z kurhanu *wielka mogiła na gruntach włościańskich* (bogato wyposażony pochówek kobiety i mężczyzny); z terenu latopisowego Pleśniska;

C żelazny, źle zachowany, głownia z szerokim zbroczem, jelec rozszerzony na końcach, głowica dwudzielna – niemal prosta podstawa o bokach nieznacznie rozszerzonych ku górze i trójdzielna nakładka, jelec i głowica zdobione damaskinażem – motyw wstęgowych plecionek polichromicznych (barwy: srebrna, czerwona i złocista) – srebrem, miedzią i mosiądzem (ryc. 4:1, 5:1); wymiary: zach. dł. – 86,0 cm, zach.

dł. głowni – 69,0 cm, zach. szer. głowni – 5,2 cm, zach. grub. głowni – 0,4 cm, dł. rękojeści – 17,5 cm, zach. dł. jelca – 10,9 cm, wys. jelca – 2,8 cm, grub. jelca – 2,7 cm, zach. szer. trzpienia – 2,3 cm, grub. trzpienia – 0,5 cm, szer. głowicy – 9,6 cm, wys. głowicy – 6,8 cm, grub. głowicy – 3,6 cm;

D typ S wg J. Petersena;

E 2. połowa X – może początek XI w.; kurhan z ostatniej ćwierci X – może z 1. połowy XI w.;

F Muzeum Archeologiczne w Krakowie, nr inw. MAK/3744;

H Liwoch 2005, 41-42, 45, 52, fot. 10-12, 49-50, ryc. 12-13, (tam lit.); 2006a, 90, 203; 2006b, 6-7, ryc. 4; 2007, 367-369, ryc. 1, 2B, fot. 28 (wklejka); Strzyż 2006a, 22; Ters'kij 2006c, 10-11, ris. 2:2, 4; 2007b, 55-56, ris. 3:2, 4.

13.

A **Piđgirci (Plisnes'k)**, rejon Brodi, obwód lwowski (pol. Podhorce /Pleśnisko/, ukr. Підгірці /Пліснеськ/); B miecz pochodzący z badań wykopaliskowych T. Ziemięckiego w 1882 r., z kurhanu *wielka mogiła bliźniacza Nr. 1* (bogato wyposażony pochówek kobiety i mężczyzny); z terenu latopisowego Pleśniska;

C żelazny, źle zachowany, głownia damascenizowana, jelec prosty, głowica półkolista, oba elementy zdobione damaskinażem – motyw łańcucha-plecionki na jelcu

oraz zygzaków na podstawie i wolut na nakładce głowicy – srebrem i miedzią (barwy srebrna i czerwona), trzpień z pozostałościami drewnianej okładziny (ryc. 4:2, 5:2); wymiary: zach. dł. całkowita – 80,0 cm, zach. dł. głowni – 63,0, szer. głowni – 3,9 cm, grub. głowni – 0,4 cm, dł. rękojeści – 17,1 cm, dł. jelca – 10,1 cm, wys. jelca – 1,9 cm, grub. jelca – 2,4 cm, szer. trzpienia – 2,2 cm, grub. trzpienia – 0,6 cm, zach. szer. głowicy – 6,5 cm, wys. głowicy – 4,4 cm, grub. głowicy – 2,3 cm;

D typ V wg J. Petersena;

E koniec X – początek XI w.; kurhan z końca X – 1. połowy XI w.;

F Muzeum Archeologiczne w Krakowie, nr inw. MAK/3744;

G znaleziony z trzewikiem pochwy (nr kat. 14);

H Liwoch 2005, 46-47, fot. 13-16, 51-54, ryc. 14-15, (tam lit.); 2006a, 90, 204; 2006b, 7-9, ryc. 6; 2007, 367, 369-371, ryc. 2A, fot. 29 (wklejka); Ters'kij 2006c, 10-11, ris. 2:1, 3; 2007b, 55-56, ris. 3:1, 3.

14.

A **Pidgirci (Plisnes'k)**, rejon Brodi, obwód lwowski (pol. Podhorce /Pleśnisko/, ukr. Підгірці /Пліснеськ/);

B trzewik pochwy miecza pochodzący z badań wykopaliskowych T. Ziemięckiego w 1882 r., z kurhanu *wielka mogiła bliźniacza Nr. 1* (bogato wyposażony pochówek kobiety i mężczyzny); z terenu latopisowego Pleśniska;

C brązowy, dobrze zachowany (wewnątrz pozostałości pochwy i głowni miecza), odlany w całości, barwy ciemnozłocistej, z guzkiem wzmacniającym od dołu, umiarkowanie zdobiony – profilowana w trzy żeberka część góra, W-kształtne zwieńczenie, na obu ścianach wzdłuż osi żeberko przechodzące u dołu w słabo zaznaczoną palmetę z dwoma kolistymi zagłębieniami, przy krawędziach podwójne szeregi trójkątnych punktów (ryc. 9:5); wymiary: wys. – 8,3 cm, szer. – 4,1 cm, grub. – 2,0 cm;

D typ IIIc wg V. Kazakevičiusa;

E koniec X – początek XI w.; kurhan z końca X – 1. połowy XI w.;

F Muzeum Archeologiczne w Krakowie, nr inw. MAK/3744;

G znalezione z mieczem (nr kat. 13);

H Liwoch 2005, 47, 52-54, fot. 17-18, ryc. 16, tam lit.; 2006a, 90, 204; 2006b, 8, 10, ryc. 7; 2007, 367, 371, fot. 29A (wklejka); Janowski 2006, 31, 35; Strzyż 2006a, 35; Ters'kij 2006c, 11, ris. 2:10; 2007b, 55, ris. 3.

15.

A **Pidgirci (Plisnes'k)**, rejon Brodi, obwód lwowski (pol. Podhorce /Pleśnisko/, ukr. Підгірці /Пліснеськ/);

B jelec miecza znaleziony w naruszonej warstwie kulturowej; z terenu latopisowego Pleśniska;

C (ryc. 7:4); wymiary: dł. – 17,5 cm;

D typ (miecza) V, VI lub VII wg A. N. Kirpičnikova / typ (jelca) I wg R. E. Oakeshotta;

E XII w. (1. połowa XIII w. ?) – przyp. autora);

H Kučera 1962, 33, 38, ris. 15:1.

Plāševa → **Hotin**
Plisnes'k → **Pidgirci (Plisnes'k)**
Polunične → **Hotin**

16.

A **Sadiv**, rejon Luc'k, obwód wołyński (pol. Sadów, ukr. Садів);

B miecz; z terenu latopisowego Sadowa;

C na głowni pod jelcem wyobrażenie trójdzielnej świątyni, dalej siedem zygzakowatych linii – inkrustacja cienkim drutem złotym, głowica srebrzona (ryc. 6:1a-b);

D typ X,A,3 (?) wg R. E. Oakeshotta;

F XI-XII w. (ewentualnie XI – 1. połowa XIII w. – przyp. autora);

H Kučinko 1994, 137-140, ris. 28:7; Kučinko, Kučinko 2007, 537, 545, ris. 2:13.

17.

A **Torčin**, rejon loco, obwód wołyński (pol. Torczyn, ukr. Торчин);

B miecz;

C żelazny, zachowany częściowo, zboczce na całym zachowanym fragmencie głowni, jelec prosty (ryc. 6:2);

wymiary: zach. dł. głowni – 51,5 cm, szer. głowni – 3,3-4,2 cm, szer. zboczca – 1,5-1,6 cm, dł. jelca – 9,2 cm,

przekrój jelca – 0,9 x 0,9 cm, zach. dł. rękojeści – 8,8 cm,

szer. trzpienia – 4,2-2,8 cm;

D ?

E XII-XIII w. (X-XIII w. – przyp. autora)

H Cynkałowski 1961, 162, tam lit.; APPV 1982, 201;

Ters'kij 2002, 53; 2006a, 171-172, ris. 149:1.

18.

A **Zelenče**, rejon Terebovlâ, obwód tarnopolski (pol. Zieleńcze, ukr. Зеленче);

B jelec miecza znaleziony ok. XIX/XX w. przez lokalnego archeologa-amatora Kruszyńskiego, może na cmentarzysku z XI-XIII w., na lewym brzegu Seretu;

z terenu zespołu osadniczego latopisowej Trembowli;

C brązowy, ze zdobieniem oczkowym, wierzch zaoblony (ryc. 7:2); wymiary: otwór (zbliżony do prostokąta) na trzpień: 1,1 x 0,6 cm;

D typ (miecza) I wg A. N. Kirpičnikova / typ (miecza) kuroński wg V. Kazakevičiusa;

E XII-XIII w. (zapewne XII – 1. połowa XIII w. – przyp. autora);

F Lwowskie Muzeum Historyczne, nr inw. III-3052;

nabytek z 1945 r.;

H Vlasova 1962, 246-247, ris. 1:2.

19.

A **Zvenigorod**, rejon Pustomiti, obwód lwowski (pol. Dźwinogród, ukr. Звенигород);

B trzewik pochwy miecza;

C brązowy, w stosunkowo dobrym stanie, z palmetowymi zwieńczeniami (jedno niezachowane) i półpalmetowymi, krępyimi występami bocznymi, wyraźny, profilowany guzek wzmacniający, reliefowe zdobienie ornamentyczne – stylizowane, ustawione antytetycznie ptaki (ryc. 9:6a-b); wymiary: wys. – 6,8 cm, szer. – 3,7 cm lub wys. – 7,5 cm, szer. – 4,5 cm, grub. – 1,5 cm;

D typ IV wg V. Kazakevičiusa;

E XI w. (?);

F Lwowskie Muzeum Historyczne, nr inw. IIIM KP-8109; niegdyś w Muzeum Towarzystwa Naukowego im. Szewczenki, dawny nr inw. 2739;

H Pasternak 1932, 65, ris.; Jakimowicz 1939-1948, 418, tabl. 99:50; Paulsen 1953, 97-98, 142, 190, Abb. 124, XI; Ratič 1957, 92, tabl. X:5; Petegirič 1990, 163; Peleščišin, Čajka 1991, 141; Mel'nik 1993, 101; Figol' 1997, ryc.; Čajka 1998, 76; Sikora 2001, 117, 130, ryc. 5; 2003, 26, 35, Abb. 7; Ters'kij 2006b, 17, ris. 1; 2006c, 11, ris. 2:7; 2007b, 55, ris. 3:7.

20.

A **Zvenigorod (Krutiliv)**, rejon Gusâtin, obwód tarnopolski (pol. Dźwinogród /Kręciłów/, ukr. Звенигород /Крутилів/);

B miecz znaleziony na grodzisku, w długim domu 7, podczas badań Przykarpackiej Ekspedycji IA RAN w 1985 r.;

C zachowany częściowo (bez głowicy i fragmentu głowni), z wygiętym jelcem o pogrubionych końcach, kolistym w przekroju (ryc. 3:2);

D ?; jelec jak w typie Z wg J. Petersena;

E 1. połowa XIII w.; długi dom z XII-XIII w.;

H Timoščuk, Rusanova 1988, 78, 83; Rusanova, Timoščuk 1993, 38, 44, 55, 61, ris. 58:8; 1998, 155, ris. 9:5; Liwoch 2003a, 283.

21.

A **Zvenigorod (Krutiliv)**, rejon Gusâtin, obwód tarnopolski (pol. Dźwinogród /Kręciłów/, ukr. Звенигород /Крутилів/);

B trzewik pochwy miecza odkryty na grodzisku, w długim domu 7, podczas badań Przykarpackiej Ekspedycji IARAN w 1985 r.;

C z wyciętym ornamentem geometrycznym (ryc. 10:2a-b);

D U-kształny ażurowy;

E 1. połowa XIII w.; długi dom z XII-XIII w.;

H Timoščuk, Rusanova 1988, 78, 82, ris. 3:1; Rusanova, Timoščuk 1993, 38, 55, 61, ris. 58:9.

22.

A **Zvenigorod (Krutiliv)**, rejon Gusâtin, obwód tarnopolski (pol. Dźwinogród /Kręciłów/, ukr. Звенигород /Крутилів/);

B trzewik pochwy miecza odkryty na grodzisku, w budynku 10, podczas badań Przykarpackiej Ekspedycji IA RAN i Tarnopolskiego Muzeum Krajoznawczego (l. 1985, 1987-1988);

C metalowa rama z owalną dolną częścią przechodzącą w szpic (ryc. 10:3);

D U-kształny ramowy;

E 1. połowa XIII w.; budynek z XII – 1 połowy XIII w.;

H Rusanova, Timoščuk 1993, 38, 42, 55, 61, 100-101, ris. 53:8; Liwoch 2003a, 282.

23.

A **Židačiv**, rejon *loco*, obwód lwowski (pol. Żydaczów, ukr. Жидачів);

B miecz znaleziony w 1982 r. w czasie rozpoznania archeologicznego, na terasie zalewowej u podnóża stromego brzegu Stryja (nieopodal stan. Zamok); w pobliżu latopisowego Udecza /Zudecza;

C żelazny, głownia w złym stanie (zardzewiały szpic rozsypał się), dobrze zachowana rękojeść, jelec pro-

sty z nieco pogrubionymi końcami, głowica masywna, trójkątna, obie części nasadzone na trzpień i skute na gorąco (ryc. 6:2a-b); wymiary: dł. – 105,0 cm, dł. głowni – 90,0 cm, szer. głowni – 5,0 cm, dł. jelca – 19,1 cm, przekrój jelca – 0,8 cm, grub. jelca – 2,4 cm, dł. trzpienia – 10,0 cm (widoczna), szer. trzpienia w części środkowej – 2,4 cm, grub. trzpienia – 0,45 cm, szer. głowicy – 5,6 cm, wys. głowicy – 4,4 cm;

D typ V wg A. N. Kirpičnikova;

E 2. połowa XII – 1. połowa XIII w. (?);

H Korčinskij 1985a, ris. 1; 1985b, 296, ris. 1; 2007, 273, 278, ris. 7; Petegirič 1990, 163; Figol' 1997, 198, 200, ris.; Liwoch 2003a, 286.

24.

A **miejsowość nieznana (Ukraina?)**;

B miecz;

C długi, ciężki (ryc. 8:1); wymiary: dł. – 109,6 cm, dł. głowni – 94,3 cm, dł. rękojeści – 15,3 cm, szer. głowni – 5,4 cm, dł. jelca – 22,2 cm, wys. jelca – 1,1 cm, szer. trzpienia – 1,4 cm, dł. głowicy – 6,6 cm, wys. głowicy – 3,2 cm;

D typ IV wg A. N. Kirpičnikova / typ XII, B, 1 wg R. E. Oakeshotta;

E XIII w. (?; koniec XII – 1. połowa XIV w. – przyp. autora);

F Lwowskie Muzeum Historyczne, nr inw. 3403;

H Kirpičnikov 1966, 54, 86-87, 153, poz. 19, tabl. XXIII:1; Kirpičnikov, Medvedev 1985, 330, tabl. 118:5.

25.

A **miejsowość nieznana (Ukraina?)**

B miecz;

C odłamana część głowni, napis INGELRII (czytelne litery ELRII; ryc. 8:2); wymiary*: zach. dł. – 87,7 cm, zach. dł. głowni – 75,7 cm, dł. rękojeści – 12,0 cm, szer. głowni przy jelcu – 4,5 cm, dł. jelca – 17,0 cm, wys. jelca – 1,1 cm, szer. trzpienia – 2,0 cm, szer. głowicy – 7,6 cm, wys. głowicy – 3,3 cm;

D typ V wg A. N. Kirpičnikova;

E XII-XIII w.;

F Lwowskie Muzeum Historyczne, nr inw. 2205;

G wyrób pracowni nadreńskiej,

* wymiary niezgodne z ilustracją (? – przyp. autora);

H Kirpičnikov 1966, 55, 86-87 (poz. 25), 155, tabl. XXIV:3; Petegirič 1990, 163; Kuśnierz 2006, 93-94.

26.

A **miejsowość nieznana (Ukraina?)**

B miecz;

C odłamana część głowni; wymiary: zach. dł. – 38,8 cm, zach. dł. głowni – 24,6 cm, dł. rękojeści – 14,2 cm, szer. głowni przy jelcu – 4,3 cm, dł. jelca – 13,8 cm, wys. jelca – 1,2 cm, szer. trzpienia – 1,9 cm, szer. głowicy – 6,5 cm, wys. głowicy – 3,9 cm;

D typ V wg A. N. Kirpičnikova;

E XII-XIII w.;

F Lwowskie Muzeum Historyczne, nr inw. 890;

H Kirpičnikov 1966, 55, 86-87, poz. 26; Petegirič 1990, 163.

27. E 1120-1200 r. (XII – początek XIII w. /?/ – przyp. autora);
 A **miejsowość nieznana**¹⁸;
 B miecz;
 C stalowy, fragment – głownia ze ścięciem, zwężająca się ku sztychowi, z trzpieniem (ryc. 8:5); wymiary: dł. całkowita – 93,2 cm, dł. głowni – 82,3 cm, szer. głowni – 4,5 cm, dł. ścięcia – 75,5 cm;
 D typ XI wg R. E. Oakeshotta (?);
- F Lwowskie Muzeum Historyczne, nr inw. 3-1213; pozyskany w latach 50. XX w.;
 H *Skarby...*, 20, ryc. Z-1213.
- mgr Radosław Liwoch
 Muzeum Archeologiczne w Krakowie

Bibliografia

- Androščuk F. A.
 2004 *O pervoj arheologičeskoj nahodke iz Šestovicy*, [w:] *Starodavnij Īskorosten' i slov'âns'ki gradi VIII-X st. Zbirka naukovih prac'*, red. O. P. Mocâ, Kiïv, s. 3-7.
- APPV
 1982 *Arheologični pam'âtki Prikarpattâ i Volini rann'oslov'âns'kogo i davn'orus'kogo periodov*, Kiïv.
- Bartnicki M.
 2005 *Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217-1264*, Lublin.
- Blifel' d D. Ī.
 1977 *Davn'orus'ki pam'âtki Šestovici*, Kiïv.
- Cynkałowski A.
 1961 *Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego*, Warszawa.
- Čajka R. M.
 1997 *Zbroâ ta reči vijs'kovgo sporâdžennâ z gorodišča Listvin na Volini*, Arheologični doslidžennâ L'vîvs'kogo uniwersitetu u 1996 r. (dlâ studentiv istoričnogo fakultetu zi special'nosti „Arheologîâ”) 2, s. 75-86.
- Čajka R., Dovgan' P.
 1998 *Z istoriï doslidžennâ Listvins'kogo gorodišča na Volini*, Volino-Podil's'ki arheologični studii 1, s. 222-229.
- Čajka R. M., Rožik M. E.
 1992 *Z istoriï doslidžennâ davn'orus'kogo gorodišča Listvin na Volini*, [w:] *Z istoriï starodavnosti i seredn'oviččâ*, Visnik L'vîvs'kogo uniwersitetu, Seriâ istorična 27, s. 50-63.
- Figol' M.
 1997 *Mistectvo starodavn'ogo Galiča*, Kiïv.
- Głosek M.
 1984 *Miecze środkowoeuropejskie z X-XV w.*, Warszawa.
- Jakimowicz R.
 1933 *Szlak wyprawy kijowskiej Bolesława Chrobrego w świetle archeologii (próba ujęcia zagadnień wczesnohistorycznych Wołynia)*, osobne odbicie z Rocznika Wołyńskiego 3, Równe.
 1939-1948 *Okres wczesnohistoryczny*, [w:] Krukowski S., Kostrzewski J., Jakimowicz R., *Prehistoria ziem polskich*, Kraków, s. 361-428 + tabl. 91-100.
- Janowski A.
 2006 *Brązowe i srebrne trzewiki pochew mieczy z X-XIII w. z terenu Polski. Uwagi o proveniencji i datowaniu*, AMM 2, s. 23-50.
- Karlsson L.
 1983 *Nordisk form om djuornamentik*, The Museum of National Antiquities, Studies 3, Stockholm.
- Kazakevičius V.
 1996 *IX-XIII a. baltų kalavijai*, Vilnius.
 1997 *On One Type of Baltic Sword of the Viking Period*, *Archaeologia Baltica* 2, s. 117-131.
 1998 *Iš vėlyvojo geležies amžiaus baltų ginklų istorijos (kalavijų makštų galų apkalai)*, *Lietuvos archeologija* 15, s. 287-332.
- Kirpičnikov A. N.
 1966 *Drevnerusskoe oružie, 1, Meči i sabli IX-XIII vv.*, Arheologîâ SSSR, Moskva-Leningrad.
 1975 *Meči iz raskopok drevnego Izâslavlâ*, KSIA 144, s. 30-34.
 1992 *Novoobnaružennye klejma rannesrednevekovyh mečeij*, FAH 5, s. 61-81.
- Kirpičnikov A. N., Medvedev A. F.
 1985 *Vooruženie*, [w:] *Drevnââ Rus'. Gorod, zamok, selo*, red. B. A. Kolčîn, Arheologîâ SSSR, Moskva, 298-363.

¹⁸ Przedstawiony fragment miecza przypomina głownię z trzpieniem (ryc. 8:4) zilustrowaną i opisaną jako *Gródek n/Bugiem. Miecz żelazny wydobyty z dna rz. Bugu* w książce A. Cynkałowskiego (1961, tabl. XXV:1) w kontekście znalezisk średniowiecznych. Przez A. Żakiego (1974, 260-261, ryc. 209:d) zabytek z Bugu jest wzmiankowany jako wczesnośredniowieczny, natomiast A. Kokowski (2007, 124, 254-255, 264, ryc. 123:h) pisze, że jest to miecz w typie *spatha* z ok. połowy V w. n.e.

- Kirpičnikov A. N., Saksa A. I., Tomanteri L.
2006 *Mečì srednevekovoj Karelii*, [w:] *Slavâne i finno-ugry. Kontaktnye zony i vzaimodejstvie kul'tur*, red. A. N. Kirpičnikov, Sankt-Peterburg, s. 41-72.
- Kokowski A.
2007 *Goci. Od Skandzy do Campi Gothorum (od Skandynawii do Półwyspu Iberyjskiego)*, Warszawa.
- Korčinskij O. M. (Korčins'kij O.)
1985a *Meč iz letopisnogo Udeča*, Sov. Arh. 1, s. 268-269.
1985b *Raskopki v g. Židačove*, Arh.O 1983 g., s. 295-296.
2007 *Zudeč (korotkij pidsumok arheologičnih doslidžen')*, Materiali i doslidžennâ z arheologii Prikarpatâ i Volini 11, s. 264-280.
- Korzuhina G. F.
1950 *Iz istorii drevnerusskogo oružia XI veka*, Sov. Arh. 13, s. 63-94.
- Kučera M. P.
1962 *Drevnij Plisnes'k*, Arheologični pam'âtki URSR 12, s. 3-56.
- Kučinko M. M. (Kučinko M.)
1994 *Narisi starodavn'oi i seredn'ovičnoi istorii Volini (vid paleolitu do seredini XIV st.)*, Luc'k.
2005 *Arheologičâ Volini*, Luc'k.
- Kučinko M. M., Lukâncuk U. A., Matiuk N. G., Stašuk V. A.
1978 *Ohrannye raboty v g. Lucke i ego okrestnostâh*, Arh.O 1977 g., s. 347.
- Kučinko Z., Kučinko M.
2007 *Okremi sposterežennâ nad duhovnoû kul'turoû Volini knâžoï dobi*, Zapiski Naukovogo Tovaristva imeni Ševčenka 253, s. 534-547.
- Kuśnierz J.
2006 *Z badañ nad militarynym znaczeniem Gródka nad Bugiem (Wołynia) we wczesnym średniowieczu*, AMM 2, s. 79-102.
- Leńczyk G.
1930 *Trzy miecze wikingie w zbiorach Muzeum archeologii przedhistorycznej Polskiej Akademji Umiejêtności w Krakowie*, [w:] *Księga pamiątkowa ku uczczeniu siedemdziesiątej rocznicy urodzin prof. dr. Włodzimierza Demetrykiewicza*, red. J. Kostrzewski, Poznań, s. 363-375, tabl. I-III.
- Liwoch R.
2003a *Stan badañ nad grodziskami wczesnośredniowiecznymi i z początków późnego średniowiecza na zachodniej Ukrainie (obwody: iwano-frankowski, lwowski i tarnopolski)*, MSROA 24, s. 213-297.
2003b *Wczesnośredniowieczne zabytki z Lidawki na Wołyniu w zbiorach krakowskiego Muzeum Archeologicznego*, MA 34, s. 153-157.
2005 *Militaria z dziewiętnastowiecznych badañ w Podhorcach*, AMM 1, s. 37-59.
2006a *Bol'sie kurgany letopisnogo Plesneska*, [w:] *Slavâno-russkoe ûvelirnoe delo i ego istoki*, red. A. A. Peskova i in., Sankt-Peterburg, s. 89-92, 203-205.
2006b *Zabytki z wykopalisk T. Ziemięckiego w latopisowym Pleśnisku*, [w:] *Ol'žini čitannâ*, red. B. Voznic'kij, L'viv, s. 5-15.
2007 *Wielkie kurhany latopisowego Pleśniska*, Materiali i doslidžennâ z arheologii Prikarpatâ i Volini 11, s. 367-378 + fot. 28-31 (wklejka).
- Makarova T. I.
1986 *Černevoe delo drevnej Rusi*, Moskva.
- Marek L.
2004 *Wczesnośredniowieczne miecze z Europy Środkowej i Wschodniej. Dylematy archeologa i bronzoznawcy*, Studia Archeologiczne XXXVI, Wrocław.
- Mazuryk J., Panyszko S., Ostapiuk O.
1998 *Badania archeologiczne latopisowego Uhrowieska*, APŚ 3, s. 175-182.
- Mel'nik B.
1993 *Meč, L'vivs'kij istoričnij muzej*. Naukovi zapiski 1, s. 95-105.
- Pasternak A.
1932 *Korotka arheol'ogičâ Zahidno-Ukraïns'kih zemel'*, L'viv.
1937 *Die ersten altungarischen Grabfunde nördlich der Karpaten*, Archaeologia Hungarica 21, s. 1-7 + tabl. CXXXIV-CXXXVII (nadbitka).
- Paulsen P.
1953 *Schwertortbänder der Wikingerzeit. Ein Beitrag zur Frühgeschichte Osteuropas*, Stuttgart.
- Peleščišin M. A., Čajka R. M.
1991 *Novi davn'orus'ki ûvelirni virobi iz Zahidnoï Volini*, Arheologičâ 1, s. 137-141.
- Petegirič V. M.
1990 *Oružie i snarâženie vsadnika*, [w:] *Arheologičâ Prikarpat'â, Volyni i Zakarpat'â (ranneslavânskij i drevne-russkij periody)*, red. A. Černyš, V. Lagodzkaâ, Kiev, s. 163-171.
1995 *Pam'âtki slov'âns'koï ta knâžoï dobi Rogatinsčini*, [w:] „Rogatins'ka zemlá” *istoriâ ta sučasnist'*, L'viv.

- Petersen J. (Petersen Å.)
 1919 *De norske vikingesverd. En typologisk-kronologisk studie over vikingetidens vaaben*, Videnskapsselskabet's Skrifter II, Hist.-Filos. Klasse 1919, 1, Kristiania.
 2005 *Norvežskie meči epohi vikingov. Tipohronologičeskoje izučenie oružia epohi vikingov*, Sankt-Peterburg.
- Plavinski M. A. (Plavinskij N. A.)
 2006a *Klinkovaâ zbroâ X-XIII stst. na terytoryi Belarusi*, Minsk.
 2006b *Nakonečniki nožen mečej X-XIII vv. s territorii Belarusi*, [w:] *Slavâno-russkoe ûvelirnoe delo i ego istoki*, red. A. A. Peskova i in., Sankt-Peterburg, s. 213-216.
- Priščepa B. A.
 1997 *Doslidžennâ litopisnogo Dorogobuža*, Arheologični doslidžennâ v Ukraïni 1993 roku, s. 113-115.
- Priščepa B. A., Nikol'čenko U. M.
 1996 *Litopisnij Dorogobuž v period Kiivs'koï Rusi. Do istorii naseleonnâ Zahidnoï Volini v X-XIII stolittâh*, Rivne.
- Ratič O. O.
 1957 *Drevn'orus'ki arheologični pam'âtki na teritorii zahidnih oblastej URSR*, Kiïv.
 1962 *Rezul'tati doslidžen' drevn'orus'kogo gorodišča Zamčis'ka v m. Sudova Višnâ, L'vivs'koï oblasti, v 1957-1959 rr.*, Materiali i doslidžennâ z arheologii Prikarpatâ i Volini 4, s. 106-119.
- Rusanova I. P., Timoščuk B. A.
 1993 *Âzyčeskie svâtilišča drevnih slavân*, Moskva.
 1998 *Religioznoe „dvoeverie” na Rusi v XI-XIII vv. (po materialam gorodišč-svâtilišč)*, [w:] *Kul'tura slavân i Rus'*, red. Ū. S. Kukuškin i in., Moskva, s. 144-163.
- Sikora P.
 2001 *Dolne okucia pochw mieczy (tzw. trzewiki) z terenu północnej Słowiańszczyzny we wczesnym średniowieczu – katalog źródeł*, MSROA 22, s. 107-134.
 2003 *Frühmittelalterliche Ortbander bei West- und Ostslawen. Versuch einer typologisch-chronologischen Einordnung*, Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters 31, s. 11-38.
- Skarby...
 b.r.w. *Skarby broni XV-XVIII w. ze zbiorów Lwowskiego Muzeum Historycznego*, Biblioteka Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi 34, Łódź.
- Strzyż P.
 2006a *Uzbrojenie we wczesnośredniowiecznej Małopolsce*, Acta Archaeologica Lodziensia 52, Łódź.
 2006b (rec.:) L. Marek, *Wczesnośredniowieczne miecze z Europy Środkowej i Wschodniej. Dylematy archeologa i bronioznawcy*, Studia Archeologiczne XXXVI, Wrocław, 2004, Kwart. HKM 54/1, s. 117-122.
- Svěšnikov I. K., Nikol'čenko Ū. M.
 1982 *Dovidnik z arheologii Ukraïni. Rovens'ka oblast'*, Kiïv.
- Ters'kij S. V. (Ters'kyj Š.)
 2002 *Arheologiâ dobi Galic'ko-Volins'koï deržavi. Katalog vistavki*, L'viv.
 2003a *Miasto Włodzimierz w świetle archeologii*, Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne 1, s. 27-44.
 2003b *Peresopnicâ. Kraĕznavčij naris*, Rivne.
 2006a *Lučes'k X-XV st.*, L'viv.
 2006b *Seredn'ovična zbroâ u l'vivs'kih muzejnih kolekcijâh dovoĕnnogo času: pohodžennâ i sklad*, Visnik Nacional'nogo universitetu „L'vivs'ka politehnika” 555, Deržava ta armia, s. 13-20.
 2006c *Vijs'kova sprava u Galic'ko-Volins'kij deržavi (arheologičnij aspekt)*, Visnik Nacional'nogo universitetu „L'vivs'ka politehnika” 571, Deržava ta armia, s. 8-18.
 2007a *Oboronnyj kompleks seredn'ovičnogo volins'kogo міста Peremilâ*, Visnik Nacional'nogo universitetu „L'vivs'ka politehnika” 584, Deržava ta armia, s. 13-26.
 2007b *Skandinavs'ki arheologični pam'âtki na Volini (X-XII st.)*, [w:] *Drugi „Ol'žini čitannâ”*, red. B. Voznic'kij, L'viv, s. 53-58.
- Timoščuk B. A., Rusanova I. P.
 1988 *Vtoroe Zbručskoe (Krutilovskoe) svâtilišče (po materialam raskopok 1985 g.)*, [w:] *Drevnosti slavân i Rusi*, Moskva, s. 78-91.
- Tomaševs'kij A. P., Pavlenko S. V., Petrauskas A. V.
 2003 *Ovruc'ka seredn'ovična pirofilitova industriâ*, [w:] *Selo Kiivs'koï Rusi (za materialami pivdennorus'kih zemel')*, red. O. P. Mocâ i in., Kiïv, s. 131-137.
- Tomenčuk B.
 2006 *Arheologiâ nekropoliv Galiča i Galic'koï zemli. Oderžavlennâ. Hristiânizaciâ*, Ivano-Frankivs'k.
- Tõnisson E.
 1966 *Liivi kâabaskalmistud Krimuldas*, Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised 15, Ühiskonnateaduste Seeria 1, s. 85-111.
- Vešňakova K. V.
 2005 *Istoriâ izučeniâ mečej epohi vikingov (v mesto poslesloviâ)*, [w:] Petersen Å., *Norvežskie meči epohi vikingov. Tipohronologičeskoje izučenie oružia epohi vikingov*, Sankt-Peterburg, s. 307-331.

- Vlasova G. M.
1962 *Bronzovye izdeliâ XI-XIII vv. iz sela Zelenče*, Materiały po arheologii Severnogo Pričnomor'â 4, s. 246-259.
- Ziemięcki T.
1882 *Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej w r. 1881 dokonanej (Sieniawa, Trynca, Grodzisko, Leżajsk, Podhorce)*, Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej 6, s. 52-61.
1883 *Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej do Podhorzec w roku 1882 dokonanej*, Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej 7, s. 41-50.
- Zocenko V. M.
2004 *Skandinav's'ki artefakti Pivdenno-Zahidnoi Rusi*, [w:] *Starodavnij ĩskorosten' i slov'âns'ki gradi VIII-X st. Zbírka naukovih prac'*, red. O. P. Mocâ, Kiïv, s. 87-105.
- Żak J.
1960 *Problem pochodzenia mieczów tzw. „wikińskich” na ziemiach zachodniosłowiańskich, głównie polskich*, APolski 4/2, s. 297-344.
- Żaki A.
1974 *Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej*, Wrocław.

Radosław Liwoch

WESTERN UKRAINIAN SWORDS AND SWORD'S CHAPES FROM THE 10th TO MID 13th CENTURY

Summary

This article describes swords and sword's chapes from the 10th to mid 13th cent., which were found in the western territory of present day Ukraine. It concerns typological, chronological and provenancial problems. Swords and hilts of sword's elements from older part of this period were according to J. Petersen's typology, younger according to A. N. Kirpičnikov's or R. E. Oakeshott's typology. To J. Petersen's types belong swords from Hotin (No. 5) – E; Pidgirci (No. 12) – S, (No. 13) – V; Lìdivka (No. 7) – X; Dorogobuż (No. 1) – Z unique; Zvenigorod (No. 20) – Z (?). To A. N. Kirpičnikov's types belong: pommel from (No. 6) and cross-guard from Zelenče (No. 18) – I; sword from Dorogobuż (No. 2) – IV; sword from Židačiv (No. 23) – V; pommel from Novouguz'ke (No. 10) – VI; cross-guard from Pidgirci (No. 15) – V-VII (?). Swords from Sadiv (No. 16) – X,A,?, was classified according to R. E. Oakeshott's typology.

We can't indicate to what type belongs the fragment of the sword from Torčín (No. 17).

Sword's chapes from: Listvin (No. 8) – IIa; Pidgirci (No. 14) – III c; Zvenigorod (No. 19) – IV; Dorogobuż (No. 4) i Luc'k (No. 9) – Va, are contained in types according to scheme made by V. Kazakevičius. Sword's chape from Dorogobuż (No. 3), simply marked as U-shapely chapes from Novouguz'ke (No. 11) and Zvenigorod (No. 22) and also as U-shapely and open-work chape from Zvenigorod (No. 21) haven't been classified.

Provenance of these artefacts indicate the connection's with Scandinavia, the Baltic territories, Western Europe and Ruthenian production. This subject requires further intensive studies, but first it's necessary to elaborate and publish more about these kind of artefacts.

Translated by Diana Bilińska

Kołtki z południowo-zachodniej Rusi, [w:] Seminarium
Trenczańskie, red. W. Banach i in., Sanok, 2007, s. 43-50.
(współautorka A. Haduch)

Agata Haduch
Radosław Liwoch

KOŁTKI Z POŁUDNIOWO-ZACHODNIEJ RUSI

Przedmiotem niniejszego szkicu¹ są znalezione na zachodniej Ukrainie i w południowo-wschodniej Polsce² ozdoby głowy kobiecej mające postać dekoracyjnej, kolistej lub gwiazdzistej, tarczki z kablukiem – kołtki³. Do ich wytwarzania używano metali szlachetnych – złota i srebra, a później także kolorowych – brązu, miedzi, ołowiu, cyny i bilonu. Przy produkcji złotych i srebrnych posługiwano się różnymi metodami zdobienia – techniką emalii komórkowej, niellem, filigranem i granulacją, w wypadku zaś tych z metali kolorowych, które w założeniu miały naśladowanie pierwszych, żmudny proces produkcyjny upraszczano i uzyskiwano iluzję podobieństwa, odlewając je w tzw. formach imitacyjnych (jednakże wykorzystywano niekiedy emalię komórkową). Kołtki ze złota na Rusi wytwarzano pod wpływem bizantyjskim od połowy XI w. W połowie w. XII zaczęto produkować wersję o lokalnym charakterze – srebrne, zdobione niellem. Wyrazem przyswojenia tego typu ozdób przez niższe warstwy społeczeństwa – wyroby z metali szlachetnych nosiły zapewne księżne i bojarynie – jest pojawienie się w końcu XII w. grubszej roboty kołtek imitujących. Z Rusi zna-

nych jest ponad 300 ozdób, które można uznać za kołtki, a datowane są one na czas od połowy XI po początek XIV w. Współcześni badacze sporządzili liczne rekonstrukcje sposobu noszenia omawianego elementu paradnego kobiecego okrycia głowy (por. Ginalski 2001, ryc. 4; Žilina 2002, ryc. 3-5). Przyjmuje się, że ozdoby takie umieszczano – zawieszając u czepców lub opasek – po obu stronach twarzy. Z południowo-wschodniej Europy znane są źródła ikonograficzne z przedstawieniami najpewniej kołtek (Filov 1919, 27, plansza L; Kašanin 1939, plansza IV), które – co warto zaznaczyć – pokazują nieco inny niż rekonstruowany dla Rusi sposób ich noszenia (ryc. 1-2).

Kołtki znalezione na terenie zachodnich obwodów Ukrainy i w Polsce można podzielić na wykonane z metali szlachetnych – srebrne i jedną złotą, oraz imitujące – wykonane z metali kolorowych. Złota (ryc. 3-5), zdobiona emalią komórkową, kołtka z XI (?)–XII w. z m. Krilos⁴ (Kryłos, obwód iwano-frankowski; dawny stoleczny Halicz) nie znajduje analogii wśród zabytków ruskich i uznać ją trzeba – wbrew przypuszczeniom niektórych badaczy – za import

¹ Ten krótki tekst jest efektem mediewistycznych zainteresowań autorów: w wypadku A. Haduch – kołtkami bizantyjskimi i z innych krajów południowo-wschodniej Europy oraz Rusi – przygotowała ona *corpus* ruskich kołtek z podziałem typologicznym (Haduch 2002), który obecnie uzupełnia i dopracowuje, natomiast w wypadku R. Liwocha – wczesnym średniowieczem zachodniej Ukrainy. W nieco innej formie wydrukowany został w Sankt Petersburgu (Livoh, Haduch 2006). Zaznaczyć należy, że w artykule tym uwzględniono tylko podstawowe publikacje dotyczące omawianych zabytków. Zainteresowanych tematem odesłać wypada do stosunkowo obszernej literatury dotyczącej kołtek (m.in. Makarova 1997a, 1997b – tam literatura).

² Opracowanie dotyczy niegdysiejszej południowo-zachodniej Rusi, tj. współczesnych ukraińskich obwodów: czerniowieckiego, iwano-frankowskiego, lwowskiego, rówieńskiego i tarnopolskiego (w obwodzie wołyńskim kołtek nie znaleziono) oraz polskich województw: lubelskiego (odkryto matryce do kołtek) i podkarpackiego.

³ W literaturze polskiej ozdoby takie nazywano różnie – kołtkami (Liwoch 2005), kołkami (ros., ukr.: колт; np. Ginalski 2001), ale też zausznicami (Hensel 1987, 216), kolczykami (Hensel 1951, 189, 199, 298), kolczykami klódkowatymi, zausznicami torebkowymi (Antoniewicz 1928, 217-218), wisiorkami emaliowanymi (Przybysławski 1900, 61-62). Na istnienie starej nazwy spolszczonej – *kołtka* – zwróciła uwagę A. Haduch (2001).

⁴ Nazwy miejscowości (dalej – m.) podane są w transliterowanej na łacinę wersji ukraińskiej, w nawiasie zaś po polsku.

Ryc. 1-2. Przedstawienia kołtek w ikonografii: 1 – fresk z 1259 r. Wizerunek Desislawy – żony sewastokratora Kalojana – z cerkwi Bojana w Sofii, Bułgaria (wg *Filov 1919, 27, pl. L*); 2 – fresk z ok. połowy XIV w. Wizerunek Anny Marii – żony despoty Jana Oliwera – z cerkwi św. Michała Archaniola w m. Lesnovo, Macedonia (wg *Kašanin 1939, pl. IV*).

z Bizancjum⁵. Liczniejsze są ozdoby srebrne, które chronologicznie odpowiadają IV grupie skarbów wg G. F. Korzuhiny, tj. pochodzą z okresu między latami 70. XII w. a 1240 r.⁶ W skarbie z m. Verbiv (Wierzbów, obwód tarnopolski) znajdowała się kołtka (ryc. 8) z wytłaczanym wzorem plecionki z taśm i pseudogranulacją oraz wieńcem z guzków (Korzuhina 1954, 136, tabl. LIX); niemal identyczną (ryc. 9) znaleziono w m. Ličkiivci (Liczkowce, obwód tarnopolski). W m. Dorogobuż (Dorohobuż, obwód rówieński) odkryto skarb, w którym znajdowała się kołtka (ryc. 10) z gryfem na awersie i wzorem geometrycznym na rewersie, obramiona wieńcem z kulek, oraz sam

wieniec z dętych kulek (Nikol'čenko, Ponomareva, Zimina, Gordienko 1976, 371-372; Priščepa, Nikol'čenko 1996, 78, 206, ris. 72:1, 5). Parę kołtek z wyobrażeniem gryfów (ryc. 11-13) znaleziono w Trepczy (woj. podkarpackie, Polska; Ginalski 2001). Wspomnieć można o przypuszczeniu, że srebrna kołtka (ryc. 14-15) znaleziona w regionie Roudnicko (Ústecký kraj, Czechy; Lutovský 1988, 2-4, 8-10) pochodzi z Rusi Halickiej.

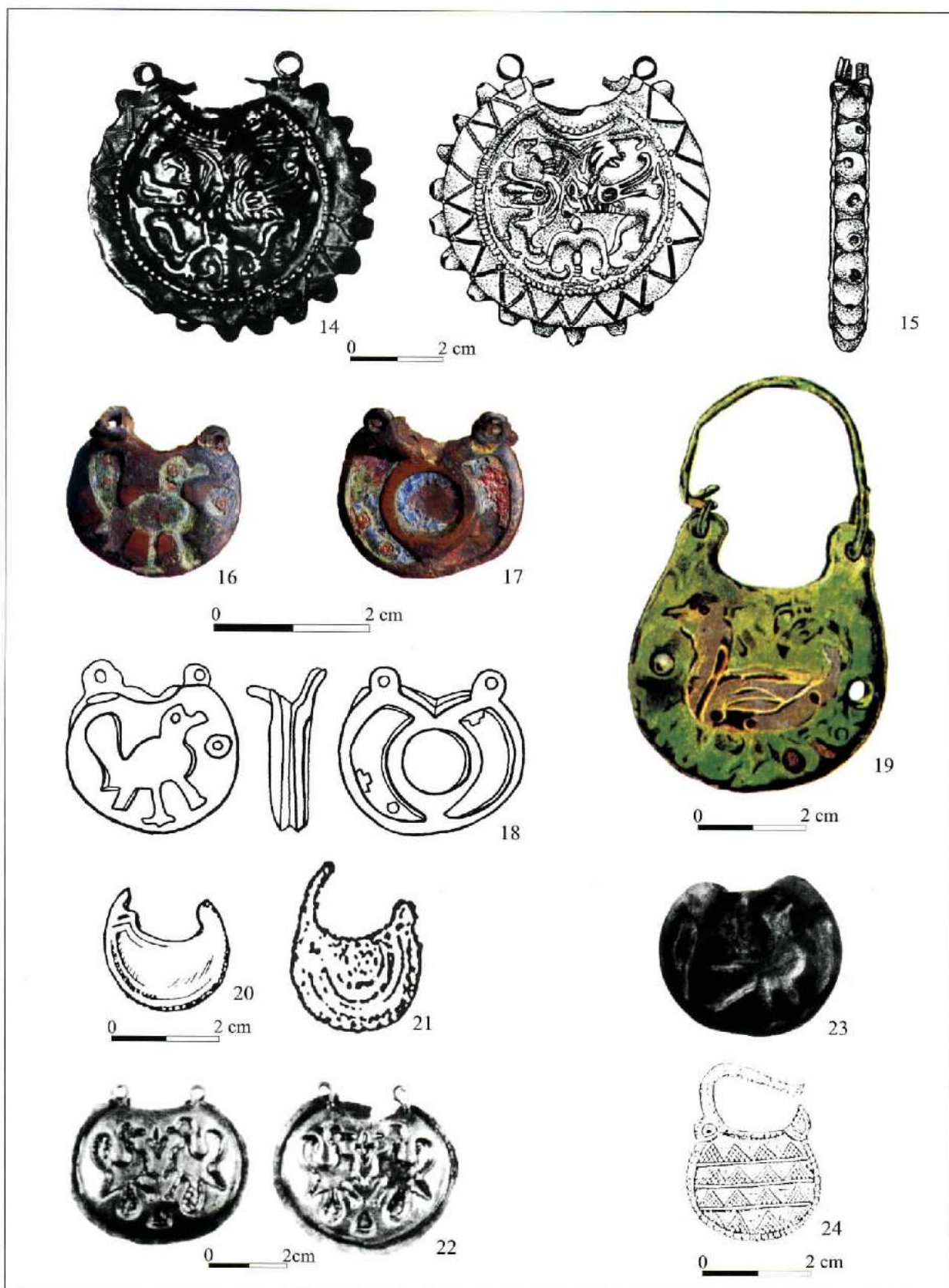
Kołtki imitujące podzielić można na koliste i gwiaździste. Kolistą, wykonaną z miedzi, złoconą i zdobioną emalią komórkową – przedstawienie ptaka i motyw geometryczny (ryc. 16-18),

⁵ Zabytek ten doczekał się obszernej literatury. Po raz pierwszy opublikował go Ā. Pasternak (1998, 230-231, 327, 345, tabl. XV:3, barwna wklejka między s. 182 a 183 – pierwsze wydanie w Krakowie w 1944 r.). Jego lokalny wyrób dopuszczali Ū. Lukoms'kij i V. Petegirič (1998, 622), natomiast o bizantyjskim pochodzeniu ozdoby pisali Ā. Pasternak (1998, 230) i S. Ters'kij (2000, 189). Nader zbliżoną kołtkę (ryc. 6-7) publikował W. D. Wixom (1995, 659-660, 666, ryc. 1-2; 1997).

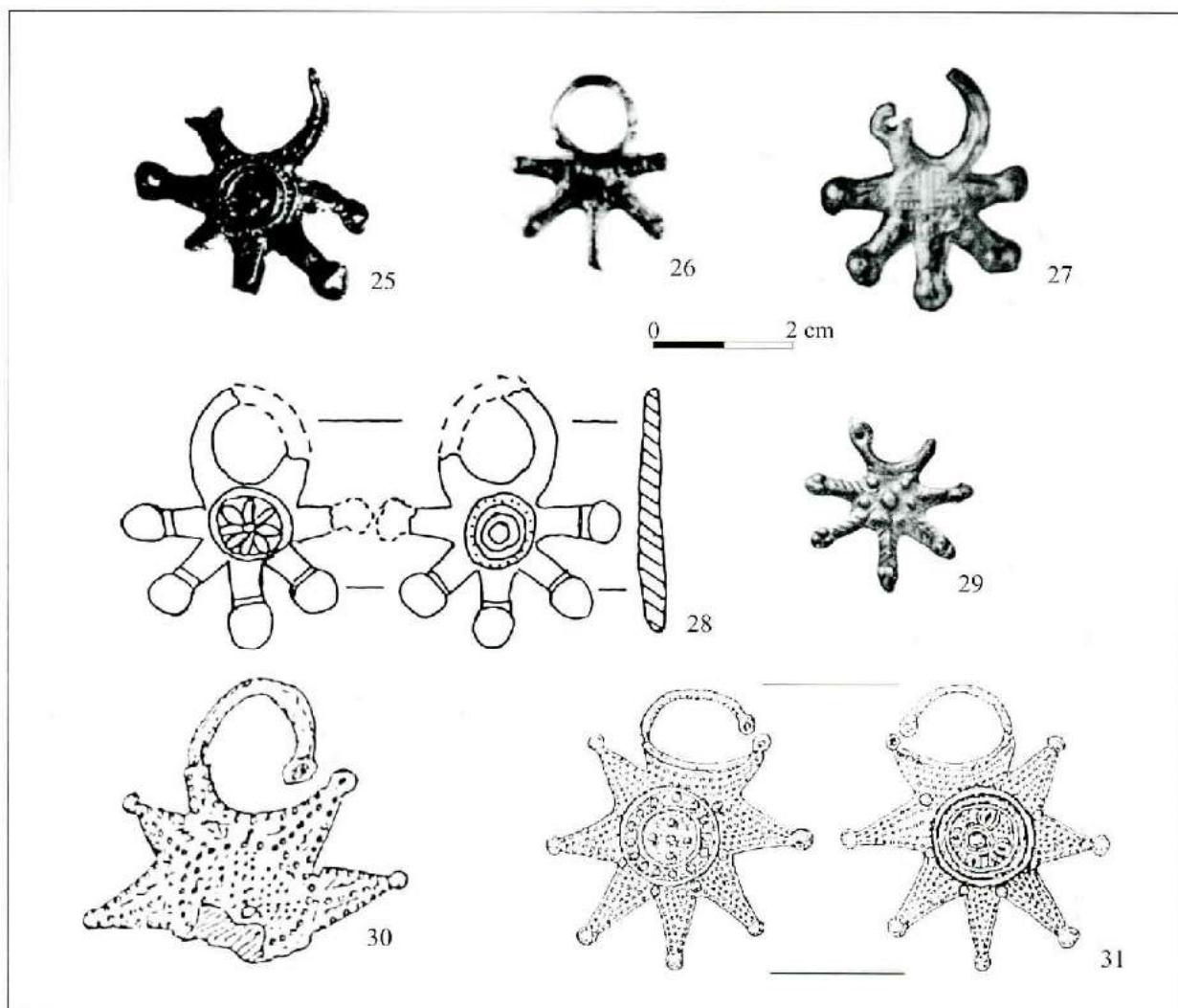
⁶ Wspomniane w tekście skarby ukryte zostały zapewne tuż przed nawałą mongolską, która spadła na zachodnią Ruś ok. 1240/1241 r. (por. Korzuhina 1954, 27-32).

Ryc. 3-13. Kołtki z południowo-zachodniej Rusi i Bizancjum: 3 – awers kołtki z m. Krilos (wg *Pasternak 1998*, barwna wklejka między stronami 182 a 183); 4 – rewers kołtki z m. Krilos (wg *Pasternak 1998*, barwna wklejka między stronami 182 a 183); 5 – kołtka z m. Krilos – rzuty z boku i z góry (wg *Pasternak 1998*, 231, ryc. 68); 6 – awers kołtki bizantyjskiej (Konstantynopol) oraz kolec używany do umieszczania wonności wewnątrz ozdoby (wg *Wixom 1997*, 246, ryc. 170); 7 – rewers kołtki z Konstantynopola (wg *Wixom 1997*, 246, ryc. 171); 8 – kołtka z m. Verbiv (wg *Figol' 1997*, barwna wklejka po s. 144); 9 – kołtka z m. Ličkivci (Archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie); 10 – kołtka i wieniec drugiej z m. Dorogobuż (wg *Priščepa, Nikol'čenko 1996*, 206, ryc. 72:1,5); 11 – kołtki z Trepczy (fot. *D. Szuwalski*); 12 – kołtka z Trepczy (wg *Ginalski 2001*, 134, ryc. 1); 13 – kołtka z Trepczy (wg *Ginalski 2001*, 135, ryc. 2).

Ryc. 14-24. Kołtka z południowo-zachodniej Rusi i Czech: 14 – kołtka z Roudnicka (?), Czechy (wg *Lutovský 1988, 3, ryc. 2*); 15 – kołtka z Roudnicka (?), Czechy (wg *Lutovský 1988, 3, ryc. 1*); 16 – awers kołtka z m. Bliščanka (wg *Liwoch 2005, 137, ryc. 1*); 17 – rewers kołtka z m. Bliščanka (wg *Liwoch 2005, 137, ryc. 2*); 18 – kołtka z m. Bliščanka (wg *Liwoch 2005, 134, ryc. 1*); 19 – kołtka z m. Dzvinač (wg *Przybylski 1900, ryc. 6*); 20 – kołtka z m. Tors'ke (wg *Antoniewicz 1920, 93, ryc. 4*); 21 – kołtka z m. Zelenče (wg *Ratič 1957, 94, tabl. XII:19*); 22 – półwyroby kołtek z m. Krutiliv (wg *Rusanova, Timoščuk 1993, ryc. 54:1-2*); 23 – półwyrob kołtka z m. Krilos (wg *Figol' 1997, 140*); 24 – kołtka z m. Zvenigorod (wg *Swiesznikow, Hupalo 1995, 178, ryc. 3a*).

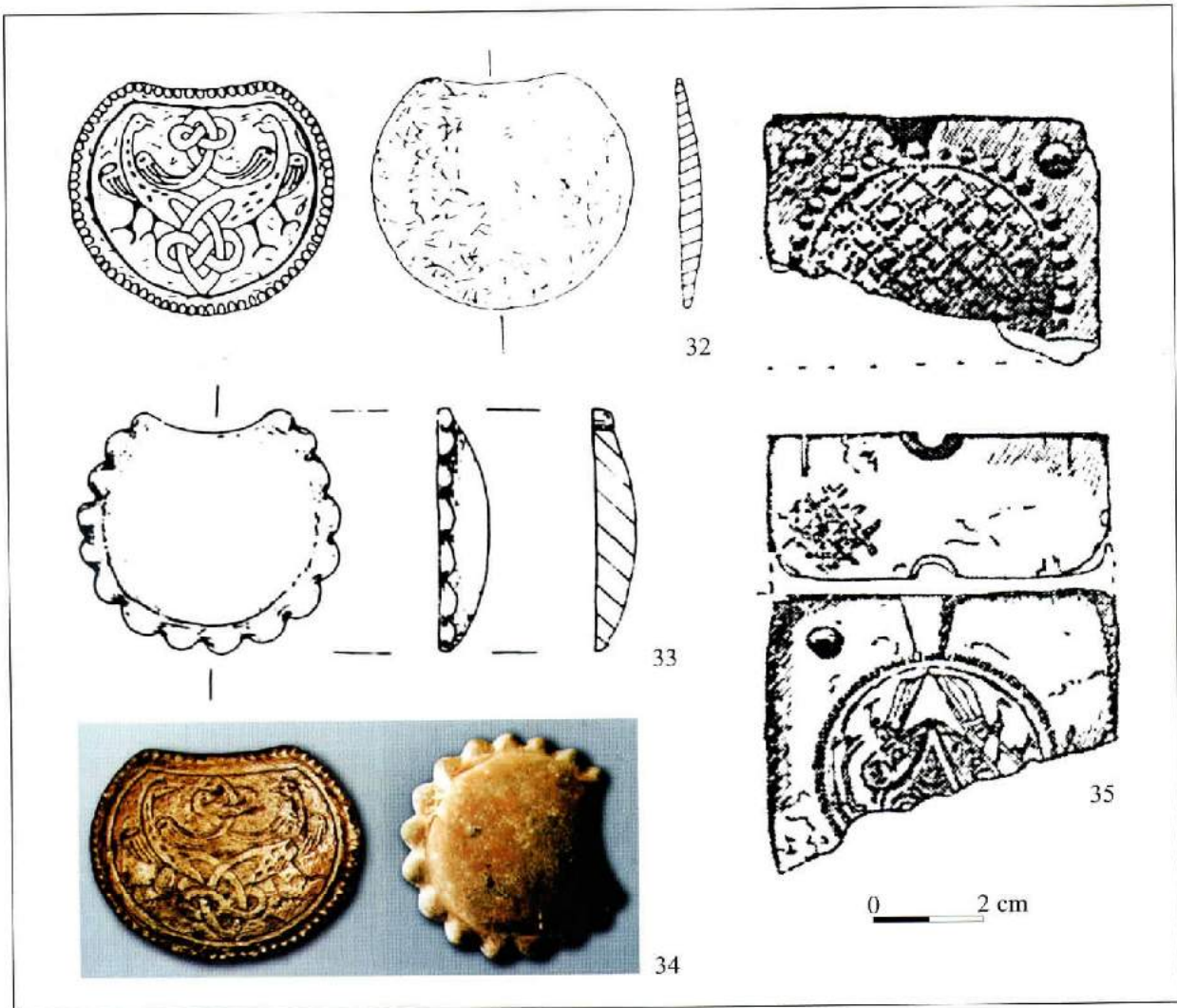

Ryc. 25-31. Kołtki z południowo-zachodniej Rusi: 25 – kołtka z m. Krutiliv (wg Rusanova, Timoščuk 1993, ryc. 37:5); 26 – kołtka z m. Krutiliv (wg Rusanova, Timoščuk 1993, ryc. 47:3); 27 – kołtka z m. Krutiliv (wg Rusanova, Timoščuk 1993, ryc. 57:12); 28 – kołtka z m. Čornivka (wg Pivovarov 2001, 124, ryc. 22:7); 29 – kołtka z miejscowości nieznannej w dawnej Galicji Wschodniej (wg Przybysławski 1906, tabl. V:5); 30 – kołtka z m. Zvenigorod (wg Swiesznikow, Hupało 1995, 178, ryc. 3c); 31 – kołtka z m. Zvenigorod (wg Swiesznikow, Hupało 1995, 178, ryc. 3-w).

znaleziona została w m. Bliščanka (Blyszczanka, obw. tarnopolski; Liwoch 2005); druga podobna – niestety, znana tylko ze stylizowanego rysunku awersu (rys. 19) – w m. Dzwinač (Dźwiniacz, obw. tarnopolski; Przybysławski 1900, 61-62, ryc. 6). Trzy kolejne imitujące kołtki koliste znane są z m. Tors'ke (Torskie, obw. tarnopolski; ryc. 20; Antoniewicz 1920, 93-95), z m. Zelenče (Zieleńcze, obw. tarnopolski; ryc. 21; Ratič 1957, 94, tabl. XII:19) i – być może – z m. Bedrikivci (Bedrykowce, obw. tarnopolski; Przybysławski 1906, 52). Dwa miedziane półwyroby kołtek – tarczki z ornitomorficznymi negatywami pod emalię (ryc. 22) – znaleziono w m. Krutiliv (Kręciłów, obw. tarnopolski; Rusanova, Timoščuk 1993, 52, ryc. 54:1-2), a trzeci w m. Krilos (ryc. 23; Figol' 1997, 140). Bilonową kołtkę ze zdobieniem geometrycznym (ryc. 24) odkryto w m. Zvenigorod (Dźwinogród, obw. lwowski; Swiesznikow,

Hupało 1995, 178). Trzy odlane z brązu kołtki gwiazdźiste (ryc. 25-27) znaleziono w m. Krutiliv (Rusanova, Timoščuk 1993, 39, 59, 61, ryc. 37:5, 47:3, 57:12), nader podobną (ryc. 28) w m. Čornivka (obw. czerniowiecki; Pivovarov 2001, 120, 124), a piątą w nieznanym miejscu dawnej Galicji Wschodniej (ryc. 29; Przybysławski 1906, tabl. V:5). Dwie ozdoby gwiazdźiste wykonane z bilonu (ryc. 30-31) odkryto w m. Zvenigorod (Swiesznikow, Hupało 1995, 178). Możliwe, że są jeszcze inne kołtki z zachodniej Ukrainy, jednakże – o ile wiadomo autorom – nie doczekały się one publikacji.

Osobnym zagadnieniem jest produkcja kołtek na ziemiach południowo-zachodnioruskich. Świadczą o niej dwie matryce z ok. połowy XIII w. (ryc. 32-34) odkryte w Chełmie (woj. lubelskie, Polska; Gołub 1997, 56, 61; Gołub, Dzieńkowski 2002, 67-68), wspomniany już półprodukt i forma

Ryc. 32-35. Matryce i forma odlewnicza do kołtek z południowo-zachodniej Rusi: 32 – matryca z Chełma (wg *Golub* 1997, 61, tabl. IV:1); 33 – matryca z Chełma (wg *Golub, Dzieńkowski* 2002, 67, ryc. 6:4); 34 – matryce z Chełma (wg *Buko* 2005, ryc. 27); 35 – forma odlewnicza z m. Krilos (wg *Pasternak* 1998, 206, ryc. 60:3).

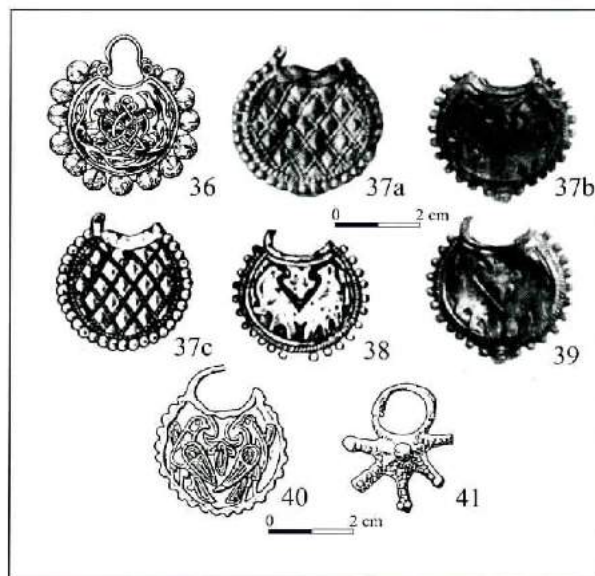
odlewnicza z m. Krilos (ryc. 36; *Pasternak* 1998, 206-207) oraz niepublikowana forma odlewnicza lub matryca z m. Pidgirci (Podhorce, obw. lwowski; *Didenko* 2006, 23). Miejscową produkcję poświadczają też wzmiankowane wyżej znaleziska kołtek z pracowni złotniczej w m. Zvenigorod (*Swiesznikow, Hupała* 1995, 171-181). Przypuszczać można, że ozdoby takie wytwarzano także w m. Krutiliv. Półprodukty z m. Krilos i Krutiliv oraz kołtka z m. Bliščanka potwierdzają, że miejscowi rzemieślnicy stosowali do zdobienia emalie. Niewykluczone, że kołtki wytwarzano na południowo-zachodniej Rusi także po najeździe mongolskim z 1240/1241 r. Być może działa się to w Chełmie. Niewątpliwie jednak część (a może wszystkie?) pracowni – jak ta w m. Zvenigorod, zapewne też jakaś w m. Krilos –

została w czasie owego najazdu zniszczona. Trudno na podstawie bardzo nielicznych źródeł wnioskować na temat handlu omawianymi ozdobami. Można jednakże domyślać się kontaktów⁷ nawet z odległymi terenami dawnej Rusi, bowiem niemal identyczne z pozytywem jednej z matryc chełmskich, są wyobrażenia na parze kołtek (ryc. 36) z m. Staraâ Râzan' (obw. riazański, Rosja; *Korzhuhina* 1954, 144-145 – tam literatura; *Makarova* 1997a, 293), natomiast podobne do negatywów formy odlewniczej z m. Krilos są kołtki z m. Novgorod (obw. nowogrodzki, Rosja, dawny Nowogród Wielki; ryc. 37-39; *Sedova* 1981, 19-21; 1997, 306) i z okolic m. Korsun'-Ševčenkivs'kij (obw. czerkaski, Ukraina; ryc. 40; *Korzhuhina* 1950, 221-223). Jeśli przyjąć, że miejscem odlewania ozdób gwiazdzistych była m. Kru-

⁷ W tym wypadku intelektualnych – dotyczących wzornictwa.

tiliv, to potwierdzeniem wymiany na rynku lokalnym jest znalezisko z oddalonej o ok. 85 km m. Čornivka.

Przedstawiony bardzo krótki przegląd stanu wiedzy o kołtkach z dawnej południowo-zachodniej Rusi pozwala na stwierdzenie, że nie reprezentują one pełnego stanu odmian tych staroruskich ozdób. Brak wśród nich kolistych kołtek ze złota (poza osobliwością, jaką jest ozdoba z m. Krilos), które jednakże musiały być znane miejscowym złotnikom, bowiem je naśladowano. Nie ma również okazów gwiaździstych z metali szlachetnych, które także musiały być znane, ponieważ są imitowane – w tym przez ozdoby z m. Krutyliw i Čornivka, o niespotykanej na innych terenach ruskich stylistyce (podobna jest tylko ozdoba z m. Kaniv – Knâža Gora, obw. czerkaski, Ukraina; ryc. 41; Korzuhina 1950, 221, 223). W użytku kołtki zachować się mogły stosunkowo długo, bo – o ile utożsamienie słowa kołtka oraz słów *kolthky* i *colthky* jest prawidłowe – mamy o nich informacje z polskich XV-wiecznych źródeł pisanych dotyczących dawnych terenów ruskich (Haduch 2001, 150). Temat wymaga oczywiście dalszych studiów i autorzy mają nadzieję, że przygotowywana przez A. Haduch – wspom-

Ryc. 36-41. Wybrane kołtki z terenów Rusi: 36 – kołtka z m. Staraâ Râzan' (wg Makarova 1997a, 293, tabl. 47:12); 37a-c – kołtki z m. Novgorod (wg Sedova 1981, 19, ryc. 5:3,6-7); 38 – kołtka z m. Novgorod (wg Sedova 1997, 306, tabl. 60:2); 39 – kołtka z m. Novgorod (wg Sedova 1997, 306, tabl. 60:5); 40 – kołtka z okolic m. Korsun'-Ševčenkivs'kij (wg Korzuhina 1950, 223, ryc. 1:3); 41 – kołtka z m. Kaniv (wg Korzuhina 1950, 223, ryc. 1:1).

niana w przypisie 1 – monografia tego rodzaju ozdób przyniesie nowe ustalenia.

Bibliografia

- Antoniewicz W.
1928 *Archeologia Polski*, Warszawa⁸.
- Buko A.
2005 *Archeologia Polski wczesnośredniowiecznej*, Warszawa.
- Didenko Ę.
2006 *Remesla davn'ogo Plisnes'ka*, [w:] *Ol'zimi čitanâ*, red. B. Voznic'kij, L'viv, s. 23-26.
- Figol' M.
1997 *Mistectvo starodavn'ogo Galiča*, Kiiv.
- Filov B. D.
1919 *L'ancien art bulgare*, Berne.
- Ginalski J.
2001 *Para srebrnych ozdób kobiecego nakrycia głowy, tzw. kołtów, z grodziska „Horodyszcze” w Trepczy, gmina Sanok, stanowisko 2*, AAC 36, s. 133-148.
- Gołub S.
1997 *Nadzór i badania ratownicze na stanowisku 99 w Chełmie, ul. Szkolna 8-10, Krzywa 41, Św. Mikołaja 7-9*, Informator o Badaniach Archeologicznych w Województwie Chełmskim w 1994 roku, s. 53-61.
- Gołub S., Dzieńkowski T.
2002 *Osada przygodowa z czasów księcia Daniela Romanowicza w Chełmie*, [w:] *Badania archeologiczne o początkach i historii Chełma*, red. E. Banasiewicz-Szykuła, Lublin, s. 57-72.
- Haduch A.
2001 *Opolskim odpowiedniku nazwy КОЛТГ*, AAC 36, s. 149-152.
2002 *Kołtki – ozdoby kobiece z terenu wczesnośredniowiecznej Rusi*, (mps mgr, Instytut Archeologii UJ w Krakowie).
- Hensel W.
1951 *Historia kultury materialnej dawnej Słowiańszczyzny*, Poznań.
1987 *Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna. Zarys kultury materialnej*, Warszawa.

⁸ Na tomie brak roku wydania.

- Kašanin M.
1939 *L'art Yougoslave des origines à nos jours*, Bcograd.
- Korzhuhina G. F.
1950 *Kievskie ūveliryri nakanune mongol'skogo zavoevaniâ*, Sov. Arh. 14, s. 217-244.
1954 *Russkie klady IX-XIII vv.*, Moskva-Leningrad.
- Livoh R., Haduh A.
2006 *Kolty Ūgo-Zapadnoj Rusi*, [w:] *Slavâno-russkoe ūvelirnoe delo i ego istoki*, red. A. A. Peskova i in., Sankt-Peterburg, 140-142.
- Liwoch R.
2005 *Koŭtka z Blyszczanki na Podolu Zachodnim*, MA 35, s. 133-137.
- Lukoms'kij Ū., Petegirič V.
1998 *Ridkisnij enkolpion XII stolittâ iz knâžogo Galiča*, Zapiski Naukovogo Tovaristva Imeni Ševcenka 235, Praci Arheologičnoï komisii, s. 619-622.
- Lutovský M.
1988 *Raně středověké šperky ruského puvodu v Čechách*, Časopis Národního muzea v Praze, řada historická 155/1-2 (1986), s. 1-12.
- Makarova T. I.
1997a *Ukrašeniâ s čern'û*, [w:] *Drevnââ Rus'. Byt i kul'tura*, red. B. A. Kolčín, T. I. Makarova, Moskva, s. 60-63, 292-296, tabl. 46-50.
1997b *Ukrašeniâ s peregorodčatoj êmal'û*, [w:] *Drevnââ Rus'. Byt i kul'tura*, red. B. A. Kolčín, T. I. Makarova, Moskva, s. 55-60, 290-291, tabl. 44-45.
- Nikol'čenko Ū. M., Ponomareva T. A., Zimina L. M., Gordienko N. M.
1976 *Raskopki gorodišča Dorogobuž*, Arh. O. 1975 goda, s. 371-373.
- Pasternak Â.
1998 *Starij Galič*, Īvano-Frankivs'k.
- Pivovarov S.
2001 *Hristiâns'ki starozhitnosti v mežiričči Verhn'ogo Prutu ta Seredn'ogo Dnistra*, Černivci.
- Priščepa B. A., Nikol'čenko Ū. N.
1996 *Litopisnij Dorogobuž v period Kiivs'koï Rusi. Do istorii naseleennâ Zahidnoï Volini v X-XIII stolittâh*, Rivne.
- Przybyslawski K.
1900 *Przyczynek do historyi bronzów emaliowanych, znalezionej w Polsce*, Teka Konserwatorska Koła C. K. Konserwatorów Starożytnych Pomników Galicyi Wschodniej, r. II, s. 60-64 + tablica.
- Ratič O.
1957 *Drevn'orus'ki arheologični pam'âtiki na teritorii zahidnih oblastej URSS, Kiiŭ*.
- Rusanova I. P., Timoščuk B. A.
1993 *Ázyčeskie svâtilišča drevnih slavân*, Moskva.
- Sedova M. V.
1981 *Ūvelirnye izdeliâ drevnego Novgoroda (X-XV vv.)*, Moskva.
1997 *Ukrašeniâ iz medi i splavov*, [w:] *Drevnââ Rus'. Byt i kul'tura*, red. B. A. Kolčín, T. I. Makarova, Moskva, s. 63-78, 297-306, tabl. 51-60.
- Swiesznikow I., Hupało W.
1995 *Wyniki badañ archeologicznych w Dźwinogrodzie w 1994 roku*, MSROA 16, s. 175-182.
- Ters'kij S.
2000 *Galic'ko-Volins'ka deržava ta Shid (za materialami arheologičnoï zbirki L'vivs'kogo istoričnogo muzeu)*, Naukovì zapiski 9, s. 179-201.
- Wixom W. D.
1995 *Two Cloisonné Enamel Pendants: The New York Temple Pendant and the Cleveland Enkolpion*, [w:] *Byzantine East, Latin West Art-Historical studies in honor of Kurt Weitzmann*, red. C. Moss, K. Kiefer, New York, s. 659-667.
1997 nota 170. *Temple Pendant and Stick*, [w:] *The Glory of Byzantium Art and Culture in the Middle Byzantine Era*, red. W. D. Wixom, H. C. Evans, New York, s. 246-247.
- Žilina N. V.
2002 *Êvolúciâ visočnoj podveski slavâno-russkogo metalličeskogo ubora*, KSIA 213, s. 49-60.

Buławy z zachodniej Ukrainy, Acta Militaria Mediaevalia, t. II,
2006, s. 67-78.

Radosław Liwoch

BUŁAWY Z ZACHODNIEJ UKRAINY

Buława – broń obuchowa i/lub oznaka dowódcza złożona z rozmaicie ukształtowanej głowicy z centralnym otworem i trzonka w nim osadzonego¹. Właśnie ten rodzaj oręża – zabytki średniowieczne znalezione na zachodzie Ukrainy² – jest przedmiotem niniejszego artykułu³.

Jedno z pierwszych odkryć buławy średniowiecznej nastąpiło ok. połowy XIX w. w Żeliborach (nr kat. 25), jednakże przedmiotu nie zinterpretowano właściwie, a jako *pierścień zdjęty z kościotrupa* (*Wiadomości...1852*, 88), zapewne z powodu jego nader nietypowego kształtu. Kolejne znalezisko pochodzi z Horodnicy nad Dniestrem (nr kat. 6) i – mimo że jest to niewielki fragment – zostało ocenione prawidłowo, jako *jeden ułamek buzdygana (tête de massue), przedmiotu prawie nieznanego u nas* (Kopemicki 1884, 11). Poza dwiema wspomnianymi głowicami przedstawionych zostanie jeszcze 26, w tym dotąd niepublikowane z Horodnicy (nr kat 7-8). Punktem odniesienia do rozważań w niniejszej rozprawce jest monografia średniowiecznych buław ruskich autorstwa A. N. Kirpičnikova (1966, 47-57, 130-135, tabl. XXV-XXIX) ze schematem typizacyjnym i ramami czasowymi przyporządkowanymi typom. Autor ten wzmiankuje w swoim opracowaniu zaledwie pięć głowic buław odkrytych na omawianym terenie, w tym buzdygan oraz dwie o typie nieoznaczonym. O ostatnich, znalezionych

w Podhorcach, pisze (Kirpičnikov 1966, 50, 134-135, poz. VII-VIII), powołując się na nieilustrowany komunikat M. P. Kučery (1959, 33), jednakże opierając się na późniejszej, opatrzonej rycinami pracy tegoż (Kučera 1962, 33-34, 38, ryc. 15:11,13), uznać je trzeba za kościane kiścienie.

W katalogu zebrano 28 głowic buław typów II, III, IV i VI wyróżnionych przez A. N. Kirpičnikova. Szczególnie liczne są buławy gwiaździste – 16 typu IV⁴, jedna typu III i cztery kolejne typu III lub IV, a oprócz nich uwzględniono trzy głowice typu II, dwie być może należące do tego typu oraz jedna typu VI (buzdygan). Jest też jedna typu Żelibory wydzielonego przez autora.

Jeszcze w okresie międzywojennym toczył się spór o chronologię buław (okazów gwiaździstych). J. Żurowski (1927, 78-80) pisał: *Większość prehistoryków przyznaje, że buławki, o których mowa, są zabytkami prehistorycznymi i zaliczają je do epoki brązu. Pojawiają się jednak także głosy przeciwnie, kwestionujące, lub też wogóle przeczące, aby zabytki te mogły sięgać tak odległej starożytności. [...] Najważniejszym dowodem starożytności jest mianowicie sam metal, z którego buławki owe zostały wykonane. [...] Niemniej buławki gwiaździste i z brązu mogły przetrwać czas dłuższy, zwłaszcza na wschodzie. Tłumaczyłoby się to m. in. tem, że oznaka władzy, mogła w pewnych, sprzyjających warunkach i na jakimś ograniczonym*

¹ W literaturze polskiej (m.in. Głosek 1996, 54-60) wyraźnie rozróżnia się buławy i buzdygany, jednakże pod względem formalnym rację ma A. N. Kirpičnikov (1966, 47-54), który umieścił buzdygany – jako odrębny typ – w schemacie typizacyjnym buław. Dawne uwagi nazewnicze znaleźć można u J. Żurowskiego (1927, 42-43, przyp. 95).

² Omówione są głowice buław z obwodów: iwano-frankowskiego, lwowskiego, rówieńskiego, tarnopolskiego i wołyńskiego.

³ W artykule ograniczono się do przedstawienia uwag i wniosków związanych z materiałem zachodnioukraińskim. Zainteresowanych tematem buław odesłać wypada do licznych nowych publikacji bronzoznawczych (Głosek 1996, 54-60, 95-96, tabl. XXXII:A-E, XXXVIII:C,E; Strzyż 2005; Kotowicz w *druku*; Michalak 2006; w *druku a*; w *druku b*), a szczególnie do pracy *bacellisty* A. Michalaka (2005), w której przedstawia on znaleziska z ziem polskich na tle europejskim.

⁴ Obok okazów, które można nazwać klasycznymi, są – nieco się od nich różniące – odmiany: Dorohobuż (nr kat. 3), Nowohruskie (nr kat. 14), Tustań (nr kat. 19), Zieleńcze (nr kat. 23) – omówione dodatkowo w katalogu. Wszystkie zaś należą do wydzielonej przez A. Michalaka (2005, 193-197, 218-219, tabl. III, IV:3-12) grupy A typu IVwg A. N. Kirpičnikova.

obszarze, dłużej zachować swoją formę, już to ze względów tradycyjnych, już to z tego powodu, że praktyczne jej zachowanie nie pociągało za sobą, od samego początku pojawienia się w epoce brązu, tak koniecznych zmian i ulepszeń, jak tego wymagają n. p. narzędzia, oraz że nie podlegała ona takim przeobrażeniom, wynikającym z mody, jakie przechodzą n. p. ozdoby do stroju służące. Znacznie bliższą prawdy opinię wyraził – jednak błędnie postarzając zabytki przez odniesienie do fazy plemiennej wczesnego średniowiecza i nie-trafnie uznając wszystkie za importy węgierskie – W. Antoniewicz (1928, 218-219): *Z Węgier znów przedostawały się coraz liczniej drogą handlu brązowe buławy, z czworobocznymi zazwyczaj guzami na niskim stosunkowo pierścieniu (np. Horodnica n. Dn., Żelibory, pow. rohatyński, Orzechowiec, pow. skałacki, Tartaków, pow. sokalski, Załośce, pow. złoczowski)*⁵, które służyły zapewne za godła władzy naczelników szczepowych. Obecnie obowiązują ustalenia chronologiczne A. N. Kirpičnikova (1966, 48-55), który przyjmuje dla typu II ramy czasowe XII-XIII w.⁶, typy III i IV datuje na XII – 1. połowę XIII w., natomiast VI na XIII-XIV w. Zauważa on, że znaczna część głowic III i IV typu odkryta została w trakcie wykopalisk na terenie grodów zniszczonych przez Mongołów⁷. Spostrzeżenie to potwierdza się także w wypadku zabytków z omawianego terenu, bowiem i tu znaleziska łączą się – nieprzypadkowo – z ważnymi grodami Rusi Halicko-Włodzimierskiej, które bądź upadły, bądź znacząco ucierpiały od najazdu mongolskiego w grudniu 1240 r.⁸ Wydaje się zatem, że datowanie gwiazdzistych buław zachodnioukraińskich na XII – 1. połowę XIII w. jest zbędnie ostrożne. Uzasadnione jest zawężenie ich chronologii do 1. połowy XIII w. – przyjąć można dla nich jako *terminus ante quem* 1240/

1241 r. (jednak z możliwością przeżytkowego występowania nieco później). Inaczej ma się rzecz z zabytkiem odmiany Tustań z Urycza (nr kat. 19), który powinien być datowany szerzej. Wątpliwość może budzić także przyjęta przez A. N. Kirpičnikova chronologia buzdygana z Dźwinogrodu (nr kat. 24).

Szczególną uwagę zwraca brązowa głowica buławy z Żeliborów (nr kat. 25), którą odkryto w grobie szkieletowym – zdaje się, że bez innego wyposażenia. Jedyną analogią do niej jest przedmiot (ryc. 6:3) z nieznanego miejsca we Włoszech (Lindenschmit 1858, tabl. 2:6)⁹. Z pewnym prawdopodobieństwem przyjąć można, że jest to zabytek średniowieczny¹⁰. Nasuwa się przypuszczenie – oparte na znamionym rozkładzie geograficznym znalezisk – o związku obu zabytków z Węgrami¹¹, a to w kontekście działań wojennych prowadzonych około połowy XIV w. przez króla Ludwika I Wielkiego w Neapolu i na Rusi Halicko-Włodzimierskiej. Oba zabytki – ruski i italski – nazwać wypada typem Żelibory, już wspomnianym, i hipotetycznie datować na XIV w.

Kwerenda biblioteczno-muzealna pozwoliła na zgromadzenie w katalogu wiadomości o stosunkowo licznych zabytkach. Omawiana część dawnej Rusi w świetle informacji o nich rysuje się – jak należało się domyślać – jako obszar (ryc. 1), na którym z buław korzystano częściej niż u zachodniego sąsiada – w Polsce¹². Opisywany rodzaj oręza używany był głównie w XII (?) – 1. połowie XIII w.¹³ Charakterystyczny dla zachodnioukraińskiego zbioru jest komponent – acz niewielki – zabytków pochodzenia węgierskiego¹⁴. Przedstawione uwagi nie wyczerpują tematu – nie było to nawet zakładane – jednakże wnoszą nieznaczny udział do literatury bronioznawczej, choćby przez prezentację zabytków z Horodnicy (nr kat. 6-8) i Żeliborów (nr kat. 25).

⁵ Woryginalnie pomyłkowo Żelibrody miał Żelibory i Tatarów miał Tartaków.

⁶ Pisze on, że głowice tego typu są częstymi znaleziskami w południoworuskich grodach zniszczonych przez Mongołów, oraz że podobne były symbolem władzy carskiej jeszcze w XVII w. (Kirpičnikov 1966, 48; 1976, 28). Chronologię typu II omawia też A. Michałak (2005, 190-192), który odnotowuje zabytki późnośredniowieczne.

⁷ Por. też przyp. 6.

⁸ Odpowiednio grody i liczba głowic buław: Dorohobuż – 2 (nr kat. 2-3; także 2 typu II, nr kat. 4-5), Horodnica – 3 (nr kat. 6-8), Czernyń – 1 (nr kat. 11), Uhrusk – 2 (nr kat. 13-14), Szumsk – 1 (nr kat. 16), Włodzimierz Wołyński – 2 (nr kat. 20-21), może też Trembowla – 1 (nr kat. 23) i – ewentualnie – w związku z nieodległymi od miejsca znalezienia grodami Haliczem – buława z Bouszowa (nr kat. 1) – i Sokalem – buława z Tartakowa (nr kat. 18).

⁹ Za wskazanie tego zabytku autor dziękuje koledze A. Michałakowi. Buława z Włoch przechowywana jest w Muzeum w Sigmaringen (książęce zbiory Hohenzollernów).

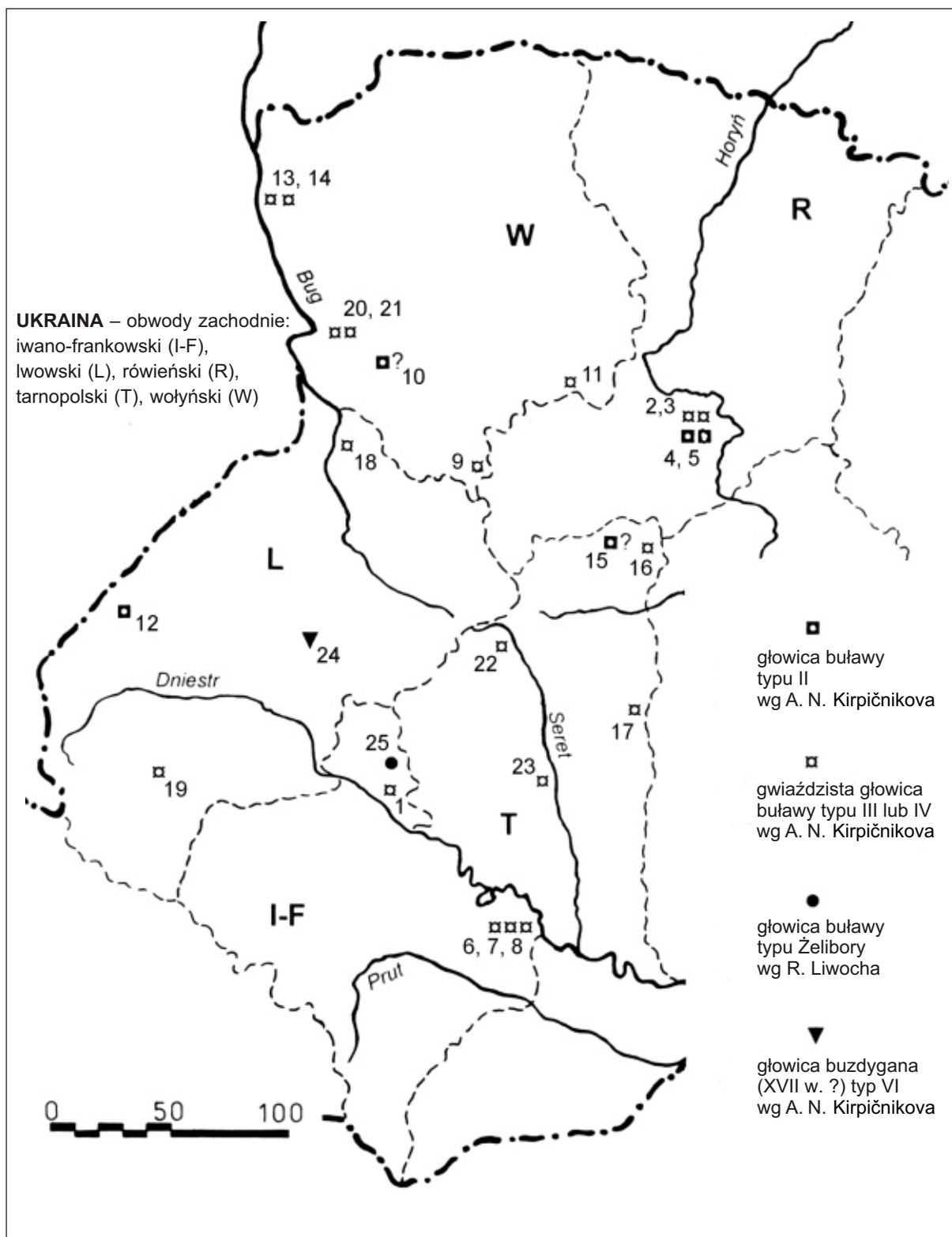
¹⁰ Nawet J. Żurowski (1927, 78, przyp. 262) wyklucza jej pochodzenie z epoki brązu.

¹¹ W tym wypadku rację miałby – choć przypadkiem i z wyłączeniem chronologii – W. Antoniewicz (1928, 218-219).

¹² Na obszarze Polski (312,69 tys. km²) odkryto 27 głowic buław (por. Michałak 2005), podobnie jak na ponad trzykrotnie mniejszym (89,75 tys. km²) opisywanym fragmencie Ukrainy (mowa o zabytkach publikowanych, bez buzdygana dźwinogrodzkiego).

¹³ Nie uwzględniono – oczywiście – egzemplarze nowożytnych. W późnym średniowieczu na omawianym terenie można się spodziewać buław typu II wg A. N. Kirpičnikova, a to w związku z przyłączeniem w XIV w. zachodniej Rusi do Polski, w której z broni takiej korzystano.

¹⁴ Nr kat. 19, 25, może 23.

Ryc. 1. Rozmieszczenie znalezisk głowic buław średniowiecznych na zachodniej Ukrainie. Oprac. R. Liwoch.

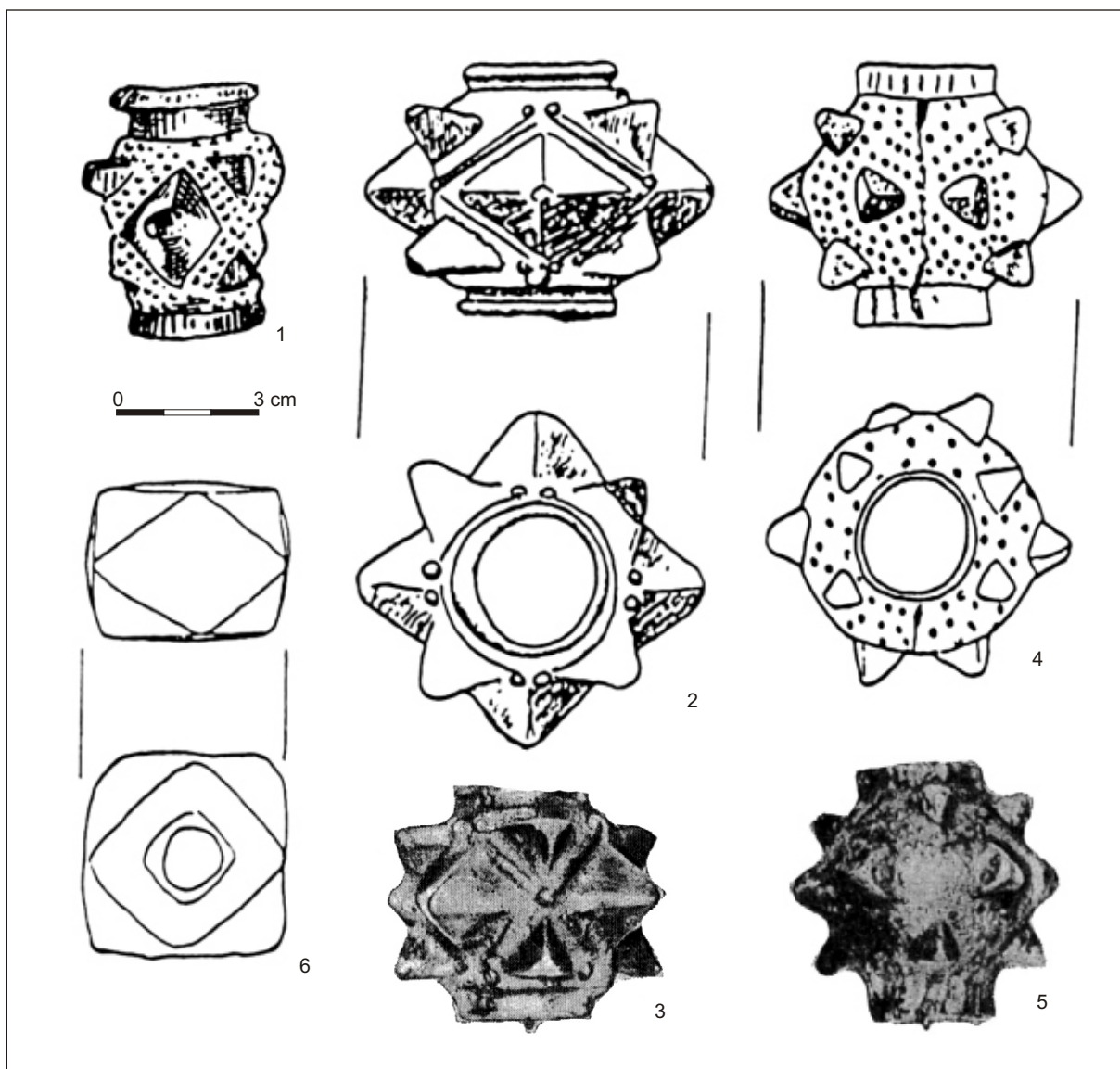
Fig. 1. Location of medieval maces finds in the west of Ukraine. Drawn by R. Liwoch.

Katalog¹⁵

1.
 - A **Bovšiv**¹⁶, rejon Galič, obwód iwano-frankowski (pol. Bouszów, ukr. Бовшів)
 - B z warstwy kulturowej osady XII-XIII w.; badania wykopaliskowe Instytutu Nauk Społecznych AN USRR w latach 1962-1964 (kierownik ekspedycji – V. D. Baran)
 - C fragment brązowej głowicy z ostrosłupowymi guzami, zdobionej pseudogranulacją i niby-karbowaniem (ryc. 2:1); wymiary: w. – 5,5 cm, s. – 6,0 cm, ś. otworów – 2,6 cm
 - D typ IV wg A. N. Kirpičnikova
 - E 1. połowa XIII w. (R. L.)
 - F Iwano-Frankowskie Muzeum Krajoznawcze
 - H Baran, Čajka 1972, 97, 100-101, ryc. 3:30; APPV 1982, 112; Petegirič 1990c, 165.
2.
 - A **Dorogobu**, rejon Gošča, obwód rówieński (pol. Dorohobuż, ukr. Дорогобуж)
 - B z chaty (razem z drugą głowicą – nr 3) na grodzisku latopisowego Dorohobuża; badania ratownicze Rówieńskiego Muzeum Krajoznawczego w 1975 r.
 - C brązowa głowica z czterema środkowymi, dużymi, czterościnnymi guzami ostrosłupowymi i ośmioma małymi, trójścinnymi; duże obramione wałeczkami z brodawkowatymi guzkami na końcach (ryc. 2:2-3); wymiary: w. – 5,0 cm, ś. – 6,5 cm, ś. tulei – 2,4 cm
 - D typ IV wg A. N. Kirpičnikova
 - E 1. połowa XIII w. (R. L.)
 - F zapewne Rówieńskie Muzeum Krajoznawcze
 - H Nikol'čenko, Ponomareva, Zimina, Gordienko 1976, 371-372; Petegirič 1990a, 130; 1990c, 165; Priščeпа, Nikol'čenko 1996, 104-105, 200, ryc. 66:2; Michalak 2005, 194, 218, tabl. III:6.
3.
 - A **Dorogobu**, rejon Gošča, obwód rówieński (pol. Dorohobuż, ukr. Дорогобуж)
 - B z chaty (razem z drugą głowicą – nr 2) na grodzisku latopisowego Dorohobuża; badania ratownicze Rówieńskiego Muzeum Krajoznawczego w 1975 r.
 - C brązowa głowica z czternastoma niewielkimi guzami trójścinnymi, między nimi niestaranna pseudogranulacja – gęsia skórka (ryc. 2:4-5); wymiary: w. – 5,6 cm, ś. – 6,6 cm, ś. tulei – 2,3 cm
 - D typ IV wg A. N. Kirpičnikova – odmiana Dorogobu (R. L.)*
 - E 1. połowa XIII w. (R. L.)
 - F zapewne Rówieńskie Muzeum Krajoznawcze
 - G * głowicę zaliczono do typu IV wg A. N. Kirpičnikova ze względu na pewne podobieństwo formalne do okazów klasycznych, jednakże z powodu znaczącej różnicy dodano określenie – odmiana Dorogobu (nie ma analogii)
4.
 - A **Dorogobu**, rejon Gošča, obwód rówieński (pol. Dorohobuż, ukr. Дорогобуж)
 - B z warstwy kulturowej XII – 1. połowy XIII w. na grodzisku latopisowego Dorohobuża
 - C żelazna głowica w formie sześcienu o ściętych narożach – czternastościanu (ryc. 2:6); wymiary: 4,0 x 4,0 x 3,2 cm
 - D typ II wg A. N. Kirpičnikova
 - F XII – 1. połowa XIII w.*
 - G * w tym wypadku zapewne 1. połowa XIII w. (R. L.)
 - H Priščeпа, Nikol'čenko 1996, 105, 200, ryc. 66:3; Michalak 2005, 191, 217, tabl. II:5.
5.
 - A **Dorogobu**, rejon Gošča, obwód rówieński (pol. Dorohobuż, ukr. Дорогобуж)
 - B z warstwy kulturowej XII – 1. połowy XIII w. na grodzisku latopisowego Dorohobuża
 - C żelazna głowica buławy w formie sześcienu o ściętych narożach – czternastościanu; wymiary: 3,8 x 3,8 x 4,0 cm
 - D typ II wg A. N. Kirpičnikova
 - F XII – 1. połowa XIII w.*
 - G * w tym wypadku zapewne 1. połowa XIII w. (R. L.)
 - H Priščeпа, Nikol'čenko 1996, 105.
6.
 - A **Gorodnicâ**, rejon Gorodenka, obwód iwano-frankowski (pol. Horodnica, ukr. Городниця)
 - B znalezisko przypadkowe ze stanowiska osadowego na terenie ogrodów wiejskich; przekazane W. Przybysławskiemu (Akademia Umiejętności w Krakowie) w latach 1878-1882
 - C fragment dętej, brązowej głowicy z częścią dużego, czterościnnego guza ostrosłupowego, małym guzem trójścinnym, kolistym polem pseudogranulacji, pasmami niby-karbowania, linią pseudogranulek przy kołnierzu oraz częścią profilowanego kołnierza; na dużym guzie ślady uderzeń (?); patyna ciemnozielona (ryc. 3:1); wymiary fragmentu: d. – 4,7 cm, waga – 24 g
 - D typ IV wg A. N. Kirpičnikova
 - E 1. połowa XIII w.

¹⁵ W katalogu zestawiono zabytki w kolejności alfabetycznej wg miejsc znalezienia, omówiono zaś wg kwestionariusza: A – dane administracyjne, B – okoliczności znalezienia, C – opis (wymiar: s. – szerokość, ś. – średnica, w. – wysokość, d. – długość), D – typ, E – chronologia, F – miejsce przechowywania, G – uwagi, H – literatura.

¹⁶ W katalogu nazwy miejscowości podane są w transliterowanej na łacinkę (wg PN-ISO 9 z lutego 2000 r.) wersji ukraińskiej, w nawiasie zaś w języku polskim i ukraińskim.

Ryc. 2. 1 – fragment głowicy buławy z m. Bovšiv – bez skali (wg Baran, Čajka 1972, 100, ryc. 3:30); 2-3 – głowica buławy z m. Dorogobu (2 – wg Priščeпа, Nikol’čenko 1996, 200, ryc. 66:2; 3 – wg Nikol’čenko, Ponomareva, Zimina, Gordienko 1976, 372); 4-5 – głowica buławy z m. Dorogobu (4 – wg Priščeпа, Nikol’čenko 1996, 200, ryc. 66:1; 5 – wg Nikol’čenko, Ponomareva, Zimina, Gordienko 1976, 372); 6 – głowica buławy z m. Dorogobu (wg Priščeпа, Nikol’čenko 1996, 200, ryc. 66:3).

Fig. 2. 1 – fragment of mace from Bovšiv – without the scale (after Baran, Čajka 1972, 100, ryc. 3:30); 2-3 – mace from Dorogobu (2 – after Priščeпа, Nikol’čenko 1996, 200, ryc. 66:2; 3 – after Nikol’čenko, Ponomareva, Zimina, Gordienko 1976, 372); 4-5 – mace from Dorogobu (4 – after Priščeпа, Nikol’čenko 1996, 200, ryc. 66:1; 5 – after Nikol’čenko, Ponomareva, Zimina, Gordienko 1976, 372); 6 – mace from Dorogobu (after Priščeпа, Nikol’čenko 1996, 200, ryc. 66:3).

F Muzeum Archeologiczne w Krakowie, nr inw. MAK/9414

H Kopernicki 1884, 4-5, 11; Żurowski 1927, 76-78, 80; Antoniewicz 1928, 218-219, 292; Petegirič 1990b, 143; 1990c, 165; Liwoch 2003, 238¹⁷.

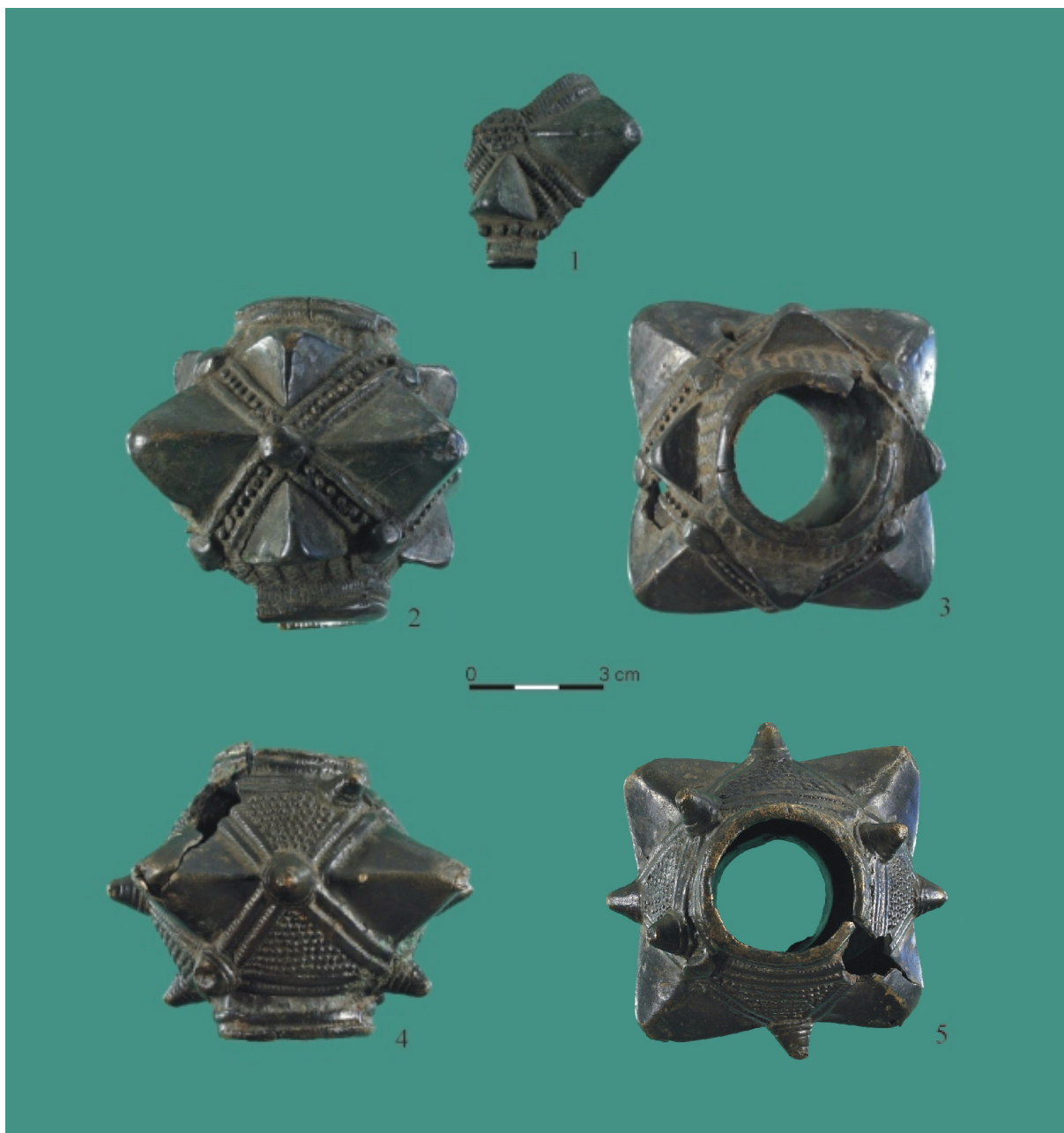
7.

A **Gorodnicâ** (?), rejon Gorodenka, obwód iwano-frankowski (pol. Horodnica, ukr. Городниця)

C dęta, brązowa głowica z czterema środkowymi, dużymi, czterościnnymi guzami ostrosłupowymi,

ośmioma skrajnymi, małymi, trójścinnymi, trójdzielnymi – linia pseudogranulacji pomiędzy liniami pseudofiligranu – pasmami obramującymi duże guzy, dwunasto ma guzkami brodawkowatymi na przecięciach pasm, polami z niby-karbowaniem przy kołnierzach oraz profilowanymi kołnierzami; słabo widoczne szwy odlewnicze; ubytki i pęknięcia powłoki (od uderzeń?); patyna ciemnozielona (ryc. 3:2-3); wymiary: w. – 6,2 cm, s. – 6,1 x 6,1 cm, ś. otworu dolnego – 2,9 cm, ś. otworu górnego – 2,5 cm, waga – 187,4 g

¹⁷ Omyłkowo jako znalezisko z grodziska.

Ryc. 3. 1 – fragment głowicy buławy z m. Gorodnicâ; 2-3 – głowica buławy z m. Gorodnicâ; 4-5 – głowica buławy z m. Gorodnicâ. Fot. R. Łapanowski.

Fig. 3.1 – fragment of mace from Gorodnicâ; 2-3 – mace from Gorodnicâ; 4-5 – mace from Gorodnicâ. Photo by R. Łapanowski.

D typ IV wg A. N. Kirpičnikova

E 1. połowa XIII w.

F Muzeum Archeologiczne w Krakowie, nr inw. MAK/9414.

8.

A **Gorodnicâ**, rejon Gorodenka, obwód iwano-frankowski (pol. Horodnica, ukr. Городниця)

C dęta brązowa głowica z czterema środkowymi, dużymi, czterościnnymi guzami ostrosłupowymi, kolcami stożkowatymi (zachowanych jedenaście), trójkątnymi polami z pseudogranulacją, pasmami podwój-

nych linii pseudofiligranu oraz profilowanymi kołnierzami górnym i dolnym; widoczne szwy odlewnicze; pęknięcie i ubytek powłoki (w tym kolca), na guzach ślady uderzeń (?), na jednym pęknięcie; patyna brudnozłocista, na niewielkim fragmencie złośliwa; na części powierzchni wewnętrznej przywarta cienka warstwa gliny (ryc. 3:4-5); wymiary: w. – 5,3 cm, s. – 6,1 x 5,8 cm, ś. otworów – 2,5 cm, waga – 170,5 g

D typ III wg A. N. Kirpičnikova

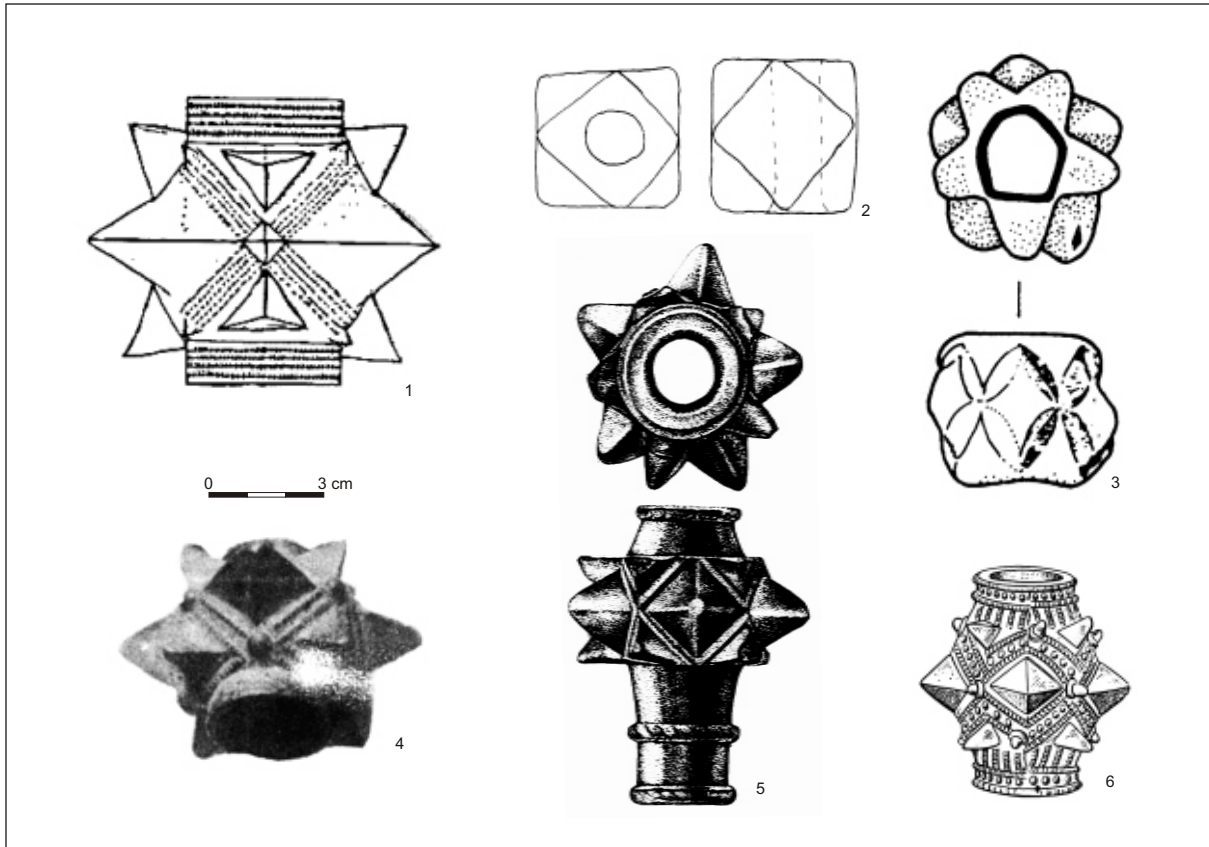
E 1. połowa XIII w.

F Muzeum Archeologiczne w Krakowie, nr inw. MAK/9414.

9.
A **Gumnišče**, rejon Gorohiv, obwód wołyński (pol. Humniszcze, ukr. Гумнище)
C brązowa głowica; wymiary: w. – 10,2 cm, s. – 9,0 cm, ś. tulei – 2,2 cm
D typ IV wg A. N. Kirpičnikova
E XII-XIII w. (?)
F Kijowskie Muzeum Historyczne, nr inw. c-30407, b-1920
H Kirpičnikov 1966, 50, 55, 132-133, poz. 79, ryc. 11.
10.
A **Hobultova**, rejon Volodimir-Volins'kij, obwód wołyński (pol. Chobułtów, ukr. Хобултова)
B stanowisko *Korczunok*; badania A. Cynkałowskiego w latach 30. XX w.
C *Buława żelazna lutowana miedzią**
F Łuckie Muzeum Krajoznawcze
G * zapewne żelazna głowica z miedzią inkrustracją
H Cynkałowski 1961, 141; Nowakowski 1972, 108; APPV 1982, 192.
11.
A **Horlupi**, rejon Kiverci, obwód wołyński (pol. Chorłup, ukr. Хорлуپی)
B znalezisko luźne z terenu wsi lub okolic
C brązowa głowica (ryc. 4:1)
D typ IV wg A. N. Kirpičnikova
E 1. połowa XIII w. (R. L.)
F Wołyńskie Muzeum Krajoznawcze w Łucku; dar A. V. Potrapeluka z Chorłup
H Ters'kij 2001, 16-17, ryc. 15.
12.
A **Mostis'ka**, rejon Sudova Višnâ, obwód lwowski (pol. Mościska, ukr. Мостиська)
C żelazna głowica w formie sześciianu o ściętych narożach – czternastościanu (ryc. 4:2); wymiary: w. – 4,0 cm, s. – 3,5-3,85 cm, ś. otworu – 1,45 cm
D typ II wg A. N. Kirpičnikova
E XII-XV w. – Ławrynowicz, Strzyż 2003, 261; XII-XIII w. – Michalak 2005, 191
F zbiory Adama Kity z Lublina
H Ławrynowicz, Strzyż 2003, 258-259, 261, ryc. 1:3; Michalak 2005, 191, 217, tabl. II:3.
13.
A **Novougruz'ke**, rejon Lûboml', obwód wołyński (niegdyś część miejscowości Wola Uhruska; ukr. Новоугрузьке)
B znalezisko (jedno z wielu) z terenu stanowisk *Cerkiwka*, *Stowpowe pole* lub *Staryna*; informacja A. Cynkałowskiego z 1934 r.
C *buława brązowa z guzami*
F własność mieszkańca wsi Zapole (Zapillâ)
H Cynkałowski 1961, 170; Nowakowski 1972, 108.
14.
A **Novougruz'ke**, rejon Lûboml', obwód wołyński (ukr. Новоугрузьке¹⁸)
B z majdanu grodziska latopisowego Uhrowieska – stanowisko *Cerkowka* albo *Staryna* (materiały XII-XIII w.); badania archeologiczne J. Mazuryka, S. Panyszki i O. Ostapiuka z Wołyńskiego Muzeum Krajoznawczego w Łucku, Katedry Archeologii i ródloznawstwa Uniwersytetu im. Łesi Ukrainki w Łucku oraz Muzeum Krajoznawczego w Lubomlu
C brązowa głowica z pięcioma środkowymi guzami o rombowej podstawie i dziesięcioma skrajnymi, mniejszymi, o podstawie trójkątnej, z otworem niesymetrycznym (ryc. 4:3); wymiary: w. – 4,0 cm, ś. – 5,1 cm, ś. otworu – 2,3-2,5 cm
D typ IV wg A. N. Kirpičnikova – odmiana Novougruz'ke (R. L.)*
E XII-XIII w.
G * głowica nie jest klasycznym okazem typu IV; o podobnych znaleziskach pisze A. Michalak (2005)
H Mazuryk, Panyszko, Ostapiuk 1998, 175, 179, 181, ryc. 5:3; Michalak 2005, 194, 218, tabl. III:11.
15.
A **Obiç**, rejon Šums'k, obwód tarnopolski (pol. Obycz, ukr. Обич)
B grób szkieletowy (wyposażenie – buława i brązowe bransolety) na stanowisku *Cegielnia*; badania lub informacja A. Cynkałowskiego
C *buława żelazna*
H Cynkałowski 1961, 155.
16.
A **Oniškivci**, rejon Šums'k, obwód tarnopolski (pol. Onyszkowce, ukr. Онишківці)
B znalezisko na grodzisku*
C brązowa głowica ze środkowymi, dużymi, czterościennymi guzami ostrosłupowymi, małymi guzami trójściennymi, trójdzielnymi pasmami obramującymi guzy, guzkami brodawkowatymi na przecięciach pasm (ryc. 4:4)
D typ IV wg A. N. Kirpičnikova
E 1. połowa XIII w. (R. L.)
F niegdyś w Muzeum Filii Ukraińskiej Akademii Nauk we Lwowie**
G * zapewne na grodzisku latopisowego Szumska
** obecnie zapewne muzeum przy Instytucie Ukrainoznawstwa im. Ī. Krip'âkeviça NAN Ukrainy we Lwowie (R. L.)
A. Cynkałowski wspomina o analogii z Halicza, na którą nie natrafiono w literaturze.
H Cynkałowski 1961, 156-157, poz. 126b, tabl. XXVII; Petegiriç 1990c, 165¹⁹.
17.
A **Orihovec'**, rejon Pidvolociš'k, obwód tarnopolski (pol. Orzechowiec, ukr. Ориховець)

¹⁸ W publikacjach *Nowouhruške* – jednakże lepszą spolszczoną wersją nazwy wsi jest *Nowouhruskie* (por. *Uhrusk*, *Wola Uhruska*).

¹⁹ Jako Šumsk.

Ryc. 4. 1 – głowica buławy z m. Horlupi (wg *Ters'kij 2001, ryc. 15*); 2 – głowica buławy z m. Mostis'ka (wg *Ławrynowicz, Strzyż 2003, 259, ryc. 1:3*); 3 – głowica buławy z m. Novougruz'ke (wg *Mazuryk, Panyszko, Ostapiuk 1998, 179, ryc. 5:3*); 4 – głowica buławy z m. Oniškivci – bez skali (wg *Cynkałowski 1961, tabl. XXVII*); 5 – głowica buławy z m. Urič-Tustan' (wg *Ro ko 1996, 205, ryc. 112*); 6 – głowica buławy z m. Volodimir-Volins'kij (wg *Kučinko 1975, 312*).

Fig. 4. 1 – mace from Horlupi (after *Ters'kij 2001, ryc. 15*); 2 – mace from Mostis'ka (after *Ławrynowicz, Strzyż 2003, 259, ryc. 1:3*); 3 – mace from Novougruz'ke (after *Mazuryk, Panyszko, Ostapiuk 1998, 179, ryc. 5:3*); 4 – mace from Oniškivci – without the scale (after *Cynkałowski 1961, tabl. XXVII*); 5 – mace from Urič-Tustan' (after *Ro ko 1996, 205, ryc. 112*); 6 – mace from Volodimir-Volins'kij (after *Kučinko 1975, 312*).

B wydobyta ze Zbrucza

C część górna buławy brązowej

F niegdyś w zbiorze Ludwika Skarbowskiego w Toustem

H Przybysławski 1906, 43; Janusz 1918, 202, poz. 457: tam literatura; Antoniewicz 1928, 218-219, 292.

18.

A **Tartakiv**, rejon Sokal', obwód lwowski (pol. Tartaków, ukr. Тартаків)

C głowica gwiazdzista

D zapewne typ IV wg A. N. Kirpičnikova (R. L.)

F niegdyś w Muzeum Narodnego Domu we Lwowie

H Żurowski 1927, 78; Antoniewicz 1928, 218-219, 292.

19.

A **Urič-Tustan'**, rejon Skole, obwód lwowski (pol. Urycz-Tustań, ukr. Урич-Тустань)

B podgrodzie średniowiecznego (IX?-XV w.) grodziska i zamczyska Tustań; badania Instytutu Nauk Społecznych AN USRR i Lwowskiego Obwodowego

wego Towarzystwa Ochrony Zabytków Historii i Kultury w 1978 r.

C brązowa głowica z pięcioma środkowymi, dużymi guzami ostrosłupowymi i dziesięcioma skrajnymi, małymi, trójścienneymi (część uszkodzona) oraz z profilowanymi tulejami kołnierzem (ryc. 4:5)

D typ IV wg A. N. Kirpičnikova – odmiana Tustan' (R. L.)*

E XII-XIV w. (R. L.)*

G * M. Ro ko (1996) – autor badań w Uryczu – bez głębszego uzasadnienia uważa omawianą głowicę za wyrób miejscowego rzemieślnika i datuje na 1. połowę XIII w., jednakże słuszniejsze jest uznanie jej za wytwór węgierski, który znalazł się w ruskim Tustaniu w wyniku wymiany handlowej lub – co bardzo prawdopodobne – działań wojennych przy tej pogranicznej twierdzy; głowica ta – typ IV wg L. Kovácsa – ma analogie na Węgrzech, a datować ją można na XII-XIV w. (por. Kovács 1971)

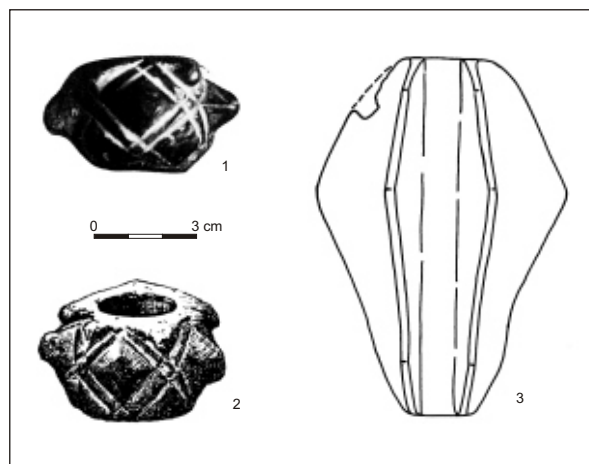
H Kovács 1971, 172-178, ryc. 4:3, 5:3, 6:2; Krušel'nickaa, Ro ko 1979; Petegirič 1990c, 165; Ro ko 1990, 142; 1996, 205, rys. 112, 210; Liwoch 2003, 217-218, 276.

20.
 A **Volodimir-Volins'kij**, rejon *loco*, obwód wołyński (pol. Włodzimierz Wołyński, ukr. Володимир-Волинський)
 C *Duża buława brązowa*
 H Cynkałowski 1961, 169, poz. 27: tam literatura.

21.
 A **Volodimir-Volins'kij**, rejon *loco*, obwód wołyński (pol. Włodzimierz Wołyński, ukr. Володимир-Волинський)
 B z terenu miasta; badania Instytutu Archeologii AN USRR i Łuckiego Państwowego Instytutu Pedagogicznego im. Łesi Ukrainki w 1974 r.
 C brązowa głowica z czterema środkowymi, dużymi, ostrosłupowymi guzami czterościnnymi, ośmioma małymi, trójścinnymi, obramionymi trójdzielnymi pasmami z linii niby-karbowania po bokach pojedynczej kreski pseudogranulacji, dwanaście stożkowatych kolców przy rogach dużych guzów (ryc. 4:6)
 D typ IV wg A. N. Kirpičnikova
 E 1. połowa XIII w. (R. L.)
 H Kučinko 1975, 311-312; 2005, 142, ryc. 6; Aulih 1990, 121-122, ryc. 34; Petegirič 1990c, 165.

22.
 A **Zalo ci**, rejon Zboriv, obwód tarnopolski (pol. Załośce, ukr. Заложці)
 C brązowa głowica ze środkowymi, dużymi, czterościnnymi guzami ostrosłupowymi, obramionymi *podwójnymi pręgami, jednak nie gładkimi, lecz gęsto karbowanymi*, i skrajnymi, małymi guzami trójścinnymi, na obu kołnierzach uszkodzenia; wymiary: 5,0-6,0 x 8,0 cm; skład chemiczny*: Cu 82,50 + Sn 14,00 + Pb 2,60 + nie oznaczono (Fe, O) 0,90 = 100,00
 D typ IV wg A. N. Kirpičnikova
 E 1. połowa XIII w. (R. L.)
 F niegdyś w Muzeum Lubomirskich we Lwowie, nr inw. 91
 G * analizę chemiczną materiału wykonano w Instytucie Elektrochemicznym Szkoły Politechnicznej we Lwowie
 H Janusz 1918, 89, poz. 96; Żurowski 1927, 76-80; Antoniewicz 1928, 218-219, 292; Petegirič 1990c, 165.

23.
 A **Zelenče**, rejon Terebovlá, obwód tarnopolski (pol. Zieleńcze, ukr. Зеленче)
 B z warstwy kulturowej na grodzisku lub z cmentarzyska XI-XIII w.; znaleziona ok. XIX/XX w. przez lokalnego archeologa-amatora Kruszyńskiego
 C brązowa głowica z pięcioma środkowymi, dużymi guzami czterościnnymi, obramionymi trójdzielnymi (dwa rowki ograniczające wypukłość), krzyżującymi się pasmami, w jednej ze skrajnych części pięć małych guzów trójścinnych, w drugiej trójkątne, płaskie pola; patyna ciemnozielona, na części

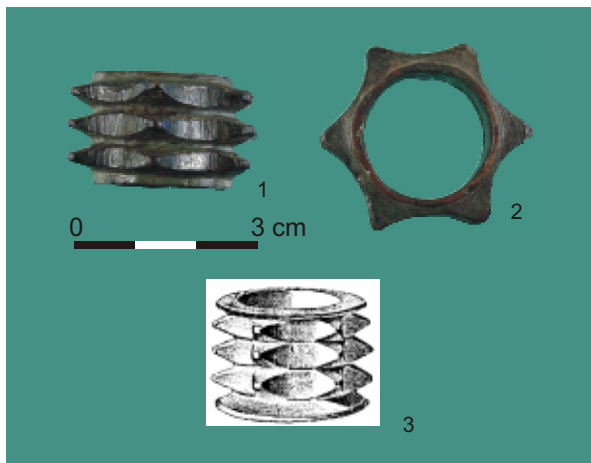

Ryc. 5. 1-2 – głowica buławy z m. Zelenče (1 – wg Kirpičnikov 1966, tabl. XXVI:4; 2 – wg Vlasova 1962, 247, ryc. 1:1); 3 – głowica buzdygana z m. Zvenigorod (wg Kirpičnikov 1976, tabl. XI:4).

Fig. 5. 1-2 – mace from Zelenče (1 – after Kirpičnikov 1966, tabl. XXVI:4; 2 – after Vlasova 1962, 247, ryc. 1:1); 3 – flanged mace from Zvenigorod (after Kirpičnikov 1976, tabl. XI:4).

- starta (ryc. 5:1-2); wymiary: w. – 3,4 cm, s. – 5,7 cm, ś. tulei – 1,3-1,6 cm
 D typ IV wg A. N. Kirpičnikova – odmiana Zelenče (R. L.)*
 E XII-XIII w. (?)
 F zakupiona w 1945 r. przez Lwowskie Muzeum Historyczne, nr inw. III-3021
 G * głowica nie jest klasycznym egzemplarzem typu IV; najbliższa jej analogia znana jest z Węgier (Kovács 1971)
 H Vlasova 1962, 246-247, ryc. 1:1; Kirpičnikov 1966, 50, 55, 132-133, poz. 80, tabl. XXVI:4; Kovács 1971, 179, rys. 7:2; Petegirič 1990c, 165²⁰.
24.
 A **Zvenigorod**, rejon Pustomiti, obwód lwowski (pol. Dźwinogród, ukr. Звенигород)
 B z warstwy kulturowej grodziska; znalezisko sprzed 1953 r.
 C buzdygan z sześcioma pionowymi piórami (ryc. 5:3)
 D typ VI wg A. N. Kirpičnikova
 E XIII w. (?) – Kirpičnikov 1966, 132; 1. połowa XIII w. (s. 28) lub XIV w. (?; podpis pod tabl. XI) – Kirpičnikov 1976*
 F Lwowskie Muzeum Historyczne, nr inw. 921
 G * nie należy wykluczać nowożytnego pochodzenia zabytku, np. jego związku z wojnami XVII w. (polskie insygnium oficerskie?; R. L.)
 H Kirpičnikov 1966, 50, 54-55, 132-133, poz. 94; 1976, 28, tabl. XI:4; Petegirič 1990c, 165-166, ryc. 40:7; Głosek 1996, 58.
25.
 A **alibori**, rejon Rogatin, obwód iwano-frankowski (pol. Żelibory, ukr. Жалибори)

²⁰ Jako Terebovlá.

Ryc. 6. 1-2 – głowica buławy z m. alibori (Fot. R. Lapanowski); 3 – głowica buławy z miejscowości nieznanej we Włoszech (wg Lindenschmit 1858, tabl. 2:6).

Ryc. 6. 1-2 – mace from alibori (Photo by R. Lapanowski); 3 – mace from unknown location in Italy (after Lindenschmit 1858, tabl. 2:6).

- B głowicę znaleziono ok. połowy XIX w. w grobie szkieletowym
- C brązowa głowica w formie tulei otoczonej gwiazdźście trzema rzędami płaskich kolców, po sześć w poziomie, po trzy w pionie, odcinki między wierzchołkami sąsiadujących kolców w rzucie bocznym soczewkowane; patyna zielona (ryc. 6:1-2); wymiary: w. – 1,9 cm, ś. z kolcami – 3,5 cm, ś. tulei – 2,0 cm, waga – 34,6 g
- D typ alibori (nie ma odpowiednika w funkcjonujących schematach typizacyjnych)
- E XIV w. (?)
- F Muzeum Archeologiczne w Krakowie, nr inw. MAK/3385; głowica podarowana ok. połowy XIX w. Towarzystwu Naukowemu Krakowskiemu (Oddział Archeologiczny Muzeum Starożytności) przez Hieronima Kunaszewskiego
- G patrz: uwagi w części analitycznej
P. Hieronim Konaszewski z Żeliborów złożył w darze „pierścień” zdjęty z kościotrupa wykopanego w Żeliborach i pieniążek mniemany Arminiusza a który jest Antoninusa Armeniaka (*Wiadomości...* 1852)
- H *Wiadomości...* 1852, 88-89; Żurowski 1927, 78; Antoniewicz 1928, 218-219, 292.
- 26.
- A **miejscowość nieznana** (nad Zbruczem; w dawnej Małopolsce Wschodniej)
- C brązowa głowica z guzami cztero- i trójściennymi, z obu stron krótkie kołnierze
- D typ IV wg A. N. Kirpičnikova
- E 1. połowa XIII w. (R. L.)
- F niegdyś w zbiorze O. Czołowskiego we Lwowie
- H Żurowski 1927, 78.
- 27.
- A **miejscowość nieznana** (w dawnej Małopolsce Wschodniej)
- C brązowa głowica z guzami cztero- i trójściennymi, z długą tuleją
- D typ IV wg A. N. Kirpičnikova
- F niegdyś w zbiorze O. Czołowskiego we Lwowie
- H Żurowski 1927, 78.
- 28.
- A **miejscowość nieznana** (w dawnej Małopolsce Wschodniej)
- C brązowa głowica z guzami cztero- i trójściennymi, z rzędami pręg wypukłych, z obu stron kołnierze
- D typ IV wg A. N. Kirpičnikova
- E 1. połowa XIII w. (R. L.)
- F niegdyś w Muzeum Narodnego Domu we Lwowie
- H Żurowski 1927, 77.

mgr Radosław Liwoch
Muzeum Archeologiczne w Krakowie

Bibliografia

- Antoniewicz W.
1928 *Archeologia Polski*, Warszawa²¹.
- APPV
1982 *Arheologični pam'âtki Prikarpat'â i Volini rann'oslov'âns'kogo i davn'orus'kogo periodov*, Kyïv.
- Aulih V. V.
1990 *Vladimir-Volynskij*, [w:] *Arheologičâ Prikarpat'â, Volyni i Zakarpat'â (ranneslavânskij i drevnerusskij periody)*, red. A. Černyš, V. Lagodzkaâ, Kiev, s. 119-122.
- Baran V. D., Čajka R. M.
1972 *Davn'orus'ke poseleonnâ Bovšiv II na Podnistrov'ï*, *Arheologičâ* 7, s. 97-102.
- Cynkałowski A.
1961 *Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego*, Warszawa.

²¹ Na tomie brak roku wydania.

- Głosek M.
1996 *Późnośredniowieczna broń obuchowa w zbiorach polskich*, Warszawa-Łódź.
- Janusz B.
1918 *Zabytki przedhistoryczne Galicyi wschodniej*, Lwów.
- Kirpičnikov A. N.
1966 *Drevnerusskoe oru ie, z. 2, Kopâ, sulicy, boevye topory, bulavy, kisteny IX-XIII vv.*, Arheologiâ SSSR. Svod arheologičeskikh istočnikov, E1-36, Moskva-Leningrad.
1976 *Voennoe delo na Rusi v XIII-XV vv.*, Leningrad.
- Kopernicki I.
1884 *Dalsze poszukiwania archeologiczne w Horodnicy nad Dniestrem przez P. Wład. Przybysławskiego Czł. kom. Antrop. i Arch. dokonane w latach 1878-1882*, Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej 8, s. 3-32 + tabl. I-II.
- Kotowicz P. N.
w druku *Przemiany w uzbrojeniu plemiennym i wczesnopaństwowym (VI – poł. XIII w.) w polskiej części dawnych księstw ruskich – wybrane przykłady*, [w:] *Vijskova sprava ta ozbroennâ u Shidnij Evropi za starodavnih časiv ta u seredn'ovičči*, Druga mi narodna naukova konferenciâ *Zbrojni sili Ukraini: Istorîâ ta sučasnist'*, Lviv, 29-30 berezna 2006 r.
- Kovács L.
1971 *A Magyar Nemzeti Múzeum fegyvertárának XI-XIV. Századi csillag alakú buzogányai*, FA22, s. 165-181.
- Krušel'nickaâ L. I., Ro ko M. F.
1979 *Issledovaniâ pamâtnika drevnerusskoj kul'tury v Karpatah*, Arh.O 1978 goda, s. 353-354.
- Kučera M. P.
1959 *Drevnij Plisnes'k*, *Višnik Akademii nauk URSS* 30/7 (272), s. 30-34.
1962 *Drevnij Plisnes'k*, Arheologični pam'âtki URSS 12, s. 3-56.
- Kučinko M. M.
1975 *Issledovaniâ v Černovickoj i Volynskoj oblastâh*, Arh.O 1974 goda, s. 311-312.
2005 *Arheologâ Volini*, Luc'k.
- Lindenschmit L.
1858 *Die Alterthümer unserer heidnische Vorzeit. Nach dem öffentlichen und privatsammlungen befindlichen Originalien*, t. I/VIII, Mainz.
- Liwoch R.
2003 *Stan badań nad grodziskami wczesnośredniowiecznymi i z początków późnego średniowiecza na zachodniej Ukrainie (obwody: iwano-frankowski, lwowski i tarnopolski)*, MSROA 24, s. 213-297.
- Ławrynowicz O., Strzyż P.
2003 *Nowe zabytki broni obuchowej z okolic Roztocza*, APŚ 6 (za 2001 r.), s. 258-264.
- Mazuryk J., Panyszko S., Ostapiuk O.
1998 *Badania archeologiczne latopisowego Uhrowieska*, APŚ 3, s. 175-182.
- Michalak A.
2005 *Głowica buławy z Trzciela, pow. Międzyrzecz. Wstępne uwagi w kwestii występowania buław na ziemiach polskich w średniowieczu na tle znalezisk europejskich*, Archeologia Środkowego Nadodrza 4, s. 183-220.
2006 *Jeszcze o buławach średniowiecznych z ziem polskich. Refleksje na marginesie odkrycia z Bogucina, pow. Olkusz*, AMM2, s. 103-114.
w druku a *O dwóch buławach średniowiecznych z Pomorza Zachodniego*, [w:] *Wojskowość ludów Morza Bałtyckiego*, II Międzynarodowa Sesja Naukowa Dziejów Ludów Morza Bałtyckiego, Wolin 4-6 sierpnia 2006 r.
w druku b *Wpływy wschodnie czy południowe? Z badań nad pochodzeniem buław średniowiecznych na ziemiach polskich*, [w:] *Vijskova sprava ta ozbroennâ u Shidnij Evropi za starodavnih časiv ta u seredn'ovičči*, Druga mi narodna naukova konferenciâ *Zbrojni sili Ukraini: Istorîâ ta sučasnist'*, Lviv 29-30 berezna 2006 r.
- Nikol'čenko M., Ponomareva T. A., Zimina L. M., Gordienko N. M.
1976 *Raskopki gorodišča Dorogobu*, Arh.O 1975 goda, s. 371-373.
- Nowakowski A.
1972 *Górne Pobuże w wiekach VIII-XI. Zagadnienia kultury*, Łódź.
- Petegirič V. M.
1990a *Dorogobu*, [w:] *Arheologiâ Prikarpat'â, Volyni i Zakarpat'â (ranneslavânskiej i drevnerusskiej periody)*, red. A. Černyš, V. Lagodzkaâ, Kiev, s. 129-131.
1990b *Gorodnica*, [w:] *Arheologiâ Prikarpat'â, Volyni i Zakarpat'â (ranneslavânskiej i drevnerusskiej periody)*, red. A. Černyš, V. Lagodzkaâ, Kiev, s. 142-143.
1990c *Oru ie i snarâ enie vsadnika*, [w:] *Arheologiâ Prikarpat'â, Volyni i Zakarpat'â (ranneslavânskiej i drevnerusskiej periody)*, red. A. Černyš, V. Lagodzkaâ, Kiev, s. 163-171.
- Priščeпа B. A., Nikol'čenko M.
1996 *Litopisnij Dorogobu v period Kiivs'koï Rusi. Do istorii naseleonnâ Zahidnoï Volini v X-XIII stolittâh*, Rivne.

- Przybysławski W.
1906 *Repertoryum zabytków przedhistorycznych na obszarze szesnastu powiatów Galicyi wschodniej*, Lwów.
- Ro ko M.
1990 *Tustan', [w:] Arheologiâ Prikarpat'â, Volyni i Zakarpat'â (ranneslavânskij i drevnerusskij periody)*, red. A. Černyš, V. Lagodzkaâ, Kiev, s. 140-142.
1996 *Tustan' – davn'orus'ka naskel'na fortecâ*, Kïv.
- Strzyż P.
2005 *Ruskie buławy „gwiazdziste” z terenu Małopolski*, AMM 1, s. 107-114.
- Ters'kij S.
2001 *Olika. Īstoričnij naris*, L'viv.
- Vlasova G. M.
1962 *Bronzovye izdeliâ XI-XIII vv. iz sela Zelenče*, *Materiały po arheologii Severnogo Pričernomor'â* 4, s. 246-259. *Wiadomości...*
1852 *Wiadomości bieżące z zakresu czynności Oddziału Archeologicznego Towarzystwa Naukowego Krakowskiego*, *Rocznik Towarzystwa Naukowego z Uniwersytetem Jagiellońskim Złączonego*, t. VIII (ogólnego zbioru t. XXIII), *Rocznika Towarzystwa Naukowego z Uniwersytetem Jagiellońskim Złączonego*. Oddział Sztuk i Archeologii t. I, s. 82-102.
- Żurowski J.
1927 *Skarby halsztackiego okresu z doliny Dunajca*, *Prace i Materjały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne* 4, s. 3-112 + tabl. I-X i 2 wklejki.

Radosław Liwoch

WESTERN UKRAINIAN MACES

Summary

The article describes 27 medieval mace heads from Western Ukraine. The majority of them was arranged into type 4 according to A.N. Kirpičnikov. As suggested, their chronology was narrowed to the first half of the 13th century. The Žalibori type was distinguished and hypothetically connected with the 14th century Hungary of Luis I the Great. It was significant that a type of flanged mace (in Polish *buzdygan*) from Zvenigorod dated back to the 13th

century may be the contemporary, 17th century artefact. As far as the number and variants of the maces are concerned, the described region appears to be a typically Ruthenian part with a tiny Hungarian constituent. The observations included in the article do not complete the topic, however, thanks to the presentation of artefacts from Gorodnicâ (catalogue number 6-8) and Žalibori (24) contribute to the military literature.

Translated by Joanna Wydrzyńska

Stan badań nad grodziskami wczesnośredniowiecznymi i z początków późnego średniowiecza na zachodniej Ukrainie (obwody: iwano-frankowski, lwowski i tarnopolski), Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, t. XXIV, 2003, s. 213-297.

Radosław Liwoch

**Stan badań nad grodziskami wczesnośredniowiecznymi i z początków
późnego średniowiecza na zachodniej Ukrainie
(obwody: iwano-frankowski, lwowski i tarnopolski)**

*O, jasno jaśniejsza i pięknie przybrana
Ziemio Ruska!
Wieloma pięknościami zadziwić potrafisz:
chlubisz się jeziorami wieloma,
rzekami i źródłami u nas czczonymi,
górami i stromymi wzgórzami,
dąbrowami wysokimi,
polami czystymi,
zwierzętami podziwu godnymi,
ptakami przeróżnymi,
niezliczonymi grodami wielkimi ...*

Anonim, XIII w.

(wg W. Mokry 1996, s. 154)

WSTĘP

Zadaniem prezentowanej pracy jest przedstawienie stanu dostępnej w obiegu naukowym wiedzy o zachodnioukraińskich grodziskach¹ wczesnośredniowiecznych i z początków późnego średniowiecza. Składa się ona z trzech części: I – zawierającej zagadnienia wstępne, przegląd i ocenę zaawansowania badań nad grodziskami oraz zakresu publikacji ich wyników, a także podsumowanie; II – katalogu zawierającego informacje o poszczególnych stanowiskach, do którego dołączona jest zbiorcza mapka stanowisk; III – bibliografii. Studium to jest zmienioną nieco wersją pracy magisterskiej obronionej we wrześniu 2001 r. w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego. Autor chce w tym miejscu podziękować promotorowi – prof. dr. hab. M. Parczewskiemu za inspirację i rzeczowe rady, dr. J. Poleskiemu za trud recenzowania tej pracy oraz W. Petehyryczowi ze Lwowa za pomoc w gromadzeniu materiałów.

¹ W pracy tej przyjęto najpowszechniej stosowaną definicję grodziska jako pozostałości dawniej funkcjonującego, sztucznie ogrodzonego w celach obronnych obiektu – grodu. Na oznaczenie tzw. grodu właściwego używany jest – ze względu na zakres terytorialny pracy – ukrainizujący termin *dytyniec* (ukr. дитинець) zamiast powszechniejszego *dietiniec* (ros., starorus. детинец), czy też rzadszej formy spolszczonej *dzieciniec*. Podgrodzie określane jest terminem *posad* (ros., staroruski, ukr. посад). Nazwy miejscowości i stanowisk podawane są w transliterowanej formie ukraińskiej, rzadko – tylko, gdy nie występuje w literaturze nazwa ukraińska – w również transliterowanej rosyjskiej lub – głównie w tekście części analitycznej – polskiej.

W artykule niniejszym omówione zostaną trzy zachodnioukraińskie obwody – iwano-frankowski (13,9 tys. km²), lwowski (21,8 tys. km²) i tarnopolski (13,8 tys. km²) – o łącznej powierzchni 49,5 tys. km². Jest to obszar wchodzący w skład kilku stref przyrodniczych. W strefie lasów mieszanym znajduje się niewielka część obwodów – lwowskiego i tarnopolskiego. Do strefy lasostepu wchodzi północna i centralna część obwodu lwowskiego, obwód tarnopolski (bez skraju północnego) oraz północna część obwodu iwano-frankowskiego. Gleby w tej strefie to czarnoziemny stepowe i leśno-łąkowe oraz leśne gleby szare. Południowo-zachodnia część obwodu lwowskiego oraz większość obwodu iwano-frankowskiego leży w strefie Karpat i związanego z nimi genetycznie Przykarpacia z glebami górskimi i szarymi leśnymi. Obszar wspomnianych obwodów podzielony jest między dorzecza: Dniestru, Dniepru (tereny nad górnymi: Styrem, Ikwą i Horyniem), Dunaju (tereny nad górnym Prutem) i Wisły (tereny nad górnym Bugiem).

Praca ta obejmuje okres między IX a połową XIV wieku². Dolna granica chronologiczna to IX w. dlatego, iż zapewne wtedy powstały na omawianym terenie pierwsze wczesnośredniowieczne grody³, górna zaś granica wiąże się

² Rys historyczny został opracowany w oparciu o: W. Serczyk 1990, s. 26–56; M. Parczewski 1991, s. 37–45; W. Szymański 1996, s. 104–110; J. Wyrozumski 1999, s. 322–328.

³ Na omawianym terenie nie odkryto grodziska tak wczesnego, jak położone w sąsiednim obwodzie wołyńskim grodzisko w Zim-

ze zmianami politycznymi, a także w architekturze obronnej⁴. Symboliczną datą końcową może być dzień tragicznej śmierci ostatniego z książąt halicko-włodzimierskich Jerzego II – 7 kwietnia 1340 r.

Przynależność plemienna omawianych terytoriów jest wciąż jeszcze dyskusyjna. Z wysokim prawdopodobieństwem przyjąć można, że większa część tych terenów zamieszkała była w IX i X w. przez plemię Łędzian⁵, a część północną zamieszkiwali Wołynianie (sekwencja chronologiczna Dulebowie – Bużanie – Wołynianie?). Być może południowej części omawianego obszaru sięgały plemienne domeny Tywerców⁶. Między piątym dziesięcioleciem X w. a r. 973/974 ziemie „aż po Bug i Styr” uzależnione zostały od państwa czeskiego, a w r. 981 terytoria łędziańskie (Lachów) – Grody Czerwieńskie i Przemyśl podbił kijowski książę Włodzimierz. W 1018 r., podczas powrotu z wyprawy kijowskiej, zajął je Bolesław Chrobry, jednak w 1031 r. znów wróciły pod panowanie ruskie. W 1097 r. na zjeździe w Lubeczu książęta ruscy przypieczętowali wcześniejsze tendencje do podziału Rusi stwierdzając „niech każdy dzierży ojcowiznę swoją”. We Włodzimierzu Wołyńskim i Łucku panował Dawid Igorowicz, a w Trembowli, Przemyślu i Czerwieniu Wasylko i Wołodar Rościszlawowicze. Włodzimierz Monomach – jeden z wybitnych wielkich książąt kijowskich (1113–1125) – po usunięciu przedstawicieli innej linii dynastycznej, osadził we Włodzimierzu Wołyńskim swego syna Andrzeja, a władców księstw pogranicza polskiego podporządkował sobie. Ziemie halicka i wołyńska stały się w XII i XIII w. jedną z najszybciej rozwijających się części Rusi, choć początkowo leżały one na politycznym uboczu, jako że władający nimi trembowelski Wasylko, przemyski Wołodar i włodzimierski Dawid nie liczyli się niemal zupełnie w rozgrywkach dynastycznych. Księstwo Halickie pojawiło się w połowie XII w. Władął nim najpierw Włodzimierz (1141–1153), a potem jego syn Jarosław Ośmiomysł (1153–1187), który przyłączył do księstwa ziemie nad dolnym Dunajem. Po śmierci Jarosława nastąpiły zamieszki, w których główną rolę odgrywali bojarzy, występujący przeciw chcącemu rządzić samodzielnie synowi Ośmiomyśla Włodzimierzowi. Włodzimierza Jarosławowicza z Halicza usunął wołyński Roman Mściślawowicz, tego zaś wygnął król węgierski Bela

nem (V. Aulich 1972b). Jako ciekawostkę można podać datowanie przez archeologa-amatora W. Kobylnyka początków grodziska w Spasie (Spas I) na VIII w. (N. Bilas 1995, s. 11).

⁴ Określenie „zmiany w architekturze obronnej” dane jest nieco na wyrost, ponieważ przy dzisiejszym stanie wiedzy archeologicznej nie sposób odróżnić fortyfikacji z 1. poł. XIV w. od nieco młodszych (por. M. Parczewski 1999, s. 183). Może ono dotyczyć zamków budowanych przez króla Kazimierza Wielkiego (Halicz, Lwów, Trembowla, Tustań), choć pamiętać trzeba, że początki budowy kamiennych umocnień sięgać mogą XIII w. (Lwów i, co mniej prawdopodobne, Tustań).

⁵ M. Parczewski (1991; tam literatura), lokalizuje na terenie górnego Naddniestrza Łędzian, uczeni zaś rosyjscy i ukraińscy, m.in. M. Kuczynko (1975, s. 80–81), I. Rusanowa i B. Tymoszczuk (1993, s. 89) oraz B. Tomenczuk (1995, s. 70), uważają, że zamieszkiwali tam Chorwaci.

⁶ Przyпускаją tak O. Ratycz (1955b, s. 26). Ostatnio analizy etnopolitycznej omawianego terenu dokonał W. Szymański (1996, s. 104–110; tam literatura).

III (który uwięził szukającego pomocy Włodzimierza), osadzając na stolcu halickim swego brata Andrzeja. Po kilkunastu miesiącach na tron halicki powrócił tryumfalnie Włodzimierz Jarosławowicz, który po ucieczce z węgierskiego więzienia uzyskał pomoc cesarza Fryderyka Barbarossy i poparcie z Polski. Po śmierci Włodzimierza (1199) Halicz zajęty został przez wybitnego – władającego też w Kijowie – księcia wołyńskiego Romana (zginął w 1205 r. pod Zawichostem w starciu z Leszkiem Białym i Konradem Mazowieckim). W chwili śmierci Romana Mściślawowicza jego syn Daniel miał cztery lata. Zaczął on panować we Włodzimierzu w 1221 r., ziemią halicką zaś zawładnął dopiero w 1234 r. (po licznych starciach z bojarami). W czasie panowania Daniela nastąpił rozwój jego władztwa, przyłączona została część Lubelszczyzny i Rusi Zakarpackiej. Książę ten raniony został w bitwie z Mongołami, która odbyła się w 1223 r. nad Kałką. Księstwo Daniela Romanowicza dotknięte zostało – po zdobyciu Kijowa w końcu 1240 r. – niszczącym najazdem mongolskim i uzależnione przez Złotą Ordę Batu-chana. W 1253 r. Daniel koronował się – za zgodą papieża – w Drohiczynie, jednak wkrótce zerwał z papieństwem i rozpoczął samotną walkę przeciw Tatarom. W 1254 r. zdołał wypędzić ich z kilku miast podolskich, jednakże po pięciu latach zmusili go oni do ucieczki (na Węgry). Potem Daniel Romanowicz uznał zwierzchnictwo Tatarów po raz wtóry i na ich żądanie zniszczył umocnienia Lwowa, Krzemieńca i in. Po śmierci Daniela (ok. 1264 r.) jego państwo rozpadło się. Panujący we Lwowie i Przemyślu od 1264 r., a od 1269 r. w Haliczu, Bełzie, Chełmie i Drohiczynie Lew Daniłowicz (zm. 1301) próbował kontynuować politykę ojca, jednak z powodu najazdów tatarskich ziemia halicko-wołyńska podupadła. Mimo niepowodzeń, o wyswobodzenie się spod mongolskiego jarzma walczył też Jerzy Lwowicz (1301–1308) i jego potomkowie. Doprowadziło to do zrzucenia bezpośredniej zależności, jednak zagrożenie pozostało. Ostatni z linii Romanowiczów – książęta Lew i Andrzej – zostali otruci przez bojarów. Po nich na tron halicki wstąpił ich siostrzeniec Jerzy Bolesław, syn księcia mazowieckiego Trojdena. W 1338 r., szukając pomocy przeciw bojarom, uznał on za dziedzica Rusi Kazimierza Wielkiego. Jerzy Trojdenowicz otruty został w 1340 r. Dziewięć dni po jego śmierci we Lwowie stanął z wojskiem król Kazimierz, który zapewne spieszył księciu z pomocą. Król toczył walki o Ruś z opozycją bojarską wspomaganą przez Tatarów oraz z Litwą, która zajęła część ziem ruskich (po śmierci księcia litewskiego Giedymina w 1341 r. jeden z jego synów Lubart-Dymitr został księciem włodzimiersko-łuckim). W 1344 r. przyłączył do Polski ziemie sanocką i przemyską, a w 1349 r. zajął Lwów, całą Ruś Halicką, Chełm, Brześć, Bełz i Włodzimierz Wołyński (wydarty Lubartowi). W 1350 r. Litwini odebrali ziemię wołyńską. Po pięciu latach król Kazimierz Wielki ponownie zdobył Włodzimierz. Wyprawy polskie na Ruś trwały do roku 1366, kiedy to zawarto pokój z Litwą, zhołdowano Podole, ziemię chełmską i bełską oddano w lenno księciu Jerzemu Narymuntowiczowi, zajęty Włodzimierz księciu Aleksandrowi Koriatowiczowi, książę Lubart (władający w Łucku) zatrzymał zaś mniejszą część ziemi włodzimierskiej. Warunki pokoju polsko-litewskiego nie dotyczyły Rusi

Halickiej, gdzie panowanie Kazimierza Wielkiego było od lat ustabilizowane. Sytuacja polityczna na Rusi zmieniła się po śmierci króla Kazimierza (1370).

Wspomnieć można, że zainteresowanie grodziskami jako zabytkami archeologicznymi pojawiło się w XIX w.⁷ Pisał o nich i badał je m.in. A. H. Kirkor – przewodniczący sekcji wykopalisk Komisji Archeologicznej Akademii Umiejętności. Jedne z pierwszych badań wykopaliskowych przeprowadzili w latach 1887–1882 na grodzisku w Horodnicy nad Dniestrem W. Przybysławski i I. Kopernicki, w Pleśniku zaś w latach 1881–1883 T. Ziemięcki. Zainteresowanie wzbudzał też Kryłos i jego okolice, gdzie działał m.in. ks. Ł. Ławrecki – odkrywca relikwii siedmiu cerkwi, oraz Dźwinogród badany przez I. Szaraniewicza. Informacje o grodziskach zawarte były w *Repertoryum zabytków przedhistorycznych na obszarze szesnastu powiatów Galicji wschodniej* zestawionym przez W. Przybysławskiego (1906), a także w *Zabytkach przedhistorycznych Galicji wschodniej* B. Janusza (1918; tam literatura). W okresie międzywojennym na omawianym terenie pracowali m.in.: M. Śmiszko (wykopaliska w Grzybowicach Małych i naddniestrzańskie Horodnicy), J. Pasternak (nb. pierwszy Ukrainiec, który otrzymał doktorat jako archeolog; badania w Kryłosie i in.) oraz archeolodzy-amatorzy, jak W. Kobylnyk działający na Bojkowszczyźnie. Działalność badawczą w okresie powojennym prowadzili m.in.: O. Ratyca (wykopaliska w Sądowej Wiszni i in.), który zebrał informacje archeologiczne o wczesnym średniowieczu

w pracy *Drevn'orus'ki archeolohični pam'jatky na terytorii zachodnich oblastej URSS* (O. Ratyca 1957a; tam literatura); na Wołyniu A. Cynkałowski (od lat 30. XX w.) będący autorem *Materiałów do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego* (A. Cynkałowski 1961); a w latach 60. XX w. P. Rappoport, który napisał *Voennoe zoddestvo zapadnorusskich zemel' X–XIV w.* (P. Rappoport 1967b)⁸. Badania na terenach zachodnioukraińskich prowadzili także: W. Aulich (w dawnym Haliczu i in.), I. Swiesznikow (m.in. w Dźwinogrodzie pod Lwowem) i in. W ostatnich latach (80. i 90. ubiegłego wieku) prace wykopaliskowe prowadzili m.in.: W. Petehyrycz (Belz i in.), M. Rożko (w Uryczu-Tustaniu), I. Rusanova i B. Tymoszczuk (na grodziskach – Dźwinogród nad Zbruczem, Bohut i in.) oraz O. Korczyński⁹, który – jak się wydaje – działa szczególnie aktywnie, jednak wyniki swych badań przedstawia w nadzwyczaj skróty sposób.

Autor ma nadzieję, że praca ta – mimo nieuniknionych niedociągnięć – pokazuje wierny obraz stanu dostępnej wiedzy o zachodnioukraińskich grodziskach z IX – I. poł. XIV w. Zaznaczyć trzeba, że nie ma ona mieć charakteru monograficznego, a stanowi jedynie wstępny zarys wiedzy na ich temat. Autor starał się zebrać literaturę archeologiczną dotyczącą tematu i ma nadzieję, że jej zestawienie jest w miarę pełne, nie korzystał jednak – co byłoby niezbędne w przypadku monografii – z publikacji starszych niż kompilacyjne prace B. Janusza (1918) i W. Przybysławskiego (1906).

STAN BADAŃ I PUBLIKACJI OCENA WIARYGODNOŚCI STANOWISK

Grodziska zachodniej Ukrainy mogą być ważnymi źródłami, pomocnymi w próbach rekonstrukcji procesu dziejowego zachodzącego na tych terenach we wczesnym średniowieczu i początkach późnego średniowiecza. Jednakże, aby były źródłami wiarygodnymi, muszą zostać należycie rozpoznane, a wyniki badań powinny być przedstawione tak, by możliwa była ich weryfikacja w obiegu naukowym.

W rozdziale tym przeprowadzona zostanie analiza stanu badań i ocena wiarygodności atrybucji grodziskowej i datowania stanowisk – określanych jako grodziska wczesnośredniowieczne i z początków późnego średniowiecza – z obwodów: iwano-frankowskiego, lwowskiego i tarnopolskiego. Analiza ta oparta będzie na publikacjach, stanowiąc zarazem przegląd¹⁰ i omówienie ich wartości informacyjnej. Umożli-

wi ona uzyskanie obrazu naszej wiedzy o grodziskach we wspomnianych trzech obwodach Ukrainy.

W poprzednim akapicie była mowa o stanowiskach, a nie grodziskach wczesnośredniowiecznych i nieco młodszych, ponieważ często nie wiadomo (patrz niżej), na jakiej podstawie stanowiska te (czy zawsze stanowiska archeologiczne?) zostały określone jako grodziska i datowane na wczesne średniowiecze i/lub początki średniowiecza późnego. M. Parczewski (1986, s. 185) uważa, że głównymi przesłankami do uznania stanowiska za grodzisko wczesnośredniowieczne są: istnienie umocnień oraz synchroniczne występowanie powiązanych z nimi wczesnośredniowiecznych zabytków ruchomych, a rolę uzupełniającą mają dane toponomastyczne¹¹, informacje źródeł pisanych, treść dawnych map i planów katastralnych, tradycja lokalna oraz naturalne warunki obronności danego miejsca. Z poglądem powyższym należy się zgodzić. Za szczególnie ważne uznać trzeba wczesnośrednio-

⁷ Pełniejsza informacja o historii badań poszczególnych stanowisk umieszczona została, o ile było to możliwe, w punkcie E odpowiednich haseł katalogowych, tam literatura.

⁸ Prace O. Ratyca (1957b) i A. Cynkałowskiego (1961) są już mocno przestarzałe i one właśnie stanowią (A. Cynkałowski 1961 – tylko dla Wołynia) główne źródła stanowisk-grodzisk o najniższym stopniu wiarygodności. Książka P. Rappoporta (1967b) jest dobrze przygotowanym i wiarygodnym opracowaniem monograficznym, jednak ze względu na swój charakter nie stanowi dobrego źródła informacji o ruchomym materiale zabytkowym.

⁹ W quasi-syntetycznych pracach (np.: 1998a) O. Korczyński pisze o bardzo licznych (ok. 120) osiedlach obronnych na ukraińskim Przykarpaciu, przy czym nie podaje nawet pełnego zestawu nazw stanowisk (por. M. Parczewski 1999, s. 182–183).

¹⁰ Pełniejszy obraz stanu publikacji rysuje się w „Katalogu”, gdzie prócz podstawowych informacji o poszczególnych stanowiskach podano także literaturę ich dotyczącą.

¹¹ M. Parczewski (1986, s. 187) słusznie zauważa, że nazwy typu Zamek, Zamczysko są z reguły genetycznie młodsze. Na omawianym terenie są jednak stanowiska – grodziska wczesnośredniowieczne, na których – jak się wydaje – nie zbudowano zamków, określane mianem: „Zamčys'ko” (Hlyns'ko I; Vorobljačyn); „Zamčyšče” (Nyžnij Strutyn'; Oleškiw; Staryj Dobryniv; Zvenyhyrod, rej. Husjatyn); „Zamok” (Strilky; Vorobljačyn).

wieczne przekazy pisane dotyczące grodów, które – o ile możliwa jest identyfikacja danych ze źródeł ze stanowiskiem – uwiarygodniają i chronologię i atrybucję grodziskową obiektu. W odniesieniu do tradycji lokalnej zauważyć można tylko, że przekazy ludowe – jak świadczy przykład legend dotyczących Urycza-Tustania (K. Przyboś 1992, s. 113–114) – niewiele mają wspólnego z niegdysiejszą rzeczywistością. Wydaje się, że niektóre „bardziej historyczne” legendy narodzić się mogły stosunkowo niedawno (w XIX w.?) w związku z działalnością oświatową i zainteresowaniami krajoznawców.

Działania podobne do podjętych w tej pracy wykonał wcześniej – dla obszaru sąsiadującego z omawianym od zachodu – M. Parczewski, podając zestaw elementów koniecznych do tego, by informacja była pełna (M. Parczewski 1986, s. 182–183) i proponując wzór kwestionariusza dla stanowiska – grodziska lub zamczyska (M. Parczewski 1999, s. 182). Owe elementy informacji podzielone zostały na dwie części, tj. realia uchwycone w wyniku badań archeologicznych (rozmięszczenie, wielkość i rozplanowanie grodzisk, rodzaj i stan zachowania umocnień, a także rodzaj, liczba i stan zachowania zabytków ruchomych) oraz zagadnienia związane z oceną sposobów prowadzenia badań i możliwościami wykorzystania nagromadzonych źródeł (zakres oraz poziom fachowy badań, stan archiwaliów i zbiorów, zakres publikacji źródeł, a ponadto jakość opracowań analityczno-syntetycznych lub eseistycznych). Rozważania podjęte w tym artykule różnią się będą od analizy M. Parczewskiego rodzajem źródeł informacji, ponieważ autor ów korzystał z archiwów (wgląd w dokumentację badań), a materiał zabytkowy z większości stanowisk znał z autopsji, studium zaś niniejsze uzależnione jest wyłącznie od publikacji różnego rodzaju i jakości. Nie zostanie zatem omówiony stan archiwaliów i zbiorów (niekiedy podana będzie informacja o miejscu ich złożenia), a także nie będzie dana szczegółowa ocena poziomu prac badawczych, ponieważ taka oparta być może tylko na pełnej publikacji źródłowej lub na analizie dokumentacji. Ocenic będzie można jedynie poziom i zakres publikacji. Zauważyć trzeba, że w kwestii składników informacji i elementów kwestionariusza nie sposób nie zgodzić się z M. Parczewskim.

Prawidłowa informacja o stanowisku archeologicznym – grodzisku winna zawierać dane uporządkowane wg następującego kwestionariusza:

KWESTIONARIUSZ – OPRAWOWANIE GRODZISKA

- A. (NR PORZĄDKOWY) DANE ADMINISTRACYJNE**
- B. ŹRÓDŁA PISANE, RYS HISTORYCZNY**
- C. FIZJOGRAFIA TERENU, POŁOŻENIE OBIEKTU**
- D. OPIS OBIEKTU**
- E. DZIEJE I ZAKRES BADAŃ**
- F. STAN ROZPOZNANIA ARCHEOLOGICZNEGO**
- F.1. UMOCNIEŃ**

- rozplanowanie
- stratygrafia
- zabytki ruchome (datowniki)

F.2. ZABUDOWA WNĘTRZA

- architektura monumentalna
- budowle mieszkalne
- budowle gospodarcze
- inne

F.3. ZABYTKI RUCHOME

- ilość
- rodzaj
- datowniki

G. INTERPRETACJA

G.1. CHRONOLOGIA

G.2. FUNKCJA

G.3. REKONSTRUKCJA

H. OSADY I CMENTARZYSKA PRZYGRODOWE

I. MIEJSCE ZŁOŻENIA ZABYTKÓW I DOKUMENTACJI

J. UWAGI

K. MAPY, PLANY, RYCINY

L. LITERATURA

Szczególnie istotne wydaje się właściwe przedstawienie danych o stanie zachowania i obecnym wyglądzie obiektu (**D**) oraz stanie rozpoznania archeologicznego (**F**) wraz z częścią ilustracyjną, tj. planami, zdjęciami i rysunkami (**K**). W ramach punktu **F** mieścić się powinny wyniki analiz dendrochronologicznych, radiowęglowych, petrograficznych i in. Oczywiście wiarygodność obiektu jako grodziska wczesnośredniowiecznego lub / i z początków średniowiecza późnego potwierdza – bądź zwiększa, gdy są wątpliwości związane z identyfikacją – wzmianka w ówczesnych źródłach pisanych (**B**). Dopiero po należytych zaprezentowaniu takich danych może być przedstawiona interpretacja (**G**), ponieważ wtedy możliwe będzie sprawdzenie jej poprawności. Zaznaczyć można, że nieliczne uwagi (**J**) w niżej przedstawionym „Katalogu” pochodzą – o ile nie zaznaczono inaczej – od autora.

Zakres informacji o wielu zachodnioukraińskich stanowiskach¹² (mogą być wątpliwości, czy wszystkie z wymienianych w literaturze są stanowiskami archeologicznymi) określanych jako grodziska wczesnośredniowieczne lub z początków późnego średniowiecza, nie tylko nie jest pełny, ale zawiera podstawowe braki, które powodują, że stanowisko nie powinno być rozpatrywane jako umocniony obiekt z IX – 1. poł. XIV w. Oczywiście braki w publikacjach nie rozstrzygają o rodzaju czy chronologii stanowiska ostatecznie, a powinny być bodźcem do podjęcia badań archeologicznych i prawidłowego przekazania ich wyników do obiegu na-

¹² Jeszcze we wstępnym etapie z rozważań wyłączyć należy grupę stanowisk, które okazały się – jak świadczą wyniki badań – nie być grodziskami wczesnośredniowiecznymi. Stanowiska te to: Knjaże – kurhan (B. Janusz 1918, s. 280), a nie grodzisko wczesnośredniowieczne (APPV 1982, s. 176; mylnie cytowanie pracy B. Janusza); Chom’jakivka, Kryvče, Lysyčnyky – grodziska kultury holhradzkiej z okresu halsztackiego; Rudanci (Remeniv), Suchodoly (Holoskovyči), Vysoc’ke – zamczyska XVI–XVII w.; Wyspa – fortalija XVII–XVIII w. Przykłady te świadczyć mogą, że są obiekty uznane za grodziska wczesnośredniowieczne zbyt pochopnie i, najprawdopodobniej, dalsze badania przyniosą znaczne powiększenie tej grupy.

ukowego (większość przeprowadzonych prac badawczych nie doczekała się – niestety – należytego opublikowania wyników).

Jedyną informacją o ok. 39% stanowisk jest ich lokalizacja (nazwa miejscowości) z sugestią, że są to grodziska wczesnośredniowieczne czy też z początków późnego średniowiecza. W przypadku tej grupy nie wiadomo, na jakiej podstawie uznano stanowiska (?) za grodziska i określono ich chronologię.

Liczną grupę (ok. 14%) stanowią obiekty, w informacji o których zawarte są dane o umocnieniach (często w formie bardzo krótkiej wzmianki), czy nawet o badaniach i / lub datowaniu, jednak bez bezpośredniej wiadomości o zabytkach ruchomych.

Liczna (ok. 11%) jest również grupa obiektów, w wiadomości o których zawarte są wzmianki o zabytkach ruchomych, lecz brak danych o umocnieniach, ewentualnie jest informacja o ich całkowitym zniszczeniu.

Zatem weryfikacja prawie 2/3 zbioru stanowisk zawartego w „Katalogu” jest na podstawie publikacji – ze względu na elementarne braki w przedstawieniu danych – niemożliwa. Oczywiście są w tej części zbioru stanowiska badane przez kompetentnych archeologów i przez to bardziej wiarygodne, jak np.: Bilcze (stanowisko badał W. Aulich) i Horodyszczce (rej. Kozowa; stanowisko badał P. Rappoport), ale nie zmienia to faktu, iż opublikowane są w sposób dalece niewystarczający.

Stanowiska, w informacji o których zawarte są dane o umocnieniach i zabytkach ruchomych, stanowią ok. 1/3 wszystkich wziętych pod uwagę, jednak nie znaczy to, że informacja o nich jest zadowalająca (patrz: „Katalog”). Najczęściej poświęcone im są krótkie komunikaty lub niedługie artykuły, niosące wiadomość dalece niedoskonałą, często pozbawioną części ilustracyjnej (jeśli jest to raczej ograniczona; patrz niżej).

Elementami informacji o grodzisku powinny być: jego plan (najlepiej z zaznaczeniem obszaru eksplorowanego) oraz rysunki przedstawiające obiekty, profile umocnień (wałów, fos) i materiały ruchome. W publikacjach przedstawiono plany 18% stanowisk (patrz: „Katalog”). Część ilustracyjną o bardzo różnym zakresie – od przedstawień pojedynczych do prezentacji bardzo licznych zabytków ruchomych i obiektów – ma ok. 12% stanowisk.

Najlepiej opublikowane, a także przebadane, są stanowiska: Dźwinogród i Bohut (rej. Husiatyn); Dźwinogród (rej. Pustomyty); Kryłos i okolice; Pleśńisko; Sądowa Wisznia; Urycz-Tustań; i właśnie do nich przedstawiony zostanie poniżej krótki komentarz.

Dźwinogród i Bohut (> Zvenyhorod i Bohyt) są stanowiskami stosunkowo zadowalająco przedstawionymi w monografii autorstwa I. Rusanowej i B. Tymoszczuka (1993; recenzje: V. Darkevič 1996, W. Szymański 1997; patrz też: I. Rusanova, B. Timoščuk 1998a). Zaprezentowane zostały amatorskie plany tych grodzisk oraz ryciny i fotografie zabytków ruchomych i obiektów. Można wyrazić zdziwienie interpretacją (por. W. Szymański 1995–1996, s. 237, 242), która zaciążyła nad monografią, pozbawiając ją koniecznego w nauce obiektywizmu.

Dźwinogród (> Zvenyhorod; wzmiankowany pod r. 1087 i później) jest stanowiskiem badanym przez wiele sezonów. Wyniki badań publikowane są w sposób zadowalający (zwłaszcza nowsze artykuły). Brakuje jednak pełnej informacji o badaniach radiowęglowych i dendrochronologicznych, które miały być wykonane w związku z wykopaliskami 1988 r. (I. Svešnikov 1990, s. 109) oraz o pozostałościach umocnień, które zachowały się – choć w znikomym stopniu – mimo robót niwelacyjnych w XVIII w. Nie ma również dobrego planu reliktywów dawnego Dźwinogrodu (plan z artykułu I. Swiesznikowa i W. Hupała 1996, s. 178, jest zbyt minimalistyczny).

Kryłos i okolice (> Krylos i okolice; wczesnośredniowieczny Halicz; wzmiankowany pod r. 1121 i później) badane są już od 2. poł. XIX w. Wyniki badań opublikowano stosunkowo dobrze. W 1944 r. wydana została przez J. Pasternaka monografia dawnego Halicza (nowe wydanie – J. Pasternak 1998), lecz jest to dzieło już nieaktualne i istnieje konieczność, by po wielu sezonach badań powstało nowe opracowanie, odpowiadające współczesnym standardom. Zwrócić uwagę należy na brak publikacji dotyczącej umocnień kryłoskich (badania w latach 90. XX w.) i opracowania ceramiki z tego istotnego ośrodka (nie spełnia wymagań i chyba nie było to zakładane, artykuł M. Malewskiej z 1969 r.).

Pleśńisko (> Plisnes'k; wzmiankowany pod r. 1188 i 1233) było badane wykopaliskowo już w XIX w. Badania archeologiczne kontynuowane są po 1940 r. Pleśńisko doczekało się stosunkowo obfitej publikacji. Obszerny monograficzny artykuł poświęcił mu M. Kuczera (1962a), który opracował także ceramikę z tego stanowiska (M. Kučera 1960b, 1961, 1962b) z wykorzystaniem – jak sam pisze – m.in. danych stratygraficznych (M. Kučera 1961, s. 143), jednak wydaje się, że nie wykorzystano możliwości związanych z połączeniem stratyfikacji wału i uwarstwienia majdanu. Zaznaczyć należy, że informacje o nowszych badaniach są skrótove, dalece niewystarczające. Zwrócić uwagę trzeba na kwestię niebywałej wielkości grodziska i ewentualną obecność umocnień z wczesnej epoki żelaza (por. P. Rappoport 1965b, s. 95–96). Jego wielkość – prawie 160 ha – zupełnie nie przystaje do przeciętnej wielkości grodzisk staroruskich. Zapewne rację ma P. Rappoport (1967b, s. 189) przypuszczając, że w okresie staroruskim gród miał powierzchnię od 3 do 5 ha.

Sądowa Wisznia I (> Sudova Vyšnja I) jest grodziskiem badanym na przełomie lat 50. i 60. XX w. przez O. Ratycza. Eksplorował on ponad 3/4 wału (dobrze czytelne drewniane konstrukcje obronne) i znaczną część majdanu dytynca oraz wykonał wykopy sondażowe na posadzcie. Niestety, zakres publikacji wyników badań jest – mimo że bardzo wiarygodny – nader ograniczony.

Urycz-Tustań (> Uryč-Tustan') jest stanowiskiem badanym przez wiele sezonów, z dużym nakładem pracy i z wykorzystaniem nawet – jako że była to twierdza skalna – sprzętu alpinistycznego. Ukazało się monograficzne opracowanie wyników badań, które jednak pozostawia wiele do życzenia (wskazana byłaby recenzja analizująca dokładnie to wydawnictwo). W monografii razi szczególnie brak należytego przedstawienia zabytków ruchomych oraz właściwej

prezentacji badań radiowęglowych i dendrochronologicznych, co poddaje w wątpliwość IX–X w. początki grodziska (M. Rożko 1996, s. 141, 197). Wyraźnie niedoceniona jest faza późnośredniowieczna twierdzy, m. in. mury datowane są na w. XIII, choć przekazy świadczą, że zamek zbudował król Kazimierz Wielki (Janko z Czarnkowa 1996, s. 17).

Na podstawie publikacji stwierdzić można, że badania archeologiczne prowadzone były na stosunkowo licznych stanowiskach określanych jako grodziska wczesnośredniowieczne i z początków późnego średniowiecza. Niestety, nie zawsze możliwe jest prawidłowe określenie charakteru badań, jednak wydaje się, że badania wykopaliskowe – zarówno na większą skalę, jak i sondażowe, jako że trudno przeprowadzić między nimi granicę – prowadzone były na ok. 15% stanowisk, a niewielkie badania sondażowe prowadzono na ok. 14%. W różnym stopniu rozpoznano umocnienia ok. 12%. Zauważyć trzeba – na co zwraca uwagę J. Poleski (1992, s. 99) – że areal ma znaczenie drugorzędne, a bardziej istotne są wartości poznawcze stanowiska oraz właściwe metody jego badania i dokumentacji. Badania powierzchniowe i o nieokreślonym charakterze – zapewne powierzchniowe – prowadzono na ok. 24% stanowisk. Przypuszczać można, że powierzchniowo badane były jeszcze inne stanowiska, jednak nie ma o tym bezpośrednich wiadomości w literaturze.

Wspomnieć należy o badaniach dendrochronologicznych i radiowęglowych, które przeprowadzono na materiałach z Urycza-Tustania i Dźwinogrodu (rej. Pustomyty) – niestety nie ma o nich szerszej informacji; o analizie rentgenowsko-strukturalnej części fragmentów ceramiki z ostatniego grodziska, a także o analizie spektralnej szkła (bransolety) i szkliska płytek posadzkowych oraz badaniach osteologicznych, które przeprowadzono na materiałach ze Stożka I. Próbkę do badań dendrochronologicznych pobrano także w trakcie badań we Lwowie I w 1992 r.

Jak wcześniej zauważono, praca ta nie jest monografią grodzisk zachodnioukraińskich IX – 1. poł. XIV w., jednakże konieczne jest – choćby nadzwyczaj skrótowe – rozpatrzenie kilku zagadnień z grodziskami związanych, tj.: wielkości i typologii, konstrukcji umocnień, reliktyw zabudowy, zabytków ruchomych, obecności materiału zabytkowego starszego i młodszego niż IX – 1. poł. XIV w. i chronologii (pełniejsza informacja w punktach **D, F, G** hasel katalogowych).

Wielkość grodzisk z trzech omawianych obwodów Ukrainy jest nadzwyczaj zróżnicowana. Występują grody małe¹³ – poniżej 1 ha (Isakiv – 0,1 ha; Holohory – 0,6 ha); średnie – 1–5 ha (Hlyns'ko I – ok. 1 ha; Kopačynci – ok. 1 ha; Stiżok I – 1,2 ha; Ševčenkove I – 1,2 ha; Koropec' – ok. 1,5 ha; Romaniv – ok. 2 ha; Chotymyr I – 2,5 ha; Šums'k – 2,7 ha; Uryč-Tustan' – ok. 3 ha; Žydačiv II – 3,7 ha; Pidverbci – prawie 4 ha); duże – 5–10 ha (Horodnycja – 6 ha; Belz – 7 ha; Korčivka – ok. 9 ha) i wielkie – ponad 10 ha (Ševčenkove II – ponad 10 ha; Horodok – 19 ha; Žydačiv I – 34 ha; Pidhorodnja IIa – ponad 42 ha; Krylos – ponad 50 ha). Osobnej uwagi potrzeba w przypadku grodzisk w Pleśniku (> Plisnes'k; patrz wyżej) i Stulsku (> Stil's'ko; patrz niżej).

Na typizację omawianych grodzisk jest zbyt wcześnie, jednak można przedstawić kilka uwag na temat typologii. Zagadnieniem tym zajmował się P. Rappoport (1966b; 1967b, s. 194–206) i wydaje się, że można przyjąć jego wywody. Zauważa on, że lokalizacja grodzisk X–XI w. na obszarze późniejszej Rusi Halickiej jest w pełni uzależniona od naturalnych warunków ochronnych terenu i – oczywiście – warunki te są w odpowiedni sposób wykorzystane. Występują grodziska cyplowe (Nyžnij Strutyn') i złożone, których dytyniec położony jest na cyplu (Stupnycja), czy też skalne (Uryč-Tustan'). Nie ma grodzisk o regularnym planie charakterystycznych dla innych obszarów zachodnioruskich. Wyjątkiem jest dytyniec w „typie wołyńskim” (na planie kwadratu z zaokrąglonymi narożami) grodziska w Sądowej Wiszni I. Zwyczaj wykorzystywania miejsc naturalnie obronnych kontynuowany był i później – w XII–XIII w. (cyplowe: Holohory I; Pidhorodnja I). Grodziska na planie koła, charakterystyczne dla całej Rusi, pojawiły się też na Rusi Halickiej, lecz tylko w jej części wschodniej (Oleškiv – grodzisko na planie zbliżonym do koła). P. Rappoport uważa, że budownictwo obronne na Rusi Halickiej było związane z urządzeniami obronnymi sąsiedniej Małopolski i rozwijało się odmiennie niż na innych ziemiach ruskich. I rzeczywiście – grodziska zachodnioukraińskie mieszczą się w dwu wzorcach typizacji grodzisk małopolskich, ale zauważyć trzeba, że jeden (E. Dąbrowska 1973, s. 51–56) ma niezbyt precyzyjne kryteria różnicujące, a drugi (Żaki 1974, s. 37–51) dopuszcza odmiany i krzyżówki typów.

Rozpoznanie techniki konstruowania umocnień na grodziskach wczesnośredniowiecznych jest – jak się wydaje – wciąż niezadowolające. Są informacje, że prowadzono rozpoznanie konstrukcji wału(-ów) na ok. 12% stanowisk (grodzisk) ujętych w „Katalogu”, jednak przedstawienie wyników tego rozpoznania jest zwykle bardzo skrótowe, a ryciny z profilami wałów występują sporadycznie. Przypuszczać można, że rozpoznanie umocnień zachodnioukraińskich grodzisk ograniczało się do niewielkich cięć przez wały (fosy), a niekiedy tylko do obserwacji odkrywek związanych z niearcheologicznymi robotami ziemnymi (Mykulynci, Žydačiv I). Wyjątkiem jest Sądowa Wisznia I, na którym to grodzisku eksplorowano większość wału, dając przy tym w miarę dokładny opis i plan reliktyw umocnień. Grody były chronione przez wały ziemne z konstrukcjami zrębowymi¹⁴ (Belz, Krylos, Oleškiv, Sudova Vyšnja I i in.), bądź też wzmocnione rdzeniem kamiennym (Holohirki, Holohory I, Stil's'ko). Podczas budowy wału grody w Brzeźcu wykorzystano – być może – konstrukcję przekładkową, gród zaś w Szewczenkowie I chroniony był tylko częstokołem. Wieża kamienna w typie „baszt wołyńskich” broniła klasztoru w Spasie II. Oczywiście różnego rodzaju wieże chroniły także inne grody (Oleškiv; Plisnes'k; Vorobljačyn). Zdarzało się, że umocnienia celowo niszczone, jak – na żądanie Tatarów – w Krzemieńcu i obu grodach stożeckich w 1261 r.

¹⁴ W grodach ruskich izbice, których nie wypełniono ziemią, wykorzystywano jako pracownie oraz pomieszczenia mieszkalne i gospodarcze.

Bardzo interesujące są relikty architektury odkryte na grodziskach – zarówno pozostałości domostw i budynków gospodarczych, jak i architektury monumentalnej (ostatnio zestawienie wyników badań tejże w: E. Kubica 1996). Pozostałości wczesnośredniowiecznej zabudowy mieszkalnej odkryto na wielu stanowiskach. Widoczne były na powierzchni w postaci zagłębień, bądź też odkrywano je w trakcie eksploatacji. Budynki mieszkalne rekonstruuje się jako półziemianki lub chaty naziemne, o konstrukcji zrębowej bądź słupowej z piecem w narożu. Piece zbudowane były z kamieni lub gliny, a niekiedy – jak w Horodnicy (rej. Horodenka) – wydrążone w ścianie. Interesujące studium *Drevnerusskoe žilišče* poświęcone staroruskim domostwom – w tym także z omawianego terenu – dał P. Rappoport (1975a). Na kilku grodziskach odkryto relikty chrześcijańskiej architektury sakralnej (Krylos i okolice; Olešktiv i Zvenyhorod, rej. Pustomyty). Osobno rozpatrywać trzeba Lwów I, gdzie w pobliżu grodu zbudowano we wczesnym średniowieczu kościół św. Jana Chrzyciela oraz cerkwie św. Mikołaja i św. Paraskewii Pjatinicy. Tam również odkryto kamienną basztę z XIII w. i pozostałości kamiennej budowli datowanej na XI w.¹⁵ Ciekawe są obiekty, interpretowane jako służące kultowi pogańskiemu (mają to być sanktuaria – *kapiszcza* i miejsca ofiarne – *żertwienniki*) z Bohutu i Dźwinogrodu (rej. Husiatyn), a także długie domy odkryte na grodzisku Bohut, w Kobakach, Rudnikach, Trembowli i nadzbruckim Dźwinogrodzie (budynek tego rodzaju, którego pozostałości odkryto w Rudnykach miał mieć niebywałą długość – 70 m). Wspomnieć można – choć kurhan to szczególny rodzaj budowli – o „Halyczynej mohyle”, w której odkryto pochówek eponima (?) Halicza.

Najpowszechniejszym (masowym) rodzajem materiału archeologicznego występującym na wczesnośredniowiecznych i z początków późnego średniowiecza grodziskach zachodniej Ukrainy jest ceramika, która w wielu przypadkach jest jedyną podstawą prób określenia czasu funkcjonowania grodu. Jest to jednak datownik obciążony wieloma wadami, z których stan poznania nie jest ostatnią. O niedostatecznym stanie badań nad ceramiką staroruską pisała pod koniec lat 60. zeszłego stulecia M. Malewska (1969, s. 3), zauważając, że jest bardzo niewiele prac na temat ceramiki grodów – miast staroruskich. Jak się wydaje, nie nastąpiła od tamtej pory znacząca poprawa w zakresie studiów nad wyrobami garncarskimi. Ostatnio ceramiką zachodnioukraińską zajmuje się W. Hupało: *Srednevekovaja keramika zapada Ukrainy (koniec VIII–XV w.)*¹⁶, a także *Transformacija drevnerusskich tradicij modelirovanija keramiki vo II pol. XIII–XV w.* (V. Gupało 1994). Wcześniej ceramice ziemi halickiej i Daniłowa (Stiżok I) poświęciła artykuły M. Malewska (1969;

¹⁵ Budowla, którą datuje się na XI w. zbudowana jest na planie koła o średnicy 10 m. Datowanie jej na w. XI nie wydaje się wiarygodne, lecz jeśli jest prawidłowe, można wysunąć teorię, że jest to relikwiarz kaplicy-rotundy wchodzącej w skład zespołu sakralno-palatialnego (analogicznego do przemyskiego) zbudowanego przez Bolesława Chrobrego, i dowód na zajęcie przez niego w 1018 r. także okolic dzisiejszego Lwowa. Teoria taka jest – oczywiście – mało prawdopodobna.

¹⁶ Autoreferat rozprawy na stopień kandydata nauk historycznych, Moskwa (I. Swiesznikow, W. Hupało 1996, s. 194).

1971, s. 27, 31–34), lecz nie są to wyczerpujące monografie, a tylko zarysy. Jedynym stanowiskiem, z którego materiały ceramiczne opracowane zostały dokładnie, jest Pleśniko (M. Kučera 1960b; 1961; 1962b), ale prace ich dotyczące są już w pewnym stopniu zdezaktualizowane. Tak więc uzasadnione wydaje się być mniemanie, że datowanie ceramiki z grodzisk zachodnioukraińskich opiera się bardziej na intuicji i doświadczeniu badaczy, niż na pogłębionych studiach nad formą, surowcem i techniką wykonania naczyń.

Na grodziskach – zwłaszcza z młodszych faz wczesnego średniowiecza – stosunkowo licznie występują także zabytki inne niż ułamki naczyń czy gliniane przęsliki. Są to wyroby kościane, kamienne (m.in. przęsliki), szklane i metalowe. Rzadziej odkrywa się wyroby z drewna lub skóry (Uryč-Tustan’; Zvenyhorod, rej. Pustomyty).

Zabytkom ruchomym poświęcili w swej pracy podrozdział I. Rusanowa i B. Tymoszczuk (1993, s. 51–59; tam dalsza literatura), wydaje się jednak, że – jak na dzieło w założeniu monograficzne – jest to zbyt mało. Mimo to zauważyć trzeba, że jest to najszersza w literaturze dotyczącej grodzisk wczesnośredniowiecznych zachodniej Ukrainy informacja o występujących na nich zabytkach, mogących być datownikami.

Nie ma wątpliwości, że część miejsc, których naturalna obronność sprzyjała budowie grodów w IX – 1. poł. XIV w., była zamieszkała także wcześniej i później. Na licznych stanowiskach określanych jako grodziska z tegoż okresu odkryto materiał zabytkowy starszy i/lub młodszy niż wczesne średniowiecze i początki średniowiecza późnego. Zabytki (głównie ceramikę) starszą niż wczesnośredniowieczna odkryto m.in. w Antonowcach I (VI–V w. p.n.e.), Horodnicy nad Dniestrem (kultura trypolska, epoka brązu, okres halsztacki) i Pleśniku (wczesna epoka żelaza), zabytki zaś młodsze niż wczesnośredniowieczne i z początków późnego średniowiecza (zwykle ceramikę) odkryto m.in. w Antonowcach I (XVI–XVII w.), Brzeźcu („ceramika późnofeudalna”), Gołogórach I (XVII–XIX w.), Stradczu (po współczesne). Na kilku stanowiskach (Bohyt; Iliv; Krylos; Rudnyky; Terebovlja; Zalissja; „Zamčyšče” przy grodzisku Zvenyhorod, rej. Husiatyn) stwierdzono obecność umocnień z wczesnej epoki żelaza, a umocnienia młodsze niż wczesnośredniowieczne i z początku późnego średniowiecza znajdują się m.in. w: Gołogórach II (XIV–XV i XVI–XVII w.), Spasie I (też zamek) i Synowódzku Wyżnym („późnofeudalne”, bastionowe). Na dawnych grodziskach od XIV w. (częściej w okresie nowożytnym) budowano zamki kamienne i ceglane (Terebovlja, Uryč-Tustan’ i in.).

W publikacjach dotyczących grodzisk wczesnośredniowiecznych i z początków późnego średniowiecza podano *expressis verbis* datowanie tylko ok. 19% obiektów, w pozostałych zaś przypadkach ograniczono się do określenia chronologii zabytków ruchomych lub też jedynie do sugestii o wczesnośredniowiecznym pochodzeniu stanowiska. Wiarygodność datowania poszczególnych grodzisk – zwłaszcza tych, których nie wzmiankowano w źródłach pisanych oraz datowanych tylko na podstawie materiału ceramicznego – może budzić wątpliwości. Bywa, że chronologia badanych

grodzisk (np.: Stil's'ko, Vorobljačyn) jest dość swobodnie zmieniana, przy czym uzasadnienie zmian nie jest wyraźnie wyartykułowane. Zwrócić należy uwagę na fakt, że datowanie stanowisk w oparciu o materiał ceramiczny uzależnione jest od doświadczenia i intuicji badacza, jako że stan badań nad ceramiką z omawianego obszaru nie jest zaawansowany, inne zaś zabytki, które spełniać mogłyby rolę niezależnych wyznaczników chronologii, odkrywane są w większości poza kontekstem stratygraficznym z liniami umocnień.

Wiarygodność chronologii wczesnośredniowiecznej i z początków późnego średniowiecza oraz atrybucji grodziskowej stanowisk omawianych w niniejszej pracy jest skrajnie różna. Niżej podjęta zostanie próba ich podziału – przyznać trzeba, że bardzo mechanicznego – wg stopnia wiarygodności. Próba ta jest jednak obciążona dużym prawdopodobieństwem błędu, a ułomność tę powoduje niewystarczający stopień opublikowania wyników badań archeologicznych (interesujące, że jakość i ilość informacji często nie jest proporcjonalna do zakresu badań). Ze względu na to przedstawiony poniżej podział na kategorie wiarygodności stanowisk jako grodzisk IX – 1. poł. XIV w. ma wartość raczej symboliczną i traktować go należy jak wstępną sugestię, która może być uwiarygodniona bądź sfalsyfikowana w toku dalszych studiów archeologicznych nad średniowieczem.

Stanowiska (przy ich wyliczaniu zastosowana będzie transliterowana forma ukraińska nazwy) określane jako grodziska wczesnośredniowieczne i z początków średniowiecza późnego podzielone zostaną na trzy grupy – w zależności od stopnia ich wiarygodności w świetle opublikowanych danych:

- grupa I – stanowiska o najniższym stopniu wiarygodności;
- grupa II – stanowiska w pewnym stopniu wiarygodne;
- grupa III – stanowiska o wysokim stopniu wiarygodności (wczesnośredniowieczne lub / i z początku średniowiecza późnego grodziska);

Możliwy byłby podział na liczniejsze grupy, jednak zamieniłyby on niepotrzebnie obraz dostępnej w obiegu naukowym wiedzy na temat grodzisk – czy tzw. grodzisk – wczesnośredniowiecznych i z początków średniowiecza późnego. Pamiętać trzeba, że przedstawiona niżej ocena nie zawsze jest zgodna z rzeczywistym stanem rzeczy.

GRUPA I – STANOWISKA O NAJNIŻSZEJ WIARYGODNOŚCI

W grupie tej znajdują się obiekty, w informacji o których brak danych o umocnieniach i/lub zabytkach ruchomych. Tego rodzaju niepewne obiekty bywają nazywane *domnienanymi* (np.: A. Żaki 1974, s. 37), lecz, jak się zdaje, lepsze byłoby – w większości przypadków – określenie *rzekome*. Wspomnieć trzeba, że większość w tym zbiorze stanowisk będą stanowiska, o których jedyną informacją jest ich lokalizacja (nazwa miejscowości) z sugestią, że są wczesnośredniowiecznymi grodziskami.

Stanowiska, których atrybucja grodziskowa oraz chronologia wczesnośredniowieczna i z początków późnego średniowiecza są niewiarygodne:

Andriiivka; Antonivci II; Babyneci; Berezyna; Bibrka; Bila I; Bila II; Bila III; Bilče; Birky; Bodaky; Borščiv; Boryslav; Bryn'; Bubnyšče; Budaniv; Chotymyr II; Chudykivci; Čemerynci; Čerče-Zalaniv; Černelycja; Červonohrad; Červonohrada; Čyranka; Derevač-Rakovec'; Dešyči; Dobrohostiv; Domažyr; Dovhe; Drohobyč; Drohovyž; Dubyna; Dudyn; Dvirec'; Dzvyjnjača; Fit'kiv; Hač Nyžni; Halyč; Hanačivka; Holešiv; Holhoča; Horod; Horodyšče (rejon Sambir); Horodyšče (rejon Žydačiv); Horodyšče (rejon Kozova); Hrabovec'; Hradivka; Hrebeniv; Hroz'ova; Hryhoriv; Husjatyn; Ivanivka; Jaseniv Pil'nyj; Jasenycja Sil'na; Josypivka; Kapustyneci; Kav's'ke II; Knjaždvor; Kobylovoloky; Kocjubynčyky; Kolinky; Kolodne; Kolomyja; Koltiv; Kolyndjany I, II (?); Komarivka; Kordyšiv; Korniv; Koropec' II; Kostjukyn; Kotjužyny; Kotoryny I; Kotoryny II; Kotoryny III; Kotoryny IV; Kotoryny V; Krasnosilci; Krużyky; Kul'čyci I; Kul'čyci II; Kulykiv (rejon Žovkva); Kunyči; Kunysivci; Kuropatnyky; Kuty; Kuty I; Kutyšče; Lanivci (rejon Borščiv); Lanivci (miasto rejonowe); Lišnja; Litovyšče; Ljubkivci; Lopatyn; Lopusna; Lopusne (rejon Kremeneč'); Lopusne (rejon Lanivci); Lošniv; Lozy; Luhove; Luka; L'viv IV; Lysivci; Lytvyniv; Markopil'; Matviivci; Mavkovyči; Mežihirci; Mražnycja; Mychal'če; Mykolaiv; Nadiiv; Nadvirna; Nem''jač; Neznaniv; Nežuchiv; Nova Huta; Novoselycja; Novyj Mizun'; Novycja; Nyvyci; Nyžnij Turiv; Nyžnje Syn'ovydne; Obyč; Oderadivka; Okopy; Oles'ko; Oliiv; Onyškivci; Oplyc'ke II; Ostrožec'; Penjaky; Peredmirka; Perehins'ke; Petriv; Pidhirci; Pidhoroddja III; Pidhorodna; Pidkamin'; Pjatyńčany; Počaiv; Poljany; Popivci; Posada-Novomis'ka; Potelyč; Potočyšče; Pukiv; Putjatyneci; Pyratyn; Pyščatyneci; Radelyči; Remezivci; Rozhirče; Rozluč; Rozžaliv; Sasiv; Selyšče; Semyčiv; Silec'; Smil'nycja; Snjatyn; Sokolivka; Solons'ke; Sozan'; Stare Selo; Starhorod; Staryj Sambir; Stebnyk (rejon Ivano-Frankivs'k); Stratyn; Stremil'če; Strusiv; Suraž; Ščyrec'; Ševčenkove; Šumbar; Teršiv; Trostjanec' (rejon Zboriv); Trostjanec' (rejon Zoločiv); Truskavec'; Turady; Tur''je; Turka; Tys'menycja; Uhors'k; Urman'; Ušnja; Velykyj Ljubyn'; Verbovec'; Verchnja-Nyžnja Lypycja; Verchnje Syn'ovydne I; Viktoriv; Vološynove; Vovkivci; Vyhoda; Vynnyky I; Vynnyky II; Vysička; Vyšhorodok; Vyškiv; Zalis'ci; Zarudci; Zaruddja; Žabynja; Žoloby; Žovten'.

Zauważyć można, że głównymi „źródłami grodzisk” tej grupy są artykuły O. Korczyńskiego oraz praca O. Ratyca *Drevn'orus'ki archeolohični pam''jatky na terytorii zachodnych oblastej URSS* (O. Ratyč 1957a). Grodziska: Fit'kiv i Posada-Novomis'ka, zaliczone zostały do grupy niewiarygodnych, ze względu na różne wyniki badań, które przeprowadzono na nich dwukrotnie, jednak z różnymi efektami (w trakcie badań pierwotnych odkryto materiał zabytkowy, podczas badań powtórnych zabytków zaś nie znaleziono). Drohobyč; Kolomyja i Tys'menycja były wzmiankowane w źródłach wczesnośredniowiecznych, lecz nie jest znana lokalizacja reliktywów dwóch ostatnich grodów, a potwierdzenia wymaga wiadomość o położeniu grodziska drohobyckiego. Stanowiska: Bodaky i Lozy włączone zostały do tej grupy ze względu na wątpliwości związane z ich identyfikacją. Na kilku stanowiskach (Josypivka; Korniv; Koropec' II; Lopusna;

Mychal'če; Nadvirna; Verchnje Syn'ovydnje I) nie odkryto zabytków ruchomych (jest o tym informacja). Przypuszczając można, na podstawie nadzwyczaj krótkiego opisu, że obiekt w miejscowości Popivci jest zamczyskiem (zapewne nowożytnym), obiekt zaś we wsi Markopil' nowożytną twierdzą bastionową. Z 1692 r. pochodzą umocnienia w Okopach („Okopy św. Trójcy”), o ile – oczywiście – nie wykorzystano wtedy starszych fortyfikacji lub nie mamy do czynienia z dwoma różnymi twierdzami (wczesnośredniowieczną i nowożytną). Kulykiv (rejon Žovkva) i Lopatyn włączone zostały do grupy o najniższej wiarygodności, ponieważ jest prawdopodobne, iż dolna granica chronologiczna ich funkcjonowania jest późniejsza niż ramy czasowe tej pracy. Wśród umieszczonych w grupie I stanowisk szczególną uwagę zwraca Mykolaiv, który ma być wg O. Korczyńskiego (2000, s. 73, 80) zespołem pieczar o przeznaczeniu kultowym z IX–X w. Jednak na podstawie przedstawionego opisu, rycin i zdjęcia trudno zgodzić się z taką interpretacją. Jeśli obiekt ten, który miał być uwiarygodniony rzadkimi w pracach tego badacza rycinami i zdjęciem, wydaje się cytowanemu autorowi miejscem kultu dawnych Słowian, to niepokój musi budzić wiarygodność (właściwiej – brak wiarygodności) innych podawanych przez niego informacji, nie mówiąc już o interpretacji. Godne uwagi jest zdanie z artykułu O. Korczyńskiego (1998b, s. 75) dotyczące tego stanowiska: „В згаданих печерних комплексах було виявлено археологічні матеріали, переважно у вигляді уламків кружального посуду IX–X та XV–XVI ст., що вказує на тривалий період функціонування останніх.”

**GRUPA II – STANOWISKA,
KTÓRYCH ATRYBUCJA GRODZISKOWA
ORAZ CHRONOLOGIA WCZESNOŚREDNIOWIECZNA
I Z POCZĄTKÓW PÓŹNEGO ŚREDNIOWIECZA
SĄ W PEWNYM STOPNIU WIARYGODNE**

W grupie tej umieszczono obiekty, w informacji o których zawarte zostały dane (zazwyczaj enigmatyczne, choć niekiedy informacja jest stosunkowo obszerna) o umocnieniach i materiale zabytkowym, jednak ze względu na słabość badań i publikacji nie można ich określić jako *w pełni wiarygodne*. Prawdopodobnie większość z nich to relikty grodów wczesnośredniowiecznych, czy też z początków późnego redniowiecza. Ujęto w tej grupie grodziska, na których nie prowadzono badań na szeroką skalę, a także badane wykopaliskowo, na których cięto wały (są oczywiście stanowiska, na których wykopaliskowo badany był tylko majdan, np.: Vorobljačyn; Žydačiv II).

Stanowiska będące prawdopodobnie grodziskami wczesnośredniowiecznymi: Antonivci I; Berezec'; Bil'če-Zolote; Borščivka; Brykiv; Bukivna; Bus'k II; Bus'k III; Byblo; Chotymyr I; Dobrostany; Dubrova; Dzvenyhorod; Fedorivka; Hlyns'ko I; Hlyns'ko II; Holohirky; Holohory I; Holohory II; Horody; Horodys'ko; Hrobys'ko; Hrynčuky; Iliv; Isakiv; Kavs'ke I; Kobaky; Kopačynci; Korčivka; Koropec' I; Kozyna-Pitryč; Kulykiv, rejon Kremenec'; Kutry II; L'viv II; L'viv III; Mali Hrybovyči; Muškativka; Mykulynci; Ne-

myriv; Nyžnij Strutyn'; Oplyc'ke I; Pachynja I; Pachynja II; Pidhoroddja I; Pidhorodyšče; Pidverbci; Rokytne; Romaniv; Rudnyky; Sokal'; Spas I; Spas II; Staryj Dobryniv; Staryj Zbaraž I; Staryj Zbaraž II; Stebnyk; Stil's'ko; Stinka; Stižok II; Stradč; Strilky; Ševčenkove I; Ševčenkove II; Tuchlja; Tyljavka; Ustja; Vas'kivci; Verchnje Syn'ovydnje II; Veselivka; Vorobljačyn; Zalisja; Zavadiv.

Grody: Mykulynci; Staryj Zbaraž i Stižok II były wzmiankowane w źródłach wczesnośredniowiecznych. Przyuszczając można, że stanowisko w Byble jest reliktem młodszej fortyfikacji – może obronnego dworu. Świadczyć na korzyść tej teorii mogą niewielkie wymiary obiektu i warstwa kulturowa o miąższości 1,5 m, w której odkryto ceramikę staroruską, lecz dopiero w części spągowej. Wątpliwości budzą stanowiska: Dubrova i Romaniv, które interpretowane są jako kultowe. W przypadku grodziska we wsi Fedorivka nie można – jak się wydaje – wykluczyć, że jest reliktem grodu ludności kultury holihradzkiej (ewentualnie wtórnie wykorzystanym we wczesnym średniowieczu), co potwierdzać może dominujący na stanowisku materiał zabytkowy, jakim jest ceramika kultury holihradzkiej. Grodzisko w miejscowości Stil's'ko włączone zostało do grupy prawdopodobnych ze względu na jednoznaczne stwierdzenia jego badacza O. Korczyńskiego (1984; 1986; 1987; 1998b, s. 76; 1998c, s. 80; O. Korčinskij, V. Petegirič 1988, s. 289), który nie ma wątpliwości co do jego wczesnośredniowiecznej chronologii. Jednakże można mieć zastrzeżenia, które dotyczą zwłaszcza niebywalej wielkości grodziska. Obiekt 250 ha byłby ponad dwukrotnie większy od Kijowa w czasie panowania Jarosława Mądrego (101 ha, wg P. Rappoport 1967b, s. 187), a pięciokrotnie większy od grodziska kryłoskiego. A. Kuza (1989, s. 41) pisze, że obszar ponad 40 ha miały tylko grody stołeczne i że wszystkie tak wielkie obiekty były wzmiankowane w źródłach pisanych. Istnieje możliwość, że gród przestał funkcjonować zanim jego istnienie uchwyciły latopisy, ale jest to raczej mało prawdopodobne. Jeśli grodzisko jest rzeczywiście wczesnośredniowieczne, to jest obiektem wyjątkowym w skali całej Słowiańszczyzny. Skłaniać się raczej należy ku myśli, że jest to wtórnie zasiedlone, zapewne tylko częściowo, grodzisko z wczesnej epoki żelaza.

**GRUPA III
– GRODZISKA WCZESNOŚREDNIOWIECZNE
I Z POCZĄTKÓW PÓŹNEGO ŚREDNIOWIECZA**

Belz; Bohyt; Bus'k I; Horodnycja; Horodok; Hovda; Kremenec'; Krylos; L'viv I; Olešky; Pidhoroddja II; Pli-snes'k; Stižok I; Stupnycja; Sudova Vyšnja I; Sudova Vyšnja II; Šums'k; Terebovlja; Uryč-Tustan'; Zvenyhorod (rejon Pustomyty); Zvenyhorod (rejon Husjatyn); Žydačiv I; Žydačiv II.

Stanowiska umieszczone w tej grupie są przebadane, a wyniki ich badań opublikowane, w różnym stopniu, lecz nie ma wątpliwości, że były one we wczesnym średniowieczu grodami. Potwierdzają to źródła pisane i materiał zabytkowy na grodziskach tych odkryty.

PODSUMOWANIE

Stan dostępnej wiedzy o grodziskach wczesnośredniowiecznych i z początków późnego średniowiecza trzech zachodnich obwodów (iwano-frankowski, lwowski, tarnopolski) Ukrainy jest niezadowolający. Zasięg rozpoznania grodzisk, a zwłaszcza zakres publikacji wyników badań, jest niedostateczny i – co gorsza – nic nie wskazuje na to, by sytuacja miała się w najbliższym czasie poprawić. Na omawianym terenie brakuje archeologów – mediewistów, jak w obwodzie iwano-frankowskim, gdzie jest tylko jeden archeolog z tytułem naukowym, który jednak nie prowadzi prac badawczych (M. Pan'kiv 1998, s. 106), a zdarza się też, że osobom prowadzącym prace badawcze, nie staje kompetencji i przedstawiane przez nie informacje (?) nie wzbogacają stanu wiedzy o grodziskach. Ostatnio zwrócił na to uwagę – dając komentarz do quasi-syntetycznych artykułów O. Korczyńskiego (1998a; 1998c) – M. Parczewski (1999, s. 182–183). Napisał on, że: „Do tej pory wyniki licznych prac terenowych O. Korczyńskiego nie zostały wprowadzone do obiegu naukowego w formie publikacji źródłowych. Ogłoszono natomiast kilkustronicowe wypowiedzi o charakterze daleko idących wniosków i uogólnień, które imitują jakieś rzekome ustalenia syntetyczne. Trudno je zaakceptować, gdyż ani nie są poparte należycie przedstawionymi danymi źródłowymi, ani nie wynikają z zastosowania kompletnej i w pełni profesjonalnej analizy wspomnianych obiektów średniowiecznych”. Bywa też, że stanowisku przypisuje się atrybucję grodziskową, w oparciu o niewystarczające przesłanki. Przykładem może być stanowisko Turka 3 („Kruh”), gdzie „odkryto” „...городище княжої доби складномисового типа. (...) Памятка, від якої не збереглися сліди оборонних укріплень, ... (...) ...можливо, існуючі в княжу добу вали та оборонні рови були зруйновані ще в період пізнього середньовіччя. На користь версії про існування городища в цьому місці вказують, по-перше, знахідки гончарного посуду XII–XIV ст., а по-друге, назви сусідних з ним урочищ: Вередин (північний схил мисоподібного уступу); Ровінь – прилегла із сходу ділянка заплави Яблуньки і дещо далі – Локіть. Всі вони мають в основі давньослов'янське походження.” (V. Vončuk, V. Komarnyč'kuj, V. Konopljia 1995, s. 13).

Na podstawie dostępnych publikacji nie sposób przedstawić w miarę obiektywnej oceny poprawności metodycznej badań i interpretacji ich wyników (jest to możliwe tylko w oparciu o dokumentację badań lub pełną publikację źródłową), jednak wydaje się, że nie wykorzystano w pełni wartości poznawczych potencjalnie bardzo wartościowych stanowisk, jakimi są grodziska. Pozostaje mieć nadzieję, że słowa – może zbyt pesymistyczne – B. Janusza (1918, s. 120): „Na wielką szkodę nauki zbadane zostały wszystkie zabytki tej prawdziwej skarbnicy archeologicznej całkiem nienaukowo i niesystematycznie tak, że dziś mowy już niema o odrobieniu zła tego.”, dotyczące naddniestrzańskiej Horodnicy nie odnoszą się do pozostałych grodzisk.

Poprawić stan dostępnej w obiegu naukowym wiedzy może tylko profesjonalne opracowanie oraz publikacja do-

kumentacji badań (o ile taka istnieje; patrz: punkt I hasel katalogowych) i materiałów zabytkowych. Należy mieć nadzieję, że stanowiska badane archeologicznie – czy to powierzchniowo, czy sondażowo/wykopaliskowo – mają prawidłowo sporządzoną dokumentację, złożoną w odpowiednich archiwach.

Zwrócić należy uwagę na skłonność niektórych współczesnych badaczy (O. Korczyński, B. Tymoszczuk i in.) do interpretacji grodzisk (domniemanych grodzisk?) jako miejsc kultu pogańskiego (*gorodišča-svjatilišča*). Nie można wykluczyć, że w obrębie wielu grodów wykonywane były różnorodne czynności obrzędowe, jednak stwierdzić trzeba, iż określanie grodziska mianem kultowego na podstawie wątplych przesłanek prowadzi do absurdalnego poszerzenia pojęcia ośrodek kultu (por. np. Iliv). Można przypomnieć słowa – stanowiące komentarz do pewnych znalezisk we Lwowie – cytowanego już lwowskiego archeologa z początków XX w. B. Janusza, które – jak się zdaje – nie straciły aktualności i odnieść je można do współczesnej archeologii średniowiecza na zachodniej Ukrainie: „W miejscu, gdzie znaleźć miano figurę, znajdowało się mnóstwo płyt kamiennych, nie wiedzieć jakiego pochodzenia, ale wystarczających, by niekrytyczni archeologowie ówczesni widzieć w nich mogli ślady świątyń i ołtarzy pogańskich. Fakt znalezienia posągu tem bardziej pobudzał ich fantazyę, której lada czerep wystarczał, by widzieć już całe cmentarzysko kurhanowe, a lada kamień lub krzemik urastał do niezwyklej wartości młotków kamiennych i noży krzemienych” (B. Janusz 1913, s. 75). Aby przedstawione wyżej uwagi nie wyglądały na nieuzasadnione, przytoczyć można zdanie z artykułu B. Tymoszczuka (1993, s. 29) o grodzisku w Howie: „На майдані-капищі розмірами до 40 м в діаметрі, обмеженому давньоруським культовим валом з ровами та урвищами, розкопані жертівні ями з великою кількістю кісток тварин та уламків глиняного посуду XII–XIII ст. В одній з таких ям разом з кістками свині лежать уламки глиняного посуду XVII ст. Очевидно прихильники старих вірувань в цей час по якійсь-то причині почали звертатись з молитвами до поганських богів.” Szczególnym przypadkiem „świątyń pogańskich” jest też zespół skalnych korytarzy w Mikołajowie (patrz wyżej) badany i interpretowany przez O. Korczyńskiego (również niektóre inne „ustalenia” tegoż badacza mogą budzić wątpliwości).

Zestawiony w „Katalogu” i pokrótce przedstawiony w części analitycznej pracy zbiór stanowisk – grodzisk wczesnośredniowiecznych i z początków późnego średniowiecza oraz za takie bezpodstawnie uznawanych jest bardzo obszerny (zapewne najpełniejszy z dotychczas sporządzonych). Nie ma wątpliwości, że znaczna część stanowisk ujętych w tej pracy to nie grodziska wczesnośredniowieczne i z początków średniowiecza późnego, a obiekty obronne (czy zawsze?) wcześniejsze lub młodsze. Takimi jest zapewne większość stanowisk umieszczonych w grupie I – o najniższej wiarygodności i – przypuszczalnie – część obiektów z grupy II – prawdopodobnych. Nie będą przeprowadzone żadne próby

oceny liczebności grodzisk, ani sporządzone mapy z przedstawieniem rozmieszczenia w czasie i przestrzeni obiektów obronnych na omawianym terenie. Nie jest to celowe ze względu na obciążenie znacznym marginesem (!?) błędu, który spowodowany jest dalece niewystarczającym stanem informacji na temat grodzisk IX – 1. poł. XIV w. Jak wiadomo, obok nielicznych pewnych grodzisk, występują bardzo liczne, o których informacja jest szczątkowa i niepewna.

Sądzić można, że sieć grodów na omawianym terenie nie różniła się zasadniczo od tej na przyległych terenach obecnej Polski – w Małopolsce, a zwłaszcza w dorzeczu górnego i środkowego Sanu i Wisłoki. M. Parczewski (1999, s. 182) obliczył, że w strefie karpackiej Polski pd.-wsch. wczesnośredniowieczny obiekt obronny przypada na ok. 625 km², a w skali całej Małopolski na ok. 780 km². Pamiętać jednak trzeba, że w pracy tej górna granica chronologiczna to połowa XIV w., a nie – jak w Małopolsce – połowa XIII w. oraz że Ruś – w przeciwieństwie do Małopolski – była przez pewien czas uzależniona od Złotej Ordy, co miało wpływ na stan budownictwa obronnego (uwaga ostatnia dotyczy, oczywiście, także Polski pd.-wsch. stanowiącej niegdyś część te-

rytorium ruskiego). Przypuszczać można, że sytuacja na terenie trzech omawianych zachodnioukraińskich obwodów jest analogiczna do małopolskiej, gdzie duży zbiór różnej wiarygodności obiektów (311 – A. Żaki 1973, s. 37) okrawa się ostatnio do 88 pewniejszych, na których prowadzone były badania wykopaliskowe (J. Poleski 1996). Zauważyć trzeba, że znaczna część obiektów obronnych ujętych w „Katalogu” to prawdopodobnie pozostałości późnośredniowiecznych i nowożytnych ufortyfikowanych dworów szlacheckich, zwanych przez niektórych (L. Kajzer 1996, s. 181) „grodziskami folwarcznymi” lub – niezbyt szczęśliwie – „grodziskami sarmackimi”.

Końcowe rozważania zakończyć można kolejnym cytatem z M. Parczewskiego (1999, s. 183), który dotyczy górnego Naddniestrza, ale myśl w nim zawartą odnieść można do całego omawianego w tej pracy obszaru: „Tylko profesjonalne i rzetelne potraktowanie informacji źródłowych może sprawić, że – zamiast debatować nad sieczką niekompletnych, nieusystematyzowanych i niesprawdzalnych doniesień – zidentyfikujemy autentyczne cząstki prawdziwego obrazu rzeczywistości dziejowej na górnym Naddniestrzu w IX–XIV w.”.

KATALOG

Skróty stosowane w „Katalogu”:

g. – grodzisko

st. – stanowisko

DKM – Drohobyckie Muzeum Krajoznawcze

DNM – Drohobyckie Muzeum Narodowe

IA AN Ukrainy – Instytut Archeologii Akademii Nauk Ukrainy

IA AN USSR – Instytut Archeologii Akademii Nauk Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej

IA RAN – Instytut Archeologii Rosyjskiej Akademii Nauk

IFKM – Iwano-Frankowskie Muzeum Krajoznawcze

IFOOPIK – Iwano-Frankowska Obwodowa Organizacja Ochrony Zabytków Historii i Kultury

INS AN USRR – Instytut Nauk Społecznych Akademii Nauk Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej

IU (N)AN Ukrainy – Instytut Ukrainoznawstwa im. I. Kryp’jakevyča (Narodowej) Akademii Nauk Ukrainy

KKM – Krzemienieckie Muzeum Krajoznawcze

LMH – Lwowskie Muzeum Historyczne

LO IA AN ZSRR – Leningradzki Oddział Instytutu Archeologii Akademii Nauk Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich

LOOPIK – Lwowska Obwodowa Organizacja Ochrony Zabytków Historii i Kultury

LOOUIK – Lwowska Obwodowa Organizacja Ukraińskiego Towarzystwa Ochrony Zabytków Historii i Kultury

MAK – Muzeum Archeologiczne w Krakowie

PMA – Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie

TKM – Tarnopolskie Muzeum Krajoznawcze (Historyczno-Krajoznawcze)

UL – Uniwersytet Lwowski

1. ANDRIŪKA rejon Bus’k obwód L’viv

(ukr. Андріївка)

st. określone jako g.

L: O. Ratyč 1957a, s. 78.

2. ANTONIVCI I (wieś STIŻOK), rejon Šums’k, obwód Ternopil’ (pol. Antonowce – Stożek, ros. Антоновцы – Стожок, ukr. Антонівці – Стіжок)

C: G. położone są na płaskich wierzchołkach góry Wielki Unias (Unias, 385 m n.p.m.) i Łysej Góry, wchodzących w skład wapiennych Gór Krzemienieckich. Kompleks g. znajduje się na lewym brzegu rzeczki Howicy, 800–900 m na pd.-wsch. od chutoru A.

D: G. w chutorze A. składa się z kilku części, które określane są mianem grodzisk (? – aut.).

G. „Unias” położone jest na górze Unias. Dytyniec g. ma plan zbliżony do prostokąta (250 x 200 m). Chroniony jest wałem (wys. 1,8–4,0 m) i, częściowo, fosą (szer. 5–9 m, gł. ok. 3 m), a od pd., zach. i, częściowo, od pn. i wsch. stromymi zboczami wzniesienia. Na terenie g. znajdują się trzy kurhany (wys. ok. 1 m, śred. 3–4 m) oraz 94 zagłębienia (pozostałości budowli mieszkalnych i gospodarczych), których część położona jest przy pn., wsch. i pd. odcinkach wału. W pn.-wsch. części dytyńca odkryto studnię (gł. ponad 5 m). Niemal w centralnej jego części, na powierzchni 100 x 100 m nie ma zagłębień. Wjazd na dytyniec znajduje się po jego pd. stronie.

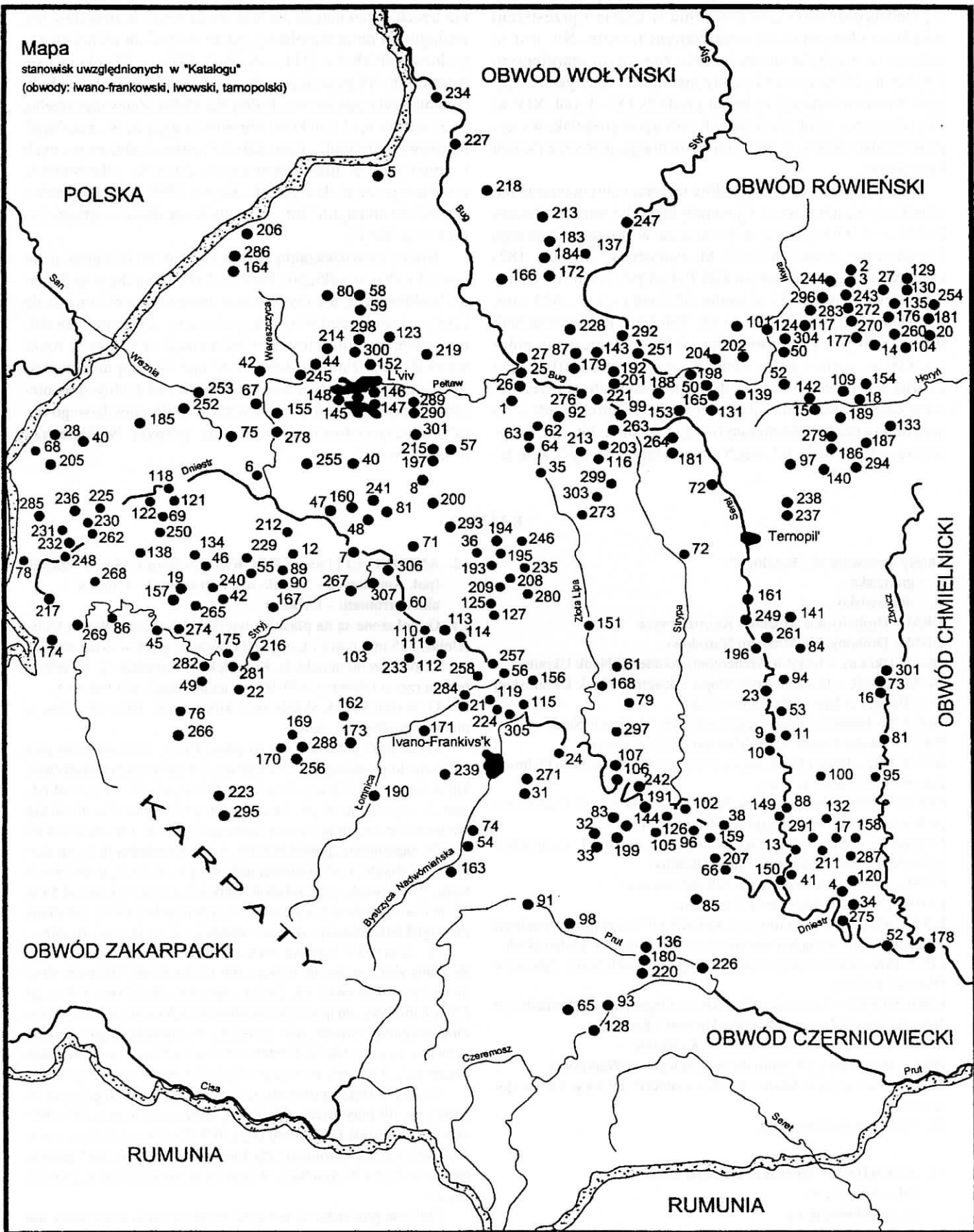
G. „Unias II” leży na zach., skalnym występie góry Unias. W planie zbliżone jest do trójkąta (66 x 60 x 55 m). Od wsch. chronione jest wałem (wys. ok. 2 m) i, częściowo, fosą (szer. 4–5 m, gł. 1,0–1,5 m). Na g. znajdują się dwa skalne zagłębienia znacznych rozmiarów (interpretowane jako cysterny). W centralnej jego części zachowane są pozostałości fundamentu budowli kamiennej na planie czworokąta (8 x 4 m), wznoszące się do 0,5 m nad poziom gruntu.

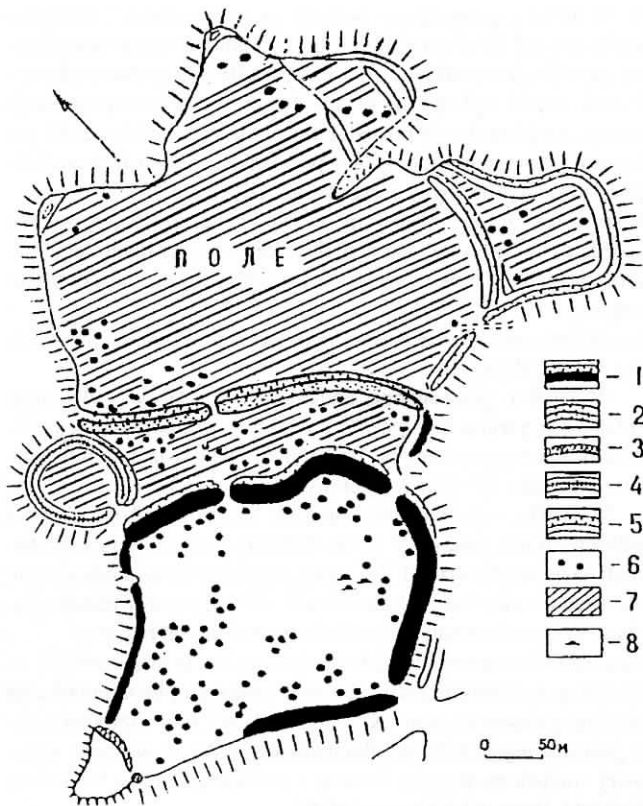
G. „Lysa Hora” położone jest na występie przylegającym od strony pn. do góry Unias. Ma formę zbliżoną do owalu (80 x 60–65 m). Otoczone jest wałem (wys. 0,5–2,3 m), a od strony wsch. i, częściowo, pd. chronione jest fosą (gł. ok. 1,5 m). Na badanym terenie odkryto 9 zagłębień. Wjazd na g. znajduje się w jego pd. części.

Opisane grodziska oddziela od wypłaszczenia zewnętrzny wał (wys. 2,5–4,0 m) i fosa (szer. 5–8 m, gł. 1,0–1,5 m). Na tymże wy-

Mapa

stanowisk uwzględnionych w "Katalogu"
(obwody: iwano-frankowski, lwowski, tamopolski)

Ryc. 1. Grodzisko – twierdza książęca X–XIII w. w chutorze Antonowce. 1 – główna linia umocnień twierdzy; 2 – uzupełniająca linia umocnień; 3 – wał o przeznaczeniu obrzędowym grodziska kultowego; 4 – linia umocnień grodziska – centrum wspólnoty; 5 – linie umocnień o nieokreślonej chronologii; 6 – zagłębienia po chatach; 7 – teren osady podgrodowej; 8 – kurhan; (wg B. Timoščuk 1995, s. 92)

Abb. 1. Burgwall – Fürsten – Festung X–XIII Jh im Vorwerk Antonivci. 1 – Hauptlinie der Festigungsanlagen, 2 – Verlauf der zsatzlichen Festigungsanlagen, 3 – ritueller Deich des Burgwalls, 4 – Festigungsanlagen des Burgwalls- Zentrum der Gemeinschaft, 5 – Festigungsanlagen mit der unbekannt Chronologie, 6 – Hüttenspuren 7 – Reichweite der am Fuße der Burg angelegten Siedlung, 8 – Kurgan (nach B. Timoščuk 1995, s. 92)

Рис. 1. Городище – княжеская крепость X–XIII вв. на хуторе Антоновцы. 1 – основная линия укреплений крепости; 2 – дополнительная линия укреплений; 3 – вал ритуального назначения городища-святылища; 4 – линия укреплений городища – детинец; 5 – линии укреплений неопределенной хронологии; 6 – западины от жилищ; 7 – территория пригорода; 8 – курган (согл. Б. Тимошук 1995, с. 92)

dzielonym terenie odnotowano 24 zagłębienia, z których część znajduje się przy wale zewnętrznym, a część rozmieszczona jest grupami w różnych miejscach.

Na wypłaszczeniu (360 x 320 m) znajduje się 36 zagłębień. Jego wsch. część przechodzi w dwa cyfrowate występy przedzielone głębokim jarem, a oddzielone od wypłaszczenia wałami (wys. ok. 1 m) i płytkimi, zapylniętymi fosami (szer. 3–4 m, gł. 0,5 m). Niemal na całej długości skraju wypłaszczenia, chronionego stromymi stokami, znajduje się wał. Po jego wewnętrznej stronie przebiega fosa. W pn. części wypłaszczenia i na jednym z cyfłów znajduje się 6 kurhanów (śred. ok. 3 m, wys. 0,5–0,7 m) (ryc. 1).

E: G. „Unias” nazywane jest też „Utoh” (nazwę tę wprowadził M. Teodorowycz, a stosowali: V. Antonovyč, O. Ratyč i in.). Odkrył

je w 1860 r. i opisał w 1865 r. L. Rafalski. W latach 30. XX w. badania na g. prowadził A. Cynkałowski, w 1968 r. P. Rappoport, w latach 80. XX w. I. Rusanova i B. Tymoščuk, a w latach 1987–1992 O. Havryljuk (ekspedycja TKM). Badania powierzchniowe g. przed II wojną światową prowadzone były przez PMA*.

Łączna powierzchnia pięciu założonych na g. wykopów archeologicznych wynosi 665 m².

F: Wykopem przecięto wał wys. 1,8 m, odkrywając opalone belki ułożone wzdłuż wału i kamienne wzmocnienie. W nasypie wału wystąpiła ceramika XI–XIII w. oraz kilka ułamków ceramiki z wczesnego okresu żelaza.

Badano zagłębienie, które jest pozostałością spalonej chaty, z pomieszczeniem (3,6 x 3,3 m) pod podłogą, zagłębionym do 1,4–1,7 m. W narożach odkryto wyrąbane w skale dolki posłupowe. Drewniane ściany piwnicy miały grubość 15 cm, a od części naziemnej dzieliła ją podłoga o grubości 5–8 cm. W wypełniku odkryto skupisko opalonych kamieni z ułamkiem ceramiki z końca X w. oraz kośćmi i zębami zwierząt (są to pozostałości pieca, który wpadł do piwnicy w wyniku pożaru). Obszar wokół wypełnika wyłożony był kamiennymi płytkami, na których mogła znajdować się konstrukcja zrębowa (ok. 4,5 x 4,5 m), a jej pozostałościami są liczne węgle. Odkryto pozostałość pieca z kamienia wapiennego (w narożu pd.-zach.), wyroby z żelaza (krzesiwo, dłuto, skobel drzwi, nóż), dwa kościane przekłuwacze, ułamek szklanej bransolety, paciorek, dwa gliniane przeszliki, czworokątny przedmiot gliniany z otworem i cztery sztony do gry w warcaby.

Badano czworokątną ziemiankę (3,15 x 3,05 x 3 x 2,8 m) z zaokrąglonymi narożami, zagłębioną na 1,05 m, która wyrąbana była w wapiennym podłożu. W pd.-wsch. jej narożu odkryto pozostałości pieca kamiennego z dwoma ułamkami ceramiki z końca IX – pocz. X w.

Eksploatowano też pozostałości konstrukcji gospodarczych zagłębionych na 1,1–1,45 m, w których znajdowały się rozbite kamienne żarnowe, prawdopodobnie z XI w. W jednej z nich odkryto szkielet dziecka (dziewczynka 8–10-letnia), które zginęło podczas pożaru. W wypełniskach znaleziono żelazną ostrogę, grot strzały, krzesiwo, sprzączkę, 6 noży, brązowy pierścień, srebrne ozdoby skroni, 11 kościanych przekłuwaczy, zgrzebło ze zwierzęcego żebra, 7 przeszlików glinianych, ułamek bransolety szklanej oraz ceramikę staroruską z XI w. i nieliczne ułamki naczyń zbliżone do ceramiki kultury saltowo-majackiej.

Ceramika odkryta na g. pochodzi z X–XI w., wyjąwszy nieznaczną jej część pochodzącą z wczesnej epoki żelaza (VI–V w. p.n.e.) oraz z XII–XIII i XVI–XVII w.

H: W skład zespołu osadniczego (powierzchnia prawie 30 ha, w tym powierzchnia g. – ponad 10 ha) wchodzi grodziska A. I i Antonivci II oraz osiem osad na stanowiskach: „Verstav”ja, „Hrabyńka”, „Huta”, „Dżyrylivka”, „Za Kurhancem”, „Kurhanc”, „Pid Uniasom”.

I: Materiały z badań PMA złożone są w tymże muzeum.

J: *L. Rauhut (1960, s. 233) pisze o badaniach PMA na g. „Utoh” („Góra Trójca”), a tę drugą nazwę nosi wzgórze, na którym położone jest g. > Stizok I, zapewne wspomniane przez niego (s. 251) jako g. „Góra Świętej Trójcy”.

L: O. Ratyč 1957a, s. 59; L. Rauhut 1960, s. 233–234, tabl. I 1; A. Cynkałowski 1961, s. 173; P. Rappoport 1971, s. 86; O. Havryljuk 1993; 1994; B. Timoščuk 1995, s. 91–92.

3. ANTONIVCI II (wieś STIŽOK), rejon Šums’k, obwód Ternopil’ (pol. Antonowce – Stożek, ukr. Антонівці – Стіжок)

CD: G. „Budnyky” położone jest na wzgórzu o tej samej nazwie. Od strony pd. do dytynca przylega posad (280 x 245 m). Posad chroniony jest od pd., gdzie ciągnie się grzbiet wzniesienia, wałem

(dł. ponad 170 m, wys. ok. 2 m) i fosą (dł. ok. 170 m, szer. 4–6 m, gł. do 1 m).

G: O. Havryljuk (1993, s. 46) łączy g. „Budnyky” z sąsiednim g. oraz osadami (> Antonivci I) we „wczesny kompleks staroruski”.

L: O. Havryljuk 1993, s. 46.

4. BABYNCI, rejon Borščiv, obwód Ternopil’

(pol. Babińce, ukr. Бабинці)

C: St. określone jako g. położone jest nad rz. Cyganką*.

D: St. jest obszerne i otoczone głębokim parowem.

J: *Janusz (1918, s. 47) – na stromym brzegu rz. Niecławy. Na g. zbudowano zamek.

L: B. Janusz 1918, s. 47; O. Ratyć 1957a, s. 80; APPV 1982, s. 149.

5. BELZ, rejon Sokal’, obwód L’viv

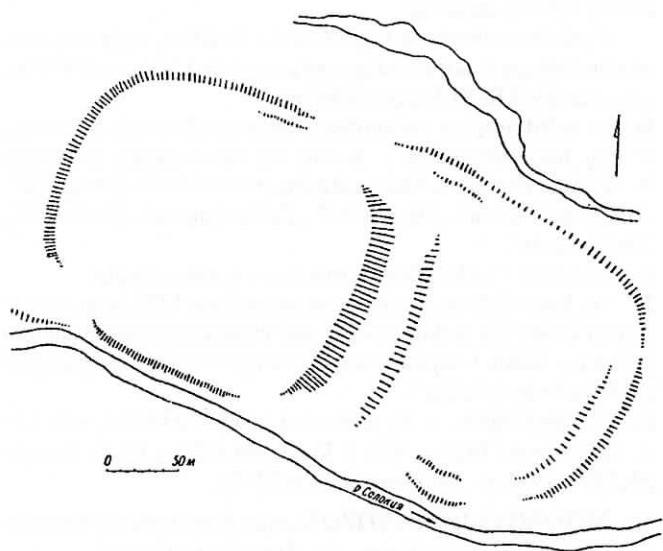
(pol. Belz, ros. Белз, ukr. Белз)

B: B. po raz pierwszy wzmiankowany był w „Powieści minionych lat” pod r. 1030. W XI–XIII w. był ważnym ośrodkiem miejskim Rusi Halicko-Włodzimierskiej. W 2. poł. XII w., po śmierci Mściśława Włodzimierskiego (1170 r.), był stolicą odrębnej dzielnicy pod panowaniem jego syna Wsiewołoda.

C: G. „Zamočok” położone jest na pd.-wsch. peryferiach miasta B., na niewielkim wzniesieniu pośród podmokłego terenu nizinnego, oddzielonym od pn., wsch. i pd. dwoma ramionami Załoki (Sokolii), a od strony zach. kanałem je łączącym.

D: Umocnienia g. są zniszczone, jednak widać jego kontury w formie owalu. G. składa się z dwóch obronnych części – dytynca i posadu. Dytynec zajmuje zach. część, wzniesioną 4–5 m nad otaczający teren. Od wsch. przylega do niego, oddzielony zniszczonym wałem i zapłyniętą fosą, nieco niżej położony posad. Niewielkie pozostałości wału widoczne są we wsch. i pn. części g. G. (umocniona część) zajmuje 7 ha (ryc. 2).

E: Na początku lat 30. XX w. obserwacje układu funkcjonalno-przestrzennego B. przeprowadził archeolog-amator L. Čačkovs’kyj, badania zaś archeologiczne na g. i w jego sąsiedztwie prowadził w latach 1935, 1936 i 1938 Ja. Pasternak. W 1963 r. badania umocnień przeprowadził i plan g. sporządził P. Rappoport. W 1974 r. przeprowadzono badania rozpoznawcze, a od 1979 r. (1979, 1980, 1981, 1982, 1984, 1985, 1987, 1988) na terenie g. i w jego pobliżu prowadzone były wykopaliska, którymi kierował V. Petehyryč (ekspedycja INS AN USRR i LMH).

Ryc. 2. Belz. Grodzisko „Zamočok” (wg P. Rappoport 1967b, s. 64)
Abb. 2. Belz. Burgwall „Zamočok” (nach P. Rappoport 1967 b, s. 64)
Рис. 2. Белз. Городище «Замочек» (согл. П. Раппопорт 1967b, с. 64)

F: W 1974 r. prowadzono badania na g. „Zamočok”. Założono wykop (20 x 2 m) w centralnej części posadu. W warstwie kulturowej (ponad 2,5 m) odkryto ceramikę X–XIII w. i „późnofeudalną”. W zach. części wykopu, na gł. 1,2–1,3 m, pod warstwą spalonego drewna, znajdowały się pozostałości glinianych podłóg, dolki posłupowe i dwa paleniska, będące pozostałościami chat o konstrukcji słupowej, datowanych ceramiką na XII–XIII w.

Odkryto też liczne wyroby metalowe (noże, klucze, sprzączki, gwoździe), oselki, kościane przekłuwacze, szklane bransolety i paciorki, przęśliki z łupku, imacze amfor, srebrny grosz Jana Luksemburskiego.

Pozostałości osady wczesnośredniowiecznej odkryto na pn.-wsch. od g. na st. „Hora”.

W 1979 r. prowadzono badania na st. „Hora” (odsłonięto 100 m²) odkrywając budynek (3,5 x 3,2 m) z glinianą podłogą (10–15 cm) i jamą gospodarczą. W budynku i warstwie kulturowej zebrano ceramikę XI–XIII w., srebrny krzyżyk i in.

W 1980 r. wykonano wykop (200 m²) na posadzie. Warstwa kulturowa miała miąższość 1,5 m. Odkryto pozostałości dwóch budowli naziemnych XII–XIII w., jamy gospodarcze, ceramikę (w tym polewaną pisankę i zespół ceramiki X–XI w.), wyroby żelazne, kościane, szklane bransolety i paciorki oraz pierścieni brązowy.

Warstwa kulturowa w wykopie na dytyncu miała miąższość 2,5 m. Odkryto pozostałości chaty (gliniane: podłoga i piec), a obok całe naczynie garnkowe (kon. XI – pocz. XII w.), oraz rozwalisko pieca garncarskiego z kilkuset ułamkami ceramiki. W warstwie kulturowej znaleziono wyroby żelazne i kościane, szklane bransolety i paciorki, fragment polewanej płytki.

W wykopie sondazowym na miejscu zniszczonego wału, na gł. 1,5–1,65 m, odkryto dwa opalone, równoległe do siebie w odległości 2,5 m ułożone pnie. Pod jednym z nich wkopane było pionowo pięć słupów (śred. 0,2–0,3 m).

W 1981 r. przeprowadzono badania na dytyncu i posadzie g. Na dytyncu odkryto budowle zrębowe (m.in. budynek z ceramiką XII–XIII w. wcinający się w starszy, w wypełniku którego znaleziono ceramikę XI w.). W warstwie kulturowej znaleziono wyroby ceramiczne, żelazne, kamienne, kościane i szklane.

Na posadzie, na st. „Za rekoj” na gł. 0,55–0,65 m odkryto pozostałości naziemnej chaty o planie zbliżonym do prostokąta (4,0 x 3,6 m) z polemą glinianą na podłodze i glinianym piecem w pd.-wsch narożu. Na dnie obiektu zebrano ceramikę XII–XIII w. oraz wyroby żelazne (noże, nożyce, klucz, haczyk do wędki). W warstwie czarnoziemu pod chatą znaleziono ceramikę X–XI w. i przęśliki wapienne. W całec wkopane były jamy gospodarcze z materiałem staroruskim i ceramiką kultury trzcinieckiej.

W 1982 r. wykonano wykop w pn.-zach. części dytynca odkrywając w górnym horyzoncie, na gł. 0,4–0,9 m, źle zachowane pozostałości drewnianych budynków (fragmenty desek podłogi, polepa, kamienie i piece), które na podstawie ceramiki, ostróg, grotów strzał i in. datuje się na XIII–XIV w. W górnym horyzoncie warstwy kulturowej i w części warstwy oddzielającej młodszy horyzont budowlany od starszego znaleziono szklane bransolety, wyroby metalowe, ceramikę i in. XII–XIII w. W dolnym horyzoncie odkryto pozostałości dwóch budynków.

W 1983 r. odsłonięto obszar 110 m². Badano m.in. moszczoną drewnem (sosnowe pnie i bierwiona ułożone na legarach) ulicę. Na pd. od ulicy odkryto pozostałości dwóch budynków. Pozostałościami pierwszego (3,6 x 1,5 m) była warstwa pni sosnowych na gł. 0,6–0,8 m. Reliktem drugiego był zawalony (dł. zwaliska 3,5 m, szer. 2,3 m) dach z opalonych desek sosnowych. Pod nim, w warstwie czarnoziemu, znaleziono korę brzożową, drewno, ceramikę XII–XIII w. i in. Od pd. budynku ogradał częstokół.

Zebrano zabytki (ułamki garnków, pokrywek, amfor, dzbanów; wyroby żelazne: noże, sprzączki, klucze, podkowy i in.; przedmioty rógowe; szklany pierścień i fragmenty szklanych bransolet) XI–XIII w.

W 1984 r. badano odcinek moszczonęj ulicy mającej dwa poziomy. Górny (szer. ok. 4,2–4,4 m, na gł. 0,8–1,05 m) zachował się w postaci dwóch legarów (dł. 2,7 i 2 m) i silnie przegniłych, poprzecznych desek i bierwion. Obok odkryto dwa gliniane piece. Lepiej zachowany był dolny poziom ulicy (szer. do 4 m, na gł. 1,0–1,3 m). Jej podstawę stanowiły leżące w dwóch lub trzech rzędach, wzdłuż i na płask, połowy bierwion sosnowych (śred. do 0,3 m, dł. do 5 m). Na nich spoczywały ułożone w sposób zwarty kłocce, bierwiona i deski. Dolny poziom drogi zbudowano, być może, w 2. poł. XI w., zaś poziom górny w 1. poł. XII w. Odsłonięto także (częściowo) pozostałości zrębowej chaty (dwa poziomy podłogi) oraz zebrano zabytki XI–XIII w., m.in. brązowy rylec, kościanny grot strzały, 18 fragmentów bransolet szklanych i pierścien z zielonego szkła.

W 1985 r. założono wykop (112 m²) na pn.-zach. skraju g. Miąższość warstwy kulturowej sięgała 1,9–2,0 m. W górnej części nasycona była ceramiką XII–XIII w. Znalezione także (w warstwie XI–XII w.) fragmenty bransolet szklanych, paciorki (w tym bursztynowy), przęsłiki lupkowe, wyroby żelazne (noże, okucie łopaty, podkowa, ostroga i in.) i kościane (w tym zdobiona rękojeść). Odkryto też (na dł. 11,5 m) pozostałości wału. Na gł. 0,8–1,2 m odsłonięto izbice (3,1–3,5 x 1,4–1,7 m) zasypane ziemią. Zbudowane były z bierwion sosnowych (śred. 0,25–0,35 m, dł. do 5 m). Bierwiona skrzyń, dla wzmocnienia konstrukcji, zachodziły także na inne skrzynie. W niektórych miejscach izbice zachowały się na wys. trzech lub czterech wieńców. W trzech przypadkach pod węglami odkryto czaszki krowy i konia. W dolnych warstwach zasypiska izbicy znaleziono ceramikę X–XI w.

Przy wale znajdowała się moszczona drewnem ulica (łącznie odsłonięto odcinek dł. 35 m).

W 1987 r. (też w 1936 r.) badano st. „Klymenščyna”, gdzie znajdował się klasztor z cerkwią św. Klimenta i cmentarz (wyeksplorowano 35 pochówków).

W 1987 r. badano również st. „Monastyryšče”, gdzie znaleziono (w warstwie kulturowej i budynku XII–XIII w.) m.in.: brązowy, pozłacany dzwonek, żelazne rylce, grzebień kościany, gliniane świeczniki i zoomorficzny uchwyt naczynia. Na cmentarzysku, badanym też w 1939 r., wyeksplorowano 55 pochówków.

W 1988 r. prowadzono badania na st. „Trijca”. Wyeksplorowano 4 pochówki.

G: Na podstawie badań archeologicznych ustalono, że proces kształtowania dawnego B. rozpoczął się w IX–X w. W 1. poł. XI w. powstał gród (st. „Zamočok”) otoczony potężnym wałem z izbicami wypełnionymi ziemią, do których przylegały zrębowe budynki mieszkalne i gospodarcze. W poł. XI w. rozpoczęło się zasiedlanie obronnego osady. Najintensywniej zespół osadniczy B. rozwijał się w XII–XIII w.

H: W okresie staroruskim intensywne osadnictwo (nieobronne osady) istniało na wzniesieniach wokół g. (st.: „Za rekoj”, „Hora”, „Ostrovec”, „Trijca”, „Klymenščyna”, „Monastyryšče”), gdzie znajdowały się nieobronne podgrodzia, cerkwie, klasztory, osady i cmentarzyska związane z grodem.

I: Materiały i dokumentacja złożone są w MAK, LMH i IU AN Ukrainy.

L: J. Pasternak 1936, s. 133; O. Ratyč 1957a, s. 19–20, 55, 86, 91–92, 94–95; A. Kirpičnikov 1966a, s. 88–89; P. Rappoport 1967b, s. 64–65; V. Petegirič (Petehyrycz) 1975, 1980, 1981, 1983, 1984, 1986, 1987, 1990a, 1995a, s. 67–70, 73; APPV 1982, s. 185; V. Petegirič, N. Picišin (Petehyryč, Picyšyn) 1985, 1994.

6. **BEREZEC'**, rejon Horodok, obwód L'viv (pol. Brzezec, ros. Березец, ukr. Березець)

C: G. (st. „Horodisko”) położone jest na prawym brzegu rz. We-reszczycy, 15 m nad lustrem wody.

D: G. jest owalne w planie (400 x 150 m). Wał g. (w miejscu przekopu szer. 25 m, wys. 7 m) zachował się na dł. 25 m od strony rzeki.

E: Badania przeprowadzone zostały w 1981 r. przez ekspedycję INS AN USSR. Dokonano cięcia wału i założono wykop (120 m²).

F: Wał składał się z gliniastego rdzenia pokrytego czarnoziemem. Umocniony był poziomymi konstrukcjami drewnianymi i warstwą (2,2 m) wypalanej gliny. W górnej części wału zaobserwowano pozostałości wypalonego częstokołu.

W części wykopu, w pobliżu wsch. odcinka wału, odkryto ceramikę z okresu „późnofeudalnego”. Na gł. 1,2 m zalegała warstwa kulturowa z ceramiką XII–XIII w. Na gł. 1,4 m w tej warstwie odkryto pozostałości budowli naziemnej (1,8 x 1,6 m) z klepiskiem oraz półziemiankowej chaty (2,0 x 1,8 m) z rozwaliskiem pieca kamiennego w zach. narożu i podłogą pokrytą gliną. W obu budowlach znajdowała się gruba warstwa spalenizny z ceramiką XII–XIII w. W wypełniku półziemianki znaleziono ostrogę, fragment brązowej bransolety, brązowy pierścionelek, dwa ułamki bransolet szklanych, wyroby żelazne i kości zwierząt. Wystąpiły dna ze znakiem garncarskim w postaci kręgu z krzyżem wewnątrz.

G: P. Gribovič (1983) określa g. jako staroruskie.

V. Petehyryč (1995b, s. 79) przypuszcza, że był to gród typu miejskiego.

L: P. Gribovič 1983; V. Petehyryč 1995b, s. 79.

7. **BEREZYNA**, rejon Žydačiv, obwód L'viv (pol. Brzezina, ukr. Березина) st. oznaczone jako g.

L: D. Korčynsky 1998a, s. 437 (mapa).

8. **BIBRKA**, rejon Peremyšljany, obwód L'viv (pol. Bóbrka, ukr. Бібрка) st. oznaczone jako g.

L: D. Korčynsky 1998a, s. 437 (mapa).

9. **BILA I (kol. BILA ČORTKIVS'KA)**, rejon Čortkiv, obwód Ternopil'

(pol. Biała Czortkowska, ukr. Біла, кол. Біла Чортківська)

C: St. określone jako g. położone jest na terenie zwanym Monasterzyska. Od › st. Bila II oddzielone jest jarem, w którym płynie strumień.

L: W. Przybysławski 1906, s. 22; O. Ratyč 1957a, s. 80.

10. **BILA II (kol. BILA ČORTKIVS'KA)**, rejon Čortkiv, obwód Ternopil'

(pol. Biała Czortkowska, ukr. Біла, кол. Біла Чортківська)

C: St. określone jako g. położone jest na terenie zwanym Monasterzyska. Od › st. Bila I oddzielone jest jarem, w którym płynie strumień.

L: W. Przybysławski 1906, s. 22; O. Ratyč 1957a, s. 80.

11. **BILA III (kol. BILA ČORTKIVS'KA)**, rejon Čortkiv, obwód Ternopil'

(pol. Biała Czortkowska, ukr. Біла, кол. Біла Чортківська)

C: St. określone jako g. położone jest na terenie zwanym Czarna.

L: W. Przybysławski 1906, s. 22; O. Ratyč 1957a, s. 80.

12. **BIL'ČE**, rejon Žydačiv, obwód L'viv

(pol. Bilcze, ukr. Більче)

C: G. znajduje się na st. „Zapust”.

D: Zachowały się pozostałości wału g.

E: G. badał w latach 1964–1965 V. Aulich.

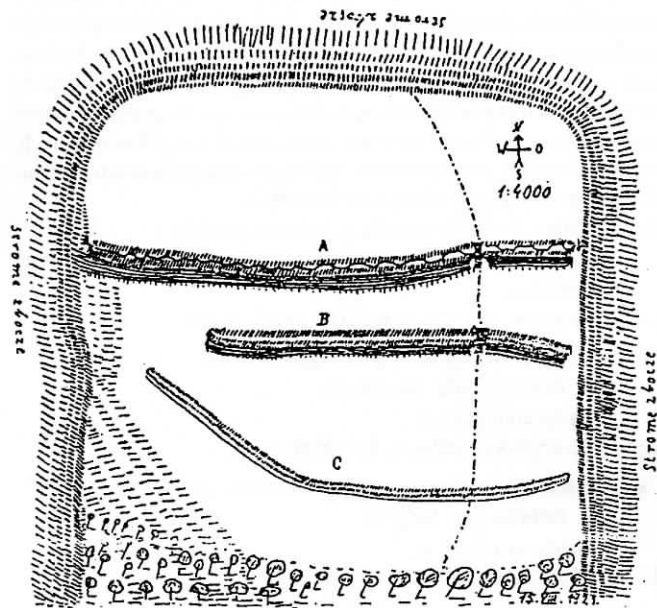
G: G. datowane jest na XII–XIV w.

I: Materiał zabytkowy z g. złożony jest w IU AN Ukrainy.
L: APPV 1982, s. 175.

13. **BIL'ČE-ZOLOTE**, rejon Borščiv, obwód Ternopil'
(pol. Bilcze Złote, ukr. Білче-Золоте)

C: G. położone jest w lesie, na wysokim cyplu prawego brzegu Seretu, na pd.-zach. od wsi B. Z. Od stron: pn., wsch. i zach. chronione jest stromymi zboczami.

D*: Od strony pd. majdan g. chroniony jest przez trzy wały i trzy fosy, biegnące na linii wsch. – zach.: wał A (wys. do 7 m, dł. 310 m, szer. 15 m) z fosą (szer. 3,60 m, gł. ok. 1 m); ok. 40 m na pd. od niego znajduje się wał B (dł. 170 m, wys. ok. 2–3 m, szer. 5,20 m) z fosą (szer. 3,60 m, gł. ok. 0,6 m); ok. 100 m na pd. od wału B znajduje się silnie rozorany wał C (dł. 308 m, wys. 1–1,3 m). G. jest częściowo zniszczone działaniami wojennymi I wojny światowej i porośnięte lasem (ryc. 3).

Ryc. 3. Bilcze Złote. Odręczny plan grodziska (wg W. Antoniewicz 1921, s. 188)

Abb. 3. Bil'če-Zolote. Burgwallplan- Handzeichnung (nach W. Antoniewicz 1921, s. 188)

Рис. 3. Білче-Золоте. Візуальний план городища (согл. W. Antoniewicz 1921, s. 188)

E: Badania g. prowadzone były przez: A. H. Kirkora (2. poł. lat 70. XIX w., kilka sondaży), W. Antoniewicza (1921 r., badania powierzchniowe), I. Svješnikov (1959 r., ekspedycja LMH, badania powierzchniowe) i I. Heretę (1975 r.).

F: Na g. znaleziono enkolpion z wyobrażeniami czterech ewangelistów, brązową bransoletę, kłamrę, srebrną sprzączkę, żelazne noże, siekiery, groty strzał, dwa ułamki szklanych bransolet i liczne fragmenty ceramiki „grodziskowej” (XI–XIII w.) z ornamentem falistym i pasmowym.

G: W. Antoniewicz (1921, s. 189) datuje g. na X–XII w.

P. Rappoport (1967b, s. 12) ma wątpliwości co do staroruskiej chronologii g.

I: Materiały zabytkowe znajdują się w LMH, MAK i PMA. Dokumentacja złożona jest w Archiwum Naukowym IU AN Ukrainy.

J: *I. Svješnikov (1959, s. 13) podaje inne dane na temat g. Odległości między wałami wynosić mają odpowiednio: A–B 100 m, B–C 150 m. Píše o niewielkiej fosie przy wale C oraz że wys. wału A od dna fosy ma wynosić 12 m. G. ma mieć powierzchnię prawie 2 ha.

L: B. Janusz 1918, s. 49, 56; W. Antoniewicz 1921, s. 184, 188–189; O. Ratyč 1957a, s. 60; L. Rauhut 1960, s. 235, tabl. I 13–14; I. Svješnikov 1959, s. 12–13; P. Rappoport 1967b, s. 12; APPV 1982, s. 150.

14. **BIRKY**, rejon Šums'k, obwód Ternopil'

(pol. Borki, ukr. Бірки, Борки)
st. określone jako g.

L: O. Ratyč 1957a, s. 81.

15. **BODAKY**, rejon Zbaraż, obwód Ternopil'

(pol. Bodaki, ukr. Бодаки)
Patrz też > Lozy

C: G. „Zamkova hora” (A. Cynkałowski 1961, s. 174 – „Zymnyj Horod”) położone jest na skraju wsi.

D: G. otoczone jest potrójnym wałem.

F: Na terenie g. znaleziono gliniany przęslik i ułamki ceramiki z okresu staroruskiego.

I: Materiał zabytkowy znajduje się w zbiorach KKM.

J: T. Sulimirski (1937, s. 227) przypuszcza, że g. w B. jest tożsame z g. > Lozy.

L: T. Sulimirski 1937, s. 227; O. Ratyč 1957a, s. 60; A. Cynkałowski 1961, s. 174; APPV 1982, s. 158.

16. **BOHYT** (wieś **HORODNYCJA**), rejon Husjatyn, obwód Ternopil'

(pol. Bohut – wieś Horodnica, ros. Богит – с. Городница, ukr. Богит – с. Городниця)

C: G. „Bohyt” położone jest na najwyższym w paśmie Miodoborów, wapiennym, pokrytym warstwą gliniastej ziemi wzniesieniu Bohut (428 m n.p.m.), 5 km na pn.-wsch. od wsi H.

D: G. ma formę zbliżoną do owalu (ok. 300 x 100 m). Chronione jest wałem (wys. 1–2 m, szer. 9–10 m) przechodzącym po skraju szczytowej części wzgórza, a w części wsch. opadającym po zboczu. Właśnie we wsch. części znajduje się wjazd na g. Podzielone jest ono dwoma wałami wewnętrznymi (wał 2. – wys. 0,5–0,7 m; wał 3. – wys. do 0,5 m, szer. 5 m) na trzy nieregularne w planie części. Czwarci, pn. część g. (270 x 130 m) chroniona jest, choć nie całkowicie, wałem ziemnym. Na g. znajdują się zagłębienia dwóch studni (interpretowanych jako kultowe) (ryc. 4).

Teren g. porośnięty jest starym lasem liściastym i znajdują się na nim duże bryły kamienia. Widoczna jest także skała calcowa.

E: Badania wykopaliskowe na g. przeprowadzone zostały w 1984 r. przez ekspedycję IA AN ZSRR. Wykopami przecięto wały: wał główny przy wjeździe na g., wał drugi i trzeci w miejscu przecięcia ich przez drogę, wał pn. w trzech miejscach. Na g. badano trzy zagłębienia po budynkach, tzw. długie domy oraz obiekty z majdanu zach. określane jako: sanktuarium (kapiszcze) i platforma ofiarna (zertwiennik).

DFG: Główny wał, otaczający wierzchołek wzgórza i część zbocza, zbudowany jest z brył kamiennych (bez zaprawy wiążącej) obasypanych z wierzchu drobniejszymi kamieniami. W zach. części wału, na jego koronie znajduje się poziomy placzyk z wypaloną powierzchnią, na którym odkryto ułamki ceramiki staroruskiej. W warstwie (do 10 cm) ciemnej ziemi zalegającej u stopy wału (na calcu) znaleziono ułamki naczyń glinianych z okresu scytyjskiego (na ten okres datuje się wał).

Wał 2. (poprzeczny; wys. 0,5–0,7 m) zbudowany jest z dwóch rzędów brył kamiennych zasypanych drobniejszymi kamieniami. Na calcu pod nasypem odkryto kilka ułamków naczyń z okresu scytyjskiego (tak też datuje się wał przypuszczając, że w okresie staroruskim nie miał już żadnego znaczenia).

Wał 3. (poprzeczny; wys. 0,7 m, szer. 5 m) ograniczający zach., cypłową część g., usypany jest z drobnych kamieni. Pod jego nasy-

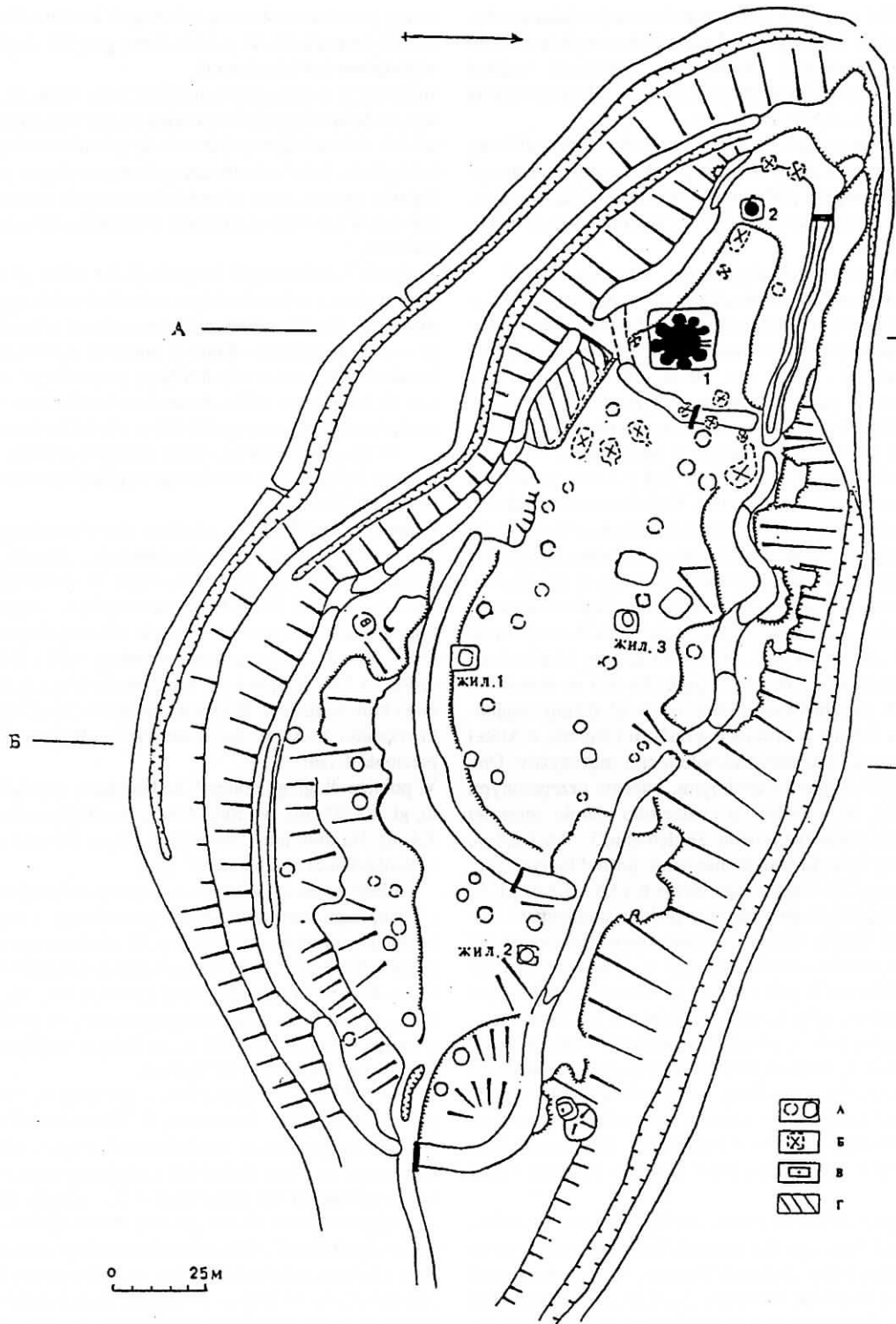

Рис. 4. „Bohyt”. Grodzisko kultowe. А – заглибienia; Б – późniejsze ямы; В – studnie; Г – дługi дом; 1 – капище; 2 – жертвище (wg I. Rusanova, B. Timoščuk 1993, rys. 18)

Abb. 4. „Bohyt”. Burgwall-Kultstätte. А – Vertiefungen, Б – spätere Gruben, В – Brunnen, Г – langes Haus; 1 – капище, 2 – Opferstätte (nach I. Rusanov, B. Timoščuk 1993, s. 188, Abb. 18)

Рис. 4. «Богит». Городище-святилище. А – западины; Б – позднейшие ямы; В – колодцы; Г – длинный дом; 1 – капище; 2 – жертвенник (солг. И. Русанова, Б. Тимошук 1992, рис. 18)

pem odkryto fragmenty naczyń z okresu scytyjskiego. W okresie staroruskim wał został przebudowany. Na zach., wewnętrznej stronie nasypu powstał placyk (szer. 1,8–2,0 m) wysypany drobnymi kamieniami. Jego powierzchnia była silnie opalona i pokryta war-

stwą węgla, w której znaleziono ułamki ceramiki X–XI w. W okresie staroruskim wał ten dzielić miał g. na dwie części: zach. – gdzie znajdowały się budowle kultowe – i wsch. – z naziemnymi długimi domami i budynkami zagłębionymi.

Fosa g. (szer. 2,5 m, gł. 0,8 m) interpretowana jest jako symboliczna, służąca celom kultowym. Jej płaskie dno wyłożone było drobnymi, mocno opalonymi kamieniami, pokrytymi węglem z fragmentami ceramiki X–XI w. Ziemia wybrana z fosy utworzyła zewnętrzny wałek (wys. 0,5 m, szer. 3 m).

Wał 4. (tzw. ziemny; wys. do 1–2 m, szer. do 10 m) położony na pn. stoku zbudowano z gliny. Nie został dokończony i nie zamyka pn. części g. W nasypie i pod nim odkryto ułamki naczyń X w., kości zwierzęce i węgle. Czas budowy tego wału określa się na koniec X w.

Po obu stronach wału 4. przechodzą fosy (gł. 1 m, szer. 5–6 m). W zach. części g. badano obiekt określany mianem kapiszcza, złożony z centralnego placyku (średnica 9 m), pokrytego brukiem kamiennym i otoczonego ośmioma zagłębieniami (średnica kapiszcza łącznie z zagłębieniami – 17 m, wys. 50–60 cm). W pobliżu centrum obiektu (nieco ku pn.) znajdowała się jama (50 x 50 cm, gł. 50–60 cm) o ściankach wyłożonych dużymi kamieniami, interpretowana jako obsada słupa-idola. Odkryto w niej ułamek naczynia X–XI w. i trzy ptasie kości. Zagłębienie 1. (3,8 x 3,2 m, gł. w calcu 40–45 cm) wypełnione było kamieniami. Duże kamienie od strony majdanika ułożone były w półokrąg. Podobnie było w zagłębieniu 2. (4 x 2,8 m, gł. 60 cm), w którym odkryto też ułamki naczyń XII – 1. poł. XIII w. i ząb krowy. Zagłębienie 3. (5 x 4 m, gł. 60 cm) wypełnione było drobnymi kamieniami, z wyjątkiem wyłożonego dużymi kamieniami dna. Prawie w środku zagłębienia 3. znajdowała się jama (50 x 50 cm, gł. 70 cm), wykonana między kamieniami. Pośród kamieni znaleziono ułamki ceramiki XI–XII w. oraz kości bydłce i ptasie. W zagłębieniu 4. (3,6 x 3,2 m, gł. 60 cm) znajdowała się jama (2 x 0,8 m) w obstawie z dużych kamieni, w której spoczywał szkielet ok. sześćdziesięcioletniego mężczyzny. Dno jamy wysypane było węglem i drobnymi, wtórnie przepalonymi uławkami ceramiki. W wypełnisku znaleziono ułamki ceramiki XII–XIII w. i kość miedniczną bovida. Zagłębienie 5. (3,6 x 2,8 m, gł. 60 cm) wyłożone było dużymi kamieniami, pośród których znaleziono ułamki naczyń XI–XII w. Zagłębienie 6. (3,8 x 3,8 m, gł. 50 cm) od strony wschodniej wyłożone było dużymi kamieniami. Pośród kamieni, na gł. 20 cm, odkryto szczątki kostne dziecka (2–2,5 roku). Znaleziono ułamki ceramiki XI–XII w. oraz zęby bydłce i świńskie. W zagłębieniu 7. (4,6 x 3,8 m, gł. 50 cm), wypełnionym kamieniami, znaleziono zęby bovida. Zagłębienie 8. (3,5 x 3,1 m, gł. 35 cm) wypełnione było kamieniami, pomiędzy którymi znaleziono kości dziecka (ok. 1 roku). Pod zagłębieniem znajdowała się jama (1,9 x 0,7 m, gł. 35 cm w calcu), której ściany wyłożone były dużymi kamieniami i stojącymi na sztorc kamieniami płytowymi. Spoczywał w niej szkielet mężczyzny (ok. 60 lat). Znaleziono ułamki ceramiki z końca X lub z XI w., kości bydłce, świńskie i zęby końskie.

Drugim badanym obiektem z zach. części g. był tzw. żertwienik. Obiekt ten (śred. 5 m, wys. 0,8 m) miał konstrukcję zbliżoną do kurhanowej. Usypany był z drobnych kamieni. W jego środkowej części odkryto jamę na planie kwadratu (2 x 2 m, gł. 0,7 m), której pionowe ściany zbudowane były z postawionych na sztorc płyt kamiennych i dużych kamieni. Płaskie dno obiektu wyłożone było kamiennymi płytkami i drobnymi kamieniami. Wypełnisko jamy składało się z ziemi pełnej węgla („węglistej”) i warstw kamieni. W dolnych jego warstwach znajdowała się ceramika X–XI w., zaś w wierzchnich XII i początku XIII w. Wśród kamieni odkryto gliniany przeszliak, fragment szklanej bransolety i nieliczne kości bydłce.

Badano także pozostałości trzech budowli położonych na terenie oddzielnym wałem od części z kapiszczem.

Budynek 1. Dolną część budynku (2,8 x 2,8 m, gł. 1,2 m) wybrano w kamienistym calcu, z którego kamienie leżą wokół obiektu. Dno obiektu pokrywa warstwa (10 cm) węgla, na której znajdują się

cztery paleniska z obstawą z drobnych kamieni. Na dnie znaleziono ułamki ceramiki X–XI w. i kamienny przeszliak. Zagłębienie budowli wypełnione jest kamieniami.

Budynek 2. Dolna część budynku (3,2 x 3,2 m, gł. 70 cm) również wykuta była w kamienistym calcu i także wypełniona jest kamieniami. Na dnie obiektu znajdowało się palenisko z kamienną obstawą, leżały kości świni, ułamki naczynia misowatego i patelni, które były lepiące ręcznie, oraz ułamki obtaczanych naczyń garnkowatych z końca X lub z XI w. Odkryto dolki postłupowe w trzech narożach budowli.

Budynek 3. Dolna część budynku (3,2 x 3,7 m, gł. 90 cm) także została wybrana w kamienistym calcu i również wypełniona jest kamieniami. Na dnie obiektu znajdowało się palenisko (śred. 50 cm, gł. – poniżej podłogi – 8 cm) w obstawie z drobnych, przepalonych kamieni oraz jeszcze trzy mniejsze paleniska (? – aut.; śred. 15–20 cm, gł. 10–15 cm), także obstawione kamieniami. Na dnie budowli znaleziono ułamki naczyń X–XI w. i kości zwierzęce.

W tej samej części g. widać obiekty określone mianem długich domów, których pozostałościami są placyki pokryte warstwą kulturową (15–20 cm).

Długi dom 1. (35 x 12 m, zbadano niezadrzewioną jego część 5,2 x 12 m) miał podłogę z bruku kamiennego. Odkryto jamy po słupach (śred. 40–70 cm, gł. 20–50 cm) ścian. W warstwie kulturowej znaleziono ceramikę XI–XIII w., kości bydłce – często rozdrobnione, brązową blaszkę z otworem i część żelaznej obręczy wiadra.

Długi dom 2. (przypuszczalne rozmiary – 60 x 6–8 m, przebadano część 5 x 5 m) znajduje się w pn.-wsch. części g. Jego podłogę stanowi bruk kamienny. Warstwa kulturowa (10–15 cm) zawiera ułamki ceramiki X–XI w., kości zwierzęce i bryłki polepy z odbitkami plecionki ścian.

W pobliżu długiego domu 2. badano jamę przedpiecową (2,4 x 2,6 m, gł. 40–80 cm), w której ścianie wydrążono piec niszowy (śred. 1,4 m). Na dnie jamy zalegała warstwa (10 cm) węgla, kamienie i ułamki obtaczanych naczyń XI w.

Eksploatowano także pozostałości położonej na pd. od g. chaty i jeden, częściowo uszkodzony przez drogę, z czterech kurhanów znajdujących się na pn. zboczu g. W założonym w pn. części g. wykopie (10 x 3 m) odkryto dwa pochówki szkieletowe.

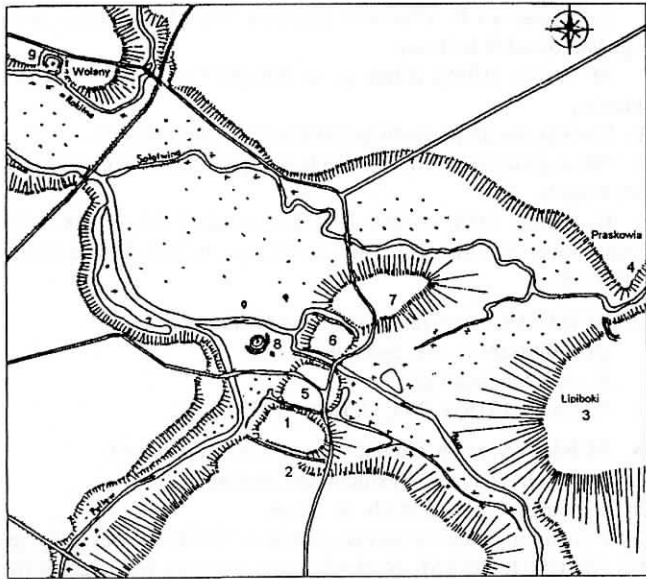
G: I. Rusanova i B. Timoščuk (1993, s. 60; i in.) interpretują g. jako ośrodek kultu pogańskiego powstały na przełomie X i XI w., a trwający do połowy XIII w., w którym znajdować się miał pierwotnie tzw. Światowid ze Zbrucza.

W. Szymański (1995–1996, s. 237; por. też: V. Darkevič 1996, s. 200–202, 206; I. Rusanova, B. Timoščuk 1998a, s. 234–239, 242–243) przypuszcza, że okres właściwego użytkowania ośrodka kultowego na górze Bohut (ze stojącym posągami i pełnym rytuałem) zakończył się najpóźniej w początkach XI w., w związku z przyjęciem przez Ruś Kijowską chrześcijaństwa. Następnie na uroczysku ludność okoliczna odprawiała gromadne obrzędy związane z kultem zmarłych i rokiem wegetatywnym. Działalność taka zakończyła się w XIII w. w wyniku wyludnienia okolicy związanego z nagłymi, najpewniej wojennymi, wydarzeniami. Wątpi także (Szymański 1996, s. 94), by idol ze Zbrucza stał pierwotnie na górze Bohut i przypuszcza, że był ulokowany gdzieś na płaskim i nisko położonym terenie nad brzegiem rzeki, w pobliżu miejsca odkrycia.

H: W okolicy g. rozpoznano 6 osad.

L: B. Janusz 1918, s. 133; O. Ratyč 1957a, s. 62; I. Rusanova 1986; I. Rusanova, B. Timoščuk 1986; 1993, s. 32–37, 84–87, 96–98, ryc. 10, 17–26; 1998a, s. 234–239, 242–243; 1998b, s. 150–152, 154, 156, 159; W. Szymański 1995–1996, s. 219–229, 235–237, 242; 1996, s. 77–79, 93–95; 1997, s. 288–291; V. Darkevič 1996, s. 200–202, 206; B. Tymošćuk 1998, s. 40.

17. **BORŠČIV**, miasto rejonowe, obwód Ternopil'
(pol. Borszczów, ukr. Борщів)
C: St. określone jako g. położone jest w pobliżu B., na terenie zwanym Łysą Górą.
G: O. Ratyč (1957a, s. 81) sugeruje wczesnośredniowieczną chronologię g.
L: B. Janusz 1918, s. 57–58; O. Ratyč 1957a, s. 81.
18. **BORŠČIVKA**, rejon Lanivci, obwód Ternopil'
(pol. Borszczówka, ukr. Борщівка)
C: G. (st. „Horodyšče”) położone jest na wysokim, lewym brzegu Horynia, 200 m na pd.-wsch. od wsi B.
D: G. ma plan zbliżony do okręgu. Wał (wys. 3–4 m) zachował się tylko nad terasą zalewową.
E: Badania na g. prowadzone były m.in. przez ekspedycję TKM.
F: Na g. znaleziono gliniany przeszlik, żelazną kłódkę, dwa fragmenty szklanych bransolet, ułamki ceramiki IX–XIII w. i późniejszej.
I: Materiał zabytkowy złożony jest w zbiorach KKM.
L: G. Leńczyk 1937, s. 228; O. Ratyč 1957a, s. 60; A. Cynkałowski 1961, s. 174; APPV 1982, s. 162; O. Havryljuk 1994, s. 25.
19. **BORYSLAV**, miasto wydzielone, obwód L'viv
(pol. Borysław, ukr. Борислав)
st. oznaczone jako g.
J: Czy nie tożsame ze st. „Mražnycja”?
L: O. Korčynsky 1998a, s. 437 (mapa).
20. **BRYKIV**, rejon Šums'k, obwód Ternopil'
(pol. Bryków, ukr. Бриків)
C: G. położone jest na wysokim wzniesieniu, na prawym brzegu Kumu, w pobliżu jej ujścia do Wilii.
D: G. chronione jest częściowo przez dwie, częściowo przez trzy linie wałów i fos. Ma formę nieregularnego wielokąta o znacznych rozmiarach. Przekątna wewnętrznego majdanu ma dł. 50 m, a okrąg wału zewnętrznego – 430 m.
F: Zebrano wczesnośredniowieczny materiał ceramiczny.
H: W pobliżu g. znajduje się 61 kurhanów.
L: O. Ratyč 1957a, s. 60; A. Cynkałowski 1961, s. 174–175, tabl. XXV 4, XXX 2.
21. **BRYN'**, rejon Halyč, obwód Ivano-Frankivs'k
(pol. Bryń, ukr. Бринь)
C: Wały ziemne – „Halyč'ki valy” znajdują się na polach od strony wsi Bondarowa, pod lasem „Na klepkach”.
G: V. Dovženok (1955, s. 13) określa g. jako staroruskie.
J: B. Janusz (1918, s. 214) pisze o położonym w lasach g. z wałami i fosami, zwanym „Bramą Halicką”.
L: B. Janusz 1918, s. 214; V. Dovženok 1955, s. 13; APPV 1982, s. 112.
22. **BUBNYŠČE**, rejon Dolyna, obwód Ivano-Frankivs'k
(pol. Bubniszcze, ros. Бубнище, ukr. Бубнище)
C: G. (st. „Horodyšče”) znajduje się w kompleksie skalnym, w pd. części Góry Sokolej (Góry Kamień), na granicy wsi B. i Polanica.
D: G. chronione jest z trzech stron skałami, a z czwartej wykuta w skale fosą wewnętrzną (dł. 86 m, szer. 11–14 m) i częściowo zachowanym wałem (dł. 96 m, szer. 14–16 m, wys. 3–4 m). Majdan g. ma średnicę 40 m. Zachowane są antropogeniczne skalne komory, pazy na konstrukcje drewniane, „studnia” oraz pozostałości murów.
Na skałach znajdować się mają symbole solarne, wgłębienie w kształcie dłoni, maski*.
EG: Badania g., których wyniki pozwalały datować st. na XII–XIII w., przeprowadził w 1969 r. V. Hončarov (M. Rožko 1986, s. 186).
G: M. Hruševs'kyj (M. Rožko 1996, s. 186) i W. Demetrykiewicz (B. Janusz 1918, s. 104) przypuszczali, że g. było skalnym klasztorem.
I. Rusanova i B. Timoščuk (1993, s. 98) interpretują g. jako pogański ośrodek kultowy.
M. Rožko (1996) datuje g. na XII–XVI w. i sądzi, że było twierdzą.
H: Obok g. znajduje się duże cmentarzysko kurhanowe*.
J: *H. Gąsiorowski i M. Rožko nie piszą o symbolach naskalnych i kurhanach.
L: B. Janusz 1918, s. 104; H. Gąsiorowski 1935, s. 138–140; I. Rusanova, B. Timoščuk 1993, s. 98, ryc. 9.2; M. Rožko 1996, s. 185–189.
23. **BUDANIV**, rejon Terebovlja, obwód Ternopil'
(pol. Budzanów, ukr. Буданів)
st. określone jako g.
L: B. Janusz 1918, s. 243; O. Ratyč 1957a, s. 81.
24. **BUKIVNA**, rejon Tłumač, obwód Ivano-Frankivs'k
(pol. Bukówna, ros. Букивна, ukr. Букивна)
C: G. położone jest na wsch. od wsi B.
E: Badania st. przeprowadzone zostały w 1986 r. przez ekspedycję INS AN USSR i IFKM. Wyeksplorowano teren o powierzchni 64 m², połączony bezpośrednio przy wale, w pn.-wsch. części g.
F: Odkryto materiały (występowały do gł. 1,4 m) kultury trypolskiej, z okresu halsztackiego i staroruskie. Dominowały ułamki naczyń staroruskich (występowały do gł. 0,5–0,6 m).
G: G. datuje się na X–XIII w.
L: V. Konopljia 1988.
25. **BUS'K I**, miasto rejonowe, obwód L'viv
(pol. Busk, ros. Буск, ukr. Буськ)
B: B. (Bużesk) wzmiankowane po raz pierwszy w 1097 r.
CD: G. „Wielkie Grodzisko” ma plan zbliżony do trapezu (majdan – 400 x 150 m). Położone jest w centralnej części miasta, na pd. od ujścia Pełtwi do Bugu. Od pn. g. ograniczone jest doliną Bugu, którego jedna z odnóg przepływa tuż przy nim, stanowiąc naturalną fosę (szer. ponad 35 m, gł. ok. 10 m). G. wznosi się nad terenem, położonym na pn.-wsch., na przeciwległym brzegu Bugu, a także nad położoną po stronie zach. doliną Pełtwi. Od pd., dostępnej strony, chronione jest głęboką fosą (dł. ok. 440 m, szer. ok. 26 m) i wałem (fragment dł. ok. 250 m), biegnącym na jej skraju. Wał w części wsch. jest całkowicie zniszczony. Wys. jego zachowanych odcinków sięga ok. 4 m (ryc. 5; ryc. 6).
E: Badania wsch. części centralnego majdanu g. zostały przeprowadzone w latach 1984* (ekspedycja INS AN USSR i LOOPIK) i 1986 (ekspedycja INS AN USSR). W 1984 r. przebadano obszar 100 m² na pd. skraju g., w pobliżu wału, w 1986 r. zaś 100 m² w wsch. części majdanu.
F: W 1984 r. odkryto na gł. 1,5 m pozostałości chaty (wyeksplorowano część – 2,7 x 3 m), na której fragment zachodził nasyp wału. Jej podłoga zrobiona była z ubitej gliny, w pn.-wsch. narożu znajdował się piec kamienny, ograniczony z dwu stron występami z gliny calcowej, zaś po stronie zach. znajdował się korytarz wejściowy (1,2 x 2,2 m). W chacie odkryto ceramikę z 1. poł. XI w. Odkrycie to świadczy, że budowle mieszkalne funkcjonowały przed budową wału, który usypano prawdopodobnie w 2. poł. XI w. Odkryto jeszcze jedną półziemiankę z piecem kamiennym i ceramiką XI w. oraz trzy piece gliniane z materiałem ceramicznym XII w. Warstwa kulturowa (1,5–1,7 m) nasycona była ceramiką (naczynia garnkowe, pokrywki, patelnia ceramiczna) XI–XIII w. i późniejszą. Prócz tego znaleziono grot strzały, przeszliki gliniane i łupkowe oraz paciorek szklany.
W 1986 r. ustalono, że na obwodzie majdanu centralnego znajdował się wał z mocno ubitej gliny ze śladami zrębowych konstrukcji obronnych.

Ryc. 5. Busk. Struktura socjotopograficzna zespołu osadniczego w X–XIV w. 1 – „Wielkie Grodzisko” (X–XIII w.); 2–4 – osady otwarte o najstarszej tradycji (X–XI w.); 5–7 – rejon osadnictwa z XII–XIII w.; 8 – „Małe Grodzisko” (XI–XIV w.); 9 – grodzisko na uroczysku „Wolany” (XII–XV w.) (wg M. Fylypczuka z uzupełnieniami W. Petehyrycza, za Petehyrycz 1995a, s. 71)

Abb. 5. Bus'k. Soziotopographische Struktur des Siedlungskomplexes im X–XIV Jh. 1 – „Der Große Burgwall” (X–XIII Jh.) 2–4 – Offene Siedlungen mit der längsten Tradition (X–XI Jh.) 5–7 – Besiedlungsgebiet aus dem XII–XIII Jh.; „Der Kleine Burgwall” (XI–XIV Jh.); 9 – Burgwall „Wolany” (XII–XV Jh.) (nach M. Fylypuczuk mit den Ergänzungen von W. Petehyrycz, nach Petehyrycz 1995a, s. 71)

Рис. 5. Буск. Социотопографическая структура комплекса поселений в X–XIV вв. 1 – „Большое городище” (X–XIII в.); 2–4 – открытые поселения древнейшей традиции (X–XI в.); 5–7 – район, заселенный в XII–XIII в.; 8 – „Малое городище” (XI–XIV в.); 9 – городище в урочище „Воляны” (XII–XV в.) (согл. М. Филипчака с дополнениями В. Петегирича, за Петегирич 1995а, с. 71)

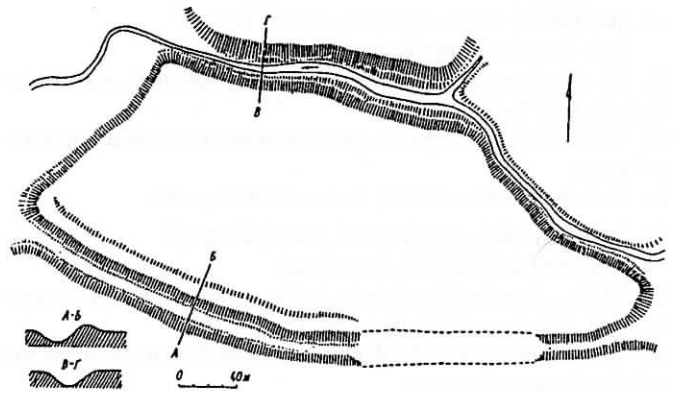
Na gł. 0,8–1,4 m odkryto pozostałości spalonego, dwupoziomowego budynku, a w nim, pod warstwą węgla drzewnego i polepy, piec gliniany (śred. 1,2–1,4 m) z ceramiką XIII – pocz. XIV w. Na gł. 1,6–1,7 m odsłonięto pozostałości spalonej, drewnianej podłogi. W wypełniku budowli znaleziono ceramikę XIII – pocz. XIV w., 30 grotów strzał i beltów, fragmenty kolczugi i in. Warstwa kulturowa (1,3–1,7 m) nasycona była ceramiką XII–XIV w. i młodszą.

G: B. uważa się (O. Korčinskij, V. Petegirič 1986, s. 251) za centrum związku plemiennego Bużan.

Za latopisowe miasto B. uważa się „Wielkie Grodzisko” (V. Petehyrycz 1995a, s. 70).

H: W okresie staroruskim zasiedlony był obszar na wsch. i pd. od g. W pn.-zach. części B. odkryto pozostałości dymarek i ceramikę XII–XIII w.

I: Materiały zabytkowe złożone są w LHM i IU AN Ukrainy. Maszynopisy sprawozdań z badań (M. Fylypčuk – *Zvit pro robotu Bus'koj hospdohovirnoj archeolohičnoj ekspedycii u 1988 r.*; V. Petehyryč – *Zvit pro robotu Bus'koj hospdohovirnoj archeolohičnoj ekspedycii u 1989 r.*) znajdują się w Archiwum IU NAN Ukrainy we Lwowie.

Ryc. 6. Busk. Grodzisko (wg P. Rappoport 1967b, s. 40)

Abb. 6. Bus'k. Burgwall (nach P. Rappoport 1967b, s. 40)

Рис. 6. Буск. Городище (согл. П. Раппопорт 1967b, с. 40)

J: P. Rappoport (1967b, s. 39) datuje początki tworzenia się warstwy kulturowej na X–XI w.

*W. Petehyrycz (1995a, s. 70) pisze o badaniach archeologicznych w 1983 r. (czy nie w 1984 r.? – aut.).

L: O. Ratyč 1957a, s. 19–20; Z. Zagórski 1961; P. Rappoport 1967b, s. 39–40; APPV 1982, s. 171–172; O. Korčinskij, V. Petegirič 1986, 1988; W. Petehyrycz 1995a, s. 67, 70–73.

26. BUS'K II, miasto rejonowe, obwód L'viv

(pol. Busk, ukr. Буськ)

B: B. (Bużesk) wzmiankowano w latopisach pod 1097 r.

C: G. „Małe Grodzisko” położone jest w parku miejskim, na cyplu u ujścia Pełtwi do Bugu (st. „Stary Bus'k”) (ryc. 5).

D: G. jest zniszczone, zachowały się tylko odcinki fosy. Było niewielkie, miało formę ściętego stożka.

E: Badania g. przeprowadził w latach 1961–1962 P. Rappoport. W 1984 r.* g. badane było przez ekspedycję INS AN USRR i LO-OOPK.

F: Warstwa kulturowa na g. zawiera ceramikę XI–XIII w. i późniejszą oraz militaria XIII–XIV w.

G: G. datuje się na XI–XIII w. (APPV 1982, s. 171).

W. Petehyrycz (1995a, s. 72) uważa, że gród pełnił rolę punktu wojskowego kontrolującego dostęp do głównej części zespołu osadniczego B.

H: Ceramikę XI–XIII w. i późniejszą znaleziono na pd.-wsch. od g., kilka zaś osad staroruskich odkryto na prawym brzegu Pełtwi, między Buskiem a Krasnem (badania w 1984 r.).

I: Materiały i dokumentacja znajdują się w LMH i IU AN Ukrainy.

J: *W. Petehyrycz (1995a, s. 70) pisze o badaniach archeologicznych w 1983 r. (czy nie w 1984 r.? – aut.).

L: O. Ratyč 1957a, s. 20; Z. Zagórski 1961; K. Żurowski 1961; APPV 1982, s. 171; O. Korčinskij, W. Petegirič 1986; W. Petehyrycz 1995a, s. 67, 70–73.

27. BUS'K III, miasto rejonowe, obwód L'viv

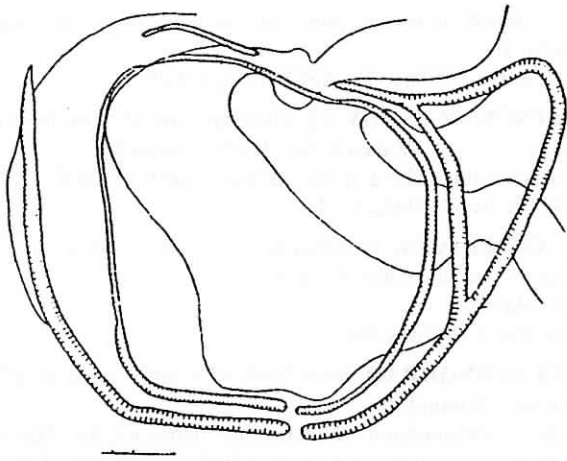
(pol. Busk, ukr. Буськ)

C: G. (st. „Wolany”) położone jest 1,5 km na zach. od miasta B., na wysokim cyplu prawego brzegu Rokitny (ryc. 5).

D: G. ma plan zbliżony do kwadratu (32 x 30 m). Środkową jego część zajmuje cerkiew św. Onufrego. G. obwiedzione jest wałem (wys. – do 3 m, szer. stopy – 10–12 m), a od pn., zach. i wsch. chronią je dodatkowo głębokie rowy. W pd.-zach. narożu g. przerwa w wale wyznacza wjazd na nie.

EF: W 1962 r. badania g. przeprowadził P. Rappoport, który stwierdził brak nawarstwień kulturowych z czasów Rusi Kijowskiej. W wykopach kontrolnych odkryto ślady drewnianych konstrukcji

- wału oraz materiały z XII–XIII w. (militaria, żelazna cylindryczna kłódka, fragmenty amfor) i XIV–XV w.
- G:** Gród był siedzibą kniaziów buskich. Dawna nazwa g. – „Babiniec” oraz ślady osady z ceramiką ręcznie lepioną wskazywać mogłyby na sakralne znaczenie tego miejsca jeszcze w czasach po-gańskich.
- L:** W. Petehyrycz 1995a, s. 70-73.
28. **BYBLO**, rejon Staryj Sambir, obwód L'viv
(pol. Wybło, ros. Быбло, ukr. Библо)
- C:** G. (st. „Pagorby”) położone jest 0,5 km na wsch. od wsi B., w pobliżu chutoru Twirza, w dolinie rz. Czyżki.
- D:** G. ma plan elipsy (35 x 27 m) o osi wielkiej wsch.-zach. Jest w znacznej mierze zniszczone. Pozostałości wału widoczne są po stronie pd. g. Od strony pn. chronione jest przez rzeczkę.
- E:** Badania g. przeprowadzone były w 1986 r. przez ekspedycję UL.
- F:** Warstwa kulturowa na g. ma miąższość 1,5 m. Znajdują się w niej pozostałości budynków, różnobarwne płytki, a na gł. 1,5 m odkryto ułamki ceramiki staroruskiej XII–XIII w.
- L:** R. Čajka, N. Peleščišin 1988.
29. **CHOM'JAKIVKA**, rejon Ivano-Frankivs'k, obwód Ivano-Frankivs'k
(pol. Chomiakówka, ukr. Хом'яківка)
- St. określane jako g., którego wczesnośredniowieczną chronologię sugeruje O. Ratyč (1957a, s. 80) jest wg Ju. Maleeva (1988, s. 101, 106) g. kultury holihradzkiej (okres halsztacki).
- L:** O. Ratyč 1957a, s. 80; Ju. Maleev 1988, s. 101, 106.
30. **CHOTYMYR I**, rejon Tlumač, obwód Ivano-Frankivs'k
(pol. Chocimierz, ukr. Хотимир)
- C:** G. położone jest na wzgórzu Horodyszczce (wys. 10 m), na wsch. od wsi, niedaleko wsi Zabokruki.
- D:** G. ma plan elipsy (dl. 240 m, szer. 145 m, powierzchnia – 2,5 ha). Chronione jest z trzech stron stromymi zboczami, a od czwar-tej, mniej stromej, fosą.
- E:** Badania powierzchniowe i wykop sondażowy na st. wykonał w 1949 r. O. Ratyč. W 1962 r. badania st. przeprowadzone zostały przez ekspedycję LO IA AN ZSRR.
- F:** Odkryto niewielką ilość ceramiki staroruskiej.
- H:** Na st. „Na valach” i na wzgórzu „Visnjačka” odkryto ślady osadnictwa z czasów staroruskich (ułamki ceramiki). Na wzgórzu na wsch. od wsi znajduje się cmentarzysko kurhanowe (ze staroru-skim materiałem zabytkowym). Odkryto tam też szkieletowy po-chówek podpiłtowy.
- I:** Materiał zabytkowy znajduje się w zbiorach IU AN Ukrainy.
- L:** B. Janusz 1918, s. 236–237; O. Ratyč 1955, s. 162; 1957a, s. 58; P. Rappoport, M. Malevskaja 1963, s. 61; APPV 1982, s. 124.
31. **CHOTYMYR II**, rejon Tlumač, obwód Ivano-Frankivs'k
(pol. Chocimierz, ukr. Хотимир)
- C:** St. określone jako g. położone jest w pobliżu wsi.
- E:** Badania st. przeprowadził w 1949 r. O. Ratyč.
- F:** Zebrano nieliczny materiał ceramiczny z okresu staroruskiego.
- I:** Materiał zabytkowy znajduje się w zbiorach IU AN Ukrainy.
- L:** B. Janusz 1918, s. 236-237; O. Ratyč 1957a, s. 58; APPV 1982, s. 124.
32. **CHUDYKIVCI**, rejon Borščiv, obwód Ternopil'
(pol. Chudukowce, ukr. Худиківці)
- C:** St. określone jako g. położone jest na terenie zwanym Tondyna.
- H:** W pobliżu st. znajduje się kilka kurhanów.
- L:** B. Janusz 1918, s. 60; O. Ratyč 1957a, s. 82.
33. **ČEMERYNCI**, rejon Peremyśljany, obwód L'viv
(ukr. Чемеринці)
- C:** St. określone jako g. położone jest w lesistej okolicy nad rz. Żłota Lipa.
- L:** O. Ratyč 1957a, s. 79; APPV 1982, s. 180.
34. **ČERČE – ZALANIV**, rejon Rohatyn, obwód Ivano-Frankivs'k
(pol. Czercze – Żalanów, ukr. Черче – Заланів)
- C:** St. określone jako g. położone jest między wsiami Č. i Z.
- L:** V. Petehyryč 1995c, s. 75.
35. **ČERNELYCJA**, rejon Horodenka, obwód Ivano-Frankivs'k
(pol. Czernelica, ukr. Чернелиця)
- st. określone jako g.
- L:** O. Ratyč 1957a, s. 80.
36. **ČERVONOHRAD** (wieś Nyrkiv? – aut.), rejon Zališyky, obwód Ternopil'
(pol. Czerwonogród – Nyrków, ukr. Червоноград – Нирків)
- G:** Zamek zbudowano na g. wczesnośredniowiecznym, identyfiko-wanym z Czerwieniem (A. Czołowski, B. Janusz 1926, s. 72).
- J:** W nowszej literaturze (m.in. A. Wędzki, 1990) z dawnym gro-dem Czerwieniem identyfikuje się zespół osadniczy, w tym g., we wsi Czermno nad Huczwą.
- L:** A. Czołowski, B. Janusz 1926, s. 72; A. Wędzki 1990.
37. **ČERVONOHRADY** (kol. Holihrazy, Horyhłjady), rejon Zališyky, obwód Ternopil'
(pol. Holihrazy, ukr. Червоногради – кол. Голігради, Гориґляди)
- C:** Obiekt określony jako g.* znajduje się na st. „Vyhoščiv”.
- E:** Badania na st. prowadzono w 1948 r.**
- F:** Na st. odkryto materiały archeologiczne, w tym ułamki naczyń staroruskich, zdobione ornamentem falistym.
- J:** *M. Brajčevs'kyj (1952, s. 402, rys. s. 404–405) pisze o osa-dzie kultury czerniachowskiej („полів поховань”), Ju. Maleev (1988, s. 94) zaś – najzupełniej słusznie – że jest to eponimiczne st. kultury holihradzkiej.
- ** Osadę z okresu halsztackiego w H. badał w 1931 r. T. Sulimirski.
- L:** T. Sulimirski 1935, s. 23; M. Brajčevs'kyj 1952, s. 401–402, 404–405; O. Ratyč 1957a, s. 62; APPV 1982, s. 158.
38. **ČYRANKA**, rejon Šums'k, obwód Ternopil'
(pol. Czyranka, ukr. Чиранка)
- st. określone jako wczesnośredniowieczne g.
- J:** Nie odnaleziono na mapie (1:200 000) i w spisach miejscowo-ści Ukrainy.
- L:** O. Ratyč 1957a, s. 82; A. Cynkałowski 1961, s. 176.
39. **DEREVAČ – RAKOVEC'**, rejon Pustomyty, obwód L'viv
(pol. Rakowiec, przysiółek Derewacz; ukr. Деревач-Раковець)
- C:** G. położone jest na lewym brzegu rz. Zubry, na skraju lasu, między wsiami D. i R.
- D:** Zachowały się słabo widoczne pozostałości nasypów ziemnych.
- E:** W 1956 r. oglądu g. dokonał O. Ratyč.
- L:** B. Janusz 1918, s. 171; O. Ratyč 1957a, s. 79; APPV 1982, s. 180.
40. **DEŠYČI** (kol. HDEŠYČI), rejon Staryj Sambir, obwód L'viv
(pol. Gdeszyce, ukr. Дешичі, кол. Гдешичі)
- st. określone jako g.
- L:** O. Ratyč 1957a, s. 78.
41. **DOBROHOSTIV**, rejon Drohobyč, obwód L'viv
(pol. Dobrohostów, ukr. Доброґостів)
- st. określone jako g.
- L:** O. Ratyč 1957a, s. 78.
42. **DOBROSTANY**, rejon Javoriv, obwód L'viv
(pol. Dobrostanty, ukr. Добростани)

Ryc. 7. Dobrostany. Plan grodziska. (wg O. Ratyč 1966, s. 228)
 Abb. 7. Dobrostany. Burgwallplan (nach O. Ratyč 1966, s. 228)
 Рис. 7. Добростаны. План городища (согл. О. Ратич 1966, с. 228)

C: G. położone jest 1 km na wsch. od wsi D., na cyplu (st. „Zalapyń”), którego strome stoki – pn., pd. i zach. opływa strumień uchodzący do Wereszczycy.

D*: Centralny majdan g. ma plan zbliżony do okręgu (150 x 160–165 m), obwiedziony jest wałem ziemnym (wys. do 2 m, szer. do 5 m) i fosą. Drugi wał (wys. 2–3 m, szer. 7 m) usypano na zboczu, z ziemi wybranej z obu towarzyszących mu fos. Oddalony jest od pierwszego o ok. 10 m w części wsch., a w części zach. 30–35 m. Również ten wał położony jest na planie zbliżonym do okręgu, jednak na dwóch odcinkach od strony pn. jest przerwany. Trzeci wał (wys. 2–3 m, szer. 7 m) chroni g. od pn.-wsch. strony, tworząc z drugim niewielki trójkątny majdan. W wałach po pd. stronie g. znajduje się przerwa (szer. 2–3 m) interpretowana jako brama (O. Ratyč 1966, s. 227). Na powierzchni g. odkryto kilka zagłębień (śred. 3,0–3,5 m, gł. 0,3–0,5 m) będących pozostałościami półziemianek (V. Šyšak 1994, s. 103) (ryc. 7).

E: W 1960–1961 r. badania na g. prowadził O. Ratyč (ekspedycja INS AN USRR). Kolejne badania przeprowadzone zostały w 1988 r. także przez ekspedycję INS AN USRR (sporządzono plan umocnień g.).

F: Dokonano cięcia przez drugi z wałów pd. części g. odkrywając na gł. 0,9 m od korony pozostałości drewnianej konstrukcji (szer. 2,0–2,2 m).

Po przeprowadzeniu badań jednego z zagłębień ustalono, że jego wgłębiona część miała wymiary – 3,2 x 3,4 m, ściany były orientowane wg stron świata, a spąg znajdował się 0,7 m od dzisiejszej powierzchni gruntu, która pokryta była cienką warstwą węgla. W narożu odkryto zniszczony piec z wapienia. Ceramika odkryta w obiekcie wykonana była z użyciem koła garncarskiego z dobrze przygotowanej gliny z domieszką średnioziarnistego piasku, miała barwę ciemnoszarą. Naczynia garnkowe miały wysoka szyjkę i brzeg płynnie wygięty na zewnątrz. Znalezione również grot strzały. Na podstawie odkrytego materiału chata datowana jest na X – pocz. XI w.

W trzech wykopach sondażowych (założonych: we wsch. części g., między wałem drugim a trzecim; w części centralnej g.; w części zach. g., między wałem pierwszym a drugim) zaobserwowano cienką warstwę kulturową z okresu staroruskiego z niewielką ilością materiału archeologicznego (m. in. ułamki naczyń).

Podczas badań powierzchniowych znaleziono tylko kilka ułamków naczyń staroruskich.

G: O. Ratyč (1966, s. 227, 229) datuje g., na podstawie odkrytego materiału, na XI–XII w. i uważa, że było strategicznym punktem chroniącym szlak między ziemią halicką a wołyńską.

H: Na stokach pd. i pn. cypla odkryto osadę (do 10 ha), a 0,1 km od g. odkryto cmentarzysko kurhanowe.

J: * V. Šyšak (1994, s. 104) podaje, że centralny majdan g. (159 x 165 m) chroniony jest od pd. trzema liniami obronnymi (wał wewnętrzny – wys. 2–3 m, szer. 5–6 m; wał drugi – wys. 1,5–2 m), a od strony wsch. czterema wałami i fosami.

L: B. Janusz 1918, s. 108; O. Ratyč 1957a, s. 78; 1966; V. Šyšak 1994.

43. **DOMAŻYR**, rejon Javoriv, obwód L'viv (pol. Domażyr, ukr. Домажир)

C: St. określane jako g. położone jest nad stawem zwanym Boloto (APPV 1982, s. 121) lub / i na skraju wzgórza rozdzielanego rz. Domażyrką (N. Pelešczyšin 1997, s. 21).

D: G. nie zachowało się (M. Pelešczyšin 1997, s. 21).

E: W 1957 r. oglądu g. dokonał O. Ratyč (słabo widoczne ślady nasypów ziemnych – za APPV 1982, s. 188). W latach 1993–1995 badania okolic D. prowadzone były przez ekspedycję UL.

L: B. Janusz 1918, s. 108; APPV 1982, s. 188; M. Pelešczyšin 1997, s. 20–21.

44. **DOVHE**, rejon Drohobyč, obwód L'viv (pol. Długie, ukr. Довге)

st. określone jako g.

L: O. Ratyč 1957a, s. 78.

45. **DROHOBYČ**, rejon Drohobyč, obwód L'viv (pol. Drohobycz, ros. Дрогобыч, ukr. Дрогобич)

B: D. wzmiankowane w „Latorisie woskriesieńskim”. Był centrum przykarpackiego solowarstwa.

C: St. określone jako g. znajdować się miało na granicy D. i wsi Dereżyči.

D: G. nie zachowało się. W latach 30. XX w. widoczne były pozostałości wałów i fos.

F: Znalezione ceramikę (APPV 1982, s. 174; u O. Ratyča – 1957a nie ma o tym mowy).

G: Gród funkcjonować miał w XII–XIII w.

I: Materiały znajdują się w DKM.

L: O. Ratyč 1957a, s. 16–17; P. Rappoport 1967b, s. 175; V. Kozak, A. Ratič 1975; APPV 1982, s. 174.

46. **DROHOVYŽ**, rejon Mykolaïv, obwód L'viv (pol. Drohowyże, ukr. Дроговиж)

st. oznaczone jako g.

L: O. Korčynsky 1998a, s. 437 (mapa).

47. **DUBROVA**, rejon Mykolaïv, obwód L'viv (ukr. Діброва, Дуброва)

C: St. („Stołowyj Kamiń”) położone jest na wsch. od wsi D., na lewym brzegu Kołodnicy.

D: Majdan (75 m²), który jest w planie zbliżony do rombu zajmuje wierzchnią część skały. Od pn., pd. i zach. ograniczony jest urwiskami, zaś od wsch. graniczy z zach. stokiem góry, gdzie zachowały się pozostałości wału (wys. 40–50 cm). Na skale znajdują się antropogeniczne zagłębienia, a pod nią kamień „rzeźbiony ręką człowieka”. Obok kamienia odkryto pozostałości trzech rowów (gł. ok. 30 cm, szer. 50 cm). W odległości 15 m na zach. od skały, na stoku góry znajdowały się trzy koliste zagłębienia.

E: Badania st. przeprowadził w latach 1992 i 1993 O. Korčynskyj.

F: Wał określa się jako ziemny.

Na majdanie pod darnią znajdowała się zwęglona warstwa z ułamkami naczyń IX–X w.

W środkowym z kolistych zagłębień, na gł. ok. 1,2 m, w glinia-
stej, nasyconej węglem drzewnym i popiołem warstwie odkryto
fragmenty naczyń IX–X w. oraz kości zwierząt.

G: St. interpretowane jest jako ośrodek kultowy.

I: Sprawozdanie z badań znajduje się w Archiwum Naukowym
VDAE IN NAN Ukrainy.

L: O. Korčyn's'kyj (Korczyński) 1998b, s. 74–76; 2000, s. 72, 78.

48. **DUBYNA**, rejon Skole, obwód L'viv
(ros. Дубина, ukr. Дубина)

C: Umocnienia „Tuchol's'ki vorota” (st. „Kolodka”) położone są
między Skolem a D., na wys. 150–200 m nad lustrem rz. Opór.

D: Pozostałości umocnień składają się z dwóch kolistych nasypów
(„Bašta” i „Zabašta”) oraz dwóch wałów i fos od strony rzeki. Na
zboczu góry, na wys. 20–30 m nad poziomem Oporu widocznych
jest dziewięć nasypów na planie półokręgu.

E: St. badań powierzchniowo w 1973 r. O. Ratyč (ekspedycja INS
AN USRR).

G: Materiały złożone są w IU AN Ukrainy.

L: A. Ratič 1974b; APPV 1982, s. 183.

49. **DUDYN**, rejon Brody, obwód L'viv
(pol. Dudyn, ukr. Дудин)

C: St. określone jako g. położone jest na terenie wsi D.

F: Z terenu st. brano płyty kamienne.

G: Wg tradycji ludowej znajdował się tutaj gród Butyn.

L: B. Janusz 1918, s. 84; APPV 1982, s. 169.

50. **DVIREC'**, rejon Kremenec', obwód Ternopil'
(pol. Dworzec, ukr. Двирець)

CD: St. określane jako małe g. położone jest nad Ikwą. Zajęte jest
przez cmentarz.

F: Na st. znaleziono zabytki wczesnośredniowieczne.

L: A. Cynkałowski 1961, s. 177.

51. **DZVENYHOROD**, rejon Borščiv, obwód Ternopil'
(pol. Dźwinogród, ukr. Дзвенигород)

C: G. położone jest nad Dniestrem.

D: Widoczne są wały g.

E: Badania powierzchniowe g. przeprowadzono 4. VII 1922 r.

F: Na g. odkryto ułamki brzuśców zdobionych naczyń XI w. (?)
i siwej ceramiki średniowiecznej, fragment prądnicy oraz ułamki ko-
ści zwierzęcych.

I: Materiały złożone są w PMA.

L: B. Janusz 1918, s. 61; O. Ratyč 1957a, s. 81; L. Rauhut 1960,
s. 237.

52. **DZVYNJAČA**, rejon Zbaraż, obwód Ternopil'
(pol. Zwiniacze, ukr. Дзвиняча)

C: St. „Horodyszcze” określone jako g. położone jest na wznie-
sieniu.

F: Na st. znaleziono materiał ceramiczny z okresu wczesnego śre-
dniowiecza.

L: A. Cynkałowski 1961, s. 200.

53. **FEDORIVKA (kol. TUDORIV)**, rejon Husjatyn, obwód
Ternopil'

(pol. Tudorów, ukr. Федорівка, кол. Тудорів)

C: G. położone jest na wysokim cyplu zwanym Horodyšče. Od
strony pd., pn. i zach. chronione jest głębokimi jarami.

D: Pozostałości jednego z wałów (łukowaty, dł. 400 m, szer. 16 m,
wys. ok. 1 m) g. zachowały się u podstawy cypla, a kilku innych
240 m na wsch. od niego, na zach. skraju cypla. Szer. trzech z nich
wynosi 20 m, dł. 90–96 m. Trzy kolejne porośnięte są gęstymi za-
roślami i częściowo zniszczone okopami I i II wojny światowej. Od-
dzielone są fosami szer. 3–4 m.

E: G. odkryte zostało przez V. Savyča. Niewielkie wykopaliska na
g. przeprowadzone były w 1956 r. przez ekspedycję LMH (kierow-
nik I. Svješnikov, H. Vlasova).

F: Dokonano cięcia wału (wykop IV; dł. 16 m, szer. 2 m; na osi
wsch.-zach.) znajdującego się u podstawy cypla. Ustalono, że pier-
wotnie był szer. na 13 m. Obecnie wał jest mocno rozorany, a jego
wys. od stropu szaro-brązowego gliniastego calca, wynosi do 1,40
m. Wał składał się z trzech warstw: górnej (0,40–0,81 m) – czarna
ziemia nasycona pozostałościami kulturowymi; środkowej (0,10–
–0,40 m) – warstwa przepalonego wapienia (w pobliżu miał znajdo-
wać się piec do wypalania wapna), ciągnąca się na przestrzeni
5,60 m po wsch. stronie wału oraz dolnej (0,40–0,60 m) – szara zie-
mia ze stosunkowo nielicznymi pozostałościami kulturowymi.
Z obu stron wału znajdowały się fosy wypełnione czarną ziemią. Na
powierzchni wału znaleziono bardzo liczne ułamki ceramiki kultu-
ry holihradzkiej, kamienie i bryłki polepy.

Wykop I (40 m², calec na gł. ok. 0,20 m) założono w górnej
części pd. stoku cypla. Odkryto pozostałości jamy gospodarczej,
ułamki ceramiki, węgle, kości zwierząt.

Wykop II (40 m², calec na gł. 0,40 m) założono w pobliżu wału
wsch. Odkryto ułamki ceramiki kultury holihradzkiej, bryłki pole-
py i kamienie (niektóre ze śladami ognia na powierzchni).

Wykop III (40 m²) założono po zewnętrznej stronie wału wsch.
Nie odkryto pozostałości kulturowych.

Na st. odkryto pozostałości (ceramika, skupiska polepy) osady
kultury trypolskiej (faza późna).

St. zajęte było też przez osadnictwo ludności kultury holihradz-
kiej (dominujący na st. materiał ceramiczny).

St. zasiedlone było także we wczesnym średniowieczu (nie-
wielka ilość ceramiki XI–XIII w., wykonanej z użyciem koła gar-
carskiego).

G: I. Svješnikov (1959, s. 18) łączy umocnienia g. z okresem
wczesnego średniowiecza.

Ju. Maleev (1988, s. 105–106) przypuszcza, że wał g. leżący
u podstawy cypla łączyć się może z kulturą holihradzką.

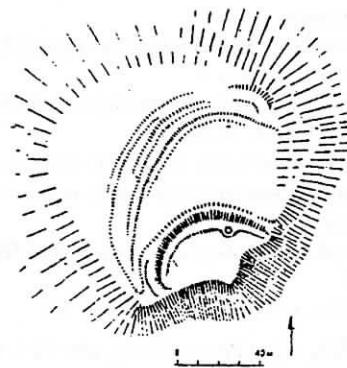
I: Dokumentacja badań złożona jest w IU AN Ukrainy.

J: Rozważyć należy przynależność g. do kultury holihradzkiej.

L: O. Ratyč 1957a, s. 81; I. Svješnikov 1959, s. 17–23, 25; APPV
1982, s. 155; Ju. Maleev 1988, s. 105–106.

54. **FIT'KIV**, rejon Nadvirna, obwód Ivano-Frankivs'k
(pol. Fitków, ros. Фитьков, ukr. Фітьків)

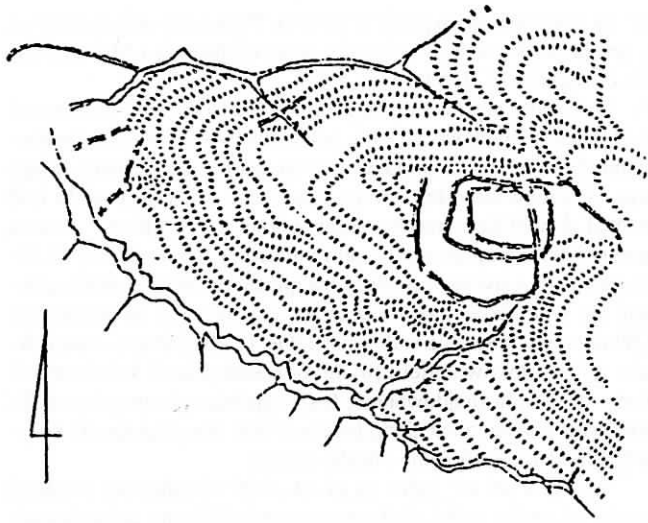
C: G. „Horodys'ko” położone jest w lesie, na wzniesieniu o wys.
ok. 35 m.

Ryc. 8. Fitków. Grodzisko. (wg P. Rappoport, M. Malevszaja
1963, s. 68)

Abb. 8. Fit'kiv. Burgwall (nach Rappoport, M. Malevszaja 1963,
s. 68)

Рис. 8. Фитьков. Городище (согл. П. Раппопорт, М. Малевская
1963, с. 68)

Ryc. 9. Plan grodziska we wsi Hanaczówka (wg O. Korčyns'kyj 1998c, s. 79)

Abb. 9. Burgwallplan im Dorf Hanačivka (nach O. Korčyns'kyj 1998c, s. 79)

Рис. 9. План городища в селе Ганачевка (согл. О. Корчинский 1998с, с. 79)

D: Wyraźna linia wału i fosy otacza majdan o wymiarach 50 x 25 m. Prócz tego bardzo słabo wyraźna linia złożona z dwóch wałów i fos otacza teren 60 x 80 m (ryc. 8).

EF: W czasie badań rozpoznawczych (w latach 40. XX w.) na g. odkryto materiał zabytkowy z czasów staroruskich (O. Ratyč 1957a, s. 58).

W 1962 r. badania g. przeprowadzone zostały przez ekspedycję LO IA AN ZSRR. P. Rappoport (1963, s. 68; 1965b, s. 99; 1966, s. 214) pisze, że g. z braku materiału archeologicznego nie może być przyporządkowane kulturowo.

L: J. Pasternak 1935, s. 133; O. Ratyč 1957a, s. 58; P. Rappoport, M. Malevskaja 1963, s. 68; P. Rappoport 1965b, s.99; 1966, s. 214.

55. **HAĬ NYŽNI**, rejon Drohobyč, obwód L'viv (pol. Gaje Niżne, ukr. Гаї Нижні) st. określone jako g.

L: O. Ratyč 1957a, s. 78.

56. **HALYČ***, miasto rejonowe, obwód Ivano-Frankivs'k (pol. Halicz, ukr. Галич) Patrz też: > Krylos

C: St. określone jako g. położone jest na Górze Zamkowej**, na terenie współczesnego miasta H.

E: Badania na st. prowadzili w ostatnich latach: Ju. Lukoms'kyj, V. Ivanovs'kyj, V. Oprysk, M. Rožko.

F: Odkryto obiekty i materiały z XI i XII–XIII w.

J: * Wczesnośredniowieczny gród Halicz znajdował się na terenie wsi Krylos (> Krylos).

** Na grodzisku zbudowano za Kazimierza III Wielkiego za-mek starościński.

L: O. Ratyč 1957a, s.80; V. Baran 1999, s. 83.

57. **HANAČIVKA**, rejon Peremyšljany, obwód L'viv (pol. Hanaczówka, ukr. Ганачівка)

G: St. określone jest jako g. IX–X w. (ryc. 9)

I: W pobliżu st. znajdować się miał pogański ośrodek kultowy z antropoidalnym idolem kamiennym.

L: O. Korčyns'kyj (Korczyński) 1998b, s. 75; 1998c, s. 79; 2000, s. 72, 79.

58. **HLYN'S'KO I**, rejon Žovkva, obwód L'viv (pol. Glińsko, ros. Глинско, ukr. Глинсько)

C: G. (st. „Zamčisko”) położone jest na pd.-zach. od wsi H.

D: G. ma powierzchnię ok. 1 ha. Zachowała się część wału od strony wsch. Od strony dostępnej chronione było wałem i głęboka fosą.

E: Sondażowe badania g. przeprowadził w 1934 r. J. Pasternak. Kolejne badania przeprowadzone zostały w 1982 r. przez ekspedycję INS AN USRR i LOOUOOPIK.

F: Wał g. zbudowano na warstwie kulturowej zawierającej zabytki XI–XII w. (badania 1982 r.).

W 1934 r. w pn.-zach. narożu g. odsłonięto na gł. 0,3 m, wzdłuż wewnętrznej strony wału, dróżkę z drobnego kamienia. W pn. części g. odkryto pozostałości budowli naziemnej (1,9 x 2,8 m) na planie prostokąta (dolki posłupowe, ściany wyplecione z chrustu i wylepione gliną). Znalaziono ułamki ceramiki, topór żelazny i fragment szklanej bransolety.

G: Wg O. Korčyns'kiego (1984) g. powstało nie wcześniej niż w końcu XII w.

H: W pobliżu g. odkryto pozostałości współczesnych mu osad (st. „Kativka”, „Mackivna”).

I: Materiały i dokumentacja złożone są w LMH.

L: T. Sulimirski 1935, s. 25; J. Pasternak 1937b, s.22; O. Ratyč 1957a, s. 20–21; A. Kirpičnikov 1966b, s. 106–107; APPV 1982, s. 178; O. Korčinskij 1984.

59. **HLYN'S'KO II**, rejon Žovkva, obwód L'viv (pol. Glińsko, ros. Глинско, ukr. Глинсько)

E: Badania g. (st. „Cvyntar”) przeprowadzone zostały w 1982 r. przez ekspedycję INS AN USRR i LOOUOOPIK.

F: Wał g. zbudowano na warstwie kulturowej zawierającej zabytki XI–XII w.

G: Wg O. Korčyns'kiego (1984) g. powstało nie wcześniej niż w końcu XII w.

H: W pobliżu g. odkryto pozostałości współczesnych mu osad (st. „Kativka”, „Mackivna”).

J: O. Ratyč (1957a, s. 21) pisze, że na st. „Cvyntar” znajdują się pod płytowe groby staroruskie. Nie pisze o g.

L: O. Ratyč 1957a, s. 21; O. Korčinskij 1984.

60. **HOLESŠIV**, rejon Žydačiv, obwód L'viv (pol. Holeszów, ukr. Голешів) st. oznaczone jako g.

L: O. Korčynsky 1998a, s. 437 (mapa).

61. **HOLHOČA**, rejon Berežany, obwód Ternopil' (pol. Holhocze, ukr. Голгоча)

D: Widoczne są pozostałości wałów i fos g.

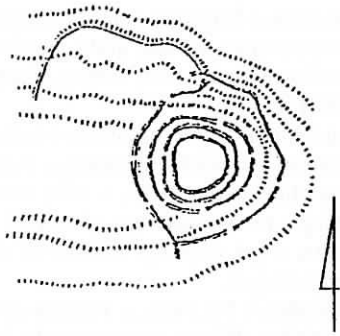
G: O. Ratyč (1957a, s. 81) sugeruje wczesnośredniowieczną chronologię g.

L: B. Janusz 1918, s. 178; O. Ratyč 1957a, s. 81.

62. **HOLOHIRKY**, rejon Zoločiv, obwód L'viv (pol. Gołogórki, ros. Гологорки, ukr. Гологірки)

C: G. położone jest w lesie, na wysokim cyplu (st. „Bośni”, „Anhel's'ka kryncja”, „Valy”).

D: G. ma kształt „konturu oka”, a jego centralny majdan ma plan zbliżony do kwadratu (przekątna – 80 m). Chronione jest trzema koncentrycznymi liniami wałów (wys. do 2 m, szer. 8 m) i fos (szer. 3,1 m, gł. 1,5 m). Wały położone są blisko siebie (odległość między koronami wynosi 8–13 m). Czwarta – zewnętrzna linia wału i fosy znajduje się w odległości 40–50 m od trzeciego wału (od stron: pd., wsch. i pn.). Otacza ona majdan, na którym znajdują się zagłębienia po półziemiankach. Wały mają wysokość 2,5–4 m. Wjazd na g. znajduje się od strony zach. (ryc. 10).

Ryc. 10. Gologórki. Plan grodziska. (wg O. Korčyns'kij 1998c, s. 79)
 Abb. 10. HoloHIRKY. Burgwallplan. (nach O. Korčyns'kij 1998c, s. 79)
 Рис. 10. Голоргорки. План городища (согл. О. Корчинский 1998с, с. 79)

E: Badania przeprowadzone były w latach 1982 i 1988 przez ekspedycję INS AN USRR.

F: Wały zbudowane są z białego piaskowca łączonego gliną, który pokrywa warstwa ziemi (0,5–0,7 m).

Wyeksplorowano jedną z półziemianek (3,2 x 3,2 m) o konstrukcji słupowej. Odkryto ceramikę X w., kamienną płytę z kilkoma symetrycznymi otworami, a w zach. narożu kamienny piec.

G: M. Filipčuk (1994) interpretuje g. jako kultowe.

H: Od strony pn.-zach. do g. przylega osada.

J: Majdan zajęty jest przez cerkiew i cmentarz (B. Janusz 1918, s. 279).

L: B. Janusz 1918, s. 279; APPV 1982, s. 176; V. Petegirič, O. Korčinskij 1984; M. Filipčuk 1994; O. Korčyns'kij 1998c, s. 79.

63. HOLOHORY I, rejon Zoločiv, obwód L'viv

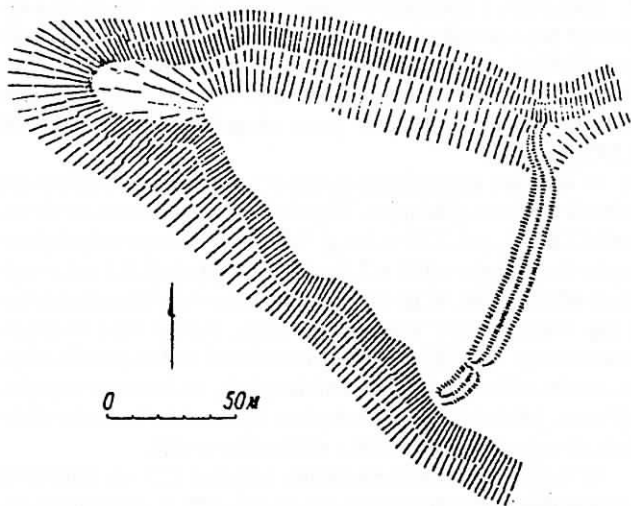
(pol. Gologóry, ros. Гологоры, ukr. Гологори)

B: Gród Góte Góry należący do bojara Klimjaty wzmiankowany w „Latopisie hipackim” pod r. 1231.

C: G. położone jest na cyplu wzgórza (wys. ponad 50 m) na pn. od wsi H (ryc. 11).

D: G. ma plan zbliżony do trójkąta (150 x 90 m)*. Od strony łatwo dostępnej ograniczone jest wałem (wys. 3–3,5 m) i fosą (gl. 2 m). W pd.-wsch. części g. znajduje się przejazd przez wał i fosę.

E: W 1962 r. badania na g. prowadzone były przez ekspedycję IA AN ZSRR, w 1982 r. zaś przez ekspedycję AN USSR. Zbadano te-

Ryc. 11. Gologóry I. Grodzisko (wg P. Rappoport 1967b, s. 15)
 Abb. 11. HoloHORY I. Burgwall. (nach P. Rappoport 1967b, s. 15)
 Рис. 11. Голороры I. Городище (согл. П. Раппопорт 1967б, с. 15)

ren (120 m²) w pobliżu wału i pd. skłonu cypla oraz dokonano cięcia przez wał.

F: Rdzeń wału zbudowany jest z kamienia łączonego szarą gliną.

Na badanym terenie odkryto warstwę kulturową (0,25–0,40 m), w której znajdowały się nieliczne ułamki ceramiki XII–XIII w. oraz wiele fragmentów naczyń i innych wyrobów XVII–XIX w.

G: G. identyfikuje się z gródkiem bojara Klimjaty, wzmiankowanym w „Latopisie hipackim” pod r. 1231.

I: Materiały złożone są w LMH.

J: * P. Rappoport, M. Malevskaia (1963) podają wymiary – 130 x 90 m. P. Rappoport (1967b, s. 188) pisze, że g. ma powierzchnię 0,6 ha.

L: P. Rappoport, M. Malevskaia 1963, s. 64, 66, 72–74; P. Rappoport 1967b, s. 15–16, 188; V. Petegirič, O. Korčinskij 1984.

64. HOLOHORY II, rejon Zoločiv, obwód L'viv

(pol. Gologóry, ukr. Гологори)

C: G. „Dukleja” położone jest w pn.-wsch. części wsi H., na prawym brzegu Złotej Lipy.

D: G. (obszar – 430 x 340 m) otoczone jest wałem (wys. do 9 m) wzmocnionym w narożach i przy wjazdach bastionami (promień – 5 m). W pn. części linia obronna przechodzi na krawędzi zbocza, a po stronie wsch. przy g. przepływa rzeka. Od dostępnej strony (zach. i pd.) chronione jest fosą (szer. 10–15 m, gl. 6–8 m). W rejonie bastionu pn.-zach. do g. przylega niewysoki wał, ciągnący się wzdłuż pn. zbocza.

E: G. odkryte zostało i badane było (badania ratownicze) przez ekspedycję INS AN USRR w 1988 r.

FG: Wał przecięty wykopem od strony zach. Na podstawie stratyfikacji i materiału ceramicznego wydziela się jego trzy fazy: XIII–XIV w., XIV–XV w. i XV–XVII w.

Badano również wał znajdujący się przy bastionie pn.-zach. odkrywając jego kamienny rdzeń, który położony był na warstwie kulturowej z materiałem ceramicznym XV w.

W pd.-wsch. części g. (st. „Mykolaïvs'ka cerkva”) zbadano pozostałości kamiennych fundamentów apsydy cerkwi oraz cmentarzysko w jej pobliżu. Odkryto materiał ceramiczny XIV–XVII w.

Warstwa kulturowa g. jest bardzo zniszczona przez współczesne roboty budowlane.

L: M. Filipčuk 1994, s. 93–94.

HOLOSKOVYČI, rejon Brody, obwód L'viv

(pol. Hołoskowice, ukr. Hołosковичі)

Patrz > Suchodoly.

L: B. Janusz 1918, s. 82; I. Svješnikov 1959, s. 13–14; APPV 1982, s. 169.

65. HOROD, rejon Kosiv, obwód Ivano-Frankivs'k

(pol. Horod, ukr. Город)

C: St. określone jako g. znajduje się w pobliżu wsi H.

G: St. datuje się na IX–XII w. (APPV 1982, s. 120).

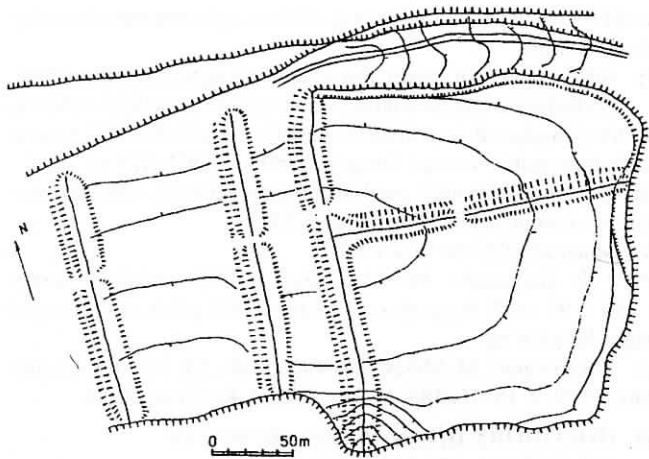
L: W. Ber 1936, s. 100; O. Ratyč 1957a, s. 44; APPV 1982, s. 120.

66. HORODNYCJA, rejon Horodenka, obwód Ivano-Frankivs'k

(pol. Horodnica, ros. Городница, ukr. Городниця)

C: G. położone jest w pobliżu wsi, na wysokim cyplu, który ograniczają doliny Dniestru, Jamhorowu i Suchego Potoku.

D: Zachowane są pozostałości złożonego systemu umocnień g. (częściowo zniszczonego orka), które ma powierzchnię ponad 6 ha. Główny majdan od wsch. i pd. ograniczony jest stromymi zboczami, a od pn. i zach. dwoma wałami i fosami. Wał okalający dytync ma szer. 14 m, wys. 2,4 m, fosa zaś jest szeroka na 12 m, a głęboka na 2,5 m. Trzeci wał przechodzi w poprzek g., dwa mniejsze zaś znajdują się za wałem zach. (ryc. 12).

Ryc. 12. Horodnica. Plan grodziska (wg Ju. Maleev 1988, s. 103)
 Abb. 12. Horodnycja. Burgwallplan (nach Ju. Maleev 1988, s. 103)
 Рис. 12. Городница. План городища (согл. Ю. Малеев 1988, с. 103)

E: G. odkryte zostało w 1876 r. przez W. Przybysławskiego, który – wraz z I. Kopernickim – przeprowadził w latach 1877–1882 jego badania. W 1921 r. g. badał powierzchniowo W. Antoniewicz, w latach zaś 1938–1939 wykopaliska na g. prowadził M. Śmiszko. W 1962 r. g. badał P. Rappoport (ekspedycja LO IA AN ZSRR), a w r. 1983 badania g. przeprowadzone zostały przez ekspedycję INS AN USRR (prawdopodobnie o tych właśnie badaniach, w trakcie których cięto wały i sporządzono nowy plan g., pisze Ju. Maleev 1988, s. 102 – aut.).

F: M. Śmiszko dokonał cięcia wału okalającego dytync. Rdzeń tego wału usypano z czarnoziemiu, a część wierzchnią z gliny. Czarnoziem i glinę wybrano z fosy.

L. Krušel'nickaja ustaliła w wyniku wykopalisk w 1983 r., że wały i fosy g. są staroruskie.

W trakcie badań Ju. Maleeva wykopami przecięto północną część wału wewnętrznego, wał poprzeczny oraz wał zewnętrzny. Wał wewnętrzny (wys. 3,6 m, szer. 17,5 m) zbudowany był z warstwy (0,7 m) czarnoziemiu u podstawy; płaszcza czarnoziemowego (1,25 m) od strony czołowej; warstw wewnętrznych złożonych z czarnoziemiu, gliny i wapienia oraz warstwy (do 1 m) wapienia na wierzchołku i zboczach.

Po stronie zewnętrznej wału wewnętrznego znajduje się fosa (szer. 10 m, gł. 1 m).

Wał poprzeczny (wys. 2,8 m, szer. ok. 15 m) złożony był z warstwy (do 2,2 m) humusu kopalnego i czarnoziemiu zalegającej u stopy oraz warstw gliny i wapienia przykrytych czarnoziemem. Wierzchni humus w znacznym stopniu spłynął do wnętrza g. Można sądzić, że wał usypano jednorazowo.

Fosa na badanym odcinku miała szer. 14 m, a gł. 1,7 m.

Wał zewnętrzny sypany był dwukrotnie. Najpierw – przy kopaniu rowu – uformowano jego podstawę z czarnoziemiu zdjętego z powierzchni, tę zaś przykryto warstwami czarnoziemiu z gliną i wapienia. Po upływie dłuższego czasu nadsypano wał o warstwę czarnoziemowo-gliniastą i czarnoziemowo-wapienną z wypełniska fosy, jego grzbiet zaś wykonano z wapienia wydobytego przy pogłębianiu rowu.

Odkryto dwie półziemianki z wydrążonymi w ścianach piecami. W pierwszej (2,8 x 3,5 m) znaleziono szkielety mężczyzny i psa oraz siekiere, czworokątną sprzączkę brązową, ramkę kolistej sprzączki brązowej i przedmiot żelazny. W drugiej (2,2 x 2,9 m) szczątki osobnika dorosłego, pozbawionego kończyn dolnych, i pięciorga dzieci. W obu odkryto ceramikę XII–XIII w. Chaty zniszczone zostały przez pożar.

Na g. odkryto szklane i brązowe bransolety, brązowe pierścionki, kolczyki, żelazną ostrogę, kłódkę, groty, brązową ikonkę, dwie kamienne formy odlewnicze, brązową buławę, trzy rylce oraz ułamki ceramiki XII–XIII w.

G. jest st. wielokulturowym (osadnictwo kultury trypolskiej, z epoki brązu, z okresu wczesnohalsztackiego i staroruskie).

G: A. Meljukova (Ju. Maleev 1988, s. 102) odnosi wały g. do okresu słowiańskiego, nie wykluczając obecności umocnień starszych (na dnie rowu w pd. części g. znaleziono ułamki ceramiki z okresu przedscytyjskiego).

P. Rappoport (1963, s. 63; 1965, s. 102) nie uważa g. za staroruskie. Datuje je (1965, s. 102) na wczesną epokę żelaza.

L. Krušel'nickaja (1985, s. 300), po przeprowadzeniu badań wałów uważa, że gród funkcjonował w XII–XIII w.

V. Petehyryč (1983b, s. 50–51; 1990, s. 143) sądzi, że gród miał charakter miejski, a zniszczony został przez hordy Batu-chana w 1241 r.

Ju. Maleev (1988, s. 104–105) uważa, że pierwotnie gród został wzniesiony w okresie halsztackim (kultura hohlihradzka), a wykozystano go powtórnie w okresie staroruskim. W pierwszej fazie usypano trzy równoległe wały, we wczesnym średniowieczu zaś powiększono zewnętrzną linię umocnień, a odcięty przez nią cypel przedzielono wałem i rowem.

H: W pobliżu g. położone są staroruskie st. osadowe oraz cementarzyska kurhanowe i podpłytowe.

I: Materiał zabytkowy złożony jest w MAK i PMA.

L: W. Przybysławski 1906, s. 27; B. Janusz 1918, s. 116–122; W. Antoniewicz 1921, s. 184–185; O. Ratyč 1957a, s. 44–45, 83, 93, 95; 1959a, s. 122–125, 127; P. Rappoport, M. Malevskaja 1963, s. 63; P. Rappoport 1965b, s. 102; V. Petehyryč (Petegirič) 1983b; 1990c; L. Krušel'nickaja 1985; Ju. Maleev 1988, s. 102–106, 109.

HORODNYCJA > Bohyt

67. **HORODOK**, m. rejonowe, obwód L'viv

(pol. Gródek Jagielloński, ros. Городок, ukr. Городок)

B: H. pod nazwą „Solonyj horodok” wzmiankowano – jako główny ośrodek handlu solą – w staroruskim latopisie pod r. 1213. Był ważnym centrum gospodarczym i kulturalnym ziemi halicko-wołyńskiej.

C: G. położone jest w centralnej części miasta H., na niewysokim wzniesieniu, opasany odnogami Wereszczycy.

D: Zachowały się pozostałości umocnień g., które składa się z dytyncy (3 ha) i przylegającego do niego od pd. i pd.-wsch. posadu (ponad 16 ha), rozdzielonych głęboką i szeroką fosą.

E: Badania ratownicze (założono dwa wykopy) na g. przeprowadzone zostały w 1985 r. przez ekspedycję INS AN USRR i LOOUOPIK.

F: W wykopie I odkryto na gł. 0,2–0,3 m pozostałości naziemnej budowli z piecem glinianym. W pobliżu zebrano znaczną ilość ceramiki XIII – 1. poł. XIV w. Na gł. 0,75–0,80 m zarysowały się kontury budowli słupowej (4 x 3,7 m) z podłogą na gł. 1,5 m I z wejściem od strony pd. W jej czarnoziemowym wypełnisku znajdowała się znaczna ilość węgla drzewnego, polepy oraz materiału ceramicznego XII–XIII w. Znaleziono ułamki amfor, przezłsik z łupku, amulet z kła drapieznika, kościaną igłę, ornamentowaną rękojeść noża, jajo kamienne, a obok pieca 40 ułamków bransolet szklanych, dwa paciorki i pierścien z niebieskiego szkła.

W wykopie II zaobserwowano warstwę (1,5 m) kulturową z pojedynczymi fragmentami ceramiki XII–XIII w., rozwalisko pieca i znaczną ilość materiału ceramicznego XII–XIV w. W wykopie tym odkryto 15 grobów XVI–XVII w.

J: O. Ratyč (1957a, s. 21) pisze, że na g. zbudowano zamek.

L: O. Ratyč 1957a, s. 21; APPV 1982, s. 173; O. Korčinskij, V. Petegirič 1987.

68. **HORODYS'KO**, rejon Staryj Sambir, obwód L'viv
(ros. Городыско, ukr. Городисько)

C: G. położone jest na wzniesieniu, na zach. od wsi H.

D: G. ma plan koła o obwodzie 52 m. Wał g. zachował się od strony dostępnej (pd.-zach.) do wys. 9 m. Majdan g. jest nierówny.

E: Badania g. przeprowadzone zostały w 1986 r. przez ekspedycję UL. Wykonano wykop o powierzchni 16 m² przy wewnętrznej stronie wału.

F: W jamie o średnicy 1,5 m i gł. 0,5 m odkryto znaczną ilość ceramiki XIII–XIV w.

L: R. Čajka, N. Peleščišin 1988.

69. **HORODYŠČE**, rejon Sambir, obwód L'viv
(pol. Horodyszcze, ukr. Городище)

C: St. określone jako g. położone jest na peryferiach wsi H.

E: Badania wykopaliskowe na st. przeprowadził w latach 30. XX w. W. Kobielnik (V. Kobil'nyk).

F: Odkryto materiał zabytkowy z okresu staroruskiego.

J: V. Aulich podczas badań weryfikacyjnych w latach 1964–1965 g. nie odnalazł. Być może st. znajduje się w sąsiedniej wsi – Ozymyna (O. Macjuk 1995, s. 63).

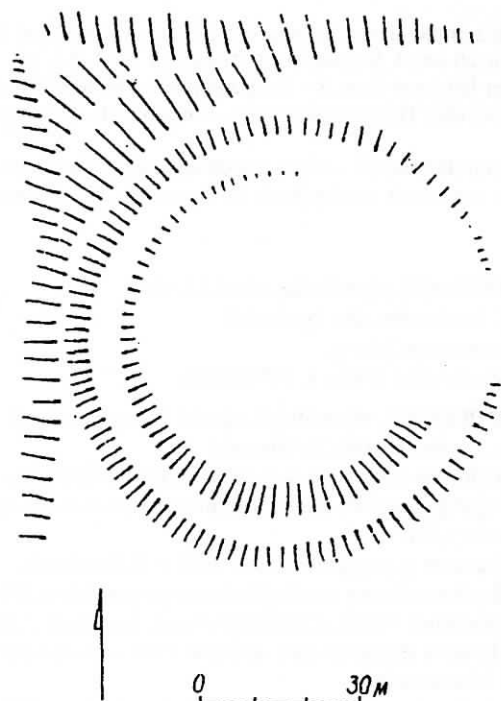
L: M. Śmiszko 1933, s. 25; O. Ratyč 1957a, s. 16; O. Macjuk 1995b, s. 63.

70. **HORODYŠČE**, rejon Żydacziv, obwód L'viv
(pol. Horodyszcze, ros. Второе Городище, ukr. Городище)

C: St. określane jako g. (?) położone jest na pagórku na pn. od wsi H., na pn.-wsch. od Chodorowa.

D: Nie ma pozostałości wałów i fos.

EF: W 1962 r. P. Rappoport zebrał na st. liczne ułamki ceramiki XIII w.

Ryc. 13. Grodzisko „Zamčys'ko” we wsi Horodyszcze (wg P. Rappoport 1967b, s. 19)

Abb. 13. Burgwall „Zamčys'ko” im Dorf Horodyšče (nach P. Rappoport 1967b, s. 19)

Рис. 13. Городище „Замчище” в селе Городище (согл. П. Рappoport 1967b, с. 19)

L: P. Rappoport, M. Malevszkaja 1963, s. 61, 66, 72–74; APPV 1982, s. 175.

71. **HORODYŠČE**, rejon Kozova, obwód Ternopil'
(pol. Horodyszcze, ros. Городище, ukr. Городище)

C: G. „Zamčys'ko” położone jest nad rz. Wysuszką, na lekkim skłonie wysokiego wypłaszczenia.

D: G. ma plan koła o średnicy ok. 55 m. Chronione jest pojedynczym wałem (ryc. 13).

E: G. badał w 1963 r. P. Rappoport.

G: G. datowane jest na XII–XIII w.

I: Materiały z g. złożone są w LMH.

L: O. Ratyč 1957a, s. 81 (?); P. Rappoport 1967b, s. 19; APPV 1982, s. 160.

72. **HORODYŠČE**, rejon Zboriv, obwód Ternopil'
(pol. Horodyszcze, ukr. Городище)

C: G. (st. „Bozok”) położone jest na pd. peryferiach wsi H., na wysokiej terasie pomiędzy Seretem a jego prawym dopływem – Łopuszanką.

D: Widoczne są pozostałości dwóch wałów, chroniących g. od pd., ciągnących się z pd.-zach. na pn.-wsch. na długości 900 m. G. jest zniszczone orką.

E: Badania na g. przeprowadzone zostały przez ekspedycję TKM.

F: Znaleziono brązowy kabłączek skroniowy, nóż, klucz żelazny, łupkowe przęsłiki, bursztynową zawieszkę, paciorek z pasty szklanej, liczne fragmenty szklanych bransolet, żuźle żelazne oraz ułamki ceramiki XII–XIII w. Z g. pochodzą także krzyżyki.

I: Krzyżyki znajdują się w TKM oraz w kolekcji O. Kolodija.

L: M. Jahodyns'ka 1993, s. 67; O. Havryljuk 1994, s. 23, 25.

73. **HOVDA (wieś POSTOLIVKA)**, rejon Husjatyn, obwód Ternopil'

(pol. Gowda, Holda, Kolda, Postołówka, ros. Говда, ukr. Говда – с. Постолівка)

C: G. „Hovda” położone jest na prawym brzegu Zbrucza, w paśmie Miodoborów.

D: G. ma owalny majdan (40 x 20 m) otoczony wałem, a od dostępnej strony chroniony fosą. Majdan obniża się ku pd.-wsch. (różnica wys. – 20 m). Od pd. strony, wzdłuż wału przechodzi fosa wewnętrzna (ryc. 14).

E: Na g. prowadzono badania (wykop o powierzchni 108 m²) w latach 1988 i 1989. Pracami kierował I. Gavrituchin.

F: Wydzielono cztery fazy budowlane wału g., przy czym za każdym razem jego powierzchnię pokrywano brukiem kamiennym. Wał składał się z warstw węgla, polepy i kamieni, które przekładane były warstwami czystej gliny (20 i 80 cm).

W pd. części wał przecinała studnia (na planie zbliżonym do koła, średnica – 3,4 m), o ścianach w górnej części pochyłych (do gł. 60 cm), a niżej pionowych. Ściany studni wyłożone były kamieniami i wzmocnione bierwionami. Wyeksplorowano ją do gł. 3,6 m. Odkryto ceramikę XI w. i kości zwierząt.

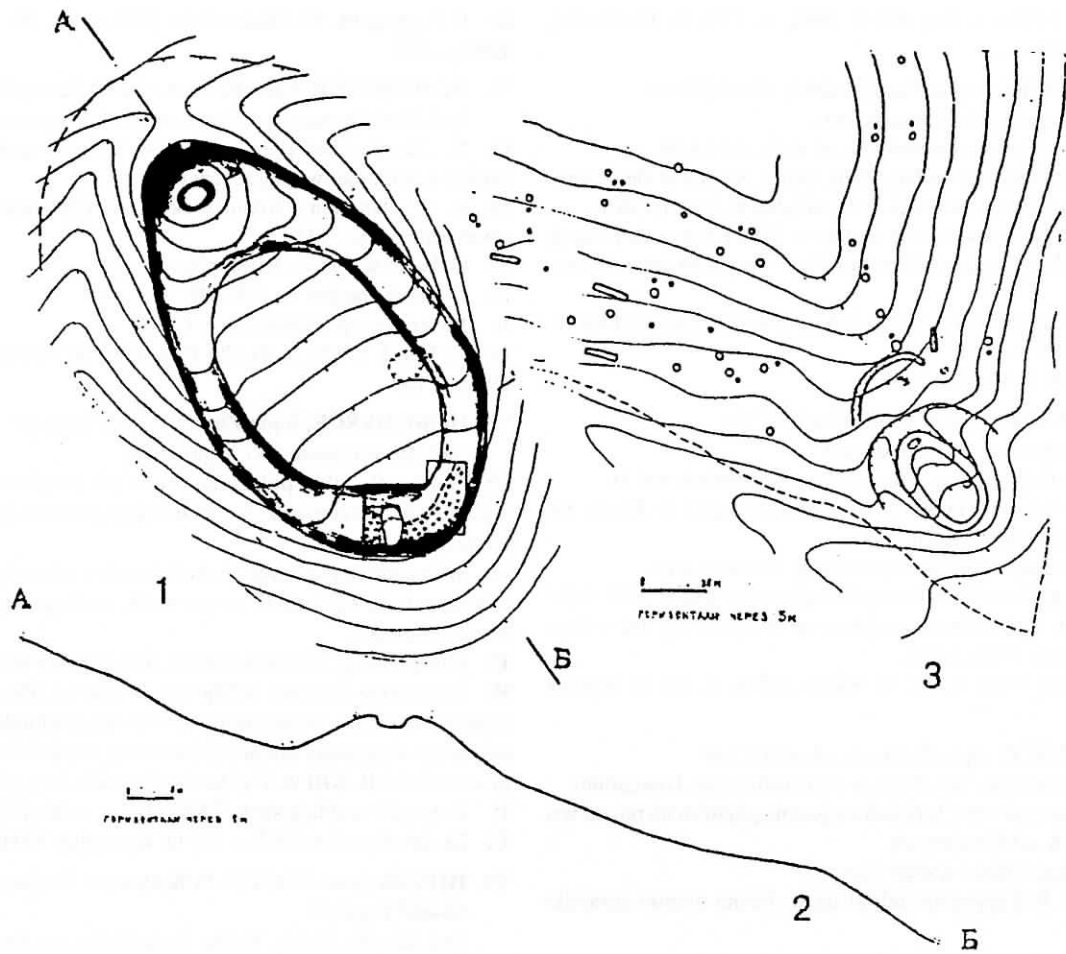
Do studni przylegał majdanik, na którym znajdowała się warstwa węgla.

W wale znajdował się niszowy piec interpretowany jako chlebowy, który zbudowany miał być po zasypaniu studni.

Znaleziono (w górnej warstwie) ceramikę XII – 1. poł. XIII w., ułamek bransolety szklanej, kilka grotów strzał, krzesiwo, przęsłik z łupku i kości zwierząt.

Wypełnisko fosy wewnętrznej złożone było z licznych warstewek węgla, polepy oraz gliny, nasycone zaś ułamkami naczyń i kośćmi zwierzęcymi. Odkryto w nim także grot strzał.

G: I. Rusanova i B. Timoščuk (1993, s. 60; i in.) interpretują g. jako służące kultowi pogańskiemu w okresie od X/XI w. do połowy

Ryc. 14. Grodzisko „Hovda”. 1 – plan grodziska; 2 – przekrój grodziska wzdłuż dłuższej osi; 3 – plan grodziska i przylegającej do niego osady z zagłębieniami po budynkach i placzkami po domach naziemnych (wg I. Rusanova, B. Timoščuk 1993, ryc. 11)

Abb. 14. Burgwall „Hovda”. 1 – Burgwallplan; 2 – Burgwallprofil entlang der längeren Axe; 3 – Burgwallplan samt dem Plan der sich anschliessenden Siedlung mit den Gebäudespuren und Plätzen, wo es früher Häuser gab (nach I. Rusanova, B. Timoščuk 1993, Abb. 11)

Рис. 14. Городище „Говда”. 1 – план городища; 2 – разрез городища по длинной оси; 3 – план городища и прилегающего к нему селища с западинами от углубленных построек и площадками от наземных домов (согл. И. Русанова, Б. Тимошук 1993, рис. 11)

XIII w. Celom kultu służyć miała zarówno studnia, której powstanie datuje się na XI w., jak i majdanik, który miał być miejscem ofiarnym, oraz piec.

V. Darkevič (1996, s. 206) przypuszcza, że g. było w XI–XIII w. grodem schronieniowym dla okolicznej ludności.

I: Sprawozdanie z badań (Rusanova I. P., Timoščuk B. A. – *Otčety o rabote Prikarpatsoj ekspedicii za 1988, 1989 gg.*) złożone jest w Archiwach IA RAN i IA AN Ukrainy.

L: I. Rusanova, B. Timoščuk 1993, s. 22, 60, 99, ryc. 11,12; 1998a, s. 242; 1998b, s. 150–152; W. Szymański 1995–1996, s. 220–222, 236; B. Timoščuk 1993, s. 117–118; 1998, s. 40; V. Darkevič 1996, s. 206.

74. **HRABOVEC'**, rejon Bohorodčany, obwód Ivano-Frankivs'k (pol. Grabowiec, ukr. Грабовець) st. określone jako g.

L: O. Ratyč 1957a, s. 80.

75. **HRADIVKA**, rejon Horodok, obwód L'viv (ukr. Градівка)

st. oznaczone jako g.

L: O. Korčynsky 1998a, s. 437 (mapa).

76. **HREBENIV**, rejon Skole, obwód L'viv (pol. Hrebenów, ukr. Гребенів) st. oznaczone jako g.

L: O. Korčynsky 1998a, s. 437 (mapa).

77. **HROBYS'KO**, rejon Halyč, obwód Ivano-Frankivs'k (ros. Гробыско, ukr. Гробисько)

C: G. położone jest na cyplu u ujścia Łukwy do Dniestru.

D: G. zajmuje teren ok. 0,5 ha. Zachowały się nieznaczne pozostałości wałów i fos.

E: Badania na g. przeprowadził w 1951 r. V. Dovženok.

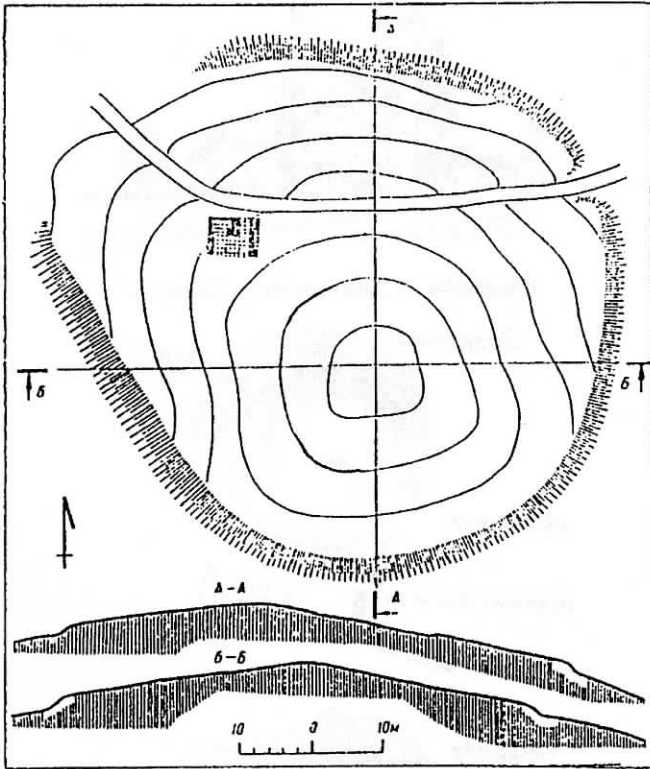
F: Odkryto zniszczoną warstwę kulturą z materiałem XII–XIII w.

G V. Dovženok (1955, s.13) przypuszcza, że g. było siedzibą bojara Sudysława Bernatowicza, którą w 1229 r. zniszczyły wojska Daniela Romanowicza.

H: W okolicach g. znajdują się liczne ślady osadnictwa XII–XIII w. **I:** Materiał zabytkowy złożony jest w IU AN Ukrainy.

L: V. Dovženok 1955, s. 13; O. Ratyč 1957a, s. 45; APPV 1982, s. 113.

78. **HROZ'OVA**, rejon Staryj Sambir, obwód L'viv (pol. Grażiowa, ukr. Грозьова, Грозево)

Ryc. 15. Plan grodziska we wsi Grąziowa (wg M. Rożko 1996, s. 180)

Abb. 15. Burgwallplan im Dorf Hroz'ova (nach M. Rożko 1966, s. 180)

Рис. 15. План городища в селе Грозова (согл. М. Рожко 1996, с. 180)

C: G. (st. „Okip”) położone jest na szczycie Magury Łomniańskiej (wys. 1022 m).

D: G. ma plan zbliżony do koła (75 x 65 m). Otacza je zniszczony wał (ryc. 15).

E: Wał g. badał w 1932 r. lekarz i archeolog-amator W. Kobylnyk (V. Kobil'nyk).

G: M. Rożko (1996, s. 181) interpretuje g. jako nadgraniczny punkt obronny, kontrolujący okolicę.

O. Korčyns'kyj (1998b, s. 77) oznaczył g. jako kultowe.

L: M. Rożko 1996, s. 180–181; N. Bilas 1995, s. 11–12; O. Korčyns'kyj 1998b, s. 77 (mapa).

79. **HRYHORIV**, rejon Monastyrys'ka, obwód Ternopil' (pol. Hrehorów, ukr. Григорів) st. określone jako g.

L: O. Ratyč 1957a, s. 81.

80. **HRYNČUKY**, rejon Žovkva, obwód L'viv (ukr. Гринчуки)

C: G. znajduje się na pd.-wsch. peryferiach wsi H.

D: Majdan g. otoczony jest wałem i fosą.

F: Wśród znalezionych na g. materiałów znajduje się ceramika XII–XIII w.

L: APPV 1982, s. 178.

81. **HUSJATYN**, miasto rejonowe, obwód Ternopil' (pol. Husiatyn, ukr. Гусятин) st. określone jako g.

L: O. Ratyč 1957a, s. 81.

82. **ILIV**, rejon Mykolaiv, obwód L'viv (pol. Iłow, ros. Илев, ukr. Ілів)

C: G. (st. „Pečera”) znajduje się na cyplu, ok. 40 m nad poziomem doliny.

D: Majdan g. ma kształt nieregularnego trójkąta (60 x 55 m). Od pn., wsch. i zach. ograniczony jest stromymi, skalistymi urwiskami, a od strony pd.-wsch. usytuowaną na wypłaszczeniu podwójną linią wałów i szerokich fos (ryc. 16).

E: G. zostało odkryte i badane w 1985 r. przez D. Pavliwa i O. Korčyns'kiego. W 1987 r. badania g. prowadził B. Tymoščuk.

F: Wał wewnętrzny g. usypano na zwęglonej warstwie (15 cm), w której znajdowały się ułamki obtaczanych naczyń z pocz. XI w. Na powierzchni wału odkryto ślady ognisk na brukach kamiennych, szczątki zwierząt, ułamki obtaczanych naczyń XII–XIII w. Nie zauważono pozostałości konstrukcji obronnych. Na dnie fosy stwierdzono – również na kamiennych brukach – pozostałości ognisk.

Elementem zabudowy majdanu jest konstrukcja* przylegająca do wału wewnętrznego (interpretowana jako postument idola). W górnej części tejże konstrukcji znajdowało się zagłębienie o średnicy 40 cm, gł. na 20 cm.

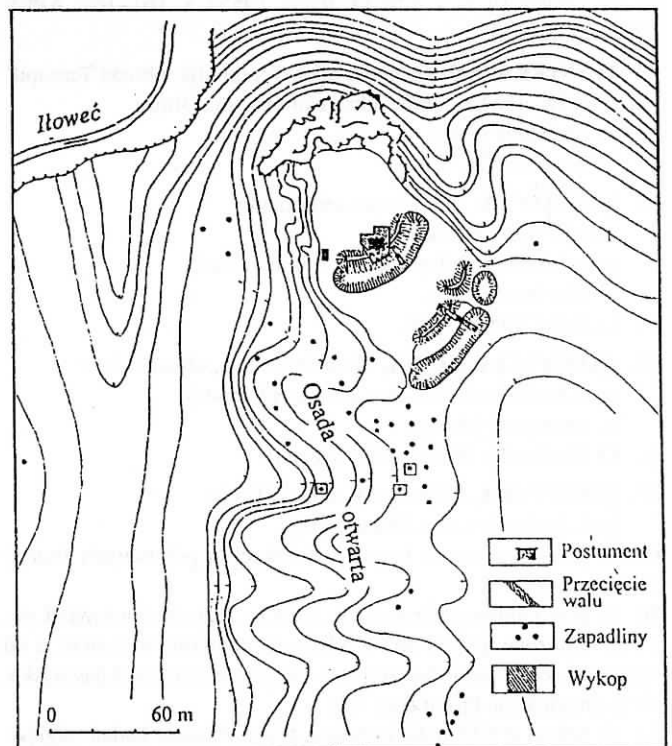
W jego otoczeniu, w warstwie popiołu i węgla odkryto ułamki naczyń XII–XIII w., brązowy pierścień z tarczką i fragment żelaznego sierpa.

Na majdanie wyeksplorowano jamy, w wypełnisku których odkryto znaczną ilość kości zwierzęcych i ptasich oraz ułamki naczyń XII–XIII w.

G: G. interpretuje się jako ośrodek kultowy, który trwał (B. Tymoščuk 1993a, s. 28; I. Rusanova, B. Tymoščuk 1998b, s. 147–148) od XI do XIII w.

Wał zewnętrzny datuje się na wczesną epokę żelaza, zaś wał wewnętrzny na okres po przyjęciu przez Ruś chrześcijaństwa. Oba miały mieć (B. Tymoščuk 1993a, s. 28) charakter kultowy.

W. Szymański (1997, s. 293) sądzi, że g. jest reliktem późnego gródka z pozostałościami jakiejś budowli przywałowej (stołp?), a nie obiektem kultowym.

Ryc. 16. Iłow. Plan grodziska (wg O. Korczyński 2000, s. 74)

Abb. 16. Iiiv. Burgwallplan (nach O. Korczyński 2000, s. 74)

Рис. 16. Илев. План городища (согл. О. Корчинский 2000, с. 74)

H: W pobliżu g., na zboczu cypla, odkryto współczesną mu wczesnośredniowieczną osadę.

I: Sprawozdanie z badań znajduje się w Archiwum Naukowym VDAE IN NAN Ukrainy.

J: *I. Rusanova i B. Timoščuk (1993, s. 23, 104, ryc. 10–4) piszą, że konstrukcja ta jest nasypem ziemnym (wymiary stropu – 5,0 x 6,0 m, łącznie ze zniwelowaną częścią wału), O. Korczyński (2000, s. 68, ryc. s. 74) zaś, że zbudowana została z bloków kamiennych i ma wymiary 3,4 x 4,5 m.

L: I. Rusanova, B. Timoščuk 1993, s. 22–23, 104–105, ryc. 10–3, 4, 5; 12–1; B. Timoščuk 1993a; 1993b, s. 114; 1998b, s. 147–148; W. Szymański 1997, s. 293; O. Korczyński (Korczyński) 1998; 2000, s. 68, 74.

83. **ISAKIV**, rejon Tłumač, obwód Ivano-Frankivs'k (pol. Isaków, ukr. Ісаків)

C: G. położone jest we wsch. części wsi I., na cyplu, ograniczonym od pn., wsch. i pd. jarami ciągnącymi się w stronę Dniestru, od zach. zaś przechodzącym w wypłaszczenie.

D: Na terenie g. znajdują się obecnie budynki mieszkalne i gospodarce. Pozostałości bardzo zniszczonych umocnień znajdują się w dwóch miejscach. Droga przecinająca cypl ze wsch. na zach. ma przebiegać dawną fosą. G. było elipsowate (50 x 30 m), zajmowało powierzchnię ok. 0,1 ha. Na terenie g., na zboczach cypla wydobywa się kamień.

E: Badania powierzchniowe i sondaż na g. przeprowadził w 1949 r. O. Ratyč.

F: Wał g. zbudowano z ziemi przemieszanej z drobnymi kamieniami.

W wykopie sondażowym odkryto fragmenty naczyń trypolskich, staroruskich i późniejszych oraz bryłki polepy i kamienia. Nie było wyraźnej warstwy z jakiegokolwiek okresu.

Na powierzchni g., zwłaszcza na zboczach, znaleźć można ułamki ceramiki kultury trypolskiej i – rzadsze – staroruskie.

I: Materiał zabytkowy znajduje się w zbiorach IU AN Ukrainy.

L: B. Janusz 1918, s. 124; O. Ratyč 1955a, s. 161–162; APPV 1982, s. 122–123.

84. **IVANIVKA (kol. JANIV)**, rejon Terebovlja, obwód Ternopil' (pol. Iwanówka, Janów, ukr. Іванівка, кол. Янів) st. określone jako g.

L: O. Ratyč 1957a, s. 81.

85. **JASENIV PIL'NYJ**, rejon Horodenka, obwód Ivano-Frankivs'k (pol. Jasienów Polny, ukr. Ясенів Пільний) st. określone jako g.

L: O. Ratyč 1957a, s. 80.

86. **JASENYCJA SIL'NA**, rejon Drohobyč, obwód L'viv (pol. Jasienica Solna, ukr. Ясениця Сільна) st. oznaczone jako g.

L: O. Korčynsky 1998a, s. 437 (mapa).

87. **JOSYPIVKA**, rejon Bus'k, obwód L'viv (pol. Juškowice, ukr. Йосипівка)

C: G. położone jest na bagnistych łąkach u północnych zboczu Woroniaków.

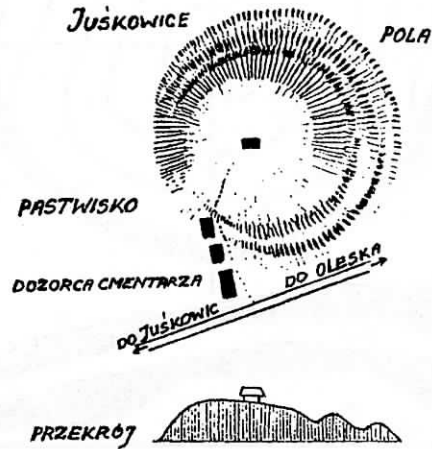
D: G. przypomina pagórek o wys. do 8 m. Jego średnica ma dł. ok. 60 m. Otoczone jest od pn., wsch. i pd. podwójnym wałem, a od strony pd.-zach. jego zbocze opada stromo ku małemu pastwisku. Na g. znajduje się kirkut (ryc. 17).

E: G. odkrył w 1930 r. G. Leńczyk. Nie wykonano badań (wyjąwszy obejrzenie kretowin).

G: G. Leńczyk (1930a, s. 96) przypuszcza, że jest to g. wczesnohistoryczne.

GRODZISKO W JUŠKOWICACH p. ZŁOCZÓW

Ryc. 17. Juškowice. Grodzisko (wg G. Leńczyk 1930a, s. 96)

Abb. 17. Josypivka. Burgwall (nach G. Leńczyk 1930a, s. 96)

Рис. 17. Йосипівка. Городище (согл. G. Leńczyk 1930a, s. 96)

J: U Janusza (1918, s. 280) jest wzmianka – opatrzona znakiem zapytania – o wykopanych przypadkowo grobach kamiennych.

L: B. Janusz 1918, s. 280; G. Leńczyk 1930a, s. 95–97.

88. **KAPUSTYNCI**, rejon Čortkiv, obwód Ternopil'

(pol. Kapuścińce, ros. Капустинцы, ukr. Капустинці)

C: G. – st. „Horodyšče” położone jest na wsch. brzegu Seretu.

D: G. ma duże rozmiary. Chronione jest przez potężne wały.

F: Na g. znajdowane były ułamki ceramiki oraz krzyżyki, enkolpiony i ikonki.

G: P. Rappoport (1967b, s. 12) przypuszcza, że g. zostało zbudowane we wczesnej epoce żelaza, a zasiedlono je ponownie w okresie staroruskim.

H: W okolicy g. znajdowane były zabytki o różnej chronologii.

I: Dewocjonalia znajdują się w TKM i kolekcji O. Kolodija.

L: W. Przybysławski 1906, s. 14; B. Janusz 1918, s. 63–64; O. Ratyč 1957a, s. 81; P. Rappoport 1967b, s. 12; M. Jahodyns'ka 1993, s. 67, 69–71.

89. **KAVS'KE I**, rejon Stryj, obwód L'viv

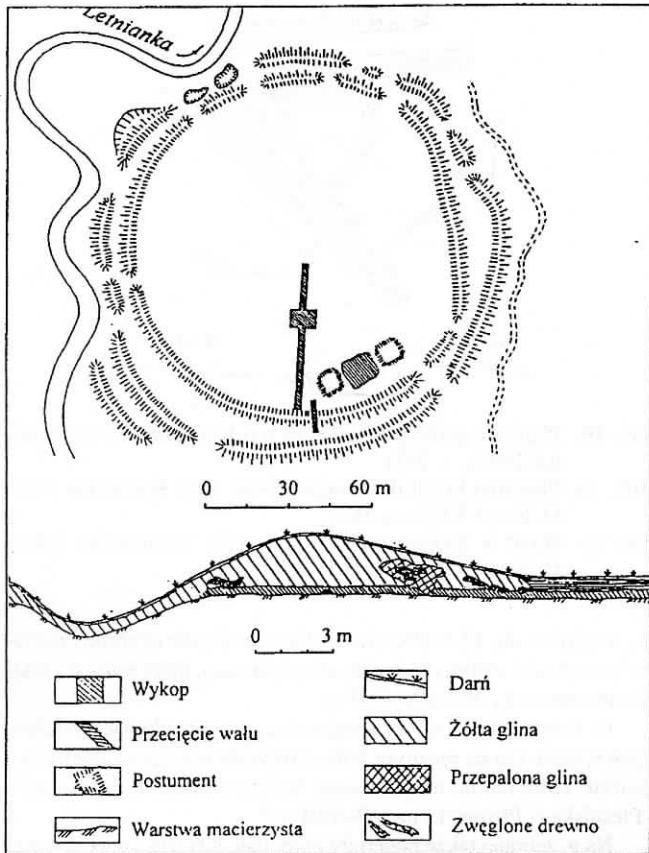
(pol. Kawsko, ros. Кавско, ukr. Кавське)

C: G. „Byč” położone jest 4,5 km na pd.-zach. od wsi K., na prawym brzegu Letnianki.

D: G. miało (wg O. Korčyns'kiego 2000, s. 70, już nie istnieje) plan bardzo zbliżony do koła. Chronione było systemem dwóch wałów i fos. W pd.-zach. części g. znajdowały się trzy podwyższenia (8 x 8 m, wys. do 0,5 m; V. Bernjakovyč 1959, s. 33) (ryc. 18).

E: G. badane było w 1956 r. przez V. Bernjakovyča (ekspedycja LMH i Stryjskiego Muzeum Krajoznawczego).

F: W pd. części g. przeprowadzono badania wału wewnętrznego (wys. 1,65 m, szer. 7,8 m). Usypany był z żółtej gliny wybranej z fosy. Nie odkryto pozostałości drewnianych konstrukcji wału. Wierzchnia strona wału jest wypalona. Wnętrze wypalone jest

Ryc. 18. Plan grodziska (st. „Byč”) we wsi Kawsko (wg O. Korczyński 2000, s. 76)

Abb. 18. Burgwallplan (Fundst. „Byč”) im Dorf Kavs’ke (nach O. Korczyński 2000, s. 76)

Рис. 18. План городища (уроч. «Бич») в селе Кавское (согл. О. Корчинский 2000, с. 76)

znacznie słabiej i tylko obok stopy wału. W niektórych miejscach glina nosi ślady ubijania.

Przeprowadzono badania wykopaliskowe środkowego podwyższenia odkrywając na gł. 20 cm warstwę przepalanej gliny na nieregularnym planie (3,3 x 3 m), w której pd.-zach. części znajdowały się pozostałości dranic (dł. 4–5 m, szer. 20–30 cm, grubość 4–5 cm). Nie odkryto pozostałości pieców i słupów. Znaleźiska (nóż, kowadełko, żuźle żelazne i szklane) koncentrowały się w pd.-zach. części warstwy. Ceramika, której ułamki znaleziono wykonana była na kole garncarskim. Obiekt interpretuje się jako naziemny budynek gospodarczy na planie kwadratu, który spłonął.

Wyeksplorowano elipsową półziemiankę (3,8 x 1,95 m, gł. ponad 40 cm, orientowaną – pn.-zach. – pd.-wsch.) z wejściem od strony pd.-zach, która znajdowała się 16 m na pn. od pd. skraju g. Na jej dnie odkryto węgle, polepę i drobne otoczaki, a na skraju 51 dołków posłupowych. Ułamki ceramiki podobne były do fragmentów z poprzedniego obiektu. Budynek interpretuje się jako gospodarczy (brak pieca, jak i w poprzednim obiekcie).

G: V. Bernjakovyč (1959, s. 34) określa czas funkcjonowania grodu na XII–XIII w.

P. Rappoport (1965b, s. 102) pisze, że nie jest wyjaśniony czas funkcjonowania grodu, ponieważ osadnictwo staroruskie zajmowało tylko pd. część g., a na części pozostałej nie ma warstwy kulturowej.

O. Korczyński (2000) sugeruje kultowy charakter grodu.

J: O. Korczyński (2000, s. 71) pisze też o naczyniach X–XI w. (?)

L: V. Bernjakovyč 1959, s. 33–34; P. Rappoport 1965b, s. 102; V. Kozak, A. Ratič 1975; O. Korczyński 2000, s. 70–71.

90. **KAVS’KE II**, rejon Stryj, obwód L’viv (pol. Kawsko, ukr. Кавське)

C: G. położone jest 4 km na pn. od wsi K., w centralnej części lasu „Bučyna” („Strons’kij”). Teren g. porośnięty jest lasem.

D: G. ma plan koła. Obwiedzione jest wałem (wys. 1,7–2 m, szer. 3–4 m). Jeden z boków g. przechodzi na skraju terasy nadzalewowej.

L: V. Bernjakovyč 1959, s. 32.

91. **KNJAŽDOR**, rejon Kolomyja, obwód Ivano-Frankivs’k (pol. Kniaźdwór, ros. Княждвор, ukr. Княждвор)

C: G. położone jest na prawym brzegu Prutu, na terenie rezerwatu cisów K.

D: Majdan g. (150 x 150 m) chroniony jest od dostępnej strony fosą i wałem ziemnym (wys. do 1,5 m).

E: G. odkryte zostało w 1978 r. przez ekspedycję IFOOOPIK.

G: G. datowane jest na XII–XIV w.

L: B. Tomenčuk, M. Klapčuk, P. Arsenyč 1979.

92. **KNJAŽE**, rejon Zoločiv, obwód L’viv (pol. Kniaże, ukr. Княже)

St. określono jako g. (APPV 1982, s. 176) błędnie cytując Janusza (1918, s. 280), który pisze o kurhanie.

L: B. Janusz 1918, s. 280; APPV 1982, s. 176.

93. **KOBAKY**, rejon Kosiv, obwód Ivano-Frankivs’k (pol. Kobaki, ros. Кобаки, ukr. Кобаки)

C: G. (st. „Gorodišče”) położone jest na wysokim cyplu prawego brzegu Rybnicy.

D: Majdan g. (155 x 100 m) chroniony jest niewysokim wałem ziemnym i fosą (szer. 6 m).

E: G. zostało odkryte i było badane w 1978 r. przez ekspedycję Uniwersytetu Czerniowieckiego. Wykopaliska przeprowadzono na linii obronnej od strony dostępnej.

F: Odkryto, że g. chroniła ściana z bierwion, wzmocniona od przodu glinianą skarpą (jej pozostałością jest niewysoki wał), a od strony wewnętrznej przylegał do niej długi dom (szer. 3,5 m).

Na majdanie odkryto ponad 10 obiektów-zaciemnień (pozostałości dawnych chat), na których zebrano ułamki ceramiki późnej fazy kultury Łuka Rajkowiecka. Wyeksplorowano jeden (gł. 0,5 m), odkrywając w jego narożu piec kamienny.

Wewnątrz g. znajdowała się wybrukowana kamieniem droga (szer. 2 m).

G: G. datuje się na IX w. Interpretuje się je jako centrum wspólnoty.

L: B. Timoščuk, L. Michajlina 1979.

94. **KOBYŁOVOŁOKY**, rejon Terebovlja, obwód Ternopil’ (pol. Kobyłowluki, ukr. Кобыловолоки) st. określone jako g.

L: B. Janusz 1918, s. 245; O. Ratyč 1957a, s. 81.

95. **KOCJUBYNČYKY**, rejon Čortkiv, obwód Ternopil’ (pol. Kociubińczyki, ukr. Коцюбинчики)

D: Widoczne są pozostałości umocnień g.

L: B. Janusz 1918, s. 137–138; O. Ratyč 1957a, s. 81.

96. **KOLINKY**, rejon Horodenka, obwód Ivano-Frankivs’k (pol. Kolanki, ukr. Колінки) st. określone jako g.

L: O. Ratyč 1957a, s. 80.

97. **KOŁODNE**, rejon Zbaraż, obwód Ternopil’ (pol. Kołodno, ukr. Колодне)

C: St. określone jako g. znajduje się w dolinie Gnizny.

F: Na st. znaleziono materiał ceramiczny z XI–XIII w. i późniejszy.

J: Na miejscu domniemanego g. zbudowano zamek.

L: A. Cynkałowski 1961, s. 182.

98. **KOŁOMYJA**, miasto rejonowe, obwód Ivano-Frankivs'k (pol. Kołomyja, ros. Коломыя, ukr. Коломия)

B: K. wzmiankowana jest w latopisie pod r. 1240. Była miejscem składu i handlu solą.

F: Na terenie miasta K. znaleziono żelazny grot strzały.

G: Jako gród określa K. P. Rappoport (1967b, s. 176–177).

L: O. Ratyč 1957a, s. 46; P. Rappoport 1967b, s. 176–177.

99. **KOLTIV**, rejon Zoločiv, obwód L'viv

(pol. Koltów, ros. Колтов, ukr. Колтів)

C: G. (st. „Pry horal'ni”, dawna nazwa – „Zamčys'ko”) położone jest na wzgórzu wśród błot, na lewym brzegu Bugu.

D: G. ma plan koła (śred. 40 m). Otoczone jest wałem (wys. 2,5–3,0 m).

E: Badania g. przeprowadzone zostały w 1982 r. przez ekspedycję INS AN USRR.

F: Wał składa się z kilku warstw piasku.

Od pn. strony do g. prowadzi wybudowana przez błota droga.

Złożona jest z podstawy z trzciny błotnej, pokrytej warstwą (0,9 m) faszyny i piasku. Brzegi jej umocnione są konstrukcjami drewnianymi.

L: B. Janusz 1918, s. 280; APPV 1982, s. 176; V. Petegirič, O. Korčinskij 1984.

100. **KOLYNDJANY I, II** (? – aut.), rejon Čortkiv, obwód Ternopil'

(pol. Kołędziany, ukr. Колиндяни)

C: W pd.-zach. części wsi znajdują się pozostałości umocnień znane pod nazwą „Wielkie Wały” i „Małe Wały”.

E: W kilku miejscach wału wewnętrznego przed r. 1918 przeprowadzono badania.

F: Odkryto ułamki ceramiki i skupiska kamieni.

G: O. Ratyč (1957a, s. 81) sugeruje wczesnośredniowieczną chronologię g.

L: W. Przybysławski 1906, s. 22–23; B. Janusz 1918, s. 100; O. Ratyč 1957a, s. 81.

101. **KOMARIVKA**, rejon Kremenec', obwód Tarnopil'

(pol. Komarówka, ukr. Комарівка)

C: St. „Okip” określone jako g. położone jest w lesie.

L: A. Cynkałowski 1961, s. 182.

102. **KOPACZYŃCI**, rejon Horodenka, obwód Ivano-Frankivs'k (pol. Kopaczyńce, ukr. Копачинці)

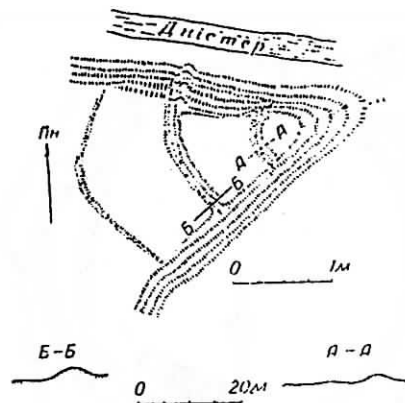
C: G. położone jest na wysokim cyplu prawego brzegu Dniestru, 1 km na pd. od wsi K. Od pn. ogranicza je stromy brzeg Dniestru, a od pd.-wsch. także zbocze jaru. Po stronie zach. cypl przechodzi w wypłaszczenie.

D: Od zach. – dostępnej strony zachowały się pozostałości trzech lukowatych wałów i fos g. Jeden wał i dwie fosy wychodzą na zbocze od strony Dniestru. Północny „dniestrowy” bok g. umocniony jest wałem. G. ma boki długie na 176 i 150 m, powierzchnię zaś ok. 1 ha. Wys. wałów dochodzi do 2,5 m, gł. fos do 1 m (ryc. 19).

E: Badania sondażowe g. przeprowadził w 1949 i 1953 r. O. Ratyč.

F: We wsch. i środkowej części g. odkryto przemieszany materiał archeologiczny (liczne ułamki ceramiki) z wczesnej epoki żelaza, kultury czerniachowskiej („poliv pochovan”), kultury Łuka Rajkowiecka, staroruskiej i młodszej.

W pn.-zach. części g. odkryto 33 pochówki szkieletowe wkopane w starsze warstwy kulturowe. Część grobów przykryta była dużymi kamiennymi płytami. Zmarłych ułożono głowami na zach. Niektóre z jam grobowych położone były nad innymi, a część zniszczyły jamy późniejsze. Większość pochówków była niewyposażo-

Ryc. 19. Plan i przekrój grodziska we wsi Kopaczyńce (wg O. Ratyč 1955a, s. 163)

Abb. 19. Plan und Profil des Burgwalls im Dorf Kopaczynci (nach O. Ratyč 1955a, s. 163)

Рис. 19. План и разрез городища в селе Копачинцы (согл. О. Ратич 1955 а, с. 163)

na, a tylko w ok. 13 znaleziono ozdoby metalowe (srebrne i brązowe pierścienie, srebrny kolczyk, krzyżyki i in.), które pozwalają datować cmentarzysko na XI–XII w.

O. Ratyč (1957a, s. 48) zwraca uwagę na ułamki naczyń robionych ręcznie lub na ręcznym kole garncarskim z gliny z domieszką żwirku, które datuje na podstawie analogii z Łuki Rajkowieckiej i Pleśniska (> Plisnes'k) na VII–VIII w.*

Na g. zebrano także materiały górnopaleolityczne i eneolityczne.

G: O. Ratyč (1955b, s. 26) przypuszcza, że g. i cmentarzysko należeć mogło do latopisowego plemienia Tywerców.

I: Materiał zabytkowy złożono w zbiorach IU AN Ukrainy.

J: * W pracach z 1955 r. (1955a, s. 163; 1955b, s. 26) O. Ratyč datuje je szerzej tj. na VII–IX w.

L: B. Janusz 1918, s. 124; O. Ratyč 1955a, s. 163; 1955b; 1957a, s. 48; APPV 1982, s. 117.

103. **KORČIVKA**, rejon Żydačiv, obwód L'viv

(pol. Korczówka, ukr. Корчівка, ros. Корчивка)

C: G. (st. „Dročov”) położone jest niedaleko od wsi K., na prawym, wysokim brzegu Świcy.

D: G. ma plan owalu (ok. 9 ha). Chronione jest od zach. i pd. wałem ziemnym (wys. 2,5–3,0 m), od wsch. i pn. zaś zboczami wzniesienia. W zach. części g. znajdują się przerwy wjazdowe w wałach i fosach.

E: G. odkryte zostało i badane było w 1984 r. przez ekspedycję INS AN USRR i LOOUOOPIK.

F: W trakcie cięcia wału odkryto pozostałości drewnianych konstrukcji (kawałek spalonego i zgnitego drewna).

Podczas badania jam odkryto kilka ułamek ceramiki X–XI w., którą wykonano z użyciem koła garncarskiego.

H: Na zach. od g. odkryto trzy kurhany.

L: Korčinskij 1986, s. 251.

104. **KORDYŠIV**, rejon Šums'k, obwód Ternopil'

(pol. Kordyszów, ukr. Кордишів)

C: St. określone jako g. położone jest nad Wilią.

F: Na st. znaleziono materiał ceramiczny i wyroby żelazne z okresu wczesnego średniowiecza.

L: A. Cynkałowski 1961, s. 182.

105. **KORNIV**, rejon Horodenka, obwód Ivano-Frankivs'k

(pol. Korniów, ukr. Корнів, Корніїв)

C: G. leży we wsi K., w części zwanej Chołm, nad brzegiem Dniestru. Położone jest na cyplu ograniczonym od pn.-wsch. ja-

rem, od pd.-zach. Dniestrem, a od strony pn. przechodzącym w wypłaszczenie.

D: G. jest bardzo zniszczone w wyniku wydobywania kamienia. Zachowały się tylko nieznaczne pozostałości wałów.

E: Oglądu st. dokonał w 1949 r. O. Ratyč.

F: Na g. nie znaleziono materiału archeologicznego*.

H: Staroruską osadę i cmentarzysko z trzema pochówkami podpiętymi (wcześniej miało być ich więcej) odkryto na st. „Pečery”, 5 km na pn. od wsi. Staroruskie zabytki odkryto także 3 km na wsch. od K. (st. „Hrejdyšče”).

J: *Ceramikę staroruską znaleziono na pn. od g.

L: O. Ratyč 1955, s. 162; APPV 1982, s. 117–118.

106. **KOROPEC' I**, rejon Monastyrys'ka, obwód Ternopil'
(pol. Koropiec, ukr. Коропець)

C: G. (st. „Horodyšče”) położone jest na cyplu we wsch. części wsi K. Zajmuje stok wzgórza, nachylony ze wsch. na zach. – w kierunku rz. Koropiec.

D: G. ma formę elipsy (dł. – ze wsch. na zach. – 240 m, szer. od 45 do 95 m), zajmuje ok. 1,5 ha. Jest znacznie zniszczone przez zbudowane na nim budynki mieszkalne, gospodarce i przez ogrody. Po pozostałości wałów i fos zachowały się w kilku miejscach.

E: Badania na g. przeprowadził w 1949 r. O. Ratyč.

F: Na powierzchni g. i w dwóch wykopach sondażowych odkryto niewielką ilość ceramiki kultury trypolskiej (najliczniejsza), z wczesnej epoki żelaza (najmniej liczna), kultury czerniachowskiej („poliv pochovan”) i staroruskiej.

L: B. Janusz 1918, s. 93; O. Ratyč 1955a, s. 159; 1957a, s. 65.

107. **KOROPEC' II**, rejon Monastyrys'ka, obwód Ternopil'
(pol. Koropiec, ukr. Коропець)

C: G. znajduje się w lesie „Zamčys'ka”, 4 km na pn. od wsi. Położone jest na cyplu wzgórza, którego stoki chronią je od wsch., pd. i zach.

D: G. po stronie pn. oddzielone jest od reszty wzniesienia czterema wałami (obok wału o wys. do 2 m i szer. 3–4 m znajdują się niewyraźne pozostałości trzech mniejszych).

Majdan g. jest bardzo zniszczony przez wydobycie kamienia.

E: Badania g. przeprowadził w 1949 r. O. Ratyč.

F: Materiału archeologicznego nie znaleziono.

L: B. Janusz 1918, s. 93; O. Ratyč 1955a, s. 159; 1957a, s. 65.

108. **KOSTJUKYNY (kol. wsi SKALA)** rejon Zbaraż obwód Ternopil'
(ukr. Костюкини – кол. с. Скала)
st. określone jako g.

J: Nie odnaleziono na mapie (1:200 000) i w spisach miejscowości Ukrainy.

L: APPV 1982, s. 159.

109. **KOTJUŻYNY**, rejon Zbaraż, obwód Ternopil'
(ukr. Котюжини)
st. określone jako g. staroruskie

L: APPV 1982, s. 241.

110. **KOTORYNY I**, rejon Żydačiv, obwód L'viv
(pol. Kotoryny, ros. Которыно, ukr. Которини)

C: G. (st. „Valy”) położone jest na wsch. od wsi. Zajmuje trójkątny cypel, który od pn. ograniczony jest zboczem schodzącym ku Dniestrowi, a od wsch. i pd.-zach. wielkimi parowami.

D: Od dostępnej strony g. zachowały się dwa łukowate wały, położone 200–250 m od siebie. Wały mają wys. 4,5–6 m, dł. 500–600 m. Fosa są gł. na 2–3 m. Pierwszy (cyplowy) majdan g. ma powierzchnię ok. 2 ha.

EF: G. zostało odkryte i zbadane w 1978 r. przez ekspedycję INS AN USRR.

G: G. określa się jako staroruskie.

Przypuszcza się, że stanowiło część systemu obronnego stołecznego Halicza (> Krylos), oddalonego o 25 km.

L: V. Oprysk, I. Drogobyckij, M. Martynov 1979.

111. **KOTORYNY II**, rejon Żydačiv, obwód L'viv
(pol. Kotoryny, ros. Которыно, ukr. Которини)

C: G. (st. „Lupana jama”) położone jest na cyplu, 2 km od > Kotoryny I.

D: G. jest trójkątne w planie, ma jednak zaokrąglone naroża. Od zach. i wsch. ograniczają je głębokie parowy. Od strony pd. zachowały się trzy łukowate wały. Odległość między pierwszym a drugim wałem wynosi 170–200 m, między drugim a trzecim zaś 450–500 m. Wały sięgają 2,5–3 m, fosa są głębokie na 1,5–2 m. G. ma powierzchnię ok. 1,5 ha.

EF: G. zostało odkryte i zbadane w 1978 r. przez ekspedycję INS AN USRR.

G: G. określa się jako staroruskie.

Przypuszcza się, że stanowiło część systemu obronnego stołecznego Halicza (> Krylos), oddalonego o 25 km.

L: V. Oprysk, I. Drogobyckij, M. Martynov 1979.

112. **KOTORYNY III**, rejon Żydačiv, obwód L'viv
(pol. Kotoryny, ros. Которыно, ukr. Которини)

C: G. położone jest 600 m od > Kotoryny II, także na st. „Lupana jama”.

D: G. umocnione jest wałem (wys. 1,5–2 m) i fosą (gł. ponad 2 m).

EF: G. zostało odkryte i zbadane w 1978 r. przez ekspedycję INS AN USRR.

G: G. określa się jako staroruskie.

Przypuszcza się, że stanowiło część systemu obronnego stołecznego Halicza (> Krylos), oddalonego o 25 km.

L: V. Oprysk, I. Drogobyckij, M. Martynov 1979.

113. **KOTORYNY IV**, rejon Żydačiv, obwód L'viv
(pol. Kotoryny, ros. Которыно, ukr. Которини)

C: G. położone jest na st. „Čubata gora”, 1 km od > Kotoryny III.

D: Zachowało się pięć linii wałów i fos g. Najpotężniejsze są dwa pierwsze wały (wys. 5,5 m) i fosa (gł. 4–4,5 m). Wał drugi (dł. ok. 1,5 km) znajduje się 200 m od pierwszego. 350–400 m od wału drugiego przechodzą trzy linie wałów (wys. 1,5–2,5 m) i fos (gł. 1,5–2 m). W części cyplowej g. ma powierzchnię 0,5 ha.

EF: G. zostało odkryte i zbadane w 1978 r. przez ekspedycję INS AN USRR.

G: G. określa się jako staroruskie.

Przypuszcza się, że stanowiło część systemu obronnego stołecznego Halicza (> Krylos), oddalonego o 25 km.

L: V. Oprysk, I. Drogobyckij, M. Martynov 1979.

114. **KOTORYNY V**, rejon Żydačiv, obwód L'viv
(pol. Kotoryny, ros. Которыно, ukr. Которини)

CD: G. znajduje się 1,5 km od > Kotoryny IV, ma formę zbliżoną do formy g. > Kotoryny I.

G. ograniczają dwie linie wałów (wys. 3–4 m), które dzieli odległość 150–200 m, i fos (gł. 2–2,5 m). Majdan g. ma powierzchnię 1,5 ha.

EF: G. zostało odkryte i zbadane w 1978 r. przez ekspedycję INS AN USRR.

G: G. określa się jako staroruskie.

Przypuszcza się, że stanowiło część systemu obronnego stołecznego Halicza (> Krylos), oddalonego o 25 km.

L: V. Oprysk, I. Drogobyckij, M. Martynov 1979.

115. **KOZYNA-PITRYČ***, rejon Halyč, obwód Ivano-Frankivs'k
(pol. Kozina, Pitrycz, ros. Питрич, ukr. Козина-Пітрич, Пітрич)

C: G. (st. „Hora-Monastyr”*) położone jest na wzgórzu, nad Dniestrem.

D: Zachował się podkowiasty wał uszkodzony wykopami.

E: Badania na g. przeprowadzono w latach 1988–1989.

F: Odkryto pozostałości drewnianej kaplicy (6,2 x 4,8 m) oraz, w jej wnętrzu i w pobliżu, 66 pochówków.

G: V. Dovženok (1955, s. 13) określa g. jako staroruskie.

B. Tomenčuk (1998, s. 131) interpretuje g. jako klasztor męski, powstały na początku XIII w., który ze względu na przynależność do soboru Zaśnięcia NMP nie miał cerkwi, a tylko kaplicę cmentarną.

J: *Ze st. „Hora-Monastyr” (B. Tomenčuk 1998) utożsamione zostało w tej pracy st. „Nad chatamy” (APPV 1982).

L: V. Dovženok 1955, s. 13; APPV 1982, s. 115; B. Tomenčuk 1998, s. 131.

116. **KRASNOSILCI** rejon Zoločiv obwód L'viv

(pol. Krasnosielce, ukr. Красноси́лці)

st. określone jako g.

L: Ratyč 1957a, s. 78.

117. **KREMENEČ** miasto rejonowe obwód Ternopil'

(pol. Krzemieniec, ros. Кременец, ukr. Кременець)

B: K. po raz pierwszy wzmiankowany był w latopisie pod r. 1226. Gród, niezdobyty podczas najazdu Batu-chana w 1240–1241 r., ani podczas walk rusko-mongolskich w 1255 r., zniszczony został przez ks. Wasylka – na żądanie mongolskiego baskaka Burundaję – w 1261 r.

C: G. położone jest na Górze Zamkowej (góra Bona) (wys. wzgl. do 100 m).

D: Nie ma pozostałości wałów g.

E: G. badane było w 1948 r., w latach 60. XX w. (M. Ostrows'kyj i P. Rappoport) oraz w latach 1973–1975 r. (wykopaliska S. Plamenyč'kiej).

F: Na g. odkryto żelazne groty strzał, noże, podkowy, klucz, miecz, pobocznice, okucia łopat, kamienny i gliniane przęśliki, rogowy przekłuwacz, ułamki szklanych bransolet i naczyń oraz staroruski materiał ceramiczny. Odkryto także ceramikę sprzed czasów Rusi Kijowskiej.

I: Materiały zabytkowe złożone są w KKM i Ermitażu.

J: W XIV w. na g. zbudowano zamek.

L: M. Brajčevs'kyj 1952, s. 407; O. Ratyč 1957a, s. 65; A. Cynkałowski 1961, s. 182; A. Medvedev 1966, s. 79, 86, 111–112, 149; P. Rappoport 1967b, s. 101, 106, 162–163; APPV 1982, s. 161.

KRUTYLIV > Zvenyhorod

118. **KRUŻYKY**, rejon Sambir, obwód L'viv

(pol. Krużyki, ukr. Кру́жики)

C: St. określane jako g. położone jest na peryferiach wsi K.

F: Na st. znaleziono ułamki naczyń z okresu staroruskiego.

I: Materiały zabytkowe i dokumentacja złożone są w DKM.

L: O. Ratyč 1957a, s. 17; APPV 1982, s. 183.

119. **KRYŁOS** (i zespół grodowo-miejski dawnego Halicza)

rejon Halyč, obwód Ivano-Frankivs'k

(pol. Kryłos, ros. Кры́лос, ukr. Кри́лос)

Patrz też: > Halyč, > Kozyna-Pitryč, > Ševčenkove I, II

B: G. kryłoskie jest pozostałością średniowiecznego Halicza, który wzmiankowany w latopisie po raz pierwszy pod r. 1121. Od połowy XII w. H. był grodem stołecznym ks. Halickiego, a potem Halicko-Wołyńskiego (Halicko-Włodzimierskiego) i jednym z najważniejszych ośrodków gospodarczych i kulturalnych dawnej Rusi. Wzrost jego znaczenia nastąpił za panowania ks. Iwana (zm. w 1141 r.) i ks. Wołodymyrka (zm. w 1152 r.).

H. położony był na skrzyżowaniu szlaków kupieckich (z Kijowa do Krakowa i Pragi oraz przy drodze wodnej nad M. Czarne) i w po-

bliżu miejsca wydobycia soli, na terenach urodzajnych i obfitujących w drewno (pobliskie tereny górskie). Był znacznym ośrodkiem produkcji rzemieślniczej (rozwinęta wytwórczość złotnicza, metalurgiczna i ceramiczna).

W XII w. H. stał się siedzibą biskupstwa.

Znaczenie H. zmniejszyło się na skutek zniszczeń spowodowanych najazdem mongolskim w 1241 r.

Okres dziejów dawnego H. między XIII a XVIII w. określa się jako cerkiewny. Gród był wówczas siedzibą biskupią, metropolitarną i namiestnika metropolity.

C: G. położone jest na wsch. peryferiach wsi K., 5 km na pd. od dzisiejszego H., na stromym, prawym brzegu Łukwy. Główna jego część położona jest na Górze Kryłoskiej wznoszącej się 88 m nad Łukwą, z drugiej strony wzniesienie to ogranicza Mozolów Potok.

Zespół grodowo-miejski dawnego H. rozciąga się na znacznym obszarze, ograniczonym od pn. przez Łomnicę, od pn. i wsch. Dniestr, a na pd. wychodzącym za Bystrzycę (patrz też: > Halyč, > Kozyna – Pitryč, > Ševčenkove I, II).

D: Główna część g. zajmuje teren ponad 50 ha, od strony pn., zach. i wsch. chroniony przez strome stoki G. Kryłoskiej, a od strony pd. potrójną linią wałów i fos. Ta część g. dzieli się na trzy mniejsze, które mają własne umocnienia.

Pierwsza z nich „Złoty tik” położona jest na cyplu góry. Od strony pd. oddzielona jest wałem i fosą, których pozostałości zachowały się. Na pd. od pierwszej znajduje się tzw. część biskupia, którą od strony pd. chroni podwójna linia wałów i fos.

Dalej na pd. znajduje się trzecia część g. – posad. Broni go od pd. potrójna linia wałów i fos.

W wałach chroniących część biskupią i posad są wielkie wyrwy interpretowane jako miejsca bram.

Po zach. stronie G. Kryłoskiej, na obu brzegach Łukwy, położony był halicki podół, zajmujący powierzchnię prawie 200 ha. Obecnie teren ten zajęty jest przez zabudowania wsi i nosi nazwę Pidhoroddja.

EFG: Dawny H. już od połowy XIX w. wzbudzał zainteresowanie starożytników i krajoznawców. W latach 50. XIX w. A. Petruševyč uważał za księżęcy H. obecne miasto. W 2. połowie tego stulecia badania na terenie K. prowadzili: I. Szaraniewicz, O. Czołowski, T. Ziemięcki i ks. L. Lavrec'kyj. Ten ostatni odkrył w 1882 r. pozostałości fundamentów trzech kamiennych budowli (interpretowanych jako cerkwie: Zbawiciela, Cyryla i Metodego oraz rotundę tzw. „Poligon”), a w r. 1884 kolejne cztery (św. Eljasza, Zwiastowania, Zmartwychwstania i pod nieznanym wezwaniem).

Na początku XX w. badania, m.in. nad dobrze zachowaną cerkwią św. Pantelejmona, prowadził historyk sztuki J. Peleński. Uważał on, i zostało to potwierdzone, że pozostałością dawnego H. jest g. kryłoskie.

W latach 1921–1932 badania powierzchniowe dawnego H. i jego okolic przeprowadzili L. Čačkovs'kyj i J. Chmilevs'kyj. W wydanej w 1938 r. pracy „Knjažy Halyč” zamieścili dane o dawnej topografii H. oraz dali krótki opis cerkwi, kurhanów i umocnień.

Nowy etap w badaniach nad dawnym H. stanowiły prace archeologa J. Pasternaka, prowadzone od 1934 do 1941 r. a finansowane przez metropolitę ukraińskiej cerkwi greckokatolickiej A. Szeptyckiego. W ich wyniku powstała wydana w 1944 r. monografia „Staryj Halyč”. W pierwszym sezonie obiektem badań Pasternaka była (uszkodzona przez wcześniejsze wykopaliska i działania wojenne) „Halyčyna mohyla” (wspomniana w latopisie pod r. 1206; wiązana z założycielem – eponimem H.), która interesowała badacza jako miejsce intronizacji książąt halickich. Nie odkryto pozostałości pochówka (patrz niżej).

W 1935 r. Pasternak odkrył na st. „Dubrova”, położonym na zach. od K., dwa pochówki Węgrów z IX–X w.

W 1936 r. badacz odkrył fundamenty soboru katedralnego Zaśnięcia NMP. W trakcie badań kontynuowanych w latach 1937, 1938

mentów enkolpionów, 2 siekiery żelazne, kłódkę, klucze, 2 kamienne oselki, ołowiany ciężarek, 31 ułamków bransolet szklanych i fragmenty glinianego naczynia (XII w.?). Tam też odkryto jedną z najbogatszych w K. półziemiankę mieszkalną z XII–XIII w. W spalonej chacie znaleziono szkielet kobiecy, krój płuźny, 2 półkoki, 2 fragmenty kolczugi, świder, ułamki ostróg, strzemion, końskie pęta, gwoździe, półprodukt naszyjnika, 7 brusów, 91 ułamków szklanych bransolet i kościany grot strzały.

Kolejne badania prowadzili: B. Tomenčuk, Ju. Lukoms'kyj i V. Baran (od 1991 r. kieruje badaniami).

Badania przeprowadzone w latach 1986–1992 na st. „Carynka” (na dawnym halickim podole) przyniosły odkrycie czterofazowej budowli sakralnej (na miejscu drewnianej świątyni grobowej z XII – pierwszych dziesięcioleci XIII w. zbudowano kamienną cerkiew o fundamentach wspartych na drewnianych palach, a po zniszczeniach mongolskich, w 2. poł. XIII w. wystawiono drewnianą kaplicę, przy której chowano mieszkańców halickiego podolu), rozpoznano też część cmentarzyska z czasów książęcych. Przeprowadzono także badania ratownicze na st. „Kačiv”.

W latach 1991–1992 przeprowadzono zakończone pomyślnie badania „Halyčynej mohyly” (w czasie wcześniejszych badań T. Ziemięckiego, a później J. Pasternaka nie odkryto pochówku). Kurhan przykrywał bogato wyposażony, w tym w dłubankę wyściealoną brokatem wyszywany złotem, pochówek woja. Potwierdza to koncepcję M. Hruševs'kiego, który uważał, że spoczywa tam założyciel H. Zapewne nieprzypadkowo czas usypania „Halyčynej mohyly” (koniec X w.) pokrywa się z okresem budowy pierwszych umocnień g. Kurhan został zrekonstruowany.

W latach 1992–1994 przeprowadzono badania wszystkich wewnętrznych umocnień g. Najlepiej zachowały się wały potrójne w jego pd. części.

Wał nr 1 zachował się do wys. 1,5 m, a jego szer. wynosi 7 m. Podstawę wału stanowi warstwa żółtej gliny, która wzmocniona była od strony zewnętrznej ścianą z ułożonych poziomo bierwion. Przed wałem znajduje się fosa (gł. 2,5 m, szer. 10–11 m). Na wąskiej koronie wewnętrznego, niezbyt stromego skłonu wału stała drewniana ściana o konstrukcji słupowej.

Wał nr 2 jest bardzo podobny do poprzedniego.

Wał nr 3 jest wyższy i szerszy od dwóch poprzednich (wys. 2–2,5 m, szer. 13–14 m). Składa się on z dwóch części (wewnętrznej, szer. na 9–10 m, i zewnętrznej, o szer. 5 m, służącej jako ziemna skarpa) usypanych z obu stron potężnej ściany-częstokołu. Wał zbudowano w X w., ale wykorzystywano również w stuleciach XII–XIII (odkryto pozostałości niewielkiej, drewnianej budowli wieżowej z tego czasu). Na pn. od wału przechodziła dwufazowa fosa (szer. 10–11 m, głębokość pierwotna – 5 m).

W odległości 80–100 m na pn. od linii trzech wałów znajdował się jeszcze jeden (nr 4) wał ziemny (szer. 11 m), który jest niemal zupełnie zniszczony. Fosa przechodząca przy nim jest zasypana. Jego rdzeń usypany został z żółtej gliny. Wewnętrzny skłon wału wyłożono otoczkami. Po stronie wewnętrznej wału odkryto pozostałości odrębnych zrębowych izbic bez tylnej ściany (szer. 4 m). Na zewnętrznej stronie wału są ślady potężnego częstokołu osadzonego we wkopie (szer. 1,7–2 m, gł. 2,1 m), przed którym znajdowała się odsadzka (szer. 1,25 m) i fosa (szer. 10 m).

Wszystkie te wały, chroniące gród od strony pd., bokami wsch. opierały się o Mozołów Potok, a od zach. dochodziły do głębokich jarów nad Łukwą.

Ziemny wał nr 6, który otaczał „Złoty tik”, zbudowany został z żółtej gliny, wziętej z fosy, na halszackiej warstwie kulturowej. Po jego wewnętrznej stronie odkryto trzy horyzonty (X, XII–XIII, XIV–XVI w.) kamiennych bruków.

W latach 1993–1996 przeprowadzono badania głównego wału g. (wykop I, o wymiarach 16 x 16 m). Wał ten budowano w trzech fazach: X w., XII–XIII w., XIV–XVI w. Pierwotny teren u zachodniej części wału był znacznie obniżony, dlatego nad tą „naturalną fosą” usypano potężną glinianą podsypkę (wys. do 3 m, szer. do 14 m), na której zbudowano zrębowe umocnienia (szer. 3–3,5 m), wsparte od strony zewnętrznej glinianą skarpą (szer. 1,5 m). W odległości 1 m od tych umocnień znajdowała się wewnętrzna linia obronna złożona z odrębnych izbic zrębowych bez tylnej ściany (szer. 3–3,5 m). Obecność w jednej z nich paleniska świadczy o ich wykorzystywaniu mieszkalno-gospodarczym. Znaleziono w nich materiał ceramiczny z X w.

W połowie XII w. w miejscu wcześniejszych, spalonych umocnień zbudowano nowe, potężne konstrukcje obronne. Na glinianej podsypce o miąższości 0,35–0,45 m umieszczono w dwóch szeregach izbice. Zewnętrzny szereg izbic (dł. 5 m, szer. 1,5–2 m) łączył się z izbicami wewnętrznymi (dł. 3–3,5 m, szer. 2–2,5 m). W niektórych izbicach odkryto piece, co świadczy o tym, że prócz obronnego miały też przeznaczenie mieszkalne i gospodarcze. Odslonięto 8 zewnętrznych i 7 wewnętrznych izbic, które na podstawie materiału ceramicznego datuje się na 2. poł. XII – 1. poł. XIII w. Były to najpotężniejsze umocnienia H., wtedy stolicy ziemi halicko-wołyńskiej.

Badania systemu obronnego g. kryłoskiego świadczą, że początki potrójnej linii wałów i wału chroniącego dytyniec od dostępnej strony sięgają X w. Środkowa faza umocnień datowana jest na 2. poł. XII – 1. poł. XIII w. (umocnienia spalono na żądanie Mongołów).

Faza ostatnia obwarowań datowana jest na XV(XVI)–XVII w.

W 1998 r. odkryto pod głównym wałem dytyńca umocnienia z VII–VI w. p.n.e.

W 1995–1996 r. na zachodnim zboczu, naprzeciw soboru Zaśnięcia NMP odkryto dołki posłupowe, pozostałość budowli (26 x 15 m), którą na podstawie znalezisk (ostrogi, strzemiona, rylec, amfory) interpretuje się jako gridnicę – miejsce zebrań (uczty) drużyny książęcej.

W latach 1996–1997 odkryto budowle mieszkalne i gospodarcze, a także, obok soboru, plac wyłożony białym kamieniem. Ekspedycja Ju. Lukoms'kiego odkryła pozostałości wielkiej drewnianej budowli, być może dworu książęcego.

Na st. „Polihon” znajduje się rotunda (średnica – 14,9 m) będąca częścią klasztoru katolickiego refundowanego w poł. XII w. przez ks. Zofię. Przykościelny cmentarz służył katolickim mieszkańcom H.

Po poł. XII w. Jarosław Ośmiomysł zbudował w K., w miejscu wcześniejszego, nowy gród książęcy (6 ha), a w jego centralnej części katedralny sobór Zaśnięcia NMP. Była to budowla (37,5 x 32,4 m) z białego kamienia, trójnawowa i trójapsydowa, z zamkniętą galerią zewnętrzną otaczającą gmach. Ściany jej były rozczłonkowane i ozdobione smukłymi lizenami, posadzki ułożono z barwnych płytek ceramicznych, a zachowane resztki rzeźby architektonicznej mają charakter romański. Przy soborze odkryto cmentarzysko z XII–XVIII w.

Obok grodu książęcego znajdował się umocniony klasztor (st. „Złoty tik”, powierzchnia 1,1 ha), będący siedzibą biskupa. Znajdowała się tu niewielka, drewniana cerkiew klasztorna, a przy niej cmentarz z XII–XVI w.

Koło poł. lub w drugiej poł. XII w. zbudowano dwie drewniane cerkwie – na st. „Carynka” (cerkiew – 18,9 m x 14,6 m) i na st. „Četverky-Cerkvy's'ka”. Znajdowały się przy nich niewielkie cmentarze.

W 2. poł. XII w. na posadzce (st. „Cvyntary's'ka”) zbudowano niewielką (16 x 12 m) murowaną cerkiew. Na wsch. od niej znaj-

duje się cmentarzysko, które służyło mieszkańcom podołu do poł. XIII w.

Zapewne przez ks. Wołodymyra przy końcu XII w. zbudowana została murowana cerkiew (20,2 x 15, 5 m) na st. „Kyrilivka”.

W początkach XIII w. powstały, łączone z obecnością łacinników, rotundy Zmartwychwstania i św. Eliasza oraz jednoapsydowy kościół na st. „Cerkvys’ka”.

Drewniana rotunda Zmartwychwstania (o średnicy 10 m) znajdowała się na terenie niewielkiego (0,5 ha), naturalnie obronnego kompleksu kościelnego. Odkryto pochówki pod posadzką budowli i na pn. od niej.

Rotunda proroka Eliasza (st. „Prokaliiv sad”) wchodziła w skład umocnionego kompleksu klasztornego. Była częścią trójdzielnej murowanej budowli (dl. 20,3 m, szer. 9,5 m – średnica rotundy). Nie odkryto przy niej cmentarzyska.

Murowaną budowlę (22,5 x 11 m) na st. „Cerkvys’ka” interpretuje się jako parafialny kościół katolicki. Powstał on na miejscu wcześniejszej budowli drewnianej. W jej wnętrzu odkryto kamienny sarkofag, a na pd. od niej niewielkie cmentarzysko. 17 m od apsydy odkryto pozostałości fundamentów rotundoidalnej, drewnianej plebanii.

Pozostałości osadnictwa XII–XIII w. znajdują się na wzgórzu „Štepanivka” (materiał zabytkowy XII–XIII w.; stosunkowo dobrze zachowane wały – wys. 2,5 m, szer. 10–12 m; interpretowane jako siedziba znanych z latopisów bojarów – Sztepanowiczów) i na st. „Jur’ivs’ka hora” (ułamki naczyń XII–XIII w.; wał, wys. do 1,5 m, po stronie pd. i części strony wsch., nieznaczne pozostałości wału po stronie pn.).

Na dalekich pd.-wsch. peryferiach księżęcego H. na st. „Murovanka” znajduje się murowana rotunda-kwadrifolium, zbudowana w poł. XIII w. przez ks. Daniela. Była ona częścią niewielkiego (1,1 ha), umocnionego klasztoru św. św. Borysa i Gleba (?).

I: Materiały zabytkowe złożone są w MAK, LMH, IFKM oraz w kolekcji M. Fihol’a.

L: B. Janusz 1918, s. 216–218; V. Dovženok 1955, s. 22–31; V. Hončarov 1955, s. 22–31; O. Ratyč 1957a, s. 48–56, 83–95; 1959a; M. Karger 1960; G. Vagner 1963; W. Molè 1964; M. Rudnicki 1964; A. Wędzki 1964; A. Kirpičnikov 1966a, s. 84–85; 1966b, s. 92–93, 136–137; 1971, s. 84, 86; P. Rappoport 1967b, s. 115–118, 132–133; 1975 a, s. 28, 54–56, 70–71; 1986, s. 91, 93; M. Malev-skaja 1969; 1974, s. 33–38; V. Aulich 1970, 1971, 1972a, 1973, 1980, 1981, 1983, 1984, 1985, 1986, 1987, 1988; V. Aulich, I. Mogitič, V. Petegirič, I. Čugajda 1974, 1975; AURSR 1976, s. 222–229; V. Aulich, V. Oprysk, V. Petegirič 1977, 1979; V. Aulich, V. Petegirič 1978; M. Malevskaja, P. Rappoport 1978; V. Petegirič, V. Aulich, P. Arsenyč 1978; O. Ioannisjan 1980, 1981, 1983, 1986, 1987, 1988; V. Pucko 1989; 1997–1998, s. 179–183, 187; V. Baran, B. Tomenčuk 1993; 1998, s. 10–17; O. Džedžora 1993a, b; M. Fihol’ 1993; 1998, s. 135–140; Ju. Lukoms’kyj 1993; V. Aulich, O. Džedžora, Ju. Lukoms’kyj 1994; O. Mel’nyčuk 1998; B. Tomenčuk 1998; V. Baran 1999.

120. **KRYVČE (VERCHNJE – NYŽNJE KRYVČE),**

rejon Borščiv, obwód Ternopil’

(pol. Krzywce Górne-Dolne, ros. Нижнее Кривче, ukr. Верхне-Нижне Кривче)

Ju. Maleev (1974, s. 304; 1988, s. 99–101, 106, 108–110, 113–14) ustalił, że g. – wbrew sugestii O. Ratyča (1957a, s. 81) o jego wczesnośredniowiecznej chronologii – przynależy do kultury holihradzkiej i pochodzi z okresu halszackiego (kimeryjskiego).

L: O. Ratyč 1957a, s. 81; Ju. Maleev 1974, s. 304; 1988, s. 99–101, 106, 108–110, 113–14.

121. **KUL’ČYCI I,** rejon Sambir, obwód L’viv

(pol. Kulczyce Szlacheckie, ukr. Кульчиці)

C: St. określone jako g. położone jest w lesie.

E: Badania sondażowe na st. przeprowadzono w 1933 r. (J. Pasternak) i 1949 r.

F: Odkryto staroruską warstwę kulturową. Znalezione ułamki naczyń, przęsłiki i żelazny grot strzały.

I: Materiały znajdują się w DNM.

L: T. Sulimirski 1935, s. 25; O. Ratyč 1957a, s. 17; APPV 1982, s. 183.

122. **KUL’ČYCI II,** rejon Sambir, obwód L’viv

(pol. Kulczyce Szlacheckie, ros. Кульчицы, ukr. Кульчиці)

C: G. położone jest w pobliżu wsi K.

D: G. ma plan zbliżony do okręgu. Zajmuje obszar ok. 40–50 ha.

E: Badania na g. przeprowadził w 1962 r. P. Rappoport.

F: Odkryto staroruską warstwę kulturową oraz chaty i zabytki ruchome z wczesnej epoki żelaza.

G: P. Rappoport (1965, s. 102) uważa, że rdzeń tego g. nie jest słowiański.

O. Macjuk (1995, s. 63) określa czas funkcjonowania g. na VII–VI w. p.n.e. i XI–XIII w.

I: Materiały i dokumentacja złożone są w DNM.

L: P. Rappoport 1965, s. 102; APPV 1982, s. 183; O. Macjuk 1995, s. 63.

123. **KULYKIV,** rejon Žovkva, obwód L’viv

(pol. Kulików, ukr. Куликів)

B: K. wzmiankowane po raz pierwszy w XIV w.

C: G. „Zamek” znajduje się w historycznym centrum miasteczka K. na lewym brzegu rz. Remenówki.

D: G. ma plan prostokąta (40 x 50 m). widoczne są pozostałości wałów. Od rzeki dzieli je fosa (gl. 7–8 m, szer. 10–14 m) o stromych ścianach. Podobna fosa chroni od dostępnej strony cypel, na którym położona jest stara część miasteczka.

E: Badania powierzchniowe na g. przeprowadzone zostały w 1994 r. przez ekspedycję LMH.

F: W fosie g. zebrano ceramikę XIV w.

G: S. Ters’kyj (1994, s. 13) łączy czas powstania umocnień z pierwszą pisemną wzmianką o K., tj. z XIV w.

L: B. Janusz 1918, s. 292; APPV 1982, s. 179; S. Ter’skyj 1994.

124. **KULYKIV,** rejon Kremenec’, obwód Ternopil’

(pol. Kulików, ukr. Куликів)

C: G. położone jest na wzniesieniu.

D: Wały i fosy g. są słabo widoczne.

F: Na g. znaleziono kilka ułamków ceramiki wczesnośredniowiecznej.

L: A. Cynkałowski 1961, s. 183.

125. **KUNYČI,** rejon Halyč, obwód Ivano-Frankivs’k

(pol. Kunicze, ukr. Куничі)

St. określone jako g. położone jest na st. „Poljanka”.

L: APPV 1982, s. 115.

126. **KUNYSIVCI,** rejon Horodenka, obwód Ivano-Frankivs’k

(pol. Kunisowce, ukr. Кунисівці)

C: St. określone jako g. znajduje się na terenie wsi.

E: Badania st. przeprowadził w 1949 r. O. Ratyč.

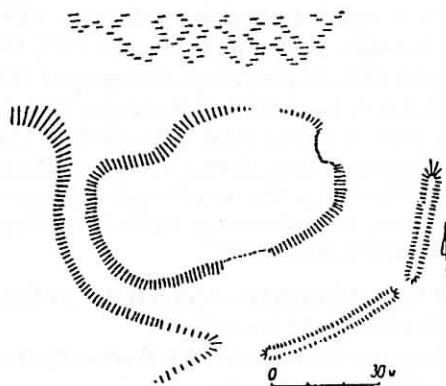
H: Na skraju wsi, na st. „Na Stavkovych” położona jest osada IX–X w. (znaleziono ceramikę – niemal w całości ręcznie lepioną).

I: Materiał zabytkowy (? – aut.) znajduje się w zbiorach ISN AN Ukrainy (APPV 1982, s. 118; Ratyč nie pisze o materiałach zabytkowych z g.).

L: O. Ratyč 1955a, s. 162; 1957a, s. 56; APPV 1982, s. 118.

127. **KUROPATNYKY**, rejon Halyč, obwód Ivano-Frankivs'k
(pol. Kuropatniki, ukr. Куропатники)
st. określone jako g.
L: O. Ratyč 1957a, s. 80.
128. **KUTY**, rejon Kosiv, obwód Ivano-Frankivs'k
(pol. Kuty, ukr. Кутн)
CGH: Na wzniesieniu Horodyszcze znajduje się st. określone jako g. oraz płaskie smentarzysto szkieletowe z okresu staroruskiego.
L: W. Ber 1936, s. 100; O. Ratyč 1957a, s. 56.
129. **KUTY I**, rejon Šums'k, obwód Ternopil'
(pol. Kąty, ukr. Кутн)
C: St. określone jako g. położone jest na zach. od wsi K.
F: Na st. znaleziono bardzo nieliczny materiał ceramiczny wczesnośredniowieczny i późniejszy.
L: A. Cynkałowski 1961, s. 181.
130. **KUTY II**, rejon Šums'k, obwód Ternopil'
(pol. Kąty, ukr. Кутн)
C: G. (st. „Horodys'ko-Hutys'ko”) położone jest w centrum wsi K., na wzniesieniu.
D: G. ma powierzchnię 2 ha. Zachowały się pozostałości wału (wys. 1–2 m).
E: Badania g. przeprowadzone zostały przez ekspedycję INS AN USRR.
F: Na g. znaleziono materiał ceramiczny IX–XIII w.
L: A. Cynkałowski 1961, s. 181; M. Demydjuk, L. Mackevoj 1994.
131. **KUTYŠČE**, rejon Brody, obwód L'viv
(pol. Kutyszcze, ukr. Кутуше)
C: G. położone jest w pobliżu cerkwi.
D: Widoczne są pozostałości wałów g.
F: Na g. wykopać miano kamień w kształcie krzyża z zatartym napisem (prawdopodobnie cyrylickim).
L: B. Janusz 1918, s. 84; O. Ratyč 1957, s. 78; APPV 1982, s. 169.
132. **LANIVCI**, rejon Borščiv, obwód Ternopil'
(pol. Łanowce, ukr. Ланівці)
CD: St. określone jako wielkie g. położone jest na wzgórzu Zamczysko.
F: Na st. odkryto materiał ceramiczny z okresu staroruskiego.
H: Na st. „Monastyr” znajduje się staroruska osada.
L: B. Janusz 1918, s. 66; O. Ratyč 1957a, s. 66.
133. **LANIVCI**, miasto rejonowe, obwód Ternopil'
(pol. Łanowce, ukr. Ланівці)
st. określone jako g.
L: G. Leńczyk 1937, s. 228; O. Ratyč 1957a, s. 81.
134. **LIŠNJA**, rejon Drohobyč, obwód L'viv
(pol. Lisznia, ukr. Лішня)
st. określone jako g.
L: O. Ratyč 1957a, s. 78.
135. **LITOVYŠČE (chutor HUTYS'KO HORODEL'S'KE)**
rejon Šums'k, obwód Ternopil'
(pol. Litowiszcze – Hucisko Horodelskie,
ukr. Літовіше – хутор Гутисько Городельське)
D: St. określone mianem g. ma plan owalu.
F: Na st. odkryto materiał ceramiczny z okresu wczesnohistorycznego.
H: Po wschodniej stronie g. znajduje się podgrodzie.
J: U Ratyča (1957a, s. 81) Horodys'ke Hutys'ko.
L: O. Ratyč 1957a, s. 81; A. Cynkałowski 1961, s. 181.
136. **LJUBKIVCI**, rejon Snjatyn, obwód Ivano-Frankivs'k
(pol. Lubkowce, ukr. Любківці)
st. określone jako g.
L: O. Ratyč 1957a, s. 80.

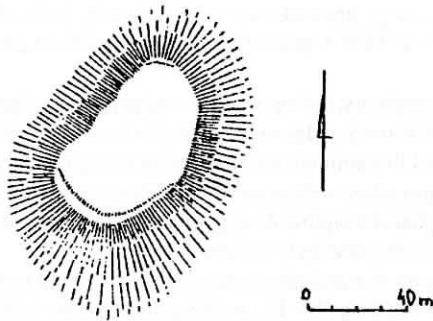
137. **LOPATYN**, rejon Brody, obwód L'viv
(pol. Łopatyn, ros. Лопатин, ukr. Лопатин)
C: G. („Zamczyszcze”, Janusz 1918, s. 84; „Zamčisko”, Rappoport 1967b) położone jest w pobliżu L. Zajmuje naturalnie wzniesiony (ok. 3 m) teren otoczony bagnami.
D: Majdan g. (40 x 65 m) ma plan nieregularny. Chroniony jest od zach. (przedłużenie wzniesienia) łukowatą fosą. Ok. 30 m na wsch. i pd.-wsch. od majdanu znajduje się niewysoki wał z przerwą w części środkowej (ryc. 21).
F: Na g. znajduje się warstwa kulturowa XIV–XVI w. Na st. znajdowano przedmioty brązowe i krzemienne (B. Janusz 1918, s. 84).
L: B. Janusz 1918, s. 84; O. Ratyč 1957a, s. 78; P. Rappoport 1967b, s. 101–102.
138. **LOPUŠNA**, rejon Sambir, obwód L'viv
(pol. Łopuszna, ros. Лопушна, ukr. Лопушна)
C: G. położone jest na pd. od wsi L., na mającej strome zbocza górze Horodyszcze (wys. ok. 40 m). Góra porośnięta jest lasem.
D: G. jest niewielkie i ma nierówny majdan (40 x 70 m). Od strony pd. (mniej strome zbocze) chronione jest wałem (wys. 1,5 m). Krótki odcinek wału znajduje się także na pn. skraju majdanu (ryc. 22).
E: Badania na g. przeprowadził w 1962 r. P. Rappoport (ekspedycja LO IA AN ZSRR). Zdjęto darń i przeprowadzono plantowanie zarysów jam.
F: Na g. nie odkryto warstwy kulturowej i zabytków ruchomych.
G: Chronologia g. nie jest określona (P. Rappoport, M. Malevska-ja 1963). P. Rappoport (1967b, s. 13) wątpi o staroruskiej przynależności g.
O. Macjuk (1995) określa czas funkcjonowania g. na XI–XIII w.
I: Materiały (? – aut.) i dokumentacja złożone są w LMH (APPV 1982, s. 183).
L: P. Rappoport, M. Malevska-ja 1963, s. 67–68, 74; P. Rappoport 1967b, s. 13; APPV 1982, s. 183; O. Macjuk 1995, s. 63.
139. **LOPUŠNE**, rejon Kremeneč', obwód Ternopil'
(pol. Łopuszno, ukr. Лопушне)
st. określone jako g.
L: O. Ratyč 1957a, s. 81.
140. **LOPUŠNE**, rejon Lanivci, obwód Ternopil'
(pol. Łopuszno, ukr. Лопушне)
CD: St. określone jako koliste g. położone jest na wzgórzu, w lesie.

Ryc. 21. Grodzisko „Zamčisko” koło Łopatyna (wg P. Rappoport 1967b, s. 102)

Abb. 21. Burgwall „Zamčisko” bei Lopatyn (nach P. Rappoport 1967b, s. 102)

Рис. 21. Городище «Замчище» около Лопатина (согл. П. Раппорт 1967б, с. 102)

Ryc. 22. Lopuszna. Grodzisko (wg P. Rappoport, M. Malevszaja 1963, s. 68)

Abb. 22. Lopuszna. Burgwall (nach P. Rappoport, M. Malevszaja 1963, s. 68)

Рис. 22. Лопушна. Городище (согл. П. Раппопорт, М. Малевская 1963, с. 68)

E: Badania na st. przeprowadził A. Cynkałowski.

F: Na st. znaleziono wczesnośredniowieczny materiał ceramiczny.

L: G. Leńczyk 1937, s. 228; O. Ratyč 1957a, s. 81; A. Cynkałowski 1961, s. 184.

141. **LOŠNIV**, rejon Terebovlja, obwód Ternopil'

(pol. Łoszniów, ukr. Лошнів)

st. określone jako g.

L: O. Ratyč 1957a, s. 81.

142. **LOZY**, rejon Zbaraż, obwód Ternopil'

(pol. Łozy, ukr. Лози)

Patrz też: > Bodaky

C: G. znajduje się na st. „Zymnyj Horod” („Horodyšče”) w zachodniej części wsi L., na wzniesieniu nad Horyniem.

D: Badania (osady ?, g. ? – aut.) przeprowadził w 1938 r. A. Cynkałowski (APPV 1982, s. 159).

F: Znaleziono kilka ułamków ceramiki staroruskiej.

H: Za wałem g. położona jest osada, na której odkryto półziemiankę na planie prostokąta, z glinianym piecem.

I: Materiały złożone są w zbiorach TKM.

J: T. Sulimirski (1937, s. 227) przypuszcza, że g. w L. jest tożsame z g. > Bodaky. A. Cynkałowski (1961) nie pisze o swoich badaniach na g. w L.

L: T. Sulimirski 1937, s. 227; A. Cynkałowski 1961; APPV 1982, s. 159.

143. **LUHOVE (kol. Čechy)**, rejon Brody, obwód L'viv

(pol. Czechy, ukr. Лугове кол. Чехи)

C: St. określane jako g. znajduje się na wzniesieniu zwanym „Stohyn”.

EF: Wykopy (przed r. 1918) w kilku miejscach nie przyniosły znalezisk archeologicznych.

L: B. Janusz 1918, s. 79–80; O. Ratyč 1957a, s. 78; APPV 1982, s. 169.

144. **LUKA**, rejon Horodenka, obwód Ivano-Frankivs'k

(pol. Łuka, ukr. Лука)

CG: St. określone jako g. staroruskie znajduje się w przysiółku „Na valach”.

L: O. Ratyč 1957a, s. 56.

LUKOVYŠČE > Pidhoroddja II

145. **L'VIV I**, miasto obwodowe

(pol. Lwów, ros. Львов, ukr. Львів)

B: L. wzmiankowany jest po raz pierwszy w „Latopisie halicko-wołyńskim” pod r. 1256, przy opisie pożaru Chełma. Założony zo-

stał w XIII w. przez księcia Daniela Romanowicza lub księcia Lwa Daniłowicza. W 1356 r. otrzymał L. od króla Kazimierza III Wielkiego przywilej lokacyjny (wcześniej, jeszcze za czasów ruskich, istniało w L. wójtostwo prawa niemieckiego i urząd radziecki dla niemieckich kupców i rzemieślników).

C: Gród położony był na kulminacji góry Wysoki Zamek (Góra Zamkowa), na terenie dzisiejszego L.

D: G. nie zachowało się.

E: W czasie sypania kopca Unii Lubelskiej (od 1869 r.) natrafiono na ślady drewnianych konstrukcji, które wiązano z zamkiem książąt ruskich. Materiał archeologiczny wydobyty wtedy został w znacznej mierze zaprzepaszczony. Pierwsze badania archeologiczne na Górze Zamkowej prowadzone były w latach 1955–1956. Badania L. kontynuowane są od 1975 r. (ekspedycja INS AN USRR, obecnie IU AN Ukrainy).

F: Odkryto (1975 r.) fundamenty kamiennej baszty narożnej z fragmentem muru (szer. 1,6 m). Kamienie łączone były wapienno-piaskową zaprawą z dodatkiem cegły i węgla drzewnego. Budowlę datuje się na XIII w.

Na wzgórku w pn. części ul. Zamkowej odkryto pozostałości budowli z białego wapienia. Budynek ma plan koła (śred. 10 m). Datuje się go na XI w., a interpretuje jako basztę obronną.

Na g. i w jego okolicy odkryto pozostałości osadnictwa wczesnośredniowiecznego. Warstwę kulturową XI–XIII w. stwierdzono na pd.-zach. i pn.-zach. terasach Góry Zamkowej i u jej podnóży, warstwę zaś X–XIII w. przy klasztorze św. Onufrego. Odkryto liczne zabytki ruchome (ceramika, wyroby żelazne, brązowe, szklane).

Prowadzono także badania archeologiczno-architektoniczne ustalając, że wczesnośredniowieczną metrykę ma kościół św. Jana Chrzyciela (XIII w. lub może nawet 2. poł. XII w.; w nim pochówki XII – 1. poł. XIII w. i nowożytnie) przy Starym Rynku oraz cerkwie* św. Mikołaja (nie później niż 2. poł. XIII w.) i św. Paraskewii Pjatinicy (2. poł. XIII w. lub 1. poł. XIV w.) na Podzamczu.

W trakcie wykopalisk prowadzonych w 1992 r. na Krakowskim Przedmieściu pobrano ponad 100 próbek do badań dendrochronologicznych.

I: Materiał zabytkowy złożony jest w LMH i MAK.

J: *A. Janeczek (1994, s. 22) przypuszcza, że o datowaniu cerkwi nie zdecydowały wyznaczniki archeologiczne.

L: B. Janusz 1918, s. 167–170; A. Ratič 1957a, s. 23; 1957b, 1959a, s. 127; 1959 b; P. Rappoport 1967b, s. 13; A. Źaki 1967; R. Bagrij, I. Mogitič, A. Ratič, I. Svešnikov 1976; M. Malevszaja, A. Kos, M. Rožko, E. Šolochova 1976, s. 361; R. Bagrij, I. Mogityč, I. Svešnikov 1977; R. Bagrij 1981, 1985, 1986, 1988, 1990a; APPV 1982, s. 168; R. Bagrij, R. Bučko 1984; V. Petehyryč, V. Ivanovs'kyj 1993; V. Ivanovs'kyj 1993; A. Janeczek 1994.

146. **L'VIV II**, miasto obwodowe

(pol. Lwów, ros. Львов, ukr. Львів)

C: G. znajduje się we wsch. części miasta, na pn. skraju ul. Černecka Hora (w pobliżu dawnego tzw. Lasku Cesarskiego).

D: Centralny majdan g. ma plan elipsy (33 x 55 m). Od wsch. i zach. chroniony jest głęboką fosą i wałem (wys. 1,5–1,7 m). W odległości 15–16 m od wewnętrznej linii umocnień przechodzi druga, złożona z wału (wys. 1,0–1,3 m) i fosy (gł. 1,0–1,3 m). 20 m na wsch. położony jest kolejny, słabo widoczny wał (wys. 0,9 m). Pd.-wsch. i pd.-zach. odcinki umocnień przecięte są przejazdami.

E: G. odkrył I. Szaraniewicz. Badania g. przeprowadzone zostały w 1986 r. przez ekspedycję INS AN USRR i LOOUOPIK.

F: Warstwa kulturowa z ceramiką X–XI w. ma miąższość 0,25–0,30 m.

G: O. Korčyns'kyj (1998a) interpretuje g. jako kultowe.

J: W XVIII w. miejsce to nazywano Światowitowym Polem.

L: B. Janusz 1918, s. 168; O. Korčinskij, V. Petegirič 1988, s. 289; O. Korčynsky 1998a, s. 438.

147. **L'VIV III** miasto obwodowe

(pol. Lwów, ros. Львов, ukr. Львів)

C: G. położone jest na niewielkim wzniesieniu przy ul. Korduby.
D: G. jest eliptyczne w planie (160 x 60 m). Na jego obwodzie częściowo zachował się wał. Na zboczach wzniesienia widoczne są terasy.

E: Badania g. przeprowadzone zostały w 1986 r. przez ekspedycję INS AN USRR i LOOUOOPK.

F: Warstwa kulturowa na g. ma miąższość 0,5–1,2 m. Znajdują się w niej ułamki ceramiki X–XIII w. i późniejszej.

H: U zach. podnóża wzniesienia znajdują się pozostałości osad współczesnych g.

L: O. Korčinskij, V. Petegirič 1988, s. 289.

148. **L'VIV IV** miasto obwodowe

(pol. Lwów, ros. Львов, ukr. Львів)

st. oznaczone jako g. (O. Korčynsky 1998a, s. 437)

J: Być może chodzi o hipotetyczny gród na Czartowskiej Skale lub inne również hipotetyczne lokalizacje (patrz: A. Janeczek 1994, s. 17–18).

L: A. Janeczek 1994, s. 17–18; O. Korčynsky 1998a, s. 437 (mapa).

149. **LYSIVCI**, rejon Zališyky, obwód Ternopil'

(pol. Lisowce, ukr. Лисівці)

st. określone jako g.

L: O. Ratyč 1957a, s. 81.

150. **LYSYČNYKY (chutor MYKOLAÏVKA)**, rejon Zališyky, obwód Ternopil'

(pol. Lesieczniki, ukr. Лисичники, хутор Миколаївка)

G: (st. „Pod valom”), którego wczesnośredniowieczną chronologię sugerował O. Ratyč (1957a, s. 66), jest st. kultury holihradzkiej z okresu halsztackiego (Ju. Maleev 1988, s. 95–99, 106–109, 111–113).

H: Na st. „Pečera Lylyčka” położona jest osada, na której znaleziono staroruską ceramikę, wyroby żelazne i in.

L: O. Ratyč 1957a, s. 66; Ju. Maleev 1988, s. 95–99, 106–109, 111–113.

151. **LYTVYNIV**, rejon Berežany, obwód Ternopil'

(pol. Litwinów, ukr. Литвинів)

D: Widoczne są pozostałości wałów g. „Sorok-Potoki”.

F: Na g. wykopać miano miecze.

G: O. Ratyč (1957a, s. 81) sugeruje wczesnośredniowieczną chronologię g.

L: B. Janusz 1918, s. 178; O. Ratyč 1957a, s. 81.

152. **MALI HRYBOVYČI**, rejon Žovkva, obwód L'viv

(pol. Grzybowice Małe, ros. Малые Грибовичи,

ukr. Малі Грибовичі, Грибовичі)

C: G. położone jest na cyplu zach. części wzgórza Czorna Hora.

D: Majdan g. ma plan zbliżony do trójkąta (dłuższe boki są dł. na ok. 90 m), od stron: pn., pd. i zach. ograniczony jest stromymi zboczami, a od wsch. potrójną linią wałów i fos. W środkowej części założenia wydzielony jest mniejszy majdan, na planie zbliżonym do koła (śred. 35 m). Majdan mniejszy ograniczony jest od pn., pd. i zach. wałem (wys. do 80 cm), a od wsch. największym z wałów potrójnej linii. W pd.-wsch. części tegoż majdanu zachowały się pozostałości wzniesienia (wys. 1 m) na planie prostokąta (6,0 x 8,0 m), z „dość równym” wierzchem. Po jego pn. stronie czytelne było owalne w planie (3,5 x 4,3 m) zagłębienie (ryc. 23).

Terren g. porośnięty jest lasem, a przyległy obszar zajmuje wieś.

E: Badania na g. prowadzone były w latach 1933–1934 przez M. Śmiszkę*, w 1955 r. przez O. Ratyča, a w 1985 r. przez ekspedycję UL.

F: Wał wewnętrzny, którego wsch. – najpotężniejsza część sięgała 6 m, zbudowano z jednorodnej gliny (nie odkryto pozostałości drewnianych lub kamiennych elementów konstrukcyjnych). Jego górna część jest silnie wypalona (do gł. 2,5 m) i ma barwę ceglastą. Pod warstwą darni znajdował się popiół i szczątki spalonych belek.

Dwa wały usypane były z ziemi.

Prostokątne wzniesienie również usypano z jednorodnej gliny. Pokryte było warstwą (10–15 cm) wypalanej gliny, na której znajdowała się przykryta darnią warstwa (20 cm) węgla.

Owalne zagłębienie okazało się jamą (gł. 80 cm), na dnie której – w warstwie węgla i popiołu – odkryto liczne ułamki naczyń X–XI w. oraz kości zwierzęce i ptasie.

Na wewnętrznym majdanie nie odkryto warstwy kulturowej, a pojedyncze znaleziska występują bezpośrednio pod warstwą darni, na gł. 20–40 cm. (A. Ratič 1962, s. 90, pisze o staroruskiej warstwie kulturowej w jednym z wykopów, która zawierała ceramikę, gwoździe i kości zwierzęce).

Na mniejszym majdanie nie odkryto pozostałości zabudowy gospodarczej.

G: M. Śmiszko (O. Korčynsky 2000, s. 70) interpretował g. jako schronieniowe.

O. Ratyč (1962a, s. 91) określa początek g. na XI–XII w. i uważa, że chroniło strategiczne przejście między ziemią halicką a włodzimierską.

P. Rappoport (1967b, s. 13) pisze, iż nie należy być w pełni przekonanym o staroruskości g.

M. Pelešyšin (1997, s. 18) pisze, że gród był ważną twierdzą, kontrolującą szlaki na pn. od dzisiejszego Lwowa. Brak warstwy kulturowej świadczy, że nie zamieszkiwała go znaczna ilość osób zajmujących się działalnością gospodarczą.

O. Korčynsky (1998b, 2000) interpretuje g. jako ośrodek kulturowy funkcjonujący od IX do początku XI w. Prostokątne wzniesienie miało być postumentem idola.

H: W pobliżu g., na pd., łagodnym sklonie wzgórza odkryto pozostałości osad otwartych z IX–XI w. Jedna z osad znajduje się u wjazdu na g., druga koło zach. skraju góry.

I: Materiały i dokumentacja znajdują się w IU AN Ukrainy i LMH.

J: *M. Śmiszko odkryć miał pozostałości bramy w części zach. g. (O. Ratyč 1957a, s. 24).

St. było też zasiedlone przez eneolityczną ludność kultury pułcharów lejkowatych.

L: T. Sulimirski 1935, 24–25; O. Ratyč 1957a, s. 23–24; 1962a, s. 89–91; P. Rappoport 1967b, s. 13; APPV 1982, s. 178; M. Peleščišin (Pelešyšin) 1987; 1997, s. 18; O. Korčynsky (Korčynskyj) 1998b, s. 71–72; 2000, s. 69–70, 76.

153. **MARKOPIL'**, rejon Brody, obwód L'viv

(pol. Markopol, ukr. Маркопіль)

D: G. obwiedzione jest wałami z wyższymi bastionami po bokach.

L: B. Janusz 1918, s. 84; APPV 1982, s. 170.

154. **MATVIIVCI**, rejon Šums'k, obwód Ternopil'

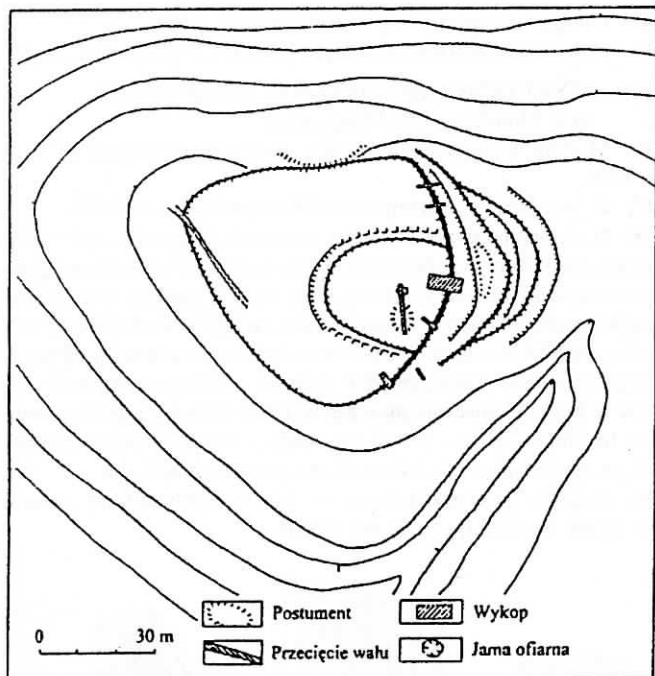
(pol. Matwiejowice, ukr. Матвіївці)

CD: St. określone jako g. na planie czworoboku położone jest w dolinie Horyńki, nad stawem.

F: Na st. znaleziono wczesnośredniowieczny materiał ceramiczny.

H: Do st. przylega osada, na której także znaleziono ceramikę wczesnośredniowieczną.

L: A. Cynkałowski 1961, s. 185.

Ryc. 23. Grzybowice Małe. Plan grodziska (wg O. Korczyński 2000, s. 75)

Abb. 23. Mali Hrybovyči. Burgwallplan (nach O. Korczyński 2000, s. 75)

Рис. 23. Малые Грибовичи. План городища (согл. О. Корчинский 2000, с. 75)

155. **MAVKOVYČI**, rejon Horodok, obwód L'viv
(pol. Małkowiec, ukr. Мавковичі)
st. oznaczone jako g.

L: O. Korčynsky 1998a, s. 437 (mapa).

156. **MEŽIHIRCI**, rejon Halyč, obwód Ivano-Frankivs'k
(pol. Międzyhorce, ukr. Межигірці)
st. określone jako g.

L: O. Ratyč 1957a, s. 80.

157. **MRAŽNYCJA (miasto BORYSLAV)**, miasto wydzielone,
obwód L'viv
(pol. Mrażnica, ukr. Мражниця)
st. określone jako g.

J: Czy nie tożsama ze st. > Boryslav ?

L: O. Ratyč 1957a, s. 78.

158. **MUŠKATIVKA**, rejon Borščiv, obwód Ternopil'
(pol. Muszkatówka, ukr. Мушкатівка)

C: G. znajduje się w lesie.

D: G. od pn. chronione jest jarem, a z pozostałych stron czterema (Majewski 1938, s. 96) lub pięcioma (Kučera 1973, s. 70) wałami, rozmieszczonymi półkolistie. Najpotężniejszy jest wał zewnętrzny (wys. 2–2,5 m, szer. 10–12 m) (ryc. 24, 25).

E: Badania g. przeprowadzone zostały w 1937 r. przez Zakład Archeologii Klasycznej Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie (kierownik E. Bulanda, uczestnicy: K. Majewski, J. Starczuk, M. Śmiszko). Założono wykopy na majdanie (dwa wydłużone sondże o łącznej powierzchni – 25 m², gł. ok. 60 cm) oraz dokonano cięcia przez pd. część wału zewnętrznego. G. badał też P. Rappoport (przed 1967 r.), a w 1973 r. badania sondżowe przeprowadzone zostały przez ekspedycję IA AN USRR.

F: W profilu wału g. widoczne były warstwy: wypalanej gliny, namuliskowa i ziemna. W kilku miejscach wystąpiły skupiska przepalonych bierwion dębowych.

W sondżach na majdanie wystąpiła (do gł. 40 cm) ceramika staroruska XII–XIII w. Warstwa kulturowa ma grubość 15–20 cm.
G: P. Rappoport (1967b, s. 12) wątpi o staroruskiej chronologii g.
L: K. Majewski 1938, s. 92–93, 96; O. Ratyč 1957a, s. 67; P. Rappoport 1967b, s. 12; M. Kučera 1979, s. 62, 64, 66, 70–71.

159. **MYCHAL'ČE**, rejon Horodenka, obwód Ivano-Frankivs'k
(pol. Michalcze, ukr. Михальче)

C: G. (st. „Dubnyky”) położone jest na skierowanym ku wsch. cyplu ograniczonym od pn.-zach. Dniestrem, a od pd.-zach. jarem strumienia uchodzącego do Dniestru.

D: G. ma plan zbliżony do trójkąta. Zajmuje teren prawie 4–5 ha. Dytyniec, położony na skraju cypla, chroniony jest trzema wałami i fosami. W odległości 50–60 m na zach. od dytyńca znajduje się fosa, a o 160 m dalej dwie fosy rozdzielone wałem.

Umocnienia g. zachowały się stosunkowo dobrze. Wały sięgają 3,5 m. Fosa mają gł. do 3,5 m. G. porośnięte jest lasem. Jego pd. część jest zniszczona przez zabudowę współczesną (ryc. 26).

E: Badania sondżowe i powierzchniowe na g. przeprowadzone zostały w 1949 r. przez ekspedycję IA AN USRR.

F: Warstwy kulturowej i zabytków ruchomych nie odkryto.

L: O. Ratyč 1955a, s. 163; 1957a, s. 80.

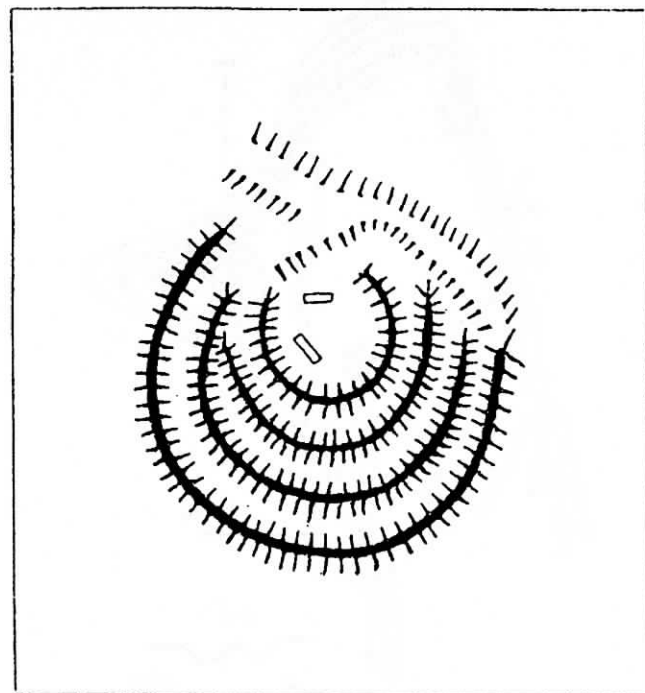
160. **MYKOLAĪV**, rejon Mykolaĭv, obwód L'viv
(pol. Miłokójów, ukr. Миколаїв)

C: St. „Čorna Hora” („Łysa Góra”) znajduje się na pn. od M. Położone jest wzdłuż południowego stoku niewysokiego wzniesienia.

D: W skale piaskowcowej wykute są równoległe tunele (szer. i wys. 2,9–3 m, dł. do 37 m) z lukowatymi stropami. Przed wejściami do tuneli na każdym ze st. znajdują się wyrównane majdany na planie zbliżonym do prostokąta, które ograniczone są wałami (ryc. 27).

E: Badania st. prowadził w 1985 i 1992 r. O. Korčyns'kyj.

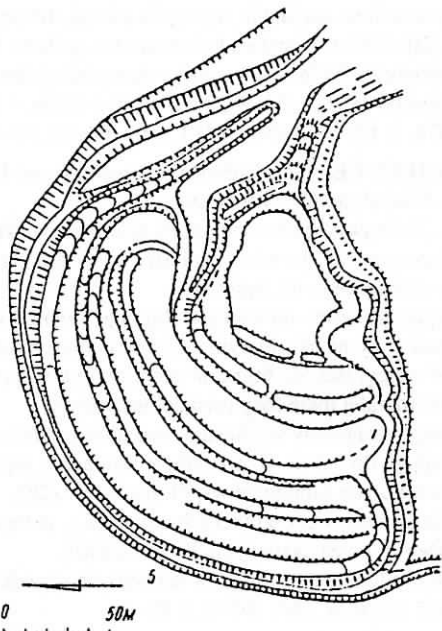
F: Wały określa się jako ziemne.

Ryc. 24. Muszkatówka. Schematyczny plan grodziska (wg K. Majewski 1938)

Abb. 24. Muškativka. Schematischer Burgwallplan. (nach K. Majewski 1938)

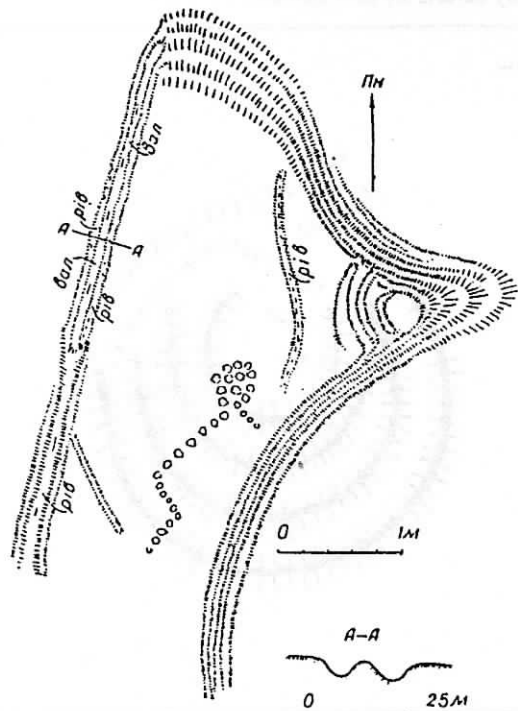
Рис. 24. Мушкатовка. Схематический план городища (согл. К. Majewski 1938)

Ryc. 25. Muszkatówka. Plan grodziska (wg M. Kučera 1979, s. 64)
 Abb. 25. Muškativka. Burgwallplan. (nach M. Kučera 1979, s. 64)
 Рис. 25. Мушкатовка. План городища (согл. М. Кучера 1979, с. 64)

W badanych obiektach i na terenach przyległych znaleziono materiały archeologiczne, przeważnie ułamki naczyń z IX–X i XV–XVI w.

G: St. interpretuje się jako wczesnośredniowieczny ośrodek kultowy.

Ryc. 26. Plan grodziska we wsi Michalce (wg O. Ratyč 1955a, s. 163)
 Abb. 26. Plan des Burgwalls im Dorf Mychal'če (nach O. Ratyč 1955a, s. 163)
 Рис. 26. План городища в селе Михалче (согл. О. Ратич 1955а, с. 163)

J: Interpretacja wydaje się nieuzasadniona.

L: O. Korčyns'kyj (Korczyński) 1998b, s. 75–76; 2000, s. 73, 80.

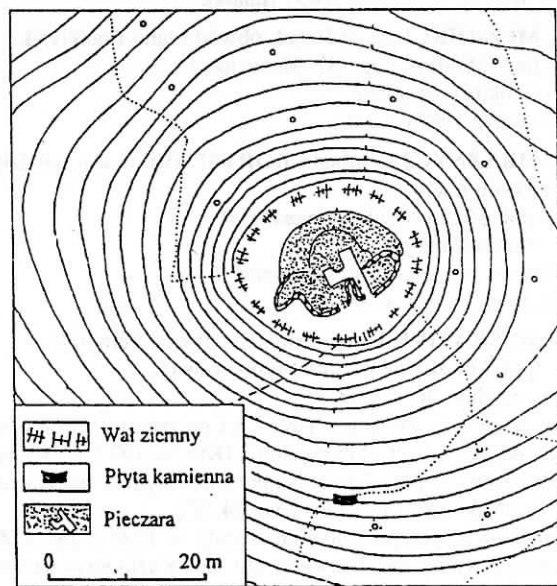
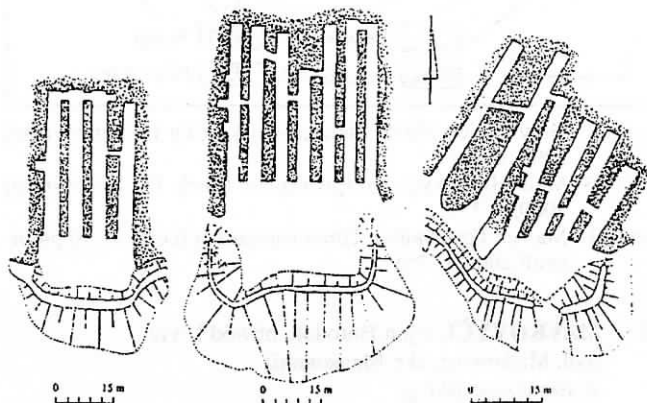
161. MYKULYNCI, rejon Terebovlja, obwód Ternopil'
 (pol. Mikulińce, ukr. Микулинці)

B: Mikulin wzmiankowany jest w „Powieści minionych lat” pod r. 1096.

C: G. położone jest na terasie nad Seretem, w pn. części M.

D: G. chronione jest od stron: pn. i pn.-zach. fosą, wsch. i pd.-wsch. rzeką, a pd. stromymi zboczami. W pd.-wsch. części g. zachowały się pozostałości wału (wys. 4,6 m), który miał je otaczać. W pn.-zach. części g. obszar między wałami miano zasypać pod zbudowany tam w końcu XVI w. zamek. Na pd.-wsch. od niego zachowały się pozostałości dwóch wałów, między którymi postawiono w latach 70. XX w. budynki znacznie niszcząc warstwę kulturową. Boki g. mają dł.: na linii pd. wału – 180 m, pd.-wsch. – 160 m, a zrekonstruowana dł. pn.-zach. wału – ok. 140 m. G. ma powierzchnię 1,1 ha.

E: Badania powierzchniowe w M. przeprowadzone zostały w 1988 r. przez ekspedycję AN URSS.

Ryc. 27. Mikołajów St. „Čorna Hora” uznane przez O. Korčyns'kiego za zespół świątyń pogańskich IX–X w. (!? – aut.; wg O. Korczyński 2000, s. 80–81)

Abb. 27. Mykolaiv. Fundst. „Čorna Hora”; nach O. Korčyns'kij ein heidnischer Tempelkomplex IX–X Jh. (!? – Aut.; nach O. Korczyński 2000, s. 80–81)

Рис. 27. Николаев. Уроч. «Черная гора», признанное О. Корчинским как комплекс языческих святилищ IX–X вв. (!? – авт.; согл. О. Корчинский 2000, с. 80–81)

F: W ściankach wykopu technicznego (na rury) zaobserwowano słabo zaznaczoną warstwę kulturową XII–XIII w. z ułamkami ceramiki, szklanej bransolety, polepą i kamieniami ze śladami ognia. Tam gdzie wykop przecinał zniszczony wał zauważono wybrukowaną kamieniami podstawę wału, a bliżej stoku znaleziono polepę.

G: G. interpretuje się jako latopisowy Mikulin (V. Čornous 1994, s. 102).

L: V. Čornous 1994, s. 101–102; „Powieść minionych lat” 1999, s. 188.

162. **NADIIV**, rejon Dolyna, obwód Ivano-Frankivs'k (pol. Nadziejów, ukr. Надіїв)
st. określone jako g.

L: O. Ratyč 1957a, s. 80.

163. **NADVIRNA**, miasto rejonowe, obwód Ivano-Frankivs'k (pol. Nadwórna, ros. Надворная, ukr. Надвірна)

CD: St. określone jako niewielkie g. położone jest w lesie.

G: P. Rappoport (1966, s. 214) pisze, że z powodu braku inwentarza nie jest możliwe określenie przynależności kulturowej g.

L: B. Janusz 1918, s. 176; P. Rappoport 1966, s. 214; APPV 1982, s. 120.

164. **NEMYRIV**, rejon Javoriv, obwód L'viv (pol. Niemirów, ros. Немиров, ukr. Немирів)
Patrz też: > Vorobljačyn

C: G. położone jest na cyplu (st. „Vorotnja”) na pn.-wsch. od N.

D: Majdan g. ma plan owalu (30 x 50 m). Chroniony jest od pn. i wsch. trzema liniami wałów i fos, zaś od zach. i pd. zboczami cypla.

E: G. odkryte zostało w 1984 r.

F: Na g. odkryto warstwę kulturową z ceramiką XII–XIII w.

J: G. – mimo różnic w opisie – jest prawdopodobnie tożsame z g. Vorobljačyn.

L: O. Korčynskij 1986, s. 251.

165. **NEM'JAČ**, rejon Brody, obwód L'viv (pol. Niemiacz, ukr. Нем'яч)
st. określone jako g.

L: B. Janusz 1918, s. 85; O. Ratyč 1957a, s. 78.

166. **NEZNANIV**, rejon Kam'janka Buz'ka, obwód L'viv (pol. Nieznanów, ukr. Незнанів)
st. określone jako g.

L: O. Ratyč 1957a, s. 78.

167. **NEŽUCHIV**, rejon Stryj, obwód L'viv (pol. Nieżuchów, ukr. Нежухів)
st. oznaczone jako g.

L: O. Korčynsky 1998a, s. 437 (mapa).

168. **NOVA HUTA**, rejon Monastyrus'ka, obwód Ternopil' (pol. Huta Nowa, ukr. Нова Гута)
st. określone jako g.

L: O. Ratyč 1957a, s. 81.

169. **NOVOSELYCJA**, rejon Dolyna, obwód Ivano-Frankivs'k (pol. Nowosielica, ukr. Новоселиця)

C: Pozostałości umocnień znajdują się na stromym wzniesieniu nad rz. Mizunką.

G: O. Ratyč (1957a, s. 80) sugeruje wczesnośredniowieczną chronologię g.

L: B. Janusz 1918, s. 105; O. Ratyč 1957a, s. 80.

170. **NOVYJ MIZUN'**, rejon Dolyna, obwód Ivano-Frankivs'k (pol. Mizuń Nowy, ukr. Новий Мізунь)
st. określone jako g.

L: O. Ratyč 1957a, s. 80.

171. **NOVYCJA**, rejon Kaluś, obwód Ivano-Frankivs'k (pol. Nowica, ukr. Новиця)
st. określone jako g.

L: O. Ratyč 1957a, s. 80.

172. **NYVYCI**, rejon Radechiv, obwód L'viv (pol. Niwice, ukr. Нивиці)
st. określone jako g.

L: O. Ratyč 1957a, s. 79.

173. **NYŽNIJ STRUTYN'**, rejon Rożnjativ, obwód Ivano-Frankivs'k (pol. Niżny Strutyń, ros. Нижний Струтин, ukr. Нижній Струтинь)

C: G. (st. „Zamčyšče”) położone jest na wzniesieniu-cyplu pomiędzy Czezczwą a wpływającym do niej potokiem Dubrownik.

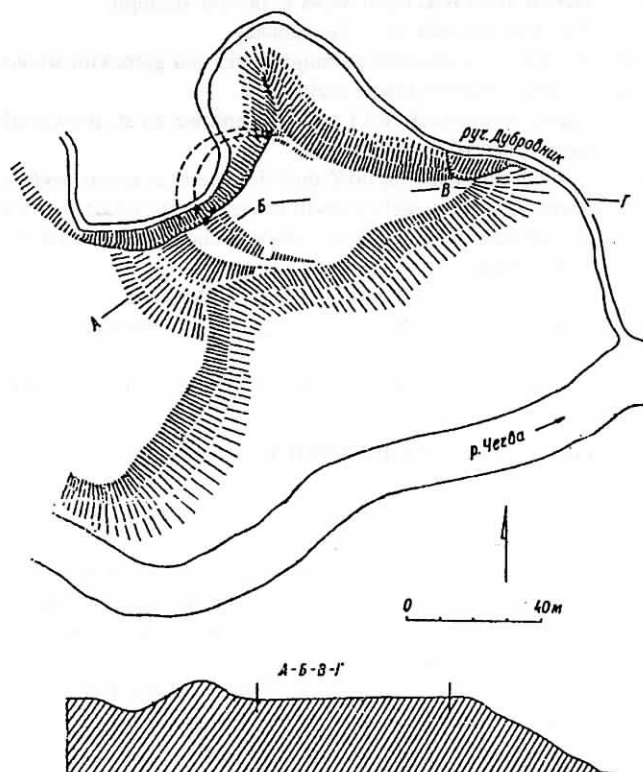
D: Majdan g. ma formę nieregularną (dł. 75 m, szer. do 40 m), dostosowaną do formy wzniesienia. Część g. od strony potoku została podmyta i zniszczona przez wodę. Z dwu stron g. chronione jest stromymi zboczami, a od strony trzeciej wysokim wałem (wys. ok. 5 m), na którym znajdują się kamienie, i fosą (szer. ok. 20 m, gł. 4 m) (ryc. 28).

E: Wykopiska na g. prowadził w 1937 r. J. Pasternak. W 1962 r. badania g. przeprowadzone zostały przez ekspedycję LO IA AN ZSRR.

F: Na g. odkryto dwa obiekty – paleniska, wyłożone opalonymi kamieniami. Pierwszy, oddalony 3–4 m od wału, na gł. 15–20 cm, o planie zbliżonym do koła – 2,5 x 3 m, z ułamkami ceramiki staroruskiej, a wyżej młodszymi i fragmentem strzemięcia żelaznego. Drugi, w pn. części g., o wymiarach 2 x 2 m.

Warstwa kulturowa g. ma miąższość 20–30 cm. Znajdują się w niej drobne kawałki węgla drzewnego i nieliczne ułamki ceramiki X w.

Na g. znaleziono ułamki dwóch lub trzech naczyń XVII w.

Ryc. 28. Grodzisko we wsi Niżny Strutyń (wg P. Rappoport 1967b, s. 14)

Abb. 28. Burgwall im Dorf Nyžnij Strutyn' (nach P. Rappoport 1967b, s. 14)

Рис. 28. Городище в селе Нижний Струтенъ (согл. П. Раппопорт 1967б, с. 14)

G: J. Pasternak (1938, s. 4) sądzi, że g. powstało między IX a XI w. Interpretuje je jako schronieniowe.

P: Rappoport (1967b, s. 15) na podstawie materiału archeologicznego przypuszcza, że g. istnieć mogło już w X w. (w artykule z 1966 r. określa je jako zabytek X–XI w.).

P: Rappoport (1967b) sądzi, że pierwotnie wał zachodził na część pn. g., podobnie jak zachodzi nieco na część południową.

O: Korčynskij (1998, s. 72; 2000, s. 70) uważa, że g. służyło celom kultowym.

L: J. Pasternak 1938; O. Ratyč 1957a, s. 56–57; P. Rappoport, M. Malevskaja 1963, s. 63–64, 74; P. Rappoport 1966, s. 214; 1967b, s. 14–15; APPV 1982, s.121; O. Korčynskij (Korczyński) 1998, s. 72; 2000, s. 70.

174. **NYŽNĪJ TURIV**, rejon Turka, obwód L'viv

(ukr. Нижній Турів)

st. określone jako g.

L: O. Ratyč 1957a, s. 78.

175. **NYŽNJE SYN'OVYDNE**, rejon Skole, obwód L'viv

(pol. Synowódzko Niżne, ukr. Нижне Синьовидне)

st. oznaczone jako g.

L: O. Korčynsky 1998a, s. 437 (mapa).

176. **OBYČ**, rejon Šums'k, obwód Ternopil'

(pol. Obucz, ukr. Обич)

st. określa się jako zniwelowane g.

F: W trakcie robót ziemnych na gł. 1,0–1,5 m znaleziono ceramikę, kości i poroże jeleni.

J: W miejscu domniemanego g. znajduje się cerkiew i klasztor.

L: O. Ratyč 1957a, s. 81; A. Cynkałowski 1961, s. 188.

177. **ODERADIVKA**, rejon Šums'k, obwód Ternopil'

(pol. Oderadówka, ukr. Одерадівка)

CD: St. określone mianem g. znajduje się nad głębokim wąwozem. Jest duże i bardzo dobrze zachowane.

E: Badania wykopaliskowe i powierzchniowe na st. prowadzili A. Cynkałowski i W. Danielewicz.

F: Na st. odkryto znaczną ilość materiału ceramicznego, wyroby z brązu, żelaza (kosa z ząbkowanym ostrzem i grot włóczni wykonany ze złamanej głowni miecza, które pochodzą z XI–XIII w.), szkła, kości i rogu.

H: Do st. (g.) przylega od wsch. rozległe podgrodzie.

J: L. Rauhut (1960, s. 248) przypuszcza, że g. może być tożsame z g. > Obyč.

L: L. Rauhut 1960, s. 248, tabl. XII 7–8; A. Cynkałowski 1961, s. 188.

178. **OKOPY (kol. OKOPY TRIJCI)**, rejon Borščiv,

obwód Ternopil'

(pol. Okopy, Szaniec św. Trójcy,

ukr. Окопи, кол. Окопи Трійці)

FG: St. określone jako g. wczesnośredniowieczne (O. Ratyč 1957a, s. 81) z ceramicznym materiałem X–XI w. (APPV 1982, s. 152).

J: Twierdzę zwaną Okopy lub Szaniec św. Trójcy zbudowano w 1692 r. (A. Czołowski, B. Janusz 1926, s. 87–89).

L: A. Czołowski, B. Janusz 1926, s. 87–89; O. Ratyč 1957a, s. 81; APPV 1982, s. 152.

179. **OLES'KO**, rejon Bus'k, obwód L'viv

(pol. Olesko, ukr. Олеско)

CH: St. określone mianem g. i osada (st. „Pokrova” i „Cerkovne”) położone są pośród terenu podmokłego, 1 km na pn.-zach. od O.

E: Ogląd st. przeprowadził w 1957 r. V. Savyč.

F: Na st. odkryto pozostałości budowli mieszkalnych, materiał ceramiczny (podobny do ceramiki z > Plisnes'ka) i srebrny naszyjnik.

I: Materiały i dokumentacja znajdują się w LMH.

L: O. Ratyč 1957a, s. 24; APPV 1982, s. 172.

180. **OLEŠKIV**, rejon Snjatyn, obwód Ivano-Frankivs'k

(pol. Oleszków, ros. Олешков, ukr. Олешків)

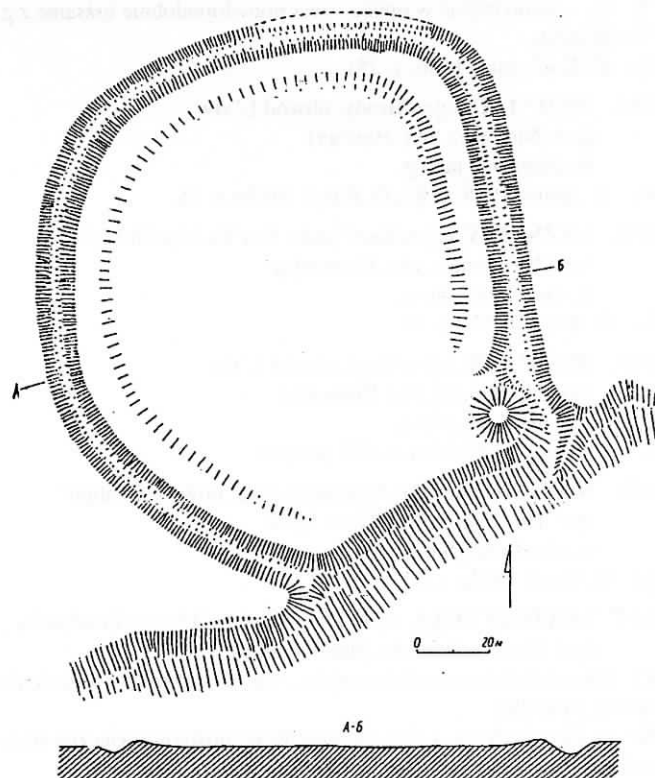
C: G. (st. „Zamčyšče”) położone jest w pobliżu wsi O., na lewym brzegu Prutu.

D: G. ma plan zbliżony do koła (95 x 120 m, raczej proste boki wsch. i pd.). Od strony zach., pn. i wsch. zachowały się pozostałości fosy (szer. 8–10 m, gł. do 4 m) i rozorany wał, który w swej pn. i pn.-wsch. części dochodzi do wys. 2 m. Od strony pd. g. kończy się urwistym brzegiem. W pd.-wsch. części g. znajduje się koliste wzniesienie (3 m nad poziomem majdanu) z płaskim wierzchem o średnicy ok. 3,5 m, na którym stać mogła baszta. „Wjazd” na g. położony jest obok wzniesienia (rys. 29).

E: W 1962 r. badania g. przeprowadziła ekspedycja LO IA AN ZSRR, w 1978 r. ekspedycja IFOOOPIK, a badania ratownicze w 1983 r. wykonane zostały przez ekspedycję IFKM i IFOOOPIK. Badania prowadzono także w latach 1980–1982 i 1984.

F: Wał g. składał się z izbic przylegających do nasypu ziemnego (szer. 3 m). Również nad urwiskiem znajdowały się umocnienia o konstrukcji zrębowej.

W centrum g. odkryto kamienne fundamenty drewnianej cerkwi. Była to budowla na planie dwunastoboku z trzypysdowym prezbiterium w części wsch. Jej elementem była złożona z dziesięciu słupów (odległość między nimi – 1,5–2,5 m na obwodzie; 7,5 m po przekątnej) kolumnada, oddalona o 5 m od fundamentów. W świątyni odkryto 23 groby, położone grupami wzdłuż ścian. Znalaziono brązową klamrę księgi, żelazny rylec, liczne żelazne gwoź-

Ryc. 29. Grodzisko „Zamčyšče” koło wsi Oleszków (wg P. Rappoport 1967b, s. 21)

Abb. 29. Burgwall „Zamčyšče” bei Oleskiv (nach P. Rappoport 1967b, s. 21)

Рис. 29. Городище „Замчище” около села Олешков (согл. П. Раппопорт 1967б, с. 21)

dzie, wiele polewanych płytek posadzkowych, a w grobie nr 21 złoty krzyżyk i paciorek.

Do apsydowej części cerkwi przylegało cmentarzysko (przebadano ponad 100 grobów rozmieszczonych grupami).

Odkryto pozostałości drewnianego mostu oraz kilkudziesięciu budowli mieszkalnych i gospodarczych.

Materiał archeologiczny z g. datować można na XII–XIII w. (1. poł. XIII w.).

H: Do g. przylega osada z materiałem archeologicznym XII–XIII w.

I: Zabytki z g. znajdują się w zbiorach IFKM.

L: B. Janusz 1918, s. 204; P. Rappoport, M. Malevszkaja 1963, s. 64, 66, 72–74; P. Rappoport 1967b, s. 20–21; APPV 1982, s. 122; B. Tomenčuk, M. Klapčuk, P. Arsenyč 1979; B. Tomenčuk 1985; M. Pan'kiv 1998.

181. **OLIŪV**, rejon Zboriv, obwód Ternopil'

(pol. Olejów, ukr. Оліїв)

st. określone jako g.

L: O. Ratyč 1957a, s. 81.

182. **ONYŠKIVCI**, rejon Šums'k, obwód Ternopil'

(pol. Onyszkwocze, ukr. Онишківці)

C: St. określone jako g. znajduje się w pobliżu wsi O.

E: Badania terenowe na st. przeprowadził M. Ostrows'kyj.

F: Znalezione gliniane i marglowe przęśliki, brązowe kolczyki, kościany przekłuwacz, żelazne podkowy, klucze do kłódek i ułamki ceramiki z okresu staroruskiego (XI–XIII w.).

I: Materiały zabytkowe złożone są w zbiorach KKM i PMA.

L: O. Ratyč 1957a, s. 68; L. Rauhut 1960, s. 248, tabl. XII 12; APPV 1982, s. 167.

183. **OPLYC'KE I**, rejon Radechiv, obwód L'viv

(pol. Opłucko, ukr. Оплицьке, ros. Оплыцко)

C: G. (st. „Tatars'ki okopy”) (P. Rappoport 1965, s. 99 – „Okop”) położone jest na płaskiej, podmokłej łące, 1–2 km na pd.-wsch. od wsi O.

D: G. (dł. 110 m, szer. 75 m) w pn.-zach. części przedzielone jest wałem. Wał obwodowy g. zachował się do wys. ok. 1 m, a wał oddzielający mniejszy majdan jest jeszcze niższy (ryc. 30).

E: Oglądu g. dokonał w 1962 r. P. Rappoport.

F: Warstwy kulturowej na g. nie ma. Znaleziono ułamki ceramiki staroruskiej X–XI w.

G: P. Rappoport (1965, s. 100) łączy znaną ceramikę z sąsiednim g. > Oplyc'ke II.

I: Materiał zabytkowy złożony jest w LMH.

L: B. Janusz 1918, s. 157–158; P. Rappoport 1965b, s. 99–100; APPV 1982, s. 182.

184. **OPLYC'KE II**, rejon Radechiv, obwód L'viv

(pol. Opłucko, ukr. Оплицьке, ros. Оплыцко)

CD: St. określone jako koliste g. (śred. ok. 25 m) położone jest w odległości 400 m od g. > Oplyc'ke I.

G: G. jest prawdopodobnie staroruskie.

L: P. Rappoport 1965b, s. 100.

185. **OSTROŽEC'**, rejon Mostys'ka, obwód L'viv

(pol. Ostrożec, ukr. Острожець)

st. oznaczone jako g.

L: O. Korčynsky 1998a, s. 437 (mapa).

186. **PACHYNJA I**, rejon Lanivci, obwód Ternopil'

(pol. Pachinia, ukr. Пахиня)

C: G. (st. „Zamčys'ko”) położone jest w pn.-zach. części wsi P., na wysokim wzgórzu.

D: G. oddzielone jest od wypłaszczenia trzema rzędami wałów i fos, a z pozostałych stron chronione jest stromymi zboczami.

E: Badania powierzchniowe na g. przeprowadził w 1938 r. A. Cynkałowski. G. badane było także przez ekspedycję TKM.

F: Na g. wyorywano konstrukcje drewniane. Znaleziono liczny wczesnośredniowieczny materiał ceramiczny (XII–XIII w.) i wyroby z żelaza, szkła i kości.

Ekspedycja TKM zebrała ceramikę XI w.

I: Materiały z badań A. Cynkałowskiego znajdują się w PMA.

J: Nie jest całkowicie pewna tożsamość st. z publikacji O. Ratyča (1957a, s. 81) i A. Cynkałowskiego (1961, s. 189) ze st. z publikacji O. Havryljuka (1994).

L: O. Ratyč 1957a, s. 81; L. Rauhut 1960, s. 249; A. Cynkałowski 1961, s. 189; O. Havryljuk 1994, s. 23, 24.

187. **PACHYNJA II**, rejon Lanivci, obwód Ternopil'

(pol. Pachinia, ukr. Пахиня)

C: G. (st. „Okip”) położone jest w pn.-wsch. części wsi P., na wzgórzu Ternowa.

D: G. ma plan zbliżony do koła o średnicy ok. 50 m. Chronione jest od zach., pd. i wsch. wałem (wys. do 2 m) i zapłyniętą fosą. Na powierzchni g. widoczne są trzy zagłębienia po chatach.

E: Badania na g. przeprowadzone zostały przez ekspedycję TKM.

F: Zebrano ceramikę XI w.

L: O. Havryljuk 1994, s. 23, 24.

188. **PENJAKY**, rejon Brody, obwód L'viv

(pol. Pieniaki, ukr. Пеняки)

st. określone jako g.

L: O. Ratyč 1957a, s. 79.

189. **PEREDMIRKA**, rejon Lanivci, obwód Ternopil'

(ukr. Передмірка)

st. określone jako g.

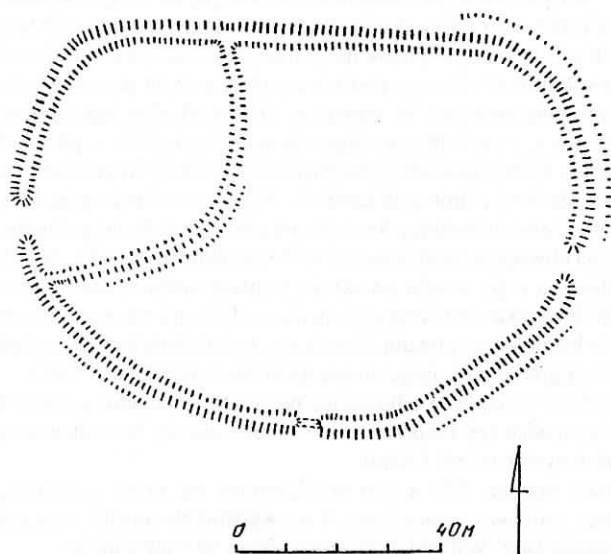
L: O. Ratyč 1957a, s. 81.

190. **PEREHINS'KE**, rejon Rožnjativ, obwód Ivano-Frankivs'k

(pol. Perehińsko, ukr. Перегінське)

st. określone jako g.

L: O. Ratyč 1957a, s. 80.

Ryc. 30. Opłucko I. Grodzisko „Okop” (wg P. Rappoport 1967b, s. 99)

Abb. 30. Oplyc'kie I. Burgwall „Okop” (nach Rappoport 1967b, s. 99)

Рис. 30. Оплицькое I. Городище „Окоп” (согл. П. Раппопорт 1967b, с. 99)

191. **PETRIV**, rejon Tlumač, obwód Ivano-Frankivsk (pol. Piotrów, ukr. Петрів)

C: St. określone jako g. położone jest w pobliżu wsi P.

L: APPV 1982, s. 123.

192. **PIDHIRCI**, rejon Brody, obwód L'viv

(pol. Podhorce, ukr. Підгірці)

C: G. położone jest na naturalnie obronnym, cyplowatym wzniesieniu.

D: G. jest niewielkie (70 x 70 m). W różnych miejscach zachowały się pozostałości ziemnego wału.

G: G. interpretuje się jako strażnicę kontrolującą dostęp do Pleśniska (P. Plisnes'k).

L: M. Kučera 1961, s. 145.

193. **PIDHORODJA I**, rejon Rohatyn, obwód Ivano-Frankivsk (pol. Podgradzie, ros. Подгородье, ukr. Підгороддя)

C: G. „Zamčyšče” („Zamok”) położone jest na zach. peryferiach wsi P., na st. „Verchyslam” („Verchysljan”), 2 km od Rohatyna, na cyplu wznoszącym się 15 m ponad dolinę Gnilej Lipy.

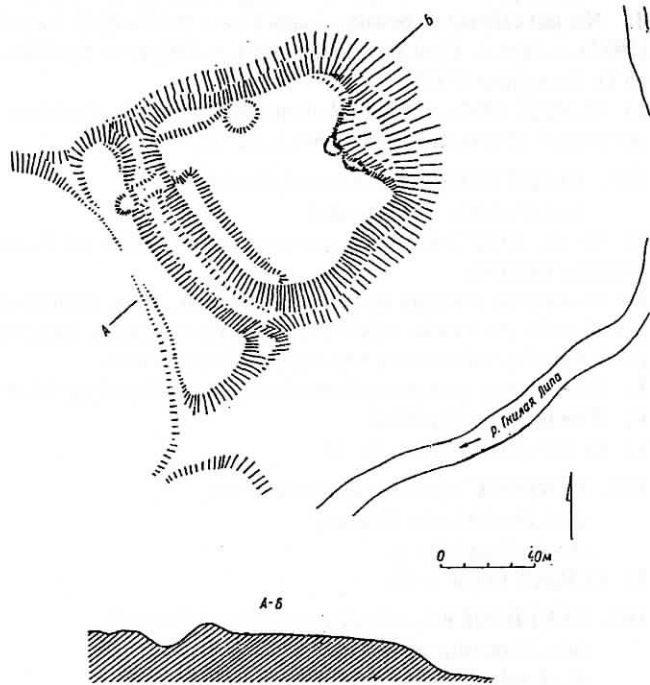
D: Majdan g. (ok. 70 x 80 m) ma nieregularną formę, jest równy, lekko pochyla się w stronę końca cypla. Od dostępnej strony g. chronione jest lekko łukowatym wałem (wys. ok. 4 m.) przed którym biegnie fosa (ryc. 31).

P. Rappoport (1967b, s. 17) przypuszcza, że wjazd na g. znajduje się w pn. części wału, lecz nie wyklucza, że jest on dużo późniejszy. Późniejsza jest też, być może, druga – narożna fosa.

E: Badania g. przeprowadził w 1962 r. P. Rappoport (ekspedycja LO IA AN ZSRR).

F: Na g. odkryto warstwę kulturową o miąższości od 0,5 do 1,0 m. Znalaziono pojedyncze ułamki ceramiki XI w., liczną ceramikę XII–XIII w. oraz mniej liczną XIV–XVI w. Odkryto też wyroby z żelaza, w tym grot kuszy, oraz ludzkie kości.

Na g. znaleziono ceramikę z początków I tys. p.n.e.

Ryc. 31. Grodzisko „Zamok” we wsi Podgradzie (wg P. Rappoport 1967b, s. 16)

Abb. 31. Burgwall „Zamok” im Dorf Pidhoroddja (nach P. Rappoport 1967b, s. 16)

Рис. 31. Городище „Замок” в селе Подгородье (согл. П. Раппопорт 1967б, с. 16)

G: P. Rappoport (1963, s. 67; 1967b, s. 17) identyfikuje g. z dawnym grodem Rohatynem, zaś B. Tomenčuk (1995, s. 73) przypuszcza, że mógł to być umocniony klasztor.

H: Do g. od strony zach. przylegało otoczone wałem i fosą osiedle o powierzchni 1 ha.

J: Rohatyn wymieniono w piśmie papieża Bonifacego IX z 15 maja 1390 r. (I. Myc'ko 1995). Wg M. Vujanki (1995) i M. Mel'nyka (1995) miał być wzmiankowany już w XII w.

V. Petehyryč (1995c, s. 76) wspomina o materiałach z X i XI w. sugerując, że gród powstać mógł na miejscu wcześniejszej osady. Pisze też o pozostałościach ceglanych budowli zamku.

L: O. Ratyč 1957a, s. 57; P. Rappoport, M. Malevskaja 1963, s. 66–67, 72–74; P. Rappoport 1967b, s. 16–17; M. Mel'nyk 1995, s. 80; I. Myc'ko 1995, s. 88; V. Petehyryč 1995c, s. 76; B. Tomenčuk 1995, s. 73; M. Vujanko 1995, s. 79.

194. **PIDHORODJA II**, rejon Rohatyn, obwód Ivano-Frankivsk (pol. Podgradzie, ros. Подгородье, ukr. Підгороддя)

IIa

A: G. określane jest też jako g. we wsi Lukovyšče (Holodivka) (ukr. Луковище, Голодівка)

C: G. znajduje się na pn.-wsch. od P., na wysokim cyplu ograniczonym z dwóch stron przez niewielkie, wpływające do Gnilej Lipy strumyki.

D: G. jest dł. na prawie 600 m, szer. na bez mała 500 m. Od dostępnej strony chronione jest sześcioma rzędami wałów i fos, które tworzą sześć majdanów. Skrajny, szósty wał zamyka (obwód) g. tworząc od pn. zamknięty, ponad 4 ha teren zwany „Raj”. G. ma powierzchnię ponad 42 ha.

E: Badania na g. prowadzone były w latach 1983–1986 przez ekspedycję pod kierownictwem B. Tomenčuka.

FD: Centralny majdan g. (20 x 30 m) otoczony jest wałem ziemnym i fosą. W wyniku przecięcia wału ustalono, że jego trzon stanowiły drewniane izbice (szer. 2 m), od zewnątrz wzmocnione kamienną ścianą (szer. 140 cm) i położoną na niej glinianą skarpą (szer. 140 cm).

Na majdanie centralnym odkryto pozostałości budowli mieszkalno-gospodarczych.

Na pn.-wsch. od majdanu centralnego, na drugim majdanie (80 x 120 m) g., przy skraju wypłaszczenia, na nasypie podobnym do kurhanu, odkryto pozostałości interpretowane jako wielkie założenie kultowe*, którego podstawa wyłożona była płytami kamiennymi, podciosanymi, by lepiej się stykały. Majdan tego założenia (10 x 6 x 13 x 9 m) rozciągał się na osi pd.-zach. – pn.-wsch., wzdłuż której (pośrodku) znajdował się swoisty korytarz-chodnik (szer. do 3 m) z drobnymi kamieniami. W jego centralnej części odkryto niewielki (o średnicy 3 m) placzyk z trzema dołkami posłupowymi na obwodzie. Znalaziono tu wiele ułamków naczyń IX–X w. Do założenia tego wiodła po skraju wypłaszczenia celowo usypana z drobnych kamieni droga (zbadana na dł. 12 m), wzmocniona z boków kamiennymi płytami. Uważa się, że założenie kultowe sąsiadowało z gródkiem książęcym (na majdanie centralnym? – aut.).

Na drugim majdanie odkryto też pozostałości zabudowy mieszkalno-gospodarczej. Po przecięciu wału okazało się, że zbudowano go z drobnych kamieni i ziemi.

Trzeci majdan (150 x 120 m) chroniony był przez wał, którego rdzeń stanowiły izbice (szer. 4 m) wypełnione mocno ubitą gliną i kamieniami. Wał oddalony jest o 150 m od poprzedniego.

Na trzecim majdanie odkryto pozostałości zabudowy mieszkalno-gospodarczej i wielki „sztuczny” zbiornik na wodę.

90 m od trzeciej linii umocnień ciągnie się kolejny, zbudowany z mocno ubitej gliny i drobnych kamieni, wał o szer. 7 m i wys. 1,5 m.

Podobną konstrukcję ma wał piąty, który znajduje się w odległości 5–20 m od czwartego.

60 m od piątego wału przechodzi szóstą linią obronna, składająca się z niewysokiego wału ziemnego i fosy.

Na g. zachowały się zagłębienia po dawnych chatach.

Warstwa kulturowa na wszystkich umocnionych majdanach ma miąższość 10–30 cm. Odkryto szklane bransolety, srebrny kabłączek skroniowy, miniaturowy miecz brązowy, wyroby żelazne.

G: B. Tomenčuk (1995, s. 72–73) uważa, że g. było w IX–X w. jednym z największych centrów plemiennego księstwa Chorwatów (Wielka lub Biała Chorwacja). W grodzie tym znajdować się miał – prócz nekropoli – gródek książęcy, plac wiecowo-targowy i ośrodek kultowy. Ten ośrodek wojskowy, polityczno-administracyjny i kultowy miał być spalony, a założenie kultowe zniszczone, przez zajmujących te tereny Rurykowiczów (najazd Włodzimierza Wielkiego w 992–993 r.). Porównuje g. do Halicza (> Krylos), Pleśniska (> Plisnes'k) i > Stil'ska. Przypuszcza, że już w dobie plemiennej mogło nazywać się Rohatyn.

V. Petehyryč (1995c, s. 76) również przypuszcza, że g. jest pozostałością wczesnośredniowiecznego grodu Rohatyna (> Pidhorodja I G), powstałego na miejscu wcześniejszej osady.

H: W okolicach g. znajdują się ślady osadnictwa otwartego i obronnego. Na wsch. od g. (na wypłaszczeniu) i na pd.-wsch. skłonie wzniesienia znajdują się liczne zagłębienia po dawnych półziemiankach. Na zach. na st. „Mohyłky” położone jest niewielkie, niebadane cmentarzysko kurhanowe.

J: *Petehyryč (1995c, s. 75) przypuszcza, że w skład założenia kultowego mógł wchodzić kamienny idol.

L: B. Tomenčuk 1988; 1995, s. 70–74; V. Petehyryč 1995c, s. 75–76.

IIb

C: G. znajduje się na pozostałościach wielkiego g. (> IIa).

D: Badania > IIa D.

F: Wokół centralnego majdanu (20 x 30 m) starszego g. ponownie wzniesiono umocnienia. Usypano nowy wał, na którego obwodzie postawiono drewniane konstrukcje obronne (szer. 2 m).

W miejscu wjazdu odkryto pozostałości spalonej w XIII w. budowli zrębowej 2,5 x 2,2 m, interpretowanej jako dwukondygnacyjna wieża, której niższa część opuszczona była w nasyp wału z X w. Tę część wieży wjazdowej przystosowano do celów mieszkalnych, o czym świadczy znajdujący się w prawym kącie kamienny piec i, na lewo od niego, gliniane leże (90 x 115 cm). W wypełnisku odkryto dużo ceramiki XII–XIII w., fragmenty szklanych bransolet, wyroby żelazne, część klamry zamykającej księgę i srebrny kolczyk typu kijowskiego z trzema paciorkami. Na podłodze spoczywało sześć szkieletów ludzkich (w tym dwa dziecięce).

Na powierzchni g. znaleziono liczne kości ludzkie.

G: B. Tomenčuk (1995, s. 73) interpretuje g. jako powstałą w XII w. siedzibę możnego Ks. Halickiego, którą zniszczył w połowie XIII w. najazd mongolski.

L: B. Tomenčuk 1988, 1995, s.73.

195. **PIDHORODJA III**, rejon Rohatyn, obwód Ivano-Frankivs'k (pol. Podgrodzie, ukr. Підгороддя)

C: G. znajduje się w niewielkiej odległości na pd. od g. > Pidhorodja IIa, na sąsiednim wzgórzu.

D: G. jest niewielkie. Jego majdan (110 x 74 m) otoczony jest wałem i fosą.

F: Wał zbudowany jest z mocno ubitej gliny z domieszką drobnych kamieni.

Warstwa kulturowa jest nieznaczną.

L: B. Tomenčuk 1995, s. 72.

196. **PIDHORODNA (kol. PIDHOR'JA)**, rejon Terebovlja, obwód Ternopil'

(ukr. Підгородна – кол. Підгор'я)

C: St. określone jako g. znajduje się w pobliżu wsi P.

F: Znaleziono (czy na g.? – aut.) ułamki ceramiki, brązowe krzyżyki, żelazny nóż i szklane paciorki.

H: W pobliżu wsi P. znajduje się także osada.

L: O. Ratyč 1957a, s. 69.

197. **PIDHORODYŠČE**, rejon Peremyšljany, obwód L'viv (pol. Podhorodyszczce, ukr. Підгородище)

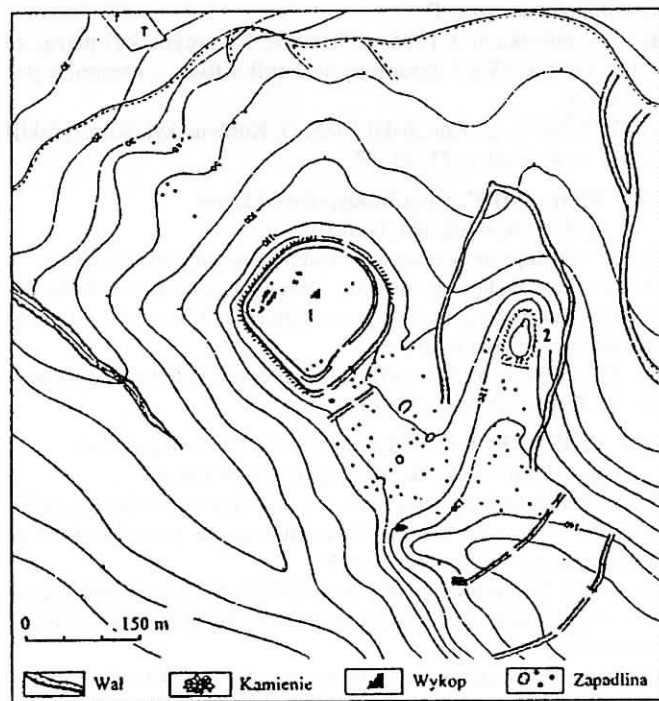
a

C: G. (st. „Horodyšče”) położone jest na pd.-wsch. od Dźwinogrodu, w lesie, na stromym i wysokim wzgórzu (450 m n.p.m.), którego całą górną płaszczyznę zajmuje.

D: G. składa się z dytynca i obronnego posadu. Dytyniec ma plan zbliżony do koła (120 x 140 m). Położony jest na niewielkim wzniesieniu w zach. części wzgórza. Od strony pn.-wsch. chroniony jest dwoma, a od wsch. trzema liniami wałów ziemnych. Wys. wałów od strony łatwo dostępnej sięga 3,0–5,0 m, od pn.-zach. zaś i zach., gdzie zbocza wzgórza są strome, wał zewnętrzny obniża się, a wewnętrzny zanika, w wyniku czego poniżej majdanu wytworzyła się terasa (szer. 3–4 m). Od wsch. i pn. na dytyniec wiodą dwie drogi. Od wsch. przylega do dytynca posad chroniony od strony łatwo dostępnej przez dwa łukowate, przylegające do zboczy wzgórza, wały (wys. 1,5–2,5 m, szer. 6,0–8,0 m) oddalone od siebie o 80–90 m. Zarys majdanu posadu jest nieregularny, odpowiada naturalnej konfiguracji terenu (ryc. 32).

E: W wykopie sondażowym (przed 1918 r.) na g. odkryto tylko skorupy naczyń. Badania g. prowadził w 1983 r. O. Korčyns'kyj (ekspedycja INS AN USRR).

F: Wykonano cięcie wału. U jego stopy odkryto kawałki opalonego drewna i polepy oraz ułamki ceramiki XI–XII w.

Ryc. 32. Podhorodyszczce. Plan grodziska. 1 – dytyniec; 2 – część interpretowana jako ośrodek pogański (wg O. Korczyński 2000, s. 77)

Abb. 32. Pidhorodyšče. Burgwallplan. 1 – der eigentliche Burgwall; 2 – der als heidnische Kultstätte interpretierter Teil (nach O. Korczyński 2000, s. 77)

Рис. 32. Підгородище. План городища. 1 – детинець; 2 – участок, інтерпретований як язическе капище (согл. О. Корчинський 2000, с. 77)

W zach. części g. na terenie dytynca odsłonięto ponad 200 m². Warstwa kulturowa (0,3–0,4 m) zawierała niezbyt liczną ceramikę z okresu scytyjskiego, kult. przeworskiej i staroruską (wykonaną na kole ceramikę X–XII w.). Odkryto też półkosek.

G: B. Janusz (1918) przypuszcza, że g. służyło celom „wojennym”.

L: B. Janusz 1918, s. 44–45; P. Gribovič, O. Korčinskij 1985.

b

C: G. położone jest na stożkowatym wzniesieniu, w odległości 130 m na wsch. od > a (określanego jako gród właściwy).

D: Majdan na planie nieregularnego owalu (16 x 40 m)* ograniczony jest z trzech stron (pn., wsch. i zach.) stromymi urwiskami, a od strony pd. wałem* (wys. ok. 1 m, dł. ok. 8 m, szer. 3,5–4 m). Fosa znajduje się przy wale, od strony majdanu. Majdan obwiedziony jest terasą szer. 3–5 m (ryc. 32).

E: Badania g. prowadził w 1983 r. O. Korčyns'kyj (ekspedycja INS AN USSR).

F: Wał grodziska określa się jako ziemny (O. Korčyns'kyj 1998b, s. 74), czy też kamienno-ziemny (O. Korczyński 2000, s. 71).

W środkowej części majdanu odkryto wyłożoną kamieniem płaszczynę na planie nieregularnego koła. Bruk położony był na cienkiej warstwie białego piasku z wtrętami drobnych węgielków drzewnych, znajdującej się na stropie calca. Większą część bruku tworzyły płyty – niekiedy obciosane – piaskowca (grubość 30–45 cm). Na bruku znajdowała się warstwa (5–7 cm) popiołu z nielicznymi ułkami naczyń IX – pocz. XI w.* oraz kośćmi zwierząt i ptaków.

G: O. Korčyns'kyj (1998b, 2000) interpretuje g. (m.in. ze względu na usytuowanie fosy) jako ośrodek kultowy, stanowiący część systemu obronnego g. P.

J: *W publikacji z 1985 r. Gribovič i Korčyns'kyj piszą, że majdan (35 x 15 m) chroniony jest tylko fosą, a ceramika jest XI–XII w.

L: P. Gribovič, O. Korčinskij 1985; O. Korčyns'kyj (Korczyński) 1998b, s. 74; 2000, s. 71–72, 77.

198. **PIDKAMIN'**, rejon Brody, obwód L'viv

(pol. Podkamień, ukr. Підкамінь)

C: St. znajduje się w masywie piaskowcowym góry Rożanycza.

D: Na skale zachowały się pazy i wręby, będące pozostałościami dawnych konstrukcji, a także dwa zagłębienia (2,05 – 1,83 x 1,55 m) interpretowane jako kostnice.

G: St. datuje się na XII–XIII w. Interpretuje się je jako obronne.

L: M. Rožko 1996, s. 192–193.

199. **PIDVERBCI**, rejon Tłumač, obwód Ivano-Frankivsk

(pol. Podwerbce, ukr. Підвербці, Підвербівці)

C: G. położone jest na wzgórzu. Od zach. i pn. ogranicza je głęboki jar, od wsch. wysoki brzeg Dniestru, a od pn. przechodzi w wypłaszczenie, na którym leży wieś P.

D: G. ma formę owalu (300 m x 150 m) o powierzchni prawie 4 ha. W pn.-wsch. i pd. części g. zachowały się nieznaczące pozostałości wałów.

E: Badania sondażowe na g. przeprowadził w 1949 r. O. Ratyč.

FH: W wykopach (do gł. 0,2 m; poniżej skała wapienna) odkryto cienką warstwę kulturową z niewielką ilością ceramiki staroruskiej.

Na pd. od g. znaleziono liczne ułamki ceramiki, przeważnie ręcznie lepionej, którą można w przybliżeniu datować na IX–X w. Warstwa kulturowa o miąższości 0,5 m odkryta w wykopie sondażowym nasycona była ceramiką.

I: Materiał zabytkowy znajduje się w zbiorach IU AN Ukrainy.

L: B. Janusz 1918, s. 126; O. Ratyč 1955a, s. 160, 162; APPV 1982, s. 123.

200. **P'JATNYČANY**, rejon Peremyśljany, obwód L'viv

(pol. Pietniczany, ukr. Пятничани)

st. oznaczone jako g.

L: O. Korčynsky 1998a, s. 437 (mapa).

201. **PLISNES'K**, rejon Brody, obwód L'viv

(pol. Pleśnisko, Podhorce, ros. Плеснеск, ukr. Пліснеськ, Пліснесько, Підгірці)

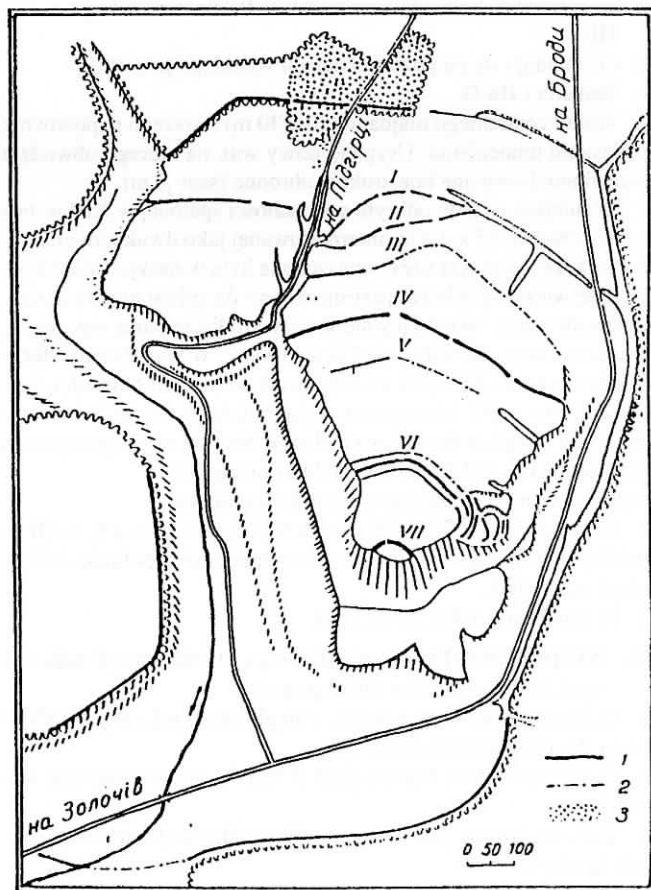
B: P. dotyczą dwie latopisowe wzmianki: pierwsza – pod r. 1188, w związku z nieudaną próbą księcia Romana Mścislawicza usunięcia z grodu jego wrogów (bojarów halickich i ich węgierskich sojuszników); druga zaś – pod r. 1233, kiedy to książę Daniel Romanowicz odebrał gród bojarom Arbużowiczom.

P. wspomniany jest także w „Słowiu o pułku Igora” *.

C: G. znajduje się w paśmie wzniesień – Woroniaków, na pd. od wsi Podhorce.

D: G. składa się z dwóch części. Część górna zajmuje cyplowate wypłaszczenie, dolna zaś, o sfalowanej powierzchni, znajdująca się 60–80 m poniżej górnej, położona jest na jego pd.-wsch., pd. i pd.-zach. zboczach oraz w okalającej je dolinie. Od zach. strony część g. zajmują zabudowania chutoru P., reszta zaś wykorzystywana jest jako pole orne i pastwisko. Przez dolną część g. przepływa strumień mający źródło u podnóża wypłaszczenia. G. ma plan zbliżony do owalu o powierzchni prawie 160 ha (dytynec zajmują obszar 40 x 90 m).

Górną i dolną część g. opasuje zewnętrzna linia obronna, składająca się z wałów, fos i naturalnych jarów. Otacza ona system dzie-

Ryc. 33. Pleśnisko. Plan grodziska. 1 – wały; 2 – ślady wałów; 3 – cmentarzyska (wg O. Ratyč 1972, s. 8)

Abb. 33. Plisnes'k. Burgwallplan. 1 – Wälle; 2 – Wallspuren; 3 – Gräberfelder (nach O. Ratyč 1972, s. 8)

Рис. 33. Плеснеск. План городища. 1 – валы; 2 – следы валов; 3 – могильники (согл. О. Ратич 1972, с. 8)

więciu wewnętrznych linii obronnych, które przecinają z zach. na wsch. górną część g. dzieląc je na kilka części. Wały zachowały się do wys. 1,5–5 m, przy szer. 7–20 m. W różnych częściach g. zachowało się pięć nasypów ziemnych (zapewne po wieżach) (ryc. 33). **EF:** G. w P. wzbudzało zainteresowanie poszukiwaczy skarbów i starożytników już w początkach XIX w. Pierwsze „wykopaliska” przeprowadzone zostały w 1810 r. Najznaczniejsze XIX-wieczne prowadził w latach 1881–1883 T. Ziemięcki.

W 1940 r. badania rozpoznawcze g. przeprowadzone zostały przez ekspedycję LMH, IA AN USRR i UL.

W latach 1946–1949 badania prowadził I. Starčuk (ekspedycja IA AN USRR). Na dytyncu i posadzcie odkryto ziemiankę, 18 półziemianek, 20 pieców chat naziemnych i wyeksplorowano 96 grobów płaskich. Na cmentarzysku zbadano wykopaliskowo 5 kurhanów.

W 1946 r. przeprowadzono badania wału chroniącego P. od pn. i wsch. Jego wys. w miejscu badań sięgała prawie 2,5 m. W profilu widoczna była cienka warstwa czarnej ziemi i gruba – ziemi żółtej. Ziemia tych warstw wybrana została z fosy. W nasypie znajdowały się węgle, popiół, kamienie oraz materiał zabytkowy (ułamki naczyń, groty strzał) XI–XII w. W pobliżu stopy wału odkryto bruk (15 x 2 m) z kamienia wapiennego i żwiru, który wzmacniał wewnętrzną ścianę wału.

Badano wał na st. „Poruby”, który chronił od strony pn. położony tam klasztor. Wał sięgał prawie 2,5 m. W profilu odsłonięto warstwy ziemi, bez śladów konstrukcji drewnianych i kamiennych. Pośrodku stopy wału odkryto „rów” (szer. prawie 1 m, gł. 0,5 m). W nasypie odkryto ułamki naczyń XII–XIII w.

W 1949 r. założono wykop (65 m²) badawczy na wale, w zachodniej części dytynca. Na gł. 0,3–0,6 m odkryto w jego centrum warstwę kamienia, a niżej na gł. prawie 0,5 m warstwę prawie czarnej gliny przechodzącą w jednolitą, wypaloną na czerwono warstwę (0,3–0,4 m) gliny. W warstwie gliny pod kamieniami odkryto przepaloną ceramikę XI–XII w., lupkowe przęsłiki, żelazne noże i obręcze, szklane paciorki.

W odległości 2–3 m od centralnej warstwy kamieni znajdowała się druga (zach.), pod którą zalegała warstwa gliny podobna do zalegającej pod centralną. We wsch. części wykopu pod warstwą wypalonej gliny znajdowała się warstwa węgla, polepy i pozostałości cienkich, zwęglonych belek, między którymi znaleziono liczne ułamki ceramiki i kości zwierząt. Znaleziska dają podstawę, by określić czas budowy wału na środek lub koniec XI w. Wał wzmocniony był nie mniej niż trzema kamiennymi ścianami, między którymi znajdowały się nasypy ziemne, przeważnie z warstwy kulturowej XI w. Być może na wsch., wewnętrznym skłonie wału znajdowała się izbica, lub inne drewniane umocnienia, np. baszta.

W 1953 r. badania na g. prowadził V. Hončarov (ekspedycja IA AN USRR). Odkryto półziemianki, pozostałości budynku naziemnego, pieców i in.

W 1954 r. badaniami kierował M. Kučera (ekspedycja IA AN USRR). Prowadzono badania zarówno w wyższej, jak i w niższej części g., odkrywając pozostałości dwóch półziemianek i dwóch pieców. Przeprowadzono też badania zabytków staroruskich w okolicy P.

W 1970 r. odkryto (ekspedycja LMH i LOOOPIK) 17 grobów szkieletowych XIII–XIV w. (w tym jeden przykryty kamiennymi płytami) oraz obiekty z XII–XIII w., tj. pozostałości naziemnej chaty z glinianym piecem i pięciu usytuowanych bardzo blisko siebie pieców o nieznanym przeznaczeniu.

W 1970–1972 r. pracami badawczymi na g. kierował R. Bahrij (ekspedycja LMH). Na dytyncu zbadano 25 niewyposażonych pochówków i rozwaliska dziewięciu glinianych pieców. Na zach. zboczu wzniesienia dytynca odkryto pozostałości fundamentu dużego

budynku. Zbadano dwa piece gliniane znajdujące się wśród kamieni i staroruski grób z wyposażeniem.

W 1980 r. badania archeologiczne na g. prowadzone były przez ekspedycję UL. W pd. części dytynca odkryto dwie półziemianki (VIII–IX w.) z kamiennymi piecami. Na posadzcie przy drugiej linii wałów odkryto pozostałości dwóch budynków mieszkalno-gospodarczych. Badano także trzy kurhany na pn.-zach. skraju g. i budowle obronne w pd.-wsch. części g. Ustalono, że po wsch. stronie wjazdu na dytynec, na wale, znajdowała się drewniana baszta. Pozostało po niej wyłożone kamieniem miejsce (3 x 2 m).

W latach 1986 i 1988 badania na g. przeprowadzone zostały przez ekspedycję INS AN USRR. Na terasie okalającej dytynec odkryto (1986 r.) pozostałości budynku kamiennego. Wśród kamieni znajdował się niewyposażony pochówek. W warstwie kulturowej znaleziono liczne ułamki naczyń X–XIII w., cztery fragmenty polewanych płytek i wyroby żelazne. W 1988 r. prowadzono badania na dytyncu i terasie go otaczającej. Odkryto pozostałości chaty naziemnej (XII – pocz. XIII w.), dwóch pieców i jamy gospodarczej. Znaleziono liczne fragmenty polewanych płytek i wyroby metalowe. Wyeksplorowano 14 grobów (w tym podpłytowy) z XI–XIII w. Interesującym znaleziskiem jest przęslik lupkowy z napisem TEOS (?) TT.

G: Na podstawie materiału archeologicznego rekonstruuje się etapy rozwoju osadnictwa w P. W VII–VIII w. miał być osadą o powierzchni 10–12 ha, która w IX–X w. wzrosła do 160 ha. W XI w. osadnictwo skupiło się w pobliżu umocnień grodu, powstałego przy końcu X w. w centralnej części obecnego g. Zabudowa była gęsta i nieregularna. W XII–XIII w. P. stać się miał osadą typu miejskiego i wtedy też powstać miał złożony system umocnień. Zniszczenie grodu nastąpiło w 1241 r. w czasie najazdu mongolskiego.

P. Rappoport (1965b, s. 95–96) uważa, że część umocnień g. pochodzi z wczesnej epoki żelaza. Przypuszcza on (P. Rappoport 1967b, s. 189), że w okresie staroruskim gród miał powierzchnię od 3 do 5 ha.

I: Materiały zabytkowe z g. złożone są w MAK, LMH, IU AN Ukrainy oraz w IA AN Ukrainy w Kijowie.

J: *P. Rappoport (1965, s. 93–94) wątpi, by wzmianka ta odnosiła się do tego P.

L: B. Janusz 1918, s. 282–288; G. Leńczyk 1930, s. 363, 369–375, tabl. III; I. Starčuk 1952, 1955; M. Kučera 1955; 1960a, b; 1961a, b; 1962; 1999; O. Ratyč 1957a, s. 25–30, 55, 83–95; 1959a; 1964, s. 120–123; 1972; P. Rappoport 1965b; 1967b, s. 22–23; 1975a, s. 27–28, 69; A. Kirpičnikov 1966a, s. 78–79, 82–83, tabl. IX. 1; 1966b, s. 84–85, 104–105, 134–135; 1971, s. 81; A. Medvedev 1966, s. 70, 86, 112, 115, 151, 179; M. Malevskaja 1969, s. 5, 7–8, 10–14; A. Wędzki 1970; R. Bagrij, O. Ratič 1971; Archeolohija 1975, s. 246–253; N. Peleščišin, R. Čajka 1981; APPV 1982, s. 170; A. Żak, L. Mačkowiak-Kotkowska 1988, s. 340; R. Bagrij 1990b; M. Fylypčuk 1993; R. Bahrij, O. Ovčinnikov 1994; M. Peleščišin 1997, s. 17–18; P. Sikora 2001, s. 110 – tabl. III–44, 129.

202. **POČAĬV (NOVYJ TARAŽ, kol. TARAŽ)**, rejon Kremenec’ obwód Ternopil’

(pol. Poczajów, Taraż Nowy, ukr. Пochaїв, кол. Новий Тараж)

C: G. „Desjat’ valiv” znajduje się na peryferiach miejscowości P.

D: G. ma obwód 750 m. Otoczone jest wałem i fosą.

F: Odkryto staroruskie pochówki ziemne (czy na g.?).

J: Być może g. to tożsame jest z g. w Tarażu, na którym odkryto wczesnośredniowieczny materiał ceramiczny oraz wyroby żelazne i kościane (A. Cynkałowski 1961, s. 144).

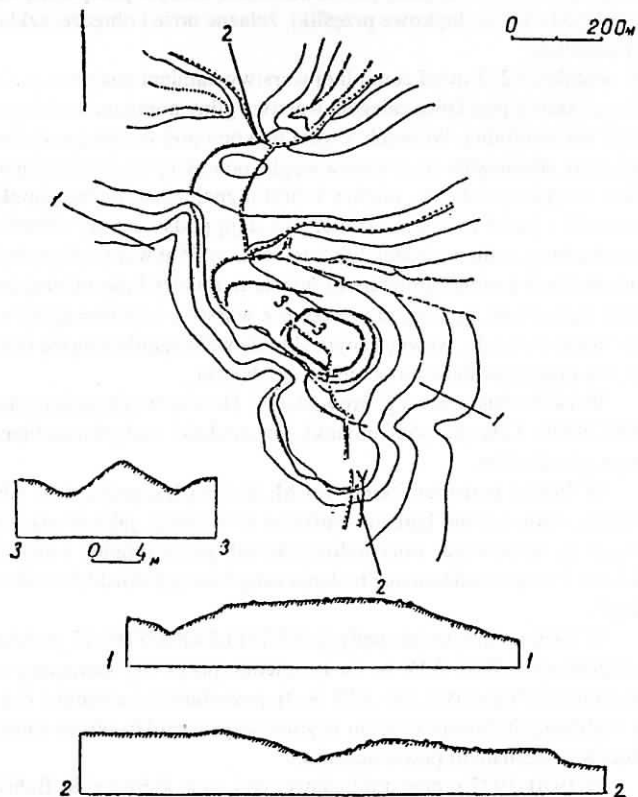
L: O. Ratyč 1957a, s. 67; A. Cynkałowski 1961, s. 144; APPV 1982, s. 161.

203. **POLJANY**, rejon Zoločiv, obwód L'viv
(pol. Polany, ukr. Поляни)
st. określone jako g.
J: U O. Ratyča (1957a, s. 79) – Poljana.
L: O. Ratyč 1957a, s. 79.
204. **POPIVCI**, rejon Brody, obwód L'viv
(pol. Popowce, ukr. Попівці)
C: St. określone jako g. położone jest w pobliżu wsi P.
D: Widoczne są na nim cegły i kamienie.
L: B. Janusz 1918, s. 86; O. Ratyč 1957a, s. 79.
205. **POSADA-NOVOMIS'KA**, rejon Staryj Sambir, obwód L'viv
(pol. Posada Nowomiejska, ukr. Посада-Новоміська)
C: G. (st. „Spalys'ko”) położone jest 1,5 km od wsi P.-N., na grze Radycz.
D: G. jest owalne w planie (oś dłuższa przechodzi ze wsch. na zach.). Od strony pn. i pd. chronione jest przez głębokie jary. Zachowała się potrójna linia fos i wałów ziemnych (wys. 3–10 m). W środkowych częściach wałów znajduje się przejazd.
E: W latach 1964–1965 badania g. przeprowadził V. Aulich. Badania ratownicze w 1986 r. przeprowadzone zostały przez ekspedycje UL. W kilku miejscach wykonano wykopy sondażowe o łącznej powierzchni 30 m².
F: V. Aulich odkrył ułamki naczyń X–XI w.
W 1986 r. nie odkryto warstwy kulturowej ani pojedynczych zabytków.
G: G. datuje się na X–XI w.
I: Materiały i dokumentacja złożone są w IU AN Ukrainy.
L: APPV 1982, s. 186; R. Čajka 1995b.

POSTOLIVKA» Hovda

206. **POTELYČ**, rejon Žovkva, obwód L'viv
(pol. Potylicz, ukr. Потелич)
C: St. określane jako g. położone jest na wzgórzu, we wsch. części doliny potoku przepływającego przez P.
DF: W trakcie badań powierzchniowych st. zebrano staroruską (X–XI w.) ceramikę i wyroby żelazne.
I: Materiał ceramiczny ze st. złożony jest w PMA.
L: B. Janusz 1918, s. 190; O. Ratyč 1957a, s. 30; L. Rauhut 1960, s. 251; APPV 1982, s. 179.
207. **POTOČYŠČE**, rejon Horodenka, obwód Ivano-Frankivs'k
(pol. Potoczyska, ukr. Поточище)
C: G.* znajduje się w lesie.
D: Zachował się wał dł. 800 m.
J: *B. Janusz (1918, s. 127) pisze tylko o wale.
L: B. Janusz 1918, s. 126–127; O. Ratyč 1957a, s. 57.
208. **PUKIV**, rejon Rohatyn, obwód Ivano-Frankivs'k
(pol. Puków, ukr. Пуків)
st. określone jako g.
L: V. Petehyryč 1995c, s. 75.
209. **PUTJATYNCI**, rejon Rohatyn, obwód Ivano-Frankivs'k
(pol. Putiatyńce, ukr. Путятинці)
st. określone jako g.
L: V. Petehyryč 1995c, s. 75.
210. **PYRATYN**, rejon Radechiv, obwód L'viv
(pol. Peratyn, ukr. Пиратин)
C: G. położone jest obok folwarku. Z dwóch stron przylega do moczarów.
D: G. ma powierzchnię ok. 1,5 ha (ok. 3 mórg). Obwiedzone jest wałem (wys. do 3 m, szer. do 4 m).
L: B. Janusz 1918, s. 158; APPV 1982, s. 182.

211. **PYŠČATYNCI**, rejon Borščiv, obwód Ternopil'
(pol. Piszczatyńce, ukr. Пишатинці)
st. określone jako g.
E: St. odkrył A. H. Kirkor.
L: B. Janusz 1918, s. 72; O. Ratyč 1957a, s. 81.
212. **RADELYČI**, rejon Mykolaiv, obwód L'viv
(pol. Radelicz, ukr. Раделичі)
st. określone jako g.
L: O. Ratyč 1957a, s. 78.
- REMEŃIV**, rejon Kam'janka Buz'ka, obwód L'viv
(pol. Remenów, ukr. Ременів)
Patz > Rudanci
L: B. Janusz 1918, s. 171; O. Ratyč 1957a, s. 79.
213. **REMEZIVCI**, rejon Zoločiv, obwód L'viv
(pol. Remizowce, ukr. Ремезівці)
st. określone jako g.
L: O. Ratyč 1957a, s. 79.
214. **ROKYTNE**, rejon Javoriv, obwód L'viv
(pol. Rokitno, ros. Рокитно, ukr. Рокитне)
C: G. (st. „Okopy”) położone w pd.-wsch. części wsi na grzbiecie wzniesienia (tereny ukraińskiej części Rostocza).
D: G. składa się z dobrze zachowanego, złożonego systemu umocnień. Centrum g. ma kształt elipsy (168 m x 127 m), obwiedzone jest wałem (wys. do 3 m, szer. 10 m). W odległości 25–30 m na wsch., pd. i zach. od pierwszego wału biegnie drugi, nieco mniejszy wał. Prócz tego od pn. i pd., w różnym oddaleniu od pierwszego, przechodzą jeszcze po trzy wały. We wszystkich wałach znajdują się przerwy interpretowane (A. Ratič 1962a, s. 88) jako bramne (ryc. 34).
E: Badania sondażowe na g. przeprowadził w 1955 r. O. Ratyč.
F: Wykonano cięcie przez wał obok południowej „bramy”, odsłaniając jego jednorodny, piaszczysty, szary profil. W różnych miej-

Ryc. 34. Rokitno. Plan grodziska (wg A. Ratič 1962a, s. 87)
Abb. 34. Rokytno. Burgwallplan. (nach A. Ratič 1962a, s. 87)
Рис. 34. Рокитное. План городища (согл. А. Ратиц 1962а, с. 87)

scach g. założono wykopy sondażowe, odsłaniając w większości z nich warstwę kulturową.

Znaleziono ułamki toczonych na kole garnków z wypukłymi ściankami, dość słabo wypalonych, o powierzchni barwy żółto-brunatnej, zrobionych z gliny z domieszką piasku. Ich wylewy są nieznacznie wygięte na zewnątrz i pogrubione od strony wewnętrznej. W jednym z wykopów odkryto kawałki spalonego drewna.

G: O. Ratyč (1962a) uznaje wał za jednofazowy, warstwę kulturową określa jako staroruską, a materiał ceramiczny datuje na X–XII w. Spalone drewno może być pozostałościami jakichś budowli. Uznaje, że gród założono w X–XI w. Miał on ochraniać strategicznie ważne przejście między ziemią halicką a wołyńską.

P. Rappoport (1967b, s. 12) wątpi o staroruskiej przynależności g.

L: B. Janusz 1918, s. 110–111; A. Ratič 1962a; P. Rappoport 1967b, s. 12.

215. ROMANIV, rejon Peremyśljany, obwód L'viv (pol. Romanów, ukr. Романів)

C: St. położone jest w okolicy wzniesienia Kamuła, na terasie (ok. 2 ha) skierowanego ku pn. cypla. Znajduje się tam też ostaniec skalny (wys. ponad 8 m).

D: Po pd. stronie terasy położony jest wał (wys. 0,5 m, szer. ok. 8 m), a w jej części pn. owalne w planie zagłębienie (ok. 1,75 x 2 m). Nie ma pozostałości fosy.

E: St. odkrył i badał w 1993 r. O. Korčyns'kyj.

F: Wał usypano z jednorodnej piaszczystej ziemi (nie zauważono pozostałości elementów konstrukcji). Na stropie calca pod wałem odkryto warstwę węgla, w której znajdowały się nieliczne ułamki ceramiki IX–X w.

Wyeksplorowano znajdującą się po stronie pn. terasy jamę o średnicy prawie 2 m. Na gł. 90 cm w piaszczystej glebie barwy ciemnoszarej, z dużą ilością domieszki węgla drzewnego, popiołu i kamienia, natrafiono na przepalone szczątki zwierzęce i ptasie oraz bardzo drobne ułamki naczyń obtaczanych IX–X w.

Na przebadanej powierzchniowo części majdanu nie znaleziono materiału archeologicznego.

G: St. datuje się na IX–X w. i interpretuje jako ośrodek kultowy.

Sugeruje się, że naturalnie równa terasa była dodatkowo niwelowana, strome zbocza cypla były „podcięte oskarpowaniem”, a górna część skalnego ostańca była obciosywana*.

I: Sprawozdanie z badań znajduje się w Archiwum Naukowym VDAE IN NAN Ukrainy.

J: Zauważono niezgodności między tekstami z 1998 i 2000 r. (odległość wału od ostańca, odpowiednio – 80 i 40 m; wielkość górnej części ostańca, odpowiednio – 4 x 4 m i 3 x 3 m).

* Sądząc na podstawie zdjęcia (O. Korczyński 2000, s. 77) do powstania obecnej formy ostańca wystarczające były siły przyrody.

L: O. Korčyns'kyj (Korczyński) 1998, s. 73, 76–77; 2000, s. 71, 77.

216. ROZHIRČE, rejon Stryj, obwód L'viv (pol. Rozhircze, ukr. Розірче)

C: St. znajduje się w niewielkim skalnym masywie na prawym brzegu Stryja, na wsch. od cerkwi w R.

D: St. jest kompleksem antropogenicznych pieczar (największa – dł. 8,42 m, szer. 7,19 m, wys. 3,34–3,42 m) i nisz. Od strony wsch. pod skałą biegnie fosa (dł. 40 m, szer. 6–7 m). Na wierzchu skał znajduje się majdanik z zagłębieniem.

E: Pierwsze badania st. prowadził w 1. poł. XIX w. I. Wagilewicz.

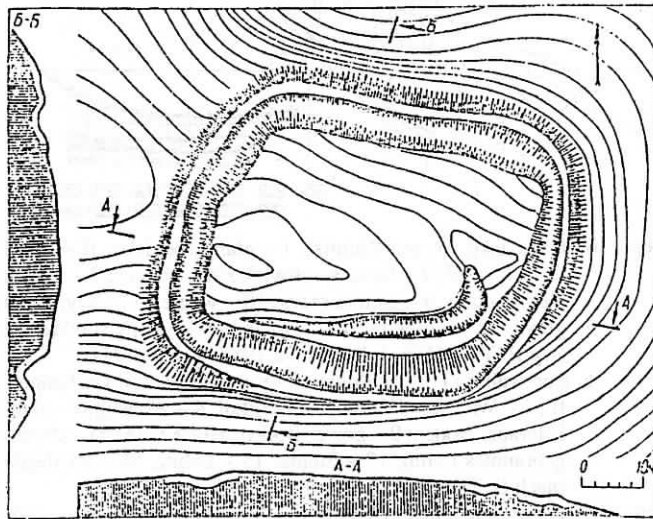
G: St. interpretuje się jako skalny klasztor XII–XIII w. Wcześniej na górnym majdaniku odbywać się miały pogańskie obrzędy (w zagłębieniu miał być osadzony idol) (M. Rožko 1996, s. 191).

L: B. Janusz 1918, s. 223–224; M. Rožko 1996, s. 189–192.

217. ROZLUČ, rejon Turka, obwód L'viv (pol. Rozlucz, ukr. Розлуч)

C: G. (st. „Pidzamčë”) położone jest na wzniesieniu otoczonym głębokimi dolinami.

D: G. ma plan zbliżony do prostokąta (45 x 35 m). Zachowały się pozostałości wału i fosy, w których nie ma śladu wjazdu (ryc. 35).

Ryc. 35. Rozlucz. Plan grodziska na st. „Pidzamčë” (wg M. Rožko 1996, s. 182)

Abb. 35. Rozlucz. Burgwallplan – Fundst. „Pidzamčë” (nach M. Rožko 1996, s. 182)

Рис. 35. Розлуч. План городища в уроч. „Подзамче” (согл. М. Рожко 1996, с. 182)

E: Badania g. prowadzone były w 1988 r. przez ekspedycję INS AN USSR.

G: Rekonstruuje się dwie linie obronne: jedną na wale zewnętrznym, drugą na skraju szerokiej fosy.

L: M. Rožko 1996, s. 182–183.

218. ROZŽALIV, rejon Radechiv, obwód L'viv (ukr. Розжалів)

st. określone jako g.

L: O. Ratyč 1957a, s. 79.

219. RUDANCI, rejon Kam'janka Buz'ka, obwód L'viv (pol. Rudańce, ukr. Руданці)

I. Svješnikov (1959, s.14) stwierdził, w wyniku badań w 1953 r., że st. „Zamčyščë” we wsi R. i st. Remeniv są tożsame oraz że nie jest to g. wczesnośredniowieczne, a zamczysko XVI–XVII w. St. jest bardzo mocno zniszczone (S. Ters'kyj 1994, s. 12).

L: B. Janusz 1918, s. 172; O. Ratyč 1957a, s. 79; I. Svješnikov 1959, s. 14; S. Ters'kyj 1994, s. 12.

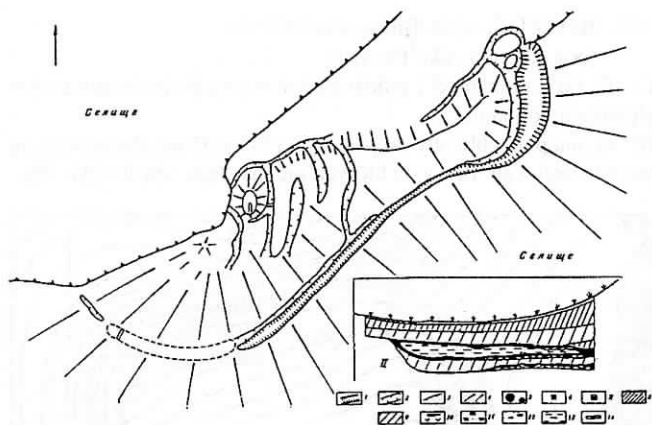
220. RUDNYKY, rejon Snjatyn, obwód Ivano-Frankivs'k (pol. Rudniki, ros. Рудники, ukr. Рудники)

C: G. (st. „Kopana gora”) położone jest na wysokim wzniesieniu, na wsch. od wsi, w lesie, na prawym brzegu Rybnicy.

E: Badania g. przeprowadzone zostały przed 1983 r. przez B. Timoščuka i I. Rusanovą.

DF: Na stokach wzgórza zachowały się rowy-fosy (interpretowane jako kultowe) datowane na wczesną epokę żelaza i wczesne średniowiecze oraz wał, o sugerowanej metryce wczesnożelaznej. Majdan g. był przeryty, prawdopodobnie we wczesnej epoce żelaza, rowami, co sprawiło, że jest na nim kilka stożkowatych wzniesień.

Na wypłaszczeniu (10 x 6 m) najwyższego z nich odkryto pozostałości budowli X–XII w., której drewniane ściany pokryte były

Ryc. 36. Grodzisko we wsi Rudniki. I – plan grodziska; II – profil fosy. 1 – wał; 2 – fosa; 3 – urwisko; 4 – zbocze; 8 – ziemia ciemnoszara; 9 – ziemia szara; 10 – węgiel; 11 – wypalona glina; 12 – kamienie; 13 – glina; 14 – wykopy sondażowe (wg B. Timoščuk, I. Rusanova 1983, s. 162, 171)

Abb. 36. Burgwall im Dorf Rudnyky. I – Burgwallplan; II Grabenprofil; 1 – Wall; 2 – Graben; 3 – Bergfall; 4 – Abhang; 8 – dunkelgrauer Boden; 9 – grauer Boden; 10 – Kohle; 11 – durchgebranntes Lehm; 12 – Steine; 13 – Lehm; 14 – Sondagen (nach B. Timoščuk, I. Rusanova 1983, s. 162, 171)

Рис. 36. Городище в селе Рудники. I – план городища; II – профиль рва. 1 – вал; 2 – ров; 3 – обрыв; 4 – склон; 8 – темно-серая земля; 9 – серая земля; 10 – уголь; 11 – обожженная глина; 12 – камни; 13 – глина; 14 – шурфы (согл. Б. Тимошук, И. Русанова 1983, с. 162, 171)

gliną. Zachowała się warstwa kulturowa o miąższości 40–50 cm (w niej kawałki polepy z odbitkami bierwion), poniżej której zalega warstwa z węglami i ceramiką XI w.

U podnóża tegoż wzniesienia znajduje się kolista rów X–XII w. Na jego płaskim dnie odkryto pozostałości trzech kamiennych placzków (interpretowanych jako ołtarze). Dolny bruk szer. 1, 7 m zalegał na gł. 1 m. Składał się on z niewielkich kamieni o silnie wypalanej powierzchni, na których leżały węgle, kości zwierzęce i ułamki naczyń X–XI w. Bruk przykryty był warstwą ziemi (zapewne spływ ze ścian rowu), na której znajdował się drugi kamienny placzyk, o takim samym charakterze. Ułamki naczyń na nim znalezione określa się jako XI w. Po pokryciu placzyku warstwą gliny położono trzeci bruk o szer. ok. 1 m, na którym także pozostały ślady ognia. Na górnym placzyku znaleziono ceramikę XII w. (ryc. 36).

Na zach. zboczu g., na zasypnym rowie z wczesnej epoki żelaza, znajdowała się naziemna budowla (dł. ok. 70 m, szer. 3,6 m) interpretowana jako dom wspólnoty. Zachowała się warstwa kulturowa o miąższości 20–30 cm, nasycona węglami, pozostałościami drewna, kawałkami polepy i uławkami naczyń XI w.

G: Czas funkcjonowania g. zamyka się w granicach X–XII w.

G: interpretuje się jako miejsce obrzędowe i centrum lokalnej społeczności.

Również założenie z wczesnej epoki żelaza miało służyć kultowi.

H: W pn. części wzgórza, obok g., położona jest osada z X–XI w., na której odkryto dwie ziemianki. Osady współczesne g. znajdują się też na pd. od niego (st. „Gorodišče”), 300 m na zach. (st. „Poljana”) i w centrum wsi R.

L: I. Rusanova, B. Timoščuk 1983, s. 162, 168–171; 1984, s. 326; 1993, s. 107; B. Timoščuk 1990, s. 50, 173–174.

221. **SASIV**, rejon Zoločiv, obwód L'viv

(pol. Sasów, ukr. Сасів)

C: G. (st. „Horodys'ko”) położone jest nad Bugiem, na pn.-wsch. od Złoczowa.

D: Zachowały się pozostałości wałów g.

L: O. Ratyč 1957a, s. 79; APPV 1982, s. 176.

222. **SELYŠČE**, rejon Halyč, obwód Ivano-Frankivs'k (ros. Селище, ukr. Селище)

C: G. położone jest na górze Horodyszcze, na pd. skraju wsi.

D: G. od dostępnej strony chronione jest półkolistym wałem i fosą.

L: V. Dovženok 1955, s. 13; APPV 1982, s. 116.

223. **SEMYČIV – kol. SENEČIV**, rejon Dolyna, obwód Ivano-Frankivs'k

(pol. Seneczów, ukr. Семичів – кол. Сенечів)

st. określone jako g.

L: O. Ratyč 1957a, s. 80.

224. **SILEC'**, rejon Halyč, obwód Ivano-Frankivs'k (pol. Sielec, ukr. Сілець, Селець)

C: G. (st. „Kam'jene”) położone jest 100 m od drogi z Iwano-Frankowska do Halicza.

D: G. od dostępnego boku umocnione jest dwiema liniami wałów.

G: G. określa się jako staroruskie.

L: APPV 1982, s. 116.

225. **SMIL'NYCJA**, obwód Staryj Sambir, obwód L'viv (pol. Smolnica, ukr. Смільниця)

C: St. położone jest na wzgórzu Klasztor, przy drodze z Sambora do Starego Sambora. Wzniesienie ma formę nieregularnego prostokąta o powierzchni prawie 1200 m². Dostępne jest tylko od strony pn.-zach., od innych zaś chronione stromymi zboczami (wys. do 15 m).

D: Na st. znajdują się ruiny kamiennej budowli.

E: St. odkryte zostało przez archeologa-amatora V. Kobil'nyka. Badania na st. (wykop sondażowy od pd.-wsch. skraju wzgórza do ruin) przeprowadzone zostały w 1946 r. przez ekspedycję Lwowskiego Oddziału IA USRR.

F: Na st. znaleziono materiały XVII w., rozrzucone ludzkie kości i nieliczne ułamki ceramiki „wczesnofeudalnej”.

Na gł. 1,23 m odkryto dwa pochówki nienaruszone (męski podłytowy i żeński szkieletowy, datowane na I. poł. XI w.) oraz jeden zniszczony. W grobie kobiecym znaleziono dwa brązowe kolczyki i drucik trzeciego, trzy kabłączki skroniowe z drutu brązowego, brązową kulkę z uszkiem i ołowiane kółko. St. było wczesnośredniowiecznym („wczesnofeudalnym”) cmentarzyskiem, zniszczonym – być może – przez prace ziemne w XVII w.

G: St. określane jest jako g. feudalne („Litopys Bojkivščyny” 1933, II, s. 28, wg I. Svješnikov 1949, s. 86; autorem tej interpretacji jest zapewne V. Kobil'nyk), a w przekazach miejscowych jako dawny klasztor (I. Svješnikov 1949, s. 86).

M: Rožko (1995, s. 88) uważa, że st. jest wczesnośredniowiecznym klasztorem.

L: I. Svješnikov 1949; N. Bilas 1995, s. 11; M. Rožko 1995, s. 88.

226. **SNJATYN**, miasto rejonowe, obwód Ivano-Frankivs'k (pol. Śniatyn, ukr. Снятин)

st. oznaczone jako badany zabytek obronny

L: M. Rožko 1996, s. 193 (mapa).

227. **SOKAL'**, miasto rejonowe, obwód L'viv (pol. Sokal, ros. Сокаль, ukr. Сокаль)

C: G. położone jest na prawym, wysokim brzegu Bugu.

D: W kilku miejscach zachowały się pozostałości wałów g.

E: Badania (wykop sondażowy – 3 x 3 m, gł. 2 m) przeprowadzone zostały przez ekspedycję LMH w 1974 r. Miały związek z wcześniejszym znalezieniem, w trakcie robót ziemnych, skarbu. Wtedy też st. określono jako g.

F: W wykopie do gł. 0,5–0,6 m zalegała warstwa z uławkami naczyń XVIII–XX w., a niżej (do gł. 1,75 m) – pod cienką warstewką

wypalanej gliny – warstwa czarnoziemiu. Jego część (do gł. 1,3 m) nasycona była materiałem ceramicznym XI–XIII w.

Na gł. 1,1 m miał być znaleziony – w zaginionym naczyniu – skarb, zawierający srebrną, pozłacaną bransoletę i cztery kabłączki skroniowe.

G: G. interpretuje się jako XII–XIII w. gród typu miejskiego, zniszczony przez najazd mongolski 1240 r. Wtedy też ukryć miano skarb.

H: Na terenie S. odkryto polewane płytki i srebrne kolczyki.

L: O. Ratyč 1957a, s. 30; R. Bagrij, A. Ratič 1975; R. Bahrij, V. Petehryč 1993.

228. **SOKOLIVKA**, rejon Bus'k, obwód L'viv
(pol. Sokołówka, ukr. Соколівка)

C: St. określane jako g. położone jest na wzgórzu na pn.-zach. od Złoczowa.

L: B. Janusz 1918, s. 289; APPV 1982, s. 173.

229. **SOLONS'KE**, rejon Drohobyč, obwód L'viv
(pol. Słońsko, ukr. Солонське)

DG: St. oznaczone jako g. kultowe. Centralny majdan g. ma powierzchnię 0,75 ha.

L: O. Korčyns'kyj 1998b, s. 77 (mapa); 1998c, s. 80.

230. **SOZAN'**, rejon Staryj Sambir, obwód L'viv
(pol. Sozań, ukr. Созань)

st. określone jako umocniony klasztor

L: M. Rožko 1995, s. 88.

231. **SPAS I**, rejon Staryj Sambir, obwód L'viv
(pol. Spas, ros. Спас, ukr. Спас)

Patrz też: > Teršiv (ryc. 46)

C: G. znajduje się na Górze Zamkowej (Knjaža hora, Zamčyšče), na pn.-zach. od wsi S. (ryc. 36).

D: G. ma plan trójkąta (dł. 75 m, szer. 55 m). Po jego pn. stronie słabo zaznacza się wał dł. prawie 15 m. Po stronie pd. – najmniej stromej – przechodzi niewielka fosa. Na majdanie znajdują się cztery różnej wielkości zagłębienia (ryc. 37).

E: W 1933 r. badania sondażowe na g. prowadził V. Kobil'nyk. W 1962 r. g. badał P. Rappoport, a w 1969 r. I. Svješnikow. W 1978 r. badania przeprowadzone zostały przez ekspedycję IA AN ZSRR. Łącznie odsłonięto teren o powierzchni prawie 200 m².

F: W wykopach sondażowych założonych na skraju terenu umocnionego (niewątpliwe istnienie umocnień późnośredniowiecznych) odkryto materiał staroruski.

G: Umocnienia na Górze Zamkowej dzieli się na trzy fazy: XII–XIII w., XIV–XV w. i XV–XVII w. (M. Malevskaja i in. 1979, s. 361; M. Rožko 1996, s. 176).

P. Rappoport (1967b, s. 13) wątpi o staroruskiej chronologii g.

J: Archeolog-amator V. Kobil'nyk datował g. na VIII–XII w. (N. Bilas 1995, s. 11).

L: B. Janusz 1918, s. 222; T. Sulimirski 1935, s. s. 25; P. Rappoport, M. Malevskaja 1963, s. 67–68; P. Rappoport 1967b, s. 13; M. Malevskaja, A. Kos, M. Rožko, E. Šolochova 1979, s. 360–361; M. Rožko 1996, s. 170, 174–179.

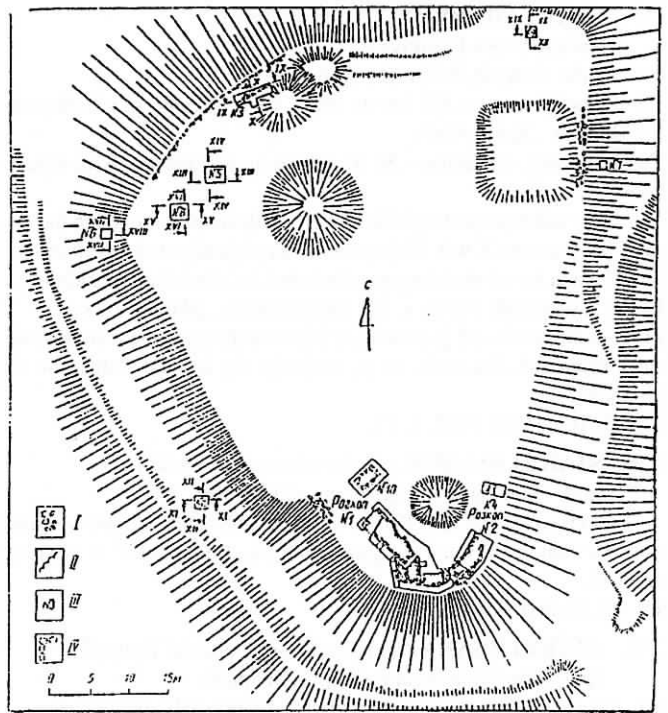
232. **SPAS II**, rejon Staryj Sambir, obwód L'viv
(pol. Spas, ros. Спас, ukr. Спас)

B: Klasztor Zbawiciela (Spasa) znany jest ze źródeł pisanych od początku XV w. Funkcjonował do końca XVIII w. (cerkiew rozebrano w 1816 r.).

C: St. znajduje na cyplowatym wzniesieniu, między potokiem Wielki Dubień a uchodzącym do niego Małym Dubniem, na terenie wsi S.

D: Pozostałości umocnień nie zachowały się.

E: Pierwsze badania archeologiczne na st. przeprowadzone zostały w 1977 r. przez ekspedycję LO IA AN ZSRR pod kierownictwem M. Malevskiej. Badania kontynuowano w 1978 r.

Ryc. 37. Plan st. na Górze Zamkowej we wsi Spas. I – rozwalisko kamienne; II – odsłonięty mur kamienny; III – numeracja wykopów sondażowych; IV – fundamenty; (wg M. Rožko 1996, s. 175)

Abb. 37. Fundstellenplan auf dem Schloßberg im Dorf Spas. I – Steinrümmer; II – freigelegte Steinmauer; III – Numerierung der Sondagen; IV – Fundamente (nach M. Rožko 1996, s. 175)

Рис. 37. План пам. на Замковой горе в селе Спас. I – развал камней; II – каменная стена; III – номерация шурфов; IV – фундаменты; (согл. М. Рожко 1996, с. 175)

F: W 1978 r. odkryto pozostałości wieży (8,8 x 8,7 m) interpretowanej jako obronna. Ściany (grubość 2,3–2,6 m) jej zbudowane były z miejscowego, płytkowego kamienia, łączonego zaprawą wapienną z domieszką węgla drzewnego. Stronę licową wieży (zachowana do wys. 1 m) zbudowano z dużych kamieni o płaskich powierzchniach, stronę zaś wewnętrzną z kamieni drobnych, o różnej formie. Wejście znajdowało się po stronie zach. wieży. Pomieszczenie wewnątrz wieży (3,9 x 3,9 m) było sklepiene i nieco zagłębione. Fundament budowli miał gł. 0,7–0,9 m. Czas jej powstania określa się na koniec XIII – początek XIV w.

U podstawy wieży odkryto ceramikę staroruską, powyżej ceramikę XV–XVIII w.

G: St. interpretuje się jako klasztor pw. Zbawiciela. Jego początki datuje się na koniec XIII w. i łączy z księciem Lwem Daniłowiczem. Monaster miał mieć pierwotnie umocnienia drewniane.

L: M. Malevskaja, O. Ioannisjan, I. Mogitič, P. Bučko 1978, s. 353; M. Malevskaja, A. Kos, M. Rožko, E. Šolochova 1979, s. 360; M. Rožko 1996, s. 171–174.

233. **STARE SELO**, rejon Žydačiv, obwód L'viv
(pol. Stare Siolo, ukr. Старе Село)

st. oznaczone jako g.

L: O. Korčynskyj 1998a, s. 437 (mapa).

234. **STARHOROD**, rejon Sokal', obwód L'viv
(pol. Starogród, ukr. Старгород)

st. określone jako g.

L: APPV 1982, s. 186.

235. **STARYJ DOBRYNIV**, rejon Rohatyn, obwód Ivano-Frankivs'k (ukr. Старий Добринів, Добринів)
C: G. położone jest 4,5 km na wsch. od wielkiego g. > Pidhorodja II, na st. „Zamčyšče”.
D: Majdan g. (średnica – 50 m) otoczony jest niewysokim wałem i fosą.
E: Na g. nie ma warstwy kulturowej. Znaleziono tylko jedno naczynie (datowane na X w.). Na jego dnie znajduje się znak przypominający żuka, a na wewnętrznej powierzchni, na obwodzie – rząd rys.
G: B. Tomenčuk (1995, s. 72) interpretuje g. jako kultowe.
H: Na pn.-wsch. od g. położone jest cmentarzysko z 9 niewielkimi kurhanami. Na zach. od g. znajduje się osiedle datowane na X–XI w.
L: B. Tomenčuk 1995, s. 72.
236. **STARYJ SAMBIR**, miasto rejonowe, obwód L'viv (pol. Stary Sambor, ukr. Старий Самбір)
 Przypuszcza się (M. Rožko 1996, s. 168–169), że dawny gród Sambor znajdował się w miejscu zwanym „Povalys'ka” w pd. części S. S.
L: M. Rožko 1996, s. 168–169.
237. **STARYJ ZBARAŻ I**, rejon Zbaraż, obwód Ternopil' (pol. Stary Zbaraż, ukr. Старий Збараж)
B: Zbaraż (Zbyraż) wzmiankowane w latopisach pod 1211 r.
C: G. położone jest nad rz. Gniezną.
D: G., którego pozostałościami są fosy i wały, z których czwarty opasuje je całe, zajęte jest częściowo przez ruiny zamku.
F: Na g. odkryto (podczas rekonstrukcji zamku) skarb wyrobów srebrnych złożony z trzech naszyjników, siedmiu paciorków, sześciu kabłączków, dwóch wisiorków i dwóch bransolet.
G: P. Rappoport (1967b, s. 178) przypuszcza, że Z. mógł mieć znaczenie jako gród pograniczny Ks. Halickiego.
J: Na g. zbudowano w okresie późnego średniowiecza zamek.
L: B. Janusz 1918, s. 277; I. Siwkówna 1939 (reedycja 1948), s. 357–362, tabl. LXVII; O. Ratyč 1957a, s. 69, 93; P. Rappoport 1967b, s. 178.
238. **STARYJ ZBARAŻ II**, rejon Zbaraż, obwód Ternopil' (pol. Stary Zbaraż, ukr. Старий Збараж)
C: G. położone jest na wzgórzu Babia Góra, nad rz. Gniezną, na przeciw g. > S.Z. I.
DE: Wykopaliska na wale otaczającym g. i na cmentarzysku przeprowadził w 1883 r. A. H. Kirkor.
F: Odkryto „spalenisko”, ułamki ceramiki, gliniany przezślik, fragment bransolety szklanej, żelazny grot i kości.
H: Na stokach wzgórza znajduje się cmentarzysko wczesnośredniowieczne.
I: Materiał złożony jest w MAK.
L: B. Janusz 1918, s. 277; APPV 1982, s. 159–160.
239. **STEBNYK**, rejon Ivano-Frankivs'k, obwód Ivano-Frankivs'k (pol. Stebnik, ukr. Стебник)
CD: St. określone jako wielkie g. położone jest na granicy wsi Niewoczyn.
L: B. Janusz 1918, s. 46; APPV 1982, s. 120.
240. **STEBNYK**, rejon Drohobyč, obwód L'viv (pol. Stebnik, ros. Стебник, ukr. Стебник)
B: G. („Byč”, „Staryj Byč”) znajduje się w pobliżu wsi S., na cyplu (st. „Metyšče”) położonym między dwoma bezimiennymi potokami.
D: G. ma plan owalu (175 x 75 m) z dłuższą osią pn.-pd. Umocnione jest wałem (w części pd., dostępnej, wys. do 3 m, szer. 10 m) i fosą.
E: W 1936 r. przeprowadzono na g. badania powierzchniowe, w 1974 r. zaś założono cztery wykopy sondażowe (ekspedycja LO-OUOOPIK i DKM).
F: Odkryto warstwę kulturową o miąższości ok. 10 cm, zawierającą kawałki polepy, węgle i wtórnie przepalone, drobne ułamki naczyń staroruskich, datowanych wstępnie na X–XI w.
G: P. Rappoport (1967b, s. 12) wątpi o staroruskiej przynależności g.
 V. Kozak i A. Ratič (1975) sugerują, że po nagłym pożarze, który zniszczył gród, ludność przeniosła się na teren dzisiejszego Drohobycza („Drugiego Bycza”).
I: Polepa z badań 1936 r. znajduje się w PMA.
L: B. Janusz 1918, s. 107; L. Rauhut 1960, s. 251; P. Rappoport 1967b, s. 12; V. Kozak, A. Ratič 1975.
241. **STIL'S'KO**, rejon Mykolaiv, obwód L'viv (pol. Stulsko, ros. Стилское, ukr. Стилсько)
C: G. położone jest na wysokim, lewym brzegu Kłodnicy.
D: G., wg wstępnych danych, ma powierzchnię 250 ha. Od dostępnej strony ograniczone jest trzema łukowatymi wałami (wys. 1,5–3,0 m, szer. 8,0–10,0 m) i fosami (gl. 1,5–2,0 m, szer. 6,0–8,0 m). W centrum g. położony jest dytyniec, otoczony wałem (wys. do 3 m) i fosą. W pozostałościach umocnień znajdują się drogi z przejściami. 25–30 m na prawo od jednej z nich (przechodzącej przez wszystkie wały) znajduje się głęboka fosa, a za nią wał (dl. ok. 400 m). Druga droga ku dytyncowi wiedzie od strony rzeki dnem głębokiego „rowu”, po którego bokach znajdują się potężne wały.
E: Badania prowadzone były w latach: 1982, 1984, 1985, 1986 przez ekspedycję INS AN USSR i LOOUOOPIK.
F: W 1982 r. badano m.in. miejsce wjazdu na dytyniec, gdzie na gl. 0,3–0,4 m odkryto pozostałości budynku bramnego. Były to zwęglone bierwiona (śred. 15–17 cm, dl. ok. 2 m), wielka ilość polepy, węgle i popiół.
 Zbadano pozostałości zniszczonej przez pożar chaty o konstrukcji słupowej, w której wypełniku odkryto ceramikę XI–XII w., sześć noży żelaznych i in.
 Na zbadanej powierzchni (ponad 300 m²) zebrano materiały staroruskie, głównie ceramikę XI–XII w.
 W 1984 r. badano posad g. (st. „Gorodišče”, odsłonięto ponad 400 m²).
 Wykonano dwa cięcia wału odkrywając, że technika budowy obu jego odcinków różniła się. W odcinku na terenie płaskim wykorzystano konstrukcje drewniane i różne rodzaje gliny, a odcinek na stromym zboczu wzniesienia zbudowano z kamienia wzmocnionego gliną. U stopy odcinka kamiennego odkryto kilka ułamków ceramiki X–XI w. wykonanej z użyciem koła garncarskiego.
 Odkryto pozostałości interpretowane jako zniszczona przez pożar pracownia hutnicza (3,7 x 3,0 m, zagłębiona na 0,2 m), z rozwaliskiem dymarki w narożu pn.-wsch. Obok dymarki znaleziono sześć całych, wykonanych z użyciem koła garncarskiego naczyń garnkowatych, a w pn.-zach. części pracowni ok. 80 kg żużli żelaznych. W pobliżu pracowni odkryto dwie płytki, wypełnione węglem drzewnym i popiołem jamy interpretowane jako mielerze. Cały ten kompleks hutniczy datuje się na X–XI w.
 We wsch. części wykopu odkryto rozwalisko pieca glinianego i kilka ułamków ceramiki X w.
 W wyniku badań 1985 r. w wale chroniącym posad od pd. strony odsłonięto, na gl. 1 m od korony, rozwalisko glinianego pieca, a na gl. 1,1–1,2 m pozostałości pd. i zach. ścian chaty.
 Na przebadanym terenie (ponad 400 m²) odsłonięto pozostałości chat: – I (3,8 x 3,7 m), zagłębiona w calcu na 0,7 m, osiem jam postłupowych, rozwalisko pieca glinianego (śred. 1,2 m) w pd.-zach. narożu, nieliczny materiał ceramiczny X – 1. poł. XI w.;

– II (3,8 x 4,0 m), zagłębiona w calu na 0,2–0,3 m, w narożnikach jamy posłupowe, w narożu pd.-zach. rozwalisko pieca kamiennego (śred. 1,2 m), ułamki trzech obtaczanych naczyń i cztery brusy;

– III (3,6 x 4,0 m), ściany o konstrukcji słupowej, w pd.-zach. narożu rozwalisko pieca kamiennego z ułamkami naczyń obtaczanych X – 1. poł. XI w.;

– IV (2,8 x 2,9 m), zagłębiona w calec na 0,3 m, w pd.-zach. narożu pozostałości pieca kamiennego (śred. 0,7–0,8 m), ułamki obtaczanych naczyń X – 1. poł. XI w.

W 1986 r. badano wały (st. „Vorota”) stwierdzając, że wał miał dwie wyraźnie różniące się fazy – poł. X w. i nie późniejszą niż pocz. XI w. Przy wewnętrznej ścianie wału, na gł. 0,20–0,30 m odkryto w trzech miejscach, na odcinku 25–27 m, pozostałości 5–7 m² (polepa, spalone drewno) naziemnych budowli przylegających do wału. W jednym odkryto kilka ułamków ceramiki obtaczanej X w.

We wsch. części g. (st. „Gorodišče”) odkryto pozostałości chaty VI–VII w.

W trakcie badań (r.? – aut.) na st. „Bila doroha” odkryto pozostałości dolnych, zwęglonych wieńców izb zbudowanych z bierwion (śred. prawie 0,4 m), których końce tworzyły – dla wzmocnienia – niewielkie „izbiczki” (1 x 1 m).

G: O. Korčyns'kyj w publikacji z 1984 interpretuje g. jako znaczący ośrodek rzemieślniczy i obronny XI–XII w., w artykule z 1987 r. zaś pisze, że gród przestał funkcjonować na przełomie X i XI w.

H: Na pd. od wsi (st. „Greblija”), kilka km w dół rzeki, odkryto pozostałości konstrukcji interpretowanej jako grobla i włączanej w system obronny g.

I: Sprawozdanie z badań w 1985 r. znajduje się w Archiwum Naukowym VDAE IN NAN Ukrainy.

L: O. Korčinskij (Korčyns'kyj) 1984; 1986; 1987; 1998b, s. 76; 1998c, s. 80; O. Korčinskij, V. Petegirič 1988, s. 289.

242. **STINKA**, rejon Bučač, obwód Ternopil'
(pol. Ścianka, ukr. Стінка)

C: G. położone jest 2 km od wsi S., na stromym wzgórzu Horodyszczce, które z trzech stron opływa rz. Barysz, a z czwartej – wsch. potok Żwaniec.

D: G. na planie zbliżonym do trójkąta (dł. boków: pn. – 480 m, wsch. – 420 m, pd.-zach. – 400 m) zajmuje prawie 4,5 ha. W zach. części wzgórza znajduje się wał i dwie fosy, we wsch. – trzy wały i fosy. Bardzo zniszczony wał widoczny jest po pn. stronie g. Wys. wałów dochodzi do 2,4 m, a gł. fos do 3,2 m. W nasypach widoczne są kamienne płytki. Wjazd na g. znajduje się w jego wsch. części.

E: Na g. w 1949 r. prowadzone były badania powierzchniowe i założono trzy wykopy sondażowe. W 1975 r. g. badał I. Hereta.

F: Na powierzchni g. i w założonych sondażach odkryto znaczną ilość materiału zabytkowego, głównie ceramiki kultury trypolskiej, z wczesnej epoki żelaza, kultury czerniachowskiej („poliv pochovan”) i liczne fragmenty naczyń staroruskich.

W dwóch wykopach sondażowych odkryto warstwę kulturową związaną z kulturą trypolską. W wykopie trzecim – bez warstwy kulturowej – odkryto materiał różnych kultur (dominowały zabytki staroruskie: ceramika, fragment bransolety szklanej, enkolpion i jedna ze stron drugiego).

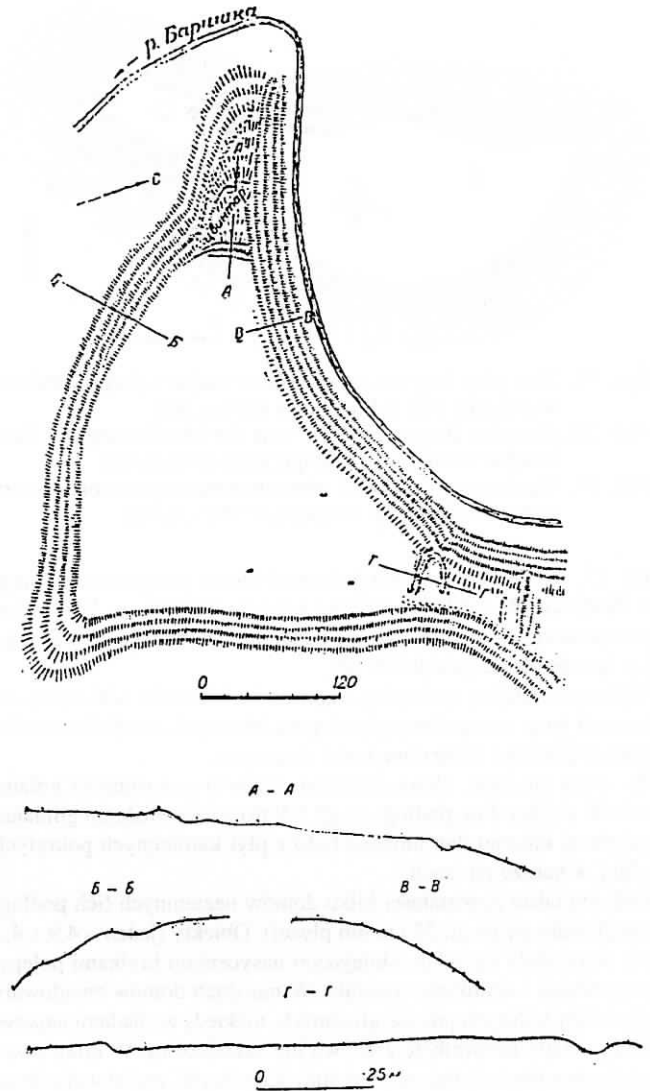
I: Dokumentacja złożona jest w IU AN Ukrainy.

L: O. Ratyč 1955a, s. 160–161; 1957a, s. 70; APPV 1982, s. 153.

243. **STIŻOK I (chutor DANYLIVKA)**, rejon Šums'k, obwód Ternopil'

(pol. Stożek – Daniłowka, ros. Стожок, Даниловка, ukr. Стіжок – Данилівка)

B: Gród Daniłów wzmiankowany był po raz pierwszy w „Latopisie ipatiewskim”, w związku z nieudaną próbą zdobycia go przez

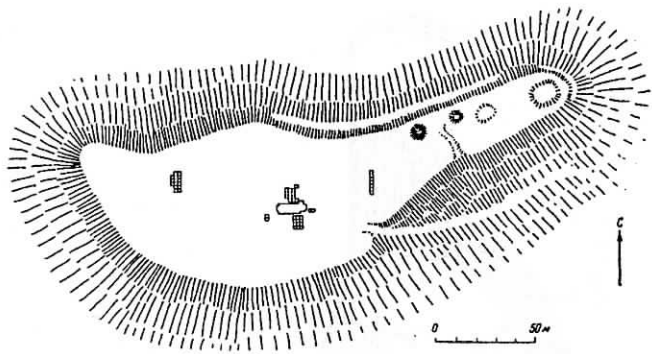
Ryc. 38. Plan grodziska we wsi Ścianka (wg O. Ratyč 1955a, s. 161)
Abb. 38. Burgwllplan im Dorf Stinka (nach O. Ratyč 1955a, s. 161)
Рис. 38. План городища в селе Стінка (согл. О. Ратич 1955а, с. 161)

Mongolów (po zniszczeniu Kijowa w końcu 1240 r.). O tym, że D. był jednym z nielicznych ocalałych po najeździe mongolskim grodów południoworuskich świadczą może pobyt w nim w latach 40. XIII w. posła papieża Innocentego IV – Giovanniego da Pian del Carpine – do chana mongolskiego. Gród został zniszczony przez książąt ruskich na żądanie baskaka Burundaja w 1261 r. D., choć zapewne nie odbudowany, wzmiankowany jest jako ośrodek administracyjny ziemi wołyńskiej w dokumentach XIV w.

C: G. położone jest na wsch. od wsi S., w chutorze Danylivka, na górze Trójca („Danilova gora”; wys. ok. 50 m), mającej bardzo strome zbocza.

D: G. (część na wzgórzu) zajmuje obszar 1,2 ha. Jego majdan ma dł. 270 m, szer. do 80 m. Nie zachowały się wały (o „resztkach wałów obronnych” pisze A. Cynkałowski 1961, s. 193). W środkowej części majdanu znajduje się niewielka cerkiew, we wsch. zaś kilka zagłębień (w tym – prawdopodobnie – relikt dawnej studni).

Do podnóża wzniesienia przylega od strony wsch. majdan (250 x 400 m) lekko wzniesiony nad otaczający go teren. Po pn. stronie majdanu znajdują się słabo zachowane pozostałości wału i fosy (M. Ostrowskij 1964, s. 224; P. Rappoport 1971, s. 86, pisze o „nieumocnionej części osady”) (ryc. 39).

Ryc. 39. Plan góry Trójca z zaznaczeniem miejsc wykopów archeologicznych (wg P. Rappoport 1971, s. 83)

Abb. 39. Plan des Berges „Trójca” mit der Markierung der Grabungsschnitte (nach P. Rappoport 1971, s. 83)

Рис. 39. План горы Троица с обозначением археологических раскопов (согл. П. Раппопорт 1971, с. 83)

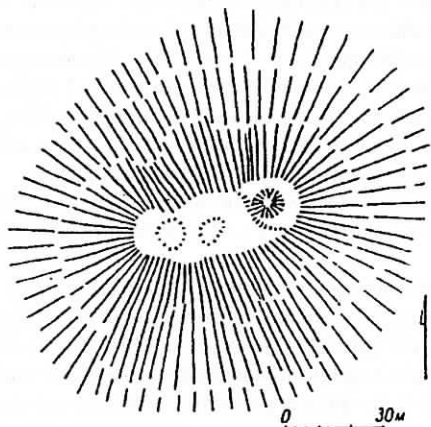
E: 15. VII 1931 r. badania powierzchniowe przeprowadził na g. J. Hoffman. W 1961 r. g. badane było sondażowo, w 1968 r. zaś przeprowadzono na nim szersze badania wykopaliskowe odsłaniając łącznie obszar ponad 220 m².

Wykonano analizę spektralną fragmentów bransolet szklanych odkrytych na g. oraz polewy płytek posadzkowych. Analizie osteologicznej poddano znalezione kości zwierzęce.

F: Przy pn.-zach. skraju majdanu odkryto pozostałości późnemiarki (2,78 x 4 m, podłoga na gł. 0,9 m) z rozwaliskiem glinianego pieca, którego dno ułożone było z płyt kamiennych pokrytych gliną, w narożu pd.-zach.

Odkryto także pozostałości kilku domów naziemnych (ich podłogi znajdowały się na gł. 25 cm lub płycej). Obiekty (jeden – 4,9 x 4,3 m) wyróżniały się tylko silniejszym nasyceniem bryłkami polepy, węgielkami i uławkami ceramiki. W narożach domów znajdowały się relikty kolistych pieców glinianych, niekiedy ze śladami napraw. Domy miały konstrukcję zrębową lub szkieletową. W kilku przypadkach odkryto leżące wzdłuż linii ścian bryłki wypalanej polepy z odbitkami drewna.

Na g. odkryto ułamki ceramiki wykonanej z użyciem koła i dobrze wypalanej. Ok. 95% naczyń zrobiono z białej gliny kaolinowej z domieszką drobnego piasku. Ponad 90% stanowią naczynia gankowate. Występują także pokrywki, korczaży, naczynia baniaste

Ryc. 40. Grodzisko we wsi Stożek (wg P. Rappoport 1967b, s. 34)

Abb. 40. Burgwall im Dorf Stizok (nach P. Rappoport 1967b, s. 34)

Рис. 40. Городище в селе Стожок (согл. П. Раппопорт 1967b, с. 34)

z wálkiem ponad brzuścem, miski i naczynia z pionową szyjką. Znalaziono kilka uławków naczyń z zieloną polewą, a także małe fragmenty naczyń szklanych.

W pobliżu cerkwi odkryto polewane (szkliwo ołowiuwo-krzemowe, o barwie żółtej, zielonej lub brązowej) płytki posadzkowe, pochodzące z niezachowanej, zapewne drewnianej cerkwi XIII w. Odkryto też pozostałości kamiennego fundamentu cerkwi poprzędzającej obecnie stojącą.

Na g. znaleziono przedmioty wykonane z żelaza (m.in. noże, kłódka, klucze, grot włóczni i dwa groty strzał), ozdoby (dwa kabłączki skroniowe i brązowa sprzączka), fragmenty bransolet ze szkła potasowo-ołowiuwo-krzemowego oraz dwustronną formę odlewniczą do odlewania pierścieni-pieczęci i pągwic-dzwoneczków. Warstwa kulturowa g. ma miąższość ok. 0,5 m (na gł. 0,9 m zalega skała wapienna). Materiał zabytkowy z g., wyjąwszy okolice cerkwi, pochodzi z XIII w. W pobliżu cerkwi znaleziono materiały wczesnośredniowieczne i późniejsze (głównie XVIII–XIX w.). Na g. odkryto także liczne kości zwierząt udomowionych i dzikich.

Warstwa kulturowa u podnóża wzgórza ma miąższość ok. 20 cm. W wykopie sondażowym odkryto rozorane pozostałości chaty naziemnej z piecem. Odkryto także ceramikę XIII w. i steatytową ikonkę św. Mikołaja, która pochodzić może z nad Morza Śródziemnego lub z Syrii.

G: G. na górze Trójca identyfikuje się (O. Ratyč 1957a, s. 70; M. Ostrovskij 1964, s. 224; P. Rappoport 1964, s. 54–55; 1971, s. 82) z latopisowym Daniłowem, którego nazwę łączy się z imieniem ks. Daniela Romanowicza, a powstanie z 1. poł. XIII w.

I: Ceramika z badań J. Hoffmana złożona jest w PMA, pozostały zaś materiał zabytkowy w KKM.

J: Patrz > Antonivci I – J.

L: O. Ratyč 1957a, s. 70; L. Rauhut 1960, s. 251; A. Cynkałowski 1961, s. 193; M. Ostrovskij 1964; P. Rappoport 1964, 1967b, s. 34–35, 1971; 1975a, s. 69–70; M. Ostrovskij, K. Pavlova, P. Rappoport 1969; M. Malevskaja 1971, s. 27, 31–34; K. Pavlova 1971; APPV 1982, s. 167; V. Petegirič 1990; W. Kopaliniński 1991, s. 89.

244. STIŻOK II, rejon Šumsk, obwód Ternopil'

(pol. Stożek, ros. Стожок, ukr. Стіжок)

B: Gród Istożek (Stożek) wzmiankowany był przez „Latopis ipatiewski” w związku ze zniszczeniem go w 1261 r. przez książąt ruskich wykonujących nakaz mongolski.

C: G. „Zamok” zajmuje niewielki teren na grzbiecie stożkowatego wzgórza (wys. ok. 40 m) o bardzo stromych zboczach.

D: Majdan g. (20 x 50 m) odpowiada naturalnej konfiguracji wzniesienia. Na majdanie widoczne są zagłębienia, z których jedno – lejowate, położone w jego wsch. części – jest, być może, reliktem studni (ryc. 40).

E: Badania g. przeprowadził w 1961 r. P. Rappoport.

F: Materiał archeologiczny z g. pochodzi z XII–XIII w.

G: P. Rappoport (1967b, s. 33–34) datuje g. na XII–XIII w. i identyfikuje z latopisowym grodem Stożkiem.

J: Być może o tym g. wspomina A. Cynkałowski (1961, s. 193).

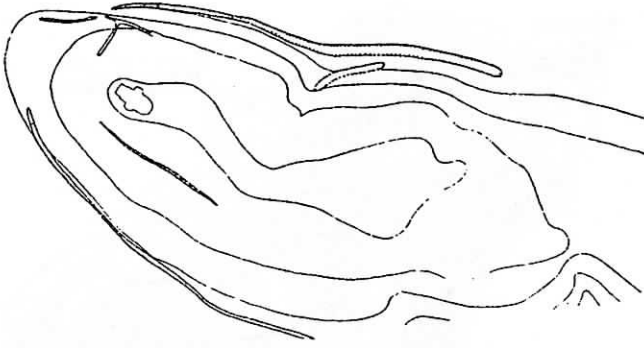
L: A. Cynkałowski 1961, s. 193 (?); P. Rappoport 1967b, s. 33–34, 173; APPV 1982, s. 167.

245. STRADČ, rejon Javoriv, obwód L'viv

(pol. Stradcz, ukr. Страдч)

B: G. identyfikuje się (M. Peleščyšin 1994, 1997) ze wzmiankowanym w „Latopisie halicko-wołyńskim” pod r. 1242 grodem Peczera Domażyra (Domamyra).

C: G. położone jest na grzbiecie cyplowatego wzniesienia Strilka, znajdującego się w zach. części wsi S. Od pd. i częściowo od zach. przepływa pod nim Wereszczycza, która tworzy tam stawy i błota.

Ryc. 41. Plan grodziska we wsi Stradcz (wg O. Ratyč 1966, s. 229)
 Abb. 41. Burgwallplan im Dorf Stradč (nach O. Ratyč 1966, s. 229)
 Рис. 41. План городища в селе Страдч (согл. О. Ратич 1966, с. 229)

Wzniesienie jest dostępne od wsch., od pn. zaś i pd. ograniczają je głębokie jary.

D: G. zajmuje teren 400 x 150 m. Na zboczach wzgórza znajdują się fragmenty wału, częściowo zachowane dobrze, a częściowo zniszczone okopami I i II wojny światowej. Wał ma różne rozmiary. W miejscach, gdzie jest stosunkowo dobrze zachowany jego wys. od strony wewnętrznej („po schyłach”) dochodzi 2–3 m, a szer. do 6 m. We wsch. części g. widoczne są ślady równania powierzchni. Istniejący tam wcześniej wał jest zniszczony (ryc. 41).

E: Badania na g. prowadził w latach 1960–1961 O. Ratyč (ekspedycja INS AN USRR). Założono pięć wykopów sondażowych (pojedyncze w części pn., wsch. i zach. g. oraz dwa w części pd.). W 1993–1995 prace badawcze na g. i w jego okolicach prowadzone były przez ekspedycję UL.

F: Stratyfikacja geologiczna (erozja, denudacja) i archeologiczna są bardzo złożone. We wszystkich wykopach zniszczona, staroruska warstwa kulturowa znajdowała się na gł. 0,5–0,7 m. Nasycona była materiałem archeologicznym – głównie ceramiką. Materiał ceramiczny z g. pochodzi z okresu od czasów Rusi Kijowskiej po współczesność (O. Ratyč 1966, s. 228–229).

W wyniku wykopalisk stwierdzono, że na g. nie było intensywnej działalności gospodarczej (M. Pelešczyšin 1997, s. 21).

G: O. Ratyč (1966, s. 229) datuje g. na podstawie ceramiki na XI–XII w. i uważa, że było ważnym strategicznie punktem chroniącym szlak między ziemią halicką a Wołyniem.

M. Pelešczyšin (1997) przypuszcza, że g. służyło głównie załodze wojskowej i identyfikuje je (1994, s. 5; 1997, s. 20–21) ze znanym ze źródeł grodem Peczera Domażyra (Domamyra).

L: B. Janusz 1918, s. 111–112; O. Ratyč 1966; M. Pelešczyšin 1994, s. 5; 1997, s. 20–21.

246. **STRATYN**, rejon Rohatyn, obwód Ivano-Frankivs'k (pol. Stratyn, ukr. Стратин) st. określone jako g.

L: V. Petehyryč 1995c, s. 75.

247. **STREMIL'ČE**, rejon Radechiv, obwód L'viv (pol. Strzemilcze, ukr. Стремільче)

C: St. „Zamek” określone jako g. położone jest w pd.-zach. części wsi S.

L: B. Janusz 1918, s. 86; APPV 1982, s. 182.

248. **STRILKY**, rejon Staryj Sambir, obwód L'viv (pol. Strzałki, ros. Стрелки, ukr. Стрілки)

C: G. („st. Zamek”) położone jest na cyplu (dł. wsch.-zach. ponad 100 m, szer. prawie 40 m) o stromych zboczach, w pobliżu ujścia Jasionicy do Dniestru.

D: G. od strony dostępnej (pn.-wsch.) chronione jest fosą (szer. 15 m, gł. do 5 m).

E: Badania powierzchniowe g. zostały przeprowadzone w 1985 r. przez ekspedycję INS AN USRR.

F: Odkryto pozostałości spalonych konstrukcji obronnych, które chroniły gród od dostępnej strony.

Zebrano materiał ceramiczny XI–XIII w.

G: G. datuje się na XI–XIII w. (R. Bagrij, V. Petegirič 1987, s. 302). Interpretuje się je jako punkt chroniący przebiegające w jego pobliżu szlaki (M. Rožko 1996, s. 181–182).

L: R. Bagrij, V. Petegirič 1987, s. 302; M. Rožko 1996, s. 181–182.

249. **STRUSIV**, rejon Terebovlja, obwód Ternopil' (pol. Strusów, ukr. Струсів)

st. określone jako g.

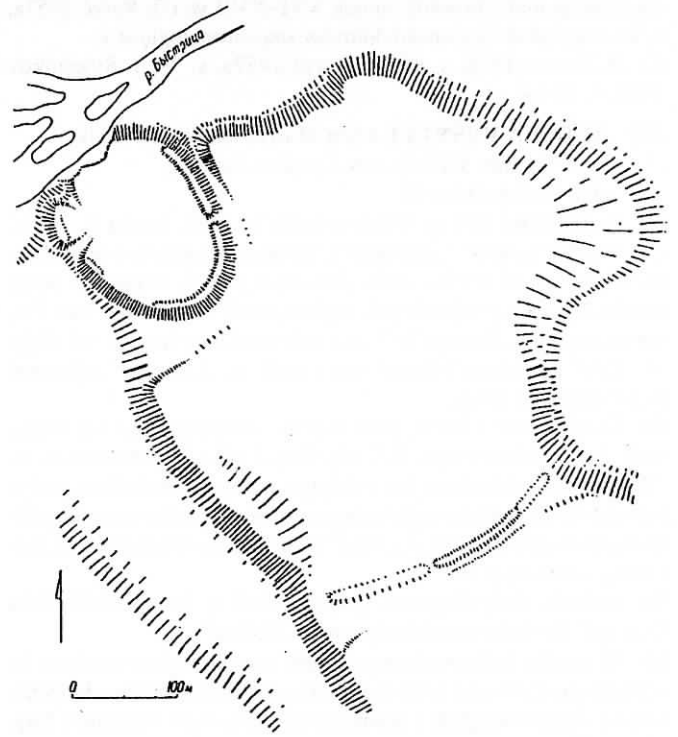
L: O. Ratyč 1957a, s. 81.

250. **STUPNYCJA**, rejon Drohobyč, obwód L'viv (pol. Stupnica, ros. Ступница,

ukr. Ступниця, Ступниця Друга)

C: G. położone jest na skraju wsi S., na wysokim (majdan znajduje się ok. 20 m ponad rzeką), prawym brzegu Bystrzycy (st. „Monastyr”).

D: G. (powierzchnia – 14 ha) składa się z dytynca i posadu. Dyty nec zajmuje cypl przy połączeniu dużego parowu z doliną rzeki. Ma plan zbliżony do owalu (150 x 120 m). Jest chroniony wałem sięgającym 6 m, z wyłączeniem skraju przyległego do doliny rzeki, gdzie wału prawdopodobnie nie było. Cyplowa, najbliższa rzece część dytynca jest podmywana i osuwa się. Fragment wału w pd.-zach. części dytynca jest zniszczony. Przed wałem biegła fosa, której ślady zachowały się na skrajach (pośrodku jest zaorana). Od pd.-wsch. do dytynca przylega posad (350 x 400 m) na planie nieregularnym,

Ryc. 42. Grodzisko we wsi Stupnica (wg P. Rappoport 1967b, s. 23)

Abb. 42. Burgwall im Dorf Stupnycja (nach P. Rappoport 1967b, s. 23)

Рис. 42. Городище в селе Ступниця (согл. П. Раппопорт 1967b, с. 23)

Odkryto także dwa szeregi pionowych, gęsto ustawionych słupów (śred. 0,1–0,2 m), które stanowiły ściany przejścia rozszerzającego się od strony wewnętrznej (2,6–2,8 m) ku zach. (do 4 m). Na pn. od bramy odsłonięto relikty (zbutwiałe belki) izbic ją wzmacniających.

Na wsch. i pd.-wsch. od bramy, w odległości 1–2 m, odkryto prostokątne (7 x 5 m) skupienie kamieni, być może pozostałość wieży.

Na dytyncu na gł. 60–80 cm zauważono obiekt (średnica 10 m) – dawną studnię – z czarnoziemowym wypełniskiem, który do gł. 4 m zwężał się, poniżej zaś był cylindryczny (średnica – 2,6–2,7 m). Jego eksploracji zaprzestano na gł. 5 m.

W wykopie sondażowym założonym w centralnej części dytynca odkryto pod warstwą współczesnego humusu piaszczysty namul (do gł. 1 m) z niewieloma zabytkami XVIII–XIX w., poniżej zaś – pod warstwą czarnoziemiu – gliniastą warstwę (0,2–0,3 m) z pozostałościami budowli i licznym staroruskim materiałem zabytkowym. Warstwa kulturowa na dytyncu miała miąższość 0,3–1,2 m.

Na podstawie stratyfikacji wydziela się na dytyncu dwa horyzonty budowlane. Pierwszy – z okresu, gdy stanowisko było nieumocnioną osadą, i drugi – gdy było grodem. Odkryto 12 chat ze starszego horyzontu i 5 z horyzontu młodszego. W czterech budynkach odkryto pozostałości pieców lub palenisk. W chatach starszego horyzontu znaleziono znaczną ilość ułamków ceramiki (trzy typy naczyń garnkowatych, miski, patelnie), wyrobów metalowych (noże, obręcze wiader, okucia wiadra, część topora, klucz i część kłódki, sprzączki, dwa krzesiwa, wędzidło, sworzeń z kółkiem, fragment łańcucha, ciosło, dłuto, fragmenty dwóch sierpów), wyroby kościane (przekłuwacze, zawieszki), wyrób rogowy, kości zwierząt i kamienne osetki. W chatach horyzontu młodszego odkryto ceramikę (dwa typy naczyń garnkowatych), kości zwierząt i wyroby metalowe (noże żelazne, blaszkę, pół brązowego guzika).

W wykopach sondażowych na posadzce warstwa (0,3 m) kulturowa zalega pod humusem przemieszanym z piaskiem – na gł. 0,2–0,3 m, a poniżej znajduje się gliniasta warstwa, przechodząca na gł. 0,75 m w glinę calcową.

W warstwie kulturowej znaleziono groty strzał i bełtów, jelec sztyletu oraz przęśliki gliniane, kredowe i łupkowy.

Na powierzchni stanowisk znaleziono ułamki ceramiki staroruskiej.

G: Początki grodu – powstałego na starszej osadzie otwartej – datuje się na koniec X lub początek XI w. W trakcie XI w. gród był jedno- bądź dwukrotnie remontowany. Przestał istnieć w końcu XI lub początku XII w. Interpretuje się go jako siedzibę feudała.

H: W pobliżu g. położone jest cmentarzysko X–XI w.*, na którym odkryto bogato wyposażone pochówki kobiece.

I: Materiały i dokumentacja złożone są w IU AN Ukrainy.

J: *Czy wchodzi w skład cmentarzyska pochówek Węgierki (E. Dąbrowska 1979, s. 163, 235–236)?

L: O. Ratyč 1959a, s. 122, 126–128, 130–131; 1962a; 1964, s. 123–129; P. Rappoport 1975a, s. 50; A. Wędzki 1975, s. 85; E. Dąbrowska 1979, s. 163, 235–236; APPV 1982, s. 177; M. Kučera 2000, s. 96–97.

253. **SUDOVA VYŠŇJA II**, rejon Mostys'ka, obwód L'viv

(pol. Sądowa Wisznia, ros. Судовая Вишня, ukr. Судова Вишня)

B: Gród w S. V. wzmiankowany jest w latopisie pod r. 1230. Wtedy to osiadły w nim „bezbożny” bojar Filip planował – z poduszczenia księcia bełskiego Aleksandra – zabójstwo księcia halickiego Daniela.

C: G. (st. „Na čvorakach”) położone jest we wsch. części S.V., na cyplu między Wisznią a potokiem bez nazwy.

D: G. jest bardzo zniszczone przez zabudowę i cegielnię. Miało kształt trójkąta. Dytyneć znajdował się w jego części pd., posad zaś

w pn. Zachowały się pozostałości wału chroniącego posad od strony dostępnej (pn.). Na wale tym znajduje się obecnie brukowana kamieniem droga.

E: Badania st. prowadził (w 1962 r. ? – aut.) O. Ratyč.

F: Podczas badań wału odkryto pozostałości spalonych izbic i wypaloną glinę.

Na dytyncu i posadzce zebrano zabytki IX–XI i XII–XIII w. Na posadzce znaleziono zabytki XII–XIII w. i późnośredniowieczne. Materiał składał się głównie z fragmentów ceramiki. Znaleziono też liczne kości zwierząt, pojedyncze wyroby żelazne, przęśliki z różowego łupku XI–XII w. i ułamki szklanych bransolet XI–XIII w.

G: Czas funkcjonowania grodu określa się na XII–XIII w. Interpretuje się go jako siedzibę bojara Filipa.

L: A. Wędzki 1975, s. 85; APPV 1982, s. 178; R. Bagrij 1990c, s. 136, 139–140.

254. **SURAŽ**, rejon Šums'k, obwód Ternopil'

(pol. Suraż, ukr. Сураж)

st. określone jako g.

F: Znaleziono wczesnośredniowieczny materiał ceramiczny, wyroby z żelaza i srebrne ozdoby.

J: W XVI–XVII w. na st. zbudowano zamek.

L: G. Leńczyk 1937, s. 228; A. Cynkałowski 1961, s. 193.

255. **ŠČYREC'**, rejon Pustomyty, obwód L'viv

(pol. Szczerzec, ukr. Щирець)

st. oznaczone jako g.

L: O. Korčynsky 1998a, s. 437 (mapa).

256. **ŠEVČENKOVE**, rejon Dolyna, obwód Ivano-Frankivs'k

(ukr. Шевченкове)

st. określone jako g.

L: O. Ratyč 1957a, s. 80.

257. **ŠEVČENKOVE I**, rejon Halyč, obwód Ivano-Frankivs'k

(pol. Świąty Stanisław, ros. Шевченково, ukr. Шевченкове)

Patrz też: > Krylos

CD: G. (st. „Karpycja”) zajmuje powierzchnię 1,2 ha.

E: Badania świątyni Zbawiciela prowadzili w 1882 r. L. Lavrec'kyj i I. Szaraniewicz, a w latach 1980 i 1981 O. Ioannisjan (ekspedycja LO IA AN ZSRR).

F: Gródek umocniony był częstokołem (nie było fosy).

Na g. znajdowała się cerkiew Zbawiciela, którą wzmiankowano w latopisie pod r. 1152. Jej fundament zbudowano z otoczków łączonych zaprawą wapienną, a naroża pn. z grubo ciosanych bloków białego kamienia. W 1981 r. odkryto przy pd. ścianie świątyni grób, interpretowany (B. Tomenčuk 1995, s. 128) jako pochówek jej fundatora ks. Wołodymyrka Wołodarewicz. Znaleziono liczne, głównie trójkątne, płytki posadzkowe.

Cmentarz przycerkiewny służył mieszkańcom dworu i okolic – odkryto m.in. kilka pochówków mniszych.

G: B. Tomenčuk (1995, s. 128) interpretuje g. jako rezydencję ks. Wołodymyrka (1141–1153).

L: O. Ioannisjan 1981; 1983; 1988, s. 187; B. Tomenčuk 1998, s. 128.

258. **ŠEVČENKOVE II**, rejon Halyč, obwód Ivano-Frankivs'k

(pol. Świąty Stanisław, ros. Шевченково, ukr. Шевченкове)

Patrz też: > Krylos

C: G. położone jest na cyplu (Góra Stanisławowa) u ujścia Łomnicy do Dniestru.

D: G. chronione jest od strony Dniestru (pn.) urwiskiem, od zach. zboczami doliny Łomnicy, a od wsch. jarem. Wały i fosa (dł. 800 m) biegną po skraju wypłaszczenia, otaczając powierzchnię prawie 3 ha. Całe g. zajmuje ponad 10 ha. Podzielone jest na dytyneć i posad.

E: Badania na g. prowadzone były przez V. Dovženoka (1951 r.) i B. Tomenčuka (1991 r.). Badania cerkwi prowadził na pocz. XX w. J. Peleński.

F: Wały g. zbudowane były w technice zrębowej.

Na dytyncu znajduje się murowana cerkiew (19 x 17 m) św. Pantalejmona. Przy świątyni – wyjąwszy pojedyncze groby w jej wnętrzu – nie było cmentarza.

Na wsch. od cerkwi zbadano pojedyncze budowle mieszkalno-gospodarcze z XIII w. i rotundoidalną budowlę pałacową z XIV w. Odkryto staroruską warstwę kulturową nasyconą materiałem XII–XIII w.

G: B. Tomenčuk (1998, s. 129–130) sądzi, że gród i cerkiew wybudowane zostały – jako rezydencja – przez ks. Romana Mścislawicza (1199–1205).

Wg wcześniejszych przypuszczeń Dovženoka (1955, s. 13) gród miał być siedzibą możnowładczą lub księżęcą.

P. Rappoport (1965b, s. 102) pisze, że niejasny jest czas powstania g., jako że staroruska warstwa kulturowa zalega tylko na nieznacznej jego części.

H: Z g. łączy się położone 0,5 km na wsch. na st. „Hrobys’ka” cmentarzysko.

L: V. Dovženok 1955, s. 13; P. Rappoport 1965b, s. 102; 1986, s. 138; APPV 1982, s. 116; J. Pasternak 1998, s. 109; B. Tomenčuk 1998, s. 129–130.

259. **ŠUMBAR**, rejon Šums’k, obwód Ternopil’
(pol. Szumbar, ukr. Шумбар)
st. określone jako g.

L: G. Leńczyk 1937, s. 228; O. Ratyč 1957a, s. 82.

260. **ŠUMS’K**, miasto rejonowe obwód Ternopil’
(pol. Szumsk, ros. Шумск, ukr. Шумськ)

B: W źródłach pisanych Š. wzmiankowany jest od poł. XII w.

C: G. położone jest na wysokiej terasie nad rz. Kumą. Dytyniec g. zajmuje cypel (dł. ponad 180 m) wyraźnie obniżający się w stronę rzeki (majdan ma część położoną wyżej i część niższą). Posad g. zajmuje sąsiedni (od pd.) – szerszy cypel, którego bok zach. stanowi zbocze schodzące do rzeki, pd. – wielki jar, a który od wsch. i pn.-wsch. przechodzi w wypłaszczenie. G. ma powierzchnię 2,7 ha.

D: Dytyniec chroniony jest od dostępnej strony przez dwa wały i dwie fosy. Fosa wewnętrzna przechodzi wzdłuż dostępnego boku

i opada po zboczach cypla. Przed tą fosą, po bokach dytynca, przebiegają wałowate wzniesienia, które zlewają się z wałem zewnętrznym. Posad (majdan: dł. wsch.-zach. – 180 m, pd.-pn. – 130 m) chroniony jest od dostępnego boku przez łukowatą linię obronną złożoną z dwóch wałów i dwóch fos. Dytyniec łączy się z posadem na krótkim odcinku pd., swego dostępnego boku. Zły stan zachowania umocnień nie pozwala określić dokładnie jak łączyły się wały i fosy obu części grodu (ryc. 44).

E: Badania na g. prowadził w 1961 r. P. Rappoport.

F: Miąższość warstwy kulturowej na dytyncu sięga 1,35 m, zaś na posadzie ponad 1,60 m. Warstwa nie została zakłócona przez późniejsze wkopy.

Odkryto materiał zabytkowy XI–XIII w., w tym ikonkę (XII–XIII w.) „z zielonego kamienia” przedstawiającą na jednej stronie Matkę Boską z Dzieciątkiem, a na drugiej Matkę Boską Orantę.

Ostrowskij (1964) pisze o odkryciu ceramiki XII–XIII w., srebrnego kolczyka z trzema cylindrycznymi paciorkami, strzemienna i miedzianej bizantyjskiej monety Michała IV (1034–1041) przerobionej na zawieszkę.

Na g. odkryto też materiały kultury trypolskiej oraz z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza.

G: P. Rappoport (1967b, s. 179) przypuszcza, że gród Š. miał za zadanie m.in. ochronę Wołynia przed najazdami Połowców.

L: G. Leńczyk 1937, s. 228; P. Rappoport 1963, s. 32–33; 1967b, s. 66–67, 179, 188; M. Ostrowskij 1964.

261. **TEREBOVLJA** (i zespół grodowo-miejski dawnej Trembowli: **TEREBOVLJA**, **SEMENIV** – kol. **ZELENČE I, II**)

miasto rejonowe obwód Ternopil’

(pol. Trembowla, Semenów, Zieleńcze;

ros. Теребовля, Зеленча;

ukr. Теребовля, Семенів – кол. Зеленче)

B: T. wzmiankowany po raz pierwszy w „Latopisie lawrentiewskim” pod r. 1097, kiedy to była stolicą odrębnego księstwa pod panowaniem ks. Wasylka (zm. 1124 r.). Potem panowali kolejno jego synowie – Jerzy (zm. 1127 r.) i Iwan (zm. 1141 r.). W 1141 r. włączono T. do Ks. Halickiego. Na początku XIII w. przez kilka lat (ok. 1210 r.) była ponownie stolicą udzielnego księstwa pod panowaniem Izjasława (zm. po 1256 r.). Po raz ostatni w latopisach staroruskich wzmiankowana jest w 1226 r. W XIV w. , w związku z budową przez króla Kazimierza Wielkiego zamku, pisał o T. Janko z Czarnkowa.

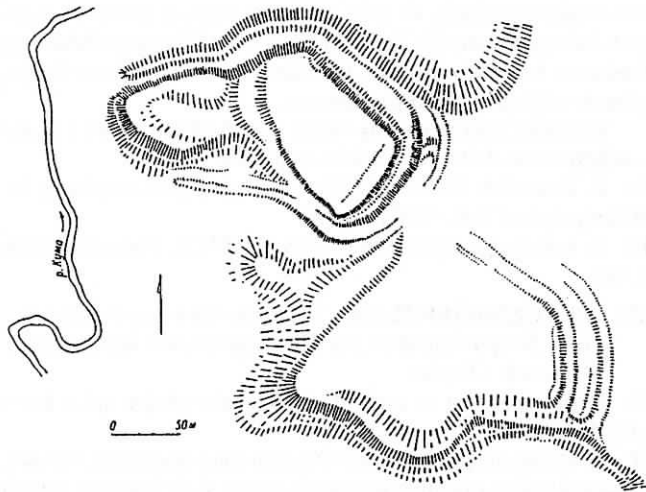
C: G. Terebovlja położone jest w centrum miasta, na cyplowatym wzniesieniu – Górze Zamkowej (Zamkova hora; wys. względna – do 60 m), u ujścia strumienia Peczynija do Gniezdy.

G. Semeniv I położone jest na cyplu między ujściem Gniezdy a Seretem, na lewym brzegu Seretu.

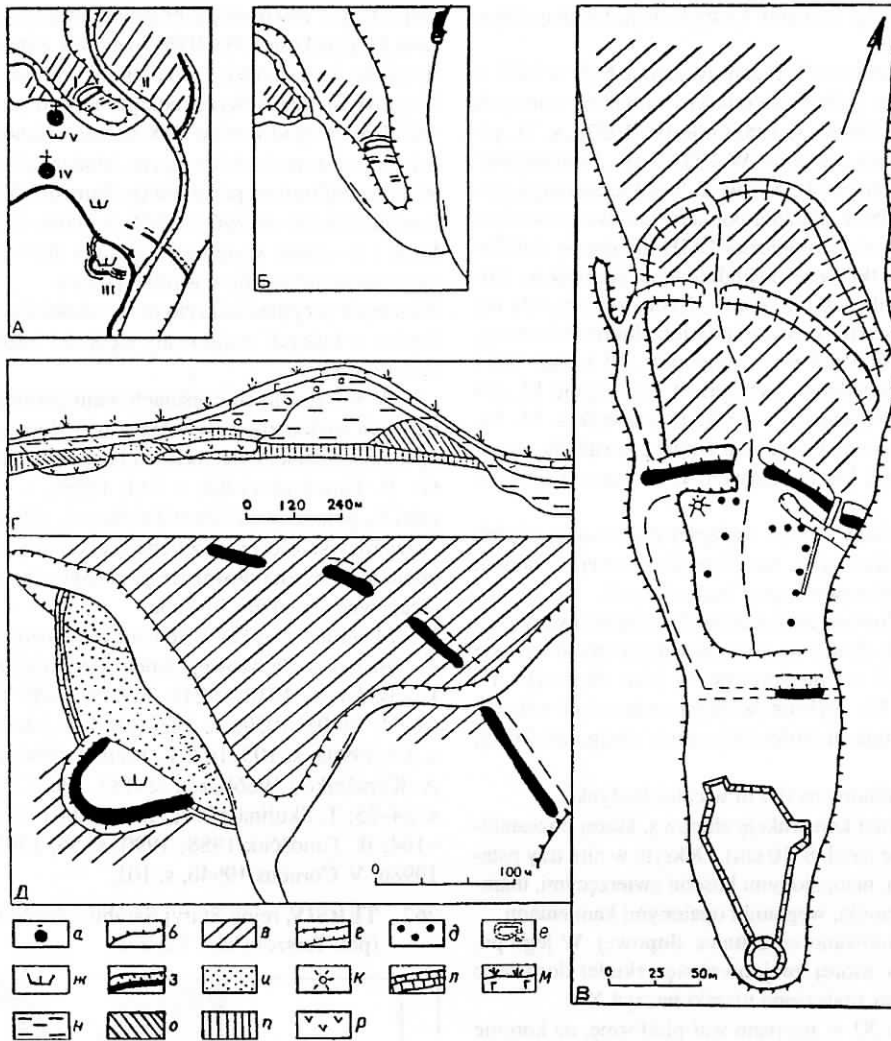
G. Semeniv II położone jest na prawym brzegu Seretu, naprzeciw ujścia Gniezdy.

D: Zespół grodowo-miejski dawnej T. składał się z twierdzy książęcej położonej na Górze Zamkowej, częściowo umocnionego posadu (g. Semeniv I, II) oraz przygrodzowych wsi i klasztorów (Ty-moščuk 1998, s. 124) (ryc. 45).

G. na Górze Zamkowej składa się z pozostałości umocnień, w tym czterech wałów, o różnej chronologii. Wały dwóch pd. linii są szer. na 9 m, fosy zaś mają szer. 6 m. 120 m na pn. znajduje się podwójna linia umocnień (wał wewnętrzny ma szer. 12 m, fosa – 6 m) chroniąca półksiężycowaty teren (szer. do 46 m). Teren g. jest silnie przekształcony przez późniejsze osadnictwo (zamek). Główna, pd. część g. (180 x 100 m) graniczy z tzw. sakralną (180 x x 120 m), na której zachowały się 11 zagłębień po chatach i „kurhanowate” wzniesienie.

Ryc. 44. Grodzisko w Szumsku (wg P. Rappoport 1967b, s. 66)
Abb. 44. Burgwall in Šums’k (nach P. Rappoport 1967b, s. 66)
Рис. 44. Городище в Шумске (согл. П. Раппопорт 1967б, с. 66)

Ryc. 45. Dawna Trembowla. A – schematyczny plan; I – twierdza książęca; II – posad; III – przystań; IV–V – klasztory; Б – grodzisko i osada podgrodowa; В – plan twierdzy książęcej; Г – profil głównego walu twierdzy; а – klasztor; б – strome zbocze; в – obszar zasiedlony; г – wal z wczesnej epoki żelaza; д – zagłębienia chat; е – zamek XIV–XVII w.; ж – cmentarzysko; з – wal z okresu staroruskiego; и – teren przystani; к – kurhan; л – ziemna grobla; м – humus; н – glina; о – jasna glina; п – czarnoziem; р – węgle (wg B. Тимоšчук 1990, s. 56)

Abb. 45. Früheres Terebovlja. A – schematischer Plan; I – Fürstenfestung; II – am Fuße des Burgwalls angelegte Siedlung; III – Anlegeplatz; IV–V – Klöster; Б – Burgwall und die am Burgwall angelegte Siedlung; В – Plan der Fürstenfestung; Г – Profil des Hauptwalls der Festung; а – Kloster; б – steiler Abhang; в – besiedeltes Gebiet; г – Wall aus der frühen Eisenzeit; д – Hüttenspuren; е – Schloß XIV–XVII Jh.; ж – Gräberfeld; з – Wall aus der altrussischen Zeit; и – Gebiet des Anlegeplatzes; к – Kurgan; л – Schutzdeich aus Erde; м – Humus; н – Lehm; о – helles Lehm; п – schwarzer Boden; р – Kohle (nach B. Тимоšчук 1990, s. 56)

Рис. 45. Древний Теребовль. А – схематический план; I – княжеская крепость; II – посад; III – пристань; IV–V – монастыри; Б – городище и пригородное селище; В – план княжеской крепости; Г – профиль основного вала крепости; а – монастырь; б – крутой склон; в – заселенный участок; г – вал эпохи раннего железа; д – западины от жилищ; е – замок XIV–XVII вв.; ж – могильник; з – вал древнерусского времени; и – территория пристани; к – курган; л – земляная плотина; м – гумус; н – глина; о – светлая глина; п – чернозем; р – угли (согл. Б. Тимошук 1990, с. 56)

G. Semeniv I chronione jest od zach. i wsch. stromymi brzegami rzek, a od strony dostępnej fosą i wałem (szer. 20 m, wys. 2,5 m), który zachowany jest fragmentarycznie. Od pn.-zach. do g. przylega podgrodzie, ciągnące się wzdłuż Seretu, chronione wałem i fosą

(wg nowszej interpretacji B. Тимоšчука 1990, s. 56; 1998b, s. 124, jest to miejski targowo-rzemieślniczy posad).

G. Semeniv II („Zamčyšče”; wg nowszej interpretacji B. Тимоšчука 1990, s. 56; 1998b, s. 124, st. jest dawną przystanią rzecz-

na), położone naprzeciwko g. Semeniv I, otoczone jest wałem (wys. do 3 m).

E: Badania na terenie zamku w T. przeprowadzone były w 1931 r. przez miejscowe muzeum, jednak nie odkryto zabytków starszych niż XV w. (B. Tymoščuk 1998b, s. 125; O. Ratyč 1957a, s. 71, pisze, że wykopalisk nie prowadzono). W 1937 r. st. „Popivščyna” badał Ja. Pasternak, a w latach 40. XX w. T. badał archeolog-amator L. Čačkovs'kyj. W 1956 r. badania powierzchniowe prowadzone były przez ekspedycję archeologiczną LMH na terenie wsi Zelenče (gdzie odkryto zabytki wczesnośredniowieczne) oraz na Górze Zamkowej i w jej okolicach (na terenie dzisiejszego miasta nie odkryto zabytków staroruskich). Badań powierzchniowych obu g. w Semenowie dokonał w 1962 r. P. Rappoport. W latach 1984 i 1986 badania w T. prowadzone były przez ekspedycję IA AN ZSRR (kierownik – I. Rusanova) i TKM (kierownik – M. Jadons'ka). W 1988 r. badania na Górze Zamkowej prowadziła ekspedycja INS AN USRR pod kierownictwem I. Rusanovej i B. Timoščuka.

FG: Badano (1986 r.) główny wał (w najlepiej zachowanej części; chroniący od pn. część sakralną) g. na Górze Zamkowej. Ustalono, że powstał w wyniku trójfazowych prac budowlanych.

W pierwszej fazie wybudowano niewielki wał (interpretowany jako kultowy, datowany na IX–X w.), na koronie którego znajdował się bruk kamienny (szer. 1,7 m) interpretowany jako ołtarz (B. Timoščuk 1988, s. 341). Na wybrukowanej powierzchni odkryto ułamki ceramiki, rozdrobnione kości zwierzęce, zwapniałe kości, węgle i popiół.

Do wału przylegały zagłębione na 0,5 m w calec budynki.

Budynek 1. (3 x 10 m) miał konstrukcję słupową, której pozostałościami są dolki posłupowe (śred. 8–10 cm). Odkryto w nim trzy paleńskie ze sfosylizowanymi, nieopalonymi kośćmi zwierzęcymi, ułami kami ręcznie lepionej ceramiki, węglami i opalonymi kamieniami.

Budynek 2. również zbudowano w technice słupowej. W jego pn. ścianie odkryto niszę, w której znajdował się szkielet dorosłego człowieka. Obok szkieletu znaleziono ułamki naczyń X w.

W końcu X lub początku XI w. usypano wał-platformę, na koronie którego zachowały się ślady izbic obronnych. Do tego wału przylegały mieszkalno-gospodarcze budynki zrębowe (szer. 3 m), których pozostałością jest warstwa (10–15 cm) kulturowa i odbitki zrębów na dawnej powierzchni.

Być może w XII–XIII w. nadsypano wspomniany wał ziemią wybraną z wewnętrznej fosy. Pozostałości konstrukcji drewnianych tej fazy nie odkryto.

W zagłębieniach znajdujących się na części sakralnej odkryto m.in. ułamki szklanych bransolet i cienkościennych naczyń oraz łupkowy przęsłik.

Główną część g. od strony części sakralnej chroniły konstrukcje zrębowe. Zachował się wał (szer. 3 m, wys. 0,7 m) będący pozostałością skarpy wznacniającej drewniane izbice (szer. 3 m) służące obronie. Odkryto zwęglone bierwiona będące ich pozostałościami oraz gliniany piec, co świadczy i o mieszkalnym ich przeznaczeniu. W połowie XIII w., po spaleniu starych, wybudowano nowe izbice, które przestały istnieć w połowie XIV w.

Przy g., na wypłaszczeniu, położona jest wielka osada. Wyeksplorowano zagrodę z chatą-ziemianką (3,2 x 3,2 m), zagłębiony budynek-spiczlerz (pod nim znajdowała się dawniejsza chata-ziemianka) i dwa naziemne budynki gospodarcze.

Dwa wały (przeprowadzono ich badania) znajdujące się na terenie osady podgrodowej usypano we wczesnej epoce żelaza, jednakże ponownie przystosowano je do obrony w okresie staroruskim.

W trakcie badań powierzchniowych na terenie dawnej T. odkryto bardzo liczne zabytki XI–XIII w. (ceramika, przęsłik z łupku

owruckiego, zawieszkę z brązowej monety cesarza bizantyjskiego Jana I Cymiskesa {969–976}, paciorek z pasty szklanej, formy odlewnicze, żuźle żelazne, enkolpiony i in.) oraz kości zwierzęce.

Na prawym brzegu Seretu odkryto mocno zniszczone cmentarzysko szkieletowe (pod koniec XIX w. znaleziono na tym terenie liczne zabytki wczesnośredniowieczne, złożone obecnie w LMH).

Warstwa kulturowa przystani (g. Semeniv II) ma miąższość 40 cm. Zawiera ułamki naczyń XI–XIII w., kości zwierząt, przedmioty żelazne i (w części stropowej) opalone drewno. Może to sugerować zniszczenie przystani w wyniku pożaru.

Na terenie przystani odkryto pozostałości dwóch kamiennych sarkofagów, w których znajdowały się kości ludzkie (męskie) i ułamki ceramiki XII w.

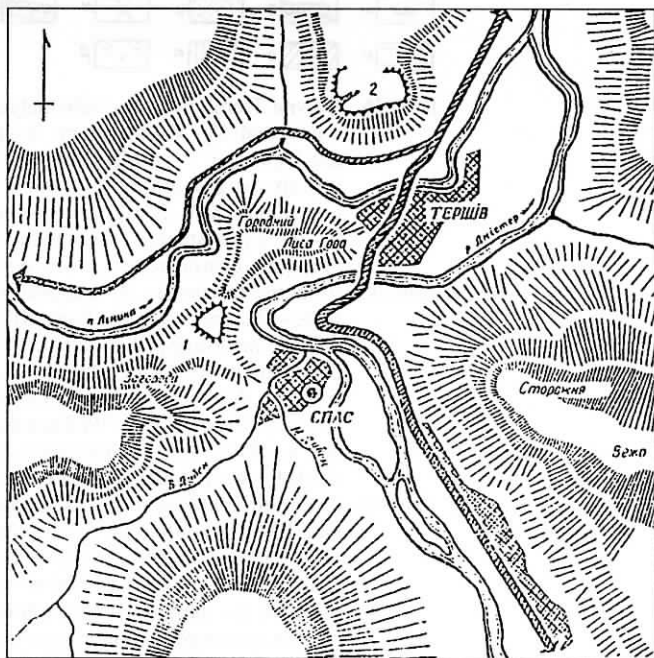
W zniszczonych częściach wału chroniącego przystań zalega warstwa spalenizny zawierająca wypaloną glinę i ziemię, węgiel, opalone kamienie, kości zwierząt i ułamki ceramiki XI–1. poł. XIII w. **G:** B. Timoščuk (1988, s. 341; 1998b, s. 125) uważa, że dawny gród T., położony na Górze Zamkowej, składał się z głównej części – twierdzy książęcej i przylegającej do niej od pn. części sakralnej, gdzie w X w. znajdował się pogański ośrodek kultowy, a później – zapewne – siedziba biskupa.

I: Materiały z badań w Semenowie złożone są w LMH i MAK.

J: Na Górze Zamkowej znajdują się ruiny zamku XIV–XVII w.

L: B. Janusz 1918, s. 248–249, 253–255; O. Ratyč 1957a, s. 64, 69–71, 94–95; 1959a, s. 122–126; I. Svješnikov (Svešnikov) 1959, s. 12; 1990a, s. 105–107; L. Rauhut 1960, s. 257, tabl. XXVII 1; A. Kirpičnikov 1966b, s. 132–133, 136–137; P. Rappoport 1967b, s. 24–25; T. Skulina 1977; A. Wędzki 1977; APPV 1982, s. 163–164; B. Timoščuk 1988; 1990, s. 56; 1995, s. 89–91, 232–233; 1998b; V. Čornous 1994b, s. 101.

262. TERŠIV, rejon Staryj Sambir, obwód L'viv (pol. Terszów, ukr. Тершів)

Ryc. 46. Schematyczny plan rozmieszczenia obiektów obronnych we wsiach Spas i Terszów (wg M. Rožko 1996, s. 170)

Abb. 46. Schematischer Verteilungsplan der Festigungsanlagen in den Dörfern Spas und Teršiv (nach M. Rožko 1996, s. 170)

Рис. 46. Схематический план расположения оборонных объектов в селах Спас и Тершів (согл. О. Рожко 1996, с. 170)

C: G. położone jest na cypłowatym wzniesieniu (wys. wzgl. prawie 40 m) nad rz. Lininą, na pn. od wsi T. (ryc. 46)

D: G. chronione jest od zach., pd. i wsch. stromymi zboczami. Wałem (rekonstruowana dł. 200 m) chronione jest tylko od strony pn. Wał zachował się w części pn.-wsch. (dł. 27 m) i niewielkim fragmencie pn.-zach. Droga wjazdowa na g. (szer. 2,25 m) przechodzi po jego pd.-zach. stronie.

E: Badania na g. przeprowadzone były w 1982 r. (ekspedycja INS AN USRR).

G: Gród miał kontrolować przebiegające w jego pobliżu szlaki.

L: M. Rożko 1996, s. 169-171.

263. **TROSTJANEC'**, rejon Zoločiv, obwód L'viv
(pol. Trościaniec Mały, ukr. Тростянець)

C: G. położone jest na pd.-wsch. od wsi.

D: G. otoczone jest trzema kolistymi wałami (dł. 60 kroków, wys. do 2 m).

H: W pobliżu g. znajduje się cmentarzysko kurhanowe.

L: B. Janusz 1918, s. 289; APPV 1982, s. 176-177.

264. **TROSTJANEC'**, rejon Zboriv, obwód Ternopil'
(pol. Trościaniec, ukr. Тростянець)

st. określone jako g.

L: O. Ratyč 1957a, s. 81.

265. **TRUSKAVEC'**, rejon Drohobyč, obwód L'viv
(pol. Truskawiec, ukr. Трускавець)

st. oznaczone jako g.

L: O. Korčynsky 1998a, s. 437 (mapa).

266. **TUHLJA (chutor POHAR)**, rejon Skole, obwód L'viv
(pol. Tuchla – Pohar, ros. Тухля, ukr. Тухля – Порар)

C: Pozostałości umocnień znajdują się na st. „Verch” i „Horodyšče”.

D: Zachowały się nieznaczne pozostałości nasypów ziemnych, otaczające obszar ok. 1,5 ha.

E: Badania powierzchniowe st. przeprowadził w 1973 r. O. Ratyč (ekspedycja INS AN USRR).

F: Zebrano ułamki naczyń X–XI w.

I: Materiał zabytkowy i dokumentacja złożone są w Oddziale Archeologicznym IU AN Ukrainy.

L: A. Ratič 1974b; APPV 1982, s. 184.

267. **TURADY**, rejon Žydačiv, obwód L'viv
(pol. Turady, ukr. Туради)

C: St. określane mianem g. położone jest w pobliżu wsi T.

E: St. odkryte zostało i badane w „ostatnich latach” (przed 1995 r.).

G: G. datuje się na XII–XIV w. i uważa za satelitę Žydačowa (↳ Žydačiv I).

L: O. Osaul'čuk 1995, s. 71; 1997, s. 294.

268. **TUR''JE**, rejon Staryj Sambir, obwód L'viv
(pol. Turze, ros. Турье, ukr. Тур'є)

st. określone jako g. (ryc. 47)

E: Badania powierzchniowe st. przeprowadzone zostały w 1985 r. przez ekspedycję INS AN USRR.

F: Na st. zebrano materiał ceramiczny XI–XIII w.

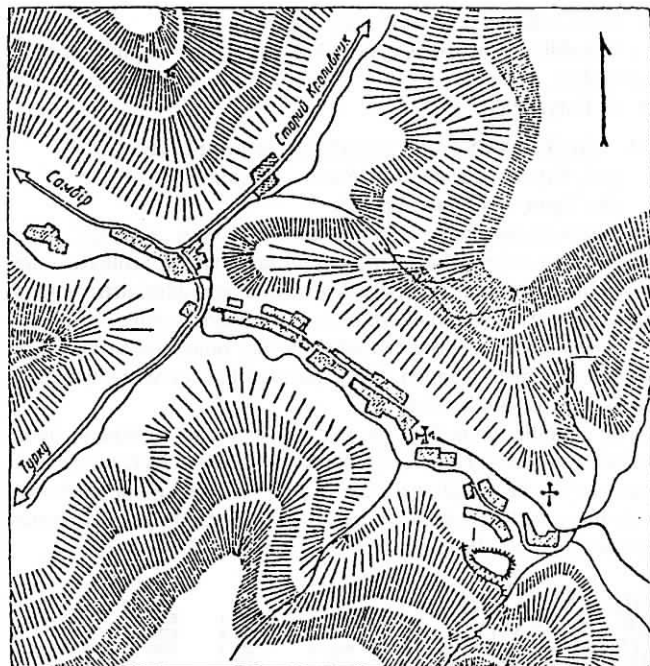
G: St. datuje się na XI–XIII w.

L: B. Janusz 1918, s. 222; R. Bagrij, V. Petegirič 1987, s. 302; M. Rożko 1996, s. 175.

269. **TURKA**, miasto rejonowe, obwód L'viv
(pol. Turka, ukr. Турка)

C: St. „Turka 3” określone jako g. znajduje się na cyplu, w miejscu zwanym „Kruh”, na pn.-wsch. od miasta.

D: Pozostałości g. nie są widoczne.

Ryc. 47. Lokalizacja grodziska we wsi Turze (wg M. Rożko 1996, s. 175)

Abb. 47. Lokalisierung der Fundstelle im Dorf Tur'je (nach M. Rożko 1996, s. 175)

Рис. 47. Местонахождение городища в селе Турье (согл. О. Рожко 1996, с. 175)

E: Prace badawcze przeprowadzone zostały w 1995 r. przez ekspedycję LMH i Muzeum Bojkowszczyzny.

F: Odkryto ceramikę XII–XIV w.

L: V. Bončuk, V. Komarnyc'kyj, V. Konoplja 1995.

270. **TYLJAVKA**, rejon Šums'k, obwód Ternopil'
(pol. Tylawka, ukr. Тилявка)

D: G. ma plan okręgu. Chronione jest trzema koncentrycznymi wałami. Zachowane jest w ok. trzeciej części.

F: Na g. zebrano materiał z okresu wczesnego średniowiecza.

L: A. Cynkałowski 1961, s. 195.

271. **TYS'MENYCJA**, rejon i obwód Ivano-Frankivs'k
(pol. Tyśmienica, ukr. Тисьмениця)

B: T. jest wzmiankowana w latopisie pod r. 1143.

C: St. określone jako g. położone jest na wzgórzu nad rz. Strymbą (st. „Horodyšče”).

D: Nie ma śladów umocnień.

E: Badania st. przeprowadzone zostały w 1962 r. przez ekspedycję LO IA AN ZSRR.

F: Odkryto liczne ułamki ceramiki kultury trypolskiej.

L: B. Janusz 1918, s. 242–243; P. Rappoport, M. Malevskaia 1963, s. 62; APPV 1982, s. 120.

272. **UHORS'K**, rejon Šums'k, obwód Ternopil'
(pol. Uhorsk, ukr. Угорськ)

CD: St. określone jako g. o formie pierścieniowatej położone jest na wysokim, stożkowatym wzgórzu.

FH: Na st. i w jego okolicy znaleziono materiały zabytkowe z okresu wczesnego średniowiecza.

L: A. Cynkałowski 1961, s. 195, tabl. XXX 3.

273. **URMAN'**, rejon Berežany, obwód Ternopil'
(pol. Urmań, ukr. Урмань)

C: St. określone jako g. położone jest nad brzegiem stawu.

F: Na st. odkryto pochówki podpiytowe.

H: W pobliżu g., na st. „Cerkvys'ka”, znaleziono ułamki ceramiki staroruskiej.

L: O. Ratyč 1957a, s. 72.

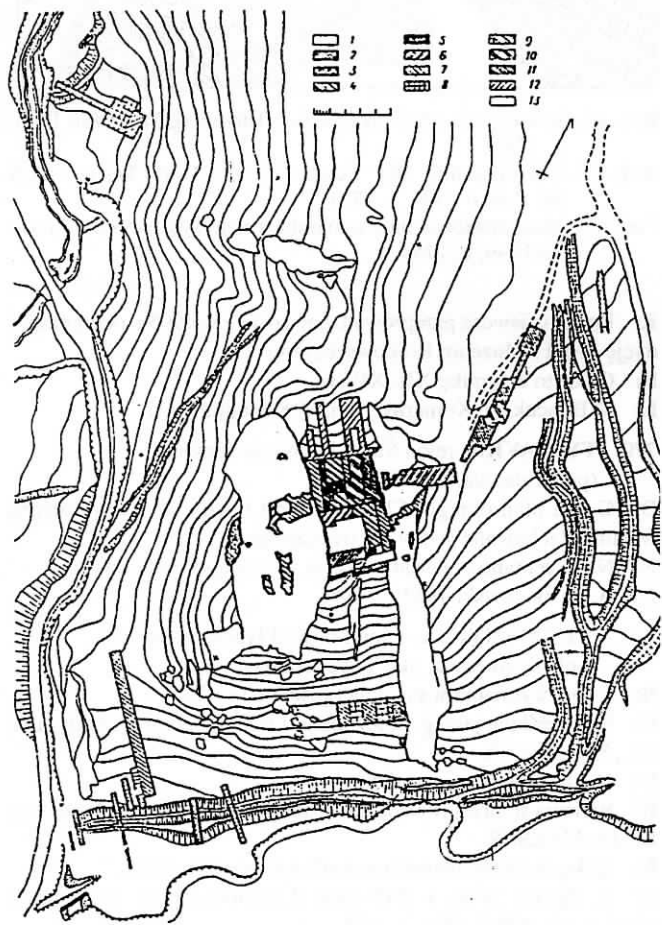
274. **URYČ – TUSTAN'**, rejon Skole, obwód L'viv

(pol. Urycz – Tustań, ros. Урыч – Тустань,
ukr. Урич – Тустань, Урич)

B: Tustań po raz pierwszy wzmiankował w swej „Kronice” Janko z Czarnkowa, w związku z budową tam zamku przez króla Kazimierza Wielkiego. Tustań był twierdzą i ośrodkiem administracyjnym. Wzmianki z XVI w. świadczą, że zamek popadł w ruinę.

C: Pozostałości zespołu twierdzy Tustań położone są na trzech grupach skalnych: Kamień, Ostry Kamień i Mała Skala, znajdujących się na pn.-wsch. od wsi U.

D: G. zajmuje teren ok. 3 ha. Główna jego część znajduje się na skałach Kamienia. Niewielki, chroniony skałami dytync (rekonstruowany dwór) znajdował się na wys. 51 m nad doliną. Zachowało się ponad 4000 pazów wykutych w skale oraz fragmenty murów kamiennych (ryc. 48).

Ryc. 48. Urycz – Tustań. Plan Kamienia i zasięg wykopalisk w latach: 1 – 1973; 2 – 1978; 3 – 1979; 4 – 1980; 5 – 1981; 6 – 1982; 7 – 1983; 8 – 1984; 9, 10 – 1988; 11, 12 – 1989 (wg M. Rożko 1996, s. 47)

Abb. 48. Uryč – Tustan'. Plan von Kamień und Reichweite der Ausgrabungen in den Jahren: 1 – 1973; 2 – 1978; 3 – 1979; 4 – 1980; 5 – 1981; 6 – 1982; 7 – 1983; 8 – 1984; 9, 10 – 1988; 11, 12 – 1989 (nach M. Rożko 1996, s. 47)

Рис. 48. Урич – Тустань. План скалы и границы раскопов в годах: 1 – 1973; 2 – 1978; 3 – 1979; 4 – 1980; 5 – 1981; 6 – 1982; 7 – 1983; 8 – 1984; 9, 10 – 1988; 11, 12 – 1989 (согл. М. Рожко 1996, с. 47)

EF: Badania sondażowe na Kamieniu prowadził w 1962 r. P. Rappoport, w 1973 r. zaś R. Bahrij. Od 1978 r. (w latach: 1978, 1979, 1980, 1981, 1982, 1983, 1984, 1988, 1989) badaniami T. kierował M. Rożko. Odsłonięto teren o powierzchni ponad 2000 m². Ze względu na różnice wysokości w trakcie badań używano sprzętu taterniczego. W monografii T. są wzmianki o badaniach radiowęglowych i dendrochronologicznych przeprowadzonych na materiale drewnianym (określonym na IX–X w.) z cysterny znajdującej się na Oстрыm Kamieniu (M. Rożko 1996, s. 141, 197).

Badano cysterny: na pn. zboczu Kamienia (gł. 14 m), na Oстрыm Kamieniu (gł. 8 m), cysternę (XII–XIII w.) zbudowaną z bloków kamiennych oraz studnię (gł. 30,4 m).

Na jednym ze stoków odkryto warstwę (szer. 18 m, grubość ok. 20 cm) wypalanej gliny z odbitkami kłód, co świadczy o tym, że drewniane ściany dla ochrony przed ogniem pokrywano grubą warstwą gliny.

Odkryty w trakcie badań st. materiał zabytkowy (IX–XVI w.) składa się z ceramiki, wyrobów metalowych (sprzączki, krzesiwa, groty strzał, groty bełtów XII–XV w., brązowa buława XIII w., enkolpion i in.), wyrobów skórzanych i drewnianych.

G: M. Rożko (1996, s. 210, 223) powstanie pierwszych urządzeń obronnych w Tustaniu datuje na IX w. Fazę końcową zabudowy drewnianej na XIII w., kiedy to zbudować miano mury kamienne. W okresie ruskim w grodzie miała stacjonować drużyna (bez rodzin), a twierdza miała być komorą celną i ośrodkiem administracyjnym. Na posadzce znajdować się miały pracownie rzemieślnicze.

Na podstawie źródeł pisanych i znalezisk archeologicznych wyznacza się koniec funkcjonowania T. na XVI w.

I: Materiały i dokumentacja złożone są w LMH i IU AN Ukrainy.

L: P. Rappoport, M. Malevskaia 1993, s. 65–66, 69; P. Rappoport 1967b, s. 13; APPV 1982, s. 184; K. Przyboś 1992; Janko z Czarnkowa 1996, s. 17; M. Rożko 1996.

275. **USTJA (kol. USTJA BISKUP'JE)**, rejon Borščiv, obwód Ternopil'

(pol. Uście Biskupie,

ukr. Устя – кол. Устя Бискуп'є / Єпископське, Устя)

C: G. położone jest 1 km na pd. od wsi U., na skalistym brzegu Dniestru (wys. 50 m) u ujścia Nieclawy (na zach. od rzeki). Brzeg opada stromo w dolinę Nieclawy.

D: G. ma plan zbliżony do prostokąta. Majdan (dł. 105 m, szer. do 65 m) umocniony jest (wyjawszy stronę brzegową) wałem (wys. do 1,5 m, szer. 3 m). Od zach. i pd. g. chroni fosa (szer. 10–15 m, gł. 5–8 m), do której od pn. przylega jar (gł. do 30 m), na dnie którego płynie strumień. Na pn., stromym zboczu jaru, na wys. 15 m znajduje się sztuczna terasa (szer. 4 m), określana jako majdanik bojowy. Od pn. i pd.-zach. do g. przylega posad (nieobronny? – aut.).

F: Na posadzce zebrano ułamki ceramiki staroruskiej i żuźle żelazne.

E: Badania środkowego Podniestrza (w tym U.) prowadzone były w latach 1968–1969 przez ekspedycję IA AN USRR i Kamienieckiego Instytutu Pedagogicznego.

G: B. Janusz (1918, s. 74) określa g. jako pochodzące z późnych czasów historycznych.

V. Petehyryč (1995b, s. 79) przypuszcza, że g. mogło być niegdyś grodem typu miejskiego.

H: Na pn. od g. położone jest cmentarzysko, być może związane z g.

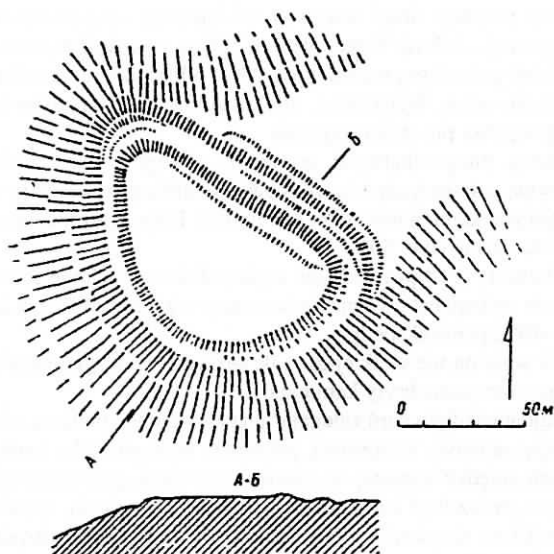
L: B. Janusz 1918, s. 74; O. Ratyč 1957a, s. 81; O. Prychodnjuk 1977, s. 100–103; APPV 1982, s. 152; V. Petehyryč 1995b, s. 79.

276. **UŠNJA**, rejon Zoločiv, obwód L'viv

(pol. Usznia, ukr. Ушня)

C: St. „Svjata Hora” określane jako g. położone jest w zach. części wsi, na prawym brzegu Bugu.

L: B. Janusz 1918, s. 290; APPV 1982, s. 177.

Ryc. 49. Grodzisko we wsi Waśkowce (wg P. Rappoport 1967b, s. 59)

Abb. 49. Burgwall im Dorf Vas'kivici (nach P. Rappoport 1967b, s. 59)

Рис. 49. Городище в селе Васьковцы (согл. П. Раппопорт 1967b, с. 59)

277. **VAS'KIVCI**, rejon Šums'k, obwód Ternopil'

(pol. Waśkowce, ros. Васьковцы, ukr. Васьківці)

C: G. zajmuje cypel wysokiego wypłaszczenia (ryc. 49).

D: Majdan g. ma formę nieregularnego owalu (95 x 50 m). Od dostępnej strony chroniony jest przechodzącymi na prostej dwoma wałami i fosami (zewnętrzna – szer. 8 m, gł. 1,5 m). Fosa wewnętrzna, płytsza od zewnętrznej, otacza majdan, jednak na części bez wału ma charakter terasy (szer. 4–6 m) (P. Rappoport 1967b, s. 57).

E: G. badał w 1961 r. P. Rappoport, ale badania powierzchniowe na g. przeprowadzone były także wcześniej.

F: Na g. znaleziono materiał archeologiczny – liczne ułamki ceramiki, gliniany przęślik, kościany przekłuwacz – X–XI w. (P. Rappoport 1967b, s. 57). Ułamki całkowicie obtaczanych naczyń z wcześniejszych badań datuje się na XI–XIII w. (L. Rauhut 1960, s. 253).

G: G. datuje się na X–XI w.

I: Materiały złożone są w PMA i KKM.

J: A. Cynkałowski (1961, s. 196) pisze o g. pierścieniowatym z trzema koncentrycznymi wałami i fosami, które jest częściowo rozorane. O. Ratyč (1957a, s. 61) pisze o owalnym g. (50 x 40 m) z dwoma koncentrycznymi wałami.

L: O. Ratyč 1957a, s. 61; L. Rauhut 1960, s. 253; A. Cynkałowski 1961, s. 196, tabl. XXX 2; P. Rappoport 1967b, s. 57, 59; APPV 1982, s. 167.

278. **VELYKYJ LJUBYN'**, rejon Horodok, obwód L'viv

(pol. Lubień Wielki, ukr. Великий Любень)

st. określone jako g.

L: O. Ratyč 1957a, s. 78.

279. **VERBOVEC'**, rejon Lanivci, obwód Ternopil'

(pol. Wierzbowiec, ukr. Вербовець)

st. określone jako g.

E: Badania powierzchniowe st. przeprowadził w 1938 r. A. Cynkałowski.

F: Na st. odkryto średniowieczny materiał ceramiczny.

I: Zabytki znajdują się w PMA.

L: O. Ratyč 1957a, s. 81; L. Rauhut 1960, s. 253.

280. **VERCHNJA-NYŻNJA LYPYCJA**, rejon Rohatyn,

obwód Ivano-Frankivs'k

(pol. Lipica Górna – Dolna, ukr. Верхня-Нижня Липиця)

st. określone jako g.

L: O. Ratyč 1957a, s. 80.

281. **VERCHNJE SYN'OVYDNE I**, rejon Skole, obwód L'viv

(pol. Synowódzko Wyżne, ros. Верхнее Синевидное,

ukr. Верхне Синьовидне)

C: Wał – st. „Horodyšče” położony jest na wzgórzu, na prawym brzegu rz. Opór, u jej ujścia do Stryja.

D: Zachowały się pozostałości pierścieniowatego wału (śred. 300 m).

E: St. odkrył i badał w 1973 r. O. Ratyč (ekspedycja INS AN USRR).

F: Na st. nie ma warstwy kulturowej.

I: Materiały (? – aut.) złożone są w IU AN Ukrainy (APPV 1982, s. 183).

L: A. Ratič 1974b; APPV 1982, s. 183.

282. **VERCHNJE SYN'OVYDNE II**, rejon Skole, obwód L'viv

(pol. Synowódzko Wyżne, ros. Верхнее Синевидное,

ukr. Верхне Синьовидне)

C: G. znajduje się na wzgórzu – st. „Zolota Hora”.

D: G. jest owalne w planie (oś dł. ok. 300 m). Na obwodzie zachowały się pozostałości wału ziemnego o wys. do 1 m. W części pn.-zach znajdują się bastionowe umocnienia „późnofeudalne”.

E: Odkrycia i badań g. dokonała w 1972 r. ekspedycja LOOOPIK. W pd.-wsch. części założono cztery wykopy (5 x 5 m). W 1973 r. g. badał O. Ratyč (ekspedycja INS AN USRR, założono trzy wykopy).

F: W 1972 r. odkryto owalną budowlę półziemiankową (4,1 x 2,1 m) z pozostałościami gliniano-kamiennego pieca na planie koła (śred. ok. 1 m). W jego pobliżu znaleziono ułamki zdobionego naczynia (IX–X w.) z lekko obtaczanym wylewem.

W 1973 r. odkryto naziemną chatę (4 x 2,5 m) o konstrukcji słupowej, z rozwaliskiem glinianego pieca na kamiennej podstawie w pd.-zach. narożu. Ułamki staroruskiej ceramiki pozwalają datować ją na XI w.

Warstwa kulturowa miała miąższość ok. 0,1 m. Materiał archeologiczny odkryty na g. pochodzi głównie z XVII–XVIII w., są jednakże znaleziska z XI–XIII w.

I: Zabytki i dokumentacja badań złożone są w IU AN Ukrainy.

L: APPV 1982, s. 183; I. Mogitič, A. Ratič 1973; A. Ratič 1974b.

283. **VESELIVKA (kol. TATARYNCI)**, rejon Kremenc',

obwód Ternopil'

(pol. Wesołówka, ukr. Веселівка, kol. Татаринці)

C: G. znajduje się w lesie, na pn. od wsi.

D: G. jest niewielkie i ma plan kwadratu. Wały i fosy g. są dobrze zachowane.

F: Na g. znaleziono ceramikę z okresu wczesnego średniowiecza.

L: O. Ratyč 1957a, s. 81; A. Cynkałowski 1961, s. 196, tabl. XXX 1.

284. **VIKTORIV**, rejon Halyč, obwód Ivano-Frankivs'k

(pol. Wiktorów, ros. Викторов, ukr. Вікторів)

C: St. określone jako g. znajduje się na st. „Nad stinkoju”.

EF: W 1935 r. J. Pasternak przeprowadził na st. badania terenowe. Znalazł bransoletę srebrną, mankietowatą z XIV w.

W 1951 r. badania posadu przeprowadził V. Dovženok. Odkrył fragmenty polewanych płytek ceramicznych i ułamki ceramiki XII–XIII w.

G: Dovženok (1955, s. 12) przypuszcza, że znajdować się tu mógł bojarski dwór.

J: Materiał zabytkowy znajduje się w IA AN Ukrainy.

H: Po wsch. stronie V. odkryto w dwóch miejscach pozostałości działalności szklarskiej dat. na XII–XIII w.

L: J. Pasternak 1936, s. 133; V. Dovženok 1955, s. 12–13; O. Ratyč 1957a, s. 44, 93; APPV 1982, s. 113.

285. **VOŁOŠYNOVE**, rejon Staryj Sambir, obwód L'viv
(pol. Wołoszynowa, ukr. Волошинове)

CD: G. (st. „Okip”) jest cypulowe. Zachowały się pozostałości wałów i fos.

Na st. znajduje się niemal zupełnie zniszczone cmentarzysko i pozostałości cerkwi.

G: G. interpretuje się jako dawny klasztor.

L: M. Rożko 1996, s. 181.

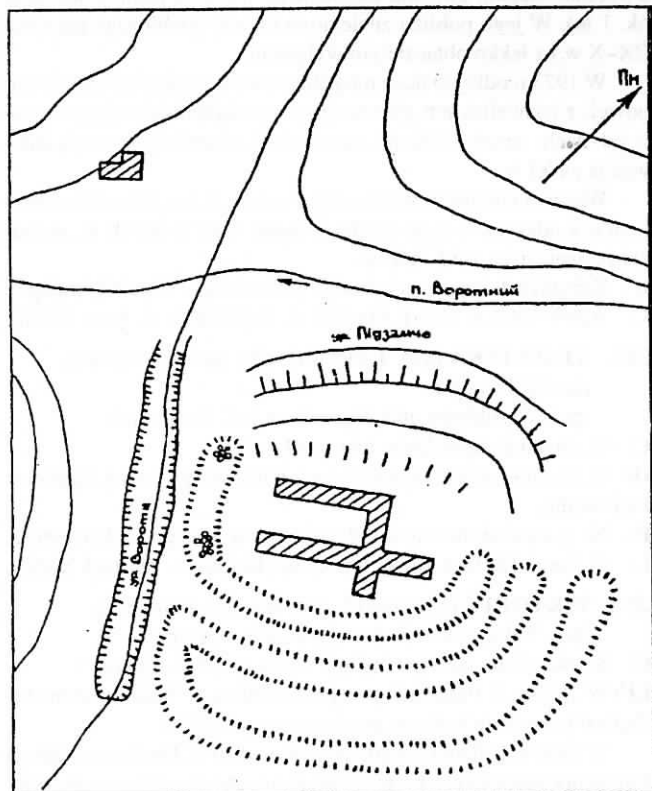
286. **VOROBLJAČYN**, rejon Javoriv, obwód L'viv
(pol. Parypsy, ukr. Вороблячин)

Patrz też: > Nemyriv

B: Uroczysko „Vorota” identyfikuje się z miejscem wzmiankowanym w „Latosie halicko-wołyńskim” pod r. 1266 (czerwiec), w związku z klęską księcia Szwarna Daniłowicza w walce z oddziałem wojsk polskich.

C: G. (st. „Zamčys'ko”, „Zamok”, „Vorota”) położone jest 5 km na pd.-wsch. od wsi V. na zalesionym wzgórzu nad potokiem Wrotnym. Zach. i pn. skłony wzniesienia są strome.

D: G. ma plan zbliżony do koła, spłaszczonego od strony jaru „Vorota”. Od dostępnej strony pd.-wsch. ograniczają je trzy wały. Najpotężniejszy jest wał wewnętrzny (dł. 184 m) otaczający dytyniec, którego wys. od pd. i wsch. sięga prawie 5 m, a szer. dochodzi do 10 m. Na zach. części wału zachowały się pozostałości fundamentów dwóch „baszt”, z których pn. jest mocno zniszczony, zaś pd. zachował się lepiej (4 x 2 m, zagłębiony jest w nasyp wału na 0,8 m). Do wału głównego od pd.-wsch. przylega fosa (dł. 68 m, szer. 6 m).

Ryc. 50. Plan grodziska we wsi Parypsy (Vorobijačyn) (wg M. Peleščyšin, V. Kasjuchnyč, V. Rudyj 1993, s. 72)

Abb. 50. Burgwallplan im Dorf Vrobljačyn (nach M. Pelescysyn, V. Kasjuchnuc, V. Rudyj 1993, s. 72)

Рис. 50. План городища в селе Вороблячин (согл. М. Пелещшин, В. Касюхнич, В. Рудий 1993, с. 72)

Do fosy przylega drugi wał (wys. od dna fosy – 2,5 m, od strony zewnętrznej – 1,5 m). Trzeci wał (dł. 146 m, wys. do 2 m, szer. 4 m) oddalony jest od poprzedniego o 24 m od strony pd., a o 8 m od strony pn.-wsch. Wjazd na g. miał znajdować się od strony łatwo dostępnej przy pn. stoku wzgórza.

Majdan g. ma przekątną dł. prawie 60 m. Jego powierzchnia jest nierówna, z wyższą częścią środkową i obniżoną częścią przy wale. Pokryta jest kamieniami różnej wielkości. Przy „wjeździe” znajduje się obniżenie (ryc. 50).

E: Przed r. 1918 prowadzono wykopaliska na jednym z wałów. Badania wykopaliskowe majdanu zostały przeprowadzone w latach 1991–1992 przez ekspedycję UL.

F: W wale na niewielkiej gł. odkryto warstwę węgla drzewnego i luźno rozrzucone bryły kamienia.

Na majdanie zdjęto darni zalegającą na kamiennym podłożu, nie odkrywając warstwy kulturowej, jedynie w wykopie (20 x 4 m) przy wale pn. między warstwą czarnoziemiu (0,4 m) a gliniastym calcem odkryto, prócz brył kamiennych i drobnego kamienia, niewielkie (0,3 x 0,3 m) skupienie polepy z odbitkami drewna oraz rozproszone węgle i polepe.

Odkryto pojedyncze ułamki naczyń (koniec XII–XIV w.) wykonanych z użyciem koła garncarskiego. Były to głównie naczynia garnkowe z silnie wychylonym, niemal poziomym, wylewem. Część naczyń miała w górnej partii, pod brzegiem, wałek.

G: G. datuje się na X–XII w. (B. Janusz 1918, s. 190) lub koniec XII–XIV w. (M. Peleščyšin, V. Kasjuchnyč, V. Rudyj 1993, s. 73), M. Peleščyšin (1997, s. 20) zaś pisze, iż zostało zbudowane w X w.

G. interpretuje się (M. Peleščyšin i in. 1993, s. 73; M. Peleščyšin 1997, s. 20) jako gród strzegący strategicznego przejścia „Vorota” wzmiankowanego w „Latosie halicko-wołyńskim” pod r. 1266.

H: Na wsch. od g. odkryto pozostałości chaty z ceramiką X–XI w. L: B. Janusz 1918, s. 190; M. Peleščyšin, V. Kasjuchnyč, V. Rudyj 1993; M. Peleščyšin 1997, s. 20.

287. **VOVKIVCI**, rejon Borščiv, obwód Ternopil’
(pol. Wołkowce, ukr. Вовківці)

C: G. (st. „Serednij Horb”) położone jest w lesie.

D: G. od pn. chronione jest wałami i fosami, z pozostałych stron jarami.

H: W V. odkryto też pochówki podpłytowe.

L: B. Janusz 1918, s. 75–76; O. Ratyč 1957a, s. 62.

288. **VYHODA**, rejon Dolyna, obwód Ivano-Frankivs’k
(pol. Wygoda, ukr. Вигода)

St. określone jest jako punkt obronno-kontrolny z okresu przedmongolskiego.

L: M. Rożko 1995, s. 86.

289. **VYNNYKY I**, rejon L’viv, obwód L’viv
(pol. Winniki, ukr. Винники)

st. oznaczone jako g.

L: O. Korčynsky 1998a, s. 437 (mapa)

290. **VYNNYKY II**, rejon L’viv, obwód L’viv
(pol. Winniki, ukr. Винники)

st. oznaczone jako g.

L: O. Korčynsky 1998a, s. 437 (mapa).

291. **VYSIČKA**, rejon Borščiv, obwód Ternopil’
(pol. Wysuczka, ukr. Висічка)

St. określone jako g., na którym zbudowano zamek.

L: B. Janusz 1918, s. 76; O. Ratyč 1957a, s. 81.

292. **VYSOC’KE**, rejon Brody, obwód L’viv
(pol. Wysocko, ukr. Висоцьке)

I. Svejśnikov (1959, s. 13) ustalił, w wyniku badań w 1953 r., że st. nie jest g. wczesnośredniowiecznym (jak pisze O. Ratyč

1957a, s. 78), a mocno zniszczonym robotami ziemnymi zamczyskiem XVI–XVII w.

L: B. Janusz 1918, s. 87–88; O. Ratyč 1957a, s. 78; I. Svješnikov 1959, s. 13.

293. **VYSPA**, rejon Rohatyn, obwód Ivano-Frankivs'k (pol. Wyspa, ros. Выспа, ukr. Виспа)

W wyniku badań w 1962 r. (ekspedycja LO IA AN ZSRR) ustalono, że st. we wsi V. jest reliktem fortalicji XVII–XVIII w. (P. Rappoport, M. Malevskaja 1963, s. 67, 74; P. Rappoport 1966, s. 213), a nie g. wczesnośredniowiecznym (APPV 1982, s. 121).

L: P. Rappoport, M. Malevskaja 1963, s. 67, 74; P. Rappoport 1966, s. 213; APPV 1982, s. 121.

294. **VYŠHORODOK**, rejon Lanivci, obwód Ternopil'

(pol. Wyszogródek, ukr. Вишгородок, Вижгородок)

D: St. określone jako duże i dobrze zachowane g.

F: Na st. znaleziono materiał ceramiczny z okresu wczesnego średniowiecza i młodszy.

J: Na g. zbudowano w XV–XVI w. zamek.

U O. Ratyča (1957a, s. 81) i A. Cynkałowskiego (1961, s. 258) – Vyžhorodok.

L: G. Leńczyk 1937, s. 228; O. Ratyč 1957a, s. 81; A. Cynkałowski 1961, s. 198, 258.

295. **VYŠKIV**, rejon Dolyna, obwód Ivano-Frankivs'k

(pol. Wyszaków, ukr. Вишків)

st. określone jako g.

L: O. Ratyč 1957a, s. 80.

296. **ZALIS'CI**, rejon Šums'k, obwód Ternopil'

(pol. Zalesce, ukr. Залісці)

C: St. określone jako g. położone jest nad urwistym zboczem wąwozu.

F: Na st. znaleziono materiał ceramiczny z okresu wczesnego średniowiecza.

L: A. Cynkałowski 1961, s. 199.

297. **ZALIŠSJA**, rejon Monastyrys'ka, obwód Ternopil'

(pol. Zalesie, ukr. Залісся)

C: G. położone jest 2 km na pd. od wsi, na wysokim wzniesieniu o stromych zboczach, w lesie zwanym „Spas”. Od wsch. i pd. g. opływa rz. Koropiec.

D: Po pn.-zach. i wsch. stronie g. znajdują się trzy wysokie wały i głębokie fosy, zaś od pd. jeden wał i fosa. Wały zachowały się na wys. do 6 m, przy szerokości u stopy do 15 m. Gł. fos sięga 3 m od stopy wału. Każdy z trzech zachowanych boków g. ma dł. 220 m, a średnica majdanu w granicach wewnętrznego wału ma dł. od 180 do 220 m. G. ma powierzchnię ok. 2 ha (ryc. 51).

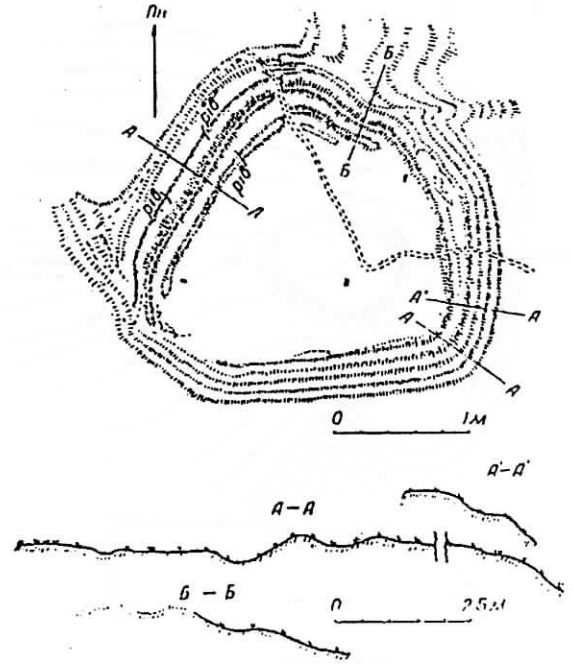
E: G. badał w 1949 r. O. Ratyč, a w latach 1967 i 1975 I. Hereta.

F: W nasypach wałów znajdują się grupy kamieni ze śladami ognia.

O. Ratyč założył trzy niewielkie wykopy sondażowe. W dwu odkryto warstwę kulturową z wczesnej epoki żelaza (miąższość do 0,5 m, niewielkie ilości drobnych ułamek ceramicznych), a w trzecim warstwę miąższości do 0,5 m, ze znaleziskami wczesnożelaznymi i staroruskimi (więcej materiału staroruskiego; ułamki naczyń toczonych, polepa, płytki kamienne i nóż). Znaleziono także ułamki ceramiki kultury czerniachowskiej („poliv pochovan”).

G: O. Ratyč (1955, s. 159) uważa, że od strony pd.-zach. widoczny jest do dziś wjazd na g. Przypuszcza też, że w epoce wczesnego żelaza zasiedlone było całe g., zaś w czasach Rusi Kijowskiej jego część.

L: B. Janusz 1918, s. 96; O. Ratyč 1955a, s. 158–159; 1957a, s. 63; APPV 1982, s. 162.

Ryc. 51. Plan i przekrój grodziska we wsi Zalesie (wg O. Ratyč 1955a, s. 159)

Abb. 51. Plan und Grundriss des Burgwalls im Dorf Zalissja (nach O. Ratyč 1955a, s. 159)

Рис. 51. План и профиль городища в селе Залісся (согл. О. Ратич 1955а, с. 159)

298. **ZARUDCI**, rejon Žovkva, obwód L'viv (pol. Zarudce, ukr. Зарудці)

C: St. określone jako g. położone jest na terenie zabudowań kołchozu.

L: O. Ratyč 1957a, s. 78; APPV 1982, s. 179.

299. **ZARUDDJA**, rejon Zboriv, obwód Ternopil'

(pol. Zarudzie, ukr. Заруддя)

C: G. położone jest wśród pól na zach. od wsi.

D: Zachowały się ślady umocnień.

H: W pobliżu g. znajduje się kurhan.

J: W APPV (1982, s. 160) jest mowa o jeszcze jednym g. i kurhanie, ale sądzić można, że to pomyłka.

L: B. Janusz 1918, s. 290; APPV 1982, s. 160.

300. **ZAVADIV**, rejon Žovkva, obwód L'viv

(pol. Zawadów, ros. Завадов, ukr. Завадів)

C: G. położone jest na wzniesieniu (st. „Bodelynka”) 2–3 km na pd. od wsi Z.

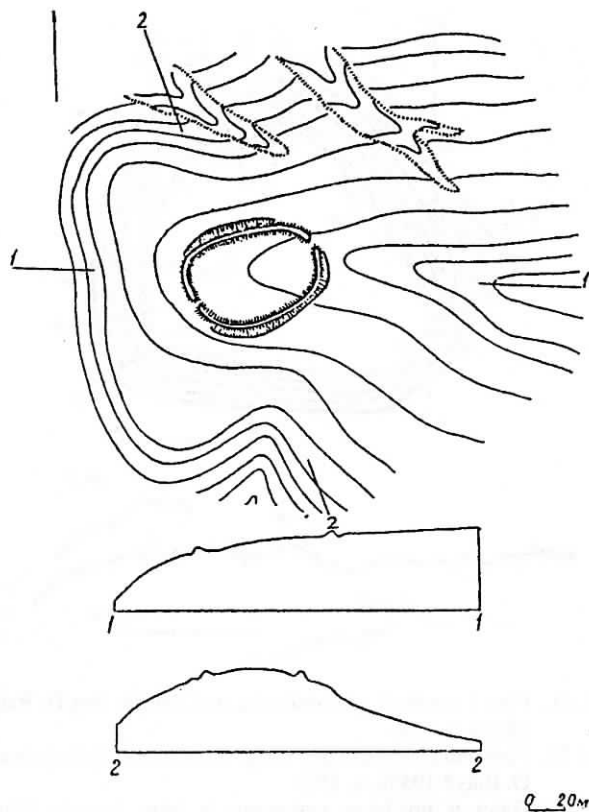
D: G. ma plan owalu (65 x 45 m). Z trzech stron chronione jest stromymi zboczami, a tylko od wsch. teren wypłaszcza się stopniowo. Obwiedzione jest wałem (wys. ok. 3 m), w którym od wsch. i pd.-zach. znajdują się przerwy interpretowane jako bramne (O. Ratič 1962a, s. 89). W niektórych miejscach widoczne są pozostałości fosy (ryc. 52).

E: Badania (dwa wykopy sondażowe) na g. prowadził w 1955 r. O. Ratyč.

F: Odkryto cienką staroruską warstwę kulturową. Znaleziono nóż żelazny i ułamki naczyń X–XII w.

G: O. Ratyč (1962a, s. 91) określa czas powstania g. na X–XI w. Pisze, że ochraniało strategiczne przejście między ziemiami halicką a wolińską.

L: B. Janusz 1918, s. 173; A. Ratič 1962a.

Ryc. 52. Plan i przekrój grodziska koło wsi Zawadów (wg A. Ratič 1962a, s. 88)

Abb. 52. Plan und Grundriss des Burgwalls bei Zavadv (nach O. Ratyč 1962a, s. 88)

Рис. 52. План и профиль городища около села Завадов (согл. О. Ратич 1962а, с. 88)

301. **ZVENYHOROD**, rejon Pustomyty, obwód L'viv

(pol. Dźwinogród, ros. Звенигород, ukr. Звенигород)

B: Z. wzmiankowany po raz pierwszy w kronikach ruskich pod r. 1087. Do r. 1235 wspomniano go jeszcze 13 razy.

W 1124 r. Włodzimierko, syn ks. przemyskiego Wołodara, otrzymał Z. w spadku po ojcu i uczynił stolicą udzielnego księstwa. W następnych latach przyłączył do swoich włości Przemyśl, Beż, Trembowłę i Halicz, do którego przeniósł stolicę w 1144 r. Z. był wielokrotnie oblegany przez sąsiednich książąt (w tym kijowskiego Wsiewołoda), ale zdobyty i zniszczony został dopiero w 1241 r. w trakcie mongolskiego najazdu Batu-chana. Zniszczenia spowodowały jego degradację do roli wsi.

C: G. usytuowane jest na terenie wsi Z., w dolinie Bielki, która uchodzi do Peltwi. Dolinę zamyka od zach. Wzgórze Plichowskie, rozpoczynające pasmo wzniesień Pobuża Grzędowego, od wsch. i pd. – Gologóry, będące częścią pasma Gologórsko-Krzemieńskiego, które jest działem wodnym zlewisk Morza Bałtyckiego i Czarnego. Dytyniec g. zajmuje rozległy garb ponad błotnistą równiną.

D: Dytyniec zajmuje pd.-zach część zespołu grodzowego, którego powierzchnia wynosi 12 ha (w tym dytyniec – 1 ha) (ryc. 53).

EF: Zainteresowanie naukowe g. w Z. pojawiło się w 2. poł. XIX w., kiedy to badania prowadzili: M. Hruševs'kyj i I. Szaraniewicz.

Badania wykopaliskowe Z. prowadzone były: w latach 1953–1959 – ekspedycja LMH pod kierownictwem I. Svješnikova, a w 1960–1964 G. Vlasovej i V. Terskiego; w latach 1965–1973 – ekspedycja INS AN Ukrainy pod kierownictwem O. Ratyča, a w 1977–1994 I. Svješnikova.

Wykopaliska objęły dytyniec, posad, trzy przedmieścia, cztery cmentarzyska oraz wczesnośredniowieczny klasztor w pobliżu dzisiejszej wsi.

W 1953 r. (ekspedycja LMH) założono niewielki wykop sondażowy w pn.-zach. części g. Warstwa kulturowa sięgała gł. 0,55 m, a dno częściowo odsłoniętej półziemianki 1,05 m. Koło chaty odkryto pozostałości pieca – być może dymarki. W latach 1954–1955 odsłonięto 223,6 m², odkrywając trzy ziemianki i fosę.

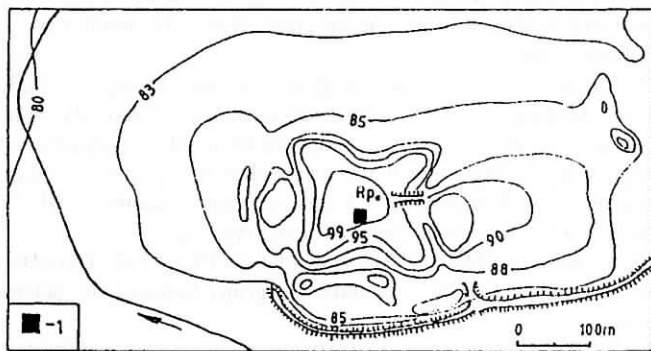
W trakcie badań w 1963 r. (ekspedycja LMH pod kierownictwem O. Ratyča) odkryto m.in. trzy pieczęcie ołowiane, które datować można na XII w.

W 1965, 1966 i 1968 r. (ekspedycja UL pod kierownictwem O. Ratyča) prowadzono badania w centralnej części g., m.in. zabytków architektury kamiennej. Badano pozostałości trójnawowej, trójjapsydowej świątyni XII w., ze stanowiącą z nią całość konstrukcyjną przybudówką od strony pd. Badano też prostokątną budowlę (7 x 3,6 m) orientowaną, z zaokrąglonymi wsch. narożami (zapewne kultową) oraz stołp (2 x 1,8 m) z białego kamienia, stanowiący pd.-zach. część większej budowli. W 1969 r. kontynuowano badania (ekspedycja INS AN USRR) na pn. od świątyni XII w. (odsłonięto ok. 300 m²). Badania prowadzono też w 1970 r.

W 1971 r. prowadzono badania (ekspedycja LMH) w zach. części g., pomiędzy bastionami zamku a wałem. Odkryto pozostałości 44 staroruskich pieców usytuowanych w szeregu na linii pn.-pd., których pozostałości znajdowały się na gł. ok. 1 m. Piece zbudowane były z gliny, na planie koła (śred. 1,2–1,5 m). Zachowały się ich dna i ścianki (grubość do 15 cm, wys. do 40 cm). Piece służyły prawdopodobnie do przygotowywania pożywienia (w tym wypieku chleba) dla, być może, drużynników.

W latach 1971 i 1972 badano (ekspedycja LOOOPIK) teren na pn.-wsch. od świątyni XII w., odkrywając kamienne rozwalisko (kamienie łączone zaprawą piaskowo-wapienną, niekiedy z dodatkami tłuczonej cegły) i wkopy fundamentowe budowli na planie litery L (dł. 24,5 m; szer. w części wsch. 13,6 m, w zach. 20,3 m), którą interpretuje się jako palatium książęce powstałe w poł. XII w., a zniszczone w czasie najazdu mongolskiego.

W 1973 r. prowadzono badania (ekspedycja LOUOOPIK) na dytyncu, gdzie odsłonięto 220 m², i na zach. posadzie (st. „Zagoro-

Ryc. 53. Dźwinogród. Plan dytyńca z naniesionymi bastionami z XVIII w. (między poziomiami 90 a 95 m n.p.m.) oraz wykopami z lat 1985, 1989, 1993–1994 (1) (wg I. Swiesznikow, W. Hupało 1996, s. 178)

Abb. 53. Zvenyhorod. Plan des eigentlichen Burgwalls mit den markierten Bastionen aus dem XVIII Jh. (Zwischen der Libelle 90 und 95 m über dem Meeresspiegel) und den Grabungsschnitten aus den Jahren 1985, 1989, 1993–1994(1) (nach I. Swiesznikow, W. Hupało 1996, s. 178)

Рис. 53. Звенигород. План детинца с bastionами XVIII в. (между горизонталями 90 и 95 м над у.м.) и раскопами 1985, 1989, 1993–1994 гг. (1) (согл. I. Swiesznikow, W. Hupało 1996, s. 178)

dišče”), gdzie odsłonięto 25 m², odkrywając półziemiankę (3,2 x 2,7 m, gł. 1,1–1,2 m) z wejściem od pn.-wsch. i piecem gliniano-kamien- nym (śred. 0,9 m) w narożu zach. Chatę na podstawie materiału za- bytkowego datuje się na X–XI w.

Na st. „Ostrovo” (3 km na pd.-wsch. od g.) badano cmentarzysko XII–XIII w.

W latach 1977 i 1978 (ekspedycja INS AN USRR i LO- OOOPIK) prowadzono badania na st. „Pjatnickoe”, gdzie odkryto pozostałości, m.in. cerkwi św. Praskewii-Pjatnicy, która zniszczona została w 1241 r. Była to budowla na planie prostokąta (6,5 x 12 m) z prostokątnym prezbiterium. Znalezienie zaokrąglonych płytek do wyłożenia ozdobnego koła – omfalosa świadczyć może, że budow- la miała kopułę. Na podstawie ceramiki i fragmentu ikonki z łupku owruckiego datuje się świątynię na XII w.

W latach 1982–1984 badano pn. część dawnego miasta (ekspe- dycja INS AN USRR i LOUOOPIK), odkrywając pozostałości bu- downictwa XII w. (ulica, budowle mieszkalne i gospodarcze). Usta- lono, że ulica (szer. do 5,1 m, badana na dł. 68 m) miała trzy hory- zonty budowlane (wg wstępnych wyników badań radiowęglowych i dendrochronologicznych drewno horyzontu środkowego ścięto w 1110 r., górnego zaś w 1137 r.). Zalegające na gł. 0,15–0,70 m po- zostałości górnego horyzontu budowlanego drogi zachowały się fragmentarycznie. Z obu stron ulicy, w odległości do 1 m, znajdo- wały się chaty o konstrukcji zrębowej, słupowej lub mieszanej, a za nimi budynki gospodarcze. Chaty rozdzielone były moszczonymi deskami przejściami – przejazdami. Odkryto, że po jednym z pożar- ów teren wysypano ziemią z wieloma pozostałościami kulturowy- mi, a następnie postawiono większe niż poprzednio budynki. Na miejscu graniczących ze sobą budynków nr 12 i 13 znaleziono – oprócz ceramiki – także ozdoby z brązu, srebra, bursztynu i szkła, ułamki amfor i naczyń szklanych, wyrób kościany z wyobrażeniem gryfona oraz olowaną pieczęć książęcą z XII w.

W 1985 r. kontynuowano badania przedmieścia pn.-zach. Od- słonięto 442 m², odkrywając m.in. zrębową budowlę (dom 11, gór- ny horyzont budowlany; 5,4 x 5,8 m) z glinianym piecem w narożu pd.-zach. Zachowały się dwa dębowe wieńce chaty, podłoga z desek spoczywała na sosnowych legarach, przed ścianą zach. stały trzy słupy konstrukcji podcieni, wejście zaś znajdowało się w ścianie pd. W wypełniku odkryto ułamki ceramiki (w tym amfor z Południa), wyroby żelazne: nóż, gwoździe, podkowie; łupkowe przęsliki, ka- mienny krzyżyk, kabłączki skroniowe – ze srebra i z brązu, zapinkę w typie skandynawskim oraz kości dzika i jelenia.

W latach: 1985, 1989, 1993 i 1994 prowadzono badania cmen- tarzyska XII–XIV w. znajdującego się na dytyncu, a w zach. części wzniesienia stwierdzono obecność pozostałości wału o konstrukcji skrzyniowej z zabudową przywałową.

W 1986 r. na przedmieściu pn.-wsch. odkryto trzy budynki zrę- bowe z piecami typu rzemieślniczego. W 1994 r. kontynuowano ba- dania (wykop – 8 x 14 m) na pd. od wykopu z 1986 r., gdzie odno- towano trzy horyzonty budowlane, zapewne w obrębie tego same- go podwórza. Odkryty w obu sezonach badawczych kompleks interpretuje się jako pracownię jubilerską, której szczytowy okres działalności przypadł na XII w. Znaleziono m.in.: narzędzia (pęse- ty, nożycki, kleszcze, dłuta, pilnik, łyżka odlewnicza), odważniki, półprodukty ozdób, wyroby szklane i ceramiczne. Na szczególną uwagę zasługuje bursztynowy medalion z malowanym temperą na metalowej płytce wyobrażeniem głowy Chrystusa.

W 1986 r. odkryto w zach. części podgrodzium pozostałości umoc- nień zbudowanych z dwóch plecionkowych ścian, między którymi znajdowało się wypełnisko ziemne.

W 1988 r. na pd.-wsch. przedmieściu odkryto (badania pod kie- rownictwem I. Svješnikova) trzy fragmenty pierwszego na terenie Rusi pd. listu na korze brzozonej. Warstwa, w której je znaleziono,

datowana jest dendrochronologicznie i radiowęglowo na lata 1110– –1137. Kolejną gramotę odkryto na tymże przedmieściu i również w warstwie datowanej na lata 1110–1137 w 1989 r. Jest to cienki zwój kory brzozonej (6,5 x 30 cm) zapisany cyryliczkimi literami wys. 0,7–1,0 cm.

W 1994 r. (ekspedycja LMH) odkryto ślady dużej cerkwi dREW- nianej w postaci wkopanych w calec rowów (szer. 40 cm, gł. 40–50 cm) wypełnionych gliną, na których pierwotnie spoczywały podwa- liny budowli. Cerkiew rekonstruuje się jako budowlę (10,65 x 19,66 m) złożoną z prostokątnego wejścia – babińca (3 x 6,47 m), prosto- kątniej nawy (10,6 x 11,6 m) oraz prezbiterium (5,09 x 6,47). Pod- łoga świątyni pokryta była ułożonymi na warstewce gliny, trójkąt- nymi i kwadratowymi płytkami ceramicznymi z żółtą, zieloną i bru- natną polewą (częściowo zachowane in situ). W centrum nawy znaleziono płytki półokrągłe, co świadczy o istnieniu pod kopułą omfalosa. Cerkiew spłonęła prawdopodobnie podczas najazdu w 1241 r. Na jej miejscu odkryto kilkanaście grobów, z których je- den należy do kultury lipickiej, pozostałe zaś odnieść można do końca XIII – początku XIV w.

W 1995 r. badano (pod kierownictwem I. Svješnikova) studnie: 1. – położoną 11,5 m na pn. od cerkwi (gł. w calcu – 3 m, śred. 2 m), która funkcjonowała w 1. poł. XII w. oraz 2. – położoną 7,3 m na pn. od cerkwi (gł. 3,2 m, śred. 2 m).

Przeprowadzono analizę rentgenowsko-strukturalną fragmen- tów ceramiki z jamy 1. (12 próbek), studni 1. (12 próbek) i studni 2. (12 próbek) wyróżniając osiem typów surowca (we wszystkich występuje znaczny udział piasku kwarcowego).

G: Wyniki wykopalisk pozwalają na stwierdzenie, że Z. był jed- nym z największych administracyjnych, kulturalnych, rzemieślni- czych i targowych centrów Rusi pd.-zach.

I: Materiał zabytkowy złożony jest w MAK, LMH, IU AN Ukra- iny i Muzeum Staroukraińskiego Miasta Z.

J: W wyniku badań w 1985 r. ustalono, że w XVIII w. powierzch- nia dytynca została zniwelowana prawie o 1 m. Zdjętą warstwę zie- mi wykorzystano do usypania czterech narożnych bastionów zam- ku A. Sieniawskiego, do zbudowania którego nie doszło.

L: B. Janusz 1918, s. 41–43; I. Svješnikov (Svešnikov, Swieszni- kow) 1955, 1959, s. 3, 14–17; 1984, 1985, 1986, 1987a, b, c, 1988, 1990b, s. 107–110; 1993, 1994, 1995; O. Ratyč (Ratič) 1957a, s. 22–23, 83, 91–94; 1959a; 1967; 1969; 1970; 1971; 1973; 1974; A. Kirpičnikov 1966b, s. 90–93, 132–133; 1976, s. 28, tabl. XI 4; V. Šelomencev-Terskoj (Ters'kyj-Šelom''jancev, Terskij-Šelomen- cev) 1968, 1978a, b; I. Mogitič, A. Ratič 1972, 1973; A. Ratič, V. Šelomencev-Terskij 1972, 1974; P. Rappoport 1975a, s. 68–69, 114; I. Svešnikov, L. Mackevoj, L. Krušel'nickaja, I. Mogitič, O. Ioannisjan, V. Kozak 1978; O. Ioannisjan, I. Svešnikov, I. Mogi- tič 1979; APPV 1982, s. 180–181; T. Skulina 1982; A. Wędzki 1982, s. 192–194; I. Mohytyč, V. Čornous 1986; I. Svješnikov, O. Brajčev's'ka 1990; V. Čornous 1994; I. Swiesznikow, W. Hupało 1995, 1996; W. Hupało, M. Łosyk, S. Melnyk 1996; M. Łosyk, S. Melnyk 1996; W. Hupało 2001; P. Sikora 2001, s. 111 – tabl. IV– –51, 130.

302. **ZVENYHOROD (wieś KRUTYLIV)**, rejon Husjatyn, obwód Ternopil'

(pol. Dźwinogród – wieś Kałaharówka, przysiółek Kręciłów, ros. Звенигород – Крутилов,

ukr. Звенигород – Крутилів, Калагарівка, присілець Крутилів)

C: G. „Zvenyhorod” położone jest w lesie, na stoku wysokiego (ok. 100 m nad poziomem rzeki) wzgórza pasma Miodoborów, na prawym brzegu Zbrucza, w pobliżu wsi Krutyliv. G. ograniczone jest doliną Zbrucza i głębokim Ślepym Jarem, w którym płynie po- tok. U stóp g. znajduje się kilka źródeł.

D: Złożony system fos i wałów g. ochrania teren o maksymalnej rozciągłości do ok. 500 m (pn.-pd.) i do ok. 450 m (wsch.-zach.), podzielony umocnieniami na kilka części. Na płaskim grzbiecie wzgórza znajduje się część g. zwana „Zamčyšče” (180 x 250 m) otoczona i przedzielona niewysokimi, ziemnymi wałami (datowanymi na wczesną epokę żelaza), na której znajduje się ponad 160 zagłębień po chatach i budynkach gospodarczych i pozostałości wałów określanymi jako staroruskie. Główna część g. nosi nazwę „Zvenyhorod” i jest oddzielona od „Zamčyšča” wysokim, łukowatym wałem i fosą. Przedzielona jest – w odległości 100–150 m od zewnętrznego – kolejnym łukowatym wałem (ryc. 54).

E: Badania wykopaliskowe na g. przeprowadzone zostały w latach: 1985, 1987 i 1988 przez ekspedycję IA AN ZSRR i TKM. Odkryto trzy obiekty interpretowane jako sanktuaria (kapiszcza; stać na nich miały idole), 15 budowli interpretowanych jako kultowe i 10 naziemnych długich domów. Dokonano cięć wałów i fos. Badano także osady w okolicach g.

DFG: Wał 1. (szer. 8 m, wys. 1,8 m) przecięto wykopem w pn.-wsch. części – obok współczesnej drogi. U jego podstawy zalegała warstwa (20 cm) popiołu i węgla zawierająca ceramikę z okresu scytyjskiego. Warstwa ta przykryta była nasypem kamiennym (wys. 70 cm), na którego wyrównanej powierzchni zalegała warstwa węgla, zawierająca ułamki ceramiki kultury praskiej VI–VII w. Kolejną była warstwa (40 cm) ziemi i kamieni, której płaski strop pokrywała warstwa (do 30 cm) węgla i popiołu, zawierająca ułamki ceramiki XII w.

W wykopie założonym w wewnętrznej fosie wału 1 odkryto poziomy placyk z brukiem kamiennym i fragmentami ceramiki XII w.

Wał 2. (szer. 9 m, wys. 1,8 m) badano wykopaliskowo jako miejsca przebiegu współczesnej drogi. U jego podstawy zalegały (do wys. 50 cm) kamienie przykryte płytami kamiennymi (dł. do 80 cm, szer. 30–40 cm) i poziomą warstwą (30–50 cm) wypalanej gliny, w której znaleziono ułamek ceramiki z okresu scytyjskiego. Górna część wału usypana była z ziemi i kamieni.

W wewnętrznej fosie wału 2 odkryto poziomy placyk brukowany kamieniem.

„Wał ziemny” (szer. 10 m, wys. 2 m) i fosę wewnętrzną (szer. 2,5 m, szer. na dnie 80 cm, gł. w calcu 1,2 m) przecięto wykopem (dł. 28 m, szer. 2 m). Dno fosy w niektórych miejscach było wypalone i pokryte węglem. Dolną część wału stanowiła usypana z gliny warstwa o poziomej powierzchni górnej, wzmocniona od zewnątrz szeregami słupów. Główną część wału usypano z szarej gliny z przymieszką kamieni. Na stopniu (szer. 3,6 m), którego powierzchnia dolna i boczna były wypalone do gł. 40 cm, wykonanym po zewnętrznej stronie części głównej wału, zalegały rzędem spalone bierwiona, ułożone poprzecznie do nasypu i pokryte bryłkami wypalanej gliny i polepy z odbitkami plecionki. Wyróżnić można trzy warstewki węglowe rozdzielone warstwami gliny. W warstwie spaleniskowej znaleziono dwa ułamki ceramiki. Na koronie wału leżały duże, częściowo opalone kamienie i znajdowało się niewielkie palenisko (śred. 30 cm).

Na pn. części g. znajdowały się na naturalnych podwyższeniach trzy (a może i czwarte) tzw. kapiszcza.

Kapiszcze 1. położone było w pn.-wsch. części majdanu pn., w pobliżu wału 2. Wykonano wykop sondażowy szer. 1 m na linii pn.-pd. Obiekt (śred. 20 m) wyłożony był kamieniami i otoczony ledwie widocznym walikiem. Po stronie pd. i pn. w bruku znajdowały się jamy (gł. 20–40 cm). W jamach i na bruku odkryto węgle, ułamki naczyń XII w., cztery noże, cylindryczną kłódkę, żelazne groty strzał, srebrny i kilka szklanych paciorków, kablączki skroniowe oraz enkolpion.

Obok kapiszcza 1. położony był – na koronie łukowatego wału – obiekt w formie placyku z brukiem kamiennym, pokrytego węglem

(interpretowany jako miejsce składania ofiar). Odkryto na nim: kłódkę, klucz, grot oszczepu, groty strzał, sprzączkę, przęślik, wędzidła, fragmenty szklanych bransolet i brązowego kotła, brązowe naczynie („czasza”) i ceramikę.

Również w pobliżu kapiszcza 1. położony był długi dom 8. Jego pozostałością jest obiekt (dł. 25 m, szer. 5 m), którego część środkową eksplorowano. Odkryto bryłki polepy z odbitkami drewnianych ścian, ułamki naczyń XII – 1. poł. XIII w., topór, kablączki skroniowe. W jamie wykopanej już po zniszczeniu domu spoczywały szczątki ludzkie (kilku osobników). W jamie tej znaleziono też ułamek naczyń XIII w., gwiaździstą zawieszkę, kablączek, pierścień, dwie ostrogi, fragmenty wędzidel, kłódkę oraz kościany i trzy żelazne groty strzał. Jama zasypana była kamieniami.

W pobliżu kapiszcza 1. położone było kapiszcze 3., które zostało wyeksplorowane w całości. Jego centralnym elementem był kolista placyk (śred. 9 m), pośrodku którego znajdowała się jama (interpretowana jako obsada idola). Na zach. skraju kapiszcza – w jamie odkryto szczątki ludzkie (kości mężczyzny, kobiety i dziecka). Badano także obiekty sąsiadujące z kapiszczem 3. Odkryto szczątki ludzkie, kości zwierzęce oraz topór, lunulę, monetę salonicką z lat 1224–1230 (zrobiono w niej otwór, by służyła jako zawieszka) i in.

Wokół kapiszcza 3. przebadano różnorodne obiekty, określane jako kultowe. Jeden z nich – obiekt 10. miał formę owalnego zagłębienia z równym dnem i pochylonymi ściankami, na których leżały duże kamienie. Na podłodze, której centralna część była mocno wypalona, zalegała warstwa (5–7 cm) węgla. W obiekcie odkryto okucie pochwy miecza, nóż, sprzączkę, fragmenty szklanych bransolet, kości ludzkie i zwierzęce.

Całkowicie wyeksplorowano także kapiszcze 2. Obiekt ten miał postać kolistego, poziomego placyku (śred. 10 m) wyłożonego drobnymi kamieniami i otoczonego niewysokim walikiem. W centralnej jego części znajdował się ociosany występ skały, na którym leżał fragment czaszki ludzkiej. Bruk kapiszcza był w wielu miejscach mocno opalony i pokryty węglem. W pn. części obiektu (bez bruku) była silnie wypalona glina calcowa. Na kapiszczu 2. odkryto liczne ułamki szklanych bransolet, kablączki skroniowe, topór, groty strzał, srebrną ikonkę Matki Boskiej Oranty i in.

W pobliżu kapiszcza 2. znajdowały się obiekty (określane jako kultowe), w których odkryto bogaty materiał zabytkowy.

Przeprowadzono również badania obiektów-budynków oznaczonych numerami: 5, 6, 12, 13, 14 oraz 15 (tzw. placyki ofiarne).

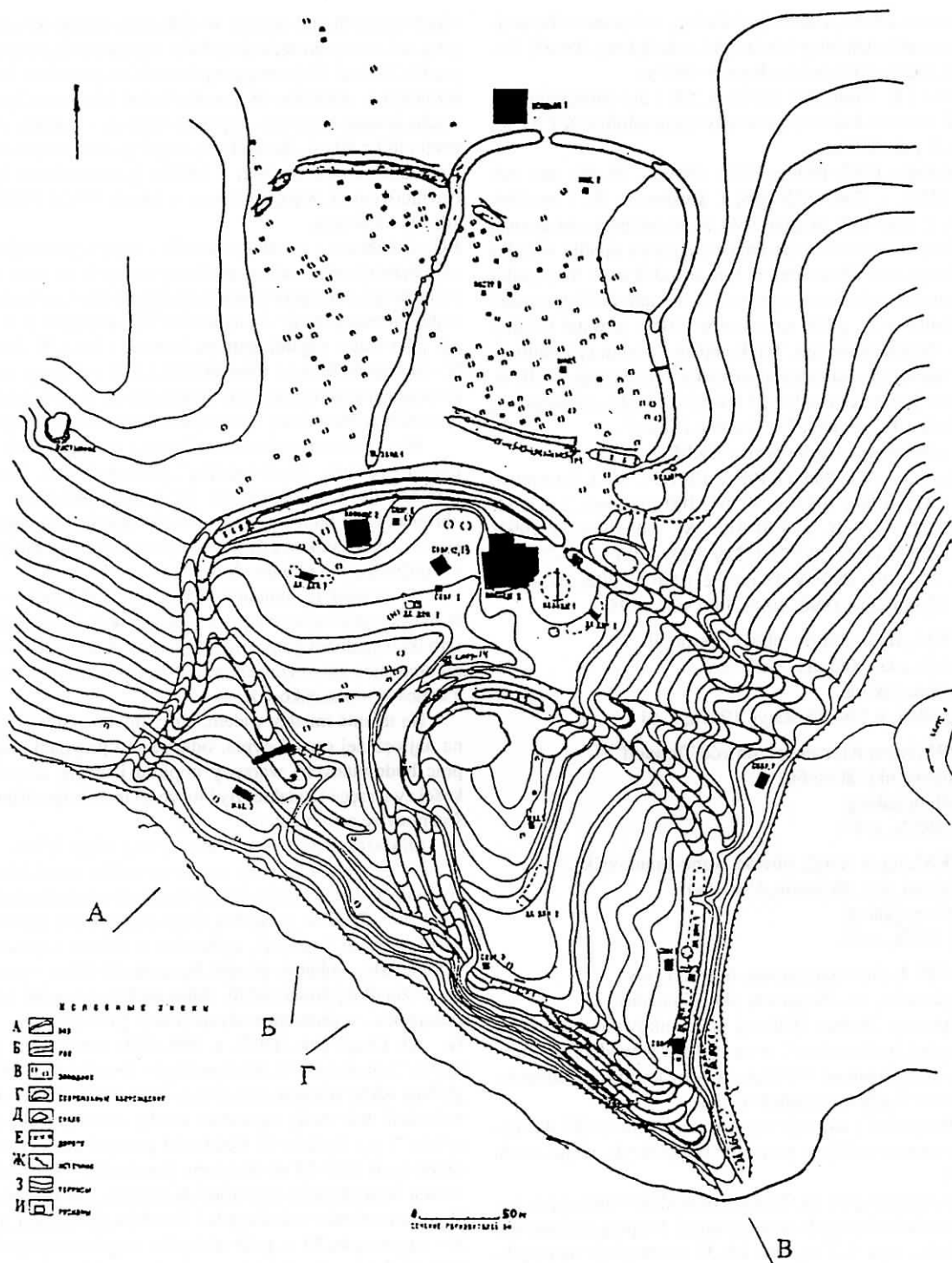
Obiekty z wyżej położonej (pn.) części g. – określanej jako sakralna – interpretuje się jako służące kultowi (I. Rusanova, B. Timoščuk 1993, s. 39, 47).

Na dolnej, pd. części g. nie było warstwy kulturowej, wyjąwszy obszar trzech długich domów (obiekty: 1, 9 i znacznie zniszczony 10). W ich warstwie kulturowej (15–30 cm) znajdowały się ułamki naczyń i kości zwierzęce. Odkryto także klucze, noże, ostrogi i fragment kosy. W części dolnej g. widoczne jest także kilka zagłębień po dawnych budynkach. W narożu jednego z nich odkryto piec kamienny skonstruowany z wykorzystaniem fragmentu zostawionej w tym celu skały calcowej. Chata miała drewniane ściany i podłogę. Na jej dnie znaleziono ułamki naczyń 1. poł. XIII w., szklaną bransoletę i klucz. Eksplorowano też zagłębienie w pobliżu długiego domu 1.

Część g. położoną niżej (pd.) określa się jako publiczną („общественная”) i przypuszcza, że mogli ją zamieszkiwać „słudzy kultu” (I. Rusanova, B. Timoščuk 1993, s. 39, 48).

Badano także obiekty położone na dwóch terasach, tj. dwa długie domy (5 i 6.) z ceramiką XII – pocz. XIII w.; budynek 1.; długi dom 3. z ceramiką XI–XII w.; budynek 2.; długi dom 4. oraz budynek 8. z ceramiką XI–XII w. i piecem mającym rurowate ujście dymu wyrzute w glinie calcowej.

Na g. odkryto bardzo liczne szczątki ludzkie oraz kości zwierzęce.

Ryc. 54. Plan grodziska „Zvenyhorod”. a – wał; б – fosa; в – zagłębienie; г – współczesne zniszczenia; д – skała; е – droga; ж – źródło; з – terasy na zboczach; и – wykopy (wg I. Rusanova, B. Timoščuk 1993, ryc. 27)

Abb. 54. Plan des Burgwalls „Zvenyhorod”. a – Wall; б – Graben; в – Vertiefung; г – gegenwärtige Zerstörungen; д – Fels; е – Weg; ж – Quelle; з – Abhangterrassen; и – Einschnittsgräben (nach I. Rusanova, B. Timoščuk 1993, Abb. 27)

Рис. 54. План городища „Звенигород”. а – вал; б – ров; в – западина; г – современные повреждения; д – скала; е – дорога; ж – источник воды; з – террасы на склонах; и – раскопы (согл. И. Русанова, Б. Тимошук 1993, рис. 27)

Zabytki ruchome odkryte na g. to: ozdoby (kablączki skroniowe, kotki, plakietki, zawieszki, lunule, dzwonki (pągvice? – aut.), paciorki szklane, bransolety metalowe i ułamki szklanych, pierście-

nie), broń i oporządzenie jeździeckie (groty strzał, grot włóczni, miecz, ostrogi, kółka kolczug, wędzidla, strzemiona, zgrzebło), narzędzia (noże, nożyce, igły, dłuta, pęseta złotnicza, sierpy, siekiery /

/topory, krzesiwa), klódki, klucze, przedmioty związane z chrześcijaństwem (element kadzielnicy lub lampki, enkolpiony, ikonki) i in. oraz ceramika. Materiały te pochodzą z X–XIII w.

G: I. Rusanova i B. Timoščuk (1993, s. 59; i in.) interpretują g. jako pogański ośrodek kultowy powstały na przełomie X i XI w., a trwający do 2. poł. XIII w.

W. Szymański (1995–1996, s. 242; 1996, s. 95–96; por. też: V. Darkevič 1996, s. 200, 202–206; I. Rusanova, B. Timoščuk 1998a; 1998b, s. 150–162) przypuszcza, że w związku z ekspansją Rusi Kijowskiej i szerzeniem się chrześcijaństwa upadły ośrodki kultu pogańskiego nad Zbruczem, w tym ośrodek w Z. W wyniku wzrostu aktywności osadniczej wytworzyła się tam dość gęsta sieć osiedli, z centrum w Z., gdzie zapewne w XII w. powstał lokalny ośrodek kultu chrześcijańskiego. Ten kompleks osadniczy i kultowy nie przetrwał wydarzeń – najpewniej najazdu mongolskiego – XIII w.

H: G. otoczone jest przez osady: „U Dwóch Źródeł”, „Zamčyšče”, „Chašča”, „Stadna 1”, „Stadna 2”, „Babina Dolina”.

I: Materiał zabytkowy złożony jest w TKM.

L: B. Janusz 1918, s. 61, 200; O. Ratyč 1957a, s. 65; I. Rusanova, B. Timoščuk 1987; 1988; 1993, s. 37–61, 100–104, ryc. 2, 27–64, 69, 71–72; 1998a; 1998b, s. 150–162; M. Jahodyn's'ka 1993; W. Szymański 1995–1996, 220–222, 229–243; 1996, s. 78–79, 95–96; 1997, s. 288–291, 295; V. Darkevič 1996, s. 200, 202–206; B. Timoščuk (Tymoščuk) 1996, 1998; Ju. Duba 1998.

303. **ŽABYNJA**, rejon Zboriv, obwód Ternopil'

(pol. Żabiń, ukr. Жабиня, Жаб'є)

st. określone jako g.

L: B. Janusz 1918, s. 290; O. Ratyč 1957a, s. 81.

304. **ŽOLOBY**, rejon Kremenec', obwód Ternopil'

(pol. Żołoby, ukr. Жолоби)

st. określone jako g.

L: O. Ratyč 1957a, s. 81.

305. **ŽOVTEN'**, rejon Halyč, obwód Ivano-Frankivs'k

(pol. Jezupól, ukr. Жовтень, Єзупіль)

st. określone jako g.

L: O. Ratyč 1957a, s. 80.

306. **ŽYDAČIV I**, miasto rejonowe, obwód L'viv

(pol. Żydaczów, ros. Жидачов, ukr. Жидачів)

B: Ž. – latopisowy Zudecz (Udecz) wzmiankowany jest pod r. 1164 w „Latopisie ipatiewskim”, w związku z powodzią na Dniestrze, w której zginęło ponad 300 kupców wiozących sól z Zudecza. W 1393 r. nadano Ž. prawo magdeburskie.

C: G. (st. „Bazyivka”) zajmuje cyplowate wzgórze (20 do 40–45 m nad poziomem rzeki) na prawym brzegu Stryja, na pn.-zach. od Ž. (ryc. 55).

D: G. ma powierzchnię 34 ha. Na jego obwodzie widoczne są pozostałości umocnień ziemnych (wały, terasy). Najpotężniejszy wał (dł. prawie 150 m, wys. 5–7 m, szer. 25–30 m) znajduje się po pd.-wsch. (dostępnej) stronie g. – w najwyższej części cypla. Korona wału jest płaska (szer. 3 m). Służyć ona mogła za podstawę drewnianych konstrukcji obronnych. Przed wałem znajdują się pozostałości fosy (gl. 1 m, szer. 6–7 m). Wg mieszkańców okolicy w latach 50.–60. XX w. 600 m od opisanego wyżej wału miał znajdować się wał, który został całkowicie zniszczony. Wał, który chronił gród od strony pn.-wsch., nie zachował się. Wał pd. i pd.-zach. rozorano – widoczne jest jedynie nieznaczne wzniesienie (do 0,3 m). Pozostałości wału (wys. do 6–7 m, szer. 10–12 m; częściowo zniszczone okopami) zachowały się od strony pn.-zach. Przy zewnętrznym boku wału znajduje się nieco zniwelowana terasa (szer. 6–10 m). W zach. i pn. części g. znajdują się wjazdy na nie (przerwy szer. 4–6 m w wałach). Na terenie g. odnotowano ślady jeszcze kilku

hipotetycznych linii obrony. W odległości 250 m od wału chroniącego g. od strony dostępnej są ślady zupełnie zniszczonego wału (dł. prawie 270 m) biegnącego z pd.-zach. na pn.-wsch. Na kulminacji wzniesienia określono (w wyniku badań lotniczych i powierzchniowych) granice majdanu – zapewne dytynca – w planie zbliżonego do owalu (60 x 80 m). Na większej części g. prowadzono orkę.

E: Badania na odkrytym w 1982 r. g. prowadzone były pod kierownictwem O. Korčyn's'kiego w latach 1990 i 1993. Wykonano zdjęcia lotnicze g.

FG: Dokonano – po odczyszczeniu – oglądu profilu (profilu? – aut.) najpotężniejszego wału w miejscu przecięcia go przez współczesną polną drogę. Na tej podstawie wydzielono trzy fazy budowlane tegoż wału. Pierwszą datuje się na koniec IX – początek X w. i rekonstruuje jako wał z częstokołem na koronie i fosą. W drugiej (koniec X – początek XI w.) i trzeciej (XII / XIII w.) nasyp wału miał być wzmocniony konstrukcjami drewnianymi, a na koronie stać miały umocnienia drewniane. Równocześnie poszerzano i pogłębiano fosę.

W wyniku odczyszczenia (? – aut.) wału pn.-zach. ustalono, że usypany został z „plamistożółtej”, gliniastej ziemi. Miał być skarłąpą wzmocniającą wybudowane wcześniej drewniane konstrukcje obronne. Czas budowy umocnień określa się – na podstawie ułamków ceramiki odkrytych w budynku przylegającym do wału – na nie późniejszy niż koniec X w.

Na obwodzie majdanu – być może dytynca – położonego w najwyższej części wzgórza odkryto skupiska węgla drzewnego i bryłki wypalanej gliny, będące – prawdopodobnie – pozostałościami umocnień zniszczonych orką. Na majdanie tym zebrano materiał z końca X – początków XI w.

Na terenie między wałem, który miał niegdyś istnieć, a wałem na najwyższej części cypla, odkrywano przypadkowo (w trakcie prac budowlanych) warstwy popiołu i węgla, ułamki ceramiki, kości zwierzęce i ludzkie. Być może na terenie tym istniał wczesnośredniowieczny cmentarz.

Mięgkość warstwy kulturowej na g. sięga 0,7 m.

Na g. zebrano odpady krzemieniarskie, żużel żelazny, ułamki ceramiki z okresu halszackiego oraz wczesnośredniowiecznej (IX–XIV w.). Z IX w. pochodzą fragmenty ręcznie lepionych naczyń garnkowatych i patelni, wykonane z dobrze szlamowanej gliny z domieszką drobnego piasku. Naczynia X–XI w. – szare i buroszare, o szorstkiej powierzchni, słabo zdobione liniami lub odciskami stempelka – wykonano z użyciem koła garncarskiego.

G: O. Osaul'čuk (1997, s. 293–294) interpretuje g. (st. „Bazyivka”) (podobnie O. Korčyn's'kyj – Osaul'čuk 1995, s. 71) jako główną część zespołu miejskiego dawnego Ž. W skład kompleksu wchodzić też miały sąsiednie osady, cmentarzysko na st. „Bazyivka” i g. > Žydačiv II. Gród miał powstać na miejscu wcześniejszych osad VIII–IX w. Najpierw (koniec IX – początek X w.) powstała linia obronna od strony dostępnej, a w połowie lub końcu X w. umocnienia wokół cypla i fortyfikacje dytynca. Już w końcu X – na początku XI w. gród miał mieć socjalno-topograficzną strukturę wschodnosłowiańskiego miasta tj.: dytynec, targowo – rzemieślniczy posad, podgrodzia i stosunkowo gęsto zasiedloną wiejską okolicę. System obronny grodu funkcjonować miał od końca IX do końca XIV w.

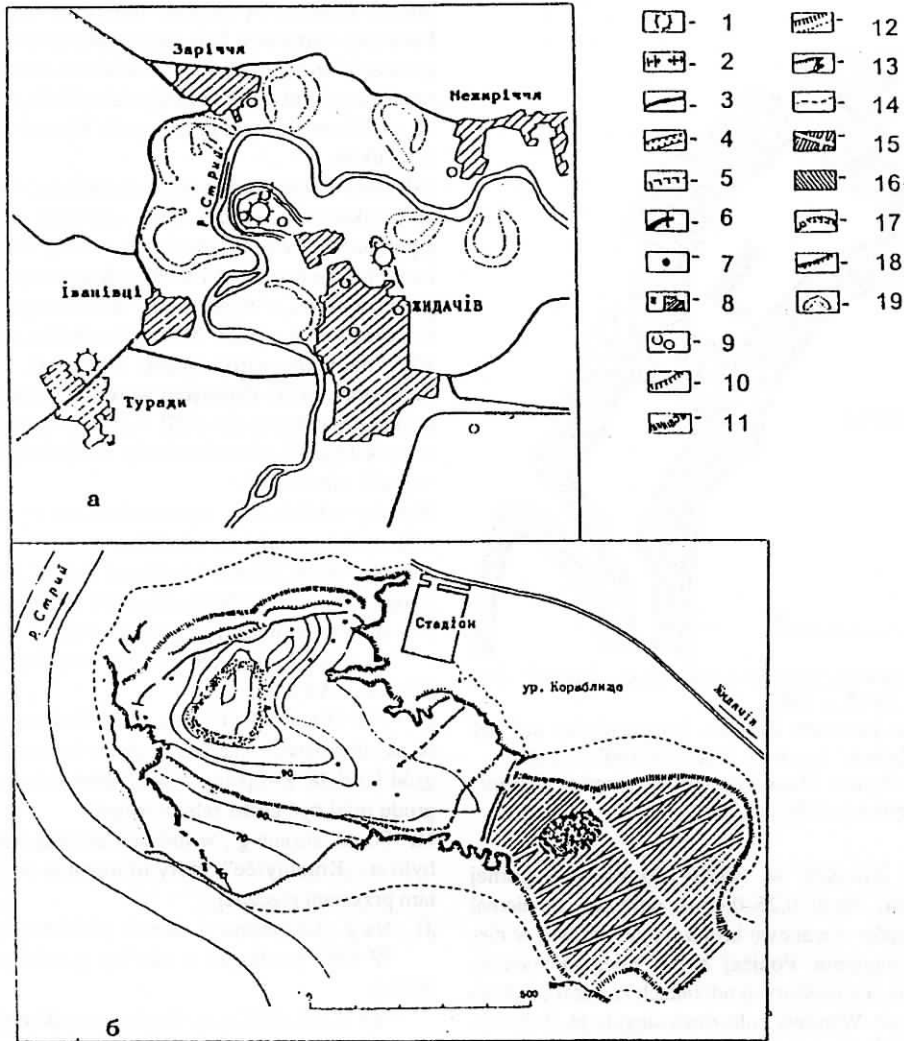
H: W skład zespołu miejskiego dawnego Ž. wchodzić miało także 7 osad: st. „Korablyšče”, st. „Červin'”, stanowiska na ulicach Jaroslawa Mądrego, I. Franki, M. Šaškevyča.

L: O. Osaul'čuk 1995; 1997, s. 286–287, 291–294.

307. **ŽYDAČIV II**, miasto rejonowe, obwód L'viv

(pol. Żydaczów, ros. Жидачов, ukr. Жидачів)

CD: G. (st. „Zamok”) ma powierzchnię 3,7 ha (O. Osaul'čuk 1997, s. 286; O. Korčinskij 1984 – 6 ha). Położone jest na wznoszącym się 20–25 m nad dolinę cyplu prawego brzegu Stryja. Wokół

Ryc. 55. Latopisowy Zudecz (a, б). Plan grodziska na st. „Bazyivka”. 1 – grodzisko; 2 – pozostałości wału; 3 – wał; 4 – fosa; 5 – skarpa; 6 – przecięcie wału; 7 – zagłębienie; 8 – wykopy; 9 – osady; 10 – osuwisko; 11 – zbocze; 12 – terasa; 13 – jar; 14 – podnóże grodziska; 15 – zabudowa współczesna; 16 – cmentarzysko płaskie; 17 – hipotetyczne konstrukcje obronne; 18 – pozostałości zniszczonych budowli ziemnych; 19 – starorzeczka (wg O. Osaul’čuk 1997, s. 287)

Abb. 55. Latopis ≈ das Jahrbuch Zudecz (a, б) Plan des Burgwalls auf der Fundstelle „Bazyivka” 1 – Burgwall; 2 – Wallüberbleibsel; 3 – Wall; 4 – Graben; 5 – Böschung; 6 – Walldurchschnitt; 7 – Vertiefung; 8 – Einschnittsgräben; 9 – Siedlungen; 10 – Berggrutsch; 11 – Abhang; 12 – Terasse; 13 – Talschlucht; 14 – Burgwallfuß; 15 – gegenwärtige Bebauung; 16 – Flachgräberfeld; 17 – hypotetische Festungsanlagen; 18 – Überbleibsel der zerstörten Bauwerke; 19 – Altwasser (nach O. Osal’cuk 1997, s. 287)

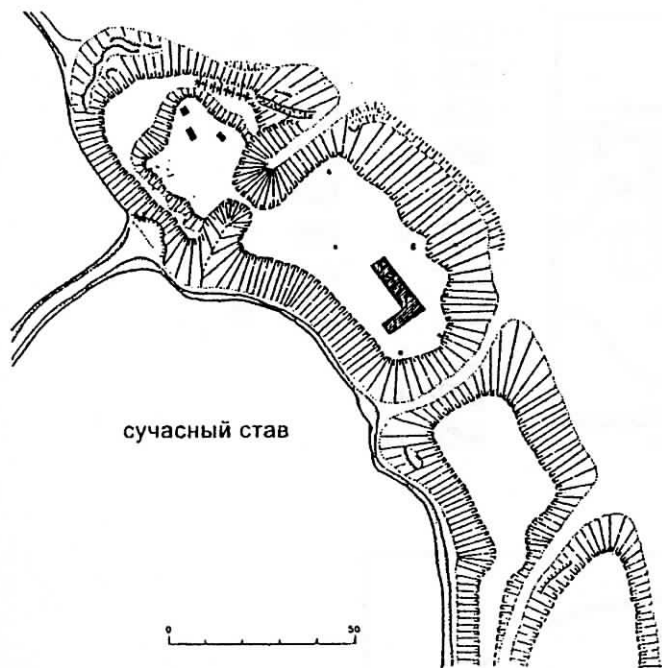
Рис. 55. Летописный Зудеч (а, б). План городища в уроч. „Базиевка”. 1 – городище; 2 – остатки вала; 3 – вал; 4 – ров; 5 – эскарп; 6 – разрез вала; 7 – западина; 8 – раскопы; 9 – селища; 10 – обрыв; 11 – склон; 12 – терраса; 13 – овраг; 14 – подножье городища; 15 – современная застройка; 16 – грунтовой могильник; 17 – предположительная конструкция укреплений; 18 – остатки уничтоженных землянных строений; 19 – старица (согл. О. Осаульчук 1997, с. 287)

cypla widoczne są ślady dawnych odnóg rzeki i starorzeczce. Po pd. stronie g. znajduje się staw. Cypl podzielony jest głębokimi (ok. 20 m) fosami. Część pn.-zach. g. chroniona jest stromymi zboczami. Na pn.-wsch. stoku cypla widoczne są pozostałości wału (wys. 0,5 m, szer. 3 m) i droga (szer. 2–2,5 m), zaczynająca się u podnóża, a przechodząca na wierzchołku wzniesienia w sztuczną terasę. Majdan centralny g. ma plan zbliżony do prostokąta (45 x 100 m). Otoczony jest skarpami. Z majdanem pn.-zach. połączony jest przejściem

szer. prawie 2 m. Od strony dostępnej majdan centralny chroniony jest szeroką i głęboką fosą (ryc. 56).

E: G. odkryte zostało* w 1982 r. Badania (ekspedycja INS AN USSR i LOOUOPIK) pod kierownictwem O. Korčyns’kiego kontynuowano w latach 1983 i 1986. Na majdanie centralnym odsłonięto teren o powierzchni 440 m².

F: Warstwa darni i humusu zalegała na g. do gł. 0,25–0,30 m. Nasycona była materiałem późnośredniowiecznym z pojedynczymi

Ryc. 56. Latopisowy Zudecz. Plan grodziska na st. „Zamok” (wg O. Osaul’čuk 1997, s. 288)

Abb. 56. Latopis = das Jahrbuch Zudecz. Burgwallplan auf der Fundstelle „Zamok” (nach O. Osaul’čuk 1997, s. 288)

Рис. 56. Летописный Зудеч. План городища в уроч. „Замок” (согл. О. Осаульчук 1997, с. 288)

fragmentami ceramiki XII–XIV w. (trafiły do warstwy górnej w trakcie budowy zamku). Na gł. 0,25–0,45 m. odkryto – na niemal całej powierzchni wykopów – warstwę bruku z otoczków i, w niektórych miejscach, z wapienia. Poniżej bruku zalegała warstwa z materiałem XII–XIV w., na niektórych odcinkach zniszczona przez późniejsze roboty ziemne. Warstwa kulturowa sięgała gł. 2–2,5 m, a w swej dolnej części zawierała pojedyncze ułamki ceramiki IX–XI w.

Na g. odkryto reliktury budowli naziemnych (jedna z nich miała rozmiary – 3,6 x 4 m) w postaci pieców glinianych, cztery jamy gospodarcze oraz dymarkę XIV–XV w. zbudowaną w czarnoziemiu z brył kamiennych.

Odkryto kilka tysięcy ułamków ceramiki XI–XIV w. (głównie XII–XIII w., mniej fragmentów X–XI i XIV w.). Na materiał cera-

miczny składają się głównie fragmenty naczyń garnkowych wykonanych z użyciem koła garncarskiego (w tym 17 den ze znakami garncarskimi) oraz miski – również obtaczane. Znalezione także ceramiczną pisanekę z brązową polewą i żółtym ornamentem, datowaną na XII w. i uważaną za wyrób kijowski, oraz kilka glinianych przęślików.

Odkryto również liczne żelazne narzędzia i przedmioty codziennego użytku (noże, świdry, dłuta, szczypce, podkówki butów, okucia łopat, haczyki wędek, gwoździe, skoble, ułamki kłódek, klucze, rylec), broń (groty strzał i bełtów, fragmenty grotu włóczni i kolczugi, kilka płytek z wyposażenia ochronnego) oraz wyposażenie jeździeckie z XIII – pocz. XIV w. (wędzidła, fragmenty uprzęży, podków, strzemion, ostróg i liczne sprzączki).

Znalezione około dziesięciu wyrobów z metali kolorowych (brązową kłamerkę księgi z XII–XIII w., fragment brązowej bransolety, brązowy kabłączek, skrawki blachy miedzianej i brązowej oraz drobne odpadki miedziane).

Wyroby szklane z g. reprezentowane są przez liczne fragmenty szklanych bransolet i paciorków.

Odkryto także zabytki kamienne (brusy, przęśliki), 3 groty strzał z rogu jelenia, szczątki kościanych rękojeści noży, pochewki noży (? – aut.), przedmiot (rylec?) z jeleniego rogu.

Na g. wystąpił także materiał zabytkowy (ułamki naczyń i kafla) XV–XVI w.

G:** O. Osaul’čuk (1997, s. 293–294) interpretuje g. jako powstały, na miejscu wcześniejszej osady, w końcu XI lub na początku XII w. gród feudała, związany z pobliskim miastem – Zudeczem. Teren grodu miał być gęsto zabudowany.

H: Po pd. stronie g., w miejscu istniejącego dziś stawu, położone było st. „Korabłyšče”, który to toponim sugerować może istnienie tam przystani rzecznej.

J: Na g. zbudowano w okresie późnośredniowiecznym zamek.

W 1982 r. odkryto w okolicy g. miecz z 2. poł. XII – 1. poł. XIII w.

*O. Ratyč (1957a, s. 17) pisze o odkrytej na st. (nie określanym jako g.) ceramice staroruskiej i młodszej.

**O. Korčyns’kyj (1984, 1985b, s. 295) identyfikował g. z dawnym Zudečem, jednakże wg jego nowej opinii (O. Osaul’čuk 1995, s. 71) g. jest częścią dawnego miasta (Żydačiv I).

L: O. Ratyč 1957a, s. 17; O. Korčinskij 1984; 1985a, b; O. Korčinskij, V. Petegirič 1988; O. Osaul’čuk 1995, 1997, s. 286–291, 293–294.

WYKAZ CYTOWANEJ LITERATURY

„AO...”	Archeologičeskie otkrytija (Археологические открытия)	Antoniewicz W.
„APam.”	Archeolohični pam’jatky URSR (Археологічні пам’ятки УРСР)	1921 VI. <i>sprawozdanie z delegacyj na Podole i do Wilna</i> , „WA” t. 6, s. 184–193.
„ASSSR SAI”	Archeologija SSSR. Svod archeologičeskich istočnikov (Археология СССР. Свод археологических источников)	APPV
„KSIA AN SSSR”	Kratkie soobščeniija Instituta archeologii Akademija nauk SSSR (Краткие сообщения Института археологии Академия наук СССР)	1982 <i>Archeolohični pam’jatky Prykarpattja i Volyni rann’oslov’jans’koho i davn’orus’koho periodov</i> , Kyïv.
„MDAPV”	Materialy i doslidžennja z archeolohii Prykarpattja i Volyni (Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині)	APVZ
„SSS”	Słownik Starożytności Słowiańskich	1990 <i>Archeologija Prikarpat’ja, Volyni i Zakarpat’ja (ranneslavjanskij i drevnerusskij periody)</i> , red. A. Černyš, V. Lagodzka, Kiev.
		Archeolohični doslidžennja ...
		1994 <i>Archeolohični doslidžennja na L’vivščyni v 1994 roci</i> , L’viv. Archeolohija...
		1975 <i>Archeolohija Ukraïns’koï RSR</i> , t. III, red.: V. Dovženok, M. Kučera, A. Smilenko, Kyïv.

- Aulich V.
 1970 *Raboty Galičskoj ěkspedicii*, „AO 1969 g.”, s.289.
 1971 *Raskopki drevnego Galiča*, „AO 1970 g.”, s. 297–299.
 1972a *Archeologičeskie issledovanija drevnego Galiča*, „AO 1971 g.”, s. 379–380.
 1972b *Zymnivs'ke horodyšče – slov''jans'ka pam''jotka VI–VII st. n.e. v Zachidnij Volyni*, Kyïv.
 1973 *Raskopki v drevnem Galiče*, „AO 1972 g.”, s. 254–255.
 1980 *Raskopki Galičskogo gorodišča*, „AO 1979 g.”, s. 249.
 1981 *Issledovanie Galičskogo gorodišča*, „AO 1980 g.”, s. 226.
 1983 *Raskopki drevnerusskogo Galiča*, „AO 1981 g.”, s. 239–240.
 1984 *Raskopki v Galiče*, „AO 1982 g.”, s. 240.
 1985 *Issledovanija v Galiče*, „AO 1983 g.”, s. 257–258.
 1986 *Raskopki v Galiče*, „AO 1984 g.”, s. 211.
 1987 *Raskopki drevnerusskogo Galiča*, „AO 1985 g.”, s. 301.
 1988 *Raskopki v letopisnom Galiče*, „AO 1986 g.”, s. 253.
 Aulich V., Džedžora O., Lukoms'kyj Ju.
 1994 *Doslidžennja Halyc'koho podolu (1987 r.)* [w:] *Novi materialy...*, s. 4–7.
 Aulich V., Mogitič I., Petegirič V., Čugajda I.
 1974 *Galičskaja ěkspedicija*, „AO 1973 g.”, s. 240–241.
 1975 *Raskopki u sten Uspenskogo sobora drevnego Galiča*, „AO 1974 g.”, s. 254.
 Aulich V., Oprysk V., Petigirič V.
 1977 *Issledovanija letopisnogo Galiča*, „AO 1976 g.”, s. 263–264.
 1979 *Issledovanija Galičskogo otrjada Prikarpatsoj ěkspedicii*, „AO 1978 g.”, s. 292.
 Aulich V., Petegirič V.
 1978 *Raboty Galičskogo otrjada Karpato-Volynskoj ěkspedicii*, „AO 1977 g.”, s. 292.
 Bagrij R.
 1974 *Raskopki u s. Uryč L'vovskoj oblasti*, „AO 1973 g.”, s. 241.
 1981 *Raskopki vo L'vove*, „AO 1980 g.”, s. 226–227.
 1985 *Issledovanija vo L'vove i u s. Koropuž*, „AO 1983 g.”, s. 258.
 1986 *Issledovanija vo L'vove*, „AO 1984 g.”, s. 212.
 1988 *Issledovanija na terytorii Onufrievskogo monastyra vo L'vove*, „AO 1986 g.”, s. 254–255.
 1990a *L'vov* [w:] *APVZ*, s. 116–119.
 1990b *Plesnesk* [w:] *APVZ*, s. 111–114.
 1990c *Višnja* [w:] *APVZ*, s. 136–140.
 Bagrij R., Bučko R.
 1984 *Raskopki vo L'vove*, „AO 1982 g.”, s. 241.
 Bagrij R., Mogitič I., Ratič A., Svešnikov I.
 1976 *Raskopki vo L'vove*, „AO 1975 g.”, s. 297–299.
 Bagrij R., Mogytyč I., Svešnikov I.
 1977 *Raboty drevnerusskogo otrjada L'vovskoj ěkspedicii*, „AO 1976 g.”, s. 264–265.
 Bagrij R., Petegirič V. (Bahrij R., Petehyryč V.)
 1987 *Issledovanija drevnerusskich pamjatnikov v verchov'jach Dnestra*, „AO 1985 g.”, s. 302–303.
 1993 *Skarb sribnych vyrobiv knjažo? doby iz Sokalja na L'vivščyni*, „Studia archaeologica” 1, s. 42–44.
 Bagrij R., Ratič A.
 1971 *Issledovanija drevnego Plesneska*, „AO 1970 g.”, s. 300–301.
 1975 *Sokal'skij klad*, „AO 1974 g.”, s. 255.
 Bahrij R., Ovčinnikov O.
 1994 *Novi materialy do vyvčennja litopysnoho Plisnes'ka* [w:] *Novi materialy...*, s. 11–13.
 Baran V.
 1998 *Davni slov''jany*, Kyïv.
 1999 *Davnij Halyc' v svitli archeolohičnych doslidžen'*, „Archeolohija” 2, s. 78–84.
 Baran V., Tomenčuk B.
 1993 *Halycyna mohyla* [w:] *Halyc'ko-Volyns'ka...*, s. 30–31.
 1998 *Pidsumky doslidžen' Halyc'koj archeolohičnoï ěkspedicii v 1991–1996 rr.* [w:] *Halyc' i ...*, s.10–17.
 Ber W.
 1936 *Poszukiwania archeologiczne w pow. kosowskim wojew. stanistawowskim*, „ZOW” XI, 7–8, s. 97–100.
 Bernjakovyč K.
 1959 *Roboty Prykarpats'koï archeolohičnoï ěkspedicii v 1956–1957 rr.* [w:] *L'vivskij deržavnyj istoryčnyj muzej: Archeolohični roboty muzeju v 1952–1957 rr.*, L'viv, s. 29–42.
 Bilas N.
 1995 *Volodymyr Kobil'nyk – doslidnyk davn'oukrajns'kych horodyšč Bojkivščyny* [w:] *Naselennja...*, s. 10–12.
 Bončuk V., Komarnyc'kyj V., Konoplja V.
 1995 *Starožytosti Turky* [w:] *Naselennja...*, s. 12–13.
 Boroń P.
 1997 *Problem dużych budynków halowych na terenie Słowiańszczyzny Zachodniej w IX–X wieku* [w:] *Śląsk i Czechy a kultura wielkomorawska*, red. K. Wachowski, Wrocław, s. 31–49.
 Brajčevskij M. (Brajčevs'kyj M.)
 1951 *K proischoždeniju drevnerusskich gorodov*, „Kratkie sobščeniya Instituta istorii material'noj kul'tury” XLI, s. 32–33.
 1952 *Rozvidka slov''jans'kich pam''jatok na Volyno-Podil's'komu prykordnonni (Materialy Dubno-Kremenec'koï ěkspedicii 1948 r.)*, „APam.” III, s. 401–408.
 Cynkałowski A.
 1961 *Materialy do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego*, Warszawa.
 Czołowski A., Janusz B.
 1926 *Przeszość i zabytki województwa tarnopolskiego*, Tarnopol.
 Čajka R.
 1995a *Archeolohični pam''jatky kyïvs'koï deržavy na Rohatynščyni* [w:] *Rohatyns'ka...*, s. 76–77.
 1995b *Horodyšča i zamčys'ka v Peredhir''i Karpat* [w:] *Naselennja...*, s. 104–105.
 Čajka R., Peleščišin N.
 1988 *Raboty L'vovskogo universiteta*, „AO 1986 g.”, s. 345–346.
 Čornous V.
 1994a *Doslidžennja v okolycjach s. Zvenyhoroda Pustomytivs'koho rajonu L'vivs'koï oblasti* [w:] *Novi materialy...*, s. 98–101.
 1994b *Rozvidkovi roboty u Terebovli ta Mykulyncjach Ternopil's'koï oblasti* [w:] *Novi materialy ...*, s. 101–102.
 Darkevič V.
 1996 *Recenzja – I. P. Rusanova, B. A. Timoščuk „Jazyčeskie svjatilišča drevnich slavjan”*, „Ros. Arch.” 4, s. 200–206.
 Dąbrowska E.
 1973 *Wielkie grody dorzecza górnej Wisły*, Wrocław.
 1979 *Węgrzy* [w:] *Szymański W., Dąbrowska E. Awarzy, Węgrzy*, Wrocław, s. 133–259.
 Demydjuk M., Mackevoj L.
 1994 *Rozvidky v Berežans'komu ta Šums'komu rajonach na Ternopil'sščyni* [w:] *Novi materialy...*, s. 35–36.
 Dovhan' P.
 2001 *Do pytanja pro peršopocátky litopysnoho Bužs'ka* [w:] *Etnohenez...*, s. 239–242.
 Dovženok V.
 1955 *Selišča i gorodišča v okresnostjach drevnego Galiča*, „KSIA AN USSR” 4, s. 12–13.
 1961 *Drevn'orus'ki horodyšča – zamky*, „Archeolohija” XIII, s. 95–104.
 1975 *Pro typy horodyšč kyïvs'koj Rusi*, „Archeolohija” 16, s. 3–14.

- Duba Ju.
1998 *Hrafična rekonstrukcija hramu z idolom (sporuda 14) kin. XII – 1. pol. XIII st. horodyšča-svjatylyšča „Zvenyhorod na Zbruču”* [w:] *Medobory...*, s. 51–56.
- Džedžora O.
1993a *Formuvannja topohrafičnoj struktury knjažoho Halyča (istorija doslidžen’)* [w:] *Halyč’ko-Volyns’ka...*, s. 84–85.
1993b *Rjativni doslidžennja Halyč’koho Pidhoroddja*, „*Studia archaeologica*” 1, s. 62–66.
- Etnohenez...
2001 *Etnohenez ta rannja istorija slov’jan: novi naukovy koncepty na zlami tysjacolit’*, red. V. Baran i in., L’viv.
- Fihol’ M.
1993 *Mystectvo starodavn’oho Halyča* [w:] *Halyč’ko-Volyns’ka...*, s. 82–84.
1998 *Halyč’ki rotundy* [w:] *Halyč’ka...*, s. 135–140.
- Fylypčuk M. (Filipčuk M.)
1993 *Slov’jans’kyj period v istorii Plisnes’ka* [w:] *Halyč’ko-Volyns’ka...*, s. 21–23.
1994 *Roboty Holohirs’koj hospodohovirnoj ekspedycii* [w:] *Novi materialy...*, s. 93–95.
2001 *Pro hospodarstvo ta social’ni mikrostruktury naselennja ukrains’koho Prykarpattja v ostannij čverti I tys. n. e.* [w:] *Etnohenez...*, s. 220–238.
- Gąsiorowski H.
1935 *Przewodnik po Beskidach Wschodnich*, t. I, Lwów – Warszawa.
- Gribovič P.
1983 *Novoe drevnerusskoje gorodišče na L’vovščine*, „*AO* 1981 g.”, s. 254.
- Gribovič P., Korčinskij O.
1985 *Issledovanija u s. Podgorodišče*, „*AO* 1983 g.”, s. 269.
- Gupalo V. (Hupalo V.)
1994 *Transformacija drevnerusskich tradicij modelirovanija keramiki vo II pol. XIII–XV v.v.* [w:] *Garncarstvo i kaflarstvo na ziemiach polskich od późnego średniowiecza do czasów współczesnych*, red. A. Gruszczyńska, A. Targońska, Rzeszów, s. 185–190.
2001 *Zvenyhorods’ki sakralii* [w:] *Dzieje Podkarpacia*, t. 5, *Początki chrześcijaństwa w Małopolsce*, red. J. Gancarski, Krosno, s. 407–421.
- Halyč’ko-Volyns’ka...
1993 *Halyč’ko-Volyns’ka deržava: peredumovy vynyknennja, istorija, kul’tura, tradycii*, L’viv.
- Halyč’...
1998 *Halyč i Halyč’ka zemlja. Zbirnyk naukovych prac’*, Kyiv – Halyč.
- Havryljuk O.
1993 *Pidsumky doslidžen’ davn’orus’koho archeolohičnogo kompleksu poblizu s. Antonivci na Ternopil’sščyni* [w:] *Halyč’ko-Volyns’ka deržava...*, s. 45–48.
1994 *Vyvčennja davn’orus’kych pam’jatok na pivnoči Ternopil’s’koj oblasti* [w:] *Novi materialy...*, s. 23–25.
- Hensel W.
1987 *Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna*, Warszawa.
- Hončarov V.
1955 *Archeolohični doslidžennja drevn’oho Halyča u 1951 r.*, „*APam.*”, t. 5, s. 22–31.
- Hupalo W., Łosnyk M., Melnyk Ś.
1996 *Wyniki badań wczesnośredniowiecznej studni z Dźwinogrodu*, „*MSROA*” XVII, s. 291–296.
- Ioannisjan O.
1980 *Raskopki drevnerusskoj rotundy-kvadrifolija v okrestnostjach Galiča*, „*AO* 1979 g.”, s. 273.
1981 *Raskopki cerkvi Spasa v okrestnostjach Galiča*, „*AO* 1980 g.”, s. 252–253.
1983 *Raskopki cerkvi Spasa bliz Galiča*, „*AO* 1981 g.”, s. 263–264.
1986 *Raskopki v okrestnostjach drevnego Galiča*, „*AO* 1984 g.”, s. 238–239.
1987 *Raskopki v okrestnostjach drevnego Galiča*, „*AO* 1985 g.”, s. 334–335.
1988 *Zodčestvo drevnego Galiča i architektura Malopol’ši*, „*AAC*”, t. 27, s. 185–218.
- Ioannisjan O., Svešnikov I., Mogitič I.
1979 *Raboty Zvenigorodskogo otrjada*, „*AO* 1978 g.”, s. 333.
- Ivanovs’kyj V.
1993 *Archeolohični doslidžennja L’vova u 1992 roci*, „*Studia archaeologica*” 1, s. 74–75.
- Jahodyns’ka M.
1993 *Chresty ta ikonky knjažoï doby iz Zachidnoho Podillja*, „*Studia archaeologica*” 1, s. 67–71.
2001 *Horodyšča-svjatylyšča na Zbruču (Z istorii doslidžen’)* [w:] *Z archeologii...*, s. 247–263.
- Janeczek A.
1994 *Studia nad początkami Lwowa. Bilans osiągnięć i potrzeb badawczych*, „*Rocznik Lwowski 1993–1994*”, s. 7–36.
- Janko z Czarnkowa (źródło pisane)
1996 *Kronika*, Kraków.
- Janusz B.
1913 *Z pradžiejów ziemi lwowskiej*, Lwów.
1918 *Zabytki przedhistoryczne Galicyi wschodniej*, Lwów.
- Kajzer L.
1996 „*Grodziska sarmackie*”. *Wstęp do problematyki badawczej* [w:] *Słowiańszczyzna w Europie średniowiecznej 2*, red. Z. Kurnatowska, Wrocław, s. 181–189.
- Karger M.
1960 *Osnovnye itogi raskopok drevnego Galiča v 1955 godu*, „*KSIA AN SSSR*” 81, s. 61–71.
1976 *K istorii galickogo zodčestva XII–XIII w.*, „*KSIA AN SSSR*” 146, s. 53–59.
- Kirpičnikov A.
1966a *Drevnerusskoe oružie*, Vyp. I, *Meči i sabli IX–XIII vv.*, „*ASSSR SAI*” E1-36, Moskva-Leningrad.
1966b *Drevnerusskoe oružie*, Vyp. II, *Kop’ja, sulicy, boevye topory, bulavy, kisteni IX–XIII vv.*, „*ASSSR SAI*” E1-36, Moskva-Leningrad.
1971 *Drevnerusskoe oružie*, Vyp. III, *Dospech, kompleks boevych sredstv IX–XIII vv.*, „*ASSSR SAI*” E1-36, Leningrad.
1973 *Snaržaženie vsadnika i verchovogo konja na Rusi IX–XIII vv.*, „*ASSSR SAI*” E1-36, Leningrad.
1976 *Voennoe delo na Rusi v XIII–XV w.*, Leningrad.
- Konoplja V.
1988 *Issledovanija v Ivano-Frankovskoj oblasti*, „*AO* 1986 g.”, s. 287–289.
- Kopaliński W.
1991 *Słownik mitów i tradycji kultury*.
- Korčinskij O. (Korčynsky O., Korčyns’kyj O., Korczyński O.)
1984 *Issledovanija na L’vovščine*, „*AO* 1982 g.”, s. 279.
1985a *Meč iz letopisnogo Udeča*, „*Sov. Arch.*” 1, s. 268–269.
1985b *Raskopki v g. Židačove*, „*AO* 1983 g.”, s. 295–296.
1986 *Issledovanija drevnerusskich gorodišč na L’vovščine*, „*AO* 1984 g.”, s. 250–251.
1987 *Issledovanija Stol’skogo gorodišča*, „*AO* 1985 g.”, s. 347.
1995 *Horodyšča Verchn’oho Podnistrov’ja IX – počatku XIV st. (novi dani do istorii ta kul’tury)* [w:] *Naselennja...*, s. 40–41.

- 1998a *Einige Untersuchungsergebnisse zu den slawischen Burgwällen des 9. bis zum Beginn des 14. Jahrhunderts im Raum der ukrainischen Vorkarpaten* [w:] *Frühemittlalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa*, Tagung Nitra vom 7. bis 10. Oktober 1996, red. J. Henning, A.T. Ruttkay, Bonn, s. 435–440.
- 1998b *Novi dani pro pohans'ki kul'tovi centry schidnych slov'jan u Verchn'omu Podnistrov'i* [w:] *Medobory...*, s. 69–77.
- 1998c *Novi dani pro velyki horodyšča u Verchn'omu Podnistrov'i* [w:] *Halyč...*, s. 78–82.
- 2000 *Ośrodku kultu pogańskiego dawnych Słowian w dorzeczu górnego Dniestru (element do studium na pograniczu)*, „RPrzemyski”, t. 36, 1, s. 67–82.
- Korčinskij O., Petegirič V.
- 1986 *Issledovanija letopisnogo Bužska*, „AO 1984 g.”, s. 251–252.
- 1987 *Issledovanija letopisnogo Gorodka*, „AO 1985 g.”, s. 348.
- 1988 *Izučenie drevnerusskich gorodišč v Prikarpat'e*, „AO 1986 g.”, s. 289–290.
- Kozak V., Ratič A.
- 1975 *Razvedka v rajone Drogobyča*, „AO 1974 g.”, s. 294.
- Krušel'nickaja L.
- 1985 *Issledovanija v Ivano-Frankovskom Podnestrov'e*, „AO 1983 g.”, s. 299–300.
- Kubica E.
- 1996 *Katalog zabytków wczesnośredniowiecznej architektury monumentalnej Małopolski, Rusi Halickiej i Wołynia*, „MSROA”, t. 17, s. 131–189.
- Kučera M.
- 1955 *Raskopki gorodišča Plisnesk*, „KSIA AN USSR” 4, s. 16–17.
- 1959 *Osnovni etapy rozvytku starodavn'oho Plisnes'ka*, „MDAPV”, t. 2, s. 132–145.
- 1960a „Plesnesk” „Slovo o polku Igoreve” i drevnerusskij gorod Plesnesk, „KSIA AN USSR”, t. 9, s. 113–116.
- 1960b *Gončarnye klejma iz raskopok drevnego Plesneska*, „KSIA AN USSR”, t. 10, s. 118–123.
- 1961 *Keramika drevn'oho Plisnes'ka*, „Archeolohija” XII, s. 143–154.
- 1962a *Drevnij Plisnes'k*, „APam.” XII, s. 3–56.
- 1962b *Gončarnaja keramika dofeodal'nogo vremeni iz raskopok drevnego Plesneska*, „Sov. Arch.”, t. 1, s. 292–294.
- 1978 *Vyvčennja pam'jatok davn'orus'koho času na terytorii URSR*, „Archeolohija”, t. 26, s. 77–83.
- 1979 *Doslidžennja horodyšč na Volyni j Podilli*, „Archeolohija”, t. 39, s. 62–72.
- 1987 *Zmievj valy Srednego Podneprov'ja*, Kiev.
- 1992 „Trajanovi” valy Sredn'oho Podnistrov'ja, „Archeolohija”, t. 4, s. 43–55.
- 1999 *Podvirno-rjadova zabudova na davn'orus'kych horodyščach*, „Archeolohija”, t. 2, s. 105–110.
- 2000 *Zalyšky vodozbirnych sporud na slov''jano-rus'kych horodyščach X–XIII st.*, „Archeolohija”, t. 2, s. 94–100.
- Kučinko M.
- 1975 *Pro pleminnu naležnist' rann'oseredn'ovičnogo naselennja Pobužžja i Posannja*, „Archeolohija”, t. 16, s. 77–82.
- Kuza A.
- 1978 *Archeologičeskoe izučenie drevnerusskich gorodov v 1962–1976 gg.*, „KSIA AN SSSR”, t. 155, s. 10–19.
- 1980 *Russkie rannesrednevekovye goroda* [w:] *Rapports du IIIe Congrès International d'Archeologie Slave*, t. 2, Bratislava, s. 255–258.
- 1983 *Goroda v social'no-ekonomiceskoj sisteme drevnerusskogo feodal'nogo gosudarstva X–XIII vv.*, „KSIA AN SSSR”, t. 179, s. 3–11.
- 1989 *Malye goroda Drevnej Rusi*, Moskva.
- Leńczyk G.
- 1930a *Grodzisko w Juškowicach w pow. złoczowskim, woj. tarnopolskie*, „ZOW”, t. 5, 6, s. 95–97.
- 1930b *Trzy miecze wikińskie w zbiorach Muzeum archeologii przedhistorycznej Polskiej Akademji Umiejętności w Krakowie* [w:] *Księga pamiątkowa ku uczczeniu siedemdziesiątej rocznicy urodzin prof. dr. Włodzimierza Demetrykiewicza*, red. J. Kostrzewski, Poznań, s. 363–375.
- 1937 *Dwa sprawozdania z wakacyjnych wycieczek na Wołyń i w powiat sieradzki*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń PAU”, s. 227–231.
- 1983 *Katalog grodzisk i zamczysk z terenu Małopolski*, Kraków.
- Losyk M., Melnyk S.
- 1996 *Analiza rentgenowsko-strukturalna ceramiki z Dźwinogrodu (Zvenygorod) koło Lwowa*, „Spr. Arch.”, t. 48, s. 217–221.
- Lukoms'kyj Ju.
- 1993 *Monumental'na architektura davn'oho Halyča: novi vidkrytja* [w:] *Halyč'ko-Volyns'ka...*, s. 64–66.
- Maciuk O. (Macjuk O.)
- 1995a *Miejsce zamku w socjotopografii miast ruskich*, „Kwartalnik HKM”, t. 43, 1, s. 75–76.
- 1995b *Pam'jatky oboronnoho budivnyctva Sambirščyny* [w:] *Naselennja...*, s. 62–63.
- Majewski K.
- 1938 *Badania terenowe Zakładu Arch. Klas. U. J. K. w powiecie borszczowskim*, „Eos Kwartalnik Klasyczny”, t. 39, s. 92–96 + ryc.
- Maleev Ju.
- 1974 *Obsledovanie pamjatnikov na levom beregu Dnestra*, „AO 1973 g.”, s. 304–305.
- 1988 *Trackie grodziska okresu halsztackiego na północno-wschodnim Podkarpaciu*, „AAC”, t. 27, s. 95–116.
- Malevskaja M.
- 1969 *K voprosu o keramike Halyckoj zemli XII–XIII v.*, „KSIA AN SSSR”, t. 120, s. 3–14.
- 1971 *K voprosu o lokal'nych variantach keramiki zapadno-russkich zemel' XII–XIII vv.*, „KSIA AN SSSR”, t. 125, s. 27–34.
- 1974 *Gončarnaja masterskaja pervoj poloviny XI v. v drevnem Galiče* [w:] *Kul'tura srednevekovoj Rusi*, red. A. Kirpičnikov, P. Rappoport, Leningrad, s. 33–38.
- Malevskaja M., Ioannisjan O., Mogitič I., Bučko P.
- 1978 *Issledovanija pamjatnikov architektury v L'vove i L'vovskoj oblasti*, „AO 1977 g.”, s. 352–353.
- Malevskaja M., Kos A., Rožko M., Šolochova E.
- 1979 *Architekturno-archeologičeskije issledovanija vo L'vove i L'vovskoj oblasti*, „AO 1978 g.”, s. 360–362.
- Malevskaja M., Rappoport P.
- 1978 *Dekorativnye keramičeskie plitki drevnego Galiča*, „Slovenská Archeológia”, t. 26, 1, s. 87–98.
- Medobory...
- 1998 *Medobory i duchovna kul'tura davnich, seredn'ovičnych slov'jan. 1848–1998 150-riččja vyjavlennja Zbruc'koho „Svjatovyta”*, L'viv.
- Medvedev A.
- 1966 *Ručnoe metatel'noe oružie (luk i strely, samostrel) VIII–XIV vv.*, „ASSSR SAI”, E1-36, Moskva.
- Mel'nyčuk O.
- 1998 *Pizn'oseredn'ovična archeolohija Krylosa* [w:] *Halyč...*, s. 144–147.
- Mel'nyk M.
- 1995 *Do problemy perenosu mista Rohatyna* [w:] *Rohatyns'ka...*, s. 80–83.

- Mogitič I., Ratič A.
1972 *Issledovanija v drevnem Zvenigorode na Belke*, „AO 1971 g.”, s. 389.
- 1973 *Raboty v letopisnom Zvenigorode na Belke i v Karpatach*, „AO 1972 g.”, s. 313–314.
- Mohytyč I., Mohytyč R.
1990 *Osoblyvosti techniky murovannja i architekturnych form Halyc'ko-Volyns'koho zodčestva (X–XIV st.)*, „Archeolohija”, t. 4, s. 56–68.
- 1998 *Zachysni rubeži Velykoho Halyča* [w:] *Halyč...*, s. 90–94.
- Mohytyč R., Čornous V.
1986 *Litopysnyj Zvenyhorod*, „Pam''jatnyky Ukraïny”, t. 3, s. 42–44.
- Mokry W.
1996 *Od Itariona do Skovorody. Antologia poezji ukraińskieji XI–XVIII w.*, Kraków.
- Molè W.
1964 *Halicz*, „SSS”, t. 2, s. 183–184.
- Myc'ko I.
1995 *Rid zasnovnykiv Rohatyna* [w:] *Rohatyns'ka...*, s. 88–99.
- Naselennja...
1995 *Naselennja Bojkivščyny u konteksti zahal'nokarpats'koho etnokuł'turnoho rozvytku. Materialy Mižnarodnoho istorykonoarodoznavčoho seminaru, L'viv – Sambir*.
- Novi materialy ...
1994 *Novi materialy z archeolohii Prykarpattja i Volyni*, red. N. Stepula, L'viv.
- Oprysk V.
2001 *Do pyttannja pro počatky mišta L'vova (stan ta perspektyvy archeolohičnoho vyvčennja)* [w:] *Etnohenez...*, s. 243–246.
- Oprysk V., Drogobyckij I., Martynov M.
1979 *Gorodišča u s. Kotoryno*, „AO 1978 g.”, s. 379–380.
- Osaul'čuk O.
1995 *Rozvidky v okolycjach litopysnoho Zudeča* [w:] *Naselennja...*, s. 70–71.
- 1997 *Litopysnyj Zudeč XII–XIV st. v svitli novych archeolohičnych vidkryttiv* [w:] *Trudy VI miždunarodnoho kongressa slavjanskoj archeologii*, t. II, red. V. Sedov, Moskva, s. 286–295.
- 2001 *Systema zaselennja basejnyv Verchn'oho Dnistra ta pravoberežžja Verchn'oho Sjanu v kinci X–XIII st. (do postanovky problemy)* [w:] *Etnohenez...*, s. 247–255.
- Ostrovskij M.
1964 *Razvedki v Ternopol'skoj i Rovenskoj oblastjach*, „Sov. Arch.” 4, s. 224–225.
- Ostrovskij M., Pavlova K., Rappoport P.
1969 *Raskopki v Danilove*, „AO 1968 g.”, s. 337.
- Pan'kiv M.
1998 *Archeolohični doslidžennja (1941–1994)* [w:] *Halyč...*, s. 104–106.
- Parczewski M.
1986 *Stań badań nad grodziskami wczesnośredniowiecznymi we wschodniej części polskich Karpat*, „AAC”, t. 25, s. 179–205.
- 1991 *Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach*, Kraków.
- 1999 *Uwagi o stanie badań nad grodziskami średniowiecznymi na górnym Naddniestrzu*, „Prz. Arch.”, t. 47, s. 181–184.
- Pasternak J.
1936 *Moje badania terenowe w 1935 r.*, „ZOW”, t. 11, 10–11, s. 131–133.
- 1937a *Moje badania terenowe w 1936 roku*, „ZOW”, t. 12, 7–8, s. 109.
- 1937b *Novi archeolohični nabytky Muzeju Naukovoho Tovarystva im. Ševčenska u L'vovi za čas vid 1933–1936.* (nadbitka).
- 1938a *Moje badania terenowe w 1937 roku*, „ZOW”, t. 13, 7–8, s. 105–106.
- 1938b *Strutyns'ke gorodyšče*, „Litopys Bojkivščyny”, t. 8, 10, s. 23–26.
- 1998 *Staryj Halyč*, Ivano-Frankivs'k.
Pavlova K.
1971 *Litejnaja formočka iz goroda Danilova*, „KSIA IA SSSR”, t. 125, s. 98–99.
- Peleščišin N. (Peleščyšyn M.)
1980 *Razvedki i raskopki v L'vovskoj oblasti*, „AO 1979 g.”, s. 321–322.
- 1987 *Issledovanija v verchov'jach Zapadnoho Buga*, „AO 1985 g.”, s. 389–390.
- 1994 *Archeolohični doslidžennja na Roztočči* [w:] *Archeolohični doslidžennja...*, s. 5–6.
- 1997 *Archeolohični doslidžennja L'vivs'koho universytetu*, „Vivnyk L'vivs'koho universytetu. Serija istoryčna”, t. 32, s. 14–22.
- Peleščišin N., Čajka R.
1981 *Raskopki letopisnoho Plesneska*, „AO 1980 g.”, s. 299–300.
- Peleščyšyn M., Kasjuchnyč V., Rudyj V.
1993 *Rozkopy litopysnoho uročyšča „Vorota” na Javorivščyni*, „Studia archaeologica” 1, s. 72–73.
- Petegirič V. (Petehyryč V., Petehyrycz W.)
1975 *Raskopki v drevnem Belze*, „AO 1974 g.”, s. 337–338.
- 1980 *Raskopki letopisnoho Belza*, „AO 1979 g.”, s. 324.
- 1981 *Raskopki letopisnoho Belza*, „AO 1980 g.”, s. 301.
- 1983a *Issledovanija drevnego Belza i u s. Tjagliv*, „AO 1981 g.”, s. 306–307.
- 1983b *Pam''jatky času navaly zolotoordynciv na Halyc'ku zemlju*, „Archeolohija”, t. 42, s. 47–51.
- 1984 *Raskopki na detince drevnego Belza*, „AO 1982 g.”, s. 316.
- 1986 *Sooruženija drevnerusskogo Belza*, „AO 1984 g.”, s. 291–292.
- 1987 *Raboty v drevnem Belze*, „AO 1985 g.”, s. 392.
- 1990a *Belz* [w:] APVZ, s. 127–129.
- 1990b *Danilov* [w:] APVZ, s. 144–145.
- 1990c *Gorodnica* [w:] APVZ, s. 142–143.
- 1995a *Belz i Busk: próba rekonstrukcji struktury socjotopograficznej w X–XIV wieku*, „Kwartalnik HKM”, t. 43, 1, s. 67–73.
- 1995b *Do istoryčnoj ocinky dejakych horodyšč Ukraïns'koho Prykarpattja* [w:] *Naselennja...*, s. 78–79.
- 1995c *Pam''jatky slov''jans'koj ta knjažoї doby Rohatynščyny* [w:] *Rohatyns'ka...*, s. 74–76.
- Petegirič V., Aulich V., Arsenyč P.
1978 *Raskopki na posade drevnego Galiča*, „AO 1977 g.”, s. 372–373.
- Petegirič V., Korčinskij O.
1984 *Issledovanija gorodišč na L'vivščine*, „AO 1982 g.”, s. 317.
- Petegirič V. (Petehyryč V.), Picišin M. (Picyšin M.)
1985 *Issledovanie detinca drevnego Belza*, „AO 1983 g.”, s. 342.
- 1994 *Rozvytok funkcjonal'no-prostorovoї struktury davn'orus'koho Belza v IX–XIV st.* [w:] *Novi materialy...*, s. 77–80.
- Petehyryč V., Ivanovs'kyj V.
1993 *Seredn'ovična archeolohija L'vova: pidsumky i perspektyvy* [w:] *Halyc'ko-Volyns'ka...*, s. 41–43.
- Petehyryč V., Pavliv D., Fylypčuk M.
1993 *Jaroslav Pasternak i ukraińs'ka archeolohija*, „Studia archaeologica”, t. 1, s. 7–9.
- Poleski J.
1992 *Podstawy i metody datowania okresu wczesnośredniowiecznego w Malopolsce*, Kraków.

- 1996 *Grody plemienne i wczesno państwowe w Małopolsce* [w:] *Początki sąsiedztwa. Pogranicze polsko-rusko-słowackie w średniowieczu*, red. S. Czopek, M. Parczewski, Rzeszów, s. 109–119.
- Poppe A.
1962 *Materiały do słownika terminów budownictwa staroruskiego X–XV w.*, Wrocław.
- Powieść minionych lat (źródło pisane)
1999 przełożył i opracował F. Sielicki, Wrocław – Warszawa – Kraków.
- Prychodnjuk O.
1977 *Davn'orus'ki pam'jatki Seredn'oho Podnistrov'ja (rozvidky 1968–1969 rr.)*, „Archeolohija”, t. 22, s. 99–106.
- Przyboś K.
1992 *Zagadkowy gród Tustań w Karpatach*, „Wierchy”, t. 56, s. 113–120.
- Przybysławski W.
1906 *Repertorium zabytków przedhistorycznych na obszarze szesnastu powiatów Galicji wschodniej*, Lwów.
- Pucko V.
1989 *Drevnerusskoe chudożestvennoe lit'e iz starogo Galiča*, „AAC”, t. 28, s. 165–173.
1997–1998 *Galicko-volynskaja belokamennaja rez'ba XII–XIII vekov*, „AAC”, t. 34, s. 179–187.
- Puzderko V.
1995 *Topografija i charakter oboronnych ukriplen' horodyšč IX–XIV st. na Prykarpatti ta v Karpatach* [w:] *Naseleńnja...*, s. 80–81.
- Rappoport P.
1963 *Archeologičeskie i architekturne zametki (iz rabot otrjada po izučeniju krepostej 1959–1961 gg.)*, „KSIA AN SSSR”, t. 96, s. 32–36.
1964 *Novye dannye po istoričeskoj geografii Volyni*, „KSIA AN SSSR”, t. 99, s. 54–58.
1965a *Drevnie russkie kreposti*, Moskva.
1965b *K voprosu o Plesneske*, „Sov. Arch.”, t. 4, s. 92–103.
1966a *Osnovnye etapy razvitiya drevnerusskogo voennogo zodčestva* [w:] *VII Meždunarodnyj kongress doistorikov i protoistorikov. Doklady i soobščeniya archeologov SSSR*, Moskva, s. 225–234.
1966b *O tipologii gorodišč Galickoj Rusi*, „AAC”, 4, s. 213–217.
1967a *Die altrussischen Burgwälle*, „Zeitschrift für Archäologie”, 1, s. 61–87.
1967b *Voennoe zodčestvo zapadnorusskich zemel' X–XIV vv.*, „Materialy i Issledovanija po Archeologii SSSR”, t. 140, Leningrad.
1971 *Danilov*, „KSIA AN SSSR”, 125, s. 82–86.
1975a *Drevnerusskoe žilišče*, „ASSR SAI”, E1-32, Leningrad.
1975b *Drevnerusskoe žilišče* [w:] *Drevnee žilišče narodov Vostočnoj Evropy*, red. Rabinovič M., Moskva, s. 104–155.
1986 *Zodčestvo Drevnej Rusi*, Leningrad.
- Rappoport P., Malevskaja M.
1963 *Obsledovanie gorodišč Prikarpat'ja i Zakarpat'ja na teritorii Sovetskogo Sojuza (itogi rabot 1962 goda)*, „AAC”, t. 5, s. 61–76.
- Ratyč O. (Ratič A.)
1955a *Archeolohična rozvidka na Verchn'omu Dnistri v 1949 r.*, „APam.”, t. 5, s. 158–164.
1955b *Drevnerusskij mogil'nik v s. Kopačincy, Stanislavskoj oblasti*, „KSIA AN USSR”, t. 4, s. 25–26.
1957a *Davn'orus'ki archeolohični pam'jatki na teritorii zachidnych oblastej URSSR*, Kyïv.
1957b *Raskopki na Zamkovej gore vo L'vove v 1955 g.*, „KSIA AN USSR”, t. 7, s. 109–110.
- 1959a *Davn'orus'ki vyroby z kosti i rohu, znajdeni na teritorii Halyc'koï i Volyns'koï zemel'*, „MDAPV”, t. 2, s. 119–131.
1959b *Davn'orus'ki materialy z rozkopok 1955–1956 rr. na Zamkovej hori u L'vovi*, „MDAPV”, t. 3, s. 115–127.
1962a *Gorodišča Rostoč'ja*, „KSIA AN USSR”, t. 12, s. 87–91.
1962b *Rezul'taty doslidžen' davn'orus'koho horodyšča v m. Sudova Vyšnja, L'vivs'koï oblasti, v 1957–1959 rr.*, „MDAPV”, t. 4, s. 106–119.
1964 *Do pytannja pro roztašuvannja i oboronni sporudy davn'orus'kich horodiv Pivdenno-Zachidnoï Rusi*, „MDAPV”, t. 5, s. 115–129.
1966 *Horodyšča v selach Dobrostany i Stradč na L'vivščyni*, „Archeolohija”, t. 20, s. 227–229.
1967 *Raskopki v Zvenigorode na Bielke*, „AO 1966 g.”, s. 247–249.
1969 *Raskopki v Zvenigorode na Bielke*, „AO 1968 g.”, s. 334–335.
1970a *Les anciens ensembles fortifiés russes de Sudovaja Višnja (Rèpublique Socialiste Soviétique de l'Ukraine, région de Lvov* [w:] *I Międzynarodowy Kongres Archeologii Słowiańskiej*, t. 3, Wrocław-Warszawa-Kraków, s. 41–51.
1970b *Novye dannye o Zvenigorode na Belke*, „AO 1969 g.”, s. 290–291.
1971 *Nadpis' na amfore iz Zvenigoroda na Belke*, „AO 1970 g.”, s. 295.
1972 *Starodavnij Plisnes'k, L'viv*.
1973 *Litopysnyj Zvenyhorod*, „Archeolohija” 12, s. 87–94.
1974a *K voprosu o knjažeskich dvorach v stol'nych gorodach Galickoj Rusi XI–XIV vv.* [w:] *Kul'tura srednevekovoj Rusi*, red. A. Kirpičnikov, P. Rappoport, Leningrad, s. 188–191.
1974b *Razvedka po r. Opor*, „AO 1973 g.”, s. 333.
- Ratič A., Šelomencev-Terskij V.
1972 *Osobyje peč'i v drevnem Zvenigorode na Belke*, „AO 1971 g.”, s. 388–389.
1974 *O rabotach Zvenigorodskoj ekspedycji*, „AO 1973 g.”, s. 333–334.
- Rauhut L.
1960 *Wczesnośredniowieczne materiały z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie*, „Mat. Wcz.”, t. 5, s. 231–260.
- Rohatyns'ka...
1995 *„Rohatyns'ka zemlja” istorija ta sučasnist'*, L'viv.
- Rožko M.
1980 *Issledovanija naskal'nych sooruzenij drevnerusskoj kreposti Tustan'*, „AO 1979 g.”, s. 328–329.
1981a *Krepost' Tustan'*, „KSIA AN SSSR”, t. 164, s. 99–106.
1981b *Raskopki teritorii drevnerusskoj kreposti Tustan'*, „AO 1980 g.”, s. 306.
1984 *Raskopki naskal'noj kreposti Tustan'*, „AO 1982 g.”, s. 323.
1995 *Oboronne budivnyctvo Bojkivščyny v knjaži časy* [w:] *Naseleńnja...*, s. 86–88.
1996 *Tustan' davn'orus'ka naskel'na fortecja*, Kyïv.
2001 *Naskel'ni oboronni komplekсы Karpat na teritorii Ukrainy i Pol'sči (Problemy doslidžennja ta interpretacij)* [w:] *Etnohenez...*, s. 268–276.
- Rudnicki M.
1964 *Halicz, „SSS”*, t. 2, s. 183–184.
- Rusanova I.
1986 *Issledovanije gorodišča-svjatilišča na r. Zbruč*, „AO 1984 g.”, s. 298–299.
1992 *Kul'tovyje mesta i jazyčeskie svjatilišča slavian VI–XIII vv.*, „Ros. Arch.” 4, s. 50–67.

- Rusanova I., Timoščuk B.
 1984 *Slavjanske gorodišča-svjatilišča i jazyčeskij chram*, „AO 1982 g.”, s. 325–326.
 1986 *Zbručskoje svjatilišče (predvaritel'noe soobščenie)*, „Sov. Arch.”, t. 4, s. 90–99.
 1987 *Issledovanija vtorogo Zbručskogo (Krutilovskogo) svjatilišča*, „AO 1985 g.”, s. 401–402.
 1993 *Jazyčeskie svjatilišča drevnich slavjan*, Moskva.
 1998a *Ešče raz o slavjanskom jazyčeskom centre na reke Zbruč*, „Ros. Arch.”, t. 2, s. 234–243.
 1998b *Religioznoe „dvoeverie” na Rusi v XI–XIII vv. (po materialam gorodišč-svjatilišč)* [w:] *Kul'tura slavjan i Rus'*, red. Ju. Kukuškin, Moskva, s. 144–163.
- Rybakow B.
 1983 *Pierwsze wieki historii Rusi*, Warszawa.
 Serczyk W.
 1990 *Historia Ukrainy*, Wrocław – Warszawa – Kraków.
 Sikora P.
 2001 *Dolne okucia pochew mieczy (tzw. trzewiki) z terenu północnej Słowiańszczyzny we wczesnym średniowieczu – katalog źródeł*, „MSROA”, t. 22, s. 107–134.
- Siwkówna I.
 1939/1948 *Wczesnohistoryczny srebrny skarb ze Zbaraża Staroego w pow. zbaraskim*, „WA”, t. 16, s. 357–362, tablica LXVII.
- Skulina T.
 1977 *Trembowla*, „SSS”, t. 6, s. 152.
 1982 *Zwienigród*, „SSS”, t. 7, s. 192.
- Starčuk I.
 1952 *Rozkopki horodyšča Plisnes'ka v 1947–1948 rr.*, „APam.”, t. 3, s. 379–394.
 1955 *Rozkopki na horodyšči Plisnes'ko v 1949 r.*, „APam.”, t. 5, s. 32–35.
- Storožuk S.
 2001 *Pam'jatki kul'tury drevnich slov'jan na terytorii zapovidnyka „Medobory”* [w:] *Z archeologii...*, s. 239–246.
- Sulimirski T.
 1935 *Sprawozdanie z działalności lwowskiego ośrodka archeologicznego*, „ZOW”, t. 10, 2, s. 20–28.
 1937 *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Małopolsce Wschodniej i na Wołyniu*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń PAU”, s. 226–227.
- Svješčnikov I. (Sveščnikov I., Swiesznikow I.)
 1949 *Pochovannja XI st. n.e. v Smil'nyci kolo Staroho Sambora*, „APam.”, t. 1, s. 86–90.
 1955 *Issledovanija v s. Zvenigorod L'vovskoj oblasti*, „KSIA AN USSR”, t. 4, s. 116–118.
 1959 *Archeolohični roboty L'vivs'koho istoryčnogo muzeju v 1952–1957 rr.* [w:] *L'vivs'kyj deržavnyj istoryčnyj muzej: Archeolohični roboty muzeju v 1952–1957*, s. 3–28, L'viv.
 1984 *Raskopki v Zvenigorode na Belke*, „AO 1982 g.”, s. 328.
 1985 *Raboty v Zvenigorode*, „AO 1983 g.”, s. 352–354.
 1986 *Raskopki prigoroda letopisnogo Zvenigoroda*, „AO 1984 g.”, s. 306–307.
 1987a *Doslidžennja davn'oho Zvenyhoroda u 1982–1983 rr.*, „Archeolohija”, t. 57, s. 94–101.
 1987b *Raskopki v Zvenigorode pod L'vovom*, „AO 1985 g.”, s. 408–409.
 1987c *Zvenyhorod. Krajeznavčyj narys*, L'viv.
 1988 *Issledovanija drevnerusskogo Zvenigoroda pod L'vovom*, „AO 1986 g.”, s. 335.
 1990a *Terebovl'* [w:] *APVZ*, s. 105–107.
 1990b *Zvenigorod* [w:] *APVZ*, s. 107–110.
- 1993 *Istorija Zvenyhoroda v svitli litopysiv XI–XIII st.* [w:] *Halyc'ko-volyns'ka deržava...*, s. 101–103.
 1994 *Doslidžennja Zvenyhoroda u 1994 r.* [w:] *Archeolohični doslidžennja...*, s. 3–4.
 1995 *List z Przemysła z poczqtków XII wieku*, „RPrzemyski”, t. 31, s. 47–53.
- Sveščnikov I., Brajčevs'ka O.
 1990 *Škirjane vzuttja iz Zvenyhoroda Halyc'koho*, „Archeolohija”, t. 3, s. 122–129.
- Sveščnikov I., Mackevoj L., Krušel'nickaja L., Mogitič I., Ioannisjan O., Kozak V.
 1978 *Issledovanija na L'vovščine*, „AO 1977 g.”, s. 384–385.
- Swiesznikow I., Hupało W.
 1995 *Wyniki badań archeologicznych w Dźwinogrodzie w 1994 roku*, „MSROA”, t. 16, s. 175–182.
 1996 *Uwagi na temat chronologii obiektów na grodzie właściwym w Dźwinogrodzie (Zvenygorod) koło Lwowa*, „Spr. Arch.”, t. 48, s. 177–197.
- Szymański W.
 1995–1996 *Wyżynie sanktuaria nad Zbruczem – fakty a interpretacje*, „AAC”, t. 33, s. 219–248.
 1996 *Posąg ze Zbrucza i jego otoczenie. Lata badań, lata wątpliwości*, „Prz. Arch.”, t. 44, s. 75–116.
 1997 *Recenzja – I. P. Rusanova, B. A. Timoščuk „Jazyčeskie svjatilišča drevnich slavjan”*, „APolski”, t. 42, 1–2, s. 286–301.
 2001 *Aktualny stan wiedzy o posągu ze Zbrucza i rejonie jego odkrycia* [w:] *Z archeologii...*, s. 265–300.
- Śmiszko M.
 1933 *Nowe wykopaliska*, „ZOW”, t. 8, 1–2, s. 21–25.
- Šelomencev-Terskoj V.
 1968 *Novye nachodki pečatej iz letopisnogo Zvenigoroda*, „Numizmatika i sfragistika”, t. 3, s. 163–167.
- Šyšak V.
 1994 *Doslidžennja u s. Dobrostan na L'vivščyni* [w:] *Novi materialy...*, s. 103–104.
- Ters'kyj S.
 1994 *Rozvidky u Verchn'omu Pobužži* [w:] *Archeolohični doslidžennja ...*, s. 12–13.
- Ters'kyj-Šelom"jancev V. (Terskijs-Šelomencev V.)
 1978a *Doslidžennja posadu litopysnogo Zvenyhoroda*, „Archeolohija” 27, s. 86–93.
 1978b *Issledovanija detinca Zvenigoroda Galickogo*, „Sov. Arch.”, t. 1, s. 206–215.
- Tichomirov M.
 1956 *Drevnerusskie goroda*, Moskva.
- Timoščuk B. (Tymoščuk B.)
 1988 *Issledovanija v Terebovle*, „AO 1986 g.”, s. 341–342.
 1993a *Ilivs'ke gorodyšče-svjatylyšče* [w:] *Halyc'ko-Volyns'ka...*, s. 28–29.
 1993b *Jazyčeskoje žrečestvo drevnej Rusi (po materialam gorodišč-svjatilišč)*, „Ros. Arch.”, t. 4, s. 110–121.
 1995 *Vostočnye slavjane: ot obščiny k gorodam*, Moskva.
 1996 *Otdel'nyj kompleks kul'tovych sooruzenij svjatilišča Zvenigorod*, „Ros. Arch.”, t. 1, s. 133–144.
 1998a *Jazyčnyč'ki svjatylyšča Halyc'koj Rusi* [w:] *Medobory...*, s. 39–50.
 1998b *Terebovl' – misto Halyc'koj Rusi* [w:] *Halyč...*, s. 124–127.
- Timoščuk B., Michajlina L.
 1979 *Novye slavjanske pamjatniki v bassejne Pruta*, „AO 1978 g.”, s. 411.
- Timoščuk B., Rusanova I.
 1983 *Slavjanske svjatilišča na Srednem Dnestre i v bassejne Pruta*, „Sov. Arch.” 4, s. 161–173.

- 1988 *Vtoroe Zbručskoe (Krutilovskoe) svjatišče* [w:] *Drevnosti slavjan i Rusi*, Moskva, s. 78–91.
- Tomenčuk B.
1985 *Issledovanie drevnerusskogo gorodišča v s. Oleškov*, „AO 1983 g.“, s. 366.
- 1988 *Ochrannye raskopki v Prikarpat'e*, „AO 1986 g.“, s. 342–343.
- 1995 *Dolitopysnyj Rohatyn* [w:] *Rohatyns'ka...*, s. 70–74.
- 1998 *Prycerkovni kladovyšča knjažoho Halyča* [w:] *Halyč...*, s. 127–132.
- Tomenčuk B., Klapčuk M., Arsenyč P.
1979 *Razvedki na jugo-zapadnom pogranič'e Rusi*, „AO 1978 g.“, s. 413–414.
- Vagner G.
1963 *Bronzovyj vodolej iz drevnego Galiča*, „Sov. Arch.“ 2, s. 254–258.
- Vujanko M.
1995 *Zaseleňnja Rohatyns'koj zemli* [w:] *Rohatyns'ka...*, s. 78–80.
- Wędzki A.
1964 *Halicz*, „SSS“, II, s. 184.
1970 *Plisnešk*, „SSS“, IV, s. 147–149.
1975 *Sądowa Wisznia*, „SSS“, V, s. 85.
1977 *Trembowla*, „SSS“, VI, s. 152–153.
- 1982 *Zwienigród*, „SSS“, VII, s. 192–194.
1990 *Czerwień* [w:] *Mały słownik kultury dawnych Słowian*, red. L. Leciejewicz, s. 79, Warszawa.
- Wyrozumski J.
1999 *Dzieje Polski piastowskiej (VIII wiek – 1370)*, Kraków.
- Zagórski Z.
1961 *Bużsk*, „SSS“, I, s. 212.
Zastavnyj F.
1990 *Heografija Ukrainy*, L'viv.
Z archeologii...
2001 *Z archeologii Ukrainy i Jury Ojcowskiej*, red. J. Lech, J. Par-tyka, Ojców.
- Żaki J., Mačkowiak-Kotkowska L.
1988 *Studia nad uzbrojeniem środkowoeuropejskim VI–X wieku. Zachodniobałtyjskie i słowiańskie ostrogi o zaczepach ha-czykowato zagiętych do wnętrza*, Poznań.
- Żaki A.
1967 *Lwów*, „SSS“, III, s. 106–107.
1974 *Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.
- Żurowski K.
1961 *Bużsk*, „SSS“, I, s. 212–213.

Radostaw Liwoch

Burgwälle aus dem Frühmittelalter und Anfang des Spätmittelalters in der westlichen Ukraine – Forschungsstand

Zusammenfassung

Die Aufgabe des vorliegenden Beitrags ist die Präsentation des aktuellen Wissensstandes von den westukrainischen Burgwällen aus dem Frühmittelalter und Anfang des Spätmittelalters. Er besteht aus drei Teilen: I – Einführungsfragen, Übersicht und Beurteilung des Forschungsstandes, Veröffentlichungen und ihre Ergebnisse, sowie auch die Zusammenfassung; II – Katalog, der die Informationen über die einzelnen Fundstellen enthält mit der sich anschließenden Fundstellenkarte; III – Bibliographie. Man soll es vermerken, dass dieser Beitrag keine Monographie darstellt und nur eine allgemeine Einsicht in dieses Thema ist.

In diesem Artikel wurden drei westukrainische Bezirke besprochen – Iwano-Frankowsk (13,9 tausend qkm), Lwów (21, 8 tausend qkm), Tarnopol (13,8 tausend qkm) von der Gesamtfläche 49, 5 tausend qkm. Die in dem Beitrag besprochene Zeitspanne umfaßt die Zeit zwischen dem IX Jh und der Hälfte des XIV Jhs. Die untere chronologische Grenze bildet das IX Jh, denn es wurden eben in dieser Zeit die ersten frühmittelalterlichen Burgwälle angelegt. Die obere Zeitgrenze ist mit den politischen Änderungen sowie auch mit den Änderungen in der Form der Befestigungsanlagen verbunden.

Die westukrainischen Burgwälle können eine wichtige Informationsquelle bei der Rekonstruktion der im Frühmittelalter und am Anfang des Spätmittelalters auf diesen Gebieten verlaufenden geschichtlichen Prozesse darstellen. Damit sie

aber glaubwürdig sein könnten, müssten sie entsprechend untersucht werden, und die Forschungsergebnisse sollten wissenschaftlich verifiziert werden. Eine richtige Information über eine archäologische Fundstelle soll folgend eingeordnete Daten enthalten:

FORMULAR FÜR EINE BURGWALLBEARBEITUNG

- A. (ORDNUMSZAHLE) ADMINISTRATIVE ANGABEN**
- B. SCHRIFTLICHE QUELLEN, HISTORISCHES BILD**
- C. PFISIOGRAPHIE DES AREALS, LAGE DES OBJEKTS**
- D. OBJEKTBSCHREIBUNG**
- E. GESCHICHTE UND UMFANG DER FORSCHUNGEN**
- F. STAND DER ARCHÄOLOGISCHEN FORSCHUNGSARBEITEN**
 - F.1. BEFESTIGUNGEN**
 - a. RÄUMLICHE ANORDNUNG**
 - b. STRATYGRAPHIE**
 - c. BEWEGLICHE FUNDE (BEHILFLICH BEI DER DATIERUNG)**
 - F.2. INNENBEBAUUNG**
 - MONUMENTALE ARCHITEKTUR
 - WOHNOBJEKTE
 - WIRTSCHAFTSOBJEKTE
 - ANDERE

F.3. BEWEGLICHE FUNDE

- ANZAHL
- ART
- BEI DER DATIERUNG BEHILFLICHE FUNDE

G. INTERPRETATION

G.1. CHRONOLOGIE

G.2. FUNKTION

G.3. REKONSTRUIERUNG

H. SIEDLUNGEN UND GRÄBERFELDER IN DER NÄHE VOM BURGWALL

I. ORT DER BEHERBERGUNG DER FUNDE UND DER DOKUMENTATION

J. BEMERKUNGEN

K. KARTEN, PLÄNE, ABBILDUNGEN

L. BIBLIOGRAPHIE

Von besonderer Wichtigkeit wäre die entsprechende Darstellung der Informationen über den Erhaltungszustand und aktuelles Aussehen der Objekte (**D**) sowie auch über den archäologischen Forschungsstand (**F**) samt dem illustratorischen Teil d.h. Plänen, Fotos, Abbildungen (**K**). Punkt **F** soll die Ergebnisse der dendrochronologischen, petrographischen u.a. Analysen umfassen. Die Glaubwürdigkeit des Objekts als eines frühmittelalterlichen und in den Anfang des Spätmittelalters datierten Burgwalls kann gefestigt oder geschwächt werden, wenn es Zweifel bei der Identifizierung gibt – keine urkundliche Nennung in den damaligen schriftlichen Quellen (**B**). Erst nachdem solche Informationen dargestellt worden sind, kann die Interpretation erfolgen, denn nur dann ist es möglich, ihre Richtigkeit zu verifizieren.

Die Informationen über viele westukrainische Fundstellen (es bestehen Zweifel, ob alle in der Literatur erwähnten Fundstellen als archäologische Fundstellen bezeichnet werden können), die als frühmittelalterliche oder aus dem Anfang des Spätmittelalters stammende Burgwälle bezeichnet werden, sind nicht nur unvollständig sondern enthalten sogar grundsätzliche Mängel, die es verursachen, dass die Fundstellen als Festigungsobjekte aus dem IX und der ersten Hälfte des XIV Jhs nicht gesehen werden können. Die Lücken in den Veröffentlichungen entscheiden natürlich nicht endgültig über die Art oder die Chronologie der Fundstelle, sondern sollen Ansporn für weitere archäologische Forschungen und richtige wissenschaftliche Datenbearbeitung sein (Bei den meisten Forschungsarbeiten fehlt leider die richtige Veröffentlichung der Forschungsergebnisse.). Auch die Verifikation ist wegen der elementaren Mängel in der Dokumentation nicht möglich – fast 2/3 der Siedlungen, die im Katalog enthalten sind. Die Fundstellen, in deren Beschreibung die Informationen über die Festigungsanlagen und bewegliche Funde enthalten sind, machen ca. 1/3 der gesamten im Katalog enthaltenen Siedlungen aus. Es bedeutet jedoch nicht dass diese Informationen zufriedenstellend sind, weil sie meistens in Form kurzer Berichte oder Artikel, die höchst unvollkommen sind auftreten, und dazu fehlt es noch an dem illustratorischen Teil (und wenn er schon vorhanden ist, dann ist er sehr gering.).

Aufgrund der Publikationen kann man feststellen, dass die archäologischen Forschungen auf verhältnismässig vielen

Fundplätzen durchgeführt wurden, die als frühmittelalterliche oder dem Anfang des Spätmittelalters angehörende Burgwälle bezeichnet werden. Es ist leider nicht immer möglich den Forschungscharakter richtig zu präzisieren. Es scheint jedoch, dass die Ausgrabungsarbeiten – sowohl diese großangelegten als auch Sondierungsgrabungen (es ist schwer eine Grenze zwischen ihnen zu setzen) auf ca. 15% der Fundplätze geführt wurden, und die Sondagen umfaßten ca. 14% der Fundplätze. Die Festigungsanlagen wurden, in verschiedenem Ausmaß, infolge der Ausgrabungsarbeiten bestätigt. Die Geländebegehungen und auch Forschungen vom unbestimmten Charakter – möglich auch Geländebegehungen – hat man auf ca. 24% der Fundplätze aufgenommen. Man kann es vermuten, dass die Geländebegehungen auch andere Fundstellen umfaßten, wir finden jedoch in der Fachliteratur keine direkten Informationen darüber.

In diesem Bericht wurden ein paar mit den Burgwällen verbundene Fragen besprochen, d.h. Typologie, Konstruktion der Festigungsanlagen, Relikte der Bebauung, bewegliche Funde, und auch das Vorhandensein der älteren und jüngeren Funde (jünger als IX – erste Hälfte des XIV Jhs) und Chronologie.

Die Glaubwürdigkeit der frühmittelalterlichen und spätmittelalterlichen (Anfang) Chronologie und der Burgwallzugehörigkeit der in dieser Arbeit berücksichtigten Fundplätze ist verschieden. Man versucht sie einzuteilen, wobei man es zugeben soll, dass diese Klassifizierung sehr oberflächlich ist – in Hinsicht auf den Glaubwürdigkeitsgrad. Die Klassifizierung kann fehlerhaft sein, und dies resultiert aus dem mangelhaften Zugang zu den Ergebnissen der archäologischen Forschungen. Deshalb kann die unten vorgestellte Klassifizierung der Fundplätze in Kategorien nur symbolisch gesehen werden und kann infolge der weiteren archäologischen Studien verifiziert werden. Als das Klassifizierungskriterium hat man die Glaubwürdigkeit der Fundstelle als eines aus dem IX bis zur ersten Hälfte des XIV Jhs stammenden Burgwalls vorgeschlagen.

Die oben genannten Fundstellen wurden, hinsichtlich ihrer Glaubwürdigkeit im Lichte der zugänglichen Informationen, in drei Gruppen unterteilt:

- Gruppe I – wenig glaubwürdige Fundstellen
- Gruppe II – Fundstellen gewissermassen glaubwürdig
- Gruppe III – Fundstellen von großer Glaubwürdigkeit (Burgwälle aus dem Frühmittelalter oder Anfang des Spätmittelalters);

Man muss jedoch daran denken, dass diese Klassifizierung nicht immer mit dem wirklichen Stand der Dinge übereinstimmt.

Zusammenfassend soll man feststellen, dass das zugängliche Wissen von den erwähnten Burgwällen drei westukrainischen Bezirke (Iwano-Frankowsk, Lwów, Tarnopol) nicht zufriedenstellend ist. Der Erkennungsgrad und vor allem die Veröffentlichung der Forschungsergebnisse ist ungenügend. Aufgrund der zugänglichen Publikationen ist es unmöglich, eine objektive Beurteilung der methodischen Richtigkeit der Forschungen und ihrer Interpretation zu verfassen. (Es ist nur aufgrund der Forschungsdokumentation oder vollständiger Quellenpublikation möglich) Es scheint jedoch, dass man

den Erkennungswert der potentiell wertvollen Fundstellen, die eben Burgwälle sind, nicht vollständig ausgenutzt hat. Den Wissensstand von diesen Fundstellen kann nur professionelle Bearbeitung und Veröffentlichung der Forschungsdokumentation und der Funde verbessern.

Man kann die Vermutung ziehen, dass das Burgwallnetz auf dem besprochenen Gebiet sich wenig von diesem auf den benachbarten Grenzgebieten in Polen – in Kleinpolen und vor allem im Zuflussgebiet des oberen und mittleren San und Wisloka – unterschied, und dass die Situation in diesen drei westukrainischen Bezirken gewisse Parallelen zu der Situation in Kleinpolen aufweist, wo die grosse Sammlung 311 ver-

schieden glaubwürdigen Objekte auf 88 sichere eingeschränkt wurde (die grabungsmässig untersucht wurden). Man soll es hinzufügen, dass ein grosser Teil der im Katalog enthaltenen Objekte, nur Überbleibsel spätmittelalterlicher und neuzeitlicher befestigter Adelshöfe sind, die als Vorwerk – Burgwälle bezeichnet werden.

Diese Überlegungen könnte man mit einer Bemerkung zusammenfassen – nur ein professioneller und genauer Umgang mit den Quelleninformationen kann zur Identifikation (in der gegenwärtigen Westukraine) eines Teils des wahren historischen Bildes der Ukraine im IX – XIV Jh. führen.

Радослав Ливох

Состояние изучения городищ эпохи раннего и начала позднего средневековья в Западной Украине (Ивано-Франковская, Львовская и Тернопольская область)

Резюме

Задачей предлагаемой работы является отображение состояния доступных в научном обращении сведений о западноукраинских городищах эпохи раннего и начала позднего средневековья. Она состоит из трех частей: I – содержащей вступительные замечания, обзор и оценку развития изучения городищ и публикации их результатов, а также итоги; II – каталога, содержащего информацию об отдельных памятниках, к которому приобщена карта памятников; III – библиографии. Следует отметить, что работа не имеет монографического характера, а является всего лишь вступительным очерком о знаниях на эту тему.

В настоящей статье рассмотрены три западноукраинские области – Ивано-Франковская (13,9 тыс. км²), Львовская (21,8 тыс. км²) и Тернопольская (13,8 км²) – общей площадью 49,5 тыс. км². Она охватывает период от IX до I пол.XIV века. Нижняя хронологическая граница отнесена к IX в. потому, что именно тогда на рассматриваемой территории возникли первые раннесредневековые грады, верхняя граница связывается с изменениями в политике и военном зодчестве.

Городища Западной Украины могут быть важным источником, используемым при попытках реконструкции исторического процесса, происходящего на этой территории в эпоху раннего и в начале позднего средневековья. Однако, для того, что бы быть достоверным источником, городища должны быть надлежащим образом распознаны, а результаты исследований представлены таким образом, чтобы имелась возможность верифицировать их в научном обращении.

Достоверная информация об археологическом памятнике – городище должна содержать данные, упорядоченные согласно следующей анкеты:

АНКЕТА-ОПИСАНИЕ ГОРОДИЩ

- A. (№ ПОРЯДКОВЫЙ) АДМИНИСТРАТИВНЫЕ ДАННЫЕ**
- B. ПИСЬМЕННЫЕ ИСТОЧНИКИ, ИСТОРИЧЕСКИЙ ОЧЕРК**
- C. ФИЗИОГРАФИЯ ТЕРРИТОРИИ, МЕСТОНАХОЖДЕНИЕ ОБЪЕКТА**
- D. ОПИСАНИЕ ОБЪЕКТА**
- E. ИСТОРИЯ И ОБЪЕМ ИССЛЕДОВАНИЙ**
- F. СОСТОЯНИЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО ОПРЕДЕЛЕНИЯ**
 - F.1. УКРЕПЛЕНИЯ**
 - планировка
 - стратиграфия
 - вещевой материал (датирующие предметы)
 - F.2. ВНУТРЕННЯЯ ЗАСТРОЙКА**
 - монументальная архитектура
 - жилищные постройки
 - хозяйственные постройки
 - другие
 - F.3. ВЕЩЕВОЙ МАТЕРИАЛ**
 - количество
 - разновидность
 - датирующие предметы
- G. ИНТЕРПРЕТАЦИЯ**
 - G.1. ХРОНОЛОГИЯ**
 - G.2. НАЗНАЧЕНИЕ**
 - G.3. РЕКОНСТРУКЦИЯ**
- H. ПОСЕЛЕНИЯ И ПРИГОРОДИЩЕНСКИЕ МОГИЛЬНИКИ**
- I. МЕСТО ХРАНЕНИЯ НАХОДОК И ДОКУМЕНТАЦИИ**
- J. ПРИМЕЧАНИЯ**
- K. КАРТЫ, ПЛАНЫ, РИСУНКИ**
- L. ЛИТЕРАТУРА**

Особенно существенным является представление подлинных данных о состоянии сохранности и настоящем виде объекта (D), а также о состоянии археологического определения (F) вместе с иллюстративной частью, т.е. планами, фотографиями и рисунками (K). В пределах пункта F должны содержаться результаты анализов: дендрохронологического, радиоуглеродного, петрографического и др. Конечно, достоверность объекта как городища раннесредневекового или начала позднего средневековья подтверждает – или повышает, если существуют сомнения, связанные с его идентификацией – упоминание в письменных источниках (B). Только после надлежащего представления таких данных, возможна интерпретация (G) с последующей перепроверкой.

Объем информации о многих западноукраинских памятниках (могут быть сомнения, все ли из упомянутых в литературе являются археологическими памятниками), определяемых как городища раннесредневековые или начала позднего средневековья, является не только не полным, но содержит в основе неверные данные, из-за которых памятник не должен рассматриваться как укрепленный объект IX – I пол. XIV в. Очевидно, что ошибки в публикациях не являются окончательно решающими в определении категории или хронологии памятника, а должны побуждать к препровождению археологических исследований и правильной подаче их результатов в научное обращение (большинство проведенных исследовательских работ, к сожалению, не дождалось надлежащей публикации). Верификация невозможна – в виду отсутствия элементарных данных – почти для 2/3 памятников, представленных в „Каталоге”. Памятники, в информации о которых поданы известия об укреплениях и вещевом материале, составляют около 1/3 всех взятых во внимание, однако, это не значит, что информация о них удовлетворительна, поскольку зачастую им посвящены лишь краткие сообщения или небольшие статьи, несущие информацию далеко не совершенную, часто лишенную иллюстративной части (если же она и есть, то ограниченная).

На основании публикаций можно подтвердить, что археологические исследования проводились на многочисленных памятниках, определенных как раннесредневековые городища и городища начала позднего средневековья. К сожалению, не всегда возможно правильное определение характера исследований, однако, кажется, что раскопки – в равной мере масштабные как и шурфовочные работы, из-за чего между ними трудно провести границу – проводились на около 15% памятников, а небольшие шурфовочные работы на ок. 14%. В разной степени распознаны укрепления ок. 12%. Разведки и работы неопределенного характера – предположительно разведки – проведены на ок. 24% памятников. Можно допустить, что в результате разведки были исследованы еще и другие памятники, однако об этом в литературе нет никаких данных.

В настоящей работе вкратце рассмотрены несколько аспектов, связанных с городищами, а именно: величина

и типология, конструкция укреплений, следы застройки, вещевой инвентарь, наличие материала, более раннего и более позднего чем IX – I пол. XIV в., и хронология.

Степень достоверности хронологии раннесредневековой и начала позднего средневековья, а также признаков, относящихся рассматриваемые в настоящей работе памятники к категории городищ, является весьма разной. В статье сделана попытка их разделения – следует признать, что довольно, механического – согласно степени достоверности. Эта попытка, однако, обременена большой вероятностью ошибок, которые обусловлены недостаточным уровнем публикаций результатов археологических исследований. В виду этого, представленное ниже разделение на категории вероятности памятников как городищ IX – I пол. XIV в. имеет скорее символическое значение, и его следует расценивать как вступительные усилия, которые могут быть доказаны или опровергнуты в ходе дальнейших археологических исследований в области средневековья.

Памятники, определяемые как городища раннесредневековые и начала позднего средневековья, разделены на три группы – в зависимости от степени их достоверности в свете опубликованных данных:

- группа I – памятники с самой низкой степенью достоверности;
- группа II – памятники с надежной степенью достоверности;
- группа III памятники с высокой степенью достоверности (городища раннесредневековые или начала позднего средневековья).

Возможно разделение и на большее количество групп, однако, это исказило бы облик, доступной в научном обращении, информации о городищах – или т.нз. городищах – раннесредневековых и начала позднего средневековья. Следует помнить, что предоставленная оценка не всегда соответствует действительному состоянию вещей.

Подводя итоги, необходимо отметить, что состояние доступных сведений о городищах раннесредневековых и начала позднего средневековья трех западных областей (Ивано-Франковской, Львовской, Тернопольской) Украины является неудовлетворительным. Объем распознавания городищ и, особенно, объем публикации результатов исследований – незначителен. На основании доступных публикаций невозможно составить объективную оценку о том, насколько была правильной методика исследований и интерпретация их результатов (поскольку судить об этом можем лишь на основании наличной документации исследований и неполной публикации источников). В то же время, представляется, что в полной мере не использована потенциальность познавательных качеств очень ценных памятников, каковыми являются городища. Исправить состояние доступных в научном обращении данных может только профессиональная обработка и публикация документации исследований и находок.

Можно предположить, что сеть городов на рассматриваемой территории не отличалась основательно от известной на прилегающих районах современной Поль-

ши – в Малопольше, особенно, в бассейне верхнего и среднего Сана и Вислоки, т.е. ситуация на территории трех рассматриваемых западноукраинских областей аналогична малопольской, где большой свод 311 объектов разной достоверности, в последнее время ограничен до 88 надежно достоверных, на которых проведены раскопки. Следует отметить, что значительное количество оборонных объектов, внесенных в „Каталог” – это достоверные остатки позднесредневековых и фортификацио-

ванных шляхетских дворов нового времени, называемых „фольварочными городищами” или – не совсем удачно – „сарматскими городищами”.

Эти размышления можно закончить примечанием, что только профессиональная и тщательная интерпретация источниковой информации позволит осуществить правдивую идентификацию исторической действительности IX–XIV вв. на территории современной Западной Украины.

Metodyka datowania w archeologii wczesnego średniowiecza zachodniej Ukrainy, Археологічні дослідження Львівського університету, вип. 21, 2017, s. 24-52.

УДК 902.6(477.8) "653"

METODYKA DATOWANIA W ARCHEOLOGII WCZESNEGO ŚREDNIOWIECZA ZACHODNIEJ UKRAINY

Radosław LIWOCH

*Muzeum Archeologiczne w Krakowie
ul. Senacka, 3, Kraków, 31–002, Polska,
e-mail: liwochradoslaw@gmail.com*

Jednym z głównych zadań archeologa rozpoznającego relikty minionej rzeczywistości jest odpowiedź na pytanie o czas, w którym istniała. Niniejsza rozprawka poświęcona jest właśnie zagadnieniu chronologii w archeologii. Przedmiotem rozważań są metody oraz – w mniejszym stopniu – podstawy datowania materialnych pozostałości trwającego siedem i pół stulecia wczesnego średniowiecza (V/VI w. – połowa XIII w.; kultury: praska, rajkowska i staroruska) na zachodnich ziemiach współczesnej Ukrainy.

Archeolog mediewista w postępowaniu prowadzącym do ustalenia wieku stanowisk archeologicznych, warstw kulturowych, obiektów nieruchomych i zabytków ruchomych posługuje się różnymi metodami. Datować może bezpośrednio (po przeprowadzeniu odpowiednich analiz) lub pośrednio (w oparciu o określenie chronologii kontekstu). Rozróżnia datowanie relatywne oraz absolutne. Każda z metod wyznaczania chronologii w archeologii ma właściwe sobie ograniczenia. Zatem oczywista jest konieczność kompensowania – w miarę możliwości – niedostatków poszczególnych sposobów przez zastosowanie jednego lub kilku innych w celu uwiarygodnienia wyników datowań.

Omówione są dwie grupy sposobów datowania oraz przedstawione przykłady ich zastosowania. Pierwszą określić można jako grupę metod humanistycznych, a zaliczają się do niej: stratygraficzna i kartograficzna, typologiczna, historyczna, importów oraz powiązana z dwiema ostatnimi numizmatyczna. Druga to grupa metod przyrodniczych, należą zaś do niej: dendrochronologiczna, radiowęglowa, termoluminescencyjna oraz archeomagnetyczna (paleomagnetyczna).

Słowa kluczowe: wczesne średniowiecze, zachodnia Ukraina, metodyka datowania.

*...bieg historii jest niepowstrzymany
i nigdy nie przecina go żadna bariera.*
[S. Runciman, 1994, s. 7]

WPROWADZENIE

Jednym z głównych zadań archeologa rozpoznającego relikty minionej rzeczywistości jest odpowiedź na pytanie o czas, w którym istniała¹. Właśnie zagadnieniu chronologii w archeologii poświęcona jest niniejsza rozprawka. Przedmiotem rozważań są metody oraz – w mniejszym stopniu – podstawy datowania materialnych pozostałości trwającego siedem i pół stulecia wczesnego średniowiecza² na zachodnich ziemiach współczesnej Ukrainy.

Archeolog mediewista w postępowaniu prowadzącym do ustalenia wieku stanowisk archeologicznych, warstw kulturowych, obiektów nieruchomości i zabytków ruchomych posługuje się różnymi – omówionymi poniżej – metodami. Datować może bezpośrednio (po przeprowadzeniu odpowiednich analiz) lub pośrednio (w oparciu o określenie chronologii kontekstu). Rozróżnia datowanie względne albo relatywne (oszacowanie wieku zabytku w stosunku do innych, np. stwierdzenie, że przedmiot A jest starszy od przedmiotu B) oraz bezwzględne albo absolutne (przypisanie zabytkowi wieku kalendarzowego, zwykle w postaci przedziału czasowego, np. stwierdzenie, że przedmiotu C używano w 2. połowie XII – 1. połowie XIII w.). Każda z metod wyznaczania chronologii w archeologii ma właściwe sobie ograniczenia. Zatem oczywista jest konieczność kompensowania – w miarę możliwości – niedostatków poszczególnych sposobów przez zastosowanie jednego lub kilku innych w celu uwiarygodnienia wyników datowań.

¹ Pytanie “KIEDY?” jest jednym z trzech – obok “kto?” i “gdzie?” – podstawowych pytań, które powinien zadawać archeolog prowadzący badania. Jedynie na pytanie “gdzie?” można odpowiedzieć z wysokim stopniem dokładności. W wypadku pytania “kto?” bardzo rzadko odpowiedzią może być osobnik, a zazwyczaj jest nią grupa ludzka. Na pytanie “kiedy?” odpowiedź o różnej dokładności uzyskuje się drogą pośrednią lub przy współdziałaniu nauk humanistycznych i przyrodniczych, które w tym zakresie określić trzeba jako pomocnicze archeologii [por.: Moberg, 1977].

² Rozpatrywany jest okres od V/VI w. do połowy XIII w., który dzieli się zwykle [por. np.: Parczewski, 1991, s. 27] na trzy fazy: wczesnosłowiańską (V/VI – VII w.), plemienną (VII/VIII – X w.) i wczesnopaństwową (X/XI – 1. połowa XIII w.), z odpowiadającymi im jednostkami kulturowymi: praską, rajkowską i staroruską, która trwa także w średniowieczu późnym. Być może właściwe byłoby wyraźniejsze wydzielenie fazy wczesnopaństwowej i nazywanie jej średniowieczem środkowym.

Istotnym uzupełnieniem tradycyjnych studiów archeologicznych – nazwanych przez autora humanistycznymi – są metody przyrodnicze, dzięki którym wyznaczyć można bezwzględny wiek zabytków ruchomych, obiektów, stanowisk i kultur³. W datowaniu wykorzystywane mogą być metody geochronologii izotopowej [por.: A. Pazdur, M. F. Pazdur, 1994], spośród których radiowęglowa i termoluminescencyjna przydatne są w badaniach wczesnego średniowiecza, a także archeomagnetyczna oraz dendrochronologiczna, której wartości dla poznania tego okresu nie można przecenić. Zauważyć jednak trzeba, że posługiwanie się wymienionymi metodami nie zwalnia archeologów od obowiązku naukowej krytyki źródeł [Kadrow, 1994, s. 144; por. też: Łoźny, 1995, s. 202–204].

METODY HUMANISTYCZNE

Metody stratygraficzna i kartograficzna

Najczęściej stosowanym i bardzo pewnym sposobem określania chronologii względnej jest metoda stratygraficzna. Oparta jest na prawidłowości, zgodnie z którą warstwy leżące niżej są starsze niż warstwy leżące ponad nimi (por. ryc. 1). Rozróżnia się stratygrafię wertykalną (w wypadku następstwa warstw w pionie) oraz horyzontalną (przy przecinaniu się obiektów współwystępujących w poziomie). W wypadku tej metody ważne jest ustalenie współczesności pozostałości archeologicznych. Warstwy kulturowe, w tym wypełniska obiektów, mogły formować się przez stosunkowo długi czas, nie ma zatem pewności, czy ich zawartość jest równoczesowa. Dlatego istotne znaczenie mają zespoły zwarte (głównie groby i skarby zawierające przedmioty zdeponowane jednocześnie⁴), dają bowiem podstawę do datowania seriacyjnego. Następstwo warstw tworzy sekwencję chronologii względnej także dla przedmiotów w nich zalegających, tak więc wydatowanie przedmiotu umożliwia przypisanie daty bezwzględnej całej warstwie (wraz z zawartymi w niej zabytkami ruchomymi). Seria dat związanych z różnymi warstwami pozwala na sporządzenie chronologii absolutnej dla pełnej sekwencji. Zatem połączenie metody stratygraficznej z metodami datowania bezwzględnego jest pewną podstawą do oceny wieku stanowisk

³ Znaczenie przyrodniczych metod w weryfikacji tradycyjnej chronologii ceramiki słowiańskiej, która jest podstawową kategorią źródłową wczesnych faz średniowiecza, pokazują np. artykuły M. Dulnicza [Dulnicz, 1994, 2007].

⁴ Co nie znaczy, że wszystkie te przedmioty zostały wykonane w tym samym czasie. Przykładem skarbu III grupy wg G. Korzuhinój, który zawierał również ozdoby starsze (odpowiadające II grupie skarbów), jest znalezisko z Targowicy [Liwoch, 2013, s. 12–13, 27, ryc. 9, tam lit.].

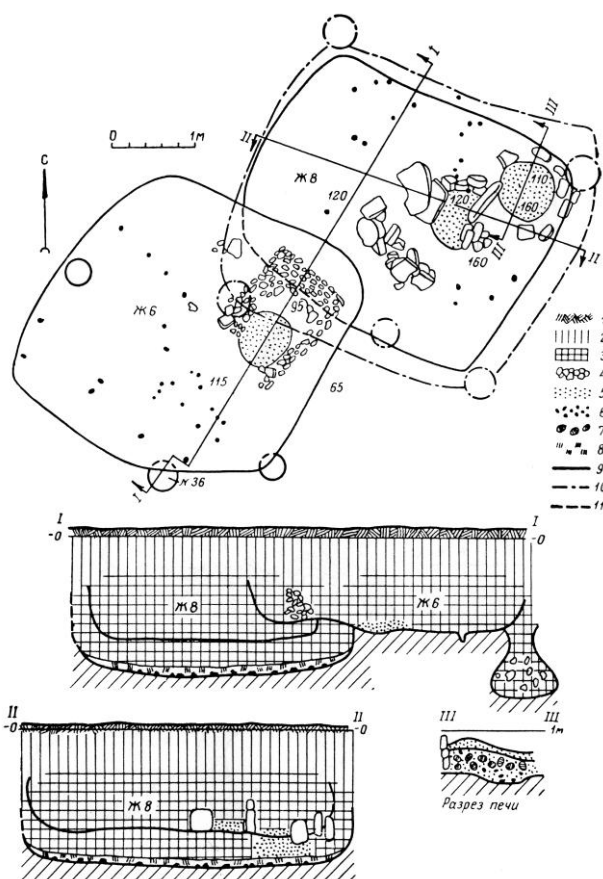

Рис. 1. Планы і przekroje chat 6 (młodszej) i 8 (starszej) na osadzie w Niezviskach (wg Смирнова, 1961, с. 214, рис. 3).

archeologicznych i ich zawartości [por.: Kaczanowski, Kozłowski, 1998, s. 18; Renfrew, Bahn, 2002, s. 112–113].

Do określenia chronologii względnej w archeologii używa się także metody kartograficznej (zonograficznej), która opiera się na czasoprzestrzennej zmienności występowania pewnych typów zabytków. Badanie zmieniającego się w czasie zasięgu używania wytworów może być podstawą do wydzielenia różnowiekowych i wykluczających się stref ich rozprzestrzenienia. Zastępowanie jednych typów określonego rodzaju przedmiotów przez inne typy albo zmiany częstotliwości ich występowania z upływem czasu, można na zasadzie interpolacji przenosić na znaleziska poza kontekstem

stratygraficznym, wyznaczając tym sposobem relatywny wiek jednych przedmiotów w stosunku do innych. Mamy wtedy do czynienia z seriacją, która jest ważnym kryterium sporządzania sekwencji chronologicznych [por. Kaczanowski, Kozłowski, 1998, s. 18].

Metoda typologiczna

Zasadniczym etapem analizy zabytków – materialnych pozostałości minionych społeczności – jest ich klasyfikacja. Zbliżone wytwory łączy się w typy w celu ich uporządkowania formalnego i chronologicznego, a także geograficznego⁵. Już podstawowe kryterium klasyfikacyjne w archeologii, czyli surowiec, pozwoliło na podział kultury ludzkiej na epoki: kamienia, ewentualnie miedzi, brązu i żelaza. Przyjęta w archeologii zasada, iż *podobne idzie w parze z podobnym*, jest wykorzystywana do badań zarówno znalezisk z zespołów, jak i tzw. luźnych (pozbawionych kontekstu archeologicznego). Przy wykorzystaniu technik seriacji – stylistycznej i częstotliwościowej – można porządkować grupy przedmiotów tego samego rodzaju w szeregi typów, a następnie ustalać kolejność ich występowania w czasie (z założenia sąsiadujące ze sobą przedmioty mają więcej cech wspólnych niż przedmioty chronologicznie odległe). Jest to metoda datowania względnego.

Seriacja stylistyczna polega na porządkowaniu zabytków wg podobieństwa stylu. Zmiany w wyglądzie poszczególnych rodzajów przedmiotów mogą być odbiciem upływu czasu, odległości w przestrzeni lub obu tych czynników. Zadaniem archeologa jest określenie, który z nich zaistniał, albo czy zaistniały oba. Zwykle im bardziej ograniczony jest obszar,

⁵ Dotyczy to także kamiennej architektury monumentalnej z wczesnego średniowiecza, która jest w zasadzie przedmiotem zainteresowania historyków sztuki (historyków architektury), mają oni bowiem kompetencję w klasyfikacji stylistycznej i analizie kontekstu historycznego dzieł [por. np.: Rodzińska-Choraży, 2000], lecz w wielu wypadkach jest również obiektem studiów archeologów. Na obszarze Rusi Halickiej zdecydowana większość budowli rozpoznawana była archeologicznie, ponieważ zachowała się – choć w mocno zmienionej postaci – jedynie cerkiew św. Pantaleona (Pantelejmona) w Świętym Stanisławie (Szewczenkowem). Na Wołyniu sytuacja jest podobna, a zachował się tylko sobór Zaśnięcia Bogurodzicy we Włodzimierzu. Relikty wczesnośredniowiecznej drewnianej architektury cerkiewnej i pałacowej przetrwały wyłącznie w stanie kopalnym, dlatego są badane głównie przez archeologów. Przy okazji warto zacytować XVII-wieczną obserwację Pawła z Aleppo, który ze swym ojcem Makarym, patriarchą antiocheńskim, zmierzał przez Ukrainę do Moskwy: *Na ogół wszystkie zabudowania w miastach tego kraju są drewniane i gdy strawi je pożar, giną po nich ślady, pozostają jedynie wzniesione z kamienia* [Kowalska, 1986, s. 74]. Nie inaczej było w młodszej fazie wczesnego średniowiecza.

z którego pochodzą typizowane zabytki, tym poprawniejsze jest odzwierciedlenie upływu czasu w seriacji. Nie można zakładać, że zmiany przebiegają od form prostych do złożonych, lub że ich wynikiem będzie stan, który określamy jako postęp. Do ustalenia chronologii – początku / typu najwcześniejszego i końca / typu najpóźniejszego – seriacji (typologii) konieczne jest użycie innych metod datowania [por.: Renfrew, Bahn, 2002, s. 116–117; Ashmore, Sharer, 2008, s. 174–176].

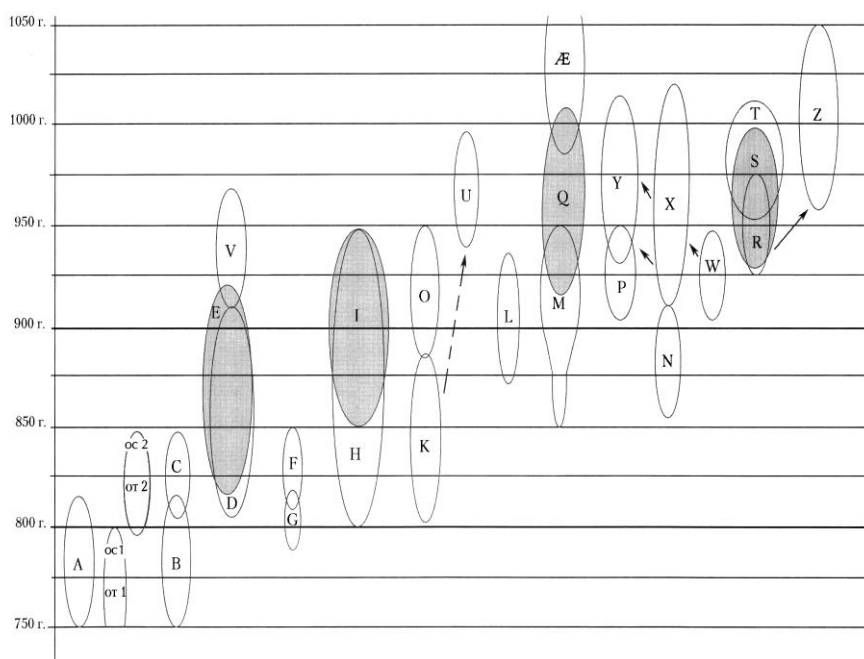

Рис. 2. Schemat rozwoju typów mieczy wg J. Petersena (wg Вешнякова, 2005, с. 323, табл. 2).

Seriacja częstotliwościowa służy porządkowaniu sekwencji stanowisk albo depozytów za pomocą analizy częstotliwości występowania poszczególnych typów lub stylów zabytków. Opiera się na założeniu, że zmiany częstości występowania wszystkich typów zabytków przebiegają wg jednego wzorca – od pojawienia się danego typu, przez jego rozpowszechnienie, do wyjścia z użycia. Typy różnią się długością funkcjonowania i stopniem popularności, jednak w większości wypadków częstotliwość występowania typu można przedstawić w formie diagramu zbliżonego kształtem do soczewki (krzywa o kształcie okrętu; por. ryc. 2). Metoda ta ma wartość chronometryczną pod warunkiem powiązania jej ze

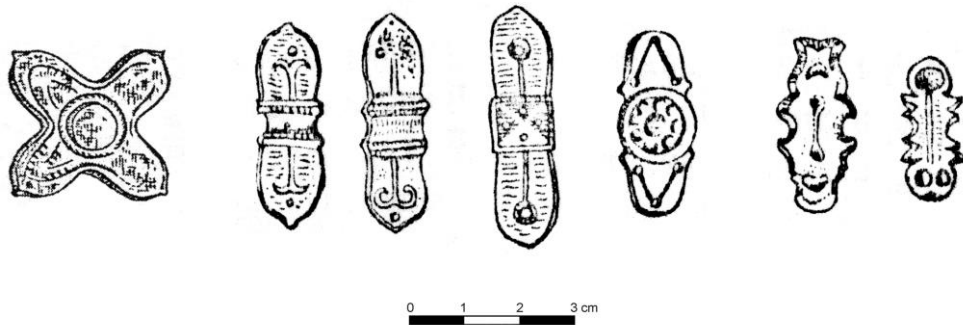

Рис. 3. Зabytkи в стилу геральдичным з grodziska в Zimnie (wg Ауліх, 1972, с. 62, 65, рис. 6, 1, табл. XII, 3–8).

stratyfografią wykopaliskową [por.: Renfrew, Bahn, 2002, s. 116–118; Ashmore, Sharer, 2008, s. 175–177].

W ramach metody typologicznej mieści się datowanie krzyżowe (porównanie sekwencji). Wykorzystuje się je w wypadku niemożności zastosowania seriacji na badanym stanowisku. Zabytkи z niego porównuje się z udokumentowanymi sekwencjami przedmiotów z sąsiednich – niekiedy w bardzo szerokim znaczeniu tego słowa – stanowisk. Oparte jest na przypuszczeniu o istnieniu dawnych powiązań kulturowych, które powodują, że podobieństwa zabytków nie są przypadkowe. Porównanie sekwencji bywa zawodne, zatem powinno się je realizować tylko tam, gdzie nie można użyć innego sposobu. Datowanie krzyżowe jest niezmiernie przydatne w budowaniu chronologii regionalnych. Zacytować można W. Ashmore i R. J. Sharera [Ashmore, Sharer, 2008, s. 177]: *Dopasowując do siebie sekwencje ustalone dla pojedynczych stanowisk i regionów, archeolodzy tworzą siatki czasowo-przestrzenne, stosowane przy rekonstrukcji kulturowo-historycznej (...), pozwalające na identyfikację trendów zmian kulturowych i stabilizacji na dużych przestrzeniach i w długich okresach czasu.* Przykładem mogą być znalezione na pozostałościach grodu w Zimnie zabytkи в stylу геральдичным (rys. 3), którego chronologia odpowiada naddnieprzańskim skarbowi I grupy (Martinivka, Gaponovo, Kozivka i in.) wg O. Šeglovej, horyzontowi C-E Lučistego oraz pierwszemu okresowi środkowoawarskiemu nad Dunajem, tj. w przybliżeniu 2. i 3. ćwierci VII w. [Скиба, 2014, с. 267; Щеглова, Гавритухин, 2013, с. 157]. Potwierdzają one funkcjonowanie tego najstarszego na zachodniej Ukrainie – jednego z nielicznych z fazy wczesnosłowiańskiej w ogóle, znanego szczególnie ze względu na znaczną

liczbę wyrobów metalowych – grodziska wczesnośredniowiecznego przynajmniej w wieku VII⁶.

Do klasyfikowania i ustalania chronologii wczesnośredniowiecznych zabytków z zachodniej Ukrainy przydatne są np. typologie uzbrojenia sporządzone przez A. Kirpičnikova [Кирпичников, 1966a; 1966b; 1977] lub typologia ceramiki M. Parczewskiego [Parczewski, 1988a; 1988b].

Metoda historyczna

Najważniejszą zapewne procedurą na obszarach kultur dysponujących pismem i kalendarzem⁷ jest datowanie absolutne metodą historyczną [por. Renfrew, Bahn 2002, s. 121–126]. W wypadku wczesnego średniowiecza na zachodzie Ukrainy możliwe jest powiązanie archeologii z chronologiami i kalendarzami używanymi w Bizancjum (z czasem też na Rusi), a także w Europie łacińskiej oraz w świecie islamskim. Właściwe umiejscowienie w czasie obiektów nieruchomych i ruchomych pozwala na poprawną rekonstrukcję procesu kulturowego⁸, co jest jednym z zadań archeologa. W

⁶ Wg I. Gavrituchina [Гавритухин, 1998, s. 185–186] pierwsze ślady pobytu Słowian na stanowisku pochodzą z czasu nie późniejszego niż połowa VI w., natomiast upadek grodziska przypada na koniec kultury praskiej. Zaznacza on, że w rejonie Zimna nie odnotowano znalezisk z VIII w., tj. z wczesnych faz kultury rajkowskiej.

⁷ Historię chrześcijańskiej rachuby lat przedstawił ostatnio T. Stempa [Stempa, 2013].

⁸ Historycy i archeolodzy w rekonstrukcji zmian kulturowych odwołują się często do źródeł pisanych spoza analizowanego terenu. Pozostaje mieć nadzieję, że ich twórcy byli zorientowani w zagranicznej rzeczywistości lepiej niż współcześni francuscy turyści, których wizytę w czasie lokalnego święta na wsi toradzańskiej w Indonezji opisuje brytyjski antropolog N. Barley [Barley, 2000, s. 112–117]. Francuzom rzeczywistość zakłamuje ich własny przewodnik Chińczyk, antropologowi zaś objaśnia zaprzyjaźniony z nim Toradzanin Johannis. Autor pozwoli sobie zacytować dwa fragmenty: *Dla uczczenia okazji na środku pomieszczenia usypano ryż w lśniący czerwony kopczyk. – Gotowany z krwią – obwieścił przewodnik po francusku turystom. Ozwały się galijskie krzyki wyrażające wstręt. Przetłumaczyłem to Johannisowi. – Nieprawda. Ten ryż po prostu jest czerwony. – Z krwią świni albo bawołu, czasami z krwią psa – ciągnął autorytatywnie przewodnik. Słysząc było, jak kilku Francuzom, którzy skosztowali ryżu, zaczęło zbierać się na wymioty. oraz Pojawił się starszy człowiek, uginający się pod brzemieniem wieku, i rozpoczął bardzo długą i bardzo powolną orację. – To minaa, najwyższy kapłan starej religii... – wyjaśniał przewodnik. Johannis parsknął. – Po prostu głowa domu. Francuzi kręcili się jak w ukropie, robiąc zdjęcia. – ...mowa wygłaszana niezmiennie od tysięcy lat... – ciągnął przewodnik. – Tłumaczy, że ponieważ jest chrześcijaninem, nie zje ani odrobiny mięsa – sprostował Johannis. – ...opowiada mityczne dzieje... mówił przewodnik. – ...i Błogosławiona Maryja Dziewica – zakończył starzec.*

ramach tej metody mieści się datowanie monetami, które są rodzajem źródeł historycznych, czyli metoda numizmatyczna⁹. Zauważyć można, że podobny nieco do monetarnego walor datownika mają pieczęcie, jednak traktować je należy jako swego rodzaju *res extra commercium*, ponieważ po uwierzytelnieniu dokumentów trafiały do różnych – domowych, pałacowych i cerkiewnych – archiwów, gdzie mogły spoczywać przez długi czas.

Obecnie powszechnie obowiązująca jest era dionizyjska – nasza lub nowa era, czy też era po Chrystusie (*anno Domini, anno ab incarnatione Domini, anno dominicae*) i odpowiednio przed Chrystusem, dawna era, przed naszą erą – stosowana w łacińskiej Europie sporadycznie od VII w., w pełni zaś od stulecia X. W XIII w. używano jej również na Rusi Halickiej, Smoleńskiej i Połockiej. Opracowana została przez rzymskiego mnicha Dionizego Małego w VI w. Przy sporządzaniu tablicy paschalnej założył on, że Jezus urodził się w 753 r. od założenia Rzymu (*ab urbe condita*). Pomylił się o kilka lat, lecz pomyłka ta nie została nigdy poprawiona, nie powoduje bowiem błędu w korelacji er od założenia Rzymu i dionizyjskiej. W średniowieczu najbardziej rozpowszechnione było rozpoczynanie roku wg stylu Narodzenia Pańskiego (*a Nativitate Domini*), tj. od 25 grudnia. Styl ten stosowała kuria papieska, Niemcy, Szwecja, Czechy i Polska. Szeroko używany był też, zwłaszcza w komputystyce i prawie kanonicznym, styl Obrzezania (*a Circumcisione*), czyli od 1 stycznia [Szymański, 2006, s. 128, 131].

W latopisach ruskich liczono lata wg ery bizantyjskiej – od stworzenia świata (*ab origine mundi*) – której początek wyznaczono na 5508 r. p. n. e. Przy przeliczaniu na erę dionizyjską trzeba pamiętać, że rok mógł rozpoczynać się 1 marca i stąd przy stylu marcowym początek ery liczono od 5508, ale

⁹ Monety mają metrykę lepszą niż inne zabytki, dlatego powszechnie przyjmuje się [Suchodolski 2000, s. 229; 2012, s. 115, tam lit.], że są dobrymi wyznacznikami chronologii. Pamiętać jednak trzeba, iż czas obiegu monet bywa trudny do ustalenia, zależał bowiem – jak pisze S. Suchodolski [Suchodolski 2000, s. 237; 2012, s. 124] – od ich kruszcu i rodzaju, epoki, sytuacji politycznej i gospodarczej oraz przypadku. W VIII–XII w. we wschodniej Europie, która pozbawiona jest naturalnych źródeł srebra, w obrocie pieniężnym wykorzystywano monetę cudzoziemską – arabską i zachodnioeuropejską, w mniejszym stopniu bizantyjską, a sporadycznie ruską – często służącą jako surowiec do produkcji rzemieślniczej. Czas od jej wybicia do przejścia w kontekst archeologiczny wynosił od ok. 8,5 roku do ok. 50 lat [Седых, 2013, с. 165, 168–170; tam lit.]. Na omawianym terenie monety odkrywano są rzadko wyjąwszy – oczywiście – kilka skarbów, w których wystąpiły w znacznej liczbie. Zauważyć trzeba, że w niektórych wypadkach należy je traktować jako dewocjalia lub ozdoby, a nie jako miary wartości wymiennych.

styczeń i luty przypadały na 5507 r., natomiast przy stylu ultramarcowym od 5509 r., więc styczeń i luty przypadały na 5508 r. Na Rusi używano obu stylów – początek roku w marcowym jest późniejszy od początku naszego roku o dwa miesiące, natomiast w ultramarcowym wcześniejszy o dziesięć miesięcy. W stylu bizantyjskim (greckim) rok rozpoczynano 1 września, przy tym początek ery wypada na 5509 r., a miesiące od stycznia do sierpnia na rok 5508. Od XII w. spotykany był on na Rusi, jednak poza latopisami [Szymański, 2006, s. 129, 131]. Przykładem mogą być zapiski z *Latopisu lawrientiewskiego* dotyczące burzliwego – wiążącego się z walką o dominację na Rusi – rozstania pary książęcej z Włodzimierza, Romana Mścislawowicza i Predsławy Rurykówny. Ich analizę przeprowadził N. Bereżkov ustalając, że informacje zawarte pod 6705 r. zanotowano wg stylu ultramarcowego, a więc odpowiadają rokowi 6704 stylu marcowego, czyli okresowi od 1 marca 1196 do 28 lutego 1197 r. Jednak pierwsze zdania ustępu zawierające interesującą wiadomość odnoszą się przypuszczalnie do poprzedniego roku. Pozwala to datować Romanowy zamiar opuszczenia żony najpóźniej na luty 1196 r., podczas gdy samo porzucenie nastąpiło najprawdopodobniej jesienią 1196 r. [Dąbrowski, 2002, s. 30–33]. Innym – chyba najpowszechniej znanym w Polsce – egzemplum jest fragment *Powieści lat minionych* [Powieść minionych lat, 1999, s. 65], w której pod rokiem 6489 latopisarz podał: *Poszedł Włodzimierz ku Lachom i zajął grody ich: Przemyśl, Czerwień i inne grody...* Wiedza o stosunku kalendarza używanego na Rusi (era bizantyjska) do kalendarza używanego współcześnie (era dionizyjska) pozwala na odpowiednie przeliczenie i uzyskanie informacji, że książę Włodzimierz wyprawił się *ku Lachom* w 981 r. n. e. Jest wysoce prawdopodobne, że związek z tą wyprawą kijowskiego władcy i jego chrztem w 988 r. mają bogato wyposażone i w części chrześcijańskie pochówki podkurhanowe – przykłady grobów druzynnych – w Podhorcach. Autor [Liwoch, 2012; tam lit.] uważa je za ślad ruskiej ekspansji ku zachodowi i chrystianizacji ruskich elit z końca X w. Również niektóre zabytki architektury mogą być w pewnym stopniu datowane dzięki źródłom pisanim, wzmianka bowiem o obiekcie stanowi dla niego *terminus ante quem*. Przykładami są świątynie dawnego Halicza: cerkiew Zbawiciela (św. Spasa) przy dworze Wołodymyrka Wołodarewicza wspomniana pod 1153 r., cerkiew św. Bogurodzicy (sobór Uspieński, katedra Zaśnięcia NMP) pod 1187 r., cerkiew klasztorna św. Jana pod 1189 r. oraz prawdopodobnie cerkiew Archanioła Michała pod 1231 r. [Лукомський, 1998, c. 559].

Era mahometańska liczy lata od ucieczki Mahometa z Mekki do Medyny (*Hidżra*, *Hedżra*) w 622 r. Wiedza o niej przydatna jest do określania wieku

34 ISSN 2078–6093. Археологічні дослідження Львівського університету. 2017. Випуск 21
dirhemów, które napływały na omawiany teren w ostatnich wiekach I tysiąclecia n. e.

Metoda importów

Jedną z możliwości ustalenia chronologii bezwzględnej w archeologii jest synchronizacja za pomocą tzw. metody importów, która ściśle łączy się z metodą historyczną (i – naturalnie – numizmatyczną). Polega ona na wykorzystaniu pochodzących spoza badanego obszaru zabytków o znanym czasie wytworzenia – zwłaszcza monet – do datowania współwystępujących z nimi w zespołach zwartych wyrobów miejscowych. W wypadku wczesnego średniowiecza zachodniej Ukrainy przydatne mogą być importy z Europy łacińskiej, a także bizantyjskie i arabskie. Jednak w praktyce mają one znikome znaczenie, są bowiem nieliczne i zwykle bez należycie udokumentowanego kontekstu archeologicznego.

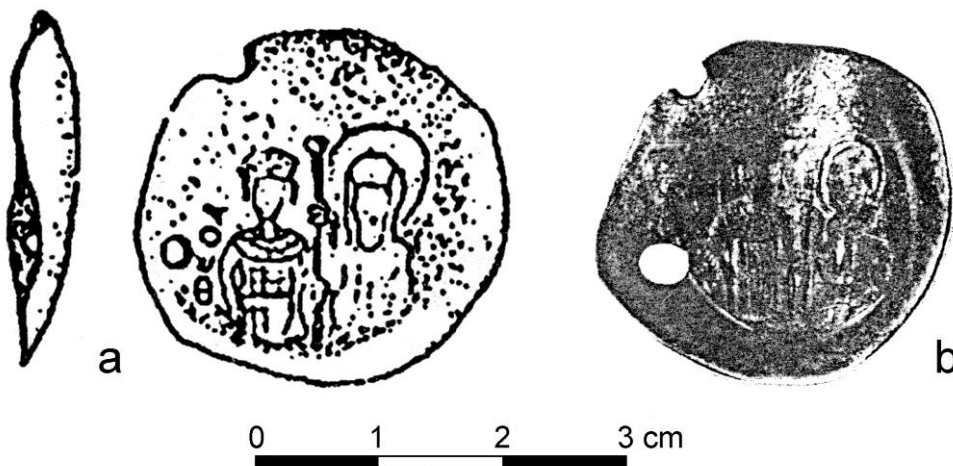
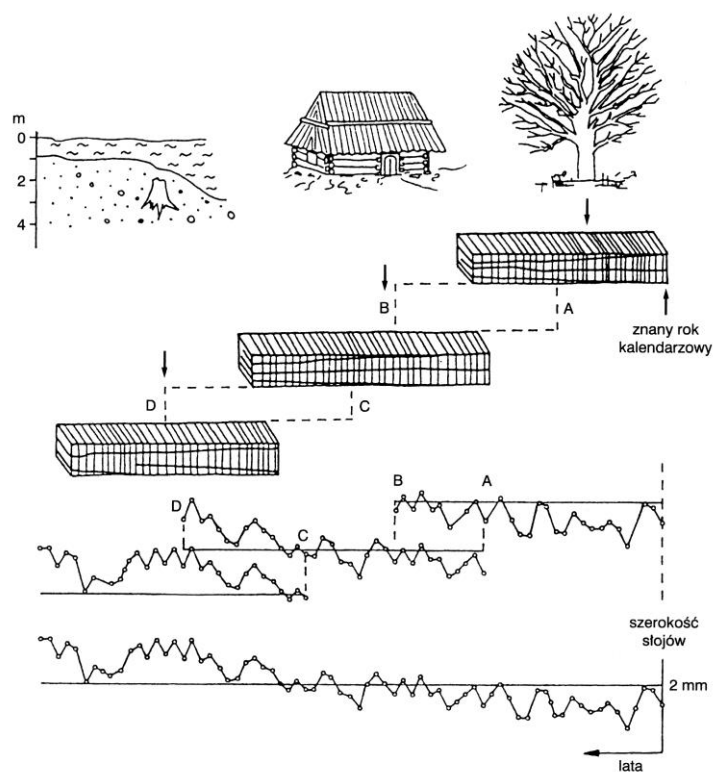

Рис. 4. Moneta z tzw. kapiszcza 3 na grodzisku Dźwinogród w Kręciłowie (a – wg Ягодинська, 2010, с. 243, рис. 10, 8, b – wg Русанова, Тимощук, 1998, с. 155, рис. 9, 2).

Przykładem importowanego wyznacznika chronologii jest przerobiona na zawieszkę miedziana moneta miseczkowata (rys. 4) z tzw. kapiszcza 3 na grodzisku Dźwinogród w Kręciłowie [Русанова, Тимощук, 1993, с. 41, 57, 59, рис. 47, 4]. Pochodzi ona z Tesaloniki, z lat 1224–1230, jest więc zapewne – czego nie podają autorzy – monetą Teodora Angelosa Komnena, od 1224 r. cesarza rezydującego w tym mieście. W obiekcie odkryto bogaty inwentarz [Русанова, Тимощук, 1993, с. 41, 59, 61, рис. 33, 2–9, 44–48], którego większą część niemal na pewno należy datować na 1. połowę XIII w., w tym także przedmioty uznane w publikacji za dużo starsze, np. zgoła niezauważalnie chronologicznie krzesiwo.

METODY PRZYRODNICZE**Metoda dendrochronologiczna**

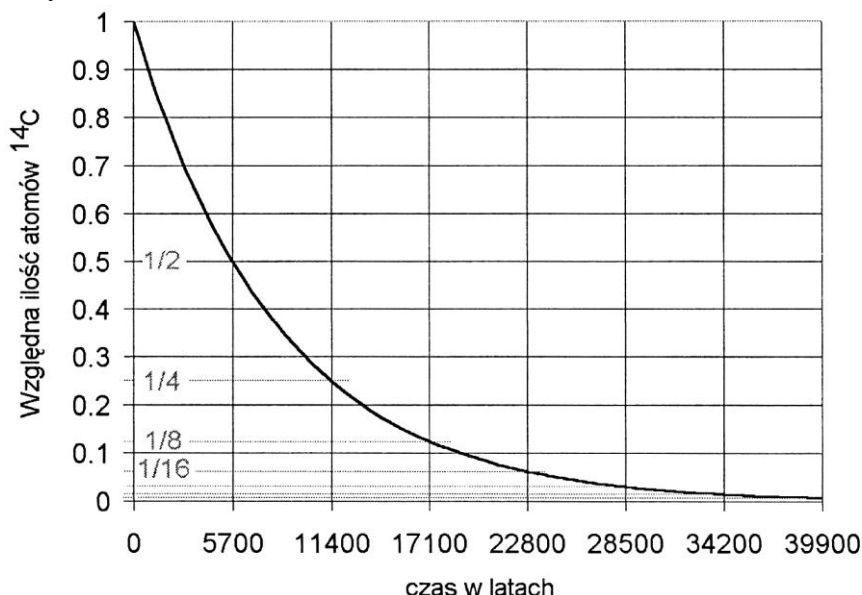
Metoda dendrochronologiczna wyznaczania wieku drewna została omówiona w licznych publikacjach [m.in.: Krapiec, 1992; Krapiec, Ważny, 1994; Ważny, 2000; Zielski, Krapiec, 2004; 2009]. Datowanie tą metodą polega na znalezieniu podobieństwa sekwencji przyrostów rocznych badanej próbki drewna do chronologii bezwzględnej (ryc. 5). W sprzyjających warunkach da się ustalić datę wycięcia drzewa, z którego pochodzi próbka, z dokładnością do roku kalendarzowego lub nawet sezonu [Zielski, Krapiec, 2004, s. 95–97].

Ryc. 5. Ilustracja zasady konstrukcji chronologii standardowej “metodą pomostową” (wg Krapiec, Ważny, 1994, s. 199, ryc. 1).

Dla archeologii wczesnośredniowiecznej na omawianym terenie szczególnie istotne są badania dendrochronologiczne przeprowadzone w odległym Nowogrodzie [Колчин, 1963] oraz w sąsiedniej Polsce południowo-wschodniej [Kara, Krapiec, 2000, s. 307–308]. W Nowogrodzie możliwe było

skorelowanie ze skalą czasu absolutnego licznych typów zabytków znalezionych podczas prowadzonych tam badań wykopaliskowych [np.: Лесман, 1990; Седова, 1981; Щапова, 1963]. Analogie nowogrodzkie można stosować – choć z należytą ostrożnością – do datowania znacznej części znalezisk zachodnioukraińskich [np.: Liwoch, 2006]. Studia w południowo-wschodniej Polsce są wciąż w stadium początkowym, m. in. dlatego, iż drewno na stanowiskach archeologicznych zachowuje się najczęściej w postaci zwęglonych fragmentów. Można jednak przypuszczać, że w przyszłości wiek zabytków ruchomych z tego terenu będzie wyznaczany na podstawie układów typo-chronologicznych weryfikowanych w oparciu o lokalne chronologie. Wyniki takich analiz będą użyteczne również w zachodnich obwodach Ukrainy.

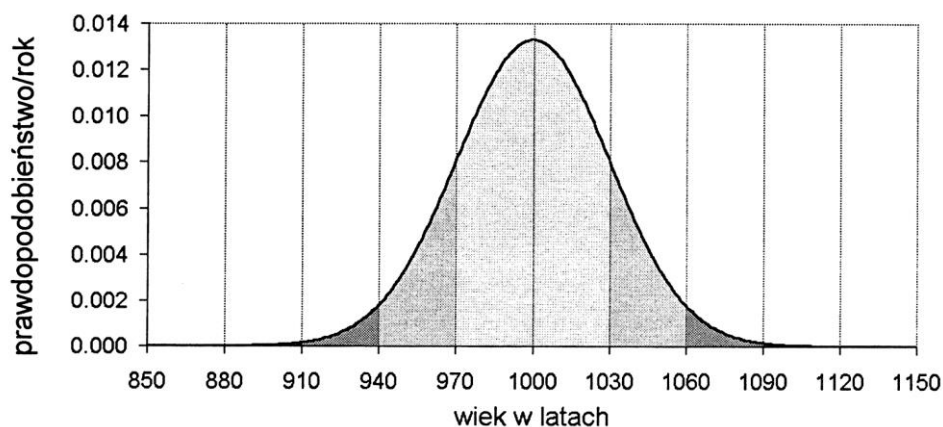

Prawo zaniku, czyli zmniejszanie się liczby atomów ^{14}C z upływem czasu. Okres połowicznego zaniku wynosi ok. 5700 lat – oznacza to, że po upływie tego czasu zostaje już tylko połowa ^{14}C , co widać na wykresie. Po upływie czasu dwa razy dłuższego, czyli 11 400 lat, z pierwotnej ilości ^{14}C zostaje jedna czwarta. Jak widać, po upływie 40 000 lat pozostaje bardzo mało ^{14}C ; ponieważ trudno jest zmierzyć tak małą ilość, to metoda radiowęglowa kończy tu swój zasięg.

Ryc. 6. Datowanie radiowęglowe (wg Walanus, Goslar, 2004, s. 32).

W 2008 r. wykonano analizy dendrochronologiczne 12 próbek drewna jodłowego z najdłuższymi sekwencjami przyrostów rocznych, które wydobyto ze studni zamku Tustań w Uryczu. Pomiaru pozwoliły na wyznaczenie lokalnej

chronologii U_3UR_A0 liczącej 166 lat. Chronologia ta wykazuje zgodność przebiegu z południowopolskim wzorcem jodły dla okresu 1345–1510 AD ($t=7.9$). Wyniki analizy pozwalają na stwierdzenie, że na dnie studni zalegało jednowiekowe drewno z fazy konstrukcyjnej 1511 AD [Krapiec, 2009, s. 619–620]. Ta data potwierdza poniekąd sceptycyzm autora [Liwoch, 2003, s. 218], który uznał, że podawane przez M. Rożkę [Рошко, 1996, c. 141, 197] datowanie dendrochronologiczne (?! – R. L.) twierdzy na IX–X w. jest mało wiarygodne, natomiast jej późnośredniowieczna i – jak się okazuje – wczesnonowżytna faza wyraźnie niedoceniona.

Wykres „funkcji gęstości” normalnego rozkładu prawdopodobieństwa (Gaussa). Wykres ten nazywany jest też krzywą dzwonową (ang. *bell curve*). Ten konkretny przykład dotyczy wyniku pomiaru wieku 1000 ± 30 lat.

Ryc. 7. Datowanie radiowęglowe (wg Walanus, Goslar, 2004, s. 40).

Wcześniej, w 2004 r., prowadzono rozpoznanie dendrochronologiczne aluwiów Łukawca Wielkiego koło Staruni. Do badań pobrano 26 prób drewna, w tym jodły (14), sosny (3), jesionu (3), buka (2), dębu (1), graba (1), olchy (1) i klonu (1), z których warunki metody dendrochronologicznej spełniało 21 prób. Datowanie bezwzględne prób sośniny i gatunków liściastych w oparciu o wzorce południowopolskie nie udało się. Powodem tego mógł być ograniczony zasięg sygnału dendrochronologicznego dla poszczególnych rodzajów drzew lub to, że niektóre próby pochodziły ze starszych faz holocenu. Powiodło się natomiast datowanie absolutne jedliny, ponieważ lokalna „pływająca” chronologia, którą wyznaczyło 5 sekwencji jodłowych, skorelowała się z wzorcami przyrostowymi z Polski południowej [Krapiec, 2009, s. 617–618].

Na obecnym etapie badań dendrochronologicznych na zachodniej Ukrainie uznać należy, że wiarygodne wyniki dawać będą tylko pomiary

wykonywane na drewnie jodły. W wypadku innych gatunków sporządzić trzeba miejscowe wzorce przyrostowe. Wydaje się, że zadanie to trzeba rozpocząć od pozyskania odpowiednich prób z Dźwinogrodu pod Lwowem, tam bowiem stosunkowo dobrze zachowały się drewniane relikty ośrodka wczesnomiejskiego z XI – 1. połowy XIII w. [por.: Гупало, 2014, с. 399–405].

Wspomnieć można, że nie powiodła się próba datowania metodą dendrochronologiczną spalonej konstrukcji drewnianej z grodziska w Zimnie [Dulinicz, 2000, s. 87–88].

Metoda radiowęglowa

Metoda radiowęglowa datowania w archeologii przedstawiona została w znakomity sposób przez A. Walanusa i T. Goslara [Walanus, Goslar, 2004; tam lit.; por. też: Walanus, 2005], a ostatnio przez A. Michczyńskiego [Michczyński, 2011]. Wyznaczanie wieku tą metodą polega na zmierzeniu zawartości niestabilnego izotopu ^{14}C w badanej próbce i porównaniu jej z zawartością tego izotopu w próbce wzorcowej. Metodą ^{14}C wyznaczać można wiek obiektów (pozostałości roślinne i zwierzęce, też szczątki ludzkie) zawierających węgiel pobrany z atmosfery¹⁰, a otrzymany wynik oznacza chwilę absorpcji. O zakresie wieku obejmowanego przez metodę ^{14}C decyduje czas życia jąder atomowych, których “okres połowicznego zaniku” wynosi 5730 lat. Znaczy to, że z upływem każdego tej długości okresu zostaje w próbce połowa stanu atomów ^{14}C z jego początku (ryc. 6). Jako praktyczną granicę zasięgu metody przyjmuje się 50000 lat. Dokładność wyznaczania wieku maleje z wiekiem obiektu. Mała jest również w wypadku obiektów najmłodszych, historycznych. W najlepszych wypadkach wynosi 20–30, w najgorszych nawet 1000 lat (por. ryc. 7). Koniecznym elementem metody radiowęglowej jest kalibracja, czyli korekta wyniku wypływająca z faktu, że w przeszłości zawartość ^{14}C w atmosferycznym CO_2 nie była stała. Po kalibracji otrzymuje się wiek bezwzględny zwykle podawany w publikacjach w latach AD/BC. Jeśli wynik podany jest w latach BP (1950 AD = 0 BP), to jest to z

¹⁰ Organizmy czerpiące węgiel ze środowiska wodnego mają z reguły mniejsze stężenie ^{14}C – to tzw. efekt rezerwuarowy, stąd ich wiek radiowęglowy jest postarzony i powinien zostać skorygowany. Wielkość efektu rezerwuarowego (wiek rezerwuarowy) dla większości obszaru powierzchni oceanów i mórz wynosi przeciętnie 400 lat, natomiast w wodach śródlądowych może on być bardzo różny i wynosić od 0 do ponad 2000 lat, zatem musi być osobno określony dla każdego akwenu (<http://www.adamwalanus.pl/datowanie/p7.html>). Po tych słowach nie dziwi żartobliwa uwaga M. Krapca, który na jednej z konferencji powiedział, iż w Wiśle pływają 800-letnie ryby.

reguły “wiek konwencjonalny” podany w tzw. latach radiowęglowych, znacząco młodszy od właściwego “wieku kalibrowanego”.

Metoda radiowęglowa wykorzystana została ostatnio do pomiaru wieku próbek z Modrycza (rys. 8) i Dźwinogrodu [Гупало, 2014, s. 229, 231, 232, рис. 90, 93, 94], wcześniej zaś m. in. z Podryża [Русанова, 1976, с. 23] i ze wspomnianego już Dźwinogrodu [Свешников, 1990, с. 109].

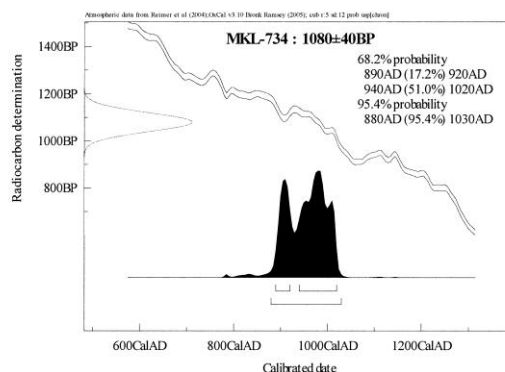
LABORATORIUM
DATOWAŃ BEZWZGLĘDNYCH

Kraków, 2010-12-29

Zestawienie wyników datowań radiowęglowych

Lp.	Opis próby	Datowanie konwencjonalne [BP]	Nr laboratoryjny
1	Modrycz, kw. B6	1080±40	MKL-734

Prof. dr hab. inż. Marek Krapiec

adres korespondencyjny Laboratorium Datowań Bezwzględnych, Cjanowice 225, 32-043 Skala
mobile +48 503 052 233 tel./fax 12 389 14 64 e-mail laboratorium@c14.pl web www.c14.pl
NIP 677-101-36-82 siedziba laboratorium ul. Księdza Polejka 34, 32-043 Skala

Ryc. 8. Wynik datowania radiowęglowego próbki ze stanowiska w Modryczu (dzięki uprzejmości R. Mys'ki).

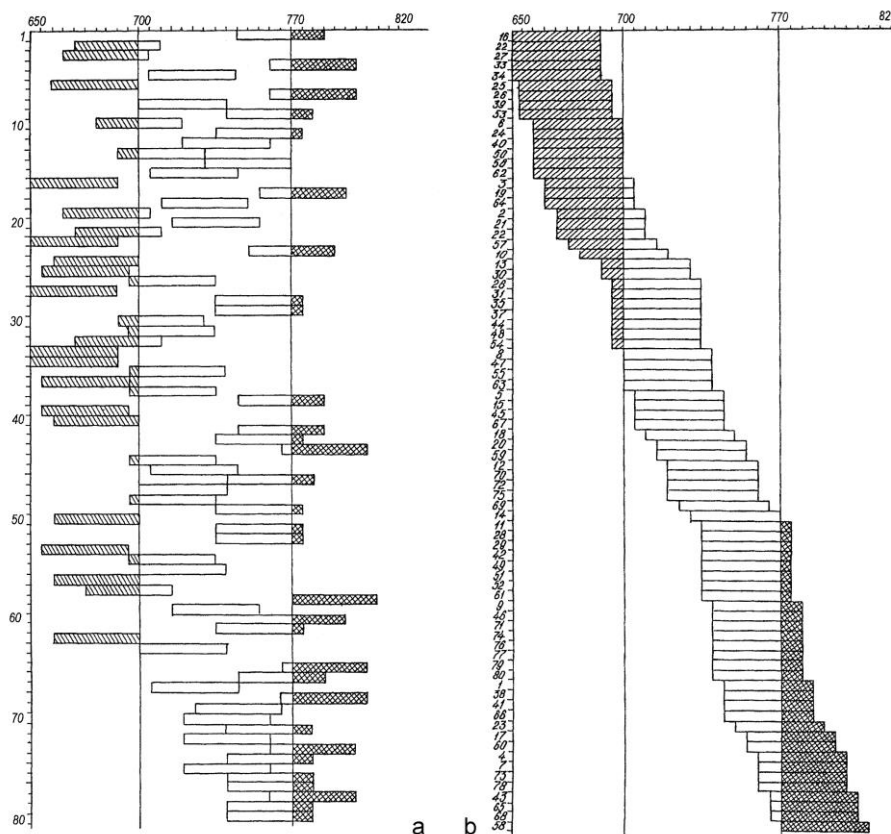
Metoda termoluminescencyjna

Metoda termoluminescencyjna (TL) została ostatnio pokrótce omówiona w kilku pracach poświęconych datowaniu w archeologii [Bluszcz, Adamiec, 1994; A. Pazdur, M. F. Pazdur, 1994, s. 86–88; Walanus, Goslar, 2004, s. 110–112]. Wyznaczanie wieku tą metodą opiera się na obecnych w ceramice ziarnach kwarcu i skaleni oraz śladowych ilości atomów pierwiastków

promieniotwórczych w samej ceramice i jej otoczeniu. Ziarna minerałów magazynują część energii promieniowania emitowanego przez pierwiastki promieniotwórcze. Intensywność naturalnego promieniowania jest stała w czasie, dlatego energia pochłonięta przez ziarna wzrasta corocznie o jednakową ilość. Tak więc $wiek = dawka\ pochłonięta / dawka\ roczna$. Zmagazynowana w tzw. pułapkach elektronowych kwarcu lub innych substancji krystalicznych energia może zostać uwolniona w momencie podgrzania (np. wypał naczyń), wtedy to następuje “wyzerowanie zegara” mierzącego czas, a następnie energia zaczyna być gromadzona od nowa. Aby poznać wiek należy przeprowadzić odpowiednie pomiary w miejscu pobrania próbki i w laboratorium. Nowszą wersją omawianej metody jest optoluminescencja (OSL). Wadą metod luminescencyjnych jest niska dokładność (zwykle nie lepsza niż 10 %), dlatego też zastanowić się trzeba nad ich przydatnością w wypadku archeologii średniowiecza. Są jednak autorzy [Bluszcz, Pazdur 1994, s. 191], którzy uważają, że metoda termoluminescencyjna datowania bezwzględnie dostarczyć może znacznie precyzyjniejszych ocen wieku kultur archeologicznych niż metody oparte na typologii znalezisk archeologicznych i stratygrafii. Wydaje się, że metodę tę można zastosować również dla znalezisk ze stanowisk zachodnioukraińskich, zwłaszcza wielofazowych i o złożonej stratyfikacji.

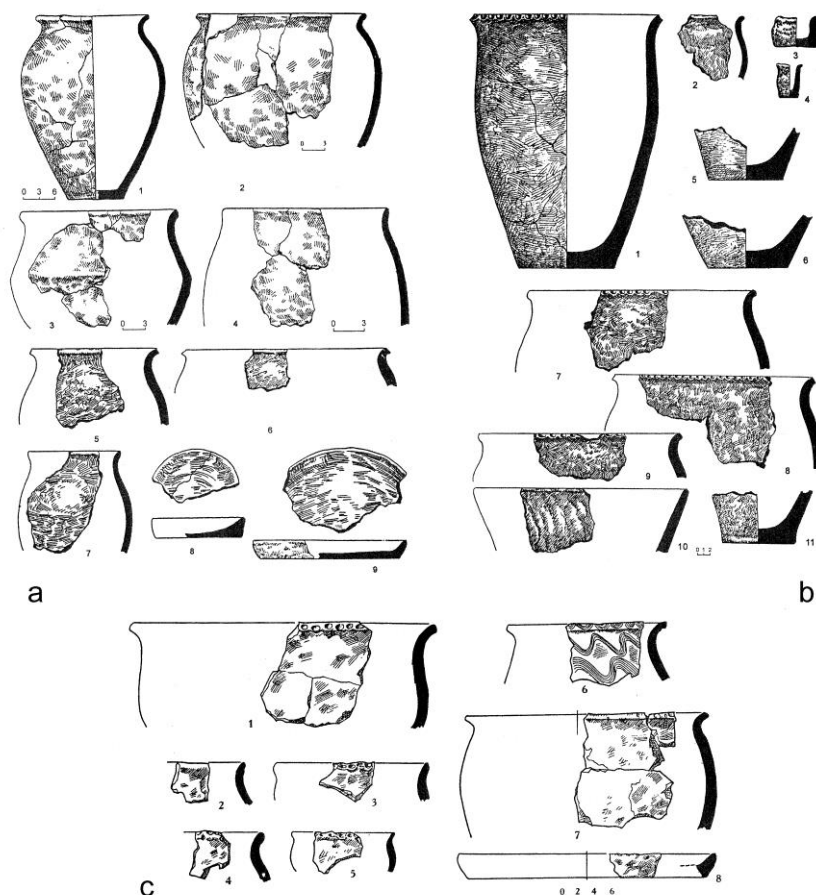
Metoda archeomagnetyczna (paleomagnetyczna)

Metoda archeomagnetyczna oparta jest na zjawisku zmian pola magnetycznego ziemi, które przemieszcza się horyzontalnie, co wyraża się w postaci kąta deklinacji, i wertykalnie, co wyraża się kątem inklinacji. Zmiany te w ostatnich stuleciach zostały określone za pomocą kompasów, których wskazania zapisano w źródłach historycznych. Zmiany pola magnetycznego w przeszłości można poznać dzięki analizie minerałów, np. gliny, które zawierają atomy żelaza ustawione względem bieguna magnetycznego tak jak igła kompasu. W wypadku podgrzania gliny do temperatury, w której cząsteczki tracą swą orientację magnetyczną, a następnie stygnięcia minerału dochodzi do utrwalenia ustawienia atomów. Tak więc, jeżeli próbka z wypalanej gliny nie zostaje ruszona, to zachowuje inklinację i deklinację z czasu ogrzania. Wykorzystując próbki wypalanej gliny o znanym wieku, np. piece datowane metodą radiowęglową, określa się dawne położenie bieguna magnetycznego. Po przeanalizowaniu odpowiedniej liczby próbek zmiany w inklinacji i deklinacji można porównać ze skalą czasową. Potem nowo odkryte próbki wypalanej gliny można już datować bezpośrednio, korzystając wyłącznie z danych archeomagnetycznych [por.: Ashmore, Sharer, 2008, s. 192–193].

Ryc. 9. Chaty na osadzie Raszków-1: a – chronologia, b – periodyzacja (wg Я. Баран, 2004, с. 95, 97, рис. 7, 9).

Badania archeometryczne na całkowicie rozpoznanej wykopaliskowo osadzie Raszków-1 przeprowadził G. F. Zagnij. Pozwoliły one określić chronologię najstarszych obiektów osady na połowę – koniec VII w., grupy obiektów młodszych na 1. połowę i ok. połowy VIII w., najmłodszych zaś na 2. połowę – bliżej środka niż końca – VIII w. (ryc. 9). W analizie wyszły też dwie daty młodsze – koniec IX – początek X w. i połowa X w., które uznano za nieudane, nie mieszczą się bowiem w schemacie chronologicznym stanowiska. Określanie wieku metodą archeometryczną sprawdzono stratygraficznie. W oparciu o wyniki datowań wydzielono trzy etapy funkcjonowania osady: A – 2. połowa VII w. (kultura praska z górną granicą

Ryc. 10. Ceramika z osady Raszków-1: a – etap A (1–4 z chaty nr 22, 5 i 6 z chaty nr 56, 7–9 z chaty nr 50), b – etap B (z chaty nr 48), c – etap B (z chaty nr 29) (wg Я. Баран, 2004, с. 92–94, рис. 4–6).

chronologiczną w końcu VII w.), Б – początek – pierwsze dziesięciolecie 2. połowy VIII w. (wczesna faza kultury rajkowskiej), В – 2. połowa VIII – początek IX w. (późna faza kultury rajkowskiej, ale tylko w odniesieniu do tej osady – R. L.). W etapie Б wyodrębniono dwa horyzonty budowlane, natomiast w etapach А i В po jednym¹¹ [Баран, 2004. с. 8–9]. Podział ten jest nader przydatny do studiów nad ceramiką z 2. połowy I tysiąclecia n. e. (por. ryc. 10).

¹¹ Wydaje się zatem [Баран, 2004, с. 9; tam lit.], że opalana chata stała przez 40–50 lat, co potwierdzają analogie etnograficzne, nie zaś ok. 20, jak chcą niektórzy.

LITERATURA

1. Ashmore W., Sharer R. J. *Odkrywanie przeszłości. Wprowadzenie do archeologii*. Kraków, 2008.
2. Barley N. *Bezpieczny sport*. Warszawa, 2000.
3. Bluszcz A., Adamiec G. "Termoluminescencyjne datowanie neolitycznej ceramiki z terenu Małopolski (okolice Kazimierzy Wielkiej)". *Światowit* 39 (1994): 157–181.
4. Bluszcz A., Pazdur M. "Porównanie typologicznego datowania ceramiki z wynikami fizycznych metod datowania". *Światowit* 39 (1994): 182–192.
5. Dąbrowski D. *Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich*. Poznań-Wrocław, 2002.
6. Dulicz M. "Datowanie absolutne i względne wybranych stanowisk wczesnośredniowiecznych Słowiańszczyzny Zachodniej". *Światowit* 39 (1994): 14–31.
7. Dulicz M. "Miejsca, które rodzą władzę (najstarsze grody słowiańskie na wschód od Wisły)". *Człowiek, sacrum, środowisko*. Red. S. Moździoch. Wrocław, 2000. 85–97. (*Spotkania Bytomskie IV*).
8. Dulicz M. "Wczesnosłowiańskie obiekty archeologiczne na południe od Karpat, Sudetów i Rudaw datowane metodami bezwzględny". *Archeologia Polski* LIII/1–2 (2007): 81–130.
9. Kaczanowski P., Kozłowski J. K. *Najdawniejsze dzieje ziem polskich (do VII w.)*. Kraków, 1998. (*Wielka historia Polski*, t. 1).
10. Kadrow S. "Co datują laboratoria radiowęglowe?". *Światowit* 39 (1994): 143–151.
11. Kara M., Krąpiec M. "Możliwości datowania metodą dendrochronologiczną oraz stan badań dendrochronologicznych wczesnośredniowiecznych grodzisk z terenu Wielkopolski, Dolnego Śląska i Małopolski". *Ziemia polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*. Red. H. Samsonowicz. Kraków, 2000. 303–327 + ryc. 1–8.
12. Kowalska M. *Ukraina w połowie XVII wieku w relacji arabskiego podróżnika Pawła, syna Makarego z Aleppo. Wstęp, przekład, komentarz*. Warszawa, 1986.
13. Krąpiec M. "Skale dendrochronologiczne późnego holocenu południowej i centralnej Polski". *Geologia* 18/3 (1992): 37–119.
14. Krąpiec M. "O możliwości datowania dendrochronologicznego drewna jodły (*Abies alba*) z zachodniej Ukrainy na przykładzie badań drewna z miasta-twierdzy Tustań i z osadów aluwialnych Łukawca Wielkiego koło Staruni". *Фортеця: збірник заповідника "Тустань: на пошану Михайла Рожка*. Львів, 2009. 615–620.
15. Krąpiec M., Ważny T. "Dendrochronologia: podstawy metodyczne i stan zaawansowania badań w Polsce". *Światowit* 39 (1994): 193–214.

- 44 ISSN 2078–6093. Археологічні дослідження Львівського університету. 2017. Випуск 21
16. Liwoch R. “Stan badań nad grodziskami wczesnośredniowiecznymi i z początków późnego średniowiecza na zachodniej Ukrainie (obwody: iwano-frankowski, lwowski i tarnopolski)”. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego XXIV* (Rzeszów-Krosno-Przemyśl, 2003): 213–297.
 17. Liwoch R. “Wczesnośredniowieczne ozdoby rąk z grodziska i cmentarzyska w Podhorcach na Ukrainie”. *Świat Słowian wczesnego średniowiecza*. Red. M. Dworaczyk i in. Szczecin-Wrocław, 2006. 457–463.
 18. Liwoch R. “On the new border of Christian civilisations. Archeological material from the early Rus’ Plisnesk”. *Rome, Constantinople and newly-converted Europe. Archaeological and historical Evidence*. Red. M. Salamon i in. Kraków-Leipzig-Rzeszów-Warszawa, 2012. 611–619. (*U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej / Frühzeit Ostmitteleuropas I/2*).
 19. Liwoch R. “Skarby zachodnioruskie doby przedmongolskiej”. *Materiały Archeologiczne XXXIX* (Kraków, 2013): 7–31.
 20. Łoźny L. R. “Jak datować źródła archeologiczne? Zapytajmy fizyków!”. *Światowit XL* (1995): 192–205.
 21. Michczyński A. *Tworzenie chronologii bezwzględnych na podstawie datowania metodą radiowęglową*. Gliwice, 2011.
 22. Moberg C. A. “Możliwości i granice poznawcze archeologii”. *Archaeologia Baltica II* (Łódź, 1977): 3–6.
 23. Parczewski M. *Najstarsza faza kultury wczesnosłowiańskiej w Polsce*. Kraków, 1988a. (*Uniwersytet Jagielloński, Rozprawy Habilitacyjne* 141).
 24. Parczewski M. *Początki kultury wczesnosłowiańskiej w Polsce. Krytyka i datowanie źródeł archeologicznych*. Wrocław, 1988b. (*Polska Akademia Nauk – Oddział w Krakowie, Prace Komisji Archeologicznej* 27).
 25. Parczewski M. *Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach*. Kraków, 1991.
 26. Pazdur A., Pazdur M. F. “Problemy tworzenia chronologii bezwzględnej kultur archeologicznych”. *Światowit* 39 (1994): 83–104.
 27. *Powieść minionych lat*. Przekład i opracowanie F. Sielicki. Wrocław, 1999.
 28. Renfrew C. and Bahn P. *Archeologia. Teorie, metody, praktyka*. Warszawa, 2002.
 29. Rodzińska-Choraży T. “Co nam mówi architektura murowana?”. *Ziemia polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*. Red. H. Samsonowicz. Kraków, 2000. 361–387 + ryc. 1–8.
 30. Runciman S. *Upadek Konstantynopola 1453*. Warszawa, 1994.
 31. Stempa T. “Historia chrześcijańskiej rachuby lat”, *Elpis XV (XXVI)/27 (40)* (2013): 107–116.
 32. Suchodolski S. “O niektórych kontrowersjach archeologiczno-numizmatycznych, czyli czas obiegu monet we wczesnym średniowieczu”. *Archeologia w teorii i praktyce*. Red. A. Buko, P. Urbańczyk. Warszawa, 2000. 229–246.

33. Suchodolski S. “O niektórych kontrowersjach archeologiczno-numizmatycznych, czyli czas obiegu monet we wczesnym średniowieczu”. Suchodolski S. *Numizmatyka średniowieczna. Moneta źródłem archeologicznym, historycznym i ikonograficznym*. Warszawa, 2012. 115–132.
34. Szymański J. *Nauki pomocnicze historii*. Warszawa, 2006.
35. Walanus A. “Archeologia awangardą nauk ścisłych. O formie kalibrowanych dat 14C”. *Archeologia Polski* L/1–2 (2005): 129–133.
36. Walanus A., Goslar T. *Wyznaczanie wieku metodą 14C dla archeologów*. Rzeszów, 2004.
37. Ważny T. “Czy dendrochronologia jest wiarygodna?”, *Ziemia polska w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*. Red. H. Samsonowicz. Kraków, 2000. 399–404.
38. Zielski A., Krąpiec M. *Dendrochronologia*. Warszawa, 2004.
39. Zielski A., Krąpiec M. *Dendrochronologia*. Warszawa, 2009.
40. Ауліх В. В. *Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка VI–VII ст. в Західній Волині*. Київ, 1972.
41. Баран Я. В. *Слов'янська община*. Київ-Чернівці, 2004.
42. Гавритухин И. О. “Горизонт пражской культуры поселения Зимно 4”. *Archaeoslavica* 3 (1998): 171–207.
43. Гупало В. *Звенигород і Звенигородська земля у XI–XIII століттях (соціоісторична реконструкція)*. Львів, 2014.
44. Кирпичников А. Н. *Древнерусское оружие. Т. 1. Мечи и сабли IX–XIII вв.* Москва-Ленинград, 1966а. (*Археология СССР. Свод археологических источников САИ Е1-36*).
45. Кирпичников А. Н. *Древнерусское оружие. Т. 2. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв.* Москва-Ленинград, 1966б. (*Археология СССР. Свод археологических источников САИ Е1-36*).
46. Кирпичников А. Н. *Древнерусское оружие. Т. 3. Доспехи, комплекс боевых средств IX–XIII вв.* Ленинград, 1971. (*Археология СССР. Свод археологических источников САИ Е1-36*).
47. Колчин Б. А. “Дендрохронология Новгорода”, *Новые методы в археологии*. Ред. А. В. Арциховский, Б. А. Колчин. Ленинград, 1963. 5–103. (*Материалы и исследования по археологии СССР* 117).
48. Лесман Ю. М. “Хронология ювелирных изделий Новгорода (X–XIV вв.). Введение”. *Материалы по археологии Новгорода*. 1988. Москва, 1990. 29–98.
49. Лукомський Ю. “Невідомі церкви на подолі княжого Галича”, *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці Археологічної комісії ССХХХV* (1998): 559–593.
50. Рожко М. Ф. *Тустань – давньоруська наскельна фортеця*. Київ, 1996.

- 46 ISSN 2078–6093. Археологічні дослідження Львівського університету. 2017. Випуск 21
51. Русанова И. П. *Славянские древности VI–VII вв. Культура пражского типа*. Москва, 1976.
 52. Русанова И. П., Тимошук Б. А. *Языческие святилища древних славян*. Москва, 1993.
 53. Русанова И. П., Тимошук Б. А. “Религиозное “двоеверие” на Руси в XI–XIII вв. (по материалам городищ-святилищ)”. *Культура славян и Русь*. Ред. Ю. С. Кукушкин и др. Москва, 1998. 144–163.
 54. Седова М. В. *Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XV вв.)*. Москва, 1981.
 55. Седых В. Н. “Нумизматическая хронология в датировании средневековых памятников Восточной Европы”, *Принципы датирования памятников эпохи бронзы, железного века и средневековья*. Ред. Е. Н. Носов и др. Санкт-Петербург, 2013. 164–171.
 56. Скиба А. В. “Поясні гарнітури “геральдичного” стилю в дніпровських скарбах VII ст.”. *Від венеців до Русі*. Ред. Г. Ю. Івакін. Київ, 2014. 267–312.
 57. Смирнова Г. И. “Раннеславянское поселение у с. Незвиско Станиславской области”. *Исследования по археологии СССР*. Ред. Г. Ф. Гайдукевич. Ленинград, 1961. 210–225.
 58. Свешников И. К. “Звенигород”, *Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды)*. Ред. А. П. Черныш. Киев, 1990. 107–110, рис. 27–29.
 59. Шапова Ю. Л. “Стекланные изделия древнего Новгорода”. *Новые методы в археологии*. Ред. А. В. Арциховский, Б. А. Колчин. Ленинград, 1963. 103–163 (*Материалы и исследования по археологии СССР* 117).
 60. Щеглова О. А., Гавритухин И. О. “Раннеславянские культуры Среднего Поднепровья и локальные шкалы соседних регионов: о поисках хронологического репера”. *Принципы датирования памятников эпохи бронзы, железного века и средневековья*. Ред. Е. Н. Носов и др. Санкт-Петербург, 2013. 147–157.
 61. Вешнякова К. В. “История изучения мечей эпохи викингов (вместо послесловия)”. Петерсен Я. *Норвежские мечи эпохи викингов. Типохронологическое изучение оружия эпохи викингов*. Санкт-Петербург, 2005. 307–331.
 62. Ягодинська М. О. “Ювелірні вироби з давньоруських пам’яток Західного Поділля (за матеріалами Тернопільської області)”. *Археологія і давня історія України* 2 (2010): 235–248.

REFERENCES

- Ashmore W., Sharer R. J. *Odkrywanie przeszłości. Wprowadzenie do archeologii*. Kraków, 2008. (in Polish).
- Aulikh, Vitold. *Zymnivske gorodyshche – slovianska pamiatka VI–VII st. n. e. v Zakhidnij Volyni*. Kyiv, 1972. (in Ukrainian).
- Baran, Yaroslav. *Slovianska obshchyna*. Kyiv-Chernivci, 2004. (in Ukrainian).
- Barley N. *Bezpieczny sport*. Warszawa, 2000. (in Polish).
- Bluszcz A., Adamiec G. “Termoluminescencyjne datowanie neolitycznej ceramiki z terenu Małopolski (okolice Kazimierzy Wielkiej)”. *Światowit* 39 (1994): 157–181. (in Polish).
- Bluszcz A., Pazdur M. “Porównanie typologicznego datowania ceramiki z wynikami fizycznych metod datowania”. *Światowit* 39 (1994): 182–192. (in Polish).
- Dąbrowski, Dariusz. *Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich*. Poznań-Wrocław, 2002. (in Polish).
- Dulinicz, Marek. “Datowanie absolutne i względne wybranych stanowisk wczesnośredniowiecznych Słowiańszczyzny Zachodniej”. *Światowit* 39 (1994): 14–31. (in Polish).
- Dulinicz, Marek. “Miejsca, które rodzą władzę (najstarsze grody słowiańskie na wschód od Wisły)”. *Człowiek, sacrum, środowisko*. Red. S. Moździoch. Wrocław, 2000. 85–97. (*Spotkania Bytomskie IV*). (in Polish).
- Dulinicz, Marek. “Wczesnosłowiańskie obiekty archeologiczne na południe od Karpat, Sudetów i Rudaw datowane metodami bezwzględny”. *Archeologia Polski* LII/1–2 (2007): 81–130. (in Polish).
- Gavrituhin, Igor. “Gorizont prazhskoi kultury poselenia Zimno 4”. *Archaeoslavica* 3 (1998): 171–207. (in Russian).
- Gupalo, Vira. *Zvenygorod i Zvenygorodska zemlia u XI–XIII stolittiakh (socioistorychna rekonstrukcia)*. Lviv, 2014. (in Ukrainian).
- Kaczanowski P., Kozłowski J. K. *Najdawniejsze dzieje ziem polskich (do VII w.)*. Kraków, 1998. (*Wielka historia Polski*, t. 1). (in Polish).
- Kadrow, Sławomir. “Co datują laboratoria radiowęglowe?”. *Światowit* 39 (1994): 143–151. (in Polish).
- Kara M., Krąpiec M. “Możliwości datowania metodą dendrochronologiczną oraz stan badań dendrochronologicznych wczesnośredniowiecznych grodzisk z terenu Wielkopolski, Dolnego Śląska i Małopolski”. *Ziemia polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*. Red. H. Samsonowicz. Kraków, 2000. 303–327 + ryc. 1–8. (in Polish).
- Kirpichnikov, Anatolij. *Drevnerusskoe oruzhie, 1, Mechi i sabli IX–XIII vv*. Moskva-Leningrad, 1966a. (*Arkheologia SSSR, Svod arkheologicheskikh istochnikov SAI* E1-36). (in Russian).

- 48 ISSN 2078–6093. Археологічні дослідження Львівського університету. 2017. Випуск 21
- Kirpichnikov, Anatoliy. *Drevnerusskoe oruzhie, 2, Kopia, sulicy, boevye topory, bulavy, kisteny IX–XIII vv.* Moskva-Leningrad, 1966. (*Arkheologia SSSR, Svod arkeologicheskikh istochnikov SAI E1-36*). (in Russian).
- Kirpichnikov, Anatoliy. *Drevnerusskoe oruzhie, 3, Dospekhi, kompleks boevykh sredstv IX–XIII vv.* Leningrad, 1971. (*Arkheologia SSSR, Svod arkeologicheskikh istochnikov SAI E1-36*). (in Russian).
- Kolchin, Boris. “Dendrochronologia Novgoroda”, *Novye metody v arkheologii*. Red. A. V. Artsikhovskii, B. A. Kolchin. Leningrad, 1963. 5–103. (*Materialy i issledovania po arkheologii SSSR 117*). (in Russian).
- Kowalska M. *Ukraina w połowie XVII wieku w relacji arabskiego podróżnika Pawła, syna Makarego z Aleppo. Wstęp, przekład, komentarz.* Warszawa, 1986. (in Polish).
- Krąpiec, Marek. “Skale dendrochronologiczne późnego holocenu południowej i centralnej Polski”. *Geologia* 18/3 (1992): 37–119. (in Polish).
- Krąpiec, Marek. “O możliwości datowania dendrochronologicznego drewna jodły (*Abies alba*) z zachodniej Ukrainy na przykładzie badań drewna z miastatwierdzy Tustan i z osadów aluwialnych Łukawca Wielkiego koło Staruni”. *Fortecia: zbirnyk zapovidnyka “Tustan”: na poshanu Mykhaila Rozhka*. Red. Yu. Lukomyski i in. Lviv, 2009. 615–620. (in Polish).
- Krąpiec M., Ważny T. “Dendrochronologia: podstawy metodyczne i stan zaawansowania badań w Polsce”. *Światowit* 39 (1994): 193–214. (in Polish).
- Lesman Yu. M. “Khronologia yuvelirnykh izdelii Novgoroda (X–XIV vv.). Vvedenie”, *Materialy po arkheologii Novgoroda. 1988*. Moskva, 1990. 29–98. (in Russian).
- Liwoch, Radosław. “Stan badań nad grodziskami wczesnośredniowiecznymi i z początków późnego średniowiecza na zachodniej Ukrainie (obwody: iwano-frankowski, lwowski i tarnopolski)”. *Materialy i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego XXIV* (Rzeszów-Krosno-Przemyśl, 2003). 213–297. (in Polish).
- Liwoch, Radosław. “Wczesnośredniowieczne ozdoby rąk z grodziska i cmentarzyska w Podhorcach na Ukrainie”. *Świat Słowian wczesnego średniowiecza*. Red. M. Dworaczyk i in. Szczecin-Wrocław, 2006. 457–463. (in Polish).
- Liwoch, Radosław. “On the new border of Christian civilisations. Archeological material from the early Rus’ Plisnesk”. *Rome, Constantinople and newly-converted Europe. Archaeological and historical Evidence*. Red. M. Salamon i in. Kraków-Leipzig-Rzeszów-Warszawa, 2012. 611–619. (*U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej / Frühzeit Ostmitteleuropas I/2*). (in English).
- Liwoch, Radosław. “Skarby zachodnioruskie doby przedmongolskiej”. *Materialy Archeologiczne XXXIX* (Kraków, 2013): 7–31. (in Polish).

- Lukomskyi, Yurii. “Nevidomi cerkvy na podoli kniazhogo Galycha”, *Zapysky Naukovogo tovarystva imeni Shevchenka. Praci Arkheologichnoi komisii CCXXXV* (1998): 559–593. (in Ukrainian).
- Łoźny L. R. “Jak datować źródła archeologiczne? Zapytajmy fizyków!”. *Światowit XL* (1995): 192–205. (in Polish).
- Michczyński A. *Tworzenie chronologii bezwzględnych na podstawie datowania metodą radiowęglową*. Gliwice, 2011. (in Polish).
- Moberg C. A. “Możliwości i granice poznawcze archeologii”. *Archaeologia Baltica II* (Łódź, 1977): 3–6. (in Polish).
- Parczewski, Michał. *Najstarsza faza kultury wczesnosłowiańskiej w Polsce*. Kraków, 1988a. (*Uniwersytet Jagielloński, Rozprawy Habilitacyjne* 141). (in Polish).
- Parczewski, Michał. *Początki kultury wczesnosłowiańskiej w Polsce. Krytyka i datowanie źródeł archeologicznych*. Wrocław, 1988b. (*Polska Akademia Nauk – Oddział w Krakowie, Prace Komisji Archeologicznej* 27). (in Polish).
- Parczewski, Michał. *Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach*. Kraków, 1991. (in Polish).
- Pazdur A., Pazdur M. F. “Problemy tworzenia chronologii bezwzględnej kultur archeologicznych”. *Światowit* 39 (1994): 83–104. (in Polish).
- Powieść minionych lat*. Przekład i opracowanie F. Sielicki. Wrocław, 1999. (in Polish).
- Renfrew C., Bahn P. *Archeologia. Teorie, metody, praktyka*. Warszawa, 2002. (in Polish).
- Rodzińska-Choraży T. “Co nam mówi architektura murowana?”. *Ziemia polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*. Red. H. Samsonowicz. Kraków, 2000. 361–387 + ryc. 1–8. (in Polish).
- Rozhko, Mykhailo. *Tustan – dawnoruska naskelna fortecia*. Kyiv, 1996. (in Ukrainian).
- Runciman S. *Upadek Konstantynopola 1453*. Warszawa, 1994. (in Polish).
- Rusanova I. P. *Slavianskie drevnosti VI–VII vv. Kultura prazhskogo tipa*. Moskva, 1976. (in Russian).
- Rusanova, Irina, i Timoshchuk Boris. *Yazycheskie sviatilishcha drevnikh slavian*. Moskva, 1993. (in Russian).
- Rusanova, Irina, i Timoshchuk, Boris. “Religioznoe “dvoeverie” na Rusi v XI–XIII vv. (po materialam gorodishch-sviatilishch)”. *Kultura slavian i Rus*. Red. Yu. S. Kukushkin i dr. Moskva, 1998. 144–163. (in Russian).
- Sedova, Maria. *Yuvelirnye izdelia drevnego Novgoroda (X–XV vv.)*. Moskva, 1981. (in Russian).
- Sedykh V. N. “Numizmaticheskaia hronologia v datirovanii srednevekovykh pamiatnikov Vostochnoj Evropy”. *Principy datirovania pamiatnikov epokhi bronzy, zheleznoego veka i srednevekovia*. Red. E. N. Nosov i dr. Sankt-Peterburg, 2013. 164–171. (in Russian).

- 50 ISSN 2078–6093. Археологічні дослідження Львівського університету. 2017. Випуск 21
- Skyba, Andrii. “Poiasni garnitury “geraldychnoho” stylu v dniprovs'kikh skarbakh VII st.”. *Vid venediv do Rusi*. Red. G. Yu. Ivakin. Kyiv, 2014. 267–312. (in Ukrainian).
- Smirnova, Galina. “Rannelslavianskoe poselenie v s. Nezvisko Stanislavskoi oblasti”, *Issledovania po arkheologii SSSR*. Red. G. F. Gaidukevich. Leningrad, 1961. 210–225. (in Russian).
- Stempa T. “Historia chrześcijańskiej rachuby lat”. *Elpis XV (XXVI)/27 (40)* (Białystok, 2013): 107–116. (in Polish).
- Suchodolski S. “O niektórych kontrowersjach archeologiczno-numizmatycznych, czyli czas obiegu monet we wczesnym średniowieczu”. *Archeologia w teorii i praktyce*. Red. A. Buko, P. Urbańczyk. Warszawa, 2000. 229–246. (in Polish).
- Suchodolski S. “O niektórych kontrowersjach archeologiczno-numizmatycznych, czyli czas obiegu monet we wczesnym średniowieczu”. Suchodolski S. *Numizmatyka średniowieczna. Moneta źródłem archeologicznym, historycznym i ikonograficznym*. Warszawa, 2012. 115–132. (in Polish).
- Sveshnikov, Ihor. “Zvenigorod”. *Archeologia Prikarpatia, Volyni i Zakarpattia (rannelslavianskii i drevnerusskii periody)*. Red. A. P. Chernysh. Kiev, 1990. 107–110, ryc. 27–29. (in Russian).
- Szymański J. *Nauki pomocnicze historii*. Warszawa, 2006. (in Polish).
- Shchapova, Yulia. “Stekliannye izdelia drevnego Novgoroda”. *Novye metody v archeologii*. Red. A. V. Arcykhovskii, B. A. Kolchin. Leningrad, 1963. 103–163. (*Materialy i issledovania po arkheologii SSSR 117*). (in Russian).
- Shcheglova, Olga, i Gavritukhin, Igor. “Rannelslavianskie kultury Srednego Podneprovia i lokalnye shkaly sosednikh regionov: o poiskah hronologicheskogo repera”. *Principy datirovania pamiatnikov epokhi bronzy, zheleznogo veka i srednevekovia*. Red. E. N. Nosov i dr. Sankt-Peterburg, 2013. 147–157. (in Russian).
- Veshniakova K. V. “Istoria izuchenia mechei epokhi vikingov (vmesto posleslovia)”. Petersen J. *Norvezhskie mechi epokhi vikingov. Tipohronologicheskoe izuchenie oruzhia epokhi vikingov*. Sankt-Peterburg, 2005. 307–331. (in Russian).
- Walanus A. “Archeologia awangardą nauk ścisłych. O formie kalibrowanych dat 14C”. *Archeologia Polski* L/1–2 (2005): 129–133. (in Polish).
- Walanus A., Goslar T. *Wyznaczanie wieku metodą 14C dla archeologów*. Rzeszów, 2004. (in Polish).
- Ważny T. “Czy dendrochronologia jest wiarygodna?”. *Ziemia polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*. Red. H. Samsonowicz. Kraków, 2000. 399–404. (in Polish).
- Yagodynska, Maryna. “Yuvelirni vyroby z davnioruskikh pamiatok Zahidnogo Podillia (za materialamy Ternopil'skoi oblasti)”. *Archeologia i davnia istoria Ukrainy* 2 (2010): 235–248. (in Ukrainian).

Стаття: надійшла до редакції 04.03.2019

прийнята до друку 06.05.2019

THE METHODOLOGY OF DATING IN THE ARCHAEOLOGY OF THE EARLY MIDDLE AGES IN WESTERN UKRAINE

Radosław LIWOCH

*Archaeological Museum in Kraków
3, Senacka str., Kraków, 31-002, Poland,
e-mail: liwochradoslaw@gmail.com*

One of the main objectives of the archaeologist investigating relics of the past reality is to answer the question about the time when it was existing. This short dissertation is dedicated to issues concerning the chronology in the archaeology. The subject of this dissertation are methods and bases of dating of material relics of the Early Middle Ages lasting seven and a half centuries (from the turn of the 5th and 6th centuries up to the half of the 13th century; i.e. the Prague culture, the Raikovetska culture and the Old-Rus' culture) in the western areas of the contemporary Ukraine.

The archaeologist-medievalist uses various methods to determine dating of archaeological sites, cultural layers, nonportable objects and artefacts. They may be dated directly (after conducting suitable analyses) or indirectly (on the basis of determining the chronology of the context of their discovery). The dating may be either relative (when the chronology of the artefact is estimated by the comparison with other artefacts, in such a way we may find e.g. that the analysed artefact is older than another) or absolute (when it is possible to estimate the calendar age of the artefact - usually it is a period, e.g. we state that the analysed artefact was used between the 2nd half of the 12th century and the 1st half of the 13th century). Each of methods of dating in the archaeology is marked by its characteristic limitations so obviously it is requisite to use more than one method of dating to lend credence to its results.

In this dissertation, I discuss two groups of dating methods and present examples of their use. The first one may be described as the group of humanistic methods and it includes such methods as: stratigraphic and cartographic, typological, historical, the method of imports and connected with the last two ones – the numismatic method. The second is the group of natural methods where one can distinguish such methods as: dendrochronologic, radiocarbon, thermoluminescent and archaeomagnetic (paleomagnetic).

Key words: Early Middle Ages, western Ukraine, methodology of dating.

МЕТОДИКА ДАТУВАННЯ В АРХЕОЛОГІЇ РАНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ

Радослав ЛІВОХ

*Археологічний музей у Кракові
вул. Сенатська, 3, Краків, 31–002, Польща,
e-mail: liwochradoslaw@gmail.com*

Одним із головних завдань археолога, який вивчає релікти минувшини, є відповідь на питання про час, коли вона існувала. Пропонований нарис присвячений проблемам хронології в археології. Предметом цього огляду є методи і, меншою мірою, засади датування матеріальних залишків доби раннього середньовіччя, що тривало сім із половиною століть (V/VI ст. – середина XIII ст.; празька, райковецька, давньоруська культури) на західних землях сучасної України.

Археолог-медієвіст у процесі встановлення хронології археологічних пам'яток, культурних шарів, нерухомих об'єктів і рухомих знахідок послуговується різними методами. Датувати можна прямо (після проведення відповідних аналізів) чи опосередковано (опираючись на хронологію контексту). Вирізняють датування відносне і абсолютне. Кожен із методів визначення хронології в археології має властиві для кожного з них обмеження. Тому є необхідність компенсації недоліків окремих способів через застосування одного чи кількох інших із метою підтвердження результатів датування.

Розглянуті дві групи способів датування, а також представлені приклади їхнього застосування. Першу групу можна окреслити як методи гуманітарних наук (стратиграфічний, картографічний, типологічний, історичний, імпортив, нумізматичний), друга – природничі методи (дендрохронологічний, радіовуглецевий, термолюмінісцентний, археомагнітний).

Ключові слова: раннє середньовіччя, Західна Україна, методика датування.

Zakończenie

POSTULATY BADAWCZE

Dezyderaty badawcze w zakresie metodyki datowania są nieliczne i raczej oczywiste, bo wiążące się z rudymmentarnymi zasadami archeologii. W zakresie metod stratygraficznej i kartograficznej wymagać trzeba precyzji w eksploracji i jak najczęstszego łączenia ich z metodami datowania bezwzględne, co stanie się pewną podstawą do oceny wieku stanowisk archeologicznych i ich zawartości. Metoda historyczna zapewne nie wniesie wiele do archeologii południowo-zachodnioruskiej, mało prawdopodobne jest bowiem odkrycie nowych źródeł pisanych, a obecnie znane są w większości – jak się wydaje – wypadków wnikliwie przeanalizowane (ostatnio np.: Dąbrowski 2008; 2016; 2023; tam lit.)¹. Podobnie nie można się spodziewać poprawy stanu datowań w oparciu o metodę numizmatyczną, ponieważ znaleziska monet, które mają metrykę lepszą niż inne zabytki, są nieliczne². Pamiętać też trzeba, że czas obiegu monet bywa trudny do ustalenia. Zatem nawet sporadyczne posłużenie się monetami jako datownikami warstw lub obiektów archeologicznych musi znajdować potwierdzenie w kontekście archeologicznym. Metoda importów, łącząca na omawianym terenie ze wspomnianą metodą numizmatyczną, wymaga na ogół osobnej analizy poszczególnych zabytków – wytworów z Europy łacińskiej i Bizancjum – w kontekście kulturowym miejsc, z których pochodzą (por. np. Liwoch 2016, gdzie wśród buław środkowoeuropejskich uwzględniony jest pojedynczy okaz z Rusi, z zamku Tustań, *nb.* eponimicznego dla tej odmiany oręża), nie można bowiem poprzestać na

¹ Przypomnieć można o niewielkim artykule Andrzeja Nowakowskiego (1968), który potraktował „Powieść minionych lat” jako historyczne źródło do poznania staroruskiego uzbrojenia. Znalazł w niej 41 bezpośrednich i 16 pośrednich wzmianek o broni tak zaczepnej, jak i obronnej. Napisał on (Nowakowski 1968, 130) – zbyt optymistycznie – że pozwala ona na [...] *niemal pełne zrekonstruowanie obrazu oręża używanego na Rusi w okresie wczesnego średniowiecza*. Zwraca też uwagę na [...] *doskonale rozróżnianie uzbrojenia ruskiego od broni ludów stepowych – Pieczyngów i Połowców*.

² Jest to sytuacja niekorzystna z punktu widzenia archeologii, ponieważ moneta średniowieczna jest źródłem bardzo wszechstronnym – materialnym, pisanym i ikonograficznym (Suchodolski 2008).

przedstawieniu ich lokalnego, zachodnioukraińskiego otoczenia. W praktyce metoda importów ma znikome znaczenie, znaleziska nieruskie są bowiem nieliczne i zwykle bez należycie udokumentowanego kontekstu archeologicznego. Stan ten w można nieco poprawić, bo choć liczba zabytków przywiezionych spoza Rusi nadal będzie niewielka, to poprawne pod względem metodycznym badania pozwolą skorelować je z materiałem ruskim i ewentualnie poczynić ustalenia chronologiczne.

Najpowszechniej stosowanym dotychczas i niewątpliwie podstawowym sposobem datowania w przyszłych studiach archeologicznych jest metoda typologiczna (klasyfikacja zabytków), w której zbliżone wytwory łączy się w typy w celu ich uporządkowania formalnego i chronologicznego, a także geograficznego. Ma ona wartość chronometryczną pod warunkiem powiązania jej ze stratygrafią wykopaliskową. W swoich pracach składających się na niniejszą rozprawę metodę typologiczną stosował także autor. Doszedł on m.in. do wniosku, że wiek mieczów z zachodu Ukrainy pokrywa się z przyjętym w układach typologiczno-chronologicznych, a można je chronologizować z różną dokładnością – od ok. pół wieku do ponad dwóch stuleci, natomiast związane z mieczami zróżnicowane typologicznie trzewiki pochew mieczowych z zachodnich obwodów Ukrainy datować trzeba głównie w oparciu o analogie skandynawskie lub bałtyjskie w powiązaniu z kontekstem archeologicznym i historycznym. Na podstawie przeglądu głowic buław ustalił, iż wyprodukowane na Rusi tzw. gwiazdziste okazy tego rodzaju oręża używane były głównie w 1. połowie XIII w., oraz że importy należy rozpatrywać indywidualnie. Przykładem jest wspomniana już głowica buławy z Urycza-Tustania przez odkrywcę datowana była błędnie na 1. połowę XIII w. (Rożko 1996, 205, 210), co zostało zakwestionowane przez autora, który znalazł analogiczne środkowoeuropejskie okazy z 2. połowy tego stulecia lub z początków XIV w. (m.in. buława z 2. połowy XIII - początku XIV w. z późnośredniowiecznego zamku Přerovec na czeskim Śląsku oraz buława z Librantowej, którą łączyć można z węgiersko-złotoordyńską bitwą pod Sączem w styczniu 1288 r.; Liwoch 2016; tam lit.). Autor nie ma wątpliwości, iż w wypadku analizy rozmaitych znalezisk staroruskich z omawianego terenu niezbędne jest oparcie się na klasycznych już, ale wciąż będących doskonałymi punktami odniesienia, monografiach uczonych radzieckich (niektóre już wspomniano): A. N. Kirpičnikova (1966a; 1966b; 1971; 1973) i A. F. Medvedeva (1966), którzy zajmowali się militariami, a także G. F. Korzuhiny (1954), Mariji V. Sedovej (1981) i Ūrija M. Lesmana (1990), którzy omawiali wyroby ruskich złotników. Niezastąpione są także nowsze opracowania, jak np. artykuł Vytautasa Kazakevičiusa (1998) przedstawiający dolne okucia

pochew mieczowych, a w pewnym stopniu przydatne mogą być także poświęcone m.in. orężowi i ozdobom artykuły autora składające się na ten tom.

Szczególnie dotkliwy w zachodnioukraińskiej mediewistyce jest brak opracowań (mikro-)regionalnych³ ceramiki. Tę podstawową kategorię źródłową⁴ na początek należy przedstawić za pomocą metody tradycyjnej – analizy typologicznej form⁵ w powiązaniu z ich datowaniem – w oparciu o materiał z wybranych stanowisk o stosunkowo dobrze określonej chronologii. W wypadku masowych wyrobów garncarskich prawdziwe jest powiedzenie: *Jeden obraz wart więcej niż tysiąc słów*, na co zwrócił uwagę Andrzej Buko (1990, 253), który zaobserwował u opisujących nieuświadomianą selektywną percepcję oraz brak porównywalności opisów ceramiki i to zarówno sporządzonych przez tego samego, jak i przez różnych archeologów. Dodać do tego można spotykane niekiedy rozmijanie się opisu słownego z wizerunkiem. Zatem opracowania ceramiki opatrzone być powinny nie tylko opisami i rysunkami, ale też fotografiami zabytków. Obecnie ceramika naczyniowa z młodszej fazy wczesnego średniowiecza może pełnić rolę wyznacznika chronologii tylko w najogólniejszym zakresie, ponieważ większość z jej form w wypadku braku uściślającego kontekstu archeologicznego datować należy szeroko, tj. na X-XI w., czy też na XII - 1. połowę XIII w., a nawet szerzej na XI-XIII w.

Spśród metod przyrodniczych do określania czasu powstania, funkcjonowania i przejścia w kontekst archeologiczny zabytków ruchomych i nieruchomych z fazy wczesnopaństwowej średniowiecza na południowym zachodzie dawnej Rusi zastosować można: dendrochronologiczną, radiowęglową, termoluminescencyjną (optoluminescencyjną) i archeomagnetyczną (paleomagnetyczną), które dotychczas wykorzystywane były w niewielkim – niestety – zakresie. W praktyce zwykle stosuje się metody radiowęglową

³ Marianna V. Malevskaâ (1971, 34), porównując ceramikę XII-XIII w. z trzech zachodnich ziem ruskich (Ruś Czarna, Wołyń i Ruś Halicka) zauważa odmienności i pisze, że obecność lokalnych wariantów jest w pełni uprawniona, a wynika to z różnych dróg rozwoju nowych centrów technologicznych rzemiosła garncarskiego oraz potrzeby rzemieślników dodania elementu artystycznego, w którym najwyraźniej przejawiają się lokalne warianty ceramiki, do strony technicznej i funkcjonalnej wyrobu.

⁴ Na temat ceramiki jako źródła do badania społeczności, których jest wytworem, pisał A. Buko (1990, 20-30).

⁵ Osobnym zagadnieniem jest surowiec i technologia produkcji naczyń wczesnośredniowiecznych (por. m.in. Buko 1990, 31-156; w odniesieniu do omawianego obszaru interesujące są zwłaszcza ss. 44-48, 64-70, które dotyczą terenów niegdyś ruskich). Istotna jest uwaga Jacka Poleskiego (2013, 19-20) o braku odzwierciedlenia wyróżnionych makroskopowo typów mas garncarskich w wynikach analiz petrograficznych w przedpaństwowej Małopolsce, mogąca być sugestią, aby zachować ostrożność przy podobnych badaniach i wnioskowaniu na ich podstawie również na wczesnopaństwowej Rusi południowo-zachodniej.

i dendrochronologiczną. Mankamentem pierwszej jest mała dokładność wyznaczania wieku w wypadku obiektów historycznych. Większe nadzieje rokuje znacznie dokładniejsza dendrochronologiczna metoda datowania drewna. Dla archeologii wczesnośredniowiecznej na omawianym terenie szczególnie istotne są tego rodzaju badania przeprowadzone w odległym Nowogrodzie, tam bowiem możliwe było skorelowanie ze skalą czasu absolutnego licznych typów zabytków znalezionych podczas wykopalisk. Analogie nowogrodzkie można stosować – z należytą ostrożnością – do datowania znacznej części znalezisk zachodnioukraińskich. Wydaje się, że rolę południowo-zachodnioruskiego odpowiednika Nowogrodu pełnić może, lecz na znacznie mniejszą skalę, Dźwinogród pod Lwowem, gdzie stosunkowo dobrze zachowały się drewniane relikty ośrodka wczesnomiejskiego z XI - 1. połowy XIII w. Wykorzystanie metody dendrochronologicznej sugerować trzeba również w wypadku badań stanowisk z północnej części obwodów rówieńskiego i wołyńskiego, można bowiem przypuszczać, że stosunki wodne na niektórych poleskich grodziskach i osadach sprzyjały zachowaniu się średniowiecznego drewna (por. przypadek Brześcia nad Bugiem).

WNIOSKI I UWAGI KOŃCOWE

Przedstawiony przez autora stan kultury między końcem X a połową XIII w. na współczesnej zachodniej Ukrainie uzasadnia hipotezę – zapisaną poniekąd w tytule – o potrzebie wyróżniania okresu wczesnopaństwowego w dziejach tego regionu, a w jego ramach krótszych odcinków czasowych. Okres ten pokrywa się ze zwyczajowo wydzielaną przez archeologów młodszą fazą wczesnego średniowiecza. Wydaje się, że celowe byłoby wyodrębnianie go w trzeci – środkowy (średniowiecze środkowe) – etap tej trwającej około tysiąca lat epoki (por. Rozwałka 2008, 59), ponieważ pod względem kulturowym – w aspektach: materialnym, politycznym, religijnym, a także społecznym – bliżej mu do średniowiecza późnego (kultura Rusinów z czasów zależności od Czyngisydów)⁶ niż do starszych faz wczesnego (kultura rajkowska plemion słowiańskich). W czasie niecałych trzech stuleci na omawianym terenie zaszła zasadnicza zmiana cywilizacyjna zarówno w formie, jak i w treści w stosunku do sytuacji z 2. połowy I tysiąclecia, natomiast

⁶ Jeszcze później, po włączeniu części ziem ruskich w obręb monarchii Kazimierza III Wielkiego, zaczęła się wyraźna „latynizacja” kultury materialnej (por. np. Kotowicz, Skowroński 2020), która nie była widoczna w części włączonej do państwa pogańskich Giedyminowiczów.

w odniesieniu do 2. połowy XIII-XV w. takiej różnicy nie ma, nadal bowiem – także po zaniku ruskiej państwowości – rozwijała się na omawianym terenie kultura staroruska.

Z historycznego punktu widzenia granice czasowe omawianego okresu – późnej, państwowej fazy wczesnego średniowiecza – rysują się dramatycznie, następują bowiem w momentach istotnych zmian politycznych, które poświadczone są w źródłach pisanych⁷ (por. „Wstęp”). Z punktu widzenia archeologii są mniej wyraźne, choć można z nimi wiązać – z należytą ostrożnością, oczywiście – ślady zniszczeń na niektórych stanowiskach, zwłaszcza na grodziskach.

W ramach omawianej fazy można wyodrębnić – a przynajmniej podejmować próby wydzielenia – krótsze odcinki czasowe z charakterystycznymi cechami kulturowymi, kultura staroruska bowiem nie była statyczna. Pod względem historycznym taką wewnętrzną cezurą są działania polityczne i wojskowe związane z kształtowaniem się odrębnych – często efemerycznych – zachodnioruskich bytów państwowych:

Roku 6605 [1097]. Przyszli Światopelk i Włodzimierz, i Dawid Igorowicz, i Wasylko Rościslawicz, i Dawid Światosławicz, i brat jego Oleg, i zebrali się w Lubeczu dla zawarcia ugody, i mówili do siebie, powiadając: „Po co niszczymy ruską ziemię, sami ze sobą zwady wszczynając, a Połowcy w ziemi naszej jątrzą waśnie i radzi są, że między nami są wojny. Złączymy się odtąd w jedno serce i strzeżmy ruskiej ziemi; każdy niech dzierży ojcowiznę swoją: Światopelk – Kijów, Iziasławową ojcowiznę, Włodzimierz – Wsiewołodową, Dawid i Oleg, i Jarosław – Światosławową, i ci, którym Wsiewołod rozdał grody: Dawidowi – Włodzimierz, Rościslawiczom zaś: Wołodarowi – Przemyśl, Wasylkowi – Trembowłę”. I na to całowali krzyż... („Powieść...” 1999, 201-202).

Wydaje się, że rozdrobnienie polityczne służyło rozwojowi kultury – także w najłatwiej uchwytej dziś sferze materialnej, której śladem są obfite i bardzo zróżnicowane znaleziska archeologiczne z grodów stołecznych i pomniejszych siedzib książęcych (por. przypis 12 we „Wstępie”).

Podjęta przez autora próba ustalenia, kiedy zabytki – nieruchome i ruchome – przechodziły w kontekst archeologiczny, pozwala na uchwycenie niektórych zmian dokonujących się w żywej kulturze materialnej pod wpływem wydarzeń politycznych i związanych z nimi przeobrażeń społecznych. Uproszczony obraz fazy wczesnopiętowiecznej

⁷ Od strony historycznej fazę wczesnopiętowieczną na zachodniej Ukrainie omówił Mikola F. Kotlár (1998; tam lit.). Można mieć wątpliwości, co do prawidłowości przedstawienia przez niego niektórych zagadnień, ale nie ma tu miejsca na uwagi do poszczególnych tez.

w archeologii średniowiecza na współczesnej zachodniej Ukrainie pod względem archeologicznym rysuje się następująco:

– z końcem X i XI w. wiążą się zabytki tzw. kultury drużynnej⁸, do których podobne spotykane są na znacznych obszarach Europy (starsze typy mieczów i dolnych okuć pochew mieczowych, niektóre dewocjonaalia, w tym miniaturowe toporki z brązu), oraz zabytki o formach znanych już w dobie plemiennej, jak np. żelazne zapinki podkowiaste, a także przedmioty ze skarbów grupy III wg G. F. Korzuhiny;

– z XII i 1. połową XIII w. łączą się: niektóre militaria, dewocjonaalia, plomby typu drohiczynskiego i większość pieczęci, pieniądz kruszcowy (zlewki typów kijowskiego i czernihowskiego), znaczna część ryłców pisarskich, amfory oraz ozdoby ze skarbów grupy IV;

– najpewniej głównie z 1. połowy XIII w. pochodzą: gwiazdziste główce buław, szklane bransolety, kołki imitujące, ceramika ze zdobieniem sgraffitowym, a także zdecydowana większość dewocjonaaliów i skarby grupy IV;

– przez cały omawiany okres występują przėśliki z łupku owruckiego, niektóre typy broni i oporządzenia jeździeckiego oraz ceramika (nieangobowana), której formy i zdobnictwo nie różnicują się zbytnio między XI a 1. połową XIII w.

W końcu X i w XI w. załązki kultury staroruskiej z dynastią i kościołem zostały przyniesione ze znajdującego się nad Dnieprem centrum ukształtowanego za panowania Włodzimierza Światosławicza państwa ruskiego ze stołecznym Kijowem i implementowane na miejscowym substracie łądziańskim. Podziały polityczne Rusi (Kjowskiej) spowodowały powstanie lokalnych ośrodków władzy politycznej (księstw o różnym stopniu niezależności rządzonych przez Rurykowiczów) i kościelnej, w tym także na obszarze współczesnej zachodniej Ukrainy. Z nimi wiąże się wyraźny w 2. połowie XII i 1. połowie XIII w. rozwój kulturowy, m.in. uchwytny archeologicznie rozkwit rzemiosła ruskiego, do którego bodźcem była m.in. konieczność zaspokajania potrzeb książąt i ich dworów. Kres przyniosła mu nawała mongolska w połowie XIII w. i uzależnienie Rusi od Czyngisydów.

Zgodzić się trzeba z Jiřím Macháčkem (2008, 600) który doszedł do wniosku, iż archeologia *integravala postupy a poznatky z mnoha dalšich vědních oborů, které přimo*

⁸ Zjawisko to w różnym nasileniu wystąpiło w wielu krajach Europy, w tym także w Polsce, ale szczególnie ważne było dla Rusi, gdzie jest doskonale obserwowalne archeologicznie. Aleksandr A. Fetisov (2012, 409-411) dzieli je na dwa zasadnicze etapy: I etap w IX/X - 2. połowie X w. i II etap w końcu X - 1. połowie XI w. Z drugim związane są wielkie mogiły w Podhorcach-Plešnisku. Wydaje się, że można wydzielić jeszcze etap schyłkowy, z którym wiąże się np. cmentarzysko w Siemienicach.

revolučním způsobem rozšířily její gnozeologický potenciál v oblastech, jako je absolutní datování (např. dendrochronologie), historická krajina (např. geografické informační systémy) či urbanismus sídlišť (např. geofyzikální prospekce). Jinými slovy, archeologie je dnes mnohem lépe připravena na řešení složitých otázek souvisejících s vývojem lidské kultury a může konkurovat vlastními interpretačními modely i v oblastech, kde dosud dominovala historiografie se svými písemnými prameny. Z tím zastrzežením, iž nic nie stoi na przeszkodzie, by i historię uznać za naukę nie konkurencyjną a pomocniczą archeologii w wypadku słabo oświetlonych przez przekazy pisane wieków średnich we wschodniej i środkowej Europie. Zbliżony pogląd wyraził Marian Rębkowski (2008; tam lit.), zwracając jednak uwagę na konieczność czerpania z doświadczeń antropologii kulturowej czy etnologii i nauk przyrodniczych, a także stosowania *strategii kontrastu*, która polega na przeprowadzaniu analiz opartych na źródłach archeologicznych i stawianiu hipotez, a dopiero potem konfrontowaniu i korelowaniu ich z ustaleniami historyków.

Podobne do przedsięwziętych w tej dysertacji badania postulował już przed niemal półtora wiekiem Izydor Kopernicki (1878, 68): *Szczegółowe, porównawcze studyja nad pojedynczemi wykopaliskami, poczynszy od najpiérwotniejszych narzędzi z kamienia, kości i rogu, aż do udoskonalonych wyrobów ceramiki, ozdób bronzowych i t. p. doprowadzą nas może do częściowego przynajmniej wyjaśnienia najwazniejszych kwestyj, jakie się tu nastroczą, a mianowicie: epoki tych ciekawych zabytków i ich archeologicznego stósunku do podobnychże zabytków na Podolu i innych części ziem polskich, oraz krajów ościennych i dalszych Europy*. Autor ma nadzieję, że wypełnił życzenie tego znakomitego antropologa w ograniczonym co prawda zakresie⁹, ale zadowalająco.

Rozważania przedstawione w niniejszej dysertacji stanowią wedle zamierzenia autora jedynie pierwszą część studiów nad kulturą dawnej Rusi. Zarówno dotąd opublikowane, jak i dopiero planowane prace złożyć się mogą na obszerną monografię tej kultury na południowym zachodzie jej zasięgu. Przygotowanie takiej syntezy – zwłaszcza przez archeologa nieukraińskiego, nieulegającego nawet podświadomie postradzieckim schematom

⁹ Sklasyfikowanie metodą typologiczną zabytków staroruskich z omawianego obszaru jest nadzwyczaj trudne – o czym autor już napomknął – z dwóch powodów. Pierwszą przyczyną jest liczebność stanowisk archeologicznych – np. z Podola Zachodniego, które pokrywa się w znacznym stopniu z obwodem tarnopolskim, przed piętnastoma laty znanych było 388 stanowisk staroruskich, w tym 71 grodzisk, 235 osad i 82 cmentarzyska (Âgodins'ka 2010, 325), drugą zaś zaskakująca różnorodność wyrobów staroruskiego rzemiosła (w przeciwieństwie do mało zróżnicowanych zabytków z kilku stuleci wcześniejszych i zubożenia w 2. połowie XIII i XIV w.).

myślenia o historii – pozwoli na uprzystępnienie wiedzy o kulturze staroruskiej uczonym spoza Europy wschodniej. Może też sprowokuje – mimo oby przejściowych trudności ukraińskiej archeologii¹⁰ i historii – badaczy ze Lwowa i mniejszych ośrodków naukowych do dalszej pracy nad ruską spuścizną kulturową, choćby dlatego, iż autor nie podziela niektórych przyjętych tam poglądów. Prace autora mogą też stać się poprawnie opracowanym odniesieniem do porównań wczesnopaństwowej fazy kultury staroruskiej zarówno z jej kontynuacją w schyłkowym okresie funkcjonowania na tym obszarze odrębnej ruskiej państwowości, jak i z jej słowiańską poprzedniczką, którą była kultura rajkowska w dobie plemiennej. Autor ma nadzieję, że zgłębianie dziejów Rusi będzie mógł twórczo kontynuować, i liczy na to, że jego dotychczasowe publikacje znajdują uznanie w oczach czytelników, ponieważ w znacznym stopniu porządkują i uzupełniają stan wiedzy archeologicznej o średniowieczu na obszarze współczesnej zachodniej Ukrainy.

¹⁰ Na zachodzie Ukrainy, którego trwająca wojna ukraińsko-rosyjska dotyka w niedużym stopniu (najbardziej pod względem ekonomicznym), ogromny problem stanowi od co najmniej dwóch dziesięcioleci *čorna arheologiâ*, nielegalni poszukiwacze bowiem niszczą stanowiska archeologiczne w celu kradzieży zabytków (Miroš 2016, 117-118).

Literatura¹¹

Źródła pisane

Geograf Bawarski

1999 *Opis grodów i terytoriów z północnej strony Dunaju, czyli tzw. Geograf Bawarski* (fragment), *Słowiańszczyzna starożytna i wczesnośredniowieczna. Antologia tekstów źródłowych*, opracował G. Labuda, Poznań, 55-56.

Harion

1996 *Słowo o prawie i łasce* (fragment), [w:] *Od Hariona do Skoworody. Antologia poezji ukraińskiej XI-XVIII w.*, zebrał i opracował W. Mokry, Kraków, 116-118.

Jan di Piano Carpini

1993 *Historia Mongołów*, [w:] *Spotkanie dwóch światów. Stolica Apostolska a świat mongolski w połowie XIII wieku. Relacje powstałe w związku z misją Jana d Piano Carpiniego do Mongołów*, red. J. Strzelczyk, Poznań, 115-222.

Konstantyn Porfirogeneta

1999 *De administrando imperio* (fragmenty), [w:] *Słowiańszczyzna starożytna i wczesnośredniowieczna. Antologia tekstów źródłowych*, opracował G. Labuda, Poznań, 67-72, 224-228.

„Kronika...”

2017 *Kronika halicko-wołyńska. Kronika Romanowiczów*, tłumaczenie, wstęp i komentarze D. Dąbrowskiego i A. Jusupovića, Kraków – Warszawa.

„Powieść...”

1999 *Powieść minionych lat*, przekład i opracowanie F. Sielickiego, Wrocław.

Pwt

1988 *Księga powtórzonego prawa*, [w:] *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, przekład i opracowanie zbiorowe, red. K. Dynarski i in., 174-204.

¹¹ Pozycje tu wymienione odnoszą się do „Wstępu” i „Zakończenia”. Pełniejszy spis źródeł pisanych i literatury znajduje się w bibliografiach książki i artykułów składających się na dysertację doktorską autora.

Opracowania

Androshchuk F.

2014 *Viking Swords. Swords and Social aspects of Weaponry in Viking Age Societies*, Stockholm.

Andrusiewicz A.

2004 *Cywilizacja rosyjska 1*, Warszawa.

2005 *Cywilizacja rosyjska 2*, Warszawa.

2009 *Cywilizacja rosyjska 3*, Warszawa.

Ashmore W., Sharer R. J.

2008 *Odkrywanie przeszłości. Wprowadzenie do archeologii*, Kraków.

APPV

1982 *Arheologični pam'âtki Prikarpattâ i Volinì rann'oslov'âns'kogo i davn'orus'kogo perìodov*, Kyïv.

Aulih V. V.

1972 *Zimnivs'ke gorodiše – slov'âns'ka pam'âtka VI-VII st. n. e. v Zahìdnìj Volinì*, Kiïv.

Âgodins'ka M. O.

2010 *Úvelìrnì virobi z davn'orus'kih pam'âtok Zahìdnogo Podillâ (za materialami Ternopil's'koï oblasti)*, *Arheologìâ i davnâ ìstoriâ Ukraïni* 2, 235-248.

Baran V. D., Čajka R. M.

1972 *Davn'orus'ke poselennâ Bovšiv II na Podnìstrov'ï*, *Arheologìâ* 7, 97-102.

Belâeva S. A.

1982 *Úžnorusskie zemli vo vtoroj polovine XIII-XIV v. (Po materialam arheologičeskih issledovanij)*, Kiev.

Buko A.

1990 *Ceramika wczesnopolska. Wprowadzenie do badań*, Wrocław.

2004 *Ziemia chełmska w początkach państwa polskiego: problematyka badawcza*, [w:] *Przez pradzieje i wczesne średniowiecze*, red. J. Libera i A. Zakościelna, Lublin, 309-324.

2015 *Archeologia ziem polskich XII i XIII wieku: przegląd problematyki badawczej*, *Fontes Archaeologici Posnanienses* 51, 23-35.

Ciesielska A.

2013 *Od „plemienia do państwa” czy „od wozostwa do państwa”? Modele procesów państwowotwórczych i nowe tendencje w ich badaniu*, [w:] *Instytucja „wczesnego państwa”...*, 53-74.

Čajka R.

2009 *Davn´orus´ke gorodiše Listvin i jogo okolicì u X-XI st.*, L´viv.

Černecov A. V.

2003 *K probleme ocenki istoričeskogo značeniâ mongolo-tatarskogo našestviâ kak hronologičeskogo rubeža*, [w:] *Rus´ v XIII veke...*, 12-17.

Dąbrowski D.

2008 *Genealogia Mścislawowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku)*, Kraków.

2016 *Król Rusi Daniel Romanowicz. O ruskiej rodzinie książęcej, społeczeństwie i kulturze w XIII w.*, Kraków.

2023 *Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów) o sztuce*, 1, Architektura, Kraków.

Dovgan´ P.

2008 *Bus´kij arheologičnij kompleks: stan ta perspektivi doslidžennâ*, *Visnik Ānstitutu arheologii* 3, 136-195.

Duczko W.

2006 *Ruś wikingów. Historia obecności Skandynawów we wczesnośredniowiecznej Europie Wschodniej*, Warszawa.

Dulinicz M.

2000 *Miejsca, które rodzą władzę (najstarsze grody słowiańskie na wschód od Wisły)*, [w:] *Człowiek, sacrum, środowisko. Miejsca kultu we wczesnym średniowieczu*, red. S. Moździoch, *Spotkania Bytomskie* 4, 85-98.

Eichert S.

2017 *‘Great Men’, ‘Big Men’ and ‘Chiefs’ in Carantania? On the Formation of Elites and Leadership/Rulership in the Eastern Alps During the Early Middle Ages*, [w:] red. G. Fusek, *Archäologische Studien zum frühen Mittelalter*, Nitra, 15-26.

Fedunkiv Z., Poliśuk L., Nagirnij V.

2014 *Gorodiše Knâžoï dobi Černelicâ IV: rezul´tati poperednih doslidžen´*, *Knâža doba. Āstoriâ i kul´tura* 8, 225-234.

Fetisov A. A.

2012 *“Družinnaâ kul'tura” Drevnej Rusi, Drevnejšie gosudarstva Vostočnoj Evropy. 2010 god. Predposylki i puti obrazovaniâ Drevnerusskogo gosudarstva, 406-436.*

Filipčuk M. A.

2009a *Doslidžennâ Plisnes'kogo arheologičnogo kompleksu u 2007 r.,* Visnik Īnstitutu arheologii 4, 130-176.

2009b *Struktura Plisnes'kogo arheologičnogo kompleksu v slov'âns'kij ta davn'orus'kij čas,* Visnik Īnstitutu arheologii 4, 3-21.

2010 *Poperedni rezul'tati doslidžennâ kul'tovogo miščâ slov'âns'kogo času na teritorii Plisnes'kogo arheologičnogo kompleksu v 2009 r.,* Visnik Īnstitutu arheologii 5, 135-169.

2012 *Der archäologische Komplex von Plisnesko, [w:] Mezi raným a vrcholným středověkem. Pavlu Kouřilovi k šedesátým narozeninám přátelé, kolegové a žáci,* red. J. Doležel i M. Wihoda, Brno, 235-250.

Fylyptschuk M. → Filipčuk M. A.

Gavrituhin I. O.

1998 *Gorizont pražskoj kul'tury poseleniâ Zimno 4,* Archaeoslavica 3, 171-207.

Goetz H.-W.

2006 *Die Wahrnehmung von 'Staat' und 'Herrschaft' im frühen Mittelalter, [w:] Staat im frühen Mittelalter, 39-58.*

Gončarov V. K.

1963 *Luka-Rajkoveckaâ, [w:] Slavâne nakanune obrazovaniâ Kievskoj Rusi,* red. B. A. Rybakov, Moskva, 283-315.

Haduch A., Liwoch R.

2007 *Kołtki z południowo-zachodniej Rusi,* Seminarium Trepczańskie, red. W. Banach i in., Sanok, 43-50.

Huntington S. P.

1997 *Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładu światowego,* Warszawa.

„Instytucja »wczesnego państwa«...”

2013 *Instytucja „wczesnego państwa” w perspektywie wielości i różnorodności kultur,* red. J. Banaszkiwicz i in., Poznań.

Ivakin G. Ū.

2003 *Istoričeskoe razvitie Ūžnoj Rusi i Batyevo našestvie, [w:] Rus' v XIII veke..., 59-65.*

- Ivas'kiv I.
2013 *Był li vzât Galič mongolami v 1241 g.?*, Colloquia Russica 3, 70-76.
- Janusz B.
1918 *Zabytki przedhistoryczne Galicyi wschodniej*, Lwów.
- Kamińska M.
2013 *Archeologiczne świadectwa najazdów mongolskich na miasta ruskie w XIII-XIV w.: rzeczywistość a stereotypy historiograficzne*, Colloquia Russica 3, 29-37.
- Kara M.
2013 *Historiografia i archeologia polska o mechanizmach formowania się władztwa Piastów. Próba zestawienia ważniejszych poglądów*, [w:] Instytucja „wczesnego państwa” ..., 303-316.
- Kazakevičius V.
1998 *Iš vėlyvojo geležies amžiaus baltų ginklų istorijos (kalavijų makštų galų apkalai)*, Lietuvos archeologia 15, 287-332.
- Kirpičnikov A. N.
1966a *Drevnerusskoe oružie, 1, Meči i sabli IX-XIII vv.*, Moskva – Leningrad.
1966b *Drevnerusskoe oružie, 2, Kop'â, sulicy, boevye topory, bulavy, kisteni IX-XIII vv.*, Moskva – Leningrad.
1971 *Drevnerusskoe oružie, 3, Dospėh, kompleks boevyh sredstv IX-XIII vv.*, Leningrad.
1973 *Snarāženie vsadnika i verhovogo konâ na Rusi IX-XIII vv.*, Leningrad.
- Kopernicki I.
1878 *Poszukiwania archeologiczne w Horodnicy nad Dniestrem. Wspólnie z P. Wład. Przybysławskim, Człon. Kom. antrop. i arch. dokonane w roku 1877*, Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej 2, 19-72 + tabl. I-III.
- Korčins'kij O.
2000 *Ośrodki kultu pogańskiego dawnych Słowian w dorzeczu górnego Dniestru (element do studium na pograniczu)*, Rocznik Przemyski 36/1, 67-82.
2009 *Seredn'ovični gorodiša na okolicâh sil Kotorini, Stare Selo, Cvitova*, Materiali i doslidžennâ z archeologii Prikarpatâ i Volinî 13, 234-254.
- Korzuhina G. F.
1954 *Russkie klady IX-XIII vv.*, Moskva – Leningrad.
- Kotlâr M. F.
1998 *Galic'ko-Volins'ka Rus'*, Kiïv.

Kotowicz P. N., Skowroński P.

2020 *New Rulers, New Rules? Changes in Military Equipment during the 13th and 14th Centuries in the Area of the Sanok Land*, Fasciculi Archaeologiae Historicae 33, 49-69, Koval' Ī., Mironûk Ī.

2015 *Sučasna arheologiâ knâžogo Galiča i Galic'koï zemli, Īvano-Frankivs'k.*
Kučinko M. M.

1996 *Davn'orus'ke gorodiše Val v Nadstir'i, Luc'k.*
Lesman Ū. M.

1990 *Hronologiâ ūvelirnyh izdelij Novgoroda (X-XIV vv.). Vvedenie*, Materiały po arheologii Novgoroda. 1988, 29-98.

Livoh R. → Liwoch R.

Livoh R. → Liwoch R.

Liwoch R.

2003 *Stan badań nad grodziskami wczesnośredniowiecznymi i z początków późnego średniowiecza na zachodniej Ukrainie (obwody: iwano-frankowski, lwowski i tarnopolski)*, Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego 24, 213-297.

2006 *Buławy z zachodniej Ukrainy*, Acta Militaria Mediaevalia 2, 67-78.

2008 *Zachodnioukraińskie miecze i trzewiki pochew mieczowych od X do połowy XIII w.*, Acta Militaria Mediaevalia 4, 39-59.

2011 *Uwagi o chronologii wczesnośredniowiecznych cmentarzysk na zachodzie Ukrainy*, [w:] „*In silvis, campis... et urbe*”. Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim, red. S. Cygan i in., Rzeszów – Sanok, 89-100.

2013a *Plomby z Drohiczyna w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Krakowie*, [w:] *Seredn'ovičnì mìsta Polissá*, Arheologiâ i davnâ istoriâ Ukraïni 11, 105-113.

2013b *Skarby zachodnioruskie doby przedmongolskiej*, Materiały Archeologiczne 39, 7-31.

2014a *Importy staroruskie w Polsce. Przykłady ze zbiorów dawnych Muzeum Archeologicznego w Krakowie*, [w:] *Mìsta Davn'oï Rusi*, red. P. P. Toločko i in., Kïïv, 415-423.

2014b *Przyczynek do badań nad początkiem Cerkwi na zachodzie Rusi*, Elpis. Czasopismo Teologiczne Katedry Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku 16, 169-172.

- 2016 *Węgierska buława z Librantowej, [w:] Od Bachórze do Światowida ze Zbrucza. Tworzenie się słowiańskiej Europy w ujęciu źródłoznawczym. Księga jubileuszowa Profesora Michała Parczewskiego*, red. B. Chudzińska i in., Kraków – Rzeszów, 675-679.
- 2017a *Metodyka datowania w archeologii wczesnego średniowiecza zachodniej Ukrainy*, *Arheologični doslidžennâ L'vivs'kogo uniwersitetu* 21, 24-52.
- 2017b *Pozdnekočebničeskij mogil'nik v Rosave. Novaâ interpretaciâ. Katalog artefaktov (vybor), [w:] Rus a svět kočovníků (druhá polovina IX.–XVI. století)*, *Colloquia Russica* 7, 163-178.
- 2018a *Dewocjonalia staroruskie z zachodniej Ukrainy, [w:] Religii i wiruannâ Rusi (IX–XVI stolittâ)*, *Colloquia Russica (seria I)* 8, 195-224.
- 2018b *Zabytki z wykopalisk Teodora Nieczuja-Ziemięckiego w latopisowym Pleśnisku (Podhorce na Ukrainie) / Artefacts from Excavations by Teodor Nieczuja-Ziemięcki in Mediaeval Plisnes'k (Pidgirci in Ukraine)*, Kraków.
- 2019 *Zamitki pro rann'oseredn'ovičnì groši z Galiča ta inših місцевостej na zahodi Ukraïni*, *Galič* 4, 10-21.
- 2021 *Średniowieczne cmentarzysko kamienne w Siemienicach koło Kutna*, *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica* 36, 53-82.
- 2022a *Bulavy i kistenì neizvestnogo proishoždeniâ iz Arheologičeskogo muzea v Krakove*, *Stratum plus* 5, 409-414.
- 2022b (Review) *Letopisnyj «Izâslavl'». Bol'soe Šepetovskoe gorodiše v svete arheologii*, Tom I, *Materialy raskopok M. K. Kargerâ 1957–1964 godov v issledovaniâh 1960–1980-h godov*, Rossijskaâ akademiâ nauk. Institut istorii material'noj kul'tury. Trudy, T. LV, Nestor-Istoriâ, Sankt-Peterburg 2020 / *Medieval “Iziaslavl’”. The Large Fortified Settlement near Shepetovka, in the light of archaeology*, Volume I, *Materials from the archaeological excavations of Mikhail Karger 1957–1964 investigated in the 1960s–1980s*, Russian Academy of Sciences, Institute for the History of Material Culture. Proceedings, Vol. LV, Nestor-Historia, St. Petersburg 2020; *Przegląd Archeologiczny* 70, 293-296.
- 2022c *Seredn'ovičnij biâk kistenâ z drakonom iz Krilosa (davnij Galič)*, *Galič* 7, 28-34.
- 2023 *Medieval Mace Heads and Flail Striking Heads from the Old Collections of the Archaeological Museum in Cracow*, [w:] *Archaeology of Conflicts* 2, red. P. Drnovský i P. Hejhal, 41-53.

Liwoch R., Müller-Wille M.

2012 „Druzhina” graves dating to the time around AD 1000 in Pidgirci (western Ukraine), *Archäologisches Korrespondenzblatt* 42/3, 421-438.

Łuczyński M.

2017 „Geograf Bawarski” – nowe odczytania, *Polonica* 37, 77.

Macháček J.

2008 *Středoevropský model a jeho archeologické testování*, *Český časopis historický* 106/3, 598-626.

2010 *The Rise of Medieval Towns and States in East Central Europe. Early Medieval Centres as Social and Economic Systems*, Leiden – Boston.

2012 «Great Moravian State» – a controversy in Central European medieval studies, *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* 1(11) / Ânvar´-Iûn´, 5-26.

2019 *Who Was the Man Buried in Grave H153 in Pohansko and What Happened to Him and His Family at the End of Great Moravia?*, [w:] *The Fall of Great Moravia...*, 187-202.

Makarov N. A.

2003 *Rus´ v XIII veke...: harakter kul´turnyh izmenij*, [w:] *Rus´ v XIII veke...*, 5-11.

Malevskaâ M. V.

1971 *K voprosu o lokal´nyh variantah keramiki zapadnorusskih zemel´ XII-XIII vv.*, *Kratkie soobsheniâ Instituta arheologii* 125, 27-34.

Medvedev A.F.

1966 *Ručnoe metatel´noe oružie (luk i strely, samostrel) VIII-XIV vv.*, Moskva.

Milân T.

2009 *Oboronni sporudi u rann´oslov´âns´kij čas*, *Fortecâ* 1, 228-238.

Miroš M. V.

2016 *Pam´âtki arheologičnoi spadšini L´vîvs´koï oblasti âk činnik rozvitku turizmu v regionì*, *Naukovij visnik Hersons´kogo deržavnogo unìversitetu, seria Geografični nauki* 5, 112-118.

Mis´ka R.

2009 *Do pitannâ lokalizacji litopisnogo Moklekova*, *Materiali i doslidžennâ z arheologii Prikarpattâ i Volinì* 13, 255-262.

2011 *Terebovel´s´ka zemlâ v XI-XIII st.*, *Materiali i doslidžennâ z arheologii Prikarpattâ i Volinì* 15, 186-209.

2014 *Tustań – średniowieczna skalna twierdza*, [w:] *Zamki w Karpatach*, red. J. Gancarski, 423-437.

Musin A. E.

2000 *Hristianskie drevnosti XI-XIV vv. (problema razvitiâ i regional'nye osobennsti)*, [w:] *Rus' v XIII veke: kontinuitet ili razryv tradicij*, red. N. A. Makarov i A. V. Černecov, Moskva, 99-102.

Myska R. → Mis'ka R.

Nadolski A.

1954 *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku*, Łódź.

Nagirnyj W.

2011 *Polityka zagraniczna księstw ziem halickiej i wołyńskiej w latach 1198(1199)-1264*, Kraków.

Nowakowski A.

1968 *'Opowieść lat doczesnych' jako źródło do historii wczesnoruskiego uzbrojenia*, [w:] *Na granicach archeologii*, red. A. Nadolski, 125-130.

Palijčuk N.

2004 *Sribnij skarb z Černelicì, Ângorìv. Literaturno-kraêznavčij i mistec'kij al'manah*, 11-12, 60-62.

Parczewski M.

2003 *Problem Lędzian a kształtowanie się polsko-ruskiej rubieży etnicznej*, [w:] *Civitas Schinesghe cum pertinentiis*, red. W. Chudziak, Toruń, 151-165.

Petersen J.

1919 *De norske vikingesverd. En typologisk-kronologisk studie over vikingetidens vaaben*, Kristiania.

Piotrowski M., Wołoszyn M.

2012 *Czermno (Czerwień) – badania w latach 2010-2011*, [w:] *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy*, red. J. Bagińska i in., Tomaszów Lubelski – Leipzig – Lublin – Rzeszów, 185-241.

Pohl W.

2006 *Staat und Herrschaft im Frühmittelalter: Überlegungen zum Forschungsstand*, [w:] *Staat im frühen Mittelalter*, 9-38.

Poleski J.

2013 *Małopolska w VI-X wieku. Studium archeologiczne*, Kraków.

Posern-Zieliński A.

2013 *Antropologia polityczna a studia nad wczesnym państwem*, [w:] Instytucja „wczesnego państwa”..., 39-52.

Prišepa B. A.

2002 *Volins'ki skarbi kìnca XI – počatku XII st.*, [w:] *A sê êgo srêbro*, red. V. Smolij i in., Kïiv, 105-112.

Prišepa B. A., Nikol'čenko Ū. M.

1996 *Lìtopisnij Dorogobuž v period Kïivs'koï Rusi. Do istorii naselennâ Zahidnoï Volinì v X-XIII stolittâh*, Rìvne.

Rappoport P. A.

1967 *Voennoe zodčestvo zapadnorusskih zemel' X-XIV vv.*, Leningrad.

Ratič O. O.

1957 *Drevn'orus'ki arheologični pam'âtki na teritorii zahidnih oblastej URSS*, Kïiv.

Râbceva S. S.

2009 *Podunajskie èlementy v úvelirnom ubore naseleniâ Vostočnoj Evropy v VII-XI vv.*, *Stratum plus* 5 (2005-2009), 357-380.

Renfrew C., Bahn P.

2002 *Archeologia. Teorie, metody, praktyka*, Warszawa.

Rębkowski M.

2008 *Czy archeolog odczytuje historię średniowiecza? Uwagi o znaczeniu źródeł archeologicznych*, [w:] *Źródła historyczne wydobywane z ziemi*, red. S. Suchodolski, Wrocław, 11-31.

Rozwałka A.

2008 *Główne etapy przemian osadniczych w międzyrzeczu środkowej Wisły i Bugu w średniowieczu (od VII do połowy XIII wieku) w świetle źródeł archeologicznych i pisanych*, [w:] *Słowianie Wschodni w dorzeczu Wieprza i Bugu. Historia – kultura – religia*, red. J. Libera, Łęczna, 59-68.

Rožko M.

1996 *Tustan' - davn'orus'ka naskel'na fortécâ*, Kïiv.

Runciman S.

1994 *Upadek Konstantynopola 1453*, Warszawa.

„Rus' v XIII veke...”

2003 *Rus' v XIII veke: Drevnosti temnogo vremeni*, red. N. A. Makarov i A. V. Černecov, Moskva.

Sarnowska W.

1955 *Miecze wczesnośredniowieczne w Polsce*, Światowit 21, 276-323.

Sedova M.V.

1981 *Ūvelirnye izdeliâ drevnego Novgoroda (X-XV vv.)*, Moskva.

Sedyh V. N.

2013 *Numizmatičeskaâ hronologiâ v datirovanii srednevekovyh pamâtnikov Vostočnoj Evropy*, [w:] *Principy datirovaniâ pamâtnikov èpohi bronzy, Źeleznogo veka i srednevekov'â*, red. E. N. Nosov i in., Sankt-Peterburg, 164-171.

Siwiak A., Zajâczkowska T.

2008 *Znalezisko wczesnośredniowiecznego miecza z Lutowa, gm. Sêpólno Krajeñskie, komunikat*, [w:] red. M. Bogacki i in., *Kultura ludów Morza Bałtyckiego 1, StaroŹytność i średniowiecze. Mare Integrans. Studia nad dziejami wybrzeŹy Morza Bałtyckiego*, Toruñ, 403-407.

Słupecki L. P.

2007 *Wkład polskiej archeologii w badania nad religią pogañską Słowian (1945-1989)*, [w:] *Pól wieku z dziejów archeologii polskiej (1939-1989)*, red. J. Lech, Warszawa, 435-455.

„Staat im frühen Mittelalter”

2006 *Staat im frühen Mittelalter*, red. S. Airlie, W. Pohl i H. Reimitz, Wien.

Suchodolski S.

2000 *O niektórych kontrowersjach archeologiczno-numizmatycznych, czyli czas obiegu monet we wczesnym średniowieczu*, [w:] *Archeologia w teorii i praktyce*, red. A. Buko i P. Urbañczyk, Warszawa, 229-246.

2008 *Moneta Źródłem wszechstronnym: materialnym, pisanym i ikonograficznym*, [w:] *Źródła historyczne wydobywane z ziemi*, red. S. Suchodolski, Wrocław, 33-55.

Szymañski J.

2006 *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa.

Štefan I.

2019 *Great Moravia, the Beginnings of Pŕemyslid Bohemia and the Problem of Cultural Change*, [w:] *The Fall of Great Moravia...*, 151-186.

Ters'kij S.

2001 *Do problemi datuvannâ arheologičnogo materialu periodu Galic'ko-Volins'koï derŹavi*, Naukovì zapiski. L'vìvs'kij istoričnij muzej 10, 130-158.

2003 *Peresopnicâ. Kraêznavčij naris*, Rivne.

- 2006 *Lučes'k X-XV st., L'viv.*
- 2010 *Knáže mïsto Volodimir, L'viv.*
„The Fall of Great Moravia...”
- 2019 *The Fall of Great Moravia. Who Was Buried in Grave H153 at Pohansko near Břeclav?*, red. J. Macháček i M. Wihoda, Leiden – Boston.
- Tomková K.
- 2013 *Archeologie o počátcích raně středověkého českého státu – pramen či ilustrace dějin?*, [w:] *Instytucja „wczesnego państwa” ...*, 273-301.
„Ukraina...”
- 2005 *Ukraina i Mołdawia*, [w:] *Mapy świata. Ilustrowany Atlas Świata w 24 odcinkach*, 3, Dodatek do Gazety Wyborczej, Warszawa.
- Urbańczyk P.
- 2008 *Trudne początki Polski*, Wrocław.
- 2013 *Jak powstawały państwa w czasach kształtowania się monarchii wczesnopiastowskiej*, [w:] *Instytucja „wczesnego państwa” ...*, 317-329.
- Vešňákova K. V.
- 2005 *Istoriâ izučeniâ mečej èpohi vikingov (v mesto poslesloviâ)*, [w:] Å. Petersen, *Norvežskie meči èpohi vikingov. Tipohronologičeskoe izučenie oružiâ èpohi vikingov*, Sankt-Peterburg, 307-331.
- Voznesens'ka G. O., Kovalenko V. P., Orlov R. S.
- 1984 *Doslidžennâ litopisnogo Blistovita*, *Arheologîâ* 48, 19-34
- Wihoda M.
- 2019 *The Second Life of the Mojmirid Dukes*, [w:] *The Fall of Great Moravia...*, 94-109.
- Wormald P.
- 2006 *Pre-modern 'State' and 'Nation': definite or indefinite?*, [w:] *Staat im frühen Mittelalter*, 179-190.
- Zvìzdec'kij B. A.
- 2008 *Gorodiša IX-XIII st. na teritorii litopisnih drevlân*, Kiïv.

Kształtowanie się wczesnośredniowiecznego państwa z perspektywy archeologii. Zagadnienia typologii i chronologii zabytków archeologicznych (koniec X - połowa XIII w.) na Rusi południowo-zachodniej

STRESZCZENIE

Archeologia jest nauką, która bada przeszłość ludzkości w oparciu o pozostawione przez człowieka świadectwa materialne – zabytki. Do podstawowych zadań archeologów próbujących rekonstruować przeszłe procesy kulturowe należy ustalenie, kiedy obiekty te były częścią kultury żywej, kiedy zaś zmieniły kontekst, stając się źródłami archeologicznymi. Jakość tych rekonstrukcji – prawidłowe uchwycenie dynamiki zmian w minionych społeczeństwach – w wysokim stopniu zależy właśnie od dokładności w określeniu wieku zabytków archeologicznych.

Niniejsza rozprawa poświęcona jest podstawom i metodom datowania materialnych pozostałości trwającej ok. dwa i pół stulecia fazy wczesnopaństwowej wczesnego średniowiecza na zachodnich ziemiach współczesnej Ukrainy. Na dysertację składają się obszerny wstęp i zakończenie oraz książka i kilkanaście artykułów autora wybranych spośród publikacji ogłoszonych drukiem w latach 2002-2023 w kilku krajach europejskich. W pracach tych autor poddał analizie różne rodzaje zabytków archeologicznych – zarówno ruchomych (militaria, ozdoby i in.; w tym też skarby), jak i nieruchomych (grodziska, cmentarzyska). Przedstawił aktualny stan badań nad nimi, a w wypadku zabytków ruchomych zwykle także ocenę ich przydatności jako wyznaczników chronologii¹. Wprowadził do obiegu naukowego

¹ Jednym z etapów analizy i oceny wartości poszczególnych przedmiotów jako datowników było odniesienie ich do schematów typologiczno-chronologicznych. Układy takie cechują się na ogół szeroko zakreślonymi ramami czasu występowania poszczególnych typów zabytków, które zwykle nie w pełni odpowiadają analizowanemu obiektowi. Mechaniczne przenoszenie ustaleń chronologicznych ze sporządzonych wcześniej systemów typizacyjnych spowodować może przekłamania w daciej (postarzenie lub odmłodzenie) znaleziska. Podkreślić należy, że nie wolno datować zabytku w oderwaniu od kontekstu archeologicznego, z którego pochodzi, oraz uznawać go za przesądający o chronologii tegoż. Szczególnie ostrożnie postępować trzeba wtedy, gdy wyłącznie taki artefakt miałby posłużyć do datowania warstwy, sekwencji stratyfikacyjnej, obiektu, czy nawet całego stanowiska. Przy omawianiu chronologii nie można zapomnieć, że niektóre przedmioty miały znaczną wartość materialną, niekiedy emocjonalną albo po prostu walor ergonomiczny, co przyczyniać się mogło do długoletniego ich używania. Powoduje to, że niektóre typy w schematach typologiczno-chronologicznych

szereg propozycji w zakresie typologii i datowania tych materiałów. Ze szczególną uwagą autor zajął się niezwykle ważną nekropolą z pochówkami drużynowymi (ok. X/XI w.) w Podhorcach-Pleśniku, która budzi duże zainteresowanie w środowisku mediewistów europejskich. Na końcu zamieścił artykuł opublikowany w 2023 r. (tom czasopisma za rok 2017 ukazał się z opóźnieniem), w którym przedstawił poglądy na metodykę datowania w zachodnioukraińskiej archeologii średniowiecza.

Autor rozpatrywał okres od końca X do połowy XIII w., któremu odpowiada jednostka kulturowa określana mianem kultury staroruskiej². Jej początek na omawianym terenie wyznaczyć można na schyłek X w., kiedy to ekspandujące ku zachodowi państwo³ ruskie Włodzimierza Wielkiego rozciągnęło się na ziemie nad Horyniem oraz górnymi Bugiem, Dniestrem i Sanem. Nie kończy się ona wraz z wczesnym średniowieczem, ale wykracza poza omawiany okres o z górą stulecie w ramach księstw ruskich, a następnie trwa jako jeden z nurtów kulturowych w ramach państwowości polskiej i litewskiej. Przeobrażenia w kulturze staroruskiej, jakie zachodziły ok. połowy XIII w. wiążą się m.in. ze zniszczeniami spowodowanymi nawałą mongolską Batu-chana w zimie 1240/1241 r. Najazd ten stanowił niewątpliwą cezurę w dziejach Rusi, choć wciąż kwestią do rozważań pozostaje stopień zmian w jej kulturze⁴. Właśnie wtedy rozpoczął się na omawianym obszarze ostatni okres

mają ramy czasowe obejmujące kilkaset lat, a ponadto zawsze należy brać pod uwagę możliwość wystąpienia artefaktu jako przeżytku. Z wyjątkowym baczeniem dobierać należy analogie – powinny być możliwie bliskie formalnie i geograficznie – służące do datowania poszczególnych znalezisk (trudność pojawia się zwłaszcza wtedy, gdy są one nieliczne w strefie kulturowej odkrycia).

² Autor nie pokusił się o omówienie początków używania tej nazwy. Przyjmuje, że określa ona kulturę dawnej Rusi – państwa, a z czasem konglomeratu państw, którymi władali książęta z rodu Rurykowiczów. Na charakterystykę – choćby ogólną – kultury staroruskiej, która była niemal odrębną cywilizacją, nie ma w niniejszym wstępie miejsca. Dla omawianego obszaru proponowane jest też określenie kultura staroukraińska będące niewątpliwym anachronizmem.

³ Wczesnośredniowieczne państwo było organizacją trwałą w czasie i określoną przestrzennie, scentralizowaną wokół władcy, który nadzorował zamieszkującą „swoje” terytorium populację. W tych ramach egzekwował swój zwierzchni autorytet, wykorzystując wsparty użyciem przemocy potencjał negocjacyjny do narzucenia swojej wizji porządku społecznego oraz do systematycznego eksploatowania zasobów naturalnych, demograficznych i gospodarczych.

⁴ Pamiętać trzeba, że regres kulturowy nie zachodził równomiernie na całym obszarze ziem ruskich. Są nawet regiony (np. Chełm i okolice), w których odnotowuje się wyraźny rozwój.

odrębnego bytu politycznego, który pod względem archeologicznym jest rozpoznany bardzo słabo⁵.

Zasięg terytorialny pracy obejmuje głównie zachodnie obwody współczesnej Ukrainy: iwanofrankiwski, lwowski, rówieński, tarnopolski i wołyński (łącznie powierzchnia 89747 km²), jednak w niektórych pracach autor uwzględnił znaleziska spoza tego obszaru, w tym z obecnego terenu Polski. Dzisiejsze granice administracyjne wykorzystał wyłącznie ze względów praktycznych. Nie odpowiadają one żadnemu wczesnośredniowiecznemu podziałowi politycznemu ani w okresie plemiennym, gdy omawiany obszar był częścią wielkiego – rozciągającego się od Łaby do Dniepru – i słabo zróżnicowanego wewnątrz kontinuum kulturowego, którego wschodnia część otrzymała nazwę kultury rajkowskiej (Łuka Rajkowiecka), ani w państwowym, gdy wchodził w skład Rusi (Kijowskiej), a później księstw sukcesyjnych. Tak samo jest z późnośredniowiecznymi granicami politycznymi, czy to jeszcze w czasach księstw ruskich, czy w składzie Litwy, Polski lub Węgier.

Podobne do przedsięwziętych w tej dysertacji badania postulował już przed niemal półtora wiekiem Izydor Kopernicki: *Szczegółowe, porównawcze studyja nad pojedynczymi wykopaliskami, począwszy od najpiérwotniejszych narzędzi z kamienia, kości i rogu, aż do udoskonalonych wyrobów ceramiki, ozdób brązowych i t. p. doprowadzą nas może do częściowego przynajmniej wyjaśnienia najważniejszych kwestyj, jakie się tu nastroczą, a mianowicie: epoki tych ciekawych zabytków i ich archeologicznego stósunku do podobnychże zabytków na Podolu i innych części ziem polskich, oraz krajów ościennych i dalszych Europy*. Autor ma nadzieję, że wypełnił życzenie tego znakomitego antropologa w ograniczonym co prawda zakresie⁶, ale zadowalająco.

⁵ Nie ma dla tego terenu ogólnego opracowania materiałów archeologicznych z czasu po najeździe (2. połowa XIII-XIV w.). Odnotować można, że skarby ukryte w tym okresie nawiązują pod wieloma względami – mimo odmienności stylistycznych wyrobów złotniczych i obecności groszy praskich – do IV grupy wg Gali F. Korzuhiny.

⁶ Sklasyfikowanie metodą typologiczną zabytków staroruskich z zachodniej Ukrainy jest nadzwyczaj trudne z dwóch powodów. Pierwszą przyczyną jest liczebność stanowisk archeologicznych – np. z Podola Zachodniego, które pokrywa się w znacznym stopniu z obwodem tarnopolskim, w początkach XXI w. znanych było 388 stanowisk staroruskich, w tym 71 grodzisk, 235 osad i 82 cmentarzyska, drugą zaś zaskakująca różnorodność wyrobów staroruskiego rzemiosła (w przeciwieństwie do mało zróżnicowanych zabytków z kilku wcześniejszych stuleci).

**Formation of the Early Medieval Statehood
from the Perspective of Archaeology. Issues of Typology and Chronology
of Archaeological Sites and Artifacts
(End of the 10th – Half of the 13th Century) in South-Western Rus´**

SUMMARY

Archaeology is the science that examines the past of the mankind on the basis of material testimonies – archaeological sites and artefacts – left by human beings. The main goal of archaeologists trying to reconstruct past cultural processes is to determine when these artefacts have been existing as the part of the living culture and to grasp the moment they changed the context becoming archaeological sources. The quality of these reconstructions – correct capturing changes dynamics in bygone societies – depends to a considerable degree on exact determination of age of archaeological artefacts.

This dissertation is dedicated to bases and methods of dating of material relics coming from the early state phase of the Early Middle Ages lasting two and a half century in the western areas of contemporary Ukraine. The thesis consists an extensive introduction and conclusion, as well as a book and over a dozen articles selected from the author’s publications published from 2002 to 2023 in several European countries. In these publications the author analyzed various kinds of archaeological sites (strongholds, cemeteries) and artefacts (military items, ornamentations and others including also treasures). The author presented the current state of research and – in case of moveable artefacts – the appraisal of their utility as chronological determinants¹. In his publications he introduced to scientific discourse

¹ One of stages of the analysis and assessment of value of individual artefacts as chronological determinants was their reference to existing typological and chronological schemes. Such schemes are usually characterized by widely marked periods of existence of individual types of artefacts – not fully referring to the analysed example. For this reason, mechanical transferring chronological determinants from typological schemes may cause distortions of dating (ageing or rejuvenating of artefacts). It should be underlined that any artefact cannot be dated separately from the archaeological context it was found as well as the context of discovery cannot fully determine its chronology. The researchers should be particularly cautious when such artefact is used as the chronological determinant of a layer, stratigraphic sequence, feature and even the whole site. Discussing chronological issues, researchers should remember that some artefacts had specific material or emotional merit or were just ergonomic in use and that is the reason why they were used and useful for a long period of time. Some types in typological and chronological schemes have ranges including even hundreds of years and

numerous suggestions concerning dating and typology of materials in question. The author paid a special attention to the research into a particularly important necropolis with *druzhina* burials (dated around the turn of the 10th and 11th centuries) in Pidhirtsi-Plisnesk (Pìdгіrcì-Plisnes'k) presenting a significant value for European mediaevalists. At the end of the dissertation the author placed the article published in 2023 (the volume of the journal for 2017 was published with a delay), in which he presented a view on the methodology of dating in Western Ukrainian archaeology of the Middle Ages.

In this dissertation the author considered the period from the end of the 10th century to the half of the 13th century – referring to the cultural unit described as the Old Ruthenian culture². Its beginning within the discussed area is linked with the close of the 10th century when the Rus' state³ was ruled by Vladimir the Great expanding towards west spread over the areas in the basin of the Horyn River and the upper Bug River, the Dniester River and the San River. It had not finished with the decline of the Early Middle Ages but it went on more than one hundred years beyond the discussed period within early East Slavic states and then it lasted as one of cultural currents in the scope of Polish and Lithuanian statehood. Transformations within the Old Ruthenian culture in the half of 13th century were connected with damages caused by Mongol invasion under Batu Khan command in winter 1240/1241. This conquest was a caesura in the history of Rus' – although the degree of transformations in

we should always bear in mind that the artefact may appear at the site as a relic of a bygone age. That is why each analogy used to date the individual artefact should be selected carefully – it should be as much as possible formally and geographically close (it is especially hard when accessible analogies are rare in the cultural zone of the discovery).

² The author would not even try to explain the sources of this name. He made an assumption that it refers to the culture of ancient Rus' (Ruthenia) – the state and later the conglomerate of numerous states ruled by princes from the Rurik dynasty. In this introduction, there is not enough place for the description – even a general one – of the Old Ruthenian culture that was almost a separate civilization. For the discussed area there was as well proposed the determination the Old Ukrainian culture but it is an anachronism.

³ The early medieval state was an organization that was permanent in time and spatially defined, centralized around a ruler who supervised the population inhabiting "his" territory. Within this framework, he exercised his superior authority, using his violent negotiating power to impose his vision of social order and to systematically exploit natural, demographic and economic resources.

its culture is still an open question⁴. This season within the discussed area was the last period of the separate political existence but it still remains almost unrecognized archeologically⁵.

The territorial scope of the dissertation encompasses mainly western oblasts of contemporary Ukraine: Ivano-Frankivsk Oblast, Lviv Oblast, Rivne Oblast, Ternopil Oblast and Volyn Oblast (total area of 89747 square kilometers) although in several publications The author also took into account discoveries from outside this area including materials from the territory of Poland. Contemporary administrative borders were useful only for practical reasons. They do not refer to any political division in Middle Ages, neither in tribal period, when the discussed area was the part of the great cultural continuum – spreading from the Elbe River to the Dnieper River – which eastern part is described as Raiky or Luka Raikovetska culture nor in a period when it was the part of the (Kievan) Rus' and then the part of hereditary duchies. The same situation is in case of late medieval political borders – in times of Rus' duchies or in Lithuania, Poland and Hungary.

The research similar to author's, described in this dissertation, were postulated by Izydor Kopernicki more than one and a half centuries ago: *Only the detailed, comparative studies on individual discoveries – starting from the first tools made of stone, bone and horn up to improved ceramics, bronze ornaments and others – will lead us to at least partial explanation of the most important issues such as: the chronology of these interesting artefacts and their archaeological relation to similar artifacts from Podolia and other areas in Poland, its neighbourhood and other parts of Europe.* The author hopes that he managed to fulfill the wish of this outstanding anthropologist admittedly to a limited extent⁶ but satisfactorily.

⁴ It should be underlined that the cultural regression was not spreading evenly over the areas of Rus'. There were as well such areas (for ex. Chełm and its surroundings) where a distinct progress is noticeable.

⁵ Unfortunately, archaeological materials from this area linked with the period after the onslaught (2nd part of the 13th and 14th centuries) have never been worked out. It should be mentioned that treasures hidden in this period refer in many respects – despite stylistic dissimilarities of golden ornamentations and presence of Prague groschen – to group IV acc. to Gali F. Korzukhina.

⁶ Typological classification of Old Ruthenian artefacts from western Ukraine is extremely difficult due to two reasons. The first one is the number of archaeological sites – for ex. by the beginning of the 21st century in Western Podolia (contemporary Ternopil Oblast) there were 388 Old Ruthenian sites discovered, including: 71 strongholds, 235 settlements and 82 cemeteries; the second one – diversification of artifacts (opposite to less diversified findings coming from earlier centuries).

**Становление раннесредневекового государства с точки зрения
археологии. Вопросы типологии и хронологии археологических
памятников и артефактов (конец X - середина XIII вв.)
Юго-Западной Руси**

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

Археология – это наука, изучающая прошлое человечества на основе оставленных человеком вещественных свидетельств – археологических памятников и артефактов. К основным задачам археологов, пытающихся реконструировать прошлые культурные процессы, относится определение того, когда эти объекты были частью живой культуры, а когда они изменили контекст, стали археологическими источниками. Качество этих реконструкций – правильное отражение динамики изменений в обществах прошлого – в значительной степени зависит от точности определения возраста археологических артефактов.

Диссертация посвящена основам и методам датирования материальных остатков раннегосударственной фазы, которая длилась около двух с половиной столетий, раннего средневековья на западных землях современной Украины. Диссертация состоит из обширного введения и заключения, а также книги и более десяти статей автора напечатанных в 2002-2023 годах в ряде европейских стран. В этих работах автор проанализировал различные типы археологических памятников (городища, могильники) и артефактов (оружие, украшения и т.п., в том числе клады). Он представил текущее состояние их исследований, а в случае движимых артефактов, как правило, также оценку их полезности в качестве индикаторов хронологии¹. Автор внес ряд предложений

¹ Одним из этапов анализа и оценки ценности отдельных предметов как индикаторов хронологии было отнесение их к типологическим и хронологическим схемам. Такие системы, как правило, характеризуются широко определенными временными рамками появления тех или иных типов артефактов, которые обычно

в области типологии и датировки этих материалов. Особое внимание автор уделит чрезвычайно важному некрополю с дружинными захоронениями (ок. X/XI вв.) в Подгорцах-Плеснеску, который вызывает большой интерес у европейских медиевистов. В конце он включил опубликованную в 2023 году статью (том журнала за 2017 год вышел с задержкой), в которой изложил свои взгляды на методологию датирования в археологии западноукраинского средневековья.

Автор рассматривал период с конца X до середины XIII века, который соответствует культурной единице, именуемой древнерусской культурой². Его начало в обсуждаемом ареале можно проследить до конца X века, когда Русь, государство³ Владимира Великого, расширяясь на запад, распространилось на земли на Горыни и верховья Западного Буга, Днестра и Сана. Она не заканчивается ранним средневековьем, а выходит за пределы обсуждаемого периода более чем на столетие в пределах русских княжеств, а затем продолжается как одно из культурных направлений

не полностью соответствуют анализируемому объекту. Механический перенос хронологических находок из заранее подготовленных типизационных систем может привести к искажению датировки (состарению или омоложению) находки. Следует подчеркнуть, что артефакт не может быть датирован в отрыве от археологического контекста, из которого он происходит, и не может рассматриваться как определяющий его хронологию. Следует проявлять особую осторожность, когда только такой артефакт должен использоваться для датирования слоя, последовательности стратификации, археологического объекта или даже всего археологического памятника. При обсуждении хронологии не следует забывать, что некоторые предметы имели значительную материальную, иногда эмоциональную или просто эргономическую ценность, что могло способствовать их длительному использованию. В результате некоторые типы в типологических и хронологических схемах имеют временные рамки в несколько сотен лет, и всегда следует учитывать возможность артефакта как пережитки. С особой тщательностью следует подбирать аналогии – они должны быть максимально близки формально и географически – для датирования отдельных находок (трудность возникает, особенно когда их мало в культурной зоне находки).

² Автор не будет пытаться обсуждать происхождение использования этого имени. Он полагает, что оно определяет культуру Древней Руси - государства, а со временем и конгломерата государств, управляемых князьями из рода Рюриковичей. В этом введении нет места, чтобы охарактеризовать, даже в общих чертах, древнерусскую культуру, которая была почти отдельной цивилизацией. Для обсуждаемой области также предлагается термин древнеукраинская культура, что является несомненным анахронизмом.

³ Раннесредневековое государство представляло собой постоянную во времени и пространственно определенную организацию, централизованную вокруг правителя, контролировавшего население, населявшее «его» территорию. В этих рамках он использовал свою высшую власть, используя свою силу ведения переговоров, чтобы навязать свое видение общественного порядка и систематически эксплуатировать природные, демографические и экономические ресурсы.

в рамках польско-литовской государственности. Преобразования в древнерусской культуре, происходившие примерно в середине XIII в., связаны, в частности, с опустошением, причиненным монгольским нашествием хана Батыя зимой 1240/1241 г. Это нашествие, несомненно, явилось цезурой в истории Руси, хотя степень изменения ее культуры⁴ до сих пор является предметом рассмотрения. Именно тогда начался последний период обособленного политического существования в обсуждаемом районе, очень плохо изученный с археологической точки зрения⁵.

Территориальный диапазон работы охватывает в основном западные области современной Украины: Ивано-Франковскую, Львовскую, Ровенскую, Тернопольскую и Волынскую (общая площадь 89 747 км²), однако в некоторые работы автор включал находки из-за пределов этой области, в том числе с территории сегодняшней Польши. Он использовал сегодняшние административные границы только из практических соображений. Они не соответствуют какому-либо раннесредневековому политическому делению ни в племенной период, когда рассматриваемая территория входила в состав большого – протянувшегося от Эльбы до Днепра – и внутренне мало дифференцированного культурного континуума, восточная часть которого именовалась культурой Лука-Райковецкая, ни в государственный период, когда она вошла в состав Руси (Киевской), а позже удельных княжеств. То же самое и с позднесредневековыми политическими границами, будь то во времена русских княжеств или в составе Литвы, Польши или Венгрии.

Исследования, подобное исследованиям, предпринятым в этой диссертации, были постулированы уже полтора века назад Изидором Коперницким: *Детальные, сравнительные исследования отдельных находок из раскопок, начиная от самых примитивных орудий из камня, кости и рога, до улучшенной керамики, бронзовых украшений и т. д., может привести нас хотя бы к частичному выяснению наиболее важных вопросов, возникающих здесь, а именно: эпоха этих интересных артефактов*

⁴ Следует помнить, что культурный регресс не происходил равномерно на всех русских землях. Есть даже регионы (например, Хелм и его окрестности), где отмечается явное развитие.

⁵ Общего изучения археологических материалов периода после нашествия (2-я половина XIII-XIV вв.) для этой территории нет. Можно отметить, что клады, спрятанные в этот период, похожи во многом – несмотря на стилистические различия ювелирных изделий и наличие пражских грошей – к IV группе по Гали Ф. Корзухиной.

и их археологическая связь с аналогичными артефактами на Подолии и в других частях польских земель, а также соседних и дальних европейских странах. Автор надеется, что выполнил пожелание этого выдающегося антрополога в ограниченной степени⁶, но удовлетворительно.

⁶ Типологическая классификация древнерусских памятников и артефактов Западной Украины чрезвычайно сложна по двум причинам. Первая причина – количество археологических памятников. Например, из Западного Подолья, что во многом совпадает с Тернопольской областью, в начале XXI века было 388 древнерусских памятников, в том числе 71 городище, 235 поселений и 82 могильника. Вторая причина – удивительное разнообразие древнерусского мастерства (в отличие от малодифференцированных артефактов нескольких предшествующих столетий).

Oświadczam, że wersja drukowana pracy doktorskiej „Kształtowanie się wczesnośredniowiecznego państwa z perspektywy archeologii. Zagadnienia typologii i chronologii zabytków archeologicznych (koniec X - połowa XIII w.) na Rusi południowo-zachodniej” jest identyczna z wersją elektroniczną zapisaną na płycie CD.

Radosław Liwoch